

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
MYKHAILO HRUSHEVSKY INSTITUTE
OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 21/22

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 24/25

Kyiv
UKRAINIAN PROPYLAEA
2018

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 21/22

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 24/25

Київ
УКРАЇНСЬКІ ПРОПІЛІ
2018

Видання засноване у 1926 р., відновлене у 1992 р.

“Український археографічний щорічник” (вип. 21–22) включає аналітичні статті, присвячені багатьом проблемам української та світової історіографії, і публікації джерел з історії давньоруських часів, литовсько-польського періоду XIV–XVII ст., епохи козаччини, новітньої історії тощо. У збірнику проаналізовано архівні збірки родини Любомирських, Міністерств внутрішніх та закордонних справ Української Народної Республіки, особові фонди південноукраїнських істориків, Євгена Коновальця, документи діячів Української автокефальної православної церкви та ін. До наукового обігу вводяться джерела з історії Гетьманщини, зокрема відписка Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 р., гетьманські універсали Данила Апостола, документи до біографії Григорія Граб’янки, а також листування Людмили Старицької, Михайла Гаврилка, Михайла Грушевського, Євгена Онацького, Романа Бжеського та ін. У рубриці “Пам’ятки історіографії” публікуються архівні тексти: виступ Ярослава Дашкевича на Республіканській археографічній нараді 1988 р. і збережені матеріали до статті Василя Дубровського, написаній у 1944 р., про відносини Богдана Хмельницького з Османською імперією. Розглянуто проблемні питання зі сфрагістики, суспільно-політичної, богословської думки, громадського та академічного життя в Україні. Видання доповнено добіркою рецензій і нотаток.

Для науковців, викладачів історії, учителів, студентів і всіх, хто цікавиться історичним минулим України.

Редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН (*головний редактор*),
Олександр МАВРІН (*заступник головного редактора*),
Геннадій БОРЯК, Віктор БРЕХУНЕНКО, Дмитро БУРІМ,
Ігор ГИРИЧ, Любов ДУБРОВІНА, Мирон КАПРАЛЬ,
Надія МИРОНЕЦЬ, Юрій МИЩИК, Всеволод НАУЛКО,
Ольга ТОДІЙЧУК, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Ярослав ФЕДОРУК

Редколегія тому:

Ярослав ФЕДОРУК (*голова редколегії*),
Ігор ГИРИЧ, Володимир КРАВЧЕНКО, Ольга ТОДІЙЧУК,
Валентин КАВУННИК (*відповідальний секретар*)

Зареєстровано Міністерством юстиції України 30 квітня 2009 р.

Свідоцтво: Серія КВ № 15258–3830 Р

Зареєстровано ВАК України як фахове видання з історичних наук у 1999 р.

*Перереєстровано постановою Президії ВАК України від 01.07.2010 р., № 1–05/5
(Бюлетень ВАК України. – К., 2010. – № 7)*

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 5 від 13 вересня 2018 р.)*

© Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2018

*Присвячується 100-літтю
Національної академії наук України*

1

АРХЕОГРАФІЯ,
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Іван СИНЯК (Київ)

ПРИСЯЖНИЙ СПИСОК НАЙМАНОГО ВІЙСЬКА ГЕТЬМАНЩИНИ 1718 РОКУ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

На сьогоднішній день однією з нагальних потреб української історичної науки є введення до наукового обігу обліково-статистичної документації часів Гетьманщини. Це дає змогу в певній мірі відтворити персональний склад гетьманських полків та найманців, його кількісний потенціал, соціальну стратифікацію, а також, що не менш важливо, генеалогічну складову. Частково дати відповідь на поставлені питання зможуть присяжні списки населення Лівобережної України, в яких фіксувалися за становою приналежністю імена та прізвища осіб, які засвідчили вірність потенційному або новому монарху Російської імперії.

Попри зацікавленість істориків проблематикою найманого гетьманського війська¹, вивчення присяжних реєстрів і публікація подібних джерел, де представлено охотницьке військо, не знайшли свого відображення в українській історичній науці. Винятком є хіба що робота О. Сокирка, який уважно

¹ *Стороженко Н.* Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий // Киевская старина. – 1885. – № 7. – С. 431–457; *Лазаревский А.* Для истории компанейских полков // Там само. – 1901. – № 10. – С. 10–12; *Соколовский М.* К генеалогии компанейских или охочекомонных полков (1668–1775 гг.) // Журнал императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – № 4. – С. 202–206; *Модзалевский В.* К истории компанейских полков // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 180–182; *Дядиченко В. А.* Компанійські полки // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2. – С. 432; *Майборода С.* Охотницькі полки // Там само. – К., 1971. – Т. 3. – С. 304; *Заруба В.* Архів компанійського полковника Іллі Новицького // Київська старовина. – 1992. – № 4. – С. 12–19; *його ж.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1993. – Т. 225. – С. 232–257; *його ж.* Охочекомонний полковник Ілля Новицький та його архів // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 21–38; *Сокирко О. Г.* Відносини Запорозької Січі та Гетьманщини в світлі документів архіву охочекомонного полковника І. Новицького // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матер. міжнар. наук. конфер. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 290–296; *Федорук А.* “Затяжне” військо Гетьманщини в 50 – 60-х рр. 17 ст. // Наукові записки з української історії: Зб. наук. пр. – Переяслав-Хмельницький, 1999. – Вип. 9. – С. 40–49; *його ж.* Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 58–68.

вивчив і проаналізував присяжні списки населення Гетьманщини 1676 і 1682 рр.². Більше того, дослідник в додатку опублікував реєстр компанійських полків Іллі Новицького і Якова Павловського та сердюцького Василя Іваня³. Інформативні можливості присяг 1676 і 1682 рр. історик використав у своїй фундаментальній праці, присвяченій найманому війську Української козацької держави⁴. Однак присягам компанійського і сердюцького війська у постмазепинський період не надавалося належного значення. Тому метою даної публікації є розкрити інформативний потенціал присяжного списку найманого війська Гетьманщини 1718 р.

Поява присяжного списку 1718 р. була зумовлена вибором Петром I своїм наступником молодшого сина монарха Петра Петровича. В один день з оприлюдненням царського маніфесту “Об отрешении от наследия его царского величества перворожденного сына царевича Алексея Петровича” від 3 лютого 1718 р.⁵ було надруковано тексти присяг на вірність потенційному монарху⁶.

Присяжний список найманого війська Гетьманщини 1718 р. охоплює компанійські полки Карпа Часника, Василя Чуги, Андрія Ковбаси та сердюцький Гаврила Бурляя.

Документацію присяжного списку найманців можна поділити на *тексти присяг* (3 документи, під якими ставилися підписи) та *іменні реєстри*. Перші представлені автографами представників двох компанійських (Карпа Часника та Андрія Ковбаси) і сердюцького полку Гаврила Бурляя. Щодо текстів присяг або “клятвенных обещаний” (як зазначено на самому документі), тут дотримано принцип “земляцтва” та “старшинства” при формуванні порядку підписів. Під присяжними текстами найманого козацького війська відклалися автографи полкових і сотенних старшин відповідного полку. Прикметно, що у випадку з компанійськими полками підписантами під присяжними текстами була виключно полкова та сотенна старшина, без полковників⁷. Натомість сердюцький полк уособлював лише автограф очільника полку Гаврила Бурляя, а підписи полкової та сотенної старшини відсутні⁸.

Підписи старшини засвідчували духовенство (старшина полку Андрія Ковбаси⁹) або військові канцеляристи (полковник Гаврило Бурляй, підпис якого засвідчив його син, військовий канцелярист Карпо Бурляй¹⁰). Старшина

² Сокирко О. Г. Присяжні книги Війська Запорізького 1676 та 1682 років // Записки НТШ. – Львів, 2008. – Т. 256. – С. 561–574.

³ Там само. – С. 571–574.

⁴ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – 280 с.

⁵ Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. V. – № 3151. – С. 534–539.

⁶ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 1.

⁷ Там само. – Арк. 1–3.

⁸ Там само. – Арк. 3.

⁹ Там само. – Арк. 2.

¹⁰ Там само. – Арк. 3.

Присяжний список найманого війська Гетьманщини 1718 року...

полку Карпа Часника підписувалася власноруч. Це не викликає подиву, оскільки з чотирьох підписантів троє обіймали посади писарів¹¹.

Куди більш інформативними є іменні реєстри. Присяжний список найманців є першими більш-менш повним переписом найманого війська у помазепинську добу. Полки подані не цілісно, а по частинах. Так, полк Карпа Часника розбитий на 3 складові: основна частина, де представлена переважна частка вояків на чолі з полковником¹², друга складова – це сотня Василя Йосифовича, яка перебувала на заставах¹³, і третя – сотні Федора Нестеренка і Левенця, які дислокувалися відповідно у Василькові та на Плисецькій заставі¹⁴. Реєстр компанійського полку Василя Чуги складається з двох частин: основної, де подано переважну більшість компанійців¹⁵, і переліку товариства, яке дислокувалося у Гадяцькому полку¹⁶. Аналогічну структуру має реєстр полку Андрія Ковбаси: одну з частин формує полкова старшина та козаки разом з молодиками¹⁷, інша – сотня Павла Неверовського¹⁸. Дві складові характерні також для реєстру сердюцького полку Гаврила Бурляя¹⁹.

Окремим реєстром іде підрозділ наказного полковника Василя Родіоновича²⁰. Враховуючи, що даний присяжний список подає комплексно всі компанійські (охочекомонні) полки у помазепинську добу (Ковбаси, Часника, Чуги або Тонконога), то даний полк не може бути самостійною військовою одиницею. Ймовірно, підрозділ Василя Родіоновича був складовою полку Василя Чуги. Зокрема, більша частина компанійців цього підрозділу на початку 30-х років XVIII ст. значаться у полку, який у 1718 р. очолював наказний полковник Григорій Тонконог (“Чужинний” полк)²¹. Орільська застава, у контексті якої згадується дана частина компанійського війська, принаймні на початку 30-х років перебувала у зоні відповідальності саме полку Василя Чуги²². Ці факти свідчать про відомчу підпорядкованість підрозділу Василя Родіоновича “Чужинному” полку.

Цінні відомості присяжний список козацьких найманців подає про місця дислокації полків, а також окремих їхніх підрозділів: найманців для присяги скликали до найближчої церкви, а наприкінці кожного іменного списку зазначалися священик, назва церкви та населений пункт.

Основна частина козаків компанійського полку Карпа Часника дислокувалася у Києві або поблизу нього. На це вказує засвідчення їхньої присяги

¹¹ Там само. – Арк. 1.

¹² Там само. – Арк. 4–7.

¹³ Там само. – Арк. 8.

¹⁴ Там само. – Арк. 8 зв.

¹⁵ Там само. – Арк. 11–12.

¹⁶ Там само. – Арк. 9–10; Загалом, як зауважив О. Сокирко, Василь Чуга був колишнім полковником “Чужинного” полку, а очолював цю військову одиницю на цей час наказний полковник Григорій Тонконог (Сокирко О. Лицарі другого сорту. – С. 151).

¹⁷ РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 17.

¹⁸ Там само. – Арк. 18.

¹⁹ Там само. – Арк. 21–25.

²⁰ Там само. – Арк. 13 зв.–15.

²¹ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4309. – Арк. 14–17.

²² Там само.

вчителем богослов'я Братського колегіуму ієромонахом Йосафом Томиловичем²³. Частини сотень Василя Йосифовича, Левенця та Федора Нестеренка, очолювані відповідно курінними отаманами Якимом Ігнатенком, Грицьком Андрієнком та сотенним хорунжим Тимошем Цомкалом, були розквартировані у містечках Білогородка, Васильків і на Плесецькій заставі або поблизу них. Про це свідчать підписи білогородського і васильківського духовенства²⁴.

Компанійській полк полковника Василя Чути дислокувався на території трьох полків Гетьманщини. Основна частина на чолі з наказним полковником Григорієм Тонконогом була розквартирована на території Лубенського полку, поблизу містечка Чигирин-Діброва, що засвідчує приведення козаків цієї частини до присяги священником даного населеного пункту Павлом Семеновим²⁵. Частину “Чужинного” полку на чолі з ротмістром Федором Кравчиною було розквартировано на території Гадяцького полку в районі Гадяча, що видно з особистого засвідчення документа гадяцьким протопопом Симеоном Васильовичем²⁶. Зрештою, підрозділ сотника і наказного полковника Василя Родіоновича розміщувався у Полтавському полку на заставі при р. Оріль поблизу містечка Маячка. Цю складову військову одиницю “Чужинного” полку привів до присяги місцевий священник Григорій Малохоновський²⁷.

Принаймні на території двох полків, Миргородського та Переяславського, дислокувалися частини охочекомонного (компанійського) полку Андрія Ковбаси. Одна, очолювана хорунжим Тимофієм Білоусенком, розміщувалася неподалік Кременчука. Друга, на чолі із сотниками Павлом Неверовським, квартирувала поблизу Переяслава. Це доводять підписи кременчуцького та переяславського духовенства під присяжними списками²⁸.

Проте лише частково можна відтворити дислокацію сердюків у зв'язку з відсутністю даних про священника, який приводив до присяги основний контингент полку Гаврила Бурляя²⁹. Інша його структурна одиниця, дислокована на території Чернігівського полку, перебувала постоем поблизу містечка Сосниця, що доводить підпис духовного намісника цього населеного пункту Іоанна Пилиповича³⁰.

О. Сокирко, який комплексно дослідив історію найманого гетьманського війська 1669–1726 рр., слушно зауважив поділ полку на сотні та курені, які, у свою чергу, називалися за іменами своїх сотників, а у 20-х роках XVIII ст. позначалися цифрами³¹. Як видно з присяжного списку, назви сотень найманого війська у цей час були як іменні, так і числові: приміром,

²³ РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 7 зв.

²⁴ Там само. – Арк. 8–8 зв.

²⁵ Там само. – Арк. 12 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 10 зв.

²⁷ Там само. – Арк. 15 зв.

²⁸ Там само. – Арк. 17, 18 зв.

²⁹ Там само. – Арк. 21–22.

³⁰ Там само. – Арк. 25.

³¹ Сокирко О. Лицарі другого сорту. – С. 151–152.

Присяжний список найманого війська Гетьманщини 1718 року...

“сотня вторая”, “сотня третья”, “сотня четвертая”³², “сотня Василева” (сотня Василя Йосифовича)³³, “сотня Федора Нестеренка”, “сотня Левенця”³⁴.

Джерело подає й певні дані про кількість сотень у найманих полках. У полку Карпа Часника значаться 4 сотні³⁵. Це узгоджується з висновками О. Сокирка, що в компанійських полках нараховувалося від 3-х до 5-ти сотень³⁶, а станом на 1726 р. – лише 3 сотні³⁷. В обох підрозділах полку Гаврила Бурляя було по 4 сотні³⁸. За підрахунками О. Сокирка, станом на 1726 р. їхня кількість становила близько 5³⁹.

Трохи більше відомостей подає присяжний список про кількість куренів, які формували сотню. Їхня кількість у межах кожної сотні компанійських полків могла бути різною. Зокрема, у того ж Карпа Часника у 1-й сотні було 4 курені, у 2-й – 3, 3-й – 5 та 4-й – 4⁴⁰. 5 куренів нараховувала полкова сотня полку Василя Чуги⁴¹, 6 підрозділів – сотника і наказного полковника Василя Родіоновича⁴². Натомість сотня Павла Неверовського полку Андрія Ковбаси представлена лише двома куренями⁴³.

Не відрізнялися однорідністю за чисельністю куренів сотні полку Гаврила Бурляя. Так, перші дві сотні нараховували по 6 куренів кожна⁴⁴. Проте підрозділ сердюків, який базувався у Чернігівському полку, мав у своїх сотнях по 5 та по 4 курені⁴⁵.

Окрім козаків-найманців, даний присяжний реєстр подає ще одну категорію – “молодиків”, які, перебуваючи серед козаків, навчалися азів військової справи⁴⁶. Ця складова майбутніх козаків представлена у джерелі у двох іпостасях: *іменному* і *числовому*. Перша замикає перелік козаків “Чужинного” полку, який перебував на території Гадяцького полку⁴⁷. Молодики у числовому порядку наявні в одній зі складових Компанійського полку Андрія Ковбаси і у кількісному складі представлені поряд з козаками, в яких здобували необхідний досвід: “Тимофій Бълоусенко, хоружій з двома молодиками”, “Остапъ Кравецъ з молодикомъ”, “Грицко Полтавецъ з молодикомъ”⁴⁸. Кількість молодиків на службі в одного козака могла становити від однієї до двох осіб.

Загалом чисельність полків має такий вигляд:

³² РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 5 зв.–6 зв.

³³ Там само. – Арк. 8.

³⁴ Там само. – Арк. 8 зв.

³⁵ Там само. – Арк. 5 зв.–7.

³⁶ Сокирко О. Лицарі другого сорту. – С. 151.

³⁷ Там само – С. 151.

³⁸ РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 21 зв.–24 зв.

³⁹ Сокирко О. Лицарі другого сорту. – С. 151.

⁴⁰ РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 4–7 зв.

⁴¹ Там само. – Арк. 11–12 зв.

⁴² Там само. – Арк. 13 зв.

⁴³ Там само. – Арк. 18.

⁴⁴ Там само. – Арк. 21–22.

⁴⁵ Там само. – Арк. 23–25.

⁴⁶ Сокирко О. Лицарі другого сорту. – С. 152.

⁴⁷ РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 10.

⁴⁸ Там само. – Арк. 17–17 зв.

Чисельність полку полковника Карпа Часника

Полкова старшина*	1-ша сотня**			2-га сотня		3-тя сотня				4-та сотня		
	1-й ку-рінь	3-й ку-рінь	4-й ку-рінь	1-й ку-рінь	3-й ку-рінь	1-й ку-рінь	3-й ку-рінь	4-й ку-рінь	5-й ку-рінь	1-й ку-рінь	3-й ку-рінь	4-й ку-рінь
5	39	22	33	28	37	23	19	21	23	18	17	28
Чисельність по сотнях	94			65		86				63		
Загальна чисельність												313

Чисельність сотень Василя Йосифовича, Федора Нестеренка та Леська Левенця полку Карпа Часника, які дислокувалися на заставах

Сотня Василя Йосифовича	Сотня Леська Левенця	Сотня Федора Нестеренка
13	9	16
Загальна чисельність		38

Тут необхідно зазначити, що з 13-ти чоловік сотні Василя Йосифовича 8 осіб (Яким Ігнатенко, Іван Чепіга, Федір Нестеренко, Павло Василенко, Левко Нестеренко, Яків Малюта, Юсько Яценко та Тишко Ігнатенко) згадані у переліку основної частини козаків компанійського полку Карпа Часника⁴⁹. Тому, за сумою обох таблиць, додавши їхні показники і віднявши 8 повторюваних осіб, а також додавши 3-х старшин даного полку, які підписалися під присяжними текстами (полкового обозного Ігната Голика, оскільки він згаданий в іменних списках як Ігнат Голицький, та Стефана Петровича не рахуємо), будемо мати 345 козаків, які представлені у присяжному списку 1718 р. охочекомонного полку Карпа Часника.

Чисельність полку полковника Василя Чуги, який дислокувався у Гадяцькому полку

Полкова старшина	Курінь Максима Вертелка	Курінь Андрія	Курінь Йосифа Ковальського	Молодики-компанійці
4	16	18	21	13
Загальна чисельність				72

* Сотенна старшина представлена у переліку 1-го куреня відповідної сотні.

** У даному випадку 1-ша сотня виділена нами досить умовно, оскільки у реєстрі козаків полку Карпа Часника вона не зазначена. Але враховуючи той факт, що за цим переліком козаків ішла градація на 2, 3 і 4 сотні, то очевидно, що у даному випадку мова йде саме про 1-у сотню.

⁴⁹ РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 4–7.

Присяжний список найманого війська Гетьманщини 1718 року...

Чисельність полку полковника Василя Чуги

Полкова старшина	Полковий курінь	3-й курінь	4-й курінь*	5-й курінь
3	32	21	19	12
Загальна чисельність				87

Чисельність підрозділу сотника і наказного полковника Василя Родіоновича

Полкова старшина	Курінні отамани	Рядовий склад
4	6	104
Загальна чисельність		114

Кількість козаків компанійського полку Василя Чуги за даними перших двох таблиць складає 159 чол. (разом з підрозділом Василя Родіоновича – 273 чол.).

Чисельність полку полковника Андрія Ковбаси та сотника даного полку Павла Неверовського

Чисельність полку Андрія Ковбаси	Чисельність сотні Павла Неверовського охочекомонного полку Андрія Ковбаси		
	сотенна старшина	1-й курінь	2-й курінь
46	4	14	15
Загальна чисельність			79

Чисельність козаків полку Андрія Ковбаси становить 79 чол. До цієї кількості потрібно додати полкового писаря Стефана Саколовича та отамана Тимоша Лопатинського, які згадуються під присяжними текстами, але відсутні у переліку полку в іменних реєстрах.

Чисельність полку полковника Гаврила Бурляя

Полкова старшина	1-ша сотня**					2-га сотня					Полкова сотня	Іванова сотня
	1-й ку-рінь	3-й ку-рінь	4-й ку-рінь	5-й ку-рінь	6-й ку-рінь	1-й ку-рінь	3-й ку-рінь	4-й ку-рінь	5-й ку-рінь	6-й ку-рінь		
3	4	5	5	12	9	10	10	7	6	6	5	16

* При вказівці номера даного куреня вочевидь писар зробив помилку, оскільки у джерелі він повторно позначений 3-м куренем. Зважаючи на той факт, що після нього відразу йде 5-й курінь, то у даному випадку мова йде, вочевидь, саме про 4-й курінь.

** Назва вжита гіпотетично, оскільки у джерелі вказівка на 1-шу сотню відсутня. Про те, що у даному разі мова йде саме про 1-шу сотню, можна судити з того, що за нею згадується 2-га сотня.

Чисельність по сотнях	35				39					
Загальна чисельність										98

**Чисельність частини полку
полковника Гаврила Бурляя,
дислокованої у Чернігівському полку**

Полкова старшина	1-ша або 2-га сотня*					3-тя сотня					4-та сотня			
	1-й** ку- рінь	2-й ку- рінь	3-й ку- рінь	4-й ку- рінь	5-й ку- рінь	1-й ку- рінь	2-й ку- рінь	3-й ку- рінь	4-й ку- рінь	5-й ку- рінь	1-й ку- рінь	2-й ку- рінь	3-й ку- рінь	4-й ку- рінь
1	18	10	11	14	12	18	9	6	5	10	12	11	4	8
Загальна чисельність														149

Кількість сердюків полку Гаврила Бурляя згідно з підрахунком даних обох таблиць становить 247 козаків.

Загалом, додавши всі показники усіх компанійців та сердюків, будемо у загальному рахунку мати 946 козаків-найманців, зазначених у присяжному списку.

О. Сокирко подає дані по чисельності кожного з полків станом на осінь 1726 р. Порівнюючи дані, наведені у джерелі, що публікується, стає зрозуміло, що за 8 років чисельність компанійців та сердюків майже не зазнала змін. Так, у 1726 р. полк Гаврила Бурляя нараховував 248 осіб, Григорія Тонконога – 277, Андрія Ковбаси – 100 та Карпа Часника – 359⁵⁰. У 1718 р. полк Бурляя нараховував 247 осіб, Чуги (Тонконога) – 273, Ковбаси – 81 і Часника – 345.

Діловодне оформлення іменних списків мало *одноколонковий* та *змішаний (одно-двоколонковий)* характер. За змішаним принципом складено переліки основної частини товариства полку Карпа Часника⁵¹, його складові сотень Федора Нестеренка і Левенця, що перебували поблизу Василькова і на Плисецькій заставі⁵². Одноколонково представлені іменні реєстри сотні Василя Йосифовича компанійців полку Карпа Часника, базованої на заставах⁵³, двох частин полку Василя Чуги⁵⁴, козаків сотника і наказного полковника

* В джерелі не проставлено порядковий номер сотні. Враховуючи, що після неї по порядку йде 3-тя сотня, логічно, що їй передують 1-ша або 2-га.

** Номери куренів, як і назви цієї структурної одиниці війська, вжиті нами умовно, оскільки у джерелі вони розділені посадами отаманів. У 1-й курінь кожної сотні включено перелік сотенної старшини.

⁵⁰ Сокирко О. Лицарі другого сорту. – С. 150.

⁵¹ РДАДА. – Ф. 140. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 4–7.

⁵² Там само. – Арк. 8 зв.

⁵³ Там само. – Арк. 8.

⁵⁴ Там само. – Арк. 9–12.

Присяжний список найманого війська Гетьманщини 1718 року...

Василя Родіоновича⁵⁵, двох частин полків Андрія Ковбаси⁵⁶ і Гаврила Бурляя⁵⁷. Всі ці реєстри після оформлення передавалися князю Онисиму Хотітовському, який відповідав за приведення населення в Україні до присяги. Дану документацію він скріплював особистим підписом на всіх аркушах⁵⁸.

Підсумовуючи, можемо зауважити значний інформативний потенціал присяжного списку найманців 1718 р. Тут показано кількісну складову компанійського і сердюцького війська, особливості його внутрішньої структури, місця дислокації полків або їхніх окремих підрозділів.

Іван Синяк (Київ). Присяжний список найманого війська Гетьманщини 1718 року як історичне джерело

У публікації розглянуто інформативний потенціал присяжного списку найманого гетьманського війська 1718 р. Він відображає такі аспекти, як чисельність товариства кожного окремого полку і загалом, місця дислокації полку та його структурних підрозділів, особливості внутрішньої структури організації війська. Також звернуто увагу на побудову присяжного реєстру найманого війська Гетьманщини.

Ключові слова: присяжний список, реєстр, компанійський полк, сердюцький полк.

Ivan Syniak (Kyiv). The Register of Mercenaries in the Hetmanate (1718) as a Historical Document

This article discusses the information on the register of mercenaries in Ukraine who swore an oath of allegiance to Tsar Peter I's successor, his younger son, Petr Petrovich, in 1718. This document contains data about number, location, and military organization of the army. The article studies also the structure of the document.

Keywords: list of mercenaries, regiment, Serdiuks regiment.

---

⁵⁵ Там само. – Арк. 13 зв.–15 зв.

⁵⁶ Там само. – Арк. 17–18 зв.

⁵⁷ Там само. – Арк. 21–25.

⁵⁸ Там само. – Арк. 4–25.

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ)

**МАТЕРІАЛИ ФОНДІВ ВІДДІЛУ РУКОПИСІВ РОСІЙСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ (м. САНКТ-ПЕТЕРБУРГ)
ДО ІСТОРІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ:
ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД**

У даній публікації подаємо стислий опис матеріалів до історії Слобожанщини, виявлених під час евристичної роботи у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ). Віднайдені джерела мають стосунок переважно до слобідських козацько-старшинських, а в подальшому дворянських родів і охоплюють кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.

Ф. 1 “Абаза Олександр Олексійович”. Нараховує 108 справ за 1879–1916 рр. Фондоутворювачами виступили військовий моряк, мічман Гвардійського екіпажу, лейтенант імператорського флоту (з 1913 р.) Олексій Олександрович Абаза (1887–1943) та його дружина фрейліна (1907–1912) Софія Андріївна (уроджена графиня Бобринська). Родина емігрувала після 1917 р.

Відклалося листування подружжя між собою та з рідними. З боку Абаз кореспондентами виступили: Олексій Михайлович та Наталія Федорівна (батьки О. О. Абаз), Єлизавета Федорівна, Юлія Федорівна, Наталія Олексіївна. Із боку графів Бобринських: Софія Андріївна (старша) (бабуся С. А. Абаз), Катерина Олексіївна (?), Ольга Георгіївна (?), Володимир Георгійович, Георгій Олександрович, Олексій Олексійович, Любов Петрівна, Петро Андрійович (?), Лев Олександрович, Олександр Андрійович.

Також відклалося численне листування Абаз із представникам інших аристократичних родів Російської імперії: Гендриковими, Гагаріними, Долгорукими, Корфами, Лопухініми-Демидовими, Неплюєвими, Оболенськими, Сіверсами, Толстими, Шереметьєвими, Шуваловими¹. Серед іншого, збереглася телеграма графа Дмитра Капніста, надіслана із Золотоноші на Полтавщині 15 червня 1912 р., з привітаннями Софії Андріївни з приводу весілля і вибаченнями щодо неможливості бути присутнім на святкуванні².

Зберігся дитячий щоденник С. А. Абаз за 1899 р. (спр. 107)³. Це джерело заслуговує на окрему увагу. Щоденник уміщує записи, починаючи з 1 січня

¹ Російська національна б-ка. Від. рукоп. (далі – ВР РНБ). – Ф. 1: Абаза Олександр Олександрович. – Опис фонду / Укл. Л. І. Бучина. – Л., 1987. – 6 арк.

² Там само. – Арк. 2 зв.; Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 34. – 1 арк.

³ Там само. – Опис фонду. – Арк. 6 зв.; Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 107. – 97 арк.

Матеріали фондів Відділу рукописів Російської національної бібліотеки...

(п'ятниця) і закінчуючи 30 грудня (четвер) 1899 р. Софія Андріївна вела його російською мовою, досить кострубатим почерком. Записи нерівномірні за величиною, часом неохайні. Побіжний перегляд свідчить, що авторка не лише записувала свої щоденні справи (де була, з ким зустрічалася, що робила), а фіксувала й власні відчуття, враження⁴. Найперша нотатка оптимістична: “Новый год! Что-то он принесетъ. Начали мы его съ того, что отъ Гр[андъ] Мама отправились къ тетѣ Лоло. Всѣ ужинали [...]”⁵. Останні записи сповнені тривоги: “[...] Грустно и тяжело;* 19 вѣкъ умеръ, уничтожили, его не будетъ; мы будемъ людьми новаго вѣка. Такъ странно, загадочно, но развѣ жизнь сома** не загадка? Развѣ воля челоуѣка*** свободна? Развѣ все есть, что мы знаемъ и видимъ? Есть Богъ, а все остальное? Эти мысли страшны и ужасны; еще завтра буду я писать въ этой книгѣ, а потомъ? Что будетъ потомъ? [...]”⁶.

Ф. 18 “Анастасевич Василь Григорович”. Фонд Василя Анастасевича (1775–1845) – книгознавця, поета, перекладача, соратника Василя Каразіна з облаштування Віленської академії нараховує 561 справу за 1755–1846 рр.⁷: щоденникові записи, творчі матеріали, епістолярій. Листування представлене зокрема листами Миколи Гнідича (17 листів за 1809–1813 рр.), Петра Гулака-Артемовського (3 листи за 1828 р.), Василя Каразіна (25 листів за 1807–1821 рр.)⁸ і його доньки Олександри (лист 1818 р.), Амвросія Метлинського (лист 1839 р.). З-поміж документів інших персоналій відклався лист відомого збирача старожитностей, бібліофіла Миколи Рум'янцева до митрополита Харківського Євгенія Болховитінова 1822 р. у копії В. Г. Анастасевича⁹.

Ф. 52 “Батюшкови. Помпей Миколайович і Софія Миколаївна”. Родинний фонд історика, етнографа, чиновника Міністерства народної освіти Помпея Батюшкова (1811–1892) та його дружини Софії Миколаївни (уродженої Кривцової) містить 268 справ за 1621–1892 рр.¹⁰. Відклався листи Григорія Галагана, Якова Головацького, Петра Лебединцева, Ореста Левицького, Надії Соханської (Кохановської).

⁴ Приміром: “Ничего особенного. Весь день училась”; “Я счастлива [...] я хорошо училась”; “Очень было весело”; “Танцевали и обѣдали у Кетъ”; “Не знаю”; “Забыла” (Там само. – Арк. 5, 16, 20, 22, 38 зв. – 39).

⁵ Там само. – Арк. 2.

* Далі кілька літер закреслено.

** Так у тексті.

*** Закреслено літеру.

⁶ Там само. – Арк. 95–95 зв.

⁷ Там само. – Ф. 18: Анастасевич Василий Григорьевич. – Опис фонду / Укл. С. О. Вялова. – СПб., 1994. – 56 арк.

⁸ Листи В. Н. Каразіна опубліковано: *Каразин В. Н. Сочинения, письма, бумаги, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем.* – Х., 1910. – С. 687–694, 701–702, 705–706, 708–712, 715–717, 731–732, 734, 739, 742–747.

⁹ ВР РНБ. – Ф. 18. – Опис фонду. – Арк. 9 зв. – 11, 36.

¹⁰ Там само. – Ф. 52: Батюшкови. Помпей Николаевич и София Николаевна. – Опис фонду / Укл. І. А. Конопльова. – Л., 1962. – 24 с.

Ф. 69 “Бестужеви: Микола Олександрович (1791–1855), Михайло Олександрович (1800–1871). Бестужев-Марлінський Олександр Олександрович (1797–1837)”. Нараховує 30 справ за 1818–1870 рр.¹¹. Відклався лист декабриста, письменника О. О. Бестужева-Марлінського до М. І. Гнідича з Петербурга від 26 березня 1821 р.¹². У листі йдеться про те, що Бестужев збирається надіслати Гнідичу свою працю для ознайомлення та критичної оцінки. Послання витримано у досить патетичному, хоча й не позбавленому гумористичних нот, стилі (Додаток № 4). Документ було підготовлено до друку в 1930-х рр. філологом Григорієм Васильовичем Прохоровим¹³.

Ф. 73 “Більбасов Василь Олександрович. Краєвський Андрій Олександрович”. Фонд об’єднує архівні матеріали російського історика В. О. Більбасова (1838–1904) та видавця журналів “Отечественные записки”, газет “Голос” і “Санкт-Петербургские ведомости” А. О. Краєвського (1810–1889) (загалом 1343 справ за 1557–1908 рр.)¹⁴. З-поміж документів Більбасова виокремлюється комплекс підготовчих матеріалів до основних праць вченого: “История императрицы Екатерины II”, “Исторические биографии” (т. 1–5), “Архив графов Мордвиновых” (т. 1–10). Відклалися переважно копії документів кінця XVI – другої половини XIX ст. та виписки історика (спр. 64–444)¹⁵.

Так, збереглася копія XIX ст. наказу стольникові рильському Іванові Івановичу Тев’яшову від 12 жовтня 1695 р.¹⁶. У документі йдеться про завдання, які стольник мав виконувати на посаді старооскольського воєводи: не пропускати людей із зачумлених місць, дбати про оборону фортеці та її арсенал, організувати захист людей у випадку появи ворожих військ та терміново повідомити про це Розряд і білгородського воєводу Бориса Шереметьєва, забезпечувати порядок, розсуджувати чолобитників згідно із “Соборним Уложенням” і царськими указами, не допускати втеч на Дон. Окремо згадувалося про мешканців Гетьманщини, яким було дозволено вільне винокуріння (цим же правом користувалися слобідські козаки в межах своєї “черкаської обикності”): “Ивану жъ въ Старомъ Осколѣ и по слободамъ велѣтъ учинить заказъ подъ жестокимъ страхомъ и въ Старооскольской уѣздъ во всѣ станы въ ближнія и въ дальніе мѣста посылать служилыхъ людей съ наказными памятьми и велѣтъ имъ по тому жъ всякихъ чиновъ людемъ заказъ учинить крѣпкой: буде гдѣ учнутъ приѣзжать изъ малороссійскихъ городовъ жители съ продажнымъ виномъ и съ табакомъ, и

¹¹ Там само. – Ф. 69: Бестужевы: Николай Александрович (1791–1855), Михаил Александрович (1800–1871). Бестужев-Марлинский Александр Александрович (1797–1837). – Опис фонду. – Л., 1958. – Арк. 3.

¹² Там само. – Оп. 1. – Спр. 13. – 2 арк.

¹³ Там само. – Арк. 5–5 зв.; Спр. 33. – Арк. 47 (машинописний набір із правками від руки).

¹⁴ Там само. – Ф. 73: Бильбасов Василий Алексеевич. Краевский Андрей Александрович. – Опис фонду / Укл. К. К. Ніколаєва, М. Я. Стецкевич. – Л., 1971. – 264 с.

¹⁵ Там само. – Арк. 12–89.

¹⁶ Там само. – Оп. 1. – Спр. 73. – 9 арк.

они бѣ всяких чиновъ люди тѣхъ малороссійскихъ городовъ жителей съ тѣмъ заповѣднымъ приводили къ нему, Ивану, въ Старой Осколь въ приказную избу со всѣмъ въ цѣлости, а грабежу бѣ и никакихъ убытковъ имъ не чинили. А какъ такихъ людей съ продажнымъ виномъ и съ табакомъ кто къ нему приведѣтъ, и ему, Ивану, у нихъ заповѣдныя тѣ товары и лошади ихъ велѣтъ отписать на великихъ государей, а тѣхъ малороссійскихъ городовъ жителей, у которыхъ то заповѣдное взято будетъ, отпущать въ малороссійскіе города, кто откуда приѣдетъ безъ задержанья, а грабежу имъ и никакихъ убытковъ не чинить да и томъ писать къ великимъ государемъ въ Розрядъ и въ приказъ Малыя Россіи имянно. А будетъ онъ, Иванъ, малороссійскихъ городовъ жителямъ учнетъ в томъ наровить и для своей корысти к нимъ напрасно приметываться, и убытчить, и волочить, и ему за то отъ великихъ государей быть въ вликой опасе”¹⁷.

Проте основний масив документів Більбасова стосується періоду царювання Катерини II (спр. 115–302): листування імператриці з тогочасними російськими та іноземними діячами (зокрема Г. О. Потьомкіним, М. І. Паниним, О. О. Вяземським); імператорські й сенатські укази, рескрипти, інструкції; списки чиновників центральних і місцевих установ; донесення іноземних послів¹⁸. Збереглася копія, знята В. О. Більбасовим з рескрипту Катерини II Євдокиму Щербиніну від 27 грудня 1773 р. про передання під його управління Слобідсько-Української і Новоросійської губернії для розвитку шовківництва (Додаток № 2).

Ф. 116 “Бутурліни і Строганови”. Фонд об’єднує папери двох давніх російських аристократичних родів, пов’язаних через шлюби із сумським полковницьким родом Кондратьєвих. Виявлено дві справи, які стосуються останніх.

В одній уміщено “Выписки из дела со сведениями о родословной Кондратьевых”¹⁹. Ці виписки інформують про надання 10 серпня 1697 р. порожньої орної землі полковникові Роману Герасимовичу Кондратьєву в селі Будах Недригайлівського повіту. 28 вересня 1762 р. відставний полковник Степан Іванович Кондратьєв просив про закріплення цієї ділянки за ним, оскільки він її виміняв у родичів – правнуків згаданого полковника Івана Петровича та двох Іванів Омеляновичів Кондратьєвих – на ділянку з усіма угіддями в селі Кудинівці²⁰. Рукописний родовід “Родъ Кондратьевыхъ”, доданий до виписок, унаочнює родинні зв’язки “просителя” й містить приписку такого змісту: “Сія поколенная составлена изъ Дѣла, гдѣ всѣ переходы (маестностей. – С. П.) отъ одного къ другому значутся”²¹.

¹⁷ Там само. – Арк. 7.

¹⁸ Там само. – Опис фонду. – Арк. 24–61.

¹⁹ Там само. – Ф. 116. – Оп. 1. – Спр. 225.

²⁰ Там само. – Арк. 1.

²¹ Там само. – Арк. 2. Цей родовід дуже нагадує (але в усіченому вигляді) відоме рукописне родинне дерево Кондратьєвих, яке зберігається в їхньому особовому фонді в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (Ф. 1717. – Оп. 1. – Спр. 1. – 1 арк.).

Друга справа – це лист Дмитра Івановича Кондратьєва до Івана Григоровича Шренка від 5 січня 1827 р.²². У листі мова йде про, очевидно, прикрий випадок на полюванні, коли хорти Дмитра Кондратьєва напали на лоша Івана Григоровича. Наприкінці адресант згадує про “наші грамоты”, які зберігаються в “економі” Шренка. Напевне, маються на увазі жалувані грамоти на землі, видані Кондратьєвим (Додаток № 5).

Окрім того, відклався лист предводителя сумського дворянства, нащадка місцевого старшинського роду Андрія Савича до графа Петра Строганова від 5 червня 1863 р. із настійливим проханням повернути тисячу рублів, яку не хоче виплачувати прикащик Строганових у сумській економі²³ (Додаток № 6).

Ф. 179 “Гербель Микола Васильович”. У фонді одного з перших істориків Слобожанщини²⁴, випускника Ніжинського ліцею вищих наук, перекладача, поета й видавця Миколи Гербеля (1827–1883) уміщено 119 справ за 1838–1889 рр.²⁵. Це його переклади (спр. 1–2) і матеріали редакторської роботи (спр. 3–11); альбом із автографами тогочасних діячів, зокрема Миколи Гоголя, Григорія Данилевського, Івана Тургенєва, Тараса Шевченка, Миколи Щербини (спр. 12); листування (спр. 13–118). Адресатами виступили: Олексій Дамич, Петро Кочубей та Микола Некрасов (1860–1881). Серед адресантів: Микола Ге, Яків Головацький, Григорій Данилевський, Микола Костомаров, Нестор Кукольник, Пантелеймон Куліш, Микола Маркевич, Григорій Милорадович, Микола Некрасов, Олександр Островський, Яків Полонський, Ізмаїл Срезневський, Іван Тургенєв, Афанасій Фет. Окрему групу матеріалів фонду становлять папери Олексія Дамича (спр. 108–118, 113а).

Ф. 197 “Гнідич Микола Іванович”. Фонд нащадка слобідського старшинського роду, перекладача “Іліади”, бібліотекаря Імператорської публічної бібліотеки²⁶ Миколи Гнідича (1784–1833) вміщує 57 справ за 1802–1820-і роки: автографи творів та підготовчі матеріали до них, листування²⁷. Серед епістолярної спадщини на окрему увагу заслуговують десять листів Василя Васильовича Капніста за 1808–1811 рр. і без датування²⁸.

Ф. 236 “Данилевський Григорій Петрович”. Цей фонд нащадка слобідського старшинського роду, письменника, історика (1829–1890) з-поміж опрацьованих зібрань ВР РНБ є справжньою скарбницею епістолярію українських культурних і суспільно-політичних діячів середини – другої половини ХІХ ст. Фонд уміщує 206 справ за 1811–1900-і р. Власне, архів Г. П. Данилевського нараховує 205 справ 1811–1890 рр., а справа № 206 – це

²² ВР РНБ. – Ф. 116. – Оп. 1. – Спр. 224. – 1 арк.

²³ Там само. – Спр. 260. – Арк. 10–11.

²⁴ *Гербель Н.* Изюмский Слободской казачий полк: 1651–1765. – СПб., 1852. – 164 с.

²⁵ ВР РНБ. – Ф. 179: Гербель Николай Васильевич. – Опис фонду / Укл. І. А. Конопльова. – Л., 1959. – 7 арк.

²⁶ РНБ є спадкоємицею Імператорської публічної бібліотеки, заснованої згідно з указом Катерини ІІ 16 (27) травня 1795 р. Власне, фонди “Публічки” формують серцевину рукописних колекцій РНБ.

²⁷ Там само. – Ф. 197: Гнедич Николай Иванович. – Опис фонду / Укл. І. А. Конопльова. – Л., 1959. – 7 арк.

²⁸ Там само. – Арк. 6.

Матеріали фондів Відділу рукописів Російської національної бібліотеки...

опис листів Данилевського, підготовлений у 1900-х рр. Володимиром Володимировичем Майковим²⁹. Архів письменника було передано до бібліотеки його родиною в 1908 р.³⁰.

Фонд поділено на п'ять частин. Перша (спр. 1–4) об'єднує особисті документи Григорія Петровича: членський квиток любителів шахів на 1862 р., білет на літературний вечір-читання роману Івана Тургенєва “Дим” 1867 р., документи про оплату членських внесків “Товариства допомоги нужденним літераторам і вченим” (“Общества пособия нуждающимся литераторам и ученым”) за 1867–1868 рр.³¹ та виставлені рахунки з редакції журналів “Северная пчела” і “Портретная галерея” за 1862 і 1867 рр.³².

Друга частина (спр. 5–16) вміщує автографи та копії творів письменника: вірша “Все министром длинный Панин”, романів “Воля (Беглые воротились)”, “Новые места”, “Черный год”, історичних повістей “На Индию при Петре”, “Восемьсот двадцать пятый год”, “Княжна Тараканова” та інших за 1859–1890 рр.³³.

У найоб'ємнішій третій частині (спр. 17–173) зібрано листи до Г. П. Данилевського за 1840–1881 рр., при цьому основна маса документів охоплює 1850-і – 1860-і роки³⁴. Тут знаходимо кореспонденцію: Івана Аксакова, Олександра Герцена, Володимира Бенедиктова, Володимира Даля, Михайла Достоевського, Михайла Каткова, Олександра Лекієра, Олександра Островського, Миколи Лєскова, Миколи Некрасова, Михайла Погодіна, Петра Сокальського, Ізмаїла Срезневського, Андріана Сонцова, Олексія Толстого, Івана Тургенєва, Якова Полонського та інших відомих діячів.

Безперечно, для дослідників вітчизняної історії та культури особливу вагу мають листи: Олександра Афанасьєва-Чужбинського, Василя Білозерського, Осипа Бодяньського, Петра Гулака-Артемівського, Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Олександра Лазаревського, Михайла Максимовича, Амвросія Метлинського, Миколи Щербини. Тут же відклалися листи Миколи Гербеля та нащадків місцевих старшинських родів – Надії Соханської (Кохановської) і Павла Михайловича Ковалевського. Збереглися листи слобідських церковних ієрархів середини ХІХ ст.: архієпископа Харківського Макарія (1868) і його наступника Нектарія (1869).

Четверта частина (спр. 174) – це альбом Данилевського із прозовими, віршованими й нотними записами та малюнками його друзів і колег. Окрім уже згаданих персоналій, тут бачимо автографи Івана Аксакова, Афанасія Фета, Михайла Глинки, Івана Айвазовського (малюнок гір на морському узбережжі), Шамілія (автобіографічні свідчення арабською мовою) й інших³⁵.

²⁹ Там само. – Ф. 236: Данилевский Григорий Петрович. – Опис фонду / Укл. В. Петрова. – Л., 1967. – 51 арк.

³⁰ Отчет Императорской Публичной библиотеки. – СПб., 1908. – С. 59, 118.

³¹ Документи про діяльність багатьох згаданих персоналій ХІХ ст. відклалися у ф. 438 “Архів Комітету допомоги нужденним літераторам і вченим (Літературний фонд)” ВР РНБ, як-от: Віктора Абази, Юлії Абази, Миколи Гербеля, Григорія Данилевського, Єгора і Павла Ковалевських, Опанаса Красовського та інших.

³² ВР РНБ. – Ф. 236. – Опис фонду. – Арк. 1.

³³ Там само. – Арк. 1–3.

³⁴ Там само. – Арк. 3–25.

³⁵ Там само. – Арк. 26–46.

Нарешті, п'ята частина (спр. 175–205) об'єднує матеріали інших діячів, як-от: автографи і копії віршів Петра Гулака-Артемівського 1852–1857 рр. (спр. 186), лист Сергія Соловйова до Аврама Норова 1851 р. (спр. 199), автобіографічна записка М. Щербини 1869 р. (спр. 203)³⁶.

Ф. 335 “Каразін Василь Назарович”. Уміщує 12 справ за 1801(?)–1835 рр. Це матеріали біографічного й службового характеру, каразінські нотатки з приводу державного ладу та кріпосного права в Росії, лист до графа Михайла Семеновича Воронцова від 29 березня 1820 р.³⁷, копія листа Анни Іоанівни до членів Таємної верхньої ради від 28 січня 1730 р. Більшість матеріалів вже опубліковано, хоча і з різночитаннями. Фонд формувався з надходжень різних років протягом 1868–1920 рр.³⁸.

Ф. 588 “Погодін Михайло Петрович”. У фонді російського історика особливу увагу варто звернути на оп. 3 “Зібрання автографів”. В описі подано 429 справ за 1517–1852 рр.³⁹. Це невелика частина погодинської документальної колекції (т. зв. “Древлехранилища”), котра загалом нараховує понад 6 тисяч одиниць зберігання. Імператорська публічна бібліотека придбала їх у 1852 р.⁴⁰. Серед документів зібрання 60 одиниць мають стосунок до Василя Каразіна (переважно його листування)⁴¹. Тут же відклалися ще два цікавих документи: маловідомий лист Євдокима Щербиніна до Петра Коновніцина від 27 жовтня 1767 р. з проханням підшукати вчителів французької і німецької мов для викладання в “новозаведених класах” Харківського колегіуму⁴² (Додаток № 1) та лист Григорія Сквороди до Володимира Тев'яшова від 28 листопада 1774 р.⁴³.

Ф. 611 “Потьомкін Павло Сергійович”. Фонд об'єднує 45 документів за 1778–1795 рр. державного і військового діяча, письменника, родича Г. О. Потьомкіна Павла Потьомкіна (1743–1796)⁴⁴. Це переважно його листування з тогочасними діячами, зокрема Григорієм Потьомкіним, Олександром Суворовим, Олексієм Васильєвим, Шагін-Гіреєм. Тут знаходимо і документи, що безпосередньо стосуються Слобожанщини: чотири листи

³⁶ Там само. – Арк. 46–50.

³⁷ Там само. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 11. – 2 арк.

³⁸ Там само. – Опис фонду / Укл. І. А. Конопльова. – Л., 1958. – 3 арк.

³⁹ Там само. – Ф. 588: Погодин Михаил Петрович. – Оп. 3: Собрание автографов / Укл. Н. А. Дворецька. – Л., 1960. – 60 с.

⁴⁰ Отчет Императорской Публичной библиотеки за 1852 г. – СПб., 1853. – С. 21–52.

⁴¹ ВР РНБ. – Ф. 588. – Оп. 3: Собрание автографов. – С. 3.

⁴² Там само. – Спр. 113. – 1 арк.

⁴³ Там само. – Спр. 192. – 1 арк. Місцями вицвіло чорнило, але загалом текст придатний до читання. Опубліковано: *Скворода Г. Повне збір. творів.* – К., 1973. – Т. 2. – С. 395.

⁴⁴ ВР РНБ. – Ф. 611: Потемкин Павел Сергеевич. – Опис фонду / Укл. М. Я. Стецкевич. – Л., 1960. – 3 арк. Зауважимо, що наявність у цьому фонді документів з історії Слобожанщини наштовхнула на припущення, що справа 20 “Кондратьєв Федір. Лист до Павла Сергійовича Потьомкіна. Додаток – короткі автобіографічні свідчення. Після 1787 р.” стосується когось із представників слобідських Кондратьєвих. Але це припущення виявилось хибним: лист написано “калмицької мови учнем”, перекладачем Федором Кондратьєвим, який просить П. С. Потьомкіна про нагородження обер-офіцерським чином (Там само. – Оп. 1. – Спр. 20. – 2 арк.)

правителя Харківського намісництва Федора Кишенського за 8 березня 1792 – 17 липня 1795 рр. з доданим ордером Харківського верхнього земського суду казенних справ стряпчому Коваленкову (спр. 18) та лист нащадка одного з найпотужніших місцевих старшинських родів, колезького асесора, поручника правителя Харківського намісництва Григорія Романовича Шидловського⁴⁵ (спр. 43) (Додаток № 3).

Ф. 662 “Рылеев Кіндратій Федорович”. Зібрання поета, декабриста, який захоплювався історією України, невелике – 15 справ за 1820–1826 рр.⁴⁶. Це переважно його творчі матеріали, зокрема кілька копій поеми “Войнаровський” (спр. 1–7, 12, 14). Відклалася копія листа Кіндрата Федоровича до дружини Наталії Михайлівни – представниці одного з найвпливовіших слобідських старшинських родів Тев’яшових (спр. 15).

Ф. 779 “Толстой Олексій Костянтинович”. Фонд російського письменника нараховує 15 справ за 1852–1897 рр.⁴⁷. В альбомі Олексія Костянтиновича і його дружини Софії Андріївни залишив кілька записів Петро Капніст (спр. 15)⁴⁸.

Ф. 1000 “Зібрання окремих надходжень”. Фонд уміщує одиничні надходження різних років, об’єднані в 9 описів. Документи, дотичні до історії Слобожанщини, представлені у 1-му, 2-му, 3-му та 9-му описах. Зокрема, згідно з оп. 2: “Планъ маневрамъ Ахтырскою легкоконного полка, дѣланый на смотрѣ в лагерь на кирасирской степи 1786 году августа 9 дня” (спр. 77), “Статистическое описание Слободско-Украинской губернии, составленное на мѣсте Министерства полиции чиновникомъ Сашальскимъ” (Іваном Григоровичем Розальйон-Сошальським) 1815 р. (спр. 1142); указ Сенату від 26 березня 1830 р. про поширення прав дворянства на дітей чиновників і духівництва, котрі народилися до отримання батьками дворянського статусу, адресований Слобідсько-Українській казенній палаті (спр. 1245); памфлет із приводу призначення попечителем Гаврила Канкази, адресований ректорові Харківського університету Карлу Фойгту 1856 р. (спр. 1483); справа Харківського губернського у справах селян присутствія щодо повернення землі поміщикові Костянтину Дмитровичу Хрущову, подарованої прикажчику Іванові Гонтарю, за 1862–1865 рр. (спр. 1484)⁴⁹. Згідно з оп. 3 збереглося “Мнение о необходимости борьбы с побегими крепостныхъ крестьянь” лейб-гвардії прапорщика Романа Романовича Шидловського, адресоване ізюмському дворянству 22 вересня 1822 р. (спр. 1430)⁵⁰. Згідно з оп. 9: латиномовний диплом Мартинові Дмитровичу Майєру про закінчення медичного факультету Харківського університету 1816 р.⁵¹.

⁴⁵ Там само. – Спр. 43. – 2 арк.

⁴⁶ Там само. – Ф. 662: Рылеев Кондратий Федорович. – Опис фонду / Укл. Н. Зубкова. – Л., 1965. – 2 арк.

⁴⁷ Там само. – Ф. 779: Толстой Алексей Федорович. – Опис фонду / Укл. Р. Б. Заборова. – Л., 1959. – 4 арк.

⁴⁸ Там само. – Арк. 2–3.

⁴⁹ Там само. – Ф. 1000: Собрание отдельных поступлений. – Оп. 2. – Л., 1978. – С. 21, 247, 268, 315–316.

⁵⁰ Там само. – Оп. 3. – Л., 1988. – С. 195.

⁵¹ Там само. – Оп. 9. – СПб., 2001. – С. 29.

* * *

Окрім того, результати роботи з картотекою свідчать, що у фондах ВР РНБ також відклалися документи до історії родин Алфьорових, Альбовських, Двигубських, Захар'яшевичів-Капустянських, Кондратьєвих, Коновніциних, Куликовських, Розальйон-Сошальських, Тев'яшових, Хрущових, Шидловських переважно другої половини XIX – початку XX ст. Виявлене листування слобідської еліти буде опубліковано в тематичному збірнику джерел.

ДОДАТКИ

№ 1

*1767 р., жовтня 27. – м. Москва. – Лист губернатора
Слобідсько-Української губернії Є. О. Щербиніна
до П. П. Коновніцина*

[// арк. 1]

Получень октября 27-го 1767 году*.

Благородны и почтенный г[ос]п[о]д[и]нь лейб-гвардии Преображенского полку от бомбардировъ подпорутчикъ!

По высочайшей конфирмации ея императорскаго величества в порученной мнѣ Слободской губернии в городе Харкове заводятся вновь классы разныхъ наукъ. Того ради предлагаю Вамъ по бытности здесь в Москве приискивать учителей французского и нѣмецкого языковъ по одному, коим жалования французскому – триста, а немецкому – двести рублевъ, и какъ Вами те учителя, достойные люди, сысканы будутъ, оныхъ ко мне представит.

Я же пребываю

Вашего благородия
верный слуга
Евдоким Щербининъ**

октября 27 дня

1767 году

Москва

г. Коновницину

ВР РНБ. – Ф. 588. – Оп. 1. – Спр. 113. – 1 арк. Оригінал.

№ 2

*1773 р., грудня 27. – м. Санкт-Петербург. – Рескрипт Катерини II
слобідсько-українському губернаторові Є. О. Щербиніну*

[арк. 1]

Нашему генералу-порутчику Щербинину.

Репортъ Вашъ отъ 30-го ноябр. сего года и съ приложеннымъ при томъ учрежденіемъ, сдѣланнымъ Вами вообще съ коллежскимъ ассесоромъ Рычковымъ о шелковомъ въ Слободской и Новоросійской губерніи производствѣ, мы получили. Съ удовольствіемъ усмотрели мы, что казенная слобода Новая Водолага, въ вѣдомствѣ Новоросійской губерніи*** Екатеринославской провинціи состоящая, къ

* * Написано іншим почерком і чорнилом, ніж основний текст.

** Особистий підпис.

*** Далі закреслено “состоящая”.

шелковому производству здобна и что, сверхъ того, въ Бѣлевской крѣпости находятся тутовые сады. Почему и дали мы нынѣ же указъ нашему Сенату, чтобы слободу Новую Водолагу и съ принадлежащими къ ней слободками, называемыми Водолажка и Караванская съ ихъ хуторами, равно какъ и въ Бѣлевской крѣпости тутовый садъ, исключая изъ вѣдомства Новороссійской губерніи, отдать въ полное управленіе для шелковаго производства, Вамъ порученнаго, и чтобы Екатерининская провинціальная канцелярія подавала Вамъ въ новыхъ пристройкахъ и протчихъ потребностяхъ всякое законное вспомошествованіе. Вамъ же чрезъ сіе повелѣваемъ:

1) принявъ вышеупомянутые слободы и сады въ Ваше вѣдомство, учредить въ оныхъ шелковое производство на томъ основаніи, какъ отъ Васъ вообще съ ассесоромъ Рычковымъ положено въ присланномъ къ намъ учрежденіи;

2) дабы сія новая перемѣна не сдѣлала замѣшательства въ казенныхъ сборахъ Новороссійской губерніи, которая до сего получала тѣ сборы на положенные по плану расходы, то вмѣсто того сколько съ Новыхъ Водолагъ и съ принадлежащихъ къ ней селеній по прежнему положенію собирано было, толикое же число имѣете Вы отпускать въ Новороссійскую губернію, доколѣ жители приведены будутъ въ состояніи дѣлать свой шелкъ, изъ собираемыхъ съ нихъ, а потомъ изъ вырученныхъ за шелкъ денегъ;

3) для ободренія крестьянъ къ сей работѣ отправляемъ мы въ награжденіе Вашей части крестьянамъ, кои сдѣлаютъ шелку больше и лучше другихъ и окажутъ себя больше радѣтельными, сумму сто рублей; такимъ же образомъ назначиваемъ на заведеніе при казенныхъ заводахъ нужныхъ по представленію Вашему вещей къ шелковому производству сумму пять тысячъ рублей, которыя и имѣете Вы употребить изъ доходовъ Слободской губерніи на счетъ выручаемыхъ впредь за шелкъ денегъ;

4) в прочемъ присланное отъ Васъ учрежденіе мы во всей его силѣ апробуемъ и повелѣваемъ по оному поступать; [арк. 1 зв.]

5) о разныхъ въ Бѣлевской крѣпости казенныхъ строеніяхъ, будучи намъ неизвѣстно, нѣту ли в нихъ какой особенной надобности, предписано отъ насъ Сенату, чтобъ изъ оныхъ, сколько возможно, Вамъ удѣлить для шелковаго производства. Но если бы оныя вовсе къ шелковому производству употребить было невозможно, тогда оставляя ихъ въ прежнемъ вѣдомствѣ, имѣете Вы, вмѣсто того для шелковаго производства построить новыя, располагаясь во времени и въ протчемъ, какъ удобность дозволить.

Екатерина.

Декабр. 27 дня 1773 года

ВР РНБ. – Ф. 73. – Оп. 1. – Спр. 207. – 1 арк. Копія.

№ 3

1793 р., 28 листопада. – м. Харків. – Лист Г. Р. Шидловського до П. С. Потьомкіна

[// арк. 1]

Ваше высокопревосходительство
милостивый государь
Павель Сергѣевич!

Почтеннѣйшее письмо Ваше отъ 30-го сентября съ приложеніемъ отъ Александра Николаевича и графа Петра Васильевича лишь севодни мнѣ доставилъ г-нъ Арцыбашевъ.

Прошу быть удостовѣреннымъ Ваше высокопревосходительство, что не только по письмамъ высокихъ моихъ благодѣтелей, особеннаго почитанія къ особѣ Вашей и въ слѣдствіе собственнаго моего образа [// арк. 1 зв.] мыслѣй, тотчасъ бы поѣхалъ

самъ показать мою услугу въ деревни Ваши. Но присланной отъ Васъ г-нъ Арцыбашевъ не нашолъ тѣхъ беспокойствъ, коими отъ управителя Вашего Вы были озабочены, и вмѣсто того просилъ меня и г-на губернатора благодарить исправника за его попеченіе. А сіе и заставляеть думать, что есть что-нибудь замѣшано въ распоряженіи тамъ начальствующаго или что-нибудь нужно перемѣнить, примѣняясь къ обычаю здѣшняго народа, дабы удержать побѣги. Я испыталъ сіе здѣсь, 20 лѣтъ сряду съ хозяйствомъ обращаясь. Еслии будетъ Вамъ угодно, по прїѣздѣ Вашемъ я прїѣду представить мое о семъ замѣчаніе на разсмотреніе Ваше.

[// арк. 2] Что принадлежитъ до г-на исправника, я всегда его зналъ благороднаго разположенія, и будьте увѣрены, что имъ будете довольны, я писалъ къ нему съ сего жъ вручителемъ. Но еслии бѣ и не такъ, я увѣренъ и въ томъ, что онъ для доказательства и отречется своего званія, еслии будетъ сіе Вамъ угодно.

Въ заключеніе сего прошу засвидѣтельствовать Александру Николаевичу о глубочайшей моей преданности, съ коюю, испрашивая благосклонность Вашего высокопревосходительства, за честь ставлю называться

Вашего высокопревосходительства
милостиваго государя
покорнѣишій слуга
Григорій Шидловской*

ноября 28 дня
1793 году
Харьковъ

ВР РНБ. – Ф. 611. – Оп. 1. – Спр. 43. – 2 арк. Оригинал.

№ 4

*1821 р., березня 26. – м. Санкт-Петербург. – Лист
О. О. Бестужева-Марлінського до М. І. Гнідича*

[// арк. 1]

А. Бестужева
Милостивый государь!
Николай Иванович!

Человѣкъ, который желаетъ учиться, чтобы не вѣкъ быть ученикомъ, покорнѣише просить почтеннаго переводчика Омира произвести въ кавалеры Андрѣевского креста всѣ періоды и выраженія въ Ревельской поѣздкѣ, которые покажутся ему сомнительными, а такъ какъ начинать копію для новаго изданія должно съ перваго листа, сей нѣкто препровождаетъ къ Вамъ начало.

Зная, что сочиненіе мое болѣе выиграетъ моимъ отсутствіемъ, хоть я самъ чрезъ то проиграю – не хочу быть эгоистомъ и отлагаю удовольствіе быть съ Вами до другаго дня. Надѣюсь, Николай Ивановичъ, Вы не откажете въ небольшой поправкѣ [// арк. 1 зв.] или замечаніяхъ истинно уважающему Васъ

Александру Бестужеву

1821 года марта 26 дня
P. S. Когда прикажете прислать за книгой?

[// арк. 2]

[Напис на конверті] Милостивому государю
Николаю Ивановичу
Гнідичу

ВР РНБ. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 13. – 2 арк. Автограф.

* Особистий підпис.

№ 5

*1827 р., січня 5. – с. Низи Сумського повіту Харківської губернії. –
Лист Д. І. Кондратьєва до І. Г. Шренка*

[// арк. 1]

Милостивый государь Иванъ Григорьевич!

Въ то самое время, когда случилось описываемое Вами происшествіе, я послалъ моего охотника къ Вашему берейтору для освидѣтельствованія жеребенка, то и оказалось, что оной не только не былъ задравленъ моими собаками, но даже и не пораненъ, что посвидѣтельствуеъ Вамъ сосѣдь Андрей Прокофьевичъ Сандеръ, съ которымъ вмѣстѣ охотились. Крайне сожалѣю, что [// арк. 1 зв.] тогда же случай не доставилъ мнѣ прятнѣйшаго удовольствія съ Вами видѣться и лично поговорить о семь.

При первомъ свиданіи съ Дмитріемъ Петровичемъ я постараюсь объяснить ему все дѣло, которое предоставляю на его судъ.

Позвольте еще, милостивый государь, беспокоить Васъ моею прозьбою: при перепискѣ съ Дмит. Петров. попросить его отъ меня, чтобы приказалъ прислать хранящіяся въ Вашей экономіи наши грамоты.

Съ истиннымъ почтеніемъ честь имѣю быть,

милостивый государь,
Вашъ
покорнѣйшій слуга
Дмитрій Кандратьевъ*

с. Низы
5-го дня генвар.
1827**

ВР РНБ. – Ф. 116. – Оп. 1. – Спр. 224. – 1 арк. Оригінал.

№ 6

*[1863 р.], червня 3. – с. Андрійівка. – Лист
А. О. Савича до П. С. Строганова****

[// арк. 10]

Ваше сіятельство
Павель Сергеевич!

Я опять начинаю такими же словами. Я не желалъ бы и не смѣлъ бы Васъ беспокоить, если бы на то не былъ вынужденъ вторично, какъ Вы сами, графъ, видѣли квитанціи, по которымъ экономія мнѣ должна. Распоряженіе со стороны Вашей было сдѣлано при мнѣ г-ну Воскресенскому уплатить слѣдуюмую мнѣ сумму. Но оной я не получилъ еще ни копейки. Я имѣлъ терпеніе писать ему три письма, хотя бы я вовсе не хотѣлъ этого. [// арк. 10 зв.]. Но я писалъ ему, ибо мнѣ предсталъ случай взять въ распоряженіе большое количество земли, гдѣ, сами согласитесь, я имѣлъ бы выручку. Но я не могъ этого сдѣлать, не имѣя денегъ, и понесъ убытокъ болѣе тысячи целковыхъ. То позвольте, графъ, просить Васъ эту тысячу рублей мнѣ

* Особистий підпис.

** Написано почерком Д. І. Кондратьєва.

*** Документ відклався серед листів П. С. Строганова до П. З. Воскресенського за 3 лютого – 27 червня 1863 р.

Світлана ПОТАПЕНКО

воплатить*. Я имѣю семейство и по тысячи руб. я не могу терять, не бывъ этому причиной. Если угодно, я пришлю это письмо, которое я получилъ отъ помѣщика [// арк. 11]. Г-ну Воскресенскому я тоже говорилъ это, графъ, и я никогда не скажу того, чего не было. Въ экономію я болѣе не буду относиться уже, а позвольте, графъ, просить Васъ – не мѣдлить – выслать мнѣ деньги мои.

Съ глубочайшимъ моимъ къ Вамъ уваженіемъ, Ваше сіятельство,

честь имѣю пребыть

Вамъ

покорнѣйшимъ слугой

Андрей Савичъ.

іюня 5-го

д. Андреевка

ВР РНБ. – Ф. 116. – Оп. 1. – Спр. 260. – Арк. 10–11. Автограф.

Світлана Потапенко (Київ). **Матеріали фондів Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) до історії Слобідської України кінця XVIII – початку XX ст.: загальний огляд**

У статті подано загальний огляд фондового складу Відділу рукопису Російської національної бібліотеки у стосунку до історії Слобідської України. Виявлено документи кінця XVIII – початку XX ст., пов'язані зі слобідськими старшинськими і дворянськими родами. Основний масив опрацьованих документів становить приватне листування.

Ключові слова: Відділ рукописів Російської національної бібліотеки, фонди, джерела, Слобідська Україна.

Svitlana Potapenko (Kyiv). **An Overview of the Documents from the Collection of the Department of Manuscripts of the Russian National Library in Saint Petersburg with regard to the History of Sloboda Ukraine during the Eighteenth to the Twentieth Century**

The paper researches historical documents of Sloboda Ukraine from the Department of Manuscripts of the National Library of Russia. These sources include an information about the local officers and noble families from the Sloboda region of Ukraine. The largest part of these documents contain private correspondence of the Ukrainian officials and nobility.

Keywords: Department of Manuscripts of the National Library of Russia, archive, document, Sloboda Ukraine.

---

* Так у тексті.

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ)

ДОКУМЕНТИ ДУБЕНСЬКОГО АРХІВУ ЛЮБОМИРСЬКИХ З КОЛЕКЦІЇ КИЇВСЬКОГО ВІДДІЛУ РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Минуло 110 років від заснування в Петербурзі Імператорського Російського військово-історичного товариства (далі – ІРВІТ)¹. Товариство, яке мало на меті дослідження пам’яток військової історії і воєнного мистецтва, поширення військово-історичних знань, утворило у великих містах Російської імперії 12 відділів (у окремих військових округах) і підвідділи (у гарнізонах)².

¹ Офіційна назва товариства російською мовою: “Императорское Русское военно-историческое общество”; термін “императорский” у даному випадку свідчив про найвищий статус наукового товариства. Адже статут Товариства був затверджений імператором Миколою II, який формально став його почесним головою. Відповідно до п. 3 статуту “Общество состоит вне политики и в своей деятельности подчиняется всем существующим законам и распоряжениям правительства”. Остаточну редакцію статуту див.: № 29965 – Января 12 [1908 г.] Высочайше утвержденный устав Русского военно-исторического общества // Полное собрание законов Российской империи: Собрание третье. – СПб., 1911. – Т. XXVIII: 1908 год. – Отд. I: № 29944–31329. – С. 15–18.

У Російській імперії діяли лише чотири “русские императорские” наукові товариства разом з військово-історичним – історичне, географічне та Православне палестинське товариства. Термін “імператорський” не був синонімом загальноросійського або загальнонаціонального масштабу. Термін “русское” походив від назви титульної нації імперії – “русский народ”. Паралельно існували “российские императорские” товариства – садівництва, плідівництва, автомобільне, пожежне.

На честь 110-річчя заснування ІРВІТ 18 листопада 2017 р. в Петербурзі на фасаді колишнього Артилерійського історичного музею (тепер – Військово-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв’язку), в приміщенні якого були Рада, канцелярія та сховище наукового товариства, відкрили меморіальну дошку. правонаступником ІРВІТ є започатковане у 2012 р. наукове товариство – “Российское военно-историческое общество” (курсив мій. – Н. Ч.).

² У грудні 1907 р. загальні збори Товариства затвердили Положення про його місцеві відділи, підготовлене спеціально створеною комісією. Колекція документів і діловодний архів ІРВІТ, його відділів і комітетів, а також особові архіви членів становлять окремі фонди в державних архівних установах Москви та Санкт-Петербурга. Див., напр.: Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 339: Русское военно-историческое общество (1907–1918 гг.). – Оп. 1. – 211 ед. хр.: 1907–1918 гг.; Ф. 390: Комитет по сбору пожертвований на сооружение памятника М. И. Голенищеву-Кутузову в г. Москве (1913–1917 гг.). – Оп. 1. – 25 ед. хр.: 1913–1917 г. Комітет діяв при Московському відділі ІРВІТ тощо.

Российский военно-исторический государственный архив: Путеводитель. [Електр. ресурс]. – М., 2006. – Т. 1. – С. 137–138. – Реж. доступу: <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html?bid=238&sid=821136#refid821135>

Створення відділу ІРВІТ у Києві було доручено київському, подільському і волинському генерал-губернатору (1905–1908), командувачу (1904–1908) військ Київського військового округу (далі – КВО), генералові від кавалерії В. О. Сухомлинову (1848–1926). З призначенням його начальником Генштабу в грудні 1908 р. Відділ ІРВІТ очолив новий командувач військ КВО, генерал від артилерії М. І. Іванов (1851–1919)³. Функціонування Відділу поширювалося на губернії, які входили до КВО: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Курську, а також Хотинський повіт Бессарабської губернії.

У пострадянській українській історичній науці основні напрями наукової діяльності Київського відділу ІРВІТ (археографічний, архівний, науково-видавничий, краєзнавчий, популяризаторський) вперше відтворила К. І. Климова⁴. Як “першу та єдину у Наддніпрянській Україні громадську пам’яткоохоронну структуру” Київський відділ ІРВІТ вивчала Л. Федорова⁵. Внесок товариства у вивчення військово-історичних пам’яток побіжно згадують у монографіях В. Горбик і Г. Денисенко⁶, деякі інші українські історики. Російські дослідники діяльності ІРВІТ і творчого доробку його членів функціонування Київського відділу спеціально не розглядали⁷.

Научный архив Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи, С.-Петербург. – Ф. 11: Русское военно-историческое общество (1907–1917 гг.). – 697 ед. хр.: 1907–1917 гг.

³ Особовий фонд М. І. Іванова див.: РГВИА. – Ф. 72: Іванов Николай Іудович (1851–1919). – Оп. 1. – 460 од. зб.: 1867–1920 гг. Див.: Российский военно-исторический архив: Путеводитель. [Електр. ресурс.] – М., 2008. – Т. 3. – С. 301–302. – Реж. доступу: <http://guides.rusarchives.ru/browse/guidebook.html>

⁴ *Климова К.* Архівна діяльність Київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе: Іст. зб. / Наук. ред. В. Ульяновський, Л. Довга. – К., 1996. – С. 231–250; *її ж.* Воєнно-музейна справа в Україні на початку ХХ ст. (До проблеми розробки концепції Київського військово-історичного музею) // Музей на рубежі епох: минуле, сьогодення, перспективи: Матер. ювіл. міжнар. наук.-практ. конфер. – К., 1999. – С. 87–88; *її ж.* Розділ 10. Військові архіви в Україні. Проект організації військово-історичного архіву Київського військового округу // Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш, К. І. Климової. – К., 2002. – С. 245–264.

⁵ *Федорова Л. Д.* Київське військово-історичне товариство в пам’яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку ХХ ст. – К., 2005; *її ж.* Спорудження пам’ятників на честь видатних історичних діячів України Київським відділом Російського військово-історичного товариства // Сумський історико-архівний журнал. – 2011. – Вип. 12–13. – С. 135–147.

⁶ *Горбик В., Денисенко Г.* Воєнна історія України в пам’ятках. – К., 2003. – С. 16–30; *Денисенко Г. Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини. – К., 2011. – С. 31–41.

⁷ *Зезюлинский Н. Ф.* По поводу I и III томов Трудов Императорского Русского военно-исторического общества. – СПб., 1911 (рукопись); *Габаев Г. С.* Русское военно-историческое общество (1907–1914) // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 4. – С. 122–124; *Бескровный Л. Г.* Русское военно-историческое общество: Очерки военной историографии. – М., 1962; *Кочетков А.* Русское военно-историческое общество (1907–1914) // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 9. – С. 94–99; *Дьяков В. А.* О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907–1917 гг.) // Проблемы истории общественного движения и историографии. – М., 1971. – С. 275–288; *Русская военная мысль, конец XIX – начало XX в.* – М., 1982. –

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

Науковий і діловий архів Відділу фрагментарно представлено у фондах Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі – ЦДІАК України)⁸, а також у Російському державному військово-історичному архіві в Москві⁹. Матеріали, що відклались у результаті діяльності Відділу, потрапили до особових фондів його членів у державних архівних установах України¹⁰. Інформативний потенціал виявлених джерел до історії Київського відділу ІРВІТ вперше дослідила і ввела до наукового обігу К. І. Климова.

Об'єктом нашої статті є інформативний потенціал документів з головного родового архіву Любомирських у Дубні, які 1910 р. потрапили до наукового архіву Київського відділу ІРВІТ. Ці документи спеціально не досліджувались і мало відомі науковцям¹¹.

До певної міри, наукова реконструкція складу і змісту колекції Відділу стає можливою завдяки вцілілому фрагменту книги надходжень документів у Відділ (від № 575 до № 1098; перелік документів від № 1 до № 574 втрачено)¹². Він зберігається в особовому фонді історика Н. Д. Полонської-Василенко у Центральному державному архіві органів влади та управління України. Адже головою Розпорядчого комітету Відділу був її батько –

С. 61–72; *Самашко В. П., Петрова Н. А.* Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества // Издание исторических документов в СССР (Вопросы истории, теории и методики). – М., 1989. – С. 197–212; *Смирнова М. А.* Создание и начало работы Императорского Русского военно-исторического общества в дневниках В. С. Савонько // Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета. – 2015. – Вып. 24. – С. 65–71.

Фонд ІРВІТ у Петербурзі вперше дослідила С. Успенська. Див.: *Успенская С.* Фонд “Императорское Русское военно-историческое общество”: обеспечение сохранности документов и перспективы использования: (Из Архива Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи): Автореф. дис. ... канд. культурологии. – М., 2000. – 27 с.

⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1196: Київський відділ Російського військово-історичного товариства. – 1908–1919 рр. (колекція 1760–1912, 1924–1925 рр.). – Оп. 1. – 212 од. зб.; Ф. 1392: Колекція документів, зібраних Київським відділом Російського військового історичного товариства. 1521, 1559, 1579, 1627, 1645, 1682, 1695–1849, 1908–1910 рр. – Оп. 1. – 105 од. зб. Див.: Центральный державный историчний архів України, м. Київ. Список фондів. [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: http://cdiak.archives.gov.ua/spysok_fondiv.

⁹ РГВИА. – Ф. 1825: Киевский отдел Императорского Русского военно-исторического общества (1911–1914). – Оп. 1. – 2 ед. хр. Насправді Київський відділ функціонував з 1909 р. до 1918 р.

¹⁰ Див. особові фонди: В. С. Іконникова (ф. 849), О. І. Мердера (ф. 1073) у ЦДІАК України; В. Г. Ляскоронського, В. В. Хвойки в архіві Інституту археології НАН України (ф. 2), Інституті рукопису НБУВ НАН України (ф. 46, ф. III, ф. 42); М. П. Василенка, чоловіка Н. Д. Полонської-Василенко (ф. 542) у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України.

¹¹ Вперше історію надходження до Відділу документів Дубенського архіву Любомирських висвітлила в дисертації К. І. Климова. Проте джерелознавчий аналіз документів не було зроблено, не було оцінено їхній інформативний потенціал, оскільки це не відповідало основній меті та науковим завданням її дисертаційного дослідження.

¹² Центральный державный архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 1–60.

військовий історик Д. П. Меньшов¹³, якому доручено було облік і впорядкування документів колекції. Подекуди це засвідчують зроблені Д. Меньшовим на документах цифрові позначки та збережені діловодні етикетки Відділу. Більшість етикеток, на жаль, втрачено. Як встановила К. І. Климова, до сьогодні дійшла лише частка документів – з № 3 до № 1198¹⁴. Проте нами виявлено документ, з якого згодом розпочиналася книга надходжень Відділу і який походив з архіву Любомирських¹⁵.

Інтерес військових істориків – членів ІРВІТ до приватних архівних збірок впливав з наукових завдань цієї громадської наукової інституції. Тому коротко згадаємо історію створення Київського відділу ІРВІТ.

Наукова мета, основні завдання, напрями діяльності Київського відділу ІРВІТ. Започаткований на організаційних зборах у червні 1908 р. Відділ офіційно відкрився 21 лютого 1909 р.¹⁶ Канцелярія та архів товариства розміщувались у колишньому будинку Київського місцевого правління Червоного Хреста, на перехресті вулиць Микільської (тепер – вул. Івана Мазепи) та Московської (вул. Московська, 1/2)¹⁷. Періодичний друкований орган Відділу “Военно-исторический вестник” (далі – Вісник)¹⁸ виходив упродовж 1909–1914 рр. (з 1910 р. за сумісництвом друкований орган Київського товариства охорони старожитностей і пам’яток мистецтва). Загалом вийшло друком 25 випусків. Редакція Вісника містилась у приміщенні штабу КВО на вул. Банковій, 11 (будівля не збереглась).

¹³ Меньшов Дмитро Петрович (1855–1918) – військовий історик, архівіст, громадський діяч. Учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. По закінченні Миколаївської артилерійської академії (1882) служив у Харківському, з 1889 р. – Київському військових округах. З 1908 р. – начальник Київського окружного артилерійського складу, генерал-майор. Член Ради, голова Розпорядчого комітету, товариш голови Архівно-бібліотечної комісії і хоронитель наукового архіву Київського відділу ІРВІТ. Автор численних публікацій в часописі товариства – “Военно-историческом вестнике”, а також у “Русском архиве”, “Русской старине”. Див.: *Кальницький М., Федорова Л.* Московська вулиця, 30 [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/moskovska-vul/sadiba-sudovogo-dvoru-kiyev-pecherskoji-lavri-1897-v-yakiy-prozhivali-menshov-d-p-polonska-vasilenko-p>

¹⁴ *Климова К. І.* Наукова діяльність Київського відділу Імператорського російського Военно-історичного товариства (1908–1914): Дис. ... канд. іст. н. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 1995. – С. 33–34.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр 17. – Арк. 61. Документ має цифрову позначку, зроблену рукою Д. П. Меньшова: № 1.

¹⁶ Торжественное открытие Киевского отдела // Военно-исторический вестник. – К., 1909. – № 1–2. – С. 37–46.

¹⁷ *Кальницький М., Ткаченко О., Федорова Л.* Московська вулиця, 1/2 [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: <http://pamyatky.kiev.ua/streets/moskovska-vul/budinok-kiyivskogo-mistseвого-pravlinnya-rosiyskogo-tovaristva-cherwonogo-hresta-1904> За цією адресою на Московській вулиці у 1909–1919 рр. містилось також Київське товариство охорони старожитностей і пам’яток мистецтва, співвидавець Вісника з 1910 р.

¹⁸ Мета видання відповідала загальним науковим цілям товариства, – з одного боку, “наукова розробка історії військової справи взагалі і в Росії зокрема”, а з другого – “поширення військово-історичних знань”. З 1912 р. Вісник отримував і публікував матеріали редакційного портфеля “Журнала Императорского Русского военно-исторического общества”, періодичного органу ІРВІТ за редакцією професорів П. Симанського та О. Байова. *Климова К. І.* Російське военно-історичне товариство [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Rosijske_imperatorske.

Наукова мета товариства передбачала дослідження насамперед у царині військової історії. Але члени Відділу захопилися також проблемами загальної історії, археології, краєзнавства, історичної біографіки¹⁹; створенням спеціалізованих архівів, музеїв і бібліотек; поширенням військово-історичних знань тощо. Науковій меті відповідали напрями роботи Відділу – виявлення, копіювання, зберігання документальних джерел; видання друкованого органу; участь у археологічних розкопках; облік, ознайомлення з історією, опис давніх фортифікаційних споруд та заходи щодо їх консервації; спорудження та відкриття пам'ятників, присвячених визначним історичним діячам і увічненню воєнних подій минулого; організація екскурсій на місця історичних подій і лекцій з військово-історичної або близької тематики професорів Університету св. Володимира тощо.

Прикметною рисою діяльності Київського відділу було єднання зусиль урядовців, військових, представників місцевої аристократії і науковців (це притаманне було Московському відділу ІРВІТ). Його члени мешкали або служили на території Київського військового округу. У роботі Відділу разом з професійними військовослужбовцями, військовими істориками брали участь правники, історики Церкви, краєзнавці та архівісти. Київський відділ співпрацював з іншими науковими товариствами гуманітарного напрямку. Членами Київського відділу були визначні дослідники, як-от: В. В. Хвойка, археолог, один із засновників Київського музею старожитностей та мистецтв, завідувач археологічного відділу; М. Ф. Біляшівський, археолог, етнограф, директор Київського художньо-промислового та наукового музею; І. І. Каманін, завідувач Київського центрального архіву давніх актів; професори київського Університету св. Володимира, зокрема В. С. Іконников, товариш голови Ради Відділу, Ю. А. Кулаковський, Г. Г. Павлуцький; професори Київської духовної академії В. З. Завітневич, Ф. І. Титов, М. І. Петров та ін. Більшість науковців – членів ІРВІТ входили до складу наукових товариств Києва, Москви, Петербурга тощо.

Одним з кардинальних завдань ІРВІТ було виявлення історичних першоджерел або “згадок про такі, що раніше не досліджувалися”²⁰. На вирішення

¹⁹ Термін “біографістика” в історичній науці був запроваджений лише в 1970-х рр. на означення спеціальної історичної дисципліни. Сучасні українські дослідники-біографісти на означення самої науки про історико-біографічні дослідження, її теорії, методології, історіографії, практики та термінологічного апарату використовують термін “біографістика”. Становлення біографістики як спеціальної історичної дисципліни в незалежній Україні відбулося з появою праць В. Чижка. У західноєвропейській та російській науковій і культурній традиціях прийнятому нині в українській історичній науці терміну “біографістика” в цілому відповідають “наукова біографія” (а також “біографія”) та “біографіка” (в розумінні окремого напрямку дослідницької діяльності і наукової дисципліни). Російські науковці використовують термін “біографіка” в широкому розумінні. Див.: *Попик В.* *Биографу – биографіка – биографістика – биобиблиографія: понятійний арсенал історико-біографічних досліджень // Український історичний журнал.* – 2015. – Вип. 3. – С. 126–127; *його ж.* *Наукові напрями: біографіка [Електр. ресурс].* – Реж. доступу: <http://biography.nbuv.gov.ua/index.php/biografistika-j-in/biografika/59-biografistika>

²⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 8; *Иконников В. С.* *Задачи Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник.* – 1909. – С. 8.

цього завдання спрямована була діяльність трьох комісій Відділу. Архівно-бібліотечну комісію²¹ очолив професор Університету св. Володимира В. С. Іконников – автор двотомної праці “Опыт русской историографии”²². У другій частині першого тому В. Іконников приділив увагу приватновласницьким архівним збіркам Російської імперії, зокрема на українських землях (розділ VII). Ця обставина мала вплинути на результативність діяльності комісії. У збиранні джерел була зацікавлена також Музейна комісія, головним завданням якої були організація та формування колекції Військово-історичного музею в Києві. Упродовж першого року існування комісію очолювали П. Ф. Путинцев, Б. В. Адамович, В. М. Драгомиров. Військово-історичний музей відкрився 28 грудня 1910 р., зайнявши дві зали у підвальному приміщенні Київського художньо-промислового та наукового музею на Олександрівській вулиці (тепер – Національний художній музей України, вул. Михайла Грушевського, 6)²³. Попечителем Військово-історичного музею став київський, подільський і волинський генерал-губернатор (1908–1914) Ф. Ф. Трепов (1854–1938). Хоронителем фондів музею було призначено ад’ютанта генерал-губернатора, підполковника генштабу С. М. Крейтона²⁴.

Очолована кадровими військовиками Комісія зйомок і знімків (голова – начальник Управління київської військової топографічної зйомки Ю. Шмідт, а з 1910 р. – начальник 33-ї піхотної дивізії О. Зегелов²⁵) провадила розшук, облік і зйомку, складала креслення об’єктів військово-історичного значення, – замків, фортець, інших фортифікаційних споруд, з метою їх консервації.

Увагу військовиків привернули, зокрема, засновані князями Острозькими фортифікаційні споруди Острога, Дубна (тепер – міста Рівненської області) та Клеванський замок (село Клевань Рівненської області)²⁶, що належав з другої половини XV ст. князям Чорторийським²⁷. Їх оглянув 1910 р. секретар Розпорядчого комітету Б. С. Стеллецький. У його звітах про поїздки до

²¹ Спочатку йшлося про Архівну комісію (рішення від 14 листопада 1908 р., п. 4), але остаточно було затверджено “Архівну і бібліотечну комісію”. Її мета полягала у збиранні даних про архіви; виявленні, зберіганні та підготовці до друку архівних документів; копіюванні тих документів, які з будь-якої причини не могли бути передані до Відділу; “спеціальному розшуку” архівних джерел. Див.: Инструкция Архивной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества с состоящей при этой комиссии библиотекою Отдела // Там само. – 1910. – № 1–2. – С. 23–24.

²² *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т. 1; К., 1908. – Т. 2.

²³ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 136–137.

²⁴ Документи про нього див.: Там само. – Спр. 131–179.

²⁵ *Федорова Л. Д.* Київський відділ імператорського російського військово-історичного товариства [Електр. ресурс] // Енциклопедія історії України / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2007. – Т. 4: Ка–Ком. – 528 с.: іл. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_viddil_Voенно_ist_tov_tva

²⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 66–67; Спр. 66.

²⁷ Замок у Клевані належав Чорторийським до 1860 р., коли був проданий російському уряду. Заслугою Б. С. Стеллецького є публікація “Опису Клеванського замку 1609 року”, – “витяг з актової книги № 2419, що зберігалась у Київському Центральному архіві давніх актів при Університеті св. Володимира”: *Стеллецький Б.* Замок в Клевани. Справка (с планом и иллюстрациями) // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 11–12. – С. 27–36.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

Острога (5 травня 1910 р.)²⁸ та Дубна (17 вересня 1910 р.)²⁹ охарактеризовано тогочасний стан цих замків (долучені до звітів фотографії не збереглися). З часом замки та їхні укріплення зазнали руйнації. У звіті Б. Стеллецький вказав на історичні особливості фортифікаційних споруд Волинської губернії: “Огромное количество военных памятников, представляющие военные сооружения, находится, по малопонятной причине, в руках частных лиц, и в силу этого приходится мириться с их разрушением, так как очень редко удастся убедить нынешних их владельцев отказаться от извлечения доходности во имя сохранности памятников для науки”³⁰.

20 вересня 1910 р. Рада Відділу заслухала повідомлення Б. Стеллецького про стан Дубенського замку, який належав військовому відомству. На думку доповідача, дослідження Дубенського замку було б внеском в історію воєнного мистецтва. Б. Стеллецький виклав програму збереження цієї пам’ятки: визначення меж укріплень, укладання детального плану, забезпечення пильного нагляду, проведення історичного дослідження системи укріплень і опис замку³¹. Рада апелювала до начальника Дубенського гарнізону, генерал-лейтенанта (з 1910 р.) Л. В. Де-Вітте і начальника інженерів КВО (1908–1912), генерал-лейтенанта (з 1909 р.) К. Ф. Холостова щодо заходів для охорони замку як історичної пам’ятки³².

Неналежна джерельна база дослідження спонукала членів Відділу звернутися по допомогу до колишніх господарів, представників відомих в історії русько-литовських князівських і польських магнатських родів. Симптоматично, що вже 14 листопада 1908 р. на посаду попечителя литовсько-польської частини майбутнього музею запросили князя Романа Даміана Сангушка, посідача Заславського заказного маєтку (російський варіант майорату – “заповедное имение”)³³. Прагнення залучити до співробітництва власників архівів, бібліотек і колекцій було задеклароване рішенням Архівно-бібліотечної комісії 13 квітня 1909 р. (п. 37)³⁴.

З приватними архівними збірками і колекціями працювали: Мечислав Станіслав Іванович Кринський, штабс-ротмістр, ординарець командувача військ КВО; Василь Іполитович Маркевич, штабс-ротмістр, ад’ютант командувача військ КВО, та Михайло Федорович Бакулін, штабс-ротмістр,

²⁸ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1–1 зв. Історію Острозького замку висвітлив, за дорученням Відділу, М. Дітеріхс. Його праця виходила у часописі впродовж 1911–1913 рр. Див.: *Дітеріхс М.* Острог и Острожское княжество: Очерки областной старины // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 7/8. – С. 43–57; № 9/10. – С. 25–47; 1912 – Кн. 1. – С. 61–75; 1913. – Кн. 3. – С. 45–57; Кн. 4. – С. 51–67.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 1–2.

³⁰ Там само. – Арк. 1.

³¹ *Федорова Л.* Стеллецький Борис Семенович – маловідомий діяч пам’яткоохоронного руху в Україні // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 266.

³² ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 1.

³³ Там само. – Спр. 6. – Арк. 1; Военно-исторический вестник. – 1909. – № 1/2. – С. 25. У Списку членів Відділу за 1911 р. його прізвище не згадується. У 1910 р. князь Роман Даміан Сангушко висловив бажання стати членом Київського товариства охорони старожитностей і пам’яток мистецтва, що з 1910 р. було співвидавцем Вісника. Див.: Там само. – 1910. – № 11/12. – С. 31.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 1 зв.

ад'ютант командувача військ КВО³⁵. На відміну від них, ад'ютант генерал-губернатора, чиновник для особливих доручень Олексій Іванович Мердер³⁶ брав участь не лише у формуванні наукового архіву та музею (займався виявленням історичних джерел і пам'яток), а й у науково-видавничій діяльності Відділу. Зокрема, опублікував у Віснику невелику розвідку про старожитності Луцька, перевидану окремою брошурою³⁷.

Дослідженню архівних збірок і колекцій колишньої польської шляхти на українських землях в Російській імперії сприяли історичні та політичні обставини початку ХХ ст. Значні сподівання члени ІРВІТ поклали на використання приватновласницьких архівів князівських і шляхетських родів, які віддавна мали резиденції на Волині. Питання співробітництва представників шляхетських родів з науковими товариствами Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст. потребують спеціального дослідження. Ми лише констатуємо, що едиційна діяльність Відділу була прихильно прийнята посідачами збірок.

Цінним надбанням Відділу стали виявлені штабс-ротмістром М. Ф. Бакуліним влітку 1910 р. документи з головного архіву польського магнатського роду Любомирських у Дубні.

Дубенський замок і його власники. Любомирські герба Шренява без хреста, або Дружина досягли магнатського статусу в ХVІІ ст. Вони були посідачами сенаторських і гетьманських урядів Речі Посполитої, власниками латифундій на українських етнічних землях. Представники роду брали участь у війнах Речі Посполитої з Московією, Туреччиною, Кримським ханством, Військом Запорозьким у ХVІІ–ХVІІІ ст.

В останні десятиліття існування польської державності Любомирські успадкували надзвичайно важливі архіви і колекції. Їх наукова значущість підсилюється родинними зв'язками Любомирських з братами Янушем (1554–1620) і Олександром (1570–1603) Острозькими³⁸. Князь Януш Костянтинович з частини своїх маєтків (розташованих лише в українських воєводствах) заснував Острозьку ординацію (польський варіант майорату), що

³⁵ Там само. – Арк. 2–11 зв.; *Климова К.* “Привести в известность как можно больше архивных данных”: (До історії формування докум. колекції Київ. відділу імперат. Рос. воєн.-іст. т-ва) // *Україна: Архівні студії.* – К., 1997. – Вип. 1. – С. 202–203.

³⁶ Його особовий фонд див.: ЦДІАК України. – Ф. 1073. – Оп. 1. – 28 од. зб.

³⁷ *Мердер А. И.* Древности Луцка и его прошлое: Справка // *Военно-исторический вестник.* – 1910. – № 9/10. – С. 35–48; *його ж.* Древности Луцка и его прошлое: Справка: С планом Луцка и 6 иллюстрациями. – К., 1910. – 16 с. Згадана публікація не була для автора єдиною у Віснику. Варто згадати, що О. І. Мердер був луцьким повітовим предводителем дворянства (1906) та членом Луцького Хрестовоздвиженського братства. Про його внесок у дослідження та збереження історичних пам'яток Києва та Волині див. присвячені О. І. Мердеру статті І. Гирича, В. Шандри та Л. Федорової.

³⁸ Другою дружиною князя Януша Острозького була Катажина Любомирська (†1612), дочка Себастьяна Любомирського (†1613), першого в роду сенатора Речі Посполитої. Проте шлюб виявився бездітним. Брат покійної на той час другої дружини Януша Острозького Станіслав Любомирський (1583–1649) побрався 1613 р. з племінницею князя, дочкою волинського воєводи, князя Олександра Костянтиновича Острозького, Софією (1595–1622).

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

складалася з 24-х міст і 593-х сіл (її затвердив сейм 1609 р.)³⁹. Столицею ординації було Дубно, яке належало князям Острозьким з кінця XIV ст.

На час відвідання Б. Стеллецьким Дубна (1910) краще збереглася центральна частина комплексу. Фундатором замку, збудованого у 1489–1506 рр., був князь Костянтин Іванович Острозький (1460–1530); відомостей про вигляд стародавнього замку в XV ст. досі не виявлено. У 1498 р., за привілеєм великого литовського князя Олександра, Дубно перетворилось на місто, а 1507 р. отримало від короля Сигізмунда I магдебурзьке право. Збудовані князем Костянтином фортифікаційні споруди та інші топографічні елементи місцевості, на якій розташовано замок (річка Іква), зробили Дубно неприступним для ворогів. Замок модернізували, з ініціативи засновника Острозької ординації Я. Острозького, на початку XVII ст. Відповідно до статуту ординації Дубно утримував 300 військовиків для захисту Речі Посполитої. На замковому подвір'ї у спеціально добудованій офіцині (флігелі) розташовувалась адміністрація замку та зберігалися надзвичайно важливі князівські архівні збірки, а головне, архів Острозької ординації.

Вперше власниками Дубна Любомирські стали 1683 р., завдяки шлюбу сандомирського старости Юзефа Кароля Любомирського (бл. 1660–1702) зі спадкоємицею Острозької ординації княжною Теофілою Людовікою Заславською (1654–1709), вдовою князя Дмитра Єжи Вишневецького, власницею Дубна з 1674 р. Юзеф Кароль Любомирський, ставши господарем близько 1000 сіл, перетворився на одного з найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Його магнатському статусу відповідав отриманий уряд великого коронного маршалка (1702). Проте шлюб був розірваний 1696 р. Острозьку ординацію від матері успадкував їхній син Александер Домінік Любомирський († 1720), який помер бездітним. Через шлюб його сестри Маріанни (1693–1729), спадкоємиці всіх маєтків Любомирських, з князем

³⁹ У червні 1618 р. смерть єдиного, як виявилось, сина князя від третього шлюбу з Теофілою Тарло (грудень 1612 р.) спонукала Януша Острозького до затвердження статуту Острозької ординації на користь нащадків єдиної живої на той час князівської доньки від першого шлюбу – Єфросинії та її чоловіка князя Олександра Заславського. У 1682 р., зі згасанням чоловічої лінії князівського роду Заславських, Острозька ординація відповідно до статуту (1618) мала перейти до Мальтійського ордену, на фінансування боротьби проти тиску ісламу та на захист південно-східних кордонів Речі Посполитої від турків і татар. Це дало підставу одному з членів, згодом командорів ордену – Ієронімові Августиніви Любомирському (1647–1706) з жешувської лінії роду претендувати на роль опікуна Острозької ординації. Проте ординація дісталась Теофілі Людовіці Заславській (1654–1709), сестрі та спадкоємиці померлого четвертого острозького ордината Олександра Януша Заславського, вдові краківського каштеляна Дмитра Єжи Вишневецького (1631–1682). Лише 1775 р. з метою грошової компенсації Мальтійського ордену частину маєтностей в ординації було виділено у пріорат і 6 командорій, десята частина прибутків з яких надходила до канцелярії Мальтійського ордену. Див.: *Melen A. Ordynacje w dawnej Polsce // Pamiętnik Historyczno-Prawny. – 1926. – Т. VII. – З. 2 і відбиток; Zielińska T. Ordynacje w dawnej Polsce // Przegląd Historyczny. – 1977. – Т. 68. – № 1. – С. 17–30; Кулаковський П. М. Острозька ординація: задум фундатора і практика функціонування // Острозька давнина. – 2015. – Вип. 4. – С. 20–34; Стасюк О. Проблема “Острозької ординації” в контексті російсько-мальтійських відносин другої половини XVIII – початку XIX ст. // Українознавчі студії. – 2012/2013. – Вип. 13/14. – С. 182–191.*

Павлом Каролем Сангушком (1680–1750) Острозька ординація з центром у Дубні перейшла до її чоловіка, а згодом до єдиного сина – Януша Александра Сангушка.

За Кольбушівською трансакцією (1753)⁴⁰, остаточно затвердженою сеймом лише 1766 р., Дубном володіла родина коронного підстоля, згодом брацлавського, київського воєводи Станіслава Любомирського (1704–1793)⁴¹ зі пшеворської лінії роду. Він одержав права власності на Дубенський ключ – 70 сіл разом з Дубном і містечком Птича (тепер – село, Рівненська область)⁴².

Любомирські модернізували Дубенський замок, занедбаний за останнього острозького ордината Януша Александра Сангушка. Будівництво розпочалось майже одразу з отриманням його С. Любомирським, але роботи були припинені до розв'язання проблеми з підтвердженням прав власності на Дубно⁴³.

Визнання судом недієздатності київського воєводи через психічну хворобу (1770) спричинилося до родинного поділу його маєтностей. Дубно з замком перейшло у володіння молодшого сина – Міхала Любомирського

⁴⁰ Угоду восьмого острозького ордината, литовського маршалка Януша Александра Сангушка (1712–1775) з 12-ма впливовими магнатами-кредиторами щодо розподілу Острозької ординації на погашення князівських боргів було укладено 7 грудня 1753 р. у маєтку Кольбушова (*пол.* Kolbuszowa) в Сандомирському воєводстві (тепер – Польща, повітовий центр Підкарпатського воєводства).

⁴¹ Коронний підстолий С. Любомирський вступив у права власності лише 1756 р. Розподіл Острозької ординації між кредиторами Януша Александра Сангушка викликав обурення шляхти, яка вбачала в цьому порушення права. Активно чинив спротив коронний гетьман Ян Клеменс Браницький (1689–1771). Ввівши до Дубна наймане (“компутове”) військо в 1754 р., гетьман доручив Андрієві Мокроновському оборону Дубна. Я. К. Браницький спонукав короля запровадити тимчасову адміністрацію маєтку Острозької ординації. А. Мокроновський утворив і очолив коронний полк з міліції Острозької ординації (1754). Облога Дубна тривала ще навесні 1758 р. Проте в серпні С. Любомирському вдалось голодом і намовами змусити А. Мокроновського здати йому місто. Зі скасуванням тимчасової адміністрації (1758) коронний гетьман вдруге спробував відсторонити С. Любомирського від управління маєтками. Я. К. Браницький закидав господарю Дубна недотримання прав орендарів (дрібної шляхти), “оселянювання” солтисів, змушення татар до еміграції через утиски, напади солдатів з міліції ординації. Остаточна права власності С. Любомирського на Дубно були підтверджені лише на сеймі 1766 р. Див.: *Szczygielski W.* Stanisław Lubomirski h. Szreniawa (1704–1793) [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny.* – Kraków etc., 1973. – Т. 18. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-lubomirski-h-szreniawa-1704>; *Rostworowski E.* Andrzej Mokronowski h. Bogoria (1713–1784) [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny.* – Kraków etc., 1976. – Т. 21. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/andrzej-mokronowski>

⁴² Після Юзефа Любомирського (†1755) Станіслав успадкував Степань (тепер – селище міського типу Сарненського району Рівненської області) і Деражне (тепер – село Костопільського району Рівненської області) разом з 88-ма селами, одержаними братом під час поділу Острозької ординації (1753).

⁴³ Головною резиденцією Станіслава Любомирського залишалось Рівне, яким його родина володіла з 1723 р. Рівне успадкував другий син київського воєводи – Юзеф (1751–1817), генерал-лейтенант коронних військ (1792), київський каштелян (1790).

(1752–1825), засновника дубенської гілки пшеворської лінії роду. Економічному розвитку міста сприяло перенесення з першим поділом Речі Посполитої до Дубна славетних львівських контрактів⁴⁴ (1774)⁴⁵. За економічним значенням контрактів ярмарки відбивали тенденцію розвитку товарного виробництва і грошового обігу. Але загалом ця тенденція підпорядковувалась інтересам великих землевласників⁴⁶. До Дубна з'їжджалася заможна шляхта, тому Любомирські покладали на Дубенську резиденцію насамперед відпочинкову функцію – при замку існував польський театр; влаштувались світські прийоми, вистави, концерти, феєрверки тощо. Син київського воєводи Міхал Любомирський 1781 р. двічі приймав короля Станіслава Августа Понятовського. Для своєї родини і гостей Міхал Любомирський збудував палац у стилі класицизму. Досі історики не дійшли єдиної думки щодо імені головного архітектора. Проте дослідники погоджуються, що в завершенні образу палацу в Дубні брали участь архітектори італійсько-швейцарського походження – королівський архітектор Доменіко Мерліні (1730–1797) і придворний архітектор Радзивіллів і Замоїських Генрік Іттар (1773–1850). Характерною рисою подібних магнатських резиденцій у XVII–XVIII ст. було поєднання репрезентативних, відпочинкових, адміністративних і господарських функцій⁴⁷.

Репрезентативну функцію Дубна як центра Острозької ординації підтверджувала наявність у замку архіву Острозької ординації, колекцій творів мистецтва колишніх господарів. За угодою, укладеною братами Любомирськими під час родинного поділу (1776), головний архів Любомирських надалі мав зберігатись у Дубні. З 1780-х рр. архів містився у збудованій в стінах старого замку офіцині. Основу збірки становили документи згаслих упродовж XVII ст. князівських родів Острозьких, Заславських, Збараських, а також їхніх спадкоємців – Ходкевичів, Любомирських, Вишневецьких, Сангушків та інших. Представники названих родів пов'язані були матримоніальними і майновими стосунками.

⁴⁴ Львівські контракти – великі з'їзди шляхти на ярмарки, де уклали угоди (контракти) на купівлю, продаж і оренду маєтків, угоди щодо продажу продуктів фільваркового господарства, оформляли кредитні операції (застава маєтків, грошові позики), родинні майнові справи (шлюбні договори, сплата посагу, заповіти) тощо. Існували з XVI до першої половини XIX ст. Вони розпочинались у січні й тривали кілька тижнів. Див.: *Задорожний В. Є.* Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях в кінці XVIII – першій половині XIX ст. – Львів, 1989. – С. 105.

⁴⁵ Судячи з книги надходжень документів Д. П. Меньшова, у колекції Відділу був документ з архіву Любомирських про тимчасове перенесення міських Хрещенських ярмарків з Дубна до Луцька (1791). Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – № 971–976. Остаточно ярмарки були перенесені до Києва (1797).

⁴⁶ *Задорожний В.* Львів – центр ремесла і торгівлі середньовічної України і Європи // Середньовічна Європа: погляд з середини XX ст.: Матер. наук. конфер.: (Чернівці, 16–18 березня 2000 р.). – Чернівці, 2000. – С. 233–237.

⁴⁷ Потужні фортифікації та сусідство міста не дали можливості Любомирським повністю реалізувати модерну резиденцію у Дубні. *Baranowski A. J.* Rezydencje rodów książęcych na Wołyni // *Niepodległość i Pamięć.* – 2008. – № 27. – S. 31–47.

З ліквідацією Речі Посполитої багато хто з володарів замків на українських землях (як-от Сангушки, Любомирські, Радзивілли, Чортгорийські) змушені були позбутися їх або продати російському уряду чи то через участь окремих представників у польському національному русі, чи то внаслідок русифікаторської політики царату на території т. зв. Південно-Західного краю (Волинської, Київської та Подільської губерній).

На відміну від іншої власності, Дубно оголосили банкрутом і продали росіянам через картярські борги господарів, нащадків сина київського воеводи – Юзефа (1785–1870), сенатора Королівства Польського у 1825–1831 рр., та Марцелія (1810–1869) Любомирських. Питання про продаж маєтності через борги батька постало раніше 1844 р., про що свідчить звернення Марцелія до російських властей з архіву Любомирських у Дубні⁴⁸. Марцелій, намагаючись сплатити борги, спершу продав маєток уральському заводчику Яковлеву, попередньо одержавши завдаток. Лише завдяки втручання імператора Миколи I, з яким дружина власника Дубна Ядвіга Яблоновська була в добрих стосунках, маєток вдалось на якийсь час залишити у володінні Любомирських.

Врешті-решт власницею Дубна у 1869 р. стає княгиня Єлизавета Олександрівна Барятинська (1826–1904). Її родина придбала місто разом із замком, архівом, бібліотекою, колекціями у сина Ядвіги Яблоновської та Марцелія Любомирського (останній емігрував до Великої Британії після оголошення банкрутства Дубна). Їхній син Юзеф (1839–1911) повторив долю батька й діда та виїхав до Відня. Нові господарі вмиг позбулися занедбаного замку, продавши його російському військовому відомству. У 1910 р., на час візиту Б. Стеллецького, у Дубні перебував штаб 41-го Селенгінського піхотного полку. З 1875 р. у колишній перлині палацу Любомирських – бальній залі – містилася полкова церква.

Характеристика документів з Дубенського архіву Любомирських у Києві. Останній в роду власник Дубна Юзеф Любомирський написав французькою мовою спогади про свою родину. Він згадує також історію резиденції Любомирських. Мемуари вийшли друком 1911 р. (“*Mémoires 1839–1869. Histoire d’une ruine*”), вже після смерті автора⁴⁹.

За рік до виходу спогадів, у 1910 р., керівництво Відділу вело перемовини з Управлінням волинських маєтків графині Єлизавети Володимирівни Шувалової, уроджені Барятинської⁵⁰, щодо передачі в Архівно-бібліотечну

⁴⁸ “Прошеніє” Марцелія Любомирського на ім’я міністра державного майна П. Д. Кисельова датоване 9 травня 1844 р. Див.: Archiwum Państwowe w Lublinie. – Zesp. 79: Archiwum Lubomirskich w Dubnie. – Sygn. 29. – S. 3–4.

⁴⁹ Переклад польською див.: *Lubomirski J. Historia pewnej ruiny. Pamiętniki 1839–1871 / Tłum. T. Evert; wstęp i koment. J. W. Gomulicki. – Warszawa, 1975.*

⁵⁰ Єлизавета Володимирівна Шувалова (1855–1938), донька генерал-ад’ютанта, обер-штальмейстера князя Володимира Івановича Барятинського (1817–1875) та княгині Єлизавети Олександрівни, уроджені Чернишової (1826–1904), власниці Дубна з 1869 р. Вийшла заміж за графа Павла Петровича Шувалова († 1902), флігель-ад’ютанта. У материнській лінії П. П. Шувалов був онуком Ольги Потоцької з тутьчинської лінії відомого магнатського роду.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

комісію виявлених документів архіву Любомирських. Успадкувавши від матері Дубно, де займалась меценатством, графиня мешкала переважно в Петербурзі⁵¹.

У червні 1910 р. адміністрація маєтків Є. В. Шувалової дозволила оглянути архів Любомирських силами Відділу, не залучаючи працівників Дубенської економії⁵². Віднайдений штабс-ротмістром М. Ф. Бакуліним “величезний архів” перебував у розпорошеному стані. У листі від 15 червня 1910 р. штабс-ротмістр характеризує документи: “цікаві справи польських військ, прикордонне листування XVIII ст., пергаменти, грамоти тощо”⁵³. М. Ф. Бакулін вважав цю збірку надзвичайно вагомим для Відділу надбанням.

Документи Любомирських були обліковані у Відділі в книзі надходжень, яку вів Д. П. Меньшов. На жаль, у Відділі не було знавців іноземних мов, і це вплинуло на інформативність укладених заголовків до документів. Зміст документів латинською, німецькою, французькою мовами не розкривався. При визначенні видів і змісту джерел, написаних польською мовою, обмежувались характеристикою “документ” або “документ з печаткою”; подекуди лише відтворювали польські написи (як-от у заголовках до військових документів польською: “rowinny garog”) або хибно перекладали російською (“отношение”), без визначення адресатів тощо. Більш докладними є заголовки до документів, написаних російською мовою.

Характеризуючи документи Любомирських, що потрапили до колекції Відділу, виокремлюємо такі групи джерел за змістом і видовою ознакою:

- 1) матеріали до історії роду;
- 2) майново-господарські акти;
- 3) військові акти;

4) листування управителя прикордонних маєтків Любомирських у Київському воєводстві з Кошем і адміністрацією Нової Сербії.

Встановлено, що в Дубні містилися документи кількох ліній роду Любомирських – жешувської, яновецької, пшеворської, а також дубенської та дубровенської гілок. Науково-історичну привабливість архіву Любомирських посилював магнатський статус господарів, наявність паперів їхнього найближчого оточення, а також докколишньої шляхти, яка в разі воєнної небезпеки переховувала власні документи в замку. Слід зауважити, що до колекції Відділу документи, які характеризували права власності або господарську діяльність князів Острозьких⁵⁴ і їхніх спадкоємців, Сангушків і Любомирських⁵⁵, потрапили лише в незначній кількості. Подібного роду джерела не відповідали тематиці Відділу. Майново-правові акти, представлені матеріалами судових процесів власників Дубна, представників різних ліній роду Любомирських

⁵¹ Родинний фонд Шувалових зберігається в Російському державному історичному архіві (ф. 1092). У ньому три архівні справи присвячено благодійницькій діяльності Є. В. Шувалової у Дубні.

⁵² ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 105–106 зв., 115.

⁵³ Там само. – Арк. 96 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 1–2.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – № 971–977, 1014. Зміст деяких втрачених документів зафіксовано в книзі надходжень Д. Меньшова.

з Коронним скарбом, орендарями маєтків через порушення умов контрактів і борги⁵⁶; з сусідами через гвалтовні наїзди, межові конфлікти тощо, фрагментарно відклялись у колекції Відділу⁵⁷. До Києва надійшли також джерела приватного характеру – генеалогічні матеріали, родинне листування Любомирських⁵⁸ тощо. Загалом до Архівно-бібліотечної комісії Відділу потрапило близько 100 джерел до історії роду Любомирських. Родинні матеріали в магнатських архівах спочатку не описувались і зберігались окремо.

Великого значення надавалося документам на підтвердження прав власності та достоїнств роду (надання титулів, урядів). Тому в головному архіві містились акти римських пап, імператорів Священної Римської імперії, універсали і грамоти польських королів і великих литовських князів. Отож архів Любомирських не був винятком. Давні геральдичні документи Любомирських, отримані М. Ф. Бакуліним у Дубні, датовано 1368 та 1376 рр.⁵⁹. Д. П. Меньшов зареєстрував у книзі надходжень грамоти і універсали з XIV до XVIII ст. Зокрема, було виявлено універсали правління Казимира IV Ягеллончика (1447–1496)⁶⁰, Сигізмунда Старого (1506–1548), Сигізмунда III (1587–1632), Міхала Вишневецького (1669–1673), Яна III Собеського (1674–1696), Августа II (1697–1733) і, певна річ, останнього короля Станіслава Августа Понятовського (1764–1795).

До цієї групи документів належали також листи російських імператорів, зокрема Петра I⁶¹, Катерини II⁶², офіційні розпорядження російської місцевої адміністрації на приєднаних територіях, пропозиції місцевої шляхти тощо.

Характерною ознакою початкового періоду російського панування на українських територіях були звернення шляхти з різного роду пропозиціями та вимогами роз'яснити позицію уряду з конкретних питань. Разом зі збереженням політичних прав місцевої шляхти непокоїла політика російського уряду щодо Костелу та Церкви на українських етнічних територіях. Такими були історичні передумови листування губернатора Т. І. Тутолміна⁶³

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 2, 18.

⁵⁷ Там само. – Спр. 10.

⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49 (позначка Відділу: № 1083); ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1–3 (позначка Відділу: № 60).

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – № 615, № 619. У книзі примітка Д. П. Меньшова: “Очень изорванный и загрязнённый; на обороте пометка: *Anno 1368*”. Деякі з давніх універсалів власники Дубенського замку надали для публікації польським колекціонерам і публікаторам джерел А. Пшездзецкому та М. Грабовському. Див.: *Zródła do dziejów polskich*. – Wilno, 1843–1844. – Т. 1–2.

⁶⁰ Тут і далі в дужках – роки правління польських королів.

⁶¹ Відомо, наприклад, про охоронний лист російського імператора, наданий Констанции Любомирській у Дубні 1705 р. Намагаючись заручитися підтримкою місцевої шляхти в боротьбі зі шведським королем Карлом XII у Північній війні, Петро I обіцяв охороняти її права.

⁶² ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – № 1094.

⁶³ Тутолмін Тимофій Іванович (1740–1809), генерал-аншеф (1796). Після другого поділу Речі Посполитої (1793) головний управитель Ізяславським, Брацлавським і Мінським намісництвами. З 1795 р. управляв Мінською, Волинською та Брацлавською

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

з маршалком шляхти Подільської губернії, таємним радником Теодором Потоцьким (1730–1812), що зберігається в колекції Відділу. Т. Потоцький, із власної ініціативи, запропонував проект формування кавалерійського полку з 880-ти вершників на службу імператриці Катерині II (“Projekt o uformowaniu na służbę Jej Imp. Mości konnego pułku z 880 ludzi”). Полк мали утримувати подільські обивателі. Але до реалізації проекту не дійшло⁶⁴. Документи, написані російською мовою, мали паралельний польський переклад, засвідчений Т. Потоцьким⁶⁵. Листи Т. І. Тутолміна, відправлені 11 червня 1796 р. з містечка Маків Кам’янецького повіту Подільської губернії (тепер – село, Дунаєвецький район Хмельницької області), містили відповіді на пропозиції подільської шляхти, надіслані подільським маршалком. Шляхту непокоїло власне майбутнє: збереження давніх політичних прав, урядів, а також загальні питання. У 1794 р. Т. І. Тутолмін розпорядився складати описи до актових книг для передачі справ з польських судів у присутственні місця⁶⁶. З уведенням російського офіційного діловодства актуальним стало питання про запровадження інституту перекладачів у російських судових установах, дозвіл на ухвалення та оформлення судових актів польською мовою. Заохочуючи шляхту до співпраці з російським урядом, Т. І. Тутолмін пропонував взяти за приклад кар’єру Антонія Протасія (Прота) Потоцького (1761–1801), останнього київського воеводи, банкіра та промисловця. А вже П. Потоцький, присягнувши Катерині II на вірність 1793 р., одержав ранг таємного радника та посів сенаторське крісло в Петербурзі⁶⁷.

Документи було зареєстровано серед матеріалів Любомирських, які мали землеволодіння у новоствореній Подільській губернії. Оскільки не виявлено інших вказівок про місце попереднього зберігання, розглядаємо їх як складову головного архіву Любомирських.

До Києва надійшли також службові папери генерала-лейтенанта коронних військ Міхала Любомирського (власника Дубна з 1776 р.), як-от: документи про нагородження орденом Білого Орла (датовані 1791 р.); матеріали судової справи, що спричинилась до його тимчасового перебування під

губерніями, 1796 р. – подільський генерал-губернатор. Див.: Тимофей Иванович Тутолмин [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: http://www.hrono.ru/biograf/bio_t/tutolmin.html

⁶⁴ *Szczygielski W. Potocki Teodor h. Pilawa (1730–1812)*. [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków, 1984–1985. – Т. 28. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/teodor-h-pilawa-potocki#>

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1–2 (позначка Відділу: № 165).

⁶⁶ Див.: Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943: Зб. документів: У 2 т. – К., 2002. – Т. 1: 1852–1921 / Упоряд. Л. А. Сухих та ін. – С. 424.

⁶⁷ Доля київського воеводи, банкіра та промисловця Антонія Протасія Потоцького склалася трагічно – він став банкрутом через банківську кризу 1793 р., спричинену другим поділом Речі Посполитої. Про останні роки його життя відомостей не виявлено. Автор його біограми у “Польському біографічному словнику” Зофія Зелінська не знайшла підтверджень на користь загальновідомої дати смерті Протасія Потоцького – 11 вересня 1801 р. Див.: *Zielińska Z. Antoni Prot Potocki h. Pilawa (1761 – 09.11.1801)*. [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków etc., 1984–1985. – Т. 28. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-prot-potocki-h-pilawa>

арештом (заборгованість у сплаті грошових сум кавалерійській бригаді генерала Роха Єрлича; 1790 р.⁶⁸); родинне листування тощо⁶⁹.

Окремо слід вирізнити журнали надходження рапортів (1778–1784) і власне рапорти польських військовиків з Дубна (1778), Кам'янецької фортеці (1779), Луцька, Кременця (1784) тощо. Документи зберігались у родовому архіві Любомирських і були описані (це засвідчують записи на звороті деяких вцілілих рапортів – “*folio 127*” тощо). Варті уваги повідомлення про моральний стан польського війська: випадки дезертирства, вжиті заходи щодо піднесення морального стану військ (покарання дезертирів та притягнення до суду за інші провинності); інформація про випадки вербування серед місцевих мешканців “для російських козаків” (напр., у липні 1779 р. з Чорного Острова повідомляли про вербунок у козаки “паном Дениском” понад 60-ти місцевих)⁷⁰. На погіршення морального стану війська впливали недостатня кількість обмундирування, випадки інфекційних захворювань. Так, у 1780 р. серед коронного війська сталася епідемія тифу у Новому Олексинці, Старому Олексинці та Борщагівці (тепер – Кременецький район Тернопільської області)⁷¹. Згадані документи частково були скопійовані у Відділі ІРВІТ.

Архівні джерела 1792–1795 рр. висвітлюють діяльність Волинської (або Волинсько-Подільської) дивізії, яку з 1790 р. очолював генерал-лейтенант Міхал Любомирський – бойові дії польських і російських військ у період другого і третього поділів Речі Посполитої⁷². Зокрема, дивізія брала участь у битві польських загонів на чолі з князем Юзефом Понятовським (1763–1813) проти російського війська під Зеленцями⁷³ (7 червня

⁶⁸ У 1790 р. бригада Р. Єрлича, яка складалася з 12-ти ескадронів, була прикомандирована до Волинсько-Подільської дивізії М. Любомирського. Згодом 8 з 12-ти ескадронів передано було Юзефу Понятовському, командирові Брацлавсько-Київської дивізії. Під керівництвом Р. Єрлича залишились 4 ескадрони. Див.: *Rostworowski E. Roch Jerlicz h. Lis* (ok. 1740 – XVIII/XIX w.) // *Polski słownik biograficzny*. – Kraków etc., 1964–1965. – Т. 11. *Тесленко І. А.* Родинний клан Єрличів // *Соціум: Альманах соціальної історії* / Гол. ред. В. А. Смолій. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 176–177, 181; *Винниченко О.* З історії комплектування збройних сил Речі Посполитої в кінці XVIII ст. (на прикладі дислокованих в українських землях підрозділів національної кавалерії) // *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії: До 100-річчя від дня народж. проф. Дмитра Похилевича* / За ред. Л. Зашкільняка, М. Крикуна. – Львів, 1998. – С. 224–234.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49 (позначка Відділу: № 1083); ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 1–3 (позначка Відділу: № 60).

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 5 (позначка Відділу: № 16).

⁷¹ Там само. – Арк. 7 зв. – 8 зв.

⁷² Там само. – Спр. 28–32, 34–36, 63–68 тощо.

⁷³ Тепер – село Жилинці Шепетівського району Хмельницької області. Сучасну локалізацію місця битви обговорили на міжнародному Круглому столі “Дослідження історичних подій для розуміння сучасних реалій: Битва під Зеленцями – від питання локалізації місця та значення її в сучасних польсько-українських відносинах”, присвяченому 225-й річниці Зеленецької битви, що проходив в Обласному літературному музеї Миколи Островського в Шепетівці (29 червня 2017 р.). У російській історіографії трапляється назва “бій під Городищем”. Російські історики вважають його перемогою

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

1792 за ст. ст.)⁷⁴. Принагідно згадаємо тут документи Військової комісії⁷⁵ – резолюції у справах офіцерів підпорядкованої М. Любомирському дивізії⁷⁶.

Військові акти з архіву Любомирських за змістом і видовими ознаками доповнюють так звані *militaria* з Яблонної, колишнього маєтку Понятовських⁷⁷, і з архіву Ходкевичів з Млинова⁷⁸. Представлені у Варшаві військові матеріали належали небожеві та головному спадкоємцеві короля Юзефу Понятовському⁷⁹. Це, зокрема, розпорядження королівської Військової канцелярії і Військової комісії до М. Любомирського⁸⁰; рапорти, донесення, скарги, офіційне листування, журнали, що надійшли від М. Любомирського та офіцерів його дивізії до командувача Брацлавсько-Київської дивізії, з 1792 р. – головнокомандувача коронних військ в Україні, за польсько-російської війни – командувача головного коронного корпусу (травень–серпень 1792 р.) князя Юзефа Понятовського⁸¹. Кореспонденція з Дубна

російської зброї, оскільки коронні війська, взявши гору над дивізією генерала І. Моркова, надалі відступали на Заслав. Див.: Там само. – Спр. 70.

⁷⁴ Король Станіслав Август Понятовський, вітаючи племінника, генерала Юзефа Понятовського, назвав битву під Зеленцями першою вступною битвою з часів Яна Собеського, в якій польські війська перемогли без сторонньої допомоги. На честь цієї події, на прохання Ю. Понятовського, було засновано найвищу військову нагороду – орден *Virtuti Militari* (“Військова добродієність”). Село Зеленці (Жилинці) належало Євстафію Сангушківі, який також брав участь у битві й був нагороджений королем орденом *Virtuti Militari*.

Докладніше про перебіг військових дій див.: *Wolański A. Wojna polsko-rosyjska 1792 r. – Warszawa, 1996. – Cz. 1: Kampania honorowa. – Rozdział IV; Derdej P. Zieleńce – Mir – Dubienka 1792. – Warszawa, 2008; Муцик Ю. Битва під Зеленцями // Військово-історичний альманах. – 2011. – Ч. 1 (22). – С. 4–6.*

⁷⁵ Йдеться про Військову комісію Обох народів (1789–1793), створену за ухвалою Чотирирічного сейму.

⁷⁶ ЦДАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 8 зв.; Там само. – Спр. 99. – Арк. 6.

⁷⁷ Яблонна – село у Варшавському повіті Мазовецького воєводства, власність полицьких єпископів з XV ст. З 1773 р. – маєток полицького єпископа, примаса Міхала Понятовського, брата короля. Тепер – село Легіоновського повіту Мазовецького воєводства. У XIX ст. до 1945 р. Яблонна була резиденцією Потоцьких. *Militaria* були штучно вилучені архівістами з архіву Потоцьких у Яблонній після 1945 р. і становлять окремих фонд у Головному архіві давніх актів: AGAD w Warszawie. – Zesp. 17: Militaria z Jabłonnej.

⁷⁸ Містечко Млинів (Луцький повіт Волинського воєводства), резиденція Ходкевичів власного герба з 1566 до 1939 р. Тепер – селище міського типу, райцентр у Рівненській області. У 1919 р. родовий архів з Млинова був перевезений до Кракова, де дотепер зберігається у Краківському державному архіві (Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zesp. 630: Archiwum Chodkiewiczów z Młynowa). *Militaria* Ходкевичів у державному архіві були виокремлені всередині фонду. За змістом вони близькі до документів з Яблонної та, як упевнились, до матеріалів у архіві Любомирських з Дубна. *Peleszowa S. Zbiór akt wojskowych Aleksandra Chodkiewicza w Archiwum Młynowskim przechowywanym w Archiwum Państwowym w Krakowie // Archeion. – 1972. – T. 57. – S. 127–138.*

⁷⁹ *Krzemiński S. Archiwum Poniatowskich w Jabłonie // Wiadomości bibliograficzne warszawskie. – 1882. – Nr 10. – S. 287–292; Mańkowski T. Archiwum Potockich w Jabłonie // Archeion. – 1928. – T. 4. – S. 90–97; Józefowiczówna M. Inwentarz Archiwum księcia Józefa Poniatowskiego i Marii Teresy Tyszkiewiczowej z lat 1516, 1647–1847. – Warszawa; Łódź, 1987; Kulecki M. Publiczne czy prywatne? Burzliwe losy spuścizny archiwalnej po królu Stanisławie Augustie // Miscellanea Historico-Archivistica. – Warszawa, 2010. – T. XV–XVI. – S. 15–21.*

⁸⁰ AGAD w Warszawie. – Zesp. 17: Militaria z Jabłonnej – Sygn. 78. – S. 20–42.

⁸¹ Ibidem. – Sygn. 66–67.

(1777) містить скарги М. Любомирського на захоплення його підданих російськими військами⁸². Документи, що характеризують діяльність підпорядкованого М. Любомирському пішого полку Острозької ординації, відклалися також в архіві Ходкевичів у Млинові⁸³.

А втім, серед *militaria* з Яблонної є документи стосовно військової служби старшого брата Міхала – Франциска Ксаверія Любомирського (1747–1819), але вже в царській армії. Франциск Ксаверій Любомирський цікавить нас як власник прикордонних маєтків у Київському воєводстві. Численні свідчення про життя в цих маєтках у XVIII ст. надібуємо в документах у колекції Відділу ІРВІТ та родовому фонді Любомирських (ф. 236) у ЦДІАК України.

З огляду на наукову значущість їх для вивчення історії гайдамаччини, колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст. ці джерела потребують особливого вивчення. Вони мають також безпосередній стосунок до історії архіву Коша. Інтерес Київського відділу ІРВІТ до процесів слов'янської колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст. виявився в публікаціях на сторінках Вісника⁸⁴.

Джерела до історії прикордонних маєтків Любомирських у Київському воєводстві у XVIII ст. Враховуючи магнатський статус власників, у Дубенському замку зберігалися документи щодо маєтків, розташованих на великому географічному обширі. Адже у половині XVIII ст. власником Дубна був брацлавський, київський воєвода, коронний підстолий Станіслав Любомирський, найзаможніший у Речі Посполитій магнат. Станом на 1770 р., коли через психічну хворобу він був визнаний недієздатним, у його руках ще залишалось 31 місто, 738 сіл із щорічним прибутком 2 919 641 зл. пол.⁸⁵

Наявність у Дубні документів з маєтків, що не увійшли до Острозької ординації і належали Любомирським, засвідчує, наприклад, запис Д. П. Меньшова в інвентарній книзі Відділу: “13 грудня 1847 р. Опис документів, що доводять походження роду Любомирських і їхнє право на користування почесними титулами, представлених при проханні, поданому до Могилівського депутатського зібрання 13 грудня 1847 р.”⁸⁶. Документи на підтвердження дворянського походження й титулів мали надати Любомирські дубровенської гілки пшеворської лінії роду, названої так за маєтком Дубровна в

⁸² Ibidem. – Sygn. 4. – S. 30.

⁸³ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Zesp. 630: Archiwum Chodkiewiczów z Młynowa. – Sygn. 1166: Regiment pieszy Ordynacji Ostrogskiej szef. Michała Lubomirskiego. Raporty, korespondencja, rang- i kondui-listy. – 1776–1793 гг. Піший полк Острозької ординації М. Любомирський очолював у 1777–1779 рр., прийнявши його від батька, Станіслава Любомирського. *Kondui-listy* – тут: кондуїти – журнали, в яких відзначали поведінку та проступки військовослужбовців. *Rang-lista* – опис старшинства (ієрархія) офіцерів. Військова комісія вимагала від військових командирів укладати їх за датою патентів на військове звання і підписувати.

⁸⁴ Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1912. – Кн. 1. – С. 87–97; Кн. 4. – С. 125–148; 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.

⁸⁵ *Szczygielski W.* Lubomirski Stanisław h. Szreniawa (1704–1793). [Електр. ресурс] // Słownik polski biograficzny. – Kraków, 1973. – Т. 18. – Реж. доступу: <http://www.ipbs.nina.gov.pl/a/biografia/stanislaw-lubomirski-h-szreniawa-1704>

⁸⁶ Переклад мій. – Н. Ч. ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 51. – № 1131.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

Оршанському повіті Вітебського воєводства (тепер – м. Дубровно, райцентр Вітебської області, Білорусь)⁸⁷.

Маєток Дубровна Франциск Ксаверій Любомирський одержав у 1787 р., в обмін на передачу прав власності на маєткові комплекси з центром у місті Сміла у Київському воєводстві (тепер – райцентр Черкаської області) на користь фаворита імператриці Катерини II князя Г. Потьомкіна⁸⁸. На той час Смілянська латифундія Любомирських налічувала 9 містечок, 178 сіл і понад 100 тис. душ чоловічої статі⁸⁹.

З першої половини XVII ст. Смілянщиною володіли Конєцпольські⁹⁰. Зі смертю бездітного брацлавського воєводи Яна Александра Конєцпольського (1635–1719) права власності перейшли до його родичів Валєвських⁹¹. Успадковані ними маєтки Конєцпольських, в тому числі Смілянщину, придбав, вдавшись до фінансової афери, через підставну особу, коронний обозний

⁸⁷ Засновником дубровенської гілки став старший син київського воєводи Франциск Ксаверій Любомирський (1747–1819). Згадані документи мав надати Могилівському депутатському зібранню його онук Євгеній Адольф Любомирський (1825–1911), власник Дубровни та Крушини в Новодамському повіті Пйотрковської губернії (тепер – село, Польща, Ченстоховський повіт Сілезького воєводства). За родинною угодою Стефан Любомирський (1862–1941), успадкувавши від батька маєток Крушина, передав документи родинного архіву в Національний заклад імені Оссолінських (Оссолінеум). Див.: *Inglot S. Organizacja folwarku na Białorusi na przełomie XVIII i XIX wieku. Przyczynek na podstawie Instruktarza dla Dąbrowieńszczyzny // Ekonomista: czasopismo poświęcone nauce i potrzebom życia / Pod red. Edwarda Lipińskiego. – Warszawa, 1930. – R. 30. – T. 3. – S. 105.* Стаття була написана на підставі документів Любомирських з Дубровни істориком, хронітелем фондів Бібліотеки Оссолінеуму Стефаном Інґлотом. Він також описав документи, що надійшли до Оссолінеуму, та підготував до друку каталог. Див.: *Archiwum XX. Lubomirskich (Linia Dąbrowieńska) / Oprac. Stefan Inglot. – Warszawa, 1937.*

⁸⁸ Про долю маєтності за часів князя Г. Потьомкіна та його спадкоємців див.: *Маруновський Ю., Удовик І.* Документи про Смілянську маєтність (Смілянщину) Г. О. Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування // *Архіви України. – 2008. – Вип. 5–6. – С. 96–127; Удовик І.* Доля Смілянського маєтку князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського (1791 р. – першій половині XIX ст.) // *Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського: Зб. наук. пр. / За заг. ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2010. – Вип. 18. – С. 25–31; Пивовар А. В.* Відомості про склад смілянських маєтностей Г. Потьомкіна на час їх придбання у 1787 році. [Електр. ресурс] // *Алфавіти поселень “київських” повітів Вознесенського намісництва 1796 року. – К., 2011. – Реж. доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistSources/Voznes1796/Appendices/Smila1787.html>*

⁸⁹ *Rostworowski E.* Lubomirski Franciszek Ksawery h. Szreniawa (1747–1819). [Електр. ресурс] // *Słownik polski biograficzny. – Kraków, 1973. – Т. 18. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-ksawery-lubomirski>*

⁹⁰ Документи Конєцпольських у незначній кількості надійшли до колекції Відділу (принаймні дотепер їх збереглося замало). Див., напр.: *ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 10.* Конєцпольські були, зокрема, власниками Барського староства, яким у XVIII ст. володіли Любомирські з жешувської лінії. Тому їхні документи опинились у головному архіві роду в Дубні.

⁹¹ Спадкоємцями Яна Александра Конєцпольського стали Франциск і Александр Валєвські – сини Маріанни Конєцпольської та Зигмунта Валєвського (†1716). Батько Яна Александра та дід Маріанни – відповідно белзький воєвода, коронний хорунжий Кшиштоф і серадзький воєвода Ян Конєцпольські – були рідними братами. Старший зі синів Маріанни Франциск Валєвський (†1745) продав успадковані в Київському воєводстві маєтки Конєцпольських. Див.: *Kobierecki M.* Genealogia rodu Walewskich herbu Kolumna w XVI–XVIII w. // *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica. – 2001. – Т. 72. – S. 125–126.*

Єжи Александр Любомирський (1669–1735)⁹². Любомирські володіли Смілянщиною з 1725 до 1787 р. У 1738 р. внаслідок родинного поділу між братами Станіславом (1704–1793) і Юзефом († 1755) Любомирськими Смілянщину успадкував коронний підстолій Станіслав Любомирський. Упродовж XVIII ст. Смілянщина складалася з таких маєткових комплексів: Смілянський, Мліївський, Радивонівський (або Жаботинський), Вільшанський, Городищенський, Шполянський, Лебединський ключі.

Маєтності Любомирських, розташовані на південно-східному прикордонні Речі Посполитої, потерпали від наїздів козацьких загонів із Січі, а через близькість до Чорного лісу – гайдамацьких. Завдані ними матеріальні збитки, паніка серед населення, що супроводжувала наїзди гайдамаків, їхня жорстокість стосовно поляків змушувала власників і адміністрацію маєтків звертатися зі скаргами до російських властей, а головне – до Коша Війська Запорозького низового. Польська шляхта слушно вважала, що, прагнучи відвести від себе підозру у змові з гайдамаками, під тиском російських урядовців козацька старшина допоможе знайти та покарати винних і, можливо, повернути вкрадене.

Історик гайдамаччини, перший дослідник архіву Коша Нової Запорзької Січі А. Скальковський 1885 р. опублікував документи щодо масштабів збитків від наїздів окремих загонів на маєтки, реакції російських властей на скарги польських панів, зокрема адміністрації маєтків Любомирських і Потоцьких⁹³. Публікуючи документи, історик мав на меті з'ясувати участь Запорожжя у гайдамаччині, його мотивацію. А. Скальковський, визнаючи національно-визвольну складову цього явища, один з перших акцентував увагу на гайдамацтві як здобичницькому промислі козацтва⁹⁴. Він слушно зауважив, що для охорони маєтків магнати утримували численну надвірну міліцію, подекуди в них розташовувались гарнізони коронних військ. Натомість гайдамаки наїжджали невеликими загонами або навіть групами. Запорожці були досить компетентними у військовій справі, – пише історик і висловлює упевненість, що саме завдяки участі козаків в організації загонів гайдамаки поборювали військову силу польського панства.

Увагу А. Скальковського привернула, зокрема, скарга Казимира Добжанського (А. Скальковський у передмові називає його *Добржанский*, в російському перекладі документа – *Казимир Добрянский*), командира лебединського загону⁹⁵ в маєтках Станіслава Любомирського, до кошового отамана Пилипа

⁹² Єжи Александр Любомирський був коронним обозним у 1703–1729 рр., з 1729 до 1735 р. – сандомирський воєвода.

⁹³ *Скальковский А.* Несколько документов к истории гайдамаччины // Киевская старина. – 1885. – Ноябрь. – С. 277–318.

⁹⁴ *Його ж.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733–1768. – Одесса, 1845. Викладені істориком думки розвинув сучасний дослідник В. І. Мільчев, який доводить, що гайдамацтво не мало етнічної приналежності, до нього долучались, зокрема, військові поселенці на південноукраїнських землях. Див.: *Мільчев В.* Запорозьке гайдамацтво XVIII століття як традиційний здобичницький промисел козацтва // Наук. праці істор. факультету Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємодії. – С. 40–50.

⁹⁵ А. Скальковський опублікував документ у тогочасному перекладі січової канцелярії з польської мови. Він згадує К. Добжанського як “командира лебединской Луки, т. е.

Федорова (1764). Слід зазначити, що хоча йдеться про гайдамацькі пограбування минулих років, К. Добжанський свідомо звертається по допомогу до *щойно обраного* кошового отамана. У листі оцінюються збитки, заподіяні братам Добжанським на рудні поблизу села В'язівок (тепер – село Городищенського р-ну Черкаської обл.), та названо ім'я кривдника (“ватажок Мануйло” з Джерелівського куреня)⁹⁶. Описані збитки характеризують майновий стан братів Добжанських – “готовых денег 4000 злотых польских, 5 лошадей, богатых поясов 4, стоящих 4 червонцев, богатых платьев 4 пары и ручнаго оружя 8 штук. Все это с дорожными пожитками всего стоит с лишком 5000 злотых”.

Казимир Добжанський походив з родини смілянського губернатора (тобто управителя маєтків; у джерелах його називають також комісаром) за господарювання коронного підстоля Станіслава Любомирського. Добжанські, безперечно, належали до клієнтеля С. Любомирського. За відсутності пана влада губернатора у прикордонних маєтках була значною. Звернімося до свідчень знавця старовини та панських архівів Антонія Ролле.

“Комісари – уманський, торговицький, браїлівський, смілянський, лисянський, стеблівський – і адміністратори великих староств, розсіяних вздовж *Кресів*⁹⁷, мали особне значення: служба їх на кордонах держави була водночас і публічною службою, не лише для принципала, але й краю. Такий

отряд народовой гвардии”. Вжитий дослідником термін “лука” (в даному випадку – це калька з польської) потребує уточнення. У XVIII ст. термін *luka* в польській мові вживався на означення місця квартирування військового загону на південно-східній прикордонній смузі, а також місця, де дозволявся перетин кордону Речі Посполитої. Одним з таких місць на Смілянщині був згаданий Лебедин (тепер – село Шполянського р-ну Черкаської області). Див.: Luka [Електр. ресурс] // Słownik języka polskiego / Red. W. Doroszewski. – Warszawa, 1958–1969. – Реж. доступу: <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/luka;5447509.html>

⁹⁶ *Скальковський А.* Несколько документов к истории гайдамащины. – С. 306–309. На час написання скарги Мануйло вже був повішений у Січі, проте вкраденого майна власникові не повернули (“моє добро с ним же не повешено”, – із сарказмом зауважив К. Добжанський). Документ зберігається в складі Архіву Коша Нової Запорозької Січі в Києві: ЦДІАК України. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 164. Див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776 / Упоряд. Л. Гісцова, Л. Демченко. – 2-е вид., доп. і випр. – К., 1994. – С. 83.

⁹⁷ Тут *Кресви* вжито в розумінні XVIII ст., тобто *ukrainny*, на означення смуги території українських земель на південно-східних окраїнах Речі Посполитої на кордоні з татарами, Волощиною, згодом з Військом Запорозьким, від Дніпра до Дністра, де стояли нечисленні корогви. Див.: *Kresy*. [Електр. ресурс] // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – S. 664. – Реж. доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_IV/664 У польській історичній науці територію сучасних України, Литви, Білорусі у складі Речі Посполитої зазвичай називають *Kresy*, або *Kresy Wschodnie*. Термін *kresy* є багатозначним, як географічно-політичним, так і історичним, соціологічним, культурним і літературним. Він охоплює територію, заселену не лише поляками – насамперед українцями, литовцями, білорусами, німцями, євреями та ін. Тому часто використовується пропагандистськи, будучи одночасно джерелом польської міфології і національної пам'яті. У сучасному розумінні термін був запроваджений у 1850-х рр. Вінцентом Полем (1802–1872) у лицарській поемі “Могорт”. Історик Зигмунт Будзинський, автор історико-статистичного тритомного дослідження “*Kresy*” (2005, 2008) пропонує цей термін замінити на “прикордоння”. Дехто з польських дослідників поділяє думку українських істориків щодо поширеного у вітчизняній науці для українських етнічних земель Речі Посполитої терміна “Правобережна Україна”.

губернатор, доглядаючи майно дідича, водночас дбав про долю держави. Незмірну владу тримав він у своїх руках! Насамперед, право життя та смерті, право видання дарчих актів заслуженим селянам, право призначення чиншу і податку.

Такий управитель задля забезпечення свого гідного функціонування потребував захисту від наїздів з боку людей ворожих і гультяїв, схильних до грабунку. Тому зазвичай комісар мешкав у оточеному палісадом⁹⁸ дворі, який люд називав *замком*, мав до розпорядження фортечну артилерію з кількох одиниць і надвірну міліцію. Міліція складалася з піхоти та кавалерії; перша репрезентувала ніби військо чужоземного автораменту в Україні, бо до неї входили тільки поляки, часто німці, тоді як козацька кіннота була рекрутована з місцевих мешканців, русинів.

Піхота зазвичай стояла залогою у панських або губернаторських резиденціях і становила від 60 до 100 осіб у кожному замку. Винятками були Могилів-на-Дністрі⁹⁹ і Бар. У першому Морштини, а згодом Потоцькі¹⁰⁰ мали по 500 «інфантерії», у другому Любомирські утримували по 200. Козаки по черзі несли службу. Набрані з-поміж місцевих кметів і через це вільні від всіх інших повинностей і обов'язків, одягнуті були в кольори відповідно до геральдичного щита дідича.

На швидких конях, озброєні пістолями і списами, вони становили вражаючу залогою на східно-південному рубежі. Умань нараховувала їх 1600, ставши таким чином *répinière*¹⁰¹ для всіх ключів пана воєводи [Потоцького]; Смілянщина утримувала 500 козаків, Лисянка – 400, в староствах їх було по 200, але й заможніші власники кількох сіл утримували на власний кошт по 50 і навіть 100 двірських козаків. По-іншому не могло бути, бо засоби безпеки ставали необхідністю з огляду на вольницю гайдамацьку, яка завдавала втрат у тій стороні.

На чолі міліції, чи то кінної чи то пішої, стояв шляхтич, поляк вищого офіцерського чину, полковника або капітана, а вже за ним старшини, сотники або десятники були родовитими козаками. Ця легка кавалерія, добре обізнана з місцевістю, пильно охороняла кордони; адже регіментар з регулярним військом не в стані був належним чином це забезпечити: *креси*, передані йому

⁹⁸ Палісад – термін фортифікаційний. Стіна із колод висотою декілька метрів, закопаних або забитих у землю, з'єднаних для міцності між собою горизонтальними брусами. Кінці колод переважно були загострені. Частокони часто встановлювалися в ровах, наповнених водою, і становили приховану перешкоду для нападників.

⁹⁹ Могилів-над-Дністром (або Могилів Дністровський) був розташований у Подільському воєводстві. Тепер – м. Могилів-Подільський, Вінницька область.

¹⁰⁰ А. Ролле пише про події XVIII ст. У перші десятиліття XVIII ст. Могилів залишався власністю родини Мартина Адама Калиновського, гневковського, лоевського старости. Єдина спадкоємиця донька Гелена – дружина сандомирського воєводи Якуба Морштина. Подружжя Морштини, які не мали потомства, у 1726 р. відступили права на Могилів великому стражникові литовському Станіславу Владиславу Потоцькому († 1732), який перебрав на себе всі борги Калиновських. Відтоді до 1806 р. Потоцькі володіли Могилевом. Див.: Крикун М. Місто Могилів над Дністром у XVII ст.: заснування, власники, населення, топографія // Крикун М. Подільське воєводство у XV–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011. – С. 354.

¹⁰¹ *répinière* (фр.) – дослівно: розплідник, школа; тут: у значенні “кузня військових кадрів”.

для захисту, до так званої української партії належали, сягали понад ста миль, – занадто велика відстань стосовно кількості жовнірів, яких мав у розпорядженні стражник.

На губернаторах тоді тяжіла місія хоронителя, і, слід визнати, здійснювали її з усією ретельністю, енергією та суворістю, неодмінною в тих краях¹⁰².

Станіслав Любомирський поділив Смілянщину на комплекси маєтків, ключі, або т.зв. губернії¹⁰³ – Смілянську, Кам'янську, Мліївську, Шполянську і Лебединську. Ще за Конецпольських свої права на Мліївський і Жаботинський ключі доводили Яблоновські, які неодноразово підкріпляли домагання військовою силою. За угодою з батьком Станіслава коронним обозним Єжи Александром Любомирським, Яблоновські здобули Жаботинський ключ. Мліївський ключ залишився у Любомирських¹⁰⁴.

Центр губернії містечко Сміла отримало магдебурзьке право (11 березня 1773 р.) від короля Станіслава Августа (королівський універсал був облятований у Житомирському гродському суді 3 червня 1773 р.)¹⁰⁵.

Більшість уцілілих документів з колекції Відділу стосується саме смілянських маєтків Любомирських. Опрацьовані джерела були утворені в 1744–1767 рр., за панування коронного підстоля Станіслава Любомирського. Фрагментарно збереглися офіційне листування, скарги та рапорти губернатора Смілянського маєтку Єжи Добжанського (в документах староукраїнською та російською згадується як Добрянський).

Належність родини смілянського губернатора до клієнтели Любомирських підкріплено було почесним титулом брестсько-куявського підчашого¹⁰⁶.

¹⁰² *Rolle A. Zameczki Podolskie na kresach multańskich*. – 2-e wyd. – Warszawa; Kraków, 1880. – Т. 1. – С. 222–223. Переклад мій. – Н. Ч.

¹⁰³ Назва “губернія” для маєткових комплексів була досить поширеною. Її використовували й князі Острозькі, і їхні спадкоємці князі Сангушки.

¹⁰⁴ *Smila* [Електр. ресурс] // *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – Warszawa, 1889. – Т. 10. – С. 881. – Реж. доступу: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_X

¹⁰⁵ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – Ч. V. – Т. 1: Акты о городах (1432–1798). – К., 1869. – С. 426–428.

¹⁰⁶ *Историки М. Коялович і Е. Ліковський хибно називають Єжи Добжанського “підчашим брестським і київським”. Київським підчашим у 1746–1765 рр. був Целестин Чаплич (1723–1804). Тесленко І. А. Чапличі, рід* [Електр. ресурс] // *Енциклопедія історії України*. – К., 2013. – Т. 10: Т–Я. – 688 с.: іл. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=charlychi_rid Польська дослідниця М. Чеппе в розвідці, присвяченій “титулярним” земським урядам за панування короля Августа III, дійшла висновку, що часто той самий земський уряд посідали різні особи. *Czeppe M. “Tytułarne” urzędy ziemskie w czasach Augusta III // Kwartalnik historyczny. – Rocznik CVI. – 1999. – № 3. – S. 77–88. Див.: Коялович М. Документы, объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и к Польше. – СПб., 1865. – С. 436; Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczynę jego upadku. – 2-e wyd. – Warszawa, 1906. – S. 126–134. У згаданих працях опубліковано, зокрема, документи з Архіву уніатських митрополитів у Петербурзі, що висвітлюють міжконфесійний конфлікт з ігуменом Мотронинського монастиря Мельхіседеком Значко-Яворським. Діяльність смілянського губернатора на підтримку уніатської Церкви оцінює польський шляхтич, уніат. Наголошується, що за господарювання Є. Добжанського Смілянська губернія Любомирських перетворилась на “оплот уніатства”.*

У 1754 р. Добжанський був власником села Бровки (в Павлолоцькому ключі¹⁰⁷ братів Юзефа та Станіслава Любомирських у Київському воєводстві¹⁰⁸; тепер – село Бровки Перші Андрушівського району Житомирської області).

Кореспондентами та адресатами управителя прикордонних маєтків Любомирських були: отамани Війська Запорозького низового; ініціатор і засновник Нової Сербії на північно-західній окраїні території Війська Запорозького, російський генерал-поручик (1755) Іван Хорват (†1780)¹⁰⁹, його начальник, представник російської адміністрації в Новій Сербії генерал-майор артилерії Іван Глебов та командування гарнізону побудованої на її території 1754 р. фортеці Св. Єлизавети (з 1755 р. – м. Єлизаветград, тепер – м. Кропивницький). Листування розкриває, зокрема, стосунки населення та адміністрації прикордонних маєтків Любомирських і переселенців¹¹⁰.

У 1751 р. на запит полковника австрійської армії І. Хорвата, за дозволом російської імператриці Єлизавети Петрівни, сербський полк під його командуванням зайняв місцевість на північно-західній околиці запорозьких степів – від фортеці Кам'янка до кордону з Річчю Посполитою (включаючи Чорний ліс, з яким межували смілянські маєтки Любомирських). Територія заселення 1752 р. переселенцями (здебільшого австрійськими сербами) дістала назву Нова Сербія¹¹¹ (ліквідовано 1764 р.¹¹²). Метою створення нової

¹⁰⁷ Принагідно вкажемо на можливий зв'язок маєтків Павлолоцького ключа Любомирських з управителями Смілянської губернії. Адже 7 жовтня 1736 р. жертвою гайдамацько-козацького наїзду під проводом ватажків Харка, Жили, Гриви та інших на Павлолоч стала дружина смілянського губернатора Маріанна з Себестянських Буяльська та його слуга. Причому гайдамаками було привласнено 14 тис. “копійками” з доходів Смілянської губернії за губернатора Буяльського. Див.: АЮЗР. – Ч. 3: Акты о гайдамаках (1700–1768). – Т. 3. – С. 257.

¹⁰⁸ Тариф подимного Київського воєводства 1754 року / Опрац. К. Жеменецький; вступ укр. переклад Є. Чернецький. – Біла Церква, 2015. – С. 65. – (Серія “Джерела до історії Правобережної України”. – Т. 2).

¹⁰⁹ *Сухих Л.* Сербі в Україні: (Документи з історії сербських поселень) // Архіви України. – 2003. – № 4/6. – С. 130–144; *Ганул А.* Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762) // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія Історія. – 2016. – Вип. 3 (130). – С. 18–23.

¹¹⁰ Див., напр.: ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2–3; Спр. 70. – Арк. 174 зв. тощо.

¹¹¹ Територія від Дніпра до р. Синюха на захід, від верхів'їв річок Інгул та Інгулець на південь, до річок Велика Вись та Омельник на північ. Назву “Нова Сербія” отримали ці землі у жалуваній грамоті І. Хорвату імператриці Єлизавети від 11 січня 1752 р. Див.: *Скальковський А. А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. – Одесса, 1836. – Ч. 1: 1731–1790. – С. 27.

¹¹² Через викриті зловживання І. Хорвата, якого заарештували та судили, і через визнання урядом неефективності витрат на Нову Сербію 22 березня 1764 р. імператриця Катерина II затвердила доповідь братів М. і П. Паніних “Про йменування Новосербського поселення Новоросійською губернією”. Див.: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 10. – Оп. 3. – Ед. хр. 370: Следственное дело о злоупотреблениях генерал-поручика И. Хорвата. 1763–1764; *Костяшов Ю. В.* Генерал Иван Хорват – сербский авантюрист на русской службе (вторая половина XVIII века) // Славяноведение. – 2012. – № 2. – С. 39; *Ганул А.* До питання про заслання новосербського генерала Івана Хорвата до Вологди та слобожанський період його діяльності (1764–1786 рр.) // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 34–39; *Скальковський А. А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – С. 63–67.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

адміністративно-територіальної одиниці було освоєння південноукраїнських земель, поширення впливів російської адміністрації на козацьку старшину та охорона кордонів Російської імперії. Генерал-поручик російської армії (1755) І. Хорват перебував у Новомиргороді¹¹³ (тепер – м. Новомиргород Кіровоградської області), укріпленні на кордоні з Річчю Посполитою, місці розквартирування підпорядкованого йому Новосербського корпусу¹¹⁴.

Перші згадки про безчинства гусарів І. Хорвата надійшли в Київську губернську канцелярію вже 1755 р. Наприклад, у серпні 1755 р. С. Любомирський скаржився російському начальнику Нової Сербії генерал-майору Іванові Глебову про привласнення поселенцями прикордонної смуги у князівських маєтках. У Дубенському архіві зберігався лист І. Хорвата від 8.09.1755 р., написаний у відповідь на скаргу С. Любомирського¹¹⁵.

Про постійні непорозуміння на кордонах Нової Сербії з адміністрацією маєтків Потоцьких, Браницьких і Любомирських доповідав у Сенат полковник Спечинський, який перебував з інспекцією у Новосербському корпусі. Зокрема, І. Хорват погрожував С. Любомирському, що відбере в нього Смілу¹¹⁶. Сербський генерал захопив також ділянки Чорного лісу (1760), що викликало негативну реакцію з боку київської адміністрації.

Джерела висвітлюють непрості взаємини мешканців маєтків, розташованих на прикордонній території Речі Посполитої, з російською адміністрацією, поселенцями та керівництвом Нової Сербії, гайдамаками і козаками. Вони містять взаємні звинувачення в укритті збіглих підданих, дезертирів, насильницькому вивезенні населення за кордон¹¹⁷, ворожій агітації, викраденні худоби, провіанту¹¹⁸, зброї, особистого майна¹¹⁹ тощо. Прикметна, наприклад, відповідь управителя кошовому отаманові на звинувачення в укривательстві дезертирів (капрала з жінкою та двох людей з майном) і вимогу їх повернути: “Поскольку их прежнее местожительство местечко Круты в Побережской губернии, туда и отосланы были, поскольку княжеские подданные” (1759)¹²⁰.

Піддані, орендарі, купецтво, міщани Смілянської губернії неодноразово зазнавали грабінництва та насильства під час наїздів загонів гайдамаків і козаків. Смілянський замок було пограбовано двічі. Один з таких епізодів

¹¹³ Новомиргород заснували 1740 р. вихідці з Миргорода на Полтавщині на крутому закруті річки Велика Вись. Тут 1753 р. було побудовано фортецю “у вигляді п’ятибічного полігона з бастионними фронтами завдовжки по 150 сажнів”. Цит. за ст.: *Сіткарьова О.* Фортифікаційні роботи на українських теренах, що входили до складу Російської імперії в 1740–1750-х роках // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. – 2009. – Вип. 6. – С. 399.

¹¹⁴ Див.: Канцелярія Новосербського корпусу / Упоряд. В. Мільчев, О. Посунько; передмови: С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посунько. – Запоріжжя, 2005. – 442 с. – (Джерела з історії Південної України. – Т. 7).

¹¹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 2–3 зв.

¹¹⁶ *Посунько О.* Нова Сербія та Слов’яносербія – військово-землеробські поселення на Півдні України (1751–1764 рр.) // Канцелярія Новосербського корпусу. – С. 62.

¹¹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 6–8, 15–15 зв., 19.

¹¹⁸ Там само. – Арк. 13–13 зв., 14 тощо.

¹¹⁹ Там само. – Арк. 9, 12, 16 зв., 17.

¹²⁰ Там само. – Арк. 19. Тут: маєтковий комплекс Побережжя на Подністров’ї.

висвітлює лист від 3 грудня 1759 р. до кошового отамана Григорія Федоровича (Лантуха)¹²¹.

“А сего минуваго ноября против 26 дня собранных от Запорожа до двусотъ неизвестно ноче напавъ на местечко Смелу; зъ разныхъ сторонъ купцовъ, смелянскихъ мещанъ и о цѣлой губернии смелянской арендарей, депозита свои в Смелой содержащихъ, оне забрали до ста тысящи рублей или более и уехали в новопоселяемые Новосербские и козацые слободы, где по известию иные обретаются. Между которыми на грабительство местечка Смелой собранными козаками в выше прописанные дизертиры видити многими зъ мещан смелянскихъ были”¹²².

У Архіві Коша Нової Січі збереглось листування власника і адміністрації Смілянської губернії з кошовим отаманом і російською адміністрацією щодо розшуку та покарання винних у насильствах у Смілі¹²³. За відсутності смілянського губернатора, який перебував у резиденції свого господаря, в грудні 1760 р., коли було розграбовано замок, його дружина двічі зверталась до керівника Нової Сербії І. Хорвата про підтримку надвірних козаків С. Любомирського, які переслідували гайдамаків до кордону Речі Посполитої. Проте листи не були прийняті керівництвом Нової Сербії, а посланців не допустили до Новомиргорода. Серби відкрили вогонь і допомогли гайдамацьким ватагам укритись на їхній території (1760)¹²⁴.

Боротьба з гайдамацькими загонами була одним з завдань Новосербської слідчої комісії у гайдамацьких справах, підпорядкованої київському генерал-губернатору, в Новій Сербії. Слідство над гайдамаками виявило факти особистого намовляння І. Хорвата своїх офіцерів і рядових до таємних рейдів для “заялювань” поляків¹²⁵.

¹²¹ Григорій Федорович Лантух (Федоров), козак, отаман (1745) Рогівського куреня. З червня 1753 р. до 1763 р. п'ять разів обирався кошовим отаманом. На час написання цитованого листа Г. Лантух (Федоров) був обраний втретє (з 20 листопада 1758 р. до квітня 1760 р.). За його керівництва значно активізувалось гайдамацтво. Також назрівала конфліктна ситуація через новоприбулих сербських поселенців на козацькі землі, з яких російський уряд утворив Нову Сербію. Див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Упоряд. Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко, Т. Л. Кузик, Л. М. Муравцева – С. 297, прим. г); *Олійник О. Л.* Кошовий отаман. [Електр. ресурс] // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т. 5: Кон–Кю. – 568 с.: іл. – Реж. доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Koshoviy>

¹²² ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 20.

¹²³ Там само. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 105. Документи справи поділено на три групи: 1) листування Коша з Юрієм Добжанським і Станіславом Любомирським; 2) листування з Київською губернською канцелярією, генерал-аншефом П. І. Стрешньовим і Комісією в справах прикордонних з Брацлавським воєводством; 3) матеріали слідства військового судді Петра Калнишевського. Кіш відкидав звинувачення й вимагав відправити своїх депутатів до Комісії для пред'явлення претензій польській стороні. Проте слідство П. Калнишевського виявило запорожців – учасників наїздів, а також частину майна. Див.: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. – С. 64. Опубл.: Гайдамацький рух на Україні: Зб. документів / Упоряд. І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський, Л. А. Проценко, В. Д. Чунтулова. – К., 1990. – С. 307–309, 310, 311.

¹²⁴ Там само. – С. 297.

¹²⁵ *Посунько О.* Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення... – С. 79.

У відповідь на скаргу коронного підстоля Станіслава Любомирського, виконувач обов'язків київського генерал-губернатора генерал-аншеф П. І. Стрешньов (1761) повідомив про результати розшуку винуватців розбою в Смілянському замку в грудні 1760 р. з залученням кошового отамана. Було заарештовано близько 60-ти осіб, які виявилися місцевими мешканцями. Передбачалася передача їх до Брацлавської прикордонної комісії¹²⁶, куди П. І. Стрешньов запросив постраждалу сторону для пред'явлення доводів вини. Листування російської адміністрації з кошовим отаманом з архіву Коша з вимогами розшуку і покарання винних у наїзді на Смілу та повернення майна власникові опублікували українські архівісти¹²⁷.

Проте конфлікти з сербськими поселенцями тривали. Про військову сутичку сербів і надвірних козаків 1762 р. повідомляв смілянський губернатор Є. Добжанський у зверненні до адміністрації Нової Сербії, опублікованому істориком Ю. Мициком мовою оригіналу та в українському перекладі. Документ виявлено в Дніпропетровському історичному музеї в копії, зробленій у XVIII ст.¹²⁸.

Приводом до збройного конфлікту стало розпорядження роз'їзду надвірних козаків знищити міст через річку Велика Вись поблизу маєтку С. Любомирського Турія¹²⁹ задля запобігання гайдамацьким і козацьким наїздам. Село Турія межувало з Новомиргородом і стоїть на однойменній річці: Турія – притока Великої Висі, а територія Нової Сербії була за річкою Велика Вись. Аби не допустити зруйнування мосту, 23 червня 1762 р. “кількасот сербів”, озброєних гарматами і рушницями, наїхали на Смілянщину та відкрили вогонь – “тут серби стріляли по них, рубали палашами, били”. Скаргу було написано та відправлено вже 25 червня 1762 р. з Лебедина на ім'я прем'єр-майора¹³⁰ Новосербського корпусу Миколи Цветіновича (у документі його названо “регіментарем української партії”; насправді він після 1756 р. тимчасово командував гусарським полком). З 1761 р. М. Цветінович у чині полковника очолив спеціально створений трибунал, до якого перейшли

¹²⁶ До кола питань, які вирішувалися Комісією, належали: спільний з польською стороною розгляд справ з приводу наїздів польських чи російських підданих на закордонні маєтки, справи про вбивства, виготовлення і розповсюдження фальшивих грошей, порушення торговельних домовленостей. Комісія підпорядковувалась Другій Малоросійській колегії в організаційних і фінансових питаннях. Стосовно змісту контактів з польською стороною Брацлавська прикордонна комісія мала звітувати перед Колегією закордонних справ Російської імперії. Місцем розташування комісії було містечко Новоархангельське у Новій Сербії. Див.: *Струкевич О. К.* Брацлавська прикордонна комісія. [Електр. ресурс] // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1: А–В. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Bratslavska_prykordonna; *Посунько О.* Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення... – С. 79.

¹²⁷ Гайдамацький рух на Україні: Зб. документів. – Док. № 171, 173.

¹²⁸ *Мицик Ю.* Цікавий документ з історії Новосербії // Гуманітарний журнал. – 2003. – Весна. – С. 119–122.

¹²⁹ Турія – тепер село Новомиргородського району Кіровоградської області.

¹³⁰ Прем'єр-майор у царській армії (крім кавалерії та інженерних військ, де не було такого поділу) – другий штаб-офіцерський чин (чин “полкового штабу”); помічник полковника; відповідав підполковнику. Чини прем'єр- і секунд-майора в російській армії було ліквідовано 1797 р.; встановлено один майорський чин.

юридичні функції Канцелярії Новосербського корпусу¹³¹. Смілянський управитель небезпідставно інкримінував керівництву Нової Сербії сприяння в укритті гайдамаків і запорожців, які “за десять років безчинств” у маєтках С. Любомирського завдали збитків на один мільйон польських злотих.

І. Хорват, зацікавлений у гайдамацьких набігах на сусідів (як довело слідство, використовував їх для власної наживи), не намагався забезпечити спокій у підпорядкованому регіоні. Отже, звернення адміністрації маєтків до київського генерал-губернатора та Коша щодо гайдамацьких ватаг були більш дієвими.

Попри це піддані маєтків Любомирських мали господарські та торговельні зв'язки з поселенцями Нової Сербії. Листи І. Хорвата та інших керівників Нової Сербії до управителя Смілянської губернії Є. Добжанського та (в разі відсутності) його дружини¹³² доводять, що взаємини Нової Сербії з польськими сусідами були різнобічними, “показують щоденні побутові зносини, обмін товарами, добросусідські послуги”¹³³.

Кореспонденція смілянського губернатора зберігалась у головному архіві Любомирських (вцілілі джерела написані з 1744¹³⁴ до 1767 рр.¹³⁵). Це засвідчує, наприклад, тогочасний напис польською мовою: “Листи і угоди, написані руською”¹³⁶, а також примітки, зроблені польською мовою рукою Є. Добжанського, як-от: “Копія листа, написаного про захоплення шести волів і трьох возів з сілля та рибою до бригадира [фортеці Св.] Єлизавети тощо”¹³⁷. Листи староукраїнською Є. Добжанський підписував особисто польською мовою¹³⁸.

До колекції Відділу потрапив документ, датований 2 квітня 1777 р., що наводить на думку про стосунки синів Станіслава Любомирського з генерал-поручиком Петром Текелією (1720–1792)¹³⁹. Серб з походження, він мешкав у Новомиргороді. Майбутній генерал-аншеф російської армії (1786) увійшов в історію України як руйнівник Запорозької Січі (1775)¹⁴⁰.

¹³¹ *Посунько О.* Нова Сербія та Слов'яносербія – військово-землеробські поселення... – С. 79.

¹³² ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 10–12.

¹³³ *Полонська-Василенко Н. Д.* Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). – Мюнхен, 1960. – Ч. 1: Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. – С. 74. Авторка називає смілянського губернатора Юрієм Добрянським, а отже, мала змогу ознайомитись з цими архівними документами.

¹³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 61 зв.

¹³⁵ Там само. – Арк. 173–174.

¹³⁶ Переклад мій. – *Н. Ч. Пор.*: “Listy i punkta po rusku pisane”. Див.: Там само. – Спр. 70. – Арк. 174 зв.

¹³⁷ Переклад мій. – *Н. Ч. Пор.*: “Kopia listu pisanego o zabrannia wołow 6 u wozow 3 solu u rybami do Brehadera do Ielysawetu et supra”. Див.: Там само. – Арк. 13.

¹³⁸ Там само. – Арк. 18–20 (позначки Київського відділу ІРВІТ – відповідно № 65, № 67, № 74).

¹³⁹ ЦДІАК України. – Ф. 1392. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 4а–5 зв.

¹⁴⁰ Трапляються різні написання прізвища: Текелі, Текеллі, Текеллій. Див. літературу про нього: *Петраков В.* Разрушитель Запорозжской Сечи – генерал родом из Сербии // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 век. – Нови Сад, 2005. – С. 261–264. Додаток уклала Л. Д. Губіна.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

Після 1776 р. маєтки на південному сході Київського воєводства об'єднав під своєю владою Франциск Ксаверій Любомирський (1747–1819). Він придбав успадковану молодшим братом Міхалом, власником Дубна, більшу частину Смілянщини. На той час це були Смілянський, Шполянський, Туріянський¹⁴¹, Вільшанський, Городищенський, Радивонівський ключі. До батьківських маєтків Франциск Ксаверій долучив Межиріцький ключ, отриманий як посаг дружини Теофіли (1762–1831), доньки великого литовського хорунжого Станіслава Фердинанда Жевуського. Згодом Ф. К. Любомирський придбав у різних осіб довколишні села, як-от у Феліціана Пілавського, новогрудського гродського підстарости, село Юзефівку (тепер – село Йосипівка, Новомиргородський район Кіровоградської області) або у лвівського каштеляна Юзефа Попеля – Оситняжку (тепер – село, Новомиргородський район Кіровоградської області) з прилеглими селами¹⁴².

На відміну від інших власників, Ф. К. Любомирський перетворив Смілу на свою резиденцію. Вже згадувалося, що ще за господарювання Станіслава Любомирського Сміла отримала магдебурзьке право (11 березня 1773 р.) від короля Станіслава Августа¹⁴³.

Завдяки вмілому господарюванню Франциска Ксаверія спустошені під час Коліївщини маєтки вдалося відновити. Він активно заселяв землі – упродовж 1770-х – 1780-х рр. на Смілянщині виникло 48 нових осель (слобод). Тривали господарські та торговельні стосунки з населенням Новоросійської губернії. Так, через засуху та сарану у 1780 р. мешканці губернії змушені були купувати дрова в лісах князя Любомирського на Дністрі¹⁴⁴.

Ф. К. Любомирський приділяв увагу міжконфесійним стосункам. На місці зруйнованої за Коліївщини католицької каплиці св. Варвари 1777 р. збудував костел свого покровителя Франциска Ксаверія. У 1783 р. заснував монастир капуцинів. Проте його вподобання різнились від релігії предків. На думку сучасників, на Ф. К. Любомирського вплинула служба в російській армії, до якої вступив у 1777 р. (1781 р. став бригадиром, а 1783 р. – генерал-майором). Сприяння Ф. К. Любомирського православної Церкві спричинене співіснуванням магната з місцевим населенням і бажанням залучити у свої маєтки якомога більше нових поселенців, а разом нову робочу силу. Можливо, через невдоволення політикою уніатського архієпископа Я. Смігожевського Ф. К. Любомирський замінив у смілянських маєтках уніатські церкви на православні¹⁴⁵, водночас закладаючи нові церкви та монастирі. Він звернувся до Петербурга з проханням заснувати в Україні православне єпископство (1782). На час продажу князю Г. Потьомкіну (1787) у Смілянщині

¹⁴¹ Від назви маєтку Турія – тепер село Новомиргородського району Кіровоградської області. Див.: Туґа. [Електр. ресурс] // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1889. – Т. 12. – S. 658–659. – Реж. доступу: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XII/658

¹⁴² *Мариновський Ю., Удовик І.* Документи про Смілянську маєтність... – С. 114.

¹⁴³ Див. прим. 105.

¹⁴⁴ *Скальковський А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – С. 140.

¹⁴⁵ Див.: *Коялович М.* Документы, объясняющие историю западно-русского края... – СХХХVIII, прим.

налічувались 82 православні церкви новоствореної Переяславсько-Бориспільської єпархії (1785)¹⁴⁶.

Джерелами, віднайденими у Дубні, зацікавився власник Рівного (до 1918 р.) Станіслав Казимирович Любомирський¹⁴⁷. А втім, власники Рівного прагнули радше скористатись результатами діяльності М. Ф. Бакуліна для поповнення власного архіву, аніж надати потрібні Відділу документи для копіювання¹⁴⁸.

Документи Франциска Ксаверія Любомирського фрагментарно потрапили до сучасного фонду Любомирських у ЦДІАК України; місце їх зберігання до Другої світової війни не встановлене.

Доля документів Дубенського архіву Любомирських і їх хоронителів у Києві. Сучасний стан збереження документів Любомирських є невід'ємним від історії колекцій ІРВІТ і його відділів після 1917 р. Київський відділ ІРВІТ остаточно завершив свою роботу 1918 р. Колекція створеного ним Військово-історичного музею з квітня 1917 до червня 1918 рр. містилась у Маріїнському палаці, а згодом була викинута просто неба й розграбована. Врятовані цінності потрапили до Генерального штабу¹⁴⁹. Мабуть, така сама доля спіткала й більшість документів наукового та діловодного архівів Відділу. Масштаби завданих втрат опосередковано засвідчує, зокрема, звірвання наявних документів колекції Відділу у ЦДІАК України з фрагментом книги надходжень документів.

Дещо по-іншому склалася доля документів з Дубенського родового архіву Любомирських. Небезпідставно вважаємо, що ці документи (повністю або частково) потрапили до родини Меншових і завдяки цьому збереглися, принаймні до 1943 р.

Використання архівних джерел “на дому” було характерне для наукової спільноти, членів товариств гуманітарного спрямування у ХІХ – на початку ХХ ст. Адже саме завдяки участі в діяльності ІРВІТ начальника тодішнього Артилерійського історичного музею у Петербурзі (1903–1917), генерал-майора Головного артилерійського управління Д. П. Струкова (1864–1920)¹⁵⁰ і його

¹⁴⁶ *Rostworowski E.* Franciszek Ksawery Lubomirski h. Szreniawa (1747–1819) [Електр. ресурс] // *Polski słownik biograficzny.* – Kraków, 1973. – Т. 18. – Реж. доступу: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/franciszek-ksawery-lubomirski>

¹⁴⁷ Станіслав Любомирський (1838–1918) був сином композитора Казимира-Анастасія Любомирського (1813–1871), автора 60-ти музичних композицій, та Зінаїди Голинської. Станіслав був одружений (1868) з Вандою Любомирською, донькою Адама Любомирського з жешувської лінії роду та Кароліни Понінської, онуки сумнозвісного коронного підскарб'я Адама Понінського. Історію архіву та родинні зв'язки великого коронного підскарб'я Адама Понінського та Любомирських розглянуто в нашій статті: *Черкаська Н.* З історії Чуднівського архіву Жевуських // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – 2013. – Вип. 18. – С. 7–23.

¹⁴⁸ Листування з керівництвом Відділу див.: ЦДІАК України. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 68.

¹⁴⁹ *Федорова Л. Д.* Київський воєнно-історичний музей [Електр. ресурс] // *Енциклопедія історії України.* – К., 2007. – Т. 4. – Реж. доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kyivsky_voenno_ist_muzeu

¹⁵⁰ Див. про нього: *Маковская Л. К.* Артиллерийский исторический музей. Первые полвека в Кронверке (1868–1917) // *Война и оружие. Новые исследования и материалы: Труды Четвертой Междунар. науч.-практ. конф. 15–17 мая 2013 года: В 4 ч.* – СПб.,

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

помічника (1912–1917), полковника артилерії М. М. Печонкіна (1871–1918?)¹⁵¹ більшість документів архіву Товариства до сьогодні збереглися. Вони становлять у Науковому архіві музею фонд ІРВІТ¹⁵², а також представлені в особових фондах цих діячів. Це підтверджує й факт наявності подібних документів у сучасних особових архівних фондах членів місцевих відділів ІРВІТ. Дане твердження є правомірним і щодо архівів членів Київського відділу.

Родинний архів голови Розпорядчого комітету, товариша голови Архівно-бібліотечної комісії, ініціатора створення наукового архіву при Київському відділі ІРВІТ Д. П. Меньшова зберігала дочка, історик, археолог і архівіст Н. Д. Полонська-Василенко¹⁵³. Свідчення її зацікавлення діяльністю наукового товариства, з яким співпрацював батько, знаходимо в сучасному особовому фонді Н. Д. Полонської-Василенко в ЦДАВО України й фонді Відділу в ЦДІАК України. Влітку 1909–1910 рр. разом з Д. П. Меньшовим вона брала участь у археологічних розкопках під керівництвом члена Відділу,

2013. – Ч. 1. – С. 47–70; Електр. ресурс: http://ria1914.info/index.php?title=Струков_Дмитрий_Петрович

¹⁵¹ М. М. Печонкін з вересня 1917 р. – в. о. начальника, з січня 1918 р. начальник Артилерійського історичного музею. Займався евакуацією музейних цінностей з Петрограда. Археолог-любитель, дослідник Херсонеса, краєзнавець, музеєзнавець. Як член ІРВІТ М. М. Печонкін вивчав фортифікаційні укріплення в різних регіонах Російської імперії. Співробітник Археологічного інституту (з 1904). Член наукових товариств. Учасник Першої світової війни. Загинув під час наукового відрядження 1918 р. в Криму. Див.: *Непомнящий А. А.* Матеріали личного архивного фонда Н. М. Печенкина – неизвестный источник об охране историко-культурного наследия в Крыму в начале XX века // Праці Центру пам'яткознавства. – 2010. – № 17. – С. 198–205; *Рудакова Л. П.* Николай Михайлович Печенкин: штрихи к портрету // Бранденбургские чтения. – СПб., 2003. – Вып. 1. – С. 28–32; *її ж.* Полковник Николай Михайлович Печенкин: Страницы биографии // Военная история России XIX–XX вв.: Матер. V Междунар. военно-истор. конфер. – СПб., 2012. – С. 192–201; *Тункина И. В.* К биографии Николая Михайловича Печенкина: Новые архивные материалы // Погребальная культура Боспорского царства: Матер. Круглого стола, посв. 100-летию со дня рожд. Михаила Моисеевича Кубланова (1914–1998). (Санкт-Петербург, 25–26 ноября 2014 г.). – СПб., 2014. – С. 233–238.

¹⁵² *Успенская С.* Фонд “Императорское Русское военно-историческое общество”... – С. 12.

¹⁵³ Під час нацистської окупації Києва Н. Д. Полонська-Василенко передала документи родинного архіву у новостворений Український головний історичний архів ім. В. Б. Антоновича (перейменованій 26 лютого 1943 р. на Крайовий архів). До його складу у травні 1942 р. увійшов Київський центральний архів давніх актів, завідувачем якого з грудня 1941 р. до виїзду з Києва у вересні 1943 р. була Н. Д. Полонська-Василенко. У вцілілому фрагменті переліку фондів КЦАДА у складі Крайового архіву, укладеному 1943 р. для нацистського архівного керівництва, згадуються два фонди – Мухортових (“ф. 77. Мухортови, дід[ичі] Орловськ[ої] губ., 1739–1845, 80 док.”; документи родичів матері Н. Д. Полонської-Василенко – Марії Федорівни) та Д. П. Меньшова (“ф. 78. Меньшов, історик, XIX–XX ст., неописано”). Оубл.: *Черкаська Н. О.* До історії формування збірки магнатських фондів Центрального архіву давніх актів у Києві (1921–1943) // Архіви України. – 2002. – № 4/6. – С. 77–120. – Додаток 1.

Сучасний фонд родини Меньшових у ЦДІАК України (ф. 985) не містить матеріалів діяльності Д. П. Меньшова в Київському відділі ІРВІТ. Внаслідок переміщень фондів українських державних архівних установ під час Другої світової війни та в повоєнні роки фрагменти родинного листування Меньшових і Н. Д. Полонської-Василенко потрапили до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва у фонд її другого чоловіка, академіка М. П. Василенка (ф. 542).

археолога В. Хвойки¹⁵⁴. Водночас вивчала вотчинні архіви князів Куракіних і Чичеріних у Києві.

Як історик Н. Д. Полонська-Василенко захопилась історією колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст., історією Нової Запорозької Січі. Свою магістерську дисертацію присвятила політиці адміністрації Новоросійської губернії князя Г. Потьомкіна. Отже, нічого дивного в тому, що попри політичні та ідеологічні утиски у 1930-х рр. Н. Д. Полонська-Василенко самостійно готує до друку тритомну археографічну збірку “История заселения Южной Украины второй половины XVIII столетия”.

Копії використаних істориком документів і частково упорядковані три томи збірки віднайшов у Києві дослідник творчості Н. Д. Полонської-Василенко І. В. Верба¹⁵⁵. Перший том збірника, за його підрахунками, містив 379 документів, присвячених подіям 1734–1775 рр. Зокрема, розглядалися питання іноземної колонізації, утворення Нової Сербії на прикордонні з Річчю Посполитою, її реформування та історичні наслідки реформ. Інакше кажучи, висвітлювалися питання, близькі за проблематикою до охарактеризованих нами документів з архіву Любомирських, маєтки яких були на кордоні з Запорозькою Січчю та Новою Сербією.

Наголошуючи на археографічній цінності праці Н. Д. Полонської-Василенко, історик О. П. Оглоблін зауважив, що авторка “використала також і своє власне зібрання рукописів – Смілянський архів князів Любомирських (XVIII століття), де подається характеристика відносин між Південною Україною і Правобережжям, яке перебувало тоді під владою Польщі...” (курсив мій. – Н. Ч.)¹⁵⁶. Безперечно, йшлося про розглянуті нами документи Дубенського архіву Любомирських. З колекції Відділу їх вочевидь забрав до себе Д. П. Меньшов, тим самим врятувавши від нищення у воєнні лихоліття.

Документи Любомирських у вересні 1938 р. зберігались у КЦАДА; крайні дати фонду – 1581–1882 рр. За списками фондів станом на 20 лютого 1939 р. це були переважно документи з родинного архіву генерала коронних військ Міхала Любомирського (1752–1825), власника Дубенського ключа – матеріали про придушення гайдамацького руху, родинне листування¹⁵⁷. Отже, це були залишки документів з колекції Київського відділу ІРВІТ?

Відповідь на це питання знаходимо серед діловодних паперів КЦАДА. Завідувач КЦАДА Н. Д. Полонська-Василенко у 1942–1943 рр. уклала для нацистської архівної адміністрації список родинних і особових фондів¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Верба І. Південна Україна і Запоріжжя в археографічній діяльності Наталії Полонської-Василенко // ЕМІНАК. – 2011. – № 1–2. – С. 67–87.

¹⁵⁵ Там само. – С. 79.

¹⁵⁶ Цит. за: Там само. Рецензію О. П. Оглобліна, на яку посилається І. Верба, див.: ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 200а. – Арк. 44–45.

¹⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3847. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 64–67. Опубл. як Додаток до ст.: Черкаська Н. О. До історії формування збірки магнатських фондів... – С. 77–120.

¹⁵⁸ Фонд Любомирських у переліку Н. Д. Полонської-Василенко описано так: “[ф.] 371. Любомирські (Lubomirski), граф[и], дід[ичі] Київськ[ої], Волинськ[ої] г[уберній], 1610–1802, 600 док[ументів]. Прилучено з фонду “Серія Б” №№ 126–201. – 119 док[ументів]. Є й неописані”. Фонд Любомирських не був вивезений нацистами. Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3847. – Оп. 1. – Спр. 178. – Арк. 65.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

У робочих нотатках вона так охарактеризувала документи фонду Любомирських: “багато матеріалів про прикордонні стосунки Смілянщини, якою Любомирські володіли з 1723 р.”¹⁵⁹. Це зауваження неспростовно підтверджує походження принаймні частини документів фонду Любомирських у КЦАДА з колекції Відділу ІРВІТ. За нацистської окупації, користуючись посадою й задля збереження архіву родини, Н. Д. Полонська-Василенко передала до КЦАДА разом із сімейними паперами документи з колекції Відділу (які О. П. Оглоблін назвав “документами Смілянського архіву Любомирських”). До архівного фонду Любомирських Н. Д. Полонська-Василенко перемістила документи з колекції “Серії Б”, створеної в КЦАДА до 1917 р. Вилучені документи вважаються на сьогодні втраченими. Частина документів з довоєнного архіву М. Любомирського зберігається в родовому фонді Любомирських (ф. 236) у ЦДІАК України¹⁶⁰. Вцілілі джерела стосуються не лише маєтків Дубенського та Смілянського ключів, але й Барського староства, Чуднова, Полонного тощо у Волинському, Подільському, Брацлавському та Київському воєводствах Речі Посполитої. Ними володіли як родина коронного підстоля, брацлавського, київського воєводи Станіслава Любомирського і його сина Міхала, так і представники інших ліній роду. Відповідають тематиці досліджень Відділу військово-історичні документи, що стосуються гарнізонів у волинських маєтках Любомирських у 1770-х рр; листування Міхала Любомирського у військових справах¹⁶¹.

Наостанок кілька слів про долю тих, хто знайшов і зберіг для нас досліджені джерела.

Дмитро Петрович Меньшов за Першої світової війни дослужився до генерал-лейтенанта (1915), був помічником начальника артилерійських постачань Південно-Західного фронту; перебував у Кам'янці-Подільському, з червня 1917 р. – у Житомирі. У 1917 р. перейшов на службу в українську армію – гарматний отаман, член Генерального військового штабу. Загинув від ран, отриманих від збільшовичених солдат російської армії у Житомирі 29 грудня 1918 р. Його могилу на Аскольдовому цвинтарі в Києві було зруйновано (1935), а дочці було відмовлено в перепохованні¹⁶².

Наталія Полонська-Василенко, власне, першою оцінила й використала з науковою метою інформативний потенціал документів з Дубенського архіву Любомирських, які облікував у Відділі ІРВІТ її батько. Восени 1943 р. разом з третім чоловіком виїхала до Львова і не брала участі у вивезенні нацистською архівною адміністрацією документів з фондів КЦАДА.

Голова Київського відділу ІРВІТ, генерал від артилерії Микола Іудович Іванов помер від тифу в січні 1919 р. З липня 1914 до березня 1916 р. був головнокомандувачем армій Південно-Західного фронту. Після відсторонення від командування перебував у почті імператора. Микола II призначив його

¹⁵⁹ Там само. – Арк. 77.

¹⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф. 236. – Оп. 1. – Спр. 2, 5, 73, 38, 108, 112 тощо; Оп. 2. – Спр. 1, 92, 94, 101, 103 тощо. Документи потрапили до Київського відділу ІРВІТ у 1910 р. з колишнього головного родового архіву Любомирських у Дубні.

¹⁶¹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 104–105; Оп. 2. – Спр. 251 тощо.

¹⁶² Кальницький М., Федорова Л. Московська вулиця, 30.

командувачем Петроградського військового округу (з 27 лютого/12 березня 1917 р.). Революційні події стали на заваді входженню М. І. Іванова на посаду, тому він виїхав з Петрограда до Києва. Учасник білого руху.

У 1919 р. обірвалось життя його ад'ютанта, члена ІРВІТ Михайла Федоровича Бакуліна (1875–1919). Власне, зусиллями М. Ф. Бакуліна було виявлено архів Любомирських у адміністрації маєтків графині Є. Шувалової в Дубні влітку 1910 р. і частину документів перевезено до Києва. М. Ф. Бакулін закінчив Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище (за 2-м розрядом). Дослужився від штабс-ротмістра 10-го гусарського Інгерманландського полку (1907)¹⁶³, ад'ютанта командувача КВО (1909)¹⁶⁴, до полковника (1915), ад'ютанта головнокомандувача армій Південно-Західного фронту (1915) М. І. Іванова. Учасник російсько-японської (1904–1905; поранений, контужений) і Першої світової війн. Нагороджений орденами. У лютому 1916 р. був переведений до 14-го гусарського Мітавського полку у званні полковника¹⁶⁵. Одружився з Єлизаветою Григорівною Довбишевою, односторонньою сестрою колишнього полтавського віце-губернатора (1896–1901), орловського губернатора (1902–1906) Костянтина Олександровича Балясно-го († 1917). Сімейне життя М. Ф. Бакуліна було пов'язане з Полтавською губернією, звідки походила дружина. Цим пояснюється результативність його пошуків у приватновласницьких архівах дворян Полтавської губернії¹⁶⁶. У спогадах полтавців, які його близько знали, згадується як генерал-майор царської армії, мешканець Гадяча у 1918–1919 рр. Був заарештований і розстріляний більшовиками в Гадячі (за іншими даними – у Прилуках) влітку 1919 р. (в картотеці учасників Першої світової війни вказано лише рік смерті – 1918, що не підтверджують інші джерела; чин полковника – за документами станом на серпень 1916 р.)¹⁶⁷.

Висновки. Розпорошення архіву Товариства у 1917–1918 рр. і воєнні втрати ХХ ст. стають на заваді цілісному відтворенню змісту та структури зібраної Київським відділом ІРВІТ колекції документів, а отже, її представлених у ній документів Дубенського архіву Любомирських.

Інтерес до приватних збірок і колекцій був продиктований науковими завданнями, які мали вирішувати члени Товариства. Тому для керівництва

¹⁶³ Повна назва полку в 1907 р.: 10-й гусарський Інгерманландський Його Королівської Високості великого герцога Саксон-Веймарського полк. У 1914 р., з початком війни, змінив назву на 10-й гусарський Інгерманландський полк. М. Ф. Бакулін прослужив у ньому з 1907 до 1916 р., коли його в чині полковника було переведено до 4-го гусарського Мітавського полку. Див.: Русская армия в Великой войне: Картотека проекта: Бакулін Михаил Федорович. – [Електр. ресурс:] <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=7324>

¹⁶⁴ Памятная книжка Полтавской губернии на 1910 год. Изд. Полтавского губернского статистического комитета. – Полтава. 1910. – С. XI.

¹⁶⁵ Русская армия в Великой войне: Картотека проекта: Бакулін Михаил Федорович.

¹⁶⁶ Про пошукову діяльність М. Ф. Бакуліна в Полтавській губернії див.: *Климова К.* “Привести в известность как можно больше архивных данных”. – С. 197–241. У статті опубліковано укладений М. Ф. Бакуліном список дворян Полтавської губернії, власників архівів і колекцій, які могли зацікавити Київський відділ ІРВІТ.

¹⁶⁷ *Несвицкий А. А.* Полтава в дни революции и в период смуты 1917–1922 гг.: Дневник. – Полтава, 1995. – С. 127; *Сиверс О. В.* Изгнанные, но не сломленные: Дневник графини Ольги Васильевны Сиверс, 1918–1920 / Сост., подгот. текста, предисл., послесл., примеч. Е. В. Тумановой; эпилог Д. М. Резвого. – М., 2015. – С. 704.

Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу...

Київського відділу ІРВІТ родовий архів Любомирських становив науковий інтерес насамперед як джерело до історії воєн і військ, досліджень військово-історичних пам'яток.

Проте, як доводить аналіз виявлених у Дубні джерел, у своїх архівних пошуках члени Відділу вийшли за вузькі рамки спеціальних військово-історичних досліджень відверто пропагандистського характеру (“во славу русского оружия”).

Великий географічний обшир володінь Любомирських відбився на змісті головного родового архіву – адже у XVIII ст. вони були власниками маєткових комплексів у Подільському, Брацлавському, Руському, Волинському, Київському, Мінському та інших воєводствах Речі Посполитої. Документи розкривають участь родини київського воєводи Станіслава Любомирського в освоєнні прикордонних земель у Київському воєводстві, повсякденне життя в маєтках, їхню залежність від сусідів – гайдамаків, запорозьких козаків і поселенців Нової Сербії.

Використані в статті джерела становлять кілька тематичних груп:

- до історії роду Любомирських, їхніх шлюбних партнерів і маєтків;
- до історії польських і російських військ і воєнних кампаній XVII–XVIII ст.;
- до історії колонізації південноукраїнських земель у XVIII ст.;
- до історії гайдамацького руху;
- до історії архіву Коша Нової Січі.

На завершення маємо констатувати, що інформативний потенціал документів з колекції Київського відділу ІРВІТ належним чином не оцінено дослідниками.

Наталія Черкаська (Київ). Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу Російського військово-історичного товариства

Імператорське Російське військово-історичне товариство, було засноване 1907 р. у Петербурзі для вивчення військово-історичної минувшини Російської імперії. Відділи товариства діяли в усіх військових округах. Київський відділ був відкритий у лютому 1909 р. і видавав “Военно-исторический вестник” (1909–1914). Результатом архівної діяльності членів Відділу стало створення військово-історичного музею та збірки архівних документів. З початком Першої світової війни діяльність товариства було скорочено.

У статті, на прикладі історії магнатської родини Любомирських з Дубна, розглянуто важливі питання соціальної, військової історії Речі Посполитої і Російської імперії у XVIII ст., а також повсякденного життя. Любомирські належали до головних кредиторів останнього власника Острозької ординації і брали участь у її поділі 1753 р.

Документи Дубенського архіву містять інформацію про заселення південноукраїнських земель і складні стосунки мешканців Смілянського маєткового комплексу Любомирських у Київському воєводстві з російською адміністрацією у Києві та Новою Сербією – військовим поселенням на кордоні Російської імперії у 1752–1764 рр. Також проаналізовано інформативний потенціал джерел до історії роду Любомирських.

Ключові слова: маєтковий архів, військово-історичний, магнатський, генеалогія, джерела, князі, Острозькі, Любомирські, Єжи Добжанський, Михайло Бакулін, Дмитро Меньшов, Наталія Полонська-Василенко.

Natalia Cherkaska (Kyiv). **Sources from Dubno Estate Archive of Lubomirskis in the Collection of the Kyiv Branch of the Russian Military Historical Society**

The Imperial Russian Military Historical Society was a military scholarly society founded in St. Petersburg (1907) to study the military history of Russia. The society had branches operating in all military commands. The Kyiv branch opened in February, 1909. During 1909–14 it edited a journal named Military Historical Review. The military historical archive and museum was organized in Kyiv through the work of the archival activity of its members. The Kyiv branch played a major role in the collecting, and publishing of the documents and also in the popularizing of the military history. However, it was dissolved after the outbreak of the First World War.

This article discusses important issues of social and military history of the Polish-Lithuanian Commonwealth and Russian Empire in the eighteenth century, a history of everyday life using as an example of the history of the Lubomirski family in Dubno, and so on.

The sources from Dubno Estate Archive contain records on the settlement of Southern Ukraine and complicated conflict relations between citizens of the town of Smila in the Kyiv palatinate, Russian governor administrations in Kyiv and New Serbia – a military frontier of Russian Empire in 1752–64.

The article also provides information about potential sources for studying of the history of the Lubomirski family.

Keywords: Estate archive, military and historical, magnate, archival records, genealogy, sources, prince, the Ostrozky family, the Lubomirski family, Dubno, Smila, governor, New Serbia.

Олександр МУЗИЧКО (Одеса)

**ОСОБОВІ ФОНДИ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ
ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ
НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – 20-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Сучасне наукове поле українських істориків вже не є місцем заповнення суцільних білих плям, як це було наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Це стосується й історіографічного процесу на території України як предмета наукового аналізу. Майже всі українські історики, історики, що працювали на території України, та ті, хто вивчав історію України поза її межами, вже мають своїх біографів. Тому сьогодні актуалізується завдання написання синтетичних праць, які б увиразнювали наявну джерельну та історіографічну базу і тим самим намічали нові грані майбутніх студій.

Дослідження еволюції історичної думки та науки в Україні розвивається двома магістральними шляхами: створення синтезуючих, узагальнювальних, праць, лекційних курсів тощо та деталізація історіографічного процесу у регіональному вимірі. Метою цієї статті є аналіз одного з важливих компонентів джерельної бази у дослідженні історіографічного процесу на території Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: особових архівних фондів південноукраїнських істориків. Такими вважаємо осіб, які певний час впродовж середини ХІХ – 20-х років ХХ ст. мешкали й працювали на цій території та залишили більш або менш виразний слід як історики (викладання, праці і т. п. на історичну тематику). Більшу частину з них з повним правом можна назвати південноукраїнськими істориками, інші провели тут невеликий час і незначною мірою “вросли у місцевий інтелектуальний «грунт»”, а деякі лише промайнули тут, хоча і долучені нами до південноукраїнського історіографічного процесу (В. С. Іконников, М. В. Довнар-Запольський, О. М. Савін). До кола південноукраїнських істориків нами не включено таких істориків, як Г. М. Панкратова, Є. В. Тарле, М. С. Державін та ін., які хоча й навчалися в Одесі, Херсоні, Сімферополі, але не залишили тут жодного сліду як історики, а також М. К. Любавського, який відомий лише своєю участю у заснуванні Катеринославського університету, але конкретні обставини його праці не підтверджені документально і не дають підстав виокремлювати катеринославський, а відтак й південноукраїнський етап його біографії.

Вибір територіальних рамок статті зумовлено тим, що Південна Україна є великим регіоном, усталеним концептом в історіографії, політології та соціальній географії, має певну специфіку історичної долі серед інших земель України. Серед основних завдань статті: класифікація та типологізація джерел

за низкою критеріїв, виявлення місць найбільш компактного зберігання цих джерел, їхній інформаційний потенціал для дослідження певних аспектів теми.

На сьогодні існує низка робіт, що висвітлюють деякі аспекти заявленої нами теми. Найважливішими серед них є ті, що присвячені аналізу особових фондів¹. Окремо слід відзначити монографію директорки Одеського історико-краєзнавчого музею В. В. Солодової про розвиток та специфіку зберігання документальних фондів у музеях Одеси – питання, що мало досліджене щодо неархівних установ².

Документи особових фондів південноукраїнських істориків опрацьовувалися низкою дослідників, біографів, історіографів, що ставили за мету дослідити розвиток окремих аспектів розвитку історіографії на території Південної України. У цих працях переважно використано регіональний підхід. Так, С. В. Абросимова, О. В. Леонова, Д. З. Аванесян розробили джерельну базу щодо катеринославської історіографії; А. А. Непомнящий, С. Б. Филимонов, В. В. Калиновський – кримської; Т. М. Попова, В. М. Хмарський, О. О. Синявська, Л. В. Новикова, С. Є. Березін – одеської, А. В. Косенко – херсонської, В. П. Шкварець, Т. В. Березовська – миколаївської. Попри те, що здебільшого південноукраїнська історіографія була і є предметом уваги передусім місцевих історіографів, значний внесок в опрацювання джерельної бази окремих аспектів теми зробили й дослідники з інших центрів: Києва (В. І. Ульяновський, І. М. Старовойтенко, В. В. Корнієнко), Харкова (О. М. Богдашина, С. І. Лиман).

У закордонній історіографії найбільший внесок в опрацювання джерельної бази з історії історичної думки та науки на півдні України, зокрема, вивчення особових фондів учасників історіографічного процесу у цьому регіоні, зробили російські історіографи І. В. Тункіна та А. В. Шаманаєв.

У цих дослідженнях охоплено усі можливі групи джерел, але, на нашу думку, найбільш вивченими є его-документи, тобто ті, що розкривають внутрішній світ окремих учасників історіографічного процесу, істориків (мемуари, щоденники, епістолярія).

Найпомітнішим внеском у справу опрацювання джерельної бази теми є археографічна публікація відповідних документів. Процес публікації листів

¹ Черепанова Є. Архів О. Л. Бертьє-Делагарда // Архіви України. – 1966. – № 6. – С. 78–81; Черепанова Е. Н. Архів А. Л. Бертьє-Делагарда в Крымском областном краеведческом музее // Археологические исследования средневекового Крыма. – К., 1968. – С. 205–212; Чечот М. Архів Павла Рябкова // Народна творчість та етнографія. – 1968. – № 1. – С. 109; Синявська О. О. Особистий фонд О. І. Маркевича в Державному архіві Одеської області // Архів. Документ. Історія. Сучасність: Зб. наук. ст. та матеріалів. – Одеса, 2001. – С. 314–316; Новикова Л. В. Персональний фонд Аполлона Скальковського в Державному архіві Одеської області: втраги і знахідки // Там само. – С. 281–284; Березин С. Е. Биографии историков-профессоров и преподавателей Новороссийского университета (по материалам фондов ГАОО) // Там само. – С. 266–269; Дубилей Л. П. Фотографії с видами Крыма из архива А. Л. Бертьє-Делагарда // III Таврические научные чтения, посвященные 160-летию со дня рождения А. Л. Бертьє-Делагарда (Симферополь, 24 мая 2002 г.): Сб. мат. / Гл. ред. Е. Б. Вишневецкая. – Симферополь, 2003. – С. 24–29.

² Солодова В. В. Формування та розвиток документальних колекцій у складі одеських музеїв (1825–2003). – Одеса, 2010. – 304 с.

Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження...

до південноукраїнських істориків розпочався ще у ХІХ – на початку ХХ ст.³ як частина процесу вивчення їхньої спадщини і активно продовжився та триває у новітні часи (беззаперечно найвидатнішим таким проектом є корпус епістолярії Д. І. Яворницького⁴). Це републікація праць південноукраїнських істориків або найпростішим, ненауковим, репринтним способом, або науково-археографічним, з відповідним науково-довідковим апаратом.

Як і будь-яка історична тема, історіографічний процес на півдні України має дворівневу структуру джерельної бази за ступенем актуалізації: архівні та опубліковані. Втім, між цими масивами існує досить ефемерна межа, тим більше, якщо врахувати сучасні оцифрувальні та інтернет-технології. За особливостями формування та зберігання архівні джерела варто виокремити у дві найвиразніші групи: 1) особові документальні фонди безпосередніх учасників історіографічного процесу у Південній Україні; 2) документальні фонди установ, товариств і т.п. осередків історичної думки. Притому, умови зберігання цих документів в архівних, музейних, бібліотечних установах, приватних колекціях тощо мають деякі особливості. Найдоступнішими та найбільш упорядкованими є документи з фондів архівів.

Особові фонди істориків є найціннішим джерелом вивчення історіографічного процесу, адже у концентрованому вигляді містять інформацію про його творців. Проте інформаційне наповнення, а відтак і значення, цих фондів, звичайно, є різним.

У результаті джерелознавчо-бібліографічних пошуків у державних архівах, рукописних зібраннях бібліотек та музеїв нами зафіксовано 208 особових фондів 140-ка істориків, яких є підстави вважати південноукраїнськими⁵.

³ Письма к академику Петру Спиридоновичу Билярскому, хранящиеся в Новороссийском университете: [С прил.] / Публикатор В. М. Истрин. – Одесса, 1906. – XLVI, 319 с.

⁴ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик та ін. – 888 с.; 1999. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – 460 с.; 2005. – Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – 740 с.; 2005. – Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; під заг. ред. Н. І. Капустіної. – 500 с.; 2010. – Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / Уклад. С. В. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. – 952 с.; 2012. – Вип. 6: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / Уклад. С. В. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – 848 с.

⁵ На підставі цих та інших видань: Личные архивные фонды в государственных хранилищах СССР. – М., 1962. – Т. 1: А–М / Сост. Э. В. Колосова [и др.]. – 478 с.; 1963. – Т. 2: Н–Я / Сост. Э. В. Колосова [и др.]. – 502 с.; 1980. – Т. 3: Указатель / Сост. И. Е. Березовская [и др.]. – 544 с.; Каталог личных архивных фондов отечественных историков. – М., 2012. – Вып. 3: Вторая половина ХІХ – начало ХХ века. – Ч. 1: А–В. – 864 с.; 2017. – Вып. 3. – Ч. 2: Г–З. – 879 с.; Архівні установи України: Довідник. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – Т. 1: Державні архіви / Редкол. Г. В. Боряк (гол.), І. Б. Матяш, Г. В. Папакін. – 692 с.; Т. 2: Наукові установи, музеї, бібліотеки: У 2 кн. – Кн. 1: Національна академія наук України, Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська області / Упоряд. С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р. Романовський. – К., 2010. – XXVIII, 604 с.;

З різних причин особові фонди помітних південноукраїнських істориків В. Х. Кондаракі, Ф. І. Леонтовича, А. Г. Брікнера, Х. П. Ящуржинського, О. М. Деревицького, В. М. Ястребова, В. О. Пархоменка та ін. не були сформовані. Деякі приватні матеріали цих осіб відклалися у фондах їхніх колег.

Виявлені особові фонди розміщені у 61-й установі 28-ми міст 11-ти держав: в Україні, Російській Федерації, США, Ізраїлі, Грузії, Болгарії, Чехії, Хорватії, Латвії, Литві, Естонії. Найбільша кількість фондів зберігається в державних архівах, документальних фондах інститутів, бібліотек та музеїв Одеси, Києва, Санкт-Петербурга, Москви. Частина документів цих особистих фондів є складовими родинних фондів: О. С. Грушевського у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, А. О. Скальковського в Рукописному відділі Інституту російської літератури РАН, М. Я. Грота, П. М. Ардашева, О. І. Георгієвського, Б. В. Фармаковського у Російському державному історичному архіві, К. В. Флоровської та А. В. Флоровського в Обласній науковій бібліотеці імені Д. Чижевського у Кропивницькому, Ф. Є. Корша у рукописному відділі Російської державної бібліотеки, Є. М. Щепкіна – у Відділі писемних джерел Російського державного історичного музею.

Деякі з цих 208-ми фондів досі не оброблені архівістами і відтак не включені до наукового обігу (П. М. Біциллі, О. Л. Вайнштейна, М. П. Алексєєва, Б. Д. Грекова).

Відому тезу про те, що людина не дорівнює своїй біографії, ілюструють старі описи, що збереглися у складі описів деяких фондів (одеських архівних фондів А. О. Скальковського, М. М. Мурзакевича, І. А. Линниченка та ін.). З них видно, що значна частина справ, з яких первинно склалися фонди, була втрачена.

Найбільша кількість особових фондів у різних установах є про таких істориків, як катеринославець Д. І. Яворницький (шість фондів); професор Новоросійського університету, історик літератури О. І. Кирпичников та кримський дослідник П. І. Кеппен (по п'ять фондів). Я. П. Новицький з Олександрівська, В. В. Данилов (працював у Катеринославі та Одесі), видатний одеський археолог Б. В. Фармаковський – (всі мають по 4 фонди). Низка осіб мають по 3 особові фонди: одеський історик А. О. Скальковський, одеський та кримський русист та україніст, професор І. А. Линниченко, його учень А. В. Флоровський, одеський україніст С. П. Шелухин, катеринославець Д. І. Дорошенко, кримчанин М. К. Гудзій, миколаївець М. М. Аркас, професор Таврійського університету, історик літератури О. О. Смирнов, професор Новоросійського університету Ф. Є. Корш. 26 осіб із 140-ка мають по два особових фонди, решта – по одному.

Вочевидь, така розпорошеність особових архівів пояснюється тим, що майже всі з цих 140-ка істориків не працювали все життя на території Південної України, а відтак й їхні документи відкладалися у місцях попередніх

Кн. 2: Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь / Упоряд. С. Артамонова, А. Майстренко, Л. Одинока, Р. Романовський. – К., 2012. – XXVII, 602 с.

Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження...

або подальших (часто фінальних) етапів їхньої діяльності. Проте є й більш карколомні “одисеї” архівів. Так, основний архів видатного славіста В. І. Григоровича, професора Казанського, Новоросійського університетів, який помер та похований в Єлисаветграді, нині зберігається у рукописних фондах Російської державної бібліотеки й, зокрема, містить багато матеріалів про одеський період життя вченого. До Росії та України з еміграції, де працювали останні десятиліття свого життя ці історики, повернулися великі архівні фонди А. В. Флоровського, Д. І. Дорошенка, С. П. Шелухина. З Москви до Державного архіву передано архів С. Я. Борового, що останні десять років свого життя провів у Москві. Однак особливістю цих фондів є те, що вони майже не містять матеріалів того періоду, що нас цікавить: діяльності цих осіб на півдні України у перші десятиліття ХХ ст.

Доля низки архівних особових фондів є наслідком трагічної історії революційних часів, коли чимало істориків були змушені тікати від комуністів, кидаючи все у своїх квартирах, що згодом були експропрійовані разом з документами, колекціями і т. п. Так відклалися фонди І. А. Линниченка, О. П. Доброклонського, М. Г. Попруженка в Одесі, Г. О. Афанасьєва у Києві.

Зауважимо, що сліди особових фондів місять і деякі “збірні” фонди установ. Так, фонд № V (Одеське товариство історії і старожитностей) в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ⁶ містить значні компактні комплекси матеріалів одеського історика Ернста фон Штерна та херсонця П. О. Бурачкова (листи до нього), що відклалися у товаристві двома шляхами: внаслідок перевезення архіву П. О. Бурачкова після його смерті до архіву товариства та після того, як Е. фон Штерн повернувся до Німеччини, напевно, залишивши частину свого особистого архіву в Одесі.

Як це найчастіше буває у дослідницькому процесі, основний масив джерел про діяльність істориків у певному регіоні зосереджений в архівних зібраннях, що зберігаються, власне, у містах цього регіону. В даному разі, діяльність істориків на території Південної України найбільше відображена в їхніх особових фондах, що зберігаються в Одесі, Сімферополі, Дніпрі (Січеславі), Севастополі, Миколаєві, Кропивницькому, Запоріжжі, Херсоні, Феодосії.

Найбільша кількість особових фондів південноукраїнських істориків зберігається у Держархіві Одеської області, Дніпровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького, Держархіві Автономної республіки Крим у Сімферополі та Державному історико-археологічному музеї-заповіднику “Херсонес Таврійський” у Севастополі.

Фонди Держархіву Одеської області головним чином сформовані з особових архівів професорів Новоросійського університету П. С. Білярського, В. І. Григоровича, І. А. Линниченка, О. П. Доброклонського, М. Г. Попруженка, С. Г. Вілінського, О. М. Клітіна, Є. М. Щепкіна, Є. П. Трифільєва, О. О. Кочубинського, І. М. Бондаренка, К. М. Смирнова, О. І. Маркевича, Ф. К. Бруна, О. М. Кудрявцева, К. П. Добролюбського. Найціннішими з них за своїм обсягом та інформативністю є фонди професорів кафедри російської

⁶ Лисоченко І. Д. Архів Одеського товариства історії і старожитностей // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. – К., 1962. – С. 49–61.

історії І. А. Линниченка та О. І. Маркевича, в яких є різноманітні групи джерел. Найменш інформативними є фонди С. Г. Вілінського, В. І. Григоровича та Є. П. Трифільєва, що містять лише кілька загальновідомих рукописів їхніх праць. Фонд Є. М. Щепкіна, попри досить змістовний опис, розчаровує низьким рівнем збереженості справ. Лише 20% справ опису доступні досліднику.

В Одесі особові фонди місцевих істориків зберігаються також у документальних колекціях Історико-краєзнавчого музею та двох наукових бібліотек міста: Національної та Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серед цих матеріалів найбільш інформативними є фонди історика права, професора Новоросійського університету та Одеського інституту народної освіти О. Я. Шпакова, що охоплюють його діяльність в Одесі у 1903–1927 рр., та фонд історика філософії М. М. Ланге у Науковій бібліотеці ОНУ ім. І. І. Мечникова⁷. З фондів, що презентують позаакадемічний, аматорський, рівень історіографічного процесу, вирізняється своєю інформативністю фонд М. Ф. Комарова у Національній науковій бібліотеці.

Головною “перлиною” документального зібрання Дніпровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького є, власне, фонд цього провідного катеринославського історика впродовж майже усієї першої половини ХХ ст., що став не лише основою діяльності самого вченого, а й своєрідною матрицею для опрацювання історіографічного та культурного процесу Катеринослава й Катеринославщини, настільки широкими були зв’язки та поле діяльності історика, що, на щастя, добре відображено збереженими документами. Окрім цього, музей має особові фонди А. С. Синявського, В. О. Біднова, Ф. В. Локотя, В. Д. Машукова та деяких інших аматорів старовини. Музей, таким чином, наче компенсує відсутність особових фондів істориків часу, що нас цікавить, у Державному архіві Дніпропетровської області.

Особливістю джерелознавчої ситуації у Криму є те, що фонди більшості провідних місцевих істориків або не збереглися (як Ф. Ф. Лашкова та Х. П. Яшуржинського), або перебувають поза межами півострова. З тих істориків, чия діяльність припала виключно на період до 1920 р., у Державному архіві Автономної республіки Крим є лише невеликі особові фонди О. Я. Фабра та О. Л. Бертъє-Делагарда. Фонди В. Й. Філоненка, І. А. Линниченка, М. Л. Ернста, П. І. Голландського, О. І. Полканова відображають діяльність істориків у 1920-х рр. У Державному історико-археологічному музеї-заповіднику “Херсонес Таврійський” зберігаються фонди п’яти археологів–працівників музею. Найбільш цінним є фонд першого голови музею К. К. Косцюшка-Валюжинича. До того ж, у музеях Криму зберігаються фонди П. І. Кеппена, О. Л. Бертъє-Делагарда (музей Тавриди у Сімферополі) та феодосійського історика Л. Коллі (Феодосійський краєзнавчий музей).

Окрім названих основних центрів зосередження особових фондів істориків на території Південної України відповідні фонди зберігаються в уста-

⁷ Научное наследие Н. Н. Ланге в университетской библиотеке / Авт.-сост. В. И. Подшивалкина, Р. Н. Свиначенко, Е. В. Полевщикова [и др.]; библиогр. ред. В. В. Самодурова; отв. ред. М. А. Подрезова. – Одесса, 2010. – 350 с.

Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження...

новах Миколаєва (архів М. М. Аркаса та С. І. Гайдученка в Державному архіві Миколаївської області та М. М. Аркаса й Б. В. Фармаковського в Обласному музеї), Державному архіві Запорізької області (невеличкий фонд Я. Новицького), Херсонському обласному краєзнавчому музеї (фонд його засновника та тривалий час директора В. І. Гошкевича) та Державному архіві Кіровоградської області (фонд місцевого історика П. З. Рябкова). Саме південноукраїнські архівні особові фонди є найбільш інформативними щодо діяльності фондоутворювачів на цій території. Проте комплексний історіографічний, зокрема біоісторіографічний, аналіз неможливий без урахування всієї архівної спадщини.

Поза межами історичного Півдня особові фонди тамтешніх істориків зберігаються лише у київських архівах, бібліотеках та музеях. Здебільшого ці документи зосереджені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАНУ: фонди П. М. Ардашева, Г. О. Афанасьєва, В. Ф. Лазурського, М. П. Істоміна, С. П. Шелухина, В. В. Данилова, Д. І. Дорошенка, М. В. Шугурова, О. О. Русова, А. В. Ніковського, Я. П. Новицького, Г. А. Коваленка, В. С. Іконникова. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігаються фонди М. М. Аркаса, В. В. Данилова, М. К. Гудзія, О. О. Андрієвського; у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві – М. В. Довнар-Запольського, В. С. Іконникова, О. О. Андрієвського, О. С. Грушевського, Д. І. Яворницького. У рукописному відділі Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка – М. К. Гудзія та В. Ф. Лазурського; у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України – С. П. Шелухина та Д. І. Дорошенка; у науковому архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАНУ – Д. І. Яворницького та Я. П. Новицького; у науковому архіві Інституту археології НАНУ – А. В. Добровольського.

Закономірно, що великий комплекс особових фондів південноукраїнських істориків зберігається в установах Російської Федерації, передусім у Санкт-Петербурзі та Москві. Найбільшу цінність для історика елітарного, наукового, рівня розвитку історичної думки мають особові фонди, що зберігаються у Московському та Санкт-Петербурзькому відділеннях Архіву РАН. Тут зосереджено фонди членів Санкт-Петербурзької Академії наук, серед них і осіб, що певний час працювали на території Південної України.

Це професура Новоросійського університету: знамениті візантиніст Ф. І. Успенський, історики мистецтва Н. П. Кондаков та Д. В. Айналов, україністи та русисти А. В. Флоровський, В. І. Пічета, М. Ф. Злотников, медієвіст Р. Ю. Віппер, антикознавець О. В. Нікітський, історики мови та літератури В. М. Істрін, Б. М. Ляпунов та Ф. Є. Корш, археолог Б. В. Фармаковський. Низка фондів науковців, що здебільшого відомі як дослідники історії мови, літератури, культури, зберігається у рукописних відділах двох головних бібліотек Російської Федерації: Російської державної (Москва) та національної (Санкт-Петербург) і в Інституті російської літератури (“Пушкінський дім”). Це фонди В. В. Данилова, Є. Г. Кагарова, В. І. Григоровича, К. О. Копержинського, Є. В. Петухова, О. О. Смирнова.

У “Пушкінському домі” зберігається основна частина архіву одного з найвидатніших одеських істориків ХІХ ст. М. М. Мурзакевича. Серед фондів, що зберігаються в інших установах російських столиць (Державному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві літератури та ін.) найціннішими для дослідника історіографічного процесу на території Південної України є фонди А. О. Скальковського у Санкт-Петербурзькому Інституті російської історії РАН та головного кримського історика А. І. Маркевича у науковому архіві Інституту історії матеріальної культури РАН (Санкт-Петербург). Поза межами Москви та Санкт-Петербурга нами зафіксовано лише два фонди: С. В. Єшевського у Держархіві Нижегородської області та Ф. О. Щербини у Державному архіві Краснодарського краю.

Поза межами України та Російської Федерації нами зафіксовано лише 19 фондів 17-ти істориків. З них найбільшу кількість містять архіви Чехії, США, Ізраїлю, Хорватії, Грузії, де зберігаються особисті фонди С. Г. Вілінського, А. В. Флоровського, Д. І. Дорошенка, С. П. Шелухина, Г. В. Вернадського, Ш. М. Дубнова, Й. Г. Клаузнера та ін.

Особові фонди істориків містять різноманітні види джерел. Перш за все, в розрізі теми, що нас цікавить, можна виокремити два шари інформації: 1) відомості про діяльність істориків на півдні України; 2) відомості про діяльність до або після південноукраїнського етапу їхнього життя. Документи, що містять другий шар, важливо враховувати, адже слід прагнути до цілісного сприйняття особистості, простежувати еволюцію її поглядів. Є особові фонди істориків, що містять мінімальну інформацію про південноукраїнський період їхнього життя (або періоди у випадку кількох осіб, що поверталися на південь здебільшого в роки революції), наприклад, фонди Р. Ю. Віппера, С. Я. Борового, М. Л. Рубінштейна, В. І. Пічети, К. О. Кузнецова. Деякий інтерес можуть викликати у цих фондах тільки загальні факти, наведені в автобіографіях діячів, спогадах і т.п. документах. Фонди, що зберігаються у південноукраїнських архівах, музеях та бібліотеках, майже повністю охоплюють діяльність фондоутворювача саме на Півдні України. Тому їх слід визнати найціннішими для вивчення діяльності певних істориків на території Південної України.

Проте є фонди істориків, в яких незначною мірою відображена їхня історична діяльність. Таким прикладом є фонд О. Л. Бертъє-Делагарда в Державному архіві Автономної республіки Крим, що майже повністю складений з документів, які відбили його діяльність як інженера⁸.

З другого боку, у фондах є два інші шари інформації: документи, що відбивають діяльність фондоутворювача, та ті, в яких відображено діяльність його колег. Наприклад, у фонді одеського професора О. П. Доброклонського, який працював над історією Новоросійського університету, збереглися передані чи надіслані йому на його прохання автобіографії та реєстри праць низки його колег, що працювали на той момент або до того у провідному центрі науки та освіти Півдня.

Якщо класифікувати документи особових фондів за класичними типами джерел, то їх основний масив складають наративні джерела: рукописи праць,

⁸ Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Ф. 216. – Оп. 1.

Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження...

епістолярія, щоденники, спогади, автобіографії тощо. У свою чергу, всередині кожної з цих груп джерел можна провести внутрішню класифікацію з відповідною характеристикою.

Головною ознакою діяльності історика є його історичні праці. Тому закономірно, що майже всі фонди в різній мірі містять саме цей різновид документів. Деякі фонди, як фонд А. Фірковича у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки чи більшість фондів у Відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки, майже повністю чи повністю сформовані з рукописів праць та підготовчих матеріалів до них, цінних джерел, зібраних фондоутворювачами. Цінність цих одиниць зберігання є різною. Головну цінність, порівняно з опублікованими за життя працями, мають неопубліковані наукові праці. Так, перші наукові праці цих істориків містять фонд О. Я. Шпакова та І. Л. Маяковського в його особистому фонді в Центральному архіві документальних колекцій Москви⁹. Зокрема, надцінними для сучасних археологів є матеріали археологічних розкопок. Наприклад, на такі матеріали багаті фонди, що зберігаються у Херсонському музеї-заповіднику (К. К. Косцюшка-Валюжинича та його колег), матеріали зібрання В. І. Гошкевича у Херсонському музеї і т. д. Прикладом цінного зібрання підготовчих матеріалів до наукового видання, що так і не побачило світ, є колекція спогадів про Рішельєвський ліцей, які зібрав І. А. Линниченко до відповідного видання до сторіччя заснування закладу у 1917 р. Справа, що містить ці спогади, зберігається у фонді професора у ДАОО і нещодавно стала однією з основних складових сучасного видання вже до 200-річчя заснування цього ліцею¹⁰.

Частина праць є публіцистичними, що висвітлюють громадський аспект діяльності істориків, їхні суспільні та політичні погляди. Додаткову вагу ці, навіть часто опубліковані, тексти мають з огляду на те, що газетні матеріали, де найчастіше вони оприлюднювалися, є “групою ризику” у плані збереженості.

До цієї групи дотичні автореєстри праць. Складені самими істориками, вони, хоч і не позбавлені іноді помилок, найповніше відображають бібліометричні показники їхньої діяльності.

Ще однією специфічною групою документів, дотичних до праць, є лекційні курси університетських професорів, тексти їхніх популярних, публічних виступів. Ці архівні джерела пов’язані з літографованими чи склографованими курсами, що зберігаються у бібліотеках і каталогізовані й зареєстровані у персональних покажчиках праць саме як публікації істориків, хоча вони більше дотичні до архівних джерел. Прикладом лекційного курсу, що залишився виключно в особовому фонді істориків, є лекції з російської історії, читані у Новоросійському університеті та на Одеських вищих жіночих курсах А. В. Флоровським (у його фонді в Архіві РАН у Москві)¹¹ та лекції О. С. Грушевського з історії України, що він їх прочитав у тому ж

⁹ Хорхордина Т. И. “Неизвестный” Маяковский. – М., 2001. – 96 с.

¹⁰ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 510; Кризь призму пам’яті і часу: Одеський Рішельєвський ліцей у спогадах сучасників / Упоряд. О. О. Синявська. – Одеса, 2017. – 300 с.

¹¹ Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 116–118.

закладі вперше в історії підросійської України українською мовою (родинний фонд Грушевських у ЦДІАК)¹². В особовому фонді Г. О. Афанасьєва в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ та фонді П. С. Білярського в Держархіві Одеської області зберігаються лекційні курси Р. В. Орбінського – відомого одеського історика та громадського діяча, учасника відкриття Суецького каналу, професора Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету, але з маловивченою біографією.

Найбільший масив документів особових фондів серед наративних джерел складає епістолярія. Епістолярні документи є незамінним джерелом для вивчення наукової та побутової повсякденності істориків, їхнього світогляду, дають змогу з'ясувати багато невідомих чи суперечливих фактів їхньої біографії, встановити коло їхніх особистих та наукових контактів; вони є цінними для уточнення інформації, наведеної у мемуарах. Найбільші комплекси листів, отриманих істориками під час їхньої діяльності на території Південної України, містять особові фонди Д. І. Яворницького у Дніпропетровському історичному музеї, О. І. Маркевича, М. Г. Попруженка у Держархіві Одеської області, І. А. Линниченка у Держархіві Одеської області та Держархіві АРК, В. С. Іконникова в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАНУ. Деякі фонди складаються виключно з листів, як фонд І. І. Куриса в Інституті російської літератури, В. К. Надлера у Відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної наукової бібліотеки. У листуванні є два основних масиви: листи від не-істориків (родичів, знайомих, ділові, побутові) та колег-істориків.

Серед листів другої групи, найважливіших для історіографа, виокремимо три основні історіографічно-джерелознавчі види за територіальним принципом: 1) листи до південноукраїнських істориків від їхніх колег з інших південноукраїнських центрів; 2) листи до них від їхніх колег з інших міст Російської імперії; 3) листи до південноукраїнських істориків від колег з-за кордону Російської імперії.

Прикладом першої, “перехресної”, групи є великий комплекс листів ялтинця О. Л. Бертъс-Делагарда до одесита І. А. Линниченка (фонд І. А. Линниченка у Держархіві Одеської області)¹³. Як віце-президент Одеського товариства історії і старожитностей, кримський історик був широко заангажований в одеські справи. Цінним джерелом для вивчення взаємин між різними генераціями південноукраїнських істориків, формування місцевих шкіл, транзакції традицій є листи 1920-х рр. одесита М. Є. Слабченка до І. А. Линниченка, що на той момент мешкав вже у Криму. Ці листи зберігаються у кримській частині архіву І. А. Линниченка¹⁴. Комунікацію між південноукраїнськими істориками дає змогу глибоко вивчити великий комплекс листів у січеславському фонді Д. І. Яворницького.

До південноукраїнських істориків писала ціла низка істориків з-поза меж Південної України. Значні комплекси листів відклалися в архівах

¹² Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1159.

¹³ ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 255–256.

¹⁴ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 82.

Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження...

В. І. Григоровича, І. А. Линниченка (наприклад, від таких корифеїв, як О. С. Лаппо-Данилевський, О. О. Шахматов). Інтенсивне листування підтримував з південноукраїнськими колегами, перебуваючи більшість часу в Києві, В. С. Іконников, кар'єра якого розпочалася в Одесі, про що він завжди пам'ятав.

Яскравим прикладом листів, що розкривають маловідомі сторінки контактів між південноукраїнськими істориками та їхніми закордонними колегами, є великий комплекс листів видатного візантиніста Ф. І. Успенського зі Стамбула (Константинополя), де він очолював Російський археологічний інститут, до свого одеського учня М. Г. Попруженка¹⁵. До колишньої столиці Візантійської імперії історик переїхав з Одеси, де він тривалий час викладав у Новоросійському університеті. Отож не дивно, що Одесу Ф. І. Успенський, як виявилось, не безпідставно, розглядав як головний форпост своєї діяльності.

Нетиповим явищем є наявність у фонді певного історика повноцінного комплексу його власних листів. Найчастіше йдеться про поодинокі копії, чернетки тощо. Але є й низка протилежних прикладів. Листи І. А. Линниченка до його кримського колеги А. І. Маркевича опинилися зрештою у фонді І. А. Линниченка у Держархіві АРК внаслідок конфлікту між ними: А. І. Маркевич на знак повного розриву повернув колезі всі його листи¹⁶. Проте найчастіше автографи листів “осідали” в особових архівах, а відтак і фондах, більш природним шляхом, передусім внаслідок родинних відносин, формування сімейних архівів. Такими прикладами є великий комплекс листів одеського історика І. М. Бондаренка до його дружини в особовому фонді історика в ДАОО, листи Є. М. Щепкіна до його матері у сімейному фонді Щепкіних у рукописному відділі Державного історичного музею Москви, комплекс листів П. М. Ардашева до різних осіб у фонді Ардашевих у РДІА.

Видом еґо-джерел, що розкривають інтимний світ автора і далеко не завжди призначалися для оприлюднення, є щоденники. В особових архівах південноукраїнських істориків такий вид джерел суттєво поступається листуванню. Прикладами великих щоденникових комплексів, що не були самими авторами впорядковані та підготовлені до друку, є щоденники А. О. Скальковського, які він вів більшу частину свого життя, що минуло в Одесі, та щоденникові записи І. А. Линниченка за 1917–1920 рр. Щоденники А. О. Скальковського зберігаються в Санкт-Петербурзькій філії архіву Інституту російської історії РАН. Рідкісний випадок: ксерокопії частини цих щоденників наприкінці 1990-х рр. були сформовані в окремі справи та включені у фонд А. О. Скальковського у Держархіві Одеської області¹⁷. Вивчення цих джерел ускладнює важкочитабельний скоропис, яким вони написані. Порівняно нещодавно опубліковано щоденник юного М. М. Аркаса, оригінал якого зберігається в особовому фонді історика у Миколаївському обласному музеї.

¹⁵ ДАОО. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 38, 39, 40.

¹⁶ ДААРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Спр. 87.

¹⁷ ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 82–91.

На відміну від щоденників, мемуари є найчастіше відрефлексованим видом джерел, що часто свідомо готувалися до публікації. Втім, не опубліковані за життя автора рукописи цих документів часто є радше “річчю в собі” і таким чином дотичні до щоденникового жанру. Дуже цінним джерелом, з огляду на брак подібних спогадів про завершальний період існування Новоросійського університету, є спогади Л. Р. Когана про роки його навчання на історико-філологічному факультеті цього закладу на початку ХХ ст.¹⁸. Спогади, як це очевидно, зокрема, з каліграфічного почерку, готувалися автором до друку, вирізняються яскравістю й докладністю опису побуту студентів, портретами викладачів-істориків, що суттєво доповнюють наші відомості про їхні педагогічні прийоми, погляди, рецепцію їх слухачами. Цінними для вивчення питання про становлення світогляду істориків 1870-х рр. є маловідомі спогади Г. О. Афанасьєва про його студентські роки у Новоросійському університеті у перші роки існування закладу та спогади одеського історика І. Л. Смоленського про його батька, одеського ж історика Л. А. Смоленського, що зберігаються у персональному фонді першого у Російському державному історичному архіві¹⁹. Деякі з архівних рукописів спогадів, через важкодоступність місця їх публікації та малопоширеність (емігрантська преса), сприймалися дослідниками як єдиний варіант і лише потім, як у випадку зі спогадами А. В. Флоровського про його вчителя І. А. Линниченка²⁰, з’ясувалося, що вони були опубліковані.

Не таким інформативним щодо вивчення біографій істориків, а проте важливим для повного сприйняття їхніх особистостей та вивчення інших аспектів історії є зображальні джерела. Йдеться про три основні групи: 1) портрети, світлини самих істориків; 2) світлини їхніх родичів, знайомих та колег (часто – групові фото); 3) зображення артефактів, які вивчали історики. Попри те, що найчастіше йдеться про відомих осіб, вивчення особових фондів дозволяє виявити маловідомі зображення істориків. Іноді світлини слід додатково ідентифікувати. Так, нами було ідентифіковано за допомогою матеріалів преси фотопортрет одеського історика-медієвіста, відомого також своєю українською патріотичною позицією, І. М. Бондаренка²¹. У фонді М. Ф. Злотникова, де загалом майже відсутні джерела, які б висвітлювали катеринославський період його діяльності, зберігається його світлина у кабінеті, періоду його ректорства у Катеринославському інституті народної освіти²². У фонді В. Ф. Лазурського нами виявлено рідкісний фотопортрет його друга та колеги І. А. Линниченка²³. У фонді О. Я. Шпакова зберігається кілька групових світлин професорів Новоросійського університету та Одеських вищих жіночих курсів, на цих знімках є декілька істориків. Цінні

¹⁸ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 38.

¹⁹ Російський державний історичний архів. – Ф. 1057. – Оп. 1. – Спр. 8.

²⁰ Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 12.

²¹ ДАОО. – Ф. 187. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1.

²² Санкт-Петербурзька філія архіву РАН. – Ф. 908. – Оп. 1. – Спр. 74.

²³ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 183. – Оп. 1. – Спр. 568.

Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження...

світлини, що показують інтер'єр Херсонського музею старожитностей, зберігаються у фонді В. І. Гошкевича у Херсонському краєзнавчому музеї.

Різноманітні зображення Криму, що містять цінну інформацію, зберігаються у фондах О. Л. Берт'є-Делагарда у Кримському республіканському краєзнавчому музеї; зображення мистецьких пам'яток Сходу та Кавказу, Балкан – у фондах Ф. І. Успенського та Н. П. Кондакова у Санкт-Петербурзькій філії Архіву РАН; ці зображення були результатом їхньої діяльності, зокрема у період роботи цих істориків в Одесі.

Порівняно не основну частину документів в особових фондах складають актові джерела: 1) особові документи (метрики, атестати, паспорти, документи, пов'язані з працевлаштуванням, нагородні листи, грамоти на обрання у члени установ та товариств тощо); 2) документи діловодства установ, закладів, товариств, в яких брали участь фондоутворювачі; 3) документи, що є наслідком діяльності інших осіб. Перші з цих документів дають змогу уточнити у деяких випадках не ясні обставини приватного життя істориків, їхні переміщення. Найважливішими є документи другої групи, адже в них безпосередньо відобразився такий важливий аспект історіографічного процесу, як діяльність наукових установ Південної України історичного профілю. Як і у випадках з фондами головних редакторів періодичних видань, фонди деяких істориків головним чином відображають діяльність товариств чи закладів, які вони очолювали, наприклад, музейних установ (К. К. Косцюшко-Валюжинич, Р. Х. Леппер, Л. О. Моїсеєв, М. І. Скубенников, М. М. Янишев, Л. П. Коллі, В. І. Гошкевич, Д. І. Яворницький), просвітніх закладів (М. М. Ланге – Одеський народний університет), товариств (І. А. Линниченко – Одеське бібліографічне товариство при Новоросійському університеті).

Отже, наявні особові фонди південноукраїнських істориків, що зберігаються у низці країн та багатьох архівах, музеях, бібліотеках, містять різноманітну інформацію як безпосередньо про діяльність істориків, так і про історико-культурний процес у цьому регіоні у другій половині XIX – на початку XX ст. Систематизація та подальше дослідження джерел з цих фондів у різноманітних контекстах є перспективним напрямком історіографії, джерелознавства, археографії. Наявність особових фондів створює надійний фундамент для узагальнювальних історіографічних досліджень історіографічного процесу на території Південної України.

Олександр Музичко (Одеса). Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження історіографічного процесу на території південної України другої половини XIX – 20-х років XX ст.

Метою статті є аналіз одного з важливих компонентів джерельної бази в дослідженні історіографічного процесу на території Південної України другої половини XIX – початку XX ст.: особових архівних фондів південноукраїнських істориків. Такими вважаємо осіб, які певний час жили і працювали на цій території і залишили більш-менш виразний слід як історики (викладання, роботи і т. п. на історичну тематику). Зроблено висновок, що 208 особових фондів 140-ка південноукраїнських істориків зберігаються в архівах, музеях, бібліотеках 11-ти країн і

Олександр МУЗИЧКО

містять різноманітну інформацію як безпосередньо про діяльність істориків, так і про історико-культурний процес у цьому регіоні в другій половині XIX – на початку XX ст. Систематизація і подальше дослідження джерел з цих фондів в різних контекстах є перспективним напрямком історіографії, джерелознавства, археографії. Наявність особових фондів створює надійний фундамент для узагальнювальних історіографічних досліджень історіографічного процесу на території Південної України.

Ключові слова: історіографічний процес, Південна Україна, історики, особовий архівний фонд.

Oleksandr Muzychko (Odesa). Personal Archival Depositories of Historians from Southern Ukraine as Sources for the Research of Historiography in Southern Ukraine from the late Nineteenth Century to 1920s

Personal archival depositories of historians from Southern Ukraine are the sources for the investigation, particularly, of historiography in the territory of Southern Ukraine from the late nineteenth century to the first decades of the twentieth century. The people of these lands made a great contribution to the cultural history of Ukraine. 208 personal fonds of 140 historians from Southern Ukraine are preserved in the archives, museums, and libraries of the eleven states. These documents contain a lot of information on the work of scholars in historical and cultural areas of Southern Ukraine of this era. Further research of these source materials and their systematization offers great opportunities for historiographical research and in the field of archeography. The existence of personal depositories creates a ground for generalization in historiographic studies on the historical writings in the southern lands of Ukraine.

Keywords: historiography, Southern Ukraine, historian, the personal archival depository.

Валентин КАВУННИК (*Київ*)

РЕКОНСТРУКЦІЯ Й ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АРХІВІВ МІНІСТЕРСТВ ЗАКОРДОННИХ ТА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УНР (1918–1921)

Українська Народна Республіка¹ (далі – УНР) – держава на території Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської, Чернігівської, а також частини Гродненської, Курської та Могильовської губерній колишньої Російської імперії, яка проіснувала від Берестейського мирного договору (9 лютого 1918 р.) до Ризького мирного договору (18 березня 1921 р.). Внаслідок поразки УНР у війні за незалежність СРСР створила на території УНР фіктивну державу під назвою “Українська СРСР Соціалістична Республіка”.

Власне саме термін “війна” використовували у своїх працях Володимир Винниченко², Михайло Грушевський³ та Павло Хрис-

¹ Посольства, місії та делегації УНР протягом 1918–1921 рр. використовували різні назви для своєї держави, але основною була “République Démocratique Ukrainienne” або “Ukrainische Volksrepublik”. Цей запис вживався на бланках Міністерства закордонних справ, більшістю посольств та дипломатичних місій, наприклад, у Греції, у Данії, на Кавказі, у Німеччині, в Османській імперії, у Польщі, у Фінляндії, у Чехо-Словаччині, у Швеції та Норвегії. Саме цей запис зазначався на закордонних паспортах УНР (правда, на паспортах 1918 р. писалося тільки “Ukraine”). Майже всі міністерства закордонних справ європейських держав, як і США, свої листи адресували посольствам та місіям до “République Démocratique Ukrainienne”. Англійський варіант написання “Ukrainian Democratic Republic” застосовувався виключно для США, а “Ukrainian People’s Republic” вживали тільки Володимир Темницький та Юліан Бачинський у листуванні, а також Консульство УНР у Латвії. Разом з тим, протягом 1918 р. МЗС та дипломатичні місії УНР у Бельгії та Голландії, Латвії, Румунії та Швейцарії, а з вересня 1920 р. й Італії продовжували використовувати назву “Ukraine”. І лише дипломатична місія УНР у Великій Британії та делегації УНР на Мирну конференцію в Парижі, а з 1921 р. дипломатична місія у Франції – “République Ukrainienne” або “Ukrainian Republic”. Про існування альтернативних назв УНР говорили Михайлові Грушевському американські дипломати в Парижі: “...нібито Україна не має фірми точної: раз зветься Укр[аїнська] Респ[убліка], другий – Народня, третій – Демократична”. (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп. 3. – Спр. 30. – Арк. 2–7 (лист Михайла Грушевського з Парижа)). У будь-якому разі всі європейські та американські держави під “Україною” розуміли тільки одну державу – “République Démocratique Ukrainienne”.

² “Що ж до самостійності України, то проголошення цієї форми нашої державності вимагалося з усією необхідністю й неминучістю тою ситуацією, яка складалася. Насамперед, проголошення Росією війни Україні штовхало на розрив федеративних відносин”. *Винниченко В. Відродження нації (історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]).* – К.; Відень, 1920. – Ч. II. – С. 230.

³ “В день 9 січня, призначений для українських установчих зборів, рішено було універсалом [Центральної] Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною

тюдк⁴. Проте в комуністичній історіографії події 1918–1921 рр. на території колишньої Російської імперії розглядаються як “військова інтервенція та громадянська війна в Росії” – в “Истории Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): краткий курс” (1938)⁵, “Истории Коммунистической партии Советского Союза”, т. III (1968)⁶ та трьох виданнях “Большой советской энциклопедии” (1930, 1937)⁷ (1953)⁸, (1972)⁹. Характерною особливістю комуністичної концепції є постійне оперування такими поняттями, як “Петлюровщина”¹⁰, “Центральна Рада”¹¹, “Гетьманщина”¹², “Директорія”¹³,

й незалежною, щоб мати вповні вільну руку в уладженню своїх міжнародних і внутрішніх відносин, щоб відібрати ґрунт від усяких мішань у внутрішні справи України, як одної, мовляв, з частин будучої російської федерації, та поставити боротьбу з совітом народних комісарів, большевицькими бандами на справжній ґрунт – війни Великої Росії на знищення України і повстання против української держави, а не політичної боротьби, під гасло котрої ховались усякі нейтралісти”. *Грушевський М. Україна самостійна // Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Відень, 1921. – С. 558–559; детальніше: його ж. Війна за незалежність // Там само. – С. 564–570.*

⁴ “Таким чином, об’єктивні обставини розвитку революції в Росії самі вели Українську Народну Республіку на шлях самостійного існування. До них згодом приєдналися війна з Московщиною і причини міжнародного характеру: мирові переговори в Берестю-Литовськїм та початок дипломатичних зносин з державами Антанти”. *Христюк Л. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень, 1921. – Т. II. – С. 103.*

⁵ *Партия большевиков в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918–1920 годы) // История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс / Под ред. Комиссии ЦК ВКП(б). – М., 1938. – С. 215–236.*

⁶ *Грозная опасность: Начало военной интервенции; развертывание гражданской войны // История Коммунистической партии Советского Союза: В 6 т. / Гл. ред. П. Пospelов (пред.) [и др.]. – М., 1968. – Т. III: Коммунистическая партия – организатор победы Великой Октябрьской социалистической революции и обороны Советской республики. Март 1917 – 1920 г. – Кн. 2: Март 1918 – 1920 г. – С. 69–87.*

⁷ *Гражданская война в России 1917–1921 // Большая советская энциклопедия. – 1-е изд. – М., 1930. – Т. 18: Город – Грац / Гл. ред. О. Шмидт. – С. 688. [Интервенция] против Великой Октябрьской пролетарской революции в России // Там само. – 1937. – Т. 28: Империалистическая война – Интерполяция / Гл. ред. О. Шмидт. – С. 640.*

⁸ *Иностранная военная интервенция и гражданская война в СССР 1918–1920 // Там само. – 2-е изд. – М., 1953. – Т. 18: Индекс – Истон / Гл. ред. Б. Введенский. – С. 175.*

⁹ *Гражданская война и военная интервенция 1918–1920 в России // Там само. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 7: Гоголь – Дебит / Гл. ред. А. Прохоров. – С. 223.*

¹⁰ *Петлюровщина // Там само. – 1-е изд. – М., 1940. – Т. 45: Перемышль – Пол / Гл. ред. О. Шмидт. – С. 259–261; Петлюровщина // Там само. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 32: Панипат – Печура / Гл. ред. Б. Введенский. – С. 581–582; Петлюровщина // Там само. – 3-е изд. – М., 1975. – Т. 19: Отоми – Пластырь / Гл. ред. А. Прохоров. – С. 473–474.*

¹¹ *Центральная Рада // Там само. – 1-е изд. – М., 1934. – Т. 60: Холангит – Цянь / Гл. ред. О. Шмидт. – С. 490–502; Центральная Рада // Там само. – 2-е изд. – М., 1957. – Т. 46: Фусе – Цугура / Гл. ред. Б. Введенский. – С. 534–535; Центральная Рада // Там само. – 3-е изд. – М., 1978. – Т. 28: Франкфурт – Чага / Гл. ред. А. Прохоров. – С. 504–505.*

¹² *Гетманщина // Там само. – 1-е изд. – М., 1929. – Т. 16: Германия – Гимн / Гл. ред. О. Шмидт. – С. 574–575; Гетманщина // Там само. – 2-е изд. – М., 1952. – Т. 11: Германник – Голубь / Гл. ред. Б. Введенский. – С. 189; Гетманщина // Там само. – 3-е изд. – М., 1971. – Т. 6: Газлифт – Гоголево / Гл. ред. А. Прохоров. – С. 445.*

¹³ *Директория украинская // Там само. – 2-е изд. – М., 1952. – Т. 14: Демосфен – Дюкембрий / Гл. ред. Б. Введенский. – С. 412–413; Директория украинская // Там само. – 3-е изд. – М., 1972. – Т. 8: Дебитор – Евкалипт / Гл. ред. А. Прохоров. – С. 295.*

як “режими” й “центральної органи” на території України, уникання вживання назви “Українська Народна Республіка”. Тут доцільно навести цитату Бориса Штейна, відповідального редактора видання “Внешняя политика СССР”¹⁴, а пізніше перших томів “Документов внешней политики СССР”, що “...переписка между правительством РСФСР и различными контрреволюционными правительствами, возникшими на территории России в результате иностранной интервенции и гражданской войны, в том не включаются, поскольку она не относится к внешней политике Советского Союза, а составляет часть его внутренней истории”¹⁵. Проте укладення прелімінарних та мирних договорів СРСР з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною¹⁶, з УНР¹⁷, з Естонією¹⁸, з Грузією¹⁹, Латвією²⁰, з Фінляндією²¹ та Польщею²² вказують, що на території колишньої Російської імперії була не громадянська, а війни нових держав за незалежність.

І хоча в сучасній історіографії, присвяченій УНР, майже не вживається словосполучення “громадянська війна” чи “військова інтервенція”, публікації документів і надалі здійснюються у відповідності до комуністичної концепції не за Кабінетами Міністрів УНР, звичного явища для будь-якої держави, а за тимчасовими державними органами (Центральна Рада, Штаб Гетьмана, Директорія). У першу чергу це стосується таких збірників, як

¹⁴ Внешняя политика СССР: 1917–1920 гг.: Сб. документов. – М., 1944. – Т. 1 / Сост. А. Тисминец; отв. ред. С. Лозовский; ред. и прим. Б. Штейн. – 571 с.; Внешняя политика СССР: 1921–1924 гг.: Сб. документов. – М., 1944. – Т. 2 / Сост. А. Тисминец; отв. ред. С. Лозовский; ред. и прим. Б. Штейн. – 979 с.

¹⁵ Штейн Б. Предисловие к первому тому // Документы внешней политики СССР: В 22 т. – М., 1959. – Т. 1: 7 ноября 1917 года – 31 декабря 1918 года / Ред. Г. Фокина, Е. Гармаша и др. – С. 9–10.

¹⁶ Мирный договор между РСФСР, с одной стороны, и Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с другой стороны, заключенный в Брест-Литовске 3 (7) марта 1918 года // Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – М., 1926. – Ч. 2: От империалистической войны до снятия блокады с Советской России / Сост., ред. Ю. Ключников, А. Сабанин. – С. 123–126.

¹⁷ Договор о перемирии между РСФСР и Украинской Державой, заключенный в Киеве 12 июня 1918 года // Там само. – С. 142–144; Перемирие между советскими войсками, с одной стороны, и германо-украинскими войсками, с другой стороны, заключенное в Харькове 17 июня 1918 года // Там само. – С. 146–147.

¹⁸ Мирный договор между РСФСР и Эстонией, заключенный в Юрьеве (Тарту) 2 февраля 1920 г. // Там само. – М., 1928. – Ч. 3: От снятия блокады с Советской России до десятилетия Октябрьской Революции / Сост., ред. Ю. Ключников, А. Сабанин. – С. 6–9.

¹⁹ Мирный договор между РСФСР и демократической республикой Грузией, заключенный в Москве 7 мая 1920 г. // Там само. – С. 22–23.

²⁰ Мирный договор между РСФСР и Латвией, заключенный в Риге 11 августа 1920 г. // Там само. – С. 45–46.

²¹ Договор о перемирии между РСФСР и Финляндией, заключенный в Юрьеве (Тарту) 13 августа 1920 г. // Там само. – С. 46–47; Мирный договор между РСФСР и Финляндией, заключенный в Юрьеве (Тарту) 14 октября 1920 г. // Там само. – С. 66–69.

²² Прелиминарные условия мира и перемирие между РСФСР и УССР с одной стороны и Польшей с другой, заключенные в Риге 12 октября 1920 г. // Там само. – С. 64–65; Мирный договор между РСФСР и УССР с одной стороны и Польшей с другой, заключенный в Риге 18 марта 1921 г. // Там само. – С. 102–104.

“Українська Центральна Рада: документи і матеріали” (1996, 1997)²³, “Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: документи і матеріали” (2006)²⁴, упорядкованих Владиславом Верстюком, “Українська держава (квітень – грудень 1918): документи і матеріали” (2015)²⁵, упорядкованого Русланом Пирогом, та “Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали” (2010)²⁶, “автором проекту” якого є Ірина Матяш. Якраз в останньому виданні у кращих комуністичних традиціях опубліковані документи поділені за розділами: “Зовнішньополітична діяльність Української Центральної Ради”, “Зовнішньополітична діяльність Української Держави” та “Зовнішньополітична діяльність Директорії Української Народної Республіки”.

Єдиною альтернативою комуністичній концепції про громадянську війну та військову інтервенцію є в першу чергу українська концепція, вибудована на джерелах з архівів Міністерств закордонних та внутрішніх справ УНР.

Архів МЗС УНР – це документи Канцелярії Міністра, Департаменту чужоземних зносин, Департаменту загальних справ, а також посольств, місій та делегацій УНР за кордоном, які в основному зберігаються в різних фондах ЦДАВО України й інших державних чи приватних архівах в Україні та за її межами. Історія цього архіву частково розглянута у монографії Марини Палієнко “Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)”²⁷ та дисертації “Ризький мир у дипломатичних документах урядів УНР і УСРР (серпень 1920 – березень 1921 років)”²⁸, але з огляду на доступність нових знань необхідно ще раз актуалізувати історію створення фондів, за рахунок архіву МЗС УНР, у ЦДАВО України.

Спочатку існував єдиний фонд МЗС УНР, який складався із двох частин: перша частина зберігалася в архівах Міністерства у Києві за 1918 і частково за 1917 рр., а друга частина архіву за 1919 р. була залишена урядом УНР у Кам’янець-Подільському університеті під час евакуації восени 1919 р. Остання була доставлена до Києва наприкінці 1921 р. Але після “науково-технічної

²³ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 1996. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упоряд. В. Верстюк. – 589 с.; 1997. – Т. 2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Верстюк. – 422 с.

²⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 т., 3 част. – К., 2006. – Т. 1 / Упоряд. В. Верстюк. – 687 с.; Т. 2 / Упоряд. В. Верстюк. – 744 с.

²⁵ Українська держава (квітень–грудень 1918 року): Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2015. – Т. 1 / Упоряд. Р. Пиріг. – 789 с.; Т. 2 / Упоряд. Р. Пиріг. – 411 с.

²⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): Документи і матеріали / Авт. проекту І. Матяш. – К., 2010. – 590 с.

²⁷ Палієнко М. Переміщення еміграційних колекцій до СРСР, засекречення та використання в “оперативних цілях” // Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – С. 287–326.

²⁸ Кавунник В. Дипломатичні документи урядів УНР і УСРР, які зберігаються у фондах центральних державних архівів в Україні // Ризький мир у дипломатичних документах урядів УНР і УСРР (серпень 1920 – березень 1921 років): Дис. ... канд. іст. н. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2014. – С. 29–40.

обробки” протягом 1942 р. з одного архіву було утворено десять фондів²⁹: “Генеральне консульство РСФРР” (ф. 2482), “Делегація Української Держави у справі мирних переговорів з Росією” (ф. 2607), “Імператорське і королівське представництво Австро-Угорщини в Україні” (ф. 2608), “Народне МЗС УНР” (ф. 2592), “Посольство Української Держави в Австрії” (ф. 3198), “Посольство Української Держави в Німеччині” (ф. 3077), “МЗС УНР” (ф. 3696), “Дипломатична місія УНР у Латвії” (ф. 3697), “МЗС Української Держави” (ф. 3766), “Посольство Німеччини в Україні” (номер фонду встановити не вдалося). Так само з одного фонду МЗС, який у складі 18-ти архівів УНР привезли із Кракова до Києва³⁰, протягом грудня 1951 р. було створено нові фонди³¹: грудень 1950 р. – “Українська військова місія в Речі Посполитій Польській” (ф. 2491); березень 1951 р. – “Дипломатична місія УНР в Данії” (ф. 3542); грудень 1951 р. – “Надзвичайна дипломатична місія Української Народної Республіки в Румунії” (ф. 2471), “Українська торговельно-економічна місія в Речі Посполитій Польській Варшава” (ф. 2486), “Посольство УНР в Австрії” (ф. 3581), “Делегація УНР в м. Парижі” (ф. 3603), “Посольство УНР в Німеччині” (ф. 3619); грудень 1955 – “Українська надзвичайна дипломатична місія УНР у Швейцарії” (ф. 4211); січень 1963 – “Надзвичайна дипломатична місія УНР в Греції” (ф. 4441), “Дипломатична місія УНР в Голландії та Бельгії” (ф. 4442), “Надзвичайна дипломатична місія УНР в Англії” (ф. 4443); у березні 1963 – “Надзвичайна дипломатична місія УНР в Італії” (ф. 4472).

Фактично новостворені фонди є частиною документів Департаменту чужоземних зносин. На це вказують власне справоздання, які посольства, місії та делегації надсилали до МЗС УНР. Цілком закономірно, що оригінал документа не може зберігатися в архіві посольства, місії чи делегації, де, як правило, зберігається копія або чернетка справоздання. Натомість саме в архівах закордонних представництв мають знаходитися оригінали, а точніше примірники, обіжників, меморандумів, нот, міжнародних договорів, щомісячних оглядів діяльності Міністерства та інші інформації, отримані від МЗС. Яскравим прикладом є архів дипломатичної місії УНР в Італії, який зберігається в архіві-музеї Української православної церкви в Нью-Джерсі, де вищезазначені види документів опубліковані 1984 р. Тарасом Гунчаком у збірнику “Українська революція: документи 1919–1921 років”³². З іншого боку, мізерна кількість справ у штучних фондах вже точно не відображає документообігу між центральною урядовою інституцією і

²⁹ Детальніше див.: ЦДАВО України. – Ф. 3665. – Оп. 5. – Спр. 6. – Арк. 1–9 (“Отчет о работе ЦГИА за 1942 год”, 3 січня 1943); Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 2335. – Арк. 25–31 (“Докладная записка о проделанной работе архивными органами НКВД УССР в 1942 году”).

³⁰ Палієнко М. М. Переміщення еміграційних колекцій до СРСР... – С. 290; у монографії помилково зазначено місце зберігання додатку до звіту: ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 7. – Спр. 107. – Арк. 5.

³¹ У кінці кожного опису фондів зазначено дати створення та додавання нових документів.

³² Українська революція: документи 1919–1921 років / Упоряд. Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – Т. 2. – 478 с.

закордонними представництвами. Не зайвим буде також зауважити, що, дотримуючись логіки архівістів щодо виокремлення документів для створення “архівів” відсутні фонди для посольств УНР в Болгарії та Туреччині, дипломатичних місій УНР на Кавказі, у Ватикані, в Естонії, у Франції (не плутати із Делегацією УНР на Мирну конференцію в Парижі), делегацій на конференцію Балтійських держав (серпень 1920), на конференцію із Російським політичним комітетом у Польщі (жовтень–листопад 1920), на засідання Ліги Націй (грудень 1920 та вересень 1921) та на конференцію в Генуї (квітень 1922).

Окремими архівами дипломатичних місій УНР потрібно вважати фонди “Посольства Української Держави та УНР у Фінляндії” (ф. 3512), “Дипломатичної місії Української Народної Республіки в Скандинавії” (ф. 3513), “Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині” (ф. 3518) та “Надзвичайної дипломатичної місії УНР у США” (ф. 3752), які надійшли до Києва у складі “празьких архівів”. У липні 1999 р. до ЦДАВО України з Федерального архіву Швейцарії було передано архів дипломатичної місії УНР у Швейцарії, який був доданий до вже існуючого фонду “Української надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії” (ф. 4211). У “Празьких архівах” були й особові фонди, зокрема Сергія Шелухина (ф. 3695), Симона Петлюри (ф. 3809), Отто Ейхельмана (ф. 3882), Дмитра Ісаєвича (ф. 3998), Михайла Левицького (ф. 3910) та багатьох інших, але, на відміну від архівів дипломатичних місій УНР, особові фонди є приватними і не належать до архіву МЗС УНР³³.

Вищенаведений схематичний опис засвідчує, що сучасна структура фондів ЦДАВО України, в яких розібраним зберігається архів МЗС УНР, є штучною. “Науково-технічне опрацювання” вищезазначеного архіву безумовно було зроблено з метою адаптації документів у відповідності до комуністичної концепції про “громадянську війну та військову інтервенцію в Росії”. І ці заходи таки не пропали марно, оскільки нові архівні фонди начебто засвідчують існування трьох “держав” в історії УНР, що начебто підтверджується архівними документами. Приміром, Ірина Матяш у своїй статті “Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр.” щиро вважає, що “інформація про діяльність посольств і дипломатичних місій відклалася в

³³ Напр., справоздання “Короткий огляд діяльності Української дипломатичної місії в Італії за час з 5 травня по 1 серпня 1919 року, взятий до Відню п[аном] Мазуренком 16 цього серпня” в архіві МЗС УНР зберігається в оригіналі (ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 570) та в завірній Сергієм Пашенком копії (Там само. – Спр. 284). “Звіт про діяльність Української Дипломатичної Місії в Італії за травень – липень 1919 року” опубл.: *Сергійчук В.* Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – 2-е вид., доповн. – К., 2012. – С. 492–502. Як чернетка, без дати “Огляд діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії за період з 5 травня по 1 серпня 1919 р.” в приватному архіві “Осередку Української культури й освіти” у Вінніпегу в Канаді, опубл.: *Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені...* – С. 338–346. Звичайно, останній документ, як і решта колекцій вищезазначеного архіву, не належить до архіву МЗС УНР.

фондах закордонних дипломатичних установ...”³⁴, тоді як фактично фонди створювалися за рахунок вилучення документів із архіву МЗС УНР.

У сучасних виданнях³⁵ тематична публікація документів здійснюється без розрізнення видів і обов’язково у відповідності до структури фондів у ЦДАВО України, що в свою чергу сприяє пропуску багатьох документів, які б могли бути включені до збірника.

Для відтворення структури та встановлення автентичного документо-обігу архіву МЗС УНР необхідно вивчати документи в кожній одиниці зберігання із подальшою систематизацією, цілковито ігноруючи поточну систему архівних фондів у ЦДАВО України. Для орієнтації за основу було взято вхідні та вихідні журнали Канцелярії Міністра – ключового департаменту Міністерства, через який проходила пошта “від” та “для” закордонних представництв, департаментів, інших Міністерств, а також від голови Ради Міністрів та Державної Канцелярії. Проте через відсутність деяких журналів повністю реконструювати архів не вдалося. Більше того, досить часто Міністерство отримувало пошту цілими пакетами, а в журналах не деталізувалося, які саме документи там знаходяться. Пізніше було знайдено титульні аркуші “Діла” та “Справ”, як для Канцелярії Міністра, так і для Департаменту чужоземних зносин. Всі документи об’єднувалися у “Справи”, а ті в свою чергу – у “Діла”. Так вдалося лише частково реконструювати архів Дипломатичного відділу Департаменту чужоземних зносин³⁶, Канцелярії Міністра³⁷ та Відділу преси³⁸ при Канцелярії Міністра.

Разом з тим, навіть частина автентичної структури архіву не дає змоги повністю відтворити архів МЗС УНР. У зв’язку з цим найоптимальнішим варіантом є реконструкція за видами документів, зберігаючи структуру департаментів Міністерства. Вперше ця ідея була реалізована у додатку передмови до збірника “Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921)”, де упорядковано всі опубліковані документи з Канцелярії Міністра, включаючи відділ преси, та Дипломатичного відділу Департаменту чужоземних зносин й коротко прокоментовано

³⁴ Матяш І. Дипломатичні архіви як джерело дослідження історії української дипломатичної та консульської служби 1917–1924 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2017. – Вип. 28. – С. 19.

³⁵ Надія і розчарування українства: До 90-річчя підписання Варшавського договору між Українською Народною Республікою і Річчю Посполитою Польською / Упоряд., вступ. ст., заг. ред. В. Сергійчука. – К., 2010. – 264 с.; Сергійчук В. Неусвідомлення України. – 872 с.; Матяш І. Мушка Ю. Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: Історія, спогади, архівні документи. – К., 2005. – 400 с.; Надзвичайна дипломатична місія УНР у Греції (1919–1920 рр.) / Упоряд., передм., комент. В. Даниленка, Н. Миронець. – Кам’янець-Подільський, 2006. – 136 с.; Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені... Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упоряд. В. Даниленко, Н. Кривець. – К., 2012. – 590 с.

³⁶ Детальніше див. Додаток А.

³⁷ Детальніше див. Додаток Б.

³⁸ Детальніше див. Додаток В.

види документів МЗС УНР³⁹. Втім, величезна кількість документів й надалі зберігається у різних фондах архіву МЗС УНР у ЦДАВО України, оскільки до публікації у вищезазначеному збірнику було відібрано тільки “дипломатичні документи... в яких визначено зовнішню політику УНР: узагальнювальний огляд міжнародного становища УНР, ноти... обіжники... звіти (справоздання), листи та ноти керівників: Делегації УНР на Мирну конференцію в Парижі, конференцію Балтійських держав, на Мирну конференцію в Ризі, до Ліги Націй; Місії УНР до Франції, Великої Британії, Швейцарії, Румунії, Польщі, Латвії, Данії, Голландії та Бельгії; Посольств УНР в Австрії, Туреччині та Німеччині”⁴⁰.

У **Департаменті чужоземних зносин** МЗС УНР неопублікованими продовжують зберігатися праці керівників **Дипломатичного відділу** Миколи Левитського, Павла Дякова (пізніше директор департаменту), Миколи Ковалевського, Романа Жуківського, а також директорів департаменту Михайла Шкільняка та Михайла Кочерги. У першу чергу це обіжники, ноти, меморандуми уряду УНР за 1919–1922 рр. та реферати: “Щодо єврейського питання”, “Український національний комітет”, “Ситуація в Криму і відношення уряду генерала Врангеля до України”, “Доклад про поїздку делегації до головної квартири військ генерал-лейтенанта барона Врангеля”, “Справа генерала Врангеля і його уряду”, “З діяльності російської демократії на еміграції”, “Значіння Одеси для України в сучасний мент”, “Значіння України в сучасний мент”, “Огляд політичної ситуації”, “Інформації про гетьманську і російську еміграцію”, “Діяльність п[ана] Скоропадського і Компанії за кордоном в напрямку реставрації гетьманату на Україні”, “Мала Антанта”, “Зелений Клин”, “Доповідь про ставлення емігрантів до самостійності України”, “Становище зовнішньої політики та її значення для України”, “Зовнішня політика і становище українського питання за кордоном”, конспект “Огляду міжнародного становища УНР і закордонної політики на 1921”, “Значіння і роль МЗС з погляду польсько-українських взаємин; справи армії і біженців громадян УНР на території Польської Речі Посполитої, потреби армії УНР, інтернованої на території Польщі”, “Пояснювальна записка до правно-політичного аналізу 6 жовтня 1921 польсько-большовицького договору”, “Огляд діяльності МЗС, посольств та дипломатичних місій в зв’язку із міжнародною економічною конференцією в Генуї”, “Огляд діяльності МЗС і посольств та дипломатичних місій в результаті міжнародної економічної конференції в Генуї”.

Втім, вищезазначені реферати ґрунтуються переважно на документах, отриманих від закордонних представництв УНР⁴¹:

Посольство УНР в Німеччині: справоздання, листи Федора Штейнгеля, Миколи Порша та Романа Смаль-Стоцького, ноти, огляди внутрішньої

³⁹ Оpubліковані документи Канцелярії Міністра і Департаменту чужоземних зносин Міністерства закордонних справ УНР // Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / Упоряд. В. Кавунник. – К., 2016. – С. 19–37.

⁴⁰ Там само. – С. 4.

⁴¹ Перелік посольств, місій, делегацій та консульств здійснено за фактичним початком їхньої діяльності.

та зовнішньої політичної ситуації в Німеччині та “інформаційні матеріали” – надзвичайно цінне джерело, яке українське посольство безпосередньо отримувало від німецьких урядових установ.

1) **Посольство УНР в Австрії:** справоздання Андрія Яковліва, В'ячеслава Липинського, Андрія Жука та Григорія Сидоренка, Юрія Сербиненка, керівника прес-бюро у Відні, а також акти ревізії Посольства в Австрії та величезний обсяг “Ukrainischer Pressedienst”.

2) **Посольство УНР в Болгарії:** справоздання Миколи Лаврика, Василя Драгомирецького “Російська та українська еміграція в Болгарії”.

3) **Посольство УНР в Оттоманській імперії:** справоздання Михайла Суковкіна, Олександра Лотоцького, Івана Токаржевського-Карашевича, Віктора Приходька, ноти, меморандуми та реферати “Фінансове становище державного центру УНР і способи до його полегодження”, “Справа автокефалії УПЦ”, “Національна війна Туреччини (Мустафа Кемаль Паша)”, “Моркотун”.

1) **Місія УНР в Фінляндії:** справоздання Костя Лоського та Петра Сливенка, а також ноти.

2) **Місія УНР в Швейцарії:** листи Миколи Василька до Володимира Темницького, Андрія Ніковського, Івана Токаржевського-Карашевича, Григорія Сидоренка, Олександра Шульгина, Симона Петлюри, справоздання Миколи Левицького та Дмитра Донцова як керівника прес-бюро у Цюріху.

3) **Місія УНР у Чехо-Словаччині:** справоздання Максима Славинського, огляди внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації у Чехо-Словаччині, реферати “Чехословаччина і Мала Антанта”.

4) **Місія УНР у Голландії та Бельгії:** справоздання Андрія Яковліва, ноти та меморандуми на фінансово-економічну конференцію в Брюсселі (жовтень 1920), огляди внутрішньої та зовнішньої політичної ситуації у Голландії, книга наказів від лютого 1919 до вересня 1920 р., бюлетені українського прес-бюро в Гаазі та Брюсселі, листування Андрія Яковліва до 1923 р. включно.

5) **Місія УНР в Угорщині:** Справоздання Миколи Галагана, Люціана Кобилянського, Володимира Сікевича, “Звіт про сучасне становище церковної справи та про церковні події на Угорщині в 1920–1921”, “Огляд внутрішньої та міжнародної ситуації Угорської Держави за час від 15 вересня до 15 жовтня 1923 року” та численні звіти про події в Угорщині.

6) **Місія УНР в Данії:** справоздання Дмитра Левицького, “Українська пресова служба в Данії: огляд діяльності за час від 15 вересня 1919 до 15 лютого 1920” та бюлетені пресового бюро в Копенгагені.

7) **Місія УНР в Греції:** справоздання Федора Матушевського та Модеста Левицького, ноти та меморандуми.

8) **Місія УНР в Італії:** справоздання Дмитра Антоновича, Василя Мазуренка, Михайла Єрем'єва, Теодора Галіпа та Євгена Онацького, “Відношення італійського уряду та партій до Росії та України”, “Огляд політичного життя Італії за першу половину 1920”, ноти, бюлетені прес-бюро у Римі.

9) **Місія УНР у Ватикані:** справоздання Михайла Тишкевича, ноти.

10) **Місія УНР на Кавказ:** справоздання Івана Красковського “Україна, Кавказ, мусульманство: головні тези”, “Україна і Кавказ: короткі тези важливості політично-економічних взаємовідносин між ними”, “Кавказькі республіки”, “Японія і Далекий Схід”, Андрія Тишкевича, Андрія Петренка, ноти.

11) **Місія УНР до Швеції та Норвегії:** справоздання Діаманда Моріса.

12) **Місія УНР у Великій Британії:** справоздання Миколи Стаховського, Арнольда Марголіна, включаючи листи, Ярослава Олесницького, Марка Вішніцера, ноти, бюлетені прес-бюро у Лондоні.

13) **Місія УНР у США:** листи Юліана Бачинського. Майже вся пошта місії, яка надсилалася до Праги – до дипломатичної місії УНР в Чехо-Словаччині – зникла навіть не дійшовши до адресата ще 1920 р.

14) **Місія УНР у Румунії:** справоздання Костя Мацієвича, Сергія Дельвіга, ноти, листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри, Андрія Лівницького, Андрія Ніковського, Івана Токаржевського-Карашевича, бюлетені прес-бюро в Бухаресті.

15) **Місія УНР у Польщі:** справоздання Андрія Лівницького, Леоніда Михайлова, огляди діяльності місії за 1920 та 1921 рр., протоколи польсько-української конференції (листопад 1919 – квітень 1920), ноти, бюлетені прес-бюро у Варшаві. Дипломатичній місії були підзвітні: торговельно-економічна місія на чолі з Іваном Фещенком-Чопівським та військова місія на чолі з Віктором Зелінським.

16) **Місія УНР в Естонії:** справоздання Євгена Голіцинського та Михайла Парашука.

17) **Місія УНР в Латвії:** справоздання Володимира Кедровського, Олександра Лагутенка, Леоніда Задорожного та Миколи Святогорова.

18) **Місія УНР у Франції:** справоздання та листи Олександра Шульгіна, ноти, меморандуми.

1) **Делегація УНР на українсько-російську мирну конференцію у Києві:** справоздання Сергія Шелухина, Петра Стебницького, протоколи пленарних засідань та засідань політичної комісії.

2) **Делегація УНР на Мирну конференцію в Парижі, Сан-Ремо, Спа, Лондоні:** справоздання Григорія Сидоренка, Михайла Тишкевича, Олександра Шульгіна, Арнольда Марголіна, Петра Адамовича, Володимира Колосовського, Сергія Шелухина, Володимира Кушніра, Миколи Шумицького, Федора Савченка та інших членів делегації, ноти, меморандуми, публіцистичні видання та бюлетені прес-бюро в Парижі.

3) **Делегація УНР на польсько-російську мирну конференцію у Ризі:** справоздання Сергія Шелухина, ноти.

4) **Делегація УНР на українсько-російську (Російський політичний комітет у Польщі) конференцію у Варшаві:** протоколи засідань.

5) **Делегація УНР у Лігу Націй:** справоздання, листи з додатками Олександра Шульгіна та Арнольда Марголіна.

6) **Делегація УНР на економічну конференцію в Генуї:** листи Олександра Шульгіна, Романа Смаль-Стоцького, Андрія Яковліва, ноти.

Документами консульств УНР в Мюнхені, Батумі та Данцигу в основному є справоздання консулів: Василя Оренчука, Євгена Засядька та Кліма

Павлюка. В архіві **Консульського відділу Департаменту чужоземних зносин**, очолюваного Віктором Садовським, зберігаються справоздання по відділу за 1920 р., кур'єрські листи, бланки, заяви, посвідчення, свідоцтва на видачу закордонних паспортів громадянам УНР та правила щодо в'їзду до європейських країн громадян УНР.

У **Канцелярії Міністра** зберігалася листування із членами Ради Міністра закордонних справ, радниками й урядовцями для особливих доручень, в основному Андрія Ніковського та Івана Токаржевського-Карашевича. Архів Володимира Темницького загинув під час евакуації восени 1919 р., та й постійне перебування за кордоном Міністра не сприяло створенню архіву. Це ж саме стосується архівів Міністрів Володимира Чехівського, Костя Мацієвича, Андрія Лівницького. Крім листування Андрія Ніковського із Христофором Барановським, Данилом Вахнянином, Юрієм Гасенком, Михайлом Гієронімусом, Сергієм Дельвігом, Павлом Зайцевим, Генріхом Йозефським, Олександром Кошицем, Костем Мацієвичем, Яковом Оренштайном, Олександром Хомиком, Сергієм Шелухиним та іншими кореспондентами, важливими є доповідні записки Отто Ейхельмана, товариша (віце-міністра закордонних справ) Андрія Ніковського та Івана Токаржевського-Карашевича, про правовий статус УНР, становлення МЗС і дипломатичних представництв протягом 1918–1921 рр., проект договору Чорноморського союзу, численні обіжники, інструкції для посольств, дипломатичних місій та делегацій УНР на міжнародних конференціях.

В архіві **Відділу преси Канцелярії Міністра**, очолюваного Данилом Вахнянином, з січня 1919 р. зберігаються огляди преси, сформовані на основі газет та оглядів преси, отриманих від посольств та місій УНР за кордоном. Огляди преси зберігаються у форматах реферату та вирізок, тематично упорядкованих з українських та зарубіжних газет⁴² згідно зі “Схемою для щоденного огляду преси”:

з українських газет за 1920 рік: № 2 Галичина; № 4 Конференції та конгреси; № 5 Антанта; № 5 Франція; № 6 Ліга Народів; № 7 Винниченко; № 8 Большевія; № 9 Загальні справи;

з українських газет за 1920 рік: II) Конференції; V) Мирні переговори в Мінську; VI) Мир у Ризі; VII) Мала Антанта; VIII) Ліга Націй; IX) Сходня Галичина; XII) Справа Вільна; XV) Окраїнні держави;

з українських газет за квітень–червень 1921 р.: № 2 Галичина; № 3 Польща; № 9 Большевія; № 10 Біла Московщина; № 16 Кавказ; № 17 Кубань – Дон;

з іноземних газет за 1921 р.: 5) Конгреси й Конференції; 6) Ліга Націй; 7) Литва; 9а) Німеччина; 9б) Австрія, Угорщина; 19) Балкани (Греція, Турція, Болгарія, Сербія); 20) Іспанія, Португалія; 20) Питання жидівське; 21) Кавказ – Мала Азія; 22) Південно-Центральна; 23) Ріжні;

з іноземних газет за 1921 рік: I) Україна; II) Східні держави; III) Південні держави; IV) Центральні держави; V) Північні держави; VI) Велика Антанта; VII) Окраїнні держави (які повстали на території б[увшої] Росії);

⁴² Відтворення здійснюється виключно за даними, які збереглися в архіві МЗС УНР.

IX) Америка; XI) Капела Кошиця; XII) Союз Народів; XV) Міжнародне суспільне життя; XVI) Ріжне.

Інформаційний потенціал архіву **Відділу преси Канцелярії Міністра** перевищує **Департамент чужоземних зносин**, але для вивчення і, безумовно, публікації цих інформацій необхідні історики зі знаннями європейських мов і в першу чергу французької та німецької. Європейські держави одразу б визнали Україну за виконанням лише однієї умови: перемоги у війні за незалежність. На наше переконання, головною причиною поразки у цій війні була відсутність національної свідомості населення УНР, а не військовий чи дипломатичний фактор.

Джерелами для вивчення формування національної свідомості є архів Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) УНР.

Архів МВС УНР – це документи Канцелярії Міністра, Департаменту загальних справ⁴³, Адміністраційно-Політичного департаменту (влітку 1918 перейменованого на Департамент державної варті, а з січня 1919 на Адміністраційний департамент⁴⁴), Департаменту політичної інформації (попередня назва “Політичний департамент”), Департаменту місцевого самоврядування⁴⁵, Головної управи військової повинності⁴⁶, Біженецького департаменту, Департаменту страхування та протипожежних заходів, а також “Кошу охорони республіканського ладу”, які також зберігаються в різних фондах ЦДАВО України. На відміну від архіву МЗС, архів МВС не був роздроблений з метою виокремлення самостійних фондів, а тому складається з документів за 1918 р., які зберігалися у Києві⁴⁷, та 1919–1921 рр., які були привезені з Кракова до Києва у складі 18 фондів 1945 р.⁴⁸. Фонд 799 ЦДАВО України фактично є частиною архіву за 1918 рік, оскільки більшовики вивезли та знищили весь попередній архів Канцелярії Міністра внутрішніх справ, а до проголошення самостійності УНР – Генерального

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 56а (автентичний перелік архівних справ Адміністраційного відділу Департаменту загальних справ МВС УНР за 1919 рік); Оп. 4. – Спр. 66 (автентичний перелік архівних справ Персонального відділу Департаменту загальних справ МВС УНР за 1921 рік); Оп. 2. – Спр. 373 (автентичний перелік архівних справ Законодавчого відділу Департаменту загальних справ МВС УНР за 1919–1921 роки); Спр. 373 (автентичний перелік архівних справ Секретарського відділу Департаменту загальних справ МВС УНР).

⁴⁴ Там само. – Спр. 152 (автентичний перелік архівних справ Загального відділу Адміністраційного департаменту МВС УНР за 1919 рік); Спр. 533 (автентичний перелік архівних справ Адміністраційного департаменту МВС УНР за 1920 рік); Спр. 710 (автентичний перелік архівних справ Загального відділу Адміністраційного департаменту МВС УНР за 1921 рік).

⁴⁵ Там само. – Спр. 314 (автентичний перелік архівних справ Загального відділу Департаменту місцевого самоврядування МВС УНР за 1920 рік); Спр. 217 (автентичний перелік архівних справ Земського відділу Департаменту місцевого самоврядування МВС УНР за 1919 рік); Спр. 749 (автентичний перелік архівних справ Департаменту місцевого самоврядування МВС УНР за 1921 рік).

⁴⁶ Там само. – Спр. 602 (автентичний перелік архівних справ Головної управи військової повинності МВС УНР за 1920–1921 роки).

⁴⁷ Сучасний фонд 1216 ЦДАВО України.

⁴⁸ Сучасний фонд 1092 ЦДАВО України, детальніше див. прим. 30.

секретаря⁴⁹. Хоч як це парадоксально, але документів Української революції – періоду з моменту зречення престолу царя Російської імперії до проголошення Четвертим універсалом самостійності УНР – найменше.

Архів МВС значно менший за архів МЗС УНР, втім, методи дослідження архіву МВС такі ж самі, як і МЗС УНР: вивчення кожного документа у кожній справі з подальшою систематизацією. Списки автентичних “Діл” або “Справ” (російською “Дела”) збереглися краще, що дозволяє більш повно реконструювати архів МВС УНР. Титульних аркушів “Діл” більше збереглося за 1918 р., а списків із “Ділами” – за 1919–1921 рр. У будь-якому разі, тільки ознайомившись із списками “Діл”, можна скласти певне уявлення про види документів:

1. Справоздання та телеграми губерніяльних, повітових старост і комісарів⁵⁰, столичного отамана Києва та отаманів міст Одеси та Миколаєва.

2. “Агентурные сведения” “Осведомительного отдела”⁵¹ Департаменту державної варти за 1918 р. та аналогічні види документів під назвою “Звіти” та “Вісті з України” за 1919–1921 рр.

3. Справоздання директорів департаментів: державної варти (Петро Аккерман, Євген Рейнбот), Адміністраційного департаменту (Іван Пашевський, Юрій Кириченко), політичної інформації (Кульчицький, Василь Шкляр, Северин Іванович), місцевого самоврядування (Котляренко, Петро Теняно), Біженецького департаменту (Юрій Старицький) та Головної управи військової повинності (Руденко, Анатолій Матієнко, Іван Шевченко).

4. Листи та обіжники Міністрів внутрішніх справ та їхніх товаришів (Ігор Кістяківський, Олександр Мицюк, Григорій Чижевський, Гордій Нянчур, Павло Христюк, Олександр Саліковський, Михайло Білінський).

5. Закони, законопроекти, постанови, протоколи та витяги з протоколів засідань Директорії та Ради народних міністрів⁵².

6. Накази, журнали вхідних та вихідних документів, штати, бухгалтерія по департаментах МВС УНР.

Підсумовуючи та узагальнюючи схематичний опис архівів МЗС і МВС УНР, тезово можна зробити такі висновки:

Українська революція, яка розпочалася після зречення престолу царя Російської імперії у лютому 1917 р., завершилася проголошенням самостійності УНР Четвертим універсалом у січні 1918 р. Далі розпочинається історія УНР (1918–1921) – фактично історія війни за незалежність проти Східної Росії, в якій УНР зазнала поразки, а на її території було утворено

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 9 (обіжник директора Адміністраційного департаменту МВС УНР, 9 березня 1918).

⁵⁰ Справоздання губерніяльних старост і комісарів опубл.: Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918–1920) / Упоряд. В. Кавунник. – К., 2017. – 336 с.

⁵¹ “Осведомительный отдел” наприкінці 1918 р. був перейменований у політичний відділ, а в лютому 1919 р. переведений у Політичний департамент, пізніше перейменований в Департамент політичної інформації.

⁵² Примірники протоколів та витягів із протоколів, а також закони розсилалися до всіх міністерств, але саме із примірників МВС УНР в основному формувалися збірники, упорядковані Владиславом Верстюком та Русланом Пирогом.

фіктивну державу, навіть без формальних ознак суверенності, під назвою “Українська Східна Соціалістична Республіка”.

Комуністичній історіографії властива концепція про іноземну військову інтервенцію та громадянську війну в Росії, за якою в Україні як частині території колишньої Російської імперії відбувалася боротьба за владу між режимами (“Петлюрівщина”, “Гетьманщина”) або “центральними органами” (Центральна Рада, Директорія) контрреволюційних буржуазних націоналістів і більшовиками. Втім архіви УНР, зокрема МЗС і МВС, а найголовніше – документи, які в них зберігаються, дають підстави стверджувати, що зміна урядів – Кабінетів Міністрів – є звичайним явищем саме для держави у стані війни, а не для урядів “режимів” чи “центрального органів”. Архіви МЗС і МВС, утім, як й інші архіви міністерств УНР, в центральних історичних архівах Києва та Харкова протягом 1940-х – 1960-х рр. у відповідності до комуністичної концепції цілком закономірно піддавалися “науково-технічній обробці”. В результаті вищезазначені архіви зберігаються у різних фондах ЦДАВО України. Зрештою, пересортування документів ніяк не змінило інформації в них, але для більшості сучасних дослідників існуюча структура фондів стала безумовним орієнтиром для видання збірників. Фактично це означає слідування (свідоме або несвідоме) комуністичній концепції.

Опис групи джерел із детальною анотацією ніколи не замінить повноцінної публікації тексту, втім, попередня підготовка необхідна для відтворення структури архіву з метою визначення пріоритетних видів документів. Саме у форматі збірника, на відміну від архівних фондів, можна упорядкувати документи відповідно до автентичного архіву МЗС і МВС УНР. Ця реконструкція реалізується у двох серіях: “Міністерство закордонних справ”⁵³ та “Міністерство внутрішніх справ”⁵⁴ проекту “Архів Української Народної Республіки”. У перспективі ж пріоритетними для публікації стануть архіви Міністерства фінансів та господарства УНР.

Додаток А

Реконструйована частина архіву Дипломатичного відділу Департаменту чужоземних зносин МЗС УНР

Діло 1: Австрія. Справи: Копії наказів про призначування урядовців і осіб, причислених до складу Посольства УНР в Австрії; Експозитура у Відні; Переписка з окремими особами в Австрії та про окремі особи.

Діло 2: Німеччина. Справи: Чергові доклади посла УНР в Берліні за місяць січень, лютий, березень, квітень, червень, липень, серпень, вересень 1921; Ріжні інформації про політико-економічне становище Німеччини та її відношення до української справи; Зносини посольства з урядом Німеччини

⁵³ Найближчим часом у форматі електронних публікацій, у форматі традиційної структури книжки, планується опублікувати справоздання з додатками архіву Департаменту чужоземних зносин та листи з додатками Канцелярії Міністра закордонних справ УНР.

⁵⁴ Найближчим часом у форматі електронних публікацій, у форматі традиційної структури книжки, планується повністю опублікувати справоздання з архіву “Осведомительного отдела” Департаменту державної варті та Департаменту політичної інформації, а також справоздання директорів департаментів.

та представниками чужих держав; Різне листування міністерства з посольством в Берліні; Справа фондів, здепонованих в Німецькому державному банку, і переписка в цій справі; Особисті листи п. Міністра закордонних справ УНР до Посла УНР в Берліні; Справа зносин посольства з урядом Німеччини як представниками чужих держав; Справа про окремих осіб: а) Косаренка-Косаревича, б) Боришман, в) граф Тасулев.

Діло 2а: Німеччина. Справи: Справа участі Німеччини в поході на Росію в цілі повалення большевицького режиму; Українські полонені в Німеччині; Чергові доклади посла УНР в Німеччині д-р Р. Стоцького за місяць березень; Справа видачі паспортів громадянам УНР через посольство УНР в Німеччині і в'їзд до Німеччини і виїзд до Польщі окремим особам. Справа повороту українців з Америки; Супруніада; Переписка з б[увшим] послом УНР в Німеччині п[аном] Миколою Поршем, переписка щодо його особи і т[аке] ін[ше]; Переписка з б[увшим] головою надзвичайної дипломатичної місії УНР в Латвії п[аном] В[олодимиром] Кедровським за час його перебування в Берліні; Доклад п[ана] Посла УНР в Німеччині д-ра Р[омана] Стоцького від 19 лютого, Ч[астина] 421 і 22 лютого 1921, Ч[астина] 576 про діяльність міністра фінансів УНР п[ана] Барановського й переписка в цій справі; “Южно-русская армия” в Німеччині (вересень 1921).

Діло 3: Туреччина. Справи: Ноти до уряду Туреччини; Конвенції з Урядом Високої Порти; Ріжні листування та інші папери 1921 Царгородського посольства; Справа В[олодимира] Кедровського як призначеного представника по військовим справам.

Діло 4: Румунія. Справи: Доклади п[ана] Мацієвича голови місії УНР в Румунії за місяць січень – жовтень; Зносини місії з урядом Румунії та представниками чужоземних держав; Переписка, копії вербальних нот (і відповіді на них), поданих нашим представництвом в Румунії румунському правительству; Звідомлення, всякого роду відомості про внутрішнє положення Румунії економічного характеру; Справи окремих осіб: а) Кравчука, б) Сокольникових.

Діло 6: Польща. Справи: Чергові доклади голови місії УНР у Варшаві; Інформаційний матеріал про стан Речі Посполитої Польської. Закони її і інше; Зносини місії УНР у Варшаві з урядом РПП (меморандуми, ноти і ін[ше]); Справа біженців УНР, що перебувають в Польщі; Переписка з Місією канцелярського характеру; Військова ліквідаційна місія ген[ерала] Зелінського; Справа Ліквідаційно-Розрахункової комісії у Варшаві; Справа Ризького трактату, заключеного між Польщею і Сов[ітською] Росією та УССР; Справа переписки з п. Ніковським, міністром закордонних справ, під час перебування його в Варшаві; Центральний комітет і його філії; Переписка з редакцією “Української трибуни” у Варшаві.

Діло 7: Італія, Швейцарія. Справи: Швейцарія.

Діло 9: Велика Британія, Америка. Справи: Чергові доклади голови місії УНР в Лондоні; Переписка з генералом Чеславським та з іншими відомствами і особами про нього; Інформаційні матеріали щодо політико-економічного стану Англії (Англо-російського договору); Листування з Марголінім; Уповноваження Совітського уряду заключити торгівельний

договір з урядом Сполучених Штатів Америки; Меморандум до Гувера; Переписка з місією УНР в Вашингтоні канцелярського характеру і в справі військового майна (Різне листування Міністерства з місією); Переписка з іншими відомствами УНР щодо справ місії УНР у Вашингтоні; Переписка з Марголіним.

Діло 10: Франція, Бельгія. Справи: Чергові доклади голови місії УНР в Парижі представника УНР при Лізі Націй; Копії вербальних нот, повідомлень, відповідей французького Правительства на письма наших представників до них; 2) Зносини з представниками чужих держав; Різне листування міністерства з місією; Справа поїздки міністра п[ана] Стемповського і генерала поручника Дельвіга до Парижа (весь матеріал щодо цього питання); Переписка з п[аном] Шульгіним за січень, лютий, березень, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень; Справа ліквідації представництв українських кооперацій американського військового майна; Накази про призначення і звільнення членів представництв УНР в Парижі; Переписка з бувшим президентом української делегації на мирову конференцію в Парижі графом М. Тишкевичем; Доклади і переписка з полковником Колосовським; Бельгія; Переписка з іншими відомостями щодо справ місії України в Парижі; Акція в справі здобуття фондів, на які має претензії український Уряд; Справа особи Курдиновського; Справа про діяльність Артема Галіпа за кордоном; Іспанія.

Діло 11: Італія. Справи: Інформаційні матеріали про становище в Італії; Зносини Голови Місії УНР в Італії з урядом Італії, з представниками чужих держав і ін. (копії нот, меморандумів і т[аке] і[нше]); Переписка з місією УНР канцелярського характеру; Різне листування міністерства з місією; Ватикан; Переписка з бароном Васильком.

Діло 12: Північні та Прибалтійські держави. Справи: Данія; Швеція і Норвегія; Фінляндія, Естонія; Латвія.

Діло 13: Консульства. Справи: Польща. Візи, консульські справи. Здобуття віз для громадян і урядовців УНР; Данциг; Батум.

Діло 14: Кавказ. Справи: Терщина; Донщина; Грузія.

Діло 14а: Справа переписки з Міністерством праці УНР.

Діло 15: Совдепія / Совітська Росія. Справи: Зносини Большевії з іншими Державами; Голод в Совдепії; Переписка з нашими представництвами в справі Совдепії; Справа кооперації; Преса.

Діло 16: Російська еміграція. Справи: В Німеччині; Загальні інформації і доклади про російську еміграцію; В Угорщині; В Парижі; З'їзди донських, кубанських, терських, уральських, оренбурзьких і астраханських козаків та козацьких делегацій, що інтерновані в Польщі.

Діло 17: Українська еміграція. Справи: Українська еміграція в Німеччині; Українська еміграція в Австрії. Відомості, матеріали і переписка з полковником УНР у Відні та окремими особами про Всеукраїнську Національну Раду у Відні та Український національний союз; Українська еміграція в Чехії; Українська еміграція в Румунії: справа союзу українських землевласників і промисловців; моркотунівських організацій; Гетьманці. Скоропадський; Василь Вишиваний; Українська партія С[соціалістів-] С[амостійників].

Діло 17: Чехо-Словаччина, Югославія. Справи: Інформаційний матеріал про стан в Чехо-Словаччині і відношення до української справи; Уповноваження Лукіяновичу, нота до уряду королівства Сербів, Хорватів, Словенців; Югославія.

Діло 18: Японія, Китай. Справи: Японія. Матеріали про стан Японії; Китай. Зносини з китайськими представниками; Зелений Клин. Переписка з різними інституціями і особами щодо Зеленого Клину; Доклади про план діяльності уряду УНР на Зеленому Клині; Доклади про стан речей на Зеленому Клині, а також різні матеріали.

Діло 18: Візи, консульські справи (Румунія). Справа: здобуття віз громадянами УНР і консульські справи допомоги нашим біженцям. Консульство у Кишеневі (п. Ганицький); Справа переїзду громадян УНР з Туреччини до інших держав і на Балкани.

Діло 19: Ліга Націй. Справи: Матеріали, подані в Лігу Націй в справі прийняття України; Матеріали біженецьких груп; Справа Східної Галичини.

Діло 22: Справи: Інформаційні матеріали і звітлення Міністерства преси і пропаганди; Інформаційні матеріали і звітлення Міністерства військових справ; Інформаційні матеріали і звітлення Міністерства внутрішніх справ; Інформаційні матеріали і звітлення Г[оловного] у[правління] Г[енерального] ш[табу] армії УНР; Інформаційні матеріали і звітлення Міністерства ісповідань.

Діло 23: Майно і фонди УНР. Справи: Матеріали і доклади про економічну відбудову України.

Діло 24: Підготовча праця. Справи: Охоронний корпус.

Діло 26: Українські військові в Туреччині і на Балканах. Справи: Українські біженці, військові і т[аке] і[нше]; Російські біженці та військові у армії Врангеля; Справа утворення в Царгороді філії Червоного Хреста; Справа військових української армії на терені Польщі.

Діло 28: Конференція в Генуї.

Діло 33: Листування з центральними установами. Справи: Переписка з Міністерством ісповідань УНР; Військове міністерство; Головне управління Генерального штабу; Міністерство освіти; Міністерство земельних справ; Міністерство юстиції; Міністерство здоров'я; Державний контролер.

Додаток Б

Реконструйована частина архіву Канцелярії Міністра закордонних справ УНР за 1921 рік

Діло 1: Листування з консульством УНР в Берліні.

Діло 1а: Листування з головою дипломатичної місії в Парижі.

Діло 5: Листування з дипломатичною місією в Угорщині.

Діло 6: Листування з дипломатичною місією УНР в Італії.

Діло 7: Листування з дипломатичними агентами УНР в Софії.

Діло 8: Листування з дипломатичною місією УНР в Англії.

Діло 11: Листування з консульствами УНР в Данцигу.

Діло Справа “Українська трибуна”.

Архів Канцелярії Міністра закордонних справ УНР за 1922 рік⁵⁵

Папка Ч[астина] I

Листування з дипломатичними місіями УНР за 1922 рік

Діло 1: Листування з посольством УНР в Берліні.

Діло 2: Листування з посольством УНР у Відні.

Діло 3: Листування з посольством УНР в Царгороді.

Діло 4: Листування з дипломатичною місією УНР у Варшаві.

Діло 5: Листування з дипломатичною місією УНР в Парижі і з п[аном] Шумицьким, послом УНР до Аргентини.

Діло 6: Листування з дипломатичною місією УНР в Букарешті і з п[аном] генералом Острозьким.

Діло 7: Листування з дипломатичною місією УНР у Празі.

Діло 8: Листування з дипломатичною місією УНР в Угорщині.

Діло 9: Листування з дипломатичною місією УНР у Бельгії та Голландії.

Діло 10: Листування з дипломатичною місією УНР у Римі.

Діло 11: Листування з паном послом Васильком.

Діло 12: Листування з паном сенатором Марголіним.

Діло 13: Листування з консулом УНР в Мюнхені.

Діло 14: Листування з консулом УНР в Данцигу.

Діло 15: Звіт діяльності віце-консульства в Батумі.

Діло 16: Договір пана Чижевського з Швайцарською фірмою “Поль Бішов і К^о”.

Діло 17: Циркулярні розпорядження до всіх посольств і місій УНР.

Діло 18: Меморандуми.

Діло 19: Листування з дипломатичним агентством УНР в Батумі.

Папка Ч[астина] II “Листування з міністерствами УНР і іншими державними установами”

Діло 1: Листування з Директорією УНР.

Діло 2: Листування з Головою Ради Міністрів.

Діло 3: Листування з Міністерством військових справ.

Діло 4: Листування з Міністерством освіти, фінансів, народного господарства, ісповідань, єврейських справ, внутрішніх справ, преси й пропаганди, шляхів, державним контролером і Державною Канцелярією.

Діло 5: Доклади про положення на Україні.

Діло 6: Ріжні листування.

Діло 7: Ріжні інформаційні матеріали.

Додаток В

**Реконструйована частина архіву Відділу преси
Канцелярії Міністра закордонних справ УНР**

Діло 1: Стан Совітської Росії і України: а) інформаційні матеріали економічного характеру; б) інформаційні матеріали політичного характеру.

Діло 2: Телеграми агенції Nouvelles Europeennes.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 57 (автентичний перелік архівних справ МЗС УНР).

Реконструкція й інформаційний потенціал архівів Міністерств...

Діло. Переписка з Дипломатичною місією УНР в Данії; Пресові реферати і огляди Дипломатичної місії УНР в Данії; Пресові реферати і огляди в данській пресі про Україну і наші справи.

Діло. Переписка з Дипломатичною місією УНР в Ризі; Бюлетень МЗС Латвійської Республіки; Українська дипломатична місія в Латвії. Блокада Східної Росії.

Діло 4: Дипломатична місія УНР в Парижі. Політичні огляди; Огляди діяльності пресового бюро; Копії нот, висланих місією; Журнали засідань Сенату і Палати депутатів, на яких обговорювалося питання України.

Діло 6а: Посольство УНР в Берліні. Огляди політичної ситуації; Міжнародна ситуація; Політично-інформаційні звіти; Справа України; Становище на Радянській Україні.

Діло 9: Дипломатична місія УНР в Празі. Переписка з ДМ УНР в Празі; Політичні огляди; Огляди діяльності інформаційного бюро; Чеський цикл викладів про Україну.

Діло 10а: Дипломатична місія УНР в Угорщині. Переписка з місією; Дипломатична місія УНР в Угорщині; Угорська преса про українські справи; Бюлетені пресового бюро.

Діло 12: Дипломатична місія УНР в Чехо-Словаччині. Про комуністичний рух і спроби перевороту в Чехо-Словаччині; Звіти з засідання чеського парламенту.

Діло 14: Переписка з посольством УНР в Фінляндії; Фінляндська преса про Україну.

Діло 15: Переписка з консульством УНР в Монахії. Огляд пресової діяльності.

Діло 16: Переписка з пресовим бюро у Відні; Інформаційні матеріали, вислані українським пресовим бюро у Відні; Докладні записки Юрія Сербиюка, ред[актора] віденського Прес-бюро, приком[андированого] до МЗС; Огляди діяльності Українського пресового бюро у Відні; Справа організації Українського пресового бюро у Відні.

Діло 17: Інформаційні матеріали, вислані посольствам і місіям УНР; Обіжники і інструкції посольствам і місіям; Меморандуми й декларації.

Діло 18: Переписка з паном Головою Директорії і Головним отаманом УНР; Переписка з головою Ради Народних Міністрів; Переписка з Міністерствами УНР; Мирні договори; Переписка з приватними установами і особами; Переписка з культурно-просвітніми установами; Меморандуми 1922.

Валентин Кавунник (Київ). **Реконструкція й інформаційний потенціал архівів міністерств закордонних та внутрішніх справ УНР (1918–1921)**

Документи в архівах Міністерства закордонних справ та Міністерства внутрішніх справ Української Народної Республіки зберігаються у різних фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Це, безумовно, є наслідком “науково-технічної обробки” у відповідності до російської комуністичної концепції про громадянську війну та іноземну інтервенцію в Росії. Головною метою такого упорядкування було відображення архівів міністерств не як державних інституцій, а як колекції документів політичних режимів та територіальних

Валентин КАВУННИК

центральних органів влади. Відтворення архівів двох головних міністерств УНР дають підстави стверджувати, що ніякої громадянської війни в Україні не було, а була тільки війна за незалежність між Українською Народною Республікою та Східною Росією.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство закордонних справ, архів.

Valentyn Kavunnyk (Kyiv). **A Reconstruction and Informational Potential of the Archives of the Ministries of Foreign and Internal Affairs of the Ukrainian People's Republic (1918–21)**

The documents of the Archive of the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian People's Republic are collected in different depositories of the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. The main purpose of such an arrangement of the archival fonds was to represent the archives of Ministries not as state institutions, but as a collection of documents of political regimes and central authorities of the territory. Undoubtedly, this representation was due to the it "scholarly and technical work" of the Russian communist historical theory on the civil war in Russia and foreign invasion of the country. However, the reconstruction of two important Ministries' archives leads to the conclusion that there was not any civil war in Ukraine, but only a war of the Ukrainian People's Republic that was fought for its independence against Soviet Russia.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Ministry of internal affairs, Ministry of foreign affairs, archive.

Дмитро БУРІМ (*Київ*), Юрій ЧЕРЧЕНКО (*Київ*)

ОГЛЯД ДОКУМЕНТІВ ФОНДУ ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ В АРХІВІ ОСЕРЕДКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І ОСВІТИ У ВІННІПЕЗІ

Ювілейна річниця Української революції 1917–1921 рр. та відзначення її в Україні на державному рівні привертають увагу до подій столітньої давнини, актуалізують історію тих подій та учасників боротьби за українську державність. Зміна влади в державі внаслідок Революції гідності 2013–2014 рр. зробили можливим появу в столиці України вулиць Євгена Коновальця та Січових Стрільців. Київська міська рада розглядає питання про надання одній з вулиць міста імені полковника Андрія Мельника. Інтерес української громадськості до історії корпусу Січових Стрільців та постатей командира корпусу і начальника штабу зумовлений тою важливою роллю, яку він відігравав у революційних змаганнях 1918–1919 рр. та подальшій діяльності Євгена Коновальця й Андрія Мельника на чолі українського націоналістичного руху. Дослідження та поширення інформації про документальну спадщину цих двох видатних осіб може надати додатковий історичний матеріал для всіх, хто цікавиться темою історії боротьби українського народу за здобуття своєї Української Самостійної Соборної Держави.

Документи Голови Проводу українських націоналістів полковника Євгена Коновальця можна побачити в різних архівах країн Європи та Америки. Одна з найбільших збірок листування Є. Коновальця знаходиться в Архіві ОУН у Києві; тут зберігається декілька сотень документів Євгена Коновальця. Особовий фонд полковника Є. Коновальця в Архіві ОУН хоч і не найбільший за кількістю документів, але ці документи є просто безцінними для української історії. Основний масив документів полковника Є. Коновальця в Архіві ОУН у Києві (як і решти провідних діячів організації) складає його листування з різними особами і організаціями. Значна кількість листів є автографами. Про документи Євгена Коновальця в Архіві ОУН ми вже писали в деяких публікаціях¹, а частина з тих документів була опублікована².

¹ Черченко Ю. Документи Євгена Коновальця в Архіві ОУН у Києві // Розбудова держави. – 2011. – № 1–2. – С. 120–130; його ж. Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві ОУН у Києві // Український визвольний рух: Науковий збірник. – Львів, 2012. – № 17. – С. 21–35.

² Його ж. Листи Омеляна Сеніка до Євгена Коновальця (листопад–грудень 1932 року) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 725–732; Документи і матеріали з історії ОУН / Упоряд. Ю. Черченко. – К., 2007. – Т. 2. – Ч. 2: Листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським (1927–1934 рр.). – 536 с.; Черченко Ю. Листування Олега Кандиби-Ольжича з Євгеном Коновальцем і Миколою

Крім Архіву ОУН у Києві, документи Євгена Коновальця зберігаються ще в низці архівних установ. У Києві це передусім Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). Деякі з документів Євгена Коновальця, які зберігаються в ЦДАГО, також вже були опубліковані³.

Окремі документи полковника Коновальця, разом з іншими документами ОУН, з так званого “Архіву Сеника”, що були використані на Варшавському й Львівському процесах проти Степана Бандери та його товаришів, зберігаються у Польщі.

Серед найбільших збірок документів полковника Євгена Коновальця слід неодмінно згадати і його фонд в Архіві Осередку української культури і освіти в канадському місті Вінніпезі. Осередок української культури і освіти (ОУКО) було засновано в Канаді в 1944 р. До структури цього осередку входять архів та бібліотека. В Архіві ОУКО серед іншого є фонд Євгена Коновальця. Загальну інформацію про цей фонд можна отримати з ґрунтовного довідника “Архівна україніка в Канаді”, укладеного колективом авторів під керівництвом Ірини Матяш⁴. З описової статті про фонд Євгена Коновальця в цьому довіднику можна дізнатися, що, за усталеною методикою обрахування кількісних характеристик, в ньому зберігається 1,04 м документів з паперовими носіями та 16 чорно-білих світлин. Також вказуються крайні дати документів фонду: 1932–1940. Хоча на наступній сторінці йдеться про те, що в названому фонді є листи 1920–1921 рр.⁵, а останній документ за хронологією, який є в цьому фонді – це італійський паспорт вдови полковника Ольги Коновалець, виданий у 1975 р.

Свого часу вчений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Дмитро Бурім отримав можливість попрацювати протягом тривалого часу в Архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпезі. Сталося це завдяки стипендії для стажування Меморіального фонду імені Івана Коляски Канадського інституту українських студій в Університеті Альберта (м. Едмонтон). Користаючись з такої нагоди, дослідник сфотографував усі документи фонду Є. Коновальця в цьому архіві, і тепер у нас є ці фотографії і відповідно ми можемо зробити їх огляд і порівняти з фондом полковника Євгена Коновальця в Архіві ОУН.

Документи фонду Євгена Коновальця в Архіві ОУКО у Вінніпезі за своїм походженням і змістом складають кілька груп. Першою і найчисельнішою є листування полковника Коновальця з різними особами та установами. Причому переважну більшість становлять листи до Євгена Коновальця, а листів самого полковника всього декілька, менше десяти. Всі листи

Сціборським (1936–1937 рр.) // Український історик. – Нью-Йорк; К.; Львів; Острого; Торонто; Париж, 2010–2011. – Т. XLVII–XLVIII. – Ч. 1–4 (185–188) / 1–4 (189–192). – С. 262–308.

³ Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки... Невідомі документи Організації українських націоналістів. Рік 1930. (Листування Голови Проводу ОУН Є. Коновальця і секретаря ПРУН В. Мартинця) / Упоряд. і передм. А. Кентій, В. Лозицький. – К., 2003. – 271 с.

⁴ Архівна україніка в Канаді: Довідник / Упоряд. І. Матяш (керівник), В. Романовський, І. Ковтун та ін. – К., 2010. – С. 551–552.

⁵ Там само. – С. 552.

Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку...

Коновальця є автографами. Один з цих листів, а саме лист до італійського професора Луїджі Сальвіні, був відправлений адресату, а решта знаходиться в конверті з позначкою “Невідправлені листи”. Серед невідправлених листів деякі навіть не дописані до кінця.

Листування Є. Коновальця з Архіву ОУКО подібне до такого ж самого листування полковника з Архіву ОУН за хронологічними рамками. В Архіві ОУКО зберігається листування Коновальця за 1920–1922 рр., а далі вже йдуть документи 1930-х рр. практично до загибелі провідника ОУН. Так, в архіві є два листи, написані Омеляном Сеніком в середині травня 1938 р. всього за десять днів до вбивства Євгена Коновальця. Листування за період з 1922 року і до 1930-х чомусь відсутнє. Подібна ситуація і в Архіві ОУН у Києві. Тут зберігається листування Євгена Коновальця за період 1919–1922 рр., а далі вже за 1927–1938 рр. Листування за той самий період 1923–1927 рр. з якоїсь невідомої причини також відсутнє. Листи Євгена Коновальця за 1927–1928 рр. до Архіву ОУН потрапили разом з іншим листуванням Дмитра Андрієвського вже в 1970-х рр., а в родині Євгена Коновальця листування цього періоду чомусь не збереглося.

Серед осіб, листи, листівки й телеграми яких до Є. Коновальця зберігаються у фонді, можна назвати таких: Олекса Бойків, Остап Грицай, Микола Капустянський, Зенон Кузеля, Василь Дідушок, Петро Дідушок, Кирило Трильовський, Іван Іванець, Василь Пежанський, Володимир Воевідка, Микола Василько, Василь Вишиваний, Юрій Отмарштайн, Ярослав Індишевський, Степан Індишевський, М. Талпаш, В. Бень, Микола Ніцкевич, Микола Сціборський, Євген Давидович, Михайло Селешко, Іван Андрух, Андрій Мельник, Володимир Бандрівський, Роман Дашкевич, Олена Дашкевич-Степанів, Василь Коссаренко, Андрій Окопенко, Ілько Пак, Мирослав Січинський, Сидір Чучман, Михайло Матчак, Ілько Цьокан, брати Євгена Коновальця Мирон і Степан, Василь Панейко, Микола і Ганна Цеглинські, Іриней Чмола, О. Ольжич, Іван Рудницький, Олександр Сокіл, Роман Стельмах, Володимир Стахів, Ріко Ярій та ін.

Разом з тим, незважаючи на таку велику кількість кореспондентів, листування з кожним із них складає всього декілька документів. Найбільше листів (22) знаходиться в конверті, позначеному “Родичі Михало й Марія Коновалець 22 листи 8.8.1920 – 18.6.1921”. Натомість в Архіві ОУН у Києві є великі масиви листування Євгена Коновальця з окремими особами. Наприклад, згадуване вже вище і опубліковане листування Є. Коновальця з Д. Андрієвським налічує 271 документ. Також кілька десятків документів – це листування Євгена Коновальця з Сидором Чучманом, Олегом Ольжичем, Михайлом Колодзінським.

У фонді Євгена Коновальця в архіві ОУКО у Вінніпезі є декілька листів, які написані до інших осіб. Серед таких, наприклад, є лист Дмитра Донцова від 28 квітня 1938 р., надрукований на бланку “Вістника” і підписаний Донцовим. У листі Донцов звертається: “Дорогий колега”. Можна припустити, що листа написано до когось із редакторів оунівських видань – Миколи Сціборського, Володимира Мартинця, Олекси Бойківа чи Ореста Чемеринського. Донцов дякує за прислані матеріали й повідомляє, що “все піде в слідуючій

книзі”. Висновок про те, що лист написано до когось із оунівських редакторів, ми зробили виходячи з того, що Донцов жаліється на критику на свою адресу та журналу “Вістник” з боку провідного члена ОУН, представника ОУН в Італії Євгена Онацького та на статтю Юрія Косача в “Українському слові”, яке ОУН видавало в Парижі.

В Архіві ОУН у Києві у фонді Євгена Коновальця зберігається 37 листів полковника Коновальця до Андрія Мельника за 1919–1922 рр. Більшість із цих листів вже опублікована⁶. Цікаво, що в цих листах за 1919–1920 рр. Коновалець звертається до Мельника “Вельмишановний пане отамане” або “Високоповажаний пане отамане”, а з 1921 р. він вже пише “Андрію”, а інколи навіть “Тільки для Вас, Андрію!” Тобто тон листування стає відкритішим й довірливішим. Але жодного листа Андрія Мельника у відповідь в Архіві ОУН немає. Натомість в архіві ОУКО зберігаються 16 листів і записок Андрія Мельника, написаних з січня 1920 р. по лютий 1921 р. Ці листи не є великими за розміром. 14 з них написані дуже дрібним почерком на візитівках полковника Мельника, а 2 листи – на поштових картках. Андрій Мельник у цих листах звертається до Євгена Коновальця як командира корпусу – “Славний пане полковнику” або “Вельмишановний пане полковнику”. Деякі із записок, писані на візитівках, складаються з двох або навіть одного речення. Наприклад, записка від 24 листопада 1920 р.: “Посол Василько очікує Вас завтра о 12 год. У себе. Бажаю всего гарного. Пошана. [Підпис]. 24/11 1920 17²⁰”⁷.

У листі від 7 лютого 1921 р. Андрій Мельник написав Євгеніві Коновальцю: “Добряга [Роман] Дашкевич закинув собі з мене і визвав мене, будучи у мене в п'ятницю, на неділю до Grelingera імовірно для стрічі із Вами а сам, як довідався рано в неділеньку чмигнув. Розуміється його я вчора не застав та довідався від Костя, що Ви були в суботу... Прошу ласкаво написати мені коли Ви будете у Відні і де би ми стрінутись могли”⁸. На цей лист Євген Коновалець відповів листом від 9 лютого того самого року: “У Відні буду в п'ятницю. Коли буде у Вас час, прошу о 4 год. (п'ятниця) зайти до кав'ярні Grelinger-a. Там буду на Вас ждати”⁹. В цих листах серед іншого Коновалець і Мельник обговорювали питання діяльності Стрілецької ради.

До другої групи можна умовно віднести документи, що встановлюють особу членів родини Євгена Коновальця, а також його візитівки, чеки й квитки, медичні документи – рецепти, виписані на ім'я полковника Коновальця, його санаторно-курортна картка та ін. В архіві ОУКО зберігаються паспорт і журналістське посвідчення Євгена Коновальця, паспорти його дружини Ольги Коновалець-Федак та сина Юрія, їхні дозволи на проживання в Італії, датовані другою половиною 1930-х років. В усіх паспортах членів

⁶ Див.: Андрій Мельник. Спогади. Документи. Листування / Упоряд. О. Кучерук, Ю. Черченко. – К., 2011. – С. 378–413.

⁷ Архів Осередку української культури і освіти у Вінніпезі (далі – Архів ОУКО). – Фонд Є. Коновальця. – Лист А. Мельника до Є. Коновальця від 24 листопада 1920 р.

⁸ Там само. – Лист А. Мельника до Є. Коновальця від 7 лютого 1921 р.

⁹ Архів ОУН у Києві. – Фонд Є. Коновальця. – Листування Є. Коновальця з А. Мельником. – Арк. 72–73.

Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку...

родини вказане литовське громадянство, а в паспорті Юрія Коновальця навіть ім'я вказано "Юргіс". Один з медичних рецептів виписаний Євгенові Коновальцю рівно за тиждень до його загибелі 18 травня 1938 р. у Відні. Рецепт виписав віденський лікар доктор Моріс Корітсшонер. Також серед цих документів і свідоцтво про смерть Євгена Коновальця, видане в Роттердамі. Така кількість документів членів родини Євгена Коновальця дає нам підстави робити припущення, що основу фонду Євгена Коновальця в архіві ОУКО складає родинний архів, який або передала вдова полковника Ольга Коновалець, або ж документи перевезли до Канади вже після її смерті.

До третьої групи ми віднесли б світлини. У згадуваному вже довіднику "Архівна україніка в Канаді" зазначалося, що у фонді Євгена Коновальця в Архіві ОУКО зберігається 16 чорно-білих світлин. В той же час, на одному з конвертів написано: "25 знімок з Роттердаму з нагоди вшанування 20-ліття смерті Є. Коновальця (надіслав В. Моклович з Бельгії)". Тобто, очевидно, світлин у фонді Коновальця більше ніж 16. Серед них є одна з автографом полковника: "На згадку гімназійних часів дорогому товаришеві. Євген Коновалець. Львів дня 24/V. 909". На цій світліні – сімнадцятирічний абсолювент Львівської академічної гімназії Євген Коновалець.

До четвертої групи можна віднести документи українських та іноземних державних установ, військові накази. Як приклад, можемо назвати судове обвинувачення та вирок (польською мовою) Степанові Бандері та його товаришам по Варшавському процесу ОУН.

Окрім того, у фонді Євгена Коновальця в архіві ОУКО зберігаються окремі примірники різних українських та іноземних періодичних видань, вирізки з газет та журналів, книжки українських та іноземних авторів. На книжках з бібліотеки полковника Коновальця стоїть штемпель синім чорнилом: "Бібліотека полк. Є. Коновальця". Серед книг з бібліотеки полковника Коновальця особливий інтерес викликають роботи, в яких висловлювалася критика діяльності ОУН і які стали предметом обговорення провідного членства організації. Це такі видання: М. Петришин. Будують чи руйнують? (З приводу діяльності організації українських націоналістів). Вид-во "Пролог", 1932; Олександр Шульгин. Державність чи гайдамащина: (Збірник статей і документів). Париж, 1931. Також у фонді зберігається примірник книги, написаної Євгеном Коновальцем "Причинки до історії Української революції" (видано у Празі 1928 р.) і підписаної самим автором: "Дорогому товаришеві Романові Дашкевичеві співтворцеви Січового Стрілецтва в доказ дяки і пошани. [Підпис Є. Коновальця]".

Також у фонді Євгена Коновальця в Архіві ОУКО є деякі особисті речі полковника: його печатка з жовтого металу (бронзова чи латунна), портмоне, коробки цигарок "Київ", "Українські" виробництва Київської тютюнової фабрики, які привозив Євгену Коновальцю агент НКВД Павло Судоплатов.

Серед документів фонду Євгена Коновальця нашу увагу привернув альбом зі світлинами української виставки в Неаполі. Про цю виставку ми дізналися з листування О. Ольжича з Євгеном Коновальцем. У 1937 р. Олег Кандиба-Ольжич протягом тривалого часу перебував в Італії. Йому вдалося

отримати стипендію Міжуніверситетського інституту в Римі. Таку ж стипендію в тому самому році було надано і його товаришеві по Культурній референтурі ПУН Олегові Лашценку. Ольжич приїхав до Італії на початку квітня й перебував там до початку серпня, а потім восени знову повернувся. В Архіві ОУН у Києві зберігається частина листування О. Ольжича з Євгеном Коновальцем саме цього періоду. Євген Коновалець теж в цей час перебував в Італії, він переїхав до цієї країни на постійне мешкання 19 вересня 1936 р.¹⁰.

В одному з листів до Євгена Коновальця у квітні 1937 р. О. Ольжич писав, що у Вищому східному інституті в Неаполі, де перебував Ольжич, планували провести “український тиждень”. Спочатку ці заходи планувалося провести пізньої осені 1937 р. Тому й лист без дати, в якому О. Ольжич повідомляв Голову ПУН про цю подію, ми спочатку приблизно датували кінцем 1937 р. В цьому листі О. Ольжич писав Євгеніві Коновальцю так: “Отже виставу відкрито. Виглядає наш відділ скромно, але не зле. В Інституті дуже вдоволені з цього і з факту української участі. Взагалі: вчора відзначено подію «першого піднесення українського прапора в Італії» спільним «запиттям» – з тостом за Самостійну Україну. Прапор пощастило нам знайти в добрих барвах та в ціні тільки 26 лір”¹¹. Отже, світлини стендів українського відділу саме з цієї виставки зберігаються у фонді Євгена Коновальця в Архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпезі.

Ці світлини міг зробити Кость Мельник, ще один співробітник Культурної референтури ПУН. Він теж у цей час був в Італії і, за спогадами його дружини (аудіозапис цих спогадів зробив історик Сергій Кот), Кость Мельник дуже захоплювався світлинами і був фактично “позаштатним фотографом” ПУН. На жаль, фотоархів Костя Мельника було знищено напередодні арештів мельниківців у 1944 р. А ці світлини збереглися разом з іншими документами Євгена Коновальця у його дружини Ольги Коновалець у Римі.

Альбом зі світлинами українських матеріалів на виставці в Неаполі було надіслано Євгеніві Коновальцю 1937 р. У Вінніпезі у фонді Є. Коновальця зберігається лист італійського професора Луїджі Сальвіні від 23 червня 1937 р. В цьому листі професор Сальвіні писав: “Посилаю Вам альбом знімок з української вистави, яка була першим виявом нашої співпраці. Бажаю Вам повного успіху у Вашій праці для визволення теж нам милої країни”¹². Місцем написання листа вказано “Наполі”. Тобто йдеться про ту саму виставку в Неаполі, про яку Ольжич повідомляв Коновальця. З цього листа випливає, що виставка відбулася в червні 1937 р., і лист Ольжича до Коновальця без дати слід датувати кінцем червня 1937 р.

Євген Коновалець написав професору Луїджі Сальвіні лист у відповідь 5 липня 1937 р. зі словами щирої подяки: “Сердечно Вам дякую за Ваш

¹⁰ Черченко Ю. Огляд документів фонду Євгена Коновальця... – С. 35.

¹¹ Черченко Ю. Листування Олега Кандиби-Ольжича з Євгеном Коновальцем і Миколою Сціборським... – С. 306.

¹² Архів ОУКО. – Фонд Є. Коновальця. – Лист Л. Сальвіні до Є. Коновальця від 23 червня 1937 р.

цінний лист і пересланий подарок. Можу Вас запевнити, що ця виявлена Вами уважливості найшла серед нас належну оцінку. Ми віримо, що Ваше наскрізь позитивне і прихильне наставлення до Українських визвольних змагань, Ваше глибоке розуміння важливості Української проблеми в цілому, та врешті Ваша так для нас цінна допомога є й буде запорукою, що наші зусилля для позискання активної симпатії Могучої Італійської Імперії для нашої справи увінчаються в скорому часі належним успіхом”¹³.

Згадуючи листування італійського професора Луїджі Сальвіні, необхідно сказати декілька слів про нього. О. Ольжич познайомився з ним ще в 1933–1934 рр., коли вивчав археологічні матеріали музеїв Рима. Під впливом Ольжича Сальвіні почав вивчати українську літературу і викладати її в університеті та залучати студентів до перекладу творів українських літераторів на італійську. В результаті, з часом, в Італії у Флоренції в 1941 р. вийшла підготовлена Луїджі Сальвіні за допомогою О. Ольжича та Ярослава Барановського антологія української прози “Чотири шаблі” (італійською мовою “La quattro scibole”).

З альбому, надісланого полковникові Коновальцю, можна дізнатися, що українська виставка відбувалася в рамках міжнародної мистецької виставки. На українських стендах було представлено роботи художників, фотографів, кіномитців. Також експонувалися українські періодичні видання і книжки, зокрема й пов’язані з Італією – “Молода Італія” Миколи Палія та “Доктрина фашизму” Беніто Муссоліні у перекладі Михайла Островерха, видана у Львові 1937 р.

Серед листів до Євгена Коновальця, що зберігаються в Архіві ОУКО у Вінніпезі, один, як ми встановили, належить перу О. Ольжича. Це автограф, і хоч на конверті, в якому зберігалася це листування, не вказано, що це лист О. Ольжича, але раніше ми вже публікували листи Олега Кандиби-Ольжича і цей почерк нам був добре знайомий. Текст листа ми подаємо наприкінці цієї публікації. На листі стоїть дата 8 березня, а який рік – не вказано. На нашу думку, цього листа О. Ольжич написав у 1938 р. В листі він писав, що планує перенести свою поїздку на літо. Саме влітку 1938 р. О. Ольжич їздив до Сполучених Штатів. У цьому листі він також просить полковника Коновальця підтримати справу заснування Українського інституту у США. Такий інститут було створено влітку 1938 р. у співпраці із професором Міннесотського університету Олександром Неприцьким-Грановським, головою Організації державного відродження України (ОДВУ) у США. Він отримав назву Український науковий інститут в Америці (УНІА). Подробиці перебування Олега Кандиби-Ольжича в США й організації УНІА можна дізнатися, зокрема, зі статті Алли Атаманенко та Любомира Винара¹⁴.

У додатках ми також публікуємо ще декілька документів з Архіву ОУКО у Вінніпезі: п’ять листів Романа Дашкевича до Євгена Коновальця за 1920 р., лист Андрія Мельника до Євгена Коновальця за 1921 р., обіжник,

¹³ Там само. – Лист Є. Коновальця до Л. Сальвіні від 5 липня 1937 р.

¹⁴ Атаманенко А., Винар Л. Олег Кандиба і Український науковий інститут в Америці: 1937–1939 // Олег Ольжич. In *memoiam: Спогади, статті.* – К., 2008. – С. 324–345.

написаний Ярославом Стецьком, та лист Миколи Ніцкевича, датовані 1938 р.

Обіжник Ярослава Стецька пов'язаний з підготовкою II Великого Збору ОУН. Як відомо, Євген Коновалець призначив Ярослава Стецька уповноваженим з підготовки другого конгресу ОУН, а допомагати йому попросив Миколу Сціборського, оскільки Стецько на той час був ще зовсім молодою людиною. Одною з форм підготовки до конгресу була публікація спеціальних збірників – альманахів (було підготовлено три випуски таких альманахів), в яких подавалися статті про нагальні завдання націоналістичного руху. В обіжнику, який підготував Ярослав Стецько, було вказано теми статей для цих альманахів й авторів, до яких керівники ОУН зверталися з проханням про підготовку цих матеріалів. Євген Коновалець та Микола Сціборський зверталися до відомих українських політиків, громадських діячів, військових, науковців, які симпатизували ОУН, з проханням написати відповідні статті до альманаху. З такою пропозицією Євген Коновалець, наприклад, звертався до відомого українського літературознавця Остапа Грицяя, який тоді жив у Відні. В Архіві ОУН у Києві зберігається лист-відповідь Остапа Грицяя полковникові Євгену Коновальцю від 31 листопада 1937 р.

У даному разі ми так само не маємо листа до Миколи Ніцкевича, а тільки лист, що надійшов у відповідь. Через те важко навіть сказати, хто писав до нього – чи це був Євген Коновалець, чи Микола Сціборський, чи Ярослав Стецько. З листа, якого написав Микола Ніцкевич, ми не можемо впевнено зробити висновок, до кого він адресував свого листа. Впадає у вічі хіба те, що лист написаний у трохи різкуватому тоні й навряд чи став би Ніцкевич так писати голові ПУН. На нашу думку, цей лист було адресовано Ярославу Стецьку, але це тільки припущення. На користь такої думки свідчить нотатка, зроблена рукою Ярослава Стецька (Карбович) на цьому листі, – дата, коли Стецько цього листа отримав.

З цього листа Миколи Ніцкевича можна робити певні висновки про те, на які моменти його просили звернути увагу при написанні статті. А оскільки Микола Ніцкевич не в усьому погоджувався із запропонованими йому тезами для написання реферату, то Ярослав Стецько, очевидно, переслав листа Ніцкевича до Голови ПУН для консультації з ним про те, що робити далі. Зміст листа Миколи Ніцкевича є дуже цікавим, бо він уцент розбиває закиди про антисемітизм членів ОУН й свідчить про те, що в організації були різні погляди на ставлення до національного питання.

Оскільки йдеться про лист Миколи Ніцкевича, то необхідно сказати про цю фігуру кілька слів, тим більше, що останніми роками було опубліковано нову інформацію про неї. Микола Ніцкевич народився 17 серпня 1906 р. на Волині, вчився на теологічному факультеті Варшавського університету та економічно-кооперативному факультеті Української господарської академії в Подєбрадах. У 1932 р. отримав диплом інженера-економіста¹⁵. Під час навчання в Чехо-Словаччині Микола Ніцкевич був одним з активних діячів

¹⁵ Детальніше про Миколу Ніцкевича див.: *Жив 'юк А.* Між ендеками й більшовиками: Микола Ніцкевич в українському націоналістичному русі 1920-х – 1940-х рр. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 2 (35). – С. 212–236.

Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку...

Легії українських націоналістів (ЛУН), яка згодом увійшла до Союзу організацій українських націоналістів і була серед фундаторів ОУН. У 1933 р. за дорученням ПУН він виїхав до Болгарії, щоб очолити осередок ОУН після самогубства Івана Шиманського. Микола Ніцкевич як представник ОУН перебував у Болгарії до осені 1944 р., коли 15 жовтня був заарештований поблизу Софії відділом контррозвідки “Смерш” 3-го Українського фронту. Був засуджений до розстрілу, який через кілька місяців йому замінили на 20 років каторжних робіт¹⁶. Про долю Миколи Ніцкевича після арешту провідним членам ОУН було не відомо нічого, тому Зиновій Книш в одній зі своїх численних книг з історії УВО і ОУН, згадуючи діячів ЛУН, написав так: “Пізнішими роками стали напливати студенти з Волині, вони підсилили членство Легії молодняком. Серед них визначилися Микола Ніцкевич, пізніший відпоручник ОУН у Болгарії, де він і згинув з большевицької руки, та Євген Омельчук, що поліг у лавах УПА”¹⁷. Але, на щастя, Микола Ніцкевич не згинув. 11 років він відбував покарання у таборах Степлагу (Казахстан) і Дубравлагу (Мордовія). 27 вересня 1956 р. його звільнили на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР, і з того часу до самої смерті (1969) він жив і працював у Луцьку.

В історії ОУН Микола Ніцкевич відзначений насамперед як талановитий журналіст і публіцист. Його статті друкувалися в націоналістичній періодиці та виданнях, що були на близьких до ОУН ідейних позиціях: “Розбудова нації”, “Самостійна думка”, “Свобода”, “Новий шлях”, “Українське слово”. Виходили також окремі праці¹⁸, які сучасні дослідники інтегрального націоналізму ставлять в один ряд з роботами Миколи Сціборського, Дмитра Андрієвського і Юліана Вассіяна¹⁹. Тому не дивно, що саме до Миколи Ніцкевича звернувся Євген Коновалець з пропозицією написати статтю з питання тактики ОУН до збірника, який треба було видати напередодні II Великого Збору ОУН.

Усі документи публікуються без скорочень у повній відповідності до текстів оригіналів.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Лист Романа Дашкевича до Євгена Коновальця від 29 липня 1920 р.

Пане полковнику!

Я приїхав з весільної, щасливої дороги. Часом і так можна знайти, бодай трохи щастя. Але коли щастя за багато, то не добре. Тепер чуюся повний життя і набрав сили і охоти до праці і то так працювати, як я колись міг за молодих часів. Стою тепер до повної Вашої розпорядимості і повторю мою просьбу дати мені якоїсь праці, але багато, бо я маю силу, як колись під Києвом або у Львові. Напишіть до мене конче*, бо я не знаю, що діє ся бодай так ~ нічо не буде ~ зачекай місяць ~ є

¹⁶ Там само. – С. 233–234.

¹⁷ Книш З. Становлення ОУН. – К., 1994. – С. 29–30.

¹⁸ Ніцкевич М. До основних питань націоналізму. – Париж, 1936. – 56 с.

¹⁹ Жив'юк А. Між ендеками й більшовиками... – С. 224–225.

* Підкреслення Романа Дашкевича.

Дмитро БУРІМ, Юрій ЧЕРЧЕНКО

добре ~ або що небусть. Оскільки нема що робити, то позвольте мені сидіти у Відни, бо тут дешевше і ліпше сидіти, а може тут що робити.

Здоровлю щиро Роман
29/VII.20.

Р. С. Полонених Італь¹ 400 стріль[ців] около 60 стар[шин], питали ся чи привезли ми щось реального, тому ж велика користь. Більшість хоче до дому. Хлопці здорові, добре убрані. Полк. Кос. своя політика – Союз Старшин. Великої надії нема – хіба сей час їх ужити – а бодай дати роботи.

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд Є. Коновальця. Оригінал, автограф.

№ 2

Рапорт Романа Дашкевича від 29 липня 1920 р.

Підполк. С. С. Дашкевич Р. Полковникови С. С. Коновальцєви
Відень 29/VII.20

Рапорт

Доношу, що я прибув з відпустки. Перебуваю у Відни (Wien VIII. Lerchenfelderstrasse 124. Tür 4) і прошу Вашого дальшого розпорядження.

Дашкевич Роман

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд Є. Коновальця. Оригінал, автограф.

№ 3

Лист Романа Дашкевича до Євгена Коновальця від 30 серпня 1920 р.

Високоповажаний пане полковнику!

Прошу до мене написати, що чувати. Тут у Відни нічого ніхто не знає, все поспускало носи, але кождий з іншої причини.

Я чекаю від Вас на повідомлення, оскільки якийсь час мене не було би треба, то буду просити Вас дозволити мені записатися на шоферський курс у Відни. Курс буде тревати до шість тижнів, а тому що коштує дуже багато (10.000 кор.) не хотів би я його не докінчити. Я поки що не записуюсь, а чекаю на Ваше слово. Прошу в тій справі до мене написати, або евентуально зателеграфувати.

Але я ще раз заявляю, що готов до всякої роботи, а коли вже не буде жадної роботи, то тоді щойно хочу записатись на сей курс.

Прошу якнайскоріше дати мені відповідь.

Здоровлю Р. Дашкевич 30/VIII.20.

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд Є. Коновальця. Оригінал, автограф.

№ 4

Лист Романа Дашкевича до Євгена Коновальця від 15 вересня 1920 р.

Високоповажаний пане полковнику!

Що чувати нового? Що привіз доброго п. п. Мельник? Безручко² оголошує у Впереді³ до ес. ес. чи се за Вашою згодою.

Ви обіцяли написати до мене, але якось забули. Я записався на шоферський курс і починаю їздити по Відни автм з ріжними пригодами. Курс скінчу перед 1 жовтня і тоді може б Ви купили собі авто, а я буду Вас возити. Напишіть до мене – що дальше.

Здоровлю щиро Дашкевич
15/IX.20.

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд Є. Коновальця. Оригінал, автограф.

Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку...

№ 5

Лист Романа Дашкевича до Євгена Коновальця (вересень 1920 р.)

Пане полковнику!

Я хочу завтра (неділя) о 9 год[ині] рано прийти і прочитати “Про С. С.”, що має бути поміщене в календарі Запоріжечь. Кирилови мушу це віддати завтра пополудни. Ця історія С. С. недокладна, може багато і неправдивого, передовсім я негоден пригадати собі дат і чисел.

Тому прошу вас конче бути а також оскільки це можливо, попросити п. п. Мельника зі всякими евентуальними матеріалами. Я думаю, що ця справа буде дуже лежати на серце Вам і п. Мельникови, бо це перша історія боїв С. С., яка піде між люди, тому хто це прочитає, то треба, щоб сказав, “С.С. – молодці”, а коли буде це недокладно, то кождий скаже: С. С. – брехуни. А нам залежить, щоб гарна слава була про С. С.

Здоровлю

Дашкевич [Підпис]

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд Є. Коновальця. Оригінал, автограф. Листа написано олівцем на картці “Feldpostkarte”. Дата в листі не проставлена, а на поштовому штемпелі на конверті стоїть дата: 17.IX.20.

№ 6

Лист Андрія Мельника до Євгена Коновальця від 7 лютого 1921 р.

Вельмишановний пане полковнику!

Добряга Дашкевич закрив собі з мене і визвав мене, будучи у мене в п'ятницю, на неділю до Grelinger⁴ імовірно для стрічі із Вами а сам, як довідався рано в неділеньку чмигнув. Розуміється його я вчора не застав та довідався від Костя, що Ви були в суботу. З Костем говорив відносно членства в Раду С.С.; він вибір приймає, дякує, просить його лише письменно чи в інший спосіб про це повідомить ex off⁵. Відзнаки С.С. в більшості готові. Хотів би в справі висилки кур'єра до Львова порозумітись з Вами. Прошу ласкаво написати мені коли будете у Відні і де би ми стрінутись могли. Щиро здоровлю. Пошана. [Підпис] 7/II 1921

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд Є. Коновальця. Оригінал, автограф. Листа написано чорнилом на візитівці з текстом: “André Melnyk Colonel de l'armée ukrainienne”.

№ 7

*Лист Олега Кандиби-Ольжича до Євгена Коновальця
від 8 березня [1938 р.]*

8/III

Високоповажаний пане!

Насамперед проситиму Вас перечитати лист до п[ана] Грибівського⁶, щоб я не мусив повторювати його зміст. Отже зваживши цілість (кон[ечність] підготовки та відсутність Гриб[івського]) рішаю відкласти поїздку на літо, хоч дуже боюся, що восени буде не до моїх “просвітянських” справ. Тим самим стараюся перенести частину своєї продукційної програми з осени на весну (біжучу) – зокрема друк портретів історичних. Буду дбати, щоб зробити теж те все, що Ви мені “клали на серце”. Ще раз одначе прошу підперти справу негайного ставлення Інституту, бо без цього тяжко мені успішно організувати підготовку його праці та потрібую цього ще й інакше. Хочу ще перед літом мати поставлене все в справі матеріалу для публікацій та програми праці в зимовій сезоні. Буде потрібне, щоб перед моїм відїздом Ви ще бачили Свенціцького⁷.

Справа стягнення матеріалу для вистави пущена вже в рух. Займеться ідеологічно-річевою сторінкою Л. Зовнішню організацію та репрезентаційну прошу доручити відповідним людям (маю на думці М. та О.) На 1.IV хочу мати матеріал вже стягнений, на теці.

Решта справ на добрій дорозі. Оскільки вважаєте можливим піднесення помочі на ці справи, то дуже добре. Міру прошу Вас усталити самим – тут перспективи і осяги не є обмежені, оскільки ходить про завдання, які можна і треба зреалізувати. Отже міряти справу можна хіба питомою вагою й в цілості, а це можете тільки Ви. Наразі я мав би намір використати це для поширення засягу у краєву дійсність, яка мені доручена – конкретно зокрема зрушення з місця справи оформлення краєвих домівок. На тому кінчаю.

З глибокою пошаною [Підпис]

Р. С. “Гірко” мені за долю декляматора, який у Вас стрів таку обережність і який вартий за п'ять романів (і мистецько і інакше). Шкода, що я так “скомпромітувався” (на Вашу спокусу позиками) (“Чекав”)... Проект пам'ятника і продукція відзнак ювілейних вимагатиме окремого “узгляднення”. Тільки що дістав дуже гарний лист з Канади – замовляють матеріалу вдвоє від того, що послано. [Підпис]

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд Є. Коновальця. Оригінал, автограф. Листа написано синім чорнилом, а три останні речення постскриптуму дописані чорним чорнилом. На першій сторінці вгорі з лівого боку написано: “Муд[рому]”⁸.

№ 8

*Обіжник Ярослава Стецька про підготовку статей до журналу
від 23 квітня 1938 р.*

В[ельми]ш[ановний] п[ане] М.

Заінтересованим по справах журналу

обіжник ч.: 3

Подається до відома остаточно усталені теми статей для журналу, щоб працюючи по підготові були зорієнтовані у цілому, та коли б заходили колізії поміж статтями поодиноких авторів писали на адресу підписаного.

Повного оформлення тем не подається тому, що їх мають співробітники в програмі журналу, отож зайвим є повторяти, натомість зазначую докладно сторінки, на яких до кожної теми в програмі журналу є замітки, що ближче розяснюють справу.

(Пояснення скорочень: буква означає рубрику – відділ, римське число сторінку, арабське тему, к. т. означає “комуляція тем”)

Теми по групах і окремі.

1. Українська національна революція – А, І. 1. *Принагідно* IX. 1, 2, Б. VIII. частини: 5. – К. т. 1, частинно 4, (ідеологічно *частинно* політ. стаття). Принципи розв'язки суспільної проблеми – А, 2, частини: 3, 4, 5, 6, 7, к. т. 3, –

2.* Ідеологія Української нації і держави – А. І. 1, IX. 10, к. т. 2.

Основні проблеми державного ладу – к. т. 2. –

3. *Су[борський]* Хліборобство, промисл, торгівля (окремо робітництво), фінансова політика.

Практично: соціальна політика – А. 5, 6, 7, к. т. 5, 6. –**

4. Релігія – церква, націоналізм – держава – А. VII. 9. К. т. 7 (*тільки тези*)

* Розшифрувати прізвище автора, яке позначене трьома літерами, не вдалося.

** Далі дописані три слова зі скороченнями, які розшифрувати не вдалося.

Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку...

5. Українська національна культура, героїчна етика – такаж концепція життя, (*Свєнци[іцький]*) місія України, імперіялізм, моральне право на кольонії – А. VI. . 8 а, А. I. 1. VI. 8 а. К. Т. 10. Б. VIII. 3.
6. Засоби, методи й шляхи нац. виховання – А. VI. 8 б. *База**
7. Українська правосвідомість – А. I. 1. К. т. 2.
8. Ідея праці – етична основа суспільства – А. II. 3. *Орест*⁹ – *Кум*¹⁰
8 а. *Принципи української пропаганди. – Іртен*¹¹ (*Оршан*)
9. Фізичне виховання й його роля. *База*
10. Традиція. – Б. IX- 1- *База*
11. Українська молодь – А. X. 3. *База*
12. Ідея, еліта, вожд, пентрація ідеї – маса – А. IX. 1. *База (Оршан)*
13. Україна на карті світу в минулому, сучасному й майбутньому (політико-стратегічний нарис) *Кеорин*¹²
низка проблем м. ін. Б. VIII. 1.
національно чужі меншини, жидівство – Б. IX. 3. *Богущ*¹³
14. Українська жінка – Б. IX. 2.
15. Організація військової сили й акції під сучасну пору – А. IX. 2. *Дашкевич*¹⁴
*Організація збройної сили у хвилину зриву й перших днів існування Держави, Рубич*¹⁵
- Стратегічний плян зриву й оборони України та розгляд ріжних евентуальностей у звязку зі зовнішньополітичною констеляцією. *Низола*¹⁶
16. Український мілітаризм. Питоменні риси воєнної стратегії в історичній ретроспективі й аналіза конституційних елементів психофізичної постагі українського вояка. Українська воєнна доктрина. – А. X. 3. 4. А. X. 1. *Кум*
17. Внутрішньополітична тематика:
Догма соборности й власних сил, методи боротьби окупантів, оборонні й офенсивні засоби України, поневолені народи Москвою й Польщею, українські політичні угруповання, жителі зокрема східних кордонів України, Україна і Польща, Румунія і Ч. С. Р., Товариство організатор і керівник, Б. 1, 1, 3, 4, I. II. 5, 6, III. частинно 5, К. т. II. III. *Макар*¹⁷
18. Український націоналізм і большевизм. Україна і Москва. Товариство і Комінтерн. Націоналістичний рух на СУЗ – Б. I. 2, V. 6, VII.7, 4, К. т. II. III. *Діброва*¹⁸
19. Історія руху. Чужі *подібного типу* рухи. (Ідея, еліта, маса) Б. VII. 2. К. т. II. А. IX. 1. *Оршан*
20. Демолібералізм, масонство, жидівство (етично-світоглядово і культурно). *Ніц[кевич]*¹⁹
21. Зовнішньополітичне ставлення української справи – Б. II. 1, 2, 3, 4, почасти 5 і 6. К. Т. III.
22. Націоналістичний рух на Закарпатті – Б. VIII. 7.
23. Націоналістичний рух на Буковині – Бессарабії – Б. VIII. 6.
24. Націоналістичний рух поза межами України:
а) Заоканська еміграція – Б. VIII. 9,
б) Європейська еміграція – Б. VIII. 9,
в) Азійська еміграція – Б. VIII. 9,
25. Суспільний і державний устрій Англії. – *Давидович*²⁰
27. Маніфест – декальог. –
28. Капітула ордену смерти й геройського життя. –

* Базою називалися західноукраїнські землі, тобто реферат мусила готувати Крайова Екзекутива ОУН на ЗУЗ.

П. С. Обіжник ч: I, в якому є згадка про те, щоб ВШСпівпрацівники по підготові журналу переслали статті, написані на тему тотожну з їх рефератом, підписаному модифікується на стільки, щоб при нагоді листування з підписаним по можності тільки зазначили, що дану справу заактуалізували в якомусь виданні.

Слава Україні   *Зиновій Карбович*²¹
23. IV. 1938.

Р. С. Сьогодні одержав я листи від п. Рубича, п. Низоли. Повідомляють, що давніше вже написали, але, як стверджують, по дорозі обоє їх листи пропали. Цілість проблематики узгідниться з п. Торком²². Пише, що В. запропонував йому статтю п[ід] н[азвою] ...^{*}, в часі, й після... Аналогічне мав би мати п. Торк. Відписую п. Низ[олі], щоб брався за те, що одержав від В. – Орієнтаційно подаю йому всі теми й копію листа до п. Торка. По розмові з п. Торком все це повертаю. Остаточне устійнення військ. тематик подам негайно по узглядненню з п. Торком. Поволі люде беруться до праці. Добре. – З 1. V. Починаю писати мій другий реферат про УНР. З 1. VI. Буде устрій, маніфест ще опрацьовується.

У зв'язку з тим, що остаточно вже справа налажується, сливе всі вже відповіли, трохи концентруюся, а то при писанню диспозицій рефератів на різні теми дуже ...^{**}, бо в кожному проблему від “жидівства” до “метафізики” треба було входити, – і це хвилювало, – та зібравши думки на одну справу, після полагодження всіх з поодинокими людьми, то в цьому й другому тижні скінчу, зможу над самою справою організації журналу вже на місці з ...^{***}, формою, змістом, ...^{4*} і т. д. і т. д. думати – а наприкінці прохаю ще раз вибачити мені за нервозність, а у висліді її деякої перечулености, впливаючі заміти в моїх послідніх відповідях В. Буду більше уважливий до формульовок, щоб не викликали різних інтерпретацій. Нічого проти інтенції В. не зроблю. З найглибшою пошаною *[Підпис]*

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд С. Коновальця. Оригінал, машинопис. Жирним курсивом позначені слова, дописані олівцем. Другий постскрипtum є автографом, написаним чорнилом.

№ 9

Лист Миколи Ніцкевича до Ярослава Стецька від 6 травня 1938 р.

Софія, 6-го травня 1938 р.

Високоповажний Пане,

Листа Вашого, в якому мені подаєте приблизну програму статті про демолібералізм, одержав і почав працювати над нею. Але закінчення Вашого листа таке, що я мушу попередити Вас, що усеж не зможу виконати тої програми, яку мені накреслюєте. Ходить про те, про що я Вам вже писав, а саме, про масонство й “жидівство”. Річ у тім, що негативний вплив масонерії, а особливо жидівства на розвиток подій у світі й ослаблення народів не можна приймати як аксіому, а навпаки як теорему, яку ще треба доказати. Це моя думка, що датується не від сьогодні й якій я давав не раз конкретний вислів в товариських дискусіях з чільними нашими людьми в Подєбрадах, в Празі й в окремії, смію думати, обґрунтованій статті, надісланій з Софії до редакції Укр[аїнського] Слова.

^{*} Два перших слова в назві написані незрозбірливо.

^{**} Це слово написане незрозбірливо.

^{***} Це слово написане незрозбірливо.

^{4*} Це слово написане незрозбірливо.

Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку...

Що торкається масонства, можу тільки зазначити, що для мене це питання цілковита мряка й думаю, що не тільки для мене – а для багатьох, багатьох, як Українців, так і неукраїнців. Містика зовнішніх форм масонерії мене ніяк не лякає – а навпаки смішить. Не бачу я в масонстві чинника поважного, з яким можна було б поважно рахуватися. Тим більше, коли ходять про Український ґрунт, де впливи масонства були слідні ув останніх десятиліттях 19 ст. – а тепер, маю данні думати, про них і сліду не лишилося. Масонство – це одно з тих пугал, що їм лякається маловірних і одно з помийниць, в які виливається бруд, яким оправдується власне безсилля.

Вважаю потрібним рахуватися тільки з дійсно існуючими фактами – а не з туманом “тридцятьдевятим”, яким для мене є масонство. Отже, ще раз підкреслюю, що в криві вулички здогадів про страшну силу масонерії залазити не можу й не буду. Але це питання для мене не є принциповим натомісць наскрізь принциповим є для мене питання нашого відношення до жидівства. Я не є юдофілом – але одночасно відмовляюся бути юдофобом – власне тому, що юдофобство ріже впоперек всім нашим інтересам, від’ємно впливає на психологію нашого народу й мішає наші карти у міжнародній пропаганді Української Визвольної Ідеї. Українське юдофобство, як і юдофобство взагалі, зросло наслідком того, що звідкись взялося переконання, про надзвичайну силу жидівства, про його цілковиту одностайність – головно про існування світового жидівського центру, що прямує до завойовання світа. І цього, як аксіому, прийняти не можу, бо знаю, що жиди поділені так само, як і ми грішні на безліч ідеологічних напрямків і політичних угруповань. Думаю, що Ви знаєте про той факт, що навіть в лоні сїонізму нараховується декілька ворогуючих між собою напрямків. Гадаю, знаєте також, що ні один світовий жидівський конгрес не пройшов без скандалів – а останній з них, що відбувся у Празі, скінчився навіть бійкою. Існування “сїонських мудреців” – це є байка, яку вигидав московський професор, очевидно, не без втручання “Союза Русскаво народа”, щоби дати жир чорносотенним єпископам і оправдати постійне спадання сил Московської імперії. Я розумію, що протоколи “С. М.” для декого дуже вигідна карта – але для кого вона вигідна, нехай нею користується – а для нас вона, коли хочете знати, ніж у спину нашої революції. Може сміятиметься – але це цілком не смішно. Постараюся обґрунтувати чому. Безпосереднім приводом до написання тої статті, про яку я згадував з початку цього листа, було надрукування в Новому Шляху дуже нерозумної й шкідливої замітки п. з. “Три Срулі – один Руский”. Кожному, що хоч трошки обізнаний з російською “культурою”, ясно, що большевизм є походження суто московського й датується часом розпочаття європеїзаційних експериментів, що наклали на азіатську голову європейський циліндр. Треба бути сліпим і глухим, щоби не бачити большевизму в цілій безпереривній низці коріфеїв московської літератури й в дикому московському імперіялізмі.

І ось коли з такою міркою підходити до большевизму, а ця мірка єдино можлива – то треба признати, що жиди тут просто ні при чім. Вони до большевицької революції примазались так само, як і до європейського капіталізму. Такими замітками, як повища в “Н. Ш.” – а таких появилася ціла низка у цілій нашій націоналістичній пресі – ми не хочачи даємо карти в руки москалям, що тільки й чекають можливості вибілитися й звалити свою вину на когось иньшого. Найвигіднішим для них офірним звірям є, були й будуть Жиди. Коли б Ви жили в малоросійському осередку – де від українства до російського патріотизму тільки один крок – Ви б ясно зрозуміли всю небезпечність антисемітизму на нашому ґрунті.

Доказують нам, це свої й чужі, що жида сильні й що, головню, вони хочуть бути найсильніші за всіх – а це ніяк не погоджується з тим фактом, що наприклад, німецька закордонна торгівля цілком не потерпіла від переслідування жидів у Німеччині. Вважаю, що найрозумнішим було б згодитись, що жида, як і всі інші люде, хочуть жити й використовують всі можливости, щоб це життя собі улегшити, Є між ними т. зв. асимілятори, що прагнуть злитися цілковито з тими народами, на території яких вони живуть – але цей напрямок успіху не має не тому, що не знаходиться жидів, які хотіли б асимілюватися – а тому, що це неможливе з огляду на расові ознаки жидівства, що не дозволяють нікому з нас, арійців, забувати, що дана людина, хоч би й двадцять, раз хрещена й денаціоналізована є жидом. Про силу жидів проречисто свідчить також і факт скандального кінця Блюма²³ й тріюмфальна перемога Даладіє²⁴.

Всю цю мову я веду до того, що, на мою думку, треба рахуватися з реально існуючими фактами, завжди стояти близько до життя – а що торкається нас самих ніколи не робити собі принципом того, що для других хоч би навіть і дуже сильних, є тільки тактичним засобом.

Не міститься мені якось в голові, що одночасно в нашій націоналістичній пресі друкується про те, що на С[хідних] З[емлях] жидівське населення почало вже йти за хвилями Української стихії, що є данні, що жидівство вже зревизувало свій погляд щодо Української Державности – й статті яскраво антисемітські, вибачайте мені, принаймні в даній хвилині, нікому з нас не потрібні, шкідливі.

Написав я це все, щоб було ясно, як я думаю – й чому так думаю. Жалую дуже, що моя стаття на цю тему не була публікована. Отже, на закінчення, підкреслюю, що розробляючи питання про демократію, в найменшій мірі не торкатимусь ні масонерії, ні жидівства. В основі питання про демократію лежить для мене ідеологія Ж. Ж. Русо й інших “арійців”, що розплодили ріжного роду “демократії” й “соціалізми”. Коли такий мій погляд Ви можете сприйняти, то прошу мене повідомити про це – коли ж ні – прошу також повідомити, щоб я не губив собі часу над працею, з якої не буде ніякої користи. До часу одержання Вашої відповіді я роботу продовжуватиму.

Слава Україні!

М. Ніцкевич

Одержав 9/IV.38. Карбович

Архів ОУКО у Вінніпезі. – Фонд Є. Коновальця. Оригінал, машинопис.

КОМЕНТАРІ

1. Йдеться про українських військовополонених в Італії.
2. Безручко Марко (1883–1944) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР.
3. Йдеться про львівську газету “Вперед”, що виходила в 1911–1934 рр.
4. Conditorei Grellinger – кафе-кондитерська, що розміщується за адресою Франц-Йозеф плац, 6, у Відні з 1871 р. і до теперішнього часу.
5. Тобто офіційним призначенням.
6. Сенік Омелян (1891–1941) – український військовий і політичний діяч, член ПУН, фінансовий референт (псевдоніми Гриб, Грибівський, Біляк, Канцлер, Урбан).
7. Свенціцький – організаційний псевдонім Олега Кандиби-Ольжича. У своєму листуванні з Євгеном Коновальцем О. Ольжич з метою конспірації писав про себе в третій особі, вживаючи організаційний псевдонім.
8. Мудрий – один з організаційних псевдонімів Євгена Коновальця.

Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку...

9. Чемеринський Орест (1910–1942) – український політичний діяч, публіцист. Керівник Націоналістичної пресової служби, референт пропаганди ПУН під проводом А. Мельника (псевдонім Ярослав Оршан). Розстріляний разом з дружиною Дарією Гузар у Бабиному Яру в лютому 1942 р.

10. Колодзінський Михайло (1902–1939) – український військовий і політичний діяч, член ОУН (псевдоніми Гузар, Кум). Начальник Генерального штабу Карпатської Січі. Загинув у бою з угорськими загарбниками.

11. Габрусевич Іван (1902–1944) – український політичний діяч, член ОУН (псевдоніми Джон, Іртен). Крайовий провідник ОУН на ЗУЗ. Загинув у концтаборі Заксенгаузен.

12. Мартинець Володимир (1899–1960) – український військовий і політичний діяч, публіцист. Член ПУН, референт преси і пропаганди (псевдоніми Туратті, Сокирка, Кедрин, Волянський).

13. Кушнір Макар (1890–1951) – український політичний діяч. Член ПУН (псевдонім Богуш).

14. Сушко Роман (1894–1944) – український військовий і політичний діяч. Командир 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР. Член ПУН (псевдоніми Сич, Кіндрат, Дашкевич).

15. Колосовський Володимир (1884–1944) – український військовий діяч. У червні 1918 р. начальник розвідного відділу Генерального штабу Збройних сил Української держави. Член Військового штабу ОУН (псевдонім Рубич).

16. Капустянський Микола (1881–1969) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Член ПУН (псевдоніми Низ, Низола, Степовик).

17. Барановський Ярослав (1906–1943) – український політичний діяч. Президент ЦЕСУС, член ПУН (псевдоніми Макар, Фіялка, Лімницький).

18. Бойдуник Осип (1895–1966) – український політичний діяч. Хорунжий УГА, член ПУН (псевдоніми Діброва, Михайлович, Явірський).

19. Ніцкевич Микола (1906–1969) – український політичний діяч, член ОУН, відпоручник ПУН на Болгарію.

20. Давидович Євген – український політичний діяч. Народився в Канаді, в другій половині 1930-х рр. був представником ПУН у Великій Британії.

21. Стецько Ярослав (1912–1986) – український політичний діяч. Голова Проводу ЗЧ ОУН (псевдонім Зиновій Карбович).

22. Курманович Віктор (1876–1945) – український військовий діяч, генерал-чотар УГА, державний секретар військових справ УНР. Член ПУН (псевдонім Торк).

23. Блюм Леон (1872–1950) – французький державний і політичний діяч. Прем'єр-міністр Франції. Перший єврей на чолі французького уряду.

24. Даладьє Едуар (1884–1970) – французький державний і політичний діяч. Прем'єр-міністр Франції.

Дмитро Бурім (Київ), Юрій Черченко (Київ). **Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпезі**

У статті дано огляд документів фонду Євгена Коновальця з Архіву Осередку української культури і освіти у Вінніпезі. Це одна з найбільших збірок документів полковника Коновальця. У фонді зберігається його листування, інші документи, деякі особисті речі, книжки з його домашньої бібліотеки. Наприкінці статті публікуються окремі документи цього фонду.

Ключові слова: архів, Осередок української культури і освіти, Вінніпег, документи, Коновалець.

Дмитро БУРІМ, Юрій ЧЕРЧЕНКО

Dmytro Burim (Kyiv), Yurii Chernenko (Kyiv). **An Overview of Yevhen Konovalts's Archival Depository in the Ukrainian Cultural and Educational Centre in Winnipeg**

The article draws from one of the a largest collections on Colonel Yevhen Konovalts which features his personal archival depository in the Ukrainian Cultural and Educational Centre in Winnipeg, such as: correspondence, other sort of documents, books from his personal library, and some private items. Several documents are published in the appendix to the study.

Keywords: archive, Ukrainian Cultural and Educational Centre in Winnipeg, document, Konovalts.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ)

**ОСОБОВІ СПРАВИ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ АВОКЕФАЛЬНОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ: ЗБЕРЕЖЕНІСТЬ,
АКТУАЛІЗАЦІЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ**
(На матеріалах фонду № 3984 ЦДАВО України, м. Київ)

Едиційна археографія бере свій початок в середині ХІХ ст., коли наукові інституції та окремі археографи розпочали працю з дослідження та публікації джерел з історії України. Розвиток історичної науки у ХІХ ст., прагнення до вивчення документальної історії спричинили утворення спеціалізованої інституції у справах видання багатой і малодослідженої спадщини українського народу¹. Характерною особливістю розвитку археографії ХІХ – початку ХХ ст. в Україні була послідовна спадкоємність традицій едиційної практики, перш за все тематики і методики публікації документів.

Одним з напрямів сучасних публікацій документальної спадщини є публікація документів Української автокефальної православної церкви (1921–1930) на чолі з митрополитом УАПЦ Василем Липківським (1864–1937) та її наступниці Української Православної Церкви (1930–1939), які донедавна зберігались у спецхранах державних архівів, архівах служб безпеки і частково були представлені в особових фондах дічів тієї доби.

На початку 1990-х рр. виникла нагальна потреба пошуку і запровадження до наукового обігу як виявлених в архівах просопографічних відомостей, так і вже опублікованих в діаспорі документів УАПЦ, де біографічні дані церковних і світських діячів були опубліковані у вигляді коментарів до публікацій інших документів загального змісту. На той час в Україні інформація щодо біографій діячів УАПЦ була вкрай обмеженою і зводилася до коротких відомостей стосовно тих біографій, що були опубліковані до 1917 р.

Поступово інтерес до біографічних даних діячів суттєво збільшився, і відомості про них стали цікавими самі по собі, бо багато з них були не тільки церковними, а й відомими політичними діячами громадськими та мистецькими 1920-х – 1930-х рр. Це Василь Липківський, Володимир Чехівський, Микола Чехівський, Микола Хомичевський (Борис Тен), Кирило Стеценко, Михайло Мороз та ін. Для публікацій біографій цих та інших діячів УАПЦ ці постаті визначені вже не як “буржуазні націоналісти” чи “петлюрівці, що переходили в церкві”, а як видатні діячі “розстріляного відродження 1920-х рр.”.

¹ Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань / Упоряд. О. Журба, М. Капраль, С. Кіржаєв. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 6.

Процес утворення та існування Української автокефальної православної церкви спочатку відбувся в складних умовах розгортання і поразки Української революції 1917–1921 рр., а потім продовжувався в УСРР, де одночасно розгорталася боротьба за зміцнення тоталітарної атеїстичної держави. Спроба утворення національної церкви, відродження традицій українського православ'я, загальне революційне піднесення великої кількості віруючих відбувалися одночасно з руйнуванням попередньої структури Російської православної церкви в Україні.

Ключовими моментами, з якими пов'язаний процес ліквідації УАПЦ, були реалізація основних положень радянського законодавства про релігію та церкву в УСРР, втілення в життя таємних інструкцій спеціальних відділів карних органів влади з керування церковними громадами різних конфесій і церков, процес “Спілки визволення України”², який сам став відправною точкою і підставою для формулювання звинувачень у слідчих справах проти діячів УАПЦ впродовж 1930–1939 рр. в Києві і на периферії. До кінця 1930-х рр. ідеологічна складова політичних репресій кілька разів змінювалася і змінювала пріоритети, що зумовлювало зміну напрямів і критеріїв переслідування церковних діячів аж до повної ліквідації цієї структури.

Однією з особливостей вивчення біографістики є можливість зрозуміти епоху через конкретну людину, яка діє в певних умовах і одночасно впливає на хід подій, тому повнота інформації щодо біографій учасників подій значно розширює коло уявлень про події і дає змогу заповнити інформаційні лакуни щодо головних і другорядних подій.

У справі випрацювання методики вивчення біографій діячів УАПЦ 1920-х – 1930-х рр. велике значення має проблема подолання методологічних засад відразу кількох вже існуючих концепцій. Найближчою і кількісно переважаючою всі інші є методологія радянської доби. Але в радянських виданнях, скрізь, де містилися біографічні відомості, були тільки схвалені ідеологічними відділами компартії особи. Натомість очільників українського політичного і церковного рухів за незалежність згадували мало і тільки в контексті їхніх характеристик в ідеологічному плані³.

² Див., напр.: *Болابольченко А.* СБУ – суд над переконаннями. – К., 1994. – 114 с.; *Шаповал Ю. І.* Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою “Спілки визволення України” // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матер. наук. конфер. (Київ, 12 жовтня 1996 р.) / Ред. А. Зінченко. – К., 1997. – С. 163–172; Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників Української автокефальної православної церкви (1919–1938). За документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ / Упоряд. І. Бухарева, С. Кокін, І. Преловська, Г. Смирнов. – К., 2005. – № 1/2 (24/25). – Ч. 1. – 344 с.; *Преловська І. М.* Процес “Спілки визволення України” 1930 р.: Анатомія процесу розгортання політики насильства проти віри в УРСР: Доповідь на XX міжнар. наук. конфер., м. Львів, 12–15 травня 2010 р. // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник. – Львів, 2010. – Кн. 1. – С. 701–708; та ін.

³ *Дмитрук К.* Під штандартами реакції і фашизму. (Крах антинародної діяльності уніатської та автокефальної церков). – К., 1976. – 383 с.; *його ж.* Кому служили і служать зрадники з так званої автокефалії. – К., 1977. – 46 с.; *його ж.* Жовто-блакитні банкроті: Документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті. – К., 1982. – 399 с.

Особові справи діячів Української автокефальної православної церкви...

У 1990-х рр. у зв'язку з надходженням документальних і публіцистичних матеріалів з Європи, США, Канади, Австралії, де діяли осередки різних відгалужень УАПЦ, з'явилася потреба узгодити наявний в Україні масив літератури та інформацію з діаспори.

Це викликало конфлікт у справі тлумачення понять та визначень, що діаметрально протилежно визначали діячів УАПЦ. Якщо радянські формулювання мали агресивно-звинувачувальні терміни, що виникли в період гострого протистояння та репресій (“націоналісти в рясах”), то для багатьох науковців та публікаторів діаспори УАПЦ взагалі була уособленням національного духу в православ'ї і тому в оцінках біографій її діячів переважали в основному глорифікаційні визначення.

У книзі протопресвітера Демида Бурка митр. Василю Липківському присвячено низку нарисів (“Митрополит Василь Липківський”⁴, “Арешт митрополита Василя Липківського”⁵, “Три листи митрополита Василя Липківського в Америку до прот. Петра Маєвського”⁶), а також вміщено невеликі нариси про М. Борецького, І. Павловського, С. Орлика, К. Кротевича, П. Левицького, Ю. Міхновського, Ю. Жевченка, М. Чехівського, К. Стеценка, Й. Оксіюка, Ю. Сіцинського, А. Кримського⁷ та інших діячів.

Попри незаперечну цінність наведених свідчень очевидця тих подій, а також відомостей про те, що неможливо підтвердити документально, в цій книзі відомості про діяльність церковних і культурних діячів мають відверто апологетичний характер, а повідомлення про їхнє засудження і страту взагалі ґрунтуються на переказах і мають на меті створення образів мучеників за віру. Тому, не маючи вірогідних свідчень про останні роки життя діячів УАПЦ, їх усіх майже автоматично зараховували до страчених у катівнях чи таборах ГПУ–НКВС у 1920-і – 1930-і рр.

Всі інші видання, які вийшли друком за кордоном України, в основному містять більш чи менш вірогідні матеріали, які ґрунтуються на спогадах учасників подій⁸.

В українській історичній науці випрацювалася власна методологія публікацій джерел з історії УАПЦ, в т. ч. і біографій її діячів. Важливим для вивчення і публікації документальної спадщини стало всебічне опрацювання всіх вищевказаних матеріалів, порівняння їх, набуття нових архівних розробок та публікацій джерел, осмислення та нова інтерпретація. Етапними моментами в цій справі є нові енциклопедичні видання, дослідження в галузі некрополістики, які дали змогу уточнити дати і обставини упокоєння

⁴ Бурко Демид, *протопр.* Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут-Бавнд-Брук, 1988. – С. 223–235.

⁵ Там само. – С. 247–249.

⁶ Там само. – С. 250–254.

⁷ Там само. – С. 345–351.

⁸ Див., напр.: Теодорович І. Благодатність ієрархії УАПЦ. – Регенсбург, 1947. – 143 с.; Потієнко В. Відновлення ієрархії Української Автокефальної Православної Церкви. – Новий Ульм, 1971. – 68 с.; Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т. – Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1977; репринтне видання: К., 1998. – Т. IV: У 2 кн. (XX ст.) та інші збірники і публікації.

релігійних діячів, частково опубліковані спогади і нарешті відкриття для дослідників матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ)⁹.

Отже, є потреба розширити поле пошуків та публікації біографій діячів УАПЦ, зокрема тих, що не запроваджені до наукового обігу. Матеріали з державних архівів вже частково залучені до наукового обігу у справі вивчення процесу репресій в УРСР 1920-х – 1930-х рр., тому необхідно поглибити ці знання для подальшого наукового вивчення обставин діяльності цієї церкви у 1930–1938 рр., уточнення інформацій щодо життєписів церковних діячів, активістів і дотичних до них осіб та публікації цих документів.

Документи з ГДА СБУ дозволяють зрозуміти механіку дії відкритого і таємного застосування норм радянського законодавства щодо церкви. Важливим для вивчення оригінальних документів, які мають найбільшу репрезентативність у справі вивчення біографій діячів УАПЦ 1920-х – 1930-х рр., є фонд № 6 “Кримінальні справи на осіб, яких знято з оперативно-довідкового обліку в інформаційних центрах УВС–МВС України” ГДА СБУ, в тому числі справи, які було передано до ЦДАГО України у 1990-х рр. згідно з Указом Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. “Про передачу архівних документів Комітету Державної Безпеки України до державних архівів республіки” № 1525-ХП.

Згодом у видавництві “Смолоскип” було опубліковано збірник зведених біографій репресованих діячів УАПЦ, укладених на підставі їхніх архівно-кримінальних справ¹⁰. Але інформація з тих справ, які містять відомості про останній період життя і страту – у більшості випадків – цих осіб, не є вичерпною, і виникає проблема її порівняння з іншими просопографічними джерелами, зокрема відомостями з інших архівів про біографічні дані та церковну діяльність.

У архівно-кримінальних слідчих справах ГДА СБУ щодо діячів УАПЦ – митрополита Василя Липківського, братів Володимира і Миколи Чехівських, Михайла Мороза, Костянтина Бутвиненка та ін. містяться відомості про обставини їхнього життя та діяльності доби Української революції, що надає можливість уточнити багато нез’ясованих фактів з біографій не тільки них самих, а й інших діячів “розстріляного відродження”¹¹. Адже в їхніх справах

⁹ Преловська І. М. Слідчі справи братів Чехівських як нове джерело до вивчення біографій репресованих діячів УАПЦ (1921–1930 рр.) // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ: Науковий і документальний журнал. – К., 2003. – № 1 (20). – С. 258–277; *її ж.* Переслідування та ліквідація УАПЦ (УПЦ) (1921–1938 рр.): огляд архівно-слідчих справ ГДА СБ України та ЦДАГО України // Там само. – К.; Харків, 2009. – № 1 (32). – С. 26–48; та ін.

¹⁰ Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): Біографічний довідник. – К., 2011. – 184 с.: іл.

¹¹ Преловська І. М. Методика досліджень біографій діячів УАПЦ 1920–1930-их рр. у контексті едичіної археографії // Наукові праці Національної Бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – К., 2006. – Вип. 16. – С. 521–530; *її ж.* Документальні джерела для дослідження персонального складу діячів УАПЦ (1921–1930) – УПЦ (1930–1939) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник / Упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів, 2014. – Кн. 1. – С. 552–560; та ін.

Особові справи діячів Української автокефальної православної церкви...

згадуються інші особи, причому як ті, що є фігурантами інших архівно-кримінальних справ, так і всі ті, з ким служили, працювали і взагалі контактували очільники УАПЦ упродовж 1920-х – 1930-х рр.

При використанні кожного з різновидів джерел варто застосовувати певну методику, виходячи зі специфіки матеріалів, поєднуючи всі наявні свідчення та порівнюючи суперечливі відомості. Поєднавши зусилля дослідників, можна буде накопичити масив інформації щодо біографічних даних діячів УАПЦ, який згодом буде використаний в масових публікаціях і стане доступним не тільки вузькому колу науковців, а й ширшому загалу внаслідок створення бази даних.

Досі не дослідженим і не опублікованим є великий масив документів, які виявлені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), м. Київ, фонд № 3984 “Українська Автокефальна Церква. Відділ Керівничий”, хоча в описі зазначено інший заголовок: “Украинская автокефальная православная церковь, г. Киев”. Попередньо ці справи зберігалися в ЦДІА УРСР (м. Харків), де фонд мав № 880. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального державного архіву Жовтневої революції, згодом ЦДАВО України, фонд отримав номер № 3984.

В описі № 2 сконцентровано особові справи духовенства УАПЦ (“Личные дела духовенства”), а також тих, хто бажав приєднатись до кліру УАПЦ і отримати висвячення в диякони чи священники цієї церкви. Станом на 2018 р. нараховується 1280 справ за 1922–1929 рр., але в самих справах є особові документи або їхні копії, які датовано кінцем ХІХ – початком ХХ ст.

В описі зазначено також ті справи, які вибули з невідомих причин, хоча там іноді зазначено імена і прізвища тих, на кого були заведені ці справи. Це зокрема справи № 70 (справу на диякона Білотенка Антона Матвійовича знято з обліку в 1964 р.), № 102 (Божко Яків), № 383 (о. Костянтин Костянтинович Дикий), № 394 (о. Іван Єфимовський) та ін. Окремі справи позначені просто як такі, що вибули (№ 130, 275, 455, 1273, 1376, 1398, 1410, 1424, 1504 та ін.).

Серед наявних у ЦДАВО України справ практично повністю відсутні особові справи єпископату УАПЦ і найбільш відомих активістів автокефального руху як у церковному сані, так і кандидатів на висвячення.

Виняток становлять особові справи єпископів УАПЦ Самборського Володимира Ілліча¹², Феодосія Сергєєва¹³ (у справі є лише його лист до Президії ВПЦР від 8.ІІІ. 1928 р. з відмовою зайняти посаду архієпископа Семиріченського за станом здоров’я і нез’ясованості умов життя) і Чулаївського Якова¹⁴. Але у цих справах практично відсутні особові документи, а також інформація про єпископську діяльність у складі УАПЦ.

Така сама ситуація з особовими документами відомих діячів, коли у справі папери практично відсутні. Це стосується таких діячів, як рідний брат засудженого на процесі “СВУ” Володимира Дурдуківського – протодиякон Олександр Дурдуківський (у тексті опису № 2 чомусь записаний як

¹² ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 1140: Самборський Володимир Ілліч.

¹³ Там само. – Спр. 1166-а: Сергєєв Феодосій.

¹⁴ Там само. – Спр. 1436: Чулаївський Яків.

“Дурдумский”). В особовій справі є тільки його заява про висвяту в сан священика УАПЦ від 5.V. 1922 р., хоча він був одним з чільних діячів автокефального руху 1917–1921 рр.¹⁵

Серед інших активних діячів УАПЦ, які також є відомими своєю участю у створенні церковної структури впродовж 1917–1921 рр., виявлено особові справи священика Києво-Софійського собору о. Павла Погорілка¹⁶, настоятеля Дунаєвецької парафії Рихтецької Слобідки Кам’янець-Подільської округи Довжецького району о. Олексія Потульницького¹⁷, катедрального протоієрея Казанського собору м. Кам’янець-Подільського о. Юхима Січинського¹⁸ (№ 1189), члена Малої Ради ВПЦР, автора доповіді про необхідність дотримання канонів Російської церкви на засіданні Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 20 жовтня 1921 р. о. Ксенофонта Соколовського¹⁹, геніального українського композитора, реформатора церковного богослужіння УАПЦ прот. Кирила Стеценка²⁰ та ін.

Цікавим збігом є наявність відомостей про братів Слухаєвських як серед особових справ діячів УАПЦ²¹, так і серед архівно-кримінальних справ ГДА СБУ²², а також про члена УАПЦ (Соборноправної) у післявоєнній Німеччині, автора документальної збірки з історії УАПЦ²³ о. Митрофана Явдася²⁴, священика з Полтавщини о. Костянтина Биковця²⁵ та ін.

Окремо слід зазначити, що цілий пласт архівних справ відсутній, зокрема це справи № 576–835, які вибули за описом. Після архівної справи № 575 “Коломієць Борис Якимович” іде архівна справа № 836 “Мізерницький Юрій”, тобто 259 архівних справ відсутні, причому немає відомостей про тих осіб, на яких було заведено ці справи.

Зведена інформація, синтезована з різних за обсягом і наповнюваністю особових справ діячів УАПЦ, дає змогу значно розширити дослідження з історії України XIX–XX ст., історії церкви, джерелознавства, біографістики, некрополістики, краєзнавства тощо. Огляд особових справ дає можливість порівняти вже наявні біографічні дані діячів УАПЦ, які було оприлюднено в

¹⁵ Там само. – Спр. 381-а: Дурдуківський (Дурдумский) Олександр.

¹⁶ Там само. – Спр. 1030: Погорілко Павло.

¹⁷ Там само. – Спр. 1062: Потульницький Олексій Михайлович.

¹⁸ Там само. – Спр. 1189: Січинський Єфимій.

¹⁹ Там само. – Спр. 1223: Соколовський Ксенофонт Павлович.

²⁰ Там само. – Спр. 1247: Стеценко Кирило Григорович.

²¹ Там само. – Спр. 1206: Слухаєвський Микола Петрович; Спр. 1207: Слухаєвський Борис Петрович. – Арк. 1–3.

²² Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі... – С. 92–96.

²³ Явдася М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен; Інгольштадт, 1956. – 228 с.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 1509: Явдася Митрофан Іванович; Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі... – С. 111–112.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 114: Биковець Костянтин Петрович; Бухарева І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі... – С. 18–19.

Особові справи діячів Української автокефальної православної церкви...

діаспорних виданнях та в процесі вивчення архівно-кримінальних справ, що зберігаються в архівах органів держбезпеки, з тими даними, що є в справах опису № 2 фонду № 3984 ЦДАВО України.

У процесі виконання науково-дослідної роботи з підготовки до публікації відомостей з особових справ діячів УАПЦ було здійснено упорядкування анкетних даних з виявлених архівних справ опису № 2 фонду № 3984 ЦДАВО України.

Для уніфікації інформації було використано таку схему: 1. Прізвище, ім'я та по батькові; 2. Вищий сан (дата); 3. Дата (стиль) й місце (село, повіт, губернія) народження; 4. Освіта (назва навчального закладу й дата вступу до нього або закінчення); 5. Висвята (хто, де й коли); 6. Дата переходу з РПЦ, "живої" та ін. церков; 7. Церковна кар'єра; 8. Дружина (дівоче прізвище), діти (імена й дати народження); 9. Додаткові відомості: автор керував хором, мав бібліотеку; 10. Дата анкети чи останнього документа справи; 11. Архівна легенда: ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 2. – № архівної справи.

В описі № 2 фонду № 3984 ЦДАВО України та на титульних сторінках справ прізвища, імена та по батькові священнослужителів та кандидатів у клірики УАПЦ можуть відрізнитись (іноді суттєво!) від тих, які є в документах. Однією з очевидних причин такого стану є та, що архівні співробітники в ЦДА УРСР (м. Харків) при укладанні україномовних документів недостатньо володіли українською мовою і, будучи очевидно російськомовними, довільно записували назви особових справ. Зокрема всі прізвища, які починаються в українському варіанті з літери "І", у самому тексті опису № 2 написано російською на літеру "И".

Невідомо, в якому вигляді були ці справи до того часу, коли їх було передано до державного архіву. В особовій справі прот. Ксенофонта Соколовського збереглася стара обкладинка особової справи, яку було виготовлено на замовлення ВПЦР типографським способом у 1920-і рр.²⁶ На обкладинці темно-синього кольору, яку прикрашено графічним орнаментом, надруковано "Всеукраїнська Православна Церковна Рада", нижче залишено місце для вписування назви відповідної установи, яка підпорядковувалася ВПЦР, надруковано "СПРАВА № _____" і залишено місце для майбутньої назви цієї справи, надруковано рядки для зазначення хронологічних рамок, відмітки секретаря ВПЦР та того, хто згодом перевіряв справу.

В іншій особовій справі на титульному аркуші зазначався архівний № 508 і попередня назва фонду "Автокефальная церковь. Дело Диакона Карабели Ивана Андреевича", але на звороті титульної сторінки цієї справи є інший напис, який, можливо, має стосунок до формування цього фонду на початковому етапі. На цій старій титульній сторінці було написано: "Фонд Автокеф[альной] Церкви. Дело: Персональные карточки священнослужителей Харьковской Окр[ужной] Церковн[ой] Рады. Начато: 1928 г. Кончено: 1930 г. На ___ Листах"²⁷.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 1223: Соколовський Ксенофонт Павлович.

²⁷ Там само. – Спр. 508. За описом і титульним аркушем у цій справі можуть бути документи диякона Карабели Івана Андрійовича, але в самій справі містяться документи диякона Микільської парафії УАПЦ м. Чернігова Канюки Івана.

Утім, абсолютна більшість особових справ діячів УАПЦ збереглася в типових картонних обкладинках з ЦДІА УРСР (м. Харків), де на титульному аркуші зазначалися архівний № __ і попередня назва цього фонду “Автокефальная церковь”. Перші відмітки ЦДАВО України у м. Києві про перегляд кожної справи починаються з 3 березня 1992 р.

За обсягом особові справи священнослужителів і кандидатів у клірики УАПЦ різняться між собою. Деякі являють собою один аркуш, в якому містяться тільки найкоротші відомості про священника чи диякона, іноді навіть без зазначення дати і місця заповнення. Це зумовило надзвичайно бідні відомості про багатьох осіб. Найкоротшими документами можна вважати заяви до ВПЦР, які мають обсяг $\frac{1}{4}$ аркуша і містять мінімум інформації. Але з огляду на те, що йдеться про поки що не залучений до наукового обігу масив біографічних даних, навіть такі скупи довідки мають певний інформаційний потенціал для розширення поля вивчення кількісного і якісного складу УАПЦ 1920-х рр.

У деяких справах трапляються дореволюційні формуляри, надруковані друкарським способом церковнослов'янською мовою на 8-ми аркушах під назвою “Послужные списки священно-церковно-служителей с их семействами и церковных старост и сведения о вдовах и сиротах подведомственных церкви”, які заповнені від руки і підшиті до справ тих священників Російської православної церкви, які свідомо перейшли до УАПЦ.

В одній з особових справ є заповнений на машинці типографський бланк “Допрос ставленнику пред рукоположеніем во діакона”, надрукований у друкарні І. Л. Фрішберга у м. Полтаві. Цей текст, складений дореволюційними синодальними установами Російської церкви, містить загальні відомості про ставленника, обіцянки та зобов'язання як особистого характеру (одяг, участь у богослужінні, зовнішній вигляд, виховання дітей у православному дусі), так і гарантії не підтримувати будь-які політичні товариства без благословіння правлячого єпископа²⁸.

Деякі особові справи являють собою надрукований друкарським способом бланк опитувальної картки ВПЦР, в якій, як правило, містяться докладні відомості з життєпису особи – дата і місце народження, дата одруження, повний перелік навчальних закладів, в яких навчалася особа, часто із зазначенням дати видачі і номера посвідчення про навчання. Такі картки складено за всіма правилами діловодства. У них наявні номери реєстрації як на місцях, так і в канцелярії ВПЦР в м. Київ (вул. Володимирська, 24), проставлено печатки округових, крайових, повітових або парафіяльних органів управління УАПЦ, підписи відповідальних осіб.

Найчастіше з такого типу документів зустрічаються “Запитальні картки для осіб, що бажають працювати на священноцерковнослужительських посадах в українських парахвіях”, розроблені ВПЦР. Вони заповнювалися у 1921–1923 рр. бажаючими приєднатися до народної церкви і отримати висвячення у відповідний церковний сан. Запитальна картка – це надрукована друкарським способом розлога анкета (в архівній справі № 307 виявлено машинописний варіант запитальної картки з п. 1–16)²⁹. Текст бланка надрукований на

²⁸ Там само. – Спр. 1242: Степаненко Пилип Микитович. – Арк. 11–11 зв.

²⁹ Там само. – Спр. 307: Дадачко Василь Іларіонович.

аркуші з обох сторін. Зверху гриф: “Всеукраїнська Православна Церковна Рада”. Ліворуч надруковано запитання, праворуч залишено місце для вписування відповідей. Запитальна картка включає у себе 24 пункти. Анкетований мав подати своє повне ім'я, дату і місце народження та проживання на момент заповнення картки, дані про віросповідання, отриману освіту.

Важливо зазначити, що запитальна картка – один з небагатьох документів, в яких акцентується увага на національному і становому походженні (п. 7: “Якої нації й стану Ви по походженню”), хоча близько 1/3 респондентів опускали запитання про національне походження, при цьому зазначаючи станове. Можна припустити, що вони ідентифікували себе як українців і не вважали за потрібне зайвий раз це підкреслювати.

Ставилися запитання про сімейне становище майбутнього служителя культу: неодружений, вдівець, якщо одружений, то яким шлюбом (п. 9). В анкеті з'ясовувалося, чи має особа вже священничий сан (п. 11) і якщо так, то який і коли відбулося висвячення, яка саме парафія бажає обрати і на яку посаду. Були запитання про те, чи є конкретні українізовані парафії, які бажають обрати цього священнослужителя на певну посаду (п. 13). Окремий пункт анкети присвячено участі в українських культурно-просвітніх організаціях (п. 15), церковно-визвольному русі (п. 16), приналежності до українських церковно-релігійних організацій (братств, парафій та ін.) (п. 17).

Далі йде блок питань, що стосувалися основних засад новоутвореної церкви та діяльності її керівних організацій, зокрема запитання щодо того, чи відомий опитуваному статут українських православних парафій, який ухвалила ВПЦР (п. 19), чи визнає він автокефалію Української православної церкви (п. 20). Наступне запитання стосувалося того, чи визнає опитуваний, “що устрій української православної Церкви мусить непохитно будуватись на підвалинах автокефальности, соборноправности і взагалі на живому народньому ґрунті”, з уживанням при церковних відправах рідної мови, українських церковних співів, звичаїв і обрядів, а також чи визнає відокремлення Церкви від держави (п. 21).

Опитуваний окремо мав відповісти на запитання, чи “визнає він найвищим тимчасовим керівним органом автокефальної Української православної Церкви Всеукраїнську Православну Церковну Раду і чи згідний він підлягати вимогам статуту українських православних парахвій і розпорядженням Всеукраїнської Православної Церковної Ради” (п. 22)³⁰.

Опитуваний мав дати відповідь на запитання, чи обіцяє він провадити на парафії свою пастирську працю “в погодженні з напрямом діяльності В.П.Ц.Р.” і чи буде він непохитно і невинно повсякчас і за всяких обставин обстоювати й захищати всі права Автокефальної української православної церкви і не звертати на інший шлях (п. 23). Останнім запитанням було таке: “Чи почуває опитуваний в собі бажання високо тримати серед людности релігійно-моральний авторитет українського панотця?” (п. 24).

Закінчувався надрукований на бланку текст запитальної картки відомостями про те, що “парахвіяльна рада ___ української православної парахвії

³⁰ Текст статуту УАПЦ опубл.: Репресована УАПЦ. Політичні репресії проти священників... – С. 47–55.

при ___ церкві міста, села _____ вол. _____ пов. _____ на Київщині _____ посвідчує, що запитальна картка власноруч заповнена і підписана _____.

Голова ради _____ Писарь _____ “_____” _____ 192__ р.”.

Іншим видом друкарських бланків, які було запроваджено ВПЦР з метою отримання та впорядкування інформації щодо персонального складу УАПЦ є “Персональні картки” священнослужителів УАПЦ, які були введені у 1927–1930 рр. Такі бланки друкувалися в державних друкарнях, зокрема на них вказано: “Трест «Київ-Друк», 6-та друкарня”. У типографський спосіб друкувалася і нумерація бланків: Укрголовліт № 01380 (0880). Для укладення в особову справу бланк складався навпіл. На титульній сторінці містився такий текст:

№ _____ По реєстру _____ Окр. Церк. Ради № _____
“_____” Всеукраїнської Православної Церк. Ради № _____
Всеукраїнське Об’єднання Релігійних Громад
У.А.П.Ц.
Персональна картка
сан і посада _____
ім’я та по-батькові _____
Прізвище _____

Відтиск печатки округи УАПЦ Складена 192__ р. місяця ___ “___” дня
_____ Округовою Церковною Радою

Важливо зазначити, що запитальні картки та інші подібні варіанти анкет заповнювалися охочими працювати в УАПЦ, і прохання могло бути не задоволене з різних причин, а “Персональні картки” дають відомості про дійсних кліриків цієї церкви. Ці картки збиралися Округовими церковними радами з підпорядкованих їм церковно-адміністративних підрозділів і надсилалися до канцелярії ВПЦР.

У картках також зазначалися сан, повне ім’я (1 стовпчик), дата і місце народження (2-3), освіта (4), родинний стан (ім’я дружини й дітей, дати їхнього народження та яким шлюбом одружений) (5). Фіксувалася дата висвячення та особа, що його провела, з’ясовувалася церковна кар’єра (6), окремо акцентувалося на виконанні будь-яких особливих доручень УАПЦ (7). При заповненні персональної картки потрібно було перелічити всі місця церковного служіння в парафіях УАПЦ, з якого часу і по який відбувалося це служіння в кожній парафії, додаткові обов’язки окрім церковнослужіння. Окремо вимагалось подати відомості про заборони в священнослужінні, церковні покарання, перебування під державним судом (8). Опитувані мали записати поштову адресу місця свого служіння та назву найближчої залізничної станції і навіть вказати відстань до неї у верстах (9).

У персональних картках з’явився пункт, зумовлений політикою держави стосовно церкви у цей період: кожний священнослужитель мав зазначити, в якому адмінвідділі він був узятий на облік, та вказати чергу реєстрової картки. Цей пункт № 4 було внесено на початку картки після імені, прізвища та дати народження (1). У 1927 р. для унормування відносин з радянською владою ВПЦР створила ревізійні комісії з перевірки особового складу УАПЦ

Особові справи діячів Української автокефальної православної церкви...

в округах, що мали встановити відповідність особи статусу священнослужителя і “Канонам” УАПЦ 1921 р. та зафіксувати дотримання Декрету про відокремлення церкви від держави. Це відображено у тексті самого бланку, бо дату появи “Персональної картки” надруковано типографським способом – 1927 рік.

Висновки цих комісій часто записувалися безпосередньо на картках, на останньому аркуші персональної картки у вигляді написаного від руки витягу з протоколу засідання відповідної ОЦР³¹, або, як у іншій справі, висновок перевіркової комісії від 25 жовтня 1929 р. надруковано на машинці на титульній сторінці персональної картки за підписом єп. Конона Бея³². У справах трапляються повні варіанти протоколів засідання перевірочних комісій³³.

Значно рідше, ніж попередні форми опитування, зустрічаються “Персональні анкети для священнослужителів та працівників УАПЦ”. Окрім загальних відомостей, тут ставиться питання про те, якою працею до 1917 р. опитувані здобували засоби для утримання себе та родини, з’ясовувалося, чи працює особа ще десь, окрім церковно-релігійної установи, її відношення до військової служби.

Значну увагу у “Персональних анкетах” приділено освіті священнослужителів, зокрема розділено питання про шкільну освіту та позашкільну богословську самоосвіту (які саме та з якої галузі богослужбових знань читали книги), і навіть поставлено запитання про наявність власних надрукованих або рукописних праць. Спільним для всіх трьох документів є пункт про відбування покарань за церковні провини і “злочинства уголовні”, що, очевидно, свідчить про намагання керівництва стежити за якісним складом кліру та бажання уникнути конфліктів з владою.

У виявлених особових справах кліриків УАПЦ зустрічаються і дуже прості за формою анкети, які налічують 14 пунктів, з них можна дізнатися лише загальні відомості про особу священнослужителя. Якщо Округова рада не подавала ВПЦР необхідні дані, секретар Марія Свідерська записувала ім’я клірика, парафію, в якій він перебував на службі, та, якщо вдавалося встановити, його вік, освіту, дату висвячення, час переходу в УАПЦ і сімейний стан.

Деякі справи являють собою один аркуш (іноді нестандартний), в якому містяться загальні відомості про священника чи диякона, часто навіть без дати

³¹ Див. докл.: *Киридон А. М.* Більшовицька влада і Українська автокефальна православна церква (1926–1927): Перегляд орієнтирів // *Часопис української історії*: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 93–102; *її ж.* “Генеральна репетиція” Другого Всеукраїнського Церковного Собору УАПЦ // *Історія релігій в Україні: Наук. щорічник*. – Львів, 2007. – Кн. 1. – С. 479–487; *її ж.* Шлях до “Собору самопізнання”: До 80-ї річниці Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр.* – К., 2007. – Вип. 16: На пошану д. і. н., проф. С. В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової праці. – Ч. 2. – С. 220–234; та ін.

³² ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 60: Безверщенко Оксен (Алексей) Кузьмович. – Арк. 1.

³³ Там само. – Спр. 118: Брикун Оникій Григорович. – Арк. 4–4 зв. (протокол засідання перевіркової комісії Глухівської ОЦР від 12 березня 1928 р.).

і даних про місце заповнення. Це зумовило фрагментарні дані про багатьох осіб, відомості про яких можна отримати тільки з такого інформаційно бідного джерела. Найкоротшими документами можна вважати заяви до ВПЦР, які мають обсяг ¼ аркуша і містять мінімум інформації.

У відомостях, які подані в анкетах та опитувальних картках, часто переплутано церковні та адміністративні межі. Трапляються помилкові твердження, як-от: “Черкаського повіту Канівської єпархії”, тобто вживаються одночасно як дореволюційні межі державно-адміністративного розподілу (повіт, волость, губернія) і церковно-адміністративного (єпархія), так і радянського розподілу державного і церковно-адміністративного в УАПЦ. Тому ця інформація в особових справах потребує додаткового дослідження і уточнення даних згідно з офіційними змінам адміністративно-територіальних меж згаданих населених пунктів³⁴.

В особових справах діячів УАПЦ трапляються згадки про Пастирські курси ВПЦР, які було влаштовано з метою надання початкових богословських знань і богослужбових навичок усім, хто бажав стати кліриком в українізованих парафіях³⁵. В одній зі справ виявлено оповіщення про влаштування ВПЦР 6-місячних Пастирських курсів від 5 січня 1922 р.³⁶

У тексті оповіщення подано перелік предметів, які викладались на Пастирських курсах, зазначено, що на курси приймаються особи віком від 18-ти років, а також уміщено прохання організаторів про те, що якщо є книжки по зазначених у програмі предметах, то привезти їх. Вказано також, що з собою треба мати: документ про особу від органів державної влади, посвідчення про приналежність до української парафії від парафіяльної або волосної церковної ради УАПЦ, свідоцтво про освіту, метрику про народження, заповнену запитальну картку, короткий життєпис. Курси планували провадити в Києво-Андріївській церкві з 1 лютого по 1 липня 1922 р. з перервою на Великодні свята. Освітній ценз встановлювався не нижче 7-ми класів трудової школи.

Окремо у тексті оповіщення зазначалося, що ці Пастирські курси дають виключно освіту, а не пастирські посади. Помешкання для проживання курсантів надається від ВПЦР, але харчуватись під час навчання курсанти повинні самостійно. За навчання курсанти мали здати 5 пудів борошна, 10 фунтів жирів або їхню вартість, чи відповідну кількість цукру або інших продуктів. По закінченні планувалася колоквиум і видача посвідчення або довідки про перебування на курсах, якщо курсант не складе колоквиуму.

Серед документів особової справи священника Свято-Миколаївської церкви с. Межирічка на Волині з 1923 р. о. Івана Виговського виявлено спеціальний друкований бланк, до якого вписано інформацію (вписаний

³⁴ Див., напр.: Адміністративно-територіальний поділ Київщини. 1918–2010 роки: Довідник / Автор-упоряд. М. М. Корінний. – Біла Церква, 2012. – 302 с.

³⁵ Див. докл.: *Преловська І. М.* Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939): Монографія. – К., 2013. – 696 с. – С. 288–305.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3984. – Оп. 2. – Спр. 80: Борисов Тимофій Спиридонович. – Арк. 3. Машинописна копія.

Особові справи діячів Української автокефальної православної церкви...

текст позначено курсивом) щодо отриманих за навчання на Пастирських курсах ВПЦР продуктів від цього курсанта згідно з оголошеними ВПЦР умовами³⁷:

Гриф Всеукраїнської Православної Церковної Ради.

№ 1561

2.VI.1922 р.

Прийнято від Курсанта Івана Виговського 2 п[уди] Борошна і 5 х[унтів]

Сала.

На організацію Українськ. Правосл. Парахвій _____ Крб. ___ коп.

Ріжних інших пожертв ..... _____ Крб. ___ коп.

Скарбник _____ Підпис нрзб.

Часто до особових справ підшито надруковані друкарським способом тексти дияконських або священицьких обітниць, підписані кандидатами на висвячення. У справах священиків УАПЦ Оксена Безвершенка³⁸, Олександра Камінського³⁹ та інших виявлено надрукований друкарським способом текст бланку “Сповідь віри і урочиста обітниця обраного”, який призначався для дияконів і дяків УАПЦ. Наприкінці тексту обітниці надруковано таке: “(назва) _____ церковна рада посвідчує, що сповідь віри і урочисту обітницю _____ виконав і власноручно підписав _____ місяця ___ дня 192_ р. в присутності (голова ради члени, секретар, дата, номер реєстрації)”.

Обітниця складалася з 4-х частин: 1) Символ віри; 2) текст пункту корелюється із пунктами “запитальної картки” (п. 21), зокрема той, хто складав обітницю, мав свідчити перед Господом Богом і Церквою, що буде твердо і непохитно визнавати автокефалію Української Православної Церкви, всенародно-соборноправний устрій, відокремлення церкви від держави та вживання при церковних відправах і требах живої української мови, українських церковних співів, звичаїв і обрядів; 3) “Обіцяюсь свою церковну працю в Українській Православній Автокефальній і всенародно-соборноправній Церкві провадити на підставі канонів святих апостолів, семи Всесвітніх і побожних місцевих соборів і правил святих отців, згідно з розумінням, яке подав їм Всеукраїнський Православний Церковний Собор в м. Києві 14/1 жовтня 1921 р., а також канонів Української православної автокефальної Церкви, що ствердив той же Собор, і в повній згоді з церквою і її керівничими органами і ніколи і не перед ким і ні за які земні блага і почести з цього ґрунту не зійду і завжди боронитиму від усіх автокефалію Української Церкви, всенародно-соборноправний устрій її і вживання в церковному вжитку рідної мови, зазначаючи, що не для матеріальної користи беру на себе тягар служіння церкві, а лише для слави Божої і виконуючи волю людности, що вшанувала мене обранням”⁴⁰.

В особових справах зустрічаються оригінали або копії документів на бланках дореволюційних та нових радянських установ, які містять інформацію

³⁷ Там само. – Спр. 190: Виговський Іван Федорович. – Арк. 14. Рукопис на бланку.

³⁸ Там само. – Спр. 60: Безвершенко Оксен (Алексей) Кузьмович. – Арк. 4. Типографський бланк.

³⁹ Там само. – Спр. 503: Камінський Олександр Хрисанфович. – Арк. 3.

⁴⁰ Там само. – Спр. 60: Безвершенко Оксен (Алексей) Кузьмович. – Арк. 4. Типографський бланк.

про кліриків УАПЦ та про членів їхніх родин, зокрема дружин священників і дияконів. На відповідному бланку видано довідку про народження дружини священника УАПЦ (ієромонаха Митрофана) Агриппіни за 1891 рік⁴¹, тобто радянська реєстраційна установа видала довідку на підставі дореволюційної метричної книги. Це друкарський бланк: “Выпись из книги записей рождения за 192__ год Под’отдела записей актов гражданского состояния При Золотоношском Полтавском губернском Совете Рабочих Крестьянских и Красноармейских депутатов. На основании Декрета Совета Народных Комиссаров У.С.С.Р. от 17 февраля 1919 г.”.

Далі на бланку надруковано таблицю з такими підрозділами: місяць, число і дата народження, стать, ім’я та прізвище дитини, імена, по батькові та прізвище батьків та їхній рід занять, постійне місце проживання, вік батьків, яка дитина в сім’ї, примітки. Акт складено в присутності завідувача вищевказаного підвідділу і секретаря.

Серед особових справ виявлено великого формату оригінали грамот на висвячення із зображенням Софії Київської зверху та відповідним записом щодо здійсненого висвячення. Такий варіант грамоти (фотокопія) оприлюднив священник Петро Маєвський, що був висвячений митрополитом УАПЦ Василем Липківським у великому Києво-Софійському соборі і потім служив у Свято-Єлизаветинському храмі на Трухановому острові⁴².

Таким чином, огляд комплексу особових справ діячів УАПЦ 1920-х рр., які виявлені у фонді № 3984 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, м. Київ, і сконцентровані в описі № 2 (“Личные дела духовенства”), дає змогу зробити деякі висновки.

Ймовірно, після початку ліквідації церковно-адміністративних структур УАПЦ в контексті загальних заходів розгортання підготовки до процесу “Спілки визволення України” влітку 1929 р., коли розпочалися арешти і було востаннє закрито і опечатано приміщення ВПЦР на Володимирській, 24 (приміщення колишньої Київської духовної консисторії), особові справи потрапили разом з іншими матеріалами канцелярії ВПЦР до державних органів. Можна припустити, що частину особових справ єпископату та активістів з числа духовенства і мирян було зразу ж залучено до формування слідчих справ, хоча справи братів Слухаєвських з Полтави і ще кількох осіб виявлені і серед архівно-кримінальних справ, і серед особових справ опису № 2.

Можна припустити, що після початку підготовки процесу “СВУ” ці матеріали з опечатаної канцелярії ВПЦР було перевезено до Харкова, який на той час був столицею УСРР і де планувалося проведення політичного процесу над представниками української інтелігенції і УАПЦ. Тому вилучені з канцелярії ВПЦР справи могли стати цінним матеріалом для слідчих, бо там мали бути особові документи чи їхні копії, різноманітні довідки, посвідчення, грамоти, витяги з постанов тощо.

⁴¹ Там само. – Спр. 199: Гаврилюк Михайло Петрович (колишній ієромонах Митрофан). – Арк. 11. Типографський бланк.

⁴² Василь Липківський, *митроп.* Листи (1933–1937). – Торонто, 1980. – 167 с. – С. XI.

Особові справи діячів Української автокефальної православної церкви...

Інші справи із заарештованої канцелярії ВПЦР, які мали на титульних сторінках заголовки “Українська Автокефальна Церква. Відділ Керівничий”, мабуть, зберігалися в ЦДІА УРСР (м. Харків), де фонд отримав № 880. Після передачі матеріалів цього фонду до Центрального державного архіву Жовтневої революції (м. Київ), що сталося десь у 1957 р. (судячи з інформації в описах фонду), фонд отримав номер № 3984 ЦДАВО України, але до 1990-х рр. справи дослідникам не видавалися.

Попри вилучення або цілих особових справ для внутрішніх потреб карних органів влади, або окремих матеріалів з багатьох справ, які залишилися майже порожніми чи містять другорядні матеріали, ця збірка є унікальним зібранням просопографічної інформації для діячів УАПЦ хоча б тому, що аналогічних зібрань особових справ немає в інших православних напрямках 1920-х – 1930-х рр., зокрема Українського екзархату РПЦ, Обновленської церкви, БОПУПАЦ та інших церковних угруповань.

Важливим і потенційно інформаційно насиченим може стати дослідження подальшої долі кліриків і єпископів УАПЦ, особові справи яких є доступними у вищезгаданому фонді ЦДАВО України, які після 1929 р. потерпіли від політичних репресій, загинули впродовж років Голодомору 1932–1933 рр., а також тих, хто пережив лихоліття і або емігрував з України після 1943–1944 рр., чи продовжив працювати або служити у повоєнний період.

Інформація про кліриків УАПЦ та членів їхніх родин може прислужитися розширенню поля генеалогічних досліджень і дати можливість уточнити біографічні дані великої кількості людей, які в радянський час не могли знайти інформацію про родичів, що мали “попівське походження”, і через це ідеологічно відсепарувалися і, відповідно, не отримували ніяких довідок.

Отже, на часі є публікація зведеної і науково обробленої на засадах енциклопедичної археографії просопографічної інформації з особових справ опису № 2 фонду № 3984 ЦДАВО України, яка стане основою для суттєвого розширення дослідницького поля історії України, церковної історії, джерелознавства, архівознавства, біографістики, генеалогії, некрополістики, музеєзнавства, краєзнавства, соціології тощо.

Ірина Преловська (Київ). Особові справи діячів Української автокефальної православної церкви: збереженість, актуалізація та інформаційний потенціал: (На матеріалах фонду № 3984 ЦДАВО України, м. Київ)

Статтю присвячено огляду особових справ діячів Української автокефальної православної церкви, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Колекція архівних справ з цінною просопографічною інформацією про кліриків УАПЦ є актуальним джерелом для вивчення персонального складу діячів УАПЦ 1920-х рр. Здійснено огляд виявлених в Галузевому державному архіві Служби безпеки України архівно-кримінальних справ діячів УАПЦ, в тому числі тих осіб, на яких було заведено особові справи в канцелярії Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Подано аналіз стану збереженості справ, окреслено масштаби втрат під час кількох переміщень у різні архіви, визначено інформаційний потенціал виявлених архівних справ у біографічних, генеалогічних, джерелознавчих, краєзнавчих дослідженнях.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА

Ключові слова: археографія, просопографія, особові справи, Українська автокефальна православна церква, ЦДАВО України, ГДА СБ України, канцелярія ВПЦР, анкета, база даних

Iryna Prelovska (Kyiv). **Personal Files of the Leaders of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church: Preservation, Updating, and Information Potential:** (Based on the Fond No. 3984 of the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv)

The article is devoted to the review of personal files of the figures of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC) which are kept in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. The collection of archival files with valuable disseminating information about the UAOC clerics is an important source for research on the personal composition of the UAOC figures in 1920s. An overview of the archives and criminal cases of the UAOC activists was found in the Branch-Wise State Archive of the Security Service of Ukraine. There is presented in the work an analysis of the preservation of cases, scale of losses during several movings of the documents to various archives and the information of the revealed archival cases in the biographical, genealogical, source-study, and research findings from local studies.

Keywords: archeography, prosopography, personal files, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Branch-Wise State Archive of the Security Service of Ukraine, Office of the All-Ukrainian Orthodox Church Council, questionnaire.

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ)

ОСНОВНІ ВИКОНАВЧІ ДОКУМЕНТИ УПА ТА ЗАПІЛЛЯ

Одне з найважливіших місць у комплексі письмових джерел УПА та його запілля належить виконавчим документам. Судячи з наявних у архівах України корпусів документації, з якими ми в різні роки працювали, найбільш показовими з них є звіти, хроніки, а також частина тих щоденників повстанців, які умовно можна назвати “організаційними”.

Проблематика дослідження провідних різновидів виконавчої документації УПА й запілля не набула належного висвітлення ні в українській, ні у зарубіжній історіографії. Окремі питання джерелознавчої спрямованості порушувалися хіба що в працях П. Кагуя¹, І. Марчука², Г. Папакіна³, Я. Борщика⁴. А от характеристика кожного з видів повстанської документації, окрім “схематичних” перших спроб⁵, ще не здійснена.

Метою цієї статті є огляд та аналіз головних різновидів виду виконавчої документації УПА та запілля як історичного джерела, задля уточнення

---

¹ *Кагуй П.* Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому. – К.; Львів, 1992. – Вип. 3. – С. 7–9.

² *Марчук І.* Методика вивчення архівних джерел з історії ОУН та УПА на Волині: з досвіду дослідника // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 148–158.

³ *Папакін Г.* Українські визвольні змагання 1939–1956: Джерельний контент. – К., 2012. – Вип. 1: Проблеми класифікації й змісту джерел повстанського та радянського походження / Відп. ред. Г. Боряк. – 358 с.

⁴ *Борщик Я.* Джерельна база дослідження історії Волинської трагедії: деякі особливості // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2015. – Вип. 26–27. – С. 161–166.

⁵ *Ковальчук В.* Накази та інструкції – головні різновиди директивно-розпорядчих документів УПА та післявоєнного збройного підпілля ОУН(б) // Східноєвропейський історичний вісник. – 2017. – Спецвип. 2. – С. 201–211; *його ж.* Аналози радянських протоколів допитів у системі документообігу ОУН(б) і УПА (1940-і рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2007. – № 2. – С. 159–170; *його ж.* Виконавчі документи ОУН(б) і запілля УПА (Волинь, роки Другої світової війни) // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ: Зб. наук. пр. – Рівне, 2008. – Ч. III. – С. 418–423; *його ж.* Обліково-статистичні документи УПА та націоналістичного підпілля // Зб. праць молодих вчених і аспірантів Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2013. – Т. 26. – С. 607–619; *його ж.* “Писати Вам про все, то і волової шкіри не хватило би...” (виконавчі документи ОУН(б) у роки Другої світової війни) // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного ун-ту. Серія “Історичні науки”. – 2008. – Т. 18. – С. 150–157.

специфіки обраних документів, виокремлення притаманних їм властивостей і прикметних ознак. Це дасть змогу ще більше наблизитися до розуміння загальних правил функціонування системи документообігу в армії та структурах запілля.

Виконавчі документи вигідно відрізняються від директивно-розпорядчих та інших видів тематичною розгалуженістю, “строкатістю” своєї інформації, наявністю відомостей із різних місцевостей, що дозволяє розглядати їх не стільки як джерела про організаційну структуру та головні напрямки діяльності УПА, але й як цінні “сховища” військової, географічної, топонімічної, топографічної, етнографічної історії.

Та звітність, яка збереглася в архівах, репрезентує діловодство найрізноманітніших упівських підрозділів – сотень, куренів, груп тощо. Найвищий рівень – головного командування УПА – не представлений. За логікою, зі середини 1943 р. на цьому рівні мали б продукуватися узагальнювальні документи різнорівневих звітів, але таких дослідники ще не виявили⁶.

Звіти в “надрах” УПА адресувалися виключно за субординацією (наприклад, йшли від політичного інструктора якогось місцевого підрозділу до штабу “його” військової округи). Хоча б у чомусь подібного документального зв’язку структур УПА з місцевими осередками мережі підпілля ОУН(б) не існувало.

Істотну частину видової палітри звітної документації складають звіти оглядового характеру, в яких наводився опис низки конкретних проявів активності повстанських сил на якійсь території й у певному хронологічному діапазоні, давалася характеристика ворожим чинникам, а ще відстежувалися настрої місцевого населення. Продукування більшості таких документів в УПА, як виглядає, мало відбуватися з чітко визначеною, але різноманітною періодичністю – від тижня, двох тижнів чи місяця до трьох місяців, половини чи навіть цілого року. Втім, якщо щомісячних і щоквартальних звітів збереглося доволі, цього не скажеш про звітність, яка виходила з іншою періодичністю. Наведемо приклади місячних звітів. Ними, приміром, є кілька документів із УПА–Південь, де йдеться про події серпня 1944 р. в теренах “22 б” і “22 в”⁷. Зразком квартального є звіт із ВО “Лисоня” УПА–Захід, де охарактеризовано “положення ворога” і “положення власне” впродовж трьох місяців другої половини 1944 р. – від 20 липня до 20 жовтня⁸.

Чимало збереглося й так званих оперативних звітів (у ВО “Говерля” УПА–Захід – “оперативні зведення”⁹). У них лаконічно, за хронологією, зазвичай описувалися перебіг та наслідки боїв та/чи сутичок на території, де діяв певний повстанський підрозділ. Інколи також подавалися окремі відомості про зміни у його внутрішньому житті, кадрові поповнення та втрати тощо. Що характерно, ці документи продукувалися на всіх “щаблях” УПА,

⁶ Марчук І. Джерела з історії українського національно-визвольного руху на Волині в 1941–1945 рр. у фондах Державного архіву Рівненської області // Український визвольний рух. – 2003. – Зб. 1. – С. 30–33.

⁷ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2006. – Т. 8. – С. 471–472.

⁸ Там само. – К.; Торонто, 2012. – Т. 20. – С. 246–254.

⁹ Літопис УПА. Основна серія. – Торонто, 1990. – Т. 18. – С. 153.

навіть у сотнях. Єдиних вимог стосовно дотримання чіткої періодичності оперативних звітів не було. Так, упродовж кінця січня – початку липня 1946 р. хронологічний засяг оперзвітів сотні “Переяслави І” тактичного відтинка “Розточчя” УПА–Захід складав 15 днів¹⁰. Із такою саме періодичністю, а також раз на один та півтора місяця вони з’являлися впродовж першої половини 1946-го в сотні “Холодноярці ІІІ” УПА–Захід¹¹. У оперативному звіті сотні “Давуна” загону ім. Лайдаки УПА–Північ описано події за участю підрозділу з 29 жовтня по 5 листопада 1944 р.¹² (тобто – протягом тижня). Оперативні звіти групи “Буг” УПА–Захід відомі за вересень – 19 жовтня 1944 р., вересень – листопад 1944 р.¹³. А персональний старшина на псевдо “Канада” штабу однієї з бригад УПА вимагав від колег на нижчих рівнях надсилати оперативний звіт узагалі “негайно після кожної операції”¹⁴.

До речі, часом за збереженим комплексом оперативних звітів певного підрозділу (чи навіть тактичного відтинку) можна простежити його еволюцію. Тим більше, що нерідко цей розвиток впливав і на “прогрес” діловодних практик. Приміром, перший із відомих оперативних звітів ТВ “Бастіон”, адресованих у військовий штаб ВО “Сян” УПА–Захід, охоплює події, що сталися за більш ніж півроку – від 1 травня до 15 листопада 1945 р. Це говорить про те, що саме до осені 1945-го у згаданому ТВ діловодні практики узасаднюються в систему. Наступний звіт – за другу половину листопада. Далі процес звітування вирівнюється – воно стає щомісячним¹⁵.

Як правило, оперативні звіти укладали по гарячих слідах певних важливих подій. Але якщо в якомусь бою підрозділ розбивали вороги? Тоді, траплялося, інші соратники полеглих повстанців намагалися відтворити документ постфактум, послуговуючись власними спостереженнями чи спогадами тих, хто вижив. “Це не оперативний звіт – такий загубився”, – зазначив наприкінці свого тексту про військові будні підрозділу особливого призначення “Холодноярці 4” “Носач”. І далі пояснив: “Свій оперативний звіт писав бунчужний підвідділу сл. п. вістун Рубай, що перший із далеких південно-західних рубежів Української землі за голосом обов’язку і положив своє юне життя. Писали його і друзі: Граб, Дніпровий, Коваль, Зелений, Сірко. Всі вони погинули на бойових позиціях, сповняючи обов’язок”¹⁶.

Кілька слів про такий підвид звітності, як описи боїв. Кожний такий документ (з рою чи сотні) відрізнявся від таких саме “низових” оперативних звітів “точковістю” свого змісту. Тобто – в ньому описувалася якась одна військова операція, бій, сутичка, а не декілька. В тому, що описи боїв у надрах УПА виходили часто і системно, переконують переліки цих документів. Один такий наведений у “списку звітів, описів боїв та рейдів військового

¹⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 74. – Арк. 201–216.

¹¹ Там само. – Спр. 73. – Арк. 51–55.

¹² Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2010. – Т. 14. – С. 361.

¹³ Там само. – К.; Торонто, 2009. – Т. 12. – С. 207, 212.

¹⁴ Там само. – Т. 14. – С. 341.

¹⁵ Літопис УПА. Основна серія. – Торонто, 1984. – Т. 40. – С. 35, 52, 57, 60, 64.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 565.

осередку ЗГ [УПА № 44]” за 1945 рік: “1. Опис бою дня 3.2.45 р. на хут. Мурашинець, с. Чудель, р-н Клесів. К-р Тиміш. 2. Опис бою дня 6.2.45 р. в с. Пронив [Бронне], р-н Березне. К-р Тиміш. 3. Опис бою дня 11.2.1945 р. в с. Топча, р-н Межиричі. К-р Вихор (Шрам). 4. Опис бою дня 20.2.45 р. під с. Залав’є, р-н Рокитне. К-р Тиміш”¹⁷.

Ще одним цікавим підвидом звітування були так звані розвідувальні звіти, тобто документи, в яких виключно фіксувалася активність ворожих чинників у місцевості, де діяв певний повстанський підрозділ. Судячи зі збереженої підбірки таких звітів, що репрезентують сотні “Холоднярці І”, “Холоднярці ІІ” і “Холоднярці ІІІ” УПА–Захід, вони продукувалися або щомісяця, або два рази на місяць, починаючи з кінця 1945 р. й щонайменше до середини літа наступного року¹⁸.

Восени 1944 р., після реорганізації УПА–Північ, до тамтешньої видової палітри виконавчої документації, обов’язкової для укладання в “низових” підрозділах (бригада ім. Лайдаки з’єднання груп УПА № 33), додалися: “ранні” звіти (належало надсилати до штабу бригади щодесять днів), “господарчі” звіти (періодичність планувалася така сама), звіти “виряду” (щомісяця), “санітарні” звіти (щомісяця)¹⁹.

Не всі означені вище документи авторам вдавалося вчасно подавати “вгору”, своєму командуванню. У запіллі УПА бувало й таке, що адресат звіту завертав його відправникові, вказавши у документі свої зауваження. Так, 14 жовтня 1943 р. працівник юнацької референтури в повстанському районі “ІІ” “Ковтун” підготував звіт за вересень, але його зверхникові “Остапу” зміст цього документа не сподобався, і він повернув його назад з низкою своїх письмових зауважень-нотаток на полях та між рядків. Біля речення “Ковтуна” “Щодо доросту – давалось декому читати літературу” “Остап” дописав червоним олівцем: “Історію і географію треба викладати усій молоді. ...Хто, скільки людей її читали... які матеряли?”²⁰. Після слів “Ковтуна” про те, як під його керівництвом у кущі № 5 юнаки писали реферати “Д. М. Орлик” і вивчали книжки “Історія України” та “Географія України”, “Остап” залишив такий коментар: “Автор? ... де ці реферати? ... Чи ці книжки прочитав цілий кущ?”²¹. На твердження “Ковтуна”, що “молодь більш не ідейна, більш пасивна, менше ставиться до справи, ніж молодь слабша”, він відповів наступним чином: “Тому робіть щось такого і звітайте!!!”²². До своїх заслуг по роботі в кущі № 4 автор звіту зарахував й те, що наглядав за тамтешнім юнацтвом, “...щоб не курили і щоб читали книжки”. “Остап” відреагував так: “...Чи роблять конкретну роботу?”²³.

Трапляються звіти, написані у відверто гумористичній формі. Приміром, у звіті ч. 1 коменданта Столинського надрайону “Шепеля” можна натрапити

¹⁷ Там само. – Т. 14. – С. 408.

¹⁸ ГДА СБУ. – Ф. 62. – Оп. 4. – Спр. 73. – Арк. 37–42, 44–48, 57–62.

¹⁹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 341.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 78.

²¹ Там само.

²² Там само. – Арк. 78 зв.

²³ Там само.

на такі авторські фразеологізми: “як полагається пасторові, за стадом жєнюсь, аж язика висолопив”, “маю трьох таких шибайголов, що і самому люциперу хвоста відірвали б”, “бо з рукопису очі і мозок то б повилазили, то не розбери”²⁴. Ось як “Шепель” описав один з фрагментів рейду свого організаційного активу селами Жовкині, Сарники, Олександрів: “Прийшлося заскочити до кількох хат підозрілих. В мегу ока хлопці обскакують хату, трусять і вже як вітер мчать дальше до слідууючої. В інших хатах хлопці як вріжуть грімкої, то аж душа сміється, а місцева молодь аж рот роззявляє, а Заверуха наш як підведе «тарара, ціп, ціп», то аж підтупцюють”²⁵. За стилем цитований звіт “Шепеля” нагадує відомий багатьом так званий “лист запорожців до турецького султана”.

Не все у запропонованих формулярах звітування деякі виконавці розуміли з першого разу. Красномовний приклад з історії запілля УПА: у пункті VIII “Погляди і *розваги*” свого звіту за листопад 1943 р. комендант Шацького району “Ринок” ВО “Турів” “Коваленко” зазначив таке: “Не розумію, нащо а які погляди повинен мати”²⁶. “Коваленко” не помітив помилки у назві пункту VIII свого звіту, яку могла зробити друкарка під час передруку формуляра звітування, надісланого діловим зверхником. Цей пункт чомусь називався “Погляди й *розваги*”, тоді як за формуляром потрібно “Погляди і *завваги*”²⁷.

Серед різновидів виконавчої документації є такі, що, з точки зору “звучання” назви, до звітних матеріалів не мають ніякого стосунку. Наприклад – т. зв. хроніки. На перший погляд, може здатися, що йдеться про якісь мемуарні джерела. Втім, в УПА існувала своя специфіка. За критеріями, що вноормовували зміст і періодичність виходу цих хронік, зрозуміло, що все-таки маємо до діла із різновидом виконавчих документів. Справді, у хроніках помітні деякі “впливи” літературних прийомів, зокрема спрощена стилістика. Зате історичні реалії їхні автори, на відміну від творців літературно-художніх творів, намагалися відтворювати точно.

Ясна річ, що до часу організаційного оформлення в УПА на Волині та Поліссі (кінець травня – літо 1943 р.) хроніка у кожному з тодішніх повстанських підрозділів ще не велася. Навіть дискусійним є те, як попервах називалися документи, що їх згодом називатимуть “хроніками”. Наприклад, опис подій за участю сотні “Чорноморця” (до 120 чол.), які сталися впродовж червня 1943 р., вносили до документа, який називався “*хронологія*”. У цьому документі переважно описано сутички з угорцями, німцями та радянськими партизанами, які сталися у Здолбунівському та Острозькому районах Рівненщини. Ключові фігури в документі зашифровані псевдонімами, назви сіл переважно скорочені до половини слова (наприклад: Будераж – Буд...). Документ – без закінчення, відсутні дані про автора й дата²⁸.

²⁴ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 52–53.

²⁵ Там само. – Арк. 53.

²⁶ Там само. – Арк. 49–56.

²⁷ Там само.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 47–51.

Спробою унормувати справу ведення хронік в усіх упівських підрозділах стала інструкція про створення Української пресової служби (УПС) при УПА від вересня 1943 р. За цим документом, “станиці” цієї служби мали б провадити “...постійно літопис відділу УПА (хроніку)”. Далі пояснювалося, що такий документ є “книжкою, в котрій описується докладно щоденно життя відділу, бої, важні і менш важні події таборового життя, свята, пропагандивні рейди, різні акції і т. п.”. При цьому від хронік у інструкції відмежовувалися “воєнні кореспонденції”. Адже їх (описи боїв, описи героїчних вчинків поодиноких повстанців, описи комічних моментів під час повстанських акцій) мав готувати “військовий кореспондент”²⁹. Аналогічно, за станом на 1 вересня 1943 р., головний командир УПА відрізняв хроніки від “бойових донесень”. Останні, пояснив він, “мусять бути змістовні, короткі і докладні, без літературного опису поодиноких боїв, що належить вже до хроніки”³⁰. Ця теза була письмово продубльована 7 вересня командиром групи УПА “Турів” уже для своїх підлеглих³¹.

Згадки про систематичне ведення хронік низовими підрозділами УПА трапляються в повстанських документах, укладених восени 1943-го. Для прикладу, вказівка “писати літопис (хроніку)” міститься в документі від 8 вересня, адресованому політично-виховним відділом групи “Турів” для “низових” сотень. Виконавцем пропонується підібрати особу, “добре інтелектуально розвинену”. При цьому в джерелі наголошується: “Хроніку даного відділу треба писати з самого початку створення відділу”³². Ще одна така особа, за задумом авторів, мала б виконувати обов’язки військового кореспондента, себто давати описи боїв, опрацьовані зі стратегічного чи літературного боку, описи героїчних вчинків поодиноких повстанців, комічні моменти під час повстанчих акцій і т. п.

Є документальні підтвердження того, що в менших підрозділах групи УПА “Турів” хроніки велися вже з осені 1943 р. Приміром, один такий документ, загону УПА ім. Богуна, за нез’ясованих обставин захопило УНКВС у Дрогобицькій області й переслало до Києва 10 червня 1944 р. На звороті першого аркуша хроніки синім чорнилом зазначено про його походження. Уклало цей виконавчий документ, судячи з наявності різних почерків, кілька політичних працівників загону ім. Богуна наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. Один із них мав псевдонім “Клен”. Згадана хроніка відкладалася у фондах ЦДАВО³³.

Чи не найголовніша цінність інформаційного потенціалу хронік полягає в тому, що у багатьох таких документах описується історія підрозділів від початку їх створення. У вже згадуваній вище хроніці бойового життя загону УПА ім. Богуна теж чітко простежено його еволюцію. Спочатку навесні 1943 р. виникли щонайменше три “загони”: “ім. Остапа” (Берестечківський район), “Січ” (Володимир-Волинський район), “Ковельський”. У червні –

²⁹ Там само. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 58.

³⁰ Там само. – С. 21.

³¹ Там само. – С. 485.

³² Там само. – С. 545.

³³ ЦДАВО України. – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1–29.

вересні там уже фігурують “сотні”: “ім. Івана Мазепи”, “Ничая”, “Забережного” та “Богуна”. Впродовж осені чисельність підрозділів настільки розрослася, що сотні було об’єднано у два “курени” – “Бескида” (“031”) і “Остапа” (“032”). Кожний з куренів поділявся на сотні, які в діловодстві позначалися чотиризначним числовим шифром³⁴. Історія підрозділу “Перебийноса”, за його хронікою, починається 22 квітня 1944 р., а виклад подій завершується 12 липня наступного року³⁵.

До речі, веденням хронік займалися не лише у військових підрозділах армії, але й у її навчальних структурах, де готували офіцерів (“підстаршин” і “старшин”). Наприклад, у листопаді 1944 р. невідомий вів хроніку “вишколу ім. Гайдамаки” при Корсунському загоні ГО УПА “Завихост”. Документ без підпису автора та дати складається всього із 10-и лаконічних записів. Вони охоплюють час із 7 до 14 листопада включно. Структура оповідей про різні дні схожа: спершу зазначається дата й (іноді) час події (“Дня 7-ХІ-44 р. в 1-ій годині дня...”), далі – наводяться її дійові особи та сюжет (“...відійшли 6 козаків на чолі з ройовим Косоглядом в службову подорож за харчами”). Інколи в одному абзаці описується не одна подія, а відразу дві (“...вислано господарчого Мелакія в службову подорож з одним козаком за харчами і покарано коз. Середоліста 1000 долів за спання на варті”). При цьому дійові особи фігурують завжди під псевдонімами, географічні назви не вживаються. Зашифрованих місць немає. Жодного разу назви підрозділів не згадуються³⁶.

А під якими назвами у документах УПА проходили хронікери? “Виховниками” називали тих, хто “пише історію свого відділу”, а заодно збирає “всякі співальні пісні, анекдоти, байки, прикази”³⁷, в інструкції по армії від 10 червня 1943 р. За іншим документом, т. зв. інструкцією № 2 суспільно-політичної референтури УПА, яка вийшла того саме року, хроністи при сотнях і куренях УПА зветься “суспільниками”³⁸.

Зрозуміло, що і перші, і другі – це ті особи в упівських підрозділах, хто займався ідеологічно-політичним вихованням бійців. Згадки про них у документах трапляються, проте найчастіше вони там проходять як “політвиховники”. Так, у одному з наказів по ВО УПА “Лисоня” від 27 квітня 1945 р. визначалося: “Санітарі ведуть в порядку свої книги [а] політвиховники хроніку відділу”³⁹. “Політвиховник Граніт бачить безвихідне положення, кидає свою торбу з хронікою і літературою до горючої хати, стріляє до ворогів і паде вбитий ворожою кулею”⁴⁰, – читаємо в огляді бою, що стався у ніч на 13 травня того самого року на Тернопільщині між двома роями сотні УПА “Бурлаки” (ВО УПА “Лисоня”) та підрозділами військ НКВС. Хроніку свого підрозділу мав би вести й політвиховник куреня УПА “Месники”

³⁴ Там само.

³⁵ ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 141–148.

³⁶ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14. – С. 362.

³⁷ Там само. – Т. 2. – С. 54.

³⁸ Там само. – С. 55.

³⁹ Там само. – Т. 20. – С. 75.

⁴⁰ Там само. – С. 318.

(1944–1947), поет Петро Василенко (“Волош”, “Тетьманець”, “Полтавець”). У 1945–1946 рр. він також редагував повстанський журнал “Лісовик”, а 1946-го видав збірку “Мої повстанські марші”⁴¹.

Від 16 грудня 1944-го хроніки належало вести кожному з “персональних старшин” менших підрозділів бригади “ім. Лайдаки” з’єднання груп УПА № 33⁴². Трохи згодом подібна вказівка щодо початку ведення таких документів була сформульована й у наказі по іншій упівській бригаді – “Пам’ять Крут”⁴³.

Стабільність ведення хронік прямо залежала від заповнення “вакансій” їхніх “творців”. Це добре видно, приміром, на прикладі загону УПА “Котловина”. Оскільки станом на 27 жовтня 1943-го політвиховники були не в усіх підрозділах загону (“по відділах не тільки брак літератури і виховної праці, а навіть декотрі відділи не мають виховників”)⁴⁴, то й хроніки велися подекуди.

Вочевидь, за первісним задумом військового командування, хроніки, які велися в різних військових округах УПА, належало періодично подавати на перегляд до військових штабів цих округ. Для прикладу, військовий штаб ВО “Лисоня” одного разу визначив такий кінцевий термін подання хронік політвиховниками підрозділів – до 15 серпня 1945-го⁴⁵.

Нерідко “сировиною” для створення хронік слугували відомості, почерпнуті у щоденниках.

Судячи зі загалу проаналізованих джерел, ведення щоденників було при-таманне не так УПА, як його запілля, а згодом – післявоєнному збройному підпіллю ОУН(б). “Про все зроблене щоденно звітувати в ...щоденнику”, – наказував 5 вересня 1943-го один із комендантів запілля УПА на Рівненщині (району “Іскра”) “Костомаров”⁴⁶.

Останні (як і хроніки) лише інколи цитуються в історичних працях, мемуарній літературі. Приміром, щоденник діяча ОУН із Кременця на Тернопільщині про діяльність навесні-восени 1943-го на Волині загону на чолі з командиром ВО 4 УПА–Захід Миколою Твердохлібом (“Громом”) згадував його син – Ярема Твердохліб⁴⁷. Але переважна більшість щоденників (зазвичай збереглися як уривки, як-от фрагмент із щоденника про групу УПА “Енея”⁴⁸) все ще не опубліковані й розкидані по різних архівах.

Доволі поширеною була діалектна назва щоденників – денники. Приміром, один із документів цього виду, що проходить під назвою “денник до полагодження справ № 1, № 2, № 3”, акумулював відомості про події, які

⁴¹ Там само. – К.; Торонто, 2011. – Т. 17. – С. 597.

⁴² Там само. – Т. 14. – С. 341.

⁴³ Там само. – С. 356.

⁴⁴ Там само. – Т. 2. – С. 562.

⁴⁵ Там само. – Т. 20. – С. 80.

⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 2.

⁴⁷ *Твердохліб Я.* Життя, боротьба і загибель командира “Грома” // “Трім”. Полковник УПА Микола Твердохліб: Спогади і матеріали / Упоряд. М. Грицьків, відп. ред. П. Потічний. – Торонто; Львів, 2008. – С. 84–85.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 37: 1960 р. – Спр. 8.

сталися у районах Костопільського надрайону “Долина” впродовж 8 вересня – 6 жовтня 1943 р.⁴⁹.

Стосовно інформаційного потенціалу щоденників, то однією з його ознак є те, що вони містять не лише відомості про події в тому чи іншому терені, а й нашарування авторських емоцій. Наприклад, комендант Столинського надрайону ВО “Заграва” емоційно зазначив таке: “В моєму деннику, споминах, от там думок, вражінь, що огонь його знає”⁵⁰. На наш погляд, такі вставки полегшують розуміння відомостей щоденників.

Слід відзначити, що щоденники в запіллі УПА вели не тільки коменданти, а й референти. Зокрема, зберігся щоденник невідомої працівниці референтури УЧХ Дубровицького району ВО “Заграва”, в якому вона писала про свою діяльність упродовж 4–25 жовтня 1943 р.⁵¹.

Стосовно післявоєнного підпілля ОУН(б), то там щоденники вели й члени територіальних і рейдових боївків. Так, щоденник, яким чекістсько-військова група НКВС заволоділа в Острозькому районі на Рівненщині 29 лютого 1944 р., вона “приписала” ватажку боївки одного з повстанських районів “Олегу” (нібито причетному до нападу на радянського генерала Ватутіна). Сторінками десятків історичних праць, у різних інтерпретаціях, “гуляє” лише одна цитата з цього джерела. Так, у “версії” наркома внутрішніх справ СРСР Берії (донесення для Державного комітету оборони та Генштабу Червоної армії від 28 березня 1944 р.) вона викладена стисло: “29.ІІ ... розбито 2 легкових автомобілі, серед яких і машина, на якій їхав Ватутін. Сам Ватутін поранений. Захоплено документи і карти”⁵². Відповідний варіант начальника УНКДБ Рівненської області Цветухіна (в інформації для командувача військ 1-го Білоруського фронту ЧА маршала СРСР Рокосовського (вересень 1944 р.) більш розлогий: “Сьогодні загальними силами боївків я, «Жмайло» і СБ розбили 12 підвод, на яких їхали 23 червоноармійці за мінами в с. Милятин. Крім цього, розбито грузовик, який їхав на Остріг, а також розбиті 2 легкові авта з числа 4-х, на яких їхали з Ватутіним, а самого Ватутіна поранили і здобули документи-карти та інше”⁵³. Повний текст щоденника “Олега” ніде не актуалізований.

Прикладом щоденника члена рейдової групи є відповідні нотатки Михайла Криси (“Кобзаря”). Їхня нижня хронологічна межа – 8 червня, а верхня – 11 липня 1951 р. Проте Михайло Криси рейдував і до, і після того. У вказаний час Михайло Криси перебував у рейді з двома соратниками. Їх називає “штурмгрупою” – “Б.” (скорочення від “Богун”, псевдонім Володимира

⁴⁹ Центральний державний архів громадських об’єднань (далі – ЦДАГО). – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 26–28 зв.

⁵⁰ ДАРО. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 37. – Арк. 53.

⁵¹ ЦДАГО. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 366. – Арк. 43–47.

⁵² “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.: 36. документів / Упоряд. Я. Дашкевич, В. Кук. – Львів, 2010. – 594 с. – С. 51; Теорія і практика західноукраїнського націоналізму в документах НКВД, МВД і МГБ СРСР (1939–1956): Сб. документів / Состав. Н. И. Владимирцев, В. Д. Кравец и др. – М., 2010. – 512 с. – С. 94.

⁵³ Управління Служби безпеки України у Рівненській обл. – Ф. 31. – Оп. 51. – Спр. 46. – Т. 1. – Арк. 2.

Старенького) і “О.” (скорочення від “Орлич”, псевдонім Віталія Мельника)⁵⁴. Ця група діяла на Київщині, зокрема у Ставищенському районі. В документі вжито повну назву райцентру – Ставище⁵⁵. Також згадано назви восьми сіл, трьох залізничних станцій. Але в кожному випадку назви скорочені до першої літери (наприклад, “село Ч.”, “станція Н.”⁵⁶). Повні назви сіл і залізничних станцій не вказані жодного разу. В документі 25 разів згадуються дати. Вони зашифровані, але частково. Вказуються наступним чином: або арабське число і місяць римськими (наприклад, “це було 11. VI...”), або арабське число без зазначення місяця римськими цифрами (“7 [липня] не мав нічого, тільки масло...”) ⁵⁷. Судячи з документа, члени групи не перетиналися з іншими підпільниками, були озброєні (кулеметами, револьверами системи “Наган”)⁵⁸. Диверсій не здійснювали, а ходили селами й спілкувалися з місцевим населенням. Одного разу представилися “втікачами з Донбасу”, іншого – заробітчанами, які хотіли влаштуватися на роботу в Дніпропетровську, ще іншого – хлопцями з Вінниччини, які хочуть вступити до школи (напевне, до старших класів)⁵⁹. Теми розмов із селянами, вочевидь, були визначені заздалегідь. Судячи зі змісту документа, рейдувальники щонайменше десять разів⁶⁰ починали розмову з незнайомцями з запитання про те, який розмір щорічного відшкодування місцевим колгоспом роботи середньостатистичного колгоспника. Проте інколи починали знайомитися “здалеку” – питали, чи можна випити води, просили молока чи хліба. За всю подорож лише чотири рази оунівці сказали співбесідникам, ким є насправді (“розкрилися”).

Інформаційний потенціал повстанських щоденників постійно використовували у своїй роботі радянські спецслужби. Так, 1948-го працівники одного із райвідділів МДБ скористалися відомостями зі щоденника провідника Дубенського повстанського району на Рівненщині. Текст знайшли радянські чинники 17 вересня у вбитого провідника згаданого району “Володі” в селі Черенівці⁶¹. Одразу кілька щоденників авторства оунівця Романа Собоги (“Аскольда”) потрапило до УМДБ Станіславської області 3 листопада 1948 р. На думку автора чекістського звіту, де йшлося про цей документ, у 1947–1948 рр. цей оунівець готував напад на урядовий потяг, яким до Києва їхала угорська офіційна делегація, а також планував теракт проти секретарів Станіславського обкому КП(б)У Слоня та Лазуренка⁶². Численні приклади використання подібних щоденників спростовують думку російського історика А. Козлова про те, що підміна історичних документів “сумнівними фактами” з щоденникових записів учасників ОУН і УПА, що за визначенням не можуть

⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. – К.; Торонто, 2011. – Т. 18. – С. 909, 911.

⁵⁵ Там само. – С. 933.

⁵⁶ Там само. – С. 909, 919.

⁵⁷ Там само. – С. 912, 932.

⁵⁸ Там само. – С. 930–931.

⁵⁹ Там само. – С. 923–924, 929.

⁶⁰ Там само. – С. 914–915, 919, 921–922, 924–925, 927.

⁶¹ Там само. – К.; Торонто, 2011. – Т. 16. – С. 470.

⁶² ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 74. – Спр. 2. – Т. 11. – Арк. 64.

бути об'єктивними, бо їхній рух зазнав поразки, є одним із “сучасних способів фальсифікації історії”⁶³.

28 листопада 1950 р., під час операції з виявлення провідника Львівського краю ОУН(б) Осипа Дякова, чекісти захопили щоденник його соратника, провідника Городоцької округи краю Миколи Мошончука-“Бора”. Оскільки актуалізовано переклад російською лише третього зошита цього щоденника, за 1950 рік, невідомо, чи тоді чекісти заволоділи повним текстом документа, чи якоюсь його частиною. Згаданий переклад охоплює події з 1 вересня до 27 листопада 1950 р.⁶⁴. Слід зазначити, що деякі щоденникові записи опосередковано відображають складний психологічний стан мешканців криївки, в якій перебував Микола Мошончук. Запис від 15 жовтня 1950 р.: “...справляли свято УПА. З доповіддю виступав провідник Наум. Під час свята було неприємне те, що коли читали Декалог, П. розсміявся”⁶⁵. Ось ще одне свідчення песимістичних настроїв у криївці, воно датоване 10 листопада: “...провідник прочитав наказ про присвоєння мені звання поручника ... не при стійці смирно. Це для мене було несподіванкою”⁶⁶.

Важливо відрізнити вищезгадані “організаційні” щоденники від тих записів, які члени УПА, післявоєнного націоналістичного підпілля або навіть їхні симпатичні, представники інших напрямків визвольної боротьби вели для себе особисто впродовж життя. Одні з таких особистих нотаток, наприклад, належать Василеві Баб'яку з Гуцульщини, котрий був радянським міліціонером і водночас щирим прибічником сотенного УПА “Гамалії”. Чоловік вів щоденник від 1912 до 1980 р.⁶⁷. Ще один приклад – діяльність С. Скалича. У цього релігійного діяча, засудженого в 1945-му за участь в ОУН і “бандпособництво” до 10 років ув'язнення, під час обшуку радянські слідчі виявили щоденник, де, зокрема, містилися “записи про конкретні факти його місіонерської діяльності”⁶⁸. На суді Скалич розповів, що має не лише релігійні, а й націоналістичні переконання⁶⁹.

Особистий щоденник Оксентія Паскарика, серед іншого, знайшла 9 червня 1952 р. в селі Залісці Могилів-Подільського району Тернопільської області оперативна група під керівництвом начальника місцевого райуправління МДБ майора Сергеева, коли заблокувала одну з оунівських груп⁷⁰.

Важливо відрізнити від хронік ті джерела за походженням із різних структур УПА, що за змістом у дечому схожі на них, але містять численні виразні “нальоти” літературного опрацювання. Головна прикметна ознака останніх – укладалися не оперативно, “по гарячих слідах”, а постфактум. У середовищах післявоєнного збройного націоналістичного підпілля ОУН(б)

⁶³ Над пропастью во лжи. Ученые разоблачают фальсификаторов истории /http://www.ng.ru/history/2013-04-26/15_false.html?print=Y (26.04.2013)

⁶⁴ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 17. – С. 706–718.

⁶⁵ Там само. – С. 712.

⁶⁶ Там само. – С. 716.

⁶⁷ *Лащенко С.* Гуцульський щоденник // День. – 2013. – № 52–53. – 22–23 березня. – С. 22.

⁶⁸ ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Спр. 1082. – Арк. 253.

⁶⁹ Там само. – Арк. 254.

⁷⁰ Там само. – Ф. 2. – Оп. 29: 1960 р. – Спр. 22. – Т. 1. – Арк. 237.

такі наративи проходили під назвами “спомини”, “репортажі”, “спогади-хроніки”, “хронологія” тощо.

Певно, впродовж якогось періоду часу мемуари спонтанно писалися особами, котрі в минулому мали причетність до українського визвольного руху. Так, зберігся фрагмент копії споминів члена ОУН(б) “Вадима” за 1945 р. під назвою “Підпільними стежками на СУЗ”. Джерело вирізняється детальною літературною обробкою оповіді⁷¹.

Перший документ, згідно з яким, певно, започатковувалася традиція укладання джерел мемуарного характеру в надрах ОУН(б), а саме інструкція ГОСПу “в справі описування якнайбільшою кількістю учасників споминів і репортажів, письмового переповідання окремих фактів, епізодів з боротьби ОУН і УПА в останніх роках”, вийшов у вересні 1946 р.⁷².

І справді, саме потенційних мемуарописців мав на увазі різьбяр Нил Хасевич, коли на початку листопада 1946 р. пропонував політичним референтам збройного націоналістичного підпілля шукати за його межами людей, котрі здатні гарно описати бої УПА чи написати повстанські спогади: “До компетенції політреферента... належало б також... контакт з рядом людей, не належучих до політцентру, з якими порозумівається відносно питання (спогади, описи боїв УПА) або кульпортажу”⁷³. Розмірковуючи над проектом “Напрямних політично-пропагандивної праці” Якова Бусла-“Київського”, Хасевич пропонував доповнити його таким: “...спогади з власних перипетій і випадки з іншими”⁷⁴.

Такі наративи дійсно відомі. Наприклад, у травні 1948 р. з’явилися спогади стрільця “Нечая” про рейд з’єднання УПА “Хмельницький” на Житомирщину, який відбувся восени 1943 р.⁷⁵. З’явилися подібні наративи й інших авторів.

На Волині мову про спогади вів провідник північно-західного краю ОУН(б) Іван Литвинчук (“12611”). У січні 1949 р. він запропонував провідникові Берестейської округи заохотити “д. Ш.” (очільника Кобринського надрайону Арсена Клинового (“Шаха”)?) до написання спогадів (“щоб написав щось з побуту того терену, у якому перебував”), зауваживши, щоб це була не поезія, а проза: “По-можливості хай пише прозою, бо способом поетичним так не потрафить описати”. Також у листі він агітував писати спогади провідника Берестейської округи Олександра Степанюка-“1230”, “Борулю”, “Грома”, “...і інших друзів, що можуть писати. В споміні постаратись дати якнайбільше фактів з нашої боротьби, а деякі справи, хто зможе, подавати проблемами”.

Чимало ознак джерела мемуарного характеру має так звана “Хронологія української повстанчої армії”, оформлена у вигляді брошури (1 прим. на 34-х арк.)⁷⁶. Її 14 квітня 1949 р. радянські чекісти виявили у ліквідованого

⁷¹ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18. – С. 506–515.

⁷² Там само. – Т. 17. – С. 37.

⁷³ Там само. – Т. 16. – С. 679.

⁷⁴ Там само. – С. 676–677.

⁷⁵ Там само. – Т. 18. – С. 669.

⁷⁶ ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 110. – Спр. 2. – Т. 5. – Арк. 331.

Основні виконавчі документи УПА та запілля

провідника Карпатського краю ОУН(б) “Шелеста”, після чого переслали для міністра МДБ УРСР Савченка.

Цікаво, що 1946 р. в надрах ОУН(б) на Закарпатті подекуди ототожнювали спогади з некрологами, називаючи останні одними з “родів” спогадів. Ось як один із авторів прокоментував підготовку некролога про смерть командира “Остапа”: “...Своєю працею, а найбільше героїською смертю абсолютно заслужив собі на те, щоби його зафіксувати на фоні наших Великих Днів. Це торкає не тільки його, але усіх Сл. п. друзів, які нас покидають... Цього рода спогади будуть дуже важливим атрибутом в підсумовуванні вислідів нашої боротьби”⁷⁷.

У січні 1948 р. свою епістолярну оповідь про перебування в Києві за часів німецької окупації написала Наталія Романів. Назвала її “спогадами-хронікою”. Стиль тексту – більше документальний, аніж літературний. Документ розбитий на розділи, наприкінці є загальний висновок⁷⁸.

Отже, виконавчі документи (звіти, хроніки, “організаційні” щоденники) складають істотну частину комплексу документальної спадщини ОУН(б). Ці джерела у системі повстанського документообігу були одними з найважливіших.

Володимир Ковальчук (Київ). **Основні виконавчі документи УПА та запілля**

У статті на основі невідомих і маловідомих документів (низка яких опублікована, а частину, що збережена в різних архівних установах України, ще належить актуалізувати в майбутньому) здійснено спробу аналізу найголовніших різновидів виконавчої документації УПА та запілля – звітів, хронік, “організаційних” щоденників.

Ключові слова: УПА, запілля, звіт, хроніка, щоденник.

Volodymyr Kovalchuk (Kyiv). **The Main Executive Documents of the Ukrainian Insurgent Army and the Home Front**

The article analyses the reports, chronicles, and “organized” diaries, which are both published and unpublished documents of the main executive of the Ukrainian Insurgent Army and its rear. Many unknown documents are still preserved in the depositories of different archives.

Keywords: Ukrainian Insurgent Army, report, chronicle, “organized” diary.

⁷⁷ Там само. – Ф. 13. – Спр. 398. – Т. 9. – С. 214–217.

⁷⁸ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18. – С. 616–667.

2

ПАМ'ЯТКИ
ІСТОРИОГРАФІЇ

Галина СВАРНИК (Львів)

ВИСТУПИ ЯРОСЛАВА ДАШКЕВИЧА НА АРХЕОГРАФІЧНІЙ НАРАДІ 1988 року

30 років тому, 6–8 грудня 1988 р. у засніженому, морозному Києві відбулася подія, яка провела межу поміж радянською та українською археографічною наукою нового часу. Велику роль у цьому відіграв тоді ще безробітний¹ дисидент із великим стажем, історик Ярослав Романович Дашкевич. Він завжди вирізнявся своєю незалежністю від радянської традиції і партійних структур, був “нерадянською” людиною і за своїм походженням, і за життєвою поставою, і навіть за зовнішністю. Як образно висловився вірменський професор Левон Чукасян на останній ювілейній конференції 2016 р., присвяченій 90-річчю Я. Р. Дашкевича, той завжди виглядав як князь (“like a Prince”). Саме таким він і запам’ятався нам, учасникам першої Археографічної наради 1988 р.

Атмосфера у великому залі Секції суспільних наук АН УРСР на тодішній вулиці Кірова (тепер – Грушевського) 4, попри холод, була відчутно наелектризованою: кияни переповідали приїжджим про подію, яка сталася напередодні. Публічна лекція Сергія Білоконя про Михайла Грушевського на вечорі, організованому клубом “Спадщина” в цьому ж залі, зібрала “близько 800 осіб. Зал був переповнений: люд сидів не тільки на додаткових стільцях, що були занесені до залу звідусіль, але й на підвіконнях і просто на сходах, а осіб із двадцять простояло весь вечір біля дверей”². Доповідач загалом повторив тези своєї статті, оприлюднені раніше у пресі³, спростовуючи закиди проти Грушевського як “германського шпигуна” й тому подібні – присутніх представників офіційної історичної науки – докторів

¹ Останній період безробіття Я. Дашкевича тривав понад 10 років, від 2 квітня 1980 до 31 жовтня 1990 рр. Перед цим, від 16 жовтня 1974 до 1 квітня 1980, він працював у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові – на посадах молодшого наукового співробітника, старшого охоронця фондів, старшого наукового співробітника та старшого палеографа. Звільнений за вказівкою КДБ, формально “у зв’язку з порушенням трудової дисципліни”. Див.: Ярослав Дашкевич: Біобібліогр. покажч. / Уклад. М. Кривенко; авт. вступ. ст. А. Содомора; упоряд. ілюстр. матеріалу Г. Сварник; наук. ред. Л. Ільницька. – Львів, 2006. – С. 15–24.

² Жарких М. Вечір М. Грушевського // Спадщина. – 1989. – № 1. – С. 224–226.

³ Білокінь С. Михайло Грушевський // Літературна Україна. – 1988. – № 29. – 21 лип.

історичних наук Віталія Сарбея⁴ та Рема Симоненка⁵. Останній, хоч і визнавав Грушевського найбільшим “буржуазним істориком”, проте твердив, що “«Історія України-Руси» – це вузько фаховий твір, який може бути цікавим лише для обмеженого кола фахівців-істориків”. Дискусія несподівано для присутніх завершилася виступом львівського історика Ярослава Дашкевича “Про Михайла Грушевського”. М. Жарких вважав, що це була “блискуча сорокахвилинна імпровізація, що буквально захопила публіку. Після закінчення його промови більшість присутніх підвелася зі своїх місць і стоячи аплодувала доповідачеві – це був єдиний випадок за вечір”⁶. Натомість С. Білокінь знав, що “несподіваний” виступ був заздалегідь підготованим⁷. Істина, як завжди, була десь посередині: як виглядає з виправлень і закреслень у рукописі та як відомо зі слів самого автора, Ярослав Романович писав виступ таки “на коліні” в потягу до Києва.

Хай там як, це стало переломним моментом і в житті самого Дашкевича, а з “тексту видно, на яких вершинах українознавства він стояв ще тоді, коли бував без роботи, а Щербицькі й Маланчуки не давали йому працювати для української науки”⁸. “Епохальний”, як каже Білокінь, виступ Дашкевича, був напівпідпільно записаний на диктофон й потім опублікований українськими студентами в неформальному варшавському журналі “Зустрічі”, щоправда, з багатьма пропусками й помилками, зате з характерними для стенограми колоритними ремарками на кшталт: “Оплески, сміх”, “Сарбей: «Пхе!»”. Від цієї доповіді про Грушевського почався злет Ярослава Дашкевича як дослідника української історії, грушевськознавця й організатора історичної та археографічної науки.

⁴ Повторив основні положення, викладені у статті: *Сарбей В.* Як нам ставитись до Грушевського? // Радянська Україна. – 1988. – 27 лип.

⁵ *Симоненко Р.* Правда історії – вірність історії // Комуніст України. – 1988. – № 9. – С. 76–88.

⁶ *Жарких М.* Вечір М. Грушевського.

⁷ “Не розумію тільки, навіщо глибоко продуману й добре структуровану доповідь про Грушевського Дашкевич назвав у своєму житті випадковою: «Хочу сказати, що на сьогоднішню доповідь Сергія Івановича я потрапив цілком випадково», – написано в його книжці. Ярослав Романович зателефонував мені (здається, з Москви), і я запросив його на вечір «Спадщини», так що він підготувався до виступу дуже ґрунтовно”. – Реж. доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalialia/Dashkevych.html>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 18 берез. 2018 р.

⁸ *Білокінь С.* Ярослав Дашкевич та його “Постаті”. – Реж. доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personalialia/Dashkevych.html>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 18 берез. 2018 р.

⁹ Оубл.: *Дашкевич Я.* Про Михайла Грушевського: Доповідь львівського історика на засіданні товариства “Спадщина” у Києві в грудні 1988 р. // Зустрічі. – 1989. – № 1. – С. 188–197. На жаль, саме цей скорочений варіант, щоправда, із виправленням помилок, передруковано в усіх трьох перевиданнях збірника есеїв Ярослава Дашкевича “Постаті” (2006; 2007; 2016). В архіві вченого існує виправлений і доповнений авторською післямовою ширший примірник тексту, опублікований, знову-таки зі скороченнями й без ремарок стенограми: *Дашкевич Я.* Найвидатніший український історик: [Виступ на вечорі, присв. 125-річчю від дня народж. М. Грушевського] // Слово і час. – 1991. – № 9. – С. 18–24. (Меморіальна бібліотека-архів Я. Дашкевича, Львів (далі – МБАЯД). – III-2/2. – № 482).

Розповідали про цей виступ як про своєрідну публічну маніфестацію заперечення комуністичної ідеології і як про історичну сенсацію. Вільний дух дискусії про Грушевського перенісся на нараду й поширився на інші питання, підходи та ставлення до археографічної спадщини. Сам вчений оцінював це, як могутню течію в здоровому науковому середовищі України, що, зрештою, вилилася в рух ширших кіл наукової громадськості, який можна окреслити короткою латинською формулою *ad fontes* – до джерел. Тож формальне відновлення у 1987 р. Археографічної комісії АН УРСР, покликаної очолити й координувати видання всіх різновидів джерел – лінгвістичних, літературних, історичних, філософських, історико-культурних, підготовку яких мали б здійснювати як в академічних установах (інститути мовознавства, літератури, філософії, історії), так і позаакадемічних (Київський університет, архіви Києва і Львова), стало одним із могутніх етапів “боротьби за джерела” в Україні¹⁰.

У грудні 1988 р. у Києві відбулася представницька за складом (більше 150-ти осіб з 19-ти міст України) – і бурхлива за перебігом – республіканська нарада “Українська археографія”. На неї зібралися всі тодішні археографічні сили України: історики, філологи, мистецтвознавці, етнографи, архівісти, бібліотекарі, окремі дослідники, які займалися публікацією історичних джерел, а також представники спеціалізованих видавництв “Дніпро”, “Вища школа” та “Радянський письменник”. Як сказав згодом директор Інституту українських студій Гарвардського університету проф. Сергій Плохій, наприкінці 1980-х рр. у науку увійшло ціле покоління молодих істориків-джерелознавців. Сам він приїхав тоді у складі представницької “дніпропетровської історичної школи” М. П. Ковальського: В. Б. Атаманенка, А. В. Бойка, В. А. Брехуненка, О. І. Журби, П. М. Кулаковського, Ю. А. Мицика, Г. М. Виноградова, Ю. В. Назаренка, разом із: Г. К. Швидько, С. В. Абросимовою, Н. О. Степаненко, О. О. Дячком, В. М. і О. Л. Калашниковими. Друга за чисельністю делегація прибула зі Львова – від Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, – очолювана старшими колегами Орестом Ярославовичем Мацюком та Уляною Ярославівною Єдлінською: ми з братом Іваном Сварником, Роман Шевчук, фахівці з відділу давніх актів Роман Луців та Наталія Царьова. Наукові й академічні інституції Львова представляли: В. С. Александрович, М. Г. Вавричин, М. М. Драк, Я. І. Кравець, О. А. Купчинський, І. З. Мицько, Я. Є. Полотнюк, Р. В. Шиян, Ю. А. Ясиновський. Також у програмі був заявлений археолог І. К. Свешников, який не приїхав. Та, звичайно ж, більшість учасників наради склали кияни (близько 50-ти осіб¹¹) – представники всіх наукових і академічних осередків, які прагнули змінити парадигму застійного радянського минулого й використати нові можливості для реалізації проектів, витягнутих “із шухляд”.

¹⁰ Дашкевич Я. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв.: Актуальные аспекты публикаций // Советская тюркология. – 1990. – № 3. – С. 20–30; Дашкевич Я. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Дашкевич Я. Україна і Схід: Зб. наук. пр. / Упоряд. Г. Сварник, А. Фелонюк. – Львів, 2016. – С. 678–689.

¹¹ Див.: Додаток 2. Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Програма республіканської наради 6–8 грудня 1988 р., Київ.

Республіканська нарада “Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку”¹², а властиво, конференція розпочалася 6 грудня. Організаторами були Інститут історії АН УРСР і створена ним 1987 р. Археографічна комісія. У програмі пленарного засідання виступ Ярослава Дашкевича передбачений не був. Проте він отримав аж три записки від одного з організаторів наради Геннадія Боряка, – в першій половині дня: “Ярославу Романовичу Дашкевичу / центр, 3-й ряд // Шановний Ярославе Романовичу! Маємо 17 членів АК присутніх. 1 – покійна¹³ / Боряк”. Друга записка: “Я. Р. Дашкевичу // президія збирає заявки на виступи безвідносно до програми. Прошу Вас написати до Смоля записку з проханням надати Вам слово, не чекаючи обговорення в кінці дня”. Третя записка: “Я. Р. Дашкевичу // Ярославе Романовичу, прошу Вас подати заявку Смолю на виступ. / Геннадій”.

Після цього Я. Р. Дашкевич попросив слова для виступу й виголосив свою першу програмну доповідь “Стан і завдання української археографії”, в якій різко засудив погромницький “сусловсько-маланчуківський” період, який призвів до “кризи довір’я до історичної науки і дефіциту правди у самій історичній науці”. Проте він не лише дав критичну оцінку радянських історичних практик видання джерел, а й розгорнув широко закроєну програму розвитку нової української археографічної науки й накреслив основні завдання у різних напрямках. Цікаво, що в докладному звіті про Археографічну нараду Г. В. Боряка і О. М. Тодійчук¹⁴ про виступ Я. Р. Дашкевича на пленарному засіданні не згадується, зате при обговоренні перспектив публікації різного роду джерел його прізвище наводиться аж десять разів – частіше за всі інші!

Дискусія про ставлення до Михайла Грушевського та його спадщини продовжилася 8 грудня на ранковому засіданні в Актівій залі Інституту історії, в 615-й кімнаті на 6-му поверсі. Окрім досить гострої суперечки з Віталієм Сарбеем¹⁵, запам’ятались виступи представників дніпропетровської

¹² Докладніше про нараду див.: *Боряк Г. В., Тодійчук О. В.* Республіканська нарада “Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку” [м. Київ, 1988 р.] // Український історичний журнал. – 1989. – № 6. – С. 146–150.

¹³ Йшлося про директорку Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові Надію Федорівну Врадій (20.10.1923, с. Розкішне, нині Ставищанського р-ну Київської обл. – 13.08.1988, Львів). Від 1944 до 1958 р. перебувала на партійній роботі. 1961 р. без відриву від виробництва отримала освіту на історичному факультеті Львівського державного університету ім. І. Франка. У червні 1958 очолила ЦДІА УРСР у м. Львові, де широко розкрився її талант організатора й адміністратора, зробила вагомий внесок у забезпечення збереженості документів, модернізацію й ремонт приміщення Бернардинського монастиря. 1961 р. в архіві було запроваджено постійно діючий науково-практичний семінар з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін і на його базі створено перший в Україні Науково-методичний кабінет архівознавства та допоміжних історичних дисциплін. Залучила до роботи в архіві цілу плеяду “політично неблагонадійних” гуманітаріїв, звільнених під час політичних репресій проти української інтелігенції на початку 1970-х рр.

¹⁴ *Боряк Г. В., Тодійчук О. В.* Республіканська нарада... – С. 146.

¹⁵ В. Сарбей виголосив доповідь “До питання про потребу і напрями перевидання праць М. С. Грушевського”.

Виступи Ярослава Дашкевича на Археографічній нараді 1988 року

історичної школи та репліка з місця історика Анни Хорошкевич з Москви про потрібність видання “Історії України-Руси” Грушевського, яка поставила крапку в дискусії.

* * *

Всі тексти виступів Ярослава Романовича на Археографічній нараді 1988 р. зберігаються в науковому архіві вченого у складі його Меморіальної бібліотеки-архіву у Львові. Текст першої доповіді “Стан і завдання української археографії” досі не публікувався, на відміну від двох інших виступів, умічених у збірнику тез, виданих за результатами наради. 7 грудня вчений вперше виголосив програму “Вивчення і публікація східних джерел з історії України”, не повторюючи вже опублікованих тез¹⁶, а доповнивши їх новими міркуваннями¹⁷. Третього дня, на ранковому засіданні 8 грудня виступав із проектом створення “Корпусу зображень міст України XVI–XVIII ст.”, який теж доповнював опубліковані тези¹⁸. Саме так виступи Я. Р. Дашкевича зазначені в програмі наради, і хоча на рукописі є помітка автора, що останній виступ відбувся 7 грудня 1988 р., судячи з інших матеріалів, очевидно, його таки було виголошено останнього дня наради, 8 грудня.

Маємо змогу докладно відтворити хід подій, оскільки вчений занотував собі для пам’яті: “1) виступ 7 XII 1988 р. складався з: полеміки з В. В. Страшком¹⁹, Л. З. Гісцовой²⁰, Ю. А. Мициком²¹; доповненням до Наливайка²²

¹⁶ Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республ. наради, грудень 1988 р. – К., 1988. – С. 62–64.

¹⁷ Дашкевич Я. Р. Вивчення і публікація східних джерел з історії України // Дашкевич Я. Україна і Схід. – С. 668–671. Незабаром, у січні 1990 р., вже як керівник секції Археографічної комісії АН УРСР Я. Дашкевич розвинув програму видань східних джерел з історії України. Про це див. його статтю: Дашкевич Я. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Український історичний журнал. – 1989. – № 11. – С. 149–152.

¹⁸ Його ж. Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст. // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. республ. наради. – С. 228–230.

¹⁹ Йшлося про обговорення правил передачі текстів кирилических документів, підготованих товаришкою Ярослава Дашкевича зі студентської лави Уляною Єдлінською з ЦДІА УРСР у Львові та передачі текстів іншомовних документів, укладених працівником ЦДІА УРСР у Києві Віктором Страшком. Я. Дашкевич занотував: “Страшко Віктор Васильович: ми привчилися не докладно слухати і точно цитувати. Не черговість видання, а величина «білої плями» і принципове ставлення до важливості тематики”.

²⁰ Мова про плановане видання двотомника творів М. Костомарова – без “Книги биття українського народу” та інших історичних праць українською мовою: *Костомаров М. І.* Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 1: Поезії, драми, оповідання; Т. 2: Повісті / Упоряд., автор передм. та прим. В. Л. Смілянська. До 2-го тому ввійшли історичні повісті, написані російською мовою: “Сын”, “Кудеяр”, “Сорок лет”, “Холуй”, “Черниговка”. Я. Дашкевич зауважив: “Гісцова Любов Василівна – просто дезінформує присутніх [...] Це не наукове видання, коли друкувалися ці твори Костомарова, які пропущено? 80 років тому? Доки ми не навчимося говорити правду, діла не буде”.

²¹ Заувага Я. Дашкевича: “Юрій Андрійович Мицик – [нарікав на] бар’єр для праці істориків в архівах Польщі, а в нас – чекають тижнями, місяцями”.

²² Д. С. Наливайко виступав “Про видання західноєвропейських джерел з історії України XVI–XVIII ст.”, Я. Дашкевич вніс пропозицію про перевидання праці історика Ілька Борщака “Україна в літературі Західної Європи”.

(про Борщака)²³, критичних зауважень до Видавничих правил²⁴; «Вивчення і публікація східних джерел з історії України» (текст виступу в течці «Східні джерела»²⁵. 2) виступ 7 XII 1988 р. про «Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст.» (текст виступу у «Види міст України»)²⁶. Полемічні нотатки зберігаються в течці № 121 «Археографічна нарада 6–8 XII 1988, Київ і даліші наради Археографічної комісії»²⁷. Тут є також пізніший текст відгуку Я. Дашкевича на Видавничі правила У. Єдлінської та В. Страшка, підготований до квітневої науково-методичної наради, присвяченої правилам публікації документів і пам'яток (Київ, 26 квітня 1990 р.)²⁸.

Я. Р. Дашкевич вніс також декілька пропозицій до «резольцій» грудневої наради: «звернути увагу на незадовільний стан археографічної праці в ГАУ; періодично щорічно проводити наук[ові] конференції з археографії і джерелознавства; підготовка кадрів – арх[еографічні] курси, дисертанти; видання творів репресованих і замовчуваних істориків; комісія для вивчення спадщини акад. Грушевського»²⁹. Рішення республіканської наради археографів Української РСР, опубліковані в «УІЖ»³⁰, враховують, зокрема, й ці пропозиції вченого.

Практично керувати процесами і втілювати археографічні проекти Я. Р. Дашкевич почав майже відразу після наради: вже в січні наступного року його призначили керівником групи видання східних джерел з історії України Археографічної комісії АН УРСР. 1 листопада 1990 р. він очолив Львівське відділення Археографічної комісії АН УРСР; 27 серпня 1992 став заступником директора Інституту української археографії НАНУ, а 1 вересня 1992 – керівником Львівського відділення Інституту української археографії НАНУ (з 1 лютого 1995 – Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ) і керував ним до своєї смерті 25 лютого 2010 р. Тож більшість археографічних проектів створеного

²³ Опубл.: *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи / Пер. з фр. З. Борисюк; наук. ред. Я. Дашкевич; редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, А. Жуковський та ін. – К., 2000. – 365 с. Також з ініціативи Я. Дашкевича було підготоване перевидання історичних праць: *Його ж.* Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе / Ред. і упоряд. Г. Сварник; передм. Я. Дашкевича. – Львів, 1991. – 256 с.

²⁴ Опубл.: *Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.* (Київ, 1986) / Склали У. Я. Єдлінська, В. В. Страшко // *Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Матер. до республ. наради* (Київ, листопад 1988 р.). – К., 1988. – С. 9–42.

²⁵ МБАЯД. – V/2. – № 85: Східні джерела до історії України. Вивчення і публікація східних джерел з історії України. – Арк. 137–141.

²⁶ Там само. – VIII/4. – № 284: Соціотопографія, джерела до соціотопографії. – Арк. 90–91. (*Дашкевич Я.* Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст.: Доповнення).

²⁷ Там само. – V/6. – № 121. – Арк. 132–132 зв.

²⁸ *Дашкевич Я. Р.* [Відгук на «Методичні рекомендації»] // *Передача текстів документів і пам'яток: Матер. наук.-метод. наради, квітень 1990 р.* – К., 1990. – С. 40–47.

²⁹ МБАЯД. – V/6. – № 121: Археографічна нарада 6–8 XII 1988, Київ і даліші наради Археографічної комісії. – Арк. 133.

³⁰ Український історичний журнал. – 1989. – № 6. – С. 149–150.

Виступи Ярослава Дашкевича на Археографічній нараді 1988 року

ним Львівського відділення відбувалися під його безпосереднім керівництвом, даючи змогу виявити великий організаційний хист, різнобічні знання і вміння та стратегічне бачення розвитку різних ділянок археографічної науки.

* * *

Публікуємо текст виступу Ярослава Дашкевича на республіканській Археографічній нараді 6–8 грудня 1988 р. “Стан і завдання української археографії”. У додатках подаємо “Склад Археографічної комісії Академії наук Української РСР” (Додаток 1) та текст програми Археографічної наради 1988 р. з рукописними нотатками Я. Дашкевича (Додаток 2).

При публікації рукопису Я. Дашкевича ми намагалися максимально зберегти особливості авторського правопису й мовного стилю, виправивши лише явні помилки й осучаснивши пунктуацію. Всі авторські виділення у тексті збережені, також відтворено рукописні позначки на програмі наради. Скорочення розкрито у квадратних дужках. Бібліографічний коментар складено не лише до названих автором видань, а й до деяких пізніших, які вийшли у згаданих серіях протягом останніх тридцяти років. Витяг з пізнішої нотатки Я. Р. Дашкевича про долю незавершених праць М. С. Грушевського, складеної 1989 р. за дорученням Археографічної комісії АН УРСР, включено як коментар до його основного тексту.

Сподіваємося, публікація не лише засвідчить енциклопедичну ерудицію і широту діапазону наукових зацікавлень Я. Р. Дашкевича, його творчу енергію як організатора науки, а й допоможе окреслити основні тенденції і напрямки розвитку української археографії та джерелознавства, кадровий потенціал науки, оцінити здобутки і виявити прогалини на шляху розвитку за тридцятиліття, яке минуло від знаменної наради 1988 року.

Галина Сварник (Львів). **Виступи Ярослава Дашкевича на Археографічній нараді 1988 року**

Вперше публікується текст доповіді історика Ярослава Дашкевича (1926–2010) “Стан і завдання української археографії” на першій Археографічній нараді 6–8 грудня 1988 р. у Києві. Ця подія провела межу поміж радянською та українською археографічною наукою нового часу. У статті йдеться також про виступи Я. Дашкевича “Вивчення і публікація східних джерел з історії України” та “Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст.”.

Ключові слова: Ярослав Дашкевич, українська археографія, історія.

Halyna Svarnyk (Lviv). **Yaroslav Dashkevych's Papers at the Archeographic Meeting (1988)**

The paper of the historian Yaroslav Dashkevych (1926-2010) “A Status and Tasks of the Ukrainian Archeography” at the First Archeographical Meeting (6-8 December 1988, Kyiv) is published for the first time. This event drew a line between the Soviet and Ukrainian Archeographic research. The article also refers to Dashkevych's papers “A Study and Publication of the Oriental Sources On the History of Ukraine” and “A Corpus of the Images of the Cities of Ukraine from the Sixteenth to the Eighteenth Century”.

Keywords: Yaroslav Dashkevych, Ukrainian Archeography, History

Ярослав ДАШКЕВИЧ

СТАН І ЗАВДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ:
виступ на республіканській нараді 6 грудня 1988 р., Київ

Наша нарада відбувається в дуже нелегкий період, не лише в державі й на Україні в цілому, але і при дуже складному становищі в українській радянській історичній науці з археографією включно. Проявилися – на всю широту – криза довір'я до історичної науки і дефіцит правди у самій історичній науці. На Україні ці явища проявляються ширше і глибше, як де-небудь інде, бо жодна історична наука в Союзі не перенесла такого суслівсько-маланчуківського погрому, який пережила українська історична наука.

Саме на Україні ще більше, як де-небудь інде, забули латинську приказку, що *historia est magistra vitae*: у нас виникла фальшива історія у помпезному брежнєвському виконанні, а фальшивий вчитель вчив фальшивого життя. Наслідки цього ми відчуваємо повсякденно – також на цій нараді. Цілком певно, якщо б не було погрому 1972 р. з викиданням істориків-археографів на вулицю, якщо б не було таємних інструкцій про якнайрідше вживання слів *Україна, український**, про викреслення назви *Західна Україна*, чорних списків з прізвищами істориків, яких не те що не можна друкувати, але навіть згадувати – якщо б цього всього не було, то певне не треба було б збирати сьогодні нараду, яка виглядає на нараду над пропастю.

Давайте хвилинку помріємо: якщо б не було 1972 року, то ми на сьогодні мали б вже близько ста томів таких щорічників, як “Історичні джерела та їх використання”, “Середні віки на Україні”, “Київські старожитності”, “Історіографічні дослідження УРСР”, “Український історико-географічний збірник”, “Нумизматика и сфрагистика”, мали б видані всі козацькі літописи в серії “Джерела з історії України”, запроєктованій Ярославом Дзирою, мали б, очевидно, з два десятки томів з затвердженого в 1965 р. на III республіканській науковій конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін в Києві проекту видання джерел, опрацьованого Іваном Бутичем¹. Ми не мали б зруйнованої наукової роботи в Головному архівному управлінні і зведеного нанівець такого наукового журналу, яким були “Архіви України”². Не треба було б знову думати про видання “Київського намісництва”³ чи “Кирило-Мефодіївського братства”.

Сьогодні ми зібралися на руїнах – і перед нами, учасниками наради, але і не лише перед нами, стоїть завдання відродити традиції наукової археографічної

* Тут і далі – виділено автором.

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

праці й поступово, одночасно, зменшити кризу довір'я і дефіцит історичної правди. Але, я підкреслюю, відродити: Археографічна комісія діяла, і добре діяла, в 20-х – на початку 30-х років, археографічна робота відродилася в 60-х роках в Архівному управлінні – ми, на щастя, відроджуємо, а не починаємо на цілком пустому місці. Про це також треба говорити відверто, не забувати і не замовчувати фундаментальний проект Бутича 1965 р.⁴ і менший, але цілком реальний проект Дзири⁵ 1971 р. Правда, ці плани викинули до коша, але немає жодних підстав для того, щоб ми вважали самих себе першовідкривачами – це з одного боку, а з іншого – неможливо все починати заново і спочатку, немов на спаленій землі.

Все це я говорю не для того, щоб смакувати погромним минулим – бо смакувати багном досить важко, – а для того, щоб розкриття всіх механізмів застою в нашій історичній науці могло нас забезпечити від повторення цих явищ в майбутньому. Крім цього, конструктивну працю можна будувати лишень на міцному очищеному ґрунті, а не на багні.

Тут виникають важливі питання, на які я поки що не почув відповіді на нараді: які є гарантії і хто дає гарантії, що все це, що ми тут плануємо, пропонуємо, обґрунтовуємо, справді буде реалізовано, опубліковано, доведено до кінця. Я дуже шаную Археографічну комісію, але всі ми розуміємо, що комісія навіть у складі 35 чоловік не може дати такої гарантії. Хочеться знати, хто саме – вище Археографічної комісії – гарантує виконання планів. Немає потреби проявляти добрі наміри і викликати надії, якщо їх не можна гарантувати міцними відвертими і чесними зобов'язаннями, екстраординарними заходами. Ми не знаємо, яка є наукова політика Академії наук, і не лише Академії наук в ділянці археографії. Навіть більше – ми є свідками того, що самі члени Археографічної комісії⁶ бойкотують цю надзвичайно важливу нараду. Як бути в такому випадку?

Нам потрібні, очевидно, не лише плани, не лише гарантії видання, але необхідний рішучий злам у догматичному мисленні істориків. 70-ті – 80-ті роки в нашій історичній науці *виродили* (інакше назвати це явище не можна) антиджерельний напрямок: десятитомна “История Украинской ССР” подає свій текст до вірування, як Святе Письмо – без покликання на джерела (в чому, зрештою, нічого дивного немає, бо цілий ряд тверджень, часто т. зв. принципіальних, джерелами підтвердити не можна). Історики перетворилися в пророків, що виголошують істини – які, шкода, часто ними не є. Сьогодні треба відродити напрям *ad fontes* – назад до джерел, бо в інший спосіб відновити довір'я до історичної науки неможливо. В наш час культивується не лише антиджерельний підхід до т. зв. досліджень, проявляється страшна непримиримість до оригінальних текстів, особливо, якщо вони написані нібито незрозумілими мовами. Необхідно виробити у нас самих археографічну об'єктивність та чесність, боротися з спокусою через кожних кілька слів чи речень ставити “три крапки”, нічим не обґрунтовуючи таке скорочення (або й скорочувати без “трьох крапок”), додавати до текстів вульгарно-соціологічні коментарі, які здатні тільки компрометувати історичну науку. Розвиток археографії без джерелознавства неможливий, а цей напрям досліджень лежить облогодом.

До того, як ми почуємо про гарантії археографічної роботи – наша нарада нагадує гру в одні ворота. Широко відкриті ворота, на яких написано “Археографічна комісія”, понад 80 гравців закидає свої м’ячі, не знаючи, чи ці м’ячі будуть зараховані, чи ні – і чи археографічна робота не піде в цілком іншому напрямі, не в тому, про який ми говоримо. Нас турбує питання про співвідношення між Архівною комісією та Головним архівним управлінням, його працездатність (тим більше, що заслуги ГАУ в застoj величезні). Виступ представника ГАУ на нараді треба вважати явним непорозумінням.

Про Археографічну комісію

Без сумніву, утворення заново Археографічної комісії – свідчення певних зрушень, хоча всі ми розуміємо добре, що відтворення комісії на Україні (як, зрештою, в Білорусі) відбулося внаслідок внутрішньої боротьби в середовищі істориків і під тиском громадськості. Археографічна комісія була створена декретом згори – і важко сказати, чи це себе виправдає – тим більше, що частина членів вже тепер, на самому початку, бойкотує роботу комісії, до якої нібито належить.

Функції і роль комісії не дуже ясні. Якщо б 35 чоловік закотили рукави і сіли готувати джерела до видання – думаю, не було би потреби збирати сьогоднішню нараду.

З комісією склалося анекдотичне становище, бо, якщо виходити з типових для наших умов бюрократичних пропорцій, то комісія повинна б командувати принаймні 350 працівниками-археографами. На сьогодні вона командує одним чи двома працівниками...

Які перспективи праці такої Археографічної комісії?

Кадри археографів

Всі ми бачимо, що перед українською археографією, якщо вона справді зможе розгорнути свою діяльність, стоять дуже серйозні завдання, зокрема в ділянці фундаментальних досліджень (про них я ще говоритиму). Довести їх до кінця без кваліфікованих кадрів неможливо. Наші плани нагадують будівництво потьомкінських сіл – яке забезпечення цих планів кадрами? На самому ентузіазмі ентузіастів, треба шкодувати, далеко не заїдемо.

У нас є два шляхи комплектування кадрів: це або підбір людей, яких можна підготувати до археографічної праці, – або комплектування комісії “позвоночниками”, за дзвінками згори.

Археографія – це справді, в значній мірі, індивідуальний подвиг, – але чи можемо розраховувати на появу таких індивідуальностей в наш час? Правда, є один приклад – в українській археографії – такого подвигу; він нетиповий і ідейно не витриманий, але я розповім про нього. Атанасій Великий (1918–1982), ініціатор і виконавець серії “Документи до історії України і Білорусі з римських архівів” протягом 32 років підготував 57 томів загальним обсягом 1325 друкованих аркушів. Поява такого працівника у нас, здається, не передбачається, тому, мабуть, треба подумати про інші реальні заходи.

До таких заходів, по-моєму, повинні належати:

1. Археографічні курси, принаймні однорічні, цілком практичні, а не парадні (відомо, що на початку 20-х рр. у Києві діяв Історико-архівний

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

інститут, потім він був ліквідований – можливо, треба поставити питання про його відновлення).

2. Стимулювання захисту дисертацій на археографічно-джерелознавчі теми.

Перспективи, загальні питання

При розгляді перспективного плану видань важко погодитися з тим, що це план видання справді найважливіших джерел з історії України. Це план, який охоплює те, що в окремих упорядників було або є в шухлядах – і добре, що воно включено в план, але ми, здається, повинні розуміти й те, що в першу чергу треба вжити заходів для опрацювання фундаментальних археографічних видань. У плані, який я розглядаю як своєрідний взірць не активного, а пасивного планування, є лише одна тема, яку можна вважати фундаментальною – це тема, пов'язана з історією козацтва, з дуже деформованою і не дуже зрозумілою назвою. Ну, але це справді фундаментальна тема.

Але невже цілу історію України можна звести до однієї фундаментальної теми? Думаю, що ні. Зрештою, з козаками це у нас так: посилюються національні утиски – забороняють козацьку тему, послаблюються – ось вам і козаки. Це своєрідний лакмусовий папірець – та, одночасно, комплекс як у ворогів, так і в прихильників тої тематики: у ворогів, що ладні проголосити українським націоналістом навіть Карла Маркса за його прихильні слова про Січ, – у прихильників, бо Січ для них немов призма, в якій збираються всі фокуси національного питання.

Я, очевидно, висловлю еретичні думки, але відверто скажу, що козацька тема не є для української археографії найбільшою білою плямою, є дві “більші” білі плями, які вимагають принципіального і першочергового вирішення.

По-перше, це серія з історії України радянського періоду – саме серія, а не окремі тематичні збірники;

По-друге, серія з історії України XIX – поч. XX ст., яка висвітлювала б об'єктивно суспільно-політичний рух на Україні і усунула ті деформації і перекручування, які досі подаються до вірування.

Лише на третьому місці я поставив би серію збірників з історії козацтва, Січі, Гетьманщини.

Здається, на сьогодні для багатьох вже ясно, що кризу довір'я до української історичної науки і дефіцит правди в цій же науці неможливо побороти при допомозі нового десятитомника, а допомогти в цьому плані може серія – невелика кількатомна, під назвою “Україна в історичних джерелах” – щось в роді незакінченого довоєнного багатотомника “Історія України в джерелах і матеріалах”, але виконаного на високому науковому рівні. Така серія могла б сприяти відновленню довір'я, очевидно, лише при науково об'єктивному її виконанні і при публікації джерел без невмотивованих скорочень.

Потрібна також – для університетських занять – серія типу російських “Сборников документов для практических занятий по источниковедению истории СССР”.

Ми знаємо і розуміємо, яку в наш час увагу – цілком обґрунтовано – приділяють дослідженню міжнаціональних відносин. Але в планах нема праць, які мали б заповнити існуючу прогалину. Я б сказав, що є дві теми, виконання яких дуже потрібне в археографічному ключі. Це проблеми українсько-татарських і українсько-єврейських взаємовідносин.

Ці теми вимагають об'єктивного висвітлення разом з їх тіншовими і світлими сторонами. Хоча б для того, щоб показати, що коштували Україні татарські напади – а, з іншого боку, що були часи, коли козаки ховалися під татарську протекцію. А також для того, щоб показати, що Богдан Хмельницький не обов'язково був для євреїв гіршим від Гітлера – як тепер кричить ізраїльська пропаганда.

Україна в минулому – я маю на увазі зокрема Гетьманщину – була правою державою. Я не бачу в планах серії юридичних джерел – зокрема видання умов між Україною і Росією, що регулювали їх взаємні стосунки у XVII–XVIII ст., видання тих законів, що діяли на території України. Без джерел такого типу важко зрозуміти суть суспільного ладу на Україні.

Про гарантії видань – що вони справді будуть видані – я вже говорив. Не потрібно збуджувати надії, якщо немає можливості їх реалізувати. В Інституті історії СРСР у Москві зібралось близько 60 томів серії “Древнейшие источники по истории народов СССР”, в які вкладено колосальну працю добрих фахівців – всі вони лежать мертвим капіталом.

Виникає потреба готувати щорічник такого типу, як колись “Український археографічний збірник”, для публікацій окремих статей на археографічні теми, для друкування окремих документів, покажчиків і оглядів джерел тощо.

Про редакційну і технічну підготовку видань

Мені здається, що Археографічна комісія повинна взяти на себе завдання якимсь чином познайомити редакторів з специфікою видання джерел, що в них не можна креслити і міняти слова так, як хочеться. Ви знаєте, що немає для археографічних видань гіршого лиха, як дурний, впертий і переконаний у своїй непогрішимості редактор.

Видання джерел переважно розраховані на століття – і справді, якщо взяти до рук хроніки, джерела, друковані у XVI–XVIII ст., то ви будете переконані, що вони можуть лежати ще кілька століть, а якщо ви візьмете до рук “Документи Богдана Хмельницького”, підготовані Крип'якевичем і Бутичем⁷, то дивуєтесь, що вони ще досі не розсипалися.

Сучасні академічні, з дозволу сказати, видання, друковані безнабірною технікою, просто гидко брати до рук. А чого варті саморобні омеги, іжиці у виданнях високим друком. Такі “видання” в лапках компрометують Академію наук УРСР, формально найбагатшу після Академії наук СРСР.

Врешті – підготовка видань ще на довидавничій стадії вимагає фінансового забезпечення. На переклади, виконані на науковому рівні, на високоякісне – а не добровільно-примусове рецензування, на фотокопії, графічні роботи, копіювання текстів і т. д. Про це треба думати завчасу.

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

Перспективи – період феодалізму

В плані відбилося одне велике непорозуміння з “Історією запорозьких козаків”, бо історія Гетьманщини (чи Малоросії – як хто хоче) – це не є історія запорозьких козаків. Тут є дві окремі проблеми, які треба чітко відділити:

1. Історія запорозького козацтва (Січі чи Січей) і, можливо, інших подібних формувань (реєстрових, бузьких, річних і т. д.).

2. Історія держави, Гетьманщини, в якій Січ була (або й не була) складовою частиною.

Є принципова різниця між періодом кінця XVI [ст.] – 1648 р. – це майже виключно документи про запорозьке козацтво, про Січ, і після 1648 р. – це вже документи держави (або держав, автономних, у складі не лише Росії, але й Польщі, Туреччини) і Січі.

Питання про формування цього фундаментального блоку збірників треба вирішити по суті, виходячи з характеру державної (чи недержавної) влади і території, на яку вона поширювалася.

Перспективи – юридичні пам’ятки

Такого розділу цілком немає. Історики намагаються забути, що Україна була правовою державою – і що внутрішні і зовнішні відносини Гетьманщини регулювалися законами.

На мою думку, треба передбачити археографічне опрацювання таких тем, як: “Умови між Україною та Росією” (починаючи від статей Б. Хмельницького), “Права, за якими судився малоросійський народ”, а також розв’язати питання про комплексне видання таких пам’яток, як: документи про запровадження магдебурзького права, цехові статuti, статuti братств.

Перспективи – період капіталізму

Я б сказав, що історики періоду капіталізму придумали якусь, зрештою досить прозору, гру в піжмурки. В архівах України, Росії лежать десятки, якщо не сотні тонн документів таких установ, як Міністерство внутрішніх справ, Київське генерал-губернаторство, “цивільні” губернаторства, жандармерія і т. д. – але історики їх не добачають, так, як не добачають основні проблеми історії України XIX – початку XX ст.: як з поневоленого, зацькованого люду відбулося перетворення в модерну українську націю, бо ніхто, мабуть, не заперечить, що саме такою нацією зустрів народ епоху Великої Жовтневої революції.

Історики періоду капіталізму не знають, що таке український суспільно-політичний рух XIX – початку XX ст., хоча це прекрасно знали і розуміли царські сатрапи на Україні, знав цар, коли забороняв видання українською мовою, знав автор донощицької книжки (за висловом Леніна) С. Щеголев “Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма” (1912). Для сучасних істориків періоду капіталізму існує механічна формула: робітничий рух + селянський рух + кілька імен письменників. Хоча, одночасно, ці ж історики дуже добре, наприклад, розуміють, що таке польський суспільно-політичний рух на Україні 1863–1864 рр. Я хочу сказати,

що структура українського суспільно-політичного руху у ХІХ – на поч. ХХ ст. така сама, як структура руху кожного поневоленого народу, який перебуває під колоніальним гнобленням. А це вже історики-марксистки повинні добре знати.

Український суспільно-політичний рух ХІХ – поч. ХХ ст. – це велетенська біла пляма, яку можна заповнити лише багатотомним фундаментальним виданням. Мені здається, що чільним історикам періоду капіталізму треба займатися саме тим, а не проектувати видання типу кастрованого Грушевського, яке – видання – до історії періоду капіталізму не має жодного відношення.

Збірник про “Кирило-Мефодієвське братство”⁸ – це лише крапля в морі, до того ще й автоцензурована, хоча автоцензура таки справді вже давно скасована. (До речі, необхідно видавати цей збірник у першому повному, а не в порізаному сучасному варіанті)⁹.

Лежать у шухлядах підготовані до друку (або майже підготовані до друку) “Щоденник” Кістяковського¹⁰, цілком готовий збірник “Володимир Гнатюк”¹¹ (свого часу зарецензований такими “діячами”, як Дей, Яценко) – я не бачу їх у видавничому плані. Наступним після “Володимира Гнатюка” готувався до друку збірник про Михайла Драгоманова¹². Думаю, що є сенс розпочати його підготовку.

Перспективи – науково-довідкові видання

Про довідники адміністративно-територіального устрою.

План сконструйований таким чином, щоб штучно затушкувати наявність на Україні власного, самобутнього полково-сотенного устрою. На Правобережжі полковий устрій протримався принаймні 65 років від 1648 р. – але жоден довідник про нього не передбачається¹³. Зате ми маємо польські воеводства – довідники такі, без сумніву, дуже потрібні, але “і чужого научайся, свого не цурайся”.

Гетьманщину замаскували терміном “Лівобережна Україна”, відкидаючи знову 52 роки полкового устрою з 1648–1700 рр. Не дуже ясно, зрештою, чим цей довідник по суті відрізнятиметься від праці Дж. Гасцького “Козацька адміністрація Гетьманщини” в двох томах (1978)¹⁴.

Мені здається, що Археографічна комісія – в даній ділянці – науково-довідкових видань – повинна виступити ініціатором видання двох фундаментальних видань (в оригіналі французькою мовою) М. Кордуби “Радянська українська історична література 1917–1931 рр.” (Варшава, 1938)¹⁵ та І. Борщака “Україна в західноєвропейській літературі” (Париж, 1935)¹⁶. Кордубу, правда, перевидав Гарвардський український дослідний інститут¹⁷, але це факсимільне видання у нас не доступне – зрештою у нас мало хто знає французьку мову. А праця Кордуби – капітальний путівник по нашій історичній літературі того періоду, який викреслили з пам’яті і про який намагалися забути.

У цьому розділі бажано передбачити видання довідника з української хронології, реєстрів документів по окремих темах.

Треба думати, що Археографічна комісія візьме якимсь чином патронат над історичною бібліографією. На жаль, в цій ділянці невесело. Відомо, що

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

робота над капітальною бібліографією історії України, якою багато років займалася Державна історична бібліотека УРСР, була законсервована за рекомендацією вчених з Інституту історії в Києві. Який стан цієї картотеки на сьогодні – невідомо. Я повинен довести до відома присутніх, що праця цілого життя згаданого вже проф. Варшавського і Львівського університетів Кордуби – його “Бібліографія історії України” з прибл[изна] 120 тисяч карточок¹⁸, була – як я недавно довідався, – викинена на сміття кілька років тому (отже, не в 1972 р.!, а десять років пізніше) за розпорядженням директора Інституту суспільних наук Академії наук у Львові Чугайова. Я, очевидно, проситиму президію Академії наук розслідувати цей злочин проти радянської науки, вчинений бюрократом від науки.

Перспектива – описово-статистичні джерела

В плані ми бачимо російські і польські матеріали, але не бачимо (знову!) українських – крім переписних книг 1666 р.¹⁹. Археографічній комісії треба якось продумати методіку скороченої публікації такого феноменального джерела, яким є Рум’янцевський опис²⁰. Треба поцікавитися досвідом наших чеських колег, що видають Урбарій²¹ – подібний за структурою описово-статистичний матеріал. Можливо, після цього можна буде перейти до якоїсь синтезованої публікації таких капітальних джерел, як Францісканська і Йосифінська метрики²².

Не дуже ясно, як пропоновані видання люстрацій стикаються з багатомним виданням люстрацій, що протягом вже двадцяти років реалізується в Польщі²³.

Перспектива – факсиміле

Пропозиції можна доповнити ще двома. Перевидати “Архив Юго-Западной России” (35 томів у 37 книгах) як підписне видання – з новими покажчиками до цілості.

Друковані описи до книг Київського архіву давніх часів (що зробили в Голландії на мікрофішах) – з загальним покажчиком до цілості.

Незрозуміло, як мислиться репринт щоденників Марковича²⁴ – є три різні видання, які доповнюють одне одне – і ще більше незрозуміло, як щоденник Марковича можна засунути разом з щоденниками трьох інших авторів у 40 аркушів. Рекомендую спершу подивитися видання в оригіналі, а потім вже планувати їх репринт.

Перспективи – твори істориків

Видання творів українських істориків – окреме дуже велике завдання Археографічної комісії. Складність завдання полягає в тому, що ми відівчилися публікувати твори наших попередників без купюр – просто сверблять руки, щоб щось скорочувати, очевидно, те, що не подобається з таких чи інших міркувань, і скорочувати непомітно – а в дуже явних випадках ставити “три крапки”, не пояснюючи (як вимагають правила і просто звичайна порядність) що саме і чому скорочувалось.

Мені здається, що основним і непорушним правилом в цьому плані повинно бути таке: якщо немає бажання публікувати повністю – то не публікувати

цілком. До яких курйозів у нас допублікувалися, можна навести приклад з виданням творів Кримського²⁵: в одній своїй праці він часто згадував Туркестан – Радянський і Китайський. Термін Радянський Туркестан, очевидно, залишали, а слово Китайський – викреслювали і ставили три крапки. Чого добилися такі публікації? Тільки компрометації для української радянської науки.

Цей розділ перспективного плану повинен, цілком явно, поділятися на дві частини: дорадянські й радянські історики.

Мені незрозуміло, що і в який спосіб можна убити в двотомник Костомарова²⁶, хіба справді публікувати його в такий негідний ні Костомарова, ні Академії наук спосіб, як це робить “Український історичний журнал” з “Мазепою та мазепинцями”²⁷. Хочу нагадати, що найновіша збірка творів Костомарова, що вийшла в Газі у 60-х рр. налічує понад 20 томів – приблизно 1/3 з них це історичні твори на українські теми.

У 1932 році ВУАН розпочала видання “Творів” В. Антоновича²⁸. Повне видання було розраховано на 9 томів – був виданий т. 1. На мою думку необхідно відновити це видання згідно з вже розробленим планом. Тим більше, що в Канаді вже готуються публікувати його літографовані лекції, що ніколи не були видані високим друком.

З інших творів я б пропонував перевидання “Истории воссоединения Руси” П. Куліша разом з третім досі не виданим томом джерел²⁹. Це вже прямий обов’язок Археографічної комісії.

Заслужує видання цінна своєю фактографією праця західноукраїнського історика Д. Зубрицького, члена-кореспондента Академії наук в Петербурзі, “Історія міста Львова”³⁰. Ми маємо лише кон’юнктурні історії Львова, а коли потрібні факти, то заглядаємо до старого Зубрицького. Публікувати заново треба разом зі сторінками, що були викреслені австрійською цензурою.

Дуже відповідальне завдання – видання творів українських радянських істориків. Треба сказати, що в цій ділянці в нашій історичній науці панує справді-таки соловецький холод, історики затикають вуха і ніяк не хочуть знати, що діється, наприклад, в середовищі письменників. Історики радянського періоду не здобулися на те, щоб встановити, хто саме з істориків, зокрема з академічних, був безпідставно репресований в роки сталінщини і чиї саме імена десятиріччями замовчувалися. Це наш великий борг не лише перед минулим, але і перед сучасним.

Цілком зрозуміло, що на перший план виходить републікація “Історії України-Руси” акад. Грушевського³¹. Правда, дехто рекомендує нам користуватися еміграційним перевиданням (до речі, там було одне перевидання – Нью-Йорк, 1954–1958, а не два, як пише тов. Сарбей) або навіть видавати такого собі кастровано-коментованого Грушевського. Я думаю, що ми повинні мати радянське перевидання, а якщо хтось думає коментувати – прошу, хай поспробує.

У зв’язку з “Історією” Грушевського необхідно в’яснити остаточно – і це під силу тільки Археографічній комісії – долю рукопису дальших томів “Історії України-Руси” (другої половини X тому)³², матеріалів до наступних

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

томів – тих матеріалів, які від 1925 до 1930 року збирали в московських та інших архівах молодші співробітники Грушевського, зокрема Єфимовський і Кравцов. На цих рукописах і архівних матеріалах, як відомо, були свого часу написані докторські дисертації (очевидно, без покликання на них)³³ – що, посередньо, свідчить про їх велику вартість.

На мою думку, Академія наук на пропозицію Археографічної комісії повинна створити окрему групу для вивчення спадщини найбільшого історика України, і ця група повинна періодично інформувати громадськість про стан справ, зокрема, вияснити долю рукописного продовження “Історії України-Руси”, матеріалів для продовження, а також долю 6, 7, 8, 9 томів “Історії української літератури”, над якими Грушевський працював у Москві³⁴.

Я не вважаю, що Археографічна комісія повинна займатися лише спадщиною акад. Грушевського. Необхідно розглянути питання про перевидання праць видатного історика права акад. Василенка, а також таких істориків, відомих зрештою антагоністів Грушевського, як акад. Багалія, акад. Слабченка (зокрема його п’ятитомної праці “Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни”). Цілком заслуговують перевидання праці першого видатного українського історика-марксиста акад. Яворського (“Народна історія України”, “Історія України в стислому нарисі”, “На історичному фронті” т. 1, “Нариси з історії революційної боротьби на Україні” в двох томах).

Думаю, це наш святий обов’язок перед пам’яттю акад. Слабченка, що збожеволів у Володимирському централі, та акад. Яворського, що загинув на Соловках.

Кінчаючи свій виступ, як член Всесоюзного історико-освітнього товариства “Меморіал” і делегат його засновницької конференції в Москві прошу присутніх вшанувати пам’ять українських істориків – жертв сталінського терору вставанням і хвилиною мовчання.

МБАЯД. – V/6. – № 121: Археографічна нарада 6–8 XII 1988, Київ і дальші наради Археографічної комісії. – 16 арк. Оригінал. Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Див.: Рекомендації Другої республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін // Архіви України. – К., 1965. – № 4. – С. 14–17.

2. “Архіви України” – фаховий науково-практичний журнал з проблем теорії і практики архівної справи. Виходить у Києві з 1947 р.: до 1960 – під назвою “Науково-інформаційний бюлетень” (Архівного Управління МВС УРСР); 1960–1965 – “Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР”; 1965–1990 – “Архіви України” – науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР; з 1991 – “Архіви України” – науково-практичний журнал. У 1960 – на початку 1970-х рр. був одним з небагатьох видань, де майже в кожному числі під різними псевдонімами і криптонімами публікувалися статті, огляди та рецензії Я. Р. Дашкевича.

3. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упоряд. Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич, Т. Ю. Гирич та ін. – К., 1989. – 392 с.
4. Див.: [Бутич І.] Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін // Архіви України. – 1965. – № 4. – С. 3–14. Як висловився в інтерв'ю Ярослав Дзира, “кирило-мефодіївці були вже готові, вже у видавництві, а *приготував* Бутич, Архівне управління. [...] Бутич підготував, то нічого чванитись, що вони це підготували. Вони нічого не робили, бо там зараз в Інституті історії немає людини, яка би прочитала палеографію”. – Реж. доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopsannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroi-u-kyiv-osin-1988-roku>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 28 берез. 2018 р.
5. Йдеться про проект видання всіх козацьких літописів, укладений Ярославом Івановичем Дзирою (1931–2009). У цій серії вийшов лише “Літопис Самовидця” (К., 1971). Докладніше про підготовку видання серії українських літописів див. інтерв'ю з Ярославом Дзирою, записане канадським дослідником Степаном Величенком. – Реж. доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopsannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroi-u-kyiv-osin-1988-roku>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 28 берез. 2018 р.
6. Див.: Додаток 1. “Склад Археографічної комісії Академії наук Української РСР”.
7. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Відп. ред. Ф. Шевченко; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – 740 с.
8. Кирило-Мефодіївське товариство. – К., 1990. – Т. 1: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / Упоряд. І. І. Глизь (гол. упоряд.), М. І. Бутич, О. О. Франко. – 544 с.; Т. 2: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / Упоряд. М. І. Бутич (гол. упоряд.), І. І. Глизь, О. О. Франко. – 696 с.; Т. 3: Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – 415 с. Про історію видання див.: *Бутич М.* З історії підготовки до друку збірника “Кирило-Мефодіївське товариство” у трьох томах (К.: Наук. думка, 1990) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 796–798.
9. Йдеться про те, що зі збірника пропонували вилучити збірку поезій Тараса Шевченка “Три літа” як таку, що вже видавалася раніше, проте до остаточної редакції збірника вона увійшла.
10. *Кістяківський О. Ф.* Щоденник (1874–1885): У 2 т. / Упоряд. В. С. Шандра (ст. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К., 1994. – Т. 1: 1874–1879. – 648 с.; К., 1995. – Т. 2: 1880–1885. – 584 с. – (Правнична спадщина; Пам'ятки політично-правової культури України; Мемуари. Щоденники).
11. Володимир Гнатюк: Документи і матеріали (1871–1989) / Упоряд. Я. Дашкевич, О. Купчинський, М. Кравець та ін.; відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 1998. – 463 [3] с., [17 л. фотоіл.].
12. Михайло Драгоманов: Документи і матеріали. 1841–1994 / Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський [та ін.]. – Львів, 2001. – 733 с.
13. На цю тему див. статтю: *Дашкевич Я.* Полково-сотенний лад XVII–XVIII століть на Україні – штучна “біла пляма” // Пам'ятки України. – 1990. – № 1. – С. 6–8.

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

14. *Gajecy G.* Cossack Administration of the Hetmanate: [In 2 vols.]. – Cambridge, MA, 1978.

15. *Korduba M.* La littérature historique soviétique-ukrainienne: Compte rendu 1917–1931. – Varsovie, 1938. – 277 p.

16. *Borschak E.* L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale. – Paris, 1935. Українське видання: *Борщак І.* Україна в літературі Західної Європи / Пер. з фр. З. Борисюк; наук. ред. Я. Дашкевич. – К., 2000. – 365 с.

17. *Korduba M.* La littérature historique soviétique ukrainienne: Compte-rendu 1917–1931 // Harvard Series in Ukrainian Studies. – Munich, 1972. – No. 10. – 366 p.

18. Про картотеку М. Кордуби див.: *Піх О. М.* Картотека Мирона Кордуби “Бібліографія історії України”: Структура та принципи складання // Український історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 175–183.

19. Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредаг. В. О. Романовський. – К., 1933. – 423 с.

20. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: Показчик населених пунктів / Уклад. Л. А. Попова, К. Г. Ревнивцева; ред. І. Л. Бутич. – К., 1959. – 185 с.

21. Правдоподібно, йдеться про т. зв. Терезіанський кадастр Чеського королівства. Вийшли три томи значно скороченої публікації цього джерела: *Tereziánský katastr český* / Edd. Aleš Chalupa a kol. – Praha, 1964. – Sv. 1: Rustikál (kraje A-CH). – 323 s. – (Edice berních katastrů českých, moravských, slezských. – Sv. 2); Praha, 1966. – Sv. 2: Rustikál (kraje K-Ž). Sumář a rejstřík. – 524 s. – (Edice berních katastrů českých, moravských, slezských. – Sv. 3); Sv. 3: Dominikál. – Praha, 1970. – 653 s. – (Edice berních katastrů českých, moravských, slezských. – Sv. 4). Також вийшов: *Tereziánský katastr moravský (prameny z 2. poloviny 18. století k hosp. dějinám Moravy)* / Edd. Jiří Radimský a Miroslav Trantírek. – Praha, 1962. – 414 [2] s. – (Edice berních katastrů českých, moravských, slezských. – Sv. 1).

22. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: перші поземельні кадастри Галичини, показчик населених пунктів / Відп. ред. Я. Захарчишина; уклад. Я. Пироженко, В. Сіверська. – К., 1965. – 356 с. Видання вийшло у скороченому вигляді.

23. Огляд видань люстрацій королівських маєтків, здійснених у Польщі, див. у статті: *Chlapowski Krzysztof, Dygdala Jerzy.* Prace edytorskie nad lustracjami dóbr królewskich XVI–XVIII w. po półwieczu // *Studia Źródłoznawcze.* – 2005. – Т. 43. – S. 161–171.

24. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Видав О. М. Маркович. – М., 1859. – Т. 1–2; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.): [В 3 ч.] / Под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1893. – 1897; Дневник Якова Марковича (1735–1740) / Видав В. Модзалевський. – К.; Львів, 1913. – [Т. 4]. – (Жерела до історії України-Руси. – Т. 22).

25. *Кримський А. Ю.* Твори: У 5 т. / Ред. кол. І. К. Білодід (голова) та ін.; авт. вступ. ст. І. К. Білодід; упоряд. і прим. М. Л. Гончарука, О. В. Мишанича. – К., 1972. – Т. 1: Поетичні твори. Оповідання. – 631 с., портр.; К., 1972. – Т. 2: Художня проза. Літературознавство і критика. – 718 с.; К., 1973. – Т. 3: Мовознавство. Фольклористика. – 511 с., портр.; К., 1973. – Т. 5. – Кн. 1: Листи (1890–1917). – 547 с.; К., 1973. – Т. 5. – Кн. 2: Листи з Сирії та Лівану (1896–1898). – 336 с.

У 2007–2010 рр. Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського здійснив перевидання рідкісних сходознавчих праць А. Ю. Кримського: *Кримський А. Ю.* Вибрані сходознавчі праці: У 5 т. / [Ред. кол. Л. В. Матвеева (гол. ред.), О. Б. Бубенок, О. Д. Василюк та ін.]. – К., 2007–2010. Зокрема, Т. 1: Арабістика (2007); Т. 2: Тюркологія (2007); Т. 3: Тюркологія (2010); Т. 4: Іраністика (2008); Т. 5: Іраністика (2010).

26. *Костомаров М. І.* Твори: У 2 т. / Упоряд., авт. передм. та прим. В. Л. Смілянська. – К., 1990. – Т. 1: Поезії, драми, оповідання; Т. 2: Повісті.

27. *Костомаров М.* Мазепа / Упоряд. М. Ф. Котляр // Український історичний журнал. – 1988. – № 8–12; 1989. – № 1–11. Передмова до публікації: *Котляр М. Ф.* Микола Іванович Костомаров і його життєпис політичного авантюриста // Там само. – 1988. – № 8. – С. 134–140; *Костомаров М.* Мазепинці / Упоряд. Ю. А. Пінчук // Там само. – 1990. – № 10–12; 1991. – № 1.

28. *Антонович В.* Твори. – К., 1932. – Т. I. – 407 с.

29. *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. 1–2; М., 1877. – Т. 3; *його ж.* Материали для Истории Воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 1: 1578–1630. З новіших досліджень див. статтю: *Федорук Я.* Авторський список другого видання “Истории воссоединения Руси” // Молода нація: Альманах. – К., 2004. – № 1 (30). – С. 93–98.

30. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Пер. з пол. І. Сварника; наук. комент. М. Капрал; наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. – Львів, 2002. – XV, 601 с. – (Львівські історичні пам’ятки. – Т. 3).

31. Репринтне видання: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К., 1991–1998. – (Серія: “Пам’ятки історичної думки України”); *його ж.* Історія України-Руси. – К., 2000. – Т. 11: Показчик імен / Упоряд. М. М. Капраль, Я. О. Федорук. – 520 с.; *його ж.* Історія України-Руси: Географічний та етнічний показчик / Упоряд. І. Б. Сковчиляс, Н. В. Халак. – Львів, 2010. – 470 с.

32. Археографічна комісія АН УРСР постановила з’ясувати історію неопублікованих наукових праць М. С. Грушевського, тому до засідання комісії 19 жовтня 1989 р. Я. Р. Дашкевич підготував нотатку, основну частину якої відтворюємо нижче:

“1. Не підлягає сумніву, що був неопублікований том, бо це видно з останнього друкованого тому 1936 року – що буде дальша частина.

2. Мабуть, було два примірники неопублікованої частини – один у фондї іст[орико]-філ[ологічного] відділу, другий у дружини М[ихайла] Г[рушевського], над яким працювала – треба думати – Катерина Г[рушевська] до арешту 1938 р.

3. Примірник в рукописному відділі бачив і використовував І[ван] Л[укич] Бутич, я можу це підтвердити, бо про це І[ван] Л[укич] розповідав мені в процесі роботи над збірником «[Документи] Б[огдана] Хм[ельницького]» (до якого я мав далеке відношення).

4. Примірник, що був у родині, був проданий ЦДІА [УРСР у Києві] разом з іншими матеріалами, він (за словами Люд[мили] Андр[іївни] Проценко) згаданий в описі матеріалів, отриманих від дружини Ол[ексан]дра Грушевського. Цього примірника ніхто не бачив.

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

5. Є сліди використання рукопису. Маю на увазі працю Вадима Архиповича Дядиченка «Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.», К[иїв], 1959. Мені не дуже хотілося б про це говорити, але в час виходу книжки було публічною таємницею, що джерельний матеріал автор взяв з неопублікованого тому. Можливо, треба б поцікавитися, яка доля рукописної спадщини – особистого архіву Дядиченка. Мені здається, що варто було би запитати також Катерину Ісаківну Стецюк, яка в один час з Дядиченком працювала над матеріалами рукописного відділу теперішньої ЦНБ. Весь цей час зав[ідувачем] рукоп[исним] відділом був тов. Візир.

5а. Вістка [Патриції] Кеннеді-Грімстед. Джерело невідоме (може, Оглоблін?).

6. Відомо, що до 1931 р. матеріали для дальших томів «Історії [України-Руси]» збирали два історики Єфимівський (Евфимовский), що мешкав у Чернігові, – доля його мені не відома, і Кравцов, який мешкав біля Києва і помер років 8–10 тому. Коли засуджували Грушевського, вирішили, що Єфимівський і Кравцов можуть залишити собі ці матеріали. Кравцов написав на підставі своїх матеріалів працю, яку не захистив. Вона має зберігатися у відділі рукописів Інституту історії. Варто до неї заглянути. Протягом багатьох років окремими конвертами Кравцов посилав свої матеріали кусками до ЦНБ – може, треба і на них подивитися. (Хочу на це звернути увагу, бо Акад[емія] наук Грузинської РСР, видаючи «Історію Грузії» свого найбільшого історика [І. А.] Джавахішвілі, після рукописного тексту самого історика (нерозб.) опублікували підготовані ним і для нього витяги з джерел). Так чи інакше пропав, викрадений або знищений” (МБАЯД. – III-2/2. – № 482: М. Грушевський. – Арк. 684–685).

З новіших праць про долю рукопису другої половини X тому “Історії України-Руси” М. Грушевського див. розділ “Слідами останнього тому «Історії»” у книзі С. Плохія “Великий переділ: Незвичайна історія М. Грушевського” (К., 2011) та статті: Федорук Я. Творчість Михайла Грушевського в останній період його життя (1931–1934) // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Львів, 2013. – С. 151–179; його ж. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювіл. зб. на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народж. – К., 2013. – С. 175–204; Fedoruk Yaroslav. A Historian’s Conscience: Mykhailo Hrushevsky and His Creative Work in the Last Years of His Life (1931–1934) // Hrushevsky Mykhailo. History of Ukraine-Rus’. – Edmonton; Toronto, 2014. – Vol. 10: The Cossack Age, 1657–1659 / Transl. by Marta Daria Olynyk; ed. by Andrew B. Pernal and Yaroslav Fedoruk, Consulting Editors, and Frank E. Sysyn, Editor in Chief. – P. XL–XCV.

33. Докладніше про це див.: Величенко С. “Історія, історики й історіописання советських часів”: інтерв’ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 р.). – Реж. доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1199-stepan-velychenko-istoriia-istoryky-i-istoriopysannia-sovietskykh-chasiv-interviu-z-yaroslavom-dzyroi-kyiv-osin-1988-roku>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 28 берез. 2018 р.

34. Див.: Федорук Я. Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювіл. зб. на пошану проф. Надії Іванівни Миронець... – С. 175–204.

ДОДАТКИ

№ 1

Додаток
до постанови Президії АН УРСР
від 05.10.87 № 315

Склад Археографічної комісії Академії наук Української РСР

Бюро Археографічної комісії

Сохань Павло Степанович – член-кореспондент АН УРСР, голова

Смолій Валерій Андрійович – доктор історичних наук, Інститут історії АН УРСР, заступник голови

Німчук Василь Васильович – доктор філологічних наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, заступник голови

Тодійчук Ольга Веніамінівна – кандидат історичних наук, Інститут історії АН УРСР, учений секретар комісії

Жулинський Микола Григорович – доктор філологічних наук, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР

Замлинський Володимир Олександрович – доктор історичних наук, Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка

Ісаєвич Ярослав Дмитрович – доктор історичних наук, Інститут суспільних наук АН УРСР

Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, Інститут історії АН УРСР

Мітюков Олександр Георгійович – кандидат історичних наук, Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР

Санцевич Анатолій Васильович – доктор історичних наук, Інститут історії АН УРСР

Сенченко Микола Іванович – кандидат технічних наук, Центральна наукова бібліотека АН УРСР

Толочко Петро Петрович – доктор історичних наук, Інститут археології АН УРСР

Тронько Петро Тимофійович – академік АН УРСР, Інститут історії АН УРСР, голова Товариства охорони пам'яток історії та культури

Шевченко Федір Павлович – член-кореспондент АН УРСР, Інститут історії АН УРСР

Члени Археографічної комісії

Бачинський Анатолій Демидович – кандидат історичних наук, Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова

Березовський Іван Павлович – доктор філософських наук, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР

Бородін Василь Степанович – доктор філологічних наук, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР

Врадій Надія Федорівна – директор Центрального історичного архіву УРСР у м. Львові

Гісцова Любов Захарівна – директор Центрального державного архіву УРСР у м. Києві

Дубровіна Любов Андріївна – кандидат історичних наук, Центральна наукова бібліотека АН УРСР

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

Заєць Анатолій Павлович – кандидат історичних наук, Інститут держави і права АН УРСР

Коваленко Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, Центральний державний архів кінофотофонодокументів УРСР

Ковальський Микола Павлович – доктор історичних наук, Дніпропетровський державний університет ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією

Крячок Микола Іванович – директор Центрального державного архіву літератури і мистецтва УРСР

Кудрицький Анатолій Вікторович – кандидат історичних наук, Головна редакція УРЕ

Курило Володимир Михайлович – доктор історичних наук, заступник міністра освіти УРСР

Нічик Валерія Михайлівна – доктор філософських наук, Інститут філософії АН УРСР

Перковський Арнольд Леонідович – кандидат історичних наук, Інститут економіки АН УРСР

Пещак Марія Михайлівна – доктор філологічних наук, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Рибалка Іван Климентійович – доктор історичних наук, Харківський державний університет ім. О. М. Горького

Сарбей Віталій Григорович – доктор історичних наук, Інститут історії АН УРСР

Храмов Юрій Олексійович – кандидат фізико-математичних наук, директор видавництва “Наукова думка” АН УРСР

Шмельов Віктор Григорович – кандидат історичних наук, відділ архівних фондів ЦНБ АН УРСР

Яковлева Лариса Василівна – директор Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР

Головний учений секретар

Президії АН УРСР

Член-кореспондент АН УРСР

Підпис

В. Ю. Тонкаль

МБАЯД. – V/6. – № 121: Археографічна нарада 6–8 XII 1988, Київ і дальші наради Археографічної комісії. – Арк. 95–97.

№ 2

Академія наук Української РСР

Археографічна комісія

Інститут історії

Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку

Програма республіканської наради 6–8 грудня 1988 р., Київ.

6 грудня

Пленарне засідання (конференц-зал, 2-й поверх)

10.00 – 13.00

Відкриття наради

Доповіді

√* 1. **Сохань П. С.**, чл.-кор. АН УРСР, Голова Археографічної комісії АН УРСР (Київ). Про деякі основні напрями діяльності Археографічної комісії АН УРСР у світлі сучасних вимог перебудови

* Тут і далі позначки Ярослава Дашкевича передаємо курсивом, галочкою зазначені прізвища учасників, виступи яких він прослухав.

- √ 2. **Шмідт С. О.**, д. і. н., Голова Археографічної комісії АН СРСР (Москва).
Діяльність Археографічної комісії АН СРСР: підсумки і перспективи
- √ 3. **Хорошкевич А. Л.**, д. і. н. (Москва). Традиції радянської археографії та деякі проблеми координації видавничої справи

Обговорення доповідей
Виступи

- √ 1. **Жулинський М. Г.**, д. ф. н., Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР
- √ 2. **Волковинський В. М.**, к. і. н., Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР
- √ 3. **Замлинський В. О.**, д. і. н., Київський держуніверситет ім. Т. Г. Шевченка
- √ **Сергійчук В. І.**, к. і. н. (Київ). *Про уточнення тематичних напрямків видавничої роботи**
- √ 4. **Івакін Г. Ю.**, к. і. н., Інститут археології АН УРСР
- √ 5. **Смолій В. А.**, д. і. н., Інститут історії АН УРСР
- √ 6. **Бріцина О. Ю.**, к. ф. н., Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР
- √ 7. **Німчук В. В.**, д. ф. н., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР
- √ 8. **Шевченко Ф. П.**, чл.-кор. АН УРСР, Інститут історії АН УРСР
- √ 9. **Нічик В. М.**, д. філос. н., Інститут філософії АН УРСР
- 10. **Дяченко Ю. П.**, Держкомвидав УРСР (*не виступав. – ЯД*)**
- √ **Сарбей**
- √ **Черних (?)**
- √ **Мишанич**

Денне засідання
15.00 – 18.00

Продовження обговорення
Виступи

- 1. **Бутич І. Л.**, к. і. н. (Київ). До питання організації археографічної роботи (*не виступав – ЯД*)
- √ 2. **Шевчук В. О.**, письменник (Київ). Про тематичні межі видань Археографічної комісії АН УРСР
- ←3 √***. **Сергійчук В. І.**, к. і. н. (Київ). Про уточнення тематичних напрямків видавничої роботи (*виступав на ранковому засіданні – ЯД*)
- √ 4. **Гісцова Л. З.** (Київ). Про спірні напрями роботи Археографічної комісії
- 5. **Санцевич А. В.**, д. і. н. (Київ). Архівним джерелам – особливу увагу (*не виступав – ЯД*)
- √ 6. **Кульчицький С. В.**, д. і. н. (Київ). Малодосліджені проблеми історії Української РСР у документальних виданнях Археографічної комісії (*рос.*)^{4*}
- √ **Дашкевич**
- √ **Ковальський**
- √ **Котляр**
- √ **Дячок, вчитель (Дніпропетр[овськ])**

* За програмою мав виступати після обіду.

** Проти прізвища стоїть мінус, який позначає відсутність виступаючого.

*** Тут і далі стрілочками позначено зміну порядку виголошення виступів.

⁴ Тут і далі позначено виступи, виголошені російською мовою.

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

7 грудня

Обговорення доповідей

10.00 – 13.00, 15.00 – 18.00

Секція I (Конференц-зал, 2-й поверх)

Матеріали з історії українського козацтва та Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. Наративні джерела. Картографічні та іконографічні джерела. Науково-довідкові матеріали.

Голова секції чл.-кор. АН УРСР **Ф. П. Шевченко**

Секретарі: **Л. С. Косміна, І. В. Євсєнко**

√ 1. **Апанович О. М.**, к. і. н. (Київ). Архів Коша Запорізької Січі

√ 2. **Страшко В. В.** (Київ). Про видання корпусу документів “Історія запорізького козацтва”

√ 3. **Мицик Ю. А.**, к. і. н. (Дніпропетровськ). Український дипломатарій XVI–XVIII ст. (Документи гетьманів, полковників і кошових Війська Запорізького)

√ 4. **Брехуненко В. А.** (Дніпропетровськ). Про публікацію джерел з історії зв’язків донського та запорізького козацтва XVI – першої половини XVII ст.

5. **Щербак В. О.**, к. і. н. (Київ). Мемуари як джерело для вивчення історії українського козацтва кінця XVI – першої половини XVII ст.*

√ 6. **Степанков В. С.**, к. і. н. (Кам’янець-Подільський). Мемуари про Визвольну війну українського народу 1648–1654 рр.

– 7. **Свєшніков І. К.**, д. і. н. (Львів). Приватні шляхетські листи XVII ст. як джерело до історії Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. (*не виступав – ЯД*)

← 6.XII 8. **Котляр М. Ф.**, д. і. н. (Київ). Принципи та практичні завдання підготовки видань давньоруських літописів (XII–XIII ст.)

√ 9. **Мицик Ю. А.**, к. і. н. (Дніпропетровськ). Про публікацію пам’яток українського літописання

√ 10. **Семчинський С. В.**, д. ф. н. (Київ). Молдавські та валаські літописи як джерело з історії України XV–XVIII ст.

√ 11. **Наливайко Д. С.**, д. ф. н. (Київ). Про видання західноєвропейських джерел з історії України XVI–XVIII ст.

√ 12. **Дашкевич Я. Р.**, к. і. н. (Львів). Вивчення і публікація східних джерел з історії України

– 13. **Філімонов С. Б.**, к. і. н. (Сімферополь). Про серію “Записки іноземців про Крим”, яка готувалася Таврійською ученою архівною комісією (*не виступав – ЯД*)

√ 14. **Полотнюк Я. Є.** (Львів). Арабські джерела з історії України

√ 15**. **Кулинський М. О.** (Київ). Іноземні наративні джерела з історії України XV–XVII ст. (На прикладі лагиномовних і німецькомовних творів)

√ 16. **Калашников В. М.**, д. і. н. (Дніпропетровськ). Англійські джерела з історії України XVI–XVIII ст.*** (*рос.*)

√ 17. **Калашников В. М.**, д. і. н., **Калашникова О. Л.**, к. і. н. (Дніпропетровськ). Французькі наративні джерела з історії України XVI–XVII ст. (*рос.*)

√ 18. **Дячок О. О.** (Дніпропетровськ). “Хроніка Європейської Сарматії” Олександра Гваньїні – цінне джерело для вивчення української історії та історіографії

* Цей виступ об’єднаний дужкою з наступним.

** Виділено квадратиком.

*** Цей виступ об’єднаний дужкою з наступним.

√ 19. **Івасів Р. Г.** (Івано-Франківськ). “Хроніка польська, литовська, жемайтська і всієї Русі” Матвія Стрийковського – цінне джерело з історії України

√ 20. **Кравець Я. І.** (Львів). “Опис України...” Боплана – видатна історична пам’ятка

√ *Заремба*

√ *Єдлінська*

√ 21. **Білокін С. І.**, к. ф. н. (Київ). До перебудови науково-інформаційної роботи в АН УРСР

√ 22. **Ульяновський В. І.**, к. і. н. (Київ). Корпус покажчиків архівних матеріалів з історії середніх віків на Україні

√ 23. **Гирич Т. Ю.** (Київ). Про покажчик опублікованих джерел з історії України та Каталог планів Києва XVII – початку XX ст.

√ 24. **Гирич І. Б.** (Київ). Науково-довідкове видання “Українські історики”: проблеми і пропозиції

√ *Коваль [М. В.] – гол. ред. ВІЖ*

√ 25. **Царьова Н. М.** (Львів). Палеографічний альбом латинського скоропису XIV–XVII ст. (На матеріалах актових книг)

← *На 8.XII* √ 26. **Атаманенко В. Б.** (Дніпропетровськ). Про способи введення до наукового обігу джерел з історії українського селянства доби феодалізму

← *На 8.XII* 27. **Абросимова С. В., Степаненко Н. О.** (Дніпропетровськ). Про можливі напрямки археографічної діяльності музеїв

Підсумки роботи

Секція II (Актовий зал Інституту історії, 6-й поверх, 615 кімн.)

Діловодні та актові джерела. Пам’ятки вітчизняної історіографії. Етнографічно-фольклорна спадщина. Теоретичні проблеми археографії.

Голова секції д. і. н. В. А. Смолій

Секретарі: С. Б. Калініченко, В. М. Матях

1. **Крикун М. Г.**, к. і. н. (Львів). Масові статистичні джерела до історії Правобережної України XVI–XVIII ст.

2. **Луців Р. О.** (Львів). Податкові реєстри Руського воєводства XVII ст.

3. **Пірко В. О.**, к. і. н. (Донецьк). Описи України XVIII ст.

4. **Бойко А. В.** (Дніпропетровськ). Описи Катеринославського намісництва XVIII ст.

5. **Брянцева Т. П.**, к. і. н. (Київ). Топографічні описи губерній Правобережної України 1798–1799 рр. як джерело до вивчення історії міст

6. **Швидько Г. К.**, д. і. н. (Дніпропетровськ). Наукова цінність джерел економіко-статистичного характеру (На прикладі ревізьких книг)

7. **Перковський А. Л.**, к. і. н. (Київ). Про публікацію Археографічною комісією АН УРСР матеріалів переписів населення України

8. **Мицько І. З.**, к. і. н. (Львів). Про необхідність створення видавничої серії “Джерела з історії української культури” та її репертуар

9. **Александрович В. С.** (Львів). Джерела до історії матеріальної та мистецької культури України

10. **Дзюба О. М.**, к. і. н. (Київ). До питання про видання джерел з історії української культури

11. **Брайчевський М. Ю.**, к. і. н. (Київ). Київський великокнязівський архів X–XIII ст.

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

12. **Купчинський О. А.**, к. і. н. (Львів). Про принципи підготовки до видання корпусу документів Галицько-Волинського князівства XII – першої половини XIV ст.
13. **Плохій С. М.**, к. і. н. (Дніпропетровськ). Джерела з історії церкви
14. **Сварник І. І.** (Львів). Перспективи публікації актового матеріалу гродських і земських судів Галичини та інших комплексів документів
15. **Боряк Г. В.**, к. і. н. (Київ). Проблеми видання Литовської і Волинської метрик
16. **Кулаківський П. М.** (Дніпропетровськ). Книги Коронної і Литовської метрик другої половини XVII ст. та проблеми їх публікації
17. **Русіна О. В.** (Київ). Корпусне видання документів Сіверської землі XV–XVI ст. (За матеріалами Литовської метрики)
18. **Стрішенець М. М.**, к. і. н. (Тернопіль). Деякі особливості відбору актових документів про промисли України другої половини XVI – середини XVII ст.
19. **Виноградов Г. М.** (Дніпропетровськ). Основні проблеми публікації матеріалів з історії цехів на Україні XVI–XVII ст.
20. **Шиян Р. В.**, к. і. н. (Львів). Збірник документів про торгівлю західноукраїнських міст XVI – першої половини XVII ст. (За матеріалами міських книг)
21. **Ковальський М. П.**, д. і. н., **Назаренко Ю. В.**, к. і. н. (Дніпропетровськ). Про видання документальних джерел з історії українсько-російських зв'язків XVI–XVIII ст.
22. **Колибанова К. В.** (Київ). Джерельна основа для вивчення суспільних та культурних зв'язків України з південнослов'янськими землями у XVIII ст.
23. **Маркіна В. О.**, д. і. н. (Київ). Про корпусне видання “Супліки селянства і міщанства Правобережної України XVIII ст.”
24. ← до секції I, 8 XII **Драк М. М.**, к. і. н. (Львів). Публікація джерел з історії адміністративно-територіального поділу Галичини та Буковини другої половини XVIII – початку XX ст.
25. **Балабушевич Т. А.**, к. і. н. (Київ). До питання про публікацію джерел з соціально-економічної історії малодосліджених регіонів України
26. **Слюдикова Т. Б.** (Київ). Про видання документів з історії революційних рухів на Україні у XIX – на початку XX ст.
27. **Апанович О. М.**, к. і. н., **Дубровіна Л. А.**, к. і. н. (Київ). Історія науки і археографія
28. **Замкова Н. В.** (Київ). Про видання збірника документів “Архівне будівництво на Україні 1920–1940 рр.”
29. **Мазурок О. С.**, к. і. н., **Зілгалов В. О.** (Ужгород). Листи як джерело для вивчення культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями та Росією в епоху капіталізму
30. **Ковальський М. П.**, д. і. н., **Журба О. І.** (Дніпропетровськ). Про використання доживотної спадщини в сучасній українській радянській археографії
31. **Колесник М. П.** (Чернігів). Вклад історичного товариства Нестора-літописця в археографію історії України
32. **Огнева О. Д.**, к. і. н. (Луцьк). Про перевидання джерел, які використовуються в музейній практиці
33. **Німчук В. В.**, д. ф. н. (Київ). Хімічний аналіз чорнила як засіб визначення автентичності пам'ятки та її датування
34. **Пецак М. М.**, д. ф. н. (Київ). Палеографія і текстотворчі функції ініціалів

Підсумки роботи

8 грудня

Ранкове засідання

9.00 – 12.00

Обговорення доповідей

Секція I (Конференц-зал, 2-й поверх)

1. **Крикун М. Г.**, к. і. н. (Львів). Про видання довідників з історії адміністративно-територіального поділу України XVI–XVIII ст.
2. **Мацюк О. Я.** (Львів). Замки і фортеці України від найдавніших часів до XVIII ст. (Проект каталога)
3. **Дашкевич Я. Р.**, к. і. н. (Львів). Корпус зображень міст України XVI–XVIII ст.
4. **Проценко Л. А.** (Київ). Довідник “Київський некрополь”
5. **Вислобоков К. А.** (Київ). До питання про створення науково-довідкового апарату до актових книг XVI–XVIII ст.
6. **Шандра В. С.** (Київ). Довідник з історії державних установ на Україні періоду феодалізму і капіталізму
7. **Дубровіна Л. А.**, к. і. н. (Київ). Кодикологія і комп’ютеризація: проблеми камеральної археографії
- √ 8. **Пономаренко Л. А.** (Київ). Картографо-геодезичні джерела XVIII ст.
9. **Вавричин М. Г.** (Львів). Про видання атласу “Україна на картах Г. Боппана” в рамках серії “Картографічні джерела до історії України”
- √ 10. **Ціборовська-Римарович І. О., Полегайлов О. Г.** (Київ). Каталог стародрукованих видань XV–XVIII ст. з фондів ЦДІА УРСР у м. Києві
11. **Лудіна Н. А.** (Київ). Каталог бібліотек культурно-просвітницьких і духовних закладів України XVII–XIX ст. з фондів ЦНБ АН УРСР
- √ 12. **Федорук В. С.**, к. філос. н. (Київ). Каталог нелегальної і забороненої літератури XIX – поч. XX ст. (до 1917 р.) у фондах ЦНБ АН УРСР (рос.)
- √ 13. **Онуфрієнко О. П.** (Київ). Методика описання прижиттєвих видань творів В. І. Леніна
- √ 14. **Маркітан Л. П.**, к. і. н. (Київ). Наукові принципи описання листівок, що зберігаються у фондах ЦНБ АН УРСР (рос.)
- √ **Гирич Т. Ю.**

Підсумки роботи

Секція II (Актовий зал Інституту історії, 6-й поверх, 615 кімн.)

1. **Жулинський М. Г.**, д. ф. н. (Київ). Актуальні проблеми української радянської текстології
2. **Бородін В. С.**, д. ф. н. (Київ). Текстологічні принципи академічного видання творів Т. Г. Шевченка
3. ← 6.XII √ **Яковенко Н. М.**, к. і. н. (Київ). Про наукову коректність та культуру видань Археографічної комісії
4. **Мельник Л. Г.**, д. і. н. (Київ). Про створення фундаментальної джерельної бази для підготовки спеціалістів-істориків
5. **Замлинський В. О.**, д. і. н. (Київ). Підготовка і видання бібліотеки “Пам’ятки історичної думки України”

Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді...

6. **Сарбей В. Г.**, д. і. н. (Київ). До питання про потребу і напрями перевидання праць М. С. Грушевського

7. **Скрипник Г. А.**, к. і. н. (Київ). Видання історико-етнографічної спадщини

8. **Шевчук Т. М.**, к. ф. н. (Київ). Видання класичної фольклорної спадщини першої чверті XIX – 20-х – 30-х рр. XX ст.

9. **Зотиков О. Л.** (Київ). Про деякі можливі напрямки публікаторської діяльності Археографічної комісії (Документальні джерела з історичної етнографії України)

10. **Стаценко Н. С.** (Київ). Про публікацію етнографічної спадщини М. Ф. Сумцова

11. **Кіржасв С. М.** (Київ). Статистично-етнографічні альбоми Д. П. Деляфліза

12. **Боряк О. О.** (Київ). Про видання рукописної спадщини Д. П. Деляфліза

13. **Стаценко Н. С.** (Київ). Тематичне перевидання матеріалів “Киевской старины” (Етнографічні записи та дослідження)

14. **Корній Л. П.**, к. мистецтвознавства (Київ). Пам’ятки української музичної культури XVII–XVIII ст.

15. **Ясиновський Ю. А.**, к. мистецтвознавства (Львів). Музикознавчі аспекти діяльності Археографічної комісії

16. **Ісіченко Ю. А.**, к. ф. н. (Харків). Історико-літературні й текстологічні аспекти наукового видання Києво-Печерського Патерика

Підсумки роботи

Заключне засідання

(Конференц-зал, 2-й поверх)

12.30 – 14.00

Виступи керівників проблемних груп

Прийняття резолюції

Закриття наради

Проблемні групи, що пропонуються для підготовки видань Археографічної комісії АН УРСР

1. Матеріали з історії запорізького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.

2. Документи і матеріали з історії Української РСР радянського періоду

3. Пам’ятки українського літописання

4. Іноземні нарративні джерела з історії України XV–XVIII ст.

5. Актіві джерела X–XVIII ст.

6. Діловодні (описово-статистичні та ін.) джерела XV – поч. XX ст.

7. Джерела з історії української культури

8. Пам’ятки вітчизняної історіографії та етнографічно-фольклорна спадщина

9. Картографічні та іконографічні джерела з історії України

10. Науково-довідкові та інформаційні видання

11. Історія України в контексті міжнародних зв’язків

Археографічна комісія АН УРСР запрошує всіх фахівців до участі у формуванні і подальшій роботі проблемних груп по підготовці до видання джерел з історії України.

МБАЯД. – V/6. – № 121: Археографічна нарада 6–8 XII 1988, Київ і дальші наради Археографічної комісії. – Арк. 79, 84–87.

Ярослав ФЕДОРУК (*Київ*)

**ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ – ДОСЛІДНИК ВІДНОСИН
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ОСМАНСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ
І КРИМСЬКИМ ХАНСТВОМ**

У науці добре відома історія з утраченою статтею Василя Дубровського, про яку він іноді й сам писав¹, з аналізом відносин Богдана Хмельницького з Туреччиною і Кримом. У 1944 р. дослідник подав статтю до друку до шостого випуску “Праць” Українського історико-філологічного товариства у Празі, однак цей збірник не був виданий і на сьогодні вважається втраченим. Це дослідження було написане під впливом резонансних на той час трьох статей Яна Рипки з характеристикою османських джерел до зовнішньої політики Богдана Хмельницького й цілої епохи середини XVII ст. з т. зв. геттінгенського копіярію².

Правлені машинописні й рукописні чернеткові аркуші Василя Дубровського сьогодні зберігаються у фонді Наукового товариства ім. Шевченка Центрального державного історичного архіву України, м. Львів³. За авторським задумом, стаття мала складатися з чотирьох частин: історіографічний огляд проблематики зв’язків Богдана Хмельницького з Османською імперією в науковій літературі; критичний аналіз трьох статей Яна Рипки, виданих у 1928, 1930 і 1931 рр.; огляд археографічної роботи станом на 30-ті роки XX ст. стосовно турецьких джерел – листування, хроніки, переклади на європейські мови тощо; і авторський погляд на цю проблематику⁴. В архіві сьогодні найповніше зберігся лише розділ з історіографією, а також частково аналіз серії статей Рипки, а саме – лише його третьої статті (1931 р.).

¹ *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1975. – № 3/4. – С. 21.

² *Рупка Ян.* Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – S. 346–350, 482–498; *idem.* Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chemel’nyckyj // Archiv Orientální. – Praha, 1930. – Vol. II. – S. 262–283; *idem.* Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního musea. – 1931. – T. 105. – S. 209–231. Творчу біографію Яна Рипки див., зокр.: *Kodera Pavel.* Jan Rypka: 1886–1968 // Korespondencja Tadeusza Kowalskiego z Janem Rypką i Bedřichem Hroznym / Opr. Ewa Dziurzyńska, Marek Ďurčanský, Pavel Kodera. – Kraków, 2007. – S. 15–20.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309: Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 1318.

⁴ *Федорук Я.* Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)” // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 590.

Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького...

Про працю В. Дубровського над цією статтею, що розпочалася перед його арештом у листопаді 1933 р., вже згадувалося у попередніх публікаціях⁵. Дуже правдоподібно, що Дубровський почав писати цей матеріал майже одразу після публікації Рипкою третьої статті у 1931 р. Це також збіглося з виданням останньої частини дев'ятого тому “Історії України-Руси” М. Грушевського, який перед друком книжки наприкінці 1930 – на початку 1931 рр. вже не встиг використати третю статтю Рипки, а лише користувався з анотацій документів у першій з них⁶. Після публікацій на тему українсько-османських відносин, здійснених наприкінці 1920-х років, Дубровський упродовж наступних років продовжував цю працю і не втрачав до неї інтерес після свого ув'язнення і заслання у 1933–1937 рр.⁷.

Станом на той період розвитку української історичної науки ще жоден історик не подавав цілісної характеристики українсько-турецьких відносин в епоху Богдана Хмельницького. Це визначало новаторство теми Василя Дубровського. “Питання про взаємини Богдана Хмельницького з Туреччиною або ширше – України з Туреччиною за часів «Хмельниччини» й за інших часів не нове, але лише за наших часів його ставиться для вивчення як окрему важливу історичну проблему”, – писав автор на самому початку статті, пояснюючи читачеві тогочасну актуальність цієї тематики⁸. Дубровський вважав, що вся історіографія ХІХ ст. і почасті ХХ ст. щодо українсько-турецьких відносин була просякнута усталеною козацькими літописцями концепцією про “отпадение” України від Речі Посполитої та її “воссоєдинення” з Росією⁹. Цим пояснюється, зокрема, об'ємна частина у його дослідженні з аналізом праць істориків на цю тему. В одній з пізніших праць Дубровський згадував, що ця втрачена стаття про відносини українського гетьмана з Османською імперією містила саме такий огляд історіографії¹⁰. Загалом, за науковим стилем і структурним викладом матеріалу ця частина статті нагадує його публікацію в часописі “Україна”, де автор багато уваги

⁵ Там само – С. 586–588; Федорук Я. Стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)”: фрагменти з архіву // ХХ сходознавчі читання А. Кримського: Тези доповідей міжнар. наук. конфер.: Київ, 17–18 червня 2016 р. – К., 2016. – С. 21–22.

⁶ Рипка Ян. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 497.

⁷ В історіографії іноді помилково вказується 1939 р. як час звільнення В. Дубровського з ув'язнення: Матяш І. Василь Дубровський // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 396; її ж. Дубровський Василь Васильович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. – К., 2007. – Вип. 1: (ХІХ ст. – 1930-ті рр.). – С. 215; Ясь О. Дубровський Василь Васильович // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – С. 489; Федорук Я. Загублена стаття Василя Дубровського... – С. 583. Про звільнення у 1937 р. сам історик писав у спогадах, див.: Дубровський В. Докторантський іспит: [З 5-го тому спогадів “Мала Перешепина”] // Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – С. 378, 382.

⁸ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – Арк. 31.

⁹ Там само. – Арк. 31, 47, passim.

¹⁰ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина. – С. 21–25.

приділив характеристиці історіографії та джерел з історії українсько-османських відносин, що використовувалися у науці станом на 1920-ті роки¹¹.

З появою статей Яна Рипки проблематика українсько-турецьких відносин в епоху Богдана Хмельницького отримала нові поштовхи та інтерпретації на основі доти не відомих джерел. Не випадково Омелян Пріцак називав Рипку “...піонером досліду турецьких джерел до історії України...”¹². Праці чеського професора мали великий вплив на українську науку. Про їхню сенсаційність неодноразово писав, наприклад, Михайло Грушевський¹³, а самого Рипку у 1929 р. двічі запрошували до Харкова на конгреси українських орієнталістів, проте він, як сам визнавав у листах до Тадеуша Ковальського, не скористався цими запрошеннями¹⁴.

Той факт, що стаття Дубровського була втрачена у 1945 р., залишив у дальшому розвитку науки велику прогалину у цій ділянці вивчення історії Хмельниччини. Це розуміли його сучасники, як зрештою і сам автор. “...Три статті чеського орієнталіста Яна Рипки..., – згадував історик у пізнішому рефераті, – не тільки пролили трохи світла на цю воістину темну ділянку нашої історії, але й відновили завдання конечної і ґрунтовної ревізії питання про характер і зміст відносин Б. Хмельницького до Криму й Туреччини...”¹⁵. Ця цитата найвлучніше, мабуть, окреслює ту мету, яку Василь Дубровський ставив перед собою, працюючи над цим дослідженням.

З великим відсотком достовірності можна твердити, що скупі публікації Дубровського на цю тему, здійснені у 1920-х роках, а також його особисті зустрічі й спілкування з різними істориками у 1930-х – середині 1940-х років, де йшлося про сенсаційність трьох статей Яна Рипки, вплинули на його сучасників у тематиці їхніх власних досліджень – принаймні на Івана Крип’якевича та Омеляна Пріцака. Уже в перші повоєнні роки Крип’якевич, наприклад, сам взявся за розробку цілісної історії українсько-турецьких відносин 1648–1657 рр., написав об’ємну статтю на цю тему, знаючи навіть, що в Україні її не вдасться надрукувати. Російськомовний варіант для друку в Москві у 1948 р., зрештою, також не вдалося видати в журналі “Вопросы истории”. Отож його тексти, чернетки й російськомовну статтю було опубліковано лише через шістьдесят років після написання¹⁶.

¹¹ *Його ж.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 172–183.

¹² *Пріцак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 143.

¹³ *Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. – К., 1930 (Липень/серпень). – Ч. 42. – С. 3–7; *його ж.* [Рец.:] Jan Rypka. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmelnycky // *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржасв С. М.* М. С. Грушевський і Academia: ім’я, змагання, діяльність. – К., 1993. – С. 314–316.

¹⁴ Korespondencja Tadeusza Kowalskiego z Janem Rypką i Bedřichem Hroznym. – Dok. 33, 43. – S. 98, 108.

¹⁵ *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина. – С. 25.

¹⁶ *Крип’якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 111–160; *його ж.* Турецкая политика Богдана Хмельницкого // Там само. – С. 161–179.

Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького...

Омелян Пріцак, хоч і не писав таких узагальнюючих досліджень українсько-турецьких відносин середини XVII ст., все ж у повоєнні роки займався окремими проблемами, як-от Жванецького миру, укладеного в грудні 1653 р., або перших контактів Богдана Хмельницького з Османською імперією у 1648 р. – на основі хроніки Наїми¹⁷. Не випадково автор раз у раз згадував, зокрема, про свої зустрічі з Рипкою восени 1944 р. у Празі та про плани чеського професора, який на той час займався османсько-перською літературою, ніколи більше не повертався до історичних досліджень¹⁸. Зрештою, працюючи ще наприкінці 20-х років над статтями про Хмельницького, Рипка писав Тадеушеві Ковальському, що затримує вивчення геттінгенських документів, оскільки мав термінову працю з іраністики¹⁹. Сама ж стаття Пріцака про перший українсько-турецький договір була видана з присвятою Янові Рипці як данина тому поштовхові, який українська наука отримала після публікації документів з геттінгенського копіярію²⁰. Пріцак робив також нотатки про загублену статтю Дубровського, висловлюючи здогади стосовно можливого використання автором османських джерел з турецьких архівів²¹.

Дубровський звертав увагу на те, що Рипка подавав документи не стільки як історик, скільки як філолог-видавець, який є лише публікатором джерел без особливих оціночних характеристик історичного процесу середини XVII ст., правничих висновків тощо²². Незважаючи на це, він високо цінував ці дослідження чеського професора і вважав, що видання документів з геттінгенського копіярію мали велику мотивацію для науки²³.

*Історичні погляди Василя Дубровського
про українсько-турецькі та українсько-татарські відносини
в епоху Богдана Хмельницького*

Проблематика зацікавлення істориком окремими напрямками дипломатії епохи Хмельниччини, у т. ч. й на основі цих архівних чернеток статті “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки)”, неодноразово вже порушувалася в історіографії²⁴. На жаль, та частина його

¹⁷ *Пріцак О.* Жванецьке перемир'я (1653 р.) за турецьким хроністом Наїма'ю: Конспект // Бюлетень: Українська вільна академія наук. – 1946. – Ч. 8/9 (Серпень/вересень). – С. 15–18; *його ж.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – С. 143–160.

¹⁸ *Його ж.* Жванецьке перемир'я (1653 р.) за турецьким хроністом Наїма'ю... – С. 16–17 (прим. 2).

¹⁹ Korespondencja Tadeusza Kowalskiego z Janem Rypką i Bedřichem Hroznym. – Dok. 40. – S. 104 (лист від 2 листопада 1929 р.).

²⁰ *Пріцак О.* Жванецьке перемир'я (1653 р.) за турецьким хроністом Наїма'ю... – С. 16; *його ж.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – 1948. – С. 143.

²¹ *Його ж.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – С. 143.

²² *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 143.

²³ Див., напр., про сюжети українсько-турецьких відносин 1655 р.: Там само. – Арк. 140.

²⁴ *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України: 1654–1657. – Львів, 1996. – Ч. 1: 1654 рік. – С. 63–67; *Матяш І.* Василь Дубровський. – С. 395; *Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходовознавець.* – С. 15; *Федорук Я.* Загублена стаття Василя Дубровського... – С. 591–592.

втраченого дослідження, де висловлювалися його власні погляди на цю проблематику, не збереглася в архівній справі з фонду НТШ у Львові. Однак уявлення про це можна скласти з публікацій автора, зроблених ним наприкінці 1920-х років, реферату, виголошеного на засіданні Орієнталістичної секції УВАН в Аугсбурзі у 1946 р. (пізніше двічі посмертно перевиданого – в “Українському історичному” у 1975 р. й у збірнику статей, впорядкованому Юрієм Кочубеєм у 2011 р.), або з його коментарів до аналізу історіографічних праць у чернетковому варіанті публікованої далі статті.

У загальних тезах переконання Василя Дубровського на цю тему можна викласти схемою, згідно з якою від початку повстання у 1648 р. до початку 1650-х років гетьман був васалом кримського хана²⁵, а потім до кінця життя – васалом султана²⁶. Факт укладення українсько-кримського договору перед початком повстання Дубровський називав “легендою”, наполягаючи, що “...дрібний шляхтич втікач-банніт, яким був Б. Хмельницький на Запоріжжі взимку 1647–48 рр. ...”, не міг укласти такого дипломатичного акта “...з міцним і суверенним володарем Кримо-татарської Держави та навіть відігравати провідну роль у спільних операціях...”²⁷. На думку історика, “така висока дипломатія”, що наприкінці 1647 р. відбувалася у відносинах між кримським ханом і гетьманом, який “...себе ще нічим не виявив”, була сумнівним явищем²⁸. У зв’язку з цим він критикує, наприклад, В’ячеслава Липинського, який вважав, що гетьман вів політику стосовно Кримського ханства як “...рівноправний, незалежний суверен”²⁹.

Одним з доказів для Дубровського у цій концепції була ситуація, що склалася під час Зборівської битви. У листі Яна Казимира до Хмельницького від 16 серпня 1649 р., за істориком, саме хан вирішував долю козаків на переговорах з поляками, що – за контекстом викладу у статті – мало свідчити про факт влади Іслама Гірея III над гетьманом³⁰.

Деякі натяки на те, що Хмельницький був підданим кримського хана, Дубровський виявляв у Пантелеймона Куліша. Однак одразу за текстом він критикує Куліша за те, що той називає цей факт “образними, але не виразними термінами”, як-от “спільною, козако-татарською лігою, панібратством” та ін.³¹. Така сама критика стосувалася й досліджень Геннадія Карпова, Михайла Покровського, Дмитра Дорошенка та інших істориків³². У зв’язку з цим дослідник часто виступає проти тверджень літописців та багатьох

²⁵ До 1652 р., як писав сам історик; однак межею, як виходить з контексту його дослідження, слід, мабуть, вважати українсько-турецькі переговори кінця 1650 – середини 1651 рр. (Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 73–74).

²⁶ Його ж. Богдан Хмельницький і Туреччина. – С. 27.

²⁷ Там само. – С. 26.

²⁸ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 33.

²⁹ Там само. – Арк. 176.

³⁰ Там само. – Арк. 54.

³¹ Там само. – Арк. 63.

³² Там само. – Арк. 67, 186, 181.

Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького...

істориків, згідно з якими кримськотатарське військо мало лише другорядне, підпорядковане Богданові Хмельницькому значення³³.

Такі міркування Дубровський виводив частково на основі інтерпретації, зокрема, літопису Григорія Грабянки. “Цікава і та його думка, – писав дослідник, – що хан може передати Хмельницького і Україну Польщі, – отже, виходить, що Хмельницький до цього підданства султана залежав від хана, який був верховним володарем над Україною. Думка досить ясна, але логічно формулювка її не розгорнена до кінця”³⁴. У дійсності ж такі пояснення до тексту Грабянки не зовсім точні, що вже раніше принагідно відзначалося в науковій літературі³⁵.

Загалом у тематиці українсько-татарських відносин Дубровський ішов на конфронтацію з усталеною традицією, згідно з якою “...політика кримського хана була насправді поведінкою карного злочинця, а політика вповні суверенного гетьмана – довірливою простотою чесного героя”³⁶. Цей стереотип культивувався в російській та українській історіографії як в епоху Дубровського, так і в пізніші десятиліття. Наслідком цього було те, що в багатьох наукових працях історія українсько-татарських відносин середини XVII ст. зображувалася, як історія конфронтацій двох протилежних світів. Про необхідність відмовитися від такого дослідницького підходу неодноразово наголошувалося в українській науці лише в першій половині 1990-х років³⁷.

Факт васальної залежності українського гетьмана від султана історик виводить приблизно з кінця 1650 – початку 1651 рр., коли між козаками і Стамбулом відбувалися часті посольства (з турецького боку відомі в літературі дипломатичні місії Османа-чауша з грамотами під час Берестецької кампанії), або навіть раніше: “...інвеститурні ознаки від султана, які вже привезено Хмельницькому (отже про підданство, виходить, домовилися раніш), він [Грабянка] називає «дари», хоч сам же визначає, що пересправи йдуть про підданство”, – писав історик, коментуючи, зокрема, літопис Григорія Грабянки³⁸. Коли у 1653 р. велися українсько-турецькі переговори, то дослідник згадував, що це відбувалося “...через декілька років після того, як підданство Хмельницького...” було доконаною подією³⁹. Якщо окреслити це точнішою хронологічною межею, то станом на червень 1651 р. Дубровський вважав підданство гетьмана султанові “сталим фактом”, а тогочасні переговори між Україною і Портою велися “...про допомогу сюзерена свому новому васалові в скрутний для останнього час”⁴⁰. Однією з причин

³³ Там само. – Арк. 36, 39, 44, 183.

³⁴ Там само. – Арк. 35.

³⁵ Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України... – С. 64–65.

³⁶ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 184.

³⁷ Літературу на цю тему див.: Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України... – С. 105 (прим. 186).

³⁸ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 35.

³⁹ Там само. – Арк. 58.

⁴⁰ Там само. – Арк. 129, 131.

переходу Хмельницького від “...попереднього сюзерена – хана... до нового – султана” історик обережно визначав той факт, що кримські татари покинули козацьке військо у вирішальний момент під час битви під Берестечком⁴¹.

На доказ того, що Хмельницький був підданим Мегмеда IV, Дубровський натякає на те, що гетьман сплачував данину султанові. Так, аналізуючи працю Миколи Костомарова, коли той писав про посольство від гетьмана до Стамбула з грошима, Дубровський закидав історикові, що він розцінював ці гроші як хабар для султана і османських урядовців, а не як данину Порті⁴².

З подібних висновків дослідника випливає, що під час присяги Олексієві Михайловичу у січні 1654 р. Хмельницький був васалом не польського короля Яна Казимира, а султана Мегмеда IV. І навіть після цього гетьман не змінив васальної залежності від Османської імперії, оскільки вважав свою присягу Москві не за васальну, а союзну⁴³.

Відштовхуючись від цього переконання, Дубровський критично розглядає твердження багатьох істориків, почавши, мабуть, з Миколи Маркевича, згідно з яким у 1653 р. Хмельницький вибирав між підданством Туреччині або Москві, а не переходив у васальну залежність від одного володаря до іншого⁴⁴. Особливо виразно ця критика, навіть з нотками уїдливої іронії, відчувається в аналізі істориком праць кінця 1930-х років, зокрема К. Осипова: “Явно, что будь автор на месте Хмельницкого, он задушил бы поляков в своих медвежьих объятых, не считаясь с хитростями слабосильного и вероломного хана!” – писав Дубровський⁴⁵.

Таким чином, Дубровський вважав чорноморську політику Богдана Хмельницького пріоритетною для усієї дипломатії українського гетьмана впродовж 1648–1657 рр. Публікований далі неповний текст його статті вповні підтверджує такі судження історика, що час від часу висловлювалися ним при аналізі літописів XVII–XVIII ст. та наукової, науково-популярної або історико-просвітницької літератури початку XIX – 40-х років XX ст. Інакше трактування цієї проблематики, за яким кримський хан відігравав допоміжну роль у війську Богдана Хмельницького у 1648–1653 рр., а васальна залежність від султана потрібна була гетьману лише задля впливу на татарських союзників, дослідник виводив із впливів на історичну науку козацьких літописців, чії погляди були розвинені російськими та українськими істориками XIX ст. – Дмитром Бантишем-Каменським, Миколою Маркевичем, Сергієм Соловйовим, Миколою Костомаровим, Геннадієм Карповим, Пантелеймоном Кулішем, Василем Ключевським та ін. Таку концепцію Дубровський називав “пізнішим патріотичним домислом”, “православно-народницьким аспектом”

⁴¹ Там само. – Арк. 73 (прим. 183).

⁴² Там само. – Арк. 52.

⁴³ *Дубровський В.* Богдан Хмельницький і Туреччина. – С. 26; *його ж.* Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 35.

⁴⁴ *Його ж.* Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 50.

⁴⁵ Там само. – Арк. 156. Див. також арк. 157, 157 зв.

Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького...

або тенетами “старих панрусистських уявлень”⁴⁶. Суть цієї “патріотичної” позиції Дубровський визначав у зображенні Богдана Хмельницького в історіографії як героя слов’янофільського штибу, трьома основами чого були “православие, самодержавие и народ”⁴⁷. Османський і кримськотатарський напрямки дипломатії гетьмана історик протиставляв цим тенденціям, припускаючись, до слова мовити, іншої крайності в інтерпретації дипломатичної історії Хмельниччини.

З погляду сьогодення, коли історіографія поповнилася багатьма дослідженнями на тему українсько-турецьких і українсько-татарських відносин, можна критично ставитися до основних ідей Василя Дубровського про чорноморський напрямок політики Богдана Хмельницького. Багато з цих ідей не витримали перевірки часом стосовно наукової аргументації (як-от про підданство гетьмана Ісламові Гірею III та ін.).

Загалом же історична література середини ХХ – початку ХХІ ст. стосовно підданства Хмельницького Османській імперії поділилася як на прихильників ідеї васалітету гетьмана, так і на істориків, що цілком його заперечують⁴⁸. Василь Дубровський у цьому історіографічному процесі належить до тих дослідників, які не тільки не мали жодного сумніву у сприйнятті факту васальної залежності українського гетьмана від кримського хана і потім від турецького султана, а й захищали ці концепції категоричними аргументами.

Характеристика чернеткового рукопису втраченої статті

В архівній справі, що складається з чистових машинописів і рукописних чернеток тексту, сильно перемішано послідовність авторського викладу цілісного матеріалу. Справа складається з чистових і правлених машинописів, а також з чернеткових автографів українською та російською мовами. Рукописний текст, писаний на аркушах формату половини стандартного, рясніє численними авторськими правками. Це досить ускладнило передачу тексту в нинішній публікації, однак текстологічні виправлення цих чернеток збережено по змозі якнайповніше. При даній публікації упорядник систематизував цю послідовність у відповідності, в основному, до хронології появи друком аналізованих історичних праць.

Нумерація архівних аркушів машинопису доволі непослідовна, а рукописних чернеток – подекуди зовсім заплутана й перемішана з іншими його чернетковими рукописами (як-от версією цих текстів російською мовою тощо). Упорядник теперішнього видання здійснив реконструкцію тексту статті Дубровського на основі кількох десятків машинописних аркушів або

⁴⁶ Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина. – С. 26; його ж. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 41, 179.

⁴⁷ Див., напр., його оцінки Миколи Костомарова, Петра Буциньського та інших істориків: Дубровський В. Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки). – Арк. 53, 56–57, 63, 67, passim.

⁴⁸ Федорук Я. Невідома стаття Івана Крип’якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 103–104.

чернеток до них, а також чернеток рукопису з продовженням машинописного варіанта.

При цьому немає абсолютної певності, що ця реконструкція відтворює саме той варіант, яким він був в авторському задумі. Річ у тім, що збережені машинописні й рукописні чернетки не мають вигляду цілості тексту, за винятком характеристики Дубровським історіографії від козацьких літописців до праці Василя Ключевського початку ХХ ст. (арк. 31–70). Розмістити ж далі розпорошені по різних місцях архівної справи уривки тексту за історичним змістом в історіографічній статті досить складно. Для цього було використано хронологічно-последовний метод при реконструкції всієї історіографії у представленні Василя Дубровського. Можливо, оригінал цієї статті будетаки ще віднайдено в майбутньому, і це внесе корективи у теперішню реконструкцію тексту.

Отож після характеристики автором поглядів Ключевського ми реконструювали статтю Дубровського, намагаючись простежити логіку автора під час викладу матеріалу. Одразу за Ключевським хронологічно найближчу наукову характеристику Дубровський давав В'ячеславі Липинському (арк. 176–179) і Михайлові Грушевському (арк. 71–78). Причому Грушевський, за автором, був останнім на час написання статті, хто присвятив цій темі наукові характеристики. “Перейдемо нарешті до останньої праці, що зводить до купи в певному хронологічному порядку величезний матеріал щодо Хмельниччини...”, – писав Дубровський перед початком аналізу “Історії України-Руси” (арк. 71).

І хоч за станом на кінець 1930-х – початок 1940-х років праця Грушевського все ще залишалася останнім словом у науці у вивченні українсько-татарської і українсько-турецької дипломатії Богдана Хмельницького, проте автор перейшов до аналізу тих праць, які не займалися спеціально вивченням цієї теми і заторкували її принагідно, в основному під час викладу загальних історичних курсів. “Огляд розробки даного питання в історичній літературі був би не повним, якби ми проминули праці, що, не займаючися цим питанням спеціально...”, – писав Дубровський, розпочинаючи характеристику поглядів Михайла Покровського в “Русской истории с древнейших времен” (1923) (арк. 186, 189). Цю частину статті ми розмістили одразу за розглядом “Історії України-Руси” М. Грушевського. Далі йдуть аналізи розділу Г. Карпенка “Селянська революція 1648 р.” у колективній праці “Історія УРСР” (1932) (арк. 190, 192, 170–172), монографії К. Осипова “Богдан Хмельницький” (1939) (арк. 153–159) і розділу з колективної праці “История СССР” (1939) (арк. 160–161 зв.).

Звертаючись до цих матеріалів Дубровського, бачимо, що перші дві частини взаємопов’язані між собою таким містком: “Если статья Г. Карпенко отличается в изучаемом вопросе поверхностностью и бездоказательским новаторством в ряде моментов, то самая последняя довольно пространная специальная работа о Б. Хмельницком – научно-популярная биография этого гетмана, опубликованная недавно К. Осиповым...”, – читаємо у статті (арк. 153). Однак кінцівка машинописного тексту про розділ Г. Карпенка не збережена й аркуш обривається на половині речення (арк. 192). На щастя,

Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького...

в архівній справі збереглися рукописні чернетки Дубровського цієї частини його статті, писані російською мовою (арк. 170–172), які використано при теперішній реконструкції. Отож не збережений український варіант з аналізом поглядів Карпенка було доповнено російськомовним авторським текстом.

Те саме стосується оцінок Дубровським науково-популярної монографії К. Осипова, виданої у 1939 р. Цей текст збережено лише в чернетковому варіанті автора, писаному російською мовою, що при теперішньому впровадженні статті відтворено без змін (арк. 153–161 зв.).

Увесь історіографічний огляд проблематики українсько-турецьких і українсько-татарських відносин Дубровський завершує характеристикою популярної праці Дмитра Дорошенка “Історія України: (З малюнками для школи й родини)”, виданої в “Українському видавництві” у Кракові у 1942 р. (арк. 181, 183, 184). Цю характеристику автор подавав, ясна річ, уже працюючи в Харкові під час німецької окупації або переїхавши до Львова у середині 1943 р. проїздом на еміграцію в Європу.

Деякі машинописи статті супроводжуються збереженими в архівній справі рукописними чернетками, як-от з характеристикою праць Василя Ключевського (арк. 194–195), В’ячеслава Липинського (два примірники: арк. 145–151), Дмитра Дорошенка (загальний конспект його “Історії України: (З малюнками для школи й родини)” – арк. 162–163, а також чернетковий текст цієї частини статті – арк. 180–180 зв., 182, 185), Миколи Покровського (арк. 166–167, 187–188), колективних праць “Історія України” 1932 р. (арк. 168–172, 191, 193) та “История СССР” 1939 р. (арк. 160–161 зв.) і т. д.

Увівши в цьому розділі статті читача у проблематику відносин Богдана Хмельницького з Османською імперією і Кримським ханством у науковій та науково-популярній літературі, Дубровський у наступному розділі виклав свої погляди на три статті Яна Рипки (1928, 1930 і 1931 рр.). Для автора ці публікації чеського філолога й стали приводом для здійснення цілого дослідження. Однак у цій архівній справі збережено, на жаль, лише аркуші з рукописними чернетками аналізу третьої статті Рипки (арк. 127–143) (і ще один аркуш з перекладом цієї частини статті російською мовою – арк. 144).

З цілості збереженого матеріалу стає зрозуміло, що тут бракує аркушів з оцінкою Дубровським перших двох статей Яна Рипки. Це бачимо не лише за змістом, а й за конкретними згадками автора у попередньому тексті. Проте, що він писав про всі статті Рипки, а не лише про третю, видно з однієї з приміток Дубровського під час розгляду “Історії України-Руси” М. Грушевського. “Про додатки М. Грушевського [до другої частини дев’ятого тому] за Я. Рипкою скажемо далі при огляді статей Я. Рипки”, – занотовував історик (арк. 74, прим. 1). Тобто частина рукописного тексту у цій архівній справі втрачена і сам чернетковий рукопис з оцінкою статей Рипки починається лише з аналізу третьої статті чеського філолога, виданої у 1931 р. До того ж машинописний варіант цього розділу статті Дубровського в архівній справі відсутній.

Отже, публікована сьогодні чернеткова версія статті Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей Я. Рипки)” є

не повною і потребує дальших уточнень і пошуків нових текстів. Наявний в архіві матеріал обривається фразою автора: “З цього боку розглянені статті [Рипки]...” (арк. 143). Це свідчить, що Дубровський завершував цей розділ статті методологічними узагальненнями, які, на жаль, на сьогодні також не віднайдено.

Археографічні принципи передачі тексту

У даній публікації упорядник намагався якомога менше втручатись у правопис тексту, що писався у 1930-х – на початку 1940-х років. Однак винятки робилися, наприклад, щодо пунктуації, вживання апострофа у словах або регулювання великих і малих літер, як-от: “господар Волоський” → “господар волоський”; “Хан” → “хан”; “військо запорізьке” → “Військо Запорізьке” та ін.

Окремі слова, що писалися автором разом, окремо або через дефіс, також редагувалися згідно із сучасними правилами, зокрема: “нажаль” → “на жаль”, “підчас” → “під час”, “як що” → “якщо”, “при чому” → “причому”, “до нині” → “донині”, “до дому” → “додому”, “в наслідок” → “внаслідок”, “цеб то” або “цеб-то” → “цебто”, “ніби-то” → “нібито”, “де-яких” → “деяких” та ін.

Узгоджувалися також термінологія та імена, що зустрічаються в тексті Дубровського у різних варіантах, напр.: “везіра” або “везіря” змінювалося на останню форму, оскільки автор вживає її набагато частіше, ніж першу, “баша” → “паша” (але тільки у тексті українською мовою), “клясова суперечність” → “класова суперечність”, “ініціатива” → “ініціатива”, “дипломатія” → “дипломатія” (окрім цитат), “Мурад-баша” або “Мурат паша”/“Осман ага” → “Мурад-паша”/“Осман-ага”, “Джежелій” або “Джеджалій” → “Джеджелій”.

Окремі іменники у різних відмінках, дієслова або займенники зводилися до сучасного вживання: “чотири” → “чотири”, “приняв” → “прийняв”, “чаек” → “чайок”, “солідаризуватися” → “солідаризуватися”, “писара” → “писаря”, “замісьць” → “замість”, “іх” → “їх”, “договорний лист” → “договірний лист”, “королевські комісари” → “королівські комісари”, “Зборовський договір” → “Зборівський договір”, “Біло-Церківський договір” → “Білоцерківський договір”, “Польшою” → “Польщею”, “чаус” → “чауш” та ін. У російських чернетках Дубровського зустрічаються назви “казаки” і “козаки”, що виправлялося на останню форму, за винятком, однак, цитат із праць російської історіографії.

Правопис династії кримських ханів у статті зустрічається у трьох версіях – “Терай”, “Гірай” і “Гірей”, що у пропонованій редакції уніфіковувалося до останньої. Імена правителів, які автор писав через дефіс, узгоджувалися також за сучасним написанням: “Ислам-Гирей” → “Ислам Гирей”, “Ян-Казимир” → “Ян Казимир” та ін.

Багато непослідовностей у тексті Дубровського трапляються в іменах султана, кримського хана, великих візирів або турецького посла. У цьому випадку траплялися такі варіанти імен: “Мохамед”, “Мухамед”, “Мухаммед”, “Мехеммед”, “Магомет” та ін. загалом зводилися до сучасного написання –

Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького...

султан Мегмед IV, кримський хан Мегмед Гірей IV, великий візир Дервіш Мегмед-паша (також і перекручене написання його імені як Азем-Мегмед), посол Мегмед-ага та ін. У зв'язку з цим до сучасного правопису зводилися також імена на кшталт “Ахмед” або “Ахмет”, що змінювалося на “Агмед”, та ін. У випадках вживання автором одного і того самого імені у різних варіантах, як-от “Тогай-бей” і “Тугай-бей”, залишався останній варіант; “Бектеш-ага” і “Бекташ-ага” → “Бекташ-ага” та ін.

У квадратних дужках робилися редакційні вставки у пропусках літер у словах, дописувалися смислові фрази, пропущені автором у чернеткових автографах, розшифровувалися скорочення автора, а також імена історичних діячів або імена та прізвища, встановлені у нинішній публікації за згаданими у тексті титулами. При цьому робилася мінімальна розбивка на абзаци.

Оскільки текст статті Василя Дубровського у теперішній редакції реконструювався з його правлених машинописів і чернеткових автографів, то цілком ясно, що тут траплялося багато авторських виправлень і доповнень до змісту написаного, які іноді важко відчитати (особливо це стосується правок у чернетках). У даній публікації всі такі місця фіксувалися у текстологічних коментарях, що позначені зірочкою коло примітки й винесені наприкінці статті. У ламаних дужках позначено нумерацію чисел ситуативних коментарів упорядника, що також вміщені після основного тексту статті й текстологічних приміток. Бібліографічні примітки й нотатки самого автора позначено цифрами у підрядкових посиланнях.

Усі цитати істориків, працями яких користувався Василь Дубровський, звірено з оригінальними виданнями; використану в статті бібліографію впорядковано за сучасними вимогами.

Ярослав Федорук (Київ). Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького з Османською імперією і Кримським ханством

У 1944 р. сходознавець Василь Дубровський подав своє дослідження “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки)” до друку в шостому томі “Творів” Українського історико-філологічного товариства в Празі. На жаль, цей збірник не був виданий, оскільки його було втрачено у 1945 р. під час війни. Чернетку дослідження Дубровського збережено, однак, у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, і опубліковано в теперішньому випуску “Українського археографічного щорічника” як пам'ятку історіографії.

У редакційній статті аналізується оцінка Дубровським відносин українського гетьмана з Османською імперією та Кримським ханством 1648–1657 рр. У 1930-х і на початку 1940-х рр. Дубровський розглядав дипломатію Богдана Хмельницького стосовно чорноморського регіону як пріоритетну у своїй цілісній зовнішній політиці. Учений розвивав думки про те, що гетьман Хмельницький прийняв османський протекторат на початку 1650-х рр. і пізніше, протягом свого гетьманування, був васалом султана Мегмеда IV.

У статті аналізується чернетка дослідження Дубровського й подаються текстологічні принципи її теперішнього видання.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Московія, Османська імперія, гетьман, кримський хан, архіви, історіографія.

Yaroslav Fedoruk (Kyiv). **Vasyl Dubrovsky – A Scholar of Bohdan Khmelnytsky's Relations with the Ottoman Empire and Crimean Khanate**

In 1944 an orientalist Vasyl Dubrovsky sent his article “Bohdan Khmelnytsky and Turkey: (On the Occasion of the Publication of Prof. Jan Rypka’s Articles)” (in Ukrainian) to print in the sixth volume of the Works of the Ukrainian Historical and Philological Society in Prague. Unfortunately, this volume has never been published and the collection of the articles was lost in 1945 during the war. The draft of Dubrovsky’s study is preserved, however, in the Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, and has been published in the current volume of the Ukrainian Archeographic Year-Book as a monument of historiography.

The editor’s article discusses Dubrovsky’s assessment of the relations of the Ukrainian hetman with the Ottoman Empire and Crimean Khanate in the years 1648–1657. In the 1930s and early 1940s Dubrovsky evaluated to what extent Bohdan Khmelnytsky’s diplomacy towards the Black Sea region was a priority in his general foreign policy. The scholar examined ideas that Hetman Khmelnytsky accepted the Ottoman protectorate in the early 1650s and later in the course of his hetmancy was a vassal of Sultan Mehmed IV. The draft of Dubrovsky’s article and textual criticism of its editing are analyzed in this article as well.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Muscovy, the Ottoman Empire, hetman, Crimean khan, archives, historiography.

Василь ДУБРОВСЬКИЙ

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І ТУРЕЧЧИНА
(З ПРИВОДУ СТАТЕЙ ПРОФ. Я. РИПКИ)¹**

Питання про взаємини Богдана Хмельницького з Туреччиною або ширше – України з Туреччиною за часів “Хмельниччини” й за інших часів не нове, але лише за наших часів його ставиться для вивчення як окрему важливу історичну проблему. Причини цього можна вбачати не лише в технічних перешкодах (майже цілковитий брак публікацій турецьких архівалій, не кажучи вже про дослідження їх), а також у давно визначеній аперцепції старої^{1*} української історіографії, що розглядала цей момент завжди під кутом зору “отпадения” України від Польщі і “воссоєдинения” її з Росією. Між тим досі ми не маємо не тільки вивчення внутрішніх економічних і соціальних двигунів, що спонукали Б. Хмельницького, як репрезентанта^{2*} руху “Хмельниччини”, стати в певні стосунки до Туреччини, а навіть досить повного й перевіреного огляду самих фактів і актів дипломатичних зносин між ними.

Оглянемо, як до нині це питання висвітлювалося в українській історіографії, в її головніших творах, що дотичуться цього, і що зроблено для документації^{3*} його.

Сучасник “Хмельниччини” Роман Ракушка в своєму “Літописі”² обминає це питання в цілому, сприймаючи лише окремі випадки в порядку констатації. Власне про Туреччину він згадує лише раз, коли, з’ясовуючи причини несподіваного нападу Б. Хмельницького на волоського господаря у 1650 р., він пише: “...так розумею, же за повелением т у р ч и н а (виділення в цитаті В. Дубровського. – Я. Ф.), хан крымский з гетманом Хмельницким несподєванно, со всеми потугами козацкими и татарскими, напавши на Волоскую землю...”³, – і т. д. Але він зовсім не замислюється над тим, – чому султан (“Турчин”) має право наказувати Б. Хмельницькому й чому останній слухається його. || (арк. 33^{4*})

¹ Упорядник висловлює вдячність Андрієві Фелонюку і Богдані Петришак за допомогу в архівній праці над рукописом статті, а також Олександрові Середі за редагування й уточнення окремих слів і фраз турецькою мовою, що їх вживав Василь Дубровський.

² Про нього див.: *Петровський М.* Нариси історії України XVII – початку XVIII століть: (Досліди над Літописом Самовидця). – Харків, 1930. – 454 с.

³ *Летопись Самовидца / Изд. О. Бодянский.* – М., 1846. – С. 16.

Постійні свої згадки про допомогу татарської орди Б. Хмельницькому проти польського війська⁴ Р. Ракушка подає як звичайну деталь, що ніби впливає з умов гіпотетичного договору його з кримським ханом перед початком повстання. Ракушка змальовує цей необхідний для нього постулат, як рівноправну угоду двох боків: Б. Хмельницький десь перед 1648 роком “выслал своих посланцов до хана крымского, чинячи з оным згоду и приймаючи братерство, жебы ему помогали войска лядские зносити. Що хан кримський с солтаном ордами з радостию на тое позволил и, приславши своих мурз до Хмельницкого, межи собою присягу с обоих сторон выконали на Низу...”⁵; потім хан відряджає Тугай-бея⁶ до Хмельницького. Далі літописець додає: “З которою ордою Хмельницький на Запорожже наступил...”⁶. Тільки після цього Запорізька Січ обрала його собі за “старшого”⁷. Отже, сумнівно, щоб така висока дипломатія чинилася між високим ханом і лише

⁴ Допомога орди під Жовтими Водами (с. 9) та під Корсунем (с. 10); закликання Б. Хмельницьким орди під Пилявці й перемога останньої над поляками (“...Орда с козаками тое войско разгромили...” (с. 11); похід орди під Замостя (с. 12); запрошення Б. Хмельницьким самого хана з ордами повесні 1649 року (с. 13–14); орда під Збаражем – “...много шкоды орда учинила войску коронному” (с. 15); Зборівська угода Б. Хмельницького з королем мотивується – “...гетман Хмельницький не зычил того, жебы мел ся достати монарха християнский в руки и в неволю бесурманскую” (с. 15), – очевидно хан у цій війні відігравав керівну роллю, а Хмельницький залежав від нього; М. Петровський || (арк. 32) вважає, що “під Зборовом Б. Хмельницький склав угоду з поляками під примусом кримського хана” (*Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С. 205*); похід Хмельницького з ханом року 1650 до Пруту (с. 16); хан під Берестечком р. 1651, його одступ (М. Петровський вважає, що втеча: *Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С. 211*); прохання Хмельницького залишити хоч трохи орди, несила козаків без орди (с. 16–17); причина татарської зради за Ракушкою – “...наиболше зашкодила татарская незычливость, который уходячи и сам Хмельницький татаром не уверил”; несила козаків – “...тое зась войско, засталое под Берестечком, ... сами без орды маючи щоденную потребу з войском коронним и видячи, же юже без орды о них не посылюют...”; запрошення орди під Білу Церкву (с. 17); похід орди року 1652 за проханням Хмельницького до Батогу (с. 19) – переважна ролля у війні належить ханові – “тое войско розбивши, хан з Хмельницьким пустились просто к Каменцове Подолскому...” (с. 20; пор.: *Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С. 18*); похід орди року 1653 за проханням Б. Хмельницького до Кам’янця (треба Жванця: *Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С. 219*) й розрив поміж ними (с. 31); з моменту Переяславської угоди Хмельницького з Московією орда одверто виступила проти останнього – під Дрижиполем (с. 23–24, див.: *Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С. 229*), у 1657 році проти венгрів (с. 26–27). Отже, міжнародна орієнтація Б. Хмельницького, за Ракушкою, виразно розподіляється на два періоди: 1648–1653 рр. – спілка з Кримом, 1653–1657 рр. – спілка з Московією, що визнає й сам автор, зазначаючи у 1654 р., що “починається война его царского величества” (с. 22), але всіх причин і обставин спілки з ханом Б. Хмельницького Ракушка так і не подав, не знавши або приховавши їх (Петровський вважає, що Ракушка “не знав добре тодішніх відносин України з Туреччиною”: *Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С. 210*).

⁵ Летопись Самовидца. – С. 8.

⁶ Там само.

⁷ М. Петровський заперечує такий порядок подій: *Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть... – С. 191*.

евентуальним^{6*} гетьманом-переможцем, що себе ще^{7*} нічим не виявив. Формою цього гіпотетичного постуляту Ракушки одверто навіяна пізнішими ремінісценціями^{8*}.

Інші козацькі історики, що не брали участі у Хмельниччині, але могли одержати відомості з перших рук – від діячів її, не багацько дають нового у порівнянні з Ракушкою. Правда, вже Грабянка декілька разів згадує про зносини Б. Хмельницького з Туреччиною і навіть про залежність від неї. Так, наприклад, десь після повернення Б. Хмельницького з-під Замостя до Київа (точніше дати Грабянка не вказує), цебто десь в кінці 1648 – на початку 1649 року, до нього приїхали послы з різних держав, в тому числі з Туреччини – “...и турчин даючи ему титул – монархою русским, прислал чугу, меч, корогов и булаву, и приказал баше силистрийскому и хану крымскому на всякую потребу войсками турецкими и татарскими помощи ему давати”⁸. ||
(арк. 34)

Грабянка не пояснює причин і значіння цього надзвичайного акту, але^{9*} далі він цілком впевнено зазначає, що Б. Хмельницький, після невдалих переговорів з польськими послами, відрядив [Филона] Джеджелія до турецького султана, відпустивши додому і всіх приїжджих послів, в тому числі, розуміється, і турецького⁹. Отже, констатує лише факт, Грабянка уникає тлумачення його, хоч це легко зробити за контекстом, бо весь цей момент висвітлюється, як боротьба за автономію України (“имате Полшу, а Украина козацкая да будет”)¹⁰, в якій проти Польщі Хмельницькому, розуміється, потрібна була зовнішня міцна підпора. Про це посольство Джеджелія Грабянка згадує вдруге, зазначаючи, що він повернувся, привезши листа від султана до сілістрийського паші з наказом підтримки Хмельницького військом проти поляків, тоді ж і Хмельницький розірвав остаточно з поляками¹¹. Грабянка знав, в чому суть цих зносин з Туреччиною, бо вклав в уста польських послів докір Хмельницькому за те, що він шукає “покрова” з боку турків і татарів¹². Вдруге Грабянка згадує про посольство Хмельницького до султана за часів підготовки походу 1650 року на Волощину. Мета цього посольства, за Грабянкою, була – випередити дипломатичні кроки хана, що намагався замиритися з Польщею і вкупі з нею наскочити на Москву і здобути допомогу султана проти Польщі. “Царь же турский принял послов Хмельницкого радостно и послал ему дари и заповеда в Силистрии живущим и всем по Дунай з волоским и мултянским господарями готовим быти з Хмельницким на помощь”. Другий наслідок цього посольства – наказ султана “на прошение Хмельницкого” одружити Тимоша Хмельниченка на дон[ь]ці волоського господаря В[асиля] Лупули¹³. І в цьому випадку Грабянка детальніше не з’ясовує обставин і глибшого змісту цих дипломатичних пересправ, але свою думку про значіння і характер їх подає: взаємини Хмельницького з султаном, –

⁸ Летопис Григория Грабянки. – К., 1854. – С. 63.

⁹ Там само. – С. 64.

¹⁰ Там само (тут слова Филона Джалалія. – Я. Ф.).

¹¹ Там само. – С. 67.

¹² Там само. – С. 66.

¹³ Там само. – С. 84–85; мотивацію Грабянка запозичив у Самовидця.

“милость” останнього, через яку Б. Хмельницький забезпечив собі тил і боки для майбутньої боротьби з Польщею¹⁴. Втретє згадує Грабянка посольство Осман-чауша від || (арк. 35) султана до Хмельницького десь наприкінці 1650 р. або на початку 1651 р. (перед Берестецькою бійкою). Метою цього посольства Грабянка визначає так^{10*}: Осман “...даде Хмелницкому дары: чугу, меч, корогов и булаву, и советовал от короля полского отступить и поклониться под кров цара турского”. Григор Кисіль спеціально приїхав одмовляти Б. Хмельницького від цього, але переконався, що “...Хмелницкий со всею Україною изволил всеконечне з турским царем жити...”. Такий досить рішучий крок Грабянка пояснює тим, що Хмельницький, щоб зарадити наміру хана “...Хмелницкого и Украину паки предати лядской державе, тем о себе умишляя во время турскому царю поклониться, да не раздражит его...”¹⁵. Знаючи всі ці факти і досить тверезо оцінюючи їх, Грабянка не договорило всього того, що з них випливає: інвеститурні ознаки від султана, які вже привезено Хмельницькому (отже, про підданство, виходить, домовилися раніш), він називає “дари”, хоч сам же визначає, що пересправи йдуть про підданство. Цікава і та його думка, що хан може передати Хмельницького і Україну Польщі, – отже, виходить, що Хмельницький до цього підданства султану залежав від хана, який був верховним володарем над Україною. Думка досить ясна, але логічно^{11*} формулювка^{12*} її не розгорнена до кінця. Четверта згадка у Грабянки^{13*} про зносини Хмельницького з Туреччиною така. Після невдалих спроб Хмельницького домовитися з поляками (перед Жванецькою війною 1653 року) він “на великом попечении и целость Украины имуще послал паки и турскому царю, отдаючи ему Украину и Польшу в вечное подданство, токмо да дасть ему помощь”. Такий крок викликав протест двох козацьких полковників, одного з яких Хмельницький за це стратив¹⁶. Цікаво, що Переяславське підданство 1654 року Хмельницького Росії Грабянка висвітлює як крок, що його спонукала політика хана – “...Хмелницкий давно известися, яко хан прирок королю слово паки Полще покорити Украину...”¹⁷. Отже, виходить, що Хмельницький змінив підданство не від Польщі до Росії, а від Туреччини з Кримом до Росії. Уявлення Грабянки щодо цього цілком ясне, тільки не домоворене до кінця. П’ята згадка Грабянки^{14*} про взаємини Хмельницького || (арк. 36) з Туреччиною стосується до часу перебування його в Чигирині незадовго перед смертю у 1657 році. Хмельницький довідався, що “...солтан турский по великой иногда к нему прихильности в таковую злобу пременишася, яко не точию оному самому, но и всецелой Украине немалим бедствием грозяху...”. Причина такого загострення відносин Туреччини до Хмельницького полягала, за Грабянкою, в тому, що султан побоювався об’єднання Польщі з Росією, якщо московського царя оберуть на королівство, попереднім кроком до чого ніби було переяславське підданство України. “...солтан турецкий начаша зело з боязнию скорбети, да некако толь силние в люди спеж, железо и хлеб народи во едино совокупив-

¹⁴ Там само. – С. 86.

¹⁵ Там само. – С. 95.

¹⁶ Там само. – С. 117.

¹⁷ Там само. – С. 122.

шися будуть немало областем их досадни”. Отже, він через хана “Хмельницькому непрестанно грозяху, да или свое подданіе в опеку царя московского отложит, или аще сего не сотворит, то аки на предводителя бранств и миру всегда ненавистника имуть толь сильныя монархи (султан і австрійський імператор. – В. Д.) оба купно ратовати тако, яко и памяти козацкой не остатися...”¹⁸. Отже, можемо констатувати, що Грабянка досить знав про період залежності Б. Хмельницького від Туреччини і про зносини його з останньою. Увага ж його до ролі кримського ханства у подіях Хмельниччини досить знаменна¹⁹.^{15*} Але треба зазначити, що Грабянка, на відміну від Самовидця-Ракушки, надає майже завжди татарському війську значіння підпорядковане до козаків (всупереч фактів, – за ним виходить, що основна сила – козаки, а не татари), це, так би мовити, лише допоміжне союзне військо. У цьому погляді^{16*} виявляються яскраво коріння пізнішої^{17*} впертої історіографічної традиції.

Ще далі в цьому відношенні іде С. Величко, який міг би, здається, за своїм службовим станом і освітою ретельніше і певніше висвітлити взаємини Хмельницького з Туреччиною і Кримом. На жаль, не збереглася найцікавіша для нашої теми частина його рукопису, що стосується років 1648–1652. За пізніші роки маємо в нього такі звістки. Насамперед, на початку 1653 року, за Величком, Хмельницький відрядив до Туреччини, Росії, Валахії^{18*} і Молдавії посольства, закликаючи їх до спільних дій проти Польщі. || (арк. 38^{19*})

Цікаво, що Величко приписує ініціативі Хмельницького той розподіл Польщі, що потім почав здійснюватися, а саме: він обіцяв (sic!) султану “границы в короне полской по Висле з Каменцем Подольским”, а Росії “...обещал подати... Север и Смоленск...”²⁰. Хану він ніби нічого не обіцяв, прохаючи

¹⁸ Там само. – С. 148–149.

¹⁹ Посольство Хмельницького у 1647 році до хана з проханням допомоги (с. 41); участь татарів під Княжими Байраками і під Корсунем (с. 44–47) || (арк. 37) під Білою Церквою (с. 48); вислів у листі Хмельницького з 2/VII 1648 – “мусилисмо у кримского хана... прибежища просити” <1> (с. 50) – відповідає термінології турецько-татарських актів; татари під Пилявою (с. 53–54), під Замостям (с. 57, 59), під Константиновим та Збаражем (с. 68–69, 73–76); договір татарів з Польщею під Зборовим (с. 77–78); при Хмельницькому завжди є 3000 татарів “здравие его стерегущих” (с. 82) – очевидно ханська заплата стежила за Хмельницьким; Грабянка перекинує дійсний стан, стверджуючи, що після Зборівського миру Хмельницький “...хана багато ударствова и отпусти восвоиса...” (с. 82) – ніби хан був у нього на службі; а також приписує Хмельницькому “православні” мотиви розриву з татарами і переходу на бік Москви (с. 82–84) і опору антимосковським плянам хана (с. 93, 95–97); татари під Кам’янцем (с. 99); хан під Берестечком (с. 100–102); татари під Білою Церквою (с. 106); дуже важлива вказівка, що рядове козацтво було за спілку з татарами і аж ніяк не погоджувалося на той пакт Білоцерківської угоди, за яким Хмельницький мусив розірвати з татарами (с. 107–110); татари під Батогом (с. 112–115); хан під Жванцем (с. 120); цікаво, що і Польща, і Москва так або інакше домагаються розламу зв’язку Хмельницького з ханом (пор. с. 110 і 129); рішучий поворот татарів проти козаків після Переяслава – татари на Дрижиполі (с. 133–134); епічні переговори Хмельницького з ханом, в яких трапляються цікаві натяки (с. 134–144) і т. ін.

²⁰ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. – К., 1848. – Т. 1. – С. 127–128.

лише військової допомоги повесні того року. Вдруге він згадує про зносини Хмельницького з Туреччиною, оповідаючи про весілля Тимоша Хмельниченка у Яссах з донькою господаря волоського. Тиміш ніби проговорився під час цього свята, що Б. Хмельницький "...владетельства Молдавского в Порти Турецкой мел будто ему сыну своему докупитися, так и в семигородскую сторону, яже есть державы венгерской, мел будто чрез него, Тимоша, в страх свой распростерти"²¹. У складних обставинах міжнародної боротьби того часу придунайські країни, формально залежні від Туреччини, тримали бік Польщі і тим самим ішли проти Б. Хмельницького. Величко підтверджує керівну роллю Туреччини, для якої Б. Хмельницький був лише знаряддям. Ракочі вступає в спілку з Польщею проти Б. Хмельницького: "Хмельницкий о такой неприязни ку себе Ракочого и мултанской кгда дал знати Порте, теди от оной зайшло ему, Ракочому, предложене и указ яко подданому их, аби войны^{20*} з Хмельницким незачинал, и господареве старому волоскому, свату Хмельницкого, аби дал покой. Якого предложена турецкого Ракочий непослушавши, брался непременно до союзу з поляками на Хмельницкого"²². З цього видно, що відносини Хмельницького до Туреччини, на думку Величка, були як підопечного до покровителя. Втретє Величко згадує Туреччину, оповідаючи за похід Б. Хмельницького до Глинян у тому ж 1653 році на короля, коли Хмельницький ніби надіслав до нього фальшованого листа від ім'я Війська Запорізького, де останнє ніби прохало захисту короля, "...поневаж Хмельницкий в диване турецком приобещал туркам не только з ними побрататися, але и побесурманитися, на чом для вислухання присяги Хмельницкого и чаус уже от Порти прислан..."²³. Гетьман [польний] коронний [Станіслав Потоцький] ніби радив, щоб козаки приставили || (арк. 39) Хмельницького королю (розуміється, як полоненого), а також утримали при собі чауша, "для вислухання присяги^{21*} Хмельницкого от Порти присланого"²⁴. Зовсім не зрозумілі причини цієї містифікації, якщо вона була. Величко не пояснює їх. Між тим констатується факт приїзду до Б. Хмельницького з Туреччини чауша з таким важливим дорученням. Вчетверте за Туреччину згадує Величко у тексті універсалу Б. Хмельницького з Переяслава 13/VIII 1653 року, яким останній закликав населення до посполітного повстання проти поляків. Перелічуючи своїх "помішників", він зазначає, що при ньому вже є син хана з ордами і що він сподівається приходу й самого хана – "...а над то и от наяснейшой Порти Турецкой естесми упевнени, вскоре к нам на помощь прибыти меючими значными войсками их кримскими, подунайскими и силистрийскими..."²⁵. Уп'яте Величко, описуючи облогу у вересні 1653 року Тимоша Хмельниченка Ракочієм у Сочаві, згадує, що Хмельницький для захисту свого сина і свата не знайшов іншого засобу, як звернутися до Туреччини з повідомленням про вчинки Ракочія і з попередженням, що Ракочій, вступивши у спілку з Польщею, Австрією і Венецією, хоче вибитися з-під Туреччини

²¹ Там само. – С. 133.

²² Там само. – С. 134.

²³ Там само. – С. 136.

²⁴ Там само. – С. 137.

²⁵ Там само. – С. 142.

і взагалі для неї є небезпечний. Хмельницький прохав дати військо для приборкання Ракочи. Туреччина згодилася і відрядила на допомогу Хмельницькому військо румелійське і силістрійське, але вони не встигли прийти вчасно, бо Сочаву незабаром було взято²⁶.

Ці скупі і нечисленні звістки Величка свідчать, що він знав про жваві і актуальні зносини Б. Хмельницького з Туреччиною, принаймні за 1652–1657 рр., але надавав їм ваги лише дружніх спілкових зносин, затуляючи гостроту дипломатичної і військової навіть залежності Б. Хмельницького від Туреччини. Пошана до Хмельницького, надто висока оцінка його міжнародного становища, а головне – тенденція освітлювати гетьманську^{22*} політику в православно-народницькому дусі вже і тут позначилися. У своїх дуже численних згадках про участь татар у війні на боці Хмельницького Величко одверто надає їм підпорядкованого значіння²⁷, хоч цьому протиричають його ж || (арк. 41^{23*}) звістки про: виїзд Хмельницького р. 1647 до Криму й умови його з ханом, які закінчилися – присягою Хмельницького²⁸, відрядженням Тугай-бея з 4000 татар та інвеститурою Б. Хмельницького з боку хана (кафтан та інші “подарунки”) й залишенням Тимоша закладнем у хана²⁹; запорожці обирають Хмельницького гетьманом, цебто згоджуються й на похід проти Польщі, лише під тисненням авторитету ханського ім’я³⁰, полонених Б. Хмельницький передає ханові³¹; сам Хмельницький ніби визнав – “...и ж з татарами ему розвестися речь есть неподобна...”³²; хан у 1653 р. веде значно ширшу політику, ніж просто дача Хмельницькому допоміжного війська в найми³³; причому Жванецький договір з королем уклав хан, хоч і обстоював, щоб зберегти для козаків умови Зборівської угоди³⁴; Хмельницький після того залишає при хані певну частину свого війська “на желание ханское”³⁵; далі хан у 1654 р. провадить війну з Польщею сам, не цікавлячися участю й бажанням Хмельницького³⁶; від чого й стався розрив поміж ним і Хмельницьким³⁷ та такий рішучий, що далі Хмельницький аж ніяк не міг перетягнути хана на свій бік³⁸. З усіх цих згадок можна бачити, що Величко не міг

²⁶ Там само. – С. 145–148.

²⁷ Там само. – С. 53, 60, 62–65, 67–71; в універсалі з обозу під Білою Церквою Б. Хмельницький пише, що хан лише д о п о м а г а є йому || (арк. 40) (с. 86); с. 90–91, 99; також “союз и приязнь” хана до Б. Хмельницького (с. 107); с. 109, 111–113, 116–117; хан з ордами – “союзник и приятель” – (с. 118); с. 120, 129, 136, 138, 141, 148.

²⁸ Там само. – С. 31, 44–46. || (арк. 42)

²⁹ Там само. – С. 47–48: Величко розгублено й наївно таку допомогу хана пояснює особливою “симпатиєю и прихильністю” хана до козаків. Про Тимоша – с. 77, 86.

³⁰ Там само. – С. 51.

³¹ Там само. – С. 73, 74.

³² Там само. – С. 123.

³³ Там само. – С. 149–151, sqq.

³⁴ Там само. – С. 155.

³⁵ Там само. – С. 157.

³⁶ Там само. – С. 163–165.

³⁷ Там само. – С. 166, 171; про угоду Польщі з Туреччиною й Кримом: Там само. – С. 186–187, 188–189.

³⁸ Там само. – С. 190–191, 208–215, 237, 263–267, 283–284, 288; татари беруть участь у першій війні з угорцями й шведами.

або не хотів досить чітко висвітлити всі обставини, причини і зміни зносин Б. Хмельницького з Туреччиною й Кримом, – він сприймав вже все це під згаданим православно-народницьким аспектом.

Історіографи середини й другої половини XVIII ст., що користувалися вже лише писаними відомостями, подають ще плутаніше звістки про зносини Хмельницького з Туреччиною. О. Ригельман у “Летописном повествовании о Малой России”^[39], компілюючи попросту свої джерела, насамперед характеризує зв’язок Б. Хмельницького за оповіданням Шевальє^[40] в такий спосіб: Хмельницький шукав “...аллианса, или гарантии (цебто Зборівської угоди. – В. Д.) у турок и у великого князя московского, а большею частию у Порты, чрез что он думал себя всему свету сделать страшным...”; міністри султана “...обнадежили Хмельницкого султанскою протекциею и, уверив его, что он настоящим будет Малыя России обладателем или князем, поколику, по мнению их, Малая Россия принадлежит к Оттоманской Порте, как ленная земля, взяли от него письменное уверение, вместо присяги, о послушности и || (арк. 43^{24*}) верности его к султанскому двору...”⁴¹; далі Хмельницький дбав “...сделать еще подтврждение крепчайшего союза с турками и с великим князем московским...”⁴² (лише розглядаючи стосунки Хмельницького з Туреччиною як спілку, можна казати про правомочність його аналогічних відносин з Московією); після поразки під Берестечком поляки в козацькому таборі захопили шухлядку Б. Хмельницького, в якій були між іншим “письма от султана”⁴³; десь в недовгому часі після цього Хмельницький відрядив до Туреччини “...трех посланцов с такими же просьбами, с объяснением таким, что, естли козаки получают помощь от султана, то будут они в состоянии дать отпор всем польским усильствиям, а в противном случае, ежели султан их оставит, то они принуждены будут примириться с поляками, и вслед сего, вместе с ними делать войну против Порты”⁴⁴. Описуючи ці ж події Хмельниччини вже за українськими джерелами, Ригельман знову декілька разів згадує про зносини з Туреччиною: 1) Докори послів короля у 1650 році Хмельницькому, що він шукає від турків і татарів “покрову” і “дружби”⁴⁵; 2) Оповідання про приїзд року 1650 до Хмельницького посла Туреччини чауша Осман-аги, який “представляя ему благоволение султанское, чтоб он отступил от Польши и преклонился бы его величеству, препоруча притом ему в дар знаки милости султанские: бунчук, меч, знамя и булаву”; А[дам] Кисіль клопочеться, щоб Хмельницький “...конечно не отступал от Польши и не отдавался б в покровительство турецкое...”, але даремно – посланці Кисіля “...признали..., что Хмельницкий якобы со всеми

³⁹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. – М., 1847. – Ч. 1. – 819 с.

⁴⁰ Chevalier Pierre. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. – Paris, 1663. (Примітка дописана В. Дубровським від руки. – Я. Ф.).

⁴¹ Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. – Ч. 1. – С. 72.

⁴² Там само. – С. 74–75; про “союз” також с. 85.

⁴³ Там само. – С. 89.

⁴⁴ Там само. – С. 92; про прохання допомоги від Туреччини див. с. 195.

⁴⁵ Там само. – С. 125, 126.

козаками^{25*} своїми более склонен к туркам, нежели полякам...”; Ригельман такий крок Хмельницького пояснює його побоюванням спілки хана з Польщею – “того для умышленно отдавался, якобы под защиту турецкую, доколе что будущее время покажет”⁴⁶, – за Ригельманом виходить, що до цього часу Хмельницький ще не був залежним від Туреччини; він затушовує дійсний стан речей || **(арк. 44)** обережними виразами (“дар”, “под защиту”, “якобы”), але ж далі оповідає, що Хмельницький “к надежней себе защите” відрядив до Туреччини Джеджелія – “...султан с удовольствием принял Хмельницкого послание и велел немедленно удовольствовать его во всем”, для чого через Джеджелія було передано фермани султана силістрійському паші й князям волооському й молдавському, щоб вони збройно допомагали Хмельницькому⁴⁷; отже, Ригельман закріплює думку, що Хмельницький непохитно стоїть за православному віру і свій нарід, обдурюючи й використовуючи для своєї мети наївного султана, він навіть ухилиється іти війною за наказом султана проти Росії, а проте воює місто Сороку, що було під турецькою протекцією⁴⁸; 3) Коли у 1653 році Хмельницький був у досить безпорадному стані, він, побоюючися польських намірів, “...делал для сего вид, якобы намерен был еще послать к султану и будто б хотел доставить Порте Украину и Польшу в их владение за то только, дабы дано ему было на сей случай от турок вспомогательное войско”, – далі оповідається про бунт [Матвія] Гладкого і [Григорія] Гуляницького проти цього проекту “турецького порабощення” й страта їх Хмельницьким⁴⁹ <2>; Ригельман одверто переконує читача, що Хмельницький був проти підданства Туреччині (вдруге?), що він навіть лише удав, що збирається надіслати посольство⁵⁰. Годі й казати, що татари, за Ригельманом, відогравали другорядну (при козаках) суто допоміжну роллю, хоч це не завжди пов’язувалося з фактами, що він наводив⁵¹. Для нас не важливі тут ці факти, бо всі їх Ригельман запозичив, але важливо, що в своєму освітленні він закріплює думку про випадковість, несерйозність і, нарешті, нереальність залежності Хмельницького від Туреччини. || **(арк. 45)**

Нарешті, до цього питання не раз звертається “патріотична” і патетична “История руссов”. 1) Молдавський господар за згодою Туреччини прохав у Хмельницького (десь після Пилявець) збройної допомоги проти Волощини і Угорщини, на що Хмельницький згодився з умовою, що йому буде надіслано “...письменное заверение от Порты об испрашиваемой помощи для провинции, в ее протекции состоящей, и против такой же другой...”⁵², – отже, бачим Хмельницького ніби в ролі рівноправної сторони щодо Туреччини і вершителя долі її провінції; 2) Переказуючи звістки про те, що султан

⁴⁶ Там само. – С. 147.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – С. 148–150.

⁴⁹ Там само. – С. 168.

⁵⁰ Обминаю дві інших запозичених без коментаріїв звістки – про похвалку Тимоша придбати у Туреччини Волощину й Молдаву (с. 170) та про загрози Туреччини Хмельницькому.

⁵¹ Там само. – С. 52, 55, 57, 58, 61–62, 64–65, 78–83, 94–95, 97, 103, 105–108, 113, 119, 121, 123, 127–132, 136, 145, 149, 151 і т. ін. || **(арк. 46)**

⁵² История руссов. – М., 1846. – С. 80–81.

листовно запропонував хану (у 1648 році? Хронології цього літопису не можна вірити) підтримувати Хмельницького і схилити його “...отдать себя с народом руским в протекцию турецкую на правах и свободах Молдавии, Валахии и самого Крыма...”; про те, як паша силістрійський від ім’я султана прохав (sic!) Хмельницького допомогти молдавському господарю, – нарешті договориються до того, що Хмельницький піддурив (“обольстив..., согласил”) Тугай-бея йти походом на захист Молдавії⁵³. 3) Посольство турецьке 1650 року подається в надто урочистому вигляді; приїхали Осман-ага та Узук-Алием [з] силістрійським пашею “и многими знатными турками”, “посли турецкие поднесли гетману от имени их императора булаву осыпанную камнями и жемчугами, саблю булатную дорогой цены и дулейман, похожий на мантию с горностаевыми опушками да сорок мешков серебряных турецких левов в дар войску”. “История руссов” замасковує справжню суть цих “подарунків” і посольства – “посланников иностранных (Туреччины, Росії, Польщі. – В. Д.) отдалил Хмельницкий пристойно за их подарки и, отписав на грамоты со всею вежливостию и благодарностию своею за приветствия и отзывы монархов, дал им отпускную аудиенцию и на ней уверил каждого порознь о всегдашней преданности своей к их монархам и непрерывной приязни к народам, и что при том он всемерно будет стараться о соединении с ними и своего народа по прошествии в нем первого отвратительного к протекциям жара...”⁵⁴. 4) Цю думку “История руссов” зміцнює, оповідаючи про посольство в листопаді 1650 року до Хмельницького з Криму і Туреччини (Нагай-бек Мурза і Ага Нураддін) з листом хана і пропозицією султана Хмельницькому “...соединиться с Портою турецкою в протекцию || (арк. 47²⁶) султанскую, на самых выгодных договорах и кондициях, какие только он избрать и присланному аге поручить может для донесения и утверждения султану. Хмельницкий, приняв посланников с отличными дружескими почестями и угощениями, отклонил, однако, предлагаемую протекцию до времени...”: послы, не домігшись згоди на цю пропозицію, умовляли Хмельницького на спільну війну проти Москви, на що Хмельницький дав принципову згоду з умовою закінчення війни з поляками⁵⁵. 5) Останньому питанню було присвячено спеціальне турецько-кримське посольство у листопаді 1652 року (Нураддін-ага, Оглу-Селім Ефенді та Нагай-бек з Криму) <3>, яке поставило Хмельницькому ультиматума пристати до їхньої війни проти Москви для одвойовання Астрахані, загрожуючи в разі відмови війною; пересправи закінчилися відсрочною вирішення на десять місяців⁵⁶. 6) Нарешті, коли сподіванки їх на це не здійснилися, після Переяславської угоди Туреччина і Крим розпочали війну з Хмельницьким⁵⁷. Отже, приховування

⁵³ Там само. – С. 83–84; пор. с. 193 (“По воле султанской и по просьбе пашинской”).

⁵⁴ Там само. – С. 96, 99.

⁵⁵ Там само. – С. 102–103; дальші настоювання про це – с. 109–111.

⁵⁶ Там само. – С. 114–115.

⁵⁷ Там само. – С. 122; боротьба і пересправи з татарами – с. 129–136; похід турецького війська в Бессарабію і Молдавію року 1657 (с. 137, 138); про зносини з ханом див. с. 64–66, 72, 78, 86, 93, 105–106, 108–111.

“Историей руссов” справжнього характеру відносин Б. Хмельницького до Туреччини тим важливіше, що цей дуже впливовий і поширений у XVIII^{27*} та XIX ст. твір сприяв сформуванню історіографічної думки в певному напрямі – забування, одсування на задній плян і навіть тенденційного освітлення цього моменту.

Коли ми переходимо до розгляду поглядів власно історичних творів, то насамперед нам доводиться рахуватися з тим, що вони приймають вже установлену козацькими літописцями концепцію щодо зносин Хмельницького з Туреччиною^{28*}. Історики XIX ст.^{29*} не намагалися перевірити цих літописців і не завжди мали змогу це зробити. “История Малой России” Бантиша-Каменського^{30*} просто компілює звістки щодо цього літописців⁵⁸, лише дещо нове додаючи за архівними джерелами: || (арк. 49^{31*}) посилається на відомі статті про торгівлю козаків на Чорному морі (Собрание государственных грамот и договоров. – М., 1822. – Т. III. – Док. 134. – С. 444–447) як на чинний договір⁵⁹ <4>; про обговорення на Земському соборі 1651 року про те, що Хмельницький мав намір в ра[зі] одмовлення Москви “присоединить Малороссию к владениям султана турецкого”⁶⁰; про відповідь Хмельницького на посольство чауша у 1651 році через посольств[о] до Туреччини сотника Павла Колодницького <5>, що Україна не потребує допомоги Туреччини⁶¹; тим самим він одмовився від допоміжного війська трьох пашів – “ему следовало бы менее страшиться империи Оттоманской”⁶², – робить висновок Б[антиш-]Каменський, висновок, що зовсім обертає правдиву картину їхніх взаємин. Це завершується твердженням Б[антиша-]Каменського про “тщетное старание” султана навіть у 1655 році схилити Б. Хмельницького до свого підданства⁶³.

Дуже впливовий за свого часу фальсифікатор-“патриот” М. Маркевич у своїй “Истории Малороссии”, не даючи зовсім нічого нового у порівнянні з тим, що дали козацькі літописці, а особливо “История руссов”, надаючи надзвичайної сили Б. Хмельницькому і замовчуючи або тенденційно освітлюючи ролі Туреччини й Криму, зовсім затулює цей бік руху Хмельниччини. Татарська допомога зведена в нього до ролі якоїсь випадкової історичної декорації, а дипломатичні заходи Туреччини – це якісь незрозумілі безнадійні кроки при повсякчасній і неухильній лінії Хмельницького на приєднання до Москви. Висвітлення окремих епізодів підтверджує це. Посли до Хмельницького від Туреччини та інших країн приїздять лише “с

⁵⁸ Бантиш-Каменский Д. Н. История Малой России. – М., 1842. – Ч. 1. – С. 223, 227, 244, 248 (за Шевальє), 278–279, 281; звістки про зносини з татарами також ґрунтуються майже виключно на літописцях – див. с. 206, 211, 218, ніби хан || (арк. 48) обов’язався три роки воювати у спілці з Хмельницьким; хан-“союзник” його – с. 221, 229, 238, 251, 262, 274, 279, 291, 296, – цікава звістка за архівними джерелами, що хан домагався підданства Хмельницького, і т. ін.

⁵⁹ Там само. – С. 228.

⁶⁰ Там само. – С. 250.

⁶¹ Там само. – С. 252 і прим. 264 на с. 56.

⁶² Там само. – С. 268.

⁶³ Там само. – Ч. II. – С. 13.

поздравлениями”⁶⁴. Туреччина безнадійно домагається схилити Хмельницького до підданства собі⁶⁵. Маркевич мотивує це досить одверто: “против покровительства турецкого стояли сердце и вера: мусульманство и христианство так несходны”⁶⁶. Він свідомо замазує те протиріччя, що існувало поміж козаків щодо підданства Туреччині, оповідаючи || **(арк. 50)** за москвофільську течію і замовчуючи про туркофільську⁶⁷. Коли приїхав до Хмельницького посол Ага Нураддін, то Хмельницький “...отклонил до времени покровительство султана...”⁶⁸. Маркевич далі сам собі протирічить: твердючи (його власна думка), що бездіяльність царя щодо боротьби з Польщею та затримка щодо приєднання України до Москви “...принудили гетмана искать наконец покровительства султана” (тільки шукати, але ще не знайти!), але незважаючи на це “обращение гетмана к султану” (у 1651–53 рр.?), автор підкреслює дипломатичні виступи [Кіндрата] Бірляя і [Силуяна] Мужилівського у квітні 1653 року [до Москви], що “напрасно султан турецкий и хан крымский стараются привлечь соотечественников наших в подданство”⁶⁹. Посли кінця 1653 року Нураддін-ага і Селім-ефенді “уговаривают” Хмельницького виступити вкупі з ними проти Москви⁷⁰. Маркевич навіть не задумується^{32*} над тим, чи лише упрохували Хмельницького, чи мали право вимагати від нього, а він ухилився, – хоч далі вчинки Хмельницького в Молдавії діються^{33*} “с согласия султана”⁷¹. Коли питання – з Туреччиною чи з Москвою – в 1653 році постало руба, Маркевич не може приховати, що “большая часть козаков и почти все молодые старшины предпочли покровительство султана”, але він змальовує обставини так, ніби йшло про вибір протектора^{34*}, а не про перехід від одного до другого⁷². В такому аспекті незрозумілі мотиви, що штовхнули Туреччину на негайний розрив і війну з Хмельницьким⁷³. У відповідному освітленні подаються і стосунки з татарами, які Хмельницькому були мало потрібні, він навіть по два роки підряд міг зовсім обходитися без їхньої допомоги⁷⁴; взагалі татарська дипломатія, за Маркевичем, виглядає чудернацькою безглуздою підтримкою Хмельницького без жодних компенсацій з його боку та навіть з глузуванням і одвертим ошуком. Тенденції героїчного апотеозу Хмельницького, запозичені Маркевичем у попередніх авторів, доведено ним до витриманої суцільної картини^{35*}, в якій годі шукати справжнього висвітлення бодай обставин (не кажемо причин) зносин Хмельницького з Туреччиною. || **(арк. 51)**

Тягар такої історіографічної традиції, що усталився в середині XIX ст., без сумніву, заповнив відомий твір М. Костомарова “Богдан Хмельницкий”,

⁶⁴ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1. – С. 514, 250, sqq.

⁶⁵ Там само. – С. 209.

⁶⁶ Там само. – С. 253.

⁶⁷ Там само. – С. 255, sqq.

⁶⁸ Там само. – С. 267–268; пор. с. 270–272.

⁶⁹ Там само. – С. 300, 302.

⁷⁰ Там само. – С. 311–312.

⁷¹ Там само. – С. 316–317.

⁷² Там само. – С. 332.

⁷³ Там само. – С. 347–348, 374.

⁷⁴ Там само. – С. 209, взагалі с. 163–371.

що, незважаючи на його поверховість і недоліки, мав величезний успіх, значний вплив і залишався основною монографією по цьому питанню півсторіччя аж до сучасної спроби М. Грушевського реконструювати події “Хмельниччини” на підставі сили нових даних. Герой “Хмельниччини”, за Костомаровим, являє чудеса стратегічної вмілості й дипломатичної вправності. Жертвою останнього його таланту, за Костомаровим, були між іншим Туреччина й Крим. Оповідаючи про посольство Джеджелія (перед Пилявою) до Туреччини й зворотне посольство Осман-аги, Костомаров резюмує: “Казацкий предводитель *не боялся* ласкать турок *обещанием*, что казаки *будут* находиться под покровительством Турции, как данники”⁷⁵. Очевидно лише за такі дурні обіцянки везір відрядив був Хмельницькому 6000 румелійців⁷⁶. Десь в кінці 1649^{36*} року Хмельницький “...решился продолжать свои сношения с Турцией”, – він відрядив до Туреччини якогось^{37*} полковника, і той “...ласкал турецкое правительство надеждою, что Украина будет находиться под покровительством Турции. Обрадованный этим, визирь послал в Чигирин чауша Осман-Агу...”, який привіз Хмельницькому подарунки “...и грамоту, в которой Хмельницкий титуловался князем Украины”. Чауш допомогу проти поляків і наслідственне князівство обіцяв лише під умовою, що “...он вполне признает себя под покровительством султана. [...] Предполагаемое покровительство, впрочем, не было данничеством Украины: казаки обязывались, в отношении Турции, только помогать || (арк. 52) войною...” і т. ін.⁷⁷. Хмельницький “...отправил чауша с собственными знаками признательности и расположения к султану. Сблизившись с турецким двором...”⁷⁸ і т. ін. Плутанина формулювки навмисна: “...турецкий двор почитал Украину будущей данницею Турции и повелевал^{38*} крымскому хану находиться с Хмельницким в дружеских сношениях, как с союзником и подручником Порты”⁷⁹. Готуючись до війни^{39*} з Польщею у 1650 році, Хмельницький “обезопасивал Украину дипломатическими сношениями”, відрядивши для того вдруге Джеджелія до Туреччини⁸⁰. Не odkривають очей Костомарову навіть документи, що він сам цитує (лист Хмельницького до султана після Білоцерківської угоди – за рукописом Арх[іву] Мін[істерства] зак[ордонних] справ)⁸¹, де Хмельницький сам себе називав “вірним підданцем” султана. Трохи далі Костомаров знову згадує (без посилки на джерела), що в кінці 1651 року Хмельницький відрядив до Туреччини послів (кого?) “...с предложениями принять Украину в

⁷⁵ Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. – 3-е изд. – СПб., 1870. – Т. X: Богдан Хмельницкий. – Т. 2. – С. 61 (курсив у цитаті В. Дубровського. – Я. Ф.).

⁷⁶ Там само. – С. 103.

⁷⁷ Там само. – С. 252–253.

⁷⁸ Там само. – С. 255–256.

⁷⁹ Там само. – С. 262.

⁸⁰ Там само. – С. 267; про посольство А. Ждановича – с. 283; про посольство Котаржного – с. 388.

⁸¹ Там само. – СПб., 1870. – Т. XI: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – С. 18; чи не цей самий лист згадується на с. 14?

покровительство”⁸² (ніби підданства ще не було!). У 1653 році, за Костомаровим, Хмельницький все ще “...ласкал турок надією, що Україна буде данницею Оттоманской Порты, обещал завоевать Каменец”⁸³. Десь у серпні 1653 року, – пише Костомаров, – Хмельницький “послал деньги в Турцию, стараясь снова расположить в свою пользу продажный двор” (виходить, що ці гроші були хабаром, а не даниною), а везір, “...ясно видя, что Хмельницкий его обманывает, однако боялся допустить усилиться Ракочи, поэтому обещал Хмельницкому помощь” (посилки на джерела нема)⁸⁴. “Турция остерегалась столько же Хмельницкого, сколько и Ракочи”⁸⁵. Нарешті, у зв’язку з посольствами Хмельницького до Туреччини, Польщі і Москви після Жванця, Костомаров знову твердить, що “визир видел, что Хмельницкий только обманывал диван, когда *изъявлял желание поддать Украину Оттоманской Порте...*”⁸⁶ (ніби все ще тільки збирався піддатися!). У даному творі Костомарова українська істо- || (арк. 53) ріографія дійшла до такого ступеню тенденційного перекручування справжньої суті подій і ігнорування раніш відомих фактів, що самому Костомарову довелося через деякий час зробити “відкриття”, що Б. Хмельницький дійсно був підданцем Туреччини принаймні з 1650 р. і що він ним залишався і після Переяславської угоди (у статті “Богдан Хмельницкий, данник Оттоманской Порты”⁸⁷). Костомаров під тисненням фактів (матеріали з Арх[іву] Мін[істерства] зак[ордонних] справ) примушений був кардинально переглянути свої попередні погляди: “Его (Хмельницкого. – В. Д.) отношения к Турции представляются в ином свете, а не в том, в каком привыкли мы себе изображать их. Знаменитый козацкий вождь, которого мы считаем искренним слугою московского престола и одним из славнейших двигателей дела объединения русской державы, был на самом деле данником Оттоманской Порты и не переставал считать себя таким и после Переяславского договора, когда, казалось нам, ничто не позволяло бы сомневаться в его верности России”⁸⁸. Те, що Хмельницький, будучи підданцем Туреччини, зрадив її та піддався Росії, а потім, будучи підданцем Росії, знову відновив своє підданство Туреччині, – Костомаров кваліфікує, як “кривой путь”⁸⁹. Для нас не цікаві моральні почуття Костомарова, – для нас цікаво те, що він сам у цій статті викрив свою патріотично-слав’янофільську тенденцію (“православие, самодержавие и народ”) і навіть, плямуючи Хмельницького, не одмовився сам від своєї

⁸² Там само. – С. 53 (курсив у цитаті В. Дубровського. – Я. Ф.).

⁸³ Там само. – С. 65–66.

⁸⁴ Там само. – С. 84–85; чи не про посольство Ілляша мовиться тут? (див. с. 87)

⁸⁵ Там само. – С. 101.

⁸⁶ Там само. – С. 176–177 (курсив у цитаті В. Дубровського. – Я. Ф.).

⁸⁷ Костомаров Н. Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. V. – Т. 14. – С. 605–613; вперше цю статтю було видруковано р. 1878 у “Вестн[ике] Европы”; неясно, чому ак[адемік] М. Грушевський вважає цю статтю – “скорше як політичний памфлет, а не історична розвідка” (Грушевський М. З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // Україна. – 1930. – Липень/серпень. – С. 5); памфлет проти своєї власної попередньої історичної концепції – це не зрозуміло.

⁸⁸ Там само. – С. 605.

⁸⁹ Там само. – С. 611, 613.

політичної лінії в історіографії^{40*}. Політичні переконання перемогли в ньому логіку фактів⁹⁰.

Пізніша праця на цю тему, яка не здобула собі такої гучної слави (як Костомарівська), гадаємо, через свій підхід, що дискредитував Хмельницького як героя консолідації “єдиної неподільної” Росії, – “О Богдане Хмельницком” П. Буцинського – значно реалістичніше дивиться на стосунки Хмельницького з Туреччиною. На підставі приступних на той час || (арк. 54) друкованих і деяких архівних московських джерел (а не напівлегендарних переказів різних авторів, як у Костомарова) Буцинський подав трохи певнішу картину щодо цього, хоч не міг зовсім виплутатися з лабет “патріотичної” історичної традиції. До 1650 р. позицію Хмельницького щодо Туреччини і Криму Буцинський змальовує не досить виразно (за браком архівних джерел): після Пилявець султан надсилає до Хмельницького посольство, як і його підданці – хан і Ракоцій, з пропозицією укласти “тайний союз”, хоч неясно, чому ще до цих переговорів султан вже дав наказ хану про війну з Польщею⁹¹ <6>; Буцинський полемізує з думкою, що Хмельницький мусив “повиноватися влади” хана⁹², хоч за документами (лист 16. VIII. 1649 р. короля до Хмельницького) хан вирішував долю Хмельницького у переговорах з королем⁹³; Зборівський договір Буцинський вважає метким кроком Хмельницького для врятування короля⁹⁴ і т. ін. Але з того моменту, як в руки дослідника потрапляють архівні джерела як основні, картина рішуче змінюється. На підставі документів польської Коронної метрики (що переховувалися в Москві) <7> Буцинський з’ясовує і твердо констатує, що в кінці 1650 року Хмельницький “принял турецкое подданство”, внаслідок чого всі татарські беї і аги почали найприхильніше ставитися до нього (серія листів їхніх свідчить про це), – на підставі цього Буцинський полемізує з поширеною думкою, що татари неохоче воювали з Хмельницьким під Берестечком⁹⁵. Не дивно, що після цього і константинопольський патріарх [Парфеній II] підмовляє || (арк. 55) Хмельницького спеціальною грамотою воювати проти поляків⁹⁶. Залишається, очевидно, Хмельницький підданцем султана й у 1651 році, бо він надсилає йому реляцію про Берестецьку бійку (і не скаржиться при тім на “зраду” хана)⁹⁷, під час якої поляки захопили його шухлядку з турецькими і іншими дипломатичними листами⁹⁸. Але зносини Хмельницького з Туреччиною розпочалися, мабуть, ще раніш – у 1648 році (посольство Джеджелія після Корсунської бійки і зворотнє турецьке посольство до Хмельницького) – про це принаймні

⁹⁰ Не згадуємо за численні випадки, коли у Костомарова фігурує Крим, – він не спроможний вийти в них за рямці свого загального настановлення.

⁹¹ *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 59–60.

⁹² Там само. – С. 66.

⁹³ Там само. – С. 69.

⁹⁴ Там само. – С. 71.

⁹⁵ Там само. – С. 84–86; підкреслює підданство з 1650 р. – С. 110, 123.

⁹⁶ Там само. – С. 88–90.

⁹⁷ Там само. – С. 96.

⁹⁸ Там само. – С. 98.

є тогочасні чутки⁹⁹. Підданство Хмельницького в 1654 році не було секретом ні для Москви, ні для Польщі, вони добре про це знали¹⁰⁰. У грудні 1651 року турецький везір повідомив про підданство Хмельницького Туреччині польський уряд спеціальним листом, який наведено Буцинським текстуально за документами польської метрики¹⁰¹. Не дурно польські сучасники і пізніші історики так впевнено писали про це підданство. Треба було мати надто міцні політичні мотиви для нашої історіографії, щоб забути і перекрутити відомі з XVII ст. факти. Буцинський наводить повний текст (у російському перекладі) грамоти султана Хмельницькому “з кінця 1650 року”, а також докладно реферує зміст листа турецького везіря Мелліт-Агмеда з березня 1651 року <9>¹⁰² і приходиться до висновку, що головною причиною, яка штовхнула Хмельницького на це підданство, було бажання “...через верховного повелителя мусульман иметь возможность всегда и безопасно пользоваться силами татар”¹⁰³. Згадуючи про посольство Джеджелія у 1651 році, Буцинський наводить повний текст листа Хмельницького з вересня 1651 року <10> після Білоцерківської угоди до султана, де він підписується підданцем останнього. || (арк. 56)

Продовжував бути підданцем Туреччини Хмельницький і у дальші роки – 1652–53, – про що свідчить лист до нього румелійського паші Сіюша¹⁰⁴. Влітку 1653 року Хмельницький відрядив до Туреччини нове посольство і клопотався про військову допомогу – Туреччина відгукнулася на це, видавши відповідного наказу хану і силістрійському паші¹⁰⁵. Підданство Хмельницького Москві не залишилось секретом для Стамбулу – останній [султан] листується і веде переговори про це з Польщею і на підставі цієї зради відхиляє клопотання нового козацького посольства¹⁰⁶. Але через посольства [сотника Романа] Ждановича в кінці 1654 року Хмельницький домігся відновити своє підданство Туреччині, – про це свідчить лист везіря до нього з квітня 1655 року та нова султанська грамота Хмельницькому, де він підтверджує підданство останнього (обидва ці документи за архівними перекладами текстуально наведені Буцинським)¹⁰⁷. Отже, на підставі цих документів Буцинський приходиться до висновку, що Хмельницький “...уже после присяги московскому царю снова поддался турецкому султану и возобновил прежний с ним договор”, і до того ж додає своє пояснення, що Хмельницький

⁹⁹ Там само. – С. 114; Буцинський до цього ж часу відносить і відомий проект договору про торгівлю на Чорному морі, вважаючи, що цей договір мав чинність (с. 114–117) <8>; М. Грушевський відносить його до часів після смерті Б. Хмельницького (*Грушевський М.* З приводу листування Б. Хмельницького з Отоманською Портою. – С. 7–8).

¹⁰⁰ *Буцинський П.* О Богдане Хмельницком. – С. 122.

¹⁰¹ Там само. – С. 128.

¹⁰² Там само. – С. 123–126; там само і про приязне листування з Бекташ-агою.

¹⁰³ Там само. – С. 125–127 (курсив у цитаті В. Дубровського. – *Я. Ф.*).

¹⁰⁴ Там само. – С. 132–133; за “Актами, относящимися к истории Южной и Западной России (далі – Акты ЮЗР)” (СПб., 1861), т. III: 1628–1657, док. 339.

¹⁰⁵ Там само. – С. 183.

¹⁰⁶ Там само. – С. 187–189.

¹⁰⁷ Там само. – С. 190–191.

“...обманывал того и другого, считал их только орудием для достижения своих личных целей”¹⁰⁸. Внаслідок клопотань Польщі (посольства [Мар’яна] Яскульського на початку 1657 року) Туреччина згодилася примусити Хмельницького (як свого підданця?) замиритися, нарешті, з Польщею. Цей факт Буцинський пояснює з свого погляду: “Султан, столько раз обманутый новым своим подданным, т. е. Богданом Хмельницким, уже не надеялся более привлечь его на свою сторону и решился содействовать против него в пользу поляков”¹⁰⁹ (що проти Хмельницького – це догадка самого Буцинського). Оцінюючи працю Буцинського щодо нашої теми в цілому, можемо сказати, що вона, викривши як цілком помилкову “патріотичну” || (арк. 57) легенду про Хмельницького як свідомого й послідовного борця за три основи славіанофільства, все ж таки не вийшла за рамці висвітлення його як “героя” – керівного чинника історичних подій, – тільки замість картини “доброго” героя (Костомаров) получилася картина героя – “зрадливого” (Буцинський). Розуміється, обидві ці позиції збігаються в цій вихідній своїй засаді, відрізняються лише різною мірою добросовісності і уважності при користуванні документами. Які ж рушійні сили примусили Хмельницького піддатися Туреччині, а потім вести таку непевну політику, – на це Буцинський, як і загалом вся стара^{41*} історіографія, відповіді нам дати не можуть.

Що дійсно історична помилка Костомарова не була випадковою (напр., від браку джерел), несвідомою, а що, навпаки, вона була неминучим наслідком певної політичної лінії і що така лінія дійсно існувала, можна бачити з розробки нашої теми в “Истории России” С. М. Соловйова. Все, що позитивного каже за підданство Хмельницького Туреччині, він ігнорує або висвітлює фальшовано, – все, що цьому протирічить, викладається докладно. Таким робом він веде читача до певних “патріотичних” висновків і уявлень. Звістку про перше посольство з Туреччини до Хмельницького він викладає не виразно: “Победителя немедленно окружили иностранные посланники”¹¹⁰ (які?). Трохи далі він раптом повідомляє: “с турками заключен был союз”¹¹¹ і що в червні 1649 року у війську Хмельницького було 6000 турків¹¹². Ігноруючи відомий вже з 1852 року лист султана до Хмельницького, якого він не міг не знати (“Памятники Временной комиссии для разбора древних актов”, 1-ше вид., Київ, 1852, т. III, вид. I, с. 436–440), Соловйов, описуючи події 1650 року (!) особливим підкресленням своєї думки, безапеляційним твердженням всупереч фактам, – видає свою політичну тенденцію з головою: “Все обстоятельства клонились к тому, чтоб заставить Хмельницкого хитрить со всеми, давать всем обещания..., выжидать, обращая все внимание на сцепление случайностей и, глядя тревожно на все стороны, пробираться между препятствиями, которые судьба громоздила на его дороге” (шлях до чого, за контекст- || (арк. 58) стом цілком ясно, – до об’єднання з Росією), і далі в тому

¹⁰⁸ Там само. – С. 194; в цьому він повторює слова отам[ана] Тухи (с. 133).

¹⁰⁹ Там само. – С. 219.

¹¹⁰ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – 2-е изд. – СПб., [1896]. – Кн. II. – Т. 10. – С. 1578.

¹¹¹ Там само. – С. 1580.

¹¹² Там само. – С. 1587.

ж абзаци: нерішучість Москви "...ставила его самого (Хмельницького^{42*}. – В. Д.) в нерешительное положение, заставляя обращаться к Турции, которая, в случае крайности, могла быть временным прибежищем. Крайности этой еще не было, а потому и в сношениях с султаном Хмельницкий избегал чего-либо решительного"¹¹³. Соловйов приховано полемізує з справедливим тлумаченням змісту султанської грамоти з "грудня 1650 року"; мета полеміки – ясна. Проте звістка двох ченців-греків, що Хмельницький у 1654 році одмовився від військової допомоги султана (звістки, яким ціна не висока), – Соловйов виписує^{43*} уважно¹¹⁴. Також докладно занотовує він різні звістки з посольських пересправ, де говориться про те, що Хмельницький одхилив або не погодився на підданство султану¹¹⁵. Формула мислення Соловйова^{44*} така: Москва поспішає взяти Хмельницького під захист, щоб він не був примушений підкоритися султану (лише загроза, а не факт)¹¹⁶, що наблизило б турецькі володіння до кордону Москви. <11> Соловйов грає на двозначному сенсі документів – Хмельницький сказав (переказ путивельського посла Яцина): "Вижу, что государской милости не дожидаться, не отойти мне бусурманских неверных рук и если государской милости не будет, то я слуга и холоп турецкому". Яцин до цього додавав, що у гетьмана були турецькі послы, що іде повноважний посол і тільки чекає присяги гетьмана¹¹⁷. Це діялось року 1653, цебто через декілька років після того, як підданство Хмельницького стало фактом. З цього можна бачити ціну таких "звісток". Але ж вислів гетьмана, що він не зможе визволитися з-під Туреччини^{45*} без допомоги Москви, зрозуміти інакше можна лише при бажанні цього¹¹⁸. || (арк. 59)

П. А. Куліш у своїй гостро-полемічній і скоріше публіцистичній, ніж науковій, праці "Отпадение Малороссии от Польши. 1340–1654" (в т. 2 і 3) не раз торкається взаємин^{46*} Б. Хмельницького з Туреччиною й Кримом, хоч не спеціально, а побіжно з висвітленням свого основного лейтмотиву: боротьби козацького дикунства з польсько-панською культурою. Оповідючи про події 1648 року, Куліш згадує чутки про те, що Хмельницький "...бывши долго после Цецорского^{47*} поражения в плену, отуречился, что отсюда завязалась у него дружба с мусульманами и что он, в случае неудачи в войне с панами, отдаст Украину турецкому султану. Да и сам Хмельницкий много раз хвастался, что отдаст султану всю Польшу"¹¹⁹. Під час переговорів по весні 1649 року королівських комісарів з Б. Хмельницьким серед польських керівних кіл "...носился слух, что, еще до похода на Вольнь (цебто до Пилявецької бійки 13/23.IX 1648 р. – В. Д.), козацкое посольство

¹¹³ Там само. – С. 1609.

¹¹⁴ Там само. – С. 1612.

¹¹⁵ Там само. – С. 1626, 1632 та інш.

¹¹⁶ Там само. – С. 1621, 1629.

¹¹⁷ Там само. – С. 1629.

¹¹⁸ Що в Москві знали про суть взаємин Хмельницького з Туреччиною, можна гадати з того, що там було перечитано турецькі грамоти до нього, які потайки надіслав до Москви Виговський (Там само. – С. 1630).

¹¹⁹ Куліш П. Отпадение Малороссии от Польши: (1340–1654). – М., 1888. – Т. 2. – С. 192. Дворічний свій полон в Туреччині підтверджував сам Хмельницький у листі до короля (Там само. – М., 1889. – Т. 3. – С. 44).

было в Константинополе и обещало султану всю русскую землю от Днестра до Люблина, с тем, чтобы козаки находились под покровительством Турции, как данники. Наконец они (королевські сановники. – *В. Д.*) узнали, что турецкий посланник отправлен к Хмельницкому для заключения торгового и оборонительного договора¹²⁰. Докладніше змальовує Куліш обставини турецького посольства до Б. Хмельницького Осман-аги (у липні 1650 р.? Куліш не вказує дати), що умовляв Хмельницького продовжувати війну з Польщею, обіцяв йому допомогу 100000^{48*} військом на цілий рік й обіцяв надати козакам провінцію, де вони будуть вільні як “люди шляхетського народу”. Хмельницький ніби відповідав, що давно бажає цього й писав про це султанові, але волоський господар перехоплював його листи й передавав їх у Польщу. Куліш уявляє собі ситуацію й пляни Хмельницького в такий спосіб: “Турецкое посольство перестроило || (**арк. 60**) все планы Хмельницкого (пляни на замирення з Польщею на підставі Зборівської угоди. – *В. Д.*): оно вдруг освобождало его и от молота, и от наковальни, между которых он попал под Зборовым¹²¹. Отже: “Турецкий цесарь повелит хану кончать с ним ляхов, как теперь хан повелевает ему щадить их. С помощью турок он будет силен всем татарским ордам и сделается таким ханом, как потомок Чингиса”. Цим мотивом пояснює Куліш зміну ставлення Хмельницького до Польщі від покірнього до непримиренного¹²². Далі Куліш переказує звістки т. зв. “варшавського аноніма” про те, що Осман-ага привіз Хмельницкому від султана турецьку шаблю в коштовній оправі, прапор з виображенням півмісяця, золоту гетьманську булаву й титул українського князя з побажанням султана, щоб Хмельницький взяв Кам’янець і передав його туркам на ознаку своєї вірності. Хмельницький ніби на це погодився та об’явив Юрку Киселю про прийняття ним протекції султана¹²³. Оцінку цього кроку Хмельницького Куліш робить далі в дусі свого загального уявлення про Хмельницького як про надзвичайно негативний персонаж: “...Хмельницкий раскидывал умом во все стороны, как человек, стоящий на скользкой вершине и готовый ухватиться за всякую опору, хотя бы даже и за самую гнусную. Турция была готова поддержать его, чтобы шагнуть в христианскую землю за реку Турлу (Днестр. – *В. Д.*) и поставит ногу в Подольском Каменце¹²⁴. Мотиви Туреччини щодо такого зв’язку з Хмельницьким Куліш тлумачить дуже просто: “... Турция, желавшая только одного, чтоб козаки не разбойничали на Черном море, – была теперь к его (Б. Хмельницкого. – *В. Д.*) услугам. Хмельницкий получил от султана титул не только украинского или запорожского князя, но и стража Оттоманской Порты. || (**арк. 61**) По его просьбе хану было приказано идти к нему на помощь со своей ордой, а силистрийскому^{49*} баше – стягивать войска и вместе с обоими господарями присоединиться к Запорожскому Войску¹²⁵. За контекстом видно, що Куліш це відносить десь

¹²⁰ Там само. – Т. 2. – С. 346.

¹²¹ Цебто помірж королем-ворогом і ханом-спільником.

¹²² *Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши. – Т. 3. – С. 102.

¹²³ Там само. – С. 103.

¹²⁴ Там само. – С. 108.

¹²⁵ Там само. – С. 145; про “Стража Оттоманской Порты” також с. 150.

на другу половину 1650 р. Хмельницький, одержавши султанського прапора, ніби обіцяв платити з своїх земель султану харач¹²⁶; але в Стамбулі не задовольнили його прохання про видання Роксанди Лупулівни за його сина Тимоша¹²⁷; Хмельницький тримав у Стамбулі своїх резидентів для зносин¹²⁸ – ось які ще звістки переказує Куліш. Такі обставини Куліш вважає за свідому дворушницьку політику Хмельницького, який ніби “...дійствуя на турецького султана по-турецки, діяв на московського царя по-московски, чтобы приготовить себе правоверное или же православное убежище, смотря по обстоятельствам”¹²⁹, – тому може й ці^{50*} зносини з Туреччиною приховувалися від Москви¹³⁰. Далі згадується, що після поразки козаків перед Берестечком у 1651 р. в їхньому таборі “в плен взяли турецького посла, втопанного в болото...”, й в “портфеле Хмельницького” – “султанський диплом на русское княжество”¹³¹; що Хмельницький повідомив Стамбул про Білоцерківську угоду, прохаючи султанського наказу хану допомагати йому у війнах¹³²; що Хмельницький діяв у Стамбулі підкупам¹³³, але там до влади прийшли ворожі йому угруповання й це спинило його запроектований похід на Волощину. Пізніше, у 1653 р., коли волошський господар Матвій Басараб прогнав Вас[илия] Лупулу з молдавського господарства, Хмельницький відрядив посольство у Стамбул, прохаючи віддати йому Волощину й Мультани. “Не имея возможности покарать своевольных вассалов (Басараба, Лупулу. – В. Д.), турецьке правительство отдало оба придунайские княжества козацькому гетману, под условием ежегодной уплаты такой суммы, какую платили его предшественники”; || (арк. 62) крім того, було наказано хану й прикордонним командирам допомагати Хмельницькому проти поляків¹³⁴. Остання звістка у Куліша про зносини Хмельницького з Туреччиною стосується кінця літа 1653 року, коли Хмельницький, що йшов на допомогу обложеним у Сочаві, відступив^{51*} до Білої Церкви, де його чекав турецький посол з листом від везіря Азем-Мегмед-паші <12> (лист зберігся в російському перекладі), де його сповіщалося, що через шкідливі вчинки Тимоша Хмельниченка у валаських^{52*} господарствах відновлено попередній лад і володіння повернено Лупулі, заборонялося вступати з військом на турецькі^{53*} території та обіцялося ханову допомогу. Між тим у Польщі розповсюджувалися чутки, що цей посол вимагав від Хмельницького передачі обіцяних ним земель Туреччині та присяги на підданство, що Хмельницький, Джеджелій, Богун і інша старшина ладна була заприсягнути, але проти цього була козацька чернь. Куліш вважає, що чутки, що Хмельницький інформував Туреччину, ніби більша частина козаків ладна прийняти іслам, непевні й їх розповсюджував

¹²⁶ Там само. – С. 147.

¹²⁷ Там само. – С. 144.

¹²⁸ Там само. – С. 156; про підданство Хмельницького Туреччині – також с. 158–159.

¹²⁹ Там само. – С. 148.

¹³⁰ Там само. – С. 202.

¹³¹ Там само. – С. 261–262.

¹³² Там само. – С. 345.

¹³³ Там само. – С. 347.

¹³⁴ Там само. – С. 365–366.

сам Хмельницький, щоб дурити поляків¹³⁵. “Тем же самым способом морочил козацкий батько и Турцию, и Москву, и весь свет, || (арк. 63) и никто не знал истинных его намерений, сам же он переменял их с каждой переменной обстоятельством”¹³⁶.

Отже, у своїх уявленнях про взаємини Б. Хмельницького з Туреччиною Куліш, користуючися переважно польськими джерелами (ріжні перекази й чутки) та почасти московськими звітками, не посунув уперед розробки цього питання, – він навіть слабше обізнаний в ньому, ніж Буцинський, книжку якого Куліш напевно знав, бо вона вийшла значно раніш (у 1882 р., а праця Куліша у 1888 р.). Зовсім не цікавлячися причинами, що примусили Туреччину встряти в козако-польську війну, сприймаючи турецьке втручання, як випадковий несподіваний зовнішній інгредієнт, що раптово примушував Хмельницького перебудувати свої зовнішньополітичні пляни, Куліш не може піднятися вище розуміння цих зносин як акта злої волі самого Хмельницького, його особистих політичних вигадок і комбінацій з метою піддурювання султанського уряду для своєї власної користі. Подаючи значно більше звісток про взаємини Б. Хмельницького з татарами (але й виключно за тими ж польськими й російськими джерелами), розглядаючи це, як спілку двох руїницьких орд – козацької й татарської з відповідними з приводу цього моралістичними сентенціями, Куліш все ж таки не раз підкреслює підданство й залежність фактичну й формальну Хмельницького від кримського хана, хоч іноді й називає це спілкою, козако-татарською лігою, панібратством й іншими образними, але не виразними термінами¹³⁷. На радах спільних перше місце належало Тугай-бею, а не Хмельницькому¹³⁸; Хмельницького від черні охороняло 6000 татар || (арк. 64) як особиста охорона¹³⁹; він покладався краще на татарів, ніж на козаків (звідомлення [Григорія] Кунакова)¹⁴⁰; настирливо запрохував татарської допомоги в листі до султанкалги^{54*} [Крим Гірея] (навесні 1649 р.)¹⁴¹; везір хана [Сефер Газі-ага] наказував Хмельницькому під Зборовим припинити бійку¹⁴²; за Зборівською угодою хана з королем хан гарантував Хмельницькому булаву й реєстр козаків у 40000 і про наслідки угоди лише повідомив Хмельницького¹⁴³ (Куліш відмічає цікаву подробицю, що за цією угодою територія Кримського ханства поширювалася на всі запорізькі землі до Ворскли й Тясмина)¹⁴⁴; хан Іслам Гірей в листі до короля називає козаків своїми слугами й підданцями¹⁴⁵,

¹³⁵ Там само. – С. 374–376.

¹³⁶ Там само. – С. 376; про заперечення частини полковників і черні проти присяги Туреччині – також с. 378.

¹³⁷ Там само. – Т. 2. – С. 34, 108, 121, 124, 131, 142, 147, 149, 179, 195, 227, 252, 337, 343; Т. 3. – С. 282, 290, 309, 353.

¹³⁸ Там само. – Т. 2. – С. 282.

¹³⁹ Там само. – С. 323.

¹⁴⁰ Там само. – С. 354.

¹⁴¹ Там само. – С. 374.

¹⁴² Там само. – Т. 3. – С. 46.

¹⁴³ Там само. – С. 48–49.

¹⁴⁴ Там само. – С. 53.

¹⁴⁵ Там само. – С. 96.

закликав останніх у похід проти кавказьких черкесів¹⁴⁶; вимагав, щоб Хмельницький воював з ним проти Москви¹⁴⁷; хан захищав козаків дипломатично проти Польщі¹⁴⁸; [Хмельницький] зауважував королеві, що про провини козаків він мусив повідомити хана (а, очевидно, не самовласно розправлятися з ними)¹⁴⁹ і т. ін. Всі ці уривчасті відомості дають дещо зрозуміти, але ж ясної картини^{55*} взаємин Хмельницького з Кримом та одночасно з Туреччиною він так і не дав. Крім легендарного мотиву – взяття ясиру – так і не відомі причини виступу хана проти Польщі. Залишаються зовсім неясними причини хитань серед керівних кіл Криму й Туреччини щодо Хмельницького. Куліш цілком залишається під старою політичною апперцепцією “Україна поміж католицькою Польщею та православною Москвою” (одпадиння від першої й приєднання до другої – зміст всього історичного процесу). Побічні ж згадки (але без відповідних висновків) про залежність деякий час Хмельницького від хана – вже не були новиною після праці Буциньського, що висвітлила їх куди краще. || (арк. 65)

Г. Карпов, полемізуючи з П. Кулішем та М. Костомаровим в статті “В заштиту Богдана Хмельницького”¹⁵⁰, мимохідь подає свої міркування щодо [відносин] Б. Хмельницького з Туреччиною, хоч не розв’язує в цілому цієї проблеми, поставивши в цій роботі собі зовсім інше завдання – виправдання Б. Хмельницького від тих обвинувачень, що їх висунув П. Куліш. Карпов твердить, що турки вважали Б. Хмельницького своїм підданим з 1648 р., з того моменту, коли він, втікши на Запоріжжя, “осоюзился с крымскими татарами”¹⁵¹. Але трохи далі він рішуче висловлюється проти цього терміну (“данник Оттоманской Порты”), вважаючи, що це не пов’язується з фактом походів Б. Хмельницького в Молдавію на васалів султана. Також категорично відкидає він думку Куліша, що Б. Хмельницький проектував утворити окрему державу в Україні з придунайськими країнами, – за Карповим виходить, що всі ці походи Б. Хмельницький вигадував, щоб лише одхилити татарів і козаків від бажання для них похода на Москву¹⁵². В цьому твердженні Карпов яскраво виявляє свою політичну концепцію виставити Б. Хмельницького, як непохитного “патріота” “єдиної неподільної” Росії. Також послідовно, за цим своїм принциповим наставленням, Карпов, всупереч Кулішеві, доводить різними гостроумними, але не зовсім переконливими міркуваннями, що Б. Хмельницький не тримав у секреті від Москви своїх зносин з Туреччиною й що тому Ів[ан] Виговський, даючи представникам московського уряду копії з турецького листування до гетьмана, не вважав їх за таємні і не зраджував цим Хмельницького, що навіть сам Хмельницький знав про ці передачі¹⁵³. В такий спосіб Карпов приховано знецінює || (арк. 66)

¹⁴⁶ Там само. – С. 98.

¹⁴⁷ Там само. – С. 104.

¹⁴⁸ Там само. – С. 139.

¹⁴⁹ Там само. – С. 394.

¹⁵⁰ Карпов Г. В заштиту Богдана Хмельницького. – М., 1890. – 104 с.

¹⁵¹ Там само. – С. 25.

¹⁵² Там само. – С. 40.

¹⁵³ Там само. – С. 60–62.

дипломатичну вагу^{56*} цих турецьких документів і міжнародне значення зносин Хмельницького з Туреччиною. Спеціально на цьому питанні Карпов зупиняється в полемічному розгляді статті Костомарова “Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты” (розділ 8-й згаданої статті). Він доводить, що Костомаров нічого нового не відкрив у цій своїй статті, бо за тогочасними реляціями московських послів це все було вже досить відомо і що для дослідників ці відомості також були приступні з відповідних місць т. VII, III, X, XIV “Актів, относящихся к истории Южной и Западной России”¹⁵⁴. В тому, що Костомаров у цій своїй статті примушений був фактами робити не стільки “відкриття”, скільки викриття своїх попередніх помилок, – в цьому Карпов має рацію і це ми вище підкреслювали. Але далі Карпов намагається довести, що всі ці зносини Б. Хмельницького з Туреччиною були офіційно, від самого Хмельницького, відомі Москві і що жодного дворушництва, шахрайства з боку Б. Хмельницького не було, – що він навіть за вказівками Москви мусив провадити відповідне листування з Кримом і Туреччиною, що Хмельницький не ховав від султана свого підданства Москві, що московський уряд не закидав Хмельницькому цих зносин з Туреччиною й Кримом (як, наприклад, закидав за зносини зі шведами), будучи завжди в курсі їх¹⁵⁵. Не мігши цілком заперечувати факта підданства Б. Хмельницького Туреччині, Карпов по можливості знецінює цей факт таким міркуванням: “Считали себя Богдан Хмельницкий данником Оттоманской Порты не только после, но даже и до переяславской присяги, это вопрос весьма сомнительный...”¹⁵⁶; “...запрещая сношения с турецким султаном (березневі пересправи 1654 р. у Москві. – В. Д.), московское правительство по-видимому не потребовало от гетмана, чтобы он, так сказать, торжественно заявил султану: благоволил бы тот не считать его более своим подданным^{57*}. Да и что это в самом деле за подданство или данничество, о котором приходилось подданному^{58*} напоминать каждый раз, когда ему самому то было выгодно? || (арк. 67) Крымские татары были действительно союзниками казаков, оказывали им услуги, были настоящие соседи Войску Запорожскому и поэтому с ними нужно было считаться; о турках же ничего подобного нельзя было сказать”¹⁵⁷.

Отже, за Карповим виходить, що з Кримом у Б. Хмельницького була спілка, а що підданство його Туреччині – або скороминуща фікція, або, принаймні, не вартий уваги епізод, що жодним робом не відбився на “вірнопідданій” політиці Б. Хмельницького щодо Москви. Причини цього “випадкового епізоду” навіть ні на хвилину не притягають уваги Карпова. Вірний своїй великодержавній політичній тенденції, він таким же великодержавником виставляє й Б. Хмельницького, вперто дискредитуючи (бо замовчати вже не можна було) ті факти, що не вкладалися в його формулювання або протирічили їм. В цьому^{59*} напромі Карпов довів погляди С. Соловйова (значно обережніші) до меж абсурду, примушений до того обставинами й гостротою полеміки та крайньою “правизною” своєї власної позиції. Так “наука” в руках

¹⁵⁴ Там само. – С. 68–74.

¹⁵⁵ Там само. – С. 68, 71, 75, 78.

¹⁵⁶ Там само. – С. 74.

¹⁵⁷ Там само. – С. 75.

Карпова служила політичним потребам російського самодержавництва й імперіялізму. || (арк. 68)

Російська офіційна університетська історична наука, навіть після праць Костомарова, Буцинського й Карпова, ніяк не могла зректися фальшиво-патріотичного освітлення дипломатії Б. Хмельницького, ігноруючи навіть досить вже добре встановлені факти. Відомий московський професор В. О. Ключевський у своєму дуже впливовому, майстерно викладеному й широко відомому “Курсе русской истории” (ч. 3, лек[ція] XLVI) зміцнює своїм авторитетом упереджену думку про незалежність дій Б. Хмельницького у боротьбі з Польщею: “Успехи Богдана превзошли его помышления: он вовсе не думал разрываться с Речью Посполитой, хотел только припугнуть зазнавшихся панов, а тут после трех побед почти вся Малороссия очутилась в его руках”¹⁵⁸. За викладом Ключевського виходить, що перемоги Хмельницького зовсім не залежали від зовнішньої підтримки. Чому ж у такому разі, будучи таким могутнім, Б. Хмельницький увесь час шукає “протекції” поза Україною? Ключевський мимохідь відповідає далі на це неминуче запитання читача: “Он (Б. Хмельницкий. – В. Д.) не мог сладить с Польшей одними казацкими силами, а желательная внешняя помощь из Москвы не приходила, и он должен был держаться за крымского хана”¹⁵⁹. За контекстом виходить, що Хмельницький не міг триматися проти Польщі саме після перших своїх перемог. А свій вислів “держаться за хана” Ключевський далі пояснює, як “союз” з ханом, який “выдал” його під Жванцем своїми “предательскими татарами”, що “испортили” справу Хмельницького під Зборовом і Берестечком¹⁶⁰. Унаслідок цього стає^{160*} зовсім незрозумілим, чому кримський хан з татарами, зробившись “союзниками” Б. Хмельницького, тільки заважали розвитку успіхів його. Перемови^{161*} ж Б. Хмельницького про || (арк. 69) прийняття у підданство з дуже не моторною в цьому ділі Москвою затримували, на думку Ключевського, перехід України під владу султана: “Хмельницкий вынужден был к третьей войне с Польшей при неблагоприятных условиях и усиленно молил московского царя принять его в подданство, иначе ему остается отдаться под давно предлагаемую защиту турецкого султана и хана крымского”¹⁶¹. Отже, виходить, що Б. Хмельницький ніколи навіть не був васалом султана. У такий спосіб одна, наведена вище звістка у Соловйова (помилково витлумачена останнім) обернулася в наступному переказі Ключевського в твердження, діаметрально протилежно тому, що було в дійсності і що міг говорити справді Хмельницький (а він казав, що без допомоги Москви не має сили “отойти бусурманских рук”, цебто розірвати свої нещодавно встановлені подданські відносини з Турецькою імперією). Чому ж в такому разі (якщо Б. Хмельницький зовсім не був васалом султана) Туреччина в дальшому вела за Україну тривалу війну з Польщею й Москвою? Ключевський відповідає на це надто туманною посилкою на ворожнечу козацької старшини з рядовим козацтвом: “Эта вражда вызвала в Малороссии

¹⁵⁸ Ключевский В. О. Курс русской истории. – М., 1908. – Ч. III. – С. 148.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Там само. – С. 149.

¹⁶¹ Там само. – С. 150.

бесконечные смуты и привела к тому, что правобережная Украина досталась туркам и превратилась в пустыню”¹⁶². Неспроможний розібратися у стосунках Хмельницького з сусідніми країнами, Ключевський на кінець подає також зовсім неймовірне *mixtum compositum* з усієї дипломатії цього гетьмана: “Истый представитель своего казачества, привыкшего служить на все четыре стороны, Богдан перебивал слугой или союзником, а подчас и предателем всех соседних владетелей, и короля польского, и царя московского, и хана крымского, и султана турецкого, и господаря молдавского, и князя трансильван- || (арк. 70) ского и кончил замыслом стать вольным удельным князем малороссийским при польско-шведском короле, которым хотелось быть Карлу X. Эти предсмертные козни Богдана и заставили царя Алексея кое-как кончить шведскую войну. Малороссия втянула Москву и в первое прямое столкновение с Турцией”¹⁶³. Адже у всьому цьому дуже мало науки й занадто багато дзвінкої московської публіцистики. || (арк. 176)

Вяч[еслав] Липинський, тонко аналізуючи державно-будівничі ідеї Богдана Хмельницького, особливо в ділянці його міжнародних зносин, не заглиблюється в суть зв’язків великого гетьмана з Кримом і Туреччиною. У відношенню до хана – це союз “з татарами в самім початку повстання”¹⁶⁴; “союзи з Кримом”¹⁶⁵ перед 1654 р.; після незадоволення своєю^{62*} московсько[ю] політикою в 1655 р. Б. Хмельницький “заклучив умову з татарами”¹⁶⁶; “заклучив у марті 1648 р. союз із татарами”¹⁶⁷. Такі побіжні зауваження зовсім не розкривають дійсних відносин Б. Хмельницького до Криму: виходить, що від самого початку своєї акції аж до останніх її років він діяв відносно Криму як рівноправний, незалежний суверен. Отже, цей бік питання залишився в Липинського недоторкано нез’ясованим.

Значно ширше зачеплено ним питання про відносини Б. Хмельницького до Туреччини. Концепція В. Липинського щодо цього слідує: “Зразу на початку повстання, в липні 1648 р., прибули до Стамбулу послы Хмельницького, прохаючи потвердити союз козаків з татарами і проплагаючи за це в застав Кам’янець на Поділля. Пізніше 14 жовтня 1648 р. гетьман пише листа до султана, в котрім просить прийняти під свій протекторат Україну... Ці забіги увінчались успіхом: новий султан в кінці 1648 р. прийняв Військо Запорозьке під свою опіку й пізніше навіть видав гетьманові «диплом на князівство Руське» – згодом поляками під Берестечком разом з іншими документами здобутий. З того часу цей – тайний розуміється – союз відновлювався пару разів. Наприклад, в лютім 1650 р., коли Польща хотіла втягнути Хмельницького в війну з Туреччиною, а хан татарський в війну з Московщиною, гетьман, відновивши свій союз з Туреччиною, зашахував в той спосіб обох своїх неспокойних сусідів. Те саме повторилося знов у пару місяців

¹⁶² Там само. – С. 152.

¹⁶³ Там само. – С. 154.

¹⁶⁴ *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – К.; Відень, 1920. – С. 24.

¹⁶⁵ Там само. – С. 29.

¹⁶⁶ Там само. – С. 39.

¹⁶⁷ Там само. – С. 154–155.

пізніше. || (арк. 177) Склавши 2 серпня 1650 р. на руки Османа Агі, посла турецького, присягу вірності, Хмельницький спричинився в той спосіб до зірвання тоді польсько-московського союзу, котрий офіційно звертаючись проти Туреччини, фактично всіма своїми наслідками заважив-би^{63*} на Україні. Врешті дволітня боротьба гетьмана за Волощину і його династичні пляни, котрих наслідком був шлюб його старшого сина Тимофія з донькою господаря Лупулля (21 серпня 1652 р.) – прямували до того, щоби через Волощину зайняти безпосередньо (без тяжкої залежності від Криму) супроти Порту становище удільного князя й найти на заході осередок («Князівство Подільське»), про яке говорено вже в 1648 р., пізніше «Князівство Сарматії» з князем Юрієм Хмельницьким на чолі), коло котрого під протекторатом Туреччини державність українська могла-би сформуватись і укріпитись¹⁶⁸. Отже, Липинський використовує як свій документальний апарат копію листа Б. Хмельницького з 14.X 1648 р. до султана <13> (з архіву давніх актів м. Кракова – Acta Publica, I, zbiór Pinocciego) і грамоту Мегмеда IV з грудня 1650 р., репродуковану в II т. «Памятников Киевской комиссии [для разбора древних актов», 2-ге вид., Київ, 1898, т. 2, с. 585–589]¹⁶⁹. Дотепно тлумачучи таємні мотиви цієї дипломатичної дії Б. Хмельницького, В. Липинський вживає різнманітної термінології для визначення суті взаємовідносин гетьмана і султана – «протекторат», «опіка», «тайний союз», «союз», – а це не сприяє проясненню питання. Взагалі ж концепція В. Липинського стоїть на тому, що «союз» з Туреччиною було укладено вже в кінці 1648 р. і потім той «союз» було «відновлювано» двічі – в лютому 1650 р. і в серпні 1650 р. Про дальший хід пересправ Липинський мовчить. Це, розуміється, не підносить погляд Липинського вище рівня, приступного нашій історіографії ще в минулому столітті. Правда, в іншому місці він прозорливо каже: «...Туреччина значно більшу ролю, чим Москва, в генезі й за- || (арк. 178) родженню повстання Хмельницького відіграла¹⁷⁰. Але ця правдива здогадка знецінюється порівнянням з Москвою, яка аж ніякої ролі в початку повстання й держави Б. Хмельницького, дійсно, не відіграла. Подібним робом геніяльна здогадка про 1655 р., що Б. Хмельницький – «...щоб унезалежнити себе й у політиці закордонній, він вважає потрібним відновити перш за все свій старий союз із Туреччиною¹⁷¹, – ця здогадка не підпирається далі достатнім безпосереднім документальним аргументуванням і вислідженням процесу дипломатичних зносин. В. Липинського насамперед захоплює пишна термінологія турецького «Диплому на князівство Руське», бо це йому годиться як матеріял для підпертя гіпотези, що у Б. Хмельницького було «глибоке переконання про необхідність для України абсолютистичної монархічної влади», навіть «зараз на початку повстання¹⁷². Тому недостатнє проникнення в турецько-українські дипломатичні зносини тих часів привело, нарешті, В. Липинського до знецінення їхнього об'єктивного значення, до повної ігнорації впливу

¹⁶⁸ Там само. – С. 25.

¹⁶⁹ Там само. – С. 257, прим. 5.

¹⁷⁰ Там само. – С. 29.

¹⁷¹ Там само. – С. 39.

¹⁷² Там само. – С. 117.

дії турецької державної думки й волі, до зведення всього діла до оформлення державно-монархічних ідей лише самого гетьмана. Загальний висновок В. Липинського здається дуже неугрунтованим, легковажним, узвичайненим за старою традицією: “Не вважаючи на дипломатичні успіхи цієї туркофільської політики, вона в державній емансипації України більшої ролі відограти не могла. Склалося на се дві причини: 1) одвічний релігійний антагонізм двох світів – християнського та мусульманського і 2) несталість та непевність турецьких васалів – татар, котрі – знаючи добре, що для них скріплення України несе – все козаків у рішучу хвилю, як під Зборовим, під Берестечком, під Жванцем, в найгірший спосіб зраджували. [...] А як додамо до цього плач, скарги і вре- || **(арк. 179)** шті прокляття українського селянства, котре татари в ясир забирали, то зрозуміємо, чому не можна було відділитись від Польщі при допомозі Туреччини...”¹⁷³. Таку поміч, за концепцією В. Липинського, могла тоді дати й дала “єдиновірна” Москва. Отже, незважаючи на всю силу критичного й конструктивного розуму високообдарованого автора, в цій концепції і він не міг виплутатися з тенет старих панрусистських уявлень на шкоду, звичайно, історичній правді. || **(арк. 71)**

Перейдемо нарешті до останньої праці, що зводить докупи в певному хронологічному порядку величезний матеріал щодо Хмельниччини, – том VIII ч. 2–3 та том IX ч. 1–2 “Історії України-Руси” ак[адеміка] М. Грушевського. Відріжняючися від попередніх праць величезною кількістю зібраного і критично перевіреного щодо достовірності джерельного матеріалу, ця праця в основному не розв’язує нашої проблеми, хоч не раз полемізує з попередніми авторами. За роки до 1650 [р.] за браком певних джерел М. Грушевський взагалі не подає описання зносин Б. Хмельницького з Туреччиною та Кримом, бо “мусили йти також жваві пересилки з кримською ордою, мабуть і з Константинополем – але про них, на жаль, не маємо ніяких певних звісток, тільки далекі і баламутні поголоски”¹⁷⁴. До таких поголосок він відносить звістку збірки [Мартина] Голинського <14>, що ніби Хмельницький влітку 1648 року зробив двірську революцію у Стамбулі, скинувши за допомогою яничарів султана Ібрагіма і посадивши малолітнього Мегмеда, бо Ібрагім не хотів йому^{64*} допомогти проти Польщі, хоч Хмельницький і обіцяв йому піддатися і завоювати для нього Кам’янець. Брак відомостей все ж не заважає М. Грушевському висунути теорію вагання Хмельницького поміж декількома варіантами системи міжнародних спілок на той час, переважно – або антитурецької, або протурецької: “Виступаючи торік (1648. – В. Д.) против Польщі, козацтво оперлося на орді й ввійшло в круг держав, які групувалися навколо Порти, як її васалі (Волощина, Мунтяни, Семигород)”. Але турки на той час не могли допомогти Хмельницькому. “Чи варто отже було триматися сеї системи? Одначе вона була свого рода синицею в руках. Зв’язки були вже. Зв’язавши тісніші зносини з Кримом, з Семигородом, з Волощиною, можна було в тім угрунтуватися міцно. Явилася ідея, – як зараз побачимо, заняті

¹⁷³ Там само. – С. 26.

¹⁷⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К.; Відень, 1922. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 59.

самому Хмельницькому трон волоського господаря, і сотворити таким чином династичну опору для своєї ролі на Україні в системі Отто- || (арк. 72) манської Порти”¹⁷⁵. Обережні формулювки затуляють суть питання – чи був уже у 1648, 1649 році Хмельницький підданцем Крима або Туреччини та на яких умовах¹⁷⁶, тим більше, що дипломатичні зносини з цього приводу поміж ханом і Стамбулом весь час точилися¹⁷⁷. Без сумніву були зносини з Стамбулом і самого Хмельницького, – Виговський у 1649 році оповідав московському послові, що Хмельницький “посилав своїх послів до турецького царя за порозуміннями з ханом, «щоб турецький кримського царя не переменяв і ні в чім його не тіснив»”¹⁷⁸. На думку М. Грушевського, це було “дуже скоро по повороті з-під Зборова” (цебто кінець літа – осінь 1649 року). Не маючи за це посольство певніших відомостей, М. Грушевський все ж таки вважає, що “...в листах, привезених турецьким посольством літом 1650 року, в дуже підчеркнених виразах задоволення, які там читаємо, можна справді побачити потвердження того, що демонстрованне сього союзу перед диваном з боку гетьмана і хана мало значінне певної політичної остороги на адресу Порти. Тісний союз з ханом вводив Україну в систему держав, в головах котрої стояла Порта...”¹⁷⁹ і т. д. Отже, визнаючи для цих років вже якусь залежність від Туреччини і Криму, М. Грушевський не йде за рямці формули “союзу” з Кримом і якихось зносин з Стамбулом.

Підданство Туреччині^{65*} Хмельницького М. Грушевський відносить на 1650-1651 роки, присвятивши^{66*} розгляду обставин його перший розділ т. IX, ч. 1 та додатки т. IX, ч. 2¹⁸⁰. Зв’язок подій, за М. Грушевським, був такий. “Зрада хана під Зборовим” і позиція “посередника” між королем і Хмельницьким, що він посів, примусила Хмельницького шукати вищого || (арк. 73) захисту і управи на хана¹⁸¹. Шукаючи “опертя проти Польщі”, Хмельницький “...більш ніж коли-небудь почав працювати над скріпленням своїх зв’язків з Отоманською Портою і перетворенням їх в правно-державний союз: в підданство султанові і перехід України до категорії таких турецьких васалів, як кримський хан, воєвода молдавський, мунтянський, князь семигородський”¹⁸². У січні 1650 року Хмельницький приймав у Чигирині якесь турецьке посольство, про склад і завдання якого ми нічого не знаємо. Але відповідь на це Хмельницький надіслав до Стамбулу до Бекташ-аги – регента держави, листа (одержаного там 27.IV 1650 року), в якому він, як догадувався

¹⁷⁵ Там само. – С. 132.

¹⁷⁶ Питання про зміст “порозуміння” та “трактатів” Хмельницького з ханом навесні 1648 р. М. Грушевський залишає нерозв’язаним: Там само. – К., 1916. – Т. VIII. – Ч. 2. – С. 493–494, 500; пор.: Там само. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 56.

¹⁷⁷ Там само. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 135.

¹⁷⁸ Там само. – С. 239–240.

¹⁷⁹ Там само. – С. 240; протилежні антитурецькі течії: Там само. – С. 241.

¹⁸⁰ Там само. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 9–138 (“підданне Туреччині і похід на Молдаву 1650 р.”); Т. IX. – Ч. 2. – С. 1539–1544, де він детально розглядає дві статті Я. Рипки, доповнюючи в такий спосіб текст 1 ч[астини] т[ому] IX, що було написано ще до появи статей Я. Рипки.

¹⁸¹ Там само. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 9; цьому протирічить с. 33, 36, 40, 50.

¹⁸² Там само. – С. 53.

М. Грушевський, “...заявляв не тільки свою готовість у всім вигодити Порті, але й бажанне бути підданцем і користуватися її протекцією і помічу проти усіх своїх ворогів... [...] Таку заяву – виходить з грамоти, він посилав султанові ще під час війни 1649 р., просячи помочи на ляхів, і, очевидно, – поновив сю заяву на початку 1650 р. – на що отоманське правительство і відповіло посольством, що було в Чигирині в липні 1650 р.”. Відомості про це посольство, каже М. Грушевський, “...дають нам деяку можливість орієнтуватися в сих переговорах, що на початку 1651 року закінчились формальним признаннем України васальною^{67*} державою Отоманської імперії й інвестицією гетьмана знаками сього васальства”. Далі М. Грушевський знову розвиває свою теорію про два варіанти закордонної політики Хмельницького (турецький чи антитурецький): “...рішучу перевагу взяв варіант перший: зв’язатися з Портою, заручитися її протекцією та сприятливими директивами для сусідніх васалів її – Криму, Молдави, Семигороду, а для того – формально бути прийнятими між підданців султана. В сім напрямі велися переговори протягом цілого року після Зборівського замирення і закінчилися султанською грамотою місяця ребіул-евель 1061 – лютого 1651”¹⁸³. Не переказуємо відомостей про обставини вшанування || (арк. 74) 29–30 липня 1650 року посла Осман-аги у Хмельницького, змісту листів до останнього від Бекташ-аги і Мурад-паші та листовної відповіді Хмельницького султану, бо це давно відомо за видрукowanними джерелами¹⁸⁴. Відзначимо лише, що Хмельницький в своєму листі до султана назвав себе з військом 4 рази “слугами” султана і відрядив до Стамбулу^{68*} відповідальне посольство (полк[овника] Антона Ждановича, свого свояка Пав[ла] Яненка[-Хмельницького] та білоцерківського сотника) – “z wiernym poddanstwem do Porty”¹⁸⁵. М. Грушевський оцінює цей лист Хмельницького до султана так: він, “...не дуже входячи в конкретні справи, мав головною метою декларувати підданство Запорізького війська Отоманській Порті і приязні відносини з ханом”¹⁸⁶. Молдавська війна Хмельницького, що він потім вчинив, на думку М. Грушевського, без згоди на то Туреччини¹⁸⁷, викликала велику увагу до нього турецької дипломатії¹⁸⁸. Але незважаючи на це, козацьких послів прийняли у Стамбулі прихильно і обдарували – дехто з них залишився там для постійної резиденції, решта з турецькими послами, Осман-агою та іншими, повернулися на Україну десь у другій половині жовтня 1650 року¹⁸⁹. Обставини його докладніше не відомі, але у відповідь

¹⁸³ Там само. – С. 54 – чи не визначає “скарга” Хмельницького султану, що хан його покинув у момент боротьби з Польщею, пояснення “правної” причини, що примусила Хмельницького залишити попереднього сюзерена – хана і перейти до нового – султана?

¹⁸⁴ Щоденник про прийом цього турецького посольства: Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1914. – Ч. III. – Т. 4. – С. 496–499. Листи Бекташ-аги, Мурад-паші та Хмельницького до султана: Акты ЮЗР. – СПб., 1875. – Т. VIII. – С. 352–354. У М. Грушевського: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 59–62. Про додатки М. Грушевського за Я. Рипкою скажемо далі при огляді статей Я. Рипки.

¹⁸⁵ АЮЗР. – Ч. III. – Т. 4. – С. 500.

¹⁸⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 62.

¹⁸⁷ Там само. – С. 83, 84, 88.

¹⁸⁸ Там само. – С. 129–130.

¹⁸⁹ Там само. – С. 131; про чутки на той час у Польщі про ці зносини – с. 132.

Хмельницький 1.ХІІ [ст. ст.] 1650 року надіслав листа до яничарського аги (Бекташ-аги) з подякою і проханням про військову підтримку¹⁹⁰ <15>. Нарешті ці зносини закінчуються тим, що Осман-чауш привіз десь у березні 1651 року (виїхав з Стамбула 3. ІІІ) Хмельницькому відому султанську грамоту з ребіуль-евеля 1061 року про прийняття його у підданство: разом з тим було передано Хмельницькому листа великого везіря Мелек Агмеда та Бекташ-аги, зміст яких за російськими перекладами в Московському архіві Мін[істерства] закорд[онних] справ давно || **(арк. 75)** був відомий¹⁹¹. Констатувавши ці факти, М. Грушевський, на жаль, не подав глибшої оцінки їх та розгляду цих основних документів¹⁹². Далі зустрічаємо зводку різних чуток щодо посольства Осман-чауша до Хмельницького у кінці серпня 1651 року за часів берестецького погрому, – але турецько-української документації на цей момент не маємо¹⁹³. Також не підсилено автентичними документами (за браком їх) чулки про умову за тих часів Хмельницького з Туреччиною захопити Кам'янець, хоч М. Грушевський схиляється визнати існування такої умови і пляну: "...в Польщі говорили, що Хмельницький обіцяв султанові здобути Камінець для нього, або що султан п р о с и в й о г о здобути йому Камінець, і я, – каже М. Грушевський, – вважаю се за дуже правдоподібне, що така тема дійсно була в українсько-турецьких переговорах тих років: здобутте Камінця в аспекті вступу України в систему васальств Оттоманської Порти було дійсно незвичайно цінне і потрібне, і цілком природно, що воно таки й здійснилося, коли Туреччина стала активнішою. Але воно було також потрібне і українській політиці в плянах поширення на Західню Україну і утримання зв'язків з Оттоманською системою"¹⁹⁴.

Далі маємо побіжні чулки про посольство Хмельницького до султана в лютому 1653 року¹⁹⁵ і про інше його посольство, що приїхало до Стамбулу 12 червня¹⁹⁶, очевидно, у відповідь на турецьке посольство до нього у квітні – травні 1653 року¹⁹⁷. М. Грушевський подає багацько різних чуток і про це друге посольство – але документів до нього знову ж таки нема. Козацькі посли виїхали додому 30.VІІ, з якими, || **(арк. 76)** очевидно, поїхав і посол Мегмед-ага з листом до Хмельницького від везіря Азем-Мегмеда [Dervîş Mehmed Paşa] <16>, – останній лист нам відомий з російського тогочасного перекладу¹⁹⁸.

¹⁹⁰ Там само. – С. 133–134. М. Грушевський подає весь текст цього листа з "Польських справ" московського Дрєвлєсховища.

¹⁹¹ Там само. – С. 135–137. Текст грамоти і зміст листів: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты // *Костомаров Н.* Собр. соч. – СПб., 1905. – Кн. V. – Т. 14. – С. 606–607; *Буцинский П.* О Богдане Хмельницком. – С. 123–126.

¹⁹² Окремі натяки: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. ІХ. – Ч. 1. – С. 141, 159, 317; турецьке посольство (с. 216) очевидно те ж саме посольство Осман-чауша; від'їзд його через 4 тижні до Туреччини – с. 247–248.

¹⁹³ Там само. – С. 315–317.

¹⁹⁴ Там само. – С. 444. Про Кам'янець також с. 468; про васальство України – с. 484.

¹⁹⁵ Там само. – С. 498.

¹⁹⁶ Там само. – С. 533.

¹⁹⁷ Там само. – С. 536.

¹⁹⁸ Там само. – С. 537–538; Акты ЮЗР. – Т. ІІІ. – С. 483–484; чи не про цей лист говорив Виговський? (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. ІХ. – Ч. 2. – С. 617).

Торкаючися посольств Хмельницького до Туреччини у квітні 1654 року та до хана у лютому того ж року, цебто після складання т. зв. Переяславської угоди, які свідчили, що "...гетьман і військо Запорозьке хочуть далі зіставитися під зверхністю Отоманської Порти, в союзі з ханом та іншими її васалами", – М. Грушевський робить короткий огляд цікавої полеміки Г. Карпова, М. Костомарова, П. Буцинського і П. Куліша щодо оцінки політики Хмельницького відносно Туреччини¹⁹⁹. Для нашої теми ця гостра дискусія, що точилася не стільки навкруги питання "Хмельницький – Туреччина", як навкруги – "Хмельницький – Москва", не має практичного інтересу, а лиш як літературна згадка. Випади згаданих чотирьох вчених один проти одного були, при науковій формі їх, досить одвертою політичною боротьбою, зайвий раз доводячи істину, що не може бути аполітичної науки. М. Грушевський нині не відкидає, що одночасне підданство Хмельницького і Москві, і Туреччині було "не зовсім чиста політична гра", але намагається пояснити це з міркувань крайньої необхідності за тодішнього стану Хмельницького²⁰⁰. (Вплив Буцинського?) Далі зустрічаємо звістку про козацьке посольство до Стамбулу десь у квітні – травні 1654 року, – зміст переговорів залишається невідомим. М. Грушевський гадає, що турки заласкували козаків, щоб уникнути розриву з ними і загрози їхнього наступу через Чорне море²⁰¹. Такі ж лише чутки про посольство Хмельницького до Стамбулу маємо десь у липні 1654 року²⁰².

У 1655 році чуємо про нове посольство везіря турецького Азема [İrşir Mustafâ Paşa] <17> та силістрійського паші [Сіяуш-паша] до Хмельницького (листа везіря, що його привіз Ша[г]ін-ага до нашого часу не дійшло), що прибуло до Чигирини 3 || (арк. 77) квітня [н. ст.], та зворотне посольство Хмельницького до Туреччини десь у травні (24 квітня [ст. ст.])²⁰³ того ж року. Про зміст переговорів можна лише приблизно догадуватися на підставі не безпосередніх чуток – це були питання стосунків Хмельницького з Кримом²⁰⁴. Але крім того відомо, що Хмельницький через цих своїх послів [сотника] Романа [Ждановича] і [писаря] Якова [Челебі] прохав султана відновити свій над ним протекторат, на що султан згодився, надіславши йому десь у вересні 1655 року грамоту і 6 кафтанів <18>²⁰⁵. Потім маємо згадку про відрядження Хмельницьким до Стамбулу десь у першій половині 1657 року

¹⁹⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 781–784.

²⁰⁰ Там само. – С. 784.

²⁰¹ Там само. – С. 894–895; головне оповідання ведеться щодо посольства полковника Савича до Криму – с. 887–889.

²⁰² Там само. – С. 920–921.

²⁰³ В другому місці (с. 1137) М. Грушевський описує якесь посольство Шагін-аги від султана до Хмельницького під Львів, через яке Хмельницький 24 квітня надсилає свого листа султану: очевидно, це те ж саме посольство, тільки за іншими джерелами.

²⁰⁴ Там само. – С. 1064–1065.

²⁰⁵ Там само. – С. 1097–1099. М. Грушевський погоджується з Костомаровим, що ця грамота було надіслано десь у вересні 1655 року <18>: Костомаров подав російський переклад цієї грамоти (Костомаров Н. Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты. – С. 611–612). М. Грушевський чомусь не наводить ні тексту, ні змісту листа "яничарського паші", про який він згадує одночас з грамотою (с. 1098).

Лаврина Капусти з метою запобігти заходам поляків. Хмельницький ніби виставляв себе як вірного слугу султана²⁰⁶. Крім деяких чуток про обставини і наслідки цієї дипломатичної місії, маємо лише копію листа Хмельницького до яничарського намісника, коли відряджалось це посольство до Стамбулу <19>²⁰⁷. Деяку скоріше моральну, ніж фактичну допомогу Туреччина Хмельницькому внаслідок цих клопотань подала²⁰⁸.

Роблячи загальну оцінку зовнішній політиці Хмельницького, зокрема щодо Туреччини, М. Грушевський прийшов до такого сумного висновку: “В політиці ж і у нього (Хмельницького. – *В. Д.*) не було твердої лінії... Особливо се ясно показують його хитання між орієнтацією мусульманською й антимусульманською. Ходячі фрази того часу про спільний інтерес всього || **(арк. 78)** християнства і святий обов’язок боротьби з мусульманським світом, очевидно, не перешкождали йому бути повним індиферентистом^{69*} в сих справах, і він був би твердим прихильником Отоманської системи, якби вона могла послужити для нього твердою політичною базою. Але в сей мент вона була не здатна на се – так само, як і католицька, противмусульманська ліга. Тому Хм[ельницький] виходить то на ту стежку, то на сю, не жалує фразеології – але нічого конкретного на сих стежках не знаходить і тільки заплутує ситуацію своїми перескоками”²⁰⁹. Для нас ця загальна характеристика стосунків Хмельницького з Туреччиною, за М. Грушевським, цікава не як формула, що відбивала дійсний стан речей (щодо цього є сумнів), а як характеристика^{70*} власних поглядів самого історика. В них у модерному вигляді він подає термінологію і мотиви, запозичені у XVII сторіччі. Незважаючи на силу зібраного і проштудійованого матеріялу, він залишився цілком в тенетах старих історіографічних концепцій: 1) Хмельницький вступає в турецьке підданство лише 1651 року (це було документально відомо ще з 1852 року – навіть перед Костомаровим і Буцинським) <20>, а до того так чи інак підтримує союз з ханом: підданство це носить характер вступу в “систему держав”, на чолі яких стояла Туреччина; 2) Це підданство з боку Хмельницького було лише дипломатичною грою, за обставинами якої він то відкидав його, то знову піддавався^{71*}; 3) Двигуном цих зв’язків України з Кримом і Туреччиною був сам Хмельницький, його ініціатива, пропозиції, заходи, а Туреччина відогравала в цьому ділі досить пасивну і дивовижно-нерозумну роль. До того ж ніде в проглянутих чотирьох великих томах згаданої монументальної праці М. Грушевського ми не зустрічаємо навіть спроби схарактеризувати не те, щоб соціально-економічні рушійні сили цього процесу такого щільного наближення на той час України до Туреччини, ба навіть згадки про спільний економічний і політичний інтереси боків, що могли бути мотивами їхнього наближення. || **(арк. 186)**

Огляд розробки даного питання в історичній літературі був би не повним, якби ми проминули праці, що, не займаючися цим питанням спеціально,

²⁰⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1354. М. Грушевський на с. 1346 констатує, що дуже мало матеріалів щодо цього, а далі – с. 1354–1355 подає дещо.

²⁰⁷ Там само. – С. 1354–1356.

²⁰⁸ Там само. – С. 1427, 1494.

²⁰⁹ Там само. – С. 1494.

все ж зачіпають його, намагаючися висвітлити історію Східної Європи за так званим марксівським методом. М. Покровський в праці “Русская история с древнейших времен”, роблячи спробу висвітлити події 1648 р. як буржуазну революцію козацтва та міщанства проти польського феодального магнатства, не займається спеціально студією татаро-турецьких відносин до України за добу Б. Хмельницького, однак розбігається в деяких поглядах з звичайними уявленнями історіографічної традиції. 1) Він твердить, що військовий успіх Б. Хмельницького з самого початку залежав від татар, що лише татари гарантували йому своєю участю перемогу над польським військом, цебто воєнний бік його справи²¹⁰. Вважаючи, що це був давно назріваний “козацько-татарський союз”, М. Покровський не заглиблюється докладніше в умови цього “союзу”²¹¹. Але його думка цілком протилежна звичайному уявленню старої історіографії про підпорядковану роль татар під час Хмельниччини²¹². 2) М. Покровський вважає, що хитання Б. Хмельницького у міжнародній політиці залежали від його класової позиції. Хмельницький, мавши політичний успіх лише від підтримки повстання “черні-поспільства” і порвавши потім з нею, цебто залишившись з невеликою суто козацькою групою в ізоляції поміж двома класовими антиподами – магнатством і поспільством, – не мав іншого виходу, як шукати підтримки у держав, де провідну роль відігравали клас[и], споріднені своїм економічним станом і соціальними інтересами з козацтвом, – “...когда союз Хмельницкого с чернью был разорван, ему не оставалось другого выхода, кроме татарского, турецкого, шведского или московского союза”²¹³. Покровський особливо підкреслює зна- || **(арк. 189)** чення цієї класової спорідненості: “Поскольку Московское государство было дворянским, а не боярским, оно было ближе к казакам, нежели к польским панам...”²¹⁴. Але ж про можливість такої ж класової спорідненості поміж козацькою старшиною та кримським мурзачеством М. Покровський чомусь нічого не каже, вважаючи “союз крымский” Б. Хмельницького лише “военной необходимостью”²¹⁵. Відносини Б. Хмельницького до Туреччини

²¹⁰ Покровский М. Русская история с древнейших времен. – М., 1923. – Т. 2. – С. 186, 187.

²¹¹ Там само. – С. 185, 195.

²¹² (У початковому варіанті статті, яка призначалася до друку в одному з радянських видань кінця 1930-х – початку 1940-х років, ця частина тексту від початку аркуша виглядала таким чином: “При цьому не можна обминути надзвичайно цікавого і повчального прикладу, що свідчить на користь марксівської методи вивчення історичних джерел як єдиної наукової і тому певної в своїх висновках. Ак[адемік] М. Покровський, виходячи в своєму освітленні т. зв. козацької революції XVII ст. з загальної аналізи класових суперечностей на тлі тогочасного соціально-економічного розвитку Польщі і України зокрема, без спеціальної студії татаро-турецького питання, подає в своїх побіжних зауваженнях щодо цього правдиве загальне освітлення стосунків Хмельницького з східними сусідами. Це тим важливіше, що думка М. Покровського розбігалася з звичайними уявленнями історіографічної традиції. 1) Він твердить, що військовий успіх Б. Хмельницького залежав від татар, що татари гарантували своєю участю його військовий успіх, – це є думка цілком протилежна уявленню буржуазної історіографії про підпорядковану роль татар у «Хмельниччині»” (арк. 152). – Я. Ф.).

²¹³ Покровский М. Русская история с древнейших времен. – С. 187.

²¹⁴ Там само. – С. 195–196.

²¹⁵ Там само. – С. 196.

М. Покровський уявляє зовсім не виразно: Хмельницький ніби “в випадках гнева на Москву” казав, що “он отдається в подданство турецькому царю” (цебто турецьке підданство Б. Хмельницького було не фактом, а тільки можливістю, – в цьому наявно переказується легенда Соловйова-Ключевського). Далі М. Покровський наводить давно відомий факт, не витлумачуючи його значення, як слід: “Хоть и сказанные в гневе, это не были пустые слова. До нас дошла грамота султана Мегмеда IV (от декабря 1650 г.), где Богдан титулуется «голдовником» (вассалом) Турции, в знак чего ему и жалуются от султана почетная шуба”²¹⁶. М. Покровський так і залишає читача в непорозумінні: чи дійсно був Б. Хмельницький васалом султана, чи останній намагався його до цього повернути? || (арк. 190)

Колективна праця Інституту історії ВУАМЛІН – “Історія України”, т. I²¹⁷, в якій розділ про Хмельниччину – “Селянська революція 1648 р.” написав Г. Карпенко, робить спробу розглядати всі події Хмельниччини виключно з погляду боротьби реєстрового козацтва на два фронти – проти польських магнатів і проти селянської революції. Під цим же кутом зору автор намагається пояснити й зв’язки Б. Хмельницького з ханом і султаном. Внаслідок цього получаются схеми досить сміливі й не позбавлені оригінальності, але такі, що припускають прийняття їх лише на віру. В усякому разі своєрідність поглядів автора примушує розглянути їх. Б. Хмельницький з запорізькою старшиною в своїх первісних бажаннях не йшов далі вимоги відновити козацькі привілеї, скасовані ординацією 1638 р. Але він побоювався селянської революції не менше, ніж шляхти. Тому, як тільки він опанував Запоріжжям, то одразу звернувся за підтримкою не до пригноблених селянських мас, а до хана. Ця татарська допомога потрібна була Хмельницькому й козацькій старшині не лише для боротьби зі шляхтою, але й як гарантія козацької старшини від селянської революції, без якої не обійшлася б справа, як добре розумів Хмельницький²¹⁸. Питання ж про те, чому кримський хан розпочав воєнні дії спільно з Хмельницьким, залишається відкритим. Зв’язок між ханом і Хмельницьким уявляється автором, без жодних доказів, як договірно-союзний. Татарські сили відіграють допоміжну роль: польське військо було розбито вцент “за допомогою татар” біля Жовтих Вод і під Корсунем²¹⁹. В наступному 1649 р. Б. Хмельницький провадить війну мимоволі, під тисненням революційних селянських мас, але в рішачю хвилину, під Зборовим, коли шляхетському війську “при перевазі козацько-татарських сил” загрожувало нове, майже повне знищення, і король в кри- || (арк. 192) тичний момент звернувся листовно до хана й Хмельницького, – то хан, одержавши листа днем раніше за Хмельницького, просто не відповів на нього, а Хмельницький охоче прийняв пропозицію короля й, “...порозумівшись, як видко, з ханом...”, припинив боротьбу²²⁰. Автор вважає поведінку Б. Хмельницького й старшини зрадництвом у відношенні до селянства й рішуче

²¹⁶ Там само. – С. 194.

²¹⁷ Історія України. – Харків, 1932. – Т. I: Передкапіталістична доба.

²¹⁸ Там само. – С. 112.

²¹⁹ Там само. – С. 113.

²²⁰ Там само. – С. 124–125.

полемізує проти думки старої історіографії, що Б. Хмельницький пішов на Зборівську угоду лише під тиском хана, який ніби загрожував Хмельницькому, що перейде на бік короля й виступить проти козацького війська, якщо Б. Хмельницький не підпише угоди із шляхтою. Виходило (робить висновок автор), що "...зрадив селянські маси не Хмельницький, а хан". Але хан не відповідав на лист короля і лише після того, як козацька старшина погодилася на компроміс зі шляхтою, він за згодою Хмельницького надіслав листа королеві з прийняттям його мирних пропозицій²²¹. Лист хана був горделивим і брутальним по тону, а лист Хмельницького – повним рабського угодовства. Ханові цей мир зі шляхтою нічого не міг дати, між тим, як похід на Польщу дав би можливість збагачення. Тому не в його інтересах було відмовляти Хмельницького від війни. "Хотів закінчення війни не хан, а Хмельницький і козацька старшина...", тому що для неї не було за що далі воювати і вона "...боялася тієї маси, на чолі якої вона йшла"²²². Таким чином, за автором, виходить, що хан не мав власної політичної лінії, а починав і закінчував війну за ініціативою Б. Хмельницького. Парадоксальне уявлення про хана, що перебуває без всякої видимої причини в залежності від новоявленого гетьмана! Починаючи воєнні дії у 1650 р., козацька старшина знову покликала "поміч від татар"^{223*}. || (арк. 170) Под Берестечком Хмельницкий и ближайшая к нему старшина, боясь, наверно, победы своих револ[юционных]^{72*} войск, а может быть, и бунта против себя, убежали из лагеря в самый решительный момент наступления шляхетского войска²²⁴. Автор категорически^{73*} настаивает на том, что под Берестечком изменил не хан, как до сих пор считала историография, а Хм[ельницкий] с Выговским, которые только впоследствии, по возвращении своем, создали сами эту легенду о мнимой измене хана, за которым они будто бы поехали, чтоб его возвратить, но он их задержал у себя, пока не окончилась борьба под Берестечком. Но Выговский разоблачил сам себя, говоря, что Хм[ельницком]у^{74*} "...не можна було повернутися до табору, хоч хан і давав йому досить сил. Отже, не хан, видко, тримав Хмельницького, а Хмельницький || (арк. 171) сам ужив всіх заходів, щоб, дезорганізувавши маси, в їхній крові затопити на Україні селянську революцію"²²⁵. Такое представление, идущее в разрез с ранее обычно принятым, автор дополняет картиной единства^{75*} движения протеста среди казацкой массы и татар против старшины и польской шляхты²²⁶. По условиям Белоцерковского договора казацкая старшина обязана была разорвать свою

²²¹ Там само. – С. 126.

²²² Там само. – С. 127.

²²³ Там само. – С. 131. (Далі архівний аркуш обривається на незакінченому реченні: "Під Берестечком Хмельницький і найближча до нього старшина, побоюючися напевно перемоги своїх революційних військ, а можливо...". Продовження цього аркуша не збереглося, тому наступний текст реконструюємо за авторським чернетковим автографом тексту російською мовою. Те саме стосується характеристики наступної праці – монографії К. Осипова (арк. 153–160). Цей уривок статті також реконструюємо на основі авторського російськомовного чернеткового автографа. – Я. Ф.)

²²⁴ Там само. – С. 131.

²²⁵ Там само. – С. 132.

²²⁶ Там само.

“спілку з татарами”^{76*}, що подрывало “єдину реальну силу”, которая оставалась у казацкой старшины как во внутренней борьбе, так и в внешних сношениях. Поэтому она “...по-старому користалась з допомоги татар у своїй боротьбі з повстанням на Україні. Хмельницький ще раніше прийняв васальство Порти...”²²⁷. Каким образом старшина использовала против своих^{77*} крестьян татарское войско, – автор не поясняет. Также небрежно отнесся он к вопросу о подданстве Хмельницкого^{78*} Турции, посвятив^{79*} ему всего четыре слова. Но далее он останавливается^{80*} – последовавший затем поход казацкой старшины на Молдавию^{81*} [и опустошения] “...поставили у ворожі відносини до козацької старшини також і Порту...” и через это нападение “...розірвана була спілка з татарами...”²²⁸. Имея против себя татарское войско, шляхетскую армию и крестьянскую революцию, старшина находила весной^{82*} 1653 г. единственный выход в подданстве Москве. Пока был созван в октябре в Москве Земский собор для решения этого вопроса, – “за цей час Хмельницький ще раз встиг передатися Порті й домогтися військової допомоги від татар, але під Жванцем, де союзні війська осадили були польські королівські війська, хан, що брав участь у війні з наказу Порти, склав угоду з шляхтою”²²⁹. На || (арк. 172) этом оканчиваются заметки о связи Турции и Крыма с Хмельницким. Не трудно видеть, что там, где автор высказывает свои новые соображения^{83*} по данному вопросу, его взгляды более чем спорны; – в тех же случаях, где он просто^{84*} сообщает об известных ранее фактах, он не дает себе труда вдуматься и осветить события международной политики Хмельницкого глубже. || (арк. 153)

Если статья Г. Карпенко отличается в^{85*} изучаемом вопросе поверхностностью и^{86*} бездоказательским новаторством в ряде моментов, то самая последняя довольно пространная^{87*} специальная работа о Б. Хмельницком – научно-популярная^{88*} биография этого гетмана, опубликованная недавно^{89*} К. Осиповым²³⁰, грешит не только незнанием с новейшими работами в этой области, неоправданно доверчивым, некритическим отношением к сомнительным, второстепенным трудам (Величко, Маркович), но и прямым возвратом к историческим взглядам первой половины XIX ст.: Хмельницкий – национальный герой²³¹. Поэтому ему никак нельзя отказать в том, что он “дальновидный политик”, что он прибегает к “...исключительно сложной и тонкой тактике”²³², которую “...далеко не всегда умели понять последующие историки, и тем более не могли разобраться в ней современники”²³³. Сложность его тактики состоит в том, что он, прося московского царя “...принять Украину под свое покровительство, но одновременно ведет такие же переговоры с Турцией и с крымским ханом...”²³⁴. (В каком это году, автор не

²²⁷ Там само. – С. 134.

²²⁸ Там само.

²²⁹ Там само. – С. 135.

²³⁰ *Осипов К.* Богдан Хмельницкий. – М., 1939. – 413 с.

²³¹ Там само. – С. 6.

²³² Там само. – С. 171.

²³³ Там само. – С. 172.

²³⁴ Там само.

указывает.)^{90*} Такой тонкий подход к международным отношениям Хмельницкий усвоил себе с самого начала своего выступления, когда он, беглец, сидел еще в днепровских плавнях, то и тогда он как фантастический^{91*} опереточный герой, уже обдумывал, с кем ему выгоднее заключить союз – с московским царем или с крымским ханом?²³⁵ Что побудило его выбрать именно хана, автор этого либретто не открывает. Во всяком случае, хан оказался таким простофилей, что сразу же при первом же появлении “послов” Хмельницкого в марте 1648 г.^{92*} “...встретил их милостиво, одарил кафтанам и стал обсуждать проект совместных действий”²³⁶ (символом чего является жалование кафтанов – автору невдомек). Попавшись так глупо на удочку этого еще неизвестного^{93*} “тонкого” политика, татары и в дальнейшем ведут себя столько же наивно, || **(арк. 154)** сколько и коварно, как и подобает диким азиатам. Так как польское правительство успело каким-то образом уведомиться о “тонком” дипломатическом плане Хмельницкого, опротестовать его в Стамбуле, а диван успел запретить хану воевать с Польшей, то Ислам Гирей поступил “лукаво”: “...он не выступил сам, но передал Хмельницкому, что тот может пока договориться с перекопским мурзой, Тугай-беем”²³⁷. (Роль перекопского мурзы в Крымском ханстве автору неизвестна, но в диване это хорошо знали, – дивана хан обмануть не мог бы). Планы^{94*} Тугай-бея автору тоже отлично известны: Тугай-бей шел с своими татарами в марте к Желтым Водам “немного поодаль” от Хмельницкого, п[осле] ч[его] хотел выяснить, на чьей стороне будет победа. В случае поражения Хм[ельницко]го татары “...принялись бы совместно с поляками избивать козаков”²³⁸. Под Желтыми Водами татары не сражались^{95*}, а напали на уже обезоруженных поляков, а под Корсунем уже “активно участвовали в бою”²³⁹. Политика татар крайне изменчива: во время переговоров в 1648 г. Хмельницкого с [Адамом] Киселем Тугай-бей по султанскому приказу покинул казаков и возвратился в Крым²⁴⁰, но в том же году перед Пилявецкой битвой из Крыма двинулся на помощь Хмельницкому Ислам Гирей со всей ордой²⁴¹. Такую внезапную^{96*} перемену автор объясняет прошедшим в Турции дворцовым переворотом и тем, что “новый султан приказал хану возобновить союз с козаками”²⁴². Автор, видимо, не вполне отдает себе отчет в том, что если раньше у него речь шла о татарской интервенции в Польшу, то теперь уже констатируется турецкая интервенция. Впрочем международные отношения Хмельницкого^{97*} рисуются автором очень легендарно: во время свадьбы Хмельницкого на Чаплинской “многие из соседних государств прислали гетману поздравления и подарки”²⁴³ (подобно тому, как они это делали в отношении австр[ийского]

²³⁵ Там само. – С. 195–196.

²³⁶ Там само. – С. 129.

²³⁷ Там само.

²³⁸ Там само. – С. 141.

²³⁹ Там само. – С. 146, 149.

²⁴⁰ Там само. – С. 152.

²⁴¹ Там само. – С. 187.

²⁴² Там само. – С. 189.

²⁴³ Там само. – С. 187.

императора или короля Франции; любопытно было бы узнать у автора, какие именно “многие” государства поздравляли Хмельницкого со свадьбой и где он это вычитал). Автор легко проникает в сердца^{98*} не только умерших героев прошлого, но и народов: когда Хмельницкий стал отступать по повелению Яна Кази- || (арк. 155) мира от Замостья, то “татары недоумевали”²⁴⁴. Начало непосредственных сношений Хм[ельницко]го с Турцией автор относит к 1649 г.: в Переяслав^{99*} к нему прибыл турецкий посланник Осман-ага, через которого великий везир извещал, “...что Порта будет помогать козакам и что уже дано приказание крымскому хану прислать, в случае надобности, свою орду, силистрийский паша также вышлет свое войско^{100**245}. Почему Турция вдруг проявила такую готовность к услугам казацкому гетману, не интересовался ли диван чем-либо в этой акции, какая форма связи устанавливалась между сторонами и т.д., и т.п.^{101*}, – автор игнорирует эти вопросы. Для него важнее оправдать героя-гетмана в сношениях с неверными: Хмельницкий, поясняет он, в это время не стремился еще отдаться “под высокую руку” царя, – он “...лелеял мысль о политической независимости козацкой Украины...”²⁴⁶. Следовательно, сношения Хм[ельницко]го с Турцией вполне простительны и не уничтожили^{102*} его^{103*} независимости. Тем менее можно было бы думать о к[акой-]либо зависимости Хм[ельницко]го от хана, цели политики которого не выходили за рамки уголовных^{104*} намерений (он рассматривал “...всю войну лишь как способ набрать пленных и добычу...”)²⁴⁷. Естественно, что татары были не охотники драться, предпочитая вышеупомянутое более чистое и^{105*} доходное занятие: в 1649 г. под Збаражем хан^{106*} “...перешел к угрозам и ультимативно потребовал, чтобы козаки взяли на себя главный удар...”. “Вряд ли Богдан придавал серьезное значение угрозам хана, но он использовал их для того, чтобы усилить козацкий натиск в подготавливавшемся им новом штурме”²⁴⁸. Конечно, герой-гетман мог только презирать угрозы какого-то хана, но как он их использовал для усиления штурма, автор, к сожалению, не объяснил. Даже под Зборовым все совершается, как в кинокартине: Ян Казимир посылает хану “увещательное” письмо, татары “принялись его обсуждать” и, будучи заняты этим делом, естественно прервали свое участие в сражении. Поэтому в ту самую минуту, когда паны ожидали, что их король вот-вот попадет в плен к казакам, Хмельницкий || (арк. 156) тоже неожиданно прекратил бой²⁴⁹. Таким образом, победитель-гетман почему-то помиловал ляхов, но безмозглые ляхи почему-то, “...находясь в медвежьих объятиях этих самых козаков...”, ошибочно^{107*} обращаются за миром не к нему, а “...приняли самые невероятные условия Ислам-Гирея”²⁵⁰. Т[аким] обр[азом], добротенького [?] и непобедимого героя явно обманули, и он это терпеливо перенес: “...отступничество татар

²⁴⁴ Там само. – С. 204.

²⁴⁵ Там само. – С. 212.

²⁴⁶ Там само. – С. 213.

²⁴⁷ Там само. – С. 230.

²⁴⁸ Там само. – С. 231.

²⁴⁹ Там само. – С. 233–234.

²⁵⁰ Там само. – С. 234–235.

испортило игру (Хмельницкому. – В. Д.) в момент, когда на руках были все козыри”²⁵¹. Явно, что будь автор на месте Хмельницкого, он задушил бы поляков в своих медвежьих объятьях, не считаясь с хитростями слабосильного и вероломного хана! Но полякам даже удалось “с помощью Ислам-Гирея...” “...добиться у Хмельницкого кое-каких уступок”²⁵². Это по доброте его^{108*}, конечно, и напрасно. Впрочем уступчивость Хм[ельницк]ого автор склонен оправдывать необычайной дальновидностью его политических расчетов: отказ от Зборовского договора, будто бы невыгодного для козаков, “...легко мог повлечь войну против объединенных сил поляков и татар, которые, получив дань, всячески готовы были услужить полякам. Результат этой войны трудно было предсказать, тем более, что за спиной татар стояла Турция, а за спиной поляков – Ватикан”²⁵³. Следовательно, Хм[ельницк]о]му угрожала коалиция Польши, Ватикана, Крыма и Турции, которая^{109*} в любую минуту готова покинуть Хм[ельницк]ого и “услужить полякам”! Едва ли герою казацких побед после этого^{110*} стоило всерьез^{111*} считаться с такими ветреными^{112*} “союзниками”. Поэтому едва “подкупленные татары отступились от него”²⁵⁴, он ищет новых “более надежных союзников”²⁵⁵. Автор представляет себе власть Хм[ельницк]ого в этот момент совершенно суверенной, только находящейся в затруднительном положении: “Хмельницкий яснее, чем когда-либо, понял, что, если Украина не войдет в добровольный союз с окружающими государствами, ее быстро проглотят – либо панская Польша, либо султанская Турция”²⁵⁶. В поисках “сильного, надежного союзника” Хм[ельницкий] был весьма неразборчив, хотя и развил “...поразительную активность: он вновь стучится || (арк. 157) в ворота Москвы, налагает на себя фиктивную зависимость от турецкого султана, ведет переговоры с молдавским господарем, с трансильванским владельцем Юрием Ракочи и с королем Швеции”²⁵⁷. Как видим, в одну кучу свалены все страны (забыта^{113*} только Англия), независимо от условий, времени и характера сношений с каждой из них Хм[ельницк]ого. Все обезличено. Правда, автора весьма заинтересовал торговый^{114*} украинско-турецкий^{115*} договор, который он относит к 1649 г. и считает, по-видимому, действенным. Но вместе с тем автор в патриотическом ослеплении открыто, но бездоказательно дискредитирует важность связи Хм[ельницк]ого с Турцией. “Но, заключая этот договор, признав даже себя в следующем году в некоторой вассальной зависимости от султана, Богдан не придавал всему этому серьезного значения. То была с его стороны лишь перестраховка..., имевшая целью повысить его акции”²⁵⁸. В качестве доказательства такой сущности дипломатии Хм[ельницк]ого приводится только лишь^{116*} анекдот, что когда [Адам] Кисель проведаль о его переговорах

²⁵¹ Там само. – С. 235.

²⁵² Там само. – С. 236.

²⁵³ Там само. – С. 239.

²⁵⁴ Там само. – С. 252.

²⁵⁵ Там само. – С. 253.

²⁵⁶ Там само. – С. 255.

²⁵⁷ Там само. – С. 256.

²⁵⁸ Там само. – С. 256–257.

с Турцией, то Хм[ельницк]ий “с испуга свалился больной”²⁵⁹. Странно только, отчего он испугался, если все это не имело^{117*} “серьезного значения”. Выражения “*фиктивная зависимость*” и “*некоторая вассальная зависимость*” не могут, конечно^{118*}, являться аргументами и носят лишь маскировочный характер. Автор разгадывает затаенные думы Хм[ельницк]ого, соперничая в этом деле с богом: “...главное, подлинное стремление Хмельницкого заключалось не в том, чтобы связать себя союзом с Турцией, а в том, чтобы добиться союза с Москвой”²⁶⁰; “Во всю ширь развернулся его талант искусного, дальновидного политика и дипломата”²⁶¹. Он расстраивает выступление^{119*} татар против Москвы, втягивается в войну в Молдавии, заручается через посольство Джеджелия в Стамбул^{120*} обещанием военной помощи Турции против Польши, организует совместно с ханом посольство в Стокгольм, направленное против Польши²⁶². Боевые действия Хм[ельницк]ого в 1650 г. изображаются^{121*} столь же непонятными: то Хмельницкий сам^{122*} отказывается || (**арк. 157 зв.**) от турецкого вспомогательного корпуса, боясь этим “взбодоражить все государства”²⁶³, то он, дожидаясь своих союзников-татар, которые выступали неохотно лишь по приказу Порты²⁶⁴, “...слал в Крым гонца за гонцом, прося ускорить прибытие войск...”²⁶⁵. Хан, как и следовало от него ожидать^{123*}, “сыграл в этой войне роль злого гения Хмельницкого”, отделялся обещаниями^{124*}, был склонен к измене, зато сносился с поляками, почему Хм[ельницк]ий “явно не верен хану”²⁶⁶. Остается непонятным, почему, с одной стороны, Хм[ельницк]ий, не доверяя хану, так все же ищет его помощи, а с другой стороны, почему хан стремится теперь^{125*} воевать с Москвой, а не с Польшей, потому что традиционный мотив – желание грабежа – отнюдь не доказательство причин^{126*} перемены ориентации. Автор признает версию измены хана под Берестечком и бегство его оттуда, но сомневается считать причиной этого паническое состояние татарского войска и склонен скорее считать, что “тут не обошлось без обдуманной измены по договоренности с поляками”²⁶⁷. (Без доказательств). Уход Хм[ельницк]ого с поля боя автор мотивирует традиционно (по Костомарову) желанием Хм[ельницк]ого личным вмешательством побудить хана возвратиться²⁶⁸. Несмотря на письменные угрозы хана, Хм[ельницк]ий шлет гонцов в Крым и Турцию с просьбой не отступаться от казаков²⁶⁹. Хотя Хм[ельницк]ий, “...несмотря на всю неуверенность в этом союзнике, приносившем часто

²⁵⁹ Там само. – С. 257.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Там само. – С. 262.

²⁶² Там само. – С. 263.

²⁶³ Там само. – С. 266.

²⁶⁴ Там само. – С. 276.

²⁶⁵ Там само. – С. 271.

²⁶⁶ Там само. – С. 276.

²⁶⁷ Там само. – С. 250; автор склонен считаться с сообщением “Ист[ории] руссов”, что вражда хана к Хм[ельницк]ому возникла в силу объявления полковником [Григорием] Гуляницким хану о сношениях Хм[ельницк]ого с Москвой.

²⁶⁸ Там само. – С. 281.

²⁶⁹ Там само. – С. 294.

больше вреда, чем пользы, не желает вовсе лишаться его”²⁷⁰, однако в условиях Белоцерковского договора он принял обязательство “расторгнуть свой союз с татарами”²⁷¹. || (арк. 158) Сам этот союзник-хан был вреден, но почему предусмотрительный и ясновидящий политик Хм[ельницк]ий стремится во что бы то ни стало сохранить с ним “союз”? С аннулированием в 1652 г. Белоцерковского договора наступает^{127*} “открытое возобновление союза с Крымом”²⁷². Когда под Жванцем хан, подкупленный королем, помирился с ним, то почему Б. Хм[ельницк]ий “...рвал и метал, уговаривая Ислам-Гирея повременить...”?²⁷³. В связи с описанием обстоятельств^{128*} Переяславского договора автор снова ставит и решает по-своему^{129*} основной вопрос о системе международных связей и направления политики^{130*} Хм[ельницк]ого^{131*} в 1653 г.: а) принять подданство Турции (вторично?) Хм[ельницк]ий не мог, хотя “в 1650 г. так и поступил”, – “...это было с первого до последнего момента фиктивное подданство”; национальная и религиозная рознь была так велика, что “...конечно, никто на Украине серьезно не думал о таком подданстве”²⁷⁴; б) ориентация на Крым также не подходила Хм[ельницк]ому, т. к. “...это был очевидно для всех временный союз, вытекавший из военной обстановки и не преследовавший никаких иных целей, не имевший никаких внутренних связей между обоими государствами”^{132*}; “...этот чисто военный союз оказался ненадежным и чреватый столь горестными последствиями, что углублять его никому не приходило в голову”²⁷⁵. Таким образом, методом исключения отыскивается единственный потенциально устойчивый союзник – Москва. Автор вступает даже в полемику с Костомаровым, стремясь перекрыть его публикации своими^{133*} доказательствами и единственным документом сомнительной ценности. Автор все же не отрицает бесспорного факта, что в 1650 г. “...Хмельницкий признал себя данником Порты”, но тут же^{134*} нейтрализует его по своему методу субъективной интуиции: “Это был с его стороны обычный дипломатический маневр; принятые на себя обязательства он никогда и ни в малейшей степени не считал реальными”²⁷⁶. Автор пытается || (арк. 158 зв.) доказать, что и Турция “...смотрела на вещи так же”, готова была “...утопить козаков в ложке воды”, – в доказательство этого приводится сплетня^{135*} переяславского мещанина Искрицкого, что будто бы султан требовал от польского сейма избрания его на королевство польское и княжество литовское, обещая за это дать войско^{136*} на усмирение казаков и Хмельницкого²⁷⁷. Что Хмельницкий со всеми его казаками мог быть в дипломатии такой крупной державы, как Турция в то время, только лишь мелкой

²⁷⁰ Там само. – С. 303.

²⁷¹ Там само. – С. 305.

²⁷² Там само. – С. 314.

²⁷³ Там само. – С. 323.

²⁷⁴ Там само. – С. 329; в последних словах автора явное преувеличение.

²⁷⁵ Там само. – С. 329–330.

²⁷⁶ Там само. – С. 335; автор, видимо, понимает, что “дары” от многих государей одновременно подтверждают его мысль о равнозначном отношении Хм[ельницк]ого к окружающим государствам (с. 332), но состав “даров” говорит не в пользу этого мнения.

²⁷⁷ Там само. – С. 335–336.

разменной монетой, – несомненно. Но каким образом это может доказывать *фиктивность* подданства Хм[ельницк]ого Турции и несерьезность этого факта? Будучи врагом Польши, султан был заинтересован в революции на Украине, ставши же королем польским, он, естественно, должен был бы эту революцию задавить в собственных же интересах и в интересах своего васала – Б. Хм[ельницк]ого. Автор считает Хм[ельницк]ого “глубоко принципиальным” в его благожелательности Москве, что выразилось в отказе его воевать с ханом против Москвы^{137*}, но тут же автор топит сам себя, констатируя, что Хм[ельницк]ий совершенно не соблюдал Переяславского договора, “...вел переговоры и заключал союзы, как будто никакой Москвы и не существует...”²⁷⁸. Но все эти натяжки автору *нужны*, чтоб противопоставить *фиктивное* подданство Хм[ельницк]ого Турции и *подлинное* подданство (а не федерацию)^{138*} его же Москве²⁷⁹. Неувязку своей конструкции с фактами автор старается замаскировать стилистически: Хм[ельницк]ий в последний год своей жизни “...проявил себя как лояльный подданный московского царя, но прежде всего, как горячий патриот своей страны. Обязательства, налагаемые московским подданством, отступали для гетмана на второй план перед || (арк. 159) интересами Украины”²⁸⁰. Выходит, что подданство Турции и союз со Швецией были в интересах Украины, не противоречили подданству Москве^{139/140*} этого “лояльного” патриота Б. Хм[ельницк]ого.

Подводя итоги сказанному, остается только удивляться, как уже^{141*} после реально достигнутого^{142*} историографией, хотя^{143*} еще и не полного, знания Хмельниччины и международных отношений ее вожака, можно возвращать^{144*} трактовку исторических событий на уровень летописи Величка и “Истории руссов”. || (арк. 160)

Останне слово советської^{145*} історичної науки – синтетична і колективна праця – “История СССР”, що її випустили в світ у 1939 р. Інститут історії АН СРСР та кафедра історії СРСР істфака МДУ²⁸¹, не може обминути, розуміється, цього немаловажливого питання, висвітлюючи його побіжно в розділі VI, що належить перу М. Л. Рубінштейна^{146*}. § 3 цього розділу²⁸² починається^{147*} такою загальною настановою: “Марксистская историография рассматривает освобождение украинского народа от польского гнета и его переход под власть Москвы в перспективе исторического развития Украины в союзе и единении с великорусским народом. Исходя из этого, формулировало решение вопроса жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник по истории СССР: «...Перед Украиной стояла тогда альтернатива – либо быть поглощенной панской Польшей и султанской Турцией, либо перейти под власть России... вторая перспектива была все же наименьшим злом»²⁸³. Виходячи з цього, автор визнає важливість втручання зовнішніх

²⁷⁸ Там само. – С. 336, 359; переговоры с Швецией с. 388.

²⁷⁹ Там само. – С. 359, 369.

²⁸⁰ Там само. – С. 400.

²⁸¹ История СССР. – М., 1939. – Т. 1. – 792 с.

²⁸² § 3 “Борьба украинского народа против польского гнета под руководством Богдана Хмельницкого. Присоединение Украины к Москве” (Там само. – С. 1–558).

²⁸³ Там само. – С. 551.

сил у боротьбу блока внутрішніх^{148*} сил^{149*} українського народу проти польського || (арк. 160 зв.) гніту: “В развернувшуюся внутреннюю борьбу втягивались внешние силы, интересы которых сталкивались на Украине. [...] Силы украинского общества должны были со своей стороны искать определенной поддержки вовне”²⁸⁴. Автор вважає, що спроба Швеції використати український рух у боротьбі з Польщею не мала міцного коріння з обох боків. “Более серьезную базу имела как будто ориентация на Крым и Турцию. Татары сыграли свою историческую роль в жизни южных степей. В борьбе Украины с Польшей Крым и Турция принимали до конца активное участие. Ориентация на Турцию держится в рядах украинской старшины в XVII и XVIII вв.”²⁸⁵. Проте ця орієнтація виявляється неслухною з таких причин: 1) Економічні інтереси зв’язували Україну не з півднем, а з заходом і північчю; 2) Внутрішній розвиток Криму і Туреччини в цей період не утворював передумов для політичної експансії, а з’явлення на їхньому кордоні самостійної і міцної України також не могло входити в їхні плани; 3) Туреччина на той час була в стадії розкладу й занепаду; 4) Кримський хан “...в качестве союзника вознаграждал себя за счет || (арк. 161) украинского народа, неоднократно подвергая Украину жестокому разграблению...”; 5) Український народ здавна звик бачити в татарах своїх ворогів і гнобителів, а козаки неодноразово робили походи на Крим і Туреччину, вкупі з донськими козаками. “Отсюда крайняя неустойчивость крымско-турецкого союза с Украиной”²⁸⁶. Автор цілком справедливо далі зазначає, що господарські і культурні національні зв’язки України з Москвою були на той час міцнішими. Проте, викладаючи на фактах^{150*} хід історичних подій, автор залишається цілком в полоні старих історіографічних уявлень, ігноруючи тим наведені ним самим принципові настанови і вже давно відомі історичні джерела. Б. Хмельницький у березні 1648 р. “...обеспечил себе помощь крымского хана...” (яким робом?); “На соединение с ним двигался перекопский мурза Тугай-бей”²⁸⁷; про роллю татарів у розгромі польських військових сил нема жодної згадки; під Зборовим, “...подкупленный поляками, изменил крымский хан, а затем выступил посредником между королем и Хмельницким” (чому^{151*} так?)²⁸⁸. У 1651 р. “на помощь Хмельницкому явился крымский хан, и встреча войск произошла || (арк. 161 зв.) под Берестечком. Но, как и под Зборовым, подкупленный поляками хан бросил Хмельницкого и ушел в Крым. Хмельницкий был уведен ханом или сам ушел за ним, предвидя неизбежное поражение. Освободившись, он стал собирать новые силы. Хан ушел в Крым, уводя большой полон, собранный в украинских землях”²⁸⁹ (абсолютно не зрозуміла за цим літописним^{152*} викладом поведінка хана і Хмельницького). Більше жодної згадки про зносини^{153*} Б. Хмельницького з Туреччиною і Кримом нема, як також покрито мовчанкою його підданство Туреччині. Автор стоїть на рівні уявлень

²⁸⁴ Там само. – С. 552.

²⁸⁵ Там само.

²⁸⁶ Там само. – С. 553.

²⁸⁷ Там само. – С. 554.

²⁸⁸ Там само. – С. 555.

²⁸⁹ Там само. – С. 556.

щодо цього приблизно “Истории руссов” і виявляє непростиму необізнаність з літературою питання²⁹⁰. || (арк. 181)

Блукання фахової наукової літератури в темряві досі виправдує ще більш невиразну картину відносин Б. Хмельницького до Туреччини й Криму в популярних книжках і підручниках з історії України. Не кажучи вже про старі видання, згадаємо щодо цього “Історію України: (З малюнками для школи й родини)” проф. Д. Дорошенка, в якій початок стосунків Б. Хмельницького з Туреччиною схарактеризовано такою туманною згадкою: після Зборівського договору Б. Хмельницький “...почав зносити з різними державами, щоб забезпечити собі союз і поміч. До нього приїздили семигородські, московські і турецькі послы, і він з ними вів переговори”²⁹¹. Наслідки цих переговорів з послами Туреччини Д. Дорошенко зображає так: “На підставі своїх договорів з султаном Хмельницький вимовив собі татарську допомогу; султан турецький наказав кримському ханові Іслам-Гіресві йти козакам на поміч. Але хан виступив дуже неохоче і потім в критичну хвилину знову зрадив”²⁹². Скільки було тих “договорів” з султаном і який був їх зміст, проф. Д. Дорошенко залишає зовсім нез’ясованим. Таке ігнорування вже відомих в науковій літературі фактів дозволяє проф. Д. Дорошкові переконувати читача, що значно пізніше, вже після походу Б. Хмельницького під Люблін, він все ще “...вів переговори про союз із Прусією й Туреччиною...”²⁹³. Значно більше приділяє Д. Дорошенко уваги зв’язкам Б. Хмельницького з кримським ханом, бо сама сила фактів не дозволяє обминути це питання. Але й тут діло не йде далі стриманої констатації наявності воєнного зв’язку, без будь-якого пояснення причин його. Ще перед початком повстання, в 1647 р., Б. Хмельницький “...рішив заручитись допомогою від кримського хана... Він сам поїхав до Бахчисараю і намовив хана дати йому поміч. Хан дав на перший раз 4000 орди під командуванням мурзи Тугай-бея, але залишив у себе закладником Богданового сина Тимоша”²⁹⁴. Поширення татарської || (арк. 183) інтервенції залишається також неаргументованим: “Тим часом до Хмельницького після його перших успіхів прийшла ціла орда з Криму, і з її допомогою він розгромив і це польське військо над річкою Пилявою...”²⁹⁵. Після вступу Б. Хмельницького в Київ, по весні 1649 р., “татарський хан сам прийшов з ордою на поміч Хмельницькому”²⁹⁶. Зміни ханської політики пояснюються карними причинами підкупу: під Зборовом Б. Хмельницький “...через татарську зраду мусів припинити бій і почав переговори. Ще перед битвою поляки порозумілися потай з ханом і пообіцяли йому величезну

²⁹⁰ Не дивно, що популярний шкільний підручник “Краткий курс истории СССР” (М., 1937. – 223 с.) під ред. проф. Шестакова йде в цьому напрямі ще далі, аж зовсім нічого не згадуючи в розділі про Хмельниччину ні про Туреччину, ні про Крим (див. с. 522 цього підручника), формуючи тим неправдиве уявлення.

²⁹¹ *Дорошенко Д.* Історія України: (З малюнками для школи й родини). – Краків; Львів: Українське видавництво, 1942. – С. 127.

²⁹² Там само. – С. 128.

²⁹³ Там само. – С. 132–133.

²⁹⁴ Там само. – С. 123.

²⁹⁵ Там само. – С. 124–125.

²⁹⁶ Там само. – С. 126.

контрибуцію, якщо він відступить від Хмельницького. І хан спокусився на те та й зрадив українців у рішучий момент²⁹⁷. Виходить так, ніби хан і гетьман були рівноправними і союзними договірними чинниками. Ту саму роль союзника-зрадника автор прирікає кримському ханові і в дальшому: під Берестечком “...в самому розпалі боротьби хан з своєю ордою покинув поле битви і утік далеко від місця бою”²⁹⁸. Подібним робом і під Жванцем у 1653 р.^{154*} “татарський хан, що прийшов разом із Хмельницьким, і тут зрадив козаків і зробив так, що короля з його військом випущено з Жванця, де йому грозила голодна смерть”²⁹⁹. Дивовижна довірливість Б. Хмельницького до цього свого зрадливого союзника поволі розвіюється: “Бачачи, якого непевного спільника він має в татарах, а заразом вважаючи, що своїми власними силами подолати Польщу не вдасться, Хмельницький почав шукати інших політичних союзів”³⁰⁰ (мається на увазі Москва). Непевність підтримки хана переходить після Переяславського договору 1654 р. в одверту його ворожість до Б. Хмельницького: “Татарський хан, зачувши про спілку України з Москвою, перейшов на бік Польщі, і Хмельницькому довелося тепер захищати від татар південну границю. Восени 1654 р. сполучене польсько-татарське військо під проводом коронного || (арк. 184) гетьмана [Станіслава] Потоцького повело свій наступ на Україну”; “Поляки з татарами дійшли аж до Білої Церкви; тут під селом Охматовим побив їх Хмельницький, і вони почали відступати. Татарський хан покинув поляків і вернувся до Криму, страшенно плундруючи по дорозі Україну й забираючи людей у неволю”³⁰¹. В цілому виходить, що політика кримського хана була насправді поведінкою карного злочинця, а політика вповні суверенного гетьмана – довірливою простотою чесного героя. Це приємно читати, коли неохота правди шукати. || (арк. 127)

[...]

Третя стаття проф. Я. Рипки подає^{155*} ще три турецьких документи з Kod[ex] Gött[ingen] turc[ica] 29 <21> – це: 1) чернетка листа султана Б. Хмельницькому з першої декади^{156*} шабана 1061 р. (20–29^{157*} липня 1651 р.); причому додано також дуже зменшене фотофаксиміле цього листа; 2) чернетка листа вел[икого] везіря Б. Хм[ельницьком]у з 22 мухаррему 1063 р. (23 грудня 1652 р.); 3) чернетка листа султана Б. Хм[ельницьком]у з останньої декади^{158*} рамазана 1065 р. (25^{159*} липня – 3^{160*} серпня 1655 р.) <22>. Ці^{161*} документи, на думку Я. Рипки, органічно прилучаються до раніш їм опублікованих та формально закінчують цю серію його публікацій, бо в Kod. Gött. turc. 29 більше вже нема листів, заадресованих Б. Хм[ельницьком]у^{162*}. Рипка вважає, що наявність в цьому гөттінгенському кодексі за ці чотири роки (1651–1655) лише трьох турецьких^{163*} листів до Б. Хм[ельницько]го свідчить лише за те, що це лише уривок усього^{164*}, мабуть, великого листування, знахідки окремих документів якого дуже нечислен[н]і.

²⁹⁷ Там само. – С. 126–127.

²⁹⁸ Там само. – С. 128.

²⁹⁹ Там само. – С. 130.

³⁰⁰ Там само.

³⁰¹ Там само. – С. 132.

Перший документ^{165*}, з якого^{166*} проф. Я. Рипка подає й фотофаксиміле, тому що^{167*} його написано нерозбірливо³⁰², є чернеткою листа султана Б. Хм[ельницьком]у з першої декади шабана^{168*} (точніше – початку шабана)³⁰³ 1061 р., цебто 20–29 липня 1651 р. (Kod. Gött. turc. 29, fol. 96 a)^{169*}. У Рипки не виникає сумніву щодо того, що такий лист дійсно було надіслано. Спочатку султан повідомляє, що до нього з'явився від Б. Хм[ельницько]го посол з листом Б. Хм[ельницько]го, в якому || **(арк. 128)** він висловлював підданство (ubûdiyet) і службу (kulluk). З свого боку, султан сповіщав, що, як і раніш повідомлялося, добруджському війську наказано якомога скоріше поспішити на допомогу Б. Хм[ельницько]му. Заспокоюючи гетьмана, що всі султанські підданці будуть щасливо^{170*} користуватися спокоєм, а вороги не зможуть супротивитися його імперії, султан зазначає, що й князю семіградському й воеводам мултанському й валашському запропоновано бути постійно напоготові (hazır-baş) на допомогу Б. Хм[ельницько]му. Добруджське ж військо на цей час вже мало дістатися кримського хана Іслам Гірея й сполучитися з ним. Оскільки Б. Хм[ельницьк]ий, вдаючися до султана, заманіфестував своє підданство (ubûdiyet), то хай він тримається мужньо й з розумом, погоджуючи свої справи з ханом і намагаючися всяким робом перемогти ворогів. Якщо знову^{171*} Б. Хм[ельницьк]ий винайде за потрібне що-небудь написати в справі своїх^{172*} клопіт перед султаном, то хай надішле вибраних і свідомих щодо стосунків послів, щоб задовольнити його бажання й надіслати йому гідну відповідь. Щодо посла Б. Хм[ельницько]го, то його було припущено до султана на авдієнцію та нагороджено почесним одягом і дозволено повернутися додому, причому надіслано й ось цього листа. Як тільки цей лист надійде до Б. Хм[ельницько]го, хай він настирливо дбає виявити свою службу^{173*} (kulluk) й найкраще налагодить стосунки з ханом. Султан буде пильно дбати, щоб захистити Б. Хм[ельницько]го від його ворогів. Решта справ переказується в листі великого везіря [Мелек] Агмед-паші [Melek Ahmed Paşa]. || **(арк. 129)**

Отже, з цього листа бачим^{174*}, як точилося листування поміж султаном та його васалом Б. Хмельницьким в році 1651, коли наближався момент поразки Б. Х[мельницьк]ого польським королем під Берестечком (28–30.VI 1651 р. н. ст.)^{175*}. Підданство Б. Х[мельницьк]ого султанові вже сталий факт, – ідуть лише пересправи про допомогу сюзерена своєму новому васалові в скрутний для останнього час. Рипка за матеріалами [Мирона] Кордуби (Жерела [до історії України-Руси, Львів, 1911 р.], т. XII) та М. Грушевського³⁰⁴ заходить ся пояснити обставини виникнення цього листування. Це були останні дні перед^{176*} демісією вел[икого] везіря Мелек Агмед-паші (5.VIII.1650 – 21.VIII.1651), що був приятелем Б. Х[мельницьк]ого <24>. Посольство Б. Х[мельницьк]ого, що його згадує в цьому листі султан, – це було, мабуть, те, що^{177*} мало з Туреччини^{178*} виїхати^{179*} додому 28 серпня (за

³⁰² Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – Т. 105. – С. 215, pop. s. 211.

³⁰³ В оригіналі evâ'il-i şaban; evâ'il – commencement.

³⁰⁴ До речі, М. Грушевському вже не довелося скористуватися з матеріалів цієї третьої статті проф. Я. Рипки <23>.

реляцією Лупулові)³⁰⁵. Б. Хм[ельницьк]ий, що в перших лише^{180*} днях травня^{181*} відправив назад турецького посла (того^{182*} самого Осман-чауша^{183*}, що привіз йому грамоту з ребуль-евеля 1061 р.) і нібито відмовлявся на той час від допомоги турецького війська (як оповідали греки-інформатори Москви^{184*} та як писалося в реляції австрійського посла в Стамбулі [Симеона] Ренігера з 22.VI 1651 р., хоч в Польщі малися зовсім протилежні чутки, що Б. Хм[ельницьк]ий конче просив прислати поміч³⁰⁶), – почав, потрапивши в скрутний стан^{185*}, пильно домагатися негайної реалізації військової допомоги, обіцяної його сюзереном. Проте Рипка вважає, що турецький || (арк. 130) уряд, одпускаючи це посольство Б. Х[мельницьк]ого^{186*}, ще не знав про тяжкий стан Б. Х[мельницьк]ого^{187*} (як то для Рипки^{188*} очевидно “з змісту й тону”³⁰⁷ даного султанського листа), – хоч як Лупула намагався докладніше поінформувати про це султана, щоб пошкодити Б. Х[мельницьк]ому. Ця догадка Рипки, що^{189*} Б. Х[мельницьк]ому даного султанського листа такого змісту було надіслано лише^{190*} завдяки *непоінформованості* султана про стан справ^{191*}, цілком безпідставна. Вже перед^{192*} 1 серпня в дивані все це добре знали^{193*}, бо Лупула тоді писав^{194*}, що “...Порта дуже здивувалася і разом – затривожилася, довідавшись з моїх листів про щасливу перемогу в. к. милості... Великий везір спочатку^{195*} не хотів вірити сим відомостям: казав, що се річ не можлива, аби таке величезне військо козацьке й татарське могли поляки погромити: зараз післав до моїх агентів і кілька разів питався їх, чи та відомість певна. Коли ж вони потвердили, що то певно, зараз їм наказав, аби сих вістей не розголошували, а ховали в глибокім мовчанні”³⁰⁸. Турецький уряд навіть через це затримав майже на місяць^{196*} відпуск козацьких послів і відрядження свого чауша до Б. Х[мельницьк]ого. Ці^{197*} звістки Лупули і^{198*} пересправи по них мали бути десь в кінці червня 1651 р., а грамоту султанську Б. Х[мельницьк]ому надіслано лише^{199*} в кінці липня 1651 р., коли 28.VII відпущено додому ж і послів Б. Х[мельницьк]ого. Сам Рипка підриває сутність своєї догадки, констатуючи одночасно^{200*}, що^{201*} остаточне з’ясування стану справ та навіть демісія Мелек || (арк. 131) Агмед-паші не змінили напряму турецької політики щодо Б. Х[мельницьк]ого. Дійсно, не міг сюзерен покинути свого нового васала без допомоги в скрутному стані^{202*}, якщо не було ґрунтовної на то причини (напр., зради). Ось тому султанська грамота декілька разів заспокоює Б. Х[мельницьк]ого, обіцяючи^{203*}, що міцна допомога йому напевно^{204*} буде, й підкреслюючи, щоб^{205*} він сам лише^{206*} дотримувався свого новоприйнятого підданства. Своїми наказами хану й іншим своїм васалам заступитися^{207*} в цей момент за Б. Х[мельницьк]ого султанський уряд реалізував цю свою обіцянку. Якби він в цей момент зрадив свого васала Б. Х[мельницьк]ого, це був би хибний^{208*} політичний крок, що погано вплинув би на інших європейських васалів султана. Ось чому лист

³⁰⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 315.

³⁰⁶ Там само. – С. 248; Рипка Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 210. Мабуть протиріччя цих звісток пояснюється ріжним часом їх походження – від травня та від кінця червня 1651 р.

³⁰⁷ Ibidem. – S. 210.

³⁰⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 316–317.

султана свідчить про його тверду, послідовну політичну лінію, незважаючи на невдачу Б. Х[мельницьк]ого. Не бажаючи розголоски чуток про поразку Б. Х[мельницьк]ого чи показати своє стурбовання^{209*}, звичайно, не^{210*} розглагольствовали про це й в цьому листі султана, що до того ж мав на меті^{211*} лише проклямувати його загальний політичний напрямок^{212*}. Про деталі відносин треба було, очевидно, порозумітися через особисті переговори з послом, що відряджено було тоді ж до Б. Х[мельницьк]ого. Далі^{213*} Рипка вважає, що допомога Туреччини Б. Х[мельницьк]ому була не достатньою й не відповідала його надіям і потребам, бо це був лише кримс[ь]кий хан з добруджським || (арк. 132) допоміжним військом, та й ця спілка була сумнівної ваги, бо татари перші залишили поле бійки під Берестечком. Рипка явно тримається думки^{214*}, що Туреччина не хотіла або не спроможна була підтримати Б. Х[мельницьк]ого, але довести або принаймні пояснити свого твердження він не може³⁰⁹. Між тим це явна недооцінка міці війська хана, яке перед тим не раз громило польське військо і цим разом за прямим розпорядженням турецького уряду також прийшло на допомогу Б. Х[мельницьк]ому. Але чому воно не допомогло, чому хан зрадив Б. Х[мельницьк]ого в рішучий момент, Рипка пояснити не може. Те ж, що Б. Хм[ельницький] перед Берестечком одмовлявся від власне турецької допомоги (див. вище), свідчить, що йому здавалося цілком достатньою одна ханська підтримка; після ж “зради” хана він раптом зажадав іншої, незалежної від хана, турецької допоміжної

³⁰⁹ Рипка наводить (дописано над закресленим “навівши”. – Я. Ф.) після цієї своєї думки згадку про реляцію Ренігера з 22.VI 1651 р. про те, що Б. Хм[ельницький] одмовлявся від турецької допомоги, ніби на доказ цієї думки. Це цілком штучний і хибний засіб аргументації, що вкінєць заплутує уявлення про (дописано над закресленим “уявлення читача”. – Я. Ф.) дійсний стан справи й послідовність фактів. Шкода, що М. Груш[евський] у відповідному місці (*Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. 1. – С. 248) чомусь не супоставив інформації греків з реляцією Ренігера, хоч вони за змістом тотожні. З інформації ж греків (Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 447, 451) виходить, що || (арк. 131 зв.) травневе посольство Б. Х[мельницьк]ого виїхало з Стамбулу за 20 день перед 16 травня с. с., цебто десь 6 травня [н. ст.] Отже виходить, що посольство Б. Х[мельницьк]ого, яке виїхало з Стамбулу 28 серпня, було іншим посольством, пізніше туди надісланим (мабуть, у червні, – як можна думати за реляцією Ренігера) (фраза після тире дописана над рядком. – Я. Ф.). Тому й пропозиції цих двох посольств щодо турецької допомоги могли бути, зважаючи на зміну ситуації у Б. Х[мельницьк]ого, цілком протилежними. (Далі закреслено: “Тому, мабуть, Рипка помиляється, вважаючи”. – Я. Ф.) Це ж підтверджується й одною з царгородських реляцій Лупулі (*Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. 1. – С. 315–316). Що дійсно ця відмова Б. Х[мельницьк]ого от турецької допомоги (фраза російською мовою дописана над рядком. – Я. Ф.) відноситься до ранішого часу – квітня і травня 1651 р. – видно й у Соловйова (*Соловьев С. М. История России с древнейших времен.* – Кн. II. – Т. 10. – С. 1612). В дальших своїх коментаріях (*Рипка Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým.* – S. 211) Рипка бажає виплутатися з власних тенет тим, що припускає, що крім посольства, що про нього згадав Reniger (у тексті помилк. “Reniger”. – Я. Ф.), було ще якесь, не відоме Ренігерові, “спішне, надзвичайне” посольство Б. Х[мельницьк]ого. І що цей посол Б. Х[мельницьк]ого був також “спішно” відправлений до Б. Х[мельницьк]ого з даними листами султана – вел[икого] везіря. Але це цілком безпідставні й штучні домисли. В цьому не було потреби. До того ж Б. Хм[ельницький] міг під час перебування у Стамбулі свого червневого посольства листуватися з ним через дипкур’єрів.

військової сили. Це тим більш певно, що за реляцією Ренігера з 22 VI 1951 р. Б. Хм[ельницький] одмовлявся в червні м[ісяці]^{215*} від власне^{216*} турецької допомоги на той час цілком *умовно*, попереджаючи, що в разі він програв би бій, то звернувся б до султана за допомогою. Сталося ж якраз так, як оце передбачалося. Тому цілком логічно, що Б. Хм[ельницький] тоді^{217*} одразу ж вдався по турецьку допомогу за передбаченим ним другим гіршим^{218*} варіантом військової кампанії. || (арк. 133) З послами Б. Х[мельницьк]ого, що поверталися додому^{219*} 28.VII 1651 р. (на жаль, прізвиська їх нам не відомі) поїхав до Б. Х[мельницьк]ого посол Туреччини Осман-чауш, – той самий, що й раніш приїздив до нього^{220*} в справах його підданства й протипольської війни декілька разів. Мабуть, це була довірена людина султанського уряду, що спеціалізувалася на українському питанні, з якою Б. Хм[ельницький] міг безпосередньо домовитися про все потрібне. Осман-чауш не був простим дипломатичним кур'єром. Йому довірялося значно більше. Тому він весь час крейсує поміж Стамбулом і ставкою Б. Х[мельницьк]ого, подовгу проживаючи біля останнього. Приїхавши на цей раз до Б. Х[мельницьк]ого^{221*}, Осман-чауш був укупі з ним у вересні 1651 р. в козацькому таборі під Білою Церквою^{222*} під час боїв з поляками³¹⁰. Тут Осман-чауш мав можливість подати Б. Хм[ельницьком]у листа султанового з початку шабана 1061 р.³¹¹ На це Б. Хм[ельницький] відповів у вересні ж зараз під Білою Церквою^{223*} султанові листом, в якому^{224*} сповіщав про приїзд Османа-чауша з листом султанським та пояснював причину, що примусила його помиритися з поляками: ніби запізнився хан з військом³¹². || (арк. 134) Рипка за Костомаровим вважає, що це^{225*} з боку Б. Х[мельницьк]ого були відкритки (*vytáčky – Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 211*), бо хан і добруджське військо встигли сполучитися з Б. Х[мельницьк]им під Білою Церквою. Між тим це обвинувачення Б. Х[мельницьк]ого в брехні в листі самому султану^{226*} необгрунтовано, бо в дійсності в кінці вересня до Б. Х[мельницьк]ого орда тільки почала прибувати частинами (загони окремих мурз, орда ногайська, а самого нуреддіна все ще сподівалися)³¹³, – тому весь тягар боїв під Білою Церквою довелося витримати 100000 козацькому війську, що не дуже, мабуть, ще підлаталося після берестецької поразки.

Листа вел[икого] везіря, якого згадує султанський лист з шабана 1061 р., в Kod. Gött. turc. 29, як зазначає Рипка, на жаль, не збереглося.

³¹⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 317, 364. Костомаров (Костомаров Н. Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты. – С. 608–609) цілком помилково відрізняє Осман-агу й Осман-чауша; М. Груш[евський] справедливо ототожнює їх (Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1569).

³¹¹ Дивно, що Рипка сумнівається пов'язати лист султана з початку шабана 1061 р. з цим посольством Османа-чауша (Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 211).

³¹² Лист цей надруковано у Кост[омарова] (Костомаров Н. Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты. – С. 608).

³¹³ З реляції гетьм[ана] коронного [Станіслава] Потоцького після 26.IX (далі закреслено: “або пізніше. – Я. Ф.) – див.: Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 359–360; також с. 369, що татар на 23.IX з Б. Хм[ельницьким] було лише 10000.

Другий турецький^{227*} документ, опублікований Рипкою, стосується відносин Б. Х[мельницького] й Туреччини в кінці 1652 р. – це лист йому вел[икого] везіря з 22 мухаррему 1063 р. (23 грудня 1652 р.) (Kod. Gött. turc. 29, fol. 101 b – 102 a). Він^{228*} нагадує гетьману Сари-камишського війська <25> про щастя підданців султана і про те, що Б. Хм[ельницький] є особливим слугою падишаха, бо коли він звернувся через хана кримського до падишаха з проханням про підданство з усім військом Сари-камиша, то падишах прийняв його в підданство й надіслав йому грамоту, що буде другом його друзям і ворогом його ворогам. Але^{229*} з часу, коли почав || **(арк. 135)** він урядувати вел[иким] везірем³¹⁴, від Б. Хм[ельницького] не було ні листа, ні посла. Між тим він почув від Рамазан-бея, колишнього бея в Кин-буруні [Кінбурні], що в Очакові спіймали й продали якихось людей, що йшли ніби від Б. Х[мельницького] до султана. Тоді за розпорядженням вел[икого] везіря^{230*} в короткий термін розшукали цих людей – Вас[иля] Йоркована (?)^{231*} й інших, викупили їх, одягли й з турецьким урядовцем відрядили до Б. Х[мельницького], а везір надсилає одночасно цього листа. Він прохає Б. Х[мельницького] перевірити, чи дійсно це його люди й чи справді їх відрядив він до султана^{232*}. Якщо це дійсно так, то хай Б. Хм[ельницький]^{233*} негайно повідомить його про справжній стан речей, щоб покарати тих, хто так погано зробив з людьми друзів падишаха, що зверталися^{234*} до останнього. Везір запевняє Б. Х[мельницького], що поки він вірно служить султану, той не припустить шкоди Б. Хм[ельницькому], і пропонує Б. Хм[ельницькому] повідомити негайно, якщо є загроза нападу якого-небудь ворога, щоб негайно дати допомогу силами хана, добруджського війська тощо. Везір пропонує Б. Хм[ельницькому] надіслати листа і послів, не^{235*} маючи яких-небудь інших думок (big türlü hatırada olmayub).

В своєму^{236*} дуже короткому коментарі до цього документу Рипка^{237*} насамперед підкреслює, що^{238*} останній спростовує думку М. Грушевського, що “відносини з Портою (цебто Б. Х[мельницького] – В. Д.) зіставалися дуже добрими, навіть сердечними”³¹⁵, бо в цьому документі || **(арк. 136)** вел[икий] везір скаржиться про відсутність від Б. Хм[ельницького] листів і послів. Посилка Рипки наявно хибна, бо цей вислів М. Грушевського^{239*}, що спирається на звістку з Стамбулу грека Хоми Іваніва [Фома Іванов] з липня 1653 р. <27> (“З часта приїздять сюди козацькі послі від гетьмана Хмельницького, і тут турки тих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязни. Також і турки посилають до гетьмана послів, і тепер знову післали посла з тим, щоб (козаки. – М. Г.) взяли Камінець і віддали султанові”³¹⁶), стосується середини 1653 р.; між тим, слова вел[икого] везіря Тархунджі Агмед-паші стосуються періоду від червня до

³¹⁴ Вел[икий] везір – Тархунджі Агмед-паша [Tarhuncu Ahmed Paşa] (далі закреслено “19.VI”. – Я. Ф.) (раджаб 1062 – 20 раджаба 1063, цебто з 19.VI 1652 р. до 20.III. 1653 р.) <26>. Див.: Zambaur, Eduard Karl Max von. *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*. – Hanovre, 1927. – S. 163; Rypka Jan. *Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým*. – S. 212.

³¹⁵ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 468.

³¹⁶ Там само.

грудня 1652 р. Рипка не знайшов ні у [М.] Кордуби, ні у М. Грушевського^{240*} звісток про козацькі посольства до Стамбулу або навпаки з червня 1652 р. до лютого 1653 р., коли знову розпочинаються посольства³¹⁷. Між тим, здається неминучою наявність якихось зносин Б. Х[мельницьк]ого з Туреччиною під час його волоських справ 1652 р.; про це ж свідчить і згадка листа везіря Тархунджі Агмед-паші про послів Б. Х[мельницьк]ого, полонених в Очакові, мабуть, десь в осені 1652 р. На жаль, Рипка не зміг напевно^{241*} розшифрувати імен цих людей (в статті нема також фотофаксиміле цього листа везіря): Василь Їоркован може бути й Боркованом || (**арк. 137**) і Буркованом, як він сам зауважує в своїй примітці (*Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým*. – S. 223, прим. 25), а може й Бурковським^{242*}. Дійсно, за браком супроводжуючих документів і при непевному читанні власних імен тяжко ідентифікувати цих послів з якими-небудь певними особами. До того ж навіть сам везір сумнівається, чи були вони взагалі послами. <29>

Третій документ, опублікований Рипкою, що є взагалі останнім турецьким документом в Kod. Gött. turc. 29^{243*} (fol. 1148–1158) щодо Б. Х[мельницьк]ого, – це чернетка^{244*} листа султана Б. Хм[ельницьком]у з кінця рамазана 1065 р. (= 25.VII – 3.VIII. 1655 р.). Рипка ідентифікує цей документ з листом султана Б. Хм[ельницьком]у, відправленим у вересні 1655 р. і відомим вже по польському перекладу, опублікованому Костомаровим ще в 1878 р.^{245*} ³¹⁸ Рипку не зупиняє при цьому ні деяка розбіжність дат цих обох листів, ні розбіжність тексту, що він сам відзначає³¹⁹. Останнє він пояснює якістю перекладу старих перекладачів. Тотожня послідовність думок обох документів і згадка за попереднє переконують Рипку в ідентичності цих документів. Щодо дати, то він посилається на думку М. Грушевського^{246*}, що послі з цим листом відправилися з Стамбулу вже 19 липня 1655 р.³²⁰ Але Рипка обминає, що трохи далі М. Груш[евський] погоджується з Костомаровим, що ця грамота була надіслана у вересні³²¹, цебто він зовсім не солідаризується з думкою

³¹⁷ *Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým*. – S. 212; щодо М. Грушевського (у рукописі “М. Груша”. – Я. Ф.) – це не вірно: він згадує про ставлення турецького уряду до Б. Хм[ельницького] у 1652 р. (*Грушевський М. Історія України-Руси*. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 430); про появу козацьких чайок на Чорному морі і спалення турецьких селищ (Там само. – С. 431); в червні 1652 р. в Польщі вже були чутки, що Хм[ельницький] обіцяв султану на прохання його здобути йому Камінець (Там само. – С. 444); отже є побічні чутки, хоч нема певних автентичних документів про зносини у 1652 р. Під час посольства [Бориса] Репніна[-Оболенського], [Федора] Волконського та Алмаза Івановича до Варшави у квітні – липні 1653 р. <28> польські урядовці дуже добре були поінформовані про попередні зносини Б. Хм[ельницьк]ого з султаном (*Соловьев С. М. История России с древнейших времен*. – Кн. II. – Т. 10. – С. 1625–1626). Те ж і російський посланець Яцин свідчив 15.VI. [ст. ст.] 1653 р., що у Б. Х[мельницьк]ого були турецькі послі, що ще чекають повноважного посла (Там само. – С. 1629). Отже, зносини відбувалися безперервно й потім, хоч не виявлено досі оригінального турецького листування до багатьох з цих посольств. Так могло бути й у 1652 р.

³¹⁸ *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты. – С. 611–612.

³¹⁹ Польський переклад при тім збігається дуже з російським перекладом.

³²⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1098.

³²¹ Там само. – С. 1099.

Рипки³²². <30> || (арк. 138) Ґрунтовнішим аргументом Рипки є те^{247*}, як він зазначає, що в Kod. Gött. turc. 29 цей султанський лист міститься в оточенні інших документів тієї ж дати. Підкреслюючи правдивість своєї дешифровки дати цього листа, Рипка проте припускає, що оригінал грамоти з якоїсь причини міг мати іншу дату, ніж ця чернетка <31>. Зрештою, питання про розбіжність дат залишається нерозв'язаним.

Наведемо для порівняння з листом султана за Костомаровим (*Костомаров Н. Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты. – С. 611–612*) зміст^{248*} листа султана за^{249*} публікацією Рипки. До султана приїхали якісь (імена пропущено) послы Б. Х[мельницьк]ого з його листом. В останньому Б. Хм[ельницький]^{250*} згадував справи щодо хана *Газі Гірея*³²³ і подробиці своєї війни з Польщею та тієї допомоги, що подала Б. Хм[ельницьком]у Москва. Доповідаючи^{251*} про це, Б. Хм[ельницький] висловлював свою вкупі з усім козацьким народом вірність і підданство султанові. Султан згоджується з цим підданством Б. Х[мельницьк]ого з тим, щоб про це відали й хан Мегмед Гірей, татарське, добруджське й аккерманське війська, воєводи валаський [Стефан Георгіца] і мультянський [Костянтин Щербан] і всі піддані султану немусульманські князі^{252*}. Вони з цього часу не будуть шкодити козацькому народу. З свого боку Б. Хм[ельницький] || (арк. 139) мусить бути постійно готовим для служби султану й бути другом його друзів і ворогом його ворогам, щоб негайно за наказом султана виступав у похід проти ворога. Б. Хм[ельницький] забажав султанського договірнього листа ('*ahd-name*'), поручуючися, що з козаків ніхто не вийде в море і^{253*} не припустять шкоди кордонам султаната та навіть, що Б. Хм[ельницький] не припустить, щоб

³²² Хоч Рипка згадує, ніби М. Груш[евський] прийняв його зауваження, посилка Рипки на "Історію України-Руси", IX т., 2 ч., с. 1541 зовсім не стосується до даного моменту.

³²³ Рипка вважає, що згадка тут хана Газі Гірея є помилка писаря, а треба читати Мегмед Гірей хана, що й далі згадується, бо, зауважує Рипка, Газі Гірей II правив 1588–1608 р. (*Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 228, прим. 28*). (Далі в автографі закреслено: "Це помилкове зауваження коментатора, який не звернув уваги, що в цьому султанському листі за Костомаровим є згадка || (арк. 137 зв.) за Іслам Гірея, з яким Б. Хм[ельницький] жив у дружбі (sic! *Костомаров Н. Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты. – С. 612*) (далі закреслено: "і в тексті Рипки в кінці листа є згадка за нього ж". – Я. Ф.). За Рипкою вийде, що це вже не описка, а наявний безглуздий анахронізм у Костомарова та ще й в (далі закреслено: "пере[кладі]"). – Я. Ф.) оригіналі грамоти й в обох перекладах з нього – в російському (у Костомарова: *Костомаров Н. Богдан Хмельницький, данник Оттоманской Порты. – С. 611–612*) і в польському (*Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 227–231*). Але в таблицях Zambaur'a (*Zambaur, Eduard Karl Max von. Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam. – S. 247*) находим, що перед другим правлінням Muhammad [Guirâi] IV [i. Salâmat] (шабан 1064 – (далі закреслено "rabî II 10"). – Я. Ф.) 1085) правив Aslâm Guirâi III i. Salâmat (rabî II 1054 – scha'b 1064). До того ж далі в грамоті, виданій Рипкою, цей хан згадується вдруге під ім'ям Іслам Гірея. Отже помилки переписчика жодної нема, – ім'я ж "Газі" можна вважати почесним титулом сучасника й союзника Б. Х[мельницьк]ого хана Іслам Гірея III° <32>, дійсно дуже славетну персону (див.: *Hammer-Purgstall, Joseph von. Geschichte der Chane der Krim unter osmanischen Herrschaft. – Wien, 1856. – S. 129–136*), що померла у 1654 р. і що наступником його був його молодший брат Мегмед Гірей IVⁿ (який це правив вже вдруге, бо вперше він правив перед Іслам Гіреєм. – Я. Ф.).

повстали^{254*} козаки московського краю виплили на Чорне море. Оскільки Б. Хм[ельницький] шкодував за погані вчинки, що трапилися раніш, і бажав щиро бути слугою султаната, то султанським пером викреслено всі ці провини й Б. Хм[ельницький] з усім козацьким народом внесений в шерех вірних слуг султана з інших вір. До того часу, поки Б. Хм[ельницький] згідно свого слова буде вірно й непорушно триматися на шляху підданства і^{255*} слухняно виконувати султанські накази, прикладаючи всіх сил на їх виконання, то султан буде особливо за них піклуватися. Як і раніш Б. Хм[ельницький] був приятелем з Іслам Гірей ханом і від нього мав допомогу, то хай також порозуміється і з Мегмед Гірей ханом, щоб і той в разі потреби йому допоміг. Також хай Б. Хм[ельницький] зберігає добрі стосунки й з воєводами мультанським і валаським і з іншими спільниками султана. За прихильність же і щирість, що зараз виявив Б. Хм[ельницький] до султана, останній пожалував || (арк. 140) йому розкішний одяг, що одвезе йому Шагін, один з конюших двора, той, що привіз до султана посла Б. Хм[ельницького]. Султан наказує, щоб Б. Хм[ельницький] зустрів Шагіна^{256*}, надів цей одяг^{257*} з належною пошаною, як друг. Нарешті султан присягає у^{258*} непорушності цього свого слова і пропонує Б. Хм[ельницьком]у з свого боку надіслати договірний лист ('ahd-name) згідно своїх звичаїв³²⁴.

Отже, важливість цієї грамоти, що реститує Б. Хм[ельницького] в підданстві султанові після деякого часу розламу феодального зв'язку між ними, цілком виправдує потребу видання Рипкою цієї чернетки з Kod. Gött. turc. 29 незалежно від того, що суть пересправ була і раніш достатньо^{259*} відома з публікацій Костомарова. Ця чернетка дає нам можливість за турецьким автентичним текстом простежити за всіма відтінками дипломатичної думки султанського уряду, бо в таких документах зважується кожне слово. Адже це була міжнародна прокламація відновлення турецького підданства Б. Хм[ельницького] з усіма належними^{260*} наслідками. Але правнича аналіза і філологічна інтерпретація цих документів, як зазначається вище, справа ще майбутнього. || (арк. 141)

Корисним додатком в цій статті Рипки є публікація ним^{261*} ще й змісту двох листів султана – хану і королю польському, що датовані також^{262*} рамазаном 1065 р. і безпосередньо пов'язані з останнім листом султана Б. Хм[ельницьком]у <33>.

В листі до хана Мегмед Гірея (fol. 112 a – 112 b) султан сповіщає, що Б. Хм[ельницький] надіслав до Туреччини послів з листом, в якому висловлював жаль щодо спустошень, які вчинили перед цим^{263*} козаки по селах та городах чорноморського узбережжя, і обіцяв подалі бути слухняним, завжди воювати за падишаха проти всякого його ворога і не припускати, щоб козаки шкодили на Чорному морі або на суходутті. Б. Хм[ельницький] ручиться також і за донських козаків. Але він бажає, щоб і йому від татарських, донбруджських і аккерманських військ не було шкоди і щоб хан добре до нього ставився. Падишах йому все простив, задовольнив його бажання і надіслав

³²⁴ До речі, М. Груш[евський] подає цю грамоту за публікацією Костомарова (*Грушевський М. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1098–1099), бо ще не було публікації Рипки.

йому про це договірний листа (‘ahd-name)^{264*}. Також було написано й польському королю, що причиною заворушення було те, що він не платив дані хану, а козакам жаловання й одягу (“ulûfe” і “donluk”). Оскільки король зараз в добрих відносинах з ханом, то хай також і козакам платить жаловання й харчування (“ulûfe” і “dirlik”). Хану через посла надсилають[ь]ся одяги й меч, які хан мусить одягнути. Хай хан тримається в дружбі з козаками згідно наказу падишаха, щоб вони не шкодили один одному. Треба, щоб хан відрядив до короля послів, щоб той відновив дань, а козакам жаловання (“ulûfe”) і свою ворожість || (арк. 142) до козаків змінив на прихильність. Дата – остання декада рамазана 1065.

В другому^{265*} листі – до короля – (fol. 113 a – 113 b) султан повідомляє, що польський малий посол Albert Bieczyński [Bieczynski; Войцех Бечинський] прибув до султана з листом щодо козаків і щодо допомоги полякам <34>. За давньою угодою поляки мусили стримувати своїх козаків від походів на Чорне море і сплачувати хану щорічну данину, а султан мусив стримувати хана, калгів і мурз від наїздів на Польщу. Навпаки, за султанським наказом хан сам мусив захищати Польщу від нападів ворогів. Але поляки ні хану не сплачували дані, ні козаків не приборкували. Це збільшувало ворожість хана і силу козаків. Туреччина також не дбала за виконання договірних обов’язків. Польщі відомо, скільки шкоди вчинила їй спілка козаків з покійним ханом Іслам Гіреєм^{266*}. Нині козацький гетьман жалкує про свої чорноморські походи, що сталися з недогляду Польщі, – їх було гетьману даровано, якщо він буде дотримуватися вірності й слухняності щодо падишаха. Коротко кажучи, падишах бачить, що Польща нині у приязні з козаками і що козаки давні польські підданці. Якщ[о] жаловання й одяг (“ulûfe” і “donluk”) поляки їм давали, хай дають і тепер, щоб ворожнеча їх змінилася на слухняність. Якщо Польща буде поводитися, як друзі султанської імперії, то й падишах буде їй допомагати й підтримувати дружні відносини. Остання декада рамазана 1065. || (арк. 143)

Рипка лише подає зміст двох останніх документів, аж ніяк не коментуючи їх, хоч важливість їх для характеристики міжнародного стану в 1655 р.^{267*} очевидна³²⁵. Взагалі Рипка у всіх цих трьох статтях поводить себе скорше як філолог-видавець, що лише^{268*} подає автентичні тексти документів^{269*}, які, розуміється, значно корисніше, ніж старі переклади, на які аж ніяк не можна покладатися. Він не робить з своїх публікацій ні ширших історичних висновків, ні глибшої правничої аналізи їх. З цього боку розглянені^{270*} статті...^{271*}

Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 309: Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 31–69, 176–179, 71–78, 186–192, 170–172, 153–161 зв., 181–184, 127–143. Машинописи з авторськими правками; чернеткові автографи.

³²⁵ За ці (перед тим закреслено “мабуть” і після цього закреслено початок нерозб. слова. – Я. Ф.) розпорядження султана ханові подає звістки й М. Грушевський (Історія України-Руси. – Т. ІХ. – Ч. 2. – С. 1098–1100 та 1137). За ним виходить, що Шагін-ага виїхав з Стамбулу (далі закреслено “20.VII, а”. – Я. Ф.) 20 липня н. с., а дістався до Б. Х[мельницьк]ого лише у вересні 1655 р. і пробув у Б. Х[мельницьк]ого аж до 24. IV 1656 р., коли Б. Хм[ельницький] одпустив його назад з своїм листом до султана. Про посольство Войцеха (?) Бечинського – див. тамо ж, с. 1097; за Рипкою (*Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým.* – S. 214) – це Альберт Бечинський, за якого він не розшукав ніде в джерелах згадок.

ТЕКСТОЛОГІЧНІ ПРИМІТКИ

- * Дописано над закресленими двома словами нерозб.
- 2* Далі закреслено нерозб.
- 3* Переправлено з “документацій”.
- 4* На арк. 32 написано примітку, див. наступне речення.
- 5* Слово переправлено з “Туган”.
- 6* Слово правлене.
- 7* Слово дописане над рядком.
- 8* Слово правлене.
- 9* Слово правлене.
- 10* Слово дописане над рядком.
- 11* Переправлено з “логічно”.
- 12* Переправлено з “формуловка”.
- 13* Слово правлене.
- 14* Слово правлене.
- 15* Слово правлене.
- 16* Слово правлене.
- 17* Слово правлене.
- 18* Слово правлене.
- 19* Арк. 37 – це текст примітки, див. вище.
- 20* Слово виправлено з “вони”.
- 21* Слово правлене.
- 22* Слово виправлено з “гетманську”.
- 23* Арк. 40 – це текст примітки, див. вище.
- 24* Арк. 42 – це продовження примітки до арк. 41.
- 25* Далі закреслено “его”.
- 26* Арк. 46 позначено примітки до арк. 45.
- 27* У машинописі помилк. “XVII”.
- 28* Далі закреслено нерозб.
- 29* “XIX ст.” дописано над рядком.
- 30* Виправлено з “Бантыша-Каменского”.
- 31* Арк. 48 – це продовження останньої примітки на арк. 47.
- 32* Слово правлене.
- 33* Слово дописане над рядком.
- 34* Слово правлене.
- 35* Слово правлене.
- 36* У машинописі помилково “1849”.
- 37* Слово правлене.
- 38* Слово правлене.
- 39* Слово правлене.
- 40* Далі закреслено нерозб.
- 41* Далі закреслено нерозб.
- 42* Слово правлене.
- 43* Слово переправлено з “випускає”.
- 44* “мислення Соловйова” дописано автором від руки над закресленим “його”.
- 45* Слово правлене.
- 46* Слово правлене.

- 47* Слово правлене.
48* Цифра правлена.
49* Слово правлене.
50* У машинописі “це”.
51* Слово переправлено з “відпустив”.
52* Переправлено з “васальських господарства”.
53* Слово правлене.
54* Слово правлене.
55* Слово правлене.
56* Слово правлене.
57* Слово правлене.
58* Слово правлене.
59* Слово правлене.
60* Слово правлене.
61* Слово правлене.
62* У машинописі помилк. “свого”. У рукописі (арк. 145, 140): “сво[є]ю”.
63* Переправлено з “заважав”.
64* Слово дописане над рядком.
65* Виправлено з “Туреччини”.
66* Слово правлене
67* Слово правлене.
68* Слово правлене.
69* Слово правлене.
70* Слово правлене.
71* Слово правлене.
72* Слово дописане над рядком.
73* Слово дописане над рядком.
74* Далі закреслено нерозб.
75* Далі закреслено нерозб.
76* Далі закреслено нерозб.
77* Слово дописане над рядком.
78* Слово правлене.
79* Далі закреслено нерозб.
80* “далее он останавливается” дописано над рядком.
81* Далі закреслено: “опустошения, сделанные казацкой армией в Молдавии и Валахии”.
82* Слово дописане над рядком.
83* Далі закреслено: “и взгляды”.
84* Слово дописане над закресленим: “повторяет”.
85* Далі закреслено: “данном”.
86* Дописано над закресленим “на”.
87* “довольно пространная” написано над закресленим нерозб.
88* “научно-” дописано над рядком.
89* Слово дописане над рядком.
90* Фраза в дужках дописана над рядком.
91* Слово дописане над закресленим нерозб.
92* Далі закреслено: “одарил их кафтанами”.

- 93* “этого еще неизвестного” дописано над рядком.
- 94* Перед тим закреслено початок слова.
- 95* Слово дописане над закресленим: “участвовали в бою”.
- 96* Слово дописане над рядком.
- 97* Слово виправлене з “к Хмельницкому”.
- 98* Замість “проникает в сердца” спершу було написано “читает в сердцах”.
- 99* В оригіналі помилк. “Переяславль”.
- 100* Слово правлене.
- 101* “и т.д., и т.п.” дописано над рядком.
- 102* Слово правлене.
- 103* Слово дописане над рядком.
- 104* Слово правлене.
- 105* “чистое и” дописано над рядком.
- 106* Далі закреслено “ультимативно”.
- 107* “«находясь в медвежьих объятьях казаков» ошибочно” дописано над закресленим “по ошибке принимают не его усло[вия]”.
- 108* Слово дописане над рядком.
- 109* “Следовательно, Хм[ельницко]му угрожала коалиция Польши, Ватикана, Крыма и Турции, которая” дописано іншими чорнилами над закресленим “Ясно, что диван также”.
- 110* “после этого” дописано іншими чорнилами над рядком.
- 111* Слово дописане над рядком.
- 112* Слово правлене. Спочатку було написано “ветренными”.
- 113* “забыта” дописано над закресленим “не упомянута”.
- 114* Далі закреслено “договор”.
- 115* Далі закреслено “торговый”.
- 116* “только лишь” дописано над рядком.
- 117* Далі закреслено “значен...”.
- 118* Далі правка автора.
- 119* Слово дописане над закресленим “союз”.
- 120* “в Стамбул” дописано над рядком.
- 121* Слово правлене, дописане над рядком.
- 122* Слово дописане над рядком.
- 123* Слово правлене.
- 124* Два слова дописано над рядком.
- 125* Слово дописане над рядком.
- 126* Слово дописане іншим чорнилом над рядком.
- 127* Слово дописане над рядком.
- 128* Слово дописане над рядком.
- 129* Слово дописане над рядком.
- 130* “и направления политики” дописано над рядком.
- 131* Далі закреслено: “1”.
- 132* Далі закреслено: “Да и”.
- 133* “публикации своими” дописано над закресленим нерозб.
- 134* Далі закреслено нерозб. слово.
- 135* Слово дописане над закресленим “слух сообщения”.
- 136* Далі закреслено “против”.

- 137* Далі закреслено примітку “2”.
- 138* Далі закреслено початок слова “Мо[скве]”.
- 139/140* Дописано над закресленим “Турции”.
- 141* Слово дописане над рядком.
- 142* Далі закреслено “на”.
- 143* Далі закреслено “может быть”.
- 144* Далі закреслено “изображение”.
- 145* Слово дописане над рядком іншим чорнилом.
- 146* У тексті “Н. Л. Рубінштейна”.
- 147* Перед тим закреслено слово “Борьба”.
- 148* Дописано над закресленим “національних”.
- 149* Далі закреслено початок слова “Укра[їни]”.
- 150* “на фактах” дописано над рядком.
- 151* Далі закреслено “?” і примітка “2” після цього.
- 152* Слово дописане над рядком.
- 153* Перед тим закреслено “зноси”.
- 154* У машинописі помилково “1652 р.”.
- 155* Слово дописане олівцем над рядком.
- 156* “першої декади” дописано над закресленим “початку”.
- 157* “20-29” дописано над закресленим “червень”.
- 158* “останньої декади” дописано над закресленим “кінця”.
- 159* “25” дописано над закресленим “кінець”.
- 160* “3” дописано над закресленим “початок”.
- 161* Перед тим закреслено слово.
- 162* Далі закреслено: “те, що за досить довгий період (чотири роки)”.
- 163* Слово дописане над рядком.
- 164* Далі закреслено початок слова “ве[ликого]”.
- 165* Далі було написано: “написаний нашвидко й нерозбірливо, що примусило проф. Рипку”.
- 166* Спочатку було написано “що з нього”.
- 167* Перед тим закреслено “його як”.
- 168* Слово дописане над рядком.
- 169* Фраза в дужках дописана над рядком.
- 170* Слово дописане над рядком.
- 171* Далі закреслено “що небудь”.
- 172* Далі закреслено слово “проха[нь]”.
- 173* Перед тим закреслено “підданство”.
- 174* Далі закреслено “що”.
- 175* Дата в дужках дописана під рядком.
- 176* Далі закреслено “падінням”.
- 177* Далі закреслено: “його Б. Хм[ельницьк]ий спільно відрядив до Стамбулу, потрапивши в скрутний стан, і яке”.
- 178* “з Туреччини” дописано над закресленим нерозб.
- 179* Далі закреслено “28”.
- 180* Слово дописане над рядком.
- 181* Далі закреслено “лише”.
- 182* Перед цим словом закреслено “чи не”).

Богдан Хмельницький і Туреччина (З приводу статей проф. Я. Рипки)

- 183* Ім'я посла дописане над рядком.
184* Далі закреслено над рядком: “і як сповіщав Рипка”).
185* “потрапивши в скрутний стан” дописано над закресленим “таким чином”.
186* “одпускаючи це посольство Б. Х[мельницьк]ого” дописано над рядком.
187* Далі закреслено “бо зі змісту й тону”.
188* “для Рипки” дописано над рядком.
189* Слово дописане над закресленим “про [нерозб.]”.
190* “було надіслано лише” дописано над рядком.
191* Далі закреслено: “(виходить, що послы Б. Х[мельницьк]ого приховали від султана дійсний стан)”.
192* Слово дописане над рядком.
193* “в дивані все це добре знали” дописано над рядком.
194* “тоді писав” дописано під закресленим “знав”.
195* Слово дописане над рядком.
196* “майже на місяць” дописано над рядком.
197* Перед тим викреслено “Отже”.
198* Далі закреслено “ці”.
199* Слово дописане над рядком.
200* Слово дописане над рядком.
201* Далі закреслено “навіть”.
202* Далі закреслено “без”.
203* Слово дописане над закресленим “підкреслюючи”.
204* Слово дописане над рядком.
205* Далі закреслено початок слова.
206* “сам лише” дописано над рядком.
207* Дописано над закресленим “підтримати”.
208* Дописано над закресленим “поганий”.
209* “чи показати своє стурбовання” дописано над рядком.
210* Далі закреслено початок слова.
211* “до того ж мав на меті” дописано над рядком.
212* Спочатку було написано “загальну політичну лінію”.
213* Слово дописане над рядком.
214* “тримається думки” дописано над закресленим “хоче довести”.
215* “в червні м.” дописано над рядком.
216* Слово дописане над рядком.
217* Слово дописане над рядком.
218* Слово дописане над рядком.
219* Слово дописане над рядком.
220* Далі закреслено: “з грамотою з ребіульєввеля 1061 р.”.
221* Далі закреслено: “Десь мабуть у”.
222* Далі закреслено: “мабуть і”.
223* “у вересні ж зараз під Білою Церквою” дописано над рядком.
224* Далі закреслено: “пояснював”.
225* Далі закреслено: “брехня Б. Х[мельницьк]ого”.
226* Далі закреслено нерозб. слово.
227* Слово дописане над рядком.
228* Слово дописане над рядком.

- 229* Далі закреслено “не”.
- 230* Далі закреслено “за”.
- 231* Знак питання поставлено над рядком.
- 232* Далі викреслено продовження речення: “і якщо”.
- 233* “Б. Хм[ельницький]” дописано над рядком.
- 234* Слово дописане над закресленим “вдавалися”.
- 235* Далі закреслено “думаючи”.
- 236* Слово дописане над рядком.
- 237* Далі закреслено: “полемізує з оцінкою М. Грушевського”.
- 238* “останній спростує” дописано над закресленим “він заперече”.
- 239* У рукописі “М. Груша”.
- 240* У рукописі “М. Груша”.
- 241* Слово дописане над рядком.
- 242* “а може й Бурковським” дописано окремо на арк. 135 зв.
- 243* У рукописі помилк. “Kod. Gött. Turc. 28”.
- 244* Слово дописане над рядком.
- 245* Речення було спершу написано російською (“Рипка идентифицирует этот документ с письмом султана Б. Хм[ельницко]му, отправленном в сентябре 1655 г. и известном уже по польскому переводу, опубликованному Костомаровым еще в 1878 г.”) і виправлене потім українською.
- 246* У рукописі “М. Груша”.
- 247* Далі закреслено “що”.
- 248* Слово дописане над рядком.
- 249* Далі закреслено: “перекладом пода[ним]”.
- 250* Далі закреслено: “навіт[ь]”.
- 251* Далі закреслено “султанові”.
- 252* Далі закреслено продовження речення: “що Б. Хм. з козацьким військом”.
- 253* Далі закреслено “що він”.
- 254* Слово дописане над рядком.
- 255* Далі викреслено “ви[конувати]”.
- 256* “зустрів Шагін” дописано над рядком.
- 257* Далі закреслено: “як тільки до нього з’явиться Шагін”.
- 258* Далі закреслено “вірності”.
- 259* Написано над закресленим “добре”.
- 260* Далі закреслено “висновками”.
- 261* Далі закреслено “до того ж”.
- 262* Слово дописане над закресленим “тим же”.
- 263* “перед цим” написано над рядком.
- 264* “(‘ahd-name)” дописано над рядком.
- 265* Слово дописане над рядком “другому”.
- 266* Далі закреслено початок слова.
- 267* Далі закреслено “наявна”.
- 268* Слово дописане над рядком.
- 269* Далі закреслено “що”; “які розуміється” дописано над рядком.
- 270* Слово дописане над закресленим “згадані”.
- 271* На цьому місці чернетка завершується обірваним реченням із трикрапкою.

КОМЕНТАРІ

Приступаючи до ситуативного коментування цієї статті Василя Дубровського, треба мати на увазі, що тут ми маємо справу з чернетками, майже не редагованими автором (якщо йдеться про його автографи), які готові були до друку різною мірою. Компонуючи ці шматки чернеткових машинописів і автографів українською та російською мовами в логіці викладу матеріалу, упорядник теперішнього тексту був свідомий того, що в загальній цілості тексту тут можна помилитися. Незважаючи на це, теперішня публікація дає уявлення про зміст і структуру цієї статті з історії Хмельниччини, про яку в історіографії стільки писалось від середини ХХ ст., навіть самим Дубровським.

Праця над цим дослідженням велася багато років, з перервою на ув'язнення і заслання автора у 1933–1937 рр., у різних його життєвих обставинах та умовах, зокрема й під час проживання у Полтаві й Малій Перещепині Полтавської обл. після повернення з заслання, без доступу до бібліотек чи архівів, що так чи інакше відбивалося на статті. Спершу вона готувалася до друку в одному з видань Радянської України чи Росії, пізніше – в українському часописі окупованої німцями Чехо-Словаччини, що також позначалося на особливостях викладу матеріалу, насамперед історіографічного, який до нас дійшов досить повно. Потрапивши на еміграцію, історик не відновлював цього тексту, за винятком короткого тезового викладу під час доповіді на засіданні Орієнталістичної секції Української вільної академії наук у 1946 р. в Аугсбургу.

Порушуючи вперше в історичній науці проблематику українсько-турецьких та українсько-кримськотатарських відносин в епоху Богдана Хмельницького як цілість, дослідник боровся зі стереотипами, які він виводив з козацьких літописців, міцно закладеними в наукових працях ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Здобутки багатьох істориків, які досліджували цю тему після Дубровського, сьогодні дають змогу подивитися критично на його концепції і з висоти часу оцінити значення та місце цієї праці у науці станом на 1930-ті – середину 1940-х років.

1. *“вислів у листі Хмельницького з 2/VII 1648 – «мусилисмо у кримського хана... прибежища просити»”.*

Дата помилкова; йдеться про лист Богдана Хмельницького до Володислава ІV з-під Білої Церкви від 2 (12) червня 1648 р. (Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 4. – С. 33–36; див. також: Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С. 157–158).

2. *“далі оповідається про бунт [Матвія] Гладкого і [Григорія] Гуляницького проти цього проекту “турецького порабощення” й страта їх Хмельницьким”.*

Олександр Рігельман помилково називає полковника Матвія Гладкого іменем “Максим”; Григорія Гуляницького у дійсності не було страчено у 1652 р. (про ці події див., зокрема: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996. – С. 419–420, 490).

3. *“(Нагай-бек Мурза і Ага Нураддін) [...] (Нураддін-ага, Оглу-Селім Ефенді та Нагай-бек з Криму)”.*

Василь Дубровський подав ці імена й титули за правописом “Історії русів”.

4. *“...відомі статті про торгівлю козаків на Чорному морі (Собрание государственных грамот и договоров. – М., 1822. – Т. III. – Док. 134. – С. 444–447) як на чинний договір...”*

Документ має назву “Pakta z Cesarzem Tureckim, a woyskiem Zaporozskim y narodem Ruskim, takie być maią względem handlow na Czrне morze”. В історичній літературі ведеться велика дискусія стосовно датування цього договору, який під час першої публікації було датовано “около 1649 г.”. Справу ускладнює той факт, що з часів видання джерела у 1822 р. до сьогоднішнього дня не віднайдено рукопису, з якого робилася ця публікація. Детальніше про це, а також історіографію питання див. у коментарі до статті: Крип’якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 193–196).

5. “...посольств[о] до Туреччини сотника Павла Колодницького...”.

Про це посольство відомо з допитів у Посольському приказі грека Івана Мануїлова і серба Василя Данилова у 1651 р. (не раніше 6 червня ст. ст.). Див.: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т. – М., 1954. – Т. III: 1651–1654 годы. – С. 80. У сучасних дослідженнях висловлюється здогад, що тут ідеться про посольство Павла Яненка-Хмельницького. Про це, а також деяку літературу на цю тему див.: Кравець М., Ченцова В. Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького (1650–1651) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 417 (прим. 83).

6. “...хоч неясно, чому ще до цих переговорів султан вже дав наказ хану про війну з Польщею...”.

Проблема дозволу, що його хан Іслам Гірей III нібито отримав на початку 1648 р. від султана Ібрагіма I для виступу проти коронної армії на допомогу козакам, залишається відкритою у науці. Існує, зокрема, багато відомостей, що такого дозволу не було, оскільки наступ кримськотатарських військ на Річ Посполиту порушував мирний договір останньої з Османською імперією. Про це див.: Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.): [= Львівські історичні праці. Дослідження. – Вип. 1]. – Львів, 1993. – С. 19–24.

7. “На підставі документів польської Коронної метрики (що переховувалися в Москві)...”.

На час написання статті документи Коронної метрики були вже у Варшаві, куди їх передали у 1923 р. за умовами укладеного Ризького договору 1921 р.

8. “Буцинський до цього ж часу відносить і відомий проект договору про торгівлю на Чорному морі, вважаючи, що цей договір мав чинність”.

Див. коментар № 4.

9. “...докладно реферує зміст листа турецького везіра Мелліт-Агмеда з березня 1651 року...”.

У цьому місці Василь Дубровський подає ім’я візира за правописом Петра Буцинського. У дійсності візиром був Мелек Агмед-паша (5 серпня 1650 – вересень 1651 рр.).

10. “...Буцинський наводить повний текст листа Хмельницького з вересня 1651 року...”.

Публікацію листа див.: Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип’якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 147. – С. 225–226.

11. “Формула мислення Соловйова така: Москва поспішає взяти Хмельницького під захист, щоб він не був примушений підкоритися султану (лише загроза, а не факт), що наблизило б турецькі володіння до кордону Москви”.

Богдан Хмельницький і Туреччина (З приводу статей проф. Я. Рипки)

Подібна інтерпретація мала продовження в історіографії ХХ ст. Л. В. Заборовський, наприклад, вважав, що у 1653 р. під впливом загострення ситуації в Україні й зростаючих новин про те, що Богдан Хмельницький перейде під владу Османської імперії, військова підготовка Московської держави активізувалася. Це свідчило про політичні зміни Олексія Михайловича та його двору, скеровані на війну з Річчю Посполитою (*Заборовский Л. Переяславская рада и московские соглашения 1654 года: Проблемы исследования // Россия – Украина: История взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер. – М., 1997. – С. 42).*

12. “...його чекав турецький посол з листом від везіря Азем-Мегмед-паші...”.

В імені візира автор використав правопис Пантелеймона Куліша (“Аззем-Магомет-баша”). Словосполучення “візир азем” у дійсності означає “великий візир” (див., напр.: *Rusait Paul. The Present State of the Ottoman Empire. – New York, 1971 (факсиміле з вид.: London, 1668). – Р. 43).* Великим візиром на той час був Дервіш Мегмед-паша (23 березня 1653 – 28 вересня 1654 рр.).

13. “Липинський використовує як свій документальний апарат копію листа Б. Хмельницького з 14.X 1648 р. до султана”.

У науковій літературі іноді обговорювалася проблема автентичності цього документа; див. коментар № 11 до статті І. Крип’якевича (*Крип’якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 184–185).* Про цей лист див: Там само. – С. 119–120; Публікація листа: Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип’якевич, І. Бутич. – К., 1961. – С. 626–627.

14. “До таких поголосок він відносить звістку збірки [Мартина] Голінського...”.

Мартин Голінський (1608–1673) – райця міста Казимира коло Кракова, один з найвідоміших збирачів сучасних йому новин, що записувалися ним у збірки типу т. зв. “*Silva regum*”, поширені у шляхетській культурі Речі Посполитої XVI–XVIII ст. Сьогодні декілька його збірок зберігаються в рукописних колекціях бібліотек Львова, Кракова і Вроцлава. Про нього див.: *Федорук Я. Мартин Голінський – райця казимирський і упорядник “Silva regum” (1648–1664) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2003. – С. 211–219; його ж. Рукопис Мартин Голінського – археографічна пам’ятка середини XVII століття // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 37–87; його ж. Голінський Мартин // Енциклопедичний довідник з історії України. – 3-є вид. – К., 2008. – С. 304–305.* У даному місці Василь Дубровський має на увазі документ зі збірки Голінського з фондів відділу рукопису Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (Ф. 5: Оссолінські. – Од. зб. 189/П. – Арк. 141–142). Публікацію цього документа про двірцевий переворот у Стамбулі у серпні 1648 р. див. у коментарі № 9 до статті: *Крип’якевич І. Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 183–184).*

15. “...у відповідь Хмельницький I.XII [ст. ст.] 1650 року надіслав листа до яничарського аги (Бекташ-аги) з подякою і проханням про військову підтримку”.

Див.: Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип’якевич, І. Бутич. – К., 1961. – Док. 127. – С. 204–205.

16. “з листом до Хмельницького від везіря Азем-Мегмеда [*Dervîş Mehmed Paşa*]”.

Див. коментар № 12.

17. “...нове посольство везіря турецького Азема [*İrşir Mustafâ Paşa*]...”.

Ідеться про візира Іпсіра Мустафу-пашу (28 вересня 1654 – 19 серпня 1655 рр.). Див. також коментар № 12.

18. *“Хмельницький через цих своїх послів [сотника] Романа [Ждановича] і [писаря] Якова [Челебі] прохав султана відновити свій над ним протекторат, на що султан згодився, надіславши йому десь у вересні 1655 року грамоту і 6 кафтанів”*. Далі прим. 205: *“М. Грушевський погоджується з Костомаровим, що ця грамота було надіслано десь у вересні 1655 року...”*.

У дійсності М. Грушевський дещо плутався в датах цього посольства. Спершу історик згадував, що посольство Романа та Якова вирушило зі Стамбула 20 липня н. ст. 1655 і прибуло до Умані 4 вересня (*Грушевський М. Історія України-Руси*. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1098). Далі він погоджується з Костомаровим, що грамота султана до гетьмана була написана у вересні 1655. *“...не можучи перевірити сього його свідчення, констатуємо, що приблизно так воно в кожному разі мусіло бути”*, – писав дослідник (Там само. – С. 1099). До цього основного тексту М. Грушевський робив доповнення уже наприкінці книжки на основі відомостей Яна Рипки. Як слушно зазначав Дубровський, Грушевський не користувався третьою статтею Рипки (1931), в якій чеський філолог друкував цей документ, подаючи свій переклад паралельно з тогочасним польським і датуючи його останньою декадою рамазана 1065 р. (24 липня – 3 серпня 1655 р.; Дубровський поправляє на 25 липня – 3 серпня (арк. 127, 137), див. далі коментарі № 22, 23, 30). Однак в *“Історії України-Руси”* було використано згадку про це джерело у статті Рипки, виданій у 1928 р.: *Грушевський М. Історія України-Руси*. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1098–1099, 1549. Див.: *Rypka Jan. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám*. – V Praze, 1928. – S. 497; *idem. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea*. – 1931. – Т. 105. – S. 224–231). У підсумку М. Грушевський намагався поєднати ці датування грамоти за Рипкою і Костомаровим, вважаючи на основі зібраних ним відомостей, що козацьке посольство виїхало зі Стамбула з Шагіном-агою 18 липня, а прибуло до Богдана Хмельницького у вересні 1655 р. Отже, як допускав історик, у документі з геттінгенського копіярію дата була не точною. Про політичні обставини переговорів між гетьманом і султаном у цей час див.: *Федорук Я. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою у 1655 році // Хроніка 2000*. – К., 2014. – Т. 95: Україна – Туреччина. – Кн. 1. – С. 266–267, 281–284.

19. *“...маємо лише копію листа Хмельницького до яничарського намісника, коли відряджалася це посольство до Стамбулу”*.

Див.: *Документи Богдана Хмельницького / Упоряд. І. Крип’якевич, І. Бутич*. – К., 1961. – Док. 439. – С. 572–574; датовано березнем 1657 р.

20. *“Хмельницький вступає в турецьке підданство лише 1651 року (це було документально відомо ще з 1852 року – навіть перед Костомаровим і Буцинським)...”*.

Аналізуючи погляди М. Грушевського, Василь Дубровський у цьому місці має на увазі грамоту Мегмеда IV, факсиміле оригіналу й переклад якої французькою мовою Йогана Гаммера-Пургштала було надруковано у Києві, див.: *Памятники Временной комиссии для разбора древних актов*. – [1-е изд.] – К., 1852. – Т. III. – С. 436–440. Цю грамоту він згадував також і в попередньому тексті цієї статті при характеристиці праці Сергія Соловйова (арк. 57). Про публікацію цієї грамоти

Богдан Хмельницький і Туреччина (З приводу статей проф. Я. Рипки)

Київською археографічною комісією див. також: *Кравець М., Ченцова В.* Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького (1650–1651) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 398–399.

21. “*Kod. Gött. turc. 29*”.

Василь Дубровський використовує це скорочення, як воно подано у статті Яна Рипки.

22. “*чернетка листа султана Б. Хм[ельницьком]у з останньої декади рамазана 1065 р. (25 липня – 3 серпня 1655 р.)*”.

У статті Ян Рипка визначав останню декаду рамазана як 24 липня – 3 серпня 1655 р. (*Рупка Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – Т. 105. – С. 231*). Вбачаючи в цьому помилку, Василь Дубровський спершу писав “кінець липня – початок серпня 1655 р.” і потім виправив свій текст. Дату 25 липня – 3 серпня сам Рипка писав у своїй попередній розвідці (*Рупка Jan. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – С. 497*).

23. “*До речі, М. Грушевському вже не довелося скористуватися з матеріялів цієї третьої статті проф. Я. Рипки [1931 р.]*”.

Незважаючи на те, що Василь Дубровський правильно помітив цю деталь, історик все ж не звернув увагу, що про грамоту від султана до Богдана Хмельницького 1655 р. в геттінгенському кодексі М. Грушевський знав з першої публікації Яна Рипки, де він її датував останньою декадою рамазана 1065 (25 липня – 3 серпня 1655 р.) (*Рупка Jan. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin Východní Evropy a slovenstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University k šedesátým narozeninám. – V Praze, 1928. – С. 497*). Див. коментар № 18, 30.

24. “*Це були останні дні перед демісією вел[икого] везіря Мелек Агмед-паши (5.VIII.1650 – 21.VIII.1651), що був приятелем Б. Х[мельницького]*”.

Тут і далі дати правління візирів Василь Дубровський брав з генеалогічного дослідження Едуарда фон Цамбаура (*Zambaur, Eduard de. Manuel de généalogie et de chronologie pour l’histoire de l’Islam. – Hanovre, 1927. – С. 163*). Бугра Аціз, наприклад, подає завершення правління цього візира вереснем 1651 р., див.: *Atsiz Bugra. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: Nach den Chroniken des Vecihi (1637–1660) und des Mehmed Halifa (1633–1660). – München, 1977. – С. XIV*.

25. Великий візир “*...нагадає гетьману Сари-камишського війська...*”.

Сари-камиш (досл. “жовтий очерет”) – турецька назва Запорозжя. Варіанти написання, зокр., див.: *Sary-qamyš* (Рипка), *Sarı qamiş* (Прицак), *Sarı Qamiş* (Рідльмайер/Остапчук). Див.: *Рупка Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního Musea. – 1931. – Т. 105. – С. 213*; *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 157 (прим. 1); *Pritsak Omelian.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – С. 277* (прим. 5), 293; *Riedlmayer Andreás, Ostapchuk Victor.* Bohdan Xmel’nyč’kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // *Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – N 3/4 (December). – P. 458* (прим. 13).

26. “*Вел[икий] везір – Тархунджі Агмед-паша (раджаб 1062 – 20 раджаба 1063, цебто з 19.VI 1652 р. до 20.III. 1653 р.)*”.

Роки правління подано за виданням: Zambaur, *Eduard de*. Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam. – Hanovre, 1927. – S. 163. Про інший варіант (липень 1652 – 23 березня 1653 pp.) див.: *Atsiz Bugra*. Das Osmanische Reich um die Mitte des 17. Jahrhunderts: Nach den Chroniken des Vecihi (1637–1660) und des Mehmed Halifa (1633–1660). – München, 1977. – S. XIV.

27. “...що спирається на звістку з Стамбулу грека Хоми Іваніва [Фома Іванов] з липня 1653 р.”

Фома Іванов – грецький купець, який багато років провів на службі московського царя як агент і збирач новин. У 1657 р. він писав, що перебував на цій службі вже 26 років. Див.: *Ченцова В. Г.* Восточная церковь и Россия после Переяславской рады: 1654–1658: Документы. – М., 2004. – С. 136 (прим. 1).

28. “Під час посольства [Бориса] Репніна[-Оболенського], [Федора] Волконського та Алмаза Івановича до Варшави у квітні – липні 1653 р.”

Наказ великому посольству до Яна Казимира було вироблено у Посольському приказі 4 (14) травня 1653 р. З причини хвороби Федір Волконський не брав участі в цій дипломатичній місії, а його було замінено Федором Хитрово. Переговори з поляками відбулися у Львові у серпні 1653 р.: *Заборовский Л. В.* Последний шанс умиротворения: переговоры Б. А. Репнина во Львове 1653 г. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. – М., 2000. – С. 25, 27–28.

29. “...за браком супроводжуваних документів і при непевному читанні власних імен тяжко ідентифікувати цих послів з якими-небудь певними особами. До того ж навіть сам везір сумнівається, чи були вони взагалі послами”.

У 1980-х роках вивченням цього листа великого візира до Богдана Хмельницького від 23 грудня 1652 р. займався, зокрема, Віктор Остапчук, який здійснив також переклад витягу з нього англійською. Шанталь Лемерсьє-Квельквеже знайшла у стамбульському архіві відповідь гетьмана султанові, датовану гіпотетично січнем 1653 р. (*Lemercier-Quelquejay Chantal*. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques zaporogues au milieu du XVIIe siècle. Une lettre inédite de Bohdan Hmelnicki au Padichah ottoman // Cahiers du Monde russe et soviétique. – 1970. – N 11 (3). – P. 459–461; Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejay. – Paris; The Hague, 1978. – P. 195 (док. E 8548); *Ostapchuk Victor*. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Region: [Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı / Alexandre Bennigsen, Pertev Naili Boratav, Dilek Desai, Chantal Lemercier-Quelquejay. – Paris; The Hague, 1978. – 458 p.] // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. VI. – N 4. – P. 517–518; *idem*. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: The Documentary Legacy of the Crimean-Ottoman Relations // Turcica. – 1987. – T. XIX. – P. 274; *Riedlmayer Andreás*, *Ostapchuk Victor*. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – N 3/4 (December). – P. 453). У результаті цих досліджень було зроблено припущення, що ув'язненим в Очакові козацьким послом міг бути Василь Юрчиц, згадка про якого є в реєстрі Війська Запорозького 1649 р.: *Riedlmayer Andreás*, *Ostapchuk Victor*. Bohdan Xmel'nyč'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol. VIII. – N 3/4 (December). – P. 470 (прим. 1). Про цю проблематику див. також коментар № 18 до статті: *Крип'якевич І.* Турецька політика Б. Хмельницького: (Матеріали) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 187–188.

30. “Щодо дати, то він посилається на думку М. Грушевського, що послі з цим листом відправилися з Стамбулу вже 19 липня 1655 р.. Але Рипка обминає, що трохи далі М. Груш[евський] погоджується з Костомаровим, що ця грамота була надіслана у вересні, цебто він зовсім не солідаризується з думкою Рипки”. Далі примітка: “Хоч Рипка згадує, ніби М. Груш[евський] прийняв його зауваження, посилка Рипки на “Історію України-Руси”, IX т., 2 ч., с. 1541 зовсім не стосується до даного моменту”.

Про непослідовність Михайла Грушевського у датуванні відправлення козацького посольства зі Стамбулу у липні або вересні 1655 р. див. вище коментарі № 18, 23. Однак Василь Дубровський недооцінював значення доповнень, які автор робив до основного тексту “Історії України-Руси”. Насправді Грушевський таки коригував свої висновки з цього питання, враховуючи згадку Рипки про грамоту султана до Богдана Хмельницького з останньої декади рамазана 1065 (25 липня – 3 серпня 1655 р.).

31. “...Рипка проте припускає, що оригінал грамоти з якоїсь причини міг мати іншу дату, ніж ця чернетка”.

У наступних роках таке припущення Рипки знайшло документальне підтвердження з іншим джерелом, який дослідник анує у своїй статті, а саме – лист султана Мегмеда IV до польського короля Яна Казимира. У геттінгенському копіярії документ датовано останньою декадою рамазана 1065 (25 липня – 3 серпня 1655 р.). Оригінал цього листа Зигмунд Абрагамович віднайшов у Стокгольмі й датував його у дійсності першою декадою рамазана 1065 (5–14 липня 1655 р.). Порівн.: *Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního musea.* – 1931. – Т. 105. – С. 214; *Abrahamowicz Zygmunt. Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae.* – Budapest, 1961. – Т. XIII. – Р. 63. Мустафа-ага, який відправився до Яна Казимира зі Стамбула разом з його послом до султана Войцехом Бечинським, потрапив у полон до шведського короля Карла X Густава, і документи його місії до польського короля, таким чином, опинилися у стокгольмському архіві. Про дипломатію, що розвивалася довкола цих подій, див.: *Федорук Я.* Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою у 1655 році // *Хроніка 2000.* – К., 2014. – Т. 95: Україна – Туреччина. – Кн. 1. – С. 270–275.

32. “...ім'я же “Газі” можна вважати почесним титулом сучасника й союзника Б. Х[мельницьк]ого хана Іслам Гірея III^о...”

Gazi – титул у Кримському ханстві, який додавався до імен дворян, воїнів, які довели свою хоробрість у битвах (*Рустемов О.* Кадиаскерские книги Крымского ханства: (Исследования, тексты, переводы). – Симферополь, 2016. – С. 260).

33. “Корисним додатком в цій статті Рипки є публікація ним ще й змісту двох листів султана – хану і королю польському, що датовані також рамазаном 1065 р. і безпосередньо пов'язані з останнім листом султана Б. Хм[ельницьком]у”.

Про віднайдені Зигмундом Абрагамовичем оригінал одного з цих документів – лист султана до польського короля – і уточнення його дати див. коментар № 31.

34. “В другому листі – до короля – (fol. 113 a – 113 b) султан повідомляє, що польський малий посол Albert Bieczyński [Bieczyński; Войцех Бечинський] прибув до султана з листом щодо козаків і щодо допомоги полякам”. Далі примітка: “Про посольство Войцеха (?) Бечинського – див. тамо ж, с. 1097 (посилання на М. Грушевського. – Я. Ф.); за Рипкою (*Rypka Jan. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké*

Porty s Bohdanem Chmelnickým. – S. 214) – це Альберт Бечинський, за якого він не розшукав ніде в джерелах згадок”.

Наприкінці 1654 – на початку 1655 р. при дворі Яна Казимира було розроблено план дипломатичних відносин з Османською імперією на найближчий час, згідно з яким до Стамбула спершу повинен був відправитися звичайний посол з пакетом документів про польсько-турецько-українські відносини, а пізніше, через декілька місяців, – великий посол для укладення договору з Османською імперією. Малим послом, про якого згадує Василь Дубровський і який подає його написання латинкою за текстом Рипки, був каліський ловчий Войцех Бечинський, який часто виконував дипломатичні доручення у відносинах Речі Посполитої з Османською імперією і Кримським ханством, щонайменше з 1644 р. Інструкція до Порти на цей раз була датована 16 лютого н. ст. 1655 р. Про дипломатичні завдання цього посольства і його прибуття до Стамбула див.: Федорук Я. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою у 1655 році // Хроніка 2000. – К., 2014. – Т. 95: Україна – Туреччина. – Кн. 1. – С. 271–272.

У середовищі тюркологів, які не належали до польської історіографії, довгий час виникало питання щодо цього посла та ідентифікації його імені. З цією проблемою зіткнулися, наприклад, видавці опису турецьких, татарських і перських джерел зі стокгольмського архіву (*Türkische, tatarische und persische Urkunden im schwedischen Reichsarchiv / Verz. und beschr. von K. V. Zetterstéen. – Stockholm, 1945. – Dok. 2. – S. 1–2*), а також Ян Рипка і Василь Дубровський (ім'я Альберт – це латинська форма польського імені Войцех), хоча про нього згадував Михайло Грушевський (*Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1097–1098*). Детальний аналіз цього питання здійснив Зигмунд Абрагамович, який на основі текстологічного аналізу цього документа й історичних реалій довів, що в цьому документі йшлося саме про Войцеха Бечинського (*Abrahamowicz Zygmunt. Four Turkish Letters to the King and Chancellor of Poland at the Svenska Riksarkivet in Stockholm // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae. – Budapest, 1961. – Т. XIII. – P. 64–68*).

3

СФРАГІСТИКА

Ігор СИТИЙ (*Чернігів*)

З ІСТОРІЇ СФРАГІСТИКИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІІ – ПЕРША ЧВЕРТЬ ХХ СТОЛІТТЯ)

З другої половини ХVІІІ ст. на території Лівобережної України посилися централізаторські впливи Російської імперії, які мали свої прояви в усіх сферах буття, зокрема у сфрагістичній практиці. З'являються нові різновиди печаток, змінюються їхня форма, зображення, написи, техніка виготовлення відбитку, законодавчі норми. Зазначені зміни особливо яскраво фіксуються в останні роки існування Гетьманщини та подальші роки, коли українська спільнота вступає в т. зв. імперський період своєї історії. Спробуємо простежити ці нові зміни на низці сфрагістичних пам'яток.

У Державному архіві Чернігівської області нами виявлено на перший погляд стандартний, типовий документ, збережений у сотнях примірників. Це “Заставное писмо” від 3 лютого 1777 р. Його варто навести у повному обсязі з огляду на несподівані сфрагістичні результати:

“Записан в книгу земскую Менскую на 1780-й год заведенную под № 25-м на листах 28 и 29

В 1777 году февраля в третий день

Я нижеподписавшийся з сином моим Матвеем дали сие заставное писмо земского Менского суда канцеляристъ Захарию Павловскому в том: вышеписанного третаго числа февраля взяли ми в него Павловского на свою домашнюю надобность готовими денгами девять рублей, а зато поручили ему Павловскому в заставу часть своего предскавского огорода лежащего в приходъ Троецком на улице зовемой Широкой смежного с одной сторонни с отделенною оною половиною на целину, з другой от козака Григория Сидоренка, с третьей по па троицкого Даниила Яновского, а с четвертой от улочки идучой с оной Широкой улицъ на улицу Ребровку на три года, тоестъ следуючого 1780 году февраля на 3 е число, которым огородом он Павловский и должен владеть; и по своему разсуждению ползоваться должен без всякого нашего и чиего либо стороннего препятствия; по прошестю тех трех год должны ми ему Павловскому те взятые в него девять рублей денги все того 780 году отдать, а огород в свое владение принять, а когда могла быть какова огорожа им Павловским на том огороде поставлена яко там совсем уже ветхая и требующая новой поставки то ми при викупе должны за огорожу его наградить по надлежащому или если он согласится и обратно оную взять, принять то не возбраняеть сего буди ж ми тех взятых в него девяти

рублей денег о показанном сроке 780 году февраля 3 дня не отдали, то тот огород должен оставаться в его Павловского владении вечно, а ми должны тогда от него еще получить четири рубля денег, для чего ми сей запис сочиня добровольно на оном з упрощенными от нас персонально свидетелми подписавшись при печатех ему Захарею Павловскому дали.

К сему заставному писму вместо отца своего козака сотнѣ Менской жителя менского Ивана Сидоренка неграмотного по его велению и за себя син его Матвей Сидоренко при печати подписался. М.П.

По персональной прозби вишеподписавшихся козака менского Ивана Сидоренка и сина его Матвея Сидоренка на сем заставном писме во свидетелство при печатех подписались канцелярист сотенной менский Никифор Кармазин. М.П.

Козак сотнѣ Менской Захарій Богдановскій. М.П.

Сей укладний запис персонально возним менським Захарием Павловским при доношении в суд земский представляван и по прозби его в том доношении выраженной в книги земский точностию вписанни прописаним в сем записѣ огородом с виписью возвращен з суда земского повета Менскаго 1780 году марта 18 д.

Писарь земский Козма Петровский.

1780 году априля 30 д. по сему отца моего и моему запису поелику в срок в нем означенной должних девяти рублей господину возному повитовому Захарию Павловскому неуплаченно потому по силѣ написаного в нем отческого заключения тот огород при нем Павловскому вечно оставляю во владении его и значащиеся в нем чотири рубли денги от него принял сполна и в том заквитовал козак менський Матвей Сидоренко”¹.

Менський козак Матвій Сидоренко засвідчив свій підпис круглою, діаметром 14 мм, печаткою на червоному сургучі, із зображенням різдвяної кози (мал. 1)². На популярності подібних печаток у середовищі українського козацтва ми вже зупинялися у своєму монографічному дослідженні³.

Докладне опрацювання двох інших печаток і дало вищезазначені несподівані висновки. Менський сотенний канцелярист Никифор Кармазин скріпив свій підпис круглою, діаметром 15 мм, печаткою на червоному сургучі, із зображенням в овальних щитах гербів Франції (3 лілеї) та Наварри (золоті ланцюги, викладені прямим, андріївським хрестами, та по периметру, в середині щита – смарагд), під закритою короною, по колу напис: “CHPS. REGN VINC IMPER 1779”; під щитами – літера “А” (мал. 2)⁴. Другий свідок – козак

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 674: Личные документы писаря Менского поветового суда Захария Павловского. 1747–1801. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 11–12.

² Ситий І. Особові та посадово-службові печатки XVII – початку XIX ст. (За матеріалами Державного архіву Чернігівської області) // Сіверянський архів: Зб. наук. пр. / Редкол. В. О. Дятлов (гол. ред.) та ін. – Чернігів, 2010. – Вип. 4. – С. 64, мал. 126.

³ Його ж. Козацька Україна: Печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI – XVIII століть. – К., 2017. – С. 354–355.

⁴ Його ж. Особові та посадово-службові печатки XVII – початку XIX ст. – С. 58, мал. 58; його ж. Козацька Україна. – С. 333.

Менської сотні Захарій Богдановський – скріпив свій підпис круглою, діаметром 15 мм, печаткою на червоному сургучі, із зображенням погрудного портрета французького імператора Людовіка XV, по колу напис: “LUD XV D G FR ET NAV. REX”, під портретом знак монетного майстра у вигляді стилізованої квітки – лілея? (мал. 3)⁵. Отже, менські козаки використали як печатку французький луїдор⁶. Точніше, Кармазін – зворотний бік монети, а Богдановський – лицевий. Літера “А” є знаком Паризького монетного двору, а квітка – майстра Charles Norbert Roettiers⁷. Проте деякі деталі написів та іконографії портрета цей висновок дещо підважують і потребують уточнень власне не сфрагістичних, а нумізматичних. Наприклад, не узгоджуються дата “1779” та зазначений імператор, адже Людовік царював з 1715 р. по 1774 р. Можливо, маємо справу з дефектом сургучу або матриці монети і треба читати правдиво “1770”. Ще один варіант пояснення. Кожний свідок приклав якийсь один бік монет різних років карбування. До такого висновку підштовхує зміст документа (чому ми власне і навели його повністю), з якого випливає, що він фактично був складений не 1777 р., а 1780 р. Возний як зацікавлена особа, та ще й офіційна, був спроможний на таку маніпуляцію. Не вдалося нам відшукати в монетній іконографії портрета імператора з такою короткою шиєю та комірцем, вкритим вертикальним штрихуванням. Хай там як, а головний висновок залишається в силі – менські козаки Кармазін та Богдановський використовували як печатку французьку монету!

Ще один характерний примірник приватної сфрагістики 2-ї половини XVIII ст. Печатка трьохгранна, бронзова, 30×21×16 мм, виллоподібний держак втрачений; збереглися два виступи для його кріплення (мал. 4–7). Зображення: на 1-й грані в овальному щиті якір, над ним хрест, обабіч літери Г М Д П (вирізані у зворотний бік); над щитом коронований шолом, обабіч закритої корони крила; навколо щита намет. На 2-й грані – по центру у картуші 4-хпелюсткава квітка, обабіч дві стилізовані колони, під закритими коронами з хрестами, тло колон вкрите орнаментом; під колонами стилізований орнамент, вкритий штрихуванням; угорі, над картушем 5-тизубцева відкрита корона. На 3-й грані – угорі закрита корона, під нею орнамент у вигляді 2-х завитків, під ним серце, обабіч якого стилізований орнамент⁸. Такі комбіновані печатки були покликані до життя реаліями XVIII ст., коли розширилося коло осіб, які мали право на печатку, та різким збільшенням обсягу документів, що потребували наявності печатки⁹. Подібною печаткою могли скористатися одразу 3 особи для засвідчення свого підпису на купчому записі, що було дуже зручно.

З кінця XVIII ст. відбулися значні зміни щодо печаток навчальних закладів. Канули у небуття печатки з зображеннями патронів, відповідними

⁵ Його ж. Особові та посадово-службові печатки XVII – початку XIX ст. – С. 55, мал. 20.

⁶ Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата / Пер. с нем. – М., 1982. – С. 139; Standart Catalog of Word Coins. 1701–1800. – USA; Krause publications, 2010. – S. 231.

⁷ Ibidem. – S. 181.

⁸ Збірка О. Ємця (Чернігів). Придбана у жовтні 2017 р. Знайдена під Черніговом.

⁹ Детальніше про це див.: Ситий І. Козацька Україна. – С. 344–345, 361–364, 518–522.

написами, що були виготовлені на замовлення керівництва того або іншого закладу згідно з усталеною традицією та власним смаком¹⁰. І зображення, і написи тепер встановлювалися імперською владою. Розглянемо ці новації на низці печаток Чернігівської дирекції училищ.

Перша за часом свинцево-олов'яна печатка, овальна, 28×32 мм, товщина 8 мм, висота штиря під ручку 20 мм (мал. 8–9). Зображення: державний герб Російської імперії¹¹, по колу напис: “ЧѢРНИГОВСКОЙ ДИРЕКЦІ: УЧИЛИЩЪ”. За іконографією герба матриця печатки ймовірно була виготовлена у 1820-х – 1830-х рр.¹². При цьому треба мати на увазі, що печатки з такою іконографією найбільш широко вживалися у 1830-х – 1850-х рр.¹³.

Історія появи подібних печаток в Російській імперії, а відповідно у Чернігівській губернії, сягає кінця XVIII ст. Згідно зі статутом 1787 р. (фактично 5 серпня 1786 р.) були створені Чернігівське та Новгород-Сіверське головні народні училища, Погарське, Стародубське, Глухівське, Ніжинське малі народні училища¹⁴. 26 січня 1803 р. було видано царський указ про запровадження училищ, у якому зокрема йшлося про посади губернського директора училищ, “который определяется главным правлением училищ”¹⁵. Створене Міністерство народної освіти вводить у дію 1807 р. новий учи-

¹⁰ Там само. – С. 512–517.

¹¹ Це третій різновид герба, який використовувався на монетах з 1817 до 1839 рр. Його головною ознакою є т. зв. Олександрівський орел, тобто птах, розпластаний по горизонталі (Дьячков А. Н., Узденников В. В. Монеты России и СССР: Определитель. – М., 1978. – С. 165). Збірка О. Ємця (Чернігів). Знайдена на березі болота на околиці смт Мала Дівиця Прилуцького р-ну Чернігівської обл. Придбана 2016 р.

¹² У Державному архіві Чернігівської області зберігається лист від 14 травня 1818 р. з Міністерства духовних справ та народної освіти до Чернігівської дирекції училищ (ф. 229. – Оп. 1. – Од. зб. 14. – Арк. 109). До 1820 р. включно директор училищ скріплював документи печаткою гімназії.

¹³ Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського (далі – ЧОІМ), інв. № Ал 506/5/21 (печатка Полтавської палати цивільного суду на заповіті від 29 листопада 1834 р.); інв. № Ал 504/6/2 (печатка Полтавського “приказа общественного призрения” на “билете” від 26 січня 1835 р.); інв. № Ал 504/76/5 (печатка Чернігівської палати цивільного суду на купчій від 7 лютого 1842 р.); печатка Борзенського повітового суду на купчій від 20 березня 1842 р.); інв. № Ал 504/13/8 (печатка Полтавської духовної консисторії на свідоцтві від 19 листопада 1846 р.); інв. № Ал 504/13/9 (печатка прилуцького повітового предводителя на свідоцтві від 8 січня 1847 р.); інв. № Ал 502/56/66 (печатка путивльського земського ісправника на листі від 18 вересня 1852 р.); інв. № Ал 504/76/11 (печатка конотопського земського ісправника на копії “вводного листа” від 14 липня 1854 р.); інв. № Ал 550 (печатка Черноострівського дворянського повітового училища на “билете” від 25 жовтня 1858 р.).

¹⁴ Краткие сведения о современном положении начального образования в Черниговской губернии / Сост. Т. Н. Голиков, введ. Ф. И. Делекторского. – Чернигов, 1913. – С. III. Детальніше про хід реформи див. Маслійчук В. Училищна реформа в Чернігівському та Новгород-Сіверському намісництвах 1788–1796 рр. (кілька міркувань) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С. 140–149; Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804–1805 навчальний рік / Підгот. до друку і передм. С. Воїнова // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 76–99; Тутолмин М. Т. Столетие Черниговской гимназии (1805–1905). – Чернігів, 1906.

¹⁵ Полный свод законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20597. – С. 437.

лищний статут, згідно з яким Чернігівське (1805, ще до появи статуту) та Новгород-Сіверське головні народні училища були трансформовані у гімназії (1808), а малі – у повітові, які підпорядковувалися директору гімназії¹⁶. Директору допомагали штатні наглядачі повітових училищ (до введення в дію Положення про управління народними училищами від 25 травня 1874 р.). Таким чином, у цій структурі управління одна особа обіймала дві посади – директор гімназії, він же директор народних училищ¹⁷. Окрім цього були створені Чернігівська губернська училищна рада та 15 повітових училищних рад¹⁸.

1828 р. було видано статут гімназій, повітових та парафіяльних училищ¹⁹. У гл. 6 статуту “Общие права и преимущества учебных заведений, подведомственных университетам”, § 288, йшлося про відповідні печатки: “Каждое из сих учебных заведений имеет свою печать с государственным гербом и надписью: Губернской такой-то Гимназии, или Уѣзднаго такого-то Училища, и т.д.”²⁰.

Під час відвідання Остерського краєзнавчого музею у жовтні 2016 р. нами була виявлена пізніша модифікація печатки дирекції: на коричневому сургучі, кругла. Зображення: державний герб Російської імперії, по колу напис: “ДИРЕКЦИИ УЧИЛИЩЪ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ”. 1843 р. (мал. 11)²¹.

Варіант цієї печатки: на синій мастиці, кругла, діаметр 28 мм. Зображення: державний герб Російської імперії, по колу напис: “ДИРЕКЦИИ УЧИЛИЩЪ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ :”. Виявлена на свідоцтві від 30 листопада 1864 р.: “Дано сіе из Дирекции Училищ Черниговской губернии, за подписью и приложением казенной печати” (мал. 12)²².

Для порівняння подаємо опис подібної печатки Подільської губернії: на коричневому сургучі, кругла, діаметр 28 мм. Зображення: двоголовий орел, на грудях якого у щитку герб Подільської губернії, по колу напис: “ПЕЧ. ДИРЕКЦИИ УЧИЛИЩЪ ПОДОЛЬ. ГУБЕРНИИ”. Виявлена на зовнішньому

¹⁶ Краткие сведения о современном положении начального образования... – С. V.

¹⁷ Там само. – С. VI.

¹⁸ Там само. – С. VIII.

¹⁹ Там само. – С. VI. Училища Чернігівської губернії були підпорядковані Харківському навчальному округу до відкриття Київського навчального округу (1832). 1869 р. започатковані міністерські училища під орудою Чернігівської дирекції. 31 січня 1872 р. видане Положення про міські училища, внаслідок чого повітові училища стали міськими. У такому вигляді з певними модифікаціями система початкової освіти на Чернігівщині проіснувала аж до краху царату у 1917 р.

²⁰ Електр. ресурс: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/ru/thumb/d/da>. Зразок печатки повітового училища: угорі зображений герб Російської імперії, під ним напис: “П ЧЕРНООСТРОВСКАГО ДВОРЯНСКАГО / УЪЗДНАГО УЧИ/ЛИЩА”. Сажовий відбиток, діаметр 28 мм. “Билет” на проїзд від 25 жовтня 1858 р.: “Дан сей билет ... за приложением казенной печати” (ЧОІМ. – Інв. № Ал 550. – Арк. 12, мал. 10). Снт Чорний Острів тепер у складі Хмельницької області.

²¹ Виявлена на документі, що зберігається в бібліотеці Остерського краєзнавчого музею – № 3629. “Кассовая книга о приходе и расходе денежных сумм Остерского уездного училища на 1843 г.”.

²² ЧОІМ. – Інв. № Ал 603/241/1. – Арк. 1.

боці листа директора училищ Подільської губернії директорів училищ Чернігівської губернії від 21.10.1858 р. (мал. 13)²³.

Порівняння чотирьох печаток показує, що головні відмінності полягають в іконографії герба та формі печаток, дещо різниться напис. При цьому не треба забувати, що на печатках деяких вищих навчальних закладів зустрічається комбінація імперської символіки зі спеціальною. Наприклад, на печатці Харківського колегіуму 1806 р. бачимо таке зображення: угорі стрічка з 3-ма хрестами, під нею у картуші герб Російської імперії, на грудях орла у щиті напис “МАРІЯ”, під орлом – змія обвиває чашу²⁴. Невдовзі цей заклад був трансформований в університет, відповідно з’явилася нова печатка: овальної форми, 34×29 мм, зображення: герб Російської імперії, під ним зліва направо – змія обвиває жезл, глобус, терези, арфа, на грудях орла герб Харкова – ріг достатку; по колу напис: “ПЕЧ:ИМПЕРАТОРСКАГО ХАРЬКОВСКО:УНИВЕРСИТЕТ :”²⁵. Тут через символіку, окрім державного підпорядкування, географічного та адміністративно-територіального розташування, віддзеркалені основні факультети закладу.

Наступна група печаток знайомить нас з оригінальним різновидом приватних печаток ХІХ ст.

Бронзова, кругла, діаметр 23 мм, товщина 3 мм, штир для ручки втрачений. Зображення: по колу напис: “ЧГСУСМ” (“Черниговской губернии Сосницкого уезда села [Макошино]”), по центру: “ЛС 1852” (ініціали власника та рік). Варіанти назви села: “Масалаевка, Максаки, Михайловка” (мал. 14)²⁶. Літери вирізані у зворотний бік.

Бронзова, кругла, діаметр 24 мм, товщина 2 мм, штир для ручки втрачений. Зображення: по колу напис: “Г.Ч.УС.Б” (“Губернии Черниговской Уезда Сосницкого [села] Бреч”), по центру: “Г.Т 1852” (ініціали власника та рік)²⁷. Варіанти назви села: “Баба, Борковка, Блистова, Буда”. Літери вирізані у зворотний бік (мал. 15).

Бронзова, кругла, діаметр 23 мм, товщина 5 мм, штир для ручки втрачений. Зображення: по колу напис: “ЧЕР. Г. СОС. УЪЗ. С. ПЕТ. НИК. СТЕ. ЗАВО.” (“Черниговской губернии Сосницкого уезда села Петровки? Николая? Степановича? Заводовского?”), по центру: “ПМЛ 1854” (ініціали власника та рік)²⁸. Літери вирізані у зворотний бік (мал. 16). Відомий відбиток цієї печатки на склі (мал. 17).

Мідна, кругла, діаметр 23 мм, товщина 5 мм, кругла обійма діаметром 14 мм під ручку втрачена. Зображення: по колу напис: “ЧЕР. ГУБ. С.У. Д.Ж.

²³ Там само. – Інв. № Ал 550. – Арк. 7 зв.

²⁴ Печатки навчальних закладів, духовних установ та поліцмейстерів І половини ХІХ ст. (За матеріалами Державного архіву Чернігівської області) // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 30, 32, мал. 12.

²⁵ ДАЧО. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 47: Черниговской гимназии книга прихода и расхода сверхштатной суммы 1826 года. – Арк. 30 зв.

²⁶ Збірка О. Ємця (Чернігів). Знайдена під с. Ловинь Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. Придбана 2012 р.

²⁷ Збірка О. Ємця (Чернігів). Знайдена під смт Корюківка Чернігівської обл. Придбана 2016 р.

²⁸ Збірка О. Ємця (Чернігів). Знайдена під Житомиром. Придбана 2014 р.

З історії сфрагістики Лівобережної України...

Г.Н.Т 1855” (“Черниговской губернии Сосницкого уезда деревни Жукля / або Жуковичи”, далі ініціали власника та рік)²⁹. Літери вирізані у зворотний бік. Правий бік зім’ятий (мал. 18–19).

Нічого подібного серед оприлюднених сфрагісів XIX ст. нам не зустрічалося. Складається враження, що маємо справу з локальною сфрагістичною традицією або модою, яка побутувала у Сосницькому повіті Чернігівської губернії у 1850-і рр. у середовищі управителів маєтків. Можна припустити, що печатками опечатували якісь вироби. Для прояснення цієї колізії потрібні додаткові дані, в першу чергу в архівах знайти відповідні відбитки, які дадуть відповідь щодо приналежності печаток, їхнього статусу, функціонального призначення, географії розповсюдження, хронології побутування тощо.

Остання печатка нашої розвідки належить до категорії нечисленних сфрагісів, в яких зазначено ім’я особи, її професія, ремесло, місце проживання.

Бронзова, прямокутна, 25×39×7 мм, висота мідної ручки 25 мм (саморобна, припаяна пізніше). Напис: “ЗОЛОТЫХЪ ДЪЛЪ МАСТЕРЪ Г.Б. КРАВЦЪ ВЪ ЧЕРНИГОВЪ” (мал. 20–21)³⁰. Кінець XIX – початок XX ст. Подібні печатки застосовувалися для нанесення сухого відбитку за допомогою спеціальної машинки. Літери вирізані у зворотний бік.

За інформацією вченого секретаря Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського Максима Блакитного Гірша Кравц у 1922 р. мешкав у Чернігові на вул. Гонча, 13, мав ювелірну крамницю. У цей час йому було 53 роки, тобто народився 1869 р. Отже, печатку чи він сам вирізав, чи замовив десь у 1890-і рр. і користувався нею щонайменше до 1919 р. включно. Як відомо, 19 січня 1919 р. владу у місті захопили більшовики і поступово стали витісняти з побуту все, що було пов’язане з минулим, у т. ч. і печатки. Остання печатка цікава і з огляду на те, що відкриває нам ім’я ще одного ювеліра, адже Г. Кравц не згадується у спеціальній літературі³¹.

Мал. 1. Печатка Матвія Сидоренка

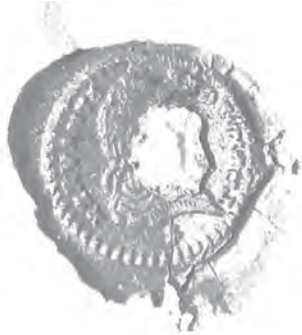

Мал. 2. Печатка Никифора Кармазіна

²⁹ Збірка О. Ємця (Чернігів). Придбана у жовтні 2017 р. у жителя Вінниці, який купив печатку у 2012 р.

³⁰ Збірка О. Ємця (Чернігів). Куплена у Харкові 2016 р.

³¹ *Иванов А. Н.* Мастера золотого и серебряного дела в России (1600–1926). – М., 2002.

Мал. 3. Печатка Захарія Богдановського

Мал. 4. Печатка невідомого

Мал. 5–7. Печатка невідомого

Мал. 8–9. Печатка Чернігівської дирекції училищ

Мал. 10. Печатка Чернострівського повітового училища

Мал. 11. Печатка дирекції училищ Чернігівської губернії

З історії сфрагістики Лівобережної України...

Мал. 12. Печатка дирекції училищ Чернігівської губернії. Варіант

Мал. 13. Печатка дирекції училищ Подільської губернії

Мал. 14. Печатка невідомого

Мал. 15. Печатка невідомого

Мал. 16. Печатка невідомого

Мал. 17. Печатка невідомого (на склі)

Мал. 18. Печатка невідомого ГННТ

Мал. 19. Печатка невідомого ГННТ

Мал. 20–21. Печатка Гірши Кравця

Ігор СИТИЙ

Ігор Ситий (Чернігів). З історії сфрагістики Лівобережної України (Друга половина XVIII – перша чверть XX століття)

У статті розглядаються різні печатки на типовому документі у сотнях примірників “Заставном письме” від 3 лютого 1777 р., який зберігається в Державному архіві Чернігівської області. Детальний аналіз печаток дозволив зробити висновок, що у Сосницькому повіті Чернігівської губернії в 1850-х роках склалася місцева сфрагістична традиція серед управителів маєтків.

Ключові слова: печатка, козацька Україна, Російська імперія, освіта.

Ihor Syty (Chernihiv). On the History of Sigillography in Eastern Ukraine (From the Late Eighteenth to Early Twentieth Century)

The article discusses different kinds of stamps in “pledge” as typical documents which are stored in the State Archive of Chernihiv Region. The author notes a local sigillographical tradition in 1850 among the governors’ estates in Sosnytsia district, Chernihiv province.

Keywords: stamp, Cossack Ukraine, Russian Empire, education.

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів)

**ПЕЧАТКИ ПОРОХНИЦЬКОГО ДЕКАНАТУ
ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЄПАРХІЇ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ**

У незалежній Україні регіональні студії, присвячені церковній сфрагістиці, охопили різні сфери застосування печаток. Найбільші осередки цих досліджень – Львів, Київ – об’єднали провідних вітчизняних науковців. Протягом останніх двох десятиліть організовано низку конференцій, семінарів, видано численні тематичні збірники, до наукового обігу запроваджено багатий сигілографічний матеріал, описано чимало сфрагістичних колекцій музеїв та архівів. Яскравим свідченням активного розвитку і вагомим результатом церковної сфрагістики в Україні є, зокрема, й довідкове видання “Ілюстрований бібліографічний покажчик з української сфрагістики”, укладене Віталієм Гавриленком¹, яке охоплює поділену за тематичними блоками літературу з української сфрагістики з кінця ХVІІІ ст. й до 2015 р. На сучасному етапі проводяться дослідження як інституційних печаток², так й

¹ Ілюстрований бібліографічний покажчик з української сфрагістики / Упоряд. В. Гавриленко. – К., 2015. – 232 с. + 40 с. іл.

² *Алфьоров О.* Символи Чернігівської єпархії ХІІ ст. за сфрагістичними матеріалами // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2012. – Ч. 58. – С. 7–8; *Борщевич В.* Волинська церковна сфрагістика (20–80-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2001. – 135 с.; *Денисова Т.* Матриці печаток парафіяльних церков Перемишльської греко-католицької єпархії у сфрагістичній колекції Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького // НумізMATика і фалеристика. – К., 2011. – № 3. – С. 6–11; *її ж.* Дослідження колекції сфрагістики Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького // Музеї Львова: події, колекції, люди: Матер. наук.-практ. конф. (Львів, 27–28 жовтня 2011 р.). – Львів, 2012. – С. 59–63; *її ж.* Матриця печатки церкви с. Зіболки Куликівського деканату Перемишльської єпархії другої половини ХІХ ст. // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2013. – Ч. 59. – С. 3–4; *Довган Л.* Печатки парохій та деканатів Станіславівської єпархії кінця ХVІІІ – першої половини ХХ ст. на документах Державного архіву Івано-Франківської області // П’ята наукова геральдична конференція (Львів, 10–11 листопада 1995 р.): Зб. тез повідомл. та допов. – Львів, 1995. – С. 25; *Перкун В.* Печатки православних інституцій та духовництва (за матеріалами Державного архіву Вінницької області ХІХ – першої третини ХХ ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. на пошану академіка Валерія Андрійовича Смоля. – К., 2000. – Вип. 10. – Ч. 5. – Част. 1. – С. 153–168; *їого ж.* Конфесійні печатки Правобережної України як топонімічне джерело (1795–1942 рр.) // Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2001. – Ч. 5. – С. 264–269; *їого ж.* ...І печаткою стверджую. З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ –

особових³, охоплюючи різні території й, хронологічно, різні періоди та різні конфесії. У рамках цих студій було зосереджено увагу також на церковній сфрагістиці в Галичині в період австрійського панування. Та, незважаючи

XX ст.). – К., 2002. – 127 с.; *його ж.* Українські церковні печатки із зібрань Національного музею у Варшаві та бібліотеки фундації кн. Чарторийських при Національному музеї у Кракові // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – К., 2004. – Ч. 11. – Част. 1. – С. 268–276; *Ситий І.* Печатки вищих церковних інституцій і монастирів Східної України XVI–XVIII століть: Спроба опису // Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2000. – Т. ССXL. – С. 278–283; *його ж.* Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – 54 с.; *його ж.* Печатки Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2001. – Ч. 31. – С. 3; *його ж.* Печатка чернігівського Спасо-Преображенського собору. – Чернігів, 2012. – Вип. 1. – С. 128–129; *Скочиляс І.* Печатки Перемиської греко-католицької катедри кінця XVIII – початку XX ст. // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2008. – Ч. 46. – С. 2–3; *її ж.* Печатки деканатів Перемишльської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XX ст.: Дослідження і каталог. – Львів, 2014. – 184 с. + іл.; *її ж.* Печатка Перемиської греко-католицької консисторії 1866 р. // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2016. – Ч. 69. – С. 4; *її ж.* Печатки Мостиського деканату Перемиської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2017. – Вип. 19–20. – С. 444–460; та ін.

³ *Алфьоров О.* Молівдовули київського митрополита Михаїла (1130–1145 рр.) за матеріалами сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. 2. – С. 151–158; *його ж.* Молівдовули невідомих з джерел руських єпископів Іоанна Галицького та Миколая Білгородського (за матеріалами сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2012. – Вип. 3. – С. 241–255; *Алексеєнко Н. А.* Печати церковних ієрархів із Херсона // *Notos.* – Kraków, 1999–2000. – Т. 28–29. – S. 95–103; *його ж.* Печать херсонского епископа эпохи иконоборчества // Культурные памятники в мировой культуре: Сб. науч. тр. – Севастополь, 2004. – С. 4–7; *Андрощук Ф.* Печатки чернігівського єпископа Антонія Гречина // *Ruthenica: Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи.* – К., 2011. – Т. 10. – С. 229–233; *Денисов В.* Герб митрополита чернівецького і буковинського Української Православної Церкви // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2002. – Ч. 26. – С. 5; *Денисова Т.* Матриця гербової печатки єпископа Лева Шептицького (1717–1779) // Нумізмати́ка і фалеристика. – К., 2011. – № 4. – С. 34–36; *її ж.* Унікальна матриця печатки митрополита Антонія Ангеловича першої чверті XIX ст. // Нумізмати́ка і фалеристика. – К., 2015. – № 1. – С. 9–10; *Жуков І.* Вишляя печать митрополита киевского Георгия // Нумізмати́ка і фалеристика. – К., 2010. – № 1. – С. 28; *Перкун В.* Печатка митрополита Андрея Шептицького // *Людина і світ.* – К., 2003. – № 5. – С. 39; *його ж.* Дві печатки київського митрополита Макарія II 1540 і 1549 рр. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. Генеалогія та геральдика. – К., 2014. – Ч. 24. – С. 145–151; *Перкун В., Білоус Н.* “Печатію своєю назнаменовал...” Печатка київського митрополита Іова (Йова) Борецького (1620–1631) // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. 2. – С. 159–169; *Скочиляс І.* Печатки владики Михайла Левицького (1774–1858 рр.) (за матеріалами Кабінету спеціальних історичних дисциплін Археологічного музею Львівського національного університету ім. І. Франка) // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2013. – Ч. 59. – С. 2–3; *її ж.* Печатки єпископа Перемишльського, Самбірського і Сяноцького Константина (Чеховича) // Археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19–20. – С. 154–166; *її ж.* Печатка перемиського єпископа Йосафата Коциловського // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – Львів, 2017. – Ч. 73. – С. 2–3; та ін.

Печатки Порохницького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії...

на всі досягнення, актуальними залишаються пошуки та впровадження до наукового обігу нового сигілографічного матеріалу й формування повної бази даних дотичної церковної сфрагістики. На прикладі парафіяльних печаток Порохницького деканату простежимо основні процеси, що відбувалися впродовж столітнього періоду.

Порохницьке намісництво було розташоване у західній частині Перемишльської греко-католицької єпархії, що тепер на території сучасної Республіки Польщі. За чисельністю одне з найменших у єпархії – налічує лише 10 парафій⁴. Опрацьовуючи фонди Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІАЛ) та Державного архіву в Перемишлі (Archiwum Państwowe w Przemyślu; далі – АРР), було виявлено відтиски 20-ти різних церковних печаток та 1-ї деканатської⁵, з них по два різні варіанти у 7-ми парафіях, по три – у 1-ій. Лише в Порохнику зафіксовано використання штампа впродовж 1913–1915 рр.⁶

Титулатура храмів Порохницького деканату вирізняється різноманітністю: Миколаю чудотворцю (Боратин), Архангелу Михаїлу (Заміхів), Воздвиженню Чесного Хреста (Комарівка), апостолам Петру і Павлу (Розбор Округлий), Преображенню Господньому (Скопів), Св. Симеону Стовпнику (Хиринка). Та найбільша кількість церков (5 парафій) була посвячена Богородиці⁷, а саме – Собор Пресвятої Богородиці (Бахів, Розвиниця), Різдва

⁴ Очевидно, що така незначна кількість парафій була характерна для Порохнянського деканату упродовж усього XIX ст. За Шематизмами вдалося простежити, що у першій половині XIX ст. владичтво налічувало 11 парафій – існувала ще одна у с. Розвиниця з посвятою Собор Пресвятої Діви Марії та мала статус капеланії (Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos gr. cathol. Premisliensis pro anno domini M.D.CCC.XXXI. – Premisliae, 1831. – P. 27; Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro anno Domini M.D.CCC.XL. – Premisliae, 1840. – P. 21), а у 1842 р., вона фігурує уже як філіальна церква парафії Полнятичі (Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco-catholicae Premisliensis pro anno Domini M.D.CCC.XLII. – Premisliae, 1842. – P. 22). З цього часу загальна кількість парафій залишалася незмінною – 10 (Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco-catholicae Premisliensis pro anno Domini. M.D.CCC.XLIII. – Premisliae, 1843. – P. 21–23; Схиматізмъ Всего Клира руского-католического епархій Перемишльской на годъ отъ рожд. Хр. 1879. – Перемишль, 1879. – С. 323–325; Шематизмъ Всего Клира греко-католического епархій соединенныхъ Перемишльской Самбѣрской и Сянѣцкой на рѣкъ вѣдъ рожд. Хр. 1910. – Перемишль, 1909. – С. 313–321).

⁵ Детальніше про печатку намісницького уряду див.: *Скочиляс І.* Печатки деканатів Перемишльської греко-католицької єпархії... – С. 34–35, 130, 152.

⁶ Використання штампа замість печатки на парафіяльних документах у Перемишльській єпархії зустрічається рідко. У даному випадку він був прямокутної форми, розміром 11×72 мм, без обідків, без зображення, напис розташований у два рядки: Греко-катол. Уряд парохіяльний в ПОРОХНИКУ (ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 38. – Спр. 511. – Арк. 9, 14, 21, 22 зв.).

⁷ Про значне поширення культу Богородиці в Галичині див.: *Скочиляс Ігор.* Титулатура українських церков Галичини на початку 30-х років XVIII ст. // *Історія релігій в Україні: Матеріали VII міжнародного круглого столу* (Львів, 11–13 травня 1998 р.). – Львів, 1998. – С. 232–235; *Скочиляс І.* Богородичні сюжети в парафіяльних печатках Перемишльської єпархії XIX – початку XX століття // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 151–173.

Пресвятої Богородиці (Кривча), Покрову Пресвятої Богородиці (Полнятичі⁸) та Успіння Пресвятої Богородиці (Порохник)⁹.

За хронологією документів, на яких збереглися відтиски, а також за датами в легенді можна визначити період використання штемпелів. У Порохницькому намісництві простежуємо наступну картину: т. зв. “давні” печатки¹⁰ мають досить тривалий період застосування – від 1-го року до 98-ми років¹¹; “нові” – від 1-го року до 19-ти років¹². В окремих випадках, коли збереглися архівні документи з відтисками кількох варіантів штемпелів, що належали одній парафії, термін використання печаток визначається з точністю до року. Наприклад, у Розборі Округлому перша печатка функціонувала впродовж 1874–1902 рр. (до 14 червня 1902 р. включно)¹³; другий штемпель використовувався коротко – протягом 1902 р. (з 16 червня 1902 р.)¹⁴; третя матриця застосовувалася у 1903–1914 рр. (з 15 січня 1903 р.)¹⁵. Отже, спираючись на дати документів, можна стверджувати що першою толокою послуговувалися до 14 червня 1902 р., другою – з 16 червня 1902 р. і, ймовірно, до січня 1903 р., третьою – з 15 січня 1903 р. наявність достатньо широкої джерельної бази уможливорює визначення терміну використання печатки до одного місяця.

У Порохницькому деканаті фіксуємо порушення функцій урядового штемпеля та використання замість нього парафіяльного. Церковну печатку

⁸ У переважній більшості випадків посвяти храмів лягали в основу сюжетного зображення на печатках, відповідно до розпоряджень австрійського уряду кінця XVIII ст. Але траплялися й винятки, так парафія Полнятичі мала посвяту Покрову Пресвятої Богородиці, що чітко зафіксовано у Шематизмах (Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos gr. cathol. Premisliensis pro anno domini M.D.CCC.XXXI. – Premisliae, 1831. – P. 27; Шематизмъ Всего Клира греко-католического епархій... – С. 316), але на обох печатках (1798–1896 та 1897–1916 рр.) зображено св. Онуфрія.

⁹ Схожа тенденція характерна й для інших деканатів епархії, зокрема Мостиського: *Скочиляс І. Печатки Мостиського деканату Перемишльської греко-католицької епархії...* – С. 444–460.

¹⁰ Опрацьовуючи сфрагістичний матеріал у межах усієї Перемишльської епархії, було здійснено поділ на “давні” (вигравіювані в кінці XVIII – на початку XIX ст., що функціонували до останньої третини-чверті XIX ст. (а подекуди і до початку XX ст.)) та “нові” печатки (виготовлені в останній третині-чверті XIX ст. і на початку XX ст., що вирізнялися кардинально іншими підходами до карбування штемпелів, зокрема, заміною зображень написами, новим змістом легенд, пристосованістю до тогочасних матеріалів як для виготовлення основи штемпеля, так і для відтисків тощо).

¹¹ Так, зокрема, у парафіях Бахів матриця використовувалася щонайменше протягом 24-х років, у парафії Заміхів – 94-х років, Комарівка – 31-го року, Кривча – 25-ти років, Полнятичі – 98-ми років, Розбор Округлий – 28-ми років тощо.

¹² Другий штемпель функціонував менший період, зокрема, у парафіях Боратин – 17 років, Заміхів – 10 років, Кривча – 7 років, Полнятичі – 19 років, Порохник – 4 роки, Хирина – 4 роки тощо.

¹³ ЦДАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1309. – Арк. 68; Спр. 1182. – Арк. 69 зв., 77; Спр. 1217. – Арк. 96; Спр. 1232. – Арк. 47, 65; Спр. 1271. – Арк. 73; Спр. 1284. – Арк. 56 зв., 57, 82, 83, 95 зв., 96 зв. 98, 100; Спр. 1290. – Арк. 52, 53 зв., 64, 65 зв.; Оп. 13. – Спр. 11266. – Арк. 18; Спр. 11267. – Арк. 5; АРР. – Ф. 142. – Спр. 5386. – Арк. 365.

¹⁴ АРР. – Ф. 142. – Спр. 5319. – Арк. нема.

¹⁵ ЦДАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 11268. – Арк. 8, 16, 63, 71; Оп. 38. – Спр. 535. – Арк. 59; Спр. 1048. – Арк. 9.

Печатки Порохницького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії...

Розбору Округлого (1874–1902) застосовували як намісницьку, для засвідчення документів різних парафій цього деканату впродовж 1885–1899 рр., зокрема парафій Боратин¹⁶, Заміхів¹⁷, Комарівка¹⁸, Кривча¹⁹, Полнятичі²⁰, Скопів²¹ тощо.

Саме декан о. Яків Неронович, котрий у цей же період був священником в Розборі Округлому, завіряв матрицею цієї парафії усю документацію деканату, при цьому подавався відповідний запис, на кшталт: “Potwierdzam w całej rozciągłości. Rozborz Okrągły dnia 27 wrzesnia 885. x Jakob Ielita Neronowicz. Dziekan Pruchnicki”²²; “Предложеный выказъ конгруальный ... его содержания подтверждается отъ уряда деканального. Розборъ-Округлый дня 30 вересня 885. Я. Нероновичъ Деканъ Порохницкій”²³; “Выказъ доходовъ епітрахіальныхъ подтверждается зъ стороны уряда дек. Порохницкого для его точного содержания Розборъ Округлый дня 17 жолтня 885. Якоб Єлита Нероновичъ Деканъ Порохницкій”²⁴. Таку підміну, ймовірно, можна пояснити відсутністю урядової матриці в Порохнянському деканаті²⁵.

Упродовж більш як столітнього періоду використовувалися різні матеріали для відбитків, спочатку ще були сургуч, сажа та папір з мастикою, згодом стали також застосовувати чорнило та фарбу. Усі досліджувані печатки за формою є овальні (17 шт.) та круглі (4).

Легенди розміщувалися навколо зображення, в одних випадках були відділені від малюнка двома концентричними колами чи овалами, в інших – ні. У тексті між словами використовували різноманітні роздільники, як-от крапки, двокрапки, розетки, хрестики тощо. Повністю відсутнє зображення у печатках парафій Заміхів (1896–1906) та Розбор Округлий (1902), там написи розташовані і по колу, і в горизонтальних рядках й також заповнюють центральну частину.

Переважно мовою легенд була українська (18 шт.), рідко – польська (1 шт.) та українсько-польська (1 шт.). Написи містили інформацію про інституцію, якій належав штемпель, назву парафії, подекуди її конфесійну приналежність (у 6-ти матрицях – Боратин (1899–1916), Заміхів (1896–1907), Полнятичі (1897–1916), Розбор Округлий (1902) і (1903–1914), Хиринка (1899–1903)), посвяту храму (відображали лише 3 штемпелі – Порохник (1904–1908), Розбор Округлий (1903–1914), Хиринка (1899–1903)) і дату виготовлення матриці (представляла 1 печатка – Заміхів (1885)). Наприклад: * ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ БАХОВСКОЙ; † ГР. К. УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ въ БОРАТЫНЪ; PIECZENC ~ CERKWI ~ ZAMIESCHOWSKIEI ~ 1791~ ~; +

¹⁶ Там само. – Оп. 20. – Спр. 1182. – Арк. 69 зв., 77.

¹⁷ Там само. – Спр. 1217. – Арк. 96.

¹⁸ Там само. – Спр. 1226. – Арк. 49, 64.

¹⁹ Там само. – Спр. 1232. – Арк. 47.

²⁰ Там само. – Спр. 1271. – Арк. 73.

²¹ Там само. – Спр. 1290. – Арк. 52, 53 зв.

²² Там само. – Спр. 1217. – Арк. 96.

²³ Там само. – Спр. 1176. – Арк. 37.

²⁴ Там само. – Спр. 1232. – Арк. 47.

²⁵ Детальніше про намісницький штемпель див.: *Скоцилас І. Печатки деканатів Перемишльської греко-католицької єпархії...* – С. 43–44.

ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ ПАРОХІЯЛЬНОЙ въ КРИВЧИ; * ПЄЧАТЬ: ЦЄРКВИ: ПОВНАТИЦКОИ; ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ УСП. ПР. БЦИ * В ПОРОХНИКУ.*; Гр: Кат: Комитетъ парохіальный; Розбожь округ. GR: KAT: KOMITET PARAFIALNY *ROZBÓRZ OKRĄGLY*; РУСКО КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІЯЛЬНЫЙ ПРИ ЦЕРКВИ СВ. СИМЕОНА СТ. × ВЪ ХИРИНЦЪ × та ін. Написи вигравіювано друкованим шрифтом, використовувалися церковнослов'янські літери А, Ѡ, Ѣ. На зламі ХІХ–ХХ ст. простежується зміна характеру письма, графічної форми літер, змісту написів тощо. Традиційна формула “печатъ церкви і назва” відходить у минуле, натомість з'являються терміни: “уряд парохіальний”, “греко-кат.” (чи “руско. кат.”), посвяти церков тощо.

В основі зображення переважної більшості печаток було відтворення титулу місцевого храму, що регламентувалося розпорядженням австрійського уряду 1797–1798 рр.²⁶ Проаналізувавши штемпелі Порохнянського деканату, можна виокремити дві ключові тенденції: 1. Сюжет відповідав посвяті храму (Богородичні, Христологічні, Святівітцівські празники); 2. Відсутність малюнка та розміщення в центральному полі штемпеля напису.

У тих парафіях, де вдалося віднайти по 2–3 різні печатки, можна простежити, які панували підходи при відтворенні сюжету. Однією з тенденцій, характерною для останньої чверті ХІХ ст., було спрощення зображення або його повна заміна легендою, що зафіксовано у двох випадках (Заміхів (1896–1907) та Розбор Округлий (1902))

Збереження давніх традицій при переданні сюжету у “давніх” та “нових” печатках зафіксовано у толоках 6-ти населених пунктів – Боратина, Хиринки, Кривчі, Полнятичів, Порохника, Розбору Округлого. Але в одних випадках ідею композиції переносили в “нову” печатку повністю (Полнятичі (1798–1896, 1897–1916), Порохник (1798, 1904–1908)), в інших досить схематично. Це чітко простежується у штемпелі Кривчі (1901–1908) – титул місцевої церкви Різдва Пресвятої Богородиці було відтворено досить стилізовано – як зображення Борогодиці з маленьким Ісусом на руках.

У поодиноких випадках фіксуємо повну невідповідність малюнка на штемпелі посвяті собору, наприклад, на двох печатках у Полнятичах: відтворено св. Онуфрія, а титул парафіяльного храму – Покров Пресвятої Богородиці²⁷. Це могло бути пов'язано з тим, що церква у давніший період (кінець ХVІІІ ст.) носила іншу посвяту – а саме св. Онуфрія. Як свідчить практика, зміна посвяти церкви не завжди приводила до виготовлення нової матриці із новими символами (що відображали титул храму). Так, очевидно, сталося й у випадку печатки Полнятичів.

²⁶ ЦДІАЛ. – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 24–26 зв.; *Скочиляс І. Печатки деканатів Перемишльської греко-католицької єпархії...* – С. 22–26.

²⁷ За Шематизмами парафія Полнятичі мала посвяту Покрову Пресвятої Богородиці (*Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos gr. cathol. Premisliensis pro anno Domini M.D.CCC.XXXI. – Premisliae, 1831. – P. 27; Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis pro anno Domini M.D.CCC.XL. – Premisliae, 1840. – P. 21; Схиматізмъ Всего Клира руского-католического єпархїи Перемышльскої...* – С. 324; *Шематизмъ Всего Клира греко-католического єпархїї...* – С. 316), але на обох печатках (1798–1896 та 1897–1916 рр.) відтворено зображення іншого святого.

Печатки Порохницького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії...

Ще однією характерною особливістю цієї парафії є виготовлення нового штемпеля у 1896 р., у який перенесено малюнок зі старої матриці. Це, зокрема, можна пояснити дотриманням давніх традицій та певною тяглістю й консервативністю поглядів вірних, які знаходили своє вираження саме у такій спосіб. Схожу тенденцію можна простежити в інших парафіях Перемишльської єпархії, покажемо є приклад греко-католицької церкви св. Норберта у м. Кракові, де перенесли не лише зображення з давньої печатки на нову, але й дату виготовлення старої толоки, яка містилась у легенді, – 1802 р.²⁸.

Карбування печаток було інтегроване в культурно-релігійне життя регіону, взувалося, очевидно, на місцеву іконографію та репрезентувало характерні для неї тенденції. Яскравий приклад – внесення до сюжетів двох парафіяльних матриць (Боратина (1899–1916) та Хиринки (1899–1903)) атрибутів, характерних для латинського кліру, що засвідчує проникнення римо-католицької символіки в середовище Греко-католицької церкви.

* * *

Запровадження до наукового вжитку сфрагістичних пам'яток та створення бази даних є одним з пріоритетних завдань української історичної науки в галузі спецдисциплін. Зокрема, лишається актуальною потреба опрацювання парафіяльних печаток Перемишльської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XX ст. Основними джерелами до вивчення церковної сфрагістики є писемні – відтиски на папері й нормативні документи, більшість з яких зберігається в архівних і музейних збірках Львова й Перемишля, та пам'ятки матеріальної культури (оригінальні матриці).

Тривалість використання толок була різною – довгою (від 1-го до майже 100 років) для “давніх” і короткою (від одного до 19-ти років) для “нових” печаток. Натомість толоки, які з'явилися в останній третині XIX ст., побутували від одного до 19-ти років. Встановити абсолютно точно терміни функціонування усіх штемпелів неможливо, передовсім, через брак джерельного матеріалу.

За формою відтиски є овальні та круглі. Матеріалом для них слугували сажа, сургуч, папір та мастика (кінець XVIII – кінець XIX ст.), які поступово, витіснялися чорнилом та фарбою (остання третина XIX – початок XX ст.).

Основною мовою легенд була українська, при маргінальному використанні польської. Протягом досліджуваного періоду у мовній сфері церковної сфрагістики Галичини відбуваються зміни – виходять з ужитку польськомовні легенди, поступаючись україномовним. Легенда фіксувала інституційну належність штемпеля, назву парафії чи деканату, конфесію та, рідко, посвяту храму і дату виготовлення матриці. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. структура напису була усталена. Для україномовних легенд використовувалося словосполучення “печать деканатѸ...”. В останній чверті XIX – на початку XX ст. церковна сфрагістика відходить від стандартизації структури та змісту написів. З'являються такі означення, як “урядъ деканальный...”,

²⁸ Сковчиляс І. Часові рамки функціонування парафіяльних штемпелів у греко-католицькій Перемишльській єпархії // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2006. – Вип. 10. – С. 678.

“урядь парафіяльний...”. Таким чином, упродовж досліджуваного періоду змінювалося змістовне наповнення написів.

У більшості матриць Порохницького намісництва були присутні зображення (18 з 20-ти). В основі сюжетів парафіяльних печаток цього деканату спостерігаємо агіографічні мотиви та написи. Еволюція зображень штемпелів відбувалася в напрямку їхнього спрощення, що виявилось, зокрема, у відмові від зображення в центральному полі печатки. Таким чином, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з’являється тенденція до домінування легенди в церковній сфрагістиці. Сюжетне зображення на штемпелях артикулювало певну “ідею” чи “образ”, впізнаваний і зрозумілий для вірних ХІХ ст., який знаходив також своє відображення в символіці тогочасної іконографії. Адже церковна сфрагістика була інтегрована в суспільне життя краю й рецептувала систему культурних, релігійних, конфесійних цінностей тогочасної епохи.

Каталог

У каталозі зафіксовано назву деканату чи парафії, кількість віднайдених відтисків, хронологію документів, на яких вони збереглися, та місце зберігання; а також подано сфрагістичні параметри печаток: матеріал, форму, розмір, сюжетне зображення та легенду.

Порохницький деканат: 2 прим., 1905–1909 рр.

Матеріал: фарба. **Форма:** кругла. **Розмір:** 34 мм.

Зображення: сюжет Святої Трійці: справа сидить Бог-Отець (риси обличчя, борода, довкола голови німб, довгий одяг); зліва – Бог-Син (довкола голови німб, одяг драпирований складками, у руці хрест); угорі – Святий Дух у вигляді голуба із розгорнутими крилами, від якого спадають промінці.

Легенда: напис по колу: **✝ ГР. КАТ. УРЯДЪ ДЕКАНАЛЬНЫЙ ПОРОХНИЦКІЙ.** Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1176. – Арк. 95; Оп. 38. – Спр. 462. – Арк. 32.

Бахів. Перший варіант: 1 прим., 1851 р.

Матеріал відтисків: папір та мастика. **Форма:** овальна. **Розмір:** 35×43 мм.

Зображення: сюжет Різдва Пресвятої Богородиці: Свв. Йоакима та Анна стоять обабіч купелі, в якій стоїть маленька Діва Марія.

Легенда: напис по колу: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ [БАХ]ЪРСЦКОИ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 137. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 81.

Бахів. Другий варіант: 5 прим., 1875–1899 рр.

Матеріал відтисків: папір+мастика, папір+клей+зелена фарба, фарба. **Форма:** овальна. **Розмір:** 36×42 мм.

Зображення: сюжет Собору Пресвятої Богородиці: св. Йосиф (у короткому одязі, у лівій руці палиця з вузликом на кінці, перекинута через плече) веде за вуздечку осла (повернутий вправо), на якому сидить Богородиця з маленьким Ісусом на руках (навколо голів німби).

Печатки Порохницького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії...

Легенда: напис по колу: * ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ БАХОВСКОЙ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1176. – Арк. 37, 89; АРР. – Ф. 142. – Спр. 5272; Спр. 5273. – С. 249; Спр. 5181.

Боратин. Перший варіант: 1 прим., 1885 р.

Матеріал відтисків: сажа. **Форма:** овальна. **Розмір:** 35×45 мм.

Зображення: св. Миколай у довгому вбранні, на голові митра, увінчана хрестом. У правій руці тримає єпископський посох, ліва – на рівні грудей.

Легенда: напис по колу: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ: БОРАТИНСКОЙ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1182. – Арк. 69.

Боратин. Другий варіант: 10 прим., 1899–1916 рр.

Матеріал відтисків: чорнило. **Форма:** овальна. **Розмір:** 35×40 мм.

Зображення: св. Миколай у довгому одязі, на голові митра (високий головний убір з верхом, розщепленим хрест-навхрест), навколо голови німб. У лівій руці тримає патерицю. Під ногами тверда основа.

Легенда: напис по колу: † ГР. К. УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ въ БОРАТЫНЪ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1182. – Арк. 75, 77; Оп. 13. – Спр. 10977. – Арк. 54, 93 зв., 108; Оп. 38. – Спр. 1630. – Арк. 25, 31 зв., 51 зв., 71; Оп. 48. – Спр. 160. – Арк. 36 зв.

Заміхів. Перший варіант: 3 прим., 1885 р.

Матеріал відтисків: сажа. **Форма:** овальна. **Розмір:** 47×58 мм.

Зображення: св. Архангел Михаїл (з крилами за спиною, у коротких військових обладунках, із шоломом на голові, увінчаний пір'ям) топче ногами змія. У лівій руці, піднесений вгору, святий тримає вогняний меч, у правій – шнур, до якого прив'язаний змія (з довгим закрученим хвостом та відкритою пащею, що лежить на спині).

Легенда: напис по колу: ПІЄСЗЕНС ~ СЕРКВИ ~ ЗАМІЄСНОВСКИЕ ~ 1791 ~. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1217. – Арк. 91 зв., 96, 97.

Заміхів. Другий варіант: 5 прим., 1896–1907 рр.

Матеріал відтисків: чорнило. **Форма:** кругла. **Розмір:** 31 мм.

Зображення: відсутнє.

Легенда: напис по колу та в один горизонтальний рядок: ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ въ ЗАМЪХОВЪ. Два зовнішніх обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 9182. – Арк. 74, 118, 123; Оп. 20. – Спр. 1217. – Арк. 110; Оп. 38. – Спр. 307. – Арк. 45 зв.

Комарівка. Перший варіант: 9 прим., 1885–1916 рр.

Матеріал відтисків: сажа, чорнило, фарба. **Форма:** овальна. **Розмір:** 34×40 мм.

Зображення: композиція Воздвиження Чесного Хреста: постать у довгому одязі, у руках, піднесених над головою, тримає чотирираменний хрест. Під ногами тверда основа, по боках – рослини.

Легенда: напис по колу: ПЕЧАТЬ: ЦЕРКВИ: КОМАРОВСКОЙ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 10198. – Арк. 81; Спр. 11272. – Арк. 18 зв., 32; Оп. 20. – Спр. 1226. – Арк. 49, 53, 55, 61, 62, 64, 65 зв.; Оп. 48. – Спр. 160. – Арк. 48 зв.

Кривча. Перший варіант: 10 прим., 1874–1899 рр.

Матеріал відтисків: сажа, чорнило. **Форма:** овальна. **Розмір:** 34×42 мм.

Зображення: сюжет Різдва Пресвятої Богородиці: фронтально на повний зріст подано постаті св. Йоакима – справа, св. Анни (тримає у руці глечик) – зліва. В центрі – у купелі стоїть маленька Діва Марія, зі складеними в молитві руками.

Легенда: напис по колу: *ПЕЧАТЬ: ЦЕРКВИ: КРИВЕЦКОИ*. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1232. – Арк. 27, 34 зв., 35, 43 зв., 45 зв., 47, 62 зв., 63, 65; Оп. 13. – Спр. 12161. – Арк. 8.

Кривча. Другий варіант: 4 прим., 1901–1908 рр.

Матеріал відтисків: чорнило. **Форма:** овальна. **Розмір:** 35×40 мм.

Зображення: Пресвята Богородиця тримає маленького Ісуса на правій руці. Довкола голів – німби.

Легенда: напис по колу: + ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ ПАРОХІЯЛЬНОЙ ВЪ КРИВЧИ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 11693. – Арк. 43, 46, 86; Спр. 12161. – Арк. 125 зв.

Полнятичі. Перший варіант: 31 прим., 1798–1896 рр.

Матеріал відтисків: сургуч, папір+мастика, сажа, фарба. **Форма:** овальна. **Розмір:** 34×43 мм.

Зображення: св. Онуфрій (короткий одяг, довге волосся та борода до колін) у профіль стоїть на колінах, повернутий вправо, одна рука простягнута вперед. Під ногами тверда основа. Перед святим на підвищенні стоїть двораменний хрест.

Легенда: Напис по колу: * ПЕЧАТЬ: ЦЕРКВИ: ПОВНАТИЦКОЙ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 11079. – Арк. 15, 76 зв., 96, 97 зв.; Спр. 11080. – Арк. 26, 49, 56, 73, 77, 81, 101, 104, 107; Спр. 11081. – Арк. 7, 11, 15, 27, 31, 35, 44, 47, 50, 53, 56, 67, 70, 73, 76; Оп. 20. – Спр. 1271. – Арк. 73; АРР. – Ф. 142. – Спр. 3533. – Арк. 144 зв.; Спр. 390.

Полнятичі. Другий варіант: 6 прим., 1897–1916 рр.

Матеріал відтисків: чорнило, фарба. **Форма:** овальна. **Розмір:** 33 мм.

Зображення: св. Онуфрій (довга борода, німб довкола голови) стоїть на колінах (повернутий вліво, руки складені на грудях) перед ангелом, який в

Печатки Порохницького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії...

руках тримає, ймовірно, чашу. Під ногами тверда основа, за спиною святого на підвищенні росте пальма.

Легенда: напис по колу: ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІЯЛЬНЫЙ * ВЪ ПОЛ-НЯТЫЧАХЪ*. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 10081. – Арк. 82; Спр. 11106. – Арк. 92, 106; Оп. 20. – Спр. 1286. – Арк. 100; Оп. 48. – Спр. 160. – Арк. 33 зв.; Оп. 20. – Спр. 1284. – Арк. 99 зв.

Порохник. Перший варіант: 3 прим., 1798 р.

Матеріал відтисків: сургуч. **Форма:** овальна. **Розмір:** 35×42 мм.

Зображення: сюжет Успіння Богородиці: у центрі – на ложі лежить Богородиця (головою вліво, навколо голови німб, видно риси обличчя, руки складені на грудях). За ложем стоять семеро осіб (довгий одяг, драпірований складками, чіткі риси обличчя, бороди, довге волосся, німби), усі вони торкаються рукою ложа. Під ногами тверда основа у вигляді поздовжніх ліній.

Легенда: напис по колу: * ПЄЧАТЬ: ЦЄРКВИ: ПОРОХНИЦКОИ. Зо-внішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 159. – Оп. 9. – Спр. 1714. – Арк. 4 зв., 8 зв.; АРР. – Ф. 142. – Спр. 3533. – Арк. 205 зв.

Порохник. Другий варіант: 5 прим., 1904–1908 рр.

Матеріал відтисків: чорнило. **Форма:** овальна. **Розмір:** 35×40 мм.

Зображення: сюжет Успіння Богородиці: на ложі лежить Богородиця (головою вліво, навколо голови німб у вигляді промінців). Ложе внизу орнаментоване чотирма хрестиками.

Легенда: Напис по колу: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ УСП. ПР. БЦИ * В ПОРОХ-НИКУ*. Два зовнішніх та внутрішній обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 11408. – Арк. 134 зв.; 162; Оп. 38. – Спр. 462. – Арк. 32; 43; Ф. 451. – Оп. 2. – Спр. 458. – Арк. 6.

Розбор Округлий. Перший варіант: 24 прим., 1874–1902 рр.

Матеріал відтисків: папір+мастика, сургуч, чорнило, фарба, папір+чорнило+клей. **Форма:** овальна. **Розмір:** 42×34 мм.

Зображення: апостоли Петро та Павло (у довгому одязі) стоять обабіч храму з трьома стилізованими банями (увінчаними хрестами). Святий Петро (зліва) у руці тримає ключ. Під ногами тверда основа.

Легенда: напис по колу: ● ПЄЧАТЬ: ЦЄРКВИ: РОЗБОРСКОЙ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1309. – Арк. 68; Спр. 1182. – Арк. 69 зв., 77; Спр. 1217. – Арк. 96; Спр. 1232. – Арк. 47, 65; Спр. 1271. – Арк. 73; Спр. 1284. – Арк. 56 зв., 57, 82, 83, 95 зв., 96 зв. 98, 100; Спр. 1290. – Арк. 52, 53 зв., 64, 65 зв.; Оп. 13. – Спр. 11266. – Арк. 18; Спр. 11267. – Арк. 5; АРР. – Ф. 142. – Спр. 5270; Спр. 5386. – Арк. 365; Спр. 4570.

Розбор Округлий. Другий варіант: 1 прим., 1902 р.

Матеріал відтисків: чорнило. **Форма:** кругла. **Розмір:** 32 мм.

Зображення: відсутнє.

Легенда: напис по колу та у трьох горизонтальних рядках: Гр: Кат: Комитетъ парохіяльний; Розбожь округ. GR: КАТ: КОМІТЕТ ПАРАФІАЛНУ *ROZBÒRZ OKRĄGLY*. Два зовнішніх обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: APP. – Ф. 142. – Спр. 5319.

Розбор Округлий. Третій варіант: 6 прим., 15 січня 1903–1914 рр.

Матеріал відтисків: чорнило. **Форма:** кругла. **Розмір:** 36 мм.

Зображення: апостоли Петро та Павло (у довгому драпірованому одязі, довкола голови німби). Святий Петро (зліва) у лівій руці тримає два ключі, під рукою – книгу, права притиснута до грудей. Святий Павло (справа) лівою рукою спирається на меч. Під ногами тверда основа.

Легенда: напис по колу завершений в другому концентричному півколі: РУСКО-КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІЯЛЬНЫЙ * вЪ РОЗБОРЪ ОКРУГЛОМЪ * церковъ сьв:сьв: апїлль Петра и Павла. Зовнішній обідок у вигляді лінії.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 11268. – Арк. 8, 16, 63, 71; Оп. 38. – Спр. 535. – Арк. 59; Спр. 1048. – Арк. 9.

Розвиниця. Перший варіант: 1 прим., 1798 р.

Матеріал відтисків: сургуч. **Форма:** овальна. **Розмір:** 33×39 мм.

Зображення: сюжет Собору Пресвятої Богородиці: Св. Йосиф веде за вуздечку осла (повернутий вправо), на якому сидить Богородиця з маленьким Ісусом на руках (навколо голів німби). Під ногами тверда основа.

Легенда: Напис по колу: * [ПЄ]ЧАТЬ Ц[ЄРКВИ] [...]НИЦ[.] [ОИ]. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 159. – Оп. 9. – Спр. 1730. – Арк. 5.

Скопів. Перший варіант: 8 прим., 1885–1911 рр.

Матеріал відтисків: сажа, чорнило. **Форма:** овальна. **Розмір:** 36×46 мм.

Зображення: сюжет Преображення Господнього композиційно поділений на дві частини. Вгорі зображено постать Ісуса Христа (у довгому одязі, довкола голови німб), з обох боків біля нього, у профіль, сидять Мойсей та Ілля із сувоями в руках. Унизу – дві постаті стоять на колінах, повернуті до центру, поклоняються Христу.

Легенда: напис по колу: * ПЄЧАТЬ: ЦЄРКВИ: СКОПЬСКОЙ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Місце зберігання: ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1290. – Арк. 52; Оп. 13. – Спр. 10197. – Арк. 77, 88; Спр. 10198. – Арк. 102, 106, 109, 110 зв., 125.

Хирилка. Перший варіант: 5 прим., 1885–1896 рр.

Матеріал відтисків: сажа, чорнило. **Форма:** овальна. **Розмір:** 35×42 мм.

Зображення: св. Симеон Столпник зображений по пояс у стовпі, з розведеними в сторони руками. Внизу тверда основа, з обох боків – по рослині.

Легенда: Напис по колу: ПЄЧАТЬ: ЦЄРКВИ: ХИРЫНСКОЙ. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді крапочок.

Печатки Порохницького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії...

Місце зберігання: ЦДАЛ. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1309. – Арк. 52, 63, 65 зв.; Оп. 13. – Спр. 11144. – Арк. 75; Спр. 11105. – Арк. 110.

Хиринка. Другий варіант: 5 прим., 1899–1903 рр.

Матеріал відтисків: чорнило. **Форма:** овальна. **Розмір:** 32×39 мм.

Зображення: св. Симеон Столпник зображений у профіль стоячи на стовпі, у довгому чернечому одязі, довкола голови німб, однією рукою благословляє.

Легенда: напис по колу: РУСКО КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІЯЛЬНЫЙ ПРИ ЦЕРКВИ СВ. СИМЕОНА СТ. × ВЪ ХИРИНЦѢ ×. Зовнішній та внутрішній обідки у вигляді ліній.

Місце зберігання: ЦДАЛ. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 11106. – Арк. 9, 122; Спр. 11609. – Арк. 16, 17; Оп. 20. – Спр. 1309. – Арк. 73.

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

Мал. 8

Мал. 9

Мал. 10

Мал. 11

Мал. 12

Мал. 13

Мал. 14

Мал. 15

Мал. 16

Мал. 17

Мал. 18

Мал. 19

Печатки Порохницького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії...

Ірина Скочиляс (Львів). **Печатки Порохницького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XX століть**

На прикладі Порохницького деканату розглядаються особливості функціонування парафіяльних та деканатського штемпелів у Перемишльській греко-католицькій єпархії. Простежено їхню еволюцію за різними параметрами: матеріали для відбитків, форма, розміри, легенда, сюжетне зображення. Визначено період їхнього функціонування та укладено каталог.

Ключові слова: парафія, печатка, відтиск, Порохницький деканат, легенда, сюжетне зображення.

Iryna Skochylyas (Lviv). **The Seals of the Deanery in Porokhnyk of the Greek Catholic Diocese in Peremyshl from the Late Eighteenth to Early Twentieth Century**

Using the example of the deanery in Porokhnyk the article considers peculiarities of the functioning of the stamps of parishes and deans in the Greek Catholic Diocese in Peremyshl. The author describes the development of the materials for prints, shapes, size, titles, and images. The research determines also the period of use of the seals. A catalogue of the seals is published in the supplements.

Keywords: parish, seal, print, Deanery in Porokhnyk, legend, plot image.

Лідія СУХИХ (Київ)

ПРО СФРАГІСТИЧНУ І НУМІЗМАТИЧНУ КОЛЕКЦІЇ ВАДИМА МОДЗАЛЕВСЬКОГО

Інтерес до творчого доробку Вадима Львовича Модзалевського (1882–1920) з часом тільки зростає. Почавши ще у підлітковому віці вивчати свій козацький родовід, він упродовж життя не тільки не втратив інтересу до цієї теми, але перетворив її на сенс свого життя, розвинув і розширив сферу дослідження географічно – до меж півночі Лівобережної України (т. зв. Малоросія), хронологічно – у рамках існування автономної Козацької держави (середина XVII – остання чверть XVIII ст., з перед- і післяісторією), ставши визначним фахівцем з історії та взаємозв'язків українських козацько-старшинських родів. Фактично продовжив справу О. Лазаревського, який заклав підвалини української генеалогії, однак далеко випередив його. Поряд з ним упродовж усього творчого життя були однодумці й друзі, які теж мали козацько-старшинське коріння і активно співпрацювали на теренах української генеалогії. Найперше варто назвати П. Дорошенка (1858–1919), В. Лукомського (1882–1946), Г. Нарбути (1888–1920), хоч коло таких людей було ширшим¹.

Як один з першопрохідців в українській генеалогії, В. Модзалевський з необхідності наростив визначну матеріальну базу для своїх наукових розробок. Поступово сформувався його велетенський архів, значною мірою використаний у двох основних виданнях, “Малороссийском родословнике” (далі – Родословник) та “Малороссийском гербовнике” (далі – Гербовник), що стали справою його життя, а згодом – пам'ятником їхньому авторові². Значущості та інформативності цих видань не втрачено; більш того – не перевершено дотепер.

Крім загальних історичних знань, генеалогічні заняття вимагали поглиблених знань з геральдики, отже – й зі сфрагістики, далі – з джерелознавства, мистецтвознавства і т. д. Квартири, у яких В. Модзалевський мешкав у Чернігові, а згодом у Києві, згідно з документальними свідченнями, перетворилися на бібліотеку з історії України й генеалогії, на архів з великою

¹ Див. про це: Білокін С. Чернігівсько-петербурзький історичний гурток (1908–1917) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Ч. 10. – Част. 2: Пам'яті Михайла Брайчевського. – С. 288–298.

² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – К., 1908–1914. – Т. 1–4; К.; СПб., 1998–2004. – Т. 5. – Вип. 1–5; Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник с рисунками Егора Нарбути. – СПб., 1914.

картотекою козацько-старшинських прізвищ, а також на музей з колекцією пам'яток української старовини й мистецтва. У складі цієї колекції виділялися вироби з гутного скла та порцеляни, межигірський фаянс, столові прибори з коштовних металів, килими, портрети гетьманів і старшини тощо³. В. Модзалевський виявляв інтерес і до гербових екслібрисів, деякі з них збереглися⁴. Звертаємо увагу на той факт, що такі вироби зазвичай прикрашалися гербами власників.

Основним джерелом формування архіву й поповнення колекції старожитностей слугували надходження від представників козацько-старшинських родів, які потрапляли в коло інтересів В. Модзалевського, що, зокрема, засвідчено численним листуванням між ними⁵. Зібрану інформацію блискуче використано, зокрема, в Гербовникові. Як відзначив український сфрагіст В. Гавриленко, у виданні, окрім гербів, подано короткі описи тих печаток (разом їх близько 130), які слугували єдиним джерелом при визначенні офіційно не затверджених гербів, а також тих, які підтверджували давність користування емблемами, що увійшли до гербів козацької старшини⁶. У передмові до Гербовника чітко сформульовано перелік джерел, використаних при його створенні: 1) це ті, що їх надали представники окремих родів; 2) зображення давніх гербів на пам'ятках мистецтва і побуту “Старой Малороссии”; 3) печатки та їхні відтиски, переважно XVII і XVIII ст., – в основному вони належали до зібрань П. Дорошенка та В. Модзалевського, а доповнені печатками з рукописного відділення Музею українських старожитностей В. В. Тарновського, архіву Чернігівського дворянського зібрання тощо. І ще відзначено, що Гербовником зібрану інформацію далеко не вичерпано⁷.

Сформований В. Модзалевським архів, у складі якого є колекція історичних документів XVII–XIX ст., достатньо добре зберігся дотепер, хоч і не без втрат і взагалі наслідків усіх лихоліть XX ст. Насамперед, йдеться про загальну для українських архівів, зокрема козацької доби, міграцію та розпорошення історичних документальних комплексів у межах і навіть поза межами України, що є однією з найболючіших проблем української історичної науки й архівної справи. Ці процеси особливо активно відбувалися у 20-х – 30-х роках XX ст., а також під час і після війни 1941–1945 рр., однак є негативні приклади й більш пізнього часу. Робота щодо виявлення розпорошених по різних сховищах архівних фондів і створення на основі цих виявлень відповідних довідників (при цьому не може бути й мови про якісь нові переміщення документів!) є актуальним завданням сучасної української архівістики. Вивчення історії формування архівних фондів та їхніх переміщень з метою реконструкції архівної спадщини дещо активізувалося після

³ Національна бібліотека України ім. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ). IP). – Ф. 12. – Спр. 668–672; Ф. 103. – Спр. 1.

⁴ Там само. – Ф. II. – Спр. 18980.

⁵ Див. про це: Лобко Н. Внесок В. Л. Модзалевського в розвиток української генеалогії: методика складання родоводів українського дворянства // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2006. – Вип. V. – С. 39–40.

⁶ Гавриленко В. Шлях до сфрагістики. – К.; Львів, 2004. – С. 76.

⁷ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник... – С. XXII.

запровадження в дію кількох архівних програм, зокрема програми “Архівні зібрання України” та, в її складі, серій “Спеціальні довідники”. Ефективним у цьому напрямі видається створення міжархівних описів на окремі фонди як кінцевого результату вивчення їхнього первісного складу, причин і шляхів розпорощення та встановлення місць зберігання їхніх окремих частин. Співробітники Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (далі ЦДІАК України) з цією метою, як приклад, опрацювали особовий фонд Івана Михайловича Каманіна (1850–1921), архівіста, багаторічного очільника Київського центрального архіву давніх актів (далі КЦАДА), розпорощеного по кількох сховищах. Пропозиції щодо створення міжархівного опису на цей фонд представлено у травні 2015 р. на одній з конференцій⁸. Проблемами розпорощення архівних і бібліотечних фондів також переймаються співробітники Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ.ІР)⁹.

Між названими двома сховищами – ЦДІАК України та НБУВ.ІР, теж з різних причин, відбувався стихійний розподіл частин окремих фондів, що значно затримувало й утруднювало належне їхнє опрацювання. В такому стані опинилася й архівна спадщина В. Модзалевського. Найбільша її частина зберігається в НБУВ.ІР – в окремому фонді XII, а також у I–III відділах (комплексних фондах). Загальний обсяг облікованих документів становить 8102 од. зб. і дві авторські картотеки (збереглися не повністю) – прибіл. 10 тис. карток. Детальну характеристику складу цього зібрання надано кількома дослідниками¹⁰.

Порівняно невеликий фонд В. Модзалевського є в ЦДІАК України (ф. 856; 80 од. зб.; 1889–1924 рр.). Цю частину особового фонду представлено щоденниками за 1896, 1908–1911, 1917 рр., записками, листуванням тощо¹¹. Однак у названому архіві зберігається ще один фонд, який дотепер не пов’язувався з архівним зібранням В. Модзалевського. Після поглибленого вивчення його складу й змісту з’явилися вагомі підстави вважати основну частину фонду теж належною до вказаного зібрання. Йдеться про ф. 2212, Колекція печаток

⁸ Сухих Л., Вовк О. Розпорощення архівних фондів: пошук і знахідки (на прикладі особового фонду І. М. Каманіна) // Архіви-наука-суспільство: шляхи пошуку взаємодії: Матер. Всеукр. (з міжнародною участю) наук.-практ. конфер., присв. 20-річчю Українського науково-дослідного ін-ту архівної справи та документознавства: (Київ, 21–22 травня 2015 р.). – К., 2015. – С. 168–171.

⁹ Див., напр.: Мишук Г. А. Бібліотечні колекції з історії нумізматки XIX – початку XX ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історія формування та сучасний стан: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2004.

¹⁰ Белоконь С. Генеалогические материалы в архиве В. Л. Модзалевского // Археографический ежегодник за 1979 год. – М., 1981. – С. 266–273; його ж. Матеріали з історії мистецтва в архіві В. Л. Модзалевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 186–210; Лобко Н. Внесок В. Л. Модзалевського в розвиток української генеалогії... – С. 35–44; Ковтун М. Генеалогічні дослідження Вадима Львовича Модзалевського // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2007. – Т. 15. – С. 193–203; Томазов В. Внесок Вадима Модзалевського у розвиток генеалогії // Там само. – С. 193–196 та ін.

¹¹ Належні до архівної спадщини В. Модзалевського документи необхідно системно виявляти і в інших архівосховищах, найперше Чернігова та Санкт-Петербурга.

XVI–XX ст. У його складі 183 од. зб. з 234-ма печатками за другу половину XVI – 20-ті роки XX ст. Колекцію сформовано на основі фонду “Сургучеві печатки (зразки)”, переданого в Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві (далі – ЦДІА УРСР у м. Києві) з Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР (далі – ЦНБ АН УРСР)¹² згідно з актом № 73 від 22 червня 1973 р., а також з 83-х необлікованих справ, виявлених в архіві.

У результаті науково-технічного впорядкування цих двох груп справ складено опис на 176 од. зб. новосформованого ф. 2212, Колекція печаток XVI–XX ст. Це підтверджено актом від 25 грудня 1987 р. (в ньому надходження з ЦНБ АН УРСР вже названо розсипом, а не фондом). Колекцію поповнено у 1991, 1992 і 1995 рр., коли до неї було включено ще 7 од. зб. (загальна кількість – 183). Змістовно колекція поділяється на дві частини: основна – печатки, інша, невелика – це графічні зображення (естампи) й друкарські відбитки монет.

Про печатки. Насамперед, відмітимо, що термін “печатка” у сфрагістиці використовується у двох значеннях: 1) власне штемпель (матриця); збереглися в незначній кількості; 2) відтиски цих штемпелів, саме вони слугують предметом дослідження. У Гетьманській Україні, за висновком дослідника І. Ситого, найбільшого поширення набули прикладні паперово-воскові та сургучеві печатки¹³. За способом прикладання печатки у фондї поділяються на: сургучеві (переважно червоного кольору; є кілька печаток-пломб з чорного сургучу), відтиснені на папері, у паперових кустодіях, а також графічні копії (малюнки тушшю або олівцем, перебиті).

Опис ф. 2212 має суто обліковий (інвентарний) характер. Значну кількість печаток укладачі опису атрибутували тільки частково чи зовсім не змогли цього зробити: вжито або заголовки “Печатка невстановленої особи (установи)”, або у них наведено тільки ті відомості, які вдалося розшифрувати (вензелі, абрєвіатури, ініціали, зображення людей чи предметів, написи єврейською або арабською мовами тощо). Незрозумілими є принципи формування й облікування одиниць зберігання, застосовані укладачами опису, насамперед щодо груп печаток, відтиснутих на єдиному носії (картон, фанера, папір)¹⁴.

¹² У 1970-х – 1980-х рр. з ЦНБ АН УРСР до ЦДІА УРСР у Києві кількома партіями було передано на впорядкування й подальше зберігання величезний масив документів. Таке рішення мало на меті завершити процес відновлення (облікування, описання) зруйнованої війною 1941–1945 рр. української архівної системи, що надто затягнувся з багатьох, переважно об’єктивних причин. Зокрема, тоді в архів надійшов масив розсипу під умовною назвою “Волинський музей”, у складі якого й були згадані сургучеві печатки. На наш погляд, позитивність такого рішення знівельовано поглибленням розпорощення документів і заплутаності у фондуванні.

¹³ Див.: *Ситий І.* Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2002, а також інші численні публікації цього автора.

¹⁴ Аби упередити подальші критичні зауваження, варто нагадати собі й іншим, що в радянські часи у школах історію України викладали тільки окремими розрізненими вкрапленнями у загальному курсі історії СРСР; В. Модзалевський, якщо й згадувався у якихось виданнях, то виключно як український історик буржуазно-ліберального напрямку, а про українську сфрагістику не допускалося й згадок. Обійдемося тільки одним

Укладачі опису схилялися до думки, що в основу архівної колекції, включеної у ф. 2212, покладено частину сфрагістичної збірки історика, нумізмата й колекціонера К. Болсуновського (1838–1924). Основою такого припущення, ймовірно, послуговував документ, вміщений у описі під № 85–95, який, безсумнівно, належить цьому колекціонерові. Це подвійний друкарський бланк, оформлений художніми рамками і написами “Коллекция К. В. Болсуновского” з числа тих, що він замовляв для власної колекції, з 11-ма печатками на ньому. Однак вважаємо, що ця одиниця зберігання, а також деякі інші, належні К. Болсуновському, є тільки одним зі вкраплень у ф. 2212 (див. про це далі). Інших припущень щодо походження колекції укладачі опису не навели. Єдина згадка про В. Модзалевського є у примітці до заголовка спр. 155 як про можливого автора бібліографічних заміток зі сфрагістики і геральдики (правильне припущення; див. про це далі). Також у примітці до спр. 79 (“Печатка м. Прилуки”, малюнок тушшю) укладачі опису назвали можливим автором цього малюнка Г. Нарбута (належав до найближчого оточення В. Модзалевського).

Ми ж висловлюємо тверде переконання, що основою ф. 2212 є частина великого сфрагістичного зібрання В. Модзалевського, і для такого твердження є достатньо доказів. Наведемо кілька з них, основні.

Відомо, що В. Модзалевський, досліджуючи власний родовід і не знайшовши документального підтвердження сімейній легенді про належність свого роду до давнього шляхетського походження герба Гербурт, почав відлік з першого достовірного представника роду – топальського сотника Стародубського полку Федора. Водночас дослідив родовід стародубського полковника Тимофія Олексійовича (Тимошенка, Тимоша Олексіва), з роду якого походила дружина Федора¹⁵. Так от: саме відтиск печатки полковника, датований 1688 р., зберігається у ф. 2212 під № 106. На жаль, печатки Федора Модзалевського у фонді не відмічено, однак маємо певну надію відшукати її серед неатрибутованих печаток.

Досліджуючи родинні зв'язки свого роду, В. Модзалевський поступово вийшов за межі Стародубщини, поширивши свої дослідження на значну територію Лівобережної України. Як уже згадувалося, у Гербовнику він описав бл. 130 козацьких печаток, що стосуються Стародубського, Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Полтавського, Гадяцького, Переяславського та ін. полків. Наведемо тільки деякі з усіх опублікованих дослідниками відомостей про кількість цих печаток, зокрема, належних представникам нижчої ланки полково-сотенного управління. У Гербовнику є, зокрема, відомості про 30 печаток сотників (1675–1784), 10 печаток бунчукових товаришів (1729–1786),

прикладом. У 1973 р. вихід у світ уже підготовленого збірника “Середні віки на Україні” було заборонено ідеологічним відділом ЦК КПУ. У цьому збірникові мала вийти й стаття В. Гавриленка “Українська сфрагістика кінця XIX – початку XX ст.” (див. про це: *Гавриленко В.* Шлях до сфрагістики. – С. 80).

¹⁵ Див. про це: *Томазов В.* Внесок Вадима Модзалевського у розвиток генеалогії. – С. 193–196; *Ковтун М.* Генеалогічні дослідження Вадима Львовича Модзалевського. – С. 196–203.

Про сфрагістичну і нумізматичну колекції Вадима Модзалевського

2 – військових товаришів (1695–1765), 7 – городових отаманів (1666–1723), 2 – знатних військових товаришів (1715–1719)¹⁶.

Відповідно у ф. 2212 зберігаються: печатки 12-ти сотників за 1669, 1688–1734 рр. (од. зб. № 105, 107–109, 112, 114, 117, 123, 126, 136, 139, 140), 1 – бунчукового товариша (№ 134, 1723 р.), 1 – військового товариша (№ 137, 1724 р.), а також 4 печатки городових отаманів (№ 110, 118, 120 і 129), 5 – вїйтів (№ 111, 121, 122, 140, 141 (сотник і вїйт); тобто тенденція простежується. Крім уже згадуваної печатки Тимофія Олексійовича, є й належні ще одному стародубському полковникові – Михайлові Миклашевському (№ 124, 1703 р.), а також переяславському полковнику І. Гулаку (№ 125, 1715 р.). В опис включено також печатки сотень і сотенних міст та містечок окресленого нами географічного регіону; значна частина їх стосується м. Стародуба і Стародубщини.

В. Модзалевському належить пріоритет в оприлюдненні першої жіночої печатки, належної Ірині Жоравці¹⁷, що поклато початок розробленню жіночих ліній спорідненості. Відтиск цієї печатки на папері, вирізаний прямо з документа, вміщено в описі під № 132: “Печатка дружини новгород-сіверського сотника Лук’яна Жоравки”, однак упорядники опису датували її 1723 р. (Лук’ян Жоравка, родич стародубського полковника Тимофія Олексійовича, згідно із сучасними даними, був новгород-сіверським сотником у 1696–1709 рр., а стародубським полковником у 1709–1719 рр.). Під № 142 описано печатку Софії Томарівни Дуніної (1741 р., малюнок тушшю). Є також зображення на кальці печатки гетьманової Ганни Хмельницької (№ 103, малюнок тушшю). Підсумовуючи цю групу доказів, зазначимо, що у ф. 2212 зберігається частина печаток з колекції В. Модзалевського, зокрема, з відібраних для публікації в Гербовникові (орієнтовно це номери за описом 62–84, 104–142).

Достатньо переконливі, на наш погляд, висновки вдалося зробити, розглянувши носії, на яких прикріплено відтиски печаток, а також записи, залишені на цих носіях поряд з деякими відтисками. Наведемо тільки окремі з них. Частину відтисків на червоному сургучі закріплено на трьох планшетах, фактично це дві звичайні прямокутні картонки (№ 1 і № 2) та шматок фанери (№ 3). На планшеті № 1 закріплено 28 печаток (їх з не дуже зрозумілих міркувань укладачі опису розділили на 7 од. зб.); на планшеті № 2 закріплено 42 печатки (од. зб. № 8–44); на планшеті № 3 – 7 печаток (№ 45–49). Переважну більшість з них атрибутовано тільки частково. За невеликим винятком, їх датовано ХІХ ст. З повністю описаних відзначаємо печатку Домової канцелярії гетьмана Кирила Розумовського (од. зб. № 1, включає 5 варіантів за 1750–1765 рр.), печатки родини Репніних-Волконських (од. зб. № 3 і 5, 17 варіантів, ХІХ ст.). Щодо способу закріплення відтисків на планшетах – з обережністю наводимо дві версії. Перша – їх відтиснули з допомогою матриць. Такі матриці, наприклад, у значній кількості мав у

¹⁶ *Ситий І.* Старшинські печатки мазепинської доби // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. пр. – К., 2008. – С. 209, 211.

¹⁷ Там само. – С. 210.

своєму розпорядженні П. Дорошенко; дотепер така колекція зберігається у Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського¹⁸. Відомо також, що колекція печаток і сигнетів (перснів) В. Лукомського включала близько 100 матриць гербових печаток¹⁹. Усе ж більше схиляємося до другої, на перший погляд малоймовірної, версії: всі ці відтиски з обережністю було знято прямо з документів і закріплено на планшетах.

Але найбільший інтерес для нас становлять п'ятизначні номери (11573–11650, з великими лакунами), проставлені власником колекції поряд з відтисками 43-х печаток на планшетах № 1 і 2. Подібну нумерацію поряд з відтисками маємо ще у 9-ти випадках, тільки у 6-ти з них попереду цифрового позначення номера проставлено малу літеру “i” з крапкою (i.). Кожну з цих печаток наклеєно на окремих квадратах м'якого картону чи звичайного паперу, відтиски переважно нечіткі або пошкоджені. Це од. зб. № 50, нерозшифрований напис єврейською мовою – (i. 11425), 5 од. зб. з печатками київських цехів – № 57 (i. 11827), № 58 (i. 11830), № 59 (i. 11841), № 60 (11836), № 61 (11825), а також 3 одиниці зберігання з відтисками печаток, датованих 1918 р. – № 97 (i. 12629), № 98 (i. 12617) та № 99 (i. 12621). Певним ключем до розгадки таємниці цієї нумерації може слугувати документ – автограф В. Модзалевського під назвою “Печатки на документах Київ[ського] Центр[ального] Архіву”, на якому він проставив 29 номерів (у межах 339–2556) навпроти виявлених печаток²⁰. Поки що складно вирішити, до чого саме ці номери прив'язують печатки. Згадка про застосування В. Модзалевським нумерації на окремих документах з проставлянням відповідного номера на картках чи розписах є у публікації Н. Лобко²¹. Відомим є і той факт, що, не включивши у Родословник посилань на джерела (інакше б це значно збільшило обсяг видання), дослідник стверджував, що при потребі зможе швидко вказати необхідне джерело²². Найбільш застосовуваним способом при цьому слугує перехресна нумерація підготовчих матеріалів. Отже, є певні підстави вважати цю групу печаток теж належними до сфрагістичної колекції В. Модзалевського. Остаточо це можна вирішити після повного

¹⁸ *Ситий І.* Каталог матриць особистих печаток XVII – початку XX ст. Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернігів, 2007–2008. – Вип. 10. – С. 22–29; *його ж.* Металеві матриці печаток, штампів та штемпелів II–XX ст. // Там само. – 2009. – Вип. 11. – С. 94–104. Див. також ін. численні публікації цього автора стосовно печаток, що зберігаються в Чернігівському історичному музеї.

¹⁹ Див. про це: *Пашков А. М.* В. К. Лукомский и Археологический институт // <http://sovet.geraldika.ru/article/6036/>.

²⁰ НБУВ.ІР. – Ф. II. – № 18980 (тривалий час справа зберігалася у ф. I під № 12199, згодом вважалася відсутньою). Цей перелік виявлених у КЦАДА печаток датовано в межах 1669–1756 рр. В ньому згадано імена гетьмана П. Дорошенка, а також Танського, Золотаренка, Гуляницького, Лісовського, Солонини, Стефана Яворського та ін.; вказано міста – Ічню, Київ, Козелець, Прилуки, Стародуб (цього міста – 3 печатки).

²¹ *Лобко Н.* Внесок В. Л. Модзалевського в розвиток української генеалогії... – С. 41.

²² *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський // Український історик. – 1966. – № 10. – С. 12.

їхнього описання. Варто тільки відзначити той факт, що В. Модзалевський цікавився історією київських цехів.

Дещо детальніше зупинимося на темі: “В. Модзалевський і КЦАДА”. Дослідник багато працював у цьому архіві під час військової служби в Києві (1902–1906), навіть спробував перейти сюди на постійну роботу, подавши 1906 р. заяву на конкурс на заміщення посади помічника архіваріуса КЦАДА²³. Однак життя внесло власні корективи у ці плани, й після звільнення в листопаді 1906 р. з тижневого ув’язнення В. Модзалевський переїхав з Києва до Петербурга. А щодо загальної кількості виявлених ним у КЦАДА печаток – питання залишається відкритим: зокрема це стосується од. зб. № 160 “Печатки цехів м. Кам’янець-Подільського” (8 печаток, відтиски на сургучі)²⁴. З обережністю також припускаємо, що од. зб. ф. 2212 під № 53, 55, 156–159, 165, 166, 169–175 (можливо, й інші) можуть належати до фондів КЦАДА. Це або печатки, що відпали від документів, або відтиски на залишках документів, або тільки паперові кустодії. Справа № 175 – це печатка КЦАДА. Однак вірогідно й те, що такі включення в колекцію зроблено архівістами через неможливість визначити їхню належність до первісних фондів.

І ще про одне дещо незвичне свідчення, що вказує на власника колекції. Деякі відтиски печаток закріплено на розрізаних на квадратики зворотах чистих бланків Бібліотечно-архівного відділу Секретарства освітніх справ Генерального секретаріату України (у 1918 р. В. Модзалевський тут працював). Кожен бланк поділено на 6 квадратиків так, що на один з них штамп бланка потрапив цілком. Наводимо цей текст:

Генеральний секретаріат
України

Секретарство
справ освітніх

Відділ Бібліотечно-Архівний
Київ
_____ дня 191__ року
№

Саме на таких квадратах зі штампом наклеєно печатки за номерами в описі: 74 (II варіант), 102, 122 та ін. Але й квадратики з використаних бланків без штампів теж не складно визначити за структурою, кольором паперу тощо (напр., за описом це № 63, 64, 67–74, 80–83, 103–108, 121, 123–125 та ін.).

²³ Висновок комісії див.: Київський центральний архів давніх актів. 1852–1943: Зб. документів: У 2 т. – К., 2002. – Т. 1 / Упоряд. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – С. 310–311. Вся справа: Держархів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 441. – Спр. 159; на арк. 77 автограф В. Модзалевського – прохання від 4 листопада 1906 р. про надання йому посади.

²⁴ Цікаву інформацію про печатки 12-ти ремісничих цехів м. Кам’янець-Подільського див.: *Гавриленко В.* Шлях до сфрагістики. – С. 167.

Ще частину відтисків печаток закріплено на аркушах в клітинку, деякі вирізано прямо з документів, у такому разі папір цього документа інколи слугував основою, а інколи – його все ж закріплювали на додатковому аркушику. Замальовки печаток (їх у ф. 2212 порівняно небагато) виконано переважно на папері (в лінійку, звичайному, цупкому), кілька (напр., № 100, 103, 142) – на кальці, прозорій або жовтого кольору. До частини замальовок зроблено примітки (переважно рукою В. Модзалевського), причому колір чорнила теж може слугувати підказкою.

Результативним виявилось порівняння складу ф. 2212 ЦДІАК України зі вмістом спр. 18980 ф. П НБУВ.ІР під назвою “Печаті та автографи” (56 арк.). Фактично це розсип, який В. Модзалевський тільки почав систематизувати й описувати і який за змістом ідентичний колекції ф. 2212 ЦДІАК України. Деякі печатки закріплено на цупкому папері, зокрема на зворотах візитних карток (арк. 19, 24). Є багато окремих відтисків, вирізаних з документів. У спр. 18980 зберігаються розрізнені конверти з печатками-пломбами (подібний конверт є у ф. 2212 під № 170). Є підписи (автографи), скопійовані на жовту кальку або зрізані з документів (арк. 40–46), а також екслібриси, в т. ч. з бібліотеки П. Дорошенка (напр., в межах арк. 29–39).

З аналізу використаних В. Модзалевським “підручних” матеріалів для оформлення колекції напрошується припущення: він упорядковував її в останні роки життя в Києві. Паперовий голод, що розпочався у 1918–1920 рр., а в подальшому став величезним лихом і загрозою для архівів (йдеться про переробку “макулатури”), змушував оформляти таку дорогу для нього колекцію у спосіб, до якого б він не вдався в інші часи.

І ще одна ремарка. Не варто надто дивуватися такому поведженню В. Модзалевського з документами, абсолютно неприйнятному тепер – коли він розрізав оригінали, відокремлюючи потрібну йому частину. Діючі Правила користування архівними документами формувалися упродовж дуже тривалого часу. А головне – В. Модзалевський мав у своєму розпорядженні величезний масив документів, наданий йому представниками українських козацько-старшинських родів, відомості про предків яких було вміщено в Родословникові. Підтвердженням цьому слугує велике за обсягом листування між названими сторонами. Безумовно, що В. Модзалевський скрупульозно провів експертизу наданих йому документальних скарбів. Її результатом стала створена ним і збережена дотепер унікальна колекція історичних документів XVII–XIX ст. Без сумніву, потрібні йому відтиски печаток він брав з т. зв. масових документів. І то не заради колекціонування як такого, але для створення джерельної бази для розвитку української геральдики.

Про сліди нумізматичної колекції у ф. 2212 ЦДІАК України. Охарактеризуємо ще одну групу справ, включену у названий фонд, і порівняємо з тематично схожими, що зберігаються в НБУВ.ІР в архівній збірці В. Модзалевського. Більшість цих справ з обох сховищ включають таблиці – тематично підібрані зображення монет (античних, східних, російських тощо), виготовлені друкарським способом. Частину їх зібрано в альбоми, інші зберігаються як розсип – окремими аркушами. Є й розрізані поштучно, деякі з них наклеєно

в зошити. Однак впадають в око й відмінності, які не дозволяють вважати всі ці справи належними якомусь одному колекціонерові.

Отже, документи з НБУВ.ІР – ф. І, спр. 12222 (частина справи, виділена в окрему папку) і ф. ІІ, спр. 18198–18214 (фактично продовження попередньої) є, безумовно, належними В. Модзалевському й відображають його нумізматичні заняття (захоплення). Йдеться насамперед про 7 зошитів звичайного формату в синій обкладинці з наклеєними заголовками. З них (переважно окремо) формували свої нумізматичні колекції брати-підлітки Всеволод (1879 р. н.) і Вадим (1882 р. н.) Модзалевські упродовж 1891, 1893, найбільше – 1894 і 1895 рр. Збереглася чимала кількість автографів братів. У справах, зокрема, є красиві замальовки монет, виконані Вадимом на жовтій кальці. Вважаємо, що це було їхнім юнацьким захопленням, а роздруківки з відбитками монет тоді, як і тепер, можна було придбати у відповідних крамницях. Можливо, дослідниця Г. Міщук мала більше документальних свідчень, стверджуючи про існування масиву нумізматичних рукописів – описів каталогів монет з нумізматичної колекції Всеволода і Вадима Модзалевських²⁵.

У ЦДІА УРСР справи з нумізматики потрапили (про це вже йшлося) з ЦНБ АН УРСР як розсип у складі фонду під умовною назвою “Волинський музей”. Під час створення й упорядкування ф. 2212 їх було включено в опис під № 151, 152, 153, 154, 155, а також 179 (пізніше включення 1992 р.) З них лише справа 155, Бібліографічна картотека зі сфрагістики й геральдики (її чомусь датовано кінцем ХІХ ст.) беззастережно належить до архіву В. Модзалевського (визначено, зокрема, за почерком і змістом справи, яка складається з 18-ти аркушів чорнових записів). Решту одиниць зберігання – це друкарські зображення (естампи) монет, варто фахово перевірити для підтвердження належності колекціонерові К. Болсуновському, найперше порівняти їх з уже згадуваною спр. 85–95 ф. 2212, що, безсумнівно, становить фрагмент його сфрагістичної колекції (оформлення, почерк, колір чорнила, місце придбання альбомів для колекції тощо). Звертаємо увагу на спр. 154, Каталог монет давньої Греції, Риму та елліністичних країн. Це опис монет (без зображень) французькою мовою. Відомий факт досконального володіння цією мовою К. Болсуновським. Він мав широкі зв’язки з зарубіжними антикварами, у т. ч. французькими²⁶.

Для довідки: у ЦДІАК України окремого фонду К. Болсуновського тепер немає. Відомо про існування з 1931 р. такого фонду під № 370 у КЦАДА (42 од. зб.). Однак більшість цих документів зазнала непоправних фізичних руйнувань (ймовірно, у 1941–1945 рр.), тому окремі документи, що збереглися, у 1951–1952 рр. включено у ф. 223, Колекція “Нова серія”, а власне фонд К. Болсуновського перестав існувати²⁷. Відомості про діяльність

²⁵ Міщук Г. А. Бібліотечні колекції з історії нумізматики... В авторефератах дисертацій, зазвичай, не наводяться посилання на джерела.

²⁶ Детальніше про К. Болсуновського і його архів див.: Булатова С. О. Огляд родового архівного фонду Болсуновських у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8. – С. 113–125.

²⁷ Див.: ЦДАВО України. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 1318. – Арк. 6; спр. 1842. – Арк. 15–16; Оп. 2. – Спр. 281. – Арк. 8; ЦДІАК України. – Ф. 237. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 55.

К. Болсуновського за 1903–1910 рр. як члена ради Київського відділу Російського військово-історичного товариства збереглися у фонді цього відділу, зокрема тут є належний йому документ з зображеннями монет²⁸.

Слід зазначити, що переважна більшість включених у ф. 2212 відтисків печаток потребує спеціальної реставрації; надалі необхідно виготовити футляри для кожної одиниці зберігання (тепер більшість з них вкладено у звичайні конверти). Реставраційні роботи, а також удосконалення (фактично створення) опису фонду з проведенням попередньої експертизи потребує значних коштів. З цих об'єктивних причин виходить, що колекція ще деякий час буде недоступною для дослідників у читальному залі ЦДІАК України.

Підтвердження або спростування окремих з наведених у статті основних доказів стосовно первісної належності колекції В. Модзалевському стане можливим тільки в результаті поглибленого вивчення й архівного упорядкування фонду. Сподіваємося на достойне використання цієї частини наукового спадку В. Модзалевського при подальшому вивченні історії національних елітних родів.

Лідія Сухих (Київ). **Про сфрагістичну і нумізматичну колекції Вадима Модзалевського**

На прикладі документальної збірки В. Модзалевського, стихійно розділеної між двома архівосховищами, показано негативні наслідки розпорошення й, таким чином, руйнації багатьох фондів для розвитку української історичної науки та архівної справи. У статті наведено докази первісної належності основної частини ф. 2212, Колекція печаток XVI–XX ст. (ЦДІАК України) до сфрагістичної збірки В. Модзалевського. Водночас висловлено припущення, що його нумізматичні зацікавлення були лише підлітковим захопленням і, на відміну від сфрагістичних уподобань, не переросли у серйозне зацікавлення у зрілому віці. Звернено увагу на те, що у названому ф. 2212 можуть зберігатися документи, належні нумізмотові К. Болсуновському.

Ключові слова: розпорошення архівних фондів, генеалогія, геральдика, сфрагістика, козацькі печатки, колекціонування.

Lidiia Sukhykh (Kyiv). **Vadym Modzalevsky's Sphragistic and Numismatic Collection**

Studying Vadym Modzalevsky's documental collection, which was divided into two archival depositories during the Soviet time, the author illustrates the negative effects of the rupture and, thus, the destruction of many depositories for the development of Ukrainian historical science and archival affairs. The depository no. 2212, with its collection of seals of the seventeenth and twentieth century of the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv belonged to the previously united Modzalevsky's archive. The author considers if Modzalevsky was only interested in numismatics during his teenage years contrary of his in contrast to his longer term sphragistic interests. The documents of Bolsunovsky, a well-known numismatist, could also be preserved at the depository no. 2212.

Keywords: archival depository, genealogy, heraldry, sphragistic, Cossack seals, collection.

²⁸ Там само. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 26.

ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

Іван ДИВНИЙ (*Київ*)

КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ДО ПОЧАТКОВОЇ ІСТОРІЇ КИЄВО-КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ (СПРОБА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛ)

1. Внутрішньостіновий хід у південній стіні дияконника Києво-Кирилівської церкви та його інтерпретації в історіографії

Загадкові сходи, розташовані у товщі зовнішньої вівтарної стіни південного приділу Кирилівської церкви у Києві*, останніми роками стали предметом спеціального розгляду в кількох наукових публікаціях. На жаль, жодне з відомих історичних джерел, включно з нечисленними літописними повідомленнями, не згадує, бодай побіжно, цю конструкцію, так само поки не знайдено їй прямих аналогів у збережених домонгольських храмах. Перша ж друкована згадка про сходи з'явилася 1917 р. в путівнику історика та мистецтвознавця Костянтина Шероцького "Київ":

“Проход на хоры устроен в северо-западной стене, где видна древняя кладка; такой же узкий проход имеется внутри южной стены у алтаря Кирилловского придела, будучи предназначен для новопостриженных монахов, проводивших некоторое время в храме, или для какого-либо хранилища, не исключая и погребального назначения, так как погребение в подобном помещении в 1909 г. было найдено худ. Святославским внутри стены главной алтарной апсиды. Один акт XVII в. (1609 г.) упоминает также «склепик» у жертвенника (ниша?)”¹.

Таким чином, вже перша публікація про цю архітектурну деталь не спирається ані на жодне писемне джерело, ні на перекази, не покликається на бодай пізню традицію використання, а є по суті довільним дослідницьким припущенням. Аналогічні припущення, базовані на фізичних параметрах конструкції, особливостях її оформлення, а також архітектурних та історичних аналогіях, змушені робити всі наступники Костянтина Шероцького. Власне, сам Шероцький у наведеній нами цитаті висунув аж три гіпотези про можливе використання внутрішньостінового ходу дияконника.

Вже у повоєнний період питання зацікавило історика архітектури і археолога Миколу Холостенка. На його думку, сходи у товщі південної стіни закінчувалися невеликим “балконом”, що міг використовуватися: 1) як місце для публічного виголошення проповіді; 2) як хід на другий ярус апсиди, що

* Складаємо щиру подяку Ірині Євгенівні Марголіній за надану можливість оглянути цю архітектурну конструкцію.

¹ Шероцкий К. В. Киев: Путеводитель. – К., 1917. – С. 222.

так і не був чомусь побудований; 3) як незавершений хід на хори². У цьому ж руслі мислить і історик мистецтва Василь Пуцко, припускаючи, що на “балконі” під час служби могли стояти півчі (невеликий хор)³. Думка ж мистецтвознавця Володимира Сараб’янова, ніби таким способом піднімалися на рівень темплону (горизонтальної балки), сліди кріплення якої у вигляді прямокутного заглиблення-паза збереглися на стіні південно-східного стовпа храму на висоті 4 м 90 см від рівня підлоги, де-факто є технічною констатацією і не пояснює нічого по суті⁴.

Розгорнута критика наведених версій була зроблена найвідомішою з сучасних дослідників Кирилівської церкви Іриною Марголіною і принципових заперечень у нас не викликає⁵. Справді, суто “інженерні”, позалітургійні пояснення необхідності такого вартісного і функціонально не обов’язкового для споруди архітектурного елемента відводять нас від пошуків бодай якоїсь внутрішньої логіки в царину людської суб’єктивності, у непрогнозовану стихію “ексцесу замовника”.

Введення суто мирського, допоміжно-технічного і не обґрунтованого з позицій загального задуму елемента в сакральну зону храму порушувало б ієротопію святині, що могло розглядатися сучасниками навіть як прояв еретичності. Замовниками ж Кирилівської церкви літопис у різних редакціях визначає великого київського князя Всеволода з чернігівської династії Ольговичів або його дружину, дочку Мстислава Великого і онуку Володимира Мономаха. Всеволод Ольгович був людиною надзвичайно прагматичною і владолубною, мав безліч прижиттєвих ворогів і досить суперечливу по смертну репутацію. Навряд чи неприхильна до нього київська літописна традиція проминула б нагоду додати чорної фарби в образ цього нелюбого киянам представника чернігівської династії. Однак такого у літописі немає.

Парадоксально, але такі ж закиди можна висунути і до версії самої Ірини Марголіної. У своїй монографії 2001 р. дослідниця робить досить сміливий висновок: “Враховуючи величезну претензійність Всеволода, його надзвичайне прагнення до влади, яка не мала б обмежень, до звеличення своєї особистості, можна з великою вірогідністю припустити, що загадковий хід і балкон у дияконнику Кирилівської церкви були призначені саме для князя Всеволода: на такому «постаменті» Всеволод ставав вищим за всіх присутніх у храмі прочан і священників і нижчим – тільки від Бога”. Дослідниця стверджує: він не тільки прагнув уподібнюватися до візантійського імператора, як й інші київські князі, а й ішов навіть далі – хотів звеличити себе за допомогою місцеперебування у храмі, а відтак і у Київській державі. “З такого «п’єдесталу» він міг добре спостерігати за ходом літургії,

² *Холостенко Н. В.* Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры. Исследования и реставрация. – М., 1960. – Вып. 2. – С. 6–16.

³ *Пуцко В. Г.* Приделы Кирилловской церкви в Киеве // Народной музей. – Београд, 1979. – С. 235–255.

⁴ *Сарабьянов В. Д.* Новгородская алтарная преграда домонгольского периода // Иконостас: происхождение–развитие–символика. – М., 2000. – С. 312–344.

⁵ *Марголіна І. Є.* Архітектурна загадка Кирилівської церкви // Пам’ятки України. Історія та культура. – К., 2013. – № 2. – Лютий. – С. 20–24; *Марголіна І. Є., Ульяновський В. І.* Київська обитель святого Кирила. – К., 2005. – С. 80–83.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

за прочанами, а ті, у свою чергу, змушені були вклонятися не лише Богові, але й князеві”⁶.

Київські князі услід за візантійськими імператорами справді прагнули “звеличити себе за допомогою місцеперебування у храмі”, однак традиційно використовували для цього інше приміщення – хори у західній частині споруди. Причому сама конструкція хорів передбачала принципову можливість лишатися там інкогніто або, принаймні, поза постійним візуальним контактом з більшістю парафіян-підданих. Суспільна еліта слухала відправи у церкві не попереду, а позаду більшості вірян, зберігаючи таким чином позірну поважну статичність, підкреслену фізичну, а разом і психологічну дистанцію від решти присутніх. Тобто, за правоти припущення Ірини Марголіної, князь Всеволод Ольгович рішуче поривав з принциповими обрядовими традиціями свого соціального стану. Цю версію дослідниця дослівно повторила у публікації 2013 р.⁷

Очевидно, відчувши слабкість такої аргументації, у спільній з Іриною Марголіною монографії 2005 р. Василь Ульяновський висуває нову гіпотезу призначення сходового коридора у зовнішній вівтарній стіні. Як і раніше, загадковими сходами піднімається сам князь, але вже не перед службою, а після неї. До того ж, порівняно з версією Марголіної, Всеволод Ольгович тут займається зовсім іншим:

“Під час літургії він, як і всі вірні в храмі, мав перебувати на своєму звичному місці та брати відповідну участь у службі Божій, слухати навколішки Святу Євангелію, приймати причастя, предстояти кадінню священика тощо. На літургії, коли хліб і вино через Святий Дух перетворюються в Тіло і Кров Господні, неможливо уявити князя на цьому «балкончику», оскільки це становило б нечуване святотатство, яке навряд чи могла дозволити релігійна свідомість руського князя попри всі його амбіції (згадаймо його ж молитовні походи для поклоніння ракам святих Бориса і Гліба у Вишгороді). Здається, таке предстояння Св. Кирилу та своєму духовному праобразові було можливе вже після літургії – у випадках потреби в особливій формі «співбесіди» з небесним патроном. Таким моментом міг би бути день ангела князя, який є днем шанування Св. Кирила Александрійського, тобто 9 червня. У цей день відзначалося також храмове свято. Екстраординарними могли бути випадки особливих молитов князя за успіх у військових, політичних, дипломатичних акціях та молитов за тілесне видужання”⁸.

Як і у попередньому випадку, ми не маємо жодних відомих історичних прецедентів такої поведінки, що вкотре відкидає нас у малопрогнозований хаос індивідуальних перверзій. З іншого боку, серед вкрай нечисленних збережених давньоруських храмів, на щастя, уціліла пам’ятка, чиє заснування абсолютно недвозначно приписується літописом Всеволодові Ольговичу. Йдеться про Георгіївську церкву в Каневі, закладену ним 1144 р. на самому піку кар’єри великого київського князя. Якби описана манера спілкування з

⁶ Марголіна І. Є. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. – К., 2001. – С. 58.

⁷ *Її ж.* Архітектурна загадка Кирилівської церкви. – С. 19–25.

⁸ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 87.

богом була для Всеволода Ольговича традиційною, варто було б очікувати у канівській споруді подібних будівельних новацій. Хоча первісний стінопис тут не зберігся, мурування стін уціліло непогано і дає змогу переконатися, що у південній стіні Георгіївської церкви жодних внутрішніх ходів немає і ніколи не було.

У переліку можливих пояснень функціонального призначення ходу в стіні дияконника Кирилівського храму найлогічнішою видається версія американської і британської дослідниці Оленки Певної. “Я вважаю, – зазначає дослідниця, – що він був використаний для розміщення реліквій, пов’язаних зі св. Кирилом Александрійським. Така інтерпретація відповідала б появі безпрецедентного житійного фрескового циклу святого, що декорує апсиду”⁹. Як архітектурну аналогію авторка наводить уцілілий константинопольський храм XII ст., який більшість дослідників вважає собором монастиря св. Фодосії, хоча існують припущення, що це церква колишньої обителі Христа Евергета (“Благодійника”). Оскільки пам’ятку остаточно не ідентифіковано, у літературі споруда найчастіше фігурує під своєю пізнішою османською назвою Гюль-Джамі (Gül Camii).

Справді, виразною особливістю цього храму є “комнаты неясного назначения в толще двух восточных столбов, расположенные на значительной высоте. Правда, северная замурована со всех сторон, а вот в южную теперь ведет каменная лестница из девяти ступеней”¹⁰. Зауважимо, що в роботах Оленки Певної та Ірини Марголіної згадано лише одну кімнату – власне у південному стовпі. “В ней стоит покрытый зеленой материей саркофаг. Кто в нем покоится – неизвестно. Турки считают, что мусульманский святой Гюль-Баба, однако над входом на лестницу по-арабски написаны загадочные слова: «Могила Апостола, ученика Иисуса — мир ему»”¹¹.

Навряд чи Гюль-Бабу, дєрвіша і поета, який помер у Буді 1541 р., можна було назвати учнем Ісуса, скоріше напис золотими літерами “Merkeđ-i havariûn ashab-i Isâ aleihi üs-selâm”¹² стосувався якогось попереднього поховання у цій камері. Адже після завоювання турками Константинополя 1453 р. споруда кілька десятиліть лишалася християнським храмом (можливо, не постійно діючим) і лише 1490-го була переобладнана на мечеть. Важко сказати, як саме її використовували в цей час, що саме мав на увазі автор напису, чи спирався він взагалі на якісь писемні джерела, чи обмежився усними переказами шанованих ним людей. Єдине, що таким чином можна вважати зафіксованим – певну традицію використання кімнати (обох кімнат?) як місця збереження святих останків та інших предметів поклоніння.

⁹ “I believe, it was used to house a relics associated with St. Cyril of Alexandria. Such an interpretation would be in keeping with the appearance of the unprecedented fresco life cycle of the saint which decorates the apse” (*Pevny O. Z. The Kyrylivs'ka tserkva: the appropriation of Byzantine art and architecture in Kiev: A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy / Institute of Fine Arts, New-York University, September, 1995. – P. 156*).

¹⁰ *Иванов С. В поисках Константинополя: Путеводитель по византийскому Стамбулу и окрестностям. – М., 2011. – С. 360–362.*

¹¹ Там само. – С. 364.

¹² *Müller-Wiener W. Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. – Tübingen, 1977. – P. 142.*

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

Існуючі нині гіпотези стосовно того, чиї саме останки могли зберігатися у товщі східних стовпів Гюль-Джами, на жаль, не спираються на документальні джерела. Звісно, передовсім спадає на думку сама Феодосія – відома свята VIII ст., чиї чудодійні моці зберігалися в патронованому нею монастирі аж до самого турецького штурму Константинополя 1453 р. і були об’єктом масового паломництва. У своєму “Сказании о святых местех иже суть в Цариграде на уверение и на спасение всемь человеком” паломник Антоній Новгородський 1200 р. свідчить: “А святыя Федосья девица в женском монастыри лежит”¹³. Хоча за свідченням однієї з хронік після захоплення міста османами всі моці та інші святині були викинуті собакам¹⁴, якась частина могла лишатися на місці і, позбавлена первісного смислового контексту, з часом отримати імпровізоване пояснення у новому мусульманському контексті. Таким чином могла зберегтися й традиція використання внутрішньостінових приміщень для зберігання святинь, зокрема останків святих осіб.

Також “в османское время некоторые считали, что в Гюль-Джами похоронен последний император Константин XI”¹⁵. Вперше цю версію зафіксував 1852 р. патріарх Констанцій, посилаючись на давні перекази, які побутували у середовищі греків стамбульського кварталу Фанар¹⁶. Пізніше з’явився цікавий розвиток сюжету: нібито тіло обезголовленого Константина XI спершу було поховане у соборі Святих Апостолів, який на початку турецької доби Константинополя став духовним центром православної громади міста – на противагу перетвореній на мечеть Софії. Коли ж черга стати мечеттю дійшла й туди, віряни змушені були рятувати від наруги свої святині й переносили їх у відносно безпечні місця. Цілком вірогідно, що так останки імператора і потрапили до монастиря св. Феодосії, започаткувавши лінію усних переказів, що дійшла, врешті-решт, до патріарха Констанція. Цікаво, що пов’язують це поховання з камерою не у відкритому нині південно-східному стовпі, а у недоступному нині північно-східному. І пов’язана ця недоступність саме з описаними обставинами¹⁷.

Справді, видання 1912 р. свідчить: “У товщі кожного зі східних підкупольних стовпів і на невеликій висоті над підлогою знаходиться по невеликій кімнаті. Кімната у північно-східному стовпі освітлена невеликим отвором, орієнтованим на південь, туди можна було потрапити через двері у східній стіні проходу, який веде з віми до північно-східного вітваря. Двері були замуровані і кімната, відповідно, недоступна. Кімната у південно-східному стовпі освітлена вікном, орієнтованим на північ, і має двері у східній стіні проходу з віми та південно-східного вітваря”¹⁸.

¹³ Антоний Новгородский. Описание святых Константинополя / Предисл. и прим. А. М. Лидова // Реликвии в Византии и древней Руси. Письменные источники. – М., 2006. – С. 202.

¹⁴ van Millingen A., Traquair R., George W. S., Henderson A. E. Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture. – London, 1912. – P. 169.

¹⁵ Иванов С. В поисках Константинополя. – С. 364.

¹⁶ van Millingen A., Traquair R., George W. S., Henderson A. E. Byzantine Churches in Constantinople. – P. 173.

¹⁷ Ibidem. – P. 175.

¹⁸ “In the thickness of each of the eastern dome piers, and at a short distance above the floor, is a small chamber. The chamber in the north-eastern pier is lighted by a small opening

Саме в цій обставині чомусь вбачається кардинальна відмінність внутрішньостовпових приміщень Гюль-Джамі та сходів у вівтарній стіні Кирилівської церкви. Як зазначає Ірина Марголіна, “хідник у ній (Гюль-Джамі. – *І. Д.*) вмонтований у стіну, яка відокремлює дияконник від центральної апсиди, тобто в протилежну стосовно хідника в Кирилівській церкві стіну дияконника. Цей хідник безпосередньо примикає до престолу. Але найголовніше інше: хідник зовсім маленький, він не розрахований на зріст дорослої людини – на прибудову взагалі не можна було вийти, лише щось покласти. У Кирилівській церкві «балкончик» знаходиться на п’ятиметровій висоті, отже, людина могла піднятися по сходах нагору й вийти на прибудову”¹⁹.

У цьому запереченні не враховане те, що дев’ять сходинок у товщі південно-східного стовпа Гюль-Джамі (і, можливо, замуrowаний аналогічний підйом у товщі північно-східного) найшвидше не призначалися для виходу кудись назовні, а мали єдине функціональне навантаження – забезпечувати доступ до кімнат-релікваріїв. Потреба “щось” звідти періодично забирати і повертати на місце була функціонально вичерпною. Коридор же зі сходами у товщі стіни дияконника Кирилівської церкви мав невідоме нам продовження у вигляді якоїсь конструкції на балці, яка перекривала простір нефа паралельно лінії колишньої вівтарної перегороджі. На згаданій конструкції, подібно до кімнат-релікваріїв Гюль-Джамі, можна було зберігати, періодично (у визначені церковним календарем дати) спускати сходами вниз для поклоніння та хресних ходів і згодом повертати на постійне місце якусь святиню. Іншими словами, кирилівський коридор є функціональним відповідником не самої кімнати у товщі стовпа константинопольського храму, а отих дев’яти сходинок, які до неї вели.

Анонімний прочанин 1390 р. згадує доволі складний і насичений культовий ритуал, пов’язаний саме з мощами св. Феодосії в її обителі: “А отголе пойти на восток к святой Феодосьи; есть монастырь святыи Феодосьи. Туто святаа Федосиа в теле лежит; подымают ю во всякыи понеделник и в среду и в пяток, болным поставляют и исцеление от нея бывает”²⁰. Тобто тричі на тиждень мощі (раку з мощами) виносили з місця постійного зберігання для загального доступу. Можливо, саме вже згадуваними східцями з кімнати в одному з стовпів. Решту часу святиня не була доступною вірянам, хоча дистанційно молитися “у гроба” вони могли будь-коли. Адже “доступ к мощам мог быть как постоянным, так и временным. В греческой церкви мощи обычно хранились в алтаре и предлагались для поклонения народу лишь в день памяти святого и в храмовые праздники”²¹.

looking southwards, and was reached by a door in the east side of the passage leading from the bema to the north-eastern chapel. The door has been walled up, and the chamber is consequently inaccessible. The chamber in the south-eastern pier is lighted by a window looking northwards, and has a door in the east side of the passage from the bema to the south-eastern chapel” (Ibidem. – P. 170).

¹⁹ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 82.

²⁰ Сказание о святых местах, о Костянтинеграде и о святых мощех спасшихся во Иерусалиме, а собранных Костянтином царем в нарицаемыи Царьград // Малетю Е. И. Антология хоженый русских путешественников XII–XV века. – М., 2005. – С. 246–252.

²¹ Живов В. Святость: Краткий словарь агиографических терминов. – М., 1994. – С. 112.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

І все ж стверджувати, що саме феодосіївський культ і його архітектурне оформлення стали прототипами кирилівських відповідників, хоч і спокусливо, однак передчасно, а може, і безпідставно. Надто мало сакральних споруд збереглося від візантійського і давньоруського часу, надто обмежений фактаж для узагальнень і впевнених висновків. З іншого боку, “Византия создавала для всего восточнохристианского мира базовые модели организации сакральных пространств, которые в разных странах адаптировались и трансформировались с учетом национальных особенностей и просто климатических условий”²².

Хтозна, чи були кімнати у товщі стовпів храму св. Феодосії рідкісним архітектурним прийомом, чи подібна традиція існувала в візантійській архітектурі і справжній прототип просто до нас не дійшов. Принаймні, у давньоруській практиці саркофаги найшанованіших осіб, включно з канонізованими, зазвичай не ховали у товщі стін, а ставили відкрито або напіввідкрито – у нішах-аркосоліях у західній частині храму. Остання архітектурна форма мала глибоке символічне значення і сприймалася як репліка Гробу Господнього²³. Однак розташування раки з мощами або іншої святині над дияконником чи навіть у товщі вівтарного стовпа також не суперечило церковній практиці – в обох випадках святиня лишалася “в алтарі”, тобто в особливій сакральній зоні церкви.

Оскільки внутрішньостінові сходи, за нашим припущенням, і у Феодосіївському, і у Кирилівському храмах виконували лише технічну функцію, вони не повинні були займати зайвий простір у південній апсиді. Адже і без того “главное внимание зодчие уделили решению пространства наоса и алтарной апсиды. Максимально раздвинув подкупольные столбы, они сделали центральный неф шире боковых более чем в два раза”²⁴. Тобто будь-які додаткові конструкції (драбини, пандуси) перекривали б розписи і так штучно звуженого простору, чим порушували б цілісність сприйняття образу храму. Логічно, що будівничі сховали їх подалі з очей і зробили це, опираючись на існуючі традиції церковного зодчества.

Гюль-Джамі не належить до найвигадливіших візантійських храмів, однак конструктивно це дещо складніша споруда, ніж Кирилівська церква. Вже на початку XII ст. на Русі “торжественные и пышные многоглавые композиции отошли в прошлое. Их заменили лаконичные, уравновешенные памятники, увенчанные единой массивной главой. Старая крестовокупольная система сводов сохранилась, но основным типом становятся трехнефные храмы без промежуточных аркад между столбами и хорами, расположенными лишь в западном членении. Стремление к простому и компактному объему привело к отказу от лестничных башен и замене их узкими лестницами в толще стены”²⁵. Власне, всю давньоруську архітектуру “можно охарактеризовать как мистическую по духу, но княжескую по масштабам,

²² *Лидов А. М.* Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. – М., 2006. – С. 26.

²³ *Самойлова Т. Е.* Священное пространство княжеского гроба // Там само. – С. 584.

²⁴ *Иоаннисян О. М.* Зодчество первой половины – середины XII века // История русского искусства. – М., 2015. – Т. 2. – Ч. 1: Искусство 20–60-х годов XII века. – С. 71.

²⁵ *Раппопорт П. А.* Зодчество Древней Руси. – Л., 1986. – С. 49–50.

монументальности и столичным интенциям. Все это накладывается на постепенное упрощение когда-то почти одномоментно заимствованного архитектурного лексикона”²⁶.

На плані добре видно, що всі чотири стовпи храму св. Феодосії непропорційно “роздуті” і значно товщі за зовнішні стіни споруди. Зодчий, очевидно, з волі замовника пішов на нестандартний хід і створив у вівтарній частині оригінальну внутрішньостовпову конструкцію, прямі аналоги якої, як уже зазначалося, серед збережених візантійських церков не зафіксовані. Натомість будівничий Кирилівського храму звів досить типову для свого часу споруду. Плани Кирилівської на Дорогожичах, Георгіївської у Каневі, Успенської Єлецької в Чернігові чи Успенської ж у Володимирі-Волинському церков легко сплутати – всі елементи типові і “уравновешенные”. Тут немає особливих несподіванок, тож і підйом нагору, нехай у незвичному місці, найпростіше було реалізувати у вигляді простих і надійних, багаторазово перевірених практикою внутрішньостінових “сходів на хори”. Такі підйоми схожі наче близнюки – різниця лиш у довжині та просторовій орієнтації; от один з “близнюків” і був облаштований у стіні дияконника Кирилівської церкви. Ще Костянтин Шероцький зауважив, що сходи у вівтарній частині це “такой же узкий проход”, як і “проход на хоры”²⁷.

Ми не знаємо напевно і, вірогідно, ніколи не дізнаємося, яка саме святиня зберігалася у південному приділі Кирилівської церкви. Проте гіпотеза Оленки Певної, що це “щось” мало стосунок до культу Кирила Александрійського, виглядає дуже привабливо. Справді, збережений оригінальний стінопис південної апсиди, створений одразу ж після зведення храму у XII ст., – це безпрецедентний монументальний житійний цикл Кирила і Афанасія Александрійських за участю різноманітних супутніх персонажів. У п’яти реєстрах розташувалися 14 (первісно 16) живописних сюжетів, окантованих охряними рамами з білими краями. За спостереженням Ірини Марголіної, “іконографічний цикл південної апсиди не має аналогів, і невідомо, чи були якісь зразки у майстрів, а отже, якщо вони творили самостійно, то розшифровка їхнього задуму (як будь-якої нестандартної речі) є вельми складною, а надто через ледь не сімсот років потому”²⁸.

Цей “меморіальний музей” не випадково розміщується саме у південній апсиді, тобто у тому вівтарному компартименті, який пов’язаний з традиційним місцем розміщення у вівтарній перегороджі (згодом – іконостасі) місцевої храмової ікони, яка, своєю чергою, символізує присвяту всієї церкви. Згадана присвята у храмі на Дорогожичах непрямо підтверджується двома впевнено прочитаними зверненнями-графіті до св. Кирила, зафіксованими саме на південній стіні південної апсиди²⁹.

Загалом, кирилівський дияконник – справжня “церква в церкві”, де струнка живописна вертикаль житійних сюжетів динамічно заповнює вузький увігнутий простір апсиди і створює ефект об’ємності, окремого цілісного,

²⁶ Седов В. В. Сакральное пространство древнерусского храма: архитектурный аспект // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии... – С. 570.

²⁷ Шероцкий К. В. Киев: Путеводитель. – С. 222.

²⁸ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 121.

²⁹ Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985. – С. 97, 99.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

змістовно насиченого простору. Гіпотетичний “балкон”, де могла зберігатися не відома нам святиня і куди ведуть сходи у товщі південної стіни, логічно замикає сакральний простір південного вітваря, є його смысловою вершиною, чим надає всій композиції завершеності. Оскільки висота класичного візантійського, а за ним і давньоруського, темплону (найвищого горизонтального габариту перегороджі) не перевищувала 3 м 50 см³⁰, “балкон”, встановлений на висоті 4 м 90 см, перевищував перегороджу приблизно на рівень людського зросту. Те “щось”, що розміщувалося на такій висоті (і, очевидно, збільшувало її за рахунок власних, невідомих нам розмірів), виглядало, як такий собі “замковий камінь” складної конструкції, що включала в себе весь об’єм південного вітваря, тобто т. зв. “просторової ікони” – комплексного тривимірного художнього об’єкту, релігійний сенс якого не зводився до жодної зі складових³¹.

Такий прийом очевидно перегукується з традицією “помещения иконописных изображений святых на византийские темплоны, а также включения регистров с изображением святителей в росписи алтарных апсид древнерусских домонгольских храмов, фресковые циклы которых стали одним из важнейших источников формирования живописной программы иконостаса”³². В цьому ключі найлогічнішим елементом конструкції виступала б ікона (можливо, чудотворна) св. Кирила Александрійського – або індивідуальна, або парна зі св. Афанасієм (з огляду на сюжетний ряд стінопису апсиди). Легко уявити, як під час служби на, скажімо, храмове свято священики чи/та диякони урочисто піднімаються внутрішньостіновими сходами з південного вітваря на “балкон”, на очах віруючих знімають з кріплень храмову ікону, зносять її тим же шляхом униз і починають хресний хід. Неважко вирахувати й мінімально обов’язкові дати такої церемонії: пам’ять св. Кирила вшановується православними двічі – індивідуально 9 (22) червня і в парі зі св. Афанасієм 18 (31) січня³³.

Менш вірогідним, але також прийнятним ми вважаємо варіант розміщення на “балконі” якоїсь меморіальної святині, пов’язаної (в дійсності чи легендарно) зі св. Кирилом Александрійським персонально. Найлегше у цю гіпотезу вписуються мощі, адже “ранньохристиянські агіографічні цикли нерідко пов’язані з мучеництвом репрезентованого святого. Хоча чинник, який визначав відбір і зображення агіографічних циклів у візантійських церквах, відрізняється від пам’ятки до пам’ятки, зазвичай вони можуть бути пов’язані з присутністю мощів святого”³⁴.

³⁰ Сарабьянов В. Д. Новгородская алтарная преграда домонгольского времени. – С. 325–326; Чукова Т. А. Алтарь древнерусского храма конца X – первой трети XIII в. Основные архитектурные элементы по археологическим данным. – СПб., 2004. – С. 37.

³¹ Лидов А. М. Пространственные иконы. Чудотворное действо с Одигитрией Константинопольской // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии... – С. 325.

³² Чукова Т. А. Алтарь древнерусского храма... – С. 40.

³³ Флоровский Г. В. Восточные отцы V–VIII века: (Из чтений в Православном Богословском институте в Париже). – Париж, 1931. – Раздел: Святой Кирилл Александрийский. – I: Житие. – Ч. 2. – Реж. доступу: <http://www.sedmitza.ru/lib/text/538178/> [4 квітня 2018].

³⁴ “Early Christian hagiographical cycles are frequently related to the martyrdom of the represented saint. Although the factor that determined the selection and depiction of hagiographical cycles in Byzantine churches vary from monument to monument, usually they can

Власне, будь-який храм у певному розумінні є мартирієм, адже обов'язок закладати мощі святих під вівтарем був затверджений ще помісним Карфагенським собором 419 р. (правило 10: “Якщо якийсь пресвітер, від свого єпископа осуджений, піднісшись якоюсь пихатістю та гординою, надумає, що повинен сам приносити Богу святі Дари, або надумає збудувати інший вівтар, усупереч церковній вірі й уставу, такий нехай без покарання не залишиться”³⁵). Остаточно ж заборонив будувати церкви без закладення мощей VII Вселенський собор 787 р. у Константинополі (правило 7: “якщо якийсь чесні храми освячені без святих мощей мученицьких, визначаємо: нехай буде здійснене в них покладення мощей зі звичайною молитвою. Якщо ж віднині з'явиться якийсь єпископ, що освячує храм без святих мощей, то нехай буде виключений як такий, що зневажив церковні передання”³⁶).

Тобто ще з IV ст. різниця між звичайним християнським святилищем і храмом-мартирієм навколо святих останків цілеспрямовано нівелювалася на користь останнього. Однак у реальному житті мартирії (як окремі спеціалізовані споруди, так і спеціалізовані частини храмових споруд) існували і були досить розповсюджені. Скажімо, цю роль відіграє трансепт собору св. Петра в Римі, найзнаменитішим же мартирієм є, безсумнівно, ротонда храму Гробу Господнього в Єрусалимі³⁷.

Яскравим прикладом храму-мартирія на Русі була церква у Вишгороді, куди 1072 р. з великою урочистістю перенесли тіла перших давньоруських святих – князів-страстотерпців Бориса і Гліба³⁸. Інший відомий давньоруський мартирій, який зберігся і функціонує по сьогодні – підземний комплекс Києво-Печерської лаври.

Немає сумніву, що таких прикладів було набагато більше, скажімо, можна припустити, що частина прибудов, які супроводжували основний об'єм практично кожного великого давньоруського храму (включно з Кирилівською церквою), теж були мартиріями. Власне, і окремі компартименти в церковних спорудах могли спеціалізуватися аналогічним чином. Адже “в рамках одного «большого пространства» могли сосуществовать несколько разновременных иеротопических проектов. ... Сознательно спроектированные микропространства активизировались в определенные моменты богослужений, становясь своего рода временными солистами в грандиозном пространственном хоре”³⁹.

Просторова окремішність мартирія має і практичну богослужбову мотивацію, адже значна частина відправ з залученням святих реліквій була

be associated with the presence of the saint's relics” (*Pevny O. Z. The Kyrylivs'ka tserkva... – P. 288*).

³⁵ Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних Соборів і святих Отців. – К., 2008. – 368 с. – Реж. доступу: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/knyha-pravyl-svyatyh-apostoliv-vselsenskyh-i-pomisnyh-soboriv-i-svyatyh-ottsiv/#toc-----6> [4 квітня 2018].

³⁶ Там само.

³⁷ *The Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. by Alexander P. Kazhdan. – Oxford, 1991. – P. 1308–1309.*

³⁸ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – 2-е изд. – СПб., 1908. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Стб. 171п. – С. 120.

³⁹ *Лидов А. М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества... – С. 20.*

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

безпосередньо пов'язана з місцем їх постійного зберігання та утворювала сталі місцеві ритуальні церемоніали. Така традиція була запозичена і прийнята Руссю з Візантії⁴⁰. Водночас “в большинстве случаев создание особых служб отражало церковнополитическую и идеологическую линию императора, местного правителя, игумена монастыря”⁴¹.

Останків (а надто фрагментів останків) одних і тих самих канонізованих осіб у давнину могло бути багато, причому як через свідому фальсифікацію, так і з огляду на відсутність механізму хоч скількись об'єктивної їх ідентифікації. Віщий сон, видіння чи туманне, переказане через третіх осіб, пророцтво могли започаткувати традицію сакрального вшанування будь-яких предметів.

Нині вважається, що мощі св. Кирила Александрійського зберігаються у музейному зібранні Резиденції в Мюнхені, куди потрапили не пізніше XV–XVII ст. з церкви Діви Марії на Марсовому Полі (Santa Maria della Concezione in Campo Marzio) в Римі⁴². Обставини їхнього потрапляння з Єгипту ані в Рим, ані в Мюнхен досі не з'ясовані. Відомо лиш, що згаданий римський храм веде свою історію від церкви, заснованої монахами-біженцями з константинопольського монастиря св. Анастасії в період іконоборства.

Скажімо, добре відомо, що великий князь Володимир Святославич переїздив з Корсуня (Херсонеса) до Києва голову св. Климента Римського. Остання давньоруська літописна згадка про неї датована 1147 роком (“глава оу насъ есть сѣго Климента”⁴³). А під час “латинської окупації” Константинополя на початку XIII ст. ця ж реліквія виринає у константинопольському монастирі Богородиці Перивлепти (“Захлоплюючи”):

“Рыцарь Далмаций де Сержи похитил ее, причем сам весьма живо описал это воровство. Он предварительно разузнал у французского священника, какие в Городе есть мощи поценнее, и тот указал на св. Климента, предупредив, однако, что покупать святые реликвии не полагается. По обычаям эпохи, их полагалось красть, и это называлось *furtum sacrum*, «священное воровство»... На Вербное воскресенье 1206 г. рыцарь в компании цистерцианского монаха прибыл в Перивлепту и попросился взглянуть на реликвии. Пока один гость отвлекал зрителя беседой, другой стибрил ларец с головой; когда оба вышли, оказалось, что в ларце почему-то два черепа. Сомневаясь, ту ли голову он украл, рыцарь, переодевшись до неузнаваемости, снова явился в Перивлепту и стал просить показать ему св. Климента; только когда монахи удрученно сообщили, что реликвия украдена, он успокоился и отплыл с нею во Францию”⁴⁴. Тож яка з названих голів справжня і де вона тепер?

⁴⁰ Реликвии в византийских чиновослужениях / Сост., пер. и комм. М. Желтова // Реликвии в Византии и древней Руси. – С. 68.

⁴¹ Реликвии в византийской гимнографии / Сост., пер. с греч. и комм. А. Ю. Никифоровой // Там само. – С. 113.

⁴² Холодюк А. Мюнхен. В поисках мощей святых бессребреников Кира и Иоанна (Записки прихожанина). – Богослов.Ru. Научный богословский портал. – Реж. доступу: <http://www.bogoslov.ru/text/1470136.html> [4 квітня 2018].

⁴³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 341. – С. 237.

⁴⁴ Иванов С. В поисках Константинополя. – С. 396.

Навіть лаконічні літописні повідомлення фіксують десятки випадків перевезення на Русь останків святих і пов'язаних з ними священних предметів⁴⁵. Аналогічно, якась з версій мощей св. Кирила могла опинитись у Києві на Дорогожичах.

Зауважимо, що фізичні параметри внутрішньостінового проходу у південному вівтарі (близько 4 м завдовжки, 65 см завширшки) і його конфігурація (поворот на верхньому майданчику під прямим кутом) могли б завадити вільному переміщенню звичайної повнорозмірної труни. Однак рака (контейнер для зберігання святих останків) не має усталених канонічних розмірів і форми. Цінність мощей повністю визначається їхнім сакральним значенням і принципово не пов'язана з анатомічною комплектною чи положенням тіла. Антоній Новгородський поряд з останками святих “в теле акы жив” згадує “кров и молоко Пантелеймона святого во единой вите и не смятешесь, главу его, главу Кондратову апостола и иных святых мощи и главу святого Ермола и Стратоника и Гермонову руку, ею же ставятся патриарси”⁴⁶, “церковь святого Прокофья, и ту лоб его”⁴⁷, “верх главы Григория и рука святого мученика Прокофья и иных святых мощи”⁴⁸, “голова Фомина и нога цела и лоб святого Фомы апостола”⁴⁹ і ще чимало тілесних фрагментів. Відповідно, релікварії для їхнього зберігання теж не обов'язково мали бути великорозмірними.

Рака могла виготовлятися спеціально для конкретної святині або мати випадкове походження і набрати самостійного сакрального значення (а отже, й матеріальної самоцінності) вже у процесі поклоніння мощам. За однією з гіпотез, така доля спіткала мармуровий ранньохристиянський саркофаг, доставлений у Київ Володимиром Святославичем як імпровізована рака для голови св. Климента Римського⁵⁰ і в якому згодом поховали Ярослава Мудрого.

Врешті-решт, священними реліквіями могли виступати не лише мощі, а й побутові предмети, пов'язані з життям святого. Так, за свідченням вже цитованого Антонія Новгородського, у константинопольському храмі святих Апостолів “порты апосторльскии во олтари над тряпезою во гробе лежат”⁵¹. Неподалік “святого Павла исповедника дом, и ту его мощи под тряпезою и амофор и патриархиль целуют”⁵². Вже на Русі у Дмитріївський собор міста Владимира князем Всеволодом Юрійовичем Велике Гніздо (у хрещенні Дмитрій) 1197 р. “принесена дска ис Селуна гробнаѧ ста Дмитрия”⁵³. Тобто прецеденти такі були і цілком могли повторитися у київській Кирилівській церкві.

⁴⁵ Реликвии по известиям русских летописей XI–XVII веков / Сост. и комм. М. А. Маханько, Е. М. Саенковой // Реликвии в Византии и древней Руси. – С. 317–462.

⁴⁶ Антоний Новгородский. Описание святынь Константинополя. – С. 199.

⁴⁷ Там само. – С. 202.

⁴⁸ Там само. – С. 203.

⁴⁹ Там само. – С. 204.

⁵⁰ Пуцко В. Г. Приделы Кирилловской церкви в Киеве // Народной музей. – С. 235–255.

⁵¹ Антоний Новгородский. Описание святынь Константинополя. – С. 203.

⁵² Там само. – С. 202.

⁵³ ПСРЛ. – Т. 1: Лаврентьевская летопись. – Л., 1927. – Стб. 414.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

2. Південний приділ Києво-Кирилівської церкви як цілісний поминальний простір у сакральній структурі храму

На південну апсиду і, відповідно, той самий “балкон” з загадковим сакральним об’єктом просторово орієнтовані ще два важливих елементи Кирилівської церкви. У південній частині хорів розміщена т. зв. “князівська молитовня” – компактна кімната з великим аркоподібним вікном на захід – у бік центральної частини храму. Молитовня розміщується у найвіддаленішому від підйому на хори компартименті, та ще й висунута щодо основної площі хорів в бік дяконника (тобто на схід)⁵⁴. Архітектор зробив все для оформлення окремішності цього приміщення, підкресленої відділеності його від загального простору, що в контексті монастирського храму взагалі-то виглядає дивно.

Конструктивно схожа капела позначена на плані-реконструкції Кирилівського храму XII ст., складеному Миколою Холостенком: вона локалізована у південно-західному куті першого ярусу (тобто зсунута на один компартимент на захід стосовно каплиці з другого ярусу) і включає в себе одразу три з чотирьох аркосолій споруди. Вірогідно, це приміщення було водночас князівським склепом і поминальною каплицею⁵⁵. Обидві каплиці на першому і другому ярусах Кирилівської церкви первісно мали свої невеличкі апсидки (верхня збереглася, нижня зникла разом з розтесаною східною стіною каплиці⁵⁶), орієнтовані у бік південного вітаря з його “балконом”. Подібної концентрації сакрально-акцентованих елементів на протилежному, північному боці споруди немає, там лише одна аркосолія і вхід на хори.

На наш погляд, можна спробувати говорити про сакральний просторовий зв’язок обох південних молитовень з південною апсидою в межах єдиного приділу. Загальна молитовна орієнтація на схід неминуче об’єднує їх в єдину композицію, наповнену поки не зовсім зрозумілим нам змістом, де і “балкон”, і сакральний об’єкт на ньому відігравали центральні ролі.

Щоб спробувати прояснити цей зміст, варто зауважити, що в давнину поняття “дяконник” (місце зберігання богослужбових атрибутів та священних облачень) і “південна апсида” не були синонімами: “апсидные помещения по бокам алтарной части, предварительно идентифицированные как жертвенник и диаконник, могли иметь другое назначение”⁵⁷. Тобто і в нашому випадку приміщення південного вітаря могло бути первісно запрограмованим на дещо незвичні для сьогоднішньої практики функції.

“Термин диаконник, в применении к помещению, которое находится к югу от главной апсиды, условно. Изначальные функции этого помещения,

⁵⁴ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 88.

⁵⁵ Холостенко Н. В. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры. Исследования и реставрация. – М., 1960. – Вып. 2. – Рис. 5. Реутов А. В. О назначении так называемых “крещален” в древнерусских храмах // Лаврский альманах. – К., 2003. – Вып. 9. – С. 103, 105.

⁵⁶ Ця апсидка присутня на плані-реконструкції Миколи Холостенка та проглядається de visu на археологічному зондажі у храмі: Холостенко Н. В. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве. – Рис. 5.і

⁵⁷ Варалис Я. Жертвенник и диаконник. О первоначальном замысле дополнительных пространств византийского алтаря // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии... – С. 293.

вероятно, совершение заупокойных богослужений (отсюда происходит его славянское название кутейник, т. е. помещение, куда вносилась кутья)⁵⁸. Адаже “в древнерусских источниках в отличие от византийских южная апсида не носит названия диаконника до XVI–XVII вв., когда началась унификация литургической терминологии по греческому образцу... До XVI в. включительно южная апсида обычно именовалась кутейником – из-за связи этого пространства в древнерусской традиции с заупокойным богослужением”⁵⁹.

Ця спеціалізована поминальна функція південного вітваря підкреслювалася і конструктивно. Власне, початково вітварні перегороджі давньоруських храмів відокремлювали лише центральний вітвар, бокові ж лишалися відкритими⁶⁰. З першої половини XII ст. почали розповсюджуватися перегороджі, які перекривали й бокові вітварі, але і потім “во многих русских храмах алтарной преградой была закрыта только центральная апсида, тогда как в открытой для входа мирян южной апсиде располагался стол для приношения кутьи и иных пожертвований (свечей, просфор, различных съестных) и записок для заупокойного поминовения на литургии; возможно, здесь же совершались и собственно заупокойные последования”⁶¹. Якщо південна апсида Кирилівської церкви так само була відкритою для мирян, внутрішньостіновим ходом міг користуватися не лише клір, а й всі, кого клір допускав до встановленої на “балконі” святині (скажімо, приклястися до чудотворної ікони).

Якщо ця послідовність припущень справедлива, ми маємо справу з чітко виділеним і нарочито демонстрованим у структурі храму поминальним культом, який мав бути прямо пов’язаним і з загальною присвятою всієї церкви, і з персоналією князя, чиїм небесним покровителем (за посередництвом гаданої “патрональної” святині на “балконі”) виступав св. Кирило Александрійський, і з князівською династією, чиї спочили представники лежали у орієнтованій на “кутейник” каплиці першого ярусу, а живі молилися у південній каплиці на другому. Ця сама послідовність виводить нас на проблему датування Кирилівської церкви на Дорогожичах.

3. Персоналії можливих фундаторів Києво-Кирилівської церкви у писемних джерелах

Навіть непорівнянно краще висвітлені в літописних джерелах домонгольські храми, як та ж Софія Київська, з нібито чітко декларованою датою заснування і персоналією фундатора, викликають жваві наукові дискусії. Зумовлено це в першу чергу особливістю джерельної бази давньоруської історії, зокрема писемної її частини. Як влучно зауважив провідний український медієвіст Олексій Толочко, “несмотря на обилие летописных списков, ранняя история Руси крайне слабо документирована. По сравнению с синхронной

⁵⁸ Дьяконник // Официальный сайт Русской Православной Церкви. – Реж. доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/140981.html> [4 квітня 2018].

⁵⁹ Гайдуков Н. Е. Диаконник // Православная энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла [электр. версия]. – Реж. доступу: <http://www.pravenc.ru/text/171917.html> [4 квітня 2018].

⁶⁰ Чукова Т. А. Алтарь древнерусского храма... – С. 36.

⁶¹ Гайдуков Н. Е. Диаконник.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

западноевропейской историей – просто удручающе слабо. Можно, конечно, спорить, естественное ли это состояние или следствие прискорбных случайностей. Была ли Русь изначально плохо документирована или же представляла собой богатую и разнообразную культуру, чьи источники впоследствии погибли. Кажется, предпочтение всегда отдавали второй возможности (хотя реалистичнее было бы не обольщаться). Однако сама вероятность альтернативного вердикта всегда делала ситуацию психологически дискомфортной для историков. Так или иначе, отчаянная скудость источников – обстоятельство непреодолимое, и устранить его уже не суждено”⁶².

Це зауваження стосується і ситуації з Кирилівською церквою. Храм літописцями згадується дуже нечасто і переважно як супутній географічний орієнтир (“В лѣто [6679 (1171)] снашася братъ Вышегородѣ и пришедше сташа на Дорогожичи под стѣмъ Курилом”⁶³).

Про засновника споруди йдеться у двох повідомленнях-некрологах, і щоразу в цій ролі виступає інша людина. Так, під 1179 роком зазначається: “Того же лѣта престависа княгини Всеволожаа приемши на са чернечкоую скимоу и положена бысть в Киевѣ оу стѣго Кюрила, юже бѣ сама создала”⁶⁴. Ця інформація присутня лише в Іпатіївському літописі, в інших давніх списках її немає.

Той же Іпатіївський літопис повідомляє, що в липні 1194 р. на Дорогожичах помер великий київський князь Святослав Всеволодович (син Всеволода Ольговича і його щойно згаданої дружини), якого тоді ж “положиша и во стѣмъ Кюрилѣ во отнѣ емоу манастирѣ”⁶⁵. Останнє повідомлення дублює Лаврентіївський літопис у дещо іншій редакції (“престависа князь Киевьскыи Сѣолавъ и положенъ бысть въ манастири въ цркви стѣго Кирила, юже бѣ создалъ бѣць юго”)⁶⁶.

На жаль, вкрай лаконічні літописні тексти досі лишаяються єдиними хоч скількись прийнятними джерелами, на яких базуються гіпотези про час заснування храму. В археологічному та епіграфічному відношенні Кирилівська церква вивчена недостатньо: виявлені тут давньоруські графіті досі не містили ані дат, ані впевнених прив’язок до відомих історичних осіб, такі прив’язки базуються переважно на палеографічних особливостях написів, що дозволяє приблизно датувати їх у межах цілих десятиліть⁶⁷. А зведення такої порівняно нескладної монументальної споруди, як Кирилівський храм, зусиллями професійної будівничої артілі могло тривати лише кілька років⁶⁸.

⁶² Толочко А. П. “История Российская” Василия Татищева: Источники и известия. – М.; К., 2005. – С. 18.

⁶³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 544. – С. 373.

⁶⁴ Там само. – Стб. 612. – С. 420.

⁶⁵ Там само. – Стб. 680. – С. 466.

⁶⁶ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 412.

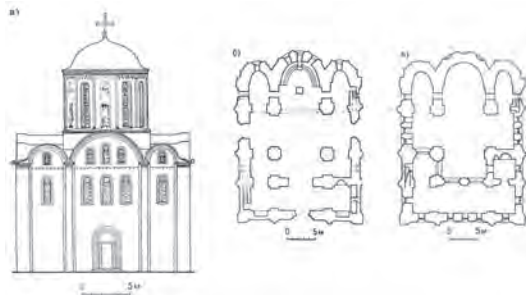
⁶⁷ Марголіна І., Корнієнко В. Даткування київської Кирилівської церкви у світлі сучасних досліджень її монументального живопису та графіті // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна: Зб. наук. пр., присв. 150-літтю з дня народж. Дмитра Власовича Айналова (1862–1939 рр.). – К., 2012. – С. 257–275.

⁶⁸ Марголіна І. С., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 46.

Мал. 1. Сучасний зовнішній вигляд Києво-Кирилівської церкви

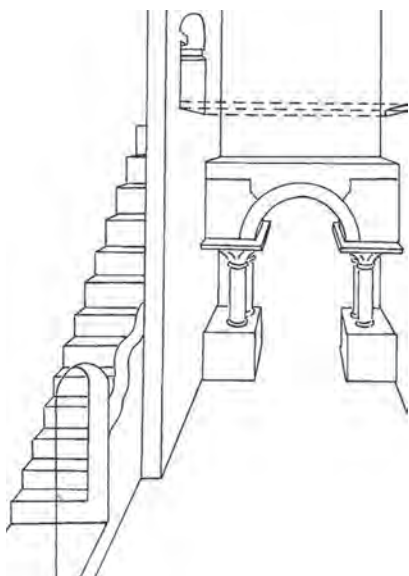
Мал. 2. Реконструкція західного фасаду та планів обох ярусів Києво-Кирилівської церкви на початковому етапі її існування. Ілюстрація з публікації: *Холостенко Н. В.* Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры. Исследования и реставрация. – М., 1960. – Вып. 2. – С. 6–16.

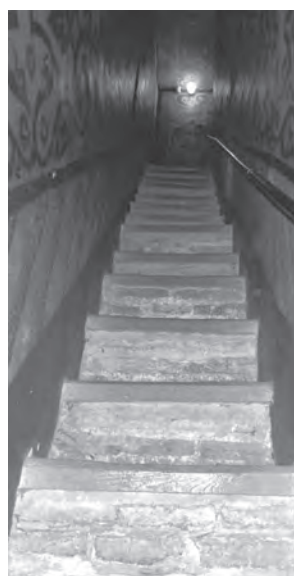
Мал. 3. Сучасний вигляд з хорів центрального підкупольного простору Києво-Кирилівської церкви і входу до її південного вітара

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

Мал. 4. Загальна схема внутрішньостінового ходу і вірогідного “балкону” у південному вівтарі Києво-Кирилівської церкви. Ілюстрація з публікації: *Марголіна І. С., Ульяновський В. І.* Київська обитель святого Кирила. – К., 2005. – 352 с.

Мал. 5. Сучасний вигляд внутрішньостінового ходу на хори Києво-Кирилівської церкви, конструктивно ідентичного ходу у південному вівтарі. Ілюстрація з публікації: *Марголіна І. С., Ульяновський В. І.* Київська обитель святого Кирила. – Київ, 2005. – 352 с.

Мал. 6. Сучасний внутрішній вигляд поминальної каплиці на хорах Києво-Кирилівської церкви. Ілюстрація з публікації: *Йоаннісян О. М.* Зодчество второй половины XII века // *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси / История русского искусства.* – М., 2015. – Т. 2. – Ч. 2: Искусство второй половины XII века.

У сучасній історіографії найпоширенішою є версія, яка намагається примирити обидва літописних повідомлення і так чи інакше визнає князівське подружжя співфундаторами. Одним з перших її сформулював київський історик Микола Закревський (щоправда, замість князевої дружини “призначивши” продовжувачкою будівництва іншу представницю роду)⁶⁹. З часом ідея вдосконалювалася, набирала нових подробиць і вже у монографії “Стародавній Київ”, закінченій 1941 р., але, волею історичних обставин, надрукованій у 2003-му, археолог Іван Іванцов формулює її так: “Церкву заклав Всеволод II з чернігівських Ольговичів у пам’ять про свої перемоги 1140 р. над киянами і захоплення великокнязівського столу. Рік заснування церкви невідомий, та оскільки Всеволод помер 1146 р., то церква закладена не пізніше. Всеволод не встиг її закінчити, а закінчувала його дружина Марія, дочка Мстислава Мономаховича”⁷⁰. Такої ж думки (з окремими варіаціями) дотримується і більшість інших дослідників, включно з найбільшим сьогодні знавцем історії храму Іриною Марголіною⁷¹.

На наш погляд, варто пильніше придивитися до обох літописних повідомлень, адже їхня інформативність та форма подачі суттєво відрізняються. Іпатіївський літопис неперівнянно повніше розповідає про події середини XII ст., що, за однією з версій, зумовлено запозиченнями з невідомого нам і незбереженого літописного джерела⁷². Сюжет про смерть Святослава Всеволодовича наповнений масою подробиць: поїздка до Вишгорода, опис прикладання до рак князів-мучеників Бориса і Гліба, неможливість відвідати поховання батька через відсутність ключа від склепу, повернення до Києва, нова поїздка до Вишгорода, раптовий напад хвороби і зупинка у Кирилівському монастирі, різноманітні передсмертні обставини, і вже наприкінці стоїть повідомлення про поховання “во отнѣ емоу манастыръ”⁷³. Ця розгорнута розповідь займає майже весь об’єм статті про події 1194 р. Натомість Лаврентіївський літопис не повідомляє майже нічого, вся його інформація про смерть князя Святослава обмежується однією короткою фразою, до того ж помилково поставленою останнім пунктом у перелік подій наступного 1195 р.⁷⁴.

За такої різючої різниці, не маючи об’єктивної можливості якось верифікувати ці тексти, доводиться визнати, що повідомлення Іпатіївського літопису викликає більше довіри і його формулювання, очевидно, точніше відповідають протографу. Якщо наш здогад вірний, то й вираз “во отнѣ емоу манастыръ” повинен бути автентичнішим, а вираз літопису Лаврентіївського “въ манастыри въ ѿркви сѣго Кирила, юже бѣ создалъ бѣць яго” більше

⁶⁹ Закревський Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 339; Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева. Прежнее и нынешнее состояние и средства содержания причтов, а также иноверческие молитвенные дома // Красназвчі праці. – Біла Церква, 2007. – С. 276.

⁷⁰ Іванцов І. Стародавній Київ. – К., 2003. – С. 258.

⁷¹ Мовчан І. Давньокиївська околиця. – К., 1993. – С. 115–116; Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 46.

⁷² Рыбаков Б. Русские летописцы и автор “Слова о полку Игореве”. – М., 1972. – С. 499–510.

⁷³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 680. – С. 466.

⁷⁴ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 412.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

схожий на результат пізнішого імпровізаційного редагування. Нарешті, давньоруський прикметник “отънь” (“отчий”, “батьківський”⁷⁵) може трактуватися неоднозначно: як у конкретно-власницькій формі “принадлежащий отцу”, так і у більш загальній “относящийся к отцу”⁷⁶.

Якщо наше припущення про принципово поминальний характер Кирилівської церкви (а, отже, й оточуючого її монастиря) відповідає дійсності, назва “отний” (для Святослава Всеволодовича) або “Всеволож” (для решти населення) могла означати не те, що цей архітектурний комплекс заснував або повністю створив Всеволод Ольгович, а те, що Кирилівські храм і обитель постали на Дорогожичах в пам’ять про цього історичного персонажа. Тоді не викликає питань і повідомлення (знову-таки Іпатіївського літопису) про фундаторську роль удови померлого, яка дійсно все тут “сама создала”. Включно з тематичним південним вітварем-кутейником і загадковою святинею на його “балконі”.

Власне, версія, що надає перевагу повідомленням Іпатіївського літопису, не нова і має в історіографії своїх прихильників⁷⁷. Зокрема, Юрій Асєєв, хоча й відносить заснування Кирилівської обителі до заслуг особисто Всеволода Ольговича, стосовно мурованого в ній храму висловився недвозначно: “После смерти Всеволода в 1146 г. его вдова княгиня Мария Мстиславовна, сестра правящего тогда в Киеве князя Изяслава Мстиславича, построила в память о своем муже в монастыре Кирилловскую церковь”⁷⁸.

У такому випадку єдиною відомою монументальною храмовою спорудою, закладеною особисто Всеволодом Ольговичем, лишається Георгіївська церква у Каневі. Про це хоч і коротко, але досить чітко повідомляють і Іпатіївський, і Лаврентіївський літописи. Проте й тут Іпатіївський трішечки інформативніший: “в то же лѣто [6652 (1144)] заложена бысть цркъы Канѣвскаѧ сѣго Георгиѧ Всеволодомъ кнѣземъ месяца июня въ ѿ днѣ”⁷⁹, а Лаврентіївський присвяту храму не конкретизує взагалі⁸⁰.

Це закладення відбулося після п’яти років перебування князя на київському столі. Його правління було сповнене інтриг, військових походів і проходило в руслі постійного суперництва з династією Мономаховичів. Будівництво Всеволодом свого першого мурованого храму за цих обставин не могло не втілювати конкретних символічних месиджів, призначених і опонентам, і суспільству. Вибір Канева також не випадковий – місто було не лише опорним пунктом оборони південних киеворуських рубежів, а й

⁷⁵ Словарь русского языка XI–XVII вв. – М., 1987. – Вып. 13. – С. 281.

⁷⁶ Словарь древнерусского языка (XI–XVII вв.). – М., 2000. – Т. VI: “овадь”– “покласти”. – С. 307–308.

⁷⁷ Максимович М. А. О создании Киевской церкви св. Кирилла // Максимович М. А. Собрание сочинений: В 3 т. – К., 1877. – Т. II: Отделы историко-топографический, археологический и этнографический. – С. 161–171; Слюсарев Д. Н. Церкви и монастыри, построенные в Киеве князьями, начиная с сыновей Ярослава до прекращения киевского великокняжения. – К., 1892. – С. 43–49; Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., 1897. – С. 40.

⁷⁸ Асєєв Ю. Архитектура древнего Киева. – К., 1982. – С. 122.

⁷⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 317. – С. 221.

⁸⁰ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 312.

географічно (і знову ж таки символічно) протистояло Переяславу, традиційному осередкові Мономаховичів – суперників Ольговичів у боротьбі за великокнязівський стіл. Можна припустити, що таким показовим кроком князь Всеволод прагнув підкреслити остаточний статусний перехід своєї регіональної династії на вищий владний рівень.

Давно помічена стильова схожість між Георгіївською і Кирилівською церквами не лише не суперечить такому висновку, а й дає певні варіанти для його уточнення. Олег Іоаннісян зауважує, що “черниговская стилистика ... в Георгиевской церкви в Каневе ... уже господствует безраздельно как в строительственно-технических особенностях, так и в архитектурном облике здания в целом”⁸¹. Для Іоаннісяна канівський храм щонайменше закладений, а то й повністю збудований після київського, звідси й слово “уже” в цій цитаті.

Оскільки впевнених історико-архітектурних аргументів такої послідовності не наводиться, можна безболісно поміняти споруди місцями і практично нічого в їхніх характеристиках не зміниться: вони, як і раніше, репрезентують чернігівську лінію давньоруського храмового будівництва, де “сплав форм и особенностей древнерусской, византийской и романской традиций ... настолько органичен, что следует предположить, что романские элементы проникли туда из среды, где такое сочетание не могло быть случайным и где мастера были хорошо знакомы как с традициями восточнохристианского зодчества, так и с приемами романской архитектуры”⁸².

За висновком дослідника, “Георгиевская церковь в Каневе и Кирилловская церковь в Киеве весьма наглядно показывают, что в 1140-х гг. традиции черниговского зодчества прочно укоренились в архитектуре Киева и Киевской земли и воспринимались здесь уже как свои собственные”⁸³. От тільки, якщо спорудження канівської церкви, за логікою вже нашої версії, велося зодчими по напрацьованих ще в Чернігові “эталонным образцам монастырского храма”, то київська церква, споруджувана пізніше, в інших історичних умовах, для іншого замовника і з іншою метою, зводилася трішки інакше, з підкресленими рисами “репрезентативной княжеской постройки”⁸⁴, хоча майстри могли лишатися тими самими. На Дорогожичах спостерігається низка архітектурних новацій, ані у чернігівських, ані у канівській споруді не зафіксованих⁸⁵, – тобто за такої послідовності йдеться не про спрощення архітектурного стилю, а про його розвиток, удосконалення.

Окрему досі не вирішену проблему становить присвята обох храмів і зв’язок цих присвят з особою замовника. Власне, припущення про те, що Всеволод Ольгович мав хрестильне ім’я Кирило, базується, своєю чергою, на припущенні, що саме він був фундатором Кирилівської церкви і звів її на честь свого небесного покровителя, а також на тому факті, що його дружина та інші члени родини особливо відзначали цей храм за життя і були там

⁸¹ *Іоаннісян О. М.* Зодчество первой половины – середины XII века. – С. 64–65.

⁸² *Його ж.* О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века // *Ruthenica.* – 2007. – № 6. – С. 172.

⁸³ *Іоаннісян О. М.* Зодчество первой половины – середины XII века. – С. 73.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само. – С. 67.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

поховані після смерті⁸⁶. В літературі навіть прижилося вживання імені князя у штучній подвоєній формі “Всеволод-Кирило”, яка покликана демонструвати язичницький і християнський варіанти одночасно. Проте у жодному з літописів немає бодай натяку на патрональний статус св. Кирила Александрійського щодо Всеволода Ольговича.

Навряд чи тут простежується якесь особливе упередження. Джерело, створене і редаговане православними монахами, просто фіксує специфічну ономастичну реальність давньоруських еліт: “Столкнувшись с массовой «экспансией» христианского именованного, княжеская традиция ... немедленно выработала в качестве ответной стратегии двуименность”⁸⁷. При цьому, хоч іноді літопис і називає хрестильні імена (“родиса оу Игоря сѣи и нарекоша имя емоу въ кресщньи Андрѣанъ, а княжее Стославъ”⁸⁸), однак більшість світських правителів у літописних текстах фігурує під своїми родовими, тобто язичницькими за походженням іменами. Робилося це свідомо: “Важность принципа наречения в честь умершего предка для огромной семьи Рюриковичей трудно переоценить. В самом деле, этот принцип был крайне важен для родового мира вообще, но в княжеской семье он приобретал совершенно особое значение. Совпадение имени молодого правителя с именем его умершего родича, уже княжившего на этой земле, означало прежде всего легитимность его права на власть”⁸⁹. Не став винятком і Всеволод Ольгович, у літописних текстах він завжди і всюди тільки “Всеволод”.

Однак є в цих текстах момент, які названі імена (“Всеволод-Кирило”) таки пов’язує. Повідомлення про закладення Георгіївської церкви в Каневі вказує дату події – 9 червня, яка, як уже зазначалося, за церковним (юліанським) календарем є індивідуальним днем пам’яті св. Кирила Александрійського⁹⁰ (на відміну від парного дня пам’яті св. Кирила і Афанасія 18 січня). Якщо сакральньо-ономастичний зв’язок князя Всеволода і св. Кирила таким чином гіпотетично встановлюється, то присутність тут св. Георгія не дуже зрозуміла.

Найпростішим поясненням є житійна характеристика святого воїна, яка мала якнайкраще відповідати особистій ціннісній парадигмі Всеволода Ольговича⁹¹. Цікавішою є версія, за якою “святой покровитель Ярослава Мудрого – св. Георгий, – безусловно становится «семейным покровителем» ближайших поколений Рюриковичей” і хоча “особенно почитается в родовой линии его сына Всеволода и внука Владимира Мономаха”⁹², однак використовується як символ династичного зв’язку зі славетним предком і у “другой ветви Ярославичей”⁹³, а саме Ольговичами. Нагадаємо, що Всеволод Ольгович був

⁸⁶ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006. – С. 504–505.

⁸⁷ Там само. – С. 30.

⁸⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 604. – С. 414.

⁸⁹ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... – С. 13.

⁹⁰ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 46; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... – С. 505.

⁹¹ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 46.

⁹² Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... – С. 121.

⁹³ Там само. – С. 120.

правнуком Ярослава Мудрого і онуком Святослава Ярославича – двох великих князів київських. Логічно, якщо у своєму прагненні утвердитися на великокнязівському столі (яке становило основний сенс його правління) він вдався до такого загальнозрозумілого в ту епоху символічного кроку.

На жаль, не набагато прояснюють таку ситуацію церковні синодики, зокрема ті з них, які в процесі безперервного редагування і скорочення перенесеної частини зуміли зберегти імена князів чернігівської династії. Поминання цих давніх володарів даремно шукати як у найдавніших з відомих російських синодиків⁹⁴, так і у більшості введених до наукового обігу давніх синодиків, які створювалися на території України. Принаймні, вже на межі XVII–XVIII ст. існувала певна базова редакція князівського поминального списку, що практично без змін повторювалася у відомих українських синодиках, які створювалися (або вчергове переформатовувалися) в цей час. Цю редакцію позначають, зокрема, характерні помилки протографа, які згодом бездумно тиражувалися переписувачами⁹⁵.

Власне, ім'я Всеволода Ольговича згадане лише у трьох відомих на сьогодні поминальних джерелах. Два з них (синодик другої половини XVII ст. Введенської церкви у Ближніх печерах Києво-Печерської лаври⁹⁶ та синодик середини XVIII ст. Воскресенської церкви Любецького Антонієвського монастиря⁹⁷) збереглися в оригіналах. Третій – синодик кінця XVII ст.

⁹⁴ Скажімо, вони рівною мірою відсутні як у синодику кінця XVI ст. Троїце-Сергієвої лаври (Российская государственная библиотека. – Ф. 304/III: Рукописи ризниці. – № 25. – Л. 35), так і у синодику 1625 р. стосовно периферійного монастиря на Брянщині (*Тиханов П. Н.* Синодик старца Ефрема: Рукопись Свенского монастыря 7134 г. – Брянск, 1896. – С. 4).

⁹⁵ До таких помилок належить штучне роздвоєння особи князя Юрія (Георгія) Долгорукого, який згадується спершу разом з батьком (“Великаго Кїза Владимира Всеволодовича Мономаха и Сина его Великаго Кїза Георгїа”) і згодом у цьому ж списку окремо (“Великаго Кїза Юріа Владимировича Долгорукаго”). Такий характерний збій зустрічається у перенесеній частині синодиків кінця XVII ст. Батуринського Миколаївського (*Сумий І. М.* Синодик Крупницького Батуринського монастиря // Сіверянський літопис. – Чернігів, 1997. – № 5. – С. 44) та Полтавського Хрестовоздвиженського (Научная б-ка Московского госуд. ун-та. – № 1374. – Л. 35 об.) монастирів, а також у синодику Софії Київської кінця XVIII ст. (*Прокон'юк О.* Поменник Софії Київської: Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. – К., 2004. – С. 29). А от у синодику другої чверті XVII ст. Межигірського Спасо-Преображенського монастиря вказана лише “вѣчнаа памать ... Великому Кїсю Володымеру Мономаху и Сїну его Георгїю” (*Кузьмук О.* Поменник Межигірського монастиря: публікація рукописної пам'ятки XVII ст. // Болховітїновський щорічник. – К., 2012. – С. 144), що маркує вищезгадану помилку, тобто дописання імені Юрія Долгорукого як окремої позиції, приблизно серединою XVII ст. Проте, попри всі відмінності, переліку чернігівських князів у Межигірському синодику також немає.

⁹⁶ Зберігається у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику (КПІ). – Кн. 907). Опубл.: Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упоряд., вст. ст. О. Кузьмука // Лаврський альманах. – Спецвип. 7. – К., 2007. – 120 с.

⁹⁷ Чернігівський обласний історичний музей імені В. В. Тарновського. – № Ал 330. Опубл.: *Зотов Р. В.* О Черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – СПб., 1892. – 379 с.; Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов, 1902. – 167 с.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

Чернігівського (Слецького) Успенського монастиря – відомий лише в описі та коротких цитатах, опублікованих, зокрема, архієпископом Філаретом (Гумілевським)⁹⁸. У всіх трьох документах князь фігурує під своїм родовим (язичницьким) іменем, хрестильне ім'я не називається, однак принаймні у двох (а вірогідно, що і у всіх трьох) випадках Всеволода Ольговича згадано як “въ иноцехъ Кѳрила”⁹⁹. Мало того, у синодику Введенської церкви в Ближніх печерах, який вирізняється більшою повнотою і коректністю князівських поминальних списків, Всеволод Ольгович названий так двічі: спершу серед “Пресвѣтлыхъ Златоточныхъ Православныхъ и бл҃говѣрныхъ Россійскихъ Црей и Великихъ Кнзеи”¹⁰⁰, а згодом у локальному списку “Бл҃говѣрныхъ Кнзей Черниговскихъ”¹⁰¹.

Досі питання про прийняття Всеволодом Ольговичем постригу вважається дискусійним¹⁰². Найбільший сумнів вносить повна відсутність посилення на факт князєвого чернецтва в літописах: Іпатіївський стисло, але доволі детально описує останні передсмертні вчинки князя, однак про постриг не згадує¹⁰³, Лаврентіївський же традиційно відбувається короткою недеталізованою реплікою¹⁰⁴. Водночас у схожій ситуації з сином Всеволода Ольговича – київським великим князем Святославом – Іпатіївський літопис чітко зазначає, що 1194 р. володар перед смертю свідомо “вела са постричи в черньци” і скінчив свої дні та був похований “во стѣмъ Кюрилѣ во отнѣ емоу манастырѣ”¹⁰⁵.

Якщо згадати, що і дружина Всеволода Ольговича 1169 р. померла “примѣши на са чернечкоу ю скимоу и положена бысть в Киевѣ оу ст҃го Кюрила”¹⁰⁶, стає очевидною певна родинна тенденція. З короткого княгининого некрологу важко зрозуміти, коли саме і де вона прийняла чернецтво, однак однозначна вказівка на постриг її сина у Кирилівському монастирі дає підстави стверджувати, що обитель була чоловічою. Княгиня, у такому випадку, могла опікуватися монастирем як благодійниця, але своє постійне чернече життя проводила десь в іншому місці.

Однак факт заснування Всеволодом Ольговичем Георгіївської церкви в Каневі у день пам'яті св. Кирила, чиє ім'я він, за інформацією синодиків,

⁹⁸ [Филарет (Гумилевский)]. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. – С. 2–3; 1874. – Кн. 5. – С. 35; Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 25.

⁹⁹ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах... – С. 17; [Филарет (Гумилевский)]. Историко-статистическое описание... – Кн. 5. – С. 35. У Любецькому синодику внаслідок помилки переписувача сталося некоректне приписування християнського імені Ігоря Ольговича його брату Всеволоду. Цю ситуацію, на наш погляд, переконливо з'ясував чернігівський історик Станіслав Келембет: Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі... – С. 28.

¹⁰⁰ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах... – С. 16.

¹⁰¹ Там само. – С. 17.

¹⁰² Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... – С. 505.

¹⁰³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 320–321. – С. 222–223.

¹⁰⁴ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 313.

¹⁰⁵ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 680. – С. 466.

¹⁰⁶ Там само. – Стб. 612. – С. 420.

взяв як монашеське, дозволяє розглянути надзвичайно сміливе припущення, за яким постриг кожен з членів подружжя прийняв не перед самою смертю, а раніше, можливо, навіть не пізніше 1144 р.

Сучасна християнська практика не заперечує, хоча й щоразу обумовлює винятковими зовнішніми обставинами, можливість позірною ведення звичайного життя після прийняття малої схими (т. зв. “таємне монашество”). Ще одним екстраординарним варіантом є так зване “монашество в миру”, коли людина де-факто інок, але не перебуває постійно в монастирі (найчастіше – через об’єктивну його відсутність чи недоступність). Однак для давньоруського контексту обидва ці варіанти, навіть враховуючи відомі факти князівського самоуправства, були надто екзотичними. Добровільне постриження князя сприймалося як відмова від станових прав та обов’язків і від політичної діяльності взагалі. За слушним зауваженням Леонтія Войтовича, “Св. Микола Святоша (Святослав Давидович) був винятком. Напевно через це церква поспішила його канонізувати. ... До початку XIII ст. князі-ченці були рідкістю”¹⁰⁷.

Ще дискусійнішим таке припущення видається з огляду на неодноразово задокументовані випадки насильницького постриження князя задля штучного виведення його з політичного процесу. Прикладів же “таємного монашества”, “монашества в миру”, а тим більше розстриження після насильницького постригу історія домонгольських князів не демонструє. Власне, це буквально відповідає настановам основоположника і провідного методолога християнського монашества св. Василя Великого, який чітко вказував, що виходити з обителі подвижництва, крім встановлених і необхідних випадків, не дозволяється¹⁰⁸.

Натомість Всеволод Ольгович після закладення канівського храму до самої своєї смерті у серпні 1146 р. вів активну політичну і військову діяльність, інтригував, проводив напружені переговори і особисто очолював воєнні експедиції. Єдиною можливістю опинитися “въ иноцехъ” була інша поширена серед князівського стану практика – “передсмертний постриг”. Так, як це 1194 р. зробив його син Святослав.

Літописи рідко наводять подробиці діагнозів, тож і у випадку Всеволода Ольговича ми маємо лише загальні вказівки на те, що наприкінці липня 1146 р. після невдалого воєнного походу він був “велми боленъ”¹⁰⁹ – настільки, що після повернення до Києва одразу зосередився на забезпеченні гарантій своєму спадкоємцю на великокняжому столі й невдовзі помер. Однак чи було це погіршення стану таким вже неочікуваним для самого князя? У нашому розпорядженні лише скупі літописні відомості, які досить поверховим “пунктиром” окреслюють життя цієї непересічної особистості, однак і вони дають змогу зробити кілька спостережень.

¹⁰⁷ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с. – Реж. доступу: <http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn64.htm> [4 квітня 2018].

¹⁰⁸ *Святитель Василий Великий, архиеп.* Слово о подвижничестве // *Святитель Василий Великий, архиеп.* Творения. – М., 2009. – Т. 2. – С. 147.

¹⁰⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 320. – С. 223.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

Воєнно-політичне наповнення останніх літ життя Всеволода Ольговича нічим не відрізняється від попереднього періоду, але от у червні 1144 р. він закладає канівський храм, де, з одного боку, за нашою версією, фіксує сакральний зв'язок зі своїм славним предком Ярославом Мудрим, а з другого – вперше вводить у публічне поле образ св. Кирила Александрійського як свого небесного патрона, за свідченням синодиків, “въ иноцехъ”. І вже наступного 1145 р. з його ініціативи і під акомпанемент сакральних небесних знаків (“ъависа звѣзда привелика на западѣ испоущаючи лоуча”¹¹⁰) у Києві відбувається вища князівська нарада, на якій передовсім вирішується питання спадкоємництва київського столу. Всеволод Ольгович сам ставить це питання, апелюючи до прецедентів, пов'язаних з прижиттєвими заповітами Володимира Мономаха і його сина Мстислава Володимировича, та висуває своїм офіційним наступником рідного брата Ігоря Ольговича (“а се а мольвлю оже ма Бѣ поиметь, то азъ по собѣ даю братоу своему Игореву Києвъ”¹¹¹). Розмова не обмежується деклараціями, великий князь активно тисне на учасників і буквально змушує їх присягнути своєму майбутньому спадкоємцю (“и речѣ имъ Всеволодъ: Игорю цѣлоуи крѣтъ ѣко имѣти братью въ любовь, а Володимиръ и Стославъ и Изаславъ цѣлоуите крѣтъ ко Игореву, что вы начнеть давати но по воли, а не по ноужи, и цѣловаша на всеи любви крѣтъ”¹¹²). І лиш після завершення присяги всі переходять до обговорення чергового походу.

Йдеться про те, що у zenіті своєї могутності, без якихось видимих непереборних загроз його владному становищу Всеволод Ольгович раптом переймається питанням свого наступника як першочерговим. Чим так гостро не переймався раніше... Що спонукало до цього? За нашим припущенням, це могла бути тяжка хронічна хвороба, яка все ще не заважала князю виконувати його функції, однак не полишала сумнівів у скорому завершенні його життя. За таких обставин доречним могло бути і послушення, і навіть постриг (мала схима), які в момент загострення могли сприйматися як передсмертні. Звісно, це прямо суперечить вищезгаданій настанові св. Василія Великого, однак можливість такого форс-мажору все ж існує. Цікаво, що висновку про те, ніби великий князь раптом перейнявся проблемою наступництва влади, оскільки був “слабый здоровьем”, дійшов і М. Карамзін¹¹³.

Наступного 1146 р. Всеволод Ольгович після невдалої воєнної експедиції і безуспішної облоги Звенигорода у Галицькому князівстві повертається до Києва. Вже тут він “разболися” і переїжджає до своєї постійної резиденції біля Вишгорода, куди викликає до себе братів. Агонія триває три дні, складається враження, що ілюзій щодо власних перспектив Всеволод не має, тому займається виключно підтвердженням і закріпленням минулорічного “хрѣстного целованъ” Ігорю Ольговичу.

¹¹⁰ Там само. – Стб. 317. – С. 221.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само. – Стб. 318. – С. 221.

¹¹³ Карамзин Н. М. История Государства Российского: В XII т., III кн. – М., 2002. – Кн. I. – Т. II. – Гл. X. – С. 250.

Насамперед великий князь “призва к собѣ Киѣне и нача молвити азъ есмь велми боленъ, а се вы братъ мой Игорьъ, имѣтесь по нь, ѿни же рекоша кѣже ради са имемъ”. Игор з делегацією киян прямує до Києва, де “подъ Оугорський” збирається міське віче, на якому “вси ѿни же вси цѣловаша к нему крѣтъ, рекоуче ты намъ кѣзь и ѣшась по нь льстью”¹¹⁴. Наступного дня ця ж процедура повторюється вже у Вишгороді з місцевими жителями.

Всеволод тим часом посилає делегатів до своїх опонентів, передовсім у Переяслав до Ізяслава Мстиславича, з запитом “стоите ли въ хрѣстьномъ цѣлованьи оу брата своего оу Игоря”¹¹⁵, і отримує ствердну відповідь. Тільки після цього, витративши останні сили, Всеволод Ольгович “мѣца авгоуста въ ѧ днь” помер і був похований тут же у Вишгороді “оу цркви стою мчѣку”, тобто у храмі св. Бориса і Гліба, закладеному і значною мірою збудованому його рідним дідом Святославом Ярославичем.

Про передсмертний постриг літопис не згадує, водночас в описі останніх днів князя повністю відсутня його княгиня, хоча аналогічні згадки є, скажімо, в описі останніх днів сина Всеволода Ольговича – великого князя Святослава¹¹⁶. Нема там і жодного слова про Кирилівську обитель, яка стояла якраз над шляхом з Києва у Вишгород і як патрональний великокняжий монастир мала б якось фігурувати у подіях, а то й стати місцем поховання фундатора. Проте таке умовчання логічне за умови, що Кирилівського монастиря у серпні 1146 р. ще не існувало¹¹⁷.

4. Про можливі причини виникнення Києво-Кирилівського монастиря та його соборної церкви

Коли ж виникла обитель, і що спонукало закласти її саме на Дорогожичах? Нині в науковій літературі популярна версія, що таким чином Всеволод Ольгович склав подяку богові і своєму патрональному святому за покровительство під час здобуття київського столу у березні 1139 р.¹¹⁸. Дорогожичі у цій гіпотезі розглядаються як “зручний плацдарм для взяття Києва”¹¹⁹, а місце майбутнього монастиря нібито позначає місце останньої особистої молитви князя перед рішучим наступом на місто¹²⁰. Такий хід подій можливий, однак поки нічим не підтверджується.

Іпатіївський літопис, описуючи події 1139 р. (зі зміщенням на рік і датуючи їх наступним 1140-м), розповідає, як Всеволод Ольгович влаштував тогочасному великому князю В’ячеславу Володимировичу своєрідний дистанційний пресинг, здійснивши рейд з Вишгорода до північної околиці Києва (Копиревого кінця) і почавши її безжалісно нищити. В’ячеслав, “не хотя крове пролияти”¹²¹, тиску не витримав і тут же погодився віддати стіл.

¹¹⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 320. – С. 222–223.

¹¹⁵ Там само. – Стб. 321. – С. 223.

¹¹⁶ Там само. – Стб. 680. – С. 466.

¹¹⁷ Ревту О. Z. The Kyrylivs’ka tserkva... – Р. 57.

¹¹⁸ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 40, 43, 46–47.

¹¹⁹ Там само. – С. 51.

¹²⁰ Там само. – С. 47.

¹²¹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 302. – С. 210.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

За кілька днів Всеволод вільно увійшов до Києва і розпочав своє княжіння. Лаврентіївський літопис традиційно переповідає цей сюжет стисліше, хіба що зміщує його у рік 1138-й¹²².

Про Дорогожичі, які все ж досить далеко від Копиревого кінця, ніде не згадується та й, на нашу думку, жодні серйозні події у цій місцевості тоді навряд чи відбувалися. Життя Всеволода Ольговича було надзвичайно насиченим різноманітними кризовими ситуаціями, інтригами і битвами, постійним змаганням за утвердження своєї династії, тому особливо виділяти і сакралізувати якусь локальну ситуацію було б нехарактерним для цього наскрізь політизованого персонажа.

На наш погляд, вірогідніший варіант можуть підказати драматичні події року 1146-го. Після смерті старшого брата Ігор Ольгович спробував продовжити попередню лінію поведінки і “созва Киѣне вси на гору на Юрослалъ дворъ и цѣловаше к нему хрѣтъ”¹²³, тобто організував у центрі княжого дитинця ще одну присягу собі на вірність. Цей зовні успішний сценарій був затьмарений несподіваним ексцесом: внизу на Подолі “оу Тоуровы божьницѣ” зібрався натовп і почав вимагати до себе нового великого князя для надання особистих гарантій справедливого правління і усунення від влади адміністраторів Всеволода Ольговича, які, на думку пересічних киян, “погоуби Києвъ”. Ігор особисто їхати не ризикнув, а “ста съ дружиною своею” у безпечному місці, натомість делегував на перемовини свого брата Святослава Ольговича.

Святослав пішов назустріч всім вимогам (“речѣ имъ ѣзъ цѣлоуоу крестъ за братомъ своимъ ѣко не боудеть вы насильѣя никоторого же”), своєю чергою “Киѣне же вси съсѣдше с конь и начаша молвити братъ твои кнѣзь и ты и на томъ цѣловаше вси Киѣне хрѣтъ”. Позірна ідилія продовжується: “Стославъ поима лоутшѣи моужѣ Киѣнѣ и ѣха с ними братоу своему Игореву и речѣ брате на томъ азъ цѣловаль к нимъ хрѣтъ оже ти ѣ имѣти въ правдоу и любити. Игорь же съсѣдъ с коня и цѣлова к нимъ крѣтъ на вси воли и на братьнии, ѣха на обѣдъ”¹²⁴. Здавалося, гармонії досягнуто, і раптом все рухнуло.

У Києві почалося спонтанне грабування маєтків ненависних адміністраторів, Ігор відряджає Святослава з дружиною на придушення безладів, і “одва оутиши” ці заворушення, як у гру вступають зовнішні сили. На запити Ігоря Ольговича до лідера Мономаховичів переяславського князя Ізяслава Мстиславича “стоишь ли въ хрѣьномъ целованьи” відповіді не було, натомість Ізяслав з дружиною переправляється на Правобережжя і збирає на Пороссі проти “Сѣлговичъ” збройну коаліцію, яка, між іншим, включала “и хрѣтьѣьныѣ и поганыѣ”¹²⁵. Своєю чергою підтримали заколот і кияни. Усі намагання Ігоря порозумітися чи задобрити суперників, усі апелювання до попередніх клятв і цілувань хреста виявилися марними: зупинити катастрофу було неможливо.

¹²² Там само. – Т. 1. – Стб. 306–307.

¹²³ Там само. – Т. 2. – Стб. 321. – С. 224.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само. – Стб. 323. – С. 225.

Вирішальна битва відбулася десь у районі нинішньої Шулявки “ідеже єсть Надово озеро оу Шелвова боркоу”¹²⁶, звідки, не витримавши натиску, Ігор і Святослав з військом “побѣже ... въ Слоудовы Дорогожъьскиѧ”¹²⁷, тобто зробили відчайдушну спробу уникнути розгрому, заховавшись між урвищ нинішнього Бабиного Яру¹²⁸. Цим намірам завадив особисто Ізяслав Мстиславич, який “сѣ Мъстиславомъ сѣномъ своимъ и сѣ своею дружиною вѣѣха в нѣ в бокъ имъ и начаша сѣчи”, в результаті чого лідерів відступаючих “разлоучишасѧ другъ ѿ друга”. Святослав Ольгович “бѣжа на оустье Десны за Днѣпръ”, звідти подався “в Черниговъ сѣ маломъ дружини”¹²⁹ і згодом у своє Новгород-Сіверське князівство.

Ігорю пощастило менше: переслідувачі загнали його прямо “в болото Дорогожичьское и оугразе под нимъ конь, и не може емоу ѣти, бѣ бо ногама болень”¹³⁰. Розпалені азартом, тріумфатори на цьому не зупинилися і ще довго винищували противників по всьому місцевому узбережжю (“идоша до нихъ до Вышегорода, и до Нѣпра до оустья Десны и до перевоза до Киевского, сѣкоуще ѧ, а другыѧ во водѣ избивахоу и многимъ падение бысть”¹³¹). Тобто саме тут, на Дорогожичах, було остаточно знехтувано заповітом великого князя київського Всеволода Ольговича, закріпленням цілою низкою публічних хресних цілувань – найпринциповіших для християнина клятв, – а обраний ним спадкоємець був силоміць позбавлений свого законного статусу. Про патрональний “Всеволож” монастир св. Кирила з могутнім “храмом-фортецею”¹³² у цьому драматичному й досить деталізованому сюжеті не сказано ані слова, хоча логічно було б спробувати вибудувати оборону саме навколо нього. Але літопис на Дорогожичах фіксує лише болота та урвища (“слоудовы”) і більше нічого.

Вся подальша страдницька доля Ігоря, включно з ув’язненням, вимушеним постригом “в манастырь сѣго Федора”, загибеллю наступного року від рук озвірілого натовпу і збиткуванню над трупом¹³³, як і наступна канонізація, є важливою в сенсі агіографічному та історичному, однак мало що змінила у тогочасному поточному політичному контексті. Ізяслав Мстиславич з невеликими перервами пожиттєво зберіг київський стіл. Більше того, на найближчі десятиліття чернігівська династія поступилася навіть роллю основного противника Мономаховичів. Ольговичі надовго стали лиш союзниками головних претендентів на велике княжіння у Києві і майже ніколи не досягали його самі.

Врешті-решт, самі Ольговичі виглядали монолітними хіба в антипатіях київського плебсу. В дійсності ж, якщо Святослав Ольгович після пережитого

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само. – Стб. 326. – С. 227.

¹²⁸ Желєзняк М. І., Корепанова А. П., Масенко Л. Т., Стрижак О. С. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 53.

¹²⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 328. – С. 228.

¹³⁰ Там само. – Стб. 327. – С. 227.

¹³¹ Там само.

¹³² Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 47.

¹³³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 350–355. – С. 243–246.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

стресу назавжди лишився непримиренним ворогом Ізяслава Мстиславича, рідний син зневаженого Ізяславом Всеволода Ольговича – майбутній великий князь київський Святослав – виступав Ізяславовим союзником у протистоянні Юрію Долгорукому, а згодом і союзником Ізяслава Давидовича проти все того ж Святослава Ольговича. Жодної абсолютної непримиренності між династіями не було, постійно велися міжусобні війни у найвигадливіших комбінаціях сторін, а вчорашній ворог завтра міг стати тимчасовим партнером.

За цих обставин потреба якось публічно зміксувати радикалізм подій 1146 р., пов'язаних не лише з черговою зміною правителя у Києві, а й з порушенням переможцями цілої серії власних хресних цілувань, нехтуванням останньої волі законного великого князя, який, до того ж, міг перебувати на якомусь етапі отримання чернечого постригу, була актуальною і для суспільства, і для його еліти. Спробувати розставити примирливі акценти потрібно було, щонайменше, для збереження бодай найзагальніших понятійних правил стосунків між князями. Простіше кажучи, актуальною була декларація того, що хресне цілування у давньоруській політиці все ще діє і казус з нехтуванням останньої волі Всеволода Ольговича був лише казусом.

На наш погляд, одним з заходів, що слугував описаній меті, могло бути створення на місці трагедії монастиря на честь патронального святого Всеволода Ольговича зі “спеціалізованим” на поминанні князя південним вівтарем-“кутейником” у головному храмі обителі. Дорогожичі були територією, прилеглою до міста, тому спорудження тут капітальних споруд без згоди київського володаря було неможливим. З цього можна спробувати зробити висновок, що появу Кирилівського храму і монастиря Ізяслав Мстиславич щонайменше санкціонував, а не виключено, що й ініціював.

Це непрямо підтверджує й автор Іпатіївського літопису, усіляко вигорджуючи князя і демонстративно підкреслюючи його необізнаність щодо вбивства Ігоря, у що, за тих обставин, повірити важко. Літописний Ізяслав Мстиславич під час злочину нібито перебував далеко поза Києвом, а довідавшись про жахливу Ігореву долю, “прослезився” і звернувся до свого оточення з довгою покайною промовою, яку джерело “дослівно цитує”¹³⁴. Зрозуміло, що хоча літературний Ізяслав Мстиславич і визнав себе винним у порушенні даного ним слова, реальний Ізяслав Мстиславич владою поступатися не збирався і йшлося лише про певні символічні жести, які дозволяли учасникам подій зберегти обличчя.

Врешті-решт великому князю не обов'язково було особисто робити публічні кроки до примирення з недавніми ворогами: для цього залучалися різноманітні посередники і компромісні фігури. Таким “послом доброї волі”, зокрема, могла виступити його рідна сестра і водночас вдова зневаженого Всеволода Ольговича, тобто людина, прямо причетна до обох конкуруючих династій. Якщо наше припущення правильне, вона була ідеальною кандидатурою для реалізації важливої миротворчої місії. І наочним втіленням цієї місії могла стати поминальна Кирилівська обитель з однойменним мурованим храмом.

¹³⁴ Там само. – Стб. 354–355. – С. 246–247.

5. “Княгиня Всеволожа”: реальна особистість і містифікований образ

Ми практично нічого не знаємо про цю жінку. Єдина інформація про її особисте життя і хрестильне ім'я походить від російського історика XVIII ст. Василя Татищева: “Владимир отдалъ дочь Мстиславлю Агаѳію за Всеволода Ольговича”¹³⁵. На жаль, авторство Татищева з його своєрідним творчим стилем не дозволяє поставитися до такого повідомлення з повною довірою. Праця Татищева “История Российская”, за влучним висновком Олексія Толочка, “в качестве собрания источников не представляет собой ничего ценного, но в качестве коллекций мистификаций представляется действительно выдающимся текстом”¹³⁶. Існує досить переконлива версія, ніби Татищев просто сплутав цю дочку Мстислава Володимировича (і онуку Володимира Мономаха) з її рідною тіткою, про яку дійсно відомо, що 1116 р. “Володимерь ѿда дщерь свою Огафью за Всеволодка”¹³⁷, тобто Всеволода Давидовича, що княжив у Гродно¹³⁸.

Ще одна поширена історіографічна помилка приписує дружині Всеволода Ольговича ім'я Марія, відповідно називаючи її Марією Мстиславівною¹³⁹. Базується ця традиція на повідомленні Густинського літопису, який під 6686 роком від сотворення світу (який відповідає 1178 р. від Різдва Христового) повідомляє: “В то ж лѣто преставися благовѣрная княгиня Мария Всеволодовна, мати Святославля, дщи Казимера, короля Полского, Мниха, иже пострижеса въ схиму, и положена бысть в церквѣ святого Кирила, юже сама создала бѣ”¹⁴⁰.

Очевидну хаотичність і фактологічну суперечливість цього повідомлення помітив ще Михайло Максимович¹⁴¹, справедливо припустивши, що автор тексту сплутав двох різних осіб – дружину і невістку Всеволода Ольговича¹⁴². Дійсно, перед уже неодноразово цитованим нами фрагментом про смерть і поховання “княгини Всеволожа” під тим самим 1178 роком Іпатіївський літопис свідчить, що “приведе Стославъ за Всеволода за середнего сѣна женоу из Лаховъ Казимѣрною во Филипово говѣнь”¹⁴³. Історик правильно розрізняє двох цих історичних персонажів, правильно, на наш погляд, відводить старшій з них роль “строительницы Кирилловской церкви и монастыря”¹⁴⁴, однак “присвоє” їй ім'я Марія, спираючись на той-таки Густинський літопис і ще пізніші й вторинніші історичні роботи XVIII ст. Саме Максимовичу належить

¹³⁵ История Российская с самых древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная и описанная покойным тайным советником и астраханским губернатором Василием Никитичем Татищевым. – М., 1773. – Кн. 2. – С. 218.

¹³⁶ Толочко А. П. “История Российская” Василия Татищева... – С. 522.

¹³⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 284. – С. 197.

¹³⁸ Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... – С. 461–463, 502–503.

¹³⁹ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 39–43.

¹⁴⁰ ПСРЛ. – Т. 40: Густинская летопись. – СПб., 2003. – С. 99.

¹⁴¹ Максимович М. А. О создании Киевской церкви св. Кирилла. – С. 161–171.

¹⁴² Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... – С. 462.

¹⁴³ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 612. – С. 420.

¹⁴⁴ Максимович М. А. О создании Киевской церкви св. Кирилла. – С. 171.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

ономастична формула “Марія Мстиславна”¹⁴⁵, популярна і в сучасній українській історіографії.

Насправді найдавніші зі збережених домонгольських літописів жодного разу не називають обох княгинь на ім’я. Скажімо, Іпатіївський ідентифікує їх або за чоловіком (“Всеволожаа”), або за батьком (“Казимѣрна”). Автор Густинського літопису, набагато пізнішого за часом створення, інформації якого зважився частково довіритися Максимович, описуючи події доби Київської Русі, не ставив перед собою жодних археографічних завдань, а створював актуальний для свого XVII ст. “своєрідний полемічний твір анти-уніатського спрямування”¹⁴⁶. Відповідно, історичні джерела, які він використовував, були лише “сировиною” для авторського тексту, що, як і століттям пізніше у Татищева, був самостійним концептуальним, хоч і значною мірою компілятивним, твором і лиш у загальних рисах імітував давні літописи.

У цій ситуації визначити, чому у плутаному густинському повідомленні з’явилося ім’я Марія і кому саме воно насправді належало, проблематично. Не підтверджується воно не лише щодо старшої княгині, а й щодо молодшої. Сучасна польська історична наука в питаннях генеалогії династії Пястів базується на поколінних розписах, опублікованих ще наприкінці XIX ст. професором Львівського університету Освальдом Бальцером. У своїй класичній роботі “Genealogia Piastów” “женоу из Лаховъ” Всеволода Святославича “Чермного” (тобто онука Всеволода Ольговича) він позначає під криптонімом “N. N.”. Мало того, ця жінка, народжена 1164 р., була дійсно донькою одного з князів Пястів, але не Казимира I “Відновлювача” (Kazimierz I “Odnowiciel”, 1016–1058), який певний час перебував у монастирі й отримав прізвисько “Mnich”¹⁴⁷, а його дещо скромнішого родича Казимира II “Справедливого” (Kazimierz II “Sprawiedliwy”, 1177–1194)¹⁴⁸. Тобто автор Густинського літопису і тут наплутав, внісши до тексту неточні історичні відомості у власній суб’єктивній інтерпретації.

Освальд Бальцер чесно зазначає, що “імені її (дружини Всеволода Святославича “Чермного”. – *І. Д.*) не знаємо; надане їй давньою історіографією на підставі переказу Кальнофойського¹⁴⁹ ім’я Марія є наслідком непорозуміння”, однак, не почувачись впевнено у давньоруському джерельному

¹⁴⁵ Марголіна І. Є., Ульяновський В. І. Київська обитель святого Кирила. – С. 39–43.

¹⁴⁶ Толочко О. П. Текстологічні спостереження над збірниками, що містять Густинський літопис (до питання про реконструкцію архетипу) // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3–4. – С. 161.

¹⁴⁷ Balzer O. Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 4.

¹⁴⁸ Ibidem. – S. 8.

¹⁴⁹ Маються на увазі згадки про домонгольських київських князів у відомому стародруці: [Kalnofojski A.] Teraturgima lubo cuda klasztoru Pieczarskiego i obojga pieczar, z dodaniem rozmyslan duchownych przez Atanazego Kalnofojskiego Sobornego Zakonnika Klasztoru Pieczarskiego Kijewsk[iego]. – Druk. Kijew. Pieczar. Lawry, 1638 г. Абзац, у якому описуються “patronowie” Києво-Печерської обители Всеволод Святославич “Чермний” і його дружина “Maria” (S. 58), дослівно зіставний із сучасним йому повідомленням Густинського літопису.

матеріалі, ім'я дружини Всеволода Ольговича сприймає як аксіому (“оскільки відомо, що фундаторку цієї церкви звали Марією”) і вважає, що і Казимирову доньку так назвали, прийнявши за її свекруху¹⁵⁰.

Ми можемо висунути власне припущення, звідки все-таки до “Густинського літопису” могло потрапити ім'я Марія: так звали ще одну княгиню домонгольської доби – доньку Володимира Святославича Хрестителя і сестру Ярослава Володимировича Мудрого, – яку 1038 або 1039 р. видали заміж за вищезгаданого польського князя Казимира I Пяста “Відновлювача”¹⁵¹. Давньоруські літописи на ім'я її не називають, натомість у західних джерелах збереглися кілька варіантів імен: як родових язичницьких (“Добронєга”, “Доброгнева”, “Добровка”), так і християнських (“Марія”), причому найраніші такі згадки датовані XI ст., тобто є прижиттєвими¹⁵². “Не будучи людиною високої освіченості, а можливо, просто відчуваючи брак літературної вправності”¹⁵³, автор “Густинського літопису” міг додати у створюваний ним конгломерат фактів і дат ще й цю історичну особу, особливо зважаючи на польські сторінки її біографії.

Якщо літописи мовчать, нам знову доведеться звертатися до, за дотепним висловом, “не вполне прозрачных данных”¹⁵⁴ синодиків. “Любецький синодик” серед “Бѣгѡвѣрныхъ Великихъ Кнѣзей Чернѣговскихъ, Кіевскихъ и протчїихъ” окрім Всеволода Ольговича називає ще двох його тезок домонгольської доби: “Вел. Кнз: Всеволода, в Сѣомъ Крщенїи Нареченнаго Гавріїла” (тобто Всеволода Мстиславича, онука Володимира Мономаха, канонізованого ще наприкінці XII ст.) і сімейну пару “Вел. Кнз: Всеволода Данїїла Сѣослава* Чернѣ: и Кнїгнїю єго Анастасїю” (тобто Всеволода Святославича Черного і його дружину)¹⁵⁵. Отже, якщо у Черного інших шлюбів не було і поминальний запис дійшов до нас коректно, це означає, що князя хрестили як Даниїла, а польську княжну “Казимѣрноу” як Анастасію.

Синодик Введенської церкви у Ближніх печерах називає серед великих князів кілька Всеволодів – окрім того ж Всеволода Ольговича “въ иноцехъ Кврила”, тут згадані син Ярослава Мудрого Всеволод Ярославич (без зазначення християнського імені), Всеволод Мстиславич (у хрещенні Гавріїл) і вже знайоме нам подружжя “Данїїла Всеволода Сѣославича Черниговского, и Кнїгнїю єгѡ Анастасїю”. Кожний з цих персонажів присутній у різних поминальних списках, але означення “Кієвского” стоїть лише навпроти другого і третього¹⁵⁶. Ця примітка (що лише частково відповідає історичній правді,

¹⁵⁰ “Imienia jej nie znamy; nadawane jej na podstawie przekazu Kalnofojskiego przez dawniejszą historyografią imię Marya polega na nieporozumieniu”, “ponieważ zaś skądinąd wiadomo, że fundatorka tejże cerkwi nazywała się Maryą” (*Balzer O. Genealogia Piastów.* – S. 260).

¹⁵¹ *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей... – С. 541; *Balzer O. Genealogia Piastów.* – S. 4.

¹⁵² *Ibidem.* – S. 87–88.

¹⁵³ *Толочко О. П.* Текстологічні спостереження над збірниками... – С. 163.

¹⁵⁴ *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей... – С. 505.

* Правильно “Святославича”.

¹⁵⁵ *Зотов Р. В.* О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 24–25.

¹⁵⁶ *Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах...* – С. 16–17.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

адже Чермний теж був великим князем київським) набирає особливої ваги, коли ми переходимо до поминального списку домонгольських великих княгинь¹⁵⁷.

На чолі двох з половиною десятків переважно малоінформативних жіночих імен стоять п'ять розгорнутих конкретизованих поминань. На перші дві позиції логічно поставлено Ольгу (у хрещенні Єлену) і Анну “Княжа Володимирову Київського”. Далі йдуть згадки про “Велик: Кнїню Елисавею Всеволодову Київського”, “Велик: Кнїню Екатерину Сїослава Київського” та “Велик: Кнїню Евдкію Всеволода Київського”¹⁵⁸.

З останніх трьох порівняно легко ідентифікується донька Василька Святославича, князя Полоцького, яка 1143 (6651) р. вийшла заміж за сина Всеволода Ольговича Святослава¹⁵⁹. Її хрестильним ім'ям, як ми тепер з'ясували, було Катерина. Вона ж через парне подружнє поминання у списку чернігівських князів дозволяє впевнено визначити іночеське ім'я, отримане чоловіком під час передсмертного постригу – Гавриїл¹⁶⁰. Ще одного чернігівського князя Святослава Всеволодовича “въ иноце(х) Онѣрїа”, якого іноді плутають з сином Всеволода Ольговича, це не стосується¹⁶¹, бо в іншому місці синодика є аналогічне поминання “Велик Кнз Сїслава Київського, Въ иноцех Гавріила”¹⁶².

З двох останніх великих княгинь київських, чиїх чоловіків звали Всеволодами, нам і лишається визначити фундаторку Кирилівської церкви. Оскільки імена обох дружин Всеволода Ярославича (Марія та Анна) відомі, синодик, скоріше за все, називає імена дружин Всеволода Мстиславича і Всеволода Ольговича.

Всеволод Мстиславич формально ніколи не був великим князем київським, але він був канонізований ще у XVI ст., тобто його фігура мала загальноцерковне значення. Як і Всеволод Ольгович, у синодику Введенської церкви у Ближніх печерах він згаданий двічі: спершу серед “Пресвѣтлыхъ Златоточныхъ Православныхъ и блговѣрныхъ Россійскихъ Цреї и Великихъ Кнзеї”, а згодом серед “Блговѣрныхъ Кнзеї Черниговскихъ”¹⁶³, хоча в історичній дійсності не входив до жодної з цих категорій. Він же присутній у “Любецькому синодику”¹⁶⁴ і в усіх трьох випадках з розгорнутим позначенням “Нареченного въ Сїом крещешїи Гавріила”.

¹⁵⁷ Там само. – С. 19–20.

¹⁵⁸ Там само. – С. 19.

¹⁵⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 313. – С. 218.

¹⁶⁰ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах... – С. 17; *Зотов Р. В.* О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 24.

¹⁶¹ Олександр Шеков вважає іншим Святославом Всеволодовичем “неизвестного по другим источникам князя, умершего в XIII в. (сына великого князя Всеволода Святославича Чермного)”, тобто гіпотетичного правнука Всеволода Ольговича: *Шеков А. В.* О ранней части помянника черниговских князей типа Любецкого // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – М., 2016. – № 4 (66). – С. 30.

¹⁶² Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах... – С. 16.

¹⁶³ Там само. – С. 16–17.

¹⁶⁴ *Зотов Р. В.* О Черниговских князьях по Любецкому синодику... – С. 24. При переписуванні до імені князя помилково приписане ім'я Василій, яке у синодику Введенської церкви у Ближніх печерах належить князеві з попередньої позиції.

Житійна традиція добре знає і родове (язичницьке), і хрестильне ім'я Всеволода Мстиславича¹⁶⁵, а от ім'я його дружини досі було невідоме. Зважаючи на тричі повторену у синодиках послідовність позицій, коли Всеволод Ольгович поставлений вище Всеволода Мстиславича, ризикнемо, за браком змістовніших ідей, екстраполовати цю ж послідовність і на великих княгинь. Якщо наше припущення правильне, значить, дружину святого князя Всеволода Мстиславича, яку вважають дочкою іншого святого князя Святослава Давидовича (Миколи “Святоші”), звали у хрещенні Єлизаветою, а фундаторку Кирилівської церкви – Євдокією.

На жаль, навіть коли ми не помилилися, це лише одне з чотирьох можливих імен цієї жінки – хрестильне. Якщо вона мала родове (язичницьке) ім'я, ми про нього, скоріше за все, вже не дізнаємося, оскільки ж вона прийняла постриг, то отримала щонайменше одне, а у випадку великої схими і два монашеських імені¹⁶⁶. Про її мирське життя ми знаємо лиш, що у них з чоловіком було п'ятеро дітей (двоє синів і три дочки). 1141 (6649) р., вже як до великої княгині київської, до неї звернувся брат Ізяслав Мстиславич і “реч: испроси ны оу зате Новгородъ Великий братоу своемуу Сѣополкоу”, і сестра це прохання виконала¹⁶⁷.

За спостереженнями Максимовича, “после своего тридцатилетнего замужества она оставалась еще тридцать три года вдовой и скончалась в 1179 году, и положена в церкви, юже бе сама создала”¹⁶⁸. І оці от 33 вдовиних роки, за нашим припущенням, залишили по собі згадку серед конструктивних особливостей Кирилівської церкви. Йдеться про вже згадувану “князівську молитовню” на хорах, яка своєю підкресленою відокремленістю від загального храмового простору якнайкраще відповідає потребам поминальної молитви жінки-фундаторки у чоловічому монастирі, присвяченому пам'яті її покійного чоловіка. Надто ж якщо сама фундаторка була черницею.

6. Про відсутність ознак вшанування Ігоря Ольговича у символічному просторі Києво-Кирилівської церкви

Логічним є питання, чому у церкві на Дорогожичах, зокрема у її поминальному приділі, ніяк не простежується страдницька фігура Ігоря Ольговича, який незадовго до загибелі, хоч і вимушено, став ченцем під іменем Георгія, а згодом був канонізований. Припускаємо, що сталося це тому, що споруда зводилася вже невдовзі після трагічних подій 1146 р., по гарячих слідах, коли святість Ігоря Ольговича, якого добре пам'ятали живим, ще не стала очевидною й актуальнішими для фундаторів були інші мотиви.

Після вбивства тіло Ігоря перенесли до Михайлівського Золотоверхого собору, але “на тоу ночь Бѣ проѣави над ним знамение велико, зажгошаса

¹⁶⁵ *Охотникова В. И.* Псковская агиография XIV–XVII вв.: Исследования и тексты. – СПб., 2007. – Т. 1: Жития князей Всеволода-Гавриила и Тимофея-Довмонта. – С. 9–427.

¹⁶⁶ *Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б.* Выбор имени у русских князей... – С. 462.

¹⁶⁷ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 309. – С. 215.

¹⁶⁸ *Максимович М. А.* О создании Киевской церкви св. Кирилла. – С. 171.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

свѣчѣ вси над нимъ”¹⁶⁹. На ранок митрополит заборонив розповідати про це чудо та покликав ігумена Федорівського монастиря Ананію, який застав останки роздягнутими і навіть невідспіваними. Здійснивши необхідні обряди і привівши небіжчика (ченця очолюваного ним монастиря!) у пристойний вигляд, Ананія перевіз тіло Ігоря “на кінець града в манастырь сѣмоу Семешноу, бѣ бо манастырь ѿца его и дѣда его Сѣослава, тамо положиша”¹⁷⁰.

Тобто емоційне відлуння недавніх подій було тоді настільки потужним, що священники у центрі міста не наважувалися виконувати свої прямі функції, побоюючись самосуду. Лише на міській периферії, у Симеонівському монастирі, який заснувала і вважала своїм чернігівська династія, можна було відносно безпечно зберігати це тіло. Там воно і лишалося до 1150 р., коли “Сѣославъ Олговичъ перенесе мощи брата своего Игоря ѿ сѣго Семена ис Копырева конца в Черниговъ и положиша оу сѣго Сѣса в теремѣ”¹⁷¹.

За весь час перебування останків у Симеонівському монастирі так і не постало питання про його перенесення до Кирилівської обителі, яка також була “чернігівською” і розміщувалася далеко за межами ворожого до Ольговичів Києва. На наш погляд, неприйняття такого логічного рішення зумовлювалося тим, що і обитель, і її центральний храм тоді лиш з’явилися і кілька перших років де-факто лишалися будмайданчиком. З іншого боку, нещасний Ігор Ольгович перетворився для киян на великий психологічний подразник і символ подій, які викликали різкі негативні емоції.

За таких умов, про публічне вшанування у Києві його пам’яті, а тим більше канонізацію, мови не було. Попри велику площу збережених фрескових розписів, Кирилівська церква все ж втратила чимало стінопису, а частина вцілілих композицій досі не ідентифікована. Проте очевидно, що патрональні сюжети, дотичні до персоналії Ігоря Ольговича, тут навряд чи відігравали помітну роль, а скоріш за все відсутні взагалі. На наш погляд, у перші роки існування храму, коли створювався його образ і символічне наповнення, фігура Ігоря ще не набула того значення, яке мала згодом. Натомість з пам’яттю про також неприємного їм Всеволода Ольговича кияни цілком мирилися, а його поховання у вишгородському храмі Бориса і Гліба лишалося непорушним принаймні протягом найближчих десятиліть.

Ігорівський культ, судячи з усього, виник на віддалі, у Чернігові, не виключено, як певна антитеза київській канонізаційній традиції, покликана до життя саме трагічними подіями 1146–1147 рр. Перенесення останків, вірогідно, стало однією з його кульмінацій. Археолог Олена Черненко локалізує місце спеціально облаштованого тоді склепу-“герема” у південно-західному куті чернігівського кафедрального Спаського собору, тобто, за нашою версією, у сакральному просторі південного приділу, орієнтованого на поминальний вівтар-“кутейник”¹⁷².

¹⁶⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 354. – С. 246.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ Там само. – Стб. 408. – С. 282.

¹⁷² Черненко О. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі // *Opus mixtum*. – К., 2015. – № 3. – С. 73–76.

7. Архітектурні аналоги Києво-Кирилівської церкви з огляду на її можливий поминальний характер

Пошук архітектурних аналогів південного (за нашою версією, поминального) приділу Кирилівської церкви серед давньоруських храмів – справа непроста, адже абсолютна більшість домонгольських мурованих споруд до нас не дійшла, а ті, які збереглися, переважно мають значні втрати. Серед церков-сучасниць, які все ж уцілили і мають схожу архітектурну модель, найподібнішим є Успенський собор Єлецького монастиря у Чернігові. Первісний стінопис апсид тут не зберігся, відсутні і сходи в товщі стіни дияконника, однак зодчий буквально повторив (або випередив – залежно від черговості зведення цих споруд¹⁷³) “кирилівську” схему розміщення південних каплиць на першому і другому ярусах.

Так, “с южной стороны к хорам примыкает небольшая часовня, занимающая прилегающий к востоку отсек южного нефа. В толще восточной стены этой часовни размещена апсида”¹⁷⁴. Під нею західніше розташована каплиця з оригінальною давньоруською східною стіною, в якій збереглася апсидка з фресковим зображенням Оранти. У південній стіні цього компартимента міститься замуrowаний аркосолій, що свідчить на користь можливого спільного поминального і поховального призначення каплиці, яка була “родовою усыпальницею неизвестного строителя храма”¹⁷⁵.

Більше прикладів надає віціла домонгольська архітектура Північно-Західної Русі, де починаючи з середини XII ст. окремі “палатки” у південних та північних частинах хорів стали звичним прийомом¹⁷⁶. За висновком Володимира Седова, “хоры ... с выделенными палатками-приделами, предназначенными для отдельных служб по заказу ктиторов храма, встречаем во всех сохранившихся новгородских храмах второй половины XII столетия”¹⁷⁷.

Особливо прикметний у цьому ряду багатостраждальний новгородський храм Спаса на Нередиці, значно пошкоджений під час Другої світової війни і відбудований у повоєнний час. На відміну від Кирилівської та Успенської

¹⁷³ Воробьева Е. В., Тиц А. А. О датировке Успенского и Борисоглебского соборов в Чернигове // Советская археология. – М., 1974. – № 2. – С. 104–105.

¹⁷⁴ Раннопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников. – Л., 1982. – С. 45. У північній стіні каплиці відсутнє вікно до центральної частини храму, як це зроблено у Кирилівській церкві. Не виключено, проте, що вікно там було і закладене пізніше.

¹⁷⁵ Моргилевський І. В. Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 197; Петров А. В. О назначении так называемых “крещален” ... – С. 105; Д. Б. К. Елецкий Черниговский в честь Успения Пресвятой Богородицы женский монастырь // Православная энциклопедия под редакцией Патриарха Московского и всея Руси Кирилла [электр. версия]. – Реж. доступу: <http://www.pravenc.ru/text/189789.html> [4 квітня 2018].

¹⁷⁶ Гордиенко Э. А. Хоры, нартекс, крещальня, придел в системе богослужения и в обиходе православного храма // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – № 2 (68). – 2017. – Июнь. – С. 115.

¹⁷⁷ Седов В. В. Княжеский заказ в архитектуре Спаса-Преображения на Нередице // Новгородский исторический сборник. – СПб., 2000. – № 8 (18). – С. 43.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

Єлецької церков, внутрішньостіновий підйом на другий ярус у Спасі на Нередиці (як і загалом у північно-західній храмовій традиції тієї доби) починається не у північно-західному, а у південно-західному куті й виходить нагору в центрі хорів, приблизно навпроти головного вівтаря і над головним входом у храм¹⁷⁸. Прямокутник хорів на південному та північному своїх кінцях обмежується зі сходу верхніми частинами потужних стовпів-колон. В результаті на другому ярусі утворюються три окремі функціональні зони: центральний “балкон”, що відкривається у центральний підкупольний простір, та дві імпровізовані кімнати-“палатки”, відкриті лише з боку “балкону” і додатково освітлені невеликими вікнами у зовнішніх стінах храму.

Найцікавіше тут призначення цих “палаток”: якщо північна у ніші східної стіни (тобто у товщі стовпа) містить невеличку лежанку, то у південній облаштована “довольно высокая узкая абсида, заканчивающаяся конхой”¹⁷⁹, що перетворює її на повноцінну каплицю. Оскільки ж хори Спаса на Нередиці належать до “відкритого” типу, коли всі згадані функціональні зони між собою ніяк архітектурно не розділені, другий ярус храму набирає рис суто індивідуального цілісного простору, призначеного для конкретних потреб певного замовника. У південній каплиці він у будь-який час молився, закритий від сторонніх очей, а у північній міг так само невидимим перепочити між довгими службами.

На щастя, історія зберегла нам ім’я цього замовника. Церква Спаса на Нередиці постала у Новгороді з волі князя Ярослава Володимировича 1198 р., причому одразу після трагічної смерті двох його синів¹⁸⁰. Літописне повідомлення хоча прямо й не стверджує, але дозволяє припустити, що обидві ці події між собою пов’язані і Спас на Нередиці, таким чином, може бути поминальним храмом. Якщо таке припущення правильне, то й індивідуальний характер хорів був свідомо замовлений князем Ярославом виключно для власних поминальних молитов за синами (подібно до того, як гадана Євдокія Мстиславна могла замовити індивідуальну каплицю на хорах Києво-Кирилівської церкви для поминання чоловіка).

Цікаво, що обидва ці персонажі були близькими родичами: Ярослав Володимирович доводився рідним племінником княгині “Всеволожей”. До Новгорода його закинула політична необхідність, а виріс і виховувався він, скоріше за все, при своєму батькові Володимирі Мстиславичі, який княжив у Південній Русі і закінчив життя 1171 р. великим київським князем. Дослідник Володимир Седов підкреслює, що “палатки”-каплиці з апсидами на хорах північно-західне домонгольське зодчество запозичило саме з півдня (“устройство придела с абсидкой на хорах и сам «открытый» характер хор выдают влияние южнорусской культуры и архитектуры”, що “вряд ли может быть связано с новгородской традицией”¹⁸¹). У випадку ж фундованих

¹⁷⁸ Таким чином влаштований і підйом на хори Борисоглібського собору у Чернігові, що разом з низкою інших особливостей (ряди аркосоліїв у південній та північній стінах) робить його дуже подібним до Спаса на Нередиці.

¹⁷⁹ Там само.

¹⁸⁰ ПСРЛ. – Т. 3: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 237.

¹⁸¹ Седов В. В. Княжеский заказ в архитектуре... – С. 44–45.

князями храмів поширення будівельних прийомів не в останню чергу пов'язане з життєвими шляхами замовників.

Зауважимо, що і в Києво-Кирилівській, і у Чернігово-Успенській Єлецькій церквах, і у Спасі на Хередиці молитовні на хорах влаштовані саме у південно-західному їхньому куті, тобто у сакральному просторі приділу, орієнтованого на поминальний вівтар-“кутейник”. До цього переліку можна додати храм Петра і Павла на Городянці у Смоленську¹⁸², зведений 1146 р. ще одним близьким родичем – рідним братом засновниці Кирилівської церкви князем Ростиславом Мстиславичем. Тут так само присутня каплиця з апсидою у південній частині хорів та навіть з окремим виходом через двері у західній стіні на якусь вже не існуючу прибудову¹⁸³. Важливо, що технічна можливість облаштування аналогічних каплиць у північній частині хорів у більшості названих спорудах існує, однак ніколи не реалізовувалася, що додатково натякає на свідоме замовлення і конкретні функціональні мотиви.

8. Попередні висновки

Таким чином, низка архітектурних особливостей Кирилівського храму в контексті нашої інтерпретації писемних джерел та натурних спостережень може свідчити про принциповий поминальний характер цієї сакральної споруди, покликаний засвідчити посмертне вшанування великого київського князя Всеволода з чернігівської династії Ольговичів через його патронального святого – Кирила Александрійського. Відповідно, внутрішньостінові сходи у товщі південної стіни дяконника були частиною первісного задуму і слугували для доступу до невідомої нам реліквії, пов'язаної з цим святим. Сам храм постав як центр монастирського комплексу безпосередньо на місці трагічних подій 1146 р., в результаті яких була демонстративно знехтувана посмертна воля Всеволода Ольговича, неодноразово скріплена публічними християнськими клятвами, а визначений ним спадкоємець насильно позбавлений владного статусу.

Поява саме там і тоді такого монастиря могла бути свідомим символічним кроком династії Мономаховичів (переможців протистояння) до збереження бодай позірної гармонії у міждинастичних стосунках. Офіційною фундаторкою святині виступила вдова Всеволода Ольговича, яка входила до обох династій і стала, таким чином, зручною компромісною фігурою для втілення задуму. З часом політична актуальність цих мотивів була втрачена, первісне “прочитання” символічних месиджів споруди забулося, і церкву почали сприймати як звичайний периферійний храм.

Слід визнати, що припущення, висунуті у цій публікації, значною мірою є умовивідними логічними конструкціями, базованими на інформації вкрай нечисленних і суперечливих писемних джерел та поверхових натурних спостереженнях. Не сумніваємося, що в процесі детальніших професійних археологічних та історико-архітектурних студій не одна з висловлених нами позицій буде скоригована, а то й заперечена. І все ж, якщо з усього нашого тексту хоча б якась частина виявиться корисною для вирішення проблем

¹⁸² Там само. – С. 44.

¹⁸³ Воронин Н. Н., *Раппопорт П. А.* Зодчество Смоленска XII–XIII вв. – Л., 1979. – С. 76.

Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви...

минулого Києво-Кирилівської церкви (нехай в якості подразника і приводу для подальших інтерпретацій), ми вважатимемо свої зусилля немарними.

Іван Дивний (Київ). Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви (Спроба інтерпретації джерел)

У статті розглянуто низку архітектурних особливостей Кирилівської церкви у Києві в контексті досі не вирішеної проблеми заснування храму. Оригінальна інтерпретація відомих писемних джерел дає змогу зробити кілька припущень, які можуть змінити усталені підходи до проблеми. Відштовхуючись від повідомлень Іпатіївського літопису як найінформативнішого з джерел, сучасних описуваним подіям, пропонується визнати базовою концепцію принципового поминального характеру Кирилівської церкви, покликаної засвідчити посмертне вшанування великого київського князя Всеволода з чернігівської династії Ольговичів через його патронального святого – Кирила Александрийського. За цією логікою, храм постав як центр монастирського комплексу безпосередньо на місці трагічних подій 1146 р., коли була демонстративно знехтувана посмертна воля Всеволода Ольговича, неодноразово скріплена християнськими клятвами, а визначений ним спадкоємець насильно позбавлений владного статусу.

Зведення поминального храму могло бути свідомим кроком династії Мономахів до публічного примирення з опонентами і збереження гармонії у міждинастичних стосунках. Офіційною фундаторкою виступила вдова Всеволода Ольговича, яка входила до обох династій і стала зручною компромісною фігурою.

З часом політична актуальність цих мотивів була втрачена, первісне “прочитання” символічних месиджів забулося, і церкву почали сприймати як звичайний периферійний храм.

Ключові слова: Кирилівська церква у Києві, ієротопія, Всеволод Ольгович, киеворуські династійні війни, інтерпретація джерел.

Ivan Dyvny (Kyiv). Some Remarks On the Early History of the Church of St. Cyril in Kyiv (Interpretation of the Sources)

The paper considers architectural styles of the church of St. Cyril in Kyiv in the context of the discussion on its foundation. The interpretation of famous writing sources provides some suggestions which could correct a current view about the issue. Based on the Hypatian Codex as one of the most informative sources on that event, the author recognizes a funerary concept of the church of St. Cyril. The purpose of this church was to establish a postmortem respect for the Kyivan great prince, Vsevolod Olhovich, with the help of his patron saint, Cyril of Alexandria. According to this hypothesis, the church was built as a center of a monastery complex at the place of the tragic events of 1146. At that time Vsevolod Olhovich's last will, which was proved by the Christian oaths many times, was broken and his successor lost a power.

The building of the church with the funeral purpose could have been a decision of the Monomakhovyches because of their desire for conciliation with their opponents and also their desire to keep good relations with other dynasties. Officially, Vsevolod Olhovich's widow was a founder of the church. She belonged to both princely lines and was a suitable person to bring about compromise between the dynasties. In the course of time a political motive for the founding of the church was lost and a symbolic reading forgotten. Later the church was perceived as an ordinary peripheral temple.

Keywords: church of St. Cyril in Kyiv, Vsevolod Olhovich, Olhovich princely line, Hypatian Codex.

Назар БІЛЕЦЬКИЙ (Київ)

ЗМІСТ ТИТУЛІВ “КНЯЗЬ” І “КНЯЖА” В РУСЬКИХ АКТАХ XIV – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ

“Негаразд плутають між собою титули князів і княжат. Гадають, що князь мав бути чимось іншим, ніж княжа. Не мав бути, але є”¹, – так повідомляє читача Юліан Бартошевич у своїй розвідці “Kniaź i xiaże” про паралельне вживання титулів *князь/княжа* на руських землях. Складність інтерпретації обох понять полягає не тільки в паралелізмі їхнього вживання у джерелах, а й у розумінні феномену руської еліти, яка досить сильно вирізнялася на тлі шляхетської Речі Посполитої. Більше того, плутанину поглиблював органіцистський підхід до історії, який не приділяв уваги питанню про те, як давній титул правителя слов’ян набув різнопланового використання в руськомовних джерелах. У цій статті спробуємо переглянути розповсюджений у польській та українській історіографії погляд на титул *князь* (*княжа*) в середньовічному та ранньомодерному узусі.

На нашу думку, на перешкоді до критичнішого підходу при вивченні цього питання стояли еволюціонізм, діяхронічна перспектива аналізу й ізоляціонізм. Еволюціонізм зокрема передбачає, що суспільства на певному щаблі розвитку неодмінно повинні “винайти” поняття верховного суверена (у цьому випадку *князя*²), причому уявлення про правителя будуть аналогічними для різних у часі й просторі спільнот. Діяхронічність, прямо пов’язана з еволюціонізмом, замість того, щоб розкрити зміст титулу “від початків до кінця”, звужує інтерпретативний простір через притаманний історикам політичних утворень переніалізм: приміром, за інфляцією титулу *князь* передбачається занепад “держави” чи “державних інститутів”. Варіативність поняття також обмежує культурний ізоляціонізм інтерпретації, коли не беруть до уваги можливий зовнішній вплив на модифікацію уявлень про титул *князь*. Особливо яскраво ізоляціонізм помітно при розгляді цього титулу з мовної точки зору. Так, припускають, що варіант *князь* нібито відповідає

¹ Bartoszewicz J. Kniaź i xiaże. – Kraków, 1876. – S. 21.

² Слово *князь* було запозичене слов’янськими мовами дуже рано з якогось германського діалекту. На думку Богуміла Википела, етимологічно це слово не означає “верховного суверена” чи навіть “правителя”, а є перехідним прикметником, утвореним від поняття *kunja (pid). Тобто приблизне значення *kuningaz мало би бути “родовитий”, “шляхетний”. Лише значно пізніше поняття *князь* почало набирати значення титулів, уживаних у середньовічних монархіях. Див.: *Výkypěl B. Studie k šlechtickým titulům v germánských, slovanských a baltských jazycích.* – Praha, 2011. – S. 39–48.

Зміст титулів “князь” і “княжа” в руських актах XIV – початку XVII століть

автентичній мовній формі, яка вживалася на Русі, а слово *княжа*³ стало проявом польського впливу на руську мову. Це тягне за собою припущення, що між титулами *dux* і *princeps* у руськомовних чи польськомовних джерелах немає різниці, до спростування чого ми далі повернемося.

В українській (а також російській та білоруській) історіографії немає спеціального аналізу титулу *князь*, його сприймають як “питомослов’янський” титул правителя, який “органічно” виникає у розвинутій спільноті. Натомість у польській історіографії ще в XIX ст. проблема неспівмірності титулів *kniaź* і *książe* викликала дискусію між дослідниками.

Так, щойно згаданий Юліан Бартошевич вважав, що більшість родів старих руських суверенів, *князів* з роду Рюрика, вигасли ще до XIV ст.⁴ Це дозволяє припускати, що титул *князь* Бартошевич сприймав лише як атрибут верховних володарів, що мало би відповідати польському *książe*. Оскільки ж на литовсько-руських землях виступав цілий “зоряний розсип” людей з княжими титулами, то, на думку дослідника, ці “нові” *князі* “узурпували” атрибутику “справжніх” монархів, аби довести свою родовитість. Автор виводив їх із заможних і шляхетних *панів*, які вже в XVI ст. (зокрема на Люблінському унійному сеймі) намагалися пов’язати свій рід із правлячими династіями. Після 1569 р. титул *książęta* закріпився за декількома родами русько-литовських *князів*, але, на думку Бартошевича, *князі* на Волині й далі множилися через слабку владу нових польських королів, що прийшли на зміну Ягеллонам⁵. У підсумку Бартошевич дійшов висновку, що, оскільки “неісторичних”, як він писав, *князів* джерела ніколи не називають *княжатами*, то можна припустити, що титул *князь* – це те саме, що в польській мові *пан*⁶, бо польському *książe* мав би відповідати титул *princeps*, тоді як на Русі просто не існувало держави, де би панували *князі*. Відтак дослідник асоціював цей титул із “природним” зміцненням статусу шляхти у становому суспільстві, коли в Польському королівстві з’явилися шляхта-*пани*, а у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) шляхта-*князі*.

Гнучкіше підходив до пояснення титулу *князь* Юзеф Вольф, автор генеалогічного компендіуму литовсько-руських князівських родів. На його думку, словом *князь* могли позначати: а) найшляхетніших осіб із шляхти, б) правителів, в) духовних осіб, г) нащадків родів Гедиміна чи Рюрика, г) вельмож татарського походження, д) очільників сіл на “волоському праві”⁷. Як бачимо, Вольф загалом не відмовляв *князям* у походженні з “пануючих” родів, більш того, він виділяв їх як окрему замкнену групу серед аристократії, хоч і визнавав, що частина *князівських* родів зубожіла на початку XVI ст. і це зрівняло їх у правах із звичайною шляхтою. Разом з тим, Вольф відзначав піднесення

³ Слово *княжа*, як вважає Томаш Чарнецький, етимологічно походить від множини слова *князь* (*kuning) *kuninga у якійсь давньонімецькій мові. Пізніше через семантичний зсув множина стала позначати збірне поняття, а згодом – окрему особу. Див.: *Czarnecki T. Książdz, książęta, książę // Academic Journal of Modern Philology. – 2013. – Vol. 2. – P. 14.*

⁴ *Bartoszewicz J. Książdz i książęta. – S. 7–8.*

⁵ *Ibidem. – S. 10–12.*

⁶ *Ibidem. – S. 34.*

⁷ *Wolff J. Książdzowie litewsko-ruscy. Od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S. XXI.*

декількох *князівських* родів, які вибороли титули *książąt*. Із цим автор пов'язував запозичення, як він вважав, з польської в руську мову значення слова *княжа* як найвизначнішого з *князів*⁸. Іншими словами, Вольф не вбачав різниці в титулах *kniaź* і *książe*. Причиною ж девальвації першого, на його думку, було прирівняння за Люблінською унією *князів* до решти шляхти, а також поява титулу *княжа*, який витіснив поняття *князь* у його первісному сенсі.

Ідею контамінації титулів *князь* і *княжа* ширше розвинув Зигмунт Радзимінський. На його думку, це змішання бере початок з чеської мови, де фонетична форма *knez* є ближчою до руського слова *князь*⁹. На його переконання, *князівський* титул аж ніяк не міг бути узурпований особами не князівського походження, адже претенденти на таке не витримали би тиску з боку дійсних *князів*¹⁰. Доводячи високий статус *князів* у Речі Посполитій з давніх часів, Радзимінський використовував формулярні елементи в офіційних королівських та великокнязівських актах і статутах, що були взаємозамінно перекладені з польської, латинської та руської мов. Це дозволило йому ототожнити титули *князь* і *княжа* без апеляції до темних місць у генеалогії.

Треба, втім, додати, що обраний Радзимінським метод передбачає гомогенність правничих практик і мовних репрезентацій владної титулатури на всій території Корони Польської та ВКЛ. Тим часом, у тих самих актах, суддебниках і статутах можна зауважити аналогічну “тотожність” титулу *король* титулам *господар*, *princeps*, *dominus*, а титулу *князь* – *dux*, *princeps*, *baro*. Це суттєво розширює асоціативний ряд позначень “людей влади” того часу. На нашу думку, варіативність правничих формул, якими цих людей марковано, повідомляє якраз про гетерогенність і неуніфікованість практик складання актових документів у Короні Польській та ВКЛ, а почасти, ймовірно, й про особливості уявлень писаря та його освітню чи матеріальну базу.

Що ж до сучасних польських досліджень, то, на думку Маріуша Ковальського, різниця в титулах *князь* і *княжа* аналогічна різниці між поняттями *ksiądz* і *książe*. Першим спочатку позначали правителів та наближених до них за статусом можновладців, але потім це стало “куртуазним” словом, яке прикладається тільки до духовенства, тоді як на позначення правителів стали використовувати титул *książe*. А оскільки слово *князь* уживалося тільки для світських осіб, то за аналогією до польського варіанта за панівними родами утвердився титул *княжа*¹¹.

Як видається, у міркуваннях Ковальського за титулом *książe* криється поняття *dux* – у тому сенсі, що *duces* походять із правлячих династій. Це, зокрема, підтверджується частою апеляцією дослідника до поняття *prawo książęce (jus ducale)*: “Князі вирізнялися своїм походженням і високою суспільною позицією, а княжата ще й тим, що посідали маєтки за князівським правом”. Утім, це навряд чи може слугувати надійним поясненням різниці між *князями* та *княжатами*, адже, як слушно зауважує Пьотр Гурецькі, *jus*

⁸ Ibidem. – S. XIX–XXI.

⁹ Radziński Z. L. O tożsamości tytułów *kniaź* і *książe* w dawnej Rzeczypospolitej. – Lwów, 1908. – S. 6.

¹⁰ Ibidem. – S. 9–10.

¹¹ Kowalski M. Księstwa Rzeczypospolitej. Państwo magnackie jako region polityczny. – Warszawa, 2013. – S. 86.

ducale – це історіографічний термін XX ст., яким користувалися для пояснення економічної політики середньовічних слов'янських монархів, тоді як у документації тих часів натрапляємо на множину – *jura ducalia*, і цим поняттям окреслювали законодавство ранніх слов'янських панівних династій (Пшемисловичі, П'ясти)¹².

Як уже згадувалося, складність інтерпретації титулів *князь* і *княжа* криється не тільки в підході дослідників до вирішення цієї проблеми, а й у розмитості поняття *książe* в польській мові, що мало два латинські відповідники *dux* і *princeps*. Це питання скрупульозно розглянув Амброжій Богуцький на прикладі уживання слова *princeps* у польських середньовічних джерелах. За його спостереженням, поняття *princeps* виступало як узагальнений термін на позначення і монархів (імператорів, королів), і найзначнішої аристократії та урядовців (*principes regni*)¹³. Як пише Богуцький, з XII ст. титул *princeps* набув “функціональності” у Німецькій імперії: ним могли користуватись лише ті з підданих імператора, що мали у спадковому володінні якусь територію, тобто були *Landesherrn*¹⁴.

У подібних значеннях титул *princeps* уживався і на теренах Польщі. На думку Богуцького, протягом середньовіччя у наративних та публічних документах титули *dux* і *princeps* набувають “технічного” використання, і воно далеко не завжди відповідає польському *książe*¹⁵. У випадках же, коли цими титулами позначали монарха, вони часто взаємозамінні¹⁶, і це приводить дослідника до висновку, що в польській мові *książe* – це єдине поняття для перекладу латинських *dux* і *princeps*¹⁷. Що ж до литовсько-руських *князів*, то Богуцький зауважує, що первісно поняття *князь* значило те саме, що і *książe* (тобто і *dux*, і *princeps*), але під впливом полонізації було витіснене титулом *княжа*¹⁸.

Проблема польського перекладу титулів *princeps* і *dux* полягає ще й у тому, що слово *książe* стало вживатися як титул лише з XVI ст. Як зазначає Пйотр Боронь, у “Великопольській хроніці” кінця XIII ст. на позначення правителя слов'ян вжито титул *xandz*, а в латино-польському словнику Бартоломея з Бидгощі 1532 р. титул *dux* перекладено як *ksyącz*, і лише впродовж XVI ст. поняття *ksiądz* закріпилося за представниками духовенства¹⁹. Утім, Боронь наводить приклад з польського перекладу Статутів Казимира Великого першої половини XV ст., де вжито фразу “*najásniejszym księdzem panem Kazimirem polskim... krolem etc.*”²⁰. У цій позиції слово *ksiądz* можна ототожнити лише зі

¹² *Górecki P.* The Duke as entrepreneur: the Piast ruler and the economy of medieval Poland // *The making of Europe. Essays in honour of Robert Bartlett.* – Leiden; Boston, 2016. – P. 102–103.

¹³ *Bogucki A.* Termin “princeps” w źródłach polskich // *Odkrywcy, princepsi, rozbójnicy: Studia z dziejów średniowiecza.* – Malbork, 2007. – N. 13. – S. 47.

¹⁴ *Ibidem.* – S. 51.

¹⁵ *Ibidem.* – S. 63.

¹⁶ *Ibidem.* – S. 64.

¹⁷ *Ibidem.* – S. 71.

¹⁸ *Ibidem.* – S. 78–79.

¹⁹ *Boroń P.* Kniaziowie, królowie, carowie... Tytuły i nazwy władców słowiańskich we wczesnym średniowieczu. – Katowice, 2010. – S. 58, 62.

²⁰ *Ibidem.* – S. 61.

словом *princeps*, а не *dux*. Проте, не знаючи, з якої мови був перекладений Статут, важко сказати, чи титул *ksiądz* фігурував у значенні *princeps* й у решті польських документів, чи ми маємо справу із калькою з чеської або руської мови²¹.

Підсумовуючи цей стислий історіографічний огляд, не можна не зауважити, що й давніші, і сучасні польські дослідники акцентують увагу на полонізації чи “неправильності” русько-литовських *князів*. Це обертається тим, що будь-який аналіз титулу *князь* (*княжа*) так чи інакше зводиться до поняття *książe*, або йому відповідаючи, або не відповідаючи. На нашу думку, найбільша пастка тут криється у закоріненості уявлень про метаздатність слів бути ідентичними відповідниками слів іншими мовами. Це створює враження, ніби слово стає домінантним над річчю (реальною чи абстрактною), яке воно позначає. Натомість у випадку титулатури, як видається, слова – це насправді такі собі пішаки, якими жонглюють у правилах гри за правління й владу. Тому важливішими за титули *князь* чи *княжа* в якості слів будуть контексти, з яких було запозичено ці титули. Адже не варто сприймати титулатуру лише на “горизонтальному” рівні, тобто як називають одні одних особи, рівні за статусом, і тими самими словами маркують близькість чи віддаленість одне від одного. Треба також враховувати “вертикальний” рівень титулатурних звертань, де одне й те саме поняття буде виражатися різними словами залежно від того, чи говорить підданий, чи зверхник. Для того, щоб унаочнити цю тезу, розглянемо вживання титулів *князь* (*княжа*) і *господар* у джерелах XIV ст.

Почати варто з того, що слово *княжа* аж ніяк не було запозиченням чи наслідком полонізації слова *князь*. Ще в договорі Любарта Гедиміновича і Казимира Великого середини XIV ст. ужито формулу “братя княжа”²², тобто ту архаїчну форму множини, що була запозичена з германського слова *kuninga. Як прикметник, слово *княжий* зустрічається у грамоті Владислава Опольського 1377 р.: “княжю комору” і “княжий писарь”²³. Що ж стосується титулу *князь*, то латиною він у більшості випадків передавався як *dux*, а німецькою – *Herzog*.

Це можна переконливо простежити в латинськомовних та німецькомовних джерелах з історії стосунків ВКЛ і Тевтонського ордену. Так, уже в 1323 р. зустрічаємо специфічну титулатуру Гедиміна: “*Dei gratia Letphanorum Ruthenorumque rex, princeps et dux Semigalie*”²⁴. У німецькомовному документі того ж року він згадується як “*koninge van Lettovuen*”²⁵, а Ягайла протягом 1379–1383 pp. позначено титулами “*obirster herczoge der Littouwin*”²⁶, “*obirster kung der Littouwen*”²⁷, “*von Gotis gnaden grosir konig zcu Lyttauwen*”²⁸,

²¹ Пор. руський переклад статуту Казимира Великого 1347 р.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1846. – Т. 1: 1340–1506. – С. 2–20.

²² Українські грамоти XIV – пер. пол. XVI ст. / Ред. В. Розов. – К., 1928. – С. 14.

²³ Там само. – С. 24.

²⁴ Kodeks dyplomatyczny Litwy (далі – KDL) / Wyd. E. Raczyński. – Wrocław, 1845. – S. 28.

²⁵ Ibidem. – S. 39.

²⁶ Ibidem. – S. 53.

²⁷ Ibidem. – S. 55.

²⁸ Ibidem. – S. 56.

“magnus rex Lyttawye”²⁹, “grosin herczogin zcu Littouwin”³⁰, “koninge (разом із Скиргайлом) zu Littawen”³¹, “divina deliberacione magnus rex vel dux Litwanorum Russieque dominus et heres”³². Олег Дзярнович пояснює таку варіативність титулатури тим, що частина цих звертань були “неофіційними”³³. Навряд чи з цією думкою можна погодитися, адже титулатура, вжита в публічному документі, за означенням “офіційна”. Інша річ, що відмінні титули можуть свідчити про те, що певні історичні документи склалися для аудиторії, до якої, власне, і звернено відмінний титул.

На мою думку, наведені розбіжності в титулатурі литовських князів можна пояснити інакше. З порівняння текстів випливає, що поняттю *rex* вочевидь відповідає *koning*, але важко однозначно тлумачити *princeps et dux*, якому немає німецького відповідника³⁴. Цілком вірогідно, що за словом *rex* може стояти титул *король*, добре відомий руськомовній канцелярії початку XIV ст. Для того, щоб стати *королем*, Гедимін мав би прийняти християнство, що він таки й зробив³⁵, і власне так його називає Папа Йоан XXII в листі до Тевтонського ордену³⁶.

Разом з тим вторинною підказкою до тлумачення титулів *rex* і *koning* слугує амбівалентність титулів *король* і *великий князь* у документах руської канцелярії, що помітно завдяки паралельним формам перекладу з німецької титулів *obirster/grosir herczoge*, *obirster/grosir kung*, *magnus rex*, а в одному латинському варіанті навіть *rex vel dux* (*король або князь*). Титул *великий король* часто трапляється в руськомовних джерелах кінця XIV – першої половини XV ст.³⁷, і це дозволяє припускати, що з руського боку титул *король* був ієрархічно рівним варіантом титулу *великий князь* (у значенні суверена)³⁸. Але, так чи інакше, навряд чи можна погодитися з Олегом Дзярновичем, що йдеться про “описовий”, а не “офіційний” титул³⁹.

Окремої уваги варта частина титулатури Ягайла як “Russieque dominus et heres”. Власне таку титулатуру вживали ще на початку XIV ст. Юрій I Львович та його сини Андрій і Лев⁴⁰. Як пише Ярослав Ісаєвич, окреслення

²⁹ Ibidem. – S. 61.

³⁰ Ibidem. – S. 62.

³¹ Ibidem. – S. 64.

³² Ibidem. – S. 69.

³³ Дзярнович А. Тытул вялікіх князёў літоўскіх: Дзе месца “рускай” традыцыі? // Ukraina Lithuaniaica: Студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2013. – Т. 2. – С. 61–62.

³⁴ Але пор. з титулатурою Олександра Коріятовича в грамоті 1375 р. “князь и ѿсдръ Подольской земли”: Українські грамоти... – С. 20.

³⁵ Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 603.

³⁶ KDL. – S. 25–26.

³⁷ Пор.: Українські грамоти... – С. 30, 34–35; Arhiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie (далі – AS) / Pod red. Z. Radziwińskiego. – Lwów, 1887. – Т. I. – С. 7–8, 16–17, 69.

³⁸ У листі від новгородських урядовців до ризьких міщан 1405 р. титул *koninghe* вжитий на позначення вел. князя литовського Вітовта, вел. князя тверського Івана Михайловича та вел. князя смоленського Юрія Святославовича: Русско-Ливонские акты / Ред. К. Наперский. – СПб., 1869. – С. 121.

³⁹ Дзярнович А. Тытул вялікіх князёў літоўскіх... – С. 61–62.

⁴⁰ Ісаєвич Я. До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба. Історія і культура. – Львів, 2008. – № 2. – С. 13–14.

dominus Russiae пізніше перейшло до титулатури Казимира Великого, а з 1372 р. – до Владислава Опольського (вже як *princeps Russiae*)⁴¹. Слідуючи за Андрашем Золтаном, Ісаєвич припускає, що *dominus* є відповідником руського титулу *господар*, який поширився з Галицько-Волинського королівства на ВКЛ, Молдову, а пізніше й Велике Московське князівство⁴². Для дослідників є очевидним, що словом *господар* у більшості випадків позначали тільки верховного правителя. Золтан, зокрема, доводить це тим, що це слово ніколи не стало формою ввічливого звертання до знаті в руській мові, де, як у чеській і польській, для цього слугувало поняття *pan*⁴³.

Цей випадок нагадує розрізнення в англійській мові між титулами *lord*, який вживається до монархів та перів британської монархії, і *sir* до nobilitету. Власне, перство – це той самий феномен *principes regni (imperii)*, який аналізує Амброжій Богуцький. Ці аналогії дозволяють ствердити, що поняттю *господар* відповідає не *dominus (pan)*, а *princeps*. Латина не має в цьому випадку вводити в оману, адже, хоча слова *dominus* і *princeps* семантично відмінні, цього не можна сказати про німецькі *Herr* і *Fürst*⁴⁴. На нашу думку, причиною перекладу титулу *господар* словом *dominus* треба вважати не латинське походження цього титулу, а те, що і *господар*, і *dominus* є похідними від спільного їм обом поняття *δεσποτης*. Такій інтерпретації відповідає і функціонування терміна *господар*, і його переклад, і історичні умови появи використання цього титулу.

Як зауважував Родольф Гійан, титул *δεσποτης (dominus)* ще за часів Юстиніана слугував заміном титулу *βασιλευς*, що підкреслювало збільшення асиметрії між імператором та його підданими. У пізнішій Візантії ним позначали також родичів і наближених до імператора, а з XIV ст. – й найвищу візантійську аристократію та монархів зі сфери впливу Візантії⁴⁵. Думку про грецьке походження поняття *господар* також підтримував Володимир Водов⁴⁶. Варто додати, що на користь цієї думки може слугувати вживання у грамоті Владислава Опольського 1377 р. поряд із титулом *господар* титулу *самодержець* – прямої кальки грецького *αυτοκρατορ*⁴⁷.

Повертаючись до титулатури Ягайла, можна впевнено бачити паралелі між поняттям *господар* і *princeps*. У присяжній грамоті князя Федора Даниловича 1386 р., складеній Ягайлові, того названо: “1) *господарем нашим великим*, 2) *великим королем польським*, 3) *литовським дідичем й руським*, 4) *й інших многих земель господарем*”⁴⁸. Контрастним варіантом є присяга князя

⁴¹ Там само. – С. 22–23.

⁴² Там само. – С. 28; Золтан А. К предыстории русского “государь” / Из истории русской культуры. – М., 2002. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 560.

⁴³ Там само. – С. 561.

⁴⁴ Як пише Богуміл Википел, слово *furisto*, від якого походить титул *Fürst*, стало заміном *heristo*, вищого ступеня порівняння до слова *herro*, від якого походить титул *Herr*. Див.: *Ůkypěl B. Studie k šlechtickým titulům...* – S. 89–93.

⁴⁵ *Guilland R. Etudes sur l’histoire administrative de l’empire Byzantine. Le despote, δεσποτης / Revue des études byzantines.* – 1965. – V. 23. – P. 62–68.

⁴⁶ *Vodoff V. La titulature princiere en Russie du XIe au debut XVI siècle / Jahrbucher für Geschichte Osteuropas.* – Stuttgart, 1987. – Bd. 35. – H. 1. – S. 31.

⁴⁷ Українські грамоти... – С. 23.

⁴⁸ Там само. – С. 30.

Дмитра-Корибута 1388 р., де Ягайла названо: “1) *велебним господарем*, 2) *Володиславом*, 3) *королем польським, литовським і руським*, 4) *«і інших земель господарем»*, 5) *«братом нашим милим»*”⁴⁹. Відмінність титулатури походить від того, що в першому випадку формуляр був руським, а в другому – латинським, про що свідчить початкова формула “се яз” у присязі Федора Даниловича і “ми” – у Дмитра-Корибута⁵⁰. Звідси, якщо слідувати логіці конструювання титулатури, перший варіант можна було би перекласти латиною так: 1) *domino nostro (magno)*, 2) *magno duci (=regi) Poloniae*, 3) і 4) *Lithuaniae Russiaeque et multarum aliarum terrarum domino et heredi*, а другий – 1) *magnifico principi*, 2) *Wladislao*, 3) *regi Poloniae*, 4) *nec non Lithuaniae Russiaeque et aliarum terrarum dominus*, 5) *fratri nostri dilecto*. Варто підкреслити, що це лише схематичний переклад, оскільки справою писаря був не дослівний переклад, а слідування певним взірцям. Утім, саме через випадки клішованих фраз привідкривається те, як уявляли той чи той титул перекладачі.

Інтерпретація титулу *господар* як *депотис* дає змогу пояснити, чому в латинськомовній титулатурі Ягайла від 1386 р. з’явився раніше не характерний для польських монархів титул *princeps supremus*. Олег Дзярнович, повторюючи тезу Яна Адамуса, пояснює це тим, що Ягайлу треба було показати свою вищість над рештою литовсько-руських князів, а титул *princeps*, на думку дослідника, є ієрархічно вищим за *dux*, хоч меншим за *rex*⁵¹. Не заперечуючи тезу щодо політики Ягайла, важко прийняти таке пояснення за достатнє, оскільки титулатура не виникає “нізвідки”. Більше того, таке тлумачення титулу *princeps* заплутує дослідника при аналізі титулатури Вітовта, якого теж час від часу називають *grossfurst (princeps supremus)*⁵². Яскравий приклад особливостей титулатури Ягайла відображається в латинськомовному і руськомовному документах князя Федора Любартовича 1393 р.: “*serenissimus princeps dux Wladislaus eadem gracia rex Poloniae, Lithuaniaeque princeps supremus et heres Russie et cetera, dominus noster graciosissimus*” і “*господарь нашъ король полскій, литовскій и рускій, иныхъ земель господарь, наш милый брат*”⁵³. Як впливає з цих формул, *princeps supremus* не передається через *великий князь* чи *велике княжа*.

⁴⁹ Там само. – С. 40. Андраш Золтан вважає перший елемент формули частиною другого як етикетне сполучення *господар король (dominus rex)*: Золтан А. К предыстории русского “государь”. – С. 570. Такі випадки мають місце, утім, наявність у формулі займенника *мой (наш)* вказує на окремішність цього елемента, відповідником якого є *dominus meus (noster) (clementissimus)*. Важливо те, що у формулах *dominus rex* і *dominus+(займенник) rex* слово *dominus* має різне значення. У першому випадку *dominus* – це етикетний апелятив до будь-якої особи-християнина зі знаті, а в другому – *dominus+(займенник)* вказує на сюзеренітет адресата. Структурним відповідником останньої формули може виступати й сімейна термінологія *брат/сын/отец наш (frater/filius/pater noster)*. Для порівняння див. вживання *господар наш милій* до Федора Даниловича у присязі його слуг 1388 р.: AS. – Т. I. – С. 9.

⁵⁰ Золтан А. Се азъ... К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот // Russian Linguistics. – 1987. – V. 11. – N. 2/3. – P. 179–186.

⁵¹ Дзярнович А. Тытул вялікіх князёў літоўскіх... – С. 63; Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1930. – R. 49. – T. 1. – Z. 3. – S. 323.

⁵² Ibidem. – S. 65.

⁵³ AS. – Т. I. – С. 13–14.

Для того, щоб прояснити появу титулу *princeps supremus*, треба вкотре відмовитися від диктату латини. Адже Ягайло був вихідцем з ВКЛ, де канцелярською мовою була руська. Прийняття польської корони, як відомо, перешкоджало претензіям Ягайла на владу над ВКЛ. Але якщо в руській канцелярській мові не існувало явної різниці між *князем* і *королем*, то ці претензії треба було виразити через інакший титул. Відтак, Ягайло ставав *великим князем/королем польським*, і для того, аби показати, що решта литовсько-руських територій, якими володіли інші князі, залишалася під його зверхністю, було використано титул *господар*. Звідси можна припустити, що *princeps supremus* є нічим іншим, як перекладом руського (*великий*) *господар*. Зважаючи на це, слід відкинути однозначне тлумачення титулу *princeps* як *княжа* чи *князь* протягом XIV–XV ст.

На межі XV–XVI ст. слово *княжа* разом із титулатурним атрибутом *иляхетне врожоний* фіксується у титулатурі Костянтина Івановича Острозького, хоч у тому самому джерелі він згадується і як *князь*⁵⁴. Латинськомовний документ того ж періоду дає Костянтину Острозькому титул *generosus et strenuus dux*⁵⁵. У 1511 р. Острозький вже згадується як *spectabilis et magnificus Constantinus Iwanowicz dux Ostroviensis*⁵⁶. Титул *князь* у значенні *dux* протягом XV–XVI ст. також прикладається до представників родин Заславських, Сангушків, Гольшанських, Роговицьких, Чорторійських, Четвертинських, Полубенських, Друцьких та багатьох інших. Для доньок *князів* використовується титул *княжна*.

Показово, що в титулатурі короля Казимира Ягеллончика після підкорення Тевтонського ордену для розрізнення статусу його литовських і руських володінь, що їм відповідав титул *великий князь*, з'являється новий титулатурний елемент *княжа пруское*, тимчасом як латинськомовний варіант цієї титулатури просто поєднував усі володіння під титулом *magnus dux*. Цей випадок виразно показує, який зміст у руській канцелярській мові вкладали у поняття *великий князь*, адже з перспективи ВКЛ Пруссія не мала великокнязівського престолу, а була просто князівством (*ducatus*). Можна припускати, що цей елемент натякає, що зрідка вживаний для позначення представників князівських родів титул *княжа* (множина *княжата*) замість *князь* до середини XVI ст. зберігав аналогічний підтекст.

На противагу цьому, не можна ототожнювати титулу *князь* на позначення членів князівських родів із титулом *князь біскуп*. Останній було запозичено з чеської мови десь у середині XV ст. як замітник руського поняття *владыка*. Його латинська форма завжди звучить як *princeps episcopus* (у трохи відмінному значенні трапляється *dominus episcopus*), але ніколи як *dux episcopus*⁵⁷. Звідси *князь* (чеськ. *knez*) стосовно єпископа варто вважати просто фонетичним *збігом* до титулу *князь* як *dux*.

⁵⁴ Ibidem. – S. 117–118.

⁵⁵ Ibidem. – S. 116.

⁵⁶ Ibidem. – Т. III. – S. 83.

⁵⁷ Виняток могли становити особи князівського походження. Якщо в такого єпископа був у володінні *ducatus*, то ця особа виступала і як *dux*, і як *princeps episcopus*. Приміром, Павло Гольшанський був водночас луцьким єпископом і ольшанським *dux*. Див.: AS. – Т. III. – S. 185.

Зміст титулів “князь” і “княжа” в руських актах XIV – початку XVII століть

Переміни в змісті титулу *князь* (*княжа*) починають проявлятися від середини XVI ст. Наприклад, у листі оршанського старости Філона Кміти до князя Романа Сангушка 1567 р. в інскрипції використано титулатурний атрибут *ясне вельможний*, а в основній частині документа – титулатурний абстракт *вашей князецкей* (*княжецкей*) *милости*⁵⁸. Крім того, на адресі листа вказано повний титул Романа Сангушка: “*Ясне велможному княжети пану а пану его милости князю Роману Федоровичу Санкгушку воеводе браславскому и виницкому гетману дворному Великого князьства Литовского старосте житомирскому пану мне милостиве ласкавому*”. Філон Кміта був слугою Романа Сангушка, що може пояснити таку пишну адресацію. Натомість Григорій Ходкевич, тесть князя Романа, того ж 1567 р. звертається у листі до нього формулою: “*велможному князю его милости князю Роману Санкгушковичу...*”⁵⁹. Показово, проте, що після Люблінської унії, в 1569 р., Ходкевич розширює цю титулатуру: “*ясне вельможному князю а пану его милости князю Роману Федоровичу Санкгушковича*”⁶⁰. Ці приклади дають змогу зауважити поступове засвоєння у приватному листуванні латинських взірців конструювання титулатури, яким би відповідало “*illustri ac magnifico principi domino domino duci N. N.*”.

Упродовж другої половини XVI ст. титул *князь* при позначенні окремих князівських родів почав набувати семантики *princeps*. Наслідком цього стало поступове розрізнення між титулами *князь* і *княжа*. Так, в актах Луцького гродського суду початку XVII ст. можна помітити збіг титулатурного атрибуту *вельможний*, що його вживали до воевод, каштелянів і старост, із титулом *княжа*, а *уроожоний*, яким позначали шляхтича, із поняттям *князь*. Наприклад, з титулатурними атрибутами *вельможний* (*ясневельможний*, *яснеосвецоний*) *княжа* (*княжна/княгиня*) згадуються Костянтин Острозький⁶¹, Януш Збараський⁶², Юхим Корецький⁶³, Федора Сангушківна⁶⁴, натомість як *уроожоний князь* (*уроожона княжна/княгиня*) згадані Матеуш Воронєцький⁶⁵, Палагна Воронєцька⁶⁶, Петро Воронєцький⁶⁷, Павло Любецький⁶⁸. Як бачимо, перший випадок стосується так званих “головних” волинських князів, за якими акт Люблінської унії закріпив титул *княжа* (*princeps*), натомість решта належала до менш помітних і заможних родів⁶⁹. Слід зазначити, що атрибут *уроожоний* поряд із титулом *князь* прирівнював його носія до рядової шляхти. Різниця між родинами *княжат* і *князів* призвела до того, що, приміром, Якуб Воронєцький, виходець із *уроожоних князів*, у 1613 р. в деяких документах

⁵⁸ Ibidem. – Т. VII. – S. 131–132.

⁵⁹ Ibidem. – S. 145.

⁶⁰ Ibidem. – S. 338.

⁶¹ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 25: Луцький гродський суд. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 698 зв. – 700 зв.

⁶² Там само. – Арк. 151 зв. – 153 зв.

⁶³ Там само. – Арк. 940–940 зв.

⁶⁴ Там само. – Спр. 75. – Арк. 60–60 зв.

⁶⁵ Там само. – Арк. 118 зв. – 120.

⁶⁶ Там само. – Арк. 194 зв. – 195 зв.

⁶⁷ Там само. – Спр. 76. – Арк. 701–702 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр. 77. – Арк. 442–443 зв.

⁶⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 104.

згаданий просто як *князь*⁷⁰, а в деяких лише як *пан*⁷¹. Подальша девальвація поняття *князь* призвела до пейоризації цього слова в шляхетській спільноті⁷². Що ж до титулу *княжа*, то немає підстав вважати його польським запозиченням. Зважаючи на те, що в руській канцелярській мові ще з початку XIV ст. фіксується багато чехізмів, поняття титулу *княжа* в значенні *princeps* стало, на нашу думку, прямим запозиченням із чеських практик формуляра.

Підсумовуючи, ще раз хотілося б підкреслити, що у зіставленні титулатур різними мовами варто завжди враховувати генеалогію понять, які стоять за титулом, а також традицію, за якою усталювався формуляр документа. Під цим кутом зору можна простежити чотири етапи, впродовж яких змінювалося значення титулів *князь* (*княжа*) та дотичних до нього:

1) XIV ст.:

великий князь = *великий король* = *gross/obirster herzog/konig* = *magnus/supremus dux/rex* у значенні верховного правителя;
князь = *dux* = *herzog* у значенні підпорядкованого правителя;
господар = *princeps/dominus* ≠ *пан* у значенні верховного правителя;
princeps supremus = (*великий*) *господар* ≠ *пан* у значенні верховного правителя.

2) XV–XVI ст.:

король = *rex* = *könig* ≠ *князь* у значенні верховного правителя;
князь = *dux* = *herzog* ≈ *княжа* у значенні підпорядкованого правителя;
господар = *princeps/dominus* ≈ *książe/княжа* ≠ *пан* у значенні верховного правителя;
великий князь = *великий король* = *magnus dux* = *wielki ksiądz* = *gross herzog* ≈ *gross furst* ≈ *wielki książe* у значенні верховного правителя;
князь (*біскуп*) у значенні церковного ієрарха.

3) друга половина XVI ст.:

король = *rex* = *könig* ≠ *князь* у значенні верховного правителя;
князь = *dux* = *herzog* ≈ *княжа* у значенні підпорядкованого правителя;
princeps ≈ *княжа* = *książe* ≠ *князь* у значенні верховного або підпорядкованого правителя;
господар = *princeps/dominus* ≠ *пан* у значенні верховного правителя;
великий князь = *magnus dux* = *wielki książe* = *gross furst* у значенні верховного правителя.

4) кінець XVI – початок XVII ст.:

король = *rex* = *könig* ≠ *князь* у значенні верховного правителя;
princeps = *княжа* = *książe* ≈ *князь* у значенні верховного або підпорядкованого правителя;
господар = *princeps/dominus* ≠ *пан* у значенні верховного правителя;
князь = *пан* = *dominus* у значенні рядового шляхтича;
великий князь = *magnus dux* = *wielki książe* = *gross furst* у значенні верховного правителя.

⁷⁰ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 96. – Арк. 580 зв., 624 зв.

⁷¹ Там само. – Арк. 290 зв., 457 зв.

⁷² Яковенко Н. Українська шляхта... – С. 78.

Зміст титулів “князь” і “княжа” в руських актах XIV – початку XVII століть

Наведені спостереження дозволяють зробити висновок, що зміст титулу *князь* не конче залежав від того, як вживали в польській мові слово *książe*. Також зовсім не обов’язково, що латинський титул *princeps* завжди дорівнював поняттю *князь*. Вирішенню подібних питань може зарадити вихід поза ізоляціоністський підхід до вивчення титулатури. Простеживши, як певний титул вживали або перекладали в сусідніх із ВКЛ чи Коронаю Польською монархіях, ми знайдемо чимало паралелей його вживання, які власне й допоможуть вирішити, чи цей титул є питомим для місцевої канцелярії, чи це калька, чи переклад. Урешті, варто підкреслити, що титул як позначник володарів чи правителів може з плином часу зазнавати кардинальних перетворень під впливом мінливих примх самих володарів, які залучали письменних людей до створення комунікативного простору своєї влади. Наскільки ж подібні перемини відбувалися у сприйнятті підданих, є питанням для подальших досліджень.

Назар Білецький (Київ). **Зміст титулів “князь” і “княжа” в руських актах XIV – початку XVII століть**

У статті розглядається пізньосередньовічна та ранньомодерна титулатура можновладців Русі, Литви та Польщі. За гіпотезою автора, інтерпретація титулів “князь” і “княжа” в польській історіографії, згідно з якою цим титулам відповідають латинські титули *princeps/dux*, не є вповні коректною, оскільки змістове навантаження цих понять залежало від конкретних носіїв титулатури та формуляра документа, де її вжито.

Ключові слова: титулатура, князь, княжа, господар, польська історіографія, формуляр актового джерела.

Nazar Biletsky (Kyiv). **A Content of the Titles Kniaz and Kniazha in Ruthenian Sources from the Fourteenth to the Early Seventeenth Century**

The article looks at Late Mediaeval and Early Modern titular titles of the potentates of Rus', Lithuania, and Poland. According to the author's hypothesis, the interpretation of the titles kniaz and kniazha in the Polish historiography is not precise enough. According to the Polish interpretation these titles stand for the Latin titles *princeps/dux*. However, the real semantic meanings of these notions depended on the actual owners of the titular titles and the form and content of the document where it was used.

Keywords: titular kniaz, kniazha, hospodar, Polish historiography, form of the charter.

Надія КРАВЧЕНКО (Київ)

МИСЛИВСТВО РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ У СВІТЛІ ЛИТОВСЬКИХ СТАТУТІВ

Мисливство разом зі збиральництвом і рибальством були найдавнішими галузями господарства. Мисливство виступало не лише джерелом м'яса, а й давало людині теплий одяг за рахунок хутра, коли ткацтво було не надто розвиненим. Його побічні продукти – кістки впольованих тварин – служили матеріалом для дрібних побутових чи мистецьких виробів.

У часи Київської Русі мисливство було важливою експортною галуззю економіки, що давала великі прибутки. У даному випадку йдеться про вивезення за кордон шкур упольованих тварин; часто дорогі хутра були цінним дипломатичним даром¹. У внутрішній економіці самої країни мисливство не відіграло ключової ролі, крім того, кількість лісових ресурсів була значно більшою, ніж цього вимагали побутові потреби. Слід відзначити полювання на куницю, яка була видом натурального податку². Під час посух, стихійних лих чи військових конфліктів вага мисливства у повсякденному житті людей зростала – дичина ставала важливим компонентом харчового раціону. Ще в часи Київської Русі мисливство було улюбленою розвагою князів, особливо у час між військовими походами, аби зберегти фізичну форму; чимало князів були вправними мисливцями, наприклад, Володимир Мономах.

Ранньомодерний період характеризується відчутними змінами в економіці українських земель. Розвій рільництва, тваринництва та ткацтва, що набувають товарного характеру, зменшив важливість мисливства як галузі господарства. Кількість посівів зернових дедалі зростала, як і розведення домашньої худоби – саме її м'ясо заготовляли для військових походів замість дичини³. Окрім того, збільшилося виробництво тканин, а для таких підприємств вкрай потрібен був попіл як відбілювач. Починаючи з XVI ст. українські ліси цікавили іноземних купців як джерело деревини чи продуктів її переробки, здебільшого попелу для відбілювання полотна⁴. Роль мисливства

¹ Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992. – С. 79.

² Іваницький Б. Ліси і лісове господарство на Україні. – Варшава, 1939. – Т. 1. – С. 64–65.

³ Карцов Г. Беловежская пуца, 1382–1902 гг. – Минск, 2007. – С. 20, 25.

⁴ Кравченко Н. В. Виробництво поташної продукції у Волинському воєводстві у другій половині XVI ст. // Київська старовина. – К., 2011. – № 6 (402). – С. 143.

у структурі експорту в цей час зовсім змаліла – досить рідко його продукція з українських земель йшла на експорт, воно радше задовольняло внутрішні потреби.

Мисливство, як і раніше, залишалося допоміжною галуззю сільського господарства, роль якого збільшувалась у роки природних чи військових катаклізмів (голод не був рідкістю)⁵. Однак це більш характерно для достатньо добре колонізованої Волині, терени Київського воєводства були малоосвоєні, тож там часто мисливство відіграло відчутно більшу роль. З'являються професійні громади мисливців, полювання більше тяжіє до індивідуальних форм – заради власного прожитку чи задоволення, але аж ніяк не для масових м'ясозаготівель для військових походів⁶. Мисливство зберігало свою роль спортивної розваги і в ранньомодерний час, але у контексті аристократичної культури воно зазнало відчутних змін. Мисливські будинки та обійстя, спеціальний одяг, навчені мисливські собаки чи птахомисливці – давній промисел змінює свої шати і вимагає значних грошових витрат⁷.

Оскільки мисливство було частиною культури знаті, воно досить добре вивчене в європейській історіографії – наприклад, комплексна двотомна праця про нього в Німеччині була видана К. Ліднером ще у далекому 1940 р. (Т. 1: *Geschichte des deutschen Weidwerks*; Т. 2: *Die Jagd im frühen Mittelalter*). К. Ліднер описав не лише його матеріальне підґрунтя (зброю і т. д.), а й правові пам'ятки мисливського законодавства. У польській історіографії мисливство теж не опинилось поза увагою істориків – йому присвячена низка статей та монографія А. Самсонович⁸. У ній авторка описала мисливські фауну і законодавство у різних країнах Європи та Польського королівства часів династії П'ястів, відповідні уряди та повинності, мисливство у житті різних суспільних верств⁹. Білоруська історіографія так само може похвалитись дослідженнями на цю тему, однак здебільшого у контексті історії Білорезької пущі – відомого ще з часів Київської Русі мисливського угіддя.

⁵ Козак О. Жителі сотенного містечка Стайки XVII–XVIII ст. (За матеріалами біоархеології) // *Історична антропология та біоархеология України*. – К., 2014. – Вип. I. – С. 125.

⁶ Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период. – Біла Церква, 2003. – С. 204.

⁷ Карцов Г. Беловежская пушча... – С. 14, 25.

⁸ Samsonowicz A. Łowy – praca, zabawa, obyczaj // *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym* / Pod red. W. Iwanczaka, K. Brachy. – Warszawa, 2000. – S. 141–152; *eadem*. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiełłonów. – Warszawa, 2011. – 537 s.; Jaworski R. Łowy Władysława Jagiełły // *Z biografistyki Polski późnego średniowiecza: Studia* / Pod red. M. Koczerskiej. – Warszawa, 2001. – T. IV. – S. 51–52. – (Seria: “Fasciculi Historici Novi”); Samojlik T. Łowy i inne pobyty królów polskich i wielkich książąt litewskich w Puszczy Białowieskiej w XV–XVI wieku // *Кwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – Warszawa, 2006. – T. 54. – S. 293–305; Śliwiński J. Eksploatacja lasów na Podlasiu i Grodzieńszczyźnie // *Puszcze wielkookszańce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*. – Olsztyn, 2007. – S. 388–389.

⁹ Samsonowicz A. Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiełłonów. – S. 17–18.

Мисливство стало об'єктом уваги литовської дослідниці Р. Рагаускене, яка є авторкою статті про мисливських собак¹⁰.

Натомість в українській історіографії подібні теми практично не розглядалися. Єдиним виданням, присвяченим виключно мисливству, залишається невеликий нарис І. Крип'якевича з хронологічним описом побутування цього промислу в Україні, виданий у 1925 р., написаний на основі здебільшого нарративних джерел¹¹. Також слід згадати статтю О. Златогорського та Т. Садовнік про мисливство князів Радзивіллів, яка, однак, фрагментарна і містить помилки¹².

У контексті розгляду даної теми дуже важливими є праці з етнології та археології, оскільки в них висвітлено побутування архаїчних практик – наприклад, пастки на дрібних тварин, що існували ще в часи Київської Русі, детально описані етнологами у ХІХ ст. В українській фаховій літературі з історії права та економіки теми історії лісового господарства практично не висвітлені; приблизно те саме можна сказати і про фахову літературу з лісівництва. Нестача подібних праць відчутна, якщо порівняти коментарі з артикулів цивільного чи кримінального права з “лісовими” в останній публікації Литовських статутів, здійсненій в Одесі. Правові джерела, найбільш відомою пам'яткою з яких є Литовські статuti, здебільшого цікавили правників під кутом зору історії різних покарань та штрафів за вчинені правопорушення – саме такою є спрямованість коментарів до “лісових” артикулів видання. Однак ті ж коментарі мали б містити трактування артикулів і з точки зору історії господарства – без нього вони мають радше описовий характер. Це можна сказати і про праці Б. Киндюка¹³ та П. Музиченка¹⁴, водночас статті О. Логвиненко містять спроби аналізу юридичних норм з точки зору економічної історії¹⁵.

¹⁰ Рагаускене Р. Из “истории животных”: собаки при дворе правителей Великого княжества Литовского (до середины XVII в.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 144–160.

¹¹ Крип'якевич І. П. Нарис історії українського ловецтва до кінця XVIII в. – Львів, 1925. – 24 с.

¹² Садовнік Т., Златогорський О. Радзивіллівські полювання (в контексті історії полювання на Волині) // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олика і Радзивілли в історії Волині та України: Матер. XVIII Волинської наук.-практ. історико-краєзнавчої конфер.: Науковий зб. – Луцьк, 2006. – С. 88–89. Автори зокрема згадують Олицьку пушу № 27, локалізуючи її біля міста Олика. Однак за “Ревізією пуцц” Григорія Воловича 1559 р. ця пуца знаходилась в басейні ріки Шяшупе на території сучасної Литви, тож вона ніякого стосунку до Олики не має.

¹³ Киндюк Б. В. Правові засади охорони лісів у Лісовому уставі 1567 р. Великого князівства Литовського // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 126–130; його ж. Охрана лесов по Статуту Великого княжества Литовского 1588 года // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 197–201; його ж. Обычное право как источник лесного законодательства в украинских землях в XIV–XVII столетиях // Вісник Одеського національного університету: Правознавство. – 2009. – Т. 14. – Вип. 1. – С. 90–95; його ж. Правові та організаційні засади використання та охорони лісів на українських землях з X по початок XX ст.: Автореф. дис. ... канд. юр. н. – Харків, 2010. – 19 с.

¹⁴ Музиченко П. П. Захист лісів та мисливських угідь у нормах статутів ВКЛ // Українське право. – 2008. – № 1 (21). – С. 34–40.

¹⁵ Логвиненко О. І. Охорона лісів у Київській Русі та Литовсько-руському князівстві // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2001. – № 13. –

Для висвітлення даної теми можна застосувати величезний спектр різноманітних джерел. Найперше – нарративні, якими здебільшого користувались дослідники для висвітлення як даної теми, так і лісового господарства загалом. Найчастіше це трактат Міхалона Литвина “Про нориви татар, литовців і московитів”, де йдеться про багаті на дичину українські терени, та “Опис країн Королівства Польщі” Г.-Л. де Боплана разом з картами, часом ще описи полювання зі спогадів папського нунція Руджієрі чи зі щоденника Еріха Лясоти.

При цьому без уваги залишаються популярні мисливські трактати, які неодноразово перевидавались. Першим присвяченим мисливству трактатом було “Myślistwo ptasze” Матеуша Циганського (1584), де автор описав 147 різних птахів, що поширені на землях Корони Польської, Волині та Поділля; твір був присвячений Стефану Баторію як відомому любителю мисливства і був надзвичайно популярним у Речі Посполитій. Другим значним твором на тему мисливства є трактат Томаша Белавського “Myśliwiec” (1595), де автор описує різновиди пасток і особливості полювання з мисливськими собаками і птахами, відзначає, наскільки важливим є для них правильне харчування. Ці твори належать до доби Відродження, однак в них описані середньовічні практики. До них ще можна зарахувати анонімний трактат 1600 р. “Gospodarstwo jezdeckie, strzelcze y myśliwczе z doświadczenia N. N. szlachcica polskiego napisane roku pańskiego 1600” (wydane 1690, Poznań), та ще один трактат, виданий 1618 р. у Кракові “Myśliwstwo z ogary Jana hrabie z Ostroroga, wojewody poznańskiego”. Зубру навіть було присвячено літературну пам’ятку – “Пісню про зубра” Миколая Гусовського. Про мисливство у своїх творах писали Миколай Рей і Конрад Цельтіс.

Так само поза увагою дослідників опинились нормативно-законодавчі джерела (документи сеймів – конституції, постанови, ляуди (ухвали), “поборові реєстри” та ін.)¹⁶, книги Литовської та Руської метрики¹⁷, описово-статистичні джерела (люстрації¹⁸, ревізії¹⁹, інвентарі²⁰), актові джерела і

С. 189–193; *її ж.* Лісоохоронна справа в Україні: історико-правовий аспект (IX ст. – 1990 р.): Автореф. дис. ... канд. юр. н. – К., 2006. – 34 с.

¹⁶ Volumina Constitutionum / Do druku przygotował Stanisław Grodziski; przedmowa Waślaw Uruszczak. – Warszawa, 2008. – Т. II: 1550–1609. – Vol. 2: 1587–1609. – 450 s. (та інші томи).

¹⁷ Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко; ред. кол. П. Сохань (відп. ред.), Г. Боряк, М. Крикун та ін. – К., 2005. – 597 с.

¹⁸ Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. – К., 1999. – 315 с. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. V: Lustracje królewsczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. A. Jabłonowski. – 278 s.

¹⁹ Волович Г. Б. Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском, с присовокуплением грамот и привилегий на входы в пущи и на земли, составленная в 1559 году. Издана Виленской археографической комиссией. – Вильна, 1867. – 382 с.

²⁰ Кравченко В. Інвентар Луцького замку і староства 1622 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 367–383; *його ж.* Інвентар Володимирського замку 1636 року // Там само. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 429–441.

судова документація зокрема, етнографічні, археологічні, іконографічні та картографічні джерела. У даній статті йтиметься про еволюцію мисливського законодавства у світлі трьох Литовських статутів.

Литовський статут (редакції 1529²¹, 1566²², 1588²³ років) є одним з головних нормативно-законодавчих документів Великого князівства Литовського, а пізніше і всієї Речі Посполитої. Статути створювались на основі широкого кола джерел різного походження – письмових і нефіксованих (“Руська правда”, звичаєве право, низка земських привілеїв та сеймових постанов), мали загальнодержавний характер²⁴. На відміну від правд і судебників, статути об’єднували державне право з кримінальним, цивільним і процесуальним; тут яскраво виражено вплив гуманістичних ідей Ренесансу: покарання за наклеп, засудження заочного звинувачення, особиста відповідальність злочинця, не приділено уваги відносинам між державою та церквою²⁵. Три статути тісно взаємопов’язані: Другий статут розвинув основні положення Першого і “передав” їх Третьому. Кожний зі статутів ВКЛ мав свої особливості, відобразив суспільно-політичні зміни, що відбулись у державі, юридично закріплював привілейоване становище шляхти і звужував права селян²⁶. У першому Литовському статуті лісам і мисливству зокрема присвячено дев’ятий розділ, подібним до нього є десятий розділ другого Литовського статуту; також у двох артикулах дев’ятого розділу статуту 1566 р. порушені питання власності на ліси.

Литовські статути є пам’ятками, що демонструють поступові зміни у користуванні лісами і появу у традиційній аграрній економіці елементів ринку. Ліси стають прибутковою статтею господарства. Професор лісівництва Б. Іваницький склав періодизацію лісокористування, ключовою для якої стала лісова продукція, що давала у певний період найбільший прибуток: у перший період (до XV ст.) найбільше цінувались хутро, віск і мед; у другому, який припадає на ранній модерний час (XVI – перша половина XVII ст.) в ціні були продукти переробки дерева, себто поташ, смола і т. д. Третій період лісокористування, коли найбільше в ціні було саме дерево, перебуває поза рамками даної статті²⁷. У I статуті (1529) зафіксовано чинні на той момент законодавчі норми, в яких відчутний вплив “Руської Правди” та звичаєвого права: йдеться лише про мисливство та бортництво, висвітлено

²¹ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Одеса, 2002. – Т. 1: Статут ВКЛ 1529 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – 464 с.

²² Там само. – 2003. – Т. 2: Статут ВКЛ 1566 р. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – 560 с.

²³ Там само. – 2004. – Т. 3: Статут ВКЛ 1588 р.: У 2 кн. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Кн. 2. – 568 с.

²⁴ Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С. 23–25.

²⁵ Юргинис Ю. Литовский статут – памятник истории права и культуры Великого княжества Литовского // Первый Литовский Статут 1529 года: Матер. науч. конфер., посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс, 1982. – С. 17–18.

²⁶ Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины... – С. 23.

²⁷ Іваницький Б. Ліси і лісове господарство... – С. 64.

деякі питання, пов'язані з власністю, побіжно згадано про “шкоду лісам”. У II та III Литовських статутах бачимо новації, характерні для ранньомодерного часу. У статуті 1566 р., яким послуговувались на українських землях не одне століття потому, питання власності на ліси розкриті більшою мірою – зокрема, більше йдеться про передачу в спадок чи дарування окремих користувань, шкоду від незаконних вирубок лісу та компенсацію збитків. У III Литовському статуті (далі – ЛС) в одному з артикулів йдеться про дерево, що придатне для лісохімічних промислів.

Лісовому господарству присвячені розділ IX у I ЛС, що має назву “Про лови, про пущі, про бортне дерево, про озера, про боброві гони, про хмельники, про соколинні гнізда”, та схожі за структурою десятки розділи II ЛС “Про лови, про пущу і про дерево бортне” та III ЛС “Про пущі, про лови, про дерево бортне, про озера і сіножаті”. У I ЛС для розгляду даної теми корисні також окремі артикули розділу VIII “Про земельні суди, кордони та межі”, а також розділів XI і XII – “Про головщини людей путних, селян і парубків” і “Про грабежі та нав'язки” відповідно; у II ЛС схожі за змістом розділи IX (“Про права земельні”), XII (“Про головщини і нав'язки людей посполитих”) і XIII (“Про грабежі і нав'язки”); і відповідні у III ЛС розділ X “Про пущі, про лови, про дерево бортне, про озера та сіножаті”, окремі артикули розділів IX (“Про підкоморіїв у повітах і про права на землю, про границі і межі”), XIII (“Про грабежі та нав'язки”), XII (“Про головщини і нав'язки людей простого стану, і про таких людей і челядь, яка від панів відходить, також і про слуг приказних”).

До законодавчих джерел, які регламентували економічне життя, слід додати “Уставу на волоки” – документ, за яким проводились аграрні та фінансові реформи на території ВКЛ, а потім – Речі Посполитої. Також до них можна додати лісові устава та закони, що мали вдосконалити управління лісовим господарством: Лісова устава 1538 р. короля Зигмунта I, що мала обмежити користування лісами простолюдом, особливо заради полювання; Книшинська устава 1567 р., яка регламентувала обов'язки лісничого та сам цей уряд як такий; ініційовані 1589 р. королем Зигмунтом III законодавчі зміни з метою відділити в управлінні королівські пущі від державних²⁸.

Мисливська термінологія. Мисливство як промисел має довгу історію, виробивши упродовж століть свою термінологію. На основі лінгвістичних даних та інформації з мисливських трактатів її проаналізувала А. Самсонович. У середньовічній Польщі терміни “полювання” і “мисливство” трактувались по-різному – у першому випадку малося на увазі полювання за допомогою птахів чи собак як спортивна розвага (“гнати полем”), у другому – як промисел для власного прожитку. Водночас “полем” могли називати ділянку, де розставлено сіті. Давнім терміном на позначення мисливства є “ловецтво”

²⁸ Кравченко Н. Лісокористування у Великому князівстві Литовському за юридичними пам'ятками XVI століття // Дні науки історичного факультету 2017 (до 200-річчя з дня народження М. І. Костомарова): Матер. X Міжнар. наук. конфер. студентів, аспірантів та молодих учених. – К., 2017. – С. 91–95.

(він же фігурує в назві брошури І. Крип'якевича у цьому значенні). Загалом у ранньомодерний час домінує термін “мисливство”, хоча ловецтво вважалося поняттям більш загальним: ним називали і сам процес полювання, і догляд за мисливським угіддям – облаштування місць для гонитви звіра (оступів), його підгодовування і т. д.²⁹. Оступів у пущах могло і не бути, тобто далеко не всі вони були придатні для загінного полювання. Самі ж оступи є великими ділянками лісу, спеціально виділеними для полювання, на них було заборонено будь-яку іншу господарську діяльність³⁰.

Ще одним давнім мисливським терміном є “гони” у значенні території, де можна “гнати” якогось звіра. У статутах бачимо його лише в одному значенні – йдеться про боброві гони як місця гніздування бобрів, хоча у Короні Польській XV ст. існували спеціальні сіті для риби, які називали “гонними”. Полювання на бобрів фігурує у джерелах як окремий термін – бобровництво, рідше як самостійний термін можна зустріти “пташництво” у значенні полювання на птахів³¹.

Окрім самих назв мисливських угідь чи варіацій трактування самого загального терміна слід згадати і про самих мисливців та урядників, пов'язаних з промислом. Давніми є уряди ловчих і сокольничих, що існували при дворі королів, магнатів чи князів – з ними пов'язано організацію самого полювання. Загалом кількість урядників-мисливців була не великою, про що можна зробити висновок з Ревізії пушч ВКЛ Григорія Воловича (1559) – усю інформацію про пущі, їхню охорону та зловживання у процесі користування цими угіддями майбутній ловчий ВКЛ отримував від осочників (так називали мисливців-охоронців пушч)³². Сам термін походить від давньоруського “сок” – тут “пошук звіра”*. Біля державних пушч існували цілі села, мешканці яких мали доглядати за ними, організовувати полювання чи виконувати окремі доручення (наприклад, засолювання дичини). Хоча іноді кількість таких ремісників була менше десятка³³.

У Київському воєводстві, згідно з інвентарями, ревізіями та люстраціями воєводств, при поселеннях чи замках були ремісники, частина з яких була мисливцями і сплачувала чинш дичиною. Інколи вони поєднували свою діяльність з веденням сільського господарства. У даному контексті слід згадати про уходників, які орендували різні угіддя на сезон і сплачували чинш відповідною продукцією. З мисливських уходів домінували бобровницькі. Давньою є категорія куничників, але у XVI–XVII ст. зазвичай чинш куницею не сплачували, оскільки цей звір опинився на межі зникнення; часто “куницею” називали податок з певної земельної ділянки, де велася сільськогосподарська діяльність³⁴.

²⁹ *Samsonowicz A.* Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiełłonów. – S. 28–33.

³⁰ *Ochrona i łowy. Puszcza Białowieska w czasach królewskich / Za red. T. Samojlika.* – Białowieża, 2005. – S. 37.

³¹ *Samsonowicz A.* Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiełłonów. – S. 28–33.

³² *Волович Г. Б.* Ревизия пушч и переходов звериных... – С. 4–5, 15–18.

* У часи Київської Русі даний термін мав значення “пошук злочинця”.

³³ *Карцов Г.* Беловежская пушча... – С. 26–28.

³⁴ *Клепатский П. Г.* Очерки по истории земли Киевской. – С. 386.

Мисливське спорядження. Якщо мова йде про те, як змінився образ мисливства у ранньомодерний час у матеріальному плані, то не слід забувати, про який саме стан йдеться. Адже західні новинки – дорогі зброя, одяг, собаки були далеко не кожному по кишені, тож це стосується здебільшого магнатів, шляхти та князів. Водночас для не надто заможних верств, представники яких займалися цим промыслом, змінилося не так багато. Простолюди часто користався різними пастками, побутування яких зафіксоване ще у часи Київської Русі та описане етнографами аж у ХІХ ст. у майже незмінному вигляді.

Узагалі, сіті поділялись на самоловні (в них звір заплутувався сам) і підривні (сіть замикали за допомогою мотузки), історія користування ними налічує багато століть. Сіті плели з мотузок чи лика. Давніми способами полювання на птицю були петлі та сильця. Ще в “Руській Правді” зафіксоване побутування перевісів. Це велика сіть на жердинах, яка миттєво піднімалася перед зграєю птахів і була досить ефективною³⁵. Існувало чимало різновидів пасток для птахів, у статутах ще згадуються шатро (іноді з уточненням – для тетеревів) і сіть для куріпок (її ще називали “коритом”) – вони належать до підривних³⁶.

У 1630-х – 1640-х рр. використовували не лише традиційні пастки, а й спеціальні рушниці. Нині не відомо, якою була ця зброя, однак коштувала вона відносно недорого (10 злотих на 1636 рік), до того ж, використовувалась простими підданими – отже, її механізм не був надто складним³⁷. Хоча лук і стріли також використовувалися – проте залізні наконечники остаточно приходять на зміну кістяним. Сталося це і завдяки певному поживленню рудного промыслу, і через зміну мети мисливства: кістяні наконечники у часи Київської Русі активно використовувалися під час полювання на хутряного звіра, оскільки не пошкоджували хутро³⁸.

Помічники мисливця – птахи та собаки. З давніх часів помічником мисливця (особливо якщо йдеться про князівські полювання) були мисливські птахи – соколи і яструби, їхні підвиди та деякі інші птахи. Іван Крип’якевич згадує про існування на Галичині чиншу крогульцями (малими яструбами) і зазначає, що у середині ХVІ ст. його сплачували грошима, оскільки птахи зникли³⁹. Значення мисливських птахів у полюванні на малих звірів чи птахів було чималим, але знизилося внаслідок поширення вогнепальної зброї. Хоча птахи могли мати чималу вартість і бути престижним подарунком⁴⁰.

Загалом у статутах згадано 12 мисливських птахів. Найчастіше у полюванні використовувались кречети, соколи, яструби. Соколи та яструби

³⁵ Полесьє. Матеріальна культура / В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др. – К., 1988. – С. 160.

³⁶ I Литовський Статут (далі – ЛС). – Р. 9. – Арт. 11–12. – С. 274–275; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 11–12. – С. 369; III ЛС. – Р. 10. – Арт. 11–12. – С. 264.

³⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648. – К., 2006. – С. 358.

³⁸ Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал у Надстир’ї. – Луцьк, 1996. – С. 185.

³⁹ Крип’якевич І. П. Нарис історії українського ловецтва... – С. 12.

⁴⁰ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої... – С. 358.

полювали на менших птахів, куріпок та зайців. Цінними вважались кречети, які полювали на куріпок та зайців, балабани або ж рароги були призначені саме для полювання на зайця. “Спеціалізацією” крогульця є перепілки, а сарича – куріпки. Рабець, дрімлюга та чеглик є важливими скоріше не для мисливства як такого, а для збереження посівів зернових, оскільки вони живляться меншими птахами та гризунами, іноді й комахами⁴¹.

Усі вищезгадані птахи мають місцеве походження, і хоча назви деяких із них у статутах можуть варіюватись, ідентифікувати їх досить нескладно. Водночас з мисливськими собаками ситуація дещо інакша – деякі породи мають іноземне походження, деякі види нині не існують, тож класифікація може бути лише відносною. Окрім того, собак зазвичай називають за мисливською спеціалізацією, тож їхнє походження і зовнішній вигляд під питанням.

Набрешники отримали свою назву завдяки гавканню під час гонитви за звіром чи при його знайденні, слідники переслідували пораненого звіра. Осочні пси використовувались для затримання чи заганяння в сіті звіра. Нині не існуючими породами є меделянський пес та курч. Перший використовувався для зацьковування, а свою назву отримав, оскільки був привезений з Мілана; курч був великим псом для полювання на ведмедя, його ймення походить від зовнішнього вигляду, оскільки мав волохаті вуха та хвіст. Можливо, він був поміссю гончака і домашнього пса, тобто мав місцеве походження. Також на великого звіра полював узлайник. Подібно до бобрового пса, спеціалізацію мали ласявий і часом вижло (термін угорський) – перший полював на лося, а другий часто – на зайця. Щайкою часто називали лягаву, що шукала сокола або яструба. Були також собаки, натреновані для полювання на білок і птахів, один раз згадується собака власне для кінного полювання⁴².

Тварини, на яких полювали. Найперше слід згадати про зубра, оскільки він фігурує в чималій кількості різних письмових пам’яток і є, мабуть, єдиним звіром, якому присвятили цілу поему – йдеться про “Пісню про зубра” Миколая Гусовського. Можливо, причина популярності в розмірах самого звіра, якого й уполювати важко – хай там що, але на популяцію зубрів це вплинуло згубно, адже у даний період він уже був рідкісним звіром. Більшою була популяція оленів та лосів, хоча на менш колонізованих теренах Київщини чи Брацлавщини їх можна було зустріти частіше. У часи Київської Русі заради м’яса полювали зазвичай саме на цих трьох звірів⁴³, до них ще можна додати дикого кабана⁴⁴ – не дивно, що полювання на них вже потребувало певних обмежень.

Поширеним було полювання на сарн (диких кіз), які мігрували зі степу до лісу і назад залежно від пори року. Можливо, це позитивно вплинуло на

⁴¹ Ш ЛС. Словник. – С. 528–555.

⁴² Рагаускене Р. Из “истории животных”... – С. 149–150.

⁴³ Журавльов О. П. Тваринництво та мисливство у давньослов’янського та давньоруського населення Житомирщини // Стародавній Іскоростень і слов’янські гради VIII–X ст.: Зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 38.

⁴⁴ Лысенко П. Ф. Туровская земля IX–XIII вв. – Минск, 1999. – С. 114.

їхню чисельність – однак якщо судити зі зростання розмірів штрафів на незаконне полювання на сарн, їхня кількість теж змаліла. Так само в степу були поширені дикі коні, згадується рись і навіть ведмідь. До них слід додати ще зайця, дрофу та кулана⁴⁵. Загалом серед птахів у статутах йдеться про птахів-мисливців, про яких мова йшла вище (їх ловили заради полювання), а ще про лебедів – їм усім присвячено спеціальні артикули про розорення гнізд⁴⁶. Відомостей про менших птахів у статутах немає, згадуються лише куріпки і перепілки⁴⁷; полюванню на птахів присвячено цілий трактат Матеуша Циганського “*Myślistwo ptasze*” (1584). Про них з оповідей місцевого люду пишуть хроністи – зокрема, Міхалон Литвин та нунцій Руджієрі.

У контексті полювання про птахів згадано у Волочній помірі – I земельному кадастрі ВКЛ 1557 р. За ним встановлено, що селяни можуть полювати на вовка, лиса, рись, росомаху, зайця, вивірку та птицю, лови решти звірів (від сарни і більше) могли здійснювати лише вищі прошарки суспільства⁴⁸; ці норми про полювання перекочували до Волочної поміри з Лісової устави 1538 р.⁴⁹. Тобто йдеться здебільшого про тварин, що могли нашкодити господарству – на теренах Київського воєводства навіть була категорія мисливців-лисичників⁵⁰. Промисел на вовків зберігався протягом довгого часу у віддалених лісистих місцинах Полісся⁵¹.

Протягом XVI ст. значно зменшується ареал поширення куниці та соболя: куничне, як згадувалось вище, вже сплачується грошима, популяція соболя теж падає, він поширений здебільшого на території Московського царства – до того ж, у західній його частині спостерігаються схожі процеси. Зате захищеними законодавством були бобри, а точніше – їхні гніздування на берегах річок, хоча популярність бобровництва також відчутно зменшила їхню кількість, зокрема й на території Київщини; на них полювали заради хутра і підчеревків⁵².

Правопорушення і покарання. Якщо розглядати усі правопорушення, що стосуються мисливства, як одне ціле, то їх можна поділити на дві великі групи: 1) порушення межових знаків і шкода угіддю; 2) незаконно впольована дичина чи псування майна. Здебільшого вони каралися штрафами і відшкодуванням збитків. Винятком є лише один артикул про полювання у чужій пуці – стрілець, що був спійманий на гарячому (поряд з незаконно

⁴⁵ Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі. – К., 2010. – С. 41, 49.

⁴⁶ I ЛС. – Р. 9. – Арт. 8. – С. 274; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 8. – С. 368; III ЛС. – Р. 10. – Арт. 8. – С. 263.

⁴⁷ I ЛС. – Р. 9. – Арт. 11–12. – С. 274–275; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 11–12. – С. 369; III ЛС. – Р. 10. – Арт. 11–12. – С. 264.

⁴⁸ Крип'якевич І. Нарис історії українського ловецтва... – С. 14–15.

⁴⁹ Карцов Г. Беловежская пуца... – С. 27.

⁵⁰ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 154–155.

⁵¹ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 1963. – С. 170.

⁵² Клепатский П. Г. Очерки по истории земли Киевской. – С. 312.

впольованою дичиною), мав бути страчений як злодій. Таке покарання присутнє в I та II ЛС, проте за III ЛС має відбутися судовий розгляд цієї справи і у випадку доведення вини злодій має бути ув'язненим і відшкодувати збитки в подвійному розмірі. У III ЛС чимало доповнень, пов'язаних із судовим розглядом справ про відшкодування збитків⁵³.

Загалом порушенню кордонів володінь у ЛС присвячено окремий розділ, а в рамках цієї статті йдеться лише про мисливські угіддя чи шкоду мисливській фауні на його території. Приватна власність на певне угіддя могла обґрунтуватися “старовиною” (себто передаванням у спадок), тож могла бути й не зафіксованою на папері. У ранньомодерний час ця давня форма власності співіснує з зафіксованою де-юре, тому, наприклад, велика ділянка лісу могла належати одній людині, а бортні дерева на її території – іншій⁵⁴.

Порушення меж угідь мало бути обґрунтованим, інакше каралося штрафами і відшкодуванням збитків. Наприклад, якщо штучно було змінєне річище річки і через це завдано шкоду чужим угіддям (скажімо, бобровим гонам), то винний у завданні збитків мав їх відшкодувати, а за II і III ЛС ще й сплатити штраф – 12 рублів⁵⁵. Ця ж сума штрафу фігурує в статті, де мова йде про будь-яку шкоду бобровим гонам, якщо вона є причиною того, що вони покинули це місце. Тому на відстань кинутого кия до їхніх гніздувань було заборонено зорювати поле, косити сіно і вирубувати верб'я⁵⁶. Якщо ж бобри перейшли на територію іншого власника, то право на їх ловлю переходить другому власнику, а перший, відповідно, на нього вже не претендує⁵⁷.

Полювання у чужій пуці каралося відшкодуваннями за впольованого звіра, про які йтиметься далі. Обґрунтованим полювання на чужій території вважалося лише за однієї умови – якщо звір був підстрелений у власній пуці, але втік до сусідньої, мисливець має право перетнути межу і наздогнати його. Це право дедалі звужувалося: за II ЛС на “ліс панський чи якого землевласника” ця норма не поширювалась, а в III ЛС гонитва із собаками можлива, тільки якщо це не завдасть шкоди посівам і підстрелений звір – вовк або лисиця⁵⁸. Слід згадати про ще одне доповнення, яким введено часове обмеження на полювання: “від свята сьомої суботи”* до збору врожаю, аби не завдати шкоди посівам. У такому випадку штрафом є 3 копи грошів і відшкодування збитків потерпілому⁵⁹.

Тему розміру штрафів слід розглянути дещо детальніше, адже зміни величини відшкодувань легше аналізувати в динаміці. Тому ці дані будуть

⁵³ I ЛС. – Р. 9. – Арт. 1. – С. 271; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 1. – С. 365; III ЛС. – Р. 10. – Арт. 1. – С. 259.

⁵⁴ *Волович Г. Б.* Ревизия пуц и переходов звериных... – С. 18–20.

⁵⁵ I ЛС. – Р. 8. – Арт. 10. – С. 265; II ЛС. – Р. 9. – Арт. 11. – С. 359; III ЛС. – Р. 9. – Арт. 20. – С. 251.

⁵⁶ I ЛС. – Р. 9. – Арт. 9. – С. 274; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 9. – С. 368.

⁵⁷ III ЛС. – Р. 10. – Арт. 9. – С. 263.

⁵⁸ I ЛС. – Р. 9. – Арт. 1. – С. 271; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 1. – С. 365; III ЛС. – Р. 10. – Арт. 1. – С. 259.

* Остання субота перед святкуванням Великодня, або Велика субота чи Страсна Субота.

⁵⁹ III ЛС. – Р. 10. – Арт. 18. – С. 266.

подані в кількох таблицях нижче. На позначення грошової одиниці в ЛС найчастіше згадується рубль (інша назва – гривня), лише ціна сарни і куниці вимірюється в копах; копа дорівнювала 60-ти грошам (срібним чи білоновим* монетам), а гривня як срібний зливok – 48-ми грошам польським або 100 грошам литовським⁶⁰. Наразі важко судити про поширеність того чи іншого звіра і наскільки дані штрафи відповідали ситуації. До того ж, слід враховувати невисоку густоту населення та ступінь розвитку товарно-грошових відносин в окремих регіонах.

Бачимо, що ціна незаконно впольованого звіра, полювання на якого було “закріплене” за привілейованими верствами, лишається високою, але на одному рівні (у випадку з оленем чи ланню взагалі зростає); менш цінних сарни і рисі підвищення штрафів теж торкнулося, отже, на них полювання також велося часто. Тільки у III ЛС, який не справив значного впливу на українські землі, з’являються покарання за незаконно впольованих соболя та куницю⁶¹. Важко відповісти на питання, чому ці штрафи з’являються лише в III ЛС і чому ціна за них така невисока. Очевидно, має значення кількість лісу і дичини на півночі країни. Щодо куниці може йтись про її вищезгадану “замінність” або просто річ у тому, що вона на той час не вважалася дуже цінною твариною, якщо йдеться саме про хутро. До того ж, хутра часто завозили з Литви чи з Московського царства⁶², тож “м’ясне” відгалуження мисливства, очевидно, відіграло більшу роль у визначенні величини штрафів, крім того, у XVI ст. більшого значення набуло м’ясне тваринництво.

Таблиця 1. Штрафи за незаконно впольованих звірів

	1529	1566	1588
Зубр	12 руб.	12 руб.	12 руб.
Лось	6 руб.	6 руб.	6 руб.
Олень або лань	3 руб.	6 руб.	6 руб.
Ведмідь	3 руб.	3 руб.	3 руб.
Дикі коні	3 руб.	-	3 руб.
Дикий кабан	1 руб.	1 руб.	1 руб.
Сарна	0,5 копи	1 копа	1 копа
Рись	1 руб.	3 руб.	3 руб.
Соболь	-	-	2 руб.
Куниця	-	-	0,5 копи
Бобер чорний	2 копи	2 копи	2 копи
Бобер карий (бурий)	1 копа	1 копа	1 копа

Наступним об’єктом нашої уваги буде птиця. “Пташині” статуту слід поділити на три групи: 1. Про гнізда лебедів та соколів; 2. Про пастки; 3. Про

* Білон – сплав з вмістом срібла, другим компонентом зазвичай була мідь.

⁶⁰ Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К., 1990. – С. 370.

⁶¹ I ЛС. – Р. 9. – Арт. 2. – С. 271; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 2. – С. 365; III ЛС. – Р. 10. – Арт. 2. – С. 259.

⁶² Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі... – С. 123.

крадіжки птахів. Поряд з крадіжками птахів ідеться про викрадення мисливських собак, так само перераховуються їхні різновиди – тож цю інформацію подамо поряд так само у формі таблиці.

Найбільше цінувалися птахи, яких могли використовувати під час ловів (соколи, яструби та деякі інші), селяни мали обов'язок постачати їх до панського двору, про що згадувалось вище. Разом із соколами згадуються також лебеді. У відповідному артикулі І ЛС акцент здебільшого зроблено на соколиних гніздах, лебеді ж – скоріше додаток. У II та III ЛС інформація про цих птахів приблизно рівнозначна. Особливих змін між 1529 і 1588 роками цей артикул не зазнав⁶³. Виняток – лише розміри штрафів, які стали, скажімо так, більш реалістичними: у I ЛС відшкодування за руйнування гнізд і мисливського приладдя однакові й досить високі (12 гривень). Так само оцінюється крадіжка дорослого птаха чи малих пташенят з гнізда. Звісно, що собівартість сіті чи переви́су з лика чи мотузок не така вже й велика (хоча поруйнована сіть на жердинах оцінювалась вище), логічно, що пізніше покарання щодо них були пом'якшені, а ціна за викрадених птахів вираховувалась окремо⁶⁴. Можливо, на зменшення штрафів щодо птахів-хижаків⁶⁵ вплинули ще й поширення вогнепальної зброї та популярність мисливських собак, хоча таке полювання мало давню традицію, а отже – міцні корені.

Таблиця 2. Відшкодування за руйнування пташиних гнізд та мисливського приладдя

		1529	1566	1588
("Про гніздо соколине і лебедине")	Гніздо соколів (вкрадені сокіл чи пташенята)	12 руб.	6 руб.	6 руб.
	Гніздо лебедів	12 руб.	3 руб.	3 руб.
	Зрубані переви́с, сітка	12 руб.	6 руб.	6 руб. + 1 копа за сіть, якщо вона була вкрадена
("Про приладдя для ловлі птиці")	Зрубані сіті (жердини)	12 руб. і стільки ж господарю	6 руб.	6 руб. + ціна птахів, якщо вони були у пастці
("Про псування приладдя для ловлі птиці")	Вкрадене шатро чи помазані дьогтем або часником пастки на птахів	3 руб.	3 руб., якщо вкрадене шатро – 3 руб.	3 руб. + шатро на тетерів – 3 руб. і сіть для куріпок – 1 руб.

⁶³ I ЛС. – Р. 9. – Арт. 8. – С. 274; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 8. – С. 368; III ЛС. – Р. 10. – Арт. 8. – С. 263.

⁶⁴ I ЛС. – Р. 9. – Арт. 11–12. – С. 274–275; II ЛС. – Р. 10. – Арт. 11–12. – С. 369; III ЛС. – Р. 10. – Арт. 11–12. – С. 264.

⁶⁵ I ЛС. – Р. 12. – Арт. 12. – С. 287; II ЛС. – Р. 13. – Арт. 10. – С. 394; III ЛС. – Р. 13. – Арт. 8. – С. 325.

**Таблиця 3. Відшкодування
за викрадення мисливських птахів**

	1529	1566	1588
Кречет червоний	12 руб.	12 руб.	6 руб.
Білий кречет	10 руб.	10 руб.	5 руб.
Сірий кречет	6 руб.	6 руб.	3 руб.
Сокіл	12 руб.	6 руб.	3 руб.
Яструб	6 руб.	3 руб.	2 копи
Балабан (парог)	3 руб.	2 руб.	2 копи
Сарич	3 руб.	-	-
Чеглій (підсоколик великий)	3 руб.	-	-
Ястребець (яструб малий)	1 руб.	-	-
Дрімлюга (дербник, підсоколик малий)	1 руб.	50 гр.	30 гр.
Грогулець (крогулець, яструб-перепелятник)	-	1 руб.	50 гр.
Рабець (шуліка або коршун)	-	1 руб.	50 гр.

Ситуація зі штрафами за викрадення мисливських собак трохи заплутана з огляду на вищевказані причини, але водночас більш контрастна. За I ЛС найвищий штраф сплачувався за зниклого пса іноземного походження, а ще – за ласявого та пса осочного. Ласявий, мабуть, мав таку високу ціну, оскільки полював на великого звіра – лося; пес осочний, вочевидь, належав осочнику. За II ЛС штрафи на них були знижені аж удвічі, а про ласявого не згадується ні в II, ні в III ЛС – водночас різко вирости в ціні хорт, що полював на сокола, пес, що відслідковував звіра, і з’явився (окремо) пес, що шукав уже підстреленого звіра. У даному випадку цікавою є різниця в ціні собак, що навчені були шукати сокола і яструба – 6 рублів і 3 копи, адже, судячи з попередньої таблиці, яструб також був дорогим птахом; чому раптом звичайного домашнього пса прирівняли до пса-мисливця, теж під питанням. За III ЛС штрафи за викрадення четвірки найцінніших собак знову були знижені вдвічі, що, можливо, можна пояснити загальною тенденцією до гуманізації покарань; порівняно з II ЛС покарання за крадіжки загалом були відчутно пом’якшені – вочевидь, надто жорсткі норми виявились неадекватними. Водночас з четвіркою псів був зрівняний собака, навчений шукати бобрів, – хоча штрафи за незаконно впольованих бобрів лишалися незмінними в усіх трьох ЛС, це може свідчити про активізацію полювання на цих звірів⁶⁶.

⁶⁶ I ЛС. – Р. 12. – Арт. 12. – С. 288; II ЛС. – Р. 13. – Арт. 12. – С. 394; III ЛС. – Р. 13. – Арт. 12. – С. 327.

Таблиця 4. Штрафи за викрадення мисливських собак

1529	1566	1588
Слідник і набрешник 12 коп	Наслідник і набрешник 6 рублів	Наслідник і набрешник 3 рублі
Хорт підсокольний 10 кіп	Хорт підсокольний 6 рублів	Хорт підсокольний 3 рублі
Меделянський пес 12 ру- блів	Меделянський пес 6 рублів	Меделянський пес 3 рублі
Пес осочний 12 рублів	Пес обсочний 6 рублів	Пес обсочний 3 рублі
Бобровий пес 12 кіп		Бобровий пес 3 рублі
Курч 10 кіп		Курч (поряд з хортом) 3 копи
Узлайник 3 копи		Узлайник звірячий 3 копи
Гончий пес 3 копи	Гончак 3 копи	
Щайка 3 копи	(?) <i>Шукач під яструба 3 копи</i>	Щая 1,5 копи
(?) <i>Лягава підстрела 10 кіп</i>	Шукач під стрілянину 3 рублі	Шукач під стрілянину 3 копи
(?) <i>Свійський кобель 5 кіп</i>	Пес домашній брехун 3 рублі	Пес домашній брехун 3 копи
<i>Лягавий на зайця, звіра 3 копи</i>		<i>Вишло 2 копи</i>
<i>Борзий 5 кіп</i>	<i>Собака для кінного полюван- ня 3 копи</i>	
<i>Ласявий 12 рублів</i>	<i>Собака мисливський на ви- вірку і птицю 3 копи</i>	

Незважаючи на давню історію мисливського промислу і його присутність у різних групах джерел, йому загалом у контексті економічної історії України майже не приділено уваги. Еволюцію значення мисливства в господарстві можна простежити на прикладі динаміки змін мисливських артикулів у трьох редакціях Литовського статуту. Для її більш повної подачі необхідним було використання і III ЛС, який на українських землях майже не діяв. Однак зміни в господарстві, характерні для XVI ст., відображені у ньому найбільш повно, до того ж, вони характерні для всієї Речі Посполитої.

Історію обмежень, що стосуються мисливства, слід починати з “Руської Правди” – однак у пам’ятці йдеться здебільшого про обмеження на полювання у князівських угіддях. Литовські статuti характеризуються більшою систематичністю цих обмежень і більшою їх кількістю відповідно. Статут 1529 р. зафіксував поточний стан законодавства у цій сфері, протягом наступних десятиліть ці норми зазнавали змін, які доречно розглядати саме в динаміці. Окрім старих норм, що стосувалися охорони угідь чи штрафів за

незаконно впольованого звіра, бачимо зміни власне ранньомодерного часу. Приватна, закріплена де-юре власність на мисливські угіддя починає витісняти звичаєву; це можемо побачити і на прикладі обмежень користування простолюдом приватними угіддями, і на збільшенні кількості норм, що врегульовують порушення меж угідь, а також завдяки детальному описові тих випадків, коли це законно. Бачимо також, що вага сільського господарства поступово зростає, адже полювання не мало зашкодити посівам. Не можна оминати увагою й те, що зросла роль суду у вирішенні різного роду суперечок.

Загалом порушення можна поділити на дві великі категорії – це вищезгадані порушення меж угідь і незаконне полювання на звіра. Волочна поміра 1557 р. закріпила за селянами право полювання тільки на деяких звірів – або дрібних чи не надто великих за розміром, або на вовків і лисиць як шкідників господарства. Тому “дозволених” простолюду у таблиці за даними статутів ми не бачимо, лише тих тварин, що вважалися більш чи менш цінними (10); до 1588 р. до їхнього переліку додалися ще дві – соболь і куниця. Розміри штрафів особливих змін не зазнали, їхній розмір був узвичаєним і сталим. Можливо, це можна пояснити слабкою вагою грошей у господарстві – протягом XVI ст. злотий відчутно впав у ціні, однак на розмірах і покарань, і чиншу це майже не відбилося. Відшкодування за викрадення птахів чи руйнування пташиних гнізд взагалі знизилися, це можна пояснити зменшенням ваги мисливських птахів у полюванні й гуманізацією покарань загалом. Другий фактор пояснює зменшення покарань за викрадення мисливських псів – ціна за деяких собак спочатку дорівнювала вартості незаконно впольованого зубра (12 рублів); протягом кількох десятиліть вона була зменшена аж в чотири рази. Більше цінуватись стали тільки пси, що були навчені полювати на бобра, а популяція бобрів протягом XVI – I половини XVII ст. відчутно впала, що можна побачити на матеріалах люстрацій воєводств.

Надія Кравченко (Київ). Мисливство ранньомодерного часу у світлі Литовських статутів

У статті йдеться про економічний бік розвитку мисливства у світлі найвищої правової пам'ятки XVI століття – Литовського Статуту трьох редакцій (1523, 1566, 1588 рр.). У ранньомодерний період мисливство було допоміжною галуззю господарства, а його продукція втратила експортне значення, яке вона мала в часи Київської Русі. Водночас його роль як аристократичної розваги стає дедалі помітнішою. До того ж, відбувається повільне проникнення ринкових механізмів у традиційну аграрну економіку.

Незважаючи на давню та багатогранну історію мисливства, ця тема лишається мало дослідженою в історіографії, подібно як і лісове господарство на українських землях.

Проаналізовано чинники, що вплинули на розвиток мисливства як частини господарства того часу. Зокрема, у зв'язку зі збільшенням темпів колонізації земель у Речі Посполитій відбулося зменшення площ лісів на користь сільського господарства. Водночас ціна лісу як джерела прибутків виросла. Ці дві причини зумовили

юридичне закріплення володіння окремими угіддями чи права на користування ними, а також збільшення кількості різних обмежень у користуванні лісами і у веденні цього промислу зокрема.

У статті також звернуто увагу на розміри штрафів за незаконно впольованого звіра. Більшість з них залишаються сталими, що можна пояснити консервативністю аграрної економіки ВКЛ. Виділено новації в організації полювання серед вищих кіл населення, зокрема, зміщення ролі помічника мисливця з хижих птахів на користь мисливських собак. Це явище зумовлене тогочасною європейською модою на проведення полювання разом зі спеціально навченими собаками.

Ключові слова: Литовські статuti, економічна історія, мисливство, ліс, XVI століття.

Nadiia Kravchenko (Kyiv). **Hunting in the Early Modern Time According to the Lithuanian Statutes**

The paper deals with the economic aspect of hunting according to the three editions of the Lithuanian Statutes (1523, 1566, and 1588). These Statutes are the most significant juridical source of the sixteenth century. In the early modern period hunting played an auxiliary role in the economy and its products lost their export value unlike during the times of Kyivan Rus'. Its role as aristocratic entertainment was increasingly visible at the time. A history of hunting and forestry in the Ukrainian lands is still little known in historiography.

The author analyses the factors which influenced hunting as a part of the economy at that time. The increasing colonisation in the Polish-Lithuanian Commonwealth reduced the area of the forests. The price for the forest was raised at that time. These two reasons caused juridical consolidation of the ownership of the lands or the right to use them, as well as increasing the number of different restrictions on the use of forests.

The paper considers also the size of fines for illegally hunted beasts. Most of these fines were fixed and can be explained by the conservatism in agrarian economy. New forms of hunting for nobles were defined. Hunting dogs were replaced as hunter's assistants by wild birds.

Keywords: Lithuanian Statutes, economic history, hunting, forest, sixteenth century.

Андрій ЗАЯЦЬ (Львів)

ВІЙТИ У ВОЛИНСЬКИХ МІСТАХ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

Заснування міст і надання їм магдебурзького права покликало до життя інститут вйтівства, який став центральним у системі міського самоврядування з огляду на те, що вйтіт був ключовою фігурою у місті. Сам інститут вйтівства розповсюдився з Німеччини до Польщі та Великого князівства Литовського, а звідти і на українські землі.

Згідно з нормами магдебурзького права обирати вйтіта мали б міщани, натомість практика була дещо іншою – вйтіта, як правило, призначали: король у королівських містах або власник – у приватних. Перед ними вйтіт і звітувався. У наданні володимирського вйтівства (1566) шляхтичу Михайлові Дубницькому король прямо вказує, що вйтіт “ни перед кого иного, одно перед нас, господара, позывань и через насъ сужонъ быти маеть”¹. Вйтівство надавалося або “до живота”, як це було з кременецьким вйтітом Матисом Ришковським², або з правом передачі нащадкам, що бувало частіше³.

Щодо вибору вйтіта у приватних містах, то зазначу – це був “вибір без вибору”. Власник міста призначав його на власний розсуд. Засновуючи Бережницю (1610), князь Януш Острозький застеріг, що міщанам вільно обирати уряд міста, окрім вйтіта, якого призначав сам князь⁴. У 1569 р. князь Костянтин Вишневецький призначив свого слугу Бартоша Кривецького вйтітом у Маначині⁵. Локуючи м. Немирів (1636), Юрій Немирич застеріг, що вйтіта він призначить сам, а бурмистрів і лавників міщани обиратимуть у його присутності⁶. Подібна ситуація була на початку XVII ст. в Олиці⁷. Чи не єдиним винятком був Горохів, у привілеї якого (1600) зазначено, що міщани

¹ Lietuvos Metrika (далі – LM). – Vilnius, 2000. – Кnyga Nr. 51: 1566–1574. – S. 50.

² Российский государственный архив древних актов в Москве (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 38. – Л. 267–268, 339–340 (1560 р.).

³ LM. – Кnyga Nr. 51. – S. 131–133 (1568 р. – кременецький вйтіт Федір Новоселецький); S. 48–50. (1566 р. – володимирський вйтіт Михайло Дубницький); РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 209. – Л. 45 об. – 46 об. (1614 р. – володимирський вйтіт Юрій Будзишевський).

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Publiczne Potockich. – Sygn. 9. – T. 2. – K. 172.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16–17.

⁶ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 219. – Л. 82 об.

⁷ Білоус Н. Міський уряд Олики на початку XVII ст. // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олика і Радзівілли в історії Волині та України. – Луцьк, 2006. – Вип. 18. – С. 64–67.

обирають п'ятьох райців, а з-поміж них одного війтом⁸. Викупити війтівство з дозволу біскупа Богуслава Радошевського отримали змогу міщани Торчина. Біскуп, невдоволений безгосподарністю державці війтівства Андрія Трушковського, дозволив міщанам за 700 золотих викупити війтівство та обрати чотирьох кандидатів, з яких одного він призначить війтом⁹. Лист біскупа датований 2 квітня 1634 р., а вже 7 квітня до Луцького гроду з'явився А. Трушковський і заявив, що він тримав “доживотно” торчинське війтівство від Войцеха Мончевського і його дружини Барбари зі згоди вже покійного луцького біскупа Ахатія Гроховського і тепер, отримавши грошову сатисфакцію від міщан, уступає війтівство бурмистрам і райцям: Яцкові Ламану, Станіславу Вишневському, Дахнові Пашкевичу і Марку Воеводці¹⁰. Цей випадок свідчить хай про дуже умовну, але таки перемогу міщан, які спромоглися викупити війтівство. Вищезгаданому А. Трушковському посада вайта, очевидно, сподобалася, бо у червні 1642 р. він за 200 золотих отримав війтівство у містечку Гулевичі від власника Яна Гулевича¹¹.

Є підстави припустити, що в значній кількості випадків війтом ставали осадчі міст, що виглядало цілком логічно. Зазвичай, у приватних містах війтівство надавалося власником “до ласки”, тобто такий вайт був у повній залежності від власника, або ж надавалося в держання чи застава на певний час і за певну суму¹². Натомість у королівських містах переважали дідичні війтівства, як це було у Луцьку, Володимирі, Кременці, Ковелі.

У королівських містах непоодинокими були випадки надання війтівств за вірну службу та заслуги перед королем, як це було з володимирськими вайтами – дяком королівської канцелярії Михайлом Дубницьким¹³, королівським коморником Леонартом Стронським¹⁴, кременецькими вайтами – писарем королівської канцелярії Яном Бедерманом¹⁵, королівським секретарем Томашем Уейським¹⁶; ковельським війтом Петром Жебром¹⁷; спробою ув'язати у луцьке війтівство Яна Добецького¹⁸. Попри значущість війтівського уряду, він все ж поступався в ієрархії великокнязівським/королівським замковим урядовцям. Красномовним підтвердженням цього є слова одного з луцьких вайтів (1561): “Я Иван Яцкович Борзобагатый Красенский ключник, городничий, мостовничий и войт луцкий”¹⁹.

⁸ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов (далі – АЮЗР). – К., 1869. – Ч. V: Акты о городах (1432–1798). – Т. 1. – С. 97.

⁹ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 216. – Арк. 397–399.

¹⁰ Там само. – Спр. 191. – Арк. 377 зв. – 380.

¹¹ Там само. – Спр. 230. – Арк. 885–887.

¹² Щоправда, відомі випадки дідичності війтівств у приватних містах. Зокрема, дідичним названо вайта Озерян Григорія Кнегининського (1596). ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 929 зв.

¹³ LM. – Knyga Nr. 51. – S. 48–50.

¹⁴ ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 47 зв. – 48.

¹⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 219. – Л. 49 об. – 50.

¹⁶ ЦДІАК. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 97–97 зв.

¹⁷ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 199. – Л. 142.

¹⁸ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 570 зв. – 571.

¹⁹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 214 зв.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

Дещо незрозумілим виглядає подвійне королівське підтвердження війтівства у церковному містечку Рожищі Яну Ємеловському у квітні 1618 р.²⁰ та лютому 1633 р.²¹, яким він володів ще з 1610 р.²² і до його смерті у грудні 1643 р.²³.

Зважаючи на вигідність війтівств, частими були суперечки за право займати цей уряд, використовуючи при цьому найменшу юридичну можливість, зазвичай пов'язану з заборгованістю війтів. Так, за володимирське війтівство Михайло Дубницький сперечався з Максимом Лудовичем²⁴, Леонардом Овлучимським²⁵. Дійшло до того, що сперечалися між собою син і мати – Абрам і Томила Дубницькі²⁶. Остання також оскаржувала війтівські повноваження Яна Сокольницького²⁷, натомість на неї скаржився Малхер Овлучимський²⁸. Мали клопоти з суперниками і луцькі війти. Іван Борзобагатий Красенський судився з Михайлом Малинським²⁹, останній – з Миколою Лисаковським³⁰ та Яном Добецьким³¹, а Матвій Малинський – зі Станіславом Граєвським³². Найбільше суперники допекли Маркові Жоравницькому, з яким конкурували: Матвій Малинський³³, Герман Гак і Ганус Воншот³⁴, Вавринець Лібішевський³⁵, Андрій Борзобагатий Красенський³⁶, Раїна Михайлівна Словичівна Малинська³⁷ та Адам Ольшамовський³⁸. За кременецьке війтівство у 1641 р. сперечалися Андрій Мисловський і Анна Будзишевська (дружина колишнього війта Юрія Будзишевського)³⁹.

Згідно з нормами магдебурзького права війт очолював лише лаву і мав займатися судочинством кримінальних справ⁴⁰, але у практиці життя лава і рада під загальним керівництвом війта творили те, що називалося магістратом

²⁰ Там само. – Спр. 110. – Арк. 314 зв.

²¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 214. – Л. 27–27 об.

²² ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 803 зв. – 804.

²³ AGAD. – Метрыка Коронна (далі – МК). – Sygn. 189. – К. 33 v. – 35.

²⁴ ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 127 зв. – 129 (1569 р.).

²⁵ Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 307 зв. – 311 зв., 323–330 зв., 331–338 (1590–1592 рр.); Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 572–648 зв. (1586 р.); Спр. 24. – Арк. 1077 зв. – 1078 (1591 р.).

²⁶ Там само. – Спр. 32. – Арк. 376 зв. – 377 (1599 р.).

²⁷ Там само. – Спр. 25. – Арк. 213–214 (1592 р.).

²⁸ Там само. – Спр. 31. – Арк. 26 (1598 р.).

²⁹ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 392 зв. – 394 зв. (1565 р.).

³⁰ Там само. – Спр. 8. – Арк. 25 зв. (1566 р.).

³¹ Там само. – Спр. 12. – Арк. 570 зв. – 571 (1570 р.).

³² Там само. – Спр. 17. – Арк. 526–526 зв., Спр. 20. – Арк. 509 (1577–1579 рр.).

³³ Там само. – Спр. 25. – Арк. 48–50 зв., 88–88 зв., 90 (1581 р.).

³⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie. – Archiwum Dzikowskie Tarnowskich. – Sygn. 135. – К. 471–472 (1585–1587 рр.).

³⁵ ЦДІАК. – Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 578. – Арк. 1–2 (1602 р.).

³⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 687–687 зв.; Ф. 223. – Оп. 1. – Спр. 572. – Арк. 1–1 зв. (1606 р.).

³⁷ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 96, 258 (1608–1610 рр.).

³⁸ Там само. – Спр. 78. – Арк. 598 (1607 р.).

³⁹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 215. – Л. 116–118, Кн. 219. – Л. 249–252.

⁴⁰ *Groicki B.* Postępek sądów około karania na gardle. – Warszawa, 1954. – S. 32–33.

міста⁴¹. Люстрація Кременця 1563 р. засвідчила, що вїт повинен був стежити за порядком, справедливо вести міські справи і особливо дбати про примноження королівських прибутків, за які він звітувався перед старостою. Бурмистр і райці мали допомагати вїту, підлягаючи його владі, однак і він був зобов'язаний управляти містом разом з ними⁴².

Окрім своєї головної функції – судової (судочинству буде присвячена окрема розвідка), вїт був дотичний до різних сфер міського життя. Володимирські міщани (1615) про це висловилися так: “войть в справах местьских при месте завше ставати и сполне прав и кривьдъ местьских боронити повинен”⁴³. Документи свідчать, що великими благодійниками назвати вїтів важко, та все ж непоодинокими були випадки їхньої опіки над міщанами та вболівання за міські справи. Зокрема, у квітні 1554 р. красилівський вїт Івашко ручався за заславського підданого Хому Кувезевича, який з п'ятьма синами мав вступити на службу до князя Кузьми Івановича Заславського, що він не залишить самовільно службу, а якби це сталося, то або його вїт віднайде, або заплатить “за кождую голову яко за отчичов”⁴⁴. Миляновецький міщанин Матеуш Павлович (1586) “будучи в летех” віддав в опіку дітей вїтові Яну Мошинському⁴⁵. Вїт Четвертні Калиш Драбович (1615) за відсутності свого пана князя Григорія Четвертинського скаржився в Луцький грод на Михайла і Марка Гулевичів, які здійснили наїзд на село його патрона Яблунку⁴⁶.

Дбали вїти про порядок та моральність у місті. Так, вїт Муравиці доводив до відома Луцького гроду, що 8 травня 1576 р. до Муравиці прийшли двоє чоловіків, які впродовж дня пиячили у корчмі, а потім, недалеко відійшовши від міста, побилися, і один з них пограбував другого⁴⁷. Сокільський вїт Михайло (1594) в інтересах свого міщанина Івана заніс скаргу на луцького єпископа, підданий якого з Рожищ так побив згаданого Івана, що той втратив мову – “от которого збитья в тот же час и реч замькнуль и тепер не мовит”⁴⁸. Пильнуючи торгові інтереси міщан, луцький вїт Остафій Малинський (1575) арештував і опечатав за незаконний продаж сукна на лікті, а не гуртом крамницю С. Граєвського⁴⁹. Обстоюючи інтереси міщан ратушної юрисдикції від засилля юридик, луцький вїт Андрій Загоровський (1633) підтримав протест міських урядовців до Луцького гроду, аби там не приймали записів міщан на користь шляхти і духовних осіб без відома міського уряду⁵⁰. Той же вїт викликав до суду свого лавника Самуеля Кириловича (1638), який заборгував міщанинові Андрію Плускевичу гроші за експлуатацію

⁴¹ Дружчыц В. Войты і їх улада ў беларускіх гаспадарскіх местах з майдэборскім правам // Запіскі адзелу гуманітарных навук. – Менск, 1928. – Кн. 3. – Т. 2. – С. 280–281.

⁴² ЦДІАК. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 45.

⁴³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 101. – Арк. 51.

⁴⁴ ANK. Archiwum Sanguszków. – Teki Rzymskie. – Nr. VIII / 20. – К. 145.

⁴⁵ ЦДІАК. – Ф. 1401. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 21 зв.

⁴⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 114. – Арк. 216 зв. – 217.

⁴⁷ Там само. – Спр. 16. – Арк. 142 зв.

⁴⁸ Там само. – Спр. 45. – Арк. 995.

⁴⁹ Там само. – Спр. 15. – Арк. 79–79 зв.

⁵⁰ Там само. – Спр. 185. – Арк. 52.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

позиченого коня⁵¹. У жовтні 1638 р. перед луцьким війтом А. Загоровським та міськими урядовцями постали міщани і скаржилися, що після ярмарку залишилися не прибраними з ринку торгіві буди. Оперативно було прийнято рішення – знести буди впродовж трьох днів під загрозою штрафу 100 кіп грошей литовських⁵².

Відомі випадки коли, за потреби, війт завіряв документи. У червні 1585 р. купівлю півволоки землі миляновецького міщанина Мация Павловича окрім лентвійта та двох міщан підписав війт Іван Мошнинський, зазначивши: “а для липшого свідомости я войт приложил печат свою и руку свою подписал”⁵³. Завіряли війти й заповіти міщан. Зокрема, миляновецький війт Іван Богушевський (1626) поставив свій підпис під тестаментом міщанина Юрія Васковича⁵⁴.

Зважаючи на високий соціальний статус війтівського уряду та на те, що, зазвичай, його займали шляхтичі, інколи їх залучали до роботи гродської канцелярії. Так, володимирський війт Михайло Дубницький впродовж 1581–1583 рр. декілька разів виконував обов’язки підстарости⁵⁵. Поєднував війтівський уряд з підстаростинським (фактично це заступник/помічник урядника в приватному місті) деражненський війт Альбрехт Собоцький⁵⁶.

Ведучи мову про владу війта у приватному місті, варто звернути увагу на те, що цей уряд був обмежений не лише зверхністю власника (апеляція до нього), але й, до певної міри, урядником пана. Маємо відомості про те, що у 1567 р. урядник Берестечка Лукаш Малаховський використовував міського війта Станіслава Пуцка як посильного у своїх справах⁵⁷. Того ж року мельницький війт Ян, заступаючи урядника Степана Мора, “писався” “будучий на местцу урядника”⁵⁸. У 1565 р. власниця містечка Жукова Федора Богушівна (дружина гнезненського каштеляна Миколая Требуховського) доручила уряднику провести судове розслідування щодо війта⁵⁹. Цікавий пасаж спостерігаємо у записі від 9 березня 1584 р. миляновецької міської книги, де розглядаються справи перед урядником і війтом, але на першому місці значиться урядник⁶⁰. У той же час, співвідношення “урядник – війт” не було однозначним. Свідченням цьому є події у вересні 1566 р. у місті Муравиці. У підданих Михайла Джалинського вкрали коней, яких знайшли в Муравиці в якогось Протаса. Потерпілі звернулися до урядника Івана Скриби, якого на

⁵¹ Там само. – Ф. 23. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 65 зв. – 66 зв.

⁵² Там само. – Арк. 58 зв.

⁵³ Там само. – Ф. 1401. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 10–10 зв.

⁵⁴ Там само. – Арк. 80.

⁵⁵ Запис від 14 червня 1581 р. гласить: “Передо мною Михайломъ Дубницькимъ войтомъ володимерским на тот час будучимъ на местцу его млсти князя Александра Курцевича подстаростего володимерьского” (Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 184 зв. – 185). Аналогічного змісту записи зроблені 19 травня 1582 р. та 22 вересня 1583 р. (Там само. – Спр. 15. – Арк. 221 зв.; Спр. 16. – Арк. 290 зв.).

⁵⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 463 зв. – “шляхетного пана Альбрехта Собоцького, который есть подстаростимъ и войтомъ дераженьским” (1621 р.).

⁵⁷ Там само. – Спр. 9. – Арк. 7 зв.

⁵⁸ Там само. – Арк. 23.

⁵⁹ Там само. – Спр. 10. – Арк. 157.

⁶⁰ Там само. – Ф. 1401. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.

той час заміщав Маскадон Берух, і просили в нього віжа, що останній зробив, давши їм свого служебника Гришка. Потерпілі просили, аби злодія Протаса посадили до замкової в'язниці, “а в той час дей пришол войть муравицкий з мешцаны до врьдника Маскадона и почали дей на него фукати иж вижа давал на злодейство”. У підсумку вїйт з міщанами звільнив злодія, а заарештував потерпілих. Останні поскаржилися до Луцького гроду, де їм дали віжа, що прибув до Муравиці і вів розмову вже з урядником Іваном Скрибою, який ухилився, повідомляючи, що тільки недавно (у вівторок пізно ввечері) приїхав до Муравиці і нічого не знає. Потерпілі наполягали, аби була вчинена справедливість згідно з правом посполитим і “статутомъ земьскимъ”⁶¹. Ця історія засвідчує, що у відносинах між вїйтом і урядником останній іноді був змушений рахуватися з першим. Зрештою, бачимо приклади, коли урядник і вїйт діють одностайно. У лютому 1567 р. писар м. Торчин Миколай Угринович скаржився у Луцькому гроді від імені урядника Івана Городельського та вїйта Мацея Яцковського на жовнірів роти князя Януша Збараського, які на торгу в Торчині побили міщан, а двох дівчат згвалтували та ще й забрали їх з собою⁶². Знаємо також випадки поєднання уряду вїйта і урядника/старости в одній особі, як це було в Козлині (1610), коли ці уряди були в руках Яна Ремінського⁶³, та у Вишнівці (1598), де ці уряди поєднував Костянтин Чешинський⁶⁴.

З огляду на те, що вїйтами в основному були шляхтичі, то на них лежав обов'язок військової служби⁶⁵. У липні 1578 р. володимирський вїйт Михайло Дубницький прислав до Володимирського гроду свого слугу, який заявив, що через хворобу його пан не може приєднатися до посполитого рушення повіту. Достеменність заявленого засвідчив возний Михайло Голуб Сердяницький, який з двома шляхтичами відвідав вїйта і бачив його тяжко хворим⁶⁶. 17 липня 1579 р., відїжджаючи на військову виправу до Литви, луцький вїйт Олександр Жоравницький облятував у Луцькому гроді запис про передачу, у випадку смерті, вїйтівства його дружині Ганні Красенській “до живота еє [...] а дети мои в том держанью и вживаню еє менованого войтовства луцкого жадного перенагабання, шкоды, переказы и никоторое трудности чинити и задавати не маюг”⁶⁷. У 1621 р. участь у військовій виправі брав володимирський вїйт Юрій Будзишевський⁶⁸. Того ж року у згаданій виправі брав участь рожищський вїйт Ян Ємеловський⁶⁹.

⁶¹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 14 зв. – 16.

⁶² Там само. – Арк. 71 зв.

⁶³ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowe. Oddział rękopisów. – Sygn. 262. – К. 25 v.

⁶⁴ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 543 зв.

⁶⁵ *Zajaczkowski S. M. Obowiązki wojskowe wójtów w państwie polskim w okresie monarchii stanowej // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1978. – Т. XXI. – S. 4–44.*

⁶⁶ ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 105–105 зв. Цей факт дещо не узгоджується з королівським привілеєм йому на вїйтівство, де вїйт звільнявся від військової служби, про що мовилося вище.

⁶⁷ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 97 зв.

⁶⁸ Там само. – Спр. 123. – Арк. 748.

⁶⁹ Там само. – Спр. 123. – Арк. 679–680 зв.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

У джерелах знаходимо непоодинокі згадки про війтівських слуг. Серед таких у володимирського війта Михайла Дубницького подибуємо: Андрія⁷⁰, Матея⁷¹, Мартина Жибинського⁷², Сидора Івановича⁷³, Васка Войтковича⁷⁴, Назара Кузьмича⁷⁵, Сася Семеновича⁷⁶. Луцький війт Марко Жоравницький користувався послугами: Кропивницького⁷⁷, Яна Хоровського, Вацлава Куницького, Івана Батятицького⁷⁸, Яна Пилитовського, Васка Гайдука, Гаврила Романовича Виростка, Шимка, Якуба кухаря⁷⁹. Луцькому війтові Яну Жоравницькому служили: Оверко Семенович⁸⁰ і Кіндрат Хорошко⁸¹. Серед слуг луцького війта Андрія Загоровського фігурує ціла когорта шляхтичів: Миколай Рожковський⁸², Томаш Дембинський⁸³, Юзеф Тишковський⁸⁴, Ян Чарнолозький⁸⁵, Ян Казимир Покрицький⁸⁶. У березні 1646 р. А. Загоровський поминався у Лукаша Гулевича Воютинського “до видання подьданого и вихованьца власного [...] на йме Труша Форытара безъ листу высверьченого збеглого”⁸⁷. Окрім того, у його домі жив кравець Шимон⁸⁸. У луцького війта Матвія Малинського згадується слуга Федець⁸⁹. У володимирського війта Юрія Лади фіксуємо слугу шляхетного Яна Павловського⁹⁰, а у кременецького війта Миколая Мисловського – Волковицького⁹¹.

Знаємо як дбайливе ставлення війтів до своїх слуг, так і недбайливе. Якщо вищезгаданий Марко Жоравницький у тестаменті спеціально застеріг потребу розрахуватися зі слугами⁹², то на іншого луцького війта Івана Яцковича Борзобагатого Красенського скаржився слуга Ян Буцинський, якому за два роки служби війт мав “платити на кон по шести коп литовских, а по сукну лунскому и по кожуху”, натомість не лише не заплатив, але ще й позичив у Яна й не віддав двох коней, а двох коней слуга втратив на службі війту⁹³.

⁷⁰ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 159; Спр. 14. – Арк. 478 (1574, 1581 рр.).

⁷¹ Там само. – Спр. 14. – Арк. 493 зв. (1581 р.).

⁷² Там само. – Спр. 16. – Арк. 331 зв. (1583 р.).

⁷³ Там само. – Арк. 390 (1583 р.).

⁷⁴ Там само. – Спр. 8. – Арк. 159 (1574 р.).

⁷⁵ Там само. – Спр. 19. – Арк. 902 зв. (1586 р.).

⁷⁶ Там само. – Спр. 20. – Арк. 330 зв. (1587 р.).

⁷⁷ Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 816 зв. (1603 р.).

⁷⁸ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 76. – Арк. 760, 973 зв. (1606 р.).

⁷⁹ Там само. – Спр. 93. – Арк. 131 зв. (1611 р.).

⁸⁰ Там само. – Спр. 34. – Арк. 164 зв. – 165 (1585 р.).

⁸¹ Там само. – Спр. 35. – Арк. 153 (1565 р.).

⁸² Там само. – Спр. 174. – Арк. 274 зв. (1630 р.).

⁸³ Там само. – Спр. 205. – Арк. 146 зв. (1637 р.).

⁸⁴ Там само. – Спр. 205. – Арк. 478 (1637 р.).

⁸⁵ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 77. – Арк. 111 (1642 р.).

⁸⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 163. – Арк. 300 зв. – 301 зв. (1628 р.).

⁸⁷ Там само. – Спр. 246. – Арк. 617.

⁸⁸ Там само. – Спр. 249. – Арк. 36 (1647 р.).

⁸⁹ Там само. – Спр. 17. – Арк. 434 зв. (1577 р.).

⁹⁰ Там само. – Спр. 201. – Арк. 342 зв. (1636 р.).

⁹¹ Там само. – Спр. 185. – Арк. 503 зв. (1633 р.).

⁹² Там само. – Спр. 93. – Арк. 131 зв. (1611 р.).

⁹³ Там само. – Спр. 3. – Арк. 95 (1561 р.).

Правда, траплялися і недбалі слуги. Володимирський війт Юрій Будзишевський скаржився на свого рукодайного слугу шляхетного Олександра Тиравського “о неучинене личбы так с пинези яко інших речи у него в заведываню од его мл протестуючого се будучих и оному до заведываня даныхъ и повероныхъ и о одехане [...] без даня руки и одстаня порядного”⁹⁴.

Соціальна приналежність війтів приватних міст означена лише у менш як третині згадок про них. Серед близько 180-ти відомих мені війтів 33 названі шляхтичами і 21 міщанами. Щодо решти війтів, то, орієнтуючись на їхні імена та прізвища, можна припустити, що трохи більше половини з них були шляхтичами. Більш точно ідентифікувати їх важко, бо лише інколи згаданий їхній шляхетський статус дає змогу це зробити. Так, дорогостайський війт Ян Вересковський (1581–1592) віднотований у джерелах п’ять разів, але тільки один раз його названо шляхтичем. Щонайменше десять разів джерела фіксують на уряді сокільського війта Михайла Рудовського (1577–1612), і лише один раз його названо шляхтичем⁹⁵. Міщани, що перебували на війтівському уряді, теж прагнули “доскочити” шляхетства, як це робив острозький війт Павло Малишевич Новоселецький⁹⁶. Траплялося, як з олицьким війтом Яном Олексичем, що у джерелах його називали і славетним, і шляхетним. Якщо війти-міщани не змогли отримати шляхетства, то бувало, що шляхтичами згадуються їхні діти. Так було з горохівським війтом-міщанином Миколаєм Никифоровичем Островським, який з перервами обіймав цей уряд щонайменше від 1580 до 1622 р., а вже його син Ян (як війт відомий з 1627 р.) названий шляхетним.

Точно визначити етнічну приналежність війтів ще важче. Це яскраво показує приклад з миляновецьким війтом Яном Мошнинським, якого можна було вважати поляком, але крапку над “і” поставив його кириличний підпис⁹⁷.

У королівських містах війтів-міщан було явно менше. У Луцьку до таких, з певними застереженнями, можна віднести хіба що двох перших війтів: Вацюту (1461)⁹⁸ та Труша (1490–1492)⁹⁹. У Кременці, очевидно, міщанином був перший відомий війт Юрко з Буська (1438)¹⁰⁰, і достеменно знаємо, що у 1560 р. великий князь Жигимонт Август надав війтівство міщанину Матисові Гришковському¹⁰¹. 21 листопада 1548 р. королева Бона дала привілей на ковельське війтівство невідомому з імені міщанину (у тексті пропуск, очевидно,

⁹⁴ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 744 (1626 р.).

⁹⁵ Михайло Рудовський у 1605 р. згадується як колківський війт (Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 643).

⁹⁶ *Тесленко І.* Чечелі-Новоселецькі та їхнє родове гніздо // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур: Матер. наук. конфер. (21–22 грудня 2006 р.). – Ізяслав; Острог, 2006. – С. 28–30.

⁹⁷ ЦДІАК. – Ф. 1401. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11 (1586 р.).

⁹⁸ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków / Wydanie nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaка (далі – AS).* – Lwów, 1887. – Т. 1: 1366–1506. – С. 54.

⁹⁹ *Ibidem.* – С. 92; Акты Литовской Метрики / Собр. Ф. Н. Леонтовичем. – Варшава, 1896. – Т. 1. – С. 88–89, 147–148; РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 6. – Л. 99 об., 157; опубл.: LM. – Т. 6. – С. 169, 229.

¹⁰⁰ АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 3.

¹⁰¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 38. – Л. 267–268, 339–340.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

його мав призначити староста Богдан Михайлович Семашко)¹⁰². У Володимирі, Вижві та Милянєвичах всі війти були шляхтичами.

Влада війта була, зазвичай, значною, і втримати її якомога довше було природним бажанням. Так, в Олиці війт Олехно Петрович Скуйбіда перебував на уряді щонайменше з 1562 до 1568 р.; з 1590-х рр. до 1601 р. війтом був Венцеслав Слончевський; принаймні від 1601 до 1606 р. цей уряд займав Миколай Старнігель¹⁰³. Досить довго при владі в Острозі перебував Павло Малишевич (як мінімум, з 1575 до 1592 р.)¹⁰⁴. Від 1577 до 1612 р., з невеликою перервою, війтом міста Сокола був Михайло Рудовський¹⁰⁵. Щонайменше з 1580 до 1585 р. на війтівському уряді містечка Острожця перебував Андрій Гринкович¹⁰⁶. Від 1580 до 1622 р., з невеликою перервою, війтом Горохова був Омелян Никифорович Островський¹⁰⁷. З 1568 до 1586 р. у Корці уряд війта займав Томило Манцевич¹⁰⁸. 19 років (1611–1630) війтом Олики був Ян Олексич¹⁰⁹. 29 років (1613–1642) урядував у Милянєвичах Іван Богушевський¹¹⁰.

Маючи у своїх руках значну владу, війти часто зловживали нею, утискуючи міщан. Особливо цим прославилися у середині – другій половині XVI ст. володимирські війти. Міська громада у 1566 р. скаржилася на війта Максима Лудовича за різноманітні фізичні насильства, вимоги хабарів, самовільне використання міського майна і розтрату грошей¹¹¹. Того ж року король, беручи до уваги скарги міщан, усунув Максима Лудовича від влади і видав привілей на війтівство Михайлові Дубницькому¹¹². Однак і новий війт, як показала розвідка Наталі Старченко, грішив зловживанням влади¹¹³.

Скаржилися на свого війта Федора Новоселецького (1570) кременецькі міщани, звинувачуючи його у надужиттях та відібранні міського ґрунту¹¹⁴. У 1606 р. дійшло до виступу міщан, які усунули від влади війта Яна Новоселецького (сина Федора), звинувативши його у зловживаннях¹¹⁵. Новий від

¹⁰² Там само. – Кн. 32. – Л. 23 об.

¹⁰³ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 33; Спр. 10. – Арк. 304 зв. – 305; Спр. 61. – Арк. 33; *Блоус Н.* Міський уряд Олики на початку XVII в. – С. 66.

¹⁰⁴ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 134; Спр. 40. – Арк. 237 зв.; Спр. 42. – Арк. 211.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 17. – Арк. 165; Спр. 92. – Арк. 283.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 21. – Арк. 202; Спр. 34. – Арк. 488.

¹⁰⁷ Там само. – Спр. 22. – Арк. 450 зв.; Спр. 130. – Арк. 987.

¹⁰⁸ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 186; Ф. 25. – Спр. 26. – Арк. 900 зв.

¹⁰⁹ Там само. – Ф. 25. – Спр. 90. – Арк. 1004 зв.; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 295 зв.

¹¹⁰ Там само. – Ф. 1401. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 58 зв., 136.

¹¹¹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 261–264; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 95–97, 112 зв., 121–122, 123 зв.

¹¹² РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 51. – Л. 35–37 об.; опубл.: ЛМ. – Кнуга № 51. – С. 47–50; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 2. – Спр. 22093. – Арк. 1 зв. – 3 зв.

¹¹³ *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 3. – С. 65–98.

¹¹⁴ АГАД. – МК. – Sygn. 109. – К. 230–234.

¹¹⁵ ЦДІАК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 7–8, 10–10 зв., 13 зв., 44 зв. – 45, 122–122 зв.

1615 р. вїйт Миколай Мисловський теж утискав мїщан. Знайти управу на нього мїщанам було складнїше, бо дочка вїйта вийшла замїж за кременецького бурграбїя Івана Бобовського, який активно допомагав тестевї. Зокрема, у травнї 1633 р. бурграбїй вїдмовився прийняти вїд мїщан скаргу на вїйта. У квітнї того ж року бурграбїй за вписання у гродську книгу закладного листа короля щодо кривд вїйта взяв з мїщан 5 золотих, хоча мав уписати лист безкоштовно, а в червнї за вписання інформації про пожежу у мїсті взяв 1 золотий та 10 грошїв. Не допомогла і королївська зарука у 6 тисяч кїп грошїв литовських¹¹⁶. Не вїдставав вїд батька і син Андрїй Мисловський, що успадкував вїйтївський уряд і на якого теж скаржилися мїщани¹¹⁷.

Нерїдко норувили показати свою силу і луцькї вїйти. У 1506 р. луцькї мїщани оскаржували перед королем утиски вїйта, але його реакція, очевидно, не дуже втішила мїщан, бо король вїдповїв, що “если то видится кривда, ино им вольно хто вьсхочет опустивши право немецкое добровольно нехай входить з немецкого права в право городовое под присуд старостин”¹¹⁸. Зокрема, Іван Яцкович Борзобагатий Красенський (вїйт з 1548 р.) поводився владно, неодноразово зловживаючи владою, свїдченням чого були скарги не лише мїщан, а й замкових урядникїв. Так, у 1560 р. вїн разом з сином Василем та помїчниками вчинив наїзд на помешкання замкового писаря Романа Перевеського у луцькому окольному замку. Там вони побили воротного замку Юрїя Хармуза і кинули його до мїської в’язниці, а синовї вїйт наказав вїдрубати бїдоласї обидвї руки. Під час нападу у писаря вїдїбрали “реистра записные, книги судовые и иншие листы и sprawy”¹¹⁹.

Значними перевищеннями владних повноважень вирїзнявся перїод врядування Григорїя Колмовського (1592–1596). Уже в лютому 1593 р. король звертався до нього з вимогою не зловживати при судочинствї та збираннї поборїв¹²⁰. У червнї 1594 р. бурмистр і райцї скаржилися на Г. Колмовського за те, що, незважаючи на заручний лист короля, наслав своїх слуг Ігната, Мартина, Павла Кривоноса, Пархома Бузяку та інших на дїм бурмистра Тимоша Кузьмича – побили його дружину і пограбували. Окрїм того, мїщани звинувачували вїйта в тому, що вїн “права, волности нши нарушаючи, sprawy людские не водле права посполитого майдебурского, але водле мысли и уподобания своего отпраует и судит. Паметные с пересуды, вины неслушные и неслыханые берет, коледы, ралци якие с каждого дому по шести грошый, а з особ, хотя которые и в суседех мешкают, по два грши себе кгвалтовне за грабежами з винами давати примушает”. Далї мїщани оповїдали, що вїйт примушує їх купувати горїлку у вїйтївських будках, а “навет и tych, которые от порожения своего горелки не пивают, пити примушает”. Дїсталося вїйту і

¹¹⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 501 зв. – 504.

¹¹⁷ Там само. – Спр. 196. – Арк. 376.

¹¹⁸ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 222. – Л. 174.

¹¹⁹ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 134 зв. – 135. Див. також: РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 254. – Л. 90 об. – 91. Оpubл.: LM (1559–1563). 40 – oji Teismų bylą knyga. – Vilnius, 2015. – S. 78.

¹²⁰ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 108. Мїщани писали королю “о чинене безправья в справах ихъ судовых местских и о бране доходовъ з суду на врьдъ ихъ приходячихъ, и о бране мыта незвычайного вь ярмарок от нихъ самих и от гостей приездчихъ”.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

за розбазарювання міського арсеналу – з 800 рушниць залишилося заледве 300, а решта “от него сут выграблены”. Загальні збитки від зловживань війта міщани оцінили у 5000 золотих, читаємо в скарзі, – “зачым судов гайных, которые ся в месте ведле права майдебурского порядком своим отправуют отпраовати не можемы”¹²¹. Того ж 1594 р. Г. Колмовський отримав від короля ще одного заручного листа з вимогою не утискувати міщан¹²². У 1595 р. міщани знову скаржилися королю на зловживання війта, бо самі не можуть оборонитися “для того, ижъ войта дедичного на тот час в месте нашомъ Луцку нет, толко закупный, который не ведати за якимъ правомъ тое войтовство деръжит”. Король листом від 4 листопада вкотре наказав старості оберегати міщан від війтівської сваволі¹²³.

Під час вересневого ярмарку 1595 р. возний М. Славогурський свідчив, що на прохання міщан ходив до ратуші, де зібралася “вся лавица зуполная” і куди прийшов Г. Колмовський. Міщани скаржилися, що в часі ярмарку війт “на ратушь для судов ярмарочных не зышол, пересудов беручи, з нами водлугъ правъ и привилеевъ [...], месту наданных, не делил, паметные и вины незвычайные и не водлугъ права [...] з них самых так же и гостей берешъ”. Натомість війт заявив, що не зобов’язаний ділитися судовими прибутками, “бо ми то вольно”. Побаришне війт назвав своїм, чисто війтівським, прибутком, як це і було раніше, і що це застережено в інвентарі – “бо тот увесь пожитокъ на мене яко войта приходить, кгдаж его от тяхъ, которые были войтами тутошными, на инвентаре маю”¹²⁴. Свої збитки міщани на цей раз оцінили у 2000 кіп грошів литовських.

6 вересня 1595 р. міський писар Ярош Суєтич від імені бурмиистра, райців і всіх міщан, з однієї сторони, а Г. Колмовський з другої, задекларували спробу укласти “постановене приятелское”. У документі згадано 46 декретів луцьких гродських та 6 декретів трибунальських “о розыски кривды и грабежъ” між міщанами та Г. Колмовським, який твердив, що понад право нічого не робив, тому на св. Михайла мав скласти щодо цього присягу. До того часу приятелі з обох сторін мали вивчити права обох сторін – “што пну войтови водлуг права его и давных обычаев належати будетъ, а чому тежъ водлугъ права и привилев своих место не подлежаеть”. Окрім того, міщани свідчили, що “урядъ войтовский не присяглый и не на звыклом местцу суды отправуетъ. Тогда [...] тые жъ приятели, углянувши в порядокъ и право их майдеборское, так же розознати мають, если такой уряд войтовский наставити и быти мает, або инший присяглый войт подати будетъ повинен”¹²⁵. Укладення цієї угоди затяглося до наступного року. Нарешті 25 травня 1596 р. Г. Колмовський приніс її до гроду для вписання. Посередниками між ним і міською громадою стали луцький підкоморій Ян Харлінський, земський підсудок Іван Хрінницький, Дем’ян і Андрій Гулевичі. В угоді зазначалося: війт “жадныхъ вин, паметныхъ, пересудовъ, крыжового, поклонов, ралец,

¹²¹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 453–453 зв.

¹²² Там само. – Арк. 439 зв.

¹²³ Там само. – Спр. 10. – Арк. 66 зв. – 67; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 2/1–2.

¹²⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 1/157–159 зв.

¹²⁵ Там само. – Арк. 1/155–156 зв.

колодь неслухныхъ и не правныхъ и всего, што ему не належить, абы не брал, одно, што ему бы слушне с права належало”. Оговорювалося, що вїйт має судити згідно з магдебурзьким правом “на местьцу звыкломъ судовомъ” у певні дні, а саме: понеділок, середу, п’ятницю, а “пожитьками на суде гайномъ тым водле права ся делиль с тымъ кому то належити будеть”. Ярмаркові “пересуди” поділялися навпіл – одна половина вїйтові, а друга – райцям, при цьому вїйт в часі ярмарку не повинен збирати мита, лише з ташів приїжджих купців, згідно зі стародавнім звичаєм. Побаришне під час ярмарку мало збиратися на користь міста. Вїйт зобов’язався відшкодувати збитки місту в сумі 500 золотих. І міщани, і вїйт мали скасувати всі свої відповідні позови, протестації і декрети, хоч би на якій судовій стадії вони були. Зі свого боку міщани зобов’язалися купувати горілку лише у вїйтівських корчмах, під зарукою трьох кіп грошів литовських, з яких половина би йшла вїйту, а друга – на ратушу. Міщани отримали право виробляти горілку тільки на весілля і хрестини. Порушник цієї угоди мав сплатити штраф – 200 кіп грошів литовських¹²⁶.

Джерела фіксують зловживання владою відомого луцького вїйта Марка Жоравницького (1584–1611 рр., з перервами). Так, 20 травня 1600 р. у міському суді розглядалася справа про привласнення Ярошем Суєтичем грошей, вкрадених Прокопом Кротовичем у Себастьяна Венгерського. Злодій зізнався, що вкрав 300 червоних золотих і кількадесят просто золотих, але скриньку з ними передав Я. Суєтичу і готовий це підтвердити на “пробі”, вимагаючи щоб ця процедура була застосована і до Я. Суєтича. На це пристав і С. Венгерський, але М. Жоравницький відклав справу на три дні, а згодом лентвїйт та райці виправдали Я. Суєтича¹²⁷. У січні 1601 р., зустрівши на ринку монастирського підданого Симона Кобильницького, вїйт наказав слугам допровадити його до свого дому, де бідолаху було побито¹²⁸. У вересні 1606 р. Павло Монвід Дорогостайський скаржився на М. Жоравницького за збір мита з його комор, незважаючи на королівське звільнення від замкової і міської юрисдикції¹²⁹. Слугами вїйта згадуються Хоровський, Вацлав Куницький, Іван Батягицький¹³⁰. Зі скарги міщан на лентвїйта Олександра Бедермана 2 жовтня 1608 р. видно, що свої судові повноваження М. Жоравницький орендував йому¹³¹.

У 1605 р. сталася ганебна для вїйта історія. 10 серпня він прислав лавника Андрія Романовича до будинку писаря Яцка Богушевича, де мешкала

¹²⁶ Там само. – Арк. 2/ 55 зв. – 57 зв. Наступний документ – це та ж угода, але подана вже міщанами: Там само. – Арк. 2/57 зв. – 59 зв.

¹²⁷ Там само. – Спр. 56. – Арк. 575–576 зв.

¹²⁸ Там само. – Спр. 62. – Арк. 86.

¹²⁹ Там само. – Спр. 76. – Арк. 844 зв.

¹³⁰ Там само. – Арк. 760, 973 зв.

¹³¹ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 460 зв. Міщани скаржилися “о закупене и арендоване за певную суму пнзей урядов, судов войтовских и о не слушное паметного бране над право и звычай так и вин противко праву майдеборскому и звычайю для пожитку аренды его з винных и не винных людей вытегане. А над то водлуг повинности суду войтовского з бурмистром, з райцами и зъ присежниками три дни в тыдне не заседане, але место одного гроша, который ему с права належал чотыри брал, по розных местцах не на местцу звыклом заседане и сужене в шинку, в дому его при судах держанях, о ховане писара не присяглого и не оселого”.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

міщанка вдова Ганна Андріївна з дочкою Раїною. Лавник спробував забрати дочку, але мати зуміла оборонити її. Невдовзі той повернувся з підмогою і силою забрав дівчину, якій щойно виповнилося 12 років, та допровадив її до с. Підгайців М. Жоравницькому. Останній, за словами матері, “чинячи досыт непристойному умыслови своему, казавши дочку мою з сорочки зволючи, абы на кошули знаку кгвалту не было так з нагою на постели учинок обридливый полнил и дочку окрутъне згвалтовал, а потом, згвалтовавши ее, могло быти година дня з середи на четвергъ, до мене одослалъ”¹³². Те, що сталося, підтвердив возний Станіслав Янковський і відібрані для цього двоє міщанок, які перед возним констатували “под сумненем своим же суть знаки кгвалту и отънятъе девицтва ее”¹³³.

За “доброю” звичкою своїх попередників, теж зловживав владою і новий війт Олександр Загоровський. Володимирський єврей Шмойло Ізакович скаржився на нього, що під час вересневого ярмарку 1612 р. той незаконно взяв з нього мито¹³⁴. У квітні 1618 р. райці та міщани оскаржували перед королем заборону війта виготовляти горілку та шинкувати нею, що дозволяли королівські привілеї¹³⁵. У травні того ж року король наказав луцькому старості Альбрехту Станіславу Радзивіллю заступитися за міщан, бо війт їх “бьет, мордует, отповеди и похвальки на здоровее их чинит” – під закладом 2000 кіп грошів литовських¹³⁶. Тоді ж у травні міщани заявили, що війт два роки не контролював міські фінанси, а міщанам перешкоджав скаржитися королю¹³⁷. У травні 1619 р. за недотримання церковних привілеїв на війта скаржився луцький унійний єпископ Євгеній Єлович Малинський¹³⁸.

На початку 1620 р. О. Загоровський передав війтівство сину Андрію, який теж не вирізнявся лагідною вдачею і поводився самовпевнено та зверхньо, а тому міщани неодноразово змушені були захищати свої права. 24 жовтня 1624 р. бурмистр Нестер Євкович з райцями скаржився на А. Загоровського, який “за лентвойта слугу своего неприяглого, присяжъников албо лавников люди простых не толко права не умеетныхъ албо несведомых, але другихъ и читат не умеетных, а до нихъ Парфена Голузку, человека въ юриздицьи местской не оселого а на тот уряд писарский не присяглого, за писара на депакътацию и вытягане вин неправныхъ з убоженъемъ и знищенемъ мешчан и на зънесене прав, привилеюв и волности местских, хотечи мимо уряд рядецкий всем местомъ рядити, подал”¹³⁹. Окрім того, суди відбувалися у лентвійта вдома, а не в ратуші, і війт перешкоджав подачі апеляцій королю. У червні 1630 р. король, реагуючи на скарги міщан про війтівські зловживання та погрози, скерував до старости Героніма Харленського листа, в якому для нормалізації ситуації у місті наклав між сторонами заруку в сумі 50 000 золотих, а возний Яхим Присталовський, за розпорядженням гродського уряду,

¹³² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 269 зв. – 271.

¹³³ Там само. – Арк. 365–367.

¹³⁴ Там само. – Спр. 93. – Арк. 846.

¹³⁵ Там само. – Спр. 110. – Арк. 70 зв.

¹³⁶ Там само. – Спр. 109. – Арк. 79 зв.

¹³⁷ AGAD. – T. zw. Metryka Litewska. – Sygn. B. 37. – K. 78–79.

¹³⁸ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 465 зв.

¹³⁹ Там само. – Спр. 140. – Арк. 680 зв. – 681.

“тотъ листь [...] тутъ в замьку луцькомъ вышшнымъ и окольным, такъже и въ месте на местцахъ звычайныхъ обволалъ и опубликовалъ”¹⁴⁰. 8 квітня 1633 р. бурмистр Ян Матвійович з райцями скаржився на вйта, який, незважаючи на вищезгадану королівську заруку, ображає і б’є міщан, зокрема спочатку побив скаржника, а пізніше ще й збройно вночі напав на його будинок. Того ж дня вйт через слугу скликав до ратуші райців і лавників, а сам, “местце свое войтовское заседши, зараз словы ущипливими пана бурмиистра и всех панов райцов соромити почалъ”. Коли ж старий райця Кирило спробував його вгамувати лагідними словами, то вйт і його “такими ж словы золжилъ, мовечи: «милъчъ ты хлопе кобелю, негоднику. Летала твоя борода од пана отца моего, тое ж тебе теперь и од мене не минет и каждого з васъ кажу з дому обухами водити до себе, бо-мъ я есте-мъ паномъ вашимъ». А потомъ всимъ паномъ бурмиистрови и райцом, и огулом всему посполъству одповедалъ кобелями, негодниками, злых матокъ сынами называючи, до губы се их порывалъ, обухами всимъ и каждому зособна грозечи. Которые таковые обелги, деспекъта и погрозки протестующиесе панове бурмиистръ и радъци зо всими теръпеливе молчаньемъ знесли”¹⁴¹. Окрім того, міщани заявили, що вйт їх судить не у ратуші, а по своїх маєтностях. 15 червня того ж року новий король Владислав IV, замість покарати вйта, видав ще один заручний лист на таку ж суму¹⁴².

17 вересня 1639 р. бурмистр Павло Антонович від імені всього поспільства скаржився на А. Загоровського, “ижъ его мл панъ войтъ, не будучи на уряд свой войтовъский присягълымъ”, чинить кривди міщанам: забирає міські прибутки, більше 12-ти років для своїх потреб використовує міську лазню і воскобійню, забрав на ринку кілька плаців і збудував на них будинки, податки з яких бере собі, вимагає від купців вигадане мито. Зафіксували міщани зловживання у судівництві: “а суды теж свое особомъ рознымъ конъдиции шляхецкое Покрицькому, Немискому и инъшимъ на утяжене през того места всего запродаетъ и оные теж не в ратушу на местъцу звычайнымъ судовымъ, але по домахъ приватныхъ, шиньковъных и то самъ безъ лавъниковъ, такъ же и по селахъ своихъ приватить частокротъне и их теж бурмиистровъ под тые ж приватные суды свое кгвалтомъ притягаючи, самъ одправуетъ и его теж лантъвойтове и аренъдаре такъже сами толко през себе одправуютъ, зачимъ вины безвинъне над право и слушьность незносне на людехъ сказуютъ. Апеляции теж лантъвойтове и тые закупъные наместъники до его мл пана войта, где мешъкаетъ по селахъ дедичныхъ, на знисченъе людское вымышляючи допускаютъ и за ними по маєтностяхъ десетъ мил и далее людейъ ездити примушають”¹⁴³. Тих, хто відважується апелювати до короля, вйт штрафує, заявляючи “Я тутъ паномъ вашимъ, а вы-сте хлопи и подданные мое, волно ми што хотечи то з вами чинити, бо я естемъ вашъ войтъ дедичный, а не дочастъный”¹⁴⁴. Окрім того, вйт невчасно призначає

¹⁴⁰ Там само. – Спр. 173. – Арк. 1449–1450 зв.

¹⁴¹ Там само. – Спр. 185. – Арк. 257 зв. – 258.

¹⁴² Там само. – Спр. 187. – Арк. 928–929.

¹⁴³ Там само. – Спр. 169. – Арк. 513–513 зв. Згаданий у документі Покрицький жив у вйтівському будинку: Там само. – Спр. 63. – Арк. 300 зв. – 301 зв. (1628 р.).

¹⁴⁴ Там само. – Спр. 169. – Арк. 513 зв.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

вибори бурмистрів – часом достроково, а часом із запізненням, втручається в бурмистрівські суди, йому не належні, “и з раменя своего на уряды теж бурмистровськіе од себе особъ двох што рокъ, их толко для привать своих одменяючи, тых и таковых, которые се корумьпты находятъ и уряду того докупають, а што болшая, же тые ж и секрета с коньсультовъ меских его мл выносят”¹⁴⁵. Міщани звинуватили вїта і в тому, що він зовсім не обороняє і не підтримує їхні інтереси, а дуже часто сам їх ображає, б’є, зокрема бурмистрів та райців.

На ринку А. Загоровський мав два будинки, в яких було десять яток і на роботу до яких він залучав міщан нератушної юрисдикції¹⁴⁶. Матеріальні вигоди від свого уряду вїт оберігав особливо ретельно, і всі спроби міщан обмежити їх, найперше в часі ярмарку, викликали бурхливу реакцію¹⁴⁷. А. Загоровський, очевидно, добряче допік міщанам, бо в 1628 р. у Коршовці під Луцьком було знайдено пасквілі на нього¹⁴⁸, а у травні 1634 р. його побили студенти езуїтського колегіуму¹⁴⁹.

На думку істориків, уряд вїта значною мірою був синекурним, приносячи його власнику чималі прибутки¹⁵⁰. Наявні джерела підтверджують цю думку. Ще з кінця XV ст., в період урядування у Володимирі Федка Івановича, вїтівству належали значні прибутки. На користь вїта шевці щороку повинні були давати по 5, пекарі – по 3, торгівці з яток – по 4 гроші литовські, а різники – “третее плечо”. Крім того, вїт мав на ринку дві вільні ятки; від судочинства вїт отримував третій гріш; вдова, що виходила заміж та йшла з міста, платила 10 грошів литовських; від дівчини, що виходила заміж і залишалася у місті, надходили 4 гроші і стільки ж давав злодій, пійманий “з лицом”. Третій гріш отримував вїт від виявленої у місті краденої худоби, “а к тому иншыє платы и доходы”¹⁵¹. У привілеї Сигізмунда Августа (1566) Михайлові Дубницькому на володимирське вїтівство, окрім підтвердження вищезазначених прибутків, згадано на передмісті – став з млином. Вїтові належала єдина у місті лазня, в ринку – будинок, а за містом – сінокіс. Врешті, вїта та його нащадків звільнено від військових походів і кампаній. Вартість цих доходів оцінювалася у тисячу кіп грошів литовських¹⁵².

Обширність цих володінь добре окреслена у записі на продаж володимирського вїтівства (1633) Романом Гойським Юрію Ладі. Зазначалося, що вїтівські ґрунти розташовувалися на “передместю [...] Запятничу [...] с поддаными на нем оселыми и их всеми и вышелякими огулом в посполитости

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 514–516.

¹⁴⁷ Там само. – Спр. 222. – Арк. 50 зв. – 51. Спроба міщан обмежити апетит вїта при стяганні ним мит під час ярмарку у 1640 р. була оцінена ним як збитки у 6000 золотих.

¹⁴⁸ Там само. – Спр. 158. – Арк. 346–346 зв.

¹⁴⁹ АЮЗР. – К., 1883. – Ч. I. – Т. 6. – С. 683.

¹⁵⁰ *Jarmolik W.* Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku // *Przegląd Historyczny.* – 1982. – Т. 73. – З. 1–2. – С. 35–37; *Zientara B.* Odpowiedź referenta // *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej.* – Warszawa, 1976. – S. 310.

¹⁵¹ LM (1522–1530). – 4 – oji Teismų bylą knyga. – Vilnius, 1997. – S. 265–266.

¹⁵² LM. – Knyga Nr. 51. – S. 47–50; НБУВ.ІР. – Ф. 2. – Спр. 22093. – Арк. 1–3.

и кождыми зособна в особливости работами, податками, послушенства и повинностями, и землю всю до того войтовства здавна прислухающую, так же в полми, сеножатми, огородами, криницами, болотами, ставами, озерами, фолваркомъ албо огородом, садом и сеножатми на передместю Засмочю на Кривой улици над ставом войтовским лежачий и будущий, и на том огороде, тепер ново през нас, дворомъ и млынком збудованым и сажавками при том дворе поробленими, юриздициею судовою, судами, пересудами, винами, провентами торговыми, ярмарковыми и иными всеми и вшелякими. Так же теж з домом на пляцу войтовским в рынку [...] и броваром на том же пляцу стоячом ово згола зо всеми и вшелякими меноваными и не меноваными пожитками, доходами, приходами, приналежностями и околичностями¹⁵³. Інвентар війтівства 1635 р. засвідчив 15 війтівських підданих¹⁵⁴. Під 1591 р. є згадка, що до війтівства належало с. Шистів¹⁵⁵.

Перший відомий кременецький війт Юрко з Бузька (1438) отримав право на шостий гріш плати з міщанських ланів, оплати з крамів і яток (різничих, пекарських, шевських); йому дозволено будувати млини на р. Ікві, міщан зобов'язано молоти зерно у війтівському млині; війт може вільно ловити рибу, займатися мисливством і рубати ліс; йому дозволено мати лазню у місті, а також надано села Підлісці та Денятин з полями, сіножатями, лісами і т. п.¹⁵⁶. Згідно з привілеєм Сигізмунда Августа (1568) кременецькому війту Федорові Новоселецькому належали, крім доходів з присуду, ще чотири волоки землі, два пасовища, дві сіножаті з фільварком, город біля міста, вільний від податків будинок у місті, лазня, помірне і дві ятки з крамницею¹⁵⁷.

Не обділені прибутками були і луцькі війти. Ще привілеєм 1497 р. війт отримав право на дві вільні корчми у місті, четвертий гріш від міських прибутків, третій гріш від судочинства та мірку від продажу збіжжя та меду¹⁵⁸. У 1544 р. війтівству належали три будинки у місті, дві лазні, помірне від збіжжя і меду, ятка, плата від міських лазень, що були у міщанських будинках, судові штрафи та інші оплати¹⁵⁹. Під 1569 р. є згадка, що війтівству належали села Красне і Омеляники¹⁶⁰. Згідно з люстрацією 1552 р. війт отримував такі прибутки: від продажу горілки – 160 кіп грошів литовських,

¹⁵³ ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 651 зв. – 652.

¹⁵⁴ ANK. AS. – Sygn. 103. – К. 1 v. Оубл.: *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р. – С. 98.

¹⁵⁵ ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 385–385 зв. (485–485 зв.).

¹⁵⁶ АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 4.

¹⁵⁷ ЦДІАК. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 266 зв.; AGAD. ASK. – Dz. XLVI. – Sygn. 17. – К. 69.

¹⁵⁸ АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1. – С. 14–15.

¹⁵⁹ AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych. – Sygn. 4805; оубл.: *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków.* – Lwów, 1910. – Т. IV. – S. 401–402; АЮЗР. – Ч. V. – Т. 1. – С. 46. “Войтовство луцкое зо всеми доходы, к войтовству прислухающими, то ест три дома войтовских, две лазни, померное з меду пресного и збожа, ятка, а к тому плат з лазен мешанских, которые в домех своих мешане мают, а вино горелое, а коляда и великооное, вины малыи и великии, а домъ где Кграбинский мешкал, которые доходы староста луцкий теперешний и потом будущий мают на себе брати, с которых доходов в кождый год шло нам плату сто и тридцат копь грошей”.

¹⁶⁰ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 105–106.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

з помірною – 40 кіп грошів, з найму чотирьох будинків у місті, що йому належали – 40 кіп грошів, від воскобійні – 20 кіп грошів, від лазні – 15 кіп грошів, від яток – 60 кіп грошів, з присуду і штрафів – 100 кіп грошів. Окрім того, війту йшли різноманітні прибутки на кшталт дачі плеча від продажу худоби і т. п.¹⁶¹. Луцькі міщани зобов'язані були купувати горілку лише у війтівській корчмі¹⁶². Чималі суми отримували луцький війт від ярмаркового податку з приїжджих купців, проти чого виступали міщани, закликаючи їх не давати жодних податків. Збитки від цих дій міщан війт оцінив у 6 тисяч золотих (1645)¹⁶³. При продажі луцького війтівства (1578) В. Красенським своєму швагрові О. Жоравницькому так окреслено війтівські добра: “то есть меновите пляц пустый в рынку, на которомъ ничего нет, толко троха муру в земље может быти, с половицу skleпу, а на верху ничего нет. Другий пляц пустый, где две лазъни стояли – одна музская, а другая жоноцкая и домъ лантъвойтовъский подле тыхъ же лазень былъ. А третий великий плаць, который лежить в рынку одънимъ бокомъ ку дому попа Дмитровского, а другимъ бокомъ к улицы Жидовской, што зъ рынку идетъ, а тыломъ ку дому кравца луцкого Соловя и с тыми двумя зрубы, што на томъ пляцу есть. К тому с присуды, пожитки и належностями и зо всимъ на все такъ, якося оное войтовство само въ себе во всей справе, владности, порядьку и пожитькохъ своихъ водъле лисьтовъ и п̄ривилевъ его кр. мл. здавна маеть”¹⁶⁴.

Ковельському війтівству (1605), крім відратувань від судочинства, належали с. Колодниця, два будинки в місті, дві волоки землі¹⁶⁵. Острозькому війтівству належало с. Довгалівка (1584)¹⁶⁶. Миляновецькому війту, окрім доходів з присуду та будинку на ринку, йшли прибутки від 28-ми сільських ремісників Миляновецького ключа (1576)¹⁶⁷. У 1601 р. Миколай Криштоф Радзивілл по смерті В. Слонічевського надає війтівство в Олиці Миколаєві Старнігелю, з двома волоками землі, приналежностями до того війтівства, а також вільний від податків і повинностей дім. Це надання до ласки і волі синів, які можуть підтвердити чи скасувати його¹⁶⁸.

Зважаючи на те, що шляхту ця посада цікавила найперше з фінансових міркувань, не дивним були часті здачі війтівств у оренду, заставу, а подекуди відбувався і продаж. Чотири рази в оренду віддавав володимирське війтівство Юрій Будзишевський. Зокрема, у 1616 р. на 5 років – Юрію Овлучимському¹⁶⁹, у 1621 р. на три роки – Павлу Роговському¹⁷⁰, у 1623 р. на три роки –

¹⁶¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 563. – Л. 181а – 181а об.

¹⁶² ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 80–81 зв.

¹⁶³ Там само. – Спр. 222. – Арк. 50 зв. – 51.

¹⁶⁴ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 449 зв.; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 3–4 зв.; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 919 зв.; НБУВ.ІР. – Ф. 60. – Спр. 55. – Арк. 62 зв. – 63.

¹⁶⁵ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 218. – Л. 2 об. – 3 об.; AGAD. ASK. – Dz. I. – Sygn. 31. – К. 42а.

¹⁶⁶ ЦДІАК. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 185–185 зв.

¹⁶⁷ AGAD. – ASK. – Dz. I. – Sygn. 31. – К. 450, 458–458 в.

¹⁶⁸ ЦДІАК. – Ф. 1237. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 31–31 зв.

¹⁶⁹ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 324–325.

¹⁷⁰ Там само. – Спр. 53. – Арк. 225–225 зв.

Павлу Гулевичу¹⁷¹, а у 1626 р. на один рік – Габрієлю Іваницькому¹⁷². У 1631 р. Роман Гойський віддав на рік в оренду війтівство Миколаю Мишці Холоневському¹⁷³. Востаннє володимирське війтівство потрапило в оренду у 1646 р. від Данієля Стемповського до Михайла Воронежського¹⁷⁴.

Частенько в оренду потрапляло луцьке війтівство. Зокрема його орендували: Миколай Гидзинський (1584)¹⁷⁵, Матей Суський (1587)¹⁷⁶, Михайло Гулевич (1604)¹⁷⁷, Томаш Жоравницький (1605)¹⁷⁸. Луцький єврей Юда Леменович орендував на три роки (1624–1626) у війта Андрія Загоровського прибуткову частину війтівства: “все провента в месте Луцку до войтовства луцкого належачие, вынявши толко суды войтовские, лазню и два дома Засланского и Омеляновъ, въ которыхъ провентах всех войтовских в записе арендовном меновите описаных”¹⁷⁹.

Отримати війтівство можна було і через заставу. У Володимирі Малхер Овлучимський (1590) заставив війтівство Янові Сокольницькому за 1000 золотих¹⁸⁰. Кременецький війт Андрій Мисловський (1637) за 2000 тисячі золотих заставив війтівство Маркові Гуляницькому¹⁸¹ та міщанину Олександрові Фурсовичу (1644) на півроку за 160 золотих¹⁸². Найчастіше застава практикувалася у Луцьку. У 1566 р. Іван Яцкович Борзобагатий за 4000 золотих заставив війтівство Михайлові Малинському і мав його викупити до 1572 р., але не зробив цього, і війтівство надалі залишалося у руках Малинських: Івана (1572), Костянтина (1573)¹⁸³, Остафія (1575, 1577, 1578, 1581)¹⁸⁴, Матвія (1576, 1577, 1578, 1581)¹⁸⁵. У 1585 р. Марко Жоравницький за 8000 золотих заставив війтівство своєму дядькові Яну Марковичу Жоравницькому¹⁸⁶. Наступного року, через заборгованість, М. Жоравницький уступив війтівство гданським купцям Герману Гаку і Ганусу Воншоту¹⁸⁷, а вони майже відразу

¹⁷¹ Там само. – Спр. 26. – Арк. 989 зв.

¹⁷² Там само. – Спр. 60. – Арк. 1192 зв. – 1193 зв.

¹⁷³ Там само. – Спр. 66. – Арк. 1562–1563 зв.

¹⁷⁴ Там само. – Спр. 82. – Арк. 290 зв. – 291.

¹⁷⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 460. – Арк. 275 зв.; Спр. 29. – Арк. 182; Спр. 30. – Арк. 586 зв.; Спр. 31. – Арк. 466–467.

¹⁷⁶ Там само. – Спр. 39. – Арк. 334.

¹⁷⁷ Там само. – Спр. 70. – Арк. 607.

¹⁷⁸ Там само. – Спр. 75. – Арк. 71–272, 274–275; Спр. 76. – Арк. 190 зв., 975–975 зв; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 798; Спр. 17. – Арк. 754.

¹⁷⁹ Там само. – Спр. 141. – Арк. 32 зв. – 34.

¹⁸⁰ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 637 зв.

¹⁸¹ Там само. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 373 зв.

¹⁸² Там само. – Спр. 46. – Арк. 381–382.

¹⁸³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 254 зв., 327.

¹⁸⁴ Там само. – Спр. 459. – Арк. 302, 309, 373 зв., 418 зв.; Спр. 15. – Арк. 79, 184, 419 зв. – 420; Спр. 17. – Арк. 647 зв., 662–662 зв.; Спр. 18. – Арк. 562, 910; Спр. 25. – Арк. 438 зв. – 439.

¹⁸⁵ Там само. – Спр. 13. – Арк. 657 зв. – 659; Спр. 16. – Арк. 42, 219 зв.; Спр. 17. – Арк. 349 зв., 434 зв., 526; Спр. 18. – Арк. 337; Спр. 25. – Арк. 49 зв.

¹⁸⁶ Там само. – Спр. 34. – Арк. 80 зв. – 81. У квітні 1585 р. Ян Жоравницький заявив, що війтівство “за певным правом от Марка Жоравницкого держу от немалого часу” (Спр. 34. – Арк. 291).

¹⁸⁷ Там само. – Спр. 36. – Арк. 459 зв.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

заставили його за 9000 золотих Катерині Фальчевській Вацлавовій Подорецькій¹⁸⁸. Вацлав і Катерина Подорецькі (1591) уступили за таку ж суму війтівство кременецькому підкоморію Адаму Боговиту Козерадському, одруженому з донькою Катерини від першого шлюбу Марушею Козечанкою¹⁸⁹. Останній не довго “бавився” війтівством, бо в серпні 1592 р. позичив разом з дружиною у Григорія Колмовського 4000 золотих, перезаставивши йому війтівство¹⁹⁰. Г. Колмовський 2 листопада 1596 р. видав квит А. Боговиту у поверненні боргу і передав йому війтівство, а останній того ж дня позичив у луцького підкоморія Яна Харлинського 6000 золотих під перезаставу луцького війтівства¹⁹¹. У 1607 р. М. Жоравницький за 6000 золотих передав у заставу луцьке війтівство зведеному братові Михайлові Гулевичу¹⁹². У жовтні 1608 р. Катерина Подорецька через заборгованість Марка Жоравницького у 6000 золотих була введена у війтівство¹⁹³, яке відразу ж передала своєму синові від першого шлюбу Андрію Козиці¹⁹⁴. У 1611 р. М. Жоравницький заставив війтівство за 9000 золотих чоловікові своєї сестри Олександри Олександрові Петровичу Загоровському¹⁹⁵, який майже відразу віддав у оренду судові функції цього уряду Андрію Рачковському¹⁹⁶.

Час від часу війтівства продавали. Десять у 50-х роках XVI ст. Михайло Скуйбіда кременецьке війтівство “певною сумою пнзей первьшую войтовою кременецькую некую Целяровую с того войтовъства скупилъ”¹⁹⁷. Кілька разів предметом торгу ставало володимирське війтівство. Ще перед 1488 р. війтівство купив перший відомий володимирський війт Іван Луд¹⁹⁸. Великокнязівський привілей на війтівство Михайлові Васильовичу Дубницькому (1566) фактично передбачав його викуплення у Максима Івановича Лудовича за 1000 кіп грошів литовських¹⁹⁹, що у кілька етапів і було зроблено²⁰⁰. За таку ж суму син Михайла Андрій Дубницький продав війтівство (1599) Юрію Овлучимському²⁰¹. У 1626 р. Юрій Будзишевський продав за 8000 золотих

¹⁸⁸ Там само. – Спр. 37. – Арк. 28–33 зв., 96–96 зв.; Спр. 38. – Арк. 245 зв., 937–937 зв.

¹⁸⁹ Там само. – Спр. 40. – Арк. 278–278 зв.

¹⁹⁰ Там само. – Спр. 41. – Арк. 158 зв. – 160 зв., 189–193; Спр. 42. – Арк. 322–323 зв.

¹⁹¹ Там само. – Спр. 47. – Арк. 2/281 зв. – 283 зв., 292–296 зв., 858–858 зв. А. Боговита зазначив, що для викуплення війтівства він позичив 4000 золотих у Яна Харлинського, а потребуючи більше грошей, позичив у нього ще 2000 золотих, заставивши йому війтівство.

¹⁹² Там само. – Спр. 78. – Арк. 689–689 зв.

¹⁹³ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 716 зв. – 717.

¹⁹⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 88. – Арк. 95–96 зв.; Спр. 90. – Арк. 401, 1008; Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 19. – Арк. 484 зв., 500 зв.

¹⁹⁵ Там само. – Спр. 90. – Арк. 640 зв.

¹⁹⁶ Там само. – Арк. 1141 зв.

¹⁹⁷ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 38. – Л. 339 об.

¹⁹⁸ LM. – Knyga Nr. 3 (1440–1498). – Vilnius, 1998. – S. 79.

¹⁹⁹ LM. – Knyga Nr. 51. – S. 48.

²⁰⁰ ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 168 зв. – 169, 220–220 зв.

²⁰¹ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 202. – Л. 15 об. – 16. У 1614 р. Ю. Овлучимський вніс до володимирських земських книг дарчу на володимирське війтівство своєму зятю Юрієві Будзишевському, а король це підтвердив 7 листопада 1618 р. (РГАДА. – Ф. 389. –

війтівство володимирському старості Роману Гойському²⁰², який у 1633 р. за таку ж суму відпродав війтівство Юрію Ладі²⁰³. Останній у 1643 р. уже за 10 тисяч золотих продав його Станіславу Корчминському²⁰⁴.

Траплялося, що дану за війтівство суму не завжди вдавалося повернути. Каспор Радомита тримав війтівство в Озерянах від владика Феодосія в сумі 200 золотих, і у відповідному листі було зазначено, що у випадку відібрання війтівства владика повинен повернути цю суму. Однак владика, відібравши війтівство, гроші не віддав до смерті Каспора. Сини Каспора Андрій та Миколай через посередників Дмитра Козеку, Войтеха Русецького і Яна Негоцького просили владика вернути гроші та забрати листа. Владика “яко пань хрестиянський” повернув лише 60 золотих, а брати змушені були віддати листа.

Війти вели також активну фінансово-підприємницьку діяльність: позичали гроші і самі надавали позики, орендували/заставляли поселення, займалися спуском ставів і т. п. Позичання грошей війтами було звичною тогочасною практикою, правда, не зовсім безпечною, бо невчасне повернення взятої суми тягнуло за собою штраф, так звану “совитість” – тобто подвоєність взятого. Так було з горохівським війтом Омеляном Никифоровичем (1620), який, взявши у шляхтича Войтеха Станішевського 230 золотих і вчасно не віддавши, потрапив у штрафні санкції – “заклад и шкоди”²⁰⁵. У 1617 р. торчинський війт Якуб Ласький позичив у Павла Плонського і його дружини Катерини 350 золотих²⁰⁶, а в 1622 р. ще 250 золотих у Софії Шистовської²⁰⁷. Значно більшу суму – 2500 золотих у Полонії Павлової Гулевицької Воютинської позичив володимирський війт Юрій Будзишевський (1619)²⁰⁸. У 1620 р. олицький війт Ян Олексич позичив 340 золотих у Наума Шумського²⁰⁹. Позичав гроші і кременецький війт Федір Григорович Новоселецький. Разом із дружиною Ганною Семенівною (1579) він позичив у Федора Рудецького 120 кіп грошів литовських²¹⁰.

Найбільше напозичалися луцькі війти. У 1561 р. І. Я. Борзобагатий заборгував Малхеру Волбаху 2000 кіп грошів литовських і вчасно не віддав,

Оп. 1. – Кн. 209. – Л. 45 об. – 46 об.). Нагомість уже в 1616 р. Юрій Будзишевський віддав в оренду на 5 років війтівство Юрію Овлочимському (ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 324–325).

²⁰² Там само. – Спр. 60. – Арк. 1232–1236; AGAD. – МК. – Sygn. 175. – К. 50 v. – 51 v.

²⁰³ РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Кн. 214. – Л. 42 об. – 43; ЦДІАК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 348 зв. – 353; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 651–654 зв.; Спр. 72. – Арк. 694 зв.

²⁰⁴ Там само. – Спр. 78. – Арк. 1098–1102 зв.; РГАДА. – Ф. 389. – Кн. 214. – Л. 334 об.

²⁰⁵ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 116. – Арк. 317 зв.; Спр. 117. – Арк. 358 зв. – 360.

²⁰⁶ Там само. – Спр. 109. – Арк. 27–29.

²⁰⁷ Там само. – Спр. 131. – Арк. 128–131 зв.

²⁰⁸ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 53. – Арк. 844 зв. – 847.

²⁰⁹ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 127. – Арк. 937 зв. – 941.

²¹⁰ Там само. – Спр. 20. – Арк. 301 зв. – 302.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

потрапивши у “совитост”²¹¹. У травні 1565 р. І. Я. Борзобагатий позичив у маршалка і королівського писаря Яна Шимковича 1313 червоних золотих та зміцнив угоду заручним листом, згідно з яким у разі невчасного повернення грошей передбачалося, окрім штрафних санкцій, ув’язати позичкодавця у луцьке в’їтвство²¹². У березні 1580 р. Василь Красенський під запис позичив у гданського купця Г. Воншота 4400 золотих, а луцький староста О. Жоравницький, який доводився йому швагром, ручився за вчасне повернення боргу, а коли ні – то обіцяв, що він чи його нащадки заплатять його²¹³. Того ж дня ще одним записом В. Красенський позичив у Г. Воншота 8500 золотих, і знову гарантом виступив луцький староста²¹⁴. Того ж року В. Красенський позичив 1000 золотих у підляського стольника Станіслава Граєвського²¹⁵. У 1585 р. Я. Жоравницький позичив 200 золотих у Яна Малинського та 500 – у Януша Угриновського²¹⁶.

Чи не найбільше напозичався Марко Жоравницький. У 1586 р. в’їт позичив 300 кіп грошів литовських у ковельського єврея Мордухая Симчича – вчасно не віддав, але виручив його дядько Ян Жоравницький, який покритв борг єврею²¹⁷. Того ж року він позичив у берестейських євреїв Шаї та Песаха Нахимовичів 351 копу і 26,5 грошів – вчасно не віддав, і возний Фронц Бромірський зробив спробу ввести позичкодавців у с. Блудів, але на заваді знову став Ян Жоравницький²¹⁸. У 1601 р. наш герой позичив у Адама Буркацького 500 золотих, які вчасно не повернув²¹⁹. У 1602 р. Марко позичив у князя Юрія Михайловича Чорторийського 3800 золотих²²⁰. У 1603 р. М. Жоравницький позичив 2300 золотих у королівського секретаря Войтеха Бобеля – вчасно не повернув і попав у совитість та шкоди²²¹, а через небажання віддавати гроші позивався до королівського суду²²². Того ж року 1000 золотих в’їт позичив у Богдани з Угриновських Янової Ворониної – знову вчасно не повернув і попав під штрафні санкції, а борг зріс до 3000 золотих і 100 кіп грошів литовських, а ув’язати у свої маєтності не дозволяв²²³. У тому ж 1603 р. М. Жоравницький заборгував Яну Лібішевському 52 золотих – традиційно вчасно не віддав і заробив штрафні санкції, але віддавати і не думав²²⁴. Під час розгляду справи у Луцькому гроді староста Миколай

²¹¹ Там само. – Спр. 3. – Арк. 69 зв. – 70.

²¹² LM (1562–1566). – 47 – oji Teismų bylų knyga. – Vilnius, 2011. – S. 115–121.

²¹³ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 358 зв. – 359 зв.; Спр. 28. – Арк. 1013–1013 зв.

²¹⁴ Там само. – Спр. 21. – Арк. 360–362.

²¹⁵ Там само. – Арк. 355–357 зв.

²¹⁶ Там само. – Спр. 34. – Арк. 385–385 зв., 511–511 зв.

²¹⁷ Там само. – Спр. 35. – Арк. 498–499 зв.

²¹⁸ Там само. – Арк. 500–500 зв.

²¹⁹ Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 171 зв. – 174; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 811 зв.

²²⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 123 зв. – 124 зв.

²²¹ Там само. – Спр. 67. – Арк. 931 зв.

²²² Там само. – Спр. 70. – Арк. 173 зв. – 174.

²²³ Там само. – Спр. 68. – Арк. 267–268, 840–941, 1276 зв. – 1278; Спр. 70. – Арк. 160–161 зв.

²²⁴ Там само. – Спр. 67. – Арк. 796.

Семашко, незважаючи на всі хитрування позваного, став на бік Я. Лібішевського, і суд змусив позваного сплатити борг²²⁵. У 1604 р М. Жоравницький заборгував Овдотії Коптіївні Михайловії Кендзерській 1400 золотих і не допустив ув'язання в с. Підгайці²²⁶. У 1605 р. вїта викликали до Люблінського трибуналу через два боргові записи (сума не вказана) Раїні Красенській²²⁷. Того ж року М. Жоравницький не віддав вчасно 250 золотих Галшці з Бранських Станіславовій Олдаковській²²⁸. Наступного 1606 р. він заборгував Олександрові і Василю Зубцовським 2000 кіп грошів литовських, теж вчасно не віддав, і борг подвоївся. Позичкодавці через возних Федора Селицького і Михайла Поповського спробували ув'язатися у с. Підгайці і луцьке вїтівство, але безуспішно²²⁹. Це їм вдалося зробити у 1609 р., доплативши вїту 2500 золотих, але, уступаючи село, він наробив збитків: вирубав багато дерев, понищив господарські споруди, позабирав речі та худобу у селян²³⁰. У 1607 р. М. Жоравницький взяв у борг 100 золотих у Олександри Григорової Гулевичевої – вчасно не віддав, подвоївши заборгованість²³¹. Того ж року Марко позичив у луцького бурграбія Адама Ольшамовського 1500 золотих – за традицією вчасно не віддав, і возний М. Славогурський за рішенням суду зробив невдалу спробу ув'язати бурграбія у вїтівство, та не дозволив цього зробити лентвїт Олександр Бедерман²³². У 1608 р. Лаврентій Древинський позивав М. Жоравницького за борг 100 золотих, які позичив його брат Василь у батька позивача²³³. Того ж року вїт заборгував по 200 золотих Матіяшу Крогулецькому²³⁴ та Івану Гулевичу²³⁵. У 1609 р. М. Жоравницький взяв під запис у братів Івана і Богдана Гавсовичів Кукольських по 3000 золотих у кожного і, звичайно, “забув” вчасно віддати²³⁶. Так само вчинив зі львівським купцем Яковом Аведиком, якому заборгував 326 золотих, а через совитість отримав удвічі більший борг²³⁷.

Старався не відставати від М. Жоравницького і його племінник Андрій Загоровський. У 1622 р. він позичив у Овдотї Гулевичівни 1000 золотих²³⁸. У 1629 р. А. Загоровський позичив 480 золотих у Андрія Ласки під закладом такої ж суми та збитків²³⁹. Ще 400 золотих вїт позичив (1639) у Павла Заблоцького та його дружини Ядвіги з Боруцьких²⁴⁰. Двічі брав гроші

²²⁵ Там само. – Спр. 68. – Арк. 1183–1187.

²²⁶ Там само. – Спр. 70. – Арк. 132–132 зв.

²²⁷ Там само. – Спр. 75. – Арк. 76 зв.

²²⁸ Там само. – Арк. 149 зв.

²²⁹ Там само. – Спр. 76. – Арк. 473 зв. – 474 зв., 511 зв. – 512.

²³⁰ Там само. – Спр. 83. – Арк. 152 зв. – 153 зв., 154–158; Спр. 84. – Арк. 355 зв. – 356 зв.

²³¹ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 798–799.

²³² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 598 зв. – 599 зв.

²³³ Там само. – Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 812–812 зв.

²³⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 246.

²³⁵ Там само. – Арк. 1425 зв.

²³⁶ Там само. – Спр. 84. – Арк. 53 зв. – 54.

²³⁷ Там само. – Спр. 84. – Арк. 256; Спр. 85. – Арк. 57–58 зв.

²³⁸ Там само. – Спр. 127. – Арк. 7–8 зв.

²³⁹ Там само. – Спр. 168. – Арк. 633 зв. – 635.

²⁴⁰ Там само. – Спр. 221. – Арк. 27.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

А. Загоровський у 1642 р.: 4500 золотих у свого дядька Андрія Петровича Загоровського²⁴¹ та 2000 – у Гелени Порванецької Іванової Колпитовської²⁴².

У той же час відомі випадки, коли війти давали гроші у борг. Князь Юхим Корецький (1580) позичив у свого служебника корецького війта Томила Манцевича 800 кіп грошів литовських, заставивши за це на три роки с. Черницю. У випадку невчасного повернення село ще на три роки залишалося у розпорядженні війта²⁴³. Наступного року князь позичив у війта ще 1300 кіп грошів литовських, давши у заставу с. Русивль²⁴⁴. Той же князь у березні 1586 р. позичив у острозького війта Павла Малишевича Новоселецького 880 кіп грошів литовських²⁴⁵, а у травні ще 1000 кіп грошів, давши у заставу села Крилів, Бриків та Богданівщину²⁴⁶. Торчинський війт Ян Жерницький (1596) позичив луцькому біскупові Бернату Мацієвському 400 золотих²⁴⁷. Князь Григорій Друцький Любецький позичив у сокільського війта Михайла Рудовського 35 кіп грошів литовських, які повинен був повернути у 1591 р., але помер, не віддавши боргу. Війт у 1604 р. позивався до дітей князя, виставивши штрафні санкції у сумі 100 кіп грошів литовських. Умоцований позваних Григорій Черник доводив, що згідно з коронним правом, якщо позивач так довго не звертався до суду, а борговий лист не облятував у гроді і не був впродовж року перенесений до земського суду, то втрачає право поминатися боргу, а поза тим його підзахисного викликано до неналежного суду (мається на увазі, що викликати потрібно було до земського суду). Натомість умоцований війта Юзеф Гуляницький доводив, що згідно з волинським правом його підопічний не зобов'язаний був цього робити, покликаючись на сьомий артикул сьомого розділу Литовського статуту (цікаво, що артикул цього розділу відповідає не Другому, а Третьому статуту). Суд фактично став на бік позваних, відправивши позивача до належного (тобто земського) суду²⁴⁸. Станіслав Семашко (1618) позичив у олицького війта Яна Олексича 35 золотих²⁴⁹. Волинський хорунжий Григорій Гулевич з дружиною Магдаленою Дахновною позичили (1585) у володимирського війта Михайла Дубницького 400 золотих, заставивши свій маєток Ківерці²⁵⁰. Інший володимирський війт Юрій Будзишевський (1619) позичив 2000 золотих Яну і Миколаю Рафицьким²⁵¹. Позичали війти гроші і власним родичам. Володимирський війт Юрій Лада (1635) надав під запис 400 червоних золотих брату Петрові, який їх вчасно не віддав і потрапив під штрафні санкції²⁵². Вище

²⁴¹ Там само. – Спр. 244. – Арк. 1024 зв. – 1026.

²⁴² Там само. – Спр. 255. – Арк. 718.

²⁴³ Там само. – Спр. 21. – Арк. 435 зв. – 437 зв.

²⁴⁴ Там само. – Спр. 26. – Арк. 900 зв. – 901.

²⁴⁵ Там само. – Спр. 35. – Арк. 295 зв.

²⁴⁶ Там само. – Арк. 473 зв.; Спр. 36. – Арк. 174 зв. – 181.

²⁴⁷ Там само. – Спр. 47/II. – Арк. 137 зв. – 138.

²⁴⁸ Там само. – Спр. 71. – Арк. 141 зв. – 144 зв.

²⁴⁹ Там само. – Спр. 127. – Арк. 1221.

²⁵⁰ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 86, 402–406.

²⁵¹ Там само. – Спр. 53. – Арк. 1126–1127 зв.

²⁵² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 197. – Арк. 699.

мовилося, що луцький вїт Марко Жоравницький досить часто позичав гроші, але джерела свідчать, що він також і надавав позики. У 1602 р. князь Юрій Михайлович Чорторийський позичив у нього 3800 золотих²⁵³, а у 1605 р. Лаврентій Древинський зробив невдалу спробу віддати вїтові 650 золотих²⁵⁴. Кілька разів надавав позики ще один луцький вїт – Андрій Загоровський. У 1628 р. А. Загоровський поминався у Домініка Шанявського, пріора луцького конвенту Панни Марії, повернення боргу у 4000 золотих, взятих у нього ще попереднім пріором Яцеком Любонським²⁵⁵. Боржниками у А. Загоровського (1642) були дружина та брати луцького ключника Яна Станішевського, який ще 1636 р. позичив у вїта 300 золотих і помер у 1640 р., не повернувши боргу²⁵⁶. У 1645 р. вїт позичив 5000 золотих Кіліяну Вілгорському²⁵⁷. Зробив спробу А. Загоровський (1643) повернути собі борг у дітей Максима Хом'яка, який позичив 8000 золотих ще у його батька – Олександра Загоровського²⁵⁸.

Не уникали вїти підприємницької діяльності. Острозький вїт Павло Малишевич Новоселецький (1575) орендував у Андрія Ходкевича спуск березького ставу на р. Ківі²⁵⁹, а від князя Юхима Корецького (1582) отримав у держання містечко Межиріч з селами²⁶⁰. Той же вїт (1592) купив у Михеля Хейзаровича 5 лаштів і 5 бочок поташу і допровадив на склад до Корця для подальшого перепродування²⁶¹. У 1592 р. вїт Муравиці Яцко Мелешкович орендував збирання шосу з Муравиці та Дорогостаїв з присілками²⁶². Старокостянтинівський вїт Сергій Скрага двічі орендував збір чопового у Волинському воєводстві: 1593 р. у Богуша Гораїна за 4100 золотих²⁶³, а 1597 р. у Миколая Семашка за 8000 золотих²⁶⁴. Олицький вїт Ян Олексич у 1622 р. орендував спуск торговицького ставу у князя Самійла Корецького²⁶⁵.

Небайдужим до підробітків був володимирський вїт М. Дубницький. Більше двох років (1569) він тримав у заставі від єпископа Феодосія с. Хрипаличі²⁶⁶. У 1570 р. вїт заставив міщанинові Василю Каплі належне йому право збирати “плечка” на ринку²⁶⁷, а в 1573 р. Ждану Коїленському та його дружині Ганні Хрінницькій за 20 кіп грошів литовських надав в оренду “половину плечок доходу свого войтовского, который здавна на войтовство

²⁵³ Там само. – Спр. 65. – Арк. 123–124 зв.

²⁵⁴ Там само. – Спр. 75. – Арк. 258, 349–349 зв.

²⁵⁵ Там само. – Спр. 162. – Арк. 507–509.

²⁵⁶ Там само. – Спр. 231. – Арк. 265 зв. – 267 зв.

²⁵⁷ Там само. – Спр. 244. – Арк. 1101–1104 зв.

²⁵⁸ Там само. – Спр. 234. – Арк. 551–551 зв.

²⁵⁹ Там само. – Спр. 15. – Арк. 134–135.

²⁶⁰ Там само. – Спр. 26. – Арк. 580 зв. – 581 зв.

²⁶¹ Там само. – Спр. 40. – Арк. 237 зв. – 239 зв.

²⁶² Там само. – Арк. 279 зв. – 280 зв.; Спр. 42. – Арк. 95–96.

²⁶³ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 503–504 зв.

²⁶⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 231 зв.

²⁶⁵ Там само. – Спр. 132. – Арк. 950.

²⁶⁶ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 165.

²⁶⁷ Там само. – Спр. 5. – Арк. 99–99 зв. – “абы мясо плечка на рынку на себе брал и иншие позитки его вживал, которые деи пан войт тому Капли до певного часу в некоторой суме заставил”.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

приходить так з резников местских яко и с чиих колвек откол на мене и жону мою тот доход мял так з быдла великого и малого яко теж и с полтей мяса приходить ничего на себе особно не выймуючи ани зоставуючи”²⁶⁸. У 1581 р. М. Дубницький здав в оренду замковим слугам свій став на Зап’ятницькому передмісті²⁶⁹. Кременецький війт Андрій Мисловський (1636) віддав на три роки за 2000 золотих в оренду с. Новосілки, належне до війтівства, Маркові Гуляницькому²⁷⁰, а наступного року позичив у нього таку ж суму, заставивши на рік війтівство. У 1638 р. А. Мисловський, не віддавши грошей, “вибив” М. Гуляницького з посесії села і війтівства, через що потрапив під штрафні санкції, обумовлені в договорі, – 5000 золотих. 9 років між ними тривала судова тяганина, в підсумку якої А. Мисловський отримав баніцію і помер, не віддавши грошей, що спонукало М. Гуляницького позиватися до дружини покійного Єви з Підгороденських, яка успадкувала с. Новосілки²⁷¹.

Не забували про матеріальне і луцькі війти. У 1561 р. І. Я. Борзобогатий уклав угоду з господарським маршалком Петром Кирдесем Мильським на виготовлення у його пущах 200 лаштів попелу, але зумів виробити лише 115, “бо болшь лесу не было”²⁷². Того ж року війт у берездівських та хлапотинських лісах княгині Беати Острозької випалив 200 лаштів попелу, який княгиня своїм коштом мала доправити до р. Буг²⁷³. У 1562 р. він взяв у великого князя в оренду митну комору в Луцьку²⁷⁴, а луцькому єврею Мошесевичу віддав у оренду комору в Дубровиці²⁷⁵. Того ж року він разом з племінником Іваном Олехновичем, за угодою з королівським справцею Ганускопом, мав поставити до Гданська 600 лаштів жита (по 19 золотих за лашт), 100 лаштів пшениці (по 28 золотих за лашт), раніше заборгований 91 лашт попелу²⁷⁶. На Матвія Малинського скаржилася Федора Дзялинська за невиконання ним обіцянки доставити до Устилуга 15 лаштів попелу для відправки у Гданськ²⁷⁷. М. Жоравницький орендував (1610) у Михайла Янушовича Гулевича і його дружини Ганни Коритенської с. Вовниці²⁷⁸. Один з документів проливає світло на підприємницьку діяльність О. Загоровського, який, будучи власником шпихліра, очевидно, активно займався доставкою і сплавом до Гданська зерна, поташу, попелу, клепок і т. п. У 1612 р. Олександр Кисилевич Дорогиницький винайняв у війта судно (шкуту), яку мав повернути в Устилузі “на берегу под штихлиром” війта “под закладомъ тисечи золотых полских и под нагороженем шкод голым словом ошацовыних”²⁷⁹. Ксьондз луцького

²⁶⁸ Там само. – Спр. 7а. – Арк. 204. Ж. Коїленський повторив цю оренду в 1577 р. (Там само. – Спр. 10. – Арк. 22–22 зв.).

²⁶⁹ Там само. – Спр. 14. – Арк. 215 зв.

²⁷⁰ Там само. – Ф. 22. – Оп. 1. – Спр. 49. – Арк. 372 зв. – 373 зв.

²⁷¹ Там само. – Спр. 49. – Арк. 374 зв. – 375.

²⁷² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 63 зв.

²⁷³ Там само. – Арк. 64.

²⁷⁴ Там само. – Арк. 78.

²⁷⁵ Там само. – Арк. 161–161 зв.

²⁷⁶ Там само. – Арк. 32 зв.

²⁷⁷ Там само. – Спр. 16. – Арк. 42.

²⁷⁸ Там само. – Спр. 88. – Арк. 926 зв. – 927.

²⁷⁹ Там само. – Спр. 98. – Арк. 657 зв.

домініканського монастиря Олександр Засць від себе і від ксьондза Домініка Шанявського (1628) скаржився на А. Загоровського, який з орендованого у домініканців гаю і запустів брав більше, ніж було домовлено, дров і продав їх у Луцьку²⁸⁰, натомість вїт з дружиною Федорою Гулевичівною Воютинською оскаржували Д. Шанявського і братію за невіддачу позичених 4000 золотих²⁸¹. Того ж року А. Загоровський за 4000 золотих взяв у заставу в луцьких єзуїтів села Коршів та Верб'яїв²⁸².

Історики загалом схильні вважати вїта чужорідним вкрапленням у міську громаду, і для цього є вагомі підстави. Значна прибутковість цього уряду приваблювала до нього шляхту²⁸³, яка навіть робила спроби законодавчо закріпити його за собою²⁸⁴. Сама особа вїта-шляхтича у міському середовищі певною мірою ставила його поза/над громадою, на яку вїт дивився зверхньо, а сама громада цікавила його як об'єкт, що приносив прибутки. Тобто вїтівство було певною синекурою, яка давала непоганий зиск при мінімальних зусиллях. В. Антонович зауважував, що “посада міського вїта поєднувала у собі два різних значення: в силу одного з них вїт набував земельну власність і ставав у ряди служилого стану – зем'ян [...], в силу іншого значення вїт був представником міщанського стану і його суддею у справах кримінальних”²⁸⁵. На думку З. Кописького, незважаючи на певну відчуженість, вїт, якого присяга зобов'язувала сприяти благополуччю міста, був усе-таки частиною міської громади²⁸⁶. Видається, що більш зважено висловився Ю. Бардах, який вважав, що вїт був специфічним міським урядником, який діяв в інтересах монарха та контролював міське самоврядування²⁸⁷.

Вїти розглядали вїтівство як певний капітал, який можна орендувати, заставити чи продати. Орендували рідше, частіше передавали у заставу/держання. Особливо часто це відбувалося у другій половині XVI – на початку XVII ст. Державці вїтівства на своїх урядах могли перебувати від кількох днів до багатьох років. У кількох випадках вїтівство перебувало у руках жінок. Такі випадки відомі і дослідникам білоруських міст²⁸⁸. Інколи особа, що отримувала вїтівство, сама виконувала судово-врядові функції та збирала прибутки з “пожитків”, але здебільшого судові повноваження перекладалися на лентвїтів, які отримували посаду як плату за службу чи орендували її, а прибутки з нерухомості віддавали в оренду/заставу, зокрема і

²⁸⁰ Там само. – Спр. 158. – Арк. 341 зв. – 342 зв., 361 зв., 926.

²⁸¹ Там само. – Арк. 399.

²⁸² Там само. – Спр. 163. – Арк. 114–115.

²⁸³ *Jarmolik W. Rozwój niemieckiego prawa miejskiego...* – S. 35–37; *Zientara B. Odpowiedź referenta.* – S. 310.

²⁸⁴ *Volumina Constitutionum.* – Warszawa, 2008. – Т. II. – Vol. 2. – S. 345–346 (1607 p.); 2010. – Т. III. – Vol. 1. – S. 267 (1620 p.).

²⁸⁵ *Антонович В. Предисловие // АЮЗР.* – Ч. V. – Т. 1. – С. 27. Див. спостереження: *Załęska M. Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu (Studium historyczno-prawne).* – Warszawa, 2005. – S. 65.

²⁸⁶ *Копыцкий З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.* – Минск, 1975. – С. 94.

²⁸⁷ *Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie.* – Poznań, 1988. – S. 105–106.

²⁸⁸ *Стрэнкоўскі С. П. Гарадское самакіраванне на тэрыторыі Беларусі (канец XIV – XVIII ст.).* – Мінск, 2013. – Ч. 1. – С. 280.

Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII ст.

евреям. Зрештою, відомі випадки, коли особи, що отримали у заставу війтівство, надавали його судово-врядові функції в оренду іншим, як це було в Луцьку у випадку з Матеєм Суським та Андрієм Рачковським. Часта зміна війтів не сприяла нормальному функціонуванню міських органів влади, хоча вже сама наявність війта, з тим набором прав, що були у нього, суттєво обмежувала міське самоврядування²⁸⁹.

Ступінь зловживання владою як діничних, так і державців війтів значною мірою залежав від особи війта. Хоча ідеальних війтів не було, то все ж окремі з них за певних умов обстоювали міські інтереси, що було радше винятками, ніж правилом. Владний і сильний війт був до певної міри небезпечним для міщан. З іншого боку, хоч як це дивно, міщани воліли мати сильного війта, що видно зі спроби утвердитися на цій посаді в Луцьку. М. Лисаковського (1566), коли міщани заявили: “хто будет дужший, того мы будемъ послушни”²⁹⁰. Для звичайних міщан великої різниці між діничним і недіничним війтом, мабуть, не було, позаяк реальну владу мали і ті, і другі. Щоправда, відомі випадки, коли при розгляді судової справи війт-орендар залучав діничного війта. Так було 10 листопада 1584 р., коли луцьке війтівство перебувало в оренді у Миколая Гидзинського – при розгляді справи про видачу втікача на суд зібралися “пан Марко Жоравницький яко войтъ дедичный, маючи при себе на тот чась ихъ милость пна Яна Жоравницкого, стрья своего, и пна Миколая Кгидзинского, на тот чась держачого войтовства луцкого, к тому бурмистра, радець и лавников, судъ зупольный местьский”²⁹¹.

Те, що впродовж XV – першої половини XVII ст. міські громади не спромоглися викупити війтівство, як це бувало в інших королівських містах, або суттєво обмежити його повноваження²⁹², свідчить про певну їхню слабкість²⁹³. Міська рада та лава перебували у значній залежності від діничного війта та тих, кому він передавав свої повноваження. У той же час настійливі прагнення міщан відстояти свої права у боротьбі з війтами свідчили про силу і відпірність міської громади, зростання правової культури і ширше – правосвідомості міщан.

Андрій Заяць (Львів). **Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII століття**

У статті досліджено час появи інституту війтівства на території Волині. Проаналізовано специфіку надання функцій війтівства у королівських містах та призначення війтів у приватних. Розглянуто основні функції війтів, на окремих прикладах вдалося визначити вартість війтівств у різних містах та їхню дохідність. Орієнтовно визначено соціальну та національну приналежність війтів. Війтівство розглядалося

²⁸⁹ *Błaszczak G.* Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności. 1492–1569. – Poznań, 2002. – S. 180.

²⁹⁰ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 24 зв.; АЮЗР. – К., 1911. – Ч. VIII. – Т. 6. – С. 169.

²⁹¹ ЦДІАК. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 1176 зв.

²⁹² Див. для порівняння, як відбувався цей процес у Любліні: *Myśliński K.* Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie. 1317–1504. – Lublin, 1962. – S. 45–61, 96–137.

²⁹³ Певна спроба викупити війтівство у Володимирі і обрати власного війта проговорювалася у Володимирі у 1570 р. (ЦДІАК. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 21–21 зв.).

його власниками як капітал, з яким можна було проводити фінансові операції. З'ясовано, що основною формою передачі вйтівства були застави, які тривали від кількох місяців до кількох років, але неодноразово вйтівства продавалися. Досить часто судово-врядові функції вйті перекладали на лентвійтів, а прибутки від нерухомості здавали в оренду. Вйті активно займалися підприємницькою діяльністю. Спадковість вйтівства надавала його власникам особливу роль в управлінні/самоврядуванні міста, що посилювалося шляхетським статусом вйтів. З особливою виразністю це проявилось у першій половині XVII ст., хоча, з іншого боку, тиск вйтів на міську громаду сприяв її консолідації.

Ключові слова: вйт, ландвійт, місто, міщанство, оренди, застави.

Andrii Zaiats (Lviv). **Reeves in the Volhynian Towns of the Sixteenth and the first half of the Seventeenth Centuries**

The article examines the founding of the reeveships in the Volhynian lands and specifics of the granting of this form of government in royal cities or their appointment in private towns. The main duties of reeves are considered by the presentation of several examples. It was possible to determine the cost of a reeve's position in different cities and profitability of this position. The author has approximately determined the social and national affiliations of the reeves. A position of a reeve was treated by its owners as a source of wealth with which it was possible to carry out financial transactions. The main form of payment by a reeve was a pledge which could last from several months to several years. The governorship of a reeve was also repeatedly sold; judicial and administrative functions were often transferred to landreeves. Reeves were engaged also in entrepreneurship. The inheritance of reeves usually gave their owners a special role in the administration or self-government of a town. This fact became more influential, especially in the first half of the seventeenth century, because reeves belonged to the gentry. However, the pressure of reeves on the town's community caused its consolidation.

Keywords: reeve, landreeve, town, burgher, lease, pledge.

Марина КРАВЕЦЬ (Торонто), Віра ЧЕНЦОВА (Оксфорд)

**СУЛТАН ВІДПОВІДАЄ КОЗАКАМ:
ДО ІСТОРІЇ ДВОХ ГРАМОТ МЕГМЕДА ІV ДО БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1650–1651)¹**

1. Грамота султана Мегмеда ІV Богданові Хмельницькому 1651 р.

“Турецькі акти до Хмельниччини мають «*sua fata*»”, – писав колись Омелян Прицак про збережені султанські грамоти, адресовані запорозькому гетьману Богданові Хмельницькому, та про вчених, які вважали себе щасливими першовідкривачами цих унікальних документів². Вивчення зв’язків Хмельницького з Османською імперією завжди було надзвичайно важливим для розуміння зовнішньої політики гетьмана та долі українських земель, оскільки, як неодноразово відзначалося у дослідженнях, прийняття підданства султана було альтернативою переходу Війська Запорозького “під високу руку” московського царя³. Боротьба з військами Речі Посполитої змушувала гетьмана шукати могутнього протектора, а у цій ролі тоді могли виступати або Москва, або Порта. Чи не найважливішим початком вивчення дипломатичних контактів гетьмана із султанським двором стали виявлення та публікація грамоти султана Мегмеда ІV, адресованої Хмельницькому і датованої першою декадою місяця ребію-ль-еввеля 1061 р. гіджри (22 лютого – 3 березня 1651 року н. ст.)⁴.

У грамоті повідомлялося, що лист від Хмельницького було отримано й перекладено; висловлювалося задоволення з приводу договору, укладеного між гетьманом і кримським ханом (васалом Порти), і зазначалося, що султан

¹ За цінні консультації автори складають подяку Е. Бірнбауму, Н. Ватену, Є. Б. Долгову, Д. Колодзейчику, Д. О. Коробейникову, К. О. Кочегарову, Д. О. Морозову, Є. Є. Ричаловському, А. Дж. Рідлаєру, М. Субтельній, Л. В. Татаренко, Л. О. Тимошиній, Ф. Яша. Ми особливо вдячні В. Остапчуку та Я. О. Федоруку за повсякчасну допомогу у написанні та редагуванні статті, а також В. Л. Кавуннику за переклад частини статті з російської мови.

² Прицак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Мюнхен, 1948. – Т. 156. – С. 147, прим. 1.

³ Про історіографію питання див.: Федорук Я. О. Невідома стаття Івана Крип’якевича про українсько-турецькі взаємини 1648–1657 років // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 101–110.

⁴ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–440, факсиміле (вклене після с. 440). Перевидання без літографічного зображення: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – К., 1897. – Т. 2. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – № 12. – С. 585–590.

надіслав ханові наказ захищати Військо Запорозьке від поляків. На знак султанської милості, гетьманові було надіслано почесне парчеве вбрання (*hıl'at*), і грамота заохочувала Хмельницького одразу одягти його як свідчення свого “непохитного підданства” (*qulluq*⁵, дослівно “рабство”) і “прагнення наблизитися до нашого Щасливого Порогу” (*asitāne'-i sa'ādet-āṣiyānımıza teṣebbüs eyleyüb*). Гетьман мав прислати своїх послів, людей гідних та поважних, для отримання, на його прохання, *агднаме* (*'ahdnāme-i hümayun*, дослівно, “імперський клятвений лист”), подібного до тих, які даються “іншим християнським суверенним правителям” (*sāyir mülük-i naṣārā*).

Остання фраза натякає на тогочасне розуміння Портою своїх стосунків з Військом Запорозьким. Потенційні васали підпадали під категорію східноєвропейських і центральноєвропейських християнських держав, у певній мірі залежних від Османської імперії, хоча за рівнем, умовами та тривалістю залежності окремі держави значно відрізнялися між собою. Їхні відносини з імперією-сюзереном часто узаконювалися та регулювалися за допомогою *агднаме*, які функціонували як політичні договори з певною мірою обопільності⁶. Хоча існував визначений набір вимог і обов'язків до населення християнських країн під протекцією Османської імперії (данина, військова допомога, присутність військ або адміністративних представників Порти тощо), їх повного і повсюдного виконання, як виглядає, не вимагалось⁷. Дана стаття зосереджується на дворічному періоді (1650–1651) пошуків нової зовнішньополітичної орієнтації для Війська Запорозького і спроб гетьмана Хмельницького встановити максимально сприятливі для себе і війська васальні стосунки з Османською імперією, а також на документальних свідченнях цього процесу (султанські грамоти та збірник османської дипломатичної кореспонденції).

Уперше документ, який тоді зберігався у фонді Польської Коронної метрики Московського головного архіву Міністерства закордонних справ (рос.: МГАМИД), завдяки директорів архіву князю М. А. Оболенському привернув увагу упорядників серії “Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов” (пізніше – “Памятников, изданных Киевской комиссией...”) і був надрукований у додатку до першого видання третього тому документів, виданого у 1852 р. Для перекладу тексту упорядники звернулися до відомого австрійського фахівця з історії Османської імперії

⁵ Тут і далі слова та вирази, які цитуються із султанських грамот і їхніх копій, подаються у повній транскрипції латиницею, а всі інші османські й турецькі терміни – відповідно до сучасної турецької орфографії, з незначними змінами.

⁶ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Centuries): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. – Leiden, 2000. – S. 6–7; *idem.* What is Inside and What is Outside? Tributary States in Ottoman Politics // *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* / Ed. by G. Kármán, L. Kunčević. – Leiden; Boston, 2013. – P. 421–431; *Panaite V.* The Legal and Political Status of Wallachia and Moldavia in Relations to the Ottoman Empire // *Ibidem.* – P. 38–42.

⁷ *Kołodziejczyk D.* What is Inside and What is Outside? – P. 429–430; *Григор'єва Т. Ю.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка: умови та церемоніал його визнання // ЗНТШ. – Львів, 2017. – Т. 270: Праці Історично-філософської секції. – С. 449–451.

Йозефа фон Гаммера-Пургшталя, який також був членом комісії⁸. Його переклад французькою мовою було надруковано разом із польським перекладом грамоти середини XVII ст., виправленим 1789 р. королівським перекладачем зі східних мов Антоніо Л. Круттою, та з чудовою літографією оригіналу документа в натуральному розмірі, яку було виготовлено у Відні під наглядом Гаммера-Пургшталя. У виданні грамоту було датовано груднем 1650 р., як і в польському перекладі⁹.

Документи Коронної метрики опинилися в Російській імперії 1795 р., коли вони були вивезені з Варшави спочатку до Вільна та Гродна, а потім до Петербурга після того, як у 1794 р., під час придушення польського повстання, війська під командуванням Суворова увійшли до польської столиці. Деякий час вивезені фонди зберігалися у III Департаменті правлячого Сенату та Колегії закордонних справ, а пізніше, в 1828 р., були перевезені з Петербурга до Москви¹⁰. Там варшавські документи влилися до архівних колекцій Міністерства юстиції та Московського архіву Колегії закордонних справ, звідки потрапили до Московського головного архіву Міністерства закордонних справ, сформованого у 1882 р. на основі фондів Московського архіву Колегії закордонних справ та Державного древлесховища хартій та рукописів¹¹. Князя М. А. Оболенського, відомого на той час історика, було щойно призначено на посаду директора архіву Міністерства закордонних справ, коли туди надійшла частина вивезених із Польщі документів. Знайдена поміж

⁸ Федорук Я. О. Загублена стаття Василя Дубровського “Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Яна Рипки)” // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 585.

⁹ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – Отд. III. – С. 436–440, факсиміле (вклеєне після с. 440). Перевидання без літографічного зображення: Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – Т. 2. – Отд. III. – № 12. – С. 585–590. У другому виданні “Памятников” зазначено деталі виявлення документа та його публікації: “Оригинал этой грамоты, писанный на турецком языке, с золоченым шифром султана, вместе с старинным польским ея переводом, был доставлен в Комиссию почетным ея членом, князем М. А. Оболенским, бывшим управляющим Московским Архивом Иностр[анных] дел. Французский же перевод сделан был, по просьбе Комиссии, известным ориенталистом бароном Иосифом фон-Гаммер-Пургшталем, под руководством которого исполнен был в Вене точный литографированный снимок с подлинной грамоты, приложенный к III тому «Памятников» в первом издании” (Памятники. – 2-е изд. – Т. 2. – С. 585–586).

¹⁰ Докладніше про долю варшавських архівних фондів в Російській імперії див.: Пташицкий С. Л. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – С. 12–20; Kennedy Grimsted P. (with the collabor. of I. Sulkowska-Kurasiowa). The “Lithuanian Metrica” in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. Including an annot. ed. of the 1887 Inventory comp. by Stanisław Ptaszycki. – Cambridge, Mass., 1984. – P. 17–33; Мицик Ю. А. “Козацький відділ” фонду “Архів коронний у Варшаві” АГАД // Історія і особистість історика: Зб. наук. праць, присвяч. 60-річчю ювілею проф. Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 55–56.

¹¹ Про дореволюційні архіви, які увійшли до складу Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА), див.: Автократова М. И., Буганов В. И. Сокровищница документов прошлого. – М., 1986. – С. 66; Центральный государственный архив древних актов: Путеводитель: В 4 т. – 2-е изд. – М., 2000. – Т. 1. – С. 22–28.

ними османська грамота здалася йому особливо важливою й була передана ним для перекладу та публікації в “Памятниках”¹².

Утім, перше дослідження цього важливого документа в контексті відносин Хмельницького з Портою було здійснено лише дещо пізніше М. І. Костомаровим. Завдяки сприянню нового директора архіву, також знаного історика барона Ф. А. Бюлера, який у 1873 р. замінив на цій посаді М. А. Оболенського, у фонді Польської Коронної метрики М. І. Костомарову вдалося віднайти, на його думку, сенсаційні матеріали і у 1878 р. опублікувати статтю “Богдан Хмельницький – данник Оттоманской Порты”¹³. Дослідник чомусь не взяв до уваги публікацію французького та польського перекладів у “Памятниках”, а натомість самостійно знайшов оригінал грамоти в одному із двох “картонів”, які тоді називалися “Відносини Польщі з Малоросією”. На думку вченого, в “картонах” опинилися документи зі “схриньки Хмельницького з паперами”, які потрапили до рук поляків-переможців після битви під Берестечком у червні 1651 р., а частково й ті, що їх пізніше передав польським урядовцям гетьман Павло Тетеря¹⁴. Оригінал султанської грамоти, зі змістом якої М. І. Костомаров міг ознайомитися за польським перекладом, що зберігався разом з нею, та інші документи “картонів” здалися вченому надзвичайно важливими, оскільки давали можливість висунути радикально

¹² Про видання самим М. А. Оболенським привезених з Польщі документів див.: *Пташицкий С. Л.* Описание книг и актов Литовской метрики. – С. 64.

¹³ *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // *Вестник Европы.* – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 806–817 (= *Костомаров Н. И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1904–1905 [репр.: The Hague, 1967]. – Кн. 5. – Т. 12. – С. 605–613). Важливість цієї публікації, яка дозволила дати нову оцінку дипломатії Хмельницького, не залишилася непоміченою сучасниками. О. Прицак вказав на популярний огляд віднайдених документів, що з’явився майже одразу після неї в польському часописі “Kłósy”: *Merczyng H.* Nowe dokumenta w sprawie stosunku Bohdana Chmielnickiego do Porty Ottomańskiej // *Kłósy: czasopismo illustrowane tygodniowe, poświęcone literaturze, nauce i sztuce.* – 1879. – Т. XXVIII. – N 725. – С. 335–336. Про значення статті М. І. Костомарова див. також: *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // *Кочубей Ю. М. В. В.* Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – С. 79–81 (= *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // *Східний світ.* – 1928. – № 5. – С. 176–179); *його ж.* Богдан Хмельницький і Туреччина // *Кочубей Ю. М. В. В.* Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – С. 260–267 (= *Дубровський В. В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // *Український історик.* – 1975. № 3–4 [47–48]. – С. 22–27).

¹⁴ *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты. – С. 817; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1996. – Т. IX. – Ч. I. – С. 134–137; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus’. – Edmonton; Toronto, 2005. – Vol. 9. – Bk. 1: The Cossack Age, 1650–1653. – P. 141–144; *Дубровський В. В.* Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки) // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 200–201, 207–208, 211–212. Різні дослідники згадують про захоплену в таборі Хмельницького “шкатулку”, “ларець” або “схриньку” з печаткою Війська Запорозького і документами, серед яких були і султанські грамоти. Це повідомлення походить з твору секретаря французького посольства П’єра Шевальє, який був добре обізнаний з подіями війни між козаками і королівськими військами: *Chevalier P.* Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne. – Paris, 1668. – P. 171–172 (“On trouva aussi la Cassette de Kmielniski où estoit le sceau de l’Armée Zaporouienne et diverses lettres du Grand Seigneur, du Grand Duc de Moscovie et du Prince de Transsilvanie”).

нову інтерпретацію діяльності Богдана Хмельницького, котрий, як виявилось, був зовсім не таким “промосковським” гетьманом, яким його раніше вважали. З польського тексту М. І. Костомаров зробив свій, дещо спрощений, переклад російською мовою, повторивши помилку польського перекладача, який зрозумів “початок місяця Ребіул Евеса 1061” в датуванні грамоти як грудень 1650 р.¹⁵

У тому самому фонді московського архіву грамоту султана Мегмеда IV побачив і П. М. Буцинський, котрий в опублікованому в 1882 р. дослідженні вказав на її тодішній шифр зберігання: Польська Коронна метрика, “Відносини Польщі з Малоросією”, зв’язка 1, “List od Sultan Mechmeta Cesarza Tur. do Chmielnickiego”. Він також переклав текст султанської грамоти російською мовою, скориставшись, подібно до М. І. Костомарова, польським перекладом, і ствердивши, що Хмельницький отримав грамоту наприкінці 1650 р.¹⁶

Інша рукописна копія польського перекладу середини XVII ст. збереглася в Курніцькій бібліотеці (Biblioteka Kórnicka) Польської Академії наук у фонді Державного воєводського архіву в Познані (№ 342, арк. 197–198), з тією самою датою – грудень 1650 р. Ця копія перекладу ввела в оману упорядників збірника “Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654”, які у 1965 р. опублікували польську версію листа султана Мегмеда разом з новим перекладом російською мовою, але не змогли ототожнити цей султанський лист з грамотою, відомою вже і за “Памятниками”, і за працями вчених XIX ст.¹⁷

Ні М. І. Костомаров, ні П. М. Буцинський не посилалися на публікацію султанської грамоти в “Памятниках” і, мабуть, не знали про неї. Проте майже в той самий час у 1886 р. факсиміле листа, вилучене з видання, було передане петербурзькому османісту В. Д. Смирнову власником цього факсиміле Е. Ф. Руккером¹⁸ за посередництвом видатного представника симферопольської інтелігенції І. І. Казаса¹⁹. За допомогою цієї літографії

¹⁵ Пізніше французька дослідниця Ш. Лемерсьє-Келькеже, некритично сприйнявши дату в польському перекладі, опублікованому в “Памятниках”, і в статті М. І. Костомарова, датувала султанську грамоту Хмельницькому груднем 1650 г., помилково вважаючи, що в березні 1651 р. гетьман отримав лише листа від великого візира з підтвердженням надання йому підданства: *Lemercier-Quelquejay Ch. Les relations entre la Porte ottomane et les Cosaques Zaporogues au milieu du XVIIe siècle: Une lettre inédite de Bohdan Hmelnickij au Padichah ottoman // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1970. – N 11/3. – P. 455–456.* Критичні зауваження щодо датування: *Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapı Sarayı: New Sources for the History of the Black Sea Basin // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. 6. – P. 516.*

¹⁶ *Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 123–124.*

¹⁷ *Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – № 140. – С. 373–376.*

¹⁸ Ініціали “Г. Руккера” в книжці В. Д. Смирнова встановлено за виданням: *Бобков В. В. Статистики Таврической губернии (XIX – начало XX века): Библиографический указатель. – Симферополь, 2004. – С. 201.*

¹⁹ І факсиміле, і навіть публікація перекладів султанської грамоти загадковим чином залишилися цілком поза увагою тогочасних дослідників, що з подивом констатував О. Прицак: “Це видання грамоти осталося довгий час невідоме українським і російським вченим. Ні Костомаров, ні Буцинський не знають його, і, найшовши інші польські копії

В. Д. Смирнов звірів переклади М. І. Костомарова та П. М. Будицького з оригінальним текстом, вказавши на суттєві неточності та, врешті, виправивши дату документа на кінець лютого 1651 р.²⁰. Найважливіше уточнення стосувалося розуміння вченими, які користувалися польським перекладом, начебто згаданої у грамоті згоди Хмельницького платити султанові данину “як інші християнські данники”. Насправді, як зазначив В. Д. Смирнов, ішлося про прохання гетьмана отримати “договірну грамоту [агдаме], аналогічну тим, які надаються іншим християнським царям”²¹. В. Д. Смирнов опублікував текст грамоти у своїй хрестоматії османських текстів, але без будь-яких коментарів чи пояснень. Ця публікація не привернула уваги інших дослідників і залишилася для них невідомою²².

Ще пізніше, вже після публікації “Памятников” і праці В. Д. Смирнова, світлина з факсиміле султанської грамоти потрапила до рук казанського тюрколога М. Ф. Катанова, який у 1894 р. переклав текст російською мовою, прочитавши дату як “в перших числах місяця Ребія-першого 1061 року”

цієї грамоти, кожен з них – незалежно від себе – потрактував свої нахідки як нові відкриття. Це прямо виглядає на анекдот, що В. Д. Смирнов, діставши у вісімдесятих рр. XIX [ст.] відбитку грамоти із «Памятников», не міг вже окреслити «где-то и кем-то» вона видана”. Див.: *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – С. 147, прим. 1. З іншого боку, М. С. Грушевський нарікав, що видання грамоти в “Памятниках” залишилося “цілком невідомим в орієнталістичній літературі” попри те, що “такий корифей туркології як Гаммер” відіграв ключову роль у його підготовці. Крім В. Д. Смирнова, М. С. Грушевський навів приклад німецького тюрколога Франца Бабінгера, який у своєму каталозі факсимільних видань османських грамот згадав літографію, опубліковану в “Памятниках”, лише з посиланням на В. Д. Смирнова: *Babinger F.* Ein Dutzend osmanischer Urkunden in Wiedergaben // *Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte* / Hrsg. F. Kraelitz, P. Wittek. – Wien, 1921. – Bd. 1. – S. 172; *Грушевський М. С.* З приводу листування Б. Хмельницького з Оттоманською Портою // *Україна*. – К., 1930. – Кн. 42. – № 7–8. – С. 6.

²⁰ *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 550–552 (= *Смирнов В. Д.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты. – М., 2005. – Т. 1: До начала XVIII века. – С. 395–396). Див. також: Образцовые произведения османской литературы в извлечениях и отрывках: С прил. факс. офиц. документов разных почерков / [Сост.] В. Д. Смирнов. – СПб., 1891. – С. хііі; *його ж.* Грамота султана Османа II-го семейству иудейки Киры // *Восточные заметки: Сб. статей и исследований профессоров и преподавателей Факультета Восточных Языков Императорского С.-Петербургского ун-та*. – СПб., 1895. – С. 36–37.

²¹ Ту ж саму помилку слідом за польським перекладачем повторили й видавці радянського часу в перекладі польського тексту: “Относительно же того, что вы просили у нашей светлейшей Порты и писали, что готовы дать все то, что дают другие наши христианские вассалы, то мы, узнав вашу благожелательность, искреннюю веру и добродетель, будем этим удовлетворены” (Документы об освободительной войне украинского народа... – С. 375).

²² Образцовые произведения... – С. 499–504. Тугра і текст даної грамоти (без *locatio*) були скопійовані – подібно до оригіналу, письмом *дивані* – кримськотатарським мурзою І. Бораганським, який на той час працював каліграфом при Міністерстві закордонних справ у Петербурзі. Більшість матеріалів літографованої хрестоматії були скопійовані його рукою: Там само. – С. XIV; *Бораганский Ильяс* (1852–1924). – Реж. доступу: <http://bioslovhist.spbu.ru/histschool/170-boraganskiy-il-yas.html>, 31.03.2018. Друге видання хрестоматії, що вийшло у 1903 р., тексту грамоти не містить.

гіджри, що відповідає кінцю лютого 1651 р. н. ст.²³ – замість правильнішого “перша декада місяця”, що відповідає кінцю лютого – початку березня 1651 р. н. ст. Однак цей переклад, що його віднайшов у фондах Національного архіву Республіки Татарстан казанський дослідник Є. Б. Долгов, було опубліковано лише в 1997 р.

Наукову публікацію тексту султанської грамоти з правильною датою і німецьким перекладом (щоправда, не за оригіналом, а за чорновим проектом) здійснив у 1930 р. чеський орієнталіст Ян Рипка. У т. зв. “геттінгенському кодексі”, рукописному збірнику дипломатичної кореспонденції османських султанів та найвищих урядовців, з бібліотеки Геттінгенського університету²⁴,

²³ Національний архів Республіки Татарстан. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 9685. – Арк. 6–8. Вид.: Долгов Е. Б. Из истории международных связей Турции и Украины в середине XVII века [Катанов Н. Ф. Грамота турецкого султана Мухаммеда IV гетману Войска Запорожского и всея Украины Богдану Хмельницкому февраля 1651 года] // Гасырлар авазы – Эхо веков. – 1997. – № 1/2. – С. 236–238 (із зображенням зовнішнього вигляду грамоти за фотографією, що зберігається у справі). Казанський дослідник Є. Б. Долгов у листі від 17 січня 2018 р. люб’язно повідомив авторам додаткову інформацію про опублікований ним переклад: “Дело № 9685 отложилось в Национальном архиве Республики Татарстан в фонде № 1 Канцелярии казанского губернатора в Цензурном столе за 1894 год под названием «Перевод грамоты 1651 г. турецкого султана Мухамеда IV гетману Малороссии Богдану Хмельницкому с приложением фотографического снимка с грамоты», лл. 5–9. Дело начинается с сообщения казанского отдельного цензора, профессора Казанского университета А. М. Осипова, казанскому губернатору П. А. Полторацкому от 28 июля 1894 г. о том, что старший чиновник особых поручений губернатора П. Э. Янишевский передал ему фотографический снимок с письма Мухамеда IV. По поручению цензора А. М. Осипова перевод документа был осуществлен известным востоковедом, профессором Казанского университета Н. Ф. Катановым (л. 5). Далее помещены машинописный перевод Н. Ф. Катанова (л. 6–7) и прекрасный фотоснимок султанской грамоты 1651 г. (л. 8). Последний лист (л. 9) представляет собой «отпуск» П. Э. Янишевского цензору А. М. Осипову о том, что он возвращает ему вышеперечисленные материалы. Какие-либо другие сведения (откуда, в каком виде и для какой цели поступил фотодокумент в канцелярию казанского губернатора) в деле отсутствуют”. Поки що неясно, що спонукало губернатора зацікавитися перекладом султанської грамоти, текст якої попередньо було вже опубліковано французькою, польською та російською мовами. Ця інтригуюча історія ще чекає на подальше дослідження. Чорно-біла фотографія літографії грамоти Мегмеда IV с тупрою, розмальованою золотою фарбою, була й у казанського історика-сходознавця І. Ф. Готвальда (I. M. E. Gottwaldt), який також зацікавився османським текстом. Див.: Катанов Н. Ф. Императорского Казанского Университета почетный член, профессор и библиотекарь Иосиф Федорович Готвальд. – Казань, 1900. – С. 214 (№ 25), 236 (№ 126). В архіві І. Ф. Готвальда, який був описаний М. Ф. Катановим і нині знаходиться у Відділі рукописів та рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. І. Лобачевського Казанського (Приволзького) федерального університету (КФУ. НБЛ. ВРРК), крім світлини, збереглися дві рукописні арабографічні транскрипції цієї грамоти: перша виконана досвідченим копіїстом у стилі *ma'lik*, а друга – менш упевненою рукою, ймовірно самим І. Ф. Готвальдом: КФУ. НБЛ. ВРРК. – Спр. 24. – Готв. Р. – Арк. 1, 2–2а; Спр. 1349 т. – Арк. 1–1 зв.

²⁴ Pertsch W. Turc. 29 (orient. 156) // Die Handschriften in Göttingen / Hrsg. W. Meyer. – Berlin, 1894. – Bd. 3: Universitätsbibliothek. Nachlässe von Gelehrten, Orientalische Handschriften. Handschriften im Besitz von Instituten und Behörden. – S. 484–485. Нині бібліотека Геттінгенського університету входить до складу Нижньосаксонської земельної та університетської бібліотеки в Геттінгені (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen або SUB Göttingen). – Реж. доступу: <https://www.sub.uni-goettingen.de/sub-aktuell/>, 28.02.2018.

Рипка натрапив на копії декількох листів султана Мегмеда IV, що стосуються перемовин з гетьманом Богданом Хмельницьким²⁵. Введення цих документів до наукового обігу стало важливим кроком у вивченні стосунків Хмельницького з Портою. Першим документом, виданим Я. Рипкою, була копія султанського листа до гетьмана, датована 12 числом місяця шабана 1060 р. гіджри (10 серпня 1650 р. н. ст.) і визначена в заголовку як чернетка-проект, *язиладжак* (*yazılacaq*, “така, що має бути написана”)²⁶. Мова про неї йтиме далі. Наступною була опублікована копія, датована першою декадою ребію-льєвеля 1061 р. гіджри (22 лютого – 3 березня 1651 р. н. ст.); цю грамоту Я. Рипка слушно ототожнив з виданою в “Памятниках” і, послуговуючись зауваженнями В. Д. Смирнова, – з оригіналом і польським перекладом султанської грамоти, що їх бачили в московському архіві М. І. Костомаров та П. М. Буцинський²⁷.

Коли Я. Рипка почав працювати з матеріалами геттінгенського “копіярія”²⁸, оригіналу султанської грамоти 1651 р. в Москві вже не було. Фонд Коронної метрики вже в 1807 р. частинами почали повертати до Варшави, залишаючи в архіві лише документи, які мали стосунок до територій українських та білоруських земель. У 1923 р., після закінчення радянсько-польської війни, документи цього фонду були передані до Польщі згідно з укладеним у 1921 р. Ризьким договором. Разом із “картонами”, що їх М. І. Костомаров бачив у Москві, в архіві у Варшаві опинилася й султанська грамота, видана раніше в “Памятниках” у 1852 р. Про це знав М. С. Грушевський: у своїй рецензії на публікації Я. Рипки він закликав чеського вченого шукати в Польщі документи, які М. І. Костомаров та П. М. Буцинський бачили колись в московському архіві²⁹. І дійсно, султанська грамота 1651 р. була знайдена Зигмунтом Абрагамовичем у Варшаві в Головному архіві давніх актів

²⁵ Цікаві свідчення про цю важливу знахідку і підготовку публікацій про стосунки Хмельницького з Портою містяться в листуванні вченого з Тадеушем Ковальським: *Korespondencja Tadeusza Kowalskiego z Janem Rypką i Bedřichem Hroznym* / Opr. E. Dziurzyńska, M. Ďurčanský, P. Kodera. – Kraków, 2007. – S. 89, 93–97, 107–108, 110–114, 117–118, 130–131, 137–139, 147–149.

²⁶ *Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi* / Ed. M. Weingart, J. Dobiáš, M. Paulová. – Praha, 1928. – S. 346–350; резюме: *Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki*. – S. 482–498, документ: S. 348, 487–489 (з факсиміле; за рукописом Turc. 29, fol. 87 v. – 88).

²⁷ *Idem. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 485–486; *idem. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyčkyj* // *Archiv Orientální*. – 1930. – Vol. 2. – S. 262–273 (документ: S. 268–272 (з факсиміле; за рукописом Turc. 29, fol. 95v)). Див. також: *Грушевський М. С. З приводу листування...* – С. 420–421 (= Україна. – К., 1930. – Кн. 42. – № 7–8. – С. 5–6).

²⁸ За влучним виразом М. С. Грушевського: *Грушевський М. С. Історія України-Руси*. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1541.

²⁹ *Грушевський М. С. Рецензія М. С. Грушевського для часопису “Україна” на публікацію Я. Рипки документів з історії українсько-турецьких відносин (№ 24. 1930 р.)* // *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржасєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність*. – К., 1993. – С. 315 (= *Грушевський М. С. [Рец.:] J. Rypka. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyčkyj* [“*Archiv Orientální. Journal of the Czechoslovak Oriental Institute*”, Prague, vol. II, № 2, June 1930, s. 262–283] // *Грушевський М. С. Твори: У 50 т. – Т. 10. – Кн. 2. – С. 344–345*).

Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV...

(Archiwum Główne Akt Dawnych) у т. зв. “Козацькому відділі” (Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział “Kozackie”. – К. 42. – № 27; за сучасною нумерацією). Він ототожнив її із грамотою, факсиміле та переклади якої були опубліковані у “Памятниках”, і описав у своєму каталозі османських документів³⁰. Разом з грамотою зберігся також її польський переклад, який використовували М. І. Костомаров та П. М. Буцинський і який було видано разом із факсиміле в “Памятниках”.

Одним з перших на публікації Я. Рипкою геттінгенських копій 1650–1651 рр. та їхні досконалі переклади німецькою мовою звернув увагу М. С. Грушевський³¹. Ще перед тим, як він мав нагоду ознайомитися з опублікованими Я. Рипкою документами, він прагнув знайти у відомих йому перекладах султанської грамоти з лютого-березня 1651 р. і листів інших османських урядовців, які гетьман Хмельницький отримав у 1650 – на початку 1651 рр., підтвердження тогочасних звідомлень зі Стамбула про успішне завершення українсько-турецьких перемовин щодо підданства. Його розуміння змісту грамоти, “скільки можна його вилущити з сеї хмари орієнтальної красномовности”³², привело до висновку, що “формальне призначення України васальною державою Оттоманської імперії” відбулося на початку 1651 р.³³. Видання Я. Рипкою копій османських грамот до українського гетьмана, коментарі М. С. Грушевського та використання ним лютнево-березневої грамоти 1651 р. для доказу встановлення османського протекторату над Військом Запорозьким викликали в українській та світовій історіографії жваву полеміку щодо підданства Хмельницького османському султану. Спираючись на них, український сходознавець В. В. Дубровський критикував обережну позицію М. С. Грушевського і дійшов висновку, що гетьман уже у 1648 – на початку 1650-х років був васалом кримського хана, а після цього – султана³⁴.

³⁰ *Abrahamowicz Z.* Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. – Warszawa, 1959. – S. 330–331, N 344 (грамота описана зі старим шифром: AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – № 30); *Abrahamowicz Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III to the Porte (1651) // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1990. – Vol. XIV. – N 1–2. – P. 134–135. Як зазначив Ю. А. Мицик, до 300-річчя Переяславської ради копії деяких справ “Козацького відділу” були передані до Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАК). Сьогодні фотокопії оригіналу султанської грамоти та її польського перекладу зберігаються в ЦДІАК. – Ф. 1230. – Оп. 1. – № 102. Див.: *Мицик Ю. А.* “Козацький відділ”... – С. 56, 69.

³¹ *Грушевський М. С.* З приводу листування... – С. 418–422, 520–522 (= Україна. – К., 1930. – Кн. 42. – № 7–8. – С. 3–7); *Грушевський М. С.* Рецензія М. С. Грушевського для часопису “Україна” на публікацію Я. Рипки документів... – С. 314–316 (= *Грушевський М. С.* [Рец.:] *J. Rypka.* Weitere Beiträge // *Грушевський М. С.* Твори: У 50 т. – Т. 10. – Кн. 2. – С. 344–345, 483–484). Докладніше про роль публікацій Я. Рипки див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1539–1544; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Вк. 1. – P. 688–693; *Федорук Я. О.* Коментарі до статті: Іван Крип'якевич. Турецька політика Б. Хмельницького // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 187–195.

³² *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 136.

³³ Там само. – С. 54, 131–137; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Вк. 1. – P. 50, 137–144.

³⁴ *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини... // *Кочубей Ю. М.* В. В. Дубровський (1897–1966)... – С. 266 (= *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин

Жвава дискусія розгорнулася між О. Прицаком, який твердив, що Військо Запорозьке уклало торговий договір з Портою вже у 1648 р.³⁵, і З. Абрагамовичем, котрий вказував, що листування 1651 р. між султаном і гетьманом про надання останньому підданства заперечує існування попереднього договору³⁶. Полеміка, в основі якої лежать висловлені цими двома дослідниками спостереження, триває й донині. Позицію, близьку до позиції З. Абрагамовича, зайняв І. П. Крип'якевич ще в середині 1940-х рр. Історик вважав, що якби гетьман став підданим султана у 1651 р., то йому не треба було б продовжувати перемовини і знову починати переговори з цього самого приводу у 1653–1655 рр.³⁷ Ю. А. Мицик також дійшов висновку, що принаймні до березня 1653 р. Хмельницький не прийняв османського протекторату³⁸, і цю думку поділяє Б. М. Флоря³⁹. Врешті, В. С. Степанков доводить, що ідея протекторату була в принципі неприйнятна для Хмельницького, адже він

України та Туреччини... // Східний світ. – 1928. – № 5. – С. 173). Цей висновок було зроблено також і в опублікованому рефераті статті “Богдан Хмельницький і Туреччина”, і в її повнішій версії, чернетки якої збереглися в рукописі й публікуються Я. О. Федоруком у цьому випуску “Українського археографічного щорічника”: *Дубровський В. В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // *Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966)*... – С. 260–267 (= *Дубровський В. В.* Богдан Хмельницький і Туреччина // *Український історик*. – 1975. – № 3–4 (47–48). – С. 22–27); *його ж.* Богдан Хмельницький і Туреччина (З приводу статей проф. Я. Рипки) // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2018. – Вип. 21/22. – С. 193–252. У повній версії статті детально розглядаються погляди на підданство Хмельницького Порті, які існували в історіографії на той час. Про історіографію питання див.: *Федорук Я. О.* Загублена стаття Василя Дубровського... – С. 582–593; *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // *Київська старовина*. – 2001. – № 3. – С. 87–92.

³⁵ *Прицак О.* Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 року. – С. 143–160; *Pritsak O.* Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648) // *Oriens*. – Leiden, 1953. – Bd. 6. – S. 266–298; *Прицак О.* Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 177–192.

³⁶ *Abrahamowicz Z.* Comments on Three Letters by Khan Islam Gerey III... – P. 137–138. Ще раніше німецький славіст Е. Гьош піддав сумніву автентичність договору 1648 р. з огляду на нереалістично щедрі концесії і недостатність вірогідних джерел, які б підтверджували існування договору та його умови: *Hösch E.* Der türkisch-kosakische Vertrag von 1648 // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. – Berlin, 1980. – Bd. 27. – S. 235–243. Докладніше про дискусію див.: *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. – Львів, 1996. – Ч. I: 1654 рік. – С. 68, 71–73; *його ж.* Невідома стаття Івана Крип'якевича... – С. 103–104; *Sysyn F. E.* The Political Worlds of Bohdan Khmel'nyts'kyi // *Palaeoslavica*. – 2002. – Vol. X/2. – P. 199–201; *Степанков В.* Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 роках? // *Україна в Центрально-Східній Європі*. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 225–226.

³⁷ *Крип'якевич І. П.* Турецька політика Б. Хмельницького (Матеріали) // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 111–160 (Про султанську грамоту див.: с. 137, прим. 92, 138–139); *його ж.* Турецька політика Богдана Хмельницького // *Там само*. – С. 161–179; *Федорук Я. О.* Невідома стаття Івана Крип'якевича... – С. 101–110.

³⁸ *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. // *Международные отношения и государственные структуры в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе в IV–XVIII вв.* – Запорозьке, 1993. – С. 45; *його ж.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996. – С. 106.

³⁹ *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 103–104.

прагнув незалежності козацької держави⁴⁰. З іншого боку, Л. Д. Прицак пропонує, що султан надав Хмельницькому протекцію лютнево-березневою грамотою 1651 р., разом з якою, на думку дослідниці, могло бути надіслано – але пізніше втрачено – *агднаме* (яке вона тлумачить як “договір”)⁴¹. Т. В. Чухліб, спираючись на аналіз листування гетьмана із султанським двором у публікаціях О. Прицака і Л. Д. Прицак, погоджується з висновками М. С. Грушевського, що в березні 1651 р. Хмельницький формально став васалом султана⁴². Це заперечує В. Остапчук: проаналізувавши термінологію султанських грамот до Хмельницького у 1650–1655 рр., він дійшов висновку, що, попри регулярні згадки про підданство гетьмана султанові (*qulluq*, *‘ubūdiyyet*, дослівно “рабство”) починаючи з березня 1651 р., лише останню грамоту, видану у кінці липня – на початку серпня 1655 р., можна гіпотетично ідентифікувати як *агднаме*. В. Остапчук трактує його як одностороннє пожалування султаном “протекції”, формалізацію сюзеренно-васальних відносин між ним і гетьманом. Хоча грамота не визначає себе як *агднаме*, вона містить наказ гетьманові надіслати до Порти його *агднаме*, ймовірно, на підтвердження своєї згоди на остаточне полагодження підданства⁴³. Зі свого боку, Я. О. Федорук припускає, що перемовини про підданство могли бути успішно завершені, і вбачає у скупих відомостях про козацьке посольство до Стамбула наприкінці 1655 р. свідчення того, що гетьман-таки міг надіслати султанові своє підтвердження⁴⁴.

⁴⁰ Степанков В. Між Москвою і Стамбулом... – С. 226–227, 233; *його ж.* Проблема вибору протекції між Московською державою і Османською імперією у 1648–1654 роках // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005. – С. 26–27, 36.

⁴¹ Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – Харків, 2003. – С. 45, 127, 137–139; *її ж.* Грамота Мегмеда IV про протекторат над Богданом Хмельницьким з усім Військом Запорозьким // Східний світ. – 2005. – № 2. – С. 59–61; *її ж.* Prof. Omeljan Pritsak's Structural-Functional Theory Applied to the Ottoman-Cossack Treaty 1650–1651 // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak dönemi (1500–1800); Bildiriler / Naz. V. Melnik, M. Alpargu, Y. Öztürk, F. Turanlı, M. B. Çelik. – İstanbul, 2015. – P. 464.

⁴² Чухліб Т. В. Особливості турецької політики гетьмана Б. Хмельницького // Чорноморська минувшина: Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного ін-ту козацтва Ін-ту історії України НАН України. – Одеса, 2007. – Вип. 2. – С. 9–11; *його ж.* Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. – К., 2010. – С. 98–103; *його ж.* “Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю...”: Політичні відносини українських гетьманів з султаном Мегмедом IV Авджи // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9–10. – С. 96–98.

⁴³ Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648–1681 // The European Tributary States of the Ottoman Empire... – P. 133–134, 137–138. Можна припустити, що така вимога мала на меті привнести елемент обопільності до засадничо нерівних стосунків. Про обопільність у міжнародних угодах між Османською імперією та християнськими країнами – її сусідами див.: Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – S. 6–7.

⁴⁴ Fedoruk Y. Overcoming Historical Stereotypes and Analyzing Ukrainian Foreign Policy, 1655–57 // Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Edmonton; Торонто, 2010. – Vol. 9. – Bk. 2. – Pt. 2: The Cossack Age, 1654–1657. – P. xlv–xlvi; Федорук Я. О. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою у 1655 році // Хроніка 2000: Український

Дослідження тюркологів та фахівців з історії Хмельниччини, які ґрунтуються не лише на грамоті з “Памятників”, а й на опублікованих Я. Рипкою османських текстах та їхніх перекладах, а також на нових документах із різних архівів, насамперед стамбульського й московського⁴⁵, суттєво прискорили вивчення історії переговорів козацького гетьмана з Портою про підданство, але одночасно, хоч як це дивно, ще більше заплутали історію самих султанських грамот 1650–1651 рр.

2. Московська грамота султана Мегмеда IV 1650 р.

Ще у 1928 р. В. В. Дубровський у статті “Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст.” наголосив на важливості дальшого дослідження московського архівного зібрання (“Древлесховища в Москві”, тобто Древлесховища Центрального історичного архіву РРФСР, яке існувало з 1925 по 1931 р.) і зазначив (із номерами за каталогом!) грамоти османських султанів, адресовані Богданові Хмельницькому, Петрові Дорошенку, Іванові Мазепі, які зберігаються у “фонді турецьких справ”⁴⁶. Проте тільки порівняно недавно дослідники знову почали приділяти увагу вивченню османських грамот фонду “Відносини Росії з Туреччиною” Російського державного архіву давніх актів, який став правонаступником Московського головного архіву Міністерства закордонних справ та його спадкоємців – Древлесховища, перетвореного на Державний архів феодально-кріпосницької доби, який, своєю чергою, був реорганізований у Центральний державний архів давніх актів СРСР і, врешті, у РДАДА.

О. Прицак, працюючи в РДАДА у 1991 р., мав на увазі насамперед вивчення єдиної автентичної султанської грамоти Хмельницькому, яка там зберігається (РДАДА. – Ф. 89: Відносини Росії з Туреччиною. – Оп. 2. – № 26). До цього його спонукало, мабуть, не стільки посилання на неї у статті В. В. Дубровського, як науково-популярна книжка Ю. А. Мицика та І. С. Стороженка, в тексті якої грамота № 26 згадується з датою, наведеною в рукописному описі М. М. Бантиша-Каменського, який було підготовано наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. і який досі залишається єдиним робочим каталогом для фонду “Відносини Росії з Туреччиною”, виділеного тоді з архіву Посольського приказу⁴⁷. Документ описаний в ньому як грамота

культурологічний альманах. – К., 2014. – Вип. 1/95. – Кн. 1: Україна – Туреччина. – С. 284–286.

⁴⁵ Детальніше про історіографію див.: *Маслак В. І.* Турецький протекторат як спосіб зміцнення Гетьманщини: новітні концепції в польській та російській історіографії // *Чорноморський літопис.* – Миколаїв, 2014. – Вип. 10. – С. 130–136.

⁴⁶ *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини... // *Кочубей Ю. М.* В. В. Дубровський (1897–1966)... – С. 84–85, прим. 61 (= *Дубровський В. В.* Про вивчення взаємин України та Туреччини... // *Східний світ.* – 1928. – № 5. – С. 181–182, прим. 61). Дослідник також намагався дістати з Москви фотографії османських листів, які зазначені у описі М. М. Бантиша-Каменського як адресовані Хмельницькому (№ 26, 30, 32): *Федорук Я. О.* Загублена стаття Василя Дубровського... – С. 591.

⁴⁷ *Мицик Ю. А., Стороженко І. С.* Засвіт встали козаченьки: Нариси. – Дніпропетровськ, 1990. – С. 24–25. Порівн.: *Мицик Ю. А.* Дипломатичне листування... – С. 44–45; *його ж.* Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 106; *Чухліб Т. В.* Козаки та яничари... – С. 98.

султана Ібрагіма і датований 1647 р. О. Прицак вказав співробітникам архіву на цю помилку, і до справи з грамотою № 26 було вкладено нотатку з правильною датою: середня декада місяця шевваля 1060 р. гіджри, тобто початок жовтня 1650 р. н. ст.⁴⁸. У передмові до книжки своєї дружини, Л. Д. Прицак, дослідник розповів про цей епізод⁴⁹. Але, ймовірно в результаті недбалого редагування, у його тексті дата московської грамоти № 26 змішалася з датою грамоти 1651 р., і Л. Д. Прицак ототожила грамоту з “турецьких справ” московського архіву з грамотою султана Мегмеда IV, датованою першою декадою місяця ребію-ль-еввеля 1061 р. гіджри (22 лютого – 3 березня 1651 р.), яка, як зазначено вище, зберігається в Варшаві. Спираючись на авторитет О. Прицака, вона дійшла висновку, що московська султанська грамота є тим самим документом, факсиміле та переклади якого були опубліковані в “Памятниках”, а за геттінгенською чернеткою – Я. Рипкою, і з яким працювали М. І. Костомаров та П. М. Буцинський⁵⁰.

Утім, грамота 1651 р., яка колись знаходилася в “картонах” або “зв’язках” Польської Коронної метрики, не могла опинитися у фонді “Відносини Росії з Туреччиною”, сформованому М. М. Бантишем-Каменським ще до того, як польські документи були перевезені до Москви⁵¹. Московська грамота султана до Хмельницького № 26, таким чином, опинилася у фонді “Відносини Росії з Туреччиною” не з Коронної метрики, а якимось іншим шляхом, найімовірніший варіант якого буде запропоновано далі.

Помилка з ідентифікацією грамоти № 26 стала Л. Д. Прицак на заваді у подальшому дослідженні документа й спричинилася до ще одного недогляду. Дослідниця присвятила чимало уваги першому документу, опублікованому Я. Рипкою за копією з т. зв. “геттінгенського кодексу”. Як зазначено вище, це чернетка-проект грамоти султана Мегмеда IV до Богдана Хмельницького, датована 12 шабана 1060 р. гіджри (10 серпня 1650 р. н. ст.) і визначена в заголовку як *язиладжак* (“така, що має бути написана”)⁵². Л. Д. Прицак проаналізувала обставини написання цього документа й додала свій спрощений переклад українською з німецького перекладу Я. Рипки⁵³. Спираючись на

⁴⁸ На вкладеному у справу аркуші рукою співробітника архіву І. О. Тихонюка за слів О. Прицака записано правильне датування грамоти разом з припущенням, що російський переклад цього документа видано у тритомній збірці документів “Воссоединение Украины с Россией” (М., 1953). Втім, це припущення виявилось помилковим.

⁴⁹ Прицак О. Й. Передмова // Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 40–41.

⁵⁰ Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 129, 138–139; 423–424, прим. 11–12; 424–425, прим. 18; *її ж.* Грамота Мегмеда IV про протекторат... – С. 59–60; *її ж.* Prof. Omeljan Pritsak’s Structural-Functional Theory Applied... – S. 471–472 (прим. 18).

⁵¹ Бантши-Каменский Н. Н. Реестр грамотам турецких султанов и визирей. [Фонд] 89, [опись] 2, Рукопись. – [М., 1805]. – № 26.

⁵² Рурка J. Z korespondence Vysoké Porty... – S. 346–350, 482–498 (документ: S. 348, 487–489).

⁵³ Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 132–136; *її ж.* Невислана грамота турецького султана Мегмеда IV від 10 серпня 1650 р. гетьману Богдану Хмельницькому та причини її невислання // Східний світ. – 2004. – № 2. – С. 24–26; *її ж.* Грамота Мегмеда IV про протекторат... – С. 59–60; *її ж.* Prof. Omeljan Pritsak’s Structural-Functional Theory Applied... – S. 461–462.

термінологічні зауваги чеського сходознавця⁵⁴, вона стверджує, що грамоту не було надіслано, і пояснює це негативною реакцією Стамбула на напад військ Іслама Гірея III і гетьмана Хмельницького на васала Порти, Молдавське князівство, у вересні 1650 р.⁵⁵ Така інтерпретація має певний сенс, хоча розрив у часі між датами чернетки (10 серпня 1650 р. н. ст.) і молдавської виправи кримського хана та українського гетьмана, які перетнули кордон князівства близько 1 вересня 1650 р. н. ст.⁵⁶, робить її проблематичною.

На жаль, дослідниця не звернула увагу на подальші міркування Я. Рипки про можливість помилки в даті чернетки. В геттінгенському рукописі цієї чернетці передують копії листів, датовані 28 рамадана 1060 р. гіджри (24 вересня 1650 р.) і 12 шевваля 1060 р. гіджри (8 жовтня 1650 р.), хоч у збірнику такого типу варто було б очікувати хронологічного порядку. За такою логікою, чернетка мала б бути датована 12 шевваля 1060 р. гіджри або пізніше. Подібність дат дозволила Я. Рипці припустити, що “12 шабана 1060” може бути перекрученням “12 шевваля 1060”, хоча врешті-решт він цю інтерпретацію відкинув. На думку Я. Рипки, грамоту таки було надіслано, але не в серпні 1650 р., а раніше; найвірогіднішою датою її вручення Хмельницькому дослідник вважав 30 липня 1650 р.⁵⁷ У рецензії на статтю Я. Рипки М. С. Грушевський зауважив, що так само можна твердити, що грамоту було надіслано пізніше в серпні або восени, і згадав про османське посольство, яке перебувало в Чигирині в листопаді 1650 р.⁵⁸ Наше нещодавнє відкриття в московському архіві підтвердило припущення Я. Рипки та М. С. Грушевського щодо проблемності дати чернетки.

Згідно з цим припущенням – і попри твердження Л. Д. Прицак, що чернетка-проект залишилася невисланою, – нам вдалося встановити з упевненістю, що вона була відправлена, отримана адресатом і дійшла до нашого часу. Грамота, написана на основі даної чернетки, нині зберігається в РДАДА під шифром Ф. 89. – Оп. 2. – № 26. Вона датована середньою декадою місяця шевваля 1060 р. гіджри (7–16 жовтня 1650 р. н. ст.). Цей факт дає змогу переглянути і дату чернетки. Не виключено, що Я. Рипка мав слушність і що чернетка, як і документ у “геттінгенському кодексі”, що їй передував, була написана 12 шевваля 1060 р. гіджри (8 жовтня 1650 р.). Майже одразу після того на її основі було виготовлено офіційну грамоту, датовану середньою декадою шевваля. Хронологія поїздок Османа-чауша до Хмельницького та зворотних козацьких посольств, розглянутих нижче, надає додаткову аргументацію такому датуванню.

У грамоті № 26 від імені падишаха висловлюється задоволення тим, що гетьман стримує козаків від набігів на османські землі, та проголошується,

⁵⁴ *Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 489–491.

⁵⁵ *Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького...* – С. 133–136; *її ж. Невислана грамота турецького султана Мегмеда IV...* – С. 24–26.

⁵⁶ *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'.* – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 78.

⁵⁷ *Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 493–494. Порівн. також зауваження В. Остапчука, що дати в копіях назагал менш надійні за дати в оригіналах: *Ostapchuk V. The Publication of Documents on the Crimean Khanate...* – P. 519.

⁵⁸ *Грушевський М. С. З приводу листування...* – С. 418–419 (= Україна. – К., 1930. – Кн. 42. – № 7–8. – С. 3–4).

що, відповідно до його прохання, гетьмана прийнято в османське підданство (*qulluğa qabül etmişizdir*). Грамота також повідомляє, що козацького посла (яким, за свідченням добре поінформованого самовидця, був головний посол полковник Антон Жданович⁵⁹) було удостоєно високої честі аудієнції з султаном (*rikāb-i hümayūn-i sa 'ādet-maqrūn-i pādīshāhānımıza yüz sürüb*, дослівно, “ваш посол потерся обличчям об імперське стремено нашої величної присутності, яка поєднана із щастям”) і відповідно до давнього звичаю (*mu 'tād-i qadīm üzere*) йому було пожалувано кафтан. Можна припустити, що саме ці деталі підштовхнули Л. Д. Пріцак до висновку, що грамота 1650 р. (яка була відома дослідниці лише в чернетці, виданій і перекладеній Я. Рипкою) разом з люгнево-березневою грамотою 1651 р., розглянутою вище, “є офіційним підтвердженням султаном протекторату над Військом Запорозьким”⁶⁰.

Але ті факти, що грамота 1650 р. навіть не згадує *агднаме*; що в грамоті 1651 р. міститься лише обіцянка надати його Хмельницькому; що припущення дослідниці про надання та пізнішу втрату *агднаме* залишається не підтвердженим іншими документами; і нарешті, те, що переговори та листування між козаками і Портою про османське підданство тривали щонайменше до кінця 1655 р., – не дозволяють нам погодитися з гіпотезою Л. Д. Пріцак.

Слідом за Л. Д. Пріцак звернувся до вивчення московської грамоти султана Мегмеда IV до Хмельницького і Ф. Туранли. Він видав спрощений переклад цього документа і запропонував своє датування. Як і О. Пріцак, історик звернув увагу на те, що в архівному описі М. М. Бантиша-Каменського султанська грамота помилково датується 1647 р. і приписується султанові Ібрагіму. Слушно зауваживши, що грамоту було надіслано гетьманові не від Ібрагіма, а від Мегмеда IV, він датує її “вірогідно” і “приблизно” 11 жовтня 1650 року. Своє датування він ніяк не аргументує⁶¹. Подібно своїм попередникам з XIX ст., Туранли не згадує про публікацію варшавської султанської

⁵⁹ Порівн. прим. 99.

⁶⁰ Пріцак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького... – С. 138. Див. також вище прим. 41.

⁶¹ Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних дже-релах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 247, 257–258, скорочений український переклад: с. 582–583. Ф. Туранли розглядає цю султанську грамоту в поєднанні з недатованою грамотою (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 30), яку архівний опис ідентифікує як лист “великого візира Мустафи-паші”, надісланий до Богдана Хмельницького і датований 1653 р. Туранли погоджується з такою ідентифікацією, але відкидає наявну в описі дату і натомість пропонує, що цей лист міг бути відповіддю на звернення Хмельницького до султанського уряду, надіслане ним того ж 1650 р., а відповіддю Хмельницького на цей лист, імовірно, було його послання, що зберігається в Історичному архіві Академії наук Румунії в м. Клужі; воно було опубліковане І. Л. Бутичем у 1991 р.: Там само. – С. 247, 260–263. Див.: Бутич І. Л. Два невідомі листи Богдана Хмельницького // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222: Праці історико-філософської секції. – С. 319–326. Одразу зазначимо, що віднайдені І. Л. Бутичем листи Хмельницького до султана та великого візира датовані 2–3 серпня 1650 р. н. ст., тобто написані раніше за московську грамоту і не можуть бути відповіддю на неї. Вірогідність запропонованого Ф. Туранли датування розглянуто в нашій нотатці “Додатковий лист для «архіву Дорошенка»”, що нині готується до друку.

грамоти до Хмельницького 1651 р. в “Памятниках” і, мабуть, не знає про неї. Так само він не зацікавився й численними дослідженнями цього важливого документа. З іншого боку, ігнорування попередньої історіографії проблематики дипломатичних стосунків Хмельницького з Портою та збережених документальних свідчень цих стосунків дозволило Ф. Туранли трактувати московську грамоту без будь-якого зв’язку з варшавською і, таким чином, на відміну від Л. Д. Пріцак, врятувало його від помилкового ототожнення цих двох документів.

Отже, починаючи з XIX ст., дослідники “знаходили” або “губили” то одну, то другу султанську грамоту Хмельницькому, часом об’єднуючи їх в одну й ту саму чи приписуючи дату однієї грамоти другій. Ця плутанина не дозволяла встановити деякі важливі деталі процесу перемовин про підданство між гетьманом і Портою, а також з’ясувати подробиці дипломатичного листування та одержання Хмельницьким султанських грамот.

3. Декілька зауваг про дипломатику султанських грамот 1650–1651 рр.

Як видно з попереднього обговорення, при дослідженні грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького нам довелося мати справу переважно з двома різновидами османських джерел: оригіналами султанських грамот і їхніми копіями/чернетками. Варто підкреслити унікальність цих грамот, яка полягає в тому, що вони є єдиними відомими на сьогодні автентичними грамотами Мегмеда IV до гетьмана Хмельницького.

Обидві султанські грамоти визначаються в їхньому тексті як *наме-і гюмаюн* (*nāme-i hümayün*, дослівно “імперський лист”), тобто такі, що надсилалися до іноземних правителів, як незалежних, так і васалів Османської імперії⁶². У середині XVII ст. дипломатичні султанські грамоти готувалися в департаментах державної Канцелярії (*Beylik Kalemî*), званої також як Канцелярія (Імперської) Ради (*Divan Kalemî*), відповідальних за міжнародні дипломатичні стосунки⁶³. Державну Канцелярію очолював *реїсюлькюттаб* (*re’isü’l-küttab*, дослівно, “голова писарів”), підпорядкований великому візиру. Вона була однією з трьох складових частин центральної адміністрації при Імперській раді (*Divan-i hümayun*) Османської імперії. Після переведення в 1656 р. більшості підрозділів центральної адміністрації, включно з державною Канцелярією, з султанського палацу до палацу великого візира, *реїсюлькюттаб* поступово перебрав контроль над двома іншими складовими частинами первісної центральної адміністрації, а наприкінці XVII ст., в умовах зростання важливості дипломатії та обопільних міжнародних стосунків для Османської імперії, почав відігравати провідну роль в османській зовнішній політиці⁶⁴.

⁶² *Kütükoğlu M.* Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). – Ankara, 2013. – 3. baskı. – S. 146.

⁶³ *Lewis B.* Dīwān-i humāyūn // The Encyclopaedia of Islam. – 2nd ed. – Leiden, 1965. – Vol. 2. – P. 338–339.

⁶⁴ *Ibidem.* – P. 337–339; *Aksan V. H.* An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Efendi, 1700–1783. – Leiden, 1995. – P. 15–21.

Зупинимося на характерних рисах грамот 1650–1651 рр.⁶⁵. Обидві написані на вилощеному папері східного або італійського виробництва спеціальним блискучим чорним чорнилом⁶⁶. Текст грамот виконано каліграфічним письмом *divanı* з особливою майстерністю. Вони написані османською мовою відповідно до усталеного формуляра, від інвокації (*invocatio*, тур. *da'vet*) до дати (*datatio*) і місця написання/видання грамоти (*locatio*), хоча в обох грамотах верхню частину з інвокацією було згодом відрізано. Згори над текстом – зображення тугри (офіційної монограми, “шифра”) султана Мегмеда IV золотим чорнилом⁶⁷. Його тугра розшифровується як “*Şāh Meḡmed bin İbrāhīm Ḥan, el-muẓaffer dā'imā*”, тобто “Шах Мегмед, син Ібрагіма-хана, завжди переможний”.

Грамоти починаються з майже ідентичних формул *inscriptio* (тур. *elkab*), які поєднують титули та ім'я адресата:

– 1650 (РДАДА): İftihārū'l-ümerā'i'l-milleti'l-Mesḡhiyye muḡtārū'l-küberā'i't-ḡāyifeti'l-İseviyye Şarı Qamış 'Askerinüñ Ḥātmāni olan Boḡdan Hmelnicḡi⁶⁸ – Гетьманові Війська Запорозького [дослівно, “Війська Жовтого Очерету”], гордості князів з нації Месії, вибраному серед вельмож Ісусової громади, Богданові Хмельницькому

– 1651 (AGAD): İftihārū'l-ümerā'i'l-milleti'l-İseviyye muḡtārū'l-küberā'i't-ḡā'ifeti'l-Mesḡhiyye Qazaḡ Ḥetmāni Boḡdan Hmelnicḡi⁶⁹ – Козацькому гетьманові, гордості князів з Ісусової нації, вибраному серед вельмож громади Месії, Богданові Хмельницькому

Османська канцелярія продовжувала використовувати подібні титули у подальшому дипломатичному листуванні з Богданом Хмельницьким та іншими українськими гетьманами⁷⁰. О. Галенко, проаналізувавши гетьманські

⁶⁵ При обговоренні зовнішніх рис грамоти (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26) ми спираємося на власні спостереження, а у випадку грамоти (AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – К. 42. – № 27) користуємося її описом в: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich.* – S. 330–331, N 344, і фотографією з мікрофільму оригіналу.

⁶⁶ Щодо дипломатики та формуляра *наме-і гюмаюн* див.: *Kütükoḡlu M. Osmanlı Belgelerinin Dili...* – S. 146–163. Про султанські грамоти загалом див.: Там само. – S. 99–196; *Kołodziejczyk D. Zaproszenie do osmanistyki: Typologia i charakterystyka źródeł muzułmańskich sąsiadów dawnej Rzeczypospolitej: Imperium Osmańskiego i Chanatu Krymskiego.* – Warszawa, 2013. – S. 51–63; *Fekete L. Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn.* – Budapest, 1926. – S. xxx–xlvi; *Reychman J., Zajaczkowski A. Handbook of Ottoman-Turkish Diplomats.* Revised and expanded translation by A. S. Ehrenkreutz / Edited by T. Halasi-Kun. – The Hague; Paris, 1968. – P. 135–151.

⁶⁷ Про тугру Мегмеда IV та інших османських султанів див.: *Umur S. Osmanlı Padişah Tuğraları.* – İstanbul, 1980. – S. 216–221, passim; *Wittek P. Notes sur la tughra ottomane // Byzantion.* – 1946–1948. – Vol. 18. – P. 311–334; 1950. – Vol. 20. – P. 267–293.

⁶⁸ Імовірно, помилково замість “Hmelnicḡi” або “Hmelnicḡi”. На думку Я. Рипки, правильна форма мала бути “Hmelnickḡi” (*Rypka J. Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 488, not. a).

⁶⁹ З. Абрагамович транскрибує “Hmelnicḡi”: *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich.* – S. 331.

⁷⁰ Порівн.: *Rypka J. Weitere Beiträge...* – S. 273; *idem. Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým // Časopis Národního muzea / Red. J. Bidlo, C. Purkyně.* – 1931. – R. 105. – S. 215; РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 32, 42.

титули в османських грамотах і порівнявши їх з титулами інших правителів, дійшов висновку, що “в очах Османів українські гетьмани вважалися самостійними, але не суверенними правителями, які стояли за османською ієрархією приблизно на одному щаблі з санджакбеями”⁷¹. (Зауважимо, що протягом часу, який сплинув з моменту публікації цієї цінної першої спроби порівняльного аналізу, в науковому обігу збільшилася кількість – і різноманіття – дипломатичних османських документів, а також зріс історіографічний доробок з проблематики османського васалітету⁷²; тепер варто було б повернутися до питання гетьманської титулатури і проаналізувати його з урахуванням ширшої джерельної бази). Султанські грамоти до Хмельницького містять також одну зі стандартних формул “молитви-побажання” (*salutatio*, тур. *du‘a*) для християн, *hütümet ‘avāqibühü bi’l-ḥayr* (“Нехай його кінець буде щасливим!”), тобто – нехай він помре мусульманином)⁷³. Дати в обох грамотах написані арабською мовою і починаються формулою *tahrīren fi* (“написано в”). Обидві грамоти були видані у Стамбулі (Константинополь, *Qoṣṭanṭīniyye*).

Ми вже згадували вище про надзвичайно майстерне літографоване факсиміле султанської грамоти 1651 р., надруковане у Відні при сприянні Йозефа фон Гаммера-Пургштала й опубліковане в “Памятниках” у 1852 р. У порівнянні з оригіналом, з факсиміле було прибрано архівні нотатки в обох верхніх кутах⁷⁴ та дві печатки Московського головного архіву Міністерства закордонних справ, з яких одна стояла над текстом, а друга під текстом. Також було розширено лівий маргінес, а тугру дещо піднято над текстом і трохи випрямлено. В результаті тугра майже не торкається тексту. Такі маніпуляції з позицією тугри були зумовлені необхідністю – і технічною можливістю – друкувати тугру окремо іншою, золотою, фарбою. Отже, оригінал грамоти та літографію дуже легко розрізнити візуально. Це дало нам змогу визначити, які з фотокопій і світлин грамоти 1651 р., відомі нам, були зроблені з оригіналу, а які – з факсиміле⁷⁵.

Так званий “геттінгенський кодекс”, досліджений Я. Рипкою, уособлює другий різновид османських джерел, розглянутих у нашій статті. Кодекс містить копії та чернетки османських грамот, переважно *наме-і гюмаюн*, з 1054 р. гіджри (1644/5) до 1087 р. гіджри (1676/7), надісланих численним мусульманським та християнським правителям⁷⁶. Визначення типу цього джерела виявилось нелегкою справою. Скоріш за все, кодекс був приватним або напівприватним збірником, скопійованим одним із співробітників османської державної канцелярії, адже за форматом і термінологією він

⁷¹ *Галенко О.* Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. – 1997. № 1–2. – С. 214–219.

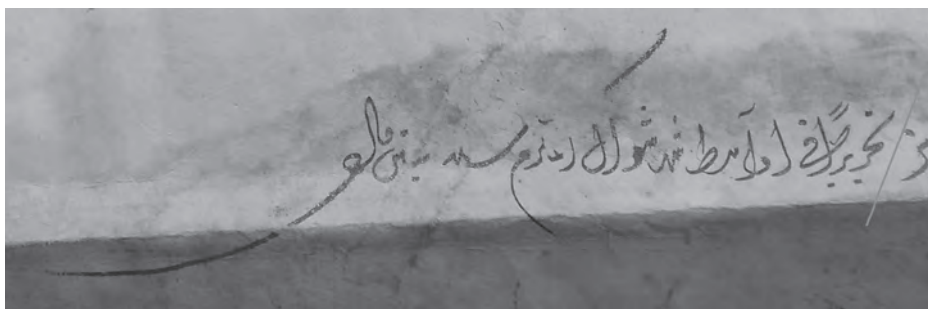
⁷² Див., насамперед: *Panaite V.* The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers. – Boulder, 2000; The European Tributary States of the Ottoman Empire...

⁷³ *Kołodziejczyk D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – S. 24–25.

⁷⁴ Нотатку А. Крутті в правому верхньому куті див.: Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – Отд. III. – С. 440; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – Т. 2. – Отд. III. – С. 589–590.

⁷⁵ Порівн. прим. 23 і 30 у цій статті.

⁷⁶ *Pertsch W.* Turc. 29 (orient. 156). – S. 485; *Rypka J.* Z korespondence Vysoké Porty... – S. 489–491.

Лл. 1. Фрагмент грамоти. Дата: “tahrîren fî evâsîti şehri şevvâli'l-mükerrerem sene sittîn ve elf”, тобто “написано в середню декаду шанованого місяця шевваля 1060 р. гіджри” (7–16 жовтня н. ст. 1650 р.)
РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26

значно відрізняється від офіційних реєстрів (*defter*) *наме-і гюмаюн*, які почали укладати в канцелярії з 1699 р. як форму документації поточних міжнародних контактів⁷⁷. Хоча кодекс, мабуть, не є частиною офіційного османського діловодства, автентичність копій, вміщених у ньому, суттєвих сумнівів не викликає. Публікація Я. Рипкою факсиміле, арабографічних транслітерацій та німецьких перекладів копій султанських грамот до Богдана Хмельницького з геттінгенського копіярню уможливило глибше дослідження процесу створення цих грамот. Заголовок геттінгенської копії, датованої 12 шабана 1060 р. гіджри (10 серпня 1650 р. н. ст.), визначає її як грамоту, “що має бути написана” (*язиладжак*⁷⁸), і це було підставою для того, що в історіографії вона стала відома як “невислана грамота”⁷⁹. Але зіставлення оригіналу московської грамоти (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26) з опублікованими Я. Рипкою факсиміле і транслітерацією цієї копії⁸⁰ дозволило встановити тотожність їхнього основного тексту і безсумнівно продемонструвати, що геттінгенська копія була підготовчою чернеткою, проектом, “шаблоном” тощо для московської грамоти.

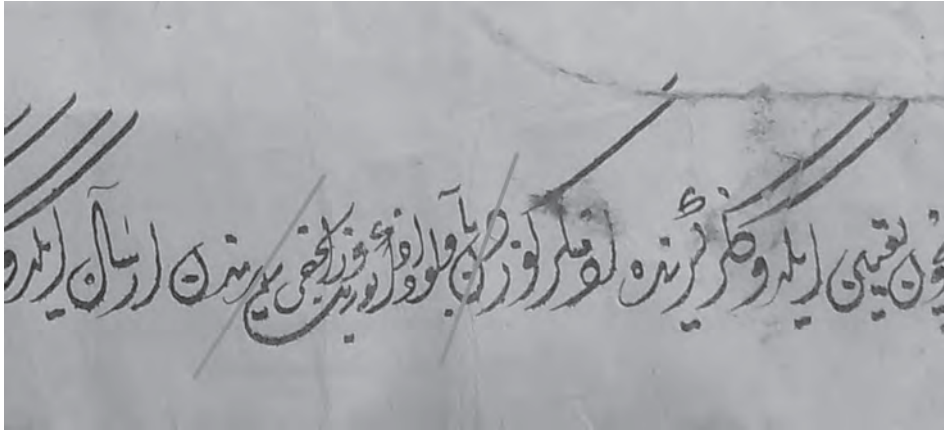
Зокрема, в оригіналі грамоти формулу *inscriptio* написано з додатком слова «*ümerā*» (“князі”), пропущеного в чернетці, і зі зміною “*Naşrāniyye*” (“назарейська”) на “*İseviyye*” (“Ісусова” [грумада]); деякі описки та помилки виправлено; і, найголовніше, заповнено лакуни, залишені в тексті чернетки, а також вказано нову дату: середня декада місяця шевваля 1060 р. гіджри, тобто 7–16 жовтня 1650 р. н. ст. (див. іл. 1.)

⁷⁷ Lewis B. *Dīwān-i humāyūn*. – P. 338–339; *Kolodziejczyk D. Zaproszenie do osmanistyki*. – S. 23. Порівн., наприклад, нещодавно виданий реєстр *наме-і гюмаюн*, надісланих кримським ханам в 1730–1777 рр.: *Kırım Hanlarına Nâme-i Hümâyûn (2 Numaralı Name Defteri)* / Haz. M. Sebecioğlu ve diğerleri. – İstanbul, 2013. Реєстри такого типу не слід плутати з антологіями листів як зразками стилю для наслідування, призначеними для писарів османських канцелярій (*mesmû'at'ül-münşe'ât*): *Kut G. Mukhtârât*. 3. In *Turkish // The Encyclopaedia of Islam*. – 2nd ed. – Leiden, 1993. – Vol. 7. – P. 531–532.

⁷⁸ Рупка J. *Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 346–350, 482–498 (документ: S. 487–489).

⁷⁹ Стосовно “невисланої грамоти” 1650 р. див.: *Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького...* – С. 132–136, 427–428 (прим. 33–34); *її ж. Невислана грамота турецького султана Мегмеда IV...* – С. 24–26.

⁸⁰ Рупка J. *Z korespondence Vysoké Porty...* – S. 346–350, 482–498 (зокрема: S. 348).

Іл. 2. Фрагмент грамоти з іменами козацьких послів
РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26

Чернетка має дві лакуни, в 7-му і 22-му рядках, і вони простежуються також в 3-му і 9-му рядках оригіналу. Першу лакуну було залишено для імен козацьких послів, які тоді перебували у Стамбулі (див. іл. 2).

Через брак місця їхні імена в оригіналі написані дуже скупчено та, ймовірно, неточно; немає навіть чіткої певності щодо послідовності літер. Перше слово, “BAVLV”, легко розпізнати; воно відповідає українському “Павло” і збігається з іменем Павла Яненка-Хмельницького, київського сотника, який разом з київським полковником Антоном Ждановичем очолював козацьке посольство, що перебувало у Стамбулі у вересні–жовтні 1650 р.⁸¹ Ясно читається також кінець останнього, третього, слова – “CQY”: таке поєднання літер досить часто вживалося в тогочасних османських документах для позначення суфікса та закінчення в українських і польських прізвищах на *-цький* (*-cki*)⁸². Але середні літери піддаються інтерпретації лише частково. Якщо літери в другому слові розташувати у такому порядку “İZDANVRYK”, то можна розпізнати прізвище київського полковника Ждановича, хоча і дещо перекручене: “İzdanovryk”. Така форма прізвища постала в результаті декількох змін, більше чи менше типових для процесу адаптації іноземних слів до фонетичної системи турецької мови. Початкову літеру/звук “İ” було додано, аби усунути поєднання двох приголосних на початку прізвища, адже таке поєднання не характерне для турецької мови. Другу літеру/звук “Z” вжито замість початкової “Ж”, а кінцева “K” (або “G”) заміщує кінцеву “Ч” українського прізвища. Якщо оминати зайву літеру “R”, яка, мабуть, потрапила сюди помилково, прізвище набуває форми “İzdanovryk”, а враховуючи вищезазначені зміни “Іжданович”.

⁸¹ Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 344–345, 783–784.

⁸² Порівн. вживання “CQY” і його варіантів (CQİ, SKY, ÇKY, ÇQH) в написанні прізвища гетьмана Хмельницького в *inscriptio* султанських грамот 1650 і 1651 рр., цитованих вище у цьому розділі, а також: Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations... – S. 497, 521; Rypka J. Weitere Beiträge... – S. 273, Tafel XXXVIII; *idem*. Další příspěvek. – S. 225.

З огляду на те, що третє слово кінчається на *-цький* (“CQY”), це має бути прізвище, можливо, третього посла, ім’я якого, на жаль, в джерелах не збереглося⁸³. Також можливо, що третє слово репрезентує прізвище Павла Яненка-Хмельницького, але спотворене і скорочене до невпізнання. Отже, доводиться констатувати, що імена козацьких послів, занотовані в султанській грамоті 1650 р., поєднують ім’я одного посла (Павло) з прізвищем другого (Жданович), за якими йде прізвище на *-цький* (“VRASCQY” або “ve RASCQY”, тобто “i RASCQY”), яке могло належати третьому послові або іншому члену посольства з відповідним прізвищем. Нам поки що не вдалося встановити первісну форму цього прізвища й ідентифікувати члена посольства, якому воно належало⁸⁴. В лакуну в 9-му рядку оригіналу вписані ім’я, “молитва-побажання” (*zīde qadrūhū!*, тобто “нехай зростає його сила!”) та посада (*dergāh-i mu ‘allāmi <mi> z çavuşlarından*, тобто “один з чаушів нашого високого двору”) османського посланця Османа-чауша, призначеного везти султанський *наме-і гюмаюн* гетьманові Хмельницькому. Хоча через спосіб її написання не можна бути певними щодо вставки з іменами послів, вставку про Османа-чауша, вірогідно, було дописано іншою рукою.

На відміну від московської грамоти 1650 р., оригінал якої залишився для Я. Рипки невідомим, дослідник мав нагоду порівняти геттінгенську копію грамоти 1651 р. з літографованим факсиміле оригіналу, опублікованим у “Памятниках” в 1852 р.⁸⁵. Результати цього порівняння відображені ним в арабографічній транслітерації таким чином: у квадратних дужках – те, чого немає в копії; в кутових – те, чого немає в оригіналі⁸⁶. Серед найповажніших розбіжностей: ім’я Богдана Хмельницького та дата й місце написання грамоти, яких немає в копії, дописані в оригіналі, як виглядає, іншими руками. До того ж *datatio* в грамоті 1651 р. і вставка про Османа-чауша в грамоті 1650 р. настільки подібні манерою письма, що дозволяють припустити участь того самого копіюста у завершенні обох грамот.

⁸³ За повідомленням польського посланця до Хмельницького, третій посол, якого гетьман надіслав до Стамбула разом з Антоном Ждановичем і Павлом Яненком-Хмельницьким, був “сотником з Білої Церкви”. Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1914. – Ч. 3. – Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – № 200. – С. 500; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 60; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus’. – Vol. 9. – Вк. 1. – Р. 58. Тому що деякі тогочасні джерела подають ім’я другого посла як Павло Колодницький (варіанти: Колодченко, Коланченко) і тому що в 1649 р. Павло Колодченко записаний сотником “білоцерківських сотень” (*Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 16, 414), в літературі існує дві головні версії ідентифікації цих осіб. Одна вважає прізвища Колодницького, Колодченка і Коланченка помилковим написанням прізвища Яненка-Хмельницького, а друга визнає Павла Яненка-Хмельницького і Павла Колодницького (разом з Колодченком і Коланченком) різними людьми: див. прим. 152.

⁸⁴ Автори дякують Д. Колодзейчику за допомогу з інтерпретацією серединних літер. Тут варто зазначити, що у своєму спрощеному перекладі оригіналу цієї грамоти Ф. Туранли оминув імена послів без жодної згадки: *Туранли Ф.* Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах... – С. 582.

⁸⁵ Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. III. – Отд. III. – Факсиміле (вклеєне після с. 440).

⁸⁶ *Рупка J.* Weitere Beiträge... – S. 269–270.

Як і у випадку з грамотою 1650 р., на факсиміле копії грамоти 1651 р. видно дві лакуни, в 1-му та 21-му рядках, і оригінал грамоти має лакуни у відповідних місцях. Першу лакуну, в 1-му рядку оригіналу, було заповнено іменем Богдана Хмельницького. А друга лакуна так і залишилася порожньою – вона займає другу половину 10-го рядка оригіналу. Як вказує Я. Рипка, місце було залишено для імені та “молитви-побажання” османського посланця, але чомусь не заповнене; з листа до гетьмана від великого візира Мелека Агмеда-паші, що, ймовірно, був відправлений разом з грамотою (*наме-і гюмаюн*) 1651 р. і опублікований в статті Я. Рипки після неї, а також з документів Посольського приказу відомо, що посланцем був знову Османчауш⁸⁷. Хоча геттінгенська версія документа називається в заголовку копією “написаного” (*yazılan, язилан*) *наме-і гюмаюн*, не важко помітити, що функція цієї копії є досить подібною до функції чернетки-проекту *наме-і гюмаюн* 1650 р., який визнається в його заголовку як “такий, що має бути написаний” (*язладжак*)⁸⁸. Але питання про термінологію геттінгенського копіярю вимагає уважного вивчення цього рукопису у повному обсязі і мусить наразі залишитися поза межами нашої статті.

Дослідження документальних свідчень стосунків між османським урядом і українськими гетьманами, починаючи з Богдана Хмельницького, заслуговує на особливу увагу науковців в Україні та поза її межами. На часі – активізація пошукової роботи в архівах Туреччини, України, Російської Федерації та Європи; атрибуція виявлених грамот; їхнє всебічне вивчення; і, врешті, фахова публікація.

4. Листування султана та османських посадових осіб із Хмельницьким

Таким чином, встановивши, що у варшавському та московському архівах збереглися не одна, а дві оригінальні грамоти султана Мегмеда IV до Богдана Хмельницького, 1650 та 1651 рр., ми спробували з’ясувати, які саме султанські посольства привезли гетьманові ці важливі свідчення “султанської милості”, якої він просив. Численні відомості про обмін посольствами були зібрані вже М. С. Грушевським⁸⁹. У ці роки, коли контакти між Хмельницьким і Портою були особливо близькими, і московський, і польський уряди уважно та з тривогою спостерігали за частими переїздами дипломатів між козацьким гетьманом і султанським двором. І московські посланці, і численні мандрівники-агенти, які також постійно відвідували гетьмана, старанно передавали інформацію про прибуття іноземних представників до Хмельницького, а при нагоді – й про зміст листів, якими обмінювалися сторони.

Листування Хмельницького з Портою тривало протягом усього 1650 р., і до того ж гетьман використовував різні канали зв’язку. На початку року це були переважно неофіційні контакти: у лютому 1650 р. монах московського Чудівського монастиря Пахомій, який супроводжував єрусалимського

⁸⁷ Ibidem. – S. 270, 272 (прим. 1), 277–278.

⁸⁸ Ibidem. – S. 346–350, 482–498. Вид.: Ibidem. – S. 487–489.

⁸⁹ *Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т. IX. – Ч. I. – С. 53–54, 59–62, 131–138; *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus’.* – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 49–50, 56–60, 137–145.

патріарха Паїсія, повернувшись до Москви, повідомив, що Хмельницький надіслав патріархові листа, до якого було додано й послання “турському цареві”. Єрусалимський патріарх мав знайти спосіб передати безпосередньо султанові це послання⁹⁰, в якому гетьман писав про кримського хана⁹¹ як про свого союзника⁹² та про свою готовність протистояти донським козакам в разі їхнього нападу на підданих Порти⁹³. 20 квітня ст. ст. 1650 р. в османську столицю від Хмельницького знову надійшли грамоти, у відповідь на які Бекташ-ага, впливовий при султанському дворі колишній ага (командувач) яничар, написав листа, де закликав гетьмана надіслати посольство. Бекташ-ага гарантував йому шанобливий прийом та обіцяв, що Хмельницькому буде надіслано грамоту від самого султана⁹⁴. Лист Бекташа-аги було скопійовано в Чигирині у жовтні того самого року московським посланцем Василем Унковським, якому один таємний інформатор передав копії перекладів листів до гетьмана⁹⁵.

30 липня н. ст. султанський гонець Осман-чауш із грамотами Бекташа-аги та очаківського бея Мурада-паші був прийнятий Хмельницьким⁹⁶. Після цього, в серпні 1650 р., від гетьмана до Стамбула виїхало посольство полковника Антона Ждановича, сотника Павла Яненка-Хмельницького та білоцерківського сотника, чие прізвище ми не змогли прочитати в султанській грамоті 1650 р.⁹⁷. Представники Хмельницького прибули до османського двору 3 вересня ст. ст. 1650 року і пробули у Стамбулі близько місяця⁹⁸. Протягом цього часу, як зазначали московські інформатори, представники

⁹⁰ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1650 р. – Спр. 9. – Арк. 14 (“чтоб он то его письмо турскому царю отдал сам”).

⁹¹ Кримським ханом на той час був Іслам Гірей III (1644–1654).

⁹² РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1650 р. – Спр. 9. – Арк. 13–14 (“А в том писме объявляет хана крымского себе великим добродеем...”).

⁹³ Там само. – Арк. 14 (“и пишет к турскому о том, будет на море турским людем учнут какую помешку чинить донские казаки, и он де, гетман, побьет их всех з головы на голову”).

⁹⁴ Про Бекташа-агу див.: The Intimate Life of an Ottoman Statesman: Melek Ahmed Pasha (1588–1662) as Portrayed in Evliya Çelebi's *Book of Travels (Seyahat-Name)*. Translation and commentary by R. Dankoff with a historical introduction by R. Murphey. – New York, 1991. – С. 138; *Ostapchuk V. Political-Personal Intrigue on the Ottoman Frontier in Hetman Bohdan Khmelnytsky's Relations with the Porte: The Case of Ramazān Beg vs. Velī Beg // Journal of Ukrainian Studies. – 2008–2009. – Vol. 33–34. – P. 371; Süreyya M. Sicill-i Osmanî / Naz. N. Akbayar, S. A. Kahraman. – İstanbul, 1996. – Cilt 2. – S. 367.*

⁹⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1953. – Т. 2. – С. 435–438.

⁹⁶ *Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 59–61; Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 56–58; Крип'якевич І. П. Турецька політика Б. Хмельницького... – С. 129; Флоря Б. Н. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 93–94.*

⁹⁷ *Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 59–60; Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 56–57; Крип'якевич І. П. Турецька політика Богдана Хмельницького. – С. 164–165; Гурбик А. Дипломатична місія А. Ждановича 1650 р. до Стамбула в контексті набуття Україною османського протекторату // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2010. – Вип. 9–10. – С. 73–76.*

⁹⁸ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 21. Див.: *Крип'якевич І. П. Турецька політика Богдана Хмельницького. – С. 164–165.*

гетьмана були один раз прийняті самим султаном і тричі – великим візиром (що свідчило про велику пошану до них), а також побували на аудієнції у константинопольського патріарха Парфенія II⁹⁹. Насамперед, переговори стосувалися військової взаємодопомоги¹⁰⁰. За повідомленням грека Юрія Костянтинова Карапіперова, посол Хмельницького запитував від імені гетьмана, навіщо султан “б’ється з німці”, тобто веде війну з Венецією за Крит. Гетьман запропонував натомість надати козакам каторги і використовувати їхню силу у воєнних акціях Порти проти венеціанців, і тоді “он возмет немец (венеціанців – *М. К., В. Ч.*) одним годом”¹⁰¹. Утім, ця пропозиція не зацікавила османську владу, яка побоювалася, що запорожці обернуть зброю проти неї: адже в той самий час до Хмельницького прибув венеційський посол Альберто Віміна для переговорів про спільну боротьбу козаків і Венеції проти Османської імперії¹⁰².

⁹⁹ *Гурбик А.* Дипломатична місія А. Ждановича... – С. 77–78. Про гостинне прийняття, надане послам Хмельницького, писав також імперський резидент Йоган Рудольф Шмід: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 131; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 137–138. Особливо докладно прийняття послів Хмельницького в Стамбулі описав у своєму листі добре поінформований великий архімандрит Амфілохій, якого часто запрошували до султанського палацу для перекладів зі слов’янських мов: “Еще объявляем тебе, великому государю, что сентября в 3 день приехали сюды, во Царьгород, запорожского гетмана посланцы з грамотами войсковыми к везирию и до яныческого головы и до Пекташ-аги и до какая-бея (кетхюда-бея, тобто другого за значенням урядовця в яничарському корпусі після аги. – *М. К., В. Ч.*) полковник Антон (Жданович – *М. К., В. Ч.*), а с ним 12 человек, да с ним же, полковником, чеуш, которой посылан от везирия Мурат-паши до самого гетмана Хмельницкого с его везиревыми грамотами с любовною дружбою. И в 7 день того ж месяца по указу везиреву с невеликими встречники тот посланец у везирия был и отдал ему гетмановы грамоты, которая была написана по-польски, и везирь принял ее вельми любительно и чесно. И полковник бил челом везирию, чтоб ево допустил до салтана, и по его челобитью до салтана ево пустили. И полковник бил челом, чтоб его пустили до енычен-аги и до Пекташ-аги и до какая-бея повитатися и здравствовать им от гетмана и от войска з грамотами. И по везиреву указу полковник у них был, и кафтан доброй ему, полковнику, с человеком ево везирь дал и отпустил его. И говорил ему везирь, что ему, полковнику, надобно, и он бы у него просил безстрашно и без срамоты. В 8 день ездил полковник по везиреву указу к вельможам з гетмановыми грамотами и говорил им приказ словесной, что приняли его любительно и чесно, и дали ему все по кафтану по доброму, и говорили ему, полковнику, тож любительно, что ему говорил и везирь, и отпустили его к себе... Сентября в 20 день полковник у везирия был на отпуске, и дали ему кафтан, и велел везирь ему, полковнику, ходить по всем вельможам. И полковник у пашей был, и паши ему дали по кафтану, и дали ему все от себя грамоты к гетману запорожскому. Да везирь же послал от себя к гетману 4 отласа золотных и булаву дорогоценну, да к нему ж, гетману, послали енычен-ага и Пекташ-ага и кегья-бей по аргамаку по доброму со всею ратною зброєю, обделано серебром, позолочено, и дали ему 500 ефимков за прокорм, и отпустили со всем делом” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 21–22, 27).

¹⁰⁰ Грек Фома Іванов Бабаляріс повідомляв у Москві: “...Упросил де гетманов посланник у салтана того, будет гетману ратные люди куда понадобятся, и салтану де ратных людей на помощь ему давать, а будет де где понадобятся ратные люди турецкому салтану, и гетману ратных людей по тому ж от себя давать” (Там само. – 1651 р. – Спр. 8. – Арк. 39).

¹⁰¹ Там само. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 5–6.

¹⁰² *Кордуба М.* Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // ЗНТШ. – Львів, 1907. – Т. 78. – С. 51–89; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 46–

Ще суттєвішим приводом для занепокоєння османського уряду був також раптовий похід Війська Запорозького в союзі з кримським ханом на Молдавське князівство у вересні 1650 р., коли послы Хмельницького вже вели переговори у Стамбулі¹⁰³. Спустошення Молдавії було покаранням за пропольську політику її правителя Василя Лупула. Лупул не хотів укласти тісніший союз із гетьманом, який сподівався закріпити тісні стосунки з князівством завдяки шлюбіві свого сина Тимоша з донькою господаря. Тоді, на думку добре поінформованого київського воєводи та комісара на переговорах з козаками Адама Киселя, османська адміністрація “пожертвувала Молдавією”, а гетьман остаточно намірився “поклонитися туркові”¹⁰⁴. Але одночасно, у вересні, якщо вірити надісланому до Москви листу великого архімандрита Амфілохія (від 8 лютого ст. ст. 1651 р.), послы Хмельницького через константинопольського патріарха Парфенія II нагадали московському уряду, що гетьман розраховує на підтримку царя¹⁰⁵.

Відповіддю на вересневе посольство Антона Ждановича став новий приїзд Османа-чауша до Чигирина 16 листопада н. ст.¹⁰⁶. Вірогідно, тоді ж у листопаді він привіз до гетьмана султанську грамоту, написану у першій половині жовтня н. ст. 1650 р., що пізніше опинилася в московському архіві (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26). Проте, незважаючи на шанобливе ставлення до представників Хмельницького та на султанську грамоту, в якій підданство Війська Запорозького було представлено вже майже dokonаним фактом, і незважаючи також на чутки, що поширювалися, нібито гетьман вже отримав від султана “хоругву”¹⁰⁷ – символ васальної “інвеститури”, переговори не привели до бажаного результату. В османській столиці очікували

53; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 42–49; *Бутич І. Л.* Два невідомі листи Богдана Хмельницького. – С. 320, 326; *Крип'якевич І. П.* Турецька політика Б. Хмельницького... – С. 126–128; *Caccamo D.* Alberto Vimina in Ucraina e nelle “parti settentionali”. Diplomazia e cultura nel Seicento veneto // *Europa Orientalis.* – 1986. – Vol. 5. – P. 237–243. Недовір'я до переговорів з гетьманом з боку османської влади згадав єрусалимський ієромонах Діонісій у своєму листі до Москви від 2 грудня ст. ст. 1650 р., зазначивши, що у Стамбулі “имеют страх большой от запорожских черкас, и посол их во Царьгород пришел, и говорили меж себя о любви, и они ево приняли с великою честью и с радостью, толко в сердце своем имеют страх большой с их стороны” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 24. – Арк. 23–24).

¹⁰³ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 80–99; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 80–96.

¹⁰⁴ Восоединение Украины с Россией. – Т. 2. – Док. 170. – С. 385–390. Великий архімандрит Амфілохій з приводу походу на Молдавське князівство відзначив: “Того ж числа (8 вересня ст. ст. – *М. К., В. Ч.*) учинилися везиру вести, что казаки запорожские, с крымскими татары сложась, воевали Волоское государство и разорили до конца. И везирь, слыша про те вести, полковнику (Антону Ждановичу. – *М. К., В. Ч.*) никакова слова говорити не смел” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 22).

¹⁰⁵ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 22–26.

¹⁰⁶ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 131–132; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 138; *Крип'якевич І.* Турецька політика Богдана Хмельницького. – С. 166; *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 94–95.

¹⁰⁷ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 139.

посольства від гетьмана, яке б мало повноваження підтвердити його остаточний перехід в султанське підданство. Про невдоволення у Стамбулі тривалими перемовинами писав до Посольського приказу великий архімандрит Амфілохій. Він повідомляв про сильне розчарування з боку великого візира і “вельможных людей” (“гораздо досадно стало и больно им”), чії сподівання на те, що гетьман відправить “большого посла” з відповідними повноваженнями, залишилися невиправданими¹⁰⁸.

Проте численне запорозьке посольство, знову на чолі з Антоном Ждановичем і Павлом Яненком-Хмельницьким, які супроводжували Османчауша з листами-відповідями гетьмана, в січні 1651 р. зустріли в османській столиці так само урочисто, як і у вересні. Про це збереглося свідчення грека Івана Мануйлова, який приїхав до Москви наприкінці лютого ст. ст. того самого року і повідомив, що султан вшанував козацьке посольство “великою честю”: обдарував кожного з трьох головних послів породистим конем зі зброєю та шаблею, а іншим дав по золотому каптану¹⁰⁹.

З цим посольством були надіслані листи Хмельницького, зміст яких став відомий у Москві у травні 1651 р. через польських послів, сандомирського каштеляна Станіслава Вітовського “с товарищи”, які прагнули скомпрометувати гетьмана перед московською владою через його таємні переговори з Портою¹¹⁰. Відповідь Хмельницького до неназваного аги яничар (“янычейскому аге”)¹¹¹ від 1 грудня ст. ст. 1650 р. на османські листи, отримані гетьманом в кінці листопада, була навіть передана до Посольського приказу в

¹⁰⁸ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 29. – Арк. 32–33: “Еще пишем к тебе, великому государю, что приехал во Царьгород Асан чеуш, которой посылан к гетману Хмельницкому, а от гетмана и от Войска Запорожского с полковником, и говорил мне, богомольцу твоему, что будет от гетмана большой посол до султана после ево, и больши того мне не говорил. А про то, что гетман не отпустил послов своих до султана, ему, везирию, и всем вельможным людем гораздо досадно стало и больно им, а Асану чеушу никакой чести не дали для того, что он без послов приехал во Царьгород”. Див.: *Флорія Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 94–95. Про порядок прийняття османської “протекції” див.: *Галенко О.* Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів. – С. 219; *Григор’єва Т. Ю.* Турецьке підданство гетьмана Петра Дорошенка. – С. 451–466.

¹⁰⁹ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 25. – Арк. 2–3: “А Хмельнитцкого де посланцы при нем у салтана были 22 человека, и салтан де их почтил большою честью: первым трем человеком дал по аргамаку турецкому со всем конским нарядом да по палашу оправному, а достальным всем по кафтану золотному, а держали де их во Царегороде только 2 недели. А для чего присыланы и с чем отпущены, и про то де он доведатца не мог”. Про посольство див.: *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus’. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 139–142; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132–135.

¹¹⁰ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 50–51; Документы Богдана Хмельницкого. 1648–1657 / Упоряд. І. П. Крип’якевич, І. Л. Бутич. – К., 1961. – № 127. – С. 204–205..

¹¹¹ “Янычейским агой”, якому адресувався лист Хмельницького, був, скоріш за все, Кара Чауш Мустафа-ага: *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus’. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 139; *Süreyya M.* Sicill-i Osmanî. – İstanbul, 1996. – Cilt 4. – S. 199. На думку Б. М. Флорі, адресатом цього листа був Бекташ-ага, який насправді в той час був уже колишнім яничарським агою: *Флорія Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 95; *Süreyya M.* Sicill-i Osmanî. – Cilt 2. – S. 367.

повному перекладі польською мовою. Серед приказних документів її текст зберігся лише в російському перекладі, а решта гетьманських листів – в переказі¹¹². У листі до аги яничар гетьман повідомив, що отримав “лист цесаря его милости” (тобто московську грамоту № 26) і висловив прохання “о заступлении”, маючи на увазі насамперед прибуття кримського хана з військами йому на допомогу. Але одночасно Хмельницький виправдовувався, що не надсилає обіцяних (скоріш за все, в листопаді-грудні Османові-чаушу) послів для остаточного вирішення питання про підданство, начебто через очікування “подлинны[х] ведомост[ей] с сейму, который у ляхов ныне совершаетца”. Він зобов’язався надіслати уповноважених представників одразу по закінченні сейму¹¹³. Хмельницький, мабуть, розумів, що повернення Османа-чауша з пропозицією дочекатися результатів сейму спричиниться до тієї “досади” візира та “всех вельможных людей”, про яку писав до Москви великий архімандрит Амфілохій. Утім, Хмельницький запевняв, що козаки вже не відступляться від султана, будучи його “желательными слугами”¹¹⁴.

Результатом подальших перемовин стала славнозвісна султанська грамота від 22 лютого – 3 березня н. ст. 1651 р., опублікована в “Памятниках”, яка нині зберігається в архіві у Варшаві. Як зазначено вище, її оригінал був описаний З. Абрагамовичем, а копія, занесена до збірника дипломатичного листування, була видана Я. Рипкою¹¹⁵. Крім неї до нас дійшла також грамота до Хмельницького від великого візира Мелека Агмеда-паші, дата написання якої, на думку З. Абрагамовича, збігається з датою султанської грамоти¹¹⁶. У візирській грамоті йшлося про розпорядження ханові та османським пашам-губернаторам прикордонних територій (Сілістрії й Аккерману) допомагати козакам на випадок військових дій. Було зрозуміло, що, незважаючи на “досаду”, султанський двір був готовий продовжувати переговори. Свідченням цьому стали і подарунки для гетьмана, згадані в османських грамотах кінця лютого – початку березня 1651 р.: султан надслав гетьманові почесний халат (*hıl'at*) із золотої або срібної парчі (*serāser*), а великий візир – кирею

¹¹² Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 51–52; *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'*. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 139–141; *Грушевський М. С. Історія України-Руси*. – Т. IX. – Ч. I. – С. 132–136; *Крипякевич И. П. Турецкая политика Богдана Хмельницкого*. – С. 167.

¹¹³ Мається на увазі сейм Речі Посполитої, який відбувся 5–24 грудня 1650 р. н. ст. Очікувалося, що сейм розгляне вимоги, висунуті Військом Запорозьким, і узгодить подальшу політику щодо козаків і їхніх союзників, татар: *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'*. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. xi, 168–175; *Грушевський М. С. Історія України-Руси*. – Т. IX. – Ч. I. – С. 159–165.

¹¹⁴ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 51.

¹¹⁵ *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich*. – S. 330–331, N 344. Оригінал: AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – K. 42. – № 27. Вид.: *Rypka J. Weitere Beiträge...* – S. 268–273.

¹¹⁶ *Abrahamowicz Z. Katalog dokumentów tureckich*. – S. 331–332, N 345. (Оригінал: Краків. Бібліотека Чарторійських. – Ркп. 609. – Арк. 124 [С. 241–242]). Вид. з нім. перекладом: *Rypka J. Weitere Beiträge...* – S. 273–279. Польський переклад цієї грамоти, зроблений у середині XVII в., разом з його новим російським перекладом було видано у збірнику: *Документи об освободительной войне украинского народа...* – № 147. – С. 387–390. Частковий український пер.: *Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького...* – С. 140.

(*kereke*), ймовірно з дорогої тканини і підбиту хутром¹¹⁷. За свідченням габсбурзького резидента у Стамбулі Йогана Рудольфа Шміда (Schmid), Осман-чауш відправився до Хмельницького 3 березня н. ст. 1651 р. з подарунками для гетьмана – “розкішним каптаном” від султана і каптаном та шаблею від якогось високопоставленого аги¹¹⁸. Лист одного з політичних агентів того часу, грека Іоана Варди Тафралі, відомого в російських документах як “Іван Петров”, містить відомості про те, яким чином і коли гонець прибув до Хмельницького: “27 березня турецький посол на ім’я Осман-чауш прийшов до Животова до гетьмана і привіз султанську грамоту і два парчевих жупани, і від візира, і від аги яничарського, і від Бекташ-аги з грамотами. І пишуть до нього від султана другом непорушним, а своїм чадом. А посол усно сказав гетьманові, що пришлють до нього на допомогу 100 000 ратних людей, а з ними буде ратний воєвода, сілістрійський Дервіш Мегмед-паша, і Матвій [Басараб] воєвода і Василь [Лупул] воєвода. І просили, щоб їм в Кам’янець посадити свою людину. І гетьман цього не захотів, лише писав до султана Мегмеда, і до візира, і до яничарського аги, і до Бекташ-аги подяку за любов, що йому виявляють, і до них же пише: повно любові вашої до нас, а допомоги нам не присилайте, тому що тут місце розорене і великий голод, і військові немає чим годуватися. А нехай вони в себе відпочинуть до часу, а ми будемо рабами й друзями царя, а я з божою поміччю перемагатиму своїх недругів. А з тими ж грамотами відправив свого посла до Царгорода”¹¹⁹.

¹¹⁷ *Abrahamowicz Z.* Katalog dokumentów tureckich. – P. 330, 332; *Rypka J.* Weitere Beiträge... – S. 272, 272 (Anm. 1), 279.

¹¹⁸ *Кордуба М.* Акти до Хмельниччини (1648–1657) // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1911. – Т. XII (Матеріали до історії української козаччини. Т. V). – № 167. – С. 164–165.

¹¹⁹ “Марта в 27-й день пришол турской посол в Животова к гетману, именем Асман чеуш, и привез салтанову грамоту да два кафтана золотных, да от везирия и от аги янычскогого и от Бекташ аги з грамотами, и пишут к нему от салтана другом нерушимым, а своим чадом. А посол сказал изустно гетману, что пришлют к нему на помочь 100 000 ратных людей, а с ними будет ратной воєвода, силестрейской Дервиш Магмет-паша, да Матвей воєвода и Василей воєвода, и просили, чтоб им в Каменец посадить своего чело-века. И гетман тово не похотел, толко писал к салтан Магмету и к везирию и к янычскому аге и к Бекъташ аге благодарение за любовь, что к нему показывают, да к ним же пишет, полно де любви вашей к нам, а помочи к нам не присылайте, потому что здеся место разо-ренное и голод велик, и войску нечем кормитца, а до времени пусть они у себя опочинут, а мы будем раби и друзи царевы, а яз божию помощию буду победити недругов своих. А с теми же грамоты послал посла своево во Царьгород” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 36. – Арк. 11–12. Лист датований 8 травня 1651 р. (ст. ст.). Див. також лист (датований 19 травня) від “старця” (грецького ієромонаха) Павла зі звісткою про приїзд Османа-чауша 28 березня: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1861. – Т. 3: 1638–1656. – № 319. – С. 451. Про посольство Османа-чауша у березні 1651 р. див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 135–137; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 142–144; *Кривякевич И. П.* Турецкая политика Богдана Хмельницкого. – С. 168–169; *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 97. Тоді ж було привезено грамоти константинопольського патріарха Парфенія II до Хмельницького, київського митрополита Сильвестра Косова й коринфського митрополита Йоасафа, написані у лю-тому 1651 р.: Документы об освободительной войне украинского народа... – № 144–145. – С. 383–386; *Мицик Ю. А.* “Козацький відділ”... – С. 69–70.

Навесні 1651 р., ймовірно, з огляду на труднощі під час облоги Кам'янець-Подільського та відсутність підтримки з боку кримського хана, ставлення Хмельницького до османського підданства та його умов почало змінюватися. У березні, коли османський гонець щойно виїхав до гетьмана з грамотою, Йоган Рудольф Шмід висловив припущення, що Хмельницькому і козакам вдасться отримати від султана статус васалів Порти (*Vassalen der Porte*) без сплати данини, а лише із зобов'язанням надсилати війська проти ворогів султана¹²⁰. Оскільки Османська імперія, згідно з приписами шаріату і власним законодавством, отримувала харач (*haraç*), тобто данину, з християнських країн під її протекцією як одну з умов їхнього васалітету, сплата данини мала б бути обов'язковою і для Війська Запорозького¹²¹. Пізніше, якщо вірити написаному, ймовірно, в травні й перекладеному 1 червня ст. ст. листу грека Кіндрата (Кондіса) Юр'єва, повідомлялося вже про готовність гетьмана стати васалом султана за умови сплати данини та введення османських військ на підконтрольні йому території. Але тривала війна за Крит проти Венеції, що саме тоді точилася, не дозволила султанському уряду надати гетьманові військову допомогу, хоча він, згідно з цим інформатором, був уже готовий “поступитися султанові литовською землею” і платити данину, “як і греки”¹²². До того ж, Кіндратові Юр'єву було відомо, що султанський уряд, намагаючись змусити Хмельницького до важчих умов підданства, вів подвійну гру й відмовляв кримського хана від надання підтримки гетьманові у його боротьбі з польськими військами, “потому что им, казаком, веры неймет”, – і навіть прямо забороняв йому це робити (“и турской салтан послал х крымскому и не велел ему итти...”)¹²³. Утім, ще в лютому грек Іван Мануйлов повідомляв під час розпитувань в Посольському приказі про чутки, що султан нібито заборонив молдавському господарю Василеві Лупулові

¹²⁰ Кордуба М. Акти до Хмельниччини... – № 167. – С. 164–165. Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 134–135; Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 141; Крипякевич И. П. Турецкая политика Богдана Хмельницкого. – С. 167–168; Чухліб Т. В. Особливості турецької політики... – С. 11–12.

¹²¹ Про сплату харачу як одного із зобов'язань залежних від Порти правителів і про переговори з Хмельницьким про данину див.: Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit... – P. 149–150; Kołodziejczyk D. What is Inside and What is Outside? – P. 421–432.

¹²² РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 32. – Арк. 14–15: “Только гетман казачей послал к турецкому салтану и просит помочи, а ему, салтану, поступаецца Литовскую землю и сулит ему давать подать яко ж и греки, и турецкой рекся ему дать, только не присылывал ему никакой помочи, потому что сам турецкой имеет великую войну пот Критом с немцами (тобто венецианцами. – М. К., В. Ч.), а се казаком мало верит, только к нему, гетману, прислал своего посла с кафтаном да с саблею”. Порівн. оригінал тексту листа (орфографія збережена): “Μόνων ὁ χάντμανος τῶν Καζάκων ἐστειλεν εἰς τὸν βασιλέα τὸν Τοῦρκο καὶ γυρεύη βοήθησαν καὶ τοῦ ἔταξεν πῶς νὰ {νὰ} τοῦ δώση τὸν τόνπον τῆς Λεχί(ας) νὰ τὸν πρὸσκηνηῆσει, νὰ δῆδη χαράτζη ὡς σάν καὶ οἱ Γγραίκοι. Ἀμῆ ο Τοῦρκος με το στόμα τοῦ ἦπεν, ἀμῆ καμία βοήθηα δὲν τοῦ ἔδωσαν, ὅτι ὁ Τοῦρκος ἔχει μέγαν πόλεμον εἰς τὴν Κρίτιν με τοῦ {ς} τοὺς Φράγγους καὶ τὸ ἄλω δὲν τοὺς πηστεύη τοὺς Καζάκους. Καὶ ἐστειλεν ὀλτζῆν ὁ Τοῦρκος εἰς τὸν χάντμανον τὸν Χουμῆλι, καὶ τοῦ ἤφερεν κληῖτζι (*kılıç*, тур. “шабля”. – М. К., В. Ч.), каυτάνη του χάντμανου...” (Там само. – Оп. 2. – № 396. – Арк. 1, ряд. 13–17).

¹²³ Там само. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 32. – Арк. 15–16.

видавати доньку заміж за сина гетьмана¹²⁴. Це було серйозною перешкодою для улюблених династичних планів Хмельницького. Певно, у Стамбулі намагалися отримати від гетьмана тверді гарантії, що він стане султанським підданим і платитиме данину, обумовивши цим надання будь-якої військової допомоги, включно з допомогою від союзника Хмельницького – кримського хана. Розчарування у Стамбулі через відсутність обіцяного козацького посольства не минулося для гетьмана без наслідків.

Хмельницький, своєю чергою, також продовжував демонструвати недовіру до султана. За повідомленнями грека Івана Юр'єва, на початку червня перед невдалою для козаків битвою під Берестечком гетьман, хоч і продовжував очікувати допомоги від хана, але прагнув уникнути втручання османських військ у воєнні дії і тому відмовлявся “безкормицею” у своїх землях¹²⁵. Ймовірно, він побоювався, що таке втручання обернеться безпосереднім контролем султанських гарнізонів над визволеними від королівських сил містами і втратою ним самим повноти влади на землях Війська Запорозького. Але ані перша, ані друга сторона не відмовлялися від продовження переговорів, і в квітні Хмельницький знову відправив до султана своє посольство¹²⁶.

Грек Ісай Остаф'їв у листі від 1 червня ст. ст. 1651 р. до впливового в Москві царського тестя Іллі Милославського писав про надзвичайно доброзичливий прийом, який було знову надано гетьманському посольству, що, на його думку, явно не було випадковим, оскільки султанський уряд мав намір підпорядкувати собі контрольовані козаками землі¹²⁷. Ісай Остаф'їв, таким

¹²⁴ Там само. – 1651 р. – Спр. 25. – Арк. 1–2. Див. також: Там само. – 1651 р. – Спр. 17. – Арк. 16–17 (“распросные речи” Ісаї Остаф'єва, який приїхав до Москви у січні 1651 р.). Про чутки, начебто атаку на Молдавське князівство було здійснено козаками і ханом за вказівкою великого візиря, а не султана, див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 128; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Вк. 1. – Р. 134, 508.

¹²⁵ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 36. – Арк. 8–10. Див.: *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 97.

¹²⁶ *Крип'якевич І. П.* Турецька політика Б. Хмельницького... – С. 141.

¹²⁷ РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 39. – Арк. 34–35: “И еще буди ведомо тебе, государю, про Хмельницкого: послал он послов во Царьгород четырех человек, и им великую честь воздали и на всех кафтаны надели. И ты, великий боярин, и сам ведаешь, для чего они приходили: хотят к себе выманить, чтоб они жили под их турскою властью, и для того им корм давали большой. А в прошлом году стоял Селихтар-паша и никоно не пропускал, а ныне вся добрическая рать поднялась в войну, да к нему ж, Хмельницкому, писали из Царяграда с ево послом, которой был зимою во Царегороде, сколько рати надобно ему, Хмельницкому, и турской салтан пришлет. И он, Хмельницкой, на ево салтанове жалованье бил челом, ныне де есть у меня рать, а как де понадобится, и яз де тогда пришлю, а теперь де благодарю, что к нам братство и любовь объявил, и яз де на вашем жалованье и брата де моего, крымского царя, благодарю. А турки их обманывают, любовь объявляют, чтоб у них местом завладеть”. Другий варіант перекладу: “Еще тебе пишу, что гетман Хмельницкой послал посла во Царьгород, и то тебе ведомо буди, что ему великую честь воздали, четыре человека было, и на всех по кафтану надели. Великий боярин, ведай себе, для чего они такую им честь воздают, чтоб их обмануть и местами их завладеть великую честь им чинили и большие кормы давали. И буди ведомо природству твоему, что много было, только селихтар-паша не пропустил ни одново проехати, а

чином, вказував на основну перешкоду для прийняття Хмельницьким османської протекції та головну небезпеку для Москви на випадок успішного завершення переговорів з Портою: гетьман бажав зберегти незалежність контрольованих ним територій від османських військ і, відповідно, від будь-якої османської адміністративної присутності¹²⁸. Порта, зі свого боку, вже була готова надати суттєву військову силу, так необхідну козакам напередодні битви під Берестечком, але потребувала гарантії, що це приведе до закріплення султанської влади на новонабутих територіях. За відсутності таких гарантій навіть кримський хан отримав наказ не поспішати з наданням допомоги Хмельницькому у боротьбі з королівськими військами.

5. Витоки інформації про листування гетьмана з Портою, або Як султанська грамота 1650 р. опинилася в Москві

Друга султанська грамота, привезена до Хмельницького 27 або 28 березня 1651 р., була захоплена польськими військами у битві під Берестечком разом з іншими документами гетьманського архіву, що зберігалися в “cassette de Kmielniski” — “скриньці Хмельницького”, про яку писав П'єр Шевальє. Проте нез'ясованою залишається доля московської султанської грамоти, адресованої Хмельницькому і привезеної йому в листопаді 1650 р. На звороті султанської грамоти № 26 немає жодних поміток середини XVII ст., які зазвичай ставилися при надходженні таких документів до Посольського приказу або після перекладу. Наявні лише надписи, пов'язані з поетапною роботою архіваріусів, які займалися описом фонду у XVIII ст.¹²⁹. В інших

ныне проехали. А из Добрича ратные люди все на службе, потому что им такой приказ был от турецкого царя. И еще писали к гетману с послом, которой был зимою во Цареграде, что сколько ратных людей ему занадобитца, и турецкой де царь к нему пришлет. И гетман сказал, что де ныне у меня и своих ратных людей много, а впредь, как мне занадобитца, тогда буду у тебя просити, толко де на твоём братстве и любви, что имеши ко мне, зело благодарю царствие ваше...” (Там само. – Арк. 39–40). “Селихтар-паша”: імовірно, Сілагдар-паша. Ототожнити його поки що не вдалося. “Добричская рать”: йдеться про війська з Добруджі. Див.: *Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit...* – Р. 135. Про підготовку османських військ для потенційної допомоги козакам розповів у Посольському приказі грек Родіон Константинов: “А как де он ехал Волоскою землею, и он де видел мая в 11 день, что добричи, турецкие воинские люди, которых ведаёт селистрейской Дервиш-паша, что идут к крымскому хану на сход з 20 000, и пришли де в черкаской город Рашков от Киева за 7 дней, а приходил де по ним по салтанову приказу ис Крыму Караш-мурза...” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 31. – Арк. 5).

¹²⁸ Див.: Чухліб Т. В. Особливості турецької політики... – С. 11.

¹²⁹ Втім, треба зауважити, що османські грамоти не завжди мають помітки, які типово робилися в Посольському приказі при отриманні та перекладі документів. Так, наприклад, на грамоті великого візира Кеманкеша Кара Мустафи-паші царю Михайлові Федоровичу 1640 р. (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 18) такі помітки також відсутні, і на звороті документа є лише пізніший запис архіваріуса. Проте на грамоті царю Олексію Михайловичу від великого візира Кьопрюлю Мегмеда-паші (Там само. – № 34) одразу був зроблений запис про її придбання з товмачем Кононовим. Характерна нотатка – номер на звороті султанської грамоти № 26 дозволяє припустити, що документ певний час міг зберігатися разом з іншими документами, які були пронумеровані на зворотах одним і тим самим невідомим співробітником. Серед документів, до яких він таким чином доклав руку, – грамоти московським царям від великих візирів Кеманкеша Кара Мустафи-паші 1640 р. (Там само. – № 18), Кьопрюлю Мегмеда-паші 1660 р. (Там само. – № 34),

документах архіву Посольського приказу також поки що не вдалося знайти будь-яких свідчень про привезення грамоти. Яким саме “дипломатичним каналом” лист, адресований українському гетьманові, міг бути доставлений до Москви? Якби грамота під час битви залишалася у “скриньці”, то її доля була б така ж, як доля другої, варшавської, султанської грамоти. Отже, до червня 1651 р. грамота 1650 р. мала якимось чином опинитися або в Москві, або в руках “агентів Москви”. При цьому на вилучення документа із гетьманської канцелярії і доправлення його до Москви невідомі “шпигуни” мали лише півроку¹³⁰.

Привезені до Стамбула наприкінці січня 1651 р. листи Хмельницького – його відповіді на султанську грамоту 1650 р. та інші листи османських доброзичливців гетьмана – були здобуті польськими агентами із султанської державної Канцелярії, переписані, перекладені та передані до Москви у травні 1651 р. Наприкінці березня гетьман отримав вже нову султанську грамоту зі Стамбула, про яку, а також про відповідь на неї гетьмана, у польських дипломатів до травня, ймовірно, відомостей ще не було. Втім, судячи з усього, вони й далі вважали зимове листування Хмельницького з Портою актуальним для переговорів у Москві та дискредитації планів гетьмана. Отже, оригінал осінньої султанської грамоти, на яку Хмельницький відповів листами, здобутими польськими агентами і переданими ними до Москви, у травні повинен був також ще розглядатися як важливий документ, свідчення серйозних переговорів гетьмана з Портою про підданство. Опинившись у Москві, османська грамота чудово підтверджувала передану польськими дипломатами інформацію про відповідь на неї, яку дав Хмельницький.

каймакама (тобто заступника великого візира), а потім великого візира Кара Мустафипаші 1666–1682 рр. (Там само. – № 38, 50, 55, 57). Це дозволяє зробити припущення, що султанська грамота Хмельницькому в певний момент могла опинитися в архіві Посольського приказу серед цих візирських грамот, а потім її було додано до інших османських грамот і занесено до опису, складеного М. М. Бантишем-Каменським. Помітка перекладача та архіваріуса Московської контори Колегії закордонних справ М. І. Арсеньєва і, мабуть, написана пізніше помітка іншого невідомого архіваріуса, яка уточнює зміст документа, відсутні на інших документах, зазначених вище. Це свідчить про те, що спочатку грамота (Там само. – № 26) могла зберігатися окремо від візирських листів і лише згодом була долучена до них. Утім, робота з нею М. І. Арсеньєва, який займався розбором архіву Посольського приказу в 20-ті – 30-ті роки XVIII ст., вказує на те, що грамоту, скоріше за все, було знайдено серед документів саме цього приказу. Див.: *Фонкич Б. Л. Моисей Арсеньев (К истории изучения греческих документов в Москве в первой трети XVIII в.) // Фонкич Б. Л. Греческие рукописи и документы в России в XIV – начале XVIII в. – М., 2003. – С. 445–448.* Можливо, документ потрапив до рук Арсеньєва через те, що не мав жодних дорсальних поміток, а впорядкування архіву вимагало уточнення його змісту. Подальше дослідження етапів систематизації архіву Посольського приказу у XVIII – на початку XIX ст., можливо, проллє світло на питання, яким чином і ким проводилось упорядкування османських документів, які увійшли до опису 2 фонду 89 “Взаємини Росії з Туреччиною”, і це стане важливим доповненням і до вивчення долі османських грамот українським гетьманам, що потрапили до Москви.

¹³⁰ Припущення, що грамоту могли захопити під Берестечком, а вже пізніше в ході московсько-польських переговорів передати до Москви, не здається нам ймовірним, оскільки на документі немає жодних польських поміток і ніщо не вказує на те, що грамота могла побувати в польських руках до того, як потрапила до Москви.

Хто ж міг вилучити грамоту безпосередньо з гетьманської “скриньки”? Очевидна відповідь напрошується: у цей час гетьманською канцелярією розпоряджався генеральний писар Війська Запорозького і майбутній володар гетьманської булави Іван Виговський. Його співпраця з московською владою також добре відома. У 1651–1653 рр. саме він передавав до Москви оригінали документів, до яких мав доступ як голова військового діловодства, отримуючи їх потім назад і підкладаючи до архіву¹³¹. Одразу після битви під Берестечком з Виговським зустрівся у Корсуні московський піддячий Григорій Богданов, котрому писар детально розповів про обставини перебування гетьмана в Криму. Поза тим, Богданов привіз від Виговського до Москви й оригінали ханських грамот¹³². Влітку 1652 р., коли московські посланники Василь Унковський та Андрій Ардаб’єв їздили з царськими грамотами до Хмельницького, вони занотували у формі “особной статьи” “речи” Виговського. Писар переконував їх у своїй відданості ідеї переходу козаків у підданство московського царя на відміну від неназваних інших людей, які “станут гетмана наговаривать, чтоб к турецкому или к крымскому подначальны были”. Унковський і Ардаб’єв отримали від нього також і копії з “листов” різних іноземних правителів¹³³. До того ж Виговський охоче віддав і оригінал – грамоту молдавського господаря Василя Лупула¹³⁴. У серпні наступного 1653 р. з Виговським зустрічався московський посланець піддячий Іван Фомін, отримавши від нього автентичні османські грамоти за умови їхнього повернення¹³⁵. Судячи з наявних статейних списків інших московських посланців до гетьмана, отримання оригіналів дипломатичної кореспонденції від Виговського за умови повернення її було систематичним¹³⁶. Враховуючи велику кількість контактів між Москвою та Хмельницьким протягом 1650–1653 рр., це можна було легко реалізувати: документи зникали зі “скриньки” ненадовго.

¹³¹ Наріжний С. “Московська служба” Івана Виговського // ЗНТШ. – Львів, 1928. – Т. 149. – С. 117–139; Frick D. A. The Circulation of Information about Ivan Vyhovskiy // Harvard Ukrainian Studies. – 1993. – Vol. XVII. – N 3–4. – P. 256–259.

¹³² “А каковы крымского царя послы до гетмана листы привезли и о каком деле, и подьячей Григорей Богданов *подлинны* (курсив наш. – М. К., В. Ч.) крымского царя и Север-Казы аги и подскарбея промыслом своим у писаря, у Ивана Выговского, взял” (Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 112). Сефер Гази-ага був кримським великим візиром в 1644–1646 і 1647–1664. Див.: *Senai, Hadży Mehmed, z Krymu*. Historija Chana Islam Gereja III. – Warszawa, 1971. – S. 144, n. 50–51.

¹³³ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 221.

¹³⁴ “...А волоского господаря лист отдал *подлинной* (курсив наш. – М. К., В. Ч.) за печатью волоского господаря, а из-ыных де государств, кроме тех листов, ныне у нас нет, а подлинных листов вам отдать мне нельзя” (Там само. – С. 221–222).

¹³⁵ “А которые листы вновь присланы до гетмана Богдана Хмельницкого из Турские земли, и я де, писарь, тебе, Ивану, отдам тайно, и ты те листы отвези к царскому величеству, а царское б величество те листы, выслушав, изволил прислать ко мне, писарю, не замотчав, тайно ж, чтоб гетман и никто про то не ведал” (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Т. 3. – № 343. – С. 499).

¹³⁶ Наріжний С. “Московська служба”... – С. 128–131. Тож не дивно, що ще один оригінал османського листа великого візира Хмельницькому (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 32), як засвідчує помітка на звороті, привіз до Москви брат писаря Івана Виговського, Данило Виговський, у грудні 1654 р.

Ця абсолютно неймовірна, проте успішна та спритна шпигунська діяльність (не виключено, що деколи з відома Хмельницького¹³⁷) давала змогу й самому Виговському отримувати в обмін конфіденційну інформацію і впливати на українсько-московські переговори, спрямовуючи їх у потрібне русло¹³⁸. Свідчення про контакти гетьмана з османським урядом і підготовку до переходу Війська Запорозького у підданство султанові могли бути використані для тиску на московську владу, щоб змусити її приспішитися, перехопити ініціативу й надати допомогу Хмельницькому, прийнявши його під своє покровительство на вигідніших умовах, ніж запропоновані Портою. Адже чимало поінформованих людей попереджали московських політиків про небезпеку завершення переговорів гетьмана із султанським двором дійсним прийняттям ним османського протекторату¹³⁹.

Той факт, що в документах Посольського приказу не вдалося знайти жодних свідчень про доставку султанської грамоти 1650 р. Хмельницькому, дозволяє висунути лише попередню гіпотезу щодо часу та обставин появи грамоти у Москві. 6 червня ст. ст. 1651 р. з-під Зборова до Москви вирушили грек, відомий за московськими документами як Ілля (Ільяш) Мануйлов, та серб Василь Данилів. Вони привезли в російську столицю “листи” від давніх посередників на переговорах між гетьманом та царським урядом – коринфського митрополита Йоасафа та ієромонаха (“старця”) Павла, – а також повідомили у Москві новини про тривале протистояння між польськими військами та козаками¹⁴⁰.

Про гінців, власне, було відомо небагато. Ілля Мануйлов незадовго перед тим (“в прошлом году”) приїхав зі Стамбула разом з греком Іоаном Вардою Тафралі та залишився при гетьманському дворі з коринфським митрополитом, своїм двоюрідним братом¹⁴¹. Василь Данилів, “сербинин”, навпаки, вже протягом чотирьох років перебував на козацькій службі, мешкаючи “при войсковом писаре, при Иване Выговском”¹⁴² (старець Павло у своєму листі так його і називає “казак писарев”¹⁴³). Під час розпитування в Посольському приказі новоприбулі розповідали цікаві деталі про свою роль

¹³⁷ *Наріжний С.* “Московська служба”... – С. 127–133. Бібліографію див.: *Федорук Я. О.* Коментарі: [До статті: Іван Крип’якевич. Турецька політика Б. Хмельницького...] – С. 189.

¹³⁸ Про інші маніпуляції Виговського з документами див.: *Frick D. A.* The Circulation of Information... – Р. 251–252.

¹³⁹ Автентична султанська грамота могла стати “останнім аргументом” після того, як у квітні-травні, по поверненні царського посла, дяка Л. Д. Лопухіна, від Хмельницького, московський уряд також вирішив очікувати згоди гетьмана на свої умови. Див.: *Кочегаров К. А.* Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764. – М., 2017. – Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницького. 1654–1657. – С. 32–34.

¹⁴⁰ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 78–82. Див.: *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною, 1648–1651. – Мюнхен; Львів, 1996. – С. 202–205.

¹⁴¹ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 81. Див. також лист Іллі Мануйлова: РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 39. – Арк. 28–32.

¹⁴² Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 81.

¹⁴³ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 40.

як таємних гінців Виговського¹⁴⁴. Генеральний писар не хотів викриття своїх прихованих контактів з Москвою і від себе передав з гінцями тільки “лист” путивльському воєводі Семенові Прозоровському. У цьому документі не було ніякої політичної інформації, а містилося лише прохання не затримувати відправленого “Ильяша”¹⁴⁵.

Зате лист коринфського митрополита, написаний 16 травня ст. ст. “из полков”, під диктовку, якщо вірити гінцям, самого Виговського, свідчить, що напередодні битви під Берестечком оточення гетьмана, який тільки нещодавно надіслав чергове посольство до султана, все одно поклало великі сподівання на московського царя та його підтримку. Владика Йоасаф повідомляв у листі про готовність привести Хмельницького “х крестному целованью” царю та про обіцянку гетьмана, якщо московський цар прийме його у підданство, служити на тих самих умовах, що й донські козаки¹⁴⁶. Про “единое державство” та “единое соединение” – перехід Війська Запорозького в московське підданство – писав також старець Павло, відзначивши, що як буде прийняте рішення про “единое соединение”, то вістку про це необхідно надіслати “писарю”¹⁴⁷. Але він пропонує повідомити Виговського з певною обережністю: “...і про те звольте писати до писаря, а саме до нього про це не веліть писати, тільки надавайте [віддавайте] йому своє царське благодарення і повідомте, а достеменно веліть писати до Івана Петрова”¹⁴⁸. Отже, про готовність прийняти Військо Запорозьке “під високу руку” царя у листі Виговському прямо писати було не слід – слід було натякнути і показати “благодарение”, а безпосередні переговори вести з іншим “іноземцем”, греком Іоаном Вардою Тафралі.

Мабуть, така наполегливість при з’ясуванні Виговським можливостей одержати підтримку в Москві була зумовлена тим, що переговори з султанським двором затягувалися у несприятливий для Хмельницького момент відкритого гострого протистояння с польським королем, коли гетьманові потрібна була термінова допомога. Не випадково й піддячий Григорій Богданов, який повернувся від Хмельницького до Москви, повідомив у Посольському приказі, що чув від Виговського, начебто київський митрополит Сильвестр Косів має намір писати цареві, “щоб государ пожалував, прийняв

¹⁴⁴ “...Послал де их к царскому величеству писарь Иван Выговский, чужеземцов, для того, чтоб их в дороге никто не познал и было б тайно. И митрополиту де коринфскому и старцу Павлу велел же писати своими руками. И что де им Выговский приказал, то де они и писали, и для де подлинныя верности приписывал к тем письмам рукою своею. А чают де они, что того (так в оригіналі. – М. К., В. Ч.) ево, Ивановы, с ними вестовые посылки не ведает и гетман Хмельницкий, потому что де приказывал Выговский писати митрополиту и старцу Павлу один без гетмана. Да и впредь де царскому величеству Выговский обещается всею своею приязнию служить и о всем ведомости чинити”: Там само. – Арк. 22 (Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 81–82). Див.: *Frick D. A. The Circulation of Information...* – P. 259–260.

¹⁴⁵ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 3–4.

¹⁴⁶ Там само. – Арк. 24–25, 28–29, 32.

¹⁴⁷ Там само. – Арк. 38–39.

¹⁴⁸ “...И о том извольте писать к писарю, а имянно к нему о том писать не велите, только отдавайте к нему свое царское благодарение и ведомость чините, а подлинно велите писать к Ивану Петрову” (Там само).

їх під свою государеву високу руку”, а гетьман вже збирається відправити самого Виговського с деякими “полковниками” до Москви¹⁴⁹.

На початку серпня ст. ст. 1651 р. у Москві отримали й переклали листа з Путивля від Іллі Мануйлова, коли він уже вдруге приїхав на московський кордон. У ньому грек повідомляв різні відомості про своє повернення до гетьмана із царським жалуванням¹⁵⁰. Ішлося про загибель владики Йоасафа під час битви під Берестечком та про передачу генеральному писарю з Москви значної суми, ймовірно, за послуги, надані шойно у травні. Але якщо коринфський митрополит і Павло мали одержати царське жалування за вістові листи та спроби переконати московського самозванця Тимофія Акундинова, який видавав себе за царевича Шуйського, здатися на милість царя, то заслуги перед московським двором Виговського залишаються незрозумілими (якщо не брати до уваги, що гінці посилалися на нього як на ініціатора їхньої подорожі та передачі важливої інформації). Чи то не було подякою і за надіслану османську грамоту? Бо не випадково Іллю Мануйлова та Василя Данилова, гінців Виговського, у Посольському приказі навмисно розпитували про відносини гетьмана з османським двором¹⁵¹, а вони охоче повідомили новини про посольство, яке повернулося наприкінці березня зі султанською грамотою 1651 р.¹⁵² Про зв'язки гетьмана з Портою писав і коринфський митрополит, і ці відомості, мабуть, мали підштовхнути московську владу до більш рішучих дій у підтримці Хмельницького, аби той не став васалом султана.

¹⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – № 53. – С. 120.

¹⁵⁰ “По сем, даю ведомо великому вашему царствию о милостыне, что вы, великий государь, пожаловали митрополиту коринфскому и Павлу священноиноку да писарю Выговскому. И писарю твое царское жалованье отдал, и он о том благодарит великому и святому вашему царствию, а коринфской пропал вместе с Павлом” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 39. – Арк. 28). Див. також: Там само. – Арк. 31–32. Виговському було надіслано два сорока соболів на 100 рублів, як і коринфському митрополиту (Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 54–55).

¹⁵¹ “И, будет, были и о каких делех и к турецкому салтану, и к волоскому, и к молдавскому гетман послов своих о чем посылывал ли, так ж и турецкого салтана и волосково и молдавского послы у гетмана бывали ль и, будет, были, и о чем приходили и с чем назад отпущены” (Там само. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 6. Оубл.: Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 78).

¹⁵² “А в великую де пятницу, как гетман был в городе, в Животове, присылал турецкой салтан дву человек чеушей з грамотою, да прислал к гетману в подарках 2 аргамака. А присылал де к гетману с тем, будет ему люди надобно на помочь, и он ему ратных людей даст, сколько ему будет надобно. И гетман де с теми чеуши посылал к салтану посланца своего, сотника казатцкого Павла Колодницкого, на ево присылке, что он помочь ему учинити хочет, и за дары бить челом. А войско де ему турецкое в помочь не надобно для того, что он и своими войски, которые у него есть в собранье, против поляков стояти может” (РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 9. – Арк. 14. Оубл.: Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – С. 80). Мабуь, мова йде про чергову поїздку до Стамбула кївського сотника Павла Яненка-Хмельницького: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – Т. IX. – Ч. I. – С. 249–250; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 267–269. А втім, деякі дослідники вважають Яненка-Хмельницького і Колодницкого (варіанти: Колодченка, Коланченка) різними людьми: *Флоря Б. Н.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 97–98; *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 414, 783–784.

Протягом весни 1651 р. у відносинах московського уряду з Іваном Виговським відбулися деякі зміни. Якщо в березні московський гонець піддячий Василь Степанов одержав наказ щодо зустрічі та переговорів безпосередньо з гетьманом¹⁵³, то пізніше (в кінці квітня – на початку травня), як видно з відписки путивльського воєводи Семена Прозоровського, Кузьма Тішин та Степан Каторжний були відправлені саме до писаря Виговського, щоб “проведать всяких вестей тайным обычаем”¹⁵⁴. У травні від Виговського прибули Ілля Мануйлов та Василь Данилов, а влітку піддячий Григорій Богданов зі слів Виговського вже передав у Москві, що той обіцяв служити цареві й повідомляти його “тайным делом” про всі контакти гетьмана “с польским королем, и с крымским царем, и с ьными посторонними государствы”, й привіз наявне підтвердження готовності до співпраці – кримські листи¹⁵⁵.

Припущення, що султанська грамота 1650 р. могла бути привезена до Москви, найімовірніше, Іллею Мануйловим та Василем Даниловим, можна аргументувати не тільки тим, що саме вони були тісно пов’язані з Виговським. У травні 1651 р. генеральний писар після отримання наприкінці березня нової партії стамбульської кореспонденції, включно з березневою султанською грамотою, міг розпорядитися на власний розсуд осінньою султанською грамотою 1650 р., яка візуально була дуже подібна до нової весняної. У той час вона мала вже опинитися в “архіві”, адже на неї ще попереднього року було дано відповідь. Це дозволяло непомітно вилучити документ і використати його в таємних переговорах з московською владою. Зрештою, опосередковано це припущення підтверджується ще й тим, що після від’їзду гінців Виговського відбулася битва під Берестечком, під час якої гетьманську “скриньку” з архівом було захоплено. Через цю втрату більш ранню грамоту, яка опинилася в Москві, було вже неможливо повернути непомітно Виговському, аби він поклав її назад до інших листів. Так цей документ і залишився в архіві Посольського приказу донині. Втім, запропонована нами гіпотеза появи в Москві султанської грамоти 1650 р., адресованої Хмельницькому, хоч би якою логічною вона була, залишається лише гіпотезою, аж доки знайдуться будь-які інші, переконливіші відомості, які б могли прояснити долю цього документа.

* * *

Розбитий у битві під Берестечком і будучи в напружених відносинах із союзником – кримським ханом, гетьман Хмельницький вже в серпні 1651 р. мусив зазнати нового удару: у Стамбулі стався переворот, що позбавив влади та життя всіх його надійних союзників і давніх кореспондентів, які брали участь у переговорах про підданство Війська Запорозького Порті¹⁵⁶. Переворот стався 21 серпня н. ст. 1651 р., проте, за свідченнями “гречанина” Федора Іванова, який приїхав до Москви восени 1651 р., султан встиг

¹⁵³ Воссоединение Украины с Россией. – Т. 3. – № 6. – С. 15.

¹⁵⁴ Там само. – № 21. – С. 60.

¹⁵⁵ Там само. – С. 117.

¹⁵⁶ *Afyoncu E., Demir U. Turhan Sultan.* – İstanbul, 2015. – P. 37–51.

прийняти гетьманських посланців, які приїхали саме напередодні цих подій¹⁵⁷. Але відставка великого візира Мелека Агмеда-паші та призначення замість нього Сіявуша-паші¹⁵⁸, страти Бекташа-аги та аги яничар Кара Чауша Мустафи-аги, що відбулися незабаром, а ще раніше, у травні 1651 р., – вбивство тісно пов'язаного з османським двором константинопольського патріарха Парфенія II, який приймав посланців Хмельницького і брав активну участь у його дипломатичних контактах із Портою та Москвою¹⁵⁹, повинні були істотно підірвати віру гетьмана у продовження переговорів¹⁶⁰. Внаслідок зміни політики османського уряду починаючи з осені 1651 р.,

¹⁵⁷ “Да при нем же де во Царегороде были у салтана посланцы от гетмана Хмельнитцкого, один Павлом зовут, а другой Савелей, людей с ними было 17 человек, и салтан де им воздал честь великую, и кафтаны им золотные дали. А приходили де от гетмана о том, чтоб салтан велел крымским людем учинить ему помочь, с кем ему неприятелей своих, ляхов, розорить, а он де учнет ему, салтану, давать дань так же, как ему дань дают мутьянской и волоской воеводы. И салтан де тех посланцов отпустил, а к Хмельнитцкому послал с ними чеуша своего, а с тем чеушом послал к гетману кафтан да саблю и приказал ему сказать, что де он х крымскому хану повеленье свое послал, на помочь к нему итти велел. А отпушены де те посланцы ис Царьгорода августа в 6 числе 159-го году (6 серпня ст. ст. 1651 р. – М. К., В. Ч.), да с ними ж де отпустил салтан к гетману полоняников всяких много” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1652 р. – Спр. 3. – Арк. 16–17). Знову йдеться про Павла Яненка-Хмельницького. “Савелієм” тут, можливо, зветься відомий за листами Павла Яненка-Хмельницького другий посланець гетьмана, Культа (Кутга): *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. 1. – С. 249, 251, Порівн.: 349–350; *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. – Bk. 1. – P. 267, 268 (n. 385), 270 (n. 385), Порівн.: р. 376–377. Про багаточисельне посольство, яке вирушило до султана у відповідь на одержану березневу грамоту, повідомляв грек Іван Юр'єв у Москві наприкінці червня 1651 р.: “Да он же, Ивашко, сказал: приехали де в Яси от гетмана Хмельницкого черкас сорок пять человек, и тех де, государь, черкас пятнатцать человек пошли в Царьгород к турецкому царю, а иные де черкасы пошли в Венгерскую землю, да тех же де черкас пятнатцать человек пошли с Иваном Петровым (Іоаном Вардою Тафралі. – М. К., В. Ч.) в Мутьянскую землю... А от Хмельницкого де черкасы, 45 человек, в Яси приехали при нем до Иванова поезду Петрова за 2 дни, и 15 человек во Царьгород пошли с турецким посланцом вместе. А приходил де турецкой посланец о том, присылал ево салтан, будет Хмельнитцкому люди на помочь надобны, и он де людей к нему пришлет, сколько ему будет надобно. И Хмельнитцкой де того посланца отпустил и от себя черкас послал с тем, что де ему, салтану, ратных своих людей изнужить будет безкормицею, а у них де лошади к нуже привычны. А посланца де подарил Хмельнитцкой, дал ему 2 немчина ротмистры да 2 поляки, и тех де людей турецкой посланец в Ясах вез с собою скованных” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1651 р. – Спр. 36. – Арк. 2–3, 8–9).

¹⁵⁸ The Intimate Life of an Ottoman Statesman... – P. 25–30, 62–92, 138; *Tchentsova V.* Le coup d'État constantinopolitain de 1651 d'après la lettre d'un métropolitain grec au tsar russe Alexis Michailovich // *Turcica*. – 2000. – Т. 32. – P. 396–397.

¹⁵⁹ *Флоря Б. Н.* Патриарх константинопольский Парфений II и гетман Богдан Хмельницкий // *Мосхovia*. Проблемы византийской и новогреческой филологии. К 60-летию Б. Л. Фонкича. – М., 2001. – С. 443–445.

¹⁶⁰ Про стурбованість Хмельницького стратою Бекташа-аги і навіть про його вимоги помсти писав османський хроніст Наїма: *Наїма Мустафа*. Гюсейнові города у витягу історій із заходу та сходу (Повідомлення про Україну) / Пер. з осман.-турец. О. Галенка та О. Кульчинського; студії О. Галенка. – К., 2016. – С. 155. Про політичні партії при османському дворі та їхню боротьбу, що вплинула на переговори с гетьманом, див.: *Ostapchuk V.* Political-Personal Intrigue on the Ottoman Frontier... – P. 371.

процес прийняття гетьмана у підданство Порти призупинився та відновився лише у 1653–1655 рр.¹⁶¹.

Відмова гетьмана від остаточного оформлення свого підданства була зумовлена переговорами про сплату данини та османську військову присутність на підконтрольних йому теренах. Хмельницький вважав, що Військо Запорозьке могло дістати привілейований статус, який передбачав би лише зобов'язання брати участь у війнах на боці Порти. Не випадково, мабуть, одразу після повернення посольства Павла Яненка-Хмельницького 18 (28) вересня 1651 р. Хмельницький та польські комісари підписали Білоцерківський мир¹⁶². На той час у гетьмана на руках уже не було жодної султанської грамоти – обидві вони зникли або в битві під Берестечком, або внаслідок діяльності “агентів Москви”. Непоступливість османського уряду в питанні сплати данини – харачу – і військової присутності, а також неочікуваний переворот в Стамбулі не дали змоги завершити тривалі переговори гетьмана із султаном щодо прийняття підданства. Від цього важливого етапу дипломатичних відносин Богдана Хмельницького з адміністрацією Мегмеда IV залишилися лише дві автентичні султанські грамоти, що були втрачені у гетьманській канцелярії, але збереглися у варшавському та московському архівах.

ДОДАТКИ

I. Опис грамоти (наме-і гюмаюн) османського султана Мегмеда IV гетьманові Богдану Хмельницькому

Константинополь (*Qostantīniyye*), середня декада місяця шевваля 1060 р. гіджри (7–16 жовтня 1650 р. н. ст.).

РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26. Оригінал.

Арк. I: Обкладинка грамоти з цупкого сірого паперу з водяними знаками: літери “МУШФПР” і “1805”¹⁶³. Надпис на обкладинці, зроблений під час каталогізації фонду на початку XIX ст.: “1647. года. Лист турецкаго султана Ибраима к гетману Хмелницкому, коего увещавая жить дружно и согласно с крымским ханом, дать ему

¹⁶¹ Riedlmayer A., *Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyc'kyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // Harvard Ukrainian Studies*. – 1984. – Vol. VIII. – N 3–4 (December). – P. 453–473; Крипякевич И. П. Турецкая политика Богдана Хмельницкого. – С. 171–172; Флоря Б. Н. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 98–103; Федорук Я. О. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою... – С. 253–300; *Ostapchuk V. Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit...* – P. 135–138, 150.

¹⁶² Флоря Б. Н. Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С. 98; Чухліб Т. В. Особливості турецької політики... – С. 11. Про перебування представників Хмельницького у Стамбулі та можливий вплив на перемовини перевороту в османській столиці див.: Крипякевич И. П. Турецкая политика Богдана Хмельницкого. – С. 169–170. На думку “гречанина царгородца” Федора Іванова, який приїхав на московський кордон у жовтні 1652 р., “для де того гетман с сенаторы и помирился, чтоб ему нечестивому турецкому салтану дани не давать, а в то число им, сенатором, дать крымскому хану вскоре до великого поста 3 милионы золотых” (РДАДА. – Ф. 52. – Оп. 1. – 1652 р. – Спр. 3. – Арк. 18).

¹⁶³ Клепиков С. А. Филигрانی на бумаге русского производства XVIII – начала XX века. – М., 1978: “Таблица филигранных и водяных знаков на бумаге русского производства XVIII – начала XX в.” № 510. – Реж. доступу: <http://www.opentextmn.ru/history/arkheography/specification/?id=3023>; (30.X.2017).

знать, что присланный от него гонец отпущен с награждением”. Помітка олівцем: “Ф 89/2. Р”. Запис з печаткою про звірку справи: “Два листа. 25/VI 1931 г. [Підпис: нерозб.]”. У справу вкладено аркуш паперу розміром А4, складений удвоє, із нотаткою синьою кульковою ручкою, зробленою співробітником архіву І. О. Тихонюком: “По указанию проф[ессора] Прицака дата д[ела] 26 ошибочна. Турецкий текст содержит дату: нач[ало] окт[ября] 1650 г. Ср[едняя] декада мес[яца] Шаваль Г[ода] Х[иджры] 1060. Оpubл[икован] рус[ский] т[екст] в Вос[соединении] Укр[аины] с Россией. 04.07 [19]91. (Підпис: Тихонюк)”.

Арк. 1: Папір, 548×1168 мм, вірогідно східного або італійського виробництва, сіро-жовтого кольору, вилощений, водяних знаків не видно. Реставрація методом підклейки смуг цупкого жовтуватого паперу на звороті. Верхня частина документа з *invocatio* відрізана. Приблизно 20 поперечних складок та п’ять поздовжніх (результат зберігання документа у згорнутому вигляді).

Мова османсько-турецька. Письмо *dıvani*. 12 рядків тексту написані чорним чорнилом і присипані золотим піском. Згори над текстом зображення тури султана Мегмеда IV, виконане золотим чорнилом. Архівні помітки олівцем: “1”, “№ 26”, “Л. № 2”.

Арк. 1 зв.: Позначка писаря “görlümüşdür” (ймовірно, “оглянуто”, “перевірено”) на звороті *locatio* (місця написання грамоти), тим самим чорнилом, що й текст документа, присипана золотим піском. Архівна помітка олівцем: “№ 26”. Три відбитки печатки Древлесховища Центрального архівного управління Центрального історичного архіву РФФСР. Помітка коричневим чорнилом: мабуть, спроба вираховувати дату (частково видно цифри: 166/7248/89). Помітка, ряд. 1–5, російською мовою (в правому верхньому куті) рукою архіваріуса Колегії закордонних справ Моїсея Арсенєва¹⁶⁴ чорним чорнилом з правкою, зробленою іншою рукою коричневим чорнилом (з частковою втратою тексту через пошкодження аркуша): “Грамота от турецкаго салтана Мегметя, Ибрагимова сына, к гетману Багдану Хмельницкому, которому отложение ево, Хмельникого, убожает с увещаванием изменника и жалует ево посланны[х] чрез нарочнаго посланн[а]го чау[ша] О[с]мана”. Слова “ево, Хмельникого” вписані над рядком коричневим чорнилом, можливо, тією ж рукою, що й спроба вирахувати дату документа. В лівому верхньому куті арк. 1 зв., на смугі паперу, підкленій на грамоту при реставрації, є помітка, ряд. 1–9, написана рукою XVIII ст. чорним чорнилом: “Грамота от туретцкого салтана Мухамета, Ибрагимова сына, к гетману Хмельницкому, х которому салтан с увещаванием пишет, а велит ему в согласии быть с крымским ханом (Далі закреслено тим самим чорнилом: «и в вернасти») и верно служить, за что обещает ево наградить и присланные от него, изменника Хмельникого, с награждением отправлены сего (далі дату було вписано, ймовірно, пізніше, після її вирахування, а потім закреслено іншим, густішим чорним чорнилом: «7157-го», виправлено з «7156») году”. Також закреслено написаний тим самим коричневим чорнилом номер, який спочатку намагалися виправити густішим чорним чорнилом на “№ 14”. Первісного номера не видно. Нижче іншою рукою дописано дату (ймовірно, тією ж рукою, якою закреслено дату в помітці, що підсумовує зміст грамоти): “1647. году”. Мабуть, тією ж рукою, якою дописано нову дату, дописано чорним чорнилом й новий номер “№ 16”, пізніше виправлений густішим чорним чорнилом на “19”.

¹⁶⁴ Моїсей Арсенєв розбирав архівні матеріали у 20-х–30-х роках XVIII ст. Див.: Фонкич Б. Л. Моїсей Арсенєв. – С. 445–448.

Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV...

II. Опубліковані переклади оригіналів і копій грамот 1650 і 1651 рр.

1. *Грамота османського султана Мегмеда IV гетьману Богданові Хмельницькому, 7–16 жовтня 1650 р. н. ст. (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26)*

Українською мовою, спрощений:

Туранли Ф. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). – К., 2016. – С. 582–583.

Переклади копії грамоти 1650 р. з так званого “теттінгенського кодексу”

Німецькою мовою:

Рурка J. Aus der Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bogdan Chmelnicki // Z dějin východní Evropy a Slovanstva: Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi / Ed. M. Weingart, J. Dobiáš, M. Paulová. – Praha, 1928. – S. 488–489.

Українською мовою з німецького перекладу, скорочений:

Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1997. – Т. IX. – Ч. II. – С. 1539–1540.

Українською мовою з німецького перекладу, спрощений:

Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – Харків, 2003. – С. 133.

Прицак Л. Д. Невислана грамота турецького султана Мегмеда IV від 10 серпня 1650 р. гетьману Богдану Хмельницькому та причини її невислання // Східний світ. – 2004. – № 2. – С. 24.

Англійською мовою з українського перекладу М. С. Грушевського:

Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. – Vol. 9. Book 1: The Cossack Age, 1650–1653. – Edmonton; Toronto, 2005. – P. 688–689.

Англійською мовою з українського перекладу:

Прицак Л. Prof. Omeljan Pritsak's Structural-Functional Theory Applied to the Ottoman-Cossack Treaty 1650–1651 // Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800); Bildiriler / Haz. V. Melnik, M. Alpargu, Y. Öztürk, F. Turanlı, M. B. Çelik. – İstanbul, 2015. – S. 460–461.

2. *Грамота османського султана Мегмеда IV гетьману Богданові Хмельницькому, 22 лютого – 3 березня 1651 г. н. ст. (AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – K. 42. – № 27)*

Польською мовою (анонімний переклад середини XVII ст.):

Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – № 140. – С. 373–374.

Польською мовою (переклад середини XVII ст., виправлений А. Л. Круттою в 1789 р.):

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 438–440.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – К., 1897. – Т. 2. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – № 12. – С. 588–589.

Французською мовою (переклад Йозефа фон Гаммера-Пургшталя):

Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1852. – Т. III. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – С. 436–438.

Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – 2-е изд., с доп. – К., 1897. – Т. 2. – Отд. III: Материалы для истории Малороссии. – № 12. – С. 587–587.

Російською мовою:

Катанов Н. Ф. Грамота турецкого султана Мухаммеда IV гетману Войска Запорожского и всея Украины Богдану Хмельницкому февраля 1651 года // *Долгов Е. Б.* Из истории международных связей Турции и Украины в середине XVII века // *Гасырлар авазы – Эхо веков.* – 1997. – № 1/2. – С. 237–238.

Російською мовою з польського перекладу середини XVII ст.:

Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий – данник Оттоманской Порты // *Вестник Европы.* – 1878. – Т. 6. – Кн. 12. – С. 807–808.

Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – СПб., 1904–1905 (Reprint: The Hague, 1967). – Кн. 5. – Т. 12. – С. 605–613.

Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882. – С. 123–124.

Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. – К., 1965. – № 140. – С. 375–376.

Переклади копії грамоти 1651 р. з так званого “теттинського кодексу”

Німецькою мовою:

Rurka J. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyćkyj // *Archiv Orientalní.* – 1930. – Vol. 2. – S. 271–273.

Українською мовою з німецького перекладу, спрощений:

Прицак Л. Д. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.). – Харків, 2003. – С. 137.

Прицак Л. Д. Грамота Мегмеда IV про протекторат над Богданом Хмельницьким з усім Військом Запорозьким // *Східний світ.* – 2005. – № 2. – С. 59.

Марина Кравець (Торонто), Віра Ченцова (Оксфорд). **Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького (1650–1651)**

Дискусія про те, чи Богдан Хмельницький і Військо Запорозьке прийняли османське підданство, точиться вже дуже довгий час. Вивчаючи дипломатичні зв'язки гетьмана з Високою Портою, історики базували свої спостереження та висновки на документах, серед яких важливе місце займають оригінали османських грамот, адресованих Хмельницкому. Проте, хоч як дивно, обидві нині відомі оригінальні грамоти від султана Мегмеда IV до українського гетьмана донині залишалися більшою мірою недослідженими. Інколи їх неправильно датували, а часами навіть плутали між собою. Дослідивши оригінали султанських грамот, які зберігаються в Москві (РДАДА. – Ф. 89. – Оп. 2. – № 26, 7–16 жовтня 1650 р. н. ст.) і в Варшаві (AGAD. – Arch. Kor. Dz. kozacki. – К. 42. – № 27, 22 лютого – 3 березня 1651 р. н. ст.), і порівнявши їх з чорновими проектами, опублікованими Яном Рипкою, ми ототожили текст московської грамоти з чернеткою, датованою 10 серпня 1650 р. н. ст., яка досі вважалася невисланою. Свідчення архівних документів про дипломатичні стосунки між гетьманом, Портою і Московською державою дали нам змогу встановити роль цих грамот у процесі перемовин про османське підданство, а також висловити

Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV...

припущення, яким чином одна з грамот опинилася в архіві московського Посольського приказу, тоді як друга, захоплена польськими військами під Берестечком, потрапила до Варшави.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, Мегмед IV, підданство, султанські грамоти (*наме-і гюмаюн*), гетьман, султан, палеографія, дипломатика, архіви, РДАДА, АГАД.

Maryna Kravets (Toronto), Vera Tchentsova (Oxford). **The Sultan Replies to the Cossacks: On the History of Two Letters from Mehmed IV to Bohdan Khmelnytsky (1650–1651)**

The question whether Bohdan Khmelnytsky and the Zaporozhian Host ever became subjects of the Ottoman Empire has been debated for a long time. Those historians who study the diplomatic relations between the hetman and the Porte base their analyses on documentary sources, of which the originals of the Ottoman letters sent to Khmelnytsky are of particular importance. Yet, surprisingly enough, the only two presently known original letters from the Ottoman sultan Mehmed IV to the Ukrainian hetman have so far received little attention, with their dates sometimes cited incorrectly and the two documents even occasionally mistaken for each other. By studying the originals of the sultan's letters preserved in Moscow (Russian State Archives of Ancient Documents, fond 89, op. 2, no. 26: 7–16 October 1650 N.S.) and in Warsaw (Central Archives of Historical Records, fond "Archiwum Koronne Warszawskie", dział "Kozackie", karton 42, no. 27: 22 February – 3 March 1651 N.S.), and comparing their texts with that of their preparatory drafts published by Jan Rypka, the authors have identified the Moscow letter with the draft dated 10 August 1650 N.S. It has been hitherto regarded as unsent. Evidence furnished by the archival materials pertaining to the diplomatic relations between the hetman, the Ottoman Empire, and Muscovy has made it possible to establish the role of these sultanic letters in negotiations for Ottoman protection by the Zaporozhian Host. It also enabled the authors to suggest possible reasons how one letter wound up in the archive of the Ambassadorial Office in Moscow while the other fell into the hands of the Poles at the battle of Berestechko and ended up in Warsaw.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Mehmed IV, vassalage, sultanic letters (*name-i hümayun*), hetman, sultan, paleography, diplomatics, archives.

Тетяна КОТЕНКО (Київ)

**АКАДЕМІК ІЗМАЇЛ СРЕЗНЕВСЬКИЙ ПРО ПЕРЕКЛАД
ПИЛИПОМ МОРACHEВСЬКИМ КНИГ НОВОГО ЗАВІТУ
УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРНОЮ МОВОЮ
СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ**

Академік Ізмаїл Іванович Срезневський – помітна постать в українській культурі та науці ХІХ ст. Значущою була його роль і щодо перекладу Святого Письма українською мовою, здійсненого у 1860–1864 рр. Пилипом Семеновичем Морачевським – письменником, педагогом, філологом, першим перекладачем Нового Завіту і Псалтиря новоукраїнською літературною мовою середини ХІХ ст.¹

Праця і погляди перекладача, його прагнення дати українському народові Слово Боже рідною мовою, здобули підтримку вчених Імператорської академії наук, до якої П. С. Морачевський звертався з проханням оцінити якість його перекладів і посприяти в їх виданні.

І. І. Срезневського та П. С. Морачевського пов’язувала давня наукова і творча співпраця ще з юнацьких років (1820-х – 1830-х рр.), яка мала безпосереднє відношення до видання Срезневським у Харкові “Українського альманаху” (1831).

Це було знайомство, що тривало півстоліття; обох науковців об’єднувала любов до історії, мови і культури українського народу. Кожний важливий етап своєї творчості Пилип Морачевський зв’язав з авторитетною думкою Ізмаїла Срезневського як відомого вченого, професора і цензора, в очікуванні на його професійну, відверту оцінку і сприяння у виданні кожного нового твору. Морачевський ділився з ним як своїми радощами, так і болем. Останнє прохання в житті Морачевського теж було звернене до Срезневського.

Як писала харківська газета “Южный край” у 1899 р., “...із заснуванням університету у нас [у Харкові] з’явилася вже й своя місцева література, з’явилася і журналістика. Років через шість після влаштування університету в Харкові починають вже виникати один за одним періодичні видання. На чолі місцевого літературного руху двадцятих і тридцятих років стоять такі люди, як А. Вербицький, Є. Філомафітський, В. Маслович, Р. Гонорський, І. Вернет, Г. Гесс де Кальве, Г. Квітка, І. Срезневський, П. Артемовський-Гулак... На жаль, ці перші ластівки харківської літературної весни залишилися

¹ Гнатенко Л. А., Котенко Т. І. Пилип Семенович Морачевський – український просвітитель середини ХІХ ст., педагог, письменник, перекладач, книгознавець // Українська біографістика: Зб. наук. пр. – К., 2011. – № 8. – С. 175–190.

Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг...

зовсім забуті нащадками. Тільки такі великі таланти, як Квітка в галузі літератури і Срезневський в галузі науки, знайшли своїх біографів, про решту встигли забути ґрунтовно. <...> але для Харкова це були великі сили, які відіграли важливу роль в його інтелектуальному житті, і якщо про ці сили харків'яни забули, доводиться тільки шкодувати.

Сьогодні ми хотіли б згадати про одного з таких забутих учасників і діячів місцевого літературного руху тридцятих років – про Пилипа Семеновича Морачевського² [тут і далі – пер. Т. К.].

Пилип Семенович Морачевський займає гідне місце в історії української культури й належить до українських просвітителів середини ХІХ ст.

Літературна діяльність П. С. Морачевського розпочалася задовго до знайомства з І. І. Срезневським. У 1825 р., щойно Морачевський вступає до університету, вперше друкується його вірш російською мовою “Вечер (Элегия)” у науковому і громадсько-політичному двотижневику “Украинский журнал”, що видавався Імператорським Харківським університетом під редакцією О. В. Склабовського³. В “Украинском журнале” співпрацювали як професори, так і студенти університету та інші літератори, серед яких П. П. Гулак-Артемівський, І. Г. Кулжинський, тут друкувалися вірші першого поета-декабриста В. Ф. Раєвського та ін.

Знайомство Морачевського і Срезневського відбулося під час навчання їх обох у Харківському університеті (1826–1829) і тривало майже п'ятдесят років. Хоча Пилип Семенович Морачевський (1806–1879) старший на шість років за Ізмаїла Івановича Срезневського (1812–1880), вони майже одночасно здобували освіту в Імператорському Харківському університеті. Морачевський навчався на фізико-математичному факультеті упродовж 1825–1828 рр., а через рік склав іспит на звання вчителя математики в іспитовому комітеті. Срезневський з 1826 по 1829 рр. був студентом етико-політичного відділення філософського факультету університету, який закінчив у 17 років зі ступенем кандидата.

4 вересня 1829 р. Морачевський вступає на службу викладачем математики до Сумського повітового училища. “І в Харкові, і в Сумах Морачевський здобув репутацію поета і таланту. Коли І. І. Срезневський задумав видання «Украинского альманаха», вірші Морачевського, цілком гладенькі і не без таланту, виявилися для нього дуже придатними. «Украинский альманах», дозволений цензурою в 1830 р., вийшов у світ на початку 1831 р. Тут вміщено три вірші Морачевського: «Первое мая», «Монастырь», і «Дорога». Доставлені вони були редактору «Альманаха», треба гадати, тим же Кулжинським⁴.”

Всеволод Ізмаїлович Срезневський, син Ізмаїла Срезневського – історик літератури і бібліограф, – писав, що Морачевський в “Украинском альманахе” “помістив три вірші, здається, його вірші ходили на півдні по руках і

² Из харьковской литературной старины: Морачевский Ф. И. // Южный край. – Харьков, 1899. – № 6333. – 11 (23) июня. – С. 2–3 (примірник газети зберігається: Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 2. – № 3115).

³ *Морачевский Ф.* Вечер (Элегия) // Украинский журнал. – Харьков, 1825. – Ч. 8. – № 23–24. – С. 361–363.

⁴ Из харьковской литературной старины.

раніше вже склали деяку популярність їхньому автору, принаймні Росковшенко познайомився з ним спеціально для «Альманаху». *«Я буду проїжджати Суми... постараюсь познайомитися з Морачевським і, можливо, дістану що-небудь», тобто для «Альманаху»* (із листа Росковшенка до Срезневського, уривок з якого опубліковано у «Киевской старине». – Т. К.)⁵.

У сумській громаді Морачевський був популярним поетом, його називали «сумською зіркою». Заохочений своїми першими успіхами, відчуючи потяг до літератури і віршування, він пише нові поетичні твори «Ночь», «Элегия» («Свищет в поле ветер бурный»), «Акростих», «Элегия» («Куда стремишься душою смутной»), «Мечты», «Стансы». Ці вірші сподобались читачам. У своєму листі до Кулжинського Морачевський розповідає, що його відвідував кандидат Росковшенко: «Я не міг наговоритися з ним про новини і дива нашої літератури – шкода, що обмаль часу не дозволила йому задовільно відповідати на всі мої запитання!.. Він просив мене прикрасити своїм ім'ям харківський альманах і на наступний рік – пропозиція найприємніша і втішна!». Саме для «Альманаху» і були призначені ці поетичні твори. Про достоїнство цих віршів сам Морачевський висловлюється так: «Звернемося до Альманаху. З сердечним жалем надсилаю вам кілька незв'язних, холодних і абсолютно не цікавих віршиків, які прошу показати пану Срезневському. Якщо, на його думку, є між ними придатні для його Альманаху, то нехай надрукує, якщо ж ні, то киньте їх у грубку або куди вам завгодно. Я хотів би до нього писати, але – нехай простить мене! – не знаю його імені. (Тобто в університетський період ми можемо говорити лише про їхнє поверхове знайомство. – Т. К.) Напишіть мені, скільки коштує його Альманах на нинішній рік: якщо не дорого, то попросіть його надіслати мені скоріше, я заплачу за нього, якщо ж... то Бог з ним! Можливо, хоч коли-небудь, хоч випадково, матиму задоволення, бачити його...»⁶.

З листа Морачевського до Срезневського від 26 листопада 1850 р. ми дізнаємося, що така очікувана зустріч відбулася у домі Срезневського у 1831 р., де Срезневський подарував Морачевському примірник «Украинского альманаха» з надрукованими в ньому віршами Морачевського «Первое мая», «Монастырь» і «Дорога»⁷.

У цей період літературна творчість Морачевського жанрово розширюється. Він пише російською мовою першу комедію у віршах на три дії «Сумская причудница», яка була створена під час літньої відпустки (1831) у родовому маєтку села Шестовиця, де народився поет, – «в чарівному селі, або краще сказати – в прекрасному хуторі, у колі вельмишановного сімейства...». З листа до Кулжинського видно, що на свою щойно створену комедію Морачевський покладає великі надії: «Вакації мої не зовсім для мене пропали: я створив в цей час комедію в трьох невеликих діях «Сумская причудница», яку навіть примхливі сумчанки читають зі щирим задоволенням, можливо, тому, що в ній знаходять власні свої думки і почування. Посилаю

⁵ Срезневский В. И. Украинский Альманах // Киевская старина. – 1893. – № 1. – С. 20–33.

⁶ Из харьковской литературной старины.

⁷ Морачевский Ф. Первое мая. Монастырь. Дорога // Украинский альманах. – X., 1831. – Кн. 1. – С. 66–61, 111–113, 114.

Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг...

вам одну сцену з 2-ої дії: якщо для Альманаху не неприйнятні такого роду твори і якщо моя «Причудниця» може звернути на себе якусь увагу, то я просив би Срезневського надрукувати цей уривок, за що сердечно був би йому вдячний, навіть обіцяв би із вдячності до нього написати єдину комедію на його Альманах!...Ось вам сцена з мосі «Причудниця»! Коли це можливо, то нехай Срезневський помістить у своєму Альманасі. Колись, можливо, я її надрукую»⁸.

Проте ні вищезгадані вірші, ні сцена з другої дії комедії не були надруковані, тому що другий випуск альманаху так і не вийшов у світ; вони з'явилися у газеті «Южный край» лише у 1899 р.

26 листопада 1850 р. Морачевський надсилає Срезневському дві рукописні книги українською мовою під назвою «Чумаки, або смутні часи України. Поема в шістьох піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року, а списана Хвилимом Галузенком». Роботу над поемою було розпочато автором у 1848 р. у місті Кам'янці-Подільському, де він написав три перші пісні, а продовжено й завершено 1849 р. у Ніжині (хоча на титулі проставлено автором – «Кам'янець-Подільський 1848 р.»). Відомості про початок та кінець роботи над текстом поеми віднайдені нами у вищезгаданому листі. Далі публікуємо текст цього листа, оскільки його копія виявлена нами при роботі в Петербурзі у відділі рукописів Російської бібліотеки Академії наук.

М[ногоуважаемый] Г[осподин] Измаил Иванович!

Вероятно, Вы уже не припомните меня, хотя я в Ваше время был студентом в Харькове и знал Вас: это было очень давно. Бывши после учителем Сумского училища, я имел даже честь быть у Вас в квартире и получить из рук Ваших издаваемый тогда Вами Украинский Альманах, в котором и мои стихотворные пьески были помещены. Об этих обстоятельствах я припоминаю Вам в надежде, не помогу ли, сколько-нибудь Вашей памяти.

Теперь я обращаюсь к Вам, как к человеку, которого душевно уважаю, как к достойному профессору с честью занимающему кафедру Славянских наречий, наконец, как к цензору, препровождая при сем две рукописные книги на Малороссийском языке. Извините, ради Бога, что я решился беспокоить Вас моею покорнейшею просьбою, и не откажите принять в ней участие. Потрудитесь прочесть моих Чумаков, и если Вы не найдете в этой поэме никаких достоинств, или, что особенно, если увидите, что по каким бы то ни было обстоятельствам, нельзя этого сочинения впустить в свет, то никому не показывая, возвратите мне в Нежин; если же по Вашему мнению, можно дозволить напечатать его, то пересмотревши его форменным порядком, какой установлен при Цензурном Комитете, и в таком случае пусть это письмо к Вам послужит вместе и прошением моим в Цензурный Комитет, если это возможно, и после Вашего окончательного решения, возвратите мне рукопись в Нежин прямо на мое имя.

Первые три песни написаны мною в Каменец Подольском, где я прожил 15 лет, и все время тосковал за родиной, хотя мне там было ничуть не хуже

⁸ Из харьковской литературной старины.

как теперь; остальные песни писаны в Нежине, где я занимаю должность Инспектора Лицея и Гимназии. При описании событий я руководствовался Историею Малороссии Маркевича, а в шестой песни – Историей Новой Сечи Скальковского. От исторической школы я не далеко, кажется, уклонился: период, взятый мною для поэмы, и в самой истории представляет самые поэтические времена, крайне бедствовавшей тогда Украины, для описания коих у меня недоставало только дарований.

Позвольте же еще повторить Вам мою покорнейшую просьбу – вниманием Вашим к ней Вы меня крайне обяжете. Каково бы ни было Ваше мнение и приговор, я приму с душевною благодарностью.

С иск. почт. и соверш. пред. Им. чес. б. Вашим М. Г. Покор. С. Фил. Морачевский.

Нежин 26 ноября 1850⁹.

Отже, Морачевський знову звертається до Срезневського як до відомого вченого, професора кафедри слов'янознавства Петербурзького університету і цензора Санкт-Петербурзького цензурного комітету. (Срезневський був професором кафедри слов'янознавства Петербурзького університету з 1847 по 1880 рр.). З 1851 р. – екстраординарний, а з 1854 р. – ординарний академік Петербурзької АН. Одночасно з 13 серпня 1847 р. по 1850 р. він був призначений цензором Санкт-Петербурзького цензурного комітету від університету¹⁰.

Думка Срезневського була вкрай необхідною і важливою для Морачевського, мала вирішальне значення на той період. Морачевський одним з перших в поетичній формі подав події Коліївщини, літературно виписавши в історичному контексті, поряд із відомими історичними особами й забуті національні постаті, повернувши їх із небуття. Поява поеми “Чумаки” була вкрай актуальною, а її значення непересічним. Написана у часи, несприятливій для української культури, вона довго залишалася в рукописі, хоч і розповсюджувалась автором у списках¹¹, та для широкого загалу читачів і досі залишається маловідомою.

⁹ Научно-исследовательский отдел рукописей Библиотеки Российской академии наук (далі – НИОР БАН). – Основное собрание. – 26.2.364: Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским. XIX. – Л. 19 об. – 20 об. Копія. Рукопис.

¹⁰ Российский государственный исторический архив. – Ф. 772. – Оп. 1. – Д. 2025. – 18 л.

¹¹ [Морачевський П.] Чумаки, або смутні часи України: Поема у шістьох піснях, співана свідком тих часів столітнім чумакомъ Иваномъ Чуприною, на ночлігахъ чумацькихъ, у 1848 року, а списана Хвилімономъ Галузенкомъ. – Кам'янець-Подільський, 1848 [Кам'янець-Подільський; Ніжин, 1848–1849]. – 117+144 арк. (НБУВ.ІР. – Архів В. Науменка. – Ф. 1. – Од. зб. 691. Автограф); [Морачевський П.] Чумаки або Украина зъ 1768 року: Поема въ шести писняхъ списана свідком тих часів столітнім чумакомъ Иваномъ Чуприною на ночлігахъ чумацькихъ. – [1848]. – Кн. I. – 159 арк. (Національний музей літератури України. – КН 14473. – Р-1072. Копія.); Морачевский Ф. С. Чумаки або Украина з 1768 року, поема в 6 писняхъ, співана свідком тих часів столітнім чумакомъ Иваномъ Чуприною на ночлігахъ чумацькихъ в 1848 року. На украинскомъ языкѣ. – 1848–1850. – 378 л. (Российский государственный архив литературы и искусства. – Ф. 436. – Оп. 1. – Ед. хр. 411а).

Яку відповідь П. С. Морачевський отримав від І. І. Срезневського, нам невідомо, вірогідно позитивну, оскільки одразу ж розпочав працювати над підготовкою макету книги для окремого видання. Рукописний макет книги 1852 р. – під більш розгорнутою назвою з зазначенням дати Коліївщини – селянсько-козацького повстання на Правобережній Україні у 1768 р.: “Чумаки, або Україна з 1768 року. Поема в шести письнях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Иваном Чуприною на ночлигах чумацьких, в 1848 року”. Спеціально до цього видання автор написав післямову “До того, кому трапитця читати сю поему”¹², де він наголошує, що його поема – не казка старого чумака, а твір, складений на підставі наукових джерел з історії України: “Може ще хто назове мою поему чумацькою казкою... ні, вибачайте, се не казка! Розгорніть, коли не траплялось читати, Історію Бантиша-Каменського¹³, Маркевича¹⁴, навіть Архієпископа Кониського¹⁵, а для останньої, шостої пісні, Історію Нової Січі, або Останнього Коша Запорізького – Скальковського¹⁶: там все найдете, мало що може не так. І про те не я винен, а хіба – не сим будь пом’янут свідок тих часів столітній Чумак Іван Чуприна: може, що й забув сердешний за старістю – вибачайте! Я пильно прислухавсь до нього від самого Кам’янця-Подільського, де перший раз зустрів його на ночлізі чумацьким під гаєм, аж до Ніжина; усе записував, щоб чого часом не забути – і от, шість його пісень перед вашими очима. Читайте на здоров’ячко, коли хто любить чумацькі пісні; а ні – так не беріть і в руки... от що!”.

Чи отримав автор офіційний дозвіл від Цензурного комітету, невідомо, скоріше ні, бо за підготовленим макетом книгу так і не було видано. Макет у двох книгах нині зберігається в Чернігівському обласному історичному музеї ім. В. В. Тарновського¹⁷. Він надійшов у складі раритетів із бібліотеки Л. І. Глібова¹⁸. Глібов був одним з учнів П. С. Морачевського. Він навчався у Ніжинському лицейному училищі князя Безбородька у 1849–1855 рр., де Морачевський працював інспектором з 1849 по 1859 рр. Отже, на жаль, підготовлений автором макет книги так і залишився нереалізованим, і все ж П. С. Морачевський не полишив наміру опублікувати свій твір, і далі працюючи над удосконаленням тексту.

¹² [Морачевський П.] Чумаки, або Україна з 1768 року: Поема в шести письнях співана свідком тих часів столітнім чумаком Иваном Чуприною на ночлигах чумацьких в 1848 року: Рукописний макет в 2-х книгах. – [1852]. – Кн. II. – Арк. 195–196 (Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Ал 733).

¹³ Бантыш-Каменский Д. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – М., 1822. – Ч. I–IV. – 180 с.

¹⁴ Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 2. – 673, XVI с.

¹⁵ Кониский Г. История Русовъ, или Малой Россіи. – М., 1846. – IV, 262, 31, 45 с.

¹⁶ Скальковский А. История Новой Сечи, или Последнего Коша Запорожского. Извлечено из собственного Запорожского архива. – Одесса, 1841. – Т. 1–3; 2-е изд. – Одесса, 1846.

¹⁷ [Морачевський П.] Чумаки, або Україна з 1768 року. – [1852 р.]. – Кн. I. – 208 арк. (ЧІМ. – Ал 737); Кн. II. – 170 арк. (ЧІМ. – Ал 733).

¹⁸ Арендар Г. П., Ситий І. М. Реліквії Леоніда Глібова в Чернігівському історичному музеї імені В. В. Тарновського: Каталог // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 143 (подано фотографію титульної сторінки поеми).

Уперше уривок з поеми (з передмови) – вірш “На Вкраїну” було надруковано у 1861 р.¹⁹. Порівняно з рукописом, текст було скорочено цензурою більш ніж на половину.

Перші дві пісні та вступна частина поеми “Замість Передмови” були опубліковані автором під псевдонімом Хвилімон Галузенко в 1864 р.²⁰. Текст сильно постраждав від правок цензора: надрукований із численними пропусками, на сторінках іноді залишалися тільки 4 рядки віршів, решта – крапки. Подальше друкування тексту взагалі було призупинено – як наслідок дії Валуєвського циркуляра (1863) про заборону друку книжок українською мовою. На той час під забороною вже було друкування українського перекладу Святого Письма, здійсненого Морачевським. Саме цей переклад і став одним із чинників, що вплинули на появу Валуєвського циркуляра²¹. За життя автора весь текст поеми так і не був надрукований.

З 1849 р. Морачевський обіймає посаду інспектора Ніжинського ліцею князя Безбородька та Ніжинської гімназії аж до відставки у 1859 р. За плечима майже 25-тирічний досвід педагогічної та викладацької діяльності, великий творчий доробок. Морачевський приходиться до усвідомлення доцільності та необхідності систематизування накопичених знань. На початку 1850-х рр. він береться за наукове вивчення української мови: починає збирати матеріали для словника української мови, за основу якого бере народне мовлення українців Полтавщини, і кваліфікує як свій “Первый Опыт Малорусского словаря” (доля невідома). Після розгляду матеріалів словника Київським цензурним комітетом, у 1853 р. він надсилає до Другого відділення Імператорської Академії наук матеріали двох перших літер словника (обсягом 289 с.) та невеликий художній твір українською мовою під назвою “Свит. (Украиньски Сонеты)”, з поясненням кожного слова, з чого і розпочинає свою роботу над словником.

Оскільки словник повинен бути не стільки навчальною книгою, скільки пам’яткою слова і мови народу, доцільно було підкріпити значення кожного слова, особливо суто українського, різноманітними фразами з давніх і нових пам’яток народної поезії і з живого народного мовлення, із яким автор, як українець, був досконало обізнаний²².

“На цілком усі букви азбуки, – пише у своєму листі П. Морачевський, – у мене дуже багато слів і вже складені в алфавітний порядок. У вибірці слів багато допомогли мені згадані мною матеріали народної поезії і мови, також

¹⁹ Галузенко Филлимон. На Вкраїну // Основа. – 1861. – № 1. – Січень. – С. 91–93.

²⁰ [Морачевський П.] Чумаки, або смутні часи України: Поема у шістех піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною, на ночлігах чумацьких, у 1848 року, а списана Хвилімоном Галузенком. – Чернігов, 1864 г. – 142 с.

²¹ Стародуб А. Євангеліє та циркуляр. Переклад Четвероевангелія Пилипа Морачевського як одна з причин появи Валуєвського циркуляру 1863 року [Електр. ресурс] // Високий Вал [веб-сайт]. – Чернігів, 2006. – 4 вересня. – Реж. доступу: [http://www.sian-ua.info/index_Вультус_P. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии \(1860–1906\) // Ab Imperio. – 2005. – № 2. – С. 191–224.](http://www.sian-ua.info/index_Вультус_P. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906) // Ab Imperio. – 2005. – № 2. – С. 191–224.)

²² Галас Б. К. З історії українсько-російського словника Пилипа Морачевського // Волинь–Житомирщина: Іст.-філол. зб. з регіональних проблем. – Житомир, 2003. – Вип. 10. – С. 68.

Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг...

твори Котляревського, Основ'яненка, Гулака-Артемовського та інших письменників, у яких кожен вислів є справжня жива народна мова". П. Морачевський просить Академію наук висловити свої поради і зауваження щодо упорядкування словника, відгукнутися, чи він на правильному шляху, чи буде корисною його праця? "Знаючи, – пише П. Морачевський, – що перший начерк, особливо в такій значній справі, складений згідно з уявою однієї людини, рідко буває вдалим, я тим більше зважуюся звернутися до Імператорської Академії наук, зі щонайглибшою повагою просячи уваги, поради й допомоги, сміючи запевнити, що у міру сил і здібностей готовий трудитися на ниві вітчизняного слова, якщо мої труди можуть бути якось корисні"²³.

Рецензував поданий П. С. Морачевським матеріал словника саме І. І. Срезневський²⁴: "Инспектор Лицея князя Безбородко Ф. Морачевский представил в Отделение начало составляемого им Малорусского Словаря, как он выражается, по Полтавскому наречию. Ф. Морачевский помещает в этом Словаре все употребительные слова, не исключая иностранных и Русских, когда они усвоены народом; значение чисто Малорусских слов подкрепляет выражениями, заимствованными из древних и новых памятников народной поэзии, из сочинений Котляревского, Основьяненка и Гулака-Артемовского и из живой народной речи.<...>, кроме начала Малорусского Словаря препроводил в Отделение еще небольшое сочинение свое на языке Малорусском, под названием «Свет», с объяснением каждого слова; этими объяснениями он начал свои труды по Словарю. В заключении своего представления, г. Морачевский просит Второе Отделение Академии Наук почтить его ответом, может ли быть полезен труд его или считать его напрасною потерю времени; в случае же, если бы Отделение признало Словарь его небесполезным, то сообщит ему замечания. Положено: передать Словарь г. Морачевского для рассмотрения И. И. Срезневскому"²⁵.

І. І. Срезневський дав такий відгук про "Малорусский словарь" Морачевського: "Возвращая при сем тетрадь Опыта Малорусского Словаря, составляемого г. Морачевским, честь имею донести Отделению, что судя по началу, в котором на 289 стр. представлено объяснение слов только на буквы А и Б, этот труд г. Морачевского достоин полного внимания и одобрения всех, кому дорого основательное изучение Русского языка в его местных видоизменениях. На это дает ему право как его обширность, так и богатство и разнообразие материалов, в нем собранных, а вместе с тем и умение автора распорядить материалы правильно по предначертанному плану. Издание этого Словаря было бы прекрасным подарком в наше время, когда пользы науки заставляют дорожить хорошими пособиями для изучения местных наречий. Я не думаю впрочем, чтобы пользы науки требовали

²³ Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук. – Ф. 9. – Оп. 1. – Д. 132: О рассмотрении начала составляемого г. Морачевским "Опыта малорусского словаря" и стихотворений его же на малорусском языке "Свет, украиньски Сонеты". 1853 г. – 9 л.

²⁴ Извлечение из протоколов Второго Отделения Императорской Академии Наук за август 1853 года // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. – СПб., 1853. – Т. 2. – С. 269–272, 305–320.

²⁵ Там само. – С. 269–270.

издания Словаря г. Морачевского именно в том виде, в каком он составлен. В него вошли слова, не только укоренившиеся в народе, но и все те, которые по какому бы то ни было случаю могли зайти в Малорусскую фразу. Так как наречие Малорусское остается в числе простонародных, то в нем нет слов для выражения очень многих понятий, и Малоросс, говоря по своему, для таких понятий должен употреблять или слова общего литературного Русского языка, или иностранные. Из того однако, что они будут произнесены по Малорусски и записаны в Малорусской фразе, еще не следует, что они принадлежат Малорусскому наречию: в Словаре Малорусском им нельзя дать места. С другой стороны авторитет писателей, упражнявших свое искусство владеть наречием Малорусским, в Словаре Малорусском не может иметь той силы, какая обыкновенно дается авторитету писателей в Словарях того или другого литературного языка: единственный источник Словаря простонародного наречия есть сам народ; писатель, изменяющий смысл слов народных не авторитет, но образец искажения народного говора, а не изменяющий не дает Словарю ничего того, что не может быть в нем без его помощи. Ни слова, известные только из писателей, ни выражения писателей не необходимы в Областном Словаре. По исключении всего этого из Словаря г. Морачевского, объем его значительно уменьшится и издание делается более возможным. От подобного Словаря г. Афанасьева труд г. Морачевского отличается краткостью определений слов, отсутствием объяснений этнографических и большим числом слов. Положено: сообщить г. Морачевскому мнение И. И. Срезневского и уведомить, что с этим мнением согласны все Члены Отделения”²⁶.

Таким чином, академік І. Срезневський визнав працю П. Морачевського гідною повної уваги і схвалення всіх, кому дороге “грунтовне вивчення російської мови в її місцевих видозмінах”. Підкреслив її значний обсяг, багатство й різноманітність зібраних у ній матеріалів, водночас вміня автора правильно впорядковувати матеріали за накресленим планом. Висловив думку про те, що видання цього словника було б “прекрасним подарунком у наш час, коли користі науки спонукають дорожити добрими посібниками для вивчення місцевих наріч”²⁷.

Укладений словник мав засвідчити, що українська мова – самостійна, розвинена мова великого народу. Допустити друкування словника літературної української мови, де широко представлені матеріали з творів українських письменників, творців нової української літературної мови, що нині є визнаними класиками, визнати її претензії на вільний розвиток офіційна російська наука не могла. На думку Б. К. Галаса, у І. І. Срезневського, за погано прихованою дипломатичністю, проглядає небажання друкувати великий український словник. Сам факт друкування цього словника міг поставити крапку на безпредметних дискусіях: українська мова – окрема розвинена слов’янська мова чи діалект (наріччя)?²⁸.

У 1855–1856 рр. Морачевський видав україномовний поетичний цикл, присвячений героїзму й мужності севастопольців у роки Кримської війни:

²⁶ Там само. – С. 306–307.

²⁷ Там само. – С. 306.

²⁸ Галас Б. К. З історії українсько-російського словника... – С. 72–73.

Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг...

“До чумака, або війна янгло-хранцузко-турецька у 1853 і 54 роках”, у 5-ти кн.²⁹, з приміткою автора: “В пользу раненых и семейств убитых героев, защитников Севастополя”, щоб зібрати кошти для фінансової допомоги постраждалим. Його Морачевський і дарував з гордістю (на той період це був його єдиний опублікований україномовний твір) І. І. Срезневському, О. М. Бодянському³⁰, М. П. Погодіну³¹, П. А. Вяземському³², бібліотекам: Академії наук Санкт-Петербурга, Київського університету Св. Володимира, Ніжинського ліцею князя Безбородька та ін.

У листі до Срезневського Морачевський дає такий коментар до свого твору:

Нежин 21 Марта 1856 г.

М[илостивый] г[осударь] Измаил Иванович!

Вам, как известному Славянофилу, мне особенно приятно представить экземпляр, изданных мною, на Малорос[сийском] языке, трех посланий моих “До Чумака, або война Англо-Хранцузко-Турецка”. Я льщу себя надеждою, что мои стихотворения, если не по достоинству, то по крайней мере по патриотической их цели, будут приняты Вами, как знак глубочайшего моего к Вам уважения.

[підпис Морачевский]³³

Другого листа, що супроводжував книжковий дарунок П. Морачевського до І. Срезневського було написано за три місяці потому:

М[илостивый] Г[осударь] Измаил Иванович!

Искренно благодарю Вас за Ваш прекрасный Подарок, я очень рад, что имею случай, если не “достойно”, по крайней мере, от чистого сердца

²⁹ *Морачевский Ф.* До чумака, або война янгло-хранцузко-турецька у 1853 і 54 роках. – К., 1855–1856. – Кн. I–V.

³⁰ Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. – Ф. 99. – Од. зб. 99. – Арк. 172–173 (лист П. С. Морачевського до О. М. Бодянського, м. Ніжин, 19 березня 1856 р.).

Бодянський Осип (Йосип) Максимович (1808–1877) – філолог, історик, письменник, перекладач. Д-р слов'янської філології (1855), чл.-кор. Петерб. АН (1854). У 1842–1868 рр. – проф. кафедри історії і літ-ри. слов'ян. наріч Моск. ун-ту, секретар Моск. т-ва історії та старожитностей рос. при Моск. ун-ті та ред. “Чтений” цього т-ва (1846–1848, 1858–1877). Вагомими результатами наук. і літ. діяльності стали вид. “Наських українських казок” (1835), підготовка магістерської дис. “Про народну поезію слов'янських племен” (1837), докторської дис. “Про час виникнення слов'янських письмен” (1855). Друкував укр. поезії в рос. журналах.

³¹ Погодін Михайло Петрович (1800–1875) – рос. історик, письменник, журналіст, публіцист. Дійсний член Петерб. АН (1841). Видавав часописи “Московский вестник” (1827–1830) і “Москвитянин” (1841–1856). Виявляв інтерес до укр. літератури, зокрема до творчості Т. Шевченка. Зібрав багато істор. джерел, у т.ч. українських, серед них літопис С. Величка, текст якого видрукувано 1848–1864 зусиллями Київської археографічної комісії. У літературі виступав як письменник, що перебував під впливом романтичних і великодержавницьких ідей, у публіцистиці – як захисник офіційної теорії “православ'я, самодержавства і народності”, в істор. працях – як послідовник норманізму.

³² Вяземський Петро Андрійович (1792–1878) – російський поет і критик. Приятель Олександра Пушкіна і Василя Жуковського.

³³ НИОР БАН. – Основное собрание. – 26.2.364. – Арк. 20 зв.

“вознаградить Вас” за него двумя последними стихотвореньями посланиями моими до Чумака, которые при сем имею честь к Вам препроводить, в дополнение к трем прежним // Надеюсь, что эти стихотворения в библиотеке любителя Малорос[сийской] поэзии не будут лишними.

[підпис Морачевський]

Нежин 25 июня 1856 г.³⁴

Тут йдеться не лише про листування, а й про обмін подарунками (книжками). Морачевський звертається до Срезневського як до відомого слов'янофіла, наголошуючи на тому, що І. І. Срезневський – любитель української поезії.

Та більшу частину свого життя П. С. Морачевський присвятив здійсненню першого українського перекладу книг Святого Письма з метою дати своєму народові розуміння євангельських істин, чим сприяти духовному та моральному його зростанню. У 1860–1865 рр. ним були перекладені: Євангеліє (1860), Діяння Святих Апостолів (кінець 1861 – початок 1862 рр.), Послання святих Апостолів (1862–1863), Апокаліпсис (1864) та Псалтир (кінець 1864 – травень 1865 рр.). Перекладач працював над удосконаленням текстів, тому вони мали не одну редакцію перекладу, зокрема, Євангеліє – 1861 та 1864 рр.; Діяння святих апостолів – 1864 р.

У Науково-дослідному відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук у Санкт-Петербурзі нами виявлено архівну справу, яка тематично укладена з виписок із оригінальних джерел, що стосуються перекладів українською мовою П. С. Морачевським книг Святого Письма – Нового Завіту та Псалтиря, зроблених у м. Ніжині в 1860–1865 рр. Вона записана в інвентарній книзі як “Выписки по вопросу о переводе на украинский язык евангелия, исполненном Ф. С. Морачевским”, XIX ст., під шифром 26.2.364.

Зібрані в справі матеріали у хронологічній послідовності подають інформацію про працю П. С. Морачевського над перекладом текстів Святого Письма: з якою метою перекладач розпочав цю нелегку роботу, про спроби автора опублікувати ці переклади, про роль в цьому вчених Академії наук Росії та чиновників-богословів Святішого Синоду, про долю авторських рукописів цих перекладів та ін. Зокрема, подаються автентичні копії листів П. С. Морачевського до І. І. Срезневського 1850, 1856, 1862, 1864 та 1874 рр., які були зроблені в 1898 р. з оригіналів листів з приватного архіву Всеволода Ізмайловича Срезневського, сина Ізмаїла Івановича Срезневського. Також до цієї справи долучені статті кінця XIX ст., присвячені цій тематиці.

П. С. Морачевський розпочав роботу над перекладом українською мовою євангельських текстів у 1860 р.; 28 вересня переклади текстів Євангелій від Матвія та Івана він відправив з листом до митрополита Петербурзького і Новгородського Ісидора (Нікольського), прохаючи оцінити його працю й благословити на продовження роботи з перекладу Євангелій від Марка та Луки, і взагалі посприяти в опублікуванні Євангелія українською мовою.

Але відповідь 14 жовтня 1860 р. виявилась невтішною! Митрополит Ісидор передав думку Святішого Синоду, висловлену йому при приватному

³⁴ Там само. – Арк. 21.

Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг...

зверненні, що переклад Євангелій на малоросійську мову, зроблений Морачевським або кимось іншим, не може бути допущений до друку³⁵.

Власну думку щодо продовження своєї перекладацької діяльності, незважаючи на негативну відповідь митрополита, котра дещо похитнула його завзяте ставлення до праці, П. С. Морачевський прокоментував у листі до І. І. Срезневського від 25 січня 1862 р.³⁶. Він закінчив переклад Євангелія, перекладає 10 глав Діянь апостольських і, маючи тверде переконання, що український православний народ повинен мати Біблію своєю мовою, в кінці 1861 р. надсилає, проте без будь-яких прохань, повний текст перекладу Євангелія до Відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук. Отримавши схвальний відгук, Морачевський офіційно звертається через І. І. Срезневського до академії з проханням розглянути з наукової точки зору його переклад Євангелія і допомогти в отриманні від Св. Синоду дозволу на його видання. На засіданні відділення 8 лютого 1862 р. було заслухано схвальну доповідь академіка І. І. Срезневського про працю П. С. Морачевського:

“В Галиции с радостью принята была весть, что перевод евангелия на малороссийское наречие, предпринятый отличным его знатоком г. Морачевским, уже окончен. В извещении об этом, полученном из Праги, также выразилось теплое сочувствие к этому доброду делу, достойному благодарности и памяти в числе других подвигов славян для народного образования. По крайней мере не с меньшим сочувствием должны и мы, русские, принять весть о добром деле г. Морачевского, внесшаго в малорусскую словесность книгу, без которой ни одна христианская словесность не может считаться достойною своего назначения, ни достигать его.

Что действительно ни одна словесность какого бы то ни было христианского народа не достойна своего назначения и не может достигать без книги, в которой святыи истины Христа Спасителя завещаны миру словами близких Его учеников, Его Апостолов, без книги, заключающей в себе основания христианской образованности, – этого оспаривать, конечно, никто не станет. Поэтому, если есть только на свете малорусский народ, и есть у него свой язык и возможна своя словесность, то должно быть у него и Евангелие.

А что и малорусский народ, и малорусская словесность существуют на белом свете, этого тоже никто отвергать не может.

Свидетельствования особаго малорусского наречия можно привести из памятников даже XIV века, а свидетельства о его литературном употреблении с XVII века составляют такой значительный ряд данных, который по самому разнообразию своему удостоен внимания по крайней мере ближайших сописменников...

Если и не измерять значение малорусской словесности числом народа, говорящего малорусским наречием; если даже и не считать ее существование одним из очень замечательных явлений в судьбах славянского племени, то все же нельзя отвергнуть, как несуществующее, то, что действительно

³⁵ Там само. – Арк. 29 зв.

³⁶ Там само. – Арк. 21 зв. – 23.

существует. А если сочувствие к образованию народа есть нравственный долг каждого образованного христианина, то нельзя не сочувствовать малорусской словесности, вообще как орудию народообразовательному и тому новому явлению, которым она одолжена г. Морачевскому...

...Пусть существует у малоруссов – скажут иные – своя, особенная словесность, словесность легкая; из этого все-таки может не следовать, что для малоруссов нужен особый перевод Евангелия, когда есть уже перевод славянский, употребляемый в церкви, и перевод общерусский, годный для домашнего чтения и малоруссов так же, как и великоруссов. Особый малорусский перевод Евангелия – могут сказать – вовсе не нужен. В какой мере недостаточно одного славянского перевода Евангелия: для русских, это уже доказано признанием необходимости русского перевода. И необходимость эта признана не теперь только: уже в XVI и XVII вв. она была чувствительна, и вследствие этого Евангельские чтения на западнорусском наречии были читаемы народу при поучениях, на них основанных. Это западнорусское наречие отличается от малорусского – более литературными замашками своего времени, чем главными характеристическими чертами, за исключением разве некоторых заимствований из языка польского. Это наречие было для простого малорусса понятнее, чем нынешний литературный русский язык. Он (литературный язык), конечно, кажется очень простым для того, кто к нему привык, но для простого малорусса найдется в нем не мало такого, что его остановит, и что он может понять не так, как должно.

Для отвращения-то недоразумений и существуют и необходимы переводы Евангелия на языки, вполне понятные народу.

Для предотвращения-то недоразумений при чтении Евангелия малорусским народом нельзя не желать, чтобы был такой их перевод, который был бы малоруссу совершенно понятен, не вводя его ни в какие недоразумения. Это вызывается важностью последствий. Кому не будет нужен этот перевод, тот за него и не возьмется; если же он окажется нужным хоть одному человеку, то и этого достаточно, чтобы ему быть... Тем менее возможен приговор против перевода книги Евангелий на какой бы то ни было язык, когда беспрерывно приготавливаются и распространяются переводы ее на все существующие языки, на языки даже таких дикарей, у которых не достает и некоторых слов для выражения некоторых из ее образов...

В отношении к малорусскому переводу книги Евангельской, мне кажется, следует допустить не вопрос, нужен ли он или не нужен; а вопрос, верен ли он подлиннику и сообразен ли по достоинству языка с величием содержания? Само собою разумеется, что если суд о верности перевода принадлежит знающим богословам, то с другой стороны приговор о достоинстве языка перевода должен быть предоставлен знатокам народного малорусского наречия, умеющим отличать в нем выражение приличные от низших, умеющим чувствовать в нем силу и простоту выразительности и не помутившим своего чутья языка никакими придуманными теориями. Иначе легко можно порицать содержание такого перевода, который достоин только сочувствия и похвалы³⁷.

³⁷ Там само. – Арк. 15–18 зв.

Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг...

Тоді ж було вирішено надрукувати український переклад Євангелія Морачевського в одному з видань Академії наук і для цього направити рукопис Президенту академії з рецензією, яку мали скласти троє знавців української мови: академіки О. Х. Востоков, О. В. Нікітенко і І. І. Срезневський. У спільній рецензії видатні вчені високо оцінили переклад П. С. Морачевського, розглянувши його у філологічному та морально-релігійному аспектах.

На цій підставі Відділенням 27 лютого 1862 р. було винесено рішення: направити працю П. С. Морачевського до Св. Синоду Російської православної Церкви для розгляду її з теологічного погляду та просити дозвіл на видання Євангелія українською мовою. 16 березня 1862 р., за розпорядженням Президента Імператорської Академії наук, переклад Євангелія був направлений до Св. Синоду, а 22 липня було додано зошит із виправленнями до тексту перекладача. 19 травня 1862 р. на засіданні Відділення розглядалося питання про надісланий П. С. Морачевським переклад Діянь Св. Апостолів.

Відношення від управляючого справами Св. Синоду було зачитано на засіданні Відділення 24 листопада 1862 р. Хоча його зміст невідомий, але відмови в ньому не було, про що свідчить той факт, що на засіданні 15 грудня 1862 р. зачитувався лист П. С. Морачевського, в якому він цікавився долею свого перекладу, і в зв'язку із чим було прийнято рішення: просити Президента академії посприяти у прискоренні справи у Святішому Синоді, про що І. І. Срезневський особисто сповістив перекладача.

П. С. Морачевський у листі до І. І. Срезневського від 18 грудня 1862 р. дякував йому за участь й підтримку в його справі, і завдяки цьому він повернувся до перекладу Послань Св. Апостолів. А також він писав І. І. Срезневському, що працює над новою роботою – за Старим Завітом укладає Священну історію для читання і науки українському народу в двох частинах, українською мовою, ретельно слідуючи за старозавітними текстами, і що буде це та ж Біблія, тільки скорочена. Разом з листом автор тоді надіслав і першу частину Священної історії, з проханням її розглянути і при позитивній рецензії допомогти з виданням усього тексту, який тоді вже був готовий у чорновому варіанті. Також П. С. Морачевський знову звертався з проханням посприяти в отриманні дозволу для публікації його перекладів Євангелія та Діянь апостольських.

В урочистому зібранні академії 24 грудня 1862 р. ординарний академік О. В. Нікітенко зачитав звіт щодо українського перекладу Євангелія П. С. Морачевського з висновком про “безсумнівну духовно-моральну користь цього перекладу” та проханням до Президента Академії наук Д. М. Блудова посприяти в отриманні дозволу на друк, внаслідок чого рукопис українського перекладу Морачевського було передано на розгляд Святішого Синоду:

“По предварительном тщательном рассмотрении этого перевода назначенными для этого Академиками, отделение убедилось, что переводчик выполнил с блистательным успехом свою важную задачу, несмотря на трудность ее. Трудность эта более всего заключается в том, что Наречие малороссийское, обращавшееся в кругу ежедневных потребностей, или мыслей и чувствований, тесно связанным с бытом простонародным, не представляет

таких опытов, которые могли бы служить образцами и указаниями для выражения идей, принадлежащих к высшей умственной среде. Переводчик, однако, так сказать, в самой простоте величия божественных истин успел найти для себя пособие, а с другой стороны, как глубокий знаток малороссийского наречия, он успел извлечь из него такие выражения и обороты, которые при всей своей общеупотребительности совершенно согласуются с возвышенным значением предлагаемых им мыслей. Отделение, уверенное в несомненной духовно-нравственной пользе этого перевода для края, для коего он назначается, просило своего президента употребить ходатайство пред Святейшим Синодом о дозволении напечатать перевод г. Морачевского, если Синод удостоит оный своего святительского одобрения. Вследствие этого рукопись препровождена в Святейший Синод³⁸.

Незважаючи на схвальні відгуки вчених Імператорської Академії наук, Св. Синод вагався з дозволом на друк Євангелія українською мовою у зв'язку з розгортанням антиукраїнських подій, пов'язаних із підготовкою Валуєвського циркуляра щодо заборони друкування книжок українською мовою. 18 липня 1863 р. з'явилося таємне розпорядження міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону друку будь-яких релігійних чи навчальних книг українською мовою. Згідно з цим було призупинено обговорення питання про видання Нового Завіту в перекладі П. С. Морачевського. Як уже зазначалося, україномовні переклади П. С. Морачевського безпосередньо стали поштовхом для появи цього циркуляра.

3 січня 1864 р. Св. Синод видав наказ про заборону друкувати Євангеліє українською мовою в перекладі П. С. Морачевського. Рукописи перекладача були повернуті до Академії наук 27 січня 1864 р. Після відмови Св. Синоду П. С. Морачевський 26 лютого 1864 р. надіслав листа до І. І. Срезневського, але, незважаючи на обставини, не полишив богоугодної й потрібної для українського народу справи й вислав із листом і переклад Апокаліпсиса; він називав цей твір поетично-релігійним і був дуже задоволений своїм українським перекладом. На засіданні Відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук 12 березня 1864 р. академік І. І. Срезневський зачитав цього листа П. С. Морачевського, в якому той пропонував взяти на зберігання до академії його переклад Нового Завіту, не дозволений до друку, і для того просив прислати йому повернутий зі Св. Синоду рукопис Євангелія й Діянь апостольських, обіцяючи надіслати інший повний примірник перекладу всього Нового Завіту, який уже закінчено. Академія погодилася, і 3 грудня 1864 р. П. С. Морачевський відправив до Академії із супровідним листом текст нової редакції перекладу Нового Завіту. До тексту він просив дати рецензію, що й було розглянуто на засіданні 7 січня 1865 р. А на засіданні 12 травня 1865 р. уже зачитувався супровідний лист Морачевського до перекладу українською мовою Псалтиря, який він також просив розглянути й передати на зберігання до академічної бібліотеки. Текст Псалтиря аналізував академік О. В. Нікітенко. 20 травня 1865 р. Відділення російської мови і словесності Імператорської Академії наук повідомило П. С. Морачевського,

³⁸ Там само. – Арк. 9–9 зв.

що надіслані ним переклади українською мовою двох книг Нового Завіту і Псалтиря отримані й передані на зберігання до академічної бібліотеки. У 1901 р. вони були включені до інвентарного опису рукописів, що зберігаються в бібліотеці.

Передаючи свої переклади текстів Святого Письма до бібліотеки, П. С. Морачевський мав надію, що вони колись будуть видані й послужать українській духовній і просвітницькій справі. Проте час спливав... 1 серпня 1874 р. Морачевський, вже будучи в похилому віці, наважився звернутися з листом до І. І. Срезневського за порадою та із проханням посприяти у придбанні академією його авторського права на переклад Нового Завіту та Псалтиря у зв'язку з тим, що він хоче матеріально допомогти дочці Анастасії й онукам, бо вона овдовіла й залишилася на його утриманні, оскільки його переклад Святого Письма зберігається в академії не знаний українському народові, і немає надії, що він буде виданий.

У Бібліотеці Російської академії наук (Бібліотека Імператорської Академії наук) зберігаються автографи 1860–1865 рр. українського перекладу Нового Завіту і Псалтиря П. С. Морачевського. Він особисто звертався до Імператорської Академії наук з проханням прийняти рукописи його перекладів повного тексту Нового Завіту у двох книгах і Псалтиря на тимчасове зберігання, поки не з'явиться можливість їх опублікувати. У 1864 р. П. С. Морачевський надіслав власний авторський рукописний текст – автограф повного перекладу Нового Завіту у двох книгах (в останній редакції цього ж 1864 р.) в Імператорську Академію наук, який у 1865 р. було передано до бібліотеки на тимчасове зберігання. Перша книга містила в собі Євангеліє, друга – Діяння і Послання святих Апостолів та Апокаліпсис. 20 травня 1865 р. перекладач отримав повідомлення з академії про те, що рукописи отримано і передано в академічну бібліотеку³⁹.

В кінці XIX ст. автограф перекладу Нового Завіту в двох книгах в академічній бібліотеці виявлено не було. До рукописного фонду Бібліотеки Імператорської Академії наук тоді надійшов лише автограф перекладу Псалтиря, разом з іншими різночасовими автографами перекладів книг Нового Завіту 1860–1864 рр.: Євангеліє 1860 р. (текст першої авторської редакції в чорновому перекладі), переданий до Академії наук Віталієм Віталійовичем Морачевським у 1900 р. з зошитом правок до тексту 1862 р.; Діяння святих Апостолів 1862 р. (знайдені у Другому відділенні академії); Апокаліпсис 1864 р., який перекладач послав на рецензування І. І. Срезневському. Автограф перекладу Нового Завіту в двох книгах виявлено тільки тепер, майже через 150 років, у складі бібліотеки академіка О. В. Нікітенка, придбаної у 1880 р. В. М. Флоринським з метою формування універсального бібліотечного фонду для майбутнього томського університету. Сьогодні автограф перекладу Нового Завіту П. С. Морачевського зберігається у

³⁹ НБУВ.ІР. – Архів В. П. Науменка. – Ф. II. – № 3125. – Арк. 1 зв. Копії. [Кінець XIX ст.] (Письма Н. Плетнева и Я. Грота из Отделения Русского языка и Словесности Императорской Академии Наук (СПб.) [к Ф. Морачевскому]. 1862, 1865 гг. Письмо Я. Грота к Ф. Морачевскому, 20 мая 1865 г.).

Відділі рукописів і книжкових пам'яток Наукової бібліотеки Томського державного університету під шифром В-534. Т. 1-2⁴⁰.

Так справа публікації першого українського перекладу Святого Письма зупинилась майже на півстоліття!

Отже, вивчаючи епістолярну спадщину Морачевського і Срезневського, ми простежили динаміку змін у ставленні останнього до української мови, літератури і культури: від обґрунтування самостійності української мови до розгляду її як російського наріччя. І хоча І. І. Срезневський і брав активну участь в науковому рецензуванні та сприяв виданню україномовних перекладів книг Святого Письма, здійснених П. С. Морачевським на початкових етапах розвитку цієї справи, у петербурзький період діяльності Срезневського його інтерес до України знизився, погляди з багатьох питань еволюціонували, зокрема і в мовному питанні.

Ставлення Срезневського до української мови, на думку Миколи Сумцова⁴¹, відповідало його загальному ставленню до України (Малоросії): спочатку надмірне захоплення, потім холодність і в кінці життя майже неприязнь. У статті “Погляд на пам'ятки української народної словесності” в 1834 р. Срезневський визнавав українську мову самостійною слов'янською, захоплювався її лексичним багатством, мальовничістю і милозвучністю. Після багатьох років мовчання, в 1860 р., у відгуку на виконаний Морачевським переклад Євангелія українською мовою, Срезневський ще висловлює рішуче переконання у праві і необхідності окремої української словесності та вважає, що майбутнє її “повне надій”; але в лекціях 1870 р. його погляд на українську мову сильно змінюється; він бачить в ній лише місцеву говірку і висловлює зауваження, що “немає ніякої потреби знищувати або припиняти письменство місцевими говірками, але немає необхідності робити це письменство самостійною окремою літературою, що належить нібито окремому народу”.

Але не забуваймо й того, що протягом свого життя Срезневський завжди наголошував на необхідності вивчення не лише тогочасної літературної мови, а й різноманітних діалектів, укладання регіональних словників задля збереження місцевих особливостей мови, вивчення історичної граматики. Саме він дав світові перший науковий опис особливостей української мови з філологічної точки зору.

Отже, завершити цю розвідку можна словами: є творчі люди, народжені, на своє нещастя, в імперії, але не приналежні до панівної нації. Для них, якщо вони зберегли свою мову і культуру, неодмінно виникає альтернатива – в якій культурі творити? В імперській, де вони мали всіляке сприяння прославитись, – чи у власній, переслідуваній, замовчуваній і принижуваній,

⁴⁰ Отдел рукописей и книжных памятников Научной библиотеки Томского госуд. ун-та. – В-534. – Т. 1: Морачевский Ф. С. Евангелие, перевод на украинский язык. – [1864]. – 151 с. (Каталог библи. А. В. Никитенко. – № 1795); Т. 2: Морачевский Ф. С. Деяния и послания апостольские. – [1863–1864]. – 165 с. (Каталог библи. А. В. Никитенко. – № 1796).

⁴¹ Сумцов Н. Ф. Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского // Памяти Измаила Ивановича Срезневского. – Петроград, 1914. – Кн. 1.

Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг...

мовляв, "...ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути на може..." І кожний обирає свій власний шлях...

Тетяна Котенко (Київ). **Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг Нового Завіту українською літературною мовою середини XIX століття**

Розглянуто наукову оцінку І. І. Срезневським першого перекладу на новоукраїнську літературну мову книг Нового Завіту, виконаного П. С. Морачевським у 1860–1864 рр., особливо Євангелія, і роль академіка в його публікації. Робота написана на основі нещодавно виявлених у фондах відділу рукописів Бібліотеки Російської академії наук (БАН) архівних документів у справі про переклад Євангелія і листів Ф. С. Морачевського до І. І. Срезневського (1850–1874).

Ключові слова: І. І. Срезневський, П. С. Морачевський, книги Нового Завіту, український переклад середини XIX ст.

Tetiana Kotenko (Kyiv). **Academician Izmail Sreznevsky on the Pylyp Morachevsky's Translation of the New Testament into Ukrainian Literary Language in the Mid-Nineteenth Century**

This paper describes Izmail Sreznevsky's scholarly assessment of the first translation of the New Testament (specifically the Gospels) into Ukrainian literary language by Pylyp Morachevsky in 1860–64 and gives some information on the academician's involvement in its publishing. The research is based on the recently discovered documents in the department of manuscripts of the Library of the Russian Academy of Sciences which deals with the translation of the Gospels and Morachevsky's letters to Sreznevsky (1850–1874).

Keywords: Sreznevsky, Morachevsky, books of the New Testament, Ukrainian translation of the nineteenth century.

Олена БАЧИНСЬКА (Одеса)

**СЕЗОННЕ ВІДХІДНИЦТВО НА ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ПОВСЯКДЕННЯ КОЗАКІВ
НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ СТОЛІТТЯ
(За спостереженнями парафіяльних священників)**

На початку ХІХ ст. в українських лівобережних землях існувала одна з груп населення, яка в документах йменувалась “малоросійське козацтво”. У лютому 1812 р. козаки були зрівняні у виконанні повинностей з державними селянами. У Малоросійському генерал-губернаторстві на 1813 р. проживало 460 905 “малоросійських козаків”, що становило у Полтавській губернії – 83%, у Чернігівській – 71% від загальної чисельності державних селян цих губерній¹. У 1862 р. вони становили 33% від усіх жителів Чернігівської губернії і 65% від державних селян губернії, у Полтавській – відповідно 46 і 88%². Козаки проживали як у селах разом з державними і поміщицькими селянами, так і окремо, однак з різних сіл вони могли бути парафіянами однієї церкви. Священники парафій достатньо чітко розрізняли представників різних соціальних груп, тому залишили свідчення про особливості кожної з них. Одними з видань, де збереглися їхні спостереження, є “Черниговские епархиальные известия” та “Полтавские епархиальные ведомости”. В них за визначеною формою священники розміщували історико-статистичні описи церкви та сіл, де вони служили. Крім того, священники стежили за дотриманням чітко визначених норм поведінки населення за християнськими традиціями, певні відхилення від цієї норми вважали за необхідне фіксувати і висловлювати свої оцінки щодо девіантної поведінки їхніх парафіян. Ми зосередимось на спостереженнях за окремим аспектом господарської діяльності козаків – так званім сезонним відхідництвом, що включало й елементи чумакування; останнє, як відомо, поступово зникає з появою залізничного транспорту. Зазначені матеріали відображають процес модернізації, що розпочався в соціально-економічному житті України, та його своєрідний вплив на життя козацьких громад. Важливість цієї інформації полягає не лише в її змістовності, а й у тому, що її неможливо отримати через інші документальні джерела, і вона має як безпосередньо краєзнавче, так і загальноісторичне та етнографічне значення.

Головним заняттям малоросійських козаків було хліборобство. Проте через мізерні земельні ділянки козаки неспроможні були прогодувати родину

¹ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Отв. ред. Е. И. Луговая. – К., 1989. – С. 12.

² Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. – Полтава, 1865. – С. 125–126; Памятная книжка Черниговской губернии на 1861 г. – Чернигов, 1862. – С. 80–81.

і шукали інші джерела заробітку, зокрема, у сезонному відхідництві, ремеслах і візництві. Так, один зі священників Чернігівської губернії писав, що козаки “працьовиті, бережливі, люблять свою землю, і не лише найбільш бідніші, але й заможні відмовляють собі в усьому для того, щоб заощадити на купівлю землі. Для більшості жителів купівля землі є заповітна мрія, здійснити яку вони намагаються будь-якими засобами, що від них залежать... багато бідняків майже щорічно вирушають на заробітки у південні губернії, але й там через неврожаї, а також значну кількість робітників часто не знаходять собі роботи й, витративши свої власні кошти, повертаються додому без нічого”³. Таким відхідникам “на чужині доводиться терпіти від голоду та від холоду і – повертаються окремі, бідні шукачі кращого з торбою та в лахміттях”⁴. Лише з одного села Глибокого Переяславського повіту відходило “в Херсонську та інші губернії на заробітки: у 1886 р. – три чоловіки, у 1889 – вже 20, у 1890 – 82, а потім до 200”⁵.

Подібні твердження спостерігаємо й у парафіяльних священників Полтавської губернії. Так, наприклад, “...багато з нужденних поспішають на відхідний промисел до Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній з початком весни, – писав священник Микола Пирський. – Цей відхід на заробітки часто завершується досить сумно для тих, хто йде у випадках неврожаю в південних губерніях, погіршує становище й місцевих землевласників, залишаючи їх без робочих рук у важливий період жнив. ...Існуючий чумацький промисел у теперішній час має досить небагато прихильників через поліпшення шляхів сполучення, тому що він невігідний. Однак і в наш час зустрічаються випадки поїздки за білою глиною, глечиками та іншим”⁶. Займалися таким промислом “переважно молоді люди та безземельні господарі. Дуже невігідно останнім часом через неврожаї та падіння цін на хліб. Господар витрачає кошти на дорогу, а праця низько оплачується, та свою ділянку в селі він здає низько, сам не обробляє внаслідок збідніння як тих, хто йде, так і господарств, де потрібні робочі руки”⁷.

Деякі священники пояснювали розвиненість відхідництва не лише бідністю через недостатню кількість землі у родинах, але й певними рисами, притаманними козацтву, наприклад – “бо вважали за сором віддати дітей у найми до інших”⁸ або “незважаючи часто на безвихідне матеріальне становище деяких обивателів м. Переволочна, піти в найми на місці рідко вдається,

³ Максимович Л. Летопись Рождество-Богородичной церкви с. Депоковки Конотопского уезда // Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям. – 1896. – № 24. – С. 875.

⁴ А. М. Летопись приходской церкви, во имя св. Архистратига Михаила, с. Грабовки Пирятинского уезда // Полтавские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1893. – № 16, ч. неоф. – С. 627.

⁵ Трипольский С. Краткие исторические сведения о Покровской церкви с. Глибокого Переяславского уезда // Там само. – 1900. – № 36, ч. неоф. – С. 2335.

⁶ Пирский Н. Историко-статистический очерк с. Ханделевки, Кобеляцкого уезда // Там само. – 1897. – № 1, ч. неоф. – С. 18.

⁷ Його же. Историко-статистический очерк с. Лучек, Кобеляцкого уезда и находящейся в нем Крестовоздвиженской церкви // Там само. – 1897. – № 3, ч. неоф. – С. 131, 134.

⁸ Михайлець Іо. Село Малые Будищечки: Историко-статистический очерк // Там само. – 1887. – № 12. – С. 485.

частково через існуючі сподівання на можливість заробітку за наступного відходу, а головним чином від притаманної обивателям м. Переволочна козацької гордості, що не дозволяє їм йти у наймити”⁹.

Цікавими є спогади цих парафіяльних священиків про часи, коли козаки займались не відхідним промыслом або візництвом, а дійсно чумацтвом, і також про зв’язок між цими роботами. “Був час, жителі займались чумацтвом. Місцевими обивателями склалися партії підвід з волами, що й прямували до берегів Чорного та Азовського морів за всілякого роду рибою, ікром та сіллю. Такий промысел давав значні кошти заповзятим чумакам. Але з початком залізниць та особливо зі зменшенням акцизу на сіль чумацтво природним шляхом мало зникнути. Залишилися лише німі сліди колишнього чумацтва у вигляді особливої форми напіврозваленого возу, що нерідко можна зустріти де-не-де в кінці двору обивателя. Згадуючи цей час, впевнюємося у великій симпатії колишніх чумаків до такого роду промыслу, що давав, крім матеріальних переваг, задоволення необхідністю нашого чумака мандрувати та схильністю до пригод. Внаслідок спадковості, а можливо, й через давні перекази про славні часи козацтва та чумацтва, пов’язані з матеріальним достатком, сучасне молоде покоління в м. Переволочна також йдуть значними партіями на заробітки в Новоросійський край, де й залишаються до найпізнішої осені, аж поки попит в цьому краї на робочі руки зменшиться. Є, звичайно, роки, коли відхід на заробітки дає значні вигоди; але частіше доводиться слухати, що роботи не було або внаслідок неврожаю хліба, або ж від наявності значної кількості робітників...”

Схильність жителів Переволочної до мандрування змушує їх навіть і в наш час, за всієї невідповідності цих промыслів, їхати по рибу, сіль або, врешті, по глину в більш або менш далекі місця”¹⁰.

Інший священик, із с. Середняків Полтавської губернії, зауважив, що “внаслідок відкриття залізниць припинилося візництво парафіян. Але раніше, років 35 тому, існувало в парафії правильно організоване чумацтво. В той час чумаки цього села навесні вирушали цілою валкою до Криму та звідти забирали сіль; частина їх із сіллю поверталася додому та продавала її на ярмарках, але більша частина їхала з Криму в Донську область, де продавали сіль та купували солону рибу, яку продавали вроздріб по ярмарках або здавали гуртовим торговцям у міста; тоді кожен чумака мав великих волів української породи від двох пар до 12. Ще у 1898 та 1899 роках козак Михайло Михайлович Поливаний, на вуличне прізвисько Мунько, ходив при парі волів до Криму, туди доставляв будь-який вантаж, наприклад, сало, а звідти привозив сіль, але це був останній з чумаків. Тепер про це нагадують лише чумацькі вози, що залишилися у декого”¹¹.

⁹ *Пирский Н.* Историко-статистические сведения о м. Переволочне Кобелякского уезда и находящейся в нем Спасо-Преображенской церкви // Там само. – 1893. – № 14, ч. неоф. – С. 547–548.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Ефремов В.* Церковно-историческое и статистическое описание Александроневской церкви и прихода с. Середняков Гадячского уезда Полтавской епархии // ПЕВ. – 1905. – № 25, ч. неоф. – С. 934.

Більшість священиків вважали відхідний промисел досить шкідливим як для культурного й етнічного розвитку, так і для духовного і морального стану населення. Зокрема, на їхню думку, в Чернігівській губернії це позначалось на морально-духовному рівні таким чином: відхідництво полягало у тому, що групи людей “вирушають до Одеси, Кишинєва для виготовлення цегли; деякі йдуть до степових губерній (Херсонської, Катеринославської, Таврійської), де випасають худобу й обробляють землю; багато хто проживає там цілі десятиріччя, забувають про родину та звикають до нового місця, «заснують» нову оселю та назавжди залишаються там жити. Останнім часом, там, на півдні, з’явилися вигідні заробітки на кам’яновугільних шахтах, і тому потягнулись туди найкращі, міцні молоді сили віком від 18-ти до 30-ти років, там вони заробляють значні кошти (25–30 руб. на місяць)”, однак, повертаючись, за спостереженнями священика, “ті, хто провів декілька років на шахтах, стають лінивими й неспроможними до хліборобської праці, слабкими здоров’ям, блідими, кволими і зі схильністю до легеневих сухот, та не надають допомоги батькам, а лише завдають клопоту”¹². Наслідком таких промислів, на думку деяких священиків Полтавської губернії, стало поширення “неморальної поведінки” серед парафіян, а саме: “Крім пияцтва, помітна значна розпушта серед молоді. Не дотримуються заповіді про цнотливість, і в одній лише нашій парафії щорічно народжуються 5–12 незаконних дітей. Це є наслідком відходу на заробітки, де молодь проживає разом без усілякого «нагляду», а також сприяє цьому служба на тютюнових плантаціях у місцевих економіях, на які щорічно наймається певна кількість молодих хлопців і дівчат”¹³. Майже те ж саме писав священик села Іванівка Хорольського повіту Григорій Прихожий: “Внаслідок [недороду] в Іванівці значно розвинулося відхідництво. Майже всі молоді люди, парубки та дівчата навесні вирушають на заробітки до Катеринославської та Таврійської губерній. Явище це вкрай небажане. Цей відхід на заробітки інколи закінчується надто сумно для тих, хто йде у випадку недороду в південних губерніях, крім того, що позбавляють місцеве населення робочих рук у найскладніший час жнив, приносить інше, більш вагоме зло – губить моральність молодих людей. Усіма визнана істина, що на заробітках молоді люди розбещуються, стають нешанобливими до старших, недостатньо старанними до храму. Пояснюється це... частково гуртовою працею та життям, де зустрічаються різномірні елементи”¹⁴.

Значні впливи відхідництва спостерігалися у зовнішньому вигляді заробітчачан та побуті повсякденного життя козацького населення Лівобережної України. Зокрема, набувала поширення міська мода, запозичувалися традиції

¹² *Соломаха П.* Село Оболоньє Кролевецького уезда (несколько слов ко дню столетия приходского храма) // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 10. – С. 344.

¹³ *Коваленко Г.* Рождество-Богородическая церковь м. Варвы Лохвицкого уезда (Историко-статистические сведения по церковным документам) // ПЕВ. – 1900. – № 22, ч. неоф. – С. 603–604.

¹⁴ *Прихожий Г.* Село Ивановка и его храмы Хорольского уезда // Там само. – 1899. – № 26, ч. неоф. – С. 1018.

інших етнічних груп. Так, священник містечка Варви Лохвицького повіту Г. Коваленко зазначав: “Будь-який парубок, який декілька років пробув на заробітках, прийшовши додому, завжди майже без копійки грошей, але неодмінно у шарфі, піджаку та високих чоботях”¹⁵. Священник с. Комарівки Кобеляцького повіту Полтавської губернії зауважував, що її мешканці “свою національну зовнішність втрачають внаслідок впливу зовнішньої культури німецьких колоністів Катеринославської та Херсонської губерній, з якими населення Комарівки входить у тісне спілкування під час заробітків... вважаючи, що одягнувшись, як німець-колоніст, він перетвориться з мужика в пана... Скинули ні за що, ні про що національні свитки, чумарки, спідниці, шаровари, плаhti, мазані чоботи і т. ін. та вдяглися в піджаки, в пальта, в башлики з кольоровою підкладкою, у кофтинки різних фасонів, у спідниці зі шкіряними поясами, у вузькі штани, у чоботи з блискучими халявами, у черевики та калосі... Під впливом німців колишній «чумацький» віз або мажа з мазничкою, що оспівані в малоросійських піснях, відходять у царину переказів, поступаючись більш легким і зручним дзвінким «ходам» або строкато розмальованим фургонам, що становлять предмет гордості володаря та жадану мрію малозабезпечених. Це прагнення до зовнішньої культури є тяжкий гніт для матеріального бюджету і без того бідного населення, і це не може не впливати погано на прогрес етичного розвитку”¹⁶.

Зміни спостерігалися і в культурно-духовній сфері. Так, священник Володимир Щ. одного з сіл Полтавської губернії писав у 1897 р.: “Не чутно цього старовинного дідівського спадку, що поступається місцем новітнім безбарвним створінням нечистої фантазії, переважно на сюжети з солдатського життя. Кажуть, що матеріалізм взагалі є недуга нашого часу. Хай це буде так стосовно інтелігенції, яка часто переходить від одних крайнощів до інших; але від чого, здавалось, страждати на це мужикові, який завжди жив спокійним та рівним життям. Яскраве вираження матеріального – є пристрасть до розкоші в одязі та в іншому побуті”¹⁷.

Таким чином, щорічний відхід на промисли, заробітки або візництво, на думку парафіяльних священників, негативно відбивався на матеріальному становищі та моральному стані, культурно-духовному розвитку та повсякденні козацького населення Лівобережної України в кінці XIX ст.

Олена Бачинська (Одеса). Сезонне відхідництво на Південь України та його вплив на повсякдення козаків Наддніпрянської України наприкінці XIX століття (За спостереженнями парафіяльних священників)

У статті розглянуто питання впливу на повсякденне життя козаків Лівобережної України сезонного відхідництва у південноукраїнські регіони в кінці XIX ст. З’ясовано, що наслідками щорічних відходів, на думку місцевих священників, були зміни в етичній поведінці, культурному та побутовому житті населення.

Ключові слова: священник, відхідництво, козаки.

¹⁵ Див. прим. 13.

¹⁶ Архистратиги-Михайловская церковь села Комаровки Кобелякского уезда и ее прихода: Историко-статистический очерк // ПЕВ. – 1908. – № 28, ч. неоф. – С. 1147–1152.

¹⁷ *Вл. Щ.* Страницка из церковно-приходской летописи // Там само. – 1897. – № 8, ч. неоф. – С. 299, 302–304.

Сезонне відхідництво на Південь України та його вплив на повсякдення козаків...

Olena Bachynska (Odesa). **A Seasonal Working Migration (*Vidkhidnytstvo*) and Its Influence on the Everyday Life of the Cossacks of the Dnieper Ukraine at the End of the Nineteenth Century: (According to the Observations of the Parish Priests)**

The article considers the influence of the seasonal “*vidkhidnytstvo*” of the Southern Ukraine on the everyday life of the Cossacks of the Left-bank Ukraine at the end of the nineteenth century. The author came to the conclusion that according to the opinion of local priests the consequences of such a migration were modifications in the ethical behavior, as well as in the cultural and every day life of the population.

Keywords: priest, Seasonal working migration, Cossacks.

Валентина ПІСКУН (Київ)

ДИПЛОМАТ ЮРІЙ КОЦЮБІНСЬКИЙ: СВІТЛО І ТІНІ РАДЯНСЬКОГО БІЛЬШОВИЗМУ

Згідно з Законом України “Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки” від 9 квітня 2015 р., № 317-VIII¹ істориками було складено “Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію”. Одним із тих діячів, котрі потрапили до цього списку, є Коцюбинський Юрій Михайлович (1896–1937) – Головнокомандувач радянських військ під час війни з УНР². Чи можуть ці сухі фрази пояснити усю сутність діяльності особи та міру її відповідальності за свій власний життєвий вибір для широкого кола людей, що десятиліттями жили в ілюзорному світі творених радянською владою міфів? Звичайно ні. Ускладненим є завдання ще й тому, що прізвище “Коцюбинський” в українському просторі є атрибутованим та асоційованим із заслужено величним іменем письменника Михайла Коцюбинського. І певне, що зронене Сергієм Єфремовим і оприлюднене в “Новій раді” у вівторок 19(6) лютого 1918 р. – “славного батька – виродний син”, теж не вповні дасть відповідь на безліч запитань, що виникають.

В українській історіографії практично 100 років точиться дискусія про той політичний вибір, що його зробив Юрій Коцюбинський, вступивши у 1913 р. до лав РСДРП(б). Більше того – вся родина Коцюбинських і найближчі друзі самого Юрія, як-от Віталій Примаков, також пов’язали свою долю із російськими більшовиками. І якщо сучасники, як, наприклад, Сергій Єфремов чи Павло Христюк³, описували поодинокі події і вчинки, то сучасна наукова історіографія має змогу аналізувати увесь життєвий шлях революціонера Юрія Коцюбинського.

¹ URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/317-19>

² URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

³ Павло Христюк у короткому вислові дав свою оцінку постаті Ю. Коцюбинського. “...фактично вів війну проти Центральної Ради головнокомандуючий російського совітського війська Муравйов, який був дійсно головнокомандуючим і мав військо, а Юр. Коцюбинський (секретар військових справ) не мав ніякого війська, ніяких апаратів і ніякого впливу на військові події і був тільки **українською етикеткою** (виділено мною. – *В. П.*) на Муравйовському багнеті, так і цілий український радянський уряд і ціла Українська Радянська Республіка були тільки ширмою, «настройкою» над політикою Східної Росії” (*Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1921. – Т. II. – С. 148–149).

Загалом помітними є три хвилі активізації українських істориків у вивченні постаті Юрія Коцюбинського. Перша – з середини 1950-х рр. і до початку 1970-х пов'язана з реабілітацією Юрія Михайловича і творенням з нього образу революціонера-ленінця, відданого комуніста. На мою думку, найбільше до цього спричинилися Ірина Михайлівна Коцюбинська (сестра Юрія) як директор музею Михайла Коцюбинського в Чернігові, Юрій Смолич⁴

⁴ У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ) у фонді Юрія Смолича (ф. 169, оп. 2) зберігається декілька справ, які стосуються як питання реабілітації Ю. М. Коцюбинського, так і підготовки Ю. Смоличем до написання роману. Це архівний матеріал, листування з О. Бош-Коцюбинською, М. Бош та інші матеріали. Цікавою є копія листа Ю. Смолича до дружини Ю. Коцюбинського Ольги Бош-Коцюбинської від 31 липня 1957 р., де він пише: “Я – украинский писатель. Вот уже три года работаю над романом 917 года в Киеве. Одним из главных действующих лиц в романе будет Юрий Михайлович Коцюбинский. Начал я работать над романом еще задолго до того, как светлое имя Юрия Михайловича снова возвратилось на страницы нашей истории. Даже в сугубо закрытых архивах почти ничего нельзя было разыскать о его деятельности вообще, в частности – в интересующем меня периоде. Первая книга романа уже закончена, предполагается начать ее публикацию в августовском номере в украинском журнале «Вітчизна». Первая книга охватывает период от февраля и кончая июльскими событиями (в судьбе Ю. М. – это его арест в Петрограде во время июльских событий), в первой книге Ю. М. проходит, так сказать, подготовительно, эпизодически – в дни его приезда из Петрограда в Киев, в его связях с киевскими большевиками. Во второй книге, над которой я сейчас продолжаю работу, должен быть означен петроградский период деятельности Ю. М., после ареста – участие в Петроградском комитете, роль в Октябрьские дни, как члена Военно-революционного Петроградского комитета, связи с Украиной, борьба во главе вооруженных сил, освободивших Киев от петлюровских банд, конфликт с Муравьевым и Антоновым-Овсеенко, связи с Лениным. Знакомство даже с теми скудными материалами, на которые посчастливилось натолкнуться в архивах, когда имя Ю. М. было вычеркнуто из истории, убедило меня, что Ю. М. все время весьма последовательно занимал верную и твердую ленинскую позицию, в частности, – в решении наиболее запутанного и сложнейшего в те годы национального вопроса... В то время Ю. М. еще не был реабилитирован, моя информация о том, что в своем романе я собираюсь вывести его как положительный образ украинского большевика, встретила большое сочувствие и удовлетворение. Но раздобыть какие-либо материалы о деятельности Ю. М. все-таки не удалось, их просто нет на Украине. Или, быть может, в свое время они были уничтожены...”. А про свої зустрічі з Коцюбинським Смолич пише: “Я знал Ю. М. очень мало – в Харькове, в двадцатых годах, когда он работал в ВСНХ, если не ошибаюсь, мне приходилось с ним разговаривать, но ведь я тогда был еще очень молод, да и не мог предполагать, что спустя тридцать лет буду писать о Ю. М. Так что мои личные воспоминания касаются преимущественно внешности” (ЦДАМЛМ України. – Ф. 169. – Оп. 2. – Спр. 35. – Арк. 1–2). Можна було б думати про щирість намірів Ю. Смолича, якби ми нині не знали про те, що він виконував спеціальне завдання органів НКВС, бо і сам був одним із їхніх агентів.

“3 березня 1935 р.

Пом. нач. СПО УГБ ХОУ НКВД Якушев.

Зам. Нач. КОУ.

Рапорт.

Согласно Вашей санкции, 13.ІІ мною был завербован для секретной работы по украинским литературным кругам – писатель Смолич Юрий Корнеевич под псевдонимом «Стрела». Див.: *Білокін С.* “Стрела” про архів Гната Хоткевича і взагалі // Слово Промісві. – 2017. – Ч. 2 (898). – 12–18 січня. – С. 4–5. Образи героїв у художніх творах Смолич писав на замовлення радянських спецслужб. Це стосується таких творів як: *Смолич Ю.* Мир хатам, війна палацам. – К., 1958; Рече та стогне Дніпр широкий. – К., 1960.

і Іван Цюпа⁵ як письменники, що за завданням партії писали художні твори про нього, а також автори монографій: О. Д. Ярошенко і М. С. Чуприна.

Щоб зрозуміти причинно-наслідковий зв'язок зацікавленості істориків А. Д. Ярошенка і М. С. Чуприни, варто не лише проаналізувати їхні праці, а й сказати дещо про них самих. Як зазначає С. Білокінь, “на початку 1950-х років начальником відділу Архівного управління МВС УРСР, згодом старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК КПУ працював Андрій Демидович Ярошенко (14.X.1914, с. Красноіванівка, тепер П'ятихатський р-н Дніпропетровської обл. – 1998, Київ), який захопився особою Юрія Коцюбинського”⁶. Він досить ретельно збирав матеріали про Юрія Михайловича, спілкувався з людьми, які його знали. Усе це дало науковцю змогу підготувати ґрунтовне дослідження, основане на широкій джерельній базі⁷. Праця А. Д. Ярошенка “Головком Республіки” за 20 років видавалася в різних варіаціях чотири рази. Слід зауважити, що ще у 1962 р., збираючи матеріал для написання книги, А. Д. Ярошенко познайомився із Надією Суровцовою, яка добре знала Ю. М. Коцюбинського та співпрацювала з ним у Відні. На прохання вченого вона написала спогади про Юрія Михайловича, проте якщо в першому виданні монографії Андрій Демидович написав про Н. Суровцову і навіть подарував їй примірник праці, то у наступних він уже не згадував про неї⁸.

Трохи пізніше свої наукові пошукування про Юрія Коцюбинського розпочав його земляк, історик, краєзнавець Михайло Степанович Чуприна⁹. Народився 11 листопада 1924 р. у с. Гнилуша (тепер с. Лебедівка Козелецького р-ну Чернігівської обл.), помер 2 червня 2000 р., у Чернігові. Після

⁵ Цюпа І. Через терні до зірок (Юрій Коцюбинський): Історична повість. – К., 1970. – 413 с.

⁶ Білокінь С. Історія роду – історія країни: Дбірка матеріалів про Коцюбинських / Підгот. тексту та комент. С. Білоконя // Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія. – К., 2017. – С. 169.

⁷ Ярошенко А. Д. Головком Республіки. – К., 1965. – 112 с.; його ж. Головком Республіки. – 2-е вид., переробл. – К., 1977. – 124 с. (не згадується про Н. Суровцову); Дмитриенко М. Ф., Ярошенко А. Д. Сын революционного века: Из хроники одной жизни. – М., 1985. – 110 с.; Ярошенко А. Д. Юрий Михайлович Коцюбинский. – К., 1986. – 173 с. (тираж цього видання 25 000 примірників); його ж. Юрій Михайлович Коцюбинський: (До 90-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. – 1986. – № 12. – С. 128–132; його ж. Піонер української радянської дипломатії: До 70-річчя з дня народження Ю. М. Коцюбинського // Там само. – 1966. – № 12. – С. 127–129.

⁸ Детально цей сюжет про знайомство А. Д. Ярошенка і Н. Суровцової див.: Якименко Л. М. Нариси історії Суровцової про Юрія Коцюбинського // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2010. – № 5 (192). – С. 156–167; а також у монографії: її ж. Надія Суровцова: життя та творчість (1896–1985 рр.): Монографія / Під ред. О. А. Галича. – Луганськ, 2010. – 272 с.

⁹ М. С. Чуприна розпочав свій шлях до висвітлення постаті Ю. Коцюбинського з методичних порад для вчителів та учнів у 1969 р.: Чуприна М. С. Зустрічі Ю. М. Коцюбинського з В. І. Леніним: (Метод. поради по проведенню бесіди з учнями). – Чернігів, 1969. – 8 с.; його ж. Ю. М. Коцюбинський – активний організатор відбудови господарства Чернігівщини (весна 1919 р.): [Метод. поради]. – Чернігів, 1969. – 12 с. У 1971 р. захистив кандидатську дисертацію. Див.: його ж. Партийная, государственная и военная деятельность Ю. М. Коцюбинского: Автореф. дис. ... канд. ист. н. – К., 1971. – 20 с.

Другої світової війни працював у різних освітніх закладах на Чернігівщині. Укладачі бібліографії праць М. С. Чуприни зазначали: “Прикро, що після захисту дисертації він облишив роботу над історією громадянської війни на Чернігівщині та дослідження діяльності такої непересічної постаті нашого минулого, якою, без сумніву, був Юрій Коцюбинський. Можна тільки здогадуватися, що причиною такого рішення став ідеологічний пресинг тогочасної доби: відтворити всю правду він не міг, а писати напівправду не хотів”¹⁰.

Другий період у висвітленні постаті Ю. Коцюбинського знаменувався змінами з настанням перебудови, коли ринула хвиля публікацій про реабілітованих діячів комуністичної партії. У “Літературній Україні” у 1988 р. виходить розлога стаття Івана Цюпи “Юрій Коцюбинський”¹¹. У ній повторюється все те, про що він писав і в попередньому романі – виклад основних віх життя – революціонера, комуніста-ленінця.

У 1989 р. також у “Літературній Україні” побачила світ стаття Р. Я. Пирога “Юрій Коцюбинський: велич і трагізм долі”¹², в якій автор аналізує слідчу справу № 123 по звинуваченню Коцюбинського, Голубенка, Логинова та інших “учасників троцькістсько-терористичної організації”, що складала 60 томів¹³. Згодом у дещо розширеному вигляді цей автор опублікував ще декілька статей про Ю. Коцюбинського¹⁴. У статтях яскраво вимальовується бінарна позиція: злочинна система – людина, жертва. Саме такою відомою, відданою справі людиною і водночас жертвою жорстокої несправедливої системи постає Юрій Коцюбинський як один із визначних діячів ВКП(б) і представник правлячої верхівки УСРР.

Третій період у вивченні постаті Юрія Коцюбинського припадає на період проголошення незалежності України, коли активізувалися не лише процеси реабілітації репресованих діячів у 1920-х – 1930-х рр., а й розпочалося ретельне вивчення матеріалів архівно-слідчих справ, їх оприлюднення та історіософське осмислення попереднього досвіду українського державного будівництва. У цей час з’являються різноманітні публікації про Ю. Коцюбинського, про тих, хто свідчив на процесі проти нього (наприклад, про М. М. Кіллєрова). Окремо слід звернути увагу й на працю О. Ю. Кульбицького. Це нариси про життєвий шлях чотирьох дітей Михайла Коцюбинського, в яких автор дещо ідеалізує зібрану інформацію, намагається виправдовувати більшовицьку зорієнтованість родини¹⁵. У 2008 р. журналіст Влад Якушев опублікував статтю “Коцюбинський на службі у красних комиссаров”. Повторюючи практично давно описані істориками сторінки біографії Ю. Коцюбинського, він акцентує увагу на тому, що у 1922 р. до Юрія Михайловича

¹⁰ Михайло Степанович Чуприна: (Біобібліогр. покажч.) / Скл. І. Я. Каганова; вступ. ст. Т. П. Демченко, В. О. Євстратов; наук. ред. О. Б. Коваленко; відп. за вип. П. В. Грищенко. – Чернігів, 2004. – 116 с. – С. 2. – (Історики та краєзнавці Чернігівщини. – Вип. 4).

¹¹ Цюпа І. Юрій Коцюбинський // Літературна Україна. – 1988. – № 16. – С. 6–7.

¹² Пирог Р. Юрій Коцюбинський: велич і трагізм долі // Там само. – 1989. – 15 червня. – С. 6.

¹³ Саме у 1989 р. Р. Я. Пирог було призначено заступником директора Інституту політичних досліджень при ЦК КП України – завідувачем Архіву ЦК КП України.

¹⁴ Мазипчук М. Д. Державно-політична діяльність Ю. Коцюбинського в УСРР (1917–1937 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2015. – 17 с.

¹⁵ Кульбицький О. Ю. Доля дітей Михайла Коцюбинського. – Чернігів, 2004. – 56 с.

як українського дипломата звертався Остап Полуботок щодо повернення золота в Україну, проте Коцюбинський так нічого і не вирішив у цьому питанні¹⁶. А в матеріалі про Г. Петровського, опублікованому на сайті “Сурма”, автор Леонід Багацький дещо інакше описує подію, стверджуючи, що насправді зиск від того мали певні особи, родичі Г. Петровського¹⁷. Розширюють і доповнюють картину родинної драми Коцюбинських і джерельні матеріали, оприлюднені істориком Сергієм Білоконем¹⁸.

До певної міри сучасним узагальненням постаті Юрія Коцюбинського можна вважати праці М. Мазипчука, який написав низку статей та захистив кандидатську дисертацію на цю тему¹⁹, проте його висновки, на мій погляд, не завжди спираються на ретельно досліджену джерельну базу, особливо це стосується дипломатичної діяльності Юрія Михайловича та його участі в репресіях щодо українського селянства на початку 1930-х рр.

Володимир Панченко, роздумуючи над долею двох юнаків, практично однолітків, Володимира Шульгина і Юрія Коцюбинського, двох українців, які любили свою батьківщину, констатує: “Ровесники, вони не були знайомі. Під Крутами ж опинилися по різні боки барикад, і це протистояння знаменувало трагедію розколотої, розчахнутої України, гострими внутріполітичними протиріччями якої – як це не раз траплялося в нашій історії – швидко скористалася третя сила”²⁰. Цією третьою силою став російський більшовизм, який вповні використав здібності, можливості й асоціативність впливовості Ю. Коцюбинського у захопленні влади в Україні. “Одержимість таких людей, як Юрій («юних фанатиків комуни», кажучи словами М. Хвильового), оберталася наївною вірою в те, що ідея соціалізму, світлого майбутнього, «червоної України» варта тисяч людських життів, – і це було страшною ілюзією. З неї й починалася трагедія самого цього покоління українських інтелігентів – від Миколи Скрипника й Володимира Затонського до Юрія Коцюбинського, Миколи Куліша, Миколи Хвильового, Василя Блакитного...”²¹.

Упродовж усього часу історіописання про Ю. М. Коцюбинського спеціально дипломатичну діяльність більшовицького діяча розглядали: М. С. Чуприна²², І. Д. Ярошенко²³, М. Д. Мазипчук²⁴. Кожен із авторів дослідив окремі аспекти дипломатичної роботи Ю. М. Коцюбинського.

¹⁶ Якушев В. Коцюбинський на службі у красних комиссаров. – Реж. доступу: <http://h.ua/story/118815/>

¹⁷ Багацький Л. Більшовик Петровський: таємниці зрілого віку. – Реж. доступу: <https://surmasite.wordpress.com/2015/12/18/>

¹⁸ Білокінь С. Історія роду – історія країни.

¹⁹ Мазипчук М. Д. Державно-політична діяльність Ю. Коцюбинського...

²⁰ Панченко В. Володимир і Юрій: дві іпостасі трагедії // День. – 2004. – 24 січня. – Реж. доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/library/books/marshrut-no1-vypusk-41-superman-ukrayinska-versiya>

²¹ Там само.

²² Чуприна М. С. До питання про дипломатичну діяльність Ю. М. Коцюбинського в 1925–1930 рр. // Український історичний журнал. – 1976. – № 12. – С. 89–95.

²³ Ярошенко А. Д. Піонер української радянської дипломатії.

²⁴ Мазипчук М. Дипломатична діяльність Юрія Коцюбинського (1920–1922 рр.) // Вісник Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2013. – Вип. 4. – С. 38–40. – Реж. доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Ist_2013_4_13.

У даній статті я ставлю за мету простежити діяльність революціонера більшовика Юрія Коцюбинського на дипломатичній ниві упродовж 1918–1930 рр.; які завдання ставила перед ним ВКП(б) і як він справлявся з ними. І, зрештою, як вплинула аберація (омана) політичного вибору на долю людини.

Народжений у м. Вінниці, дитинство і юність Юрій Михайлович Коцюбинський провів у Чернігові. Ще дитиною бував у Карпатах, за спогадами багатьох – любив природу. Тобто він володів обширом знань про Україну, її людей, культуру їхнього побуту. Революційний 1917 рік він зустрів у Петрограді, маючи на той час чотирирічний досвід діяльності в РСДРП(б) та звання прапорщика російської армії, і стає одним із чільних учасників Жовтневого перевороту. Варто підкреслити, що в перевороті Коцюбинський бере участь не як рядовий революції, а як його безпосередній організатор. 12 жовтня 1917 р. у зв'язку з рішенням ЦК партії більшовиків “виконком петроградської Ради ухвалив постанову про створення революційного штабу керівництва збройним повстанням – Військово-революційний комітет (ВРК), до його складу увійшов і Ю. М. Коцюбинський. Керівну роль у ВРК відігравали: М. В. Криленко, М. І. Подвойський, В. І. Невський, Г. І. Чудновський”²⁵. Особисте знайомство з лідером російських більшовиків Володимиром Леніним та іншими діячами дає Юрієві Коцюбинському своєрідний карт-бланш для впливу на українську людність і підвищує роль його особи у більшовицькій пропаганді в Україні. Ось чому в середині грудня 1917 р. його направляють в Україну з метою організації “заградительных отрядов” проти козаків, які поверталися на Дон і Кубань. Уже з 30 грудня – Коцюбинський народний секретар військових справ, організатор полку Червоного козацтва, а з 19 січня 1918 р. Головнокомандувач радянських військ під час війни з УНР. Тобто він є одним з організаторів військового вторгнення більшовиків в Україну і боротьби проти Української Центральної Ради. Заради об'єктивності варто зазначити, що, попри загальну негативну оцінку періоду захоплення більшовиками Києва, Дмитро Дорошенко у своїх спогадах пише про особисті позитивні враження від Ю. Коцюбинського як народного комісара військових справ. “Передо мною був високий молодий чоловік, з русявою борідкою, в офіцерській шинелі і футряній шапці з навушниками, дуже схожий на свою матір В. Ю. Коцюбинську. Я представився як крайовий комісар Галичини й Буковини і назвав себе. Коцюбинський дуже чемно попросив мене сісти. Говорив по-українськи”²⁶. А Іван Майстренко писав про нього: “Коцюбинський був типовий «м'якотілий інтелігент», ідеаліст, але людина без волі й без особливого політичного хисту. Антиукраїнський іспит він склав у грудні 1917 р. чи на початку 1918 р., коли більшовики оголосили війну Центральній Раді”²⁷.

Більшість науковців вважають, що дипломатична робота М. Коцюбинського розпочалася у 1920 р. Однак варто наголосити, що його ім'я як

²⁵ Ярошенко А. Д. Юрий Михайлович Коцюбинский . – С. 45.

²⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – 2-е вид. – Мюнхен, 1969. – С. 227.

²⁷ Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 143.

українського діяча з претензією на певну роль у міждержавних зв'язках вперше прозвучало у “Телеграмі Народного Секретаріату України Раді Народних Комісарів і Мирній делегації в Брест-Литовську про остаточне звільнення радянськими військами Києва і встановлення Радянської влади по всій Україні” від 28 січня 1918 р. В ній зазначалося: “Робітничо-Селянський Уряд Української Республіки вважає знищеними і не дійсними договори і заяви, якщо такі здійснюються від імені буржуазної Центральної ради...” І підписи: “За дорученням Народного Секретаріату Української Республіки народні секретарі Ауссем, Коцюбинський, Лапчинський, Мартянов”²⁸. А уже з березня 1918 р. Юрій Михайлович заявив про себе як про людину, що може залагоджувати міждержавні справи, вирішувати специфічні завдання партії хоча б на рівні “української етикетки”.

17–19 березня 1918 р. у Катеринославі відбувся II Всеукраїнський з'їзд Рад, у рішеннях якого йшлося про припинення федеративного зв'язку України з усією Советською федерацією. Українська Народна Республіка стає самостійною советською республікою. Після завершення з'їзду до Москви вирушила українська делегація. Про переговори, що відбулися 3 квітня в Москві, у газеті “Правда” під заголовком “Приветствие Рабоче-Крестьянскому правительству Украинской Народной Республики” повідомлялося: “Беручи до уваги декларацію Надзвичайного посольства Народного Секретаріату України і постанову другого Всеукраїнського з'їзду Рад Робітничих, Селянських і Солдатських депутатів про оголошення Україною Народної Республіки самостійною федеративною Радянською Республікою, Рада Народних Комісарів шле гарячий братерський привіт Робітничо-Селянському Уряду, Народному Секретаріату і Центральному Виконавчому Комітетові Рад Робітничих, Селянських і Солдатських депутатів України. На сьогоднішньому засіданні Радою Народних Комісарів було прийнято посольство Української Радянської Федеративної Республіки у складі народного секретаря України М. О. Скрипника, Ю. М. Коцюбинського і М. Євтесевича-Врублевського (цей персонаж був мало знаний російськими більшовиками. Слід було б написати: Микола Євтихійович Врублевський. – *В. П.*)”²⁹. Практично в усіх публікаціях цей факт із біографії Ю. Коцюбинського опущений. Напевне тому, що проект федеративної радянської республіки в Україні не вдався, Народний секретаріат саморозпустився наприкінці квітня 1918 р., і це не пасувало образу великого революціонера.

Простежується певна закономірність у призначеннях Ю. Коцюбинського для виконання партійної роботи, пов'язаної з Україною чи українським питанням. Усі його призначення завжди узгоджувалися з РКП(б). Якщо в 1919 р. він активно працює на Полтавщині, Чернігівщині й бере участь в утвердженні радянської влади, то вже 15 квітня 1920 р. Коцюбинського за

²⁸ Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 – апрель 1918: Сб. докум. и матер.: В 3 т. – Т. 3: Борьба за распространение и упрочение советской власти на Украине: декабрь 1917 – апрель 1918 / Сост. И. В. Демкин, А. З. Мищенко, С. О. Розин, Е. П. Шаталина; под ред. С. М. Королевского. – К., 1957. – С. 47. (Тут і далі переклад з російської. – *В. П.*)

²⁹ Приветствие Рабоче-Крестьянскому правительству Украинской народной Республики // Правда. – 1918. – № 63. – 4 апреля (22 марта).

згодою з ЦК РКП переводять на Кубань³⁰. А на початку липня 1920 р. його призначають главою делегації при Наркомнаці РСФРР³¹. 19 травня 1920 р. вийшов декрет Всеросійського ЦВК про реорганізацію Наркомату у справах національностей. Згідно з документом, представники кожної національності, що проживали в межах РСФРР, мали направити до Народного комісаріату спеціальне представництво. Юрія Михайловича Коцюбинського згідно з рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 30 червня було призначено головою українського представництва³². Дослідник М. Мазипчук детально описав роботу Ю. Коцюбинського в Москві³³. Проте він не зауважив головного питання – легітимації більшовицького уряду в Україні, про що засвідчують документи.

“Организационному бюро ЦК КП(б)У 10.XI - 19 г.

Громадное большинство стоящих за советскую власть рабочих и крестьян относятся с явным недоверием и страхом к Российским большевикам и мечтают о появлении своих.

Борются с этим явлением можно двумя путями: или завоевать Украину и постараться силой уничтожить всякие проявления национал-сепаратизма, или постараться уничтожить почву. Для этого необходимо предоставить Украине возможность создать самостоятельную советскую республику. И только тогда вести сближение с иными советскими республиками, в первую очередь (в данных исторических условиях) с Российской.

Оргбюро стоит на первой точке. Из этого вытекает его тактика: отказ от слияния с боротьбистами и курс на их уничтожение, отказ от военно-технического контакта с ними в случае восстания.

Попов”³⁴

Використовуючи різномірну джерельну базу, дослідник В. Кавунник зробив висновок, що на 1920 рік “самостійного більшовицького уряду в Україні не було, не тільки фактично, а навіть документально. Створення української більшовицької армії навіть теоретично не планувалося. Уряд Х. Раковського фактично був адміністрацією РСФРР в Україні, а його влада забезпечувалася присутністю більшовицької армії”³⁵. Як відомо, до 20 лютого 1921 р. Народного комісаріату закордонних справ УСРР як відомства взагалі не існувало. Видання ж дипломатичних документів для обґрунтування самостійної зовнішньої політики УСРР як ознаки суверенності уряду розпочалося лише наприкінці 1921 р.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 1 (протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У 15.04.20 – 18.12.20).

³¹ Там само. – Арк. 43 (протокол № 31 засідання Політбюро ЦК КП(б)У от 8 июля 1920).

³² Там само. – Спр. 12. – Арк. 43 (матеріали к протоколам № 8, 22, 28, 33, 34, 35; 1–4, 6–10 засідань Політбюро ЦК КП(б) України).

³³ Мазипчук М. Дипломатична діяльність Юрія Коцюбинського... – С. 38–39.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 20. – Спр. 129. – Арк. 43.

³⁵ Кавунник В. Л. Ризький мир у дипломатичних документах урядів УНР і УСРР (серпень 1920 – березень 1921 років): Дис. ... канд. іст. н. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – К., 2014. – С. 161.

Перед істориками постає важливе запитання – чому Раднарком у Москві було так важливо, щоб УСРР у 1920 р. була визнана самостійною державою. Певну відповідь на це дає телеграма, надіслана Е. Квірінгом “22 XI-1920 Наркоминдел Раковському, копія Чичерину”, в якій зазначалося: “Я вже телеграфував про необхідність знову поставити питання про визнання УСРР в першу чергу Латвією.

Якщо ви згодні, надішліть телеграмою дані про наші хлібні ресурси, які можуть бути випущені на іноземний ринок, зменшать надії на голодну контрреволюцію і тим самим наблизять визнання нас Європою”³⁶. І паралельно Квірінг надсилав дані про вивезення хліба з України. “На Одеську губернію накладено розверстку 22 млн пудів хліба. До початку жовтня уже було за-сипано понад 3 млн пудів. На Миколаївську губ. 26 млн пудів”³⁷. Російським більшовикам не йшлося ні про яку незалежну УСРР, їм потрібно було за будь-яку ціну одержати визнання інших країн, і Україна в цій політиці ста-вала одним з інструментів для досягнення мети. Про це свідчить і доповідь того ж Квірінга “Про дипломатичні представництва УСРР”, в якій наголо-шувалося: “Україна перебуває напередодні встановлення дипломатичних, консульських (і інших) стосунків із Польщею, Литвою, Латвією, Естонією. Наскільки мені відомо, що нині це питання вирішується таким чином, що російський посол буде одночасно і представником УСРР.

Таке вирішення питання, з моєї точки зору, не відповідає ні нашій політиці просування незалежності і суверенності УСРР, ні тому становищу, яке українське питання займає в міжнародній політиці.

Україна продовжує бути об’єктом світової політики, вона залишається плацдармом, на який світова контрреволюція спробує знову і знову організувати похід проти більшовиків (місія Петлюри в Європі). Ми не можемо відмовлятися від самостійності посольств УСРР. Самостійні посольства України в Польщу, С. Штати, Чехо-Словаччину і Румунію. У решті країн – покласти на посольства РСФРР. Проте і в цьому випадку у складі посольства повинна бути людина, яка знає українську мову (радник або секретар посольства) пов’язаний з Наркомзакордонсправ УСРР і який міг би виступити, коли потрібен українець”³⁸.

Українська дипломатична місія в Москві мала стати своєрідним посередником у справі оформлення і закріплення міжнародного становища РСФРР шляхом підписання низки дипломатичних договорів УСРР з іншими республіками, що давало б змогу ширити вплив більшовиків на міжнародну політику. Першою із таких стала угода з Грузією. 4 грудня 1920 р. рішенням Політбюро Коцюбинському і Кону доручалося вести переговори з Грузією³⁹. Як відомо, грузини поспішали укласти договір, щоб уникнути військових дій з боку Росії. 18 вересня 1920 р. в телеграмі на ім’я Сталіна і Раковського повідомлялося: “МЗС Грузії Лордкіпанідзе телеграмою від 18.09.1920

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. Р.4. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 1.

³⁷ Там само. – Арк. 2.

³⁸ Там само. – Арк. 35–37.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 116 (протокол № 6 засідання Політбюро ЦК КП(б)У от 4/12-1920).

повідомляє, що до Москви виїздить повноважний представник Грузії при уряді РСФРР Герасим Махарадзе, якому доручено увійти в зносини з урядом УСРР для випрацювання мирної угоди і відновлення нормальних взаємовідносин між Україною та Грузією⁴⁰. З української сторони переговори мали вести Ю. Коцюбинський і Ф. Кон, проте останній не зміг прибути до Москви, то Юрій Михайлович вів переговори самостійно. За дорученням Х. Раковського мали укласти договір з Грузією, аналогічний російсько-грузинському, що й було здійснено 31 січня 1921 р. Зберігся “Лист Ю. Коцюбинського представника УСРР в Москві з приводу укладання договору з Грузією”, який проливає світло на переговорний процес. “Вибачте, Християне Георгійовичу, що до сих пір толком не повідомив, як йдуть переговори. Почну з грузинів. Грузини дуже поспішали, і тому ми затягували. Карахан радив затягувати, якщо можливо. Затягувати було важко, оскільки по основних пунктах грузини відразу погодилися. Йшли довгі перемовини тільки стосовно III ст. Грузини вважали, що прийнявши в нашій редакції ст. III, вони дадуть можливість нам в будь-який момент оголосити їм війну. Оскільки п. 4 ст. III може мати різночитання в залежності від обставин, вони відмовилися прийняти ст. III в тому вигляді, як ми пропонували. Довелося поступитись. Грузини спершу дещо протестували проти редакції VI, VII, X ст., але потім прийняли їх. У тимчасових правилах вивезення майна нам довелося зробити зміни в ст. I і пункті про вивезення цінностей. Грузинські оптанти – це осілі жителі, переважно буржуазія; і економічно, і правово відділ наркомзакордонсправ порадив нам поступатись і наблизити норми до норм російсько-грузинської угоди. Підписати довелося на цьому тижні, тому що Махарадзе через 3-4 дні їде до Грузії, і якби ми не підписали до його від’їзду, то не змогли б підписати упродовж 2-х місяців⁴¹. Фактично це був перший успіх російського більшовика Ю. Коцюбинського на дипломатичній роботі з просуванням інтересів РСФРР, і він впорався із завданням партії.

Паралельно Ю. Коцюбинський вів переговори про підписання договорів із країнами Прибалтики. 14 лютого 1921 р, незважаючи на труднощі, між радянською Україною і Литовською республікою було укладено договір, який передбачав визнання незалежності республік. 3 серпня 1921 р. подібний договір було укладено з Латвійською республікою, а 25 листопада з Естонією. Про тогочасну роботу в наркоматі закордонних справ Ю. Коцюбинський так писав 2.II.1921 р.: “Дуже багато часу забирає ця вся робота. Наркомзакордонсправ дуже мало допомагає, багато чого не враховує і ставиться до роботи абияк. Можливо, тут моя провина, що не зумів я їх добре використати. Але використовувати їх дуже важко при їхньому нехлюйстві. Телеграму про те, що виїздить Кон до Москви, я отримав через три дні після того, як вона прибула до Москви. Я б, звісно, почекав його приїзду і не підписував з грузинами договір, але телеграму одержав наступного дня після підписання договору, і така неакуратність в усьому. По три дні папери термінові чекають на підпис. Сяк-так обладнали місію, роботи не багато, але декілька технічних працівників доводиться тримати. Зайняти їх немає чим. Послав до вас людину

⁴⁰ Там само. – Спр. 16. – Арк. 116.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 546. – Арк. 3–4.

за харчами”⁴². На ці й подібні нарікання Коцюбинського досить скоро звернули увагу в ЦК і дали відповідне зауваження: “Наркоминдел. 4/VIII.1921. Разьяснить т. Коцюбинському, что при сношении с ЦК необходимо придерживаться спокойного и деловитого тона”⁴³.

Паралельно з підписанням угод з республіками, що раніше входили до складу Російської імперії, більшовики ретельно відстежували становище місій УНР в європейських країнах і проводили розкладову роботу в українському еміграційному середовищі. Ними готується ґрунтовна “Справка относительно украинского движения”. В ній, зокрема, зазначається, що до другої половини 1920 р. Петлюра мав своїх дипломатичних представників в усіх державах Європи, навіть у новоутворених – таких, як Литва, Естонія, Латвія. А в другій половині 1920 р. через недостатнє фінансування ліквідатором було призначено барона Василька, який отримав повноваження генерального контролера у справах всіх місій як агент Петлюри за кордоном. Зібрано було детальну інформацію про всіх працівників посольств. Так, наприклад, “Австрія: Посол Сидоренко, колишній керівник справ залізничного управління в Петербурзі, малоінтелігентний, прямолінійний, впертий. Секретар Семянов кол. оперний артист, не політик, а технічна сила. Радник посольства: Іван Храпко, видає себе за адвоката. В даний час найбільш довірена особа Петлюрівського уряду за кордоном. Людина дуже хитра, пройди-світ. До війни займався торгівлею живим товаром і мав процес”⁴⁴. Подібні характеристики дано й іншим українським діячам у місіях різних країн.

Українська історіографія приділила значну увагу як ходу переговорів у Ризі між Польщею, РСФРР і УСРР, так і підписанню угоди 18 березня 1921 р.⁴⁵. Під угодою підписалися представники Польської Республіки, РСФРР і уповноважені від УСРР Ю. Коцюбинський та Е. Квірінг. Фактично переговори вели від імені двох радянських республік А. Йоффе під керівництвом Г. Чичеріна, а представники від УСРР були рядовими членами делегації і на сам переговорний процес впливу не мали. Проте підпис від імені УСРР у договорі легалізував вихід на міжнародну арену діяльності і давав більше можливостей для проведення офіційної боротьби з УНР, остаточної ліквідації її державних інституцій.

Наступним завданням, що його отримав Ю. Коцюбинський, була дипломатична робота в Австрії. Сергій Білокінь, публікуючи документи з родинного архіву Коцюбинських, до запису про те, що Юрій Коцюбинський “був радником Радянського посольства в Празі, Відні та Варшаві”⁴⁶, зробив таку примітку: “Функції Ю. Коцюбинського на цій посаді один з дослідників описав так: «Закінчилася громадянська війна. В столиці Австрії – Відні

⁴² Там само. – Арк. 4.

⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 406. – Арк. 151.

⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. Р.4. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 5.

⁴⁵ Див.: *Сергійчук В.* Ризький договір 1921 року як четвертий поділ України між Москвою і Варшавою // *Сергійчук В.* В обороні української правди. – К., 2010. – С. 228–244; *Верстюк В.* Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку // *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років.* – К., 2011. – Вип. 6. – С. 337–366.

⁴⁶ *Білокінь С.* Історія роду – історія країни. – С. 208.

окопалась українська буржуазна еміграція. Тоді за вказівкою Володимира Ілліча Леніна першим повноважним представником Радянської України в Австрії було призначено Юрія Михайловича Коцюбинського. Окрім безпосередніх дипломатичних обов'язків у нього було надзвичайно відповідальне завдання: зірвати роботу української еміграції, якій марилося знищити Радянську владу на Україні. Треба було перед народом викрити мерзенне обличчя емігрантів і, безумовно, закріпити позиції, авторитет молоді Радянської республіки на міжнародній арені». – Палей А. В родині Юрія Коцюбинського // *Вечірній Київ*. – 1965. – 19 жовтня. – С. 3”.

Як відомо, 27 грудня 1921 р. Юрія Коцюбинського було призначено повноважним представником УСРР у Відні. У середині січня 1922 р. він прибув до столиці Австрії. Історикам, мабуть, ніколи не вдасться дізнатися, які інструкції він отримав від партії для роботи за кордоном. Проте деякі спогади людей, що його знали, наводять на роздуми. Найбільше долучилася до вибудування “світлого образу” Юрія Коцюбинського зачарована ним Надія Суровцова. На той час у Відні зосередилася значна кількість українських емігрантів. М. Левицький у листі до Х. Раковського стверджував, що у Відні нараховується 6000 українських емігрантів і діє представництво Петлюри⁴⁷. Окрім того, у Відні перебував М. Грушевський та інші відомі діячі-посадовці УНР, діяло посольство УНР, представництво ОЦУКСУ. І радянське представництво у Відні розмістилося не деінде, а поруч із українським. І ось там Суровцова і потрапила у своєрідний “радянський полон”. “В радянському представництві, куди я таки зважилася піти, щоб зв'язатися з Україною, я познайомилася з Юрієм Коцюбинським. Світла його особа не могла не справити великого враження...”⁴⁸. Те знайомство переросло в дружні стосунки. “Юрко Коцюбинський, той самий, що стріляв «у нас» в Києві. Тепер ми сиділи поруч в моїй непаленій хаті і сьорбали мало солодку каву. І він був мені близьким, дорогим, своїм товаришем”⁴⁹. Які інструменти застосовував Ю. Коцюбинський, щоб доволі швидко Суровцова (і не лише вона) зробила “остаточний поворот в бік комунізму”? Передовсім, це комуністична агітація, “втягування” в прокомуністичні організації, видання часописів, публікація агітаційних статей (як у Суровцової, наприклад, “Ми і вони”), агентурна робота. Але головне завдання – підкреслити, що тепер існує лише одна Україна – радянська. На той час студентка університету у Відні, Ольга Левицька⁵⁰ згадувала: “З видатним радянським діячем Ю. М. Коцюбинським вперше познайомилася у Празі 1922 р. Тоді він як представник Радянської

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 560. – Арк. 53.

⁴⁸ Суровцова Н. Спогади. – К., 1996. – С. 109.

⁴⁹ Там само. – С. 139.

⁵⁰ Ольга Левицька була дружиною Михайла Левицького. М. В. Левицький (1891, с. Явче, тепер Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. – 1933, Сормово (Нижній Новгород)), учасник революційного руху в Західній Україні, член компартії з 1918 р., з 1919 – член Тимчасового комітету Комуністичної партії Східної Галичини, з 1920 – член Галицького оргкомітету КП(б)У, з кінця 1920 р. на дипломатичній роботі у Відні та Празі, з 1924 на партійній і радянській роботі в УСРР. На початку 1930-х рр. переведений на роботу до Росії, працював секретарем Сормовського райкому ВКП(б), застрелився у своєму робочому кабінеті у 1933 р.

України у Відні часто бував у Чехо-Словаччині, де вів переговори з радянським представником М. В. Левицьким. Співробітники представництва завжди були раді зустрітися з ним, поговорити. (С. Козюра, К. Саврич (Максимович), Ф. Вей (Орловський) та інші любили розмовляти зі Стефаном (псевдонім Коцюбинського), завжди привітним, щирим, готовим допомогти й порадити⁵¹. А ще у Відні Коцюбинський налагодив цілу мережу інформаторів. І не лише Суровцова, а й Грицько Піддубний-Товмачів був кореспондентом щоденника “Пролетарська правда” і особистим інформатором Ю. Коцюбинського і Скрипника⁵². Так само постачальниками інформації для розвідника Коцюбинського були і Гриць Коссак, і Семен Вітик – редактор “Нової громади”, що видавалася коштом радянського посольства. Справу про це видання у 1923 р. декілька разів слухали на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У. Перенесли видання з Відня до Праги, потім дещо скоротили витрати на нього, а в результаті в 1924 р. ухвалили: “Не возражать против превращения «Новой громады» в орган Громкома поворотовцев”⁵³. Також “ходатайство т. Коцюбинского о субсидии для «Нашей правды» в размере 900 р. золотом на 6 мес. – Удовлетворено”⁵⁴. “Наша правда” була прокомуністичною газетою і не дуже користувалася попитом серед емігрантів. Тобто, перебуваючи у Відні, Ю. Коцюбинський виконував завдання з агітації за Україну радянську, вербування агентурної мережі в середовищі українських емігрантів і повернення їх в Україну, дискредитації українського національного руху.

У Відні Коцюбинський перебував менше року. Уже 7 вересня 1922 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про товариша Коцюбинського” і дозволило йому їхати на навчання в Соціалістичну академію з припискою, що він залишиться “за ЦК Компартії України”. Провчившись менше року, він знову опиняється в Україні, а вже на початку січня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У направляє його на дипломатичну роботу в розпорядження НКЗС СРСР.

“Ц[ілко]м] таємно

Негайно

На №4430/т Управління Уповноваженого НКЗС сповіщає прізвища радників від УСРР: Варшава – т. Лебединець М., Прага – Калюжний Н., Відень – т. Коцюбинський Ю. і представник від УСРР в Парижі Полоцький А.

Всі матеріали просимо надсилать до управління для пересилки за кордон.

Заст. Уповн. НКЗС в УСРР

Петренко⁵⁵.

⁵¹ *Левицька О. Ф.* Ю. М. Коцюбинський у Відні // Український історичний журнал. – 1971. – № 12. – С. 113.

⁵² *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Спомини, враження. Рефлексії / Накладом М. Ковалевської. – Інсбрук, 1960. – С. 607.

⁵³ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 6. – Спр. 40. – Арк. 77, 144 зв.; Спр. 48. – Арк. 26 зв. – 27.

⁵⁴ Там само. – Спр. 29. – Арк. 100 (протокол № 55 засідання Політбюро ЦК КП(б)У от 23/06.22 г.).

⁵⁵ Там само. – Оп. 20. – Спр. 2234. – Арк. 27.

Робота налагоджується, про що знаходимо повідомлення Інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У під грифом “Сов. секретно”. “Большеви-зация заграничных компартий не на словах, а на деле проводится, завоевание широких масс рабочего класса идет успешно, внутреннее положение укрепляется”⁵⁶. В УСРР ідуть провідні вчені: М. Лозинський, С. Рудницький, більшовицька агітаторка Надія Суровцова⁵⁷ та інші. І що важливо для кому-ністів – в Україну повернувся один із найвизначніших лідерів Української революції – Михайло Грушевський. Але в’їзд йому дозволено після важливого рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 2 листопада 1923 р. “Не возра-жать против въезда Грушевского на Украину. Поручить его использование т. Затонскому”⁵⁸.

І якщо 1924 рік для СРСР був часом прориву дипломатичної ізоляції Радянського Союзу: 2 лютого СРСР визнала Англія, 7 лютого – Італія, 28 жовтня – Франція, то уже в 1927-му назріла нова дипломатична криза і Англія розірвала дипломатичні стосунки з радянською країною, звинувативши її у підбурюванні ситуації на Сході та в європейських країнах. Нову хвилю турбот для СРСР також підкинув травневий 1926 р. переворот у Польщі і прихід до влади Ю. Пілсудського. Українське питання знову стає настільки актуальним, що за боротьбу з ним беруться як в самій УСРР (боротьба із шумськізмом), так і за кордоном, а Ю. Коцюбинського перекидають до Польщі, де він перебуватиме з 1927 по 1930 р. Саме там він отримає знамените прізвище Юрко Варшавський. Дослідники найбільшою заслугою Ю. Коцюбинського під час роботи в Польщі вважають відкриття у Львові консульства СРСР, яке фактично мало представляти інтереси підсоветської України. З цією метою Ю. Коцюбинський декілька разів приїздив до Львова⁵⁹; офіційно турбувався про поїздки західноукраїнських науковців, культурних діячів до УСРР. Особливий же інтерес становить листування Ю. Коцюбинського, надіслане під грифом “сов. секретно” до ЦК КП(б)У, до І. Кулика упродовж 1927 р. Всі листи написані як звіти про пророблену деструктивну роботу в різних українських середовищах, до того ж дуже детальні. Так, 12 травня 1927 р. Ю. Коцюбинський пише “О Сельробе”⁶⁰. Підкреслює, що повідомляє

⁵⁶ Там само. – Спр. 2122. – Арк. 9.

⁵⁷ Ухвалюється спеціальне рішення Політбюро ЦК КП(б)У, Протокол № 10 18/07. 1924 “О разрешении эмигрантам Левицкому Миколі и Суровцовой въезда на Украину”, про що доповідав Левицький. Ухвалили: “Разрешить на общих основаниях” (ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 6. – Спр. 49. – Арк. 6). Уже через два роки після повернення в Україну чекісти будуть агітувати Н. Суровцову писати доноси на Ю. Коцюбинського, на що вона не згодиться, але складе картотеку адрес усіх діячів, вихідців із Наддніпрянської України, які проживали у Відні і кого вона знала.

⁵⁸ Там само. – Спр. 40. – Арк. 135 зв.

⁵⁹ Детальніше про відкриття консульства див.: Рубльова Н., Рубльов О. Від Ризького миру до пакту Молотова–Ріббентропа: до історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою // Україна – Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / Упоряд., комент., вступ. ст. Н. С. Рубльової, О. С. Рубльова. – К., 2012. – С. 9–28.

⁶⁰ “Сельроб” (Українське Селянсько-робітничє соціалістичне об’єднання) – українська політична партія радянофільського напрямку в Польщі (з 10 жовтня 1926 до 5 вересня 1932 р., коли польська влада ліквідувала “Сельроб” і закрила його видання).

план своєї роботи, і просить дати вказівки на подальші дії. Описуючи загальне становище в “Сельробі”, наголошує: “Я достаточно хорошо знаю о репутации в.н. (воленародівців. – В. П.) как москвофилов и при других условиях я бы связался с ними в последнюю очередь, но сейчас это единственная сила, на которую можно опираться. О моей связи с ними никто не знает и пока знать не должен. Я им дал директивы афишировать их борьбу с остатками москвофильства и всюду подчеркивать, что Сельроб украинская партия. Они берутся проникнуть в среду бывших селосоюзников и завязать там связи. Это им будет тем легче, что массы, бывшие в Сельробе, куда левее вождей”⁶¹. Наголошує також на тому, що останнім часом помічається рецидив петлюрівщини (Козицький), а газета “Наше життя” за ред. Маківки останні 2 місяці перестала друкувати матеріали про радянську Україну. І подає план подальшої розкольніцької роботи: дати в ЦК “Сельробу” нового представника КПЗУ, захопити під свій вплив повітові секретаріати, гроші на “Сельроб” не давати ні в якому разі через послів, щоб покінчити з отаманщиною послів, взяти в свої руки газету “Наше життя”, намацати лівий елемент у “Сельробі” і проникнути в сельробівську масу на Волині й Холмщині.

31 травня 1927 р. Коцюбинський подав детальний звіт “уповноваженому НКВД тов. Кулику” про свої поїздки до Праги і Відня, в якому повідомляв, що у Празі відбулася нарада, на якій були присутні окрім нього, Калюжного і Антонова товариші із Берліна – Гольденштейн (2-й секретар) і Долганов. На нараді обговорювалося питання становища в КПЗУ. “Считаем, что положение может измениться только с изменением руководства в КПЗУ и что с этим нельзя больше медлить, иначе наступит полное разложение в организациях как коммунистических, так и в соседних (Сельроб в первую очередь). Надо отметить, что трения в КПЗУ перенеслись и в Прагу, там коммунистические организации настроены очень осторожно по отношению к нам и держат в нашем споре с КПЗУ нейтралитет с сочувствием КПЗУ. ... Там же в Праге мне удалось получить связь с организацией «Луги», и на днях из Покутья, где Луги находятся под влиянием радикалов, ко мне приедет человек для связи и установления контакта. Луги играют сейчас важную роль и быстро растут. Нужно иметь связь с их организаторами и пробовать на них влиять.

В Вене у нас было небольшое внутреннее совещание с украинской колонией. Последнее мною информировано, обработано и, думаю, под противное влияние не подпадет. С венскими товарищами мы решили значительно изменить физиономию украинского бюллетеня. Он делается более антипольским, дает больше галицкого материала, дает схемы передовиц по национальному вопросу и приобретает больше украинский характер. Когда

Утворилася на об'єднавчому з'їзді двох партій: волинсько-холмського національно-соціалістичного Сельсоюзу і галицької ліво-москвофільської “Народної волі”. Восени 1927 р. “Сельроб”, як і КПЗУ, розколовся: колишні “народновольці” – К. Вальчицький, М. Заяць, К. Пелехатий та ін. вийшли з ЦК “Сельробу” (він у той час стояв на платформі “шумськізму”) і заснували “Сельроб-Лівіцію” (відтоді “Сельроб” інколи називали “Сельроб-Правицею”). “Сельроб” брав участь у виборах до польського сейму.

⁶¹ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 20. – Спр. 2484. – Арк. 5.

определился срок выборов в Сейм, то в Вене на французском языке будет 2-3 месяца выходит ежедневный бюллетень о ходе выборов. Бюллетень будет резко антипольским и станет на защиту всех национальных меньшинств в Польше, от имени которых он и будет издаваться”⁶². Писав Юрій Михайлович і про свою зустріч із Петрушевичем і Трильовським і про те, що останній давно співпрацює під чужим прізвиськом в Раді і в “Українському революціонері”, проте через похилий вік покладатися на нього не можна. А в листі від 26 липня 1927 р. Коцюбинський скаржився на те, що статті Студинського в “Ділі” зовсім не схожі на попередні, які він писав після першого повернення із Харкова. У листі від 20/VIII 1927 констатував і водночас рекомендував: “Нужно уметь руководить партией со стороны, имея в ней только представителей, а захват ЦК путем кооптации под давлением повлечет безусловно к развалу, к недовольству остальных членов ЦК... Ко мне отношение не плохое и не хорошее. Со мной примирились”⁶³. Дещо змінилася ситуація після вбивства посла СРСР у Польщі Петра Войкова. За Коцюбинським почала стежити польська розвідка. Про це повідомляло ГПУ УСРР 3 вересня 1927 р. “Польська розвідка в Гдині і Гданську одержала розпорядження встановити пристальне спостереження за тт. Ульяновим, Коцюбинським, Клочко і Смирновим, які прибули в Цеппот”⁶⁴. У листі до Кулика 12 вересня Коцюбинський жаліється, що Москва взяла невірну лінію після вбивства посла. “Нас сторонятся, и многие давние симпатии заняли по отношению к нам нейтральную позицию. Я помню 21–22 год в Польше – тогда нас ненавидели, но боялись, сейчас ненавидят и презирают”⁶⁵. Проте вже до середини вересня 1927 р. ситуація з довірою до Ю. Коцюбинського дещо змінилася через рішення ЦК по керівництву в КПЗУ і ситуації в “Сельробі”. Юрій Михайлович намагався довести правоту своєї поведінки і навіть застосував у листі від 20 вересня 1927 р. хід вимоги, щоб інстанція, яку він регулярно інформував про стан справ у Польщі та про проведену ним роботу, прислала особу з перевіркою. Наголошував: “Я не уверен, что завтра кто-нибудь не начнет меня обвинять или упрекать в том, что моя линия в корне расходится с линией инстанции. Я даже не буду знать, действительно ли мои взгляды по этим вопросам расходятся с решениями и взглядами Харькова. Ведь директив я до сих пор никаких не имел, оценки и критики моей работы не было, даже мелких указаний я никогда не получал, и, наконец, когда почти в соседней комнате происходят совещания и принимаются решения о работе, которую веду, знаю и за которую я несу ответственность, меня даже не выслушивают, не спрашивают о ней моего мнения. Прошу Вас все вышеизложенное довести до сведения инстанции”⁶⁶. Можна лише здогадуватися, про яку “інстанцію” йшла мова.

Писав у листах Ю. Коцюбинський і про своє перебування в польському Сеймі під час його засідань, і про переговори, що він їх вів з різними діячами.

⁶² Там само. – Арк. 10–11.

⁶³ Там само. – Арк. 18, 23.

⁶⁴ Там само. – Спр. 2480. – Арк. 43.

⁶⁵ Там само. – Спр. 2484. – Арк. 26.

⁶⁶ Там само. – Арк. 30–31.

Констатував ті успіхи, які мала на Волині польська адміністрація, зробивши поступки українцям в освіті, наданні державних субсидій, створенні кооперативного банку тощо. Проте його робота не була оцінена належним чином. Більше того, 29 жовтня 1927 р. з Москви надійшов лист “В Політбюро ЦК КПЗУ” від Мануїльського, в якому зазначалося: “Вы знаете, что в Сельробе по инициативе «Воленародовцев» произошел раскол. Несомненно, что этот раскол был грубейшей политической ошибкой, допущенной как «воленародовцами», так (как я предполагаю) и Коцюбинским”⁶⁷. М. Скрипник так само звинувачував Коцюбинського на засіданні Політбюро, що той став чинником розкольніцької роботи у “Сельробі”⁶⁸. Варто підкреслити, що мова листування Ю. Коцюбинського з державними органами УСРР була російською, часто копії його листів надсилалися до Москви. І хоча Коцюбинський продовжував роботу в Польщі, як нині відомо, з 1926 р. за ним уже стежило пильне око спецслужб. У 1928 р. у Коцюбинського визріє ще один проект розкладової роботи серед українців – можливість захоплення у свої руки “Літературно-наукового вістника”, що його редагував Д. Донцов. Проте ця операція не вдалася, а обмежилися лише захопленням місячника “Нові шляхи” (1929–1932), за редакцією А. Крушельницького. Варто зазначити, що на початку 1928 р. Ю. Коцюбинський вів також перемовини з керівником східного відділу МЗС Польщі Т. Голувком з питань відновлення переговорів стосовно підписання торговельної угоди.

Як відомо, 1927–1928 рр. були неспокійними в самій партії, йшли дискусії. Наприкінці травня 1927 р. троцькістська опозиція підготувала та направила до Політбюро ЦК ВКП(б) лист-платформу 83-х з критикою керівництва партії. Ю. Коцюбинський також підписав це звернення, а його дружину Ольгу Бош в 1927 р. виключили з партії за критику керівництва радянської держави (у 1929 р. її поновили в партії). Юрій Михайлович у 1928 р. визнав свої помилки. У 1930 р. він пройшов партійну перевірку і повернувся на роботу в Україну. Незважаючи на те, що він обіймав високі посади в УСРР, за ним уже стежили чекісти – справу було вже вирішено, залишалося чекати слушного часу...

Отже, увесь період перебування на дипломатичній службі Ю. Коцюбинський боровся з тими українцями, які були в опозиції до більшовиків, відстоювали незалежну Українську Народну Республіку. Проводив “розламну” роботу в українських політичних середовищах Австрії, Польщі, ЧСР, утверджуючи радянське як питомо російське. Головною своєю місією вважав ширення більшовицьких ідей і був слухняним виконавцем волі партії. І з тієї ж волі став жертвою твореного ним же самим тоталітарного режиму.

Валентина Піскун (Київ). **Дипломат Юрій Коцюбинський: світло і тіні радянського більшовизму**

У статті йдеться про дипломатичну діяльність українського радянського партфункціонера Юрія Коцюбинського, особу якого і його ім’я російські більшовики використовували для упокорення України у протистоянні з Центральною Радою та

⁶⁷ Там само. – Спр. 2485. – Арк. 51.

⁶⁸ Там само. – Спр. 2478. – Арк. 51.

Дипломат Юрій Коцюбинський: світло і тіні радянського більшовизму

українською політичною еміграцією. Проаналізовано листування Юрія Коцюбинського з членами Політбюро ЦК КП(б)У, яке зберігалось під грифом “цілком таємно”, розглянуто методи і засоби, використовувані більшовиками для розкладу українських політичних і громадських організацій у Польщі та дискредитації політичних діячів.

Ключові слова: Юрій Коцюбинський, дипломатична діяльність, більшовицька пропаганда, Народний комісаріат закордонних справ УСРР, українська політична еміграція.

Valentyna Piskun (Kyiv). **The Diplomat Yurii Kotsiubynsky: Light and Shadows of Soviet Bolshevism**

The paper considers Yurii Kotsiubynsky's diplomacy during the Soviet era. This activist was the leader of the Russian Bolsheviks who conquered Ukraine during the war with the Central Rada and Ukrainian political immigrants. The author analyses Yurii Kotsiubynsky's declassified correspondence with the members of the Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine. The content of the letters refers mainly to the Bolsheviks' methods and tactics against the Ukrainian political and public organizations in Poland.

Keywords: Yurii Kotsiubynsky, diplomatic activity, Bolsheviks' propaganda, People's Commissariat of Foreign Affairs of the Ukrainian Soviet Socialist Republic, Ukrainian political emigration.

Георгій ПАПАКІН (*Київ*)

ВНЕСОК М. П. ВАСИЛЕНКА В РОЗВИТОК АРХЕОГРАФІЇ ТА АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Значення постаті академіка УАН/ВУАН М. П. Василенка на сьогодні виглядає не повністю розкритим навіть у рамках гуманітарної сфери знань. Вагомим був його внесок у розвиток української правничої та історичної наук. Але так само значущими були його праці з археографії (публікацієзнавства), практична діяльність насамперед зі збирання та оприлюднення історичних джерел XVII–XVIII ст., а також наукові та державотворчі зусилля з розбудови архівної справи в Україні, що демонструвало його глибоку обізнаність із проблемами джерелознавства. З цього приводу його дружина, відомий історик Н. Полонська-Василенко стверджувала 50 років тому: “Якщо треба було б зазначити наукову галузь, в якій діяв Василенко найбільше, то треба визнати, що то була археографія”¹.

Одразу по закінченні Дерптського університету (1890) молодий історик М. Василенко розпочав свої довголітні архівно-джерелознавчі студії. Без жодного перебільшення їх можна назвати евристично-археографічними, оскільки він не лише вивчав відомі історичні пам’ятки, але й віднаходив нові, проводячи систематичні дослідження різноманітних архівосховищ. З огляду на те, що Російська імперія не знала системи державних архівів і централізованого зберігання історичних документів, йому довелося працювати в різноманітних сховищах: архівах Університету св. Володимира та Харківського університету, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, Чернігівських казенної палати та окружного суду, монастирських збірках, приватних зібраннях рукописів. Уже з 1891 р. на сторінках відомого й авторитетного українського журналу “Киевская старина” стали з’являтися його публікації: розвідка щодо настанови київської митрополичої кафедри 1720 р. про вилучення історичних документів по монастирях і церквах²; оприлюднення одного митрополичого указу³ та

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко – його життя і наукова діяльність // Український історик. – 1966. – № 3/4. – С. 46.

² К истории церковных и монастырских архивов // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – Кн. 7. – С. 148–151.

³ Указ Киевского митрополитанского коллегіума о кулачных боях и вечерницах // Там само. – 1891. – Т. 32. – Кн. 2. – С. 317–319.

трьох документів другої половини XVIII ст. з фамільного архіву Миклашевських⁴. Прикметно, що всі ці публікації, перші в науковій творчості Василенка, були саме археографічними розвідками.

Наслідком такої цілеспрямованої евристично-економічної роботи стала підготовка до друку і публікація винятково важливих джерел – матеріалів Генерального слідства про маєтності полків Війська Запорозького (1729–1730).

Ініціатором усебічного використання й публікації цього цінного комплексу джерел з історії України XVII – першої половини XVIII ст., безумовно, виступає відомий історик та археограф О. Лазаревський. Він не тільки особисто підготував до друку частину матеріалів слідства про маєтності полку Чернігівського, а й залучив до цієї важкої, невдячної, але надзвичайно важливої археографічної роботи своїх молодих учнів. Одним з них став М. Василенко. У дуже стислі терміни ним були підготовлені до друку і вже 1892–1893 рр. побачили світ публікація у збірнику “Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца” та окреме видання матеріалів слідства про маєтності полку Київського. Під егідою Полтавського губернського статистичного комітету 1893 р. вийшли підготовлені ним матеріали слідства про маєтності полку Гадяцького⁵. Згодом були опрацьовані і видані аналогічні документи полку Ніжинського⁶. Вже на початку XX ст. М. Василенко завершив розпочате О. Лазаревським видання матеріалів слідства про маєтності полку Чернігівського, опублікувавши останню, документальну частину цього слідства, найбільшу за обсягом і найскладнішу для публікації⁷. Таким чином, з матеріалів Генерального слідства про маєтності, яке проходило на території 10-ти українських козацьких полків (Гадяцького, Київського, Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Прилуцького, Полтавського, Стародубського, Чернігівського), саме М. Василенко власноруч опрацював і видрукував половину всього названого джерельного комплексу (враховуючи, що матеріали про маєтності останнього полку –

⁴ Василенко Н. Из бумаг сенатора тайн. сов. М. П. Миклашевского // Там само. – 1891. – Т. 35. – Кн. 10. – С. 129–133.

⁵ Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729–1730 гг. / Сообщ. Н. П. Василенко // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн. VI; К., 1893. – Кн. VII. – Отд. III. – С. 29–68; Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка: 1729–1730 / Под ред. Н. П. Василенко. – К., 1892. – 40 с.; Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка: 1729–1730 / Под ред. и с предисл. Н. П. Василенко. – Полтава, 1893. – 45 с.

⁶ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 гг. / Под ред. Н. П. Василенко // Черниговские губ. ведомости. – 1900. – Кн. II–VIII, XI–XII; Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. – Чернигов, 1901. – Вып. I: Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – 417 с.

⁷ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка (1729–1730) // Земский сборник Черниговской губ. – Чернигов, 1902. – Кн. V–IX; окреме видання: Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. – Чернигов, 1908. – Вып. 3: Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729–1730. – 709 с.

Полтавського – побачили світ лише 2007 р.⁸). Цей внесок у розвиток української актової археографії слід уважати вагомим за доробок усіх археографів, які долучилися до розв’язання цієї проблеми (О. Лазаревський, К. Лазаревська, В. Барвінський, В. Мякотін).

Кілька слів треба сказати про засадничі особливості самого джерела. Основна мета Генерального слідства 1729–1730 рр. про маєтності полків Війська Запорозького полягала у з’ясуванні точної кількості податних дворів, законності і обсягів права на землеволодіння козацької старшини, виявленні вільних маєтностей, які незаконно потрапили у держання, збиранні документальних свідчень, які підтверджували таке володіння (копій актів гетьманського уряду та жалуваних грамот московських царів на ґрунти). Матеріали слідства склалися з двох великих частин: основної, тобто власне слідства (перелік маєтностей за сотнями згідно з відомостями, отриманими на запити полкових канцелярій від сотенних, які використовували дані ревізії 1726 р., опитування свідків (“сказки старожилів”), інформацію відряджених канцеляристів), вказівки щодо статусу маєтностей і додатків (копій актів на землеволодіння). Своєю чергою, перша частина поділялася на два підрозділи: перелік маєтностей та “екстракт” за шістьма розрядами володінь, а розділи – на графи, що містили інформацію про населені пункти, кількість дворів, мешканців, млинів тощо. Відомості частково дублювалися, причому інформація щодо одного і того ж маєтку, розміщена у різних графах, іноді не збігалася, адже джерела її отримання були різними. Подекуди спостерігалися навіть розбіжності в назвах населених пунктів. До того ж, загальний обсяг матеріалів слідства був досить великим, що ускладнювало завдання публікатора.

Слід підкреслити, що матеріали Генерального слідства надавали широку панораму суспільно-економічного життя Гетьманщини впродовж майже століття (від XVII до першої чверті XVIII ст.), а подекуди і раніше, від періоду Речі Посполитої. Цим підкреслюється засадничу важливість цього джерела для української історії.

Нагадаємо, що видання такого джерела стало першою спробою М. Василенка долучитися до археографічної публікації великого за обсягом і складного за змістом джерела.

Брак досвіду молодий учений компенсував відповідальним ставленням до взятої на себе справи. За основу публікації було обрано копії полкових книг Генерального слідства, що перебували в рукописній збірці О. Лазаревського. Як відомо, матеріали слідства збереглися здебільшого у трьох копіях: офіційній сенатській (оригінал), що перебував на той час у Москві; копії з нього, що залишилася в Україні; чорновому примірнику – основі створення офіційного. До збірки Лазаревського потрапили копії з гетьманського глухівського архіву. Загальних правил публікації джерел XVIII ст. на той час практично не існувало, і за зразок Василенку могли правити лише

⁸ Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729–1730 / Упоряд. І. Бутич. – Полтава, 2007. – 176 с.

частково видані О. Лазаревським матеріали слідства полку Чернігівського. Тому археографу-початківцю довелося самому сформулювати власні підходи до передавання текстів документів. Перед ним постали “кляті питання” археографії, які і донині є актуальними для всіх видавців історичних документів.

Перша проблема полягала у передаванні рукописних текстів засобами тогочасного друку. Мова і граматики документів слідства були далекими від російської кінця XIX ст., і М. Василенко задекларував, що “при издании мы старались сохранить как характер ее, так и правописание, далекое, конечно, от грамматической правильности, может служить некоторым пособием при изучении говоров малороссийской речи”⁹. Це стало принциповим рішенням археографа, якого він дотримувався у всіх подальших публікаціях. Але публікація джерела у провінційному видавництві, не спеціалізованому на друці такої специфічної літератури, призвела до накопичення певних друкарських помилок, що вкупі з особливостями канцелярської мови і правопису XVIII ст. спричинилося подекуди до викривлення тексту, назв географічних об’єктів, власних імен тощо. Зрештою, ставало неможливим з’ясувати, де були помилки, а де особливості оригіналу. На жаль, така проблема залишається і досі актуальною для джерельних видань.

Друга проблема частково виникла також унаслідок використання неспеціалізованого видавництва, а частково через неможливість повної публікації великого за обсягом джерела. Довелося скорочувати його текст, відмовитися від публікації додатків і навіть першу частину подати не в повному обсязі. Крім того, загалом унеможливилось подання коментарів та покажчиків. Скорочення тексту вже було застосовано О. Лазаревським і було, так би мовити, апробованим засобом. Але відомий історик подав повний текст першої частини слідства про маєтності полку Чернігівського, тоді як Василенко вирішив скоротити його за рахунок виключення повторів. За основу публікації він обрав другу частину слідства (за Гадяцькою книгою) і доповнив її фрагментами з першої за Київською книгою. Такий підхід викликав жваву дискусію, ініційовану В. Мякотіним¹⁰. Той також працював над упорядкуванням книг слідства про маєтності двох інших полків – Переяславського та Прилуцького. На відміну від Василенка, Мякотін у своїх публікаціях, що побачили світ у 1895–1896 рр., намагався оприлюднити матеріали слідства повністю, всіма частинами, але також без документальних додатків. Така сама думка під час підготовки першої публікації була і у Василенка: у передмові до видання матеріалів Київського слідства він обіцяв оприлюднити додатковий матеріал, що і здійснив пізніше.

⁹ Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка: 1729–1730 / Под ред. Н. П. Василенко. – Полтава, 1893. – С. 2.

¹⁰ Мякотин В. [Рец.:] 1) Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729–1730 годов / Сообщ. Н. П. Василенко. – К., 1892. – 40 с. Оттиск из VII кн. “Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца”; 2) Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка 1729–1730 годов. – Полтава: Изд. Полтавского губ. стат. ком., 1893. – 45 с. // Киевская старина. – 1894. – № 4. – С. 176–186.

Видання матеріалів Генерального слідства, здійснені М. Василенком на початку ХХ ст., уже відтворювали повний текст пам'ятки, з чого можна зробити висновок про поступове вдосконалення майстерності, поглиблення розуміння сенсу публікації з боку археографа.

Видавання матеріалів Генерального слідства 1729–1730 рр. М. Василенко намагався продовжувати і пізніше. Так, за свідченням К. Лазаревської, він 1917 р. цілком опрацював слідство про маєтності полку Стародубського, повністю скопіював його і навіть передав до друку Українському науковому товариству у Києві. Таким чином, М. Василенко готував перше академічне видання матеріалів Генерального слідства. Набрано було десь 5 др. арк. видання, але бурхливі політичні події, що розпочалися того року, зірвали виконання цього археографічного проекту. Підготовлені до друку матеріали було втрачено¹¹.

Проте не тільки Генеральне слідство про маєтності полків Війська Запорозького підживлювало археографічні зацікавленості Василенка. Паралельно до цього вчений вишукував матеріали до української історії в архівах Москви та Санкт-Петербурга. Його інтерес привернула публікація протоколів Верховної таємної ради Російської імперії (1726–1730) – періоду, коли було тимчасово відновлена традиційна українська автономія і відбулися вибори гетьмана. Це видання було здійснено наприкінці ХІХ ст. під редакцією академіка Н. Ф. Дубровіна у восьми збірниках Імператорського російського історичного товариства. 1900 р. у “Киевской старине” М. Василенко опублікував у розділі “Бібліографія” велику статтю, яка висвітлювала місце і роль України серед тем, що обговорювалися Таємною радою¹². Її можна назвати вагомим камерально-археографічним дослідженням, яке розкривало зміст опублікованих Н. Дубровіним першоджерел. Камерально-археографічний аспект становив засадничу особливість також інших бібліографічних розвідок Василенка. Так, рецензуючи публікацію документів з Московського архіву міністерства юстиції (ММЮ), історик особливо виділив їхнє значення для української історії¹³.

Результатом евристичної роботи в російських архівах стала і така документальна публікація, як видання складеного 1786 р. “Экстракта из указов, инструкций и извлечений...” Малоросійської експедиції Урядуючого Сенату 1786 р.¹⁴. Цю пам'ятку можна назвати підставою для обґрунтування

¹¹ Лазаревська К. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – К., 1929. – Т. 1: Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – С. II.

¹² Василенко Н. Протоколы Верховного Тайного Совета как материал для истории Малороссии XVIII в. // Киевская старина. – К., 1900. – № 9. – С. 101–121.

¹³ Василенко Н. [Рец.:] Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – М., 1896. – Кн. 10 // Там само. – 1898. – Т. 60. – Кн. 2. – С. 71–72.

¹⁴ Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н. П. Василенко. – Чернигов, 1902. – Вып. 2: Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям на 19 частей. Собрано в Правительствующем Сенате по малороссийской экспедиции 1786 года. – Харьков, 296 с.

офіційного погляду російського імперського уряду кінця XVIII ст. на суспільний устрій Гетьманщини. Для цієї публікації археограф мав використати всі свої знання з метою написання наукових коментарів. Адже автор пам'ятки (невідомий російський урядовець кінця XVIII ст.) погано орієнтувався у відповідних актах, і довелося виправляти його помилки, коментуючи їх у примітках. При цьому текст друкувався у тому вигляді, в якому він був створений.

Цей принцип – не виправляти навіть очевидні помилки, а коментувати їх задля збереження первісного вигляду джерела – було покладено в основу всіх подальших археографічних видань, підготовлених М. Василенком.

Значною археографічною працею вченого стала також публікація “Записки о неурядках в Малороссии” авторства сумновідомого Г. Теплова. Це було перше повне видання відомої пам'ятки з розширеним коментарем до неї, в якому Василенко визначив її важливу роль як підстави для подальшого скасування залишків української автономії.

Найвагомішою з археографічних праць Н. Василенка можна по праву вважати (слідом за публікацією матеріалів Генерального слідства 1729–1730 рр.) “Збірку матеріалів до історії Лівобережної України...”, опубліковану в першому томі Українського археографічного збірника¹⁵. Вона фактично стала підсумком евристично-археографічної роботи М. Василенка, адже містила публікацію тих значних і знакових джерел з історії України XVII–XVIII ст., що були виявлені академіком упродовж його багаторічної праці в архівах. Це були найрізноманітніші документи: сенатські укази, гетьманські універсали (від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського), розпорядження церковної влади, прохання, скарги, різноманітні відомості про діяльність цехів, вибори і права козацької старшини, здійснення правосуддя, прибутки, витрати і податки в Гетьманщині тощо. Завершила збірку публіцистична праця Г. Полетики “Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою...” – перша повна публікація цієї пам'ятки за чернеткою, писаною самим Полетикою і виявленою у збірці рукописів М. Судієнка. Варто підкреслити, що всі 65 документів видано на високому академічному рівні, хоча це було складне завдання. Адже основою публікації послужили копії відповідних архівних джерел, що зберігалися в особистому архіві академіка. Для групування документів було застосовано змішану хронологічно-тематичну ознаку. Наприкінці кожного документа подавалися вказівки щодо оригінальності, відомості про місце його зберігання. Не зайвим буде відзначити, що сам М. Василенко сформував дуже цікаву збірку рукописів, яка нині перебуває в Інституті рукопису НБУВ.

Кілька задуманих видавничих проектів йому не вдалося здійснити. Наприклад, напередодні Першої світової війни 1914–1918 рр. Василенко готував

¹⁵ Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 50–164. Окреме видання вийшло у Києві (1927 р., 115 с.).

до друку судові книги Лівобережної України XVII–XVIII ст. Вже підготовлений для видання том, за свідченням дружини, було втрачено під час революційних подій 1917–1921 рр. Ще одна праця – “Акти до історії монастирського землеволодіння на Лівобережній Україні” – не була опублікована і залишилася як рукопис у складі особового фонду академіка у НБУВ¹⁶.

Не зайвим буде підкреслити занурення вченого і до царини організаційних проблем археографії. Після смерті академіка В. Іконникова у листопаді 1923 р. до повернення в Україну М. Грушевського Василенко очолював Археографічну комісію ВУАН. Ця наукова установа, що діяла при Загальному зібранні ВУАН, 1921 р. стала спадкоємицею трьох попередніх едиційних установ: Тимчасової комісії для розбору давніх актів (Київська археографічна комісія, з 1843 р.), Археографічної комісії Українського наукового товариства (з 1913 р.), Археографічної комісії УАН (з 1919 р.). Саме за головування Василенка були заплановані та анонсовані до випуску такі видання, що продовжувалися: Пам’ятки, Український археографічний збірник, Український архів. В одному з них і з’явилася публікація вищезгаданої добірки документів, підготовлена академіком.

Своїми архівними студіями М. Василенко здобув слави “найкращого тоді історика Гетьманщини і знавця її архівів” (характеристика О. Оглоблина)¹⁷. Архівно-евристична праця в архівах за умов децентралізації архівної справи в Російській імперії спонукала науковця до певних висновків щодо долі архівної спадщини Гетьманщини. На той момент вона була розпорошена між кількома регіональними центрами (Харків, Чернігів, Полтава) та московськими відомчими архівами. І вже 1893 р. Василенко на сторінках “Киевской старины” порушив питання повернення в Україну матеріалів т. зв. “Рум’янцевського опису Малоросії” 1765–1769 рр. Автор уважно проаналізував діяльність губернських архівних комісій, які в умовах розпорошеності архівних документів намагалися організувати їх збереження і використання у відповідних губернських центрах. Звичайно, на перше місце М. Василенко висуває питання організації дослідження історичних документів. На його думку, потрібна “середня централізація” – концентрація всіх історичних архівів у регіональних центрах, серед яких на території сучасної України він назвав Київ, Харків та Одесу. Саме там наявні наукові сили, здатні опрацювати такі джерела. Наступна ідея вченого полягала в необхідності зосередити у Києві документи української історії, які на той час перебували в Харкові, Катеринославі, Москві, Чернігові, Вільні (Вільносі), Варшаві та ін. При цьому він відстоював доцільність повернення документів українського походження навіть з архіву МЗС Росії. На прикладі поневірянь дослідників Рум’янцевського опису, які мають відвідати архівосховища Києва, Харкова, Чернігова, Полтави, Петербурга, історик доказово наголошував на потребі передання всіх рукописних томів цього опису як питомого джерела саме

¹⁶ Див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – С. 70–71.

¹⁷ *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський (За неопублікованими матеріалами) // Український історик. – 1966. – № 3–4. – С. 10.

української історії до Центрального історичного архіву в Києві¹⁸. Незважаючи на те, що поштовхом до написання статті були конкретні події з передання Санкт-Петербурзькій академії наук значної частини рукописних томів Рум'янцевського опису, молодий історик порушив засадничі проблеми організації архівної справи. До того ж, він зробив кілька конкретних кроків з концентрації монастирських і приватних архівів. За словами Н. Полонської-Василенко, він “ужив заходів для передачі Київському університетові документів монастирів Чернігівщини, що переховувалися в архіві Чернігівської казенної палати. [...] Передано було, завдяки заходам Василенка, також кілька приватних архівів, зокрема архів Скоруп”¹⁹.

Але найбільше до розв'язання організаційних проблем розбудови архівної системи в Україні М. Василенко прилучився 1918 р. Під час існування Української гетьманської держави він відігравав дуже активну роль в державній політиці – був заангажований у формування її першого уряду, короткий час навіть очолював його, згодом став міністром освіти, тимчасово керував також міністерством закордонних справ. На посаді міністра освіти він долучився до підготовки проекту архівної реформи. Це питання було порушене навіть у доповідній записці, поданій гетьману П. Скоропадському на початку травня 1918 р., де було сформульовано засади його діяльності на посаді міністра. Там ішлося про заснування Національного архіву, який мав зосередити всі розкидані по різних сховищах джерела з історії України. Перебуваючи вже на міністерській посаді, Василенко опрацьовував цей проект разом з двома своїми давніми знайомими: керівником Головного управління національної культури і мистецтва П. Дорошенком та завідувачем Архівно-бібліотечного відділу міністерства В. Модзалевським. За задумом ініціаторів реформування архівної справи в Україні, передбачалося створення Національного (Головного) архіву, мережі регіональних (губернських) архівів на базі губернських архівних комісій, збереження центральних історичних архівів у Києві та Харкові. Як бачимо, ці суттєві елементи реформування збігалися з думками, висловленими молодим істориком ще 1892 р. Сподівався він здійснити і таку свою мрію, як повернення в Україну документів української історії, що потрапили до російських архівів. Це мало стати одною з важливих тем, які формували порядок денний мирних українсько-російських переговорів, що відбувалися у Києві від травня до листопада 1918 р. На жаль, російська сторона не була налаштована на проведення повноцінних перемовин із жодного з питань порядку денного щодо врегулювання міждержавних відносин з Україною, а тим більше – відновлення її архівної спадщини. Проте саме формулювання українських претензій до колишньої метрополії, до чого долучився М. Василенко, мало велике значення для подальшого розвитку російсько-українських стосунків у гуманітарній сфері.

Таким чином, академік М. Василенко своєю невтомною працею зробив вагомий внесок в розвиток археографії й джерелознавства, заклав підвалини формування державної архівної системи України.

¹⁸ К вопросу о децентрализации исторических архивов: Судьба Румянцевской Описи Малороссии // Киевская старина. – 1892. – Т. 39. – Кн. 12. – С. 453–461.

¹⁹ Полонська-Василенко Н. Д. Микола Прокопович Василенко... – С. 5–25.

Георгій Папакін (Київ). Внесок М. П. Василенка в розвиток археографії та архівної справи в Україні

Археографічна діяльність Миколи Василенка на сьогодні залишається мало-дослідженою. Найбільше свого часу український вчений приділяв збиранню та оприлюдненню історичних джерел XVII–XVIII ст. Насамперед ідеться про видання архівів Генерального слідства як джерела про суспільно-економічне життя Гетьманщини; “Екстрактов из указов, инструкций и извлечений...” як офіційного погляду російського імперського уряду кінця XVIII ст. на суспільний устрій Гетьманщини; “Збірки матеріалів до історії Лівобережної України...”. До археографічної діяльності історика відносимо, зокрема, видання “Записки о неурядках в Малороссии” Григорія Теплова, “Исторического известия, на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою...” Григорія Полетики й підготовлені до друку судові книги Лівобережної України XVII–XVIII ст. та акти до історії монастирського землеволодіння на Лівобережній Україні. Крім наукової діяльності, Микола Василенко доклав величезних зусиль як міністр освіти та пізніше голова Археографічної комісії ВУАН, зокрема для створення Національного (Головного) архіву, мережі регіональних (губерніальних) архівів та повернення документів з української історії із російських архівів.

Ключові слова: археографія, архів, ВУАН, видання джерел, Лівобережна Україна, Гетьманщина.

Heorhii Papakin (Kyiv). Mykola Vasylenko's Contributions to the Archeography and Archives in Ukraine

Mykola Vasylenko's archaeological activity is presently not sufficiently investigated. The Ukrainian scholar paid most attention to the collecting and publishing of the historical sources of the seventeenth and eighteenth century. The article is concerned with first of all, publishing of archives of the General Investigation as a source for the social and economic life in of the Hetmanate, “Extracts from the Decrees, Instructions and Excerpts...” as an official view of the Russian imperial government on the social order in the Hetmanate at the end of the eighteenth century, and “A Collection of the Materials on the History of the Left-Bank Ukraine...”. Mykola Vasylenko's archeographic activity was related also to the publishing of the “Notes of the Tumults in Little Russia” by Grigorii Teplov, “A Historical Account of Little Russia's Existence under the Rule of the Polish Commonwealth...” by Hryhorii Poletyka. He prepared for printing judicial books concerning the Left-Bank Ukraine of the seventeenth and eighteenth century, documents related to the history of monasteries' property in the Left-Bank Ukraine, and so on. Besides his scholarly activity Mykola Vasylenko acted as Minister of Education and later as head of the Archeographic Commission at the All-Ukrainian Academy of Science. He was one of the founders of the National (Main) Archive and the network of the regional (provincial) archives. Vasylenko also was involved in the process of the returning of documents on Ukrainian history from the Russian archives.

Keywords: archeography, archive, All-Ukrainian Academy of Sciences, publishing of the sources, Left-Bank Ukraine, Hetmanate.

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ)

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО СПІВІСНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ МІЖВОЄННОЇ ДОБИ (1918–1939)

У серії українських історичних і політичних праць, написаних в еміграції після невдалих спроб створити українську державу в 1917–1920 рр., українські науковці всебічно розглядали сукупність українсько-російських взаємин. Базуючись на аналізі цієї спадщини українських учених-емігрантів у їхній еволюції, автор цих рядків виділяє три напрями в українській політичній думці того часу: народництво, консерватизм і націоналізм¹. У Західній Україні переважали консервативний і націоналістичний напрями; у Східній Україні – народництво і консерватизм.

Образ Росії та росіян в українській політичній думці викликає інтерес як через необхідність вивчення досвіду української інтелектуальної історії, так і з огляду на розвиток сучасного українського націєтворення, оскільки низка викладених нижче концепцій досі не втратила свого впливу на національних українських ідеологів. Вивчення ставлення до Росії в українській політичній думці може виявити деякі нові площини для порівняльного аналізу і майбутніх досліджень. Тому, виокремлюючи образ Росії та росіян в українській політичній думці, спробуємо відповісти насамперед на такі питання: 1) якою була відмінність між баченням Росії та росіян представниками трьох різних напрямів української політичної думки в контексті змалювання спільних сторінок історії обох народів? 2) чи дійсно існувала відмінність між загальними доктринами в українській політичній думці і їхнім ставленням до Росії? 3) чи існувала в українській політичній думці ідея орієнтації на Росію як вирішальний чинник для постановня української незалежної держави, і якщо існувала, то серед представників яких напрямів?

Погляди на російсько-українські відносини нами досліджуються в контексті загального методологічного авторського підходу до української та російської політичної думки, який дає можливість зосередити увагу на різних трактуваннях трьох факторів: концепції нації, ролі національної території і бачення держави². З огляду на відсутність одностайності щодо трактування

¹ Див.: *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. – К., 1994. – 320 с.; *Potul'nyts'kyj V.* Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1997. – № 45. – Н. 1. – S. 2–30.

² Такий методологічний підхід ми вже використовували при аналізі образу іншого в українській та російській історичній та політичній думці. Див.: *Potulnytskyi V.* The

ролі Росії та росіян в українській історії серед представників різних напрямів української політичної думки, автор вибірково аналізуватиме погляди трьох чільних представників кожного напрямку на російську проблему. Це Михайло Грушевський, Ростислав Лашенко та Сергій Шелухин як народники, В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський та Василь Кучабський як представники консервативно-монархічного напрямку та Володимир Старосольський, Степан Рудницький і Ольгерд Бочковський як націонал-державники.

Народницький напрям

Починаючи з 40-х років XIX ст. і до початку XX ст. в українській політичній думці майже цілковито домінував народницький напрям. Учені – представники цього напрямку – у своїх працях основну увагу приділяли аналізу подій, пов'язаних з життям народних мас, головним чином селянських, і з особливим інтересом і симпатією змальовували народні бунти, повстання, революції³. Засновником народницького напрямку вважається професор Харківського і Київського університетів Микола Костомаров (1817–1885), хоча найбільш виразно народницька ідеологія була викладена у працях професора Київського університету Володимира Антоновича (1834–1908) і професора Львівського університету Михайла Грушевського (1866–1934). Вони порівнювали український народ з “Самсоном, який розірве ланцюги рабства” та уніфікували всіх українців лише на свій, народницько-соціалістичний кшталт, відмовляючи членам еліти, насамперед дворянської, навіть у праві називатись українцями.

Тема російського народу у творчості Михайла Грушевського була розкрита в контексті змалювання вченим трьох основних аспектів проблеми: 1) відмінності українського та російського народів; 2) взаємин України з Росією в їхньому історичному розвитку; 3) становища України в системі реформування державно-політичного укладу Російської імперії.

Особливу увагу приділяє Грушевський тим відмінностям, котрі різко відрізняють російський народ від українського. У 1918 р. він нагадує своїм читачам про велику історичну, культурну та психологічну грань, котра завжди відділяла Україну від Московщини, український народ від російського, про глибоку антитезу цих двох близьких по крові, але різних духом народів; вчений зауважує, що російський народ хоча й європеїзований, проте цілком

Image of Ukraine and Ukrainians in Russian Political Thought (1860–1945) // *Acta Slavica Japonica*. – 1998. – Т. XVI. – Р. 1–29; *idem*. Jews and Jewish Theme in Ukrainian Historical Thought // *Jews in Eastern Europe: Journal of the Centre for Research and Documentation of East European Jewry of the Hebrew University of Jerusalem*. – Givat-Ram; Jerusalem, 2000. – No. 3 (43). – Winter. – Р. 5–36; *idem*. Galician Identity in Ukrainian Historical and Political Thought // *Galicia. A Multicultural Land* / Ed. by Chris Hann, Paul Robert Magocsi. – Toronto; Buffalo; London, 2005. – Р. 83–103.

³ Нова, народницька концепція в українській історичній та політичній думці була альтернативою старшій, малоросійській концепції, що виникла як реакція на інкорпорацію Катериною II Гетьманату в 1783 р. Народники свідомо протиставляли народ і еліту, оскільки були переконані, що все, що піднімається над народом, є паразитичним, морально занепалим і навіть неукраїнським, ігнорували проблеми елітного шляху державного будівництва України (див.: *Potul'nyč'kyj V. Das ukrainische historische Denken...* – S. 13–30).

перебуває під впливом східного духу та стихій, а тому й характер російського народу “глибоко відмінний від європейського”⁴. Аргументуючи свою думку, він звертається до аналізу поглядів російських слов’янофілів, які протиставляли західноєвропейським принципам права, договору, конституції великоруську патріархальність, проявляли байдужість до питань практичного будівництва життя і, навпаки, підвищений інтерес “народу-богоносця” до проблем моралі.

Грушевський визнає, що в поглядах слов’янофілів є багато раціонального і правдивого, хоча й висміює ідеалізацію “народу-богоносця”. Віддаючи належне позитивним рисам російського народу, таким як вміння згуртуватися у доленосні моменти історії, дух патріотизму, постійне відтворення в його середовищі геніїв і закономірна гордість низкою світових імен у поезії, літературі, музиці (Достоевський, Тургенєв, Толстой, Чайковський тощо), учений разом з тим розкриває і негативні риси, притаманні російському народові. Це, на його думку, ті риси, що поступово визначилися у процесі державного життя російського народу і особливо яскраво проявилися в моменти бунтів, революцій, різноманітних колізій, а саме: 1) відсутність власної гідності і неповага до гідності іншої людини; 2) відсутність смаку до зручності, добре врегульованого життя для себе й неповага до чужих інтересів та потреб у такому житті; 3) відсутність волі до організованого суспільного й політичного життя, схильність до анархізму і навіть до соціального та культурного руйнування, легковажне ставлення до культурних та суспільних цінностей; 4) вічне хитання між суспільним та моральним максималізмом і повним нігілізмом, котре призводить нерідко до повної втрати моральних критеріїв⁵. Перед цими недоліками соціального характеру відступають, на думку вченого, на задній план позитивні ознаки індивідуального характеру російського народу. Характеризуючи національні концепції свого вчителя В. Антоновича, Грушевський зазначає, що “великоруська народна стихія лякала його (Антоновича. – В. П.) своєю грубою жорстокою силою, культом необмеженого авторитету і насильства”⁶. Жовтнева революція 1917 р. в Росії уявляється Грушевському “хаотичною і страшною”, російський більшовизм він вважає спадкоємцем московського централізму, що руйнує історичні, економічні та інші зв’язки українського народу з народом великоруським⁷.

Одним з найважливіших питань, до якого Грушевський постійно звертався у своїх наукових працях, публіцистичних статтях та політичних виступах, було питання про взаємини України з Росією в їхньому історичному розвитку в умовах царського самодержавства і в оновленій Російській державі, а також поза її державними формами. Важливість цього питання визначалася передусім географічною та етнічною близькістю двох народностей: української (передусім Наддніпрянської України) і російської, їхньою спільною соціально-економічною структурою, спільним державно-політичним

⁴ Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К., 1918. – С. 13.

⁵ Там само. – С. 19, 20.

⁶ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 7.

⁷ Його ж. На порозі нової України. – С. 79, 86.

існуванням протягом кількох століть, спільною революційною боротьбою проти царського самодержавства і, нарешті, значною мірою, вагою українсько-польських відносин. Разом з тим Росія була в українсько-російських стосунках стороною активною і навіть агресивною. Тому, природно, Грушевський виділяє тут два аспекти цього, по суті, єдиного питання: 1) історико-політичне значення Росії, Російської держави; 2) програма державно-політичної перебудови Росії на засадах національно-територіальної автономії.

На думку Грушевського, у XIII–XIV ст. Великоросія продовжувала жити спадщиною Київської держави, все більше асимілюючи її фінськими, татарськими і монгольськими елементами, а в XIV–XV ст. вона дедалі більше губила цю спадщину і все “глибше поринала в східних, вірніше – середньо- і північноазіатських впливах”, у той час як “Україна жила одним життям, одними ідеями з Заходом”⁸. У середині XVII ст. Україна, яка в 1648–1654 рр. була фактично незалежною державою, добровільно приєднується до Росії, зрікається своєї незалежності, але зберігає виразні прикмети своєї державності. Україна “і під московською зверхністю хотіла зоставатися державою, тільки не суверенною, і признавалася в сім московською стороною”⁹. Таким чином, робить висновок учений, з’єднання України з Росією було сполученням держав за умови збереження за Україною державного права. “Наша стара гетьманська Україна мала широку автономію, була правдивою державою, хоча й не суверенною”¹⁰.

Ліквідація гетьманщини в кінці XVIII ст. як наслідок політики російського уряду створила передумови для “примусового зросійщення українського життя, і українське життя та культура вступають у період російський, великоруський”¹¹. Вчений неодноразово підкреслював, що в XIX ст. Україна була остаточно відірвана від Заходу і повернена обличчям на північ, позбавлена своїх нормальних умов і викинута на великоруський ґрунт. “Під російським пануванням, – зауважує Грушевський, – з століття в століття розграбовувались, нищились, вимирали цілі племена, народи, раси”¹². Вчений незмінно називав Росію “тюрмою народів”.

Безперечно, наукові погляди Грушевського на історію України і Росії та взаємини українського і російського народів перебували у найтіснішому зв’язку з його загальними політичними поглядами, програмою реформування державно-політичної системи Російської імперії і становища України в цій системі. Він піддає різкій критиці і політику Радянської Росії в Україні, оскільки вважає, що вона фактично продовжує стару царську політику. Вчений писав з цього приводу, що більшовицькі керівники, які своїм завданням поставили федеральне об’єднання великоруської та української демократії, під своїм федералізмом приховують найгірший терористичний централізм¹³.

⁸ Там само. – С. 14.

⁹ *Грушевський М.* Переяславська умова України з Москвою 1654 р. – К., 1918. – С. 18, 23.

¹⁰ *Його ж.* Якої автономії і федерації хоче Україна. – Відень, 1918. – С. 14.

¹¹ *Його ж.* На порозі нової України. – С. 15.

¹² Там само. – С. 68.

¹³ Там само. – С. 77, 78.

Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці...

У 1919 р. Грушевський, як відомо, переходить на позиції українського радянофільства. Оцінюючи перспективи подальшого розвитку державно-правових відносин України і Росії, він писав у 1920 р.: “Ми переконались також, що об’єктивні, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають можливості будувати українське життя без порозуміння з Росією”¹⁴. Більше того, вчений переконаний, що “без порозуміння з соціалістичною Росією неможливо установити українську незалежність, бо без певного замирення українсько-російської границі неможлива ніяка широка конструктивна робота на Україні, – так само, як і в Росії”¹⁵. Водночас Грушевський визнає, що для українців, очевидно, неможливий “повний поворот від незалежної України до федеративної Росії”. Річ у тому, що “Совітська Росія тою федерацією, котру вона своєю волею декретувала на Україні (Грушевський має на увазі, очевидно, декрет радянського уряду від 8 лютого 1920 р. про федерацію Української Радянської Республіки з РСФРР. – *В. П.*), а наприкінці звела до повної і абсолютної залежності України від московського центру навіть без якого-небудь путящого самоврядування, сама поховала для українців ідею федеративної Росії”¹⁶. Тому-то, обгрунтовуючи необхідність збереження зв’язків України з Росією, він висловлює переконання, що Україна має бути повністю автономною. Якими конкретно мають бути ці зв’язки, вчений не визначає: “Питання про конфедерацію чи федерацію – це річ будучності. Поки що не можна йти далі в сім напрямі поза воєнну та економічну конвенцію... Обставини переносять питання на інший ґрунт – саме тої федерації – соціалістичних республік Європи”¹⁷.

Таким чином, Грушевський вважав, що питання взаємовідносин України з Росією найкраще вирішиться за умови входження обох республік як рівноправних членів до складу світової європейської федерації. “У відносинах до Росії, – зазначає вчений, – Українська республіка мусить бути самостійною і незалежною – вони можуть об’єднатися тільки у вищій організації, як дві рівнорядні одиниці”¹⁸.

Ростислав Лащенко (1878–1929) своє дослідження феномену Росії розпочинає ще з засадничих відмінностей, які склалися в епоху середньовіччя між Московією і Литвою. Лащенко порівнює процес еволюції ідеї права приватної власності на землю у Московському князівстві і на тих українських землях, що потрапили під польсько-литовське панування. Він доходить висновку, що сам дворищний політико-правовий устрій литовської держави не міг не сприяти поширенню серед сільського українського населення, з одного боку, ідеї громадської солідарності, а з другого – почуття своїх власних маєткових інтересів, розуміння значення власної ініціативи у сфері маєткових відносин. Московська ж держава з початком татарського панування розвиває, а потім приносить в Україну абсолютистську ідею самодержавства,

¹⁴ *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання // Борітеся – поборете. – 1920. – № 1. – С. 48.

¹⁵ *Його ж.* Між Московією і Варшавою // Там само. – 1920. – № 2. – С. 13.

¹⁶ *Його ж.* Українська партія соціалістів-революціонерів... – С. 49.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

необмеженого панування царя над підданими і всією землею, що перебувають у межах його володіння і розглядаються як його власність. Учений вважає, що ідея приватної власності на землю в Україні, зокрема власності селянської, має свою надзвичайно довгу історичну традицію і є органічно належною, невід’ємною сутністю українського народу¹⁹. Цей висновок суперечить ідеям Грушевського, який у своїх ранніх працях хоча й визнавав існування приватної власності селян-смердів на землю в епоху “Руської Правди”²⁰, пізніше висловлював думку, що самі історичні умови змінили попередній погляд селян на землю як на свою приватну власність. У дослідженнях, написаних в період еміграції, Грушевський стверджував, що сама ідея приватної власності на землю майже ворожа юридичному світогляду українського народу і земля в уяві селянина не повинна бути об’єктом цивільного обороту, а лише об’єктом користування і загального вжитку всіх трудящих. Він підкреслював, що народ український вже давно дивиться на землю як на Божу і що українські селяни вже в XVI ст. заявляли, що вони в своїй землі нічого не мають – “одно Боже та господарське”²¹.

Лашенко натомість вважає, що існує в народі уявлення про землю як про Божу – невід’ємний елемент релігійної свідомості народу, не перешкоджало українському селянинові купувати, продавати і міняти землю. Ця ідея приватної власності, індивідуалізму проявлялася не тільки в боротьбі селянства з великими землевласниками, а й усередині самого селянства. На її користь зайвий раз свідчить те, що негайне втілення в життя соціалістичних ідей в земельних реформах Центральної Ради, Директорії УНР і більшовиків закінчилось в Україні цілковитим крахом, оскільки зустріло одностайну і могутню опозицію багатомільйонної селянської маси.

На відміну від Грушевського, який стверджував, що український індивідуалізм не має під собою жодних реальних підстав і що натурі українця, як і натурі росіянина, однаковою мірою відповідає землеволодіння на колективних, громадських засадах, Лашенко вважає, що думки про неприродність власницьких змагань українських селян стосовно землі не знаходять обґрунтування ані в джерелах українського права, ані в минулому українського народу. Правда, вчений не заперечує факту значного поширення в Україні ідей кооперації та громадської солідарності. На його думку, обштинна форма землеволодіння, що виникла в Росії як протидія насадженню нових монгольських порядків, з переділами землі на однакові ділянки, обмежувала ідею свободи та індивідуальні права селянина. “Ця обштинна форма землеволодіння, – зазначає Лашенко, – цілком не відповідала ні національному характеру українця з його історично розвиненим почуттям індивідуальної волі, ні його уяві про право кожного на вільне самовиявлення в громадському житті, ні цілому укладу життя народного – організації сім’ї, становищу жінки в родині, дробленню і переходу спадщини, сімейним розділам та іншим інститутам, що розвинулися у нас на Україні і набрали певного змісту і форм внаслідок

¹⁹ Лашенко Р. Ідея права власності на землю на Україні // Науковий ювілейний збірник УВУ в Празі. – 1925. – Ч. 1. – С. 383, 384, 391–394.

²⁰ Грушевський М. Історія України–Руси. – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 317, 318, 341, 342.

²¹ Його ж. Українська партія соціалістів-революціонерів... – С. 32.

довгого своєрідного історичного процесу в житті народному”²². Розробці цих питань він присвятив низку праць суто юридичного характеру, більшість з яких базується на першоджерелах, у яких розкривається ідея народоправства та приватної власності на землю як органічно притаманних українському народові рис²³.

Учений вважає, що земельне питання завжди буде для України основним і від його правильного вирішення залежатиме не тільки добробут українського населення та економічне відродження краю, але й існування самої української держави як держави хліборобської. Ці ідеї лягли в основу політичної федералістської концепції державного устрою України, розробленої Лашенком. Політико-правову сторону своєї концепції вчений розробляє у брошурі “До питання про юридичні засади приєднання України до Москви” (1927). У цій праці Лашенко доходить таких висновків: 1. Україна з’єднувалася з Росією як політично самостійна держава, про що свідчать такі факти: а) наявність власної території, поділеної на 16 полків зі своєю виборною старшиною, із них 9 – на правому березі Дніпра і 7 – на лівому. Ця територія була відокремлена від Польщі за Зборівським договором, затвердженим польським сеймом. Про це зайвий раз свідчать промови думського дяка Іванова та боярина Бутурліна, а також заява самого Богдана Хмельницького, що Україна з’єднується з Москвою “с городами и землями”; б) свій внутрішній козацький суд як верховна юрисдикція на території України при повній відсутності судових або адміністративних функцій у московських воєвод, повноваження яких обмежувалися контролем над збиранням податків українськими урядниками; в) верховне право гетьмана на роздачу вільних земель в Україні; г) право гетьмана на самостійні політичні та дипломатичні стосунки з іншими державами, укладення з ними політичних та військових союзів і навіть ведення війн; г) Україна (Військо Запорозьке), об’єднавшись з Росією, зносилася з останньою через Посольський приказ, який відав дипломатичними стосунками Росії з іноземними державами і безпосередньо не підлеглими Москві країнами, що свідчить про політичну самостійність України в її стосунках з Російською державою. 2. Україна приєднувалася до Москви добровільно, згідно з договором вона зберігала свій власний державний устрій. 3. Україна часів Б. Хмельницького і за актом 1654 р. залишалася повноцінним державним організмом зі своєю територією, правителем (гетьманом), конституцією (права і вольності), військом, правом дипломатичних відносин²⁴.

Ці три підвалини – добровільність, політична самостійність і державність, на думку вченого, мають бути покладені в основу майбутнього федеративного або ж конфедеративного зв’язку України з Росією. Лашенко

²² Лашенко Р. Ідея права власності на землю... – С. 405.

²³ Його ж. Литовський статут яко пам’ятник українського права // Науковий збірник УВУ в Празі. – Прага, 1923. – Т. 1. – С. 66–96; його ж. Український “копний” процес (по карній справі) на одному прикладі // Записки Української господарської академії в ЧСР. – Подебради, 1927. – Ч. 1. – С. 175–178.

²⁴ Центральний державний архів України у Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 370. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 12–54 (Лашенко Р. Про юридичні засади приєднання України до Москви).

вважає, що ті реальні підвалини, на яких ухвалювалася угода 1654 р., в юридичному плані є вічними і саме на них мають ґрунтуватися майбутні взаємовідносини української та російської держав.

В цілому позитивно сприймав ідею федерації і Сергій Шелухин (1864–1938). На думку вченого, кожна народність як член та органічна частина людства потребує солідарності і кооперації з іншими народами, оскільки повна ізоляція народності і сепаратизм “зробили б її нужденною та вбогою і привели б до нищіння і духовної смерті”²⁵. Водночас він застерігав, що насильницьке державне сполучення чужих народностей призводить до асиміляції і денаціоналізації, “понижує духовний рівень людства і робить його калікуватим”²⁶. Вирішувати проблему федерації, підкреслює вчений, мають вільні народи і, для своєї власної безпеки, з народами, близькими за расовими, психічними і духовними ознаками, тому “не треба змішувати асиміляції з свобідними культурними впливами”²⁷.

У своїй концепції федерації Шелухин особливу увагу приділяє аналізу психології українців, росіян та поляків. Він вважає, що федерація між цими народами на сучасному етапі їхнього розвитку є передчасною, навіть шкідливою, оскільки “різниця в психології цих трьох народностей творять особливості в соціальному укладі життя, у взаємовідносинах людей, у всій культурі народів”²⁸. Федерація між цими народами призведе лише до дальшої асиміляції та денаціоналізації, а відтак до одноманітності, штучного шаблону, нищення природних ресурсів і зубожіння України. Поділяючи ідею академіків Грушевського та Рудницького щодо створення в майбутньому чорноморської, адриатичної федерації для України, він вважає, що будь-які союзи з Росією або з Польщею можливі лише у формі конфедерації, та й то внаслідок політичних основ.

Автономія і федерація, на думку Шелухина, обмежують свободу, причому остання обмежує свободу конкретного народу на користь інших народів федерації. Загалом, учений не заперечує подібну форму об’єднання держав і народів, він лише застерігає, що “федерація вимагає високого рівня правосвідомості, поваги до прав і моралі, підпорядкування їм життя, розуміння цінності свободи і людської гідності... Народи, які не доросли ще духовно до правового думання і вирішують питання взаємовідносин за принципом переваги грубої сили, не здатні до федеративного ладу”²⁹.

З огляду на це, Шелухин вважає федерацію українського народу з російським неможливою, бо останній “не здатний до цього духовно... визнає права лише за дужчим брутальною силою і над правом ставить вищу грубу силу”³⁰.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 125. – Арк. 213 (*Шелухин С.* Національний університет).

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – Арк. 220.

²⁸ *Шелухин С.* Додаткові лекції до курсу “Історії українського народу”. – Прага, 1932. – С. 69.

²⁹ *Шелухин С.* Україна. – Прага, 1937. – С. 82.

³⁰ Там само.

Характерними рисами російського народу Шелухин вважає відсутність почуття власної людської гідності (і, як наслідок цього, невизнання цієї гідності в інших народів), моральної та правової мотивації, зневагу до права та чесної праці, що виробились століттями необмеженого панування аристократії, азійську жорстокість порівняно з українським народом. “Очевидно, що з таким народом ні автономія, ні федерація – речі фактично нездійснені та недосяжні... Тут можливий лише союз між суверенними самостійними державами на основі вільного договору з взаїмними правами й зобов’язаннями”³¹. Тобто вчений пропонує конфедерацію, ідеї якої обґрунтовує з позицій державного права і психології російського та українського народів. На підтвердження своєї позиції він звертається до історії зв’язків двох народів, зокрема ролі в них української інтелігенції, яка, хоча і вийшла з народу, проте “не цінувала свободи самостійності і сама зрікалася власних народних прав для підпорядкування України й народу в неволю до московської більшості у Всеросійських і Українських зборах і в Федерації”³².

Таким чином, перш ніж вирішувати питання федерації або конфедерації, держави, які бажають вступити до союзу, повинні, по-перше, бути незалежними, а по-друге, досягти внутрішньої єдності. “Тільки визнані і консолідовані держави в силі заключати різні договори, – пише вчений, – а між ними договори про федерацію та конфедерацію”³³.

При цьому на перше місце він ставить досягнення Україною державної незалежності, на основі якої можна поступово вирішувати питання єдності народу шляхом вибору найбільш сприятливих варіантів внутрішньої державної будови України. Особливе значення мають власне представництво України і своя армія, без чого, на думку Шелухина, неможливо вирішувати жодні питання федерації. “Україна не зможе стати державою до того часу, – наголошує вчений, – поки не буде утворено спільно державну федеративну владу в Росії і буде розділено міжнародне представництво між урядом української республіки та федеративним урядом майбутньої федерації”³⁴.

Вважаючи, що федеруватись можуть тільки вільні держави, Шелухин застерігає від історичної традиції “федерування” з Росією і наголошує, що всі російські партії, починаючи з більшовиків і кінчаючи реакціонерами, що групуються навколо Денікіна і Колчака, хотіли в той чи інший спосіб поневолити Україну і маскували це словом “федерація”. “Кожна нація має право на свій вільний розвиток, – підкреслює вчений, – і ніщо, крім власної держави, його не забезпечує”³⁵. Перш ніж федеруватися, Україна має проіснувати певний час як цілком незалежна держава, інакше федерація призведе до того ж поневолення, лишаячи метропольний російський або польський

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 83.

³³ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 105 (*Шелухин С.* Як ми доводили, що Україну необхідно визнати).

³⁴ Там само. – Спр. 38. – Арк. 93, 94 (*Шелухин С.* Право України на свою державність).

³⁵ *Sheluchin S.* Ukraine, Poland and Russia and the Right of the Free Disposition of the Peoples. – Washington, 1919. – P. 59.

вплив під іншою формою. Щоб протидіяти цій метрополії і перед тим як вирішувати питання будь-якого зв'язку з Росією або Польщею, “чехи, словаки, українці, хорвати – поневолені народи Австро-Угорщини – мусять злучитися в слов'янську федерацію як незалежні держави для опору імперіям”³⁶.

Консервативний напрям

Коли ми говоримо про консерватизм, то маємо на увазі певний стиль думання, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістичній індивідуалістичній філософії просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції й індустріальній революції в Англії³⁷. В українському варіанті традиційний консерватизм, як і будь-яка феодальна і аристократична ідеологія, бере свій початок з часів інкорпорації російською імператрицею Катериною II українського гетьманату в 1764 р. та ліквідації залишків української автономії в наступні десятиліття.

В українській політичній думці виникнення консервативного напрямку було викликане необхідністю обґрунтування політико-правних підстав монархічного гетьманського ладу в Україні в 1918 р. Найбільш відомими представниками українського консерватизму, які у своїх наукових працях намагалися довести необхідність саме монархічного ладу для України і обґрунтовували його правомірність, були історики В. Липинський (1882–1931), С. Томашівський (1875–1930), В. Кучабський (1895–1971)³⁸.

Бачення головним ідеологом українського традиційного консерватизму В. Липинським Росії та росіян взагалі та українсько-російських взаємин зокрема вибудовувалося довкола розкриття ним трьох основних ідей. Це, поперше, з'ясування сутності та особливостей органічно притаманної Росії охлократії; по-друге, виокремлення специфіки вироблення українськими гетьманцями політики стосовно Росії; по-третє, оцінювання ролі та місця Росії у визначенні Україною власної політичної орієнтації у майбутньому.

У своїх “Листах до братів-хліборобів” Липинський визначає три основні ідеї і три методи організації для розв'язання проблем українського державного будівництва, що існують у новітню добу: 1) демократія з республікою; 2) охлократія з диктатурою; 3) класократія з правовою – “законом обмеженою і законом обмежуючою” – монархією. Під охлократією автор “Листів...” розуміє такий суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, яка необмежено панує над даним громадянством. Наприклад, царська бюрократія, комуністична партія, фашистська партія, пілсудчики тощо. Типовим прикладом

³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 153, 154 (*Шелухин С.* Вступ на частина промови на святі в Празі).

³⁷ Див.: *Mannheim Karl.* Essays on the Sociology of Knowledge. – Oxford; New York, 1952. – Р. 38.

³⁸ Дослідження цих учених, які, окрім історичних екскурсів, обґрунтовували концепції української консервативної державності, оформились у науково завершені теорії вже в період еміграції. Див. ширше: *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. – С. 150–226; *його ж.* Україна і всесвітня історія. – К., 2002. – С. 335–384; *його ж.* Дипломатія Павла Скоропадського. – Харків, 2014. – С. 21–61.

Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці...

“непорушного на протязі століть панування охлократії” Липинський називає саме Росію. “...Росія уявляє із себе, – зазначає він, – й досі типову примітивну охлократію. Розпорошені і позбавлені органічних сполучень пасивні ріжноязичні маси зв’язані в ній чисто механічно в одну державну цілість, яка держиться силою, авторитетом і терором безкласового, матеріально непродукуючого бюрократично-військового-духовного охлократичного державного апарату. Та «общеруська» мова, якої вживає цей апарат, повстала тоді, коли центр Імперії вкінці оприділився на Півночі”³⁹. Постає ця охлократія в Росії під впливом монгольського завоювання, коли Золота Орда поступово підпорядкувала собі всі державні елементи колишньої Київської Русі. “Оця русифікація татарського державного апарату, який покритив собою Московщину, – пише Липинський, – поклала основи російській охлократії – з неї виросла вся пізніша Росія”⁴⁰.

Російська охлократія, за невеликим виїмком позитивних рис, в цілому являє собою явище негативне, яке протирічить ідеям свободи і справжньої правової монархії. Мало не єдине позитивне, що знаходить Липинський в російській охлократії, це її здатність самовіддано боротись і воювати за збереження привабливих вартостей для величі своїх самодержців і зміцнення їхнього авторитету, поширення всіма правдами і неправдами їхнього не обмеженого нічим культу особи. “Москва за титули своїх царів, – зазначає історик, – вела війни криваві, і мала рацію, бо титул це є форма для змісту. Коли з формою поводитися «як хочеш», то і зі змістом можна робити те саме”⁴¹.

На цьому позитив, авансований Липинським російській охлократії, вичерпується. Всі інші характеристики російської охлократії, які зустрічаємо у Липинського, вкрай негативні. Еліта суспільства в такому суспільстві не має можливості для самовираження і свободи дій, не спроможна досягати власних цілей, шукає опертя для себе лише в монархії, називає себе не зовсім вірно опорою трону, що не відповідає дійсності аж ніяк, бо не вона, еліта, є трон, а навпаки, трон її і утримує⁴². Характерною рисою російської охлократії є притаманна їй жорстокість, яка виявляється в усьому: від управління до культури. Тому і у правничій, і в соціально-політичній сфері російська еліта відрізняється якраз “жесточю” (жорстокістю) за виразом Липинського, на відміну від лагідності української правлячої верстви⁴³.

Другою негативною рисою російської охлократії Липинський називає притаманну їй відсутність виступів еліти або народу проти негідного кандидата на монарха, якщо він не задовольняє їх і конче потребує заміни на більш гідного кандидата, який користується довірою і правдивою, а не фальшивою харизмою. “...Виступати проти негідного кандидата на монарха, – зазначає

³⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 317.

⁴⁰ Там само. – С. 318.

⁴¹ Липинський В. Листування. Повне зібрання творів, архів, студії. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. I: А–Ж. – С. 64.

⁴² Там само. – С. 155.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 241. – Арк. 130 зв. (Липинський В. Лист до С. Шелухина від 12 квітня 1924 р.).

з цього приводу науковець, – це не тільки право, але і обов’язок монархіста, розуміється, в західному класократичному, а не азійському, охлократичному, значінню цього слова”⁴⁴.

І, нарешті, третьою негативною рисою російської та її епігона – більшовицької охлократії вчений називає повну відсутність будь-якої свободи, її всіляке обмеження і суворе стеження всіх охлократичних установ за її навіть найменшими проявами з метою їх придушити і ліквідувати. Тому Україні така охлократія не потрібна аж ніяк. “Історія вчить нас, – пише Липинський, – що своєї завеликої республіканської свободи народ наш не хотів і завжди кидав своїх занадто «свободолюбивих» провідників та йшов за чужими монархіями. Але, опинившись під царською чи більшовицькою нагайкою, він теж робив повстання, бо ці самодержавні монархії або, інакше кажучи, диктатури не то що обмежували, а зовсім знищували свободу”⁴⁵.

Називаючи більшовизм спадкоємцем в усіх сферах охлократизму царської Росії, Липинський переконаний в тім, що довго такий лад не протримається і незабаром буде зруйнований. Охлократичний лад, який тримається на насильстві і примусі, на думку вченого, завжди є недовговічним. “Більшовики, які сотворили найбільше абсолютистичну в теперішніх часах державну владу, оперли сю владу на інертності «народній» і знищили в підлеглий їй країні всякий поступ: всякий рух вперед у відношенні до того, що дозволено диктаторською владою дрібнесенької в порівнянні з народними масами комуністичної партії. Однак вони можуть бути певні, що проти них за це знищення поступу не підійметься ніяка народна революція. Не підійметься доти, доки одна частина пануючих більшовиків не збунтується проти другої і не почне вимагати свободи, «конституції»”⁴⁶.

Відповідаючи іншому українському монархістові Василю Кучабському і заперечуючи його оцінку більшовизму як нового ладу, Липинський висловлює переконання в тім, що лад, встановлений в СРСР, не є новим типом державного управління, а навпаки, є старим типом держави, який лише за формою називає себе інакше, але за змістом є втіленням тієї ж самої російської охлократії чистісінької води. Більшовизм, за визначенням Липинського – “це держава дуже старого і найпримітивнішого охлократичного типу. Таке несправедливе приписування (Кучабським. – *В. П.*) «нових заслуг» тільки збільшує його ореол, замість розбивати”⁴⁷. До того ж, більшовизм не має і не може мати жодної логічної, а тим більше послідовної суспільної концепції. “Більшовизм лише вчить, – зазначає науковець, – до чого веде негація традиції і минувщини. Він руйнує завжди однаково, чи проявляється він в області соціальній, чи національній”⁴⁸.

Щодо вироблення українськими гетьманцями політики стосовно Росії, Липинський переконаний, що категоричним імперативом закордонної політики майбутньої української держави має стати політичний союз з Велико-

⁴⁴ Липинський В. Листування. – С. 323.

⁴⁵ Там само. – С. 417.

⁴⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 391.

⁴⁷ Його ж. Листування. – С. 187.

⁴⁸ Там само. – С. 283.

росією та Білоруссю. Насправді, суперечності між цим твердженням і попередніми словами вченого про аномальність російської олігархії немає, оскільки Липинський не лише веде мову про іншу Росію, але й має на увазі іншу, нову, монархічну Україну. “Тільки активною політикою в справах «Руського Сходу» (Росії та Білорусі. – *В. П.*), – пише вчений, – Україна зможе забезпечити собі – здобути її внутрішніми силами – незалежне державно-політичне існування. Пасивне становище приведе нас неминуче до руїни, до нового загарбання нас активнішими в цьому напрямі націями. Така активна політика може бути трояка: 1. або як авангард демократичного Заходу в руйнуванні і розлаганні Руського Сходу; 2. або як авангард охлократичного Сходу в руйнуванні Заходу; 3. або врешті як авангард в органічному класократичнім відродженні Руського Сходу, в його обороні як перед західною демократією, так і перед азійською охлократією. Перша політика вже змонopolізована Польщею, друга змонopolізована Москвою... Тільки третій шлях є нашим старим традиційним національним шляхом... Україна як окрема незалежна національна держава мусить або загинути, або стати на чолі грядучого руху – органічного і національного відродження всіх трьох Русей... коли органічне, класократичне і національне відродження трьох Русей (в якому Україна має всі дані зайняти перше місце) зміцнить їх спільну союзну силу...”⁴⁹.

Звичайно, для здійснення такого союзу змінитись, за задумом Липинського, має і Росія. Щодо її еволюції після неминучого падіння більшовизму Липинський намічає два шляхи. Перший – це прихід до влади російської демократії. Другий – реставрація російської монархії. У першому випадку, коли російська демократія “здобуде підтримку світової фінансової буржуазії і коли у цієї буржуазії стане сил повернути Росію в колонію... нас (гетьманців. – *В. П.*) жде відносно легка боротьба з російською демократією і тяжка боротьба з Польщею...”⁵⁰. У другому випадку, “коли серед Червоної Армії одержать верх російські патріотичні, ворожо до чужоземної експлуатації настроєні елементи... перед нами повторення історії і знов на цілі десятки літ безнадійна оборона нашої національної окремішності...”⁵¹. Тому, аби не вести багатолітню боротьбу з російським монархом чи диктатором, потрібно, на думку Липинського, спочатку реставрувати українське гетьманство, яке стане запорукою повної української незалежності. “Тільки об’єднання всіх національних сил для відновлення гетьманства; тільки установа своєї Монархії в часі, поки не сконсолідується монархія російська; і тільки політика, що йде по лінії оборони Сходу Європи перед його експлуатацією Заходом, може спасти нашу націю од другої, ще страшнішої, як по-Мазепинська, руїни”⁵².

І навіть всякі т. зв. “міжнародні комбінації” Україна зможе “повернути собі на користь тільки тоді, коли вона в питаннях «Руського Сходу» буде чинником позитивним, будуєчим, а не негативно руйнуючим; коли органічне,

⁴⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 329.

⁵⁰ Його ж. Листування. – С. 297.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

класократичне і національне відродження трьох Русей не ослабить їх спільну союзну силу в порівнянні з тією минулою «всеросійською» формою їх «неділимої єдності», яку вони були досі витворили»⁵³. Таким чином, майбутнє України Липинський пов'язує з оновленням всіх трьох братніх слов'янських народів у новому рівноправному союзі, що передбачало не орієнтацію на Великоросію, а навпаки, здійснення українською державою власної активної політики.

Прикладом такої активної політики Липинський називає Переяславську угоду держави Військо Запорозьке з Москвою у 1654 р., яка досі неправильно трактувалась, на його думку, істориками, як вияв «формули під високу руку». Липинський відрізняє Переяславську умову від пізнішої переяславської легенди про добровільне прилучення України до Москви, що виникла, на думку вченого, під час зруйнування козацької державності й набула своїх ідеологічних форм за часів Мазепи, в процесі викорінення самостійницько-державницьких прагнень української козацької аристократії. Звертаючись до тих дослідників, які вбачали в Переяславській угоді легенду про добровільне «возз'єднання» Русі, він застерігає, що кожен, хто дотримується подібної думки, «мусить спершу доказати, що гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі в ім'я прилучення України до Москви і що Переяславська угода являється тільки формальним закінченням, послідовним скріпленням на папері отого ним задуманого діла. Але ж, розуміється, ніхто не може доказати того, чого не було»⁵⁴.

Таким чином, учений трактує Переяславську угоду 1654 р. не як акт возз'єднання, а як міжнародний союз з Москвою проти Польщі і татар, забезпечений формою протекторату, укладеного гетьманським урядом в ім'я українських державних інтересів. Аналізуючи зміст Переяславської угоди, вчений доходить висновку, що політичні цілі обох сторін, які її уклали, були абсолютно різними і навіть спочатку для кожної зі сторін малозрозумілими, що й призвело незабаром до розриву стосунків з Москвою після того, як Росія та Польща у вересні 1656 р. підписали мирний договір у Вільні.

Прагнучи захистити Україну від посягань Москви, Польщі та Криму, Хмельницький покладає надії на створену тоді на Сході Європи коаліцію держав. До її складу ввійшли Україна, Швеція, Пруссія, Семигород, Молдавія, Волощина та Литва – країни, які виявили намір об'єднати свої зусилля проти експансіоністської політики Москви, Польщі та Криму. Ця коаліція, будучи значною мірою результатом зусиль гетьманської дипломатії, поставила, як вважає вчений, нову українську державу не тільки на становище держави суверенної, але й такої, що веде свою окрему, не залежну аж ніяк від Росії, політику⁵⁵.

Щодо визначення ролі та місця Росії у вирішенні для України власної політичної орієнтації у майбутньому, Липинський вважає, що таких орієнтаційних напрямків, які більш-менш задовольнятимуть українські еліти, може бути щонайменше декілька. Ще в заклику до українських хліборобів-

⁵³ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – С. 329–330.

⁵⁴ Його ж. Україна на переломі. 1657–1659. – Відень, 1920. – С. 29.

⁵⁵ Там само. – С. 45.

землевласників, написаному в 1920 р. у формі ідеологічного маніфесту, історик розрізняє три ідеологічні орієнтаційні напрями, які існували на той час серед української інтелігенції: 1) орієнтація на Росію – більшовицьку чи антибільшовицьку; 2) орієнтація на Польщу; 3) орієнтація на незалежну українську державність.

На думку Липинського, жоден з цих напрямків у конкретному становищі 1917–1920 рр. не був правильним. Російська орієнтація, незалежно від форми державного ладу Росії, призведе до заведення в Україні російської державності й не тільки не допоможе національному об'єднанню України, а навпаки – підтримає її внутрішню анархію. “Інша річ, – зазначає вчений, – що наше географічне положення, спільне історичне минуле і спільні інтереси економічні вимагають, щоб ми з Росією та Білорусією, як зовсім окрема та суверенна українська держава, заключили тісний мілітарний та економічний союз та спільно з ними собі союзників в Європі шукали. Сей міждержавний союз трьох Русей – Московської, Білоруської та Української – є справа пильна та потрібна, здійснити котру без довгої попередньої руїни можна лише в той спосіб, що кожна Русь на своїй землі свою власну національну державу, а в ній свою власну, об'єднуючу всі її класи національну культуру сотворить”⁵⁶.

З огляду на історичний досвід та сучасне становище, вважає мислитель, орієнтація на Польщу взагалі є зайвою, оскільки вона підтримуватиме українську анархію і тим самим штовхатиме Україну в обійми Росії. Щодо орієнтації на Росію, історик підкреслює, що в Україні потрібна монархія англійського, а не російського типу. “...В Державі Українській, – пише він, – може удержатись своя монархія тільки західного англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського: – монархія царствуюча, але не управляюча – монархія, убагороднююча українських отаманів, а не монархія, сама даюча приклад отаманства, монархія, приклад джентльменства, а не монархія, всякого джентльменства заперечення”⁵⁷.

Як приклад для вибудови взаємовідносин між незалежними державами – Росією та Україною, Липинський наводить існуючий тодішній союз, який встановився на його часи між Францією та Бельгією. Він пише з цього приводу, що “Франція та Бельгія знаходяться тепер в найтіснішому мілітарному і економічному союзі, але не в федерації”. І продовжує цю свою думку таким міркуванням: “Додам тільки – і од московської неволі спасе нас не ненависть до Росії, а збудування власної української монархії”⁵⁸. Доказом того, що Липинський не був вороже налаштований до Росії, є факт, що у своїх монархічних аспіраціях він навіть допускав такий прецедент, як можливість воцаріння на українському престолі одного з російських великих князів з династії Романових. Вказуючи на конкретну кандидатуру династичного монарха, який би міг посісти майбутній український престол, Липинський

⁵⁶ Липинський В. До українських хліборобів // Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: Документи і матеріали: У 3 т. – Мюнхен, 1983. – Т. 1. – С. 478.

⁵⁷ Липинський В. Листування. – С. 468.

⁵⁸ Там само. – С. 577.

вважав за можливе запропонувати його і представникові німецьких Гогенцоллернів, і репрезентанту австрійських Габсбургів, і навіть представникові російської царської династії Романових. У своєму листі до колишнього співробітника очолюваного ним посольства Української Держави у Відні Андрія Жука (1880–1968) від 25 червня 1921 р. В. Липинський нагадав своєму респонденту про плекані ними під час Першої світової війни плани добору кандидатів на українського монарха. “Пригадую Вам, – пише історик, – що тоді ці монархічні плани і ідеї були дуже виразні. Про них говорилося і на наших нарадах. Я пригадую собі три комбінації: 1) кандидатура сина Вільгельма Іоахіма (того, що оце недавно застрелився), про якого тоді ходила легенда, що він учить української мови і т. д., 2) кандидатура одного з синів Франца-Фердинанда, які не мали права дітичати австро-угорського престолу, що дуже турбувало і вражало амбіцію їх батька, 3) врешті, можливість кандидатури на київський престол одного з Романових, на підставі перейнятих ними наших династичних традицій”⁵⁹.

З позицій українського монархізму розглядав українсько-російські взаємини і провідний галицький історик Степан Томашівський. Історично образ Росії виробився у Томашівського в контексті оцінювання ролі Галицько-Волинської держави в історії України. Вчений оцінює роль цієї держави з погляду її основних впливів на майбутнє українського народу, особливо підкреслюючи, що саме ця держава, “розірвавши династичні та церковні зв’язки з Московщиною, надовго затримала розпочатий у XII ст. процес творення нової політичної нації зі слов’янських та фінських етнічних елементів над Волгою”⁶⁰. Ця небезпека для України посилювалася, за Томашівським, ще й тією обставиною, що російський сепаратизм в його суздальсько-ростовському варіанті виявив себе виразно ще в тому ж XII ст., коли суздальський, згодом владимирський князь Андрій Юрійович просив у Царгорода утворення окремої митрополії для Поволжя з осідком у Володимирі над Клязьмою. Після відмови князь Андрій, зазначає вчений, “що більше кермувався своєю ненавистю до Києва, ніж бажанням користі для своїх земель, не образився, а задумав обхідною дорогою дійти до тої самої цілі”⁶¹. Він висвятив митрополита у Царгороді, якого зробили таким способом автокефальним архієпископом, незалежним від митрополита, а згодом здобув і пограбував Київ. Таким чином, за Томашівським, російські володарі використали церковно-релігійну традицію Києва для скріплення своєї влади, і до кінця XVIII ст. встигли зібрати всі руські землі, окрім тих, що опинилися в межах Австро-Угорщини. Вчений доходить висновку про обопільну неприхильність до української греко-католицької церкви зі сторони, з одного боку, польської, а з другого – російської церковної політики. “Як Москалі, – пише він з цього приводу, – твердо держаться принципу: все, що православне, се московське або мусить стати московським, а що не є московським, можна так само змосковити; – так і поляки заявляють: усе, що римо-католицьке, се польське і не може бути

⁵⁹ Там само. – С. 770.

⁶⁰ *Томашівський С.* Українська історія. – Львів, 1919. – С. 111.

⁶¹ *Його ж.* Історія церкви на Україні // Записки чина св. Василя Великого. – Жовква, 1932. – Т. IV. – Вип. 1–2. – С. 158.

Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці...

інакшим”⁶². Томашівський вважає, що російська церква утворює певний конгломерат відмінних церковно-культурних складових, що пов’язані між собою лише державним примусом і невід’ємно зв’язані з існуванням російської олігархічної держави. Тому українська церковна політика має бути своїм вістрям спрямована на відокремлення від російської державної церкви та заснування окремої української національної церкви, яка своїм завданням має поставити перманентний пошук нової злуки з Заходом⁶³.

Сучасний йому етап розбудови українсько-російських відносин вчений оцінює в контексті розгляду двох питань. Це оцінка ним російського більшовизму і російської еміграції, з одного боку, та визначення хиб та помилок, які характеризували дотеперішню політику України та українців щодо північного сусіда, – з другого. Стосовно більшовизму Томашівський висловлює думку, що т. зв. “неймовірне чудо”, яке спричинило той факт, що жменька російських конспіраторів, перевезена в 1917 р. до Росії з-за кордону в запломбованих вагонах, заволоділа величезною світовою імперією та утрималася при владі, пояснюється дуже просто. Ключ до цього пояснення, на думку вченого, полягає в тому, що “більшевики удержуються там не завдяки своїм абсолютним цінностям (вони їх не мають), тільки тому, що це одинокий тамошній елемент, здібний до державного орудування”⁶⁴. Історик переконаний, що після імператорів Миколи I та Олександра II, які протягом довшого часу були знаряддям антантської та французької політики, Росія мала тільки одне дійсно національне правління – Леніна і товаришів⁶⁵.

Не менш справедливо Томашівський оцінює і стан та політичні погляди сучасної йому російської політичної еміграції. Спостерігаючи за нею під час перебування у Берліні у 1921–1925 рр., вчений робить висновок, що ця еміграція набагато прогресивніша від української, оскільки змогла зробити адекватні висновки зі своєї поразки і стоїть на правильному шляху по дорозі у майбуття. Оцінюючи зібрання російської еміграції у Празі у лютому 1924 р., де головував і був доповідачем Керенський, вчений відзначив, що “критичний дух переоцінки недавніх догм уносився над зборами, і доходило до того, що не тільки названо генерала Корнілова національним героєм, а навіть про царські часи сказано деяке добре слово. Все те значить, що російська еміграція помалу вилічується з дотеперішньої сліпоты та глухоты на факти, з пут доктринерства і захоплення фразами”⁶⁶.

Визначаючи хиби та помилки, які характеризували дотеперішню політику України та українців стосовно північного сусіда, історик порівнює соціально-класову структуру країн Західної та Східної Європи. Тут вчений доходить висновку, що на Заході елементи, тісно зв’язані з провінцією, селом,

⁶² Його ж. Церковний бік української справи. – Відень, 1916. – С. 18.

⁶³ Його ж. Реформа календаря і церкви. Слово до прихильників і противників григоріанського числення часу // Діло. – Львів, 1916. – Ч. 120. – С. 1–2; Ч. 121. – С. 2–3; Ч. 122. – С. 2; Ч. 123. – С. 2.

⁶⁴ Його ж. Під колесами історії. – 2-е вид., випр. і доп. – Нью-Йорк, 1962. – С. 61, 64.

⁶⁵ Там само. – С. 75.

⁶⁶ Томашівський С. Політична хроніка // Літопис політики, письменства і мистецтва. Тижневий огляд / Під ред. С. Томашівського. – Берлін, 1924. – Кн. 1. – Ч. 1–13. – С. 130.

хліборобством, як правило, консервативні, дуже сильні і мають великий вплив на політичне, культурне, ідейне життя нації; з іншого боку, на Сході мають вирішальну перевагу ідеї, симпатії та змагання, витворені в обставинах міського життя. “Візьміть і порівняйте, – пише він, – склад любого англійського або французького парламенту із сильним заступництвом землі та одну з колишніх російських Дум, де селянські депутати блукали як стадо овець без доброго ідейного проводу, тому що всі «голови» захоплені були різними ліберальними, демократичними та соціалістичними програмами”⁶⁷.

Томашівський вказує, що на Заході між містом і селом у культурному житті немає істотної різниці і всі класи витворюють органічну національну цілісність, натомість на Сході між містом і селом існує величезна прірва. “Там Ви побачите на кожному ступні, що лорд, фабрикант, робітник і селянин – то члени однієї нації... натомість у Росії, а ще більше на Україні [ні] – що ж у дійсності в’яже городського інтелігента з сільським мужиком? Дуже мало (мова в Московщині) або й нічого (на Україні)”⁶⁸. Нова російська інтелігенція, яка за рівнем культури та освіти не доросла до дворянства, водночас, за Томашівським, відірвалася від сільського стану, звідки здебільшого походила.

І, нарешті, ще одна причина внутрішньої слабкості українського народу стосовно Росії – це їхня тотожність у політичному питанні. В обох народів присутня “політична гіпертрофія”, тобто надмірна політизація мас, коли представники всіх класів і станів, насамперед інтелігенції, з різних причин почали активно займатися політикою, вважаючи себе фахівцями з проблем політичної теорії та практики. Томашівський вживає також термін “хворобливе політиканство”, під яким розуміє бажання нести різні “розумні політичні ідеї”, без огляду на історичні традиції і навіть без елементарного знання історії та політичної теорії. Засуджуючи маси новоявлених політиків, які з’явилися в Росії та Україні після революції, котрі вважають, що побудова та діяльність найбільш складного механізму – держави – не потребує жодної особливої підготовки – ні практичної, ні теоретичної, вчений зазначає: “Ідучи від Сходу до Заходу, бачимо, що разом із нуждою росте політиканство і доходить серед українців та росіян до апокаліптичних розмірів. Не помилимося, мабуть, дуже, коли приймемо, що приміром, в Америці може хіба п’ять процентів інтелігенції цікавиться самохіль політичним питанням, в Англії яких 10%, у Франції – 25%, у Німеччині – 40%, у Польщі – 50%, у росіян – 80%, а у нас чи не 99%”⁶⁹.

На основі вище проаналізованих висновків історик визначає завдання галицьких політиків щодо Росії та дає власне визначення російського питання як питання політичного. Так, у своїй критиці думок, висловлених колишнім послом у 1914–1917 рр. Французької республіки до Російської імперії Жоржем Морісом Палеологом (1859–1944) у статті “Майбутнє Росії”, надрукованій у паризькій газеті “Revue hebdomadaire” (“Щотижневий огляд”. – В. П.), Томашівський, відзначивши загалом, що висновки колишнього дипломата ясні та добре вмотивовані, подав своє бачення російського

⁶⁷ *Його ж.* Під колесами історії. – Берлін, 1922. – С. 43, 44.

⁶⁸ Там само. – С. 44, 45.

⁶⁹ Там само. – С. 74, 76.

Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці...

питання. Дорікнувши послові за два недогляди з його боку, вчений будує на них і своє ставлення до Росії. Цими недоглядами є, на переконання вченого, по-перше, той факт, що “російське питання давно перестало бути чистомосковським, як було в XVII ст., та стало складним, щонайменше московсько-українським”, а по-друге, що “без війни сучасний режим може тягнутися ще дуже і дуже довго, як виходить з історії самої Росії”⁷⁰.

Тому, на переконання Томашівського, галицьким політикам слід відмовитись від “вуличності” у зовнішній політиці, перш за все стосовно Росії та Австрії, і вести боротьбу за українську народність з цими державами на внутрішньому полі внутрішніми засобами в умовах існуючого політичного ладу, а не зарубіжного⁷¹.

Василь Кучабський оцінював роль Росії у світовій історії взагалі і в історії України зокрема в контексті обґрунтування ним трьох основних постулатів: 1) визначення витоків перманентної російської автократії і деспотизму; 2) ототожнення російської імперської автократії та російського більшовизму; 3) з’ясування місця і ролі Росії у постанні для України правильної політичної орієнтації у найближчі часи.

Росія, на переконання Кучабського, завжди мала власну своєрідну культуру орієнтального характеру, не схожу ані на західноєвропейську, ані навіть на китайську. Витоки цієї культури науковець вбачав у широких монгольських степах, завоюваннях Чингісхана і Батия, які поневолювали руські землі, весь Схід Європи і половину Азії. “Хто хоче, – хай мріє про «еволюції», «процеси» і «фікції», а ми будемо бачити в тому Сфінксові (Росії. – В. П.) солідарність перепоеєних національним духом Москви, меншевартісних монгольських етнічних мас, позбутих почуття своєї національної індивідуальності й віри в своє індивідуальне національне призначення”⁷².

Наступники монгольських завойовників – російські великі князі, царі та імператори, які, на кшталт своїх попередників, не менш деспотично керували країною, поступово перетворили Росію в одну велетенську казарму та тюрму. Вони нищили все, що розвивало у населення індивідуалізм і побудоване на ньому почуття права та закону. Адже “чи який-небудь західноєвропейський народ, перенесений у цілком той самий суспільно-політичний уклад, який мала Росія Миколи I, – запитував історик, – чи цей народ хоч один день стерпів би миколаївський політичний устрій? Росія терпіла, як стерпіла Петра Великого і Івана Грозного, як терпіла в минулому і терпітиме в майбутньому”⁷³.

Своєрідним епігоном царської Росії став московський більшовизм, який успадкував від своєї попередниці людиноненависницьку ідею завоювань,

⁷⁰ Томашівський С. Політична хроніка // Літопис. – Берлін, 1924. – Кн. 1. – Зш. 13. – С. 193.

⁷¹ Див.: його ж. Трагедія Драгоманова // Політика. – 1925. – Ч. 1–6. – С. 27–30; його ж. Драгоманов і молодь // Там само. – С. 44–46; його ж. Драгоманов і Галичина // Там само. – С. 78–84.

⁷² Кучабський В. Большевизм і сучасне завдання українського Заходу. – Львів, 1925. – С. 91.

⁷³ Там само. – С. 84.

агресії, анексії чужих земель і поневолення. Ідея всесвітньої революції, піднята на щит і плекана більшовицькими лідерами, це не що інше, як ідея панславізму і визвольної місії Росії для народів Європи, лише увібрана в інші шати. Вона під іншими гаслами зберігає той самий зміст – нівелювання волі чужих народів, нівелювання ідеї свободи людини тощо. “Але для большевицької «диктатури пролетаріату» добробут, матеріальне «щастя» людини-одиниці це ніщо, – писав В. Кучабський, – бо й сама людина-одиниця для неї ніщо. Людина має для большевизму значення лише постільки, поскільки вона чому вищому служить, а тим «вищим» для неї є жертвування собою, щоби дати максимальну ціль «пролетарській державі» як носієві «всесвітньої соціальної революції», себто реально говорячи: як носієві підбою всієї кулі земської під панування Москви”⁷⁴.

В. Кучабський характеризував більшовицький соціалізм як національно-московський, як такий, що повністю відповідає національному психічному складові етнічних росіян. “Большевизм не міг повстати ніде, як лиш на психологічному ґрунті Московщини, – зазначав учений, – а в своїх прихильників серед членів інших націй він, – як викінчена догма, – не може здобувати інакше, як лиш їхнім психічним обмоскаленням, себто скаліченням їхньої первісної національно-психічної своєрідності на подобу національно-московської”⁷⁵. В цьому контексті поширення большевизму серед українців, до якого прагнула радянська влада, історик сприймав як процес поступової і планомірної етнічної русифікації, який здійснювався з наміром остаточно втягнути Україну до органічно чужого їй московсько-монгольського світу і тим самим поневолити українську націю. У процесі експансії большевизму на українські землі відбувається, за Кучабським, “...скалічення української психічної своєрідності на подобу чужинецької, дарма, що та денационалізація українців нагинала їх раз у раз до «царського», «російського», чи «всеросійсько-революційно-демократичного», чи «інтернаціонально-большевицького» – у всякому же разі даного чужинецького національного ідеалу”⁷⁶.

При цьому Кучабський зазначає, що політика більшовицької Росії стосовно еліти і народів поневолених нею націй суттєво різнилася. Якщо еліта або “верхні” шари підбитих Росією народів розуміли в українському випадку своє рідне “малоросійство” як регіональний різновид “всеросійської” нації, маса або “нижчі” стани, тобто простий український народ, мали отримувати замість своєї національно-політичної ідеї, що вела до відокремлення від Росії, облудну ідею соціально-політичну. Ця ідея базувалася на не-національній політиці єднання з Радянською Росією на ґрунті т. зв. спільної соціальної солідарності України та Москви в боротьбі проти капіталістичного світу. “Тепер, при допомозі большевизму, цей їхній (органічний національний. – В. П.) розвиток повинен був бути загальмований, і то вже не – як давніше – силою і владою зрусифікованих вищих верств, – писав В. Кучабський, – а навпаки, вільною волею незрусифікованих нижчих верств, щоб

⁷⁴ Кучабський В. Змисл большевицької “всесвітньої соціальної революції”. Капіталізм, комунізм та завдання Католицької Церкви // Мета. – 1931. – Ч. 28. – 20 вересня.

⁷⁵ Його ж. Большевизм і сучасне завдання... – С. 89.

⁷⁶ Там само. – С. 92.

вони й надалі остали з політичного боку в їхньому регіональному «малоросійському» стані, але зате, аби в політичному відношенні воскресла з розвалу демократичної революції не менш від царської деспотична Росія: світово-революційна совітська Росія»⁷⁷.

Стосовно питання зовнішньополітичної орієнтації для майбутньої України, Кучабський розглядає польський та московський напрями, а також т. зв. орієнтацію на власні сили. Єдиним позитивним наслідком для українців у катастрофі 1917–1920 рр. була, на думку Кучабського, щаслива випадковість, яка відкинула Галичину до польської держави і захистила від безпосереднього нівелюючого впливу політики Радянської Росії. Польща, виходячи з історичних традицій Речі Посполитої, буде забороняти національні українські прояви, тим самим лише скріплюючи почуття індивідуальності української нації. Інакше стоїть питання з «українізуючим» більшовизмом, який нищить саме почуття індивідуальності української нації, замінюючи його почуттям інтернаціональної солідарності, що дає можливість будь-який національний прояв визначати як зраду інтересам унесвітнього братства робітників. «Більшовизм б'є власне в сам недорозвиток почуття української національної індивідуальності, і тому можливість його денационалізуючої перемоги є надзвичайно велика»⁷⁸.

Якщо однозначна орієнтація на Польщу небезпечна тим, що Польща завжди, на думку Кучабського, порозуміється з Росією проти України, як це було вже в 1920 р., то орієнтація на Москву виглядає ще сумнівніше. Думки галицьких москвофілів про їхнє можливе визволення російськими більшовиками від польського гніту не витримують критики взагалі, а надії на те, що хоч би Радянська Україна настільки зросте у вазі в СРСР, що визволить їх разом з Москвою від польської неволі, не витримують критики ще більше, через пануючу в характері наддніпрянських українців гайдамаччину та відсутність серед демократичного українства «кваліфікованого, здатного загалу» людей⁷⁹.

Після поразки гетьманщини, зумовленої політичною неспроможністю консервативних елементів і низькою політичною культурою демократичних, справа української державності вирішувалась, на думку Кучабського, на Західному фронті. Участь України в загальноісторичному процесі історик вбачає в тому, що, по-перше, західноукраїнська держава впродовж свого недовгого існування заслонила Польщу і Чехо-Словаччину від більшовизму; по-друге, Україна, зосередивши на собі «увагу» Москви, врятувала Західну Європу від небезпеки більшовицької світової революції. Вчений вважає, що в майбутньому становище у Східній Європі будуть визначати вже не тільки Росія та Польща, а, як і в XVII столітті, – «три елементи, хоча й неоднозначно рівні: Москва, Польща і Україна»⁸⁰.

⁷⁷ Кучабський В. Зовнішньо-політичне положення об'єднаних українських армій у «Чотирикутнику Смерти», в липні–серпні 1919 // Літопис «Червоної Калини». – 1931. – Ч. 11. – С. 8.

⁷⁸ Його ж. Большевизм і сучасне завдання... – С. 119.

⁷⁹ Його ж. Вага і завдання західно-української держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919 року // Дзвони. – 1932. – Т. 3. – С. 39.

⁸⁰ Kutschabsky W. Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918–1923. – Berlin, 1934. – S. 3.

Національно-державницький напрям

Національно-державницький напрям в українській політичній думці отримав своє організаційне оформлення головним чином в австрійській Галичині. В Австро-Угорській монархії, де суспільні відносини вирізнялися у порівнянні з царською Росією значно більшим демократизмом, національна проблема для українців мала певні шанси на своє успішне вирішення. Це не могло не привести до вироблення українськими інтелектуалами певних трактувань і наукових підходів до аналізу національного питання в самій Галичині, в контексті якого вироблялося і бачення ними домінуючих над українцями політично і культурно націй – росіян, поляків та німців. Серед представників національно-державницького напрямку в українській політичній думці слід згадати, насамперед, соціолога і юриста Володимира Старосольського (1878–1942), історика і географа Степана Рудницького (1877–1937), соціолога Ольгерда Бочковського (1885–1939), та інших⁸¹.

Розглядаючи історичний контекст встановлення в Україні російського панування, Володимир Старосольський виділяє тут дві причини: перейняття Росією візантійських звичаїв, обрядів та суті внутрішньої та зовнішньої політики, з одного боку, і виділення верхніх прошарків козацтва як соціальної сили, що сприйняла політику Москви як таку, що влаштувала цю верству у плані збереження своєї влади та привілеїв.

Росія, на переконання вченого, – це пряме породження Візантійської імперії; вона перейняла у своєї попередниці практично все – від т. зв. симфонії (симбіозу патріарха та імператора), церемоніалу двору до основ організації державного апарату і способів ведення внутрішньої та зовнішньої політики. “Як свята палата в Царгороді, – пише науковець, – так і Московський Кремль однаково уявляли з себе оте переміщення церков і казарм, ніби зовнішній вислів об’єднання в одно світської та духовної влади. Те саме висловлював і копійований з Візантії церемоніал царського двору, в якому релігійні обряди займали визначне місце”⁸². Щодо основ організації державного апарату, вчений тут також добачає аналогію між візантійською бюрократією і російським “служилим сословієм”, які спиралися відповідно на “ранг” і “чин”, що не лише визначали становище людини, а й змушували людей “вислужуватися”, щоб просунутися вище по суспільній драбині. “Що ж до шляхів та методів як внутрішньої, так і зовнішньої політики Росії, – зазначає вчений, – то схожість їх з візантійськими не раз кидалася у вічі. Навіть в останніх роках ще, щоб мати якесь уявлення про те, чим був візантійський світ, треба було подивитися на двір (царський) в Петрограді та на Кремль у Москві. Ніде так виразно не затрималася жива картина тої Візантії, що згинула, як у царській Росії”⁸³.

⁸¹ У своєму баченні права української нації на самовизначення у межах власної етнічної території ці вчені велику увагу звертали на проблему досягнення українським народом власної республікансько-демократичної державності як основи життя української нації. Див. *Потульницький В. А.* Нариси з української політології. – С. 226–300.

⁸² *Старосольський В.* Політичне право: Курс лекцій. – Регенсбург; Новий Ульм, 1950. – С. 81.

⁸³ Там само.

Розмірковуючи про причини постання договору Хмельницького з Московією, Старосольський дійшов висновку, що цей договір був зайвим, а його наслідки не були б такими катастрофічними для України, якби не виділення вищих станів козацтва у привілейований прошарок, що понад усе прагнув зберегти та закріпити свої привілеї. Ця окрема соціальна верства принесла розпорошення в середовищі козацтва, протиставила еліту та масу, а остання вже не давала достатньої сили опору для самостійної політики українських керманів. “Слідом за соціальним роздором йшла неможливість витворити одноцілну, систематичну, політичну програму та з’єднати для її переведення всі сили України”⁸⁴. Цей розбрат ставав раз у раз причиною успіхів російської політики візантійського зразка в Україні. Козацька старшина не лише дивилася на Росію як на охоронця своїх привілеїв, але й робила все можливе для плеканого Росією розбрату української політичної думки з інтересом народної маси. “А дало сили «восточному царю», – пише науковець, – не що інше, як умілість консеквентно побільшувати цей роздор та використовувати його для цілей своєї політики”⁸⁵. Сутність російської внутрішньої політики в Україні, за Старосольським, – це постійне заведення тут панських порядків, протегування заходам козацької старшини щодо закріпачення простоліду, виступи проти народної маси в ролі її т. зв. “оборонця” супроти старшини. “Цій політиці, – зазначає вчений, – не спротивилося царське правительство ніколи. Вона зосталася такою ж самою і в часі по Переяславським договорі, і тоді, коли в часі Коліївщини одною рукою подавало свячені [шаблі], а другою кривавою громило збунтовані ватаги, і тоді, коли в ХІХ столітті вертало селянам зрабовану свободу руками царя «освободителя»”⁸⁶.

Внаслідок цього процесу, зазначає вчений, упродовж ХVІІІ ст. на землях України, що опинилися під пануванням Москви, українська вища і середня аристократія зрусифікувалися⁸⁷. Окрім того, за Старосольським, буржуазія в Україні також була наскрізь імперською за духом і характером. Хоча економічні інтереси України йшли врозріз з економічними інтересами корінної Росії, ці суперечності не встигли поділити російську буржуазію на національно ворожі табори, оскільки “вона (російська буржуазія. – В. П.) почувала себе російською також на терені України”⁸⁸.

Наявність двох різних культурних світів у Росії і провалля, що відділяє культурні низи від верхів, перенеслися органічним чином і в часі соціал-демократії, і в часі більшовизму. Тому російська соціал-демократія, не бажаючи визнати національне питання існуючим, всіляко заступала українським соціалістам шлях до інтернаціоналу. “Ніхто інший як Плеханов, – зазначає науковець, – сам теоретик національного права на самоозначення, заперечував на соціалістичному інтернаціональному конгресі існування

⁸⁴ Старосольський В. Національний та соціальний момент в українській історії // Записки НТШ. – Нью-Йорк, 1991. – Т. 210. – С. 157.

⁸⁵ Там само. – С. 158.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ ЦДІАЛ. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 466. – Арк. 4 (Старосольський В. Суспільно-політичні рухи та їх носії).

⁸⁸ Старосольський В. Теорія нації. – Нью-Йорк, 1966. – С. 41.

українського національного руху... Український національний рух є – і це признає сьогодні весь світ, але діагноз Плеханова відібрав у нас довір'я до таких лікарів, як він"⁸⁹. Саме в цьому знайшов прояв національний месіанізм російської соціал-демократії, яка все замикала лише на собі. Цей месіанізм особливо яскраво, на думку Старосольського, виявився в часи більшовизму. Як відзначає науковець, “стара російська національна спільнота не те що не розсипалася під ударом революції, але безперечно скріпилася, поглибила свою самосвідомість та розвинула нечувано свою життєву енергію. Революційний месіанізм, яким надихані твори найвизначніших поетів російської революції, – а власне поезія найбільш безпосередній, отже, і найщиріший та найвірніший вислів дійсних настроїв та почувань, – є в своїй істоті щиро та глибоко національним. В цьому напрямі не може бути і тіні сумніву”⁹⁰.

Висуваючи для майбутньої української державності, яку збудує українська нація, проблему орієнтації, вчений надавав цьому питанню виняткового значення у своєму баченні встановлення відносин зі зовнішніми союзниками. Він рішуче відкидав будь-який союз з Москвою, оскільки, на його думку, ніхто не може забезпечити Україні стопроцентну гарантію від можливої експансії Москви. “Рішення про те, як уложаться взаємини між Росією та визволеними націями Сходу Європи, – відзначав вчений, професор Українського вільного університету в Празі, у своїй промові перед студентами цього навчального закладу у 1926 р., – лежить передовсім в ваших руках. Що ми не підемо на Москву – це ви знаєте. Треба, щоб і ми так само певно знали, що Москва не піде ні на Київ, ні на Тифліс, ні на ніяку визволену країну”⁹¹. З приводу проблеми орієнтації В. Старосольський писав і в 1940 р., незадовго до свого арешту НКВС. Він відзначав, що Україні слід орієнтуватися лише на Захід, хоча і визнавав, що обидві орієнтації існують у тогочасному українському політикумі і що цю обставину слід брати до уваги усім, хто хоче займатися політико-визвольною працею на українських землях. “У старі часи це (проблема зовнішньо-політичної орієнтації. – *В. П.*) набувало конкретної форми виразу: «Москва чи Варшава», як це існувало у XVI столітті. Зараз це вибір – «Схід чи Захід», з Москвою як синонімом Сходу чи з Європою як синонімом Заходу. Яка орієнтація перемаже?”⁹²

Степан Рудницький, як і Старосольський, починає дослідження феномену Росії з історичних екскурсів у княжу добу та епоху Богдана Хмельницького. Він відзначає, що в ті часи, коли слава Києва гриміла по всій Європі, і Галич, як і Київ, перевищував Париж чи Лондон величиною, багатством та торговельним значенням, Москва взагалі була нікому не відомою провінцією України. “Чим була тоді (за княжих часів. – *В. П.*) Московщина? – задається питанням вчений і відповідає, – напівазійським диким краєм, що був півкультурною колонією України!”⁹³ Згодом швидко зростання абсолютної та

⁸⁹ *Його ж.* Українська державність і російський імперіалізм // Записки НТШ. – Нью-Йорк, 1991. – Т. 210. – С. 343.

⁹⁰ *Його ж.* Теорія нації. – С. 48–49.

⁹¹ *Його ж.* Українська державність і російський імперіалізм. – С. 345.

⁹² ЦДАВО України. – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 31, 32 (*Starosolsky V. Political and Social Movements in Ukraine*).

⁹³ *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України. – К., 1994. – С. 71.

деспотичної влади князів у північних князівствах, зокрема в Московському, за Рудницьким, дало їм змогу не лише скріпитися політично самим, а й підірвати кривавими війнами і руйнуваннями (1169, 1203 рр.) вагу і могутність Київської держави⁹⁴. Попри те, що московські князі зуміли утриматися при пануванні монголів і почали з XIV ст. збирати руські землі, саме ця політика спричинилася до того, що, за визначенням академіка, “зі слов’янсько-фінської мішанини почав творитися новий східно-слов’янський народ – Москалі”⁹⁵. С. Рудницький відзначає, що після зруйнування Лівобережної України татарами сусідські взаємини між українцями та росіянами перервалися більш як на три століття, залишивши лише основи ідентичної православної віри разом з писемною церковною мовою та правописом. Разом з тим “Українцям XVII століття, коли взаємні відносини оживилися, Московщина здавалась чужою, може, більше, як Польща”⁹⁶. Науковець називає спробу Богдана Хмельницького оперти українську гетьманську державу на Московщину “фатальним промахом”, оскільки молода українська держава “ледви збудована, дістала до своїх давніх ворогів, Татар і Польщі, ще третього – Московщину, «собірательку руських земель»”⁹⁷. Наслідком став той факт, що молоду українську гетьманську державу почали розхитувати з усіх сторін московські впливи, використовуючи дуже спритно всі слабкі сторони молодого державного організму⁹⁸.

Така політика Москви була дошкульною, оскільки всіляко заважала розбудові нової держави, яка, за визначенням вченого, не була “собі якась хвилева організація. Се була могутня Гетьманська держава. Основу під неї клала козацька організація, яку Хмельницький переніс із тісних рамиць Запоріжжя на широку Україну. Нині, в XX столітті, дивує нас велика доцільність сполуки військової власті з адміністрацією, яку перевів Хмельницький”⁹⁹. На думку вченого, для самодержавної Москви демократичний устрій Гетьманської держави був чимось незрозумілим і ворожим, і вона використала неспроможність спадкоємців Хмельницького, проводячи розкладову політику в Україні. “Московська політика, – пише історик, – цькувала козацьку старшину проти гетьмана, козацьку чернь – проти старшини, запорожців – проти городових козаків, селян – проти козацтва, купувала значних людей грішми чи земельними наділами і в сій війні всіх проти всіх йшла простою дорогою до поневолення України... Тим способом вспіла Росія Українську державу, засновану Хмельницьким, за нецілих півтора століття цілком знівечити”¹⁰⁰. Проте цим сплюндруванням московська політика в Україні не обмежилася. Помітивши, що українці за мовою, культурою, звичаями цілком відмінні від росіян, Москва почала планомірний наступ на українські землі з політикою уніфікації та денационалізації українців.

⁹⁴ *Його ж.* Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін, 1923. – С. 45.

⁹⁵ Там само. – С. 46.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само. – С. 47–48.

⁹⁹ *Його ж.* Чому ми хочемо самостійної України. – С. 63.

¹⁰⁰ Там само. – С. 63–64.

“Московський уряд, – зазначає академік, – знайшов собі в цій справі (уніфікації. – *В. П.*) дуже добру дорогу. Він покликував українських учених в Московщину, де вони дуже причинилися до розвитку тамошньої культури, з другої сторони, він виступив з залізною консеквенцією проти всяких окремішностей на Україні: в мові, церкві, звичаях і т. д.”¹⁰¹. Русифікаторська політика російського уряду мала для України катастрофічні наслідки, оскільки величезна більшість української еліти стала росіянами, зайнявши посади в Московській державі і служачи тепер всіляко імперії, а не своїй батьківщині.

Інше міркування, яким керується Рудницький щодо Росії, це та обставина, що вона вже понад 250 років належить до типу т. зв. мозаїчних держав, які мусять всіляко боротися з центрифугальними устремліннями підвладних їм народів. Росія, на його переконання, ніколи не зможе навіть після трьох революцій відбудуватись як одноцільна національна держава, оскільки “мозаїкові держави, що обіймають кілька народів, не є здатні до життя. Не соціальна революція сама по собі є перешкодою відбудовування давньої імперії, але центрифугальні змагання колись поневолених національностей”¹⁰². Вчений передбачає подальший перманентний розвал Російської імперії, який вона може затягнути, якщо захоче відбудуватися на федеративних основах. “Отже, є ще можливість, що по відбудуванні федеративної російської держави чужі народи ще роки і десятиліття працюватимуть над розвитком своєї національної культури й не будуть поки що думати про повне відізвання від Росії. Однак швидше чи пізніше муситимуть центрифугальні сили, тоді вже ідейно і матеріально скріплені, віджити наново й довести до доконечного розпаду російської світової держави”¹⁰³.

З огляду на те, що вся територія Галичини і Наддніпрянщини складає етнічно-національну територію України, яка належить до Східної Європи, С. Рудницький обґрунтовує свою концепцію Балтійсько-Чорноморської федерації, до складу якої ввійшли б Фінляндія, Естонія, Латвія, Білорусь та Україна¹⁰⁴. Він обґрунтовує цю думку з політико-географічної точки зору, оскільки, по-перше, всі ці території належать до єдиного географічного регіону – Східної Європи; по-друге, всі ці окраїни колишньої Російської імперії мають спільну мету – досягнення незалежності¹⁰⁵.

З огляду на ті ж географічно-політичні підстави Рудницький виключає з майбутньої федерації Росію. В цілому він вважає росіян центральним народом Східної Європи, проте відзначає, що північні та східні орієнтальні впливи спричинили той факт, що московська держава і московська суспільність уже в XVII ст. настільки відрізнялися від української державності і народу, що будь-які позитивні впливи були виключені. “В Московщині, – пише вчений, – панувала деспотична форма влади, загальне невільництво всіх підданих без виїмки, культура була більше азіатська, як європейська, і

¹⁰¹ Там само. – С. 64–65.

¹⁰² *Його ж.* Українська справа... – С. 100–101.

¹⁰³ Там само. – С. 103–104.

¹⁰⁴ Там само. – С. 137.

¹⁰⁵ Там само. – С. 138.

Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці...

відгороджувалася вперто від усяких європейських впливів”¹⁰⁶. Це повністю суперечило по своїй суті виборності гетьманів, культурі, яка була побудована на європейських основах, що характеризувало українську державність XVII ст.

Хоча російська наука і література посідають одне з найбільш визначних місць у світовій та європейській культурі, політична культура росіян, побудована на північних та східних впливах, характеризується, за Рудницьким, “грубістю, брутальністю, необузданістю, безоглядністю, навіть варварством і видатно хилиться до екстремів. На позір вона хилиться і до автократії, і до охлократії. Та в дійсності ці два екстремі є в російській умовій культурі на диво змішані із собою в одну саламаху... Результатом такого обличчя умової російської культури в суспільно-політичних справах була й є суспільна і політична олігархія”¹⁰⁷. Ця олігархія являла собою до революції панування жменьки аристократів і капіталістів на чолі з царем, а після революції 1917 р. – жменьки комуністичних можновладців¹⁰⁸.

Рудницький вважав, що будь-яка майбутня форма влади в Росії матиме таку ж саму олігархічну основу і при утворенні федерації справлятиме згубний вплив на протонародну політичну культуру українського народу з її гуманними, товарицькими формами. Цей згубний вплив посилюватиметься, оскільки українській інтелігенції властиві такі риси, як брак загальної освіти та поверховість, тому опорою майбутньої держави буде селянство, яке “панської” культури Росії не сприйматиме аж ніяк¹⁰⁹. Ця дихотомія посилюється ще тією обставиною, що “ціла українська інтелігенція це, культурно беручи (з малими виїмками) Москалі чи Поляки, тільки що ці Москалі і Поляки говорять по-українськи і називають себе Українцями”¹¹⁰.

Загалом же вчений був переконаний, що російський народ за своїми політико-географічними ознаками, так само як і російська культура, яка виросла не з простого народу, а з вищих його шарів, і якщо і буде демократизуватись, то для свого ж народу, а не для українського, об’єктивно не може на етапі постання української національної держави стати суб’єктом майбутньої Чорноморсько-Балтійської федерації¹¹¹.

Вважаючи територію і расу головними ознаками кожного народу, вчений застосовує до аналізу російського народу також расовий антропологічний підхід. Він переконаний, що з точки зору расової чистоти і збереження здорової національної основи, українцям протипоказані шлюби з росіянами та іншими расово “меншевартісними” народами. Він відзначає, що на Великій Україні “щодруге інтелігентське подружжя мішане: то з Москалями, то з жидами, то з греками і т. і. ... Серед нашої інтелігенції асиміляційна сила просто ніяка, й комбінації з чужими народами доводять тільки до розплodжування надійних кандидатів на всяких «інтернаціоналістів», коли

¹⁰⁶ Там само. – С. 48.

¹⁰⁷ *Його ж.* До основ українського націоналізму. – Відень; Прага, 1923. – С. 143.

¹⁰⁸ Там само. – С. 144.

¹⁰⁹ Там само. – С. 144, 145.

¹¹⁰ Там само. – С. 135.

¹¹¹ *Його ж.* Українська справа... – С. 48–50.

не приносять (це, на жаль, дуже часто) найлютіших ворогів усього, що українське”¹¹².

Завершує вчений свій аналіз феномену Росії та можливості спільних українсько-російських відносин глибокою переконаністю про неможливість для України мати будь-які надії на встановлення орієнтаційних прерогатив щодо Москви. У майбутньому будівництві української національної держави, визначеної в її етнічних кордонах, на Росію орієнтуватись і сподіватись не можна, на його переконання, аж ніяк, внаслідок трьох застережень.

По-перше, користь від таких відносин матиме в односторонньому порядку лише Росія, бо панування над Україною “дає російській світовій державі безпосереднє сусідство з Середньою Європою... Тому-то не підлягає ніякому сумніву, що знова відбудована російська імперія, опершись знову на посідання Україною, мусить добути переважаючий вплив на цілому південному сході Середньої Європи й на цілому балканському півострові... Ще важніші для світової політики є користі, котрі має посідання України для Росії, з огляду на її становище, як середземноморська і загалом морська могутність”¹¹³.

По-друге, це докорінно відмінні першочергові цілі і мета, які ставлять обидва народи у своєму майбутньому. Тут вчений зазначає, що “москалі бажають удержати велич своєї держави, що гнобить сотню підчинених їй народів, а мріють про розширення її на всі слов'янські народи. Українці бажають собі лиш української національної держави в етнографічних границях”¹¹⁴.

І, нарешті, по-третє, від росіян і російської держави, які пізнали і дуже швидко оцінили всю небезпеку національної України для існування самої Росії як мозаїчної держави, можна чекати, на думку академіка, лише одного – русифікаційної політики та намагання перетворити український народ у некультурну та малоосвічену масу. “Москалі пізнали, – завершує вчений свій аналіз, – й оцінили дуже швидко, з одного боку, безмірну вартість української землі, з другого боку, велику небезпечність українського народу для Московщини. Тому вони цілими століттями консеквентно працювали над тим, щоб перемінити український народ у некультурну етнографічну масу й потім зрусифікувати”¹¹⁵.

Ольгерд Бочковський у своєму баченні Росії та росіян висловлює припущення, що Росію як державу – націю слід трактувати з урахуванням того факту, що її етногенез (старша фаза народотворення, коли народ постає і твориться), та націєгенез (коротша фаза, коли народ шляхом масового усвідомлення перетворюється у новітню націю) відрізнялись від етногенезу та націєгенезу інших європейських народів. Це пояснювалось тією обставиною, що, за Бочковським, існує історично обумовлений напрям поширення європейського націєгенезу з Заходу на Схід. Чим далі на Схід, цей націєгенез все більше відставав та запізнювався. Оскільки Росія – найбільш східна країна,

¹¹² *Його ж.* До основ українського націоналізму. – С. 75, 76.

¹¹³ *Його ж.* Українська справа... – С. 144, 146, 147.

¹¹⁴ *Його ж.* Чому ми хочемо самостійної України. – С. 70.

¹¹⁵ *Його ж.* Українська справа... – С. 112.

що обіймає свою територією і Східну Європу, її націєгенез був найбільш гальмівним. “Поширення політичної свободи, – резюмує цю свою гіпотезу вчений, – демократії, конституціоналізму, парламентаризму з Заходу на Схід проходило з наявним запізненням. Європа свою «весну народів» пережила в 1848 р., коли у Росії перша Революція, що була водночас маніфестацією національно-визвольних змагань її поневолених народів, вибухла щойно в 1905 році”¹¹⁶.

Відзначаючи, що царська Росія як “лабораторія національних рухів”, за виразом Бочковського, є цікавим джерелом для націології (цим терміном Бочковський означає науку про націю. – *В. П.*), науковець разом з тим зазначає, що для самих російських вчених феномен Росії був непізнаний з точки зору аналізу національного питання до епохи настання перших російських революцій на початку ХХ ст. Ці російські теоретики “реальну політичну вагу національної проблеми для імперії царів почали розуміти щойно після першої революції (1905–1906), а небезпеку її відчули аж після жовтневої революції (1917), коли Російська імперія, цей «велетень на глиняних ногах» фактично вже завалився”¹¹⁷. Та й то, як відзначає Бочковський, теоретиками московського соціалізму і революціонізму право народів на самовизначення “визнавалося здебільшого теоретично і під примусом невмолимої дійсності. Московський революційний табір був вірним традиційному російському централізму, заініційованому ще декабристами”¹¹⁸. Та й сам крах держави Романових відбувся істотним чином завдяки тому факту, що Російська імперія “з національного боку також уявляла з себе дуже своєрідний «етнографічний музей» живих народів різноманітного походження, культур, мов”¹¹⁹.

О. Бочковський визнає, що в національному плані українці, як поневолений народ, були поділені в новітній період між двома державами, оскільки перебували під владою не лише Росії, але й Австро-Угорщини, що також визначало своєрідність українського етногенезу, який нагадував внаслідок цих обставин етногенез каталонців, басків та курдів, також поділених між двома або кількома державами¹²⁰. Разом з тим, на думку вченого, становище українців в Австрії було кращим, ніж у царській Росії, оскільки “царська Росія не визнавала самостійності української мови, як і монархічна Іспанія – каталонської, Франція – провансальської, завдяки чому в цих державах штучно збільшувалась кількість панівного народу”¹²¹. Називаючи таку політику Росії винародовлюючою, вчений зазначає, що, попри це, така брутальна передвоєнна політика не досягла успіху. Вона, на його переконання, була “не в силі зломити спротив молодих національних рухів серед поневолених народів”¹²².

¹¹⁶ Бочковський О. Народження нації. – Львів, 1939. – С. 10, 11.

¹¹⁷ Його ж. Вступ до націології: Курс лекцій. – Регенсбург; Франкфурт, 1947. – С. 21.

¹¹⁸ Там само. – С. 19.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Бочковський О. Життя нації. – Львів, 1939. – С. 21.

¹²¹ Його ж. Наука про націю та її життя. – Нью-Йорк, 1958. – С. 58; його ж. Вступ до націології. – С. 187.

¹²² Його ж. Наука про націю та її життя. – С. 60.

Відзначаючи, що більшовизм керується політичною ідеологією, яка є класовою, але аж ніяк не національною, вчений підкреслює, що національне питання більшовизм трактує і вирішує в класовому аспекті, що служить лише цілям та інтересам централізаційної політики Москви. Більшовизм у своїй політиці, за Бочковським, лише назовні націоналізується, але насправді “відновив давніше проскрибоване слово «батьківщина», плекає культ московського патріотизму, підкреслює національний момент у своїй державній історії й навіть відповідно до цього корегує світські шкільні підручники історії, усуваючи з них усе, що принижувало б авторитет московського народу... В дійсності, як констатують знавці СРСР, ця «рівність» радянських окраїн та «іногородців» дедалі все більше стає ілюзорною, бо програмовий централізм державної політики СРСР фактично зводить нанівець навіть культурно-національну їх автономію, висуваючи скрізь контроль і перевагу Москви”¹²³.

Аналогічно негативно оцінює науковець і російську еміграцію, відзначаючи, що вона в національному питанні залишилась на старих довоєнних позиціях. Фактично вся ця еміграція, як підкреслює Ольгерд Бочковський, “опинилася впродовж останніх кількох років у реставраційному таборі, ідеалом якого є відбудування єдиної та неподільної Росії. Теоретично вона (російська еміграція. – В. П.) не виявляє великого зацікавлення до національної проблеми”¹²⁴.

Розглядаючи історичну долю України під російським пануванням, вчений проводить паралель з іспанською провінцією Каталонією, яка до 1716 р. мала крайову та національну автономію і з того часу, ставши провінцією, ніколи не припиняла боротьбу за незалежність, прямуючи до здійснення своєї заповітної мети – Піренейської вільної спілки народів з Португалією включно. Які ж аналогії вбачає учений між російсько-українськими та іспансько-каталонськими взаєминами? Тут він проводить чотири основні паралелі: 1) у державному і політичному відношеннях Каталонія та Україна випередили свої метрополії: Москва стала політичним осередком Сходу Європи набагато пізніше Києва; Мадрид став політичним центром Піренейського півострова після Барселони; 2) в обох випадках – приєднання України до Росії (1654) і династичне об’єднання Іспанії з Каталонією (1470) – були добровільними актами з боку тих, хто згодом був засуджений на політичне закріпачення, причому методи національного закріпачення в обох випадках були цілком однакові – державно-унітарні та централістичні; 3) відповідь з боку поневолених народів теж аналогічна: збройні повстання і пошуки політичної підтримки за кордоном; 4) причини національних антагонізмів в обох випадках також досить схожі. Це конфлікт народів, які в політичному і соціальному планах належать до різних типів: автократизм, централізм, гегемонія, з одного боку (Москва, Мадрид), і демократія, децентралізація – з другого (Київ, Барселона)¹²⁵. Автор зазначає, що Каталонія та Україна як

¹²³ *Його ж.* Вступ до націології. – С. 182, 183.

¹²⁴ Там само. – С. 61.

¹²⁵ *Його ж.* Каталонія і Україна // Студентський вісник. – Прага, 1931. – Ч. 5–7. – С. 12–14.

Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці...

країни з давніми традиціями, потенційними можливостями для швидкого відродження завжди будуть передумовою політичної стабілізації в Європі, в той час як Росія – навпаки, буде деструктивним чинником для будь-якої стабілізації, заміщеної на національному питанні та праві націй на самовизначення. Росію, як і інші нації-держави (Англія, Франція, Іспанія), завжди характеризуватиме механічний, а не органічний чинник творення нації, який, за Бочковським, виявляє себе з огляду на формування цих націй державою, а не навпаки, як це мало би бути згідно з висунутою ним теорією націєгенезису, що розвивається органічним чином.

Висновки

1. Простежуючи відмінності, які склалися у баченні Росії і росіян представниками трьох різних напрямів української політичної думки, слід відзначити, що це бачення вибудовувався ними з залученням досить відмінних історичних сюжетів спільних сторінок історії обох народів. Так, учені народницького напрямку, будучи апологетами соціального підходу та розкриваючи у своїх працях історичні зв'язки, які склалися між українцями і росіянами протягом історії, водночас зазначали, що Росія була в українсько-російських стосунках стороною активною і навіть агресивною. З'єднавшись з централістичною та бюрократичною Московською державою, Україна змушена була поводити оборонну боротьбу з домаганнями московської централізації, з прагненням московського уряду обмежити автономні права України. Ліквідація гетьманщини в кінці XVIII ст. як наслідок політики російського уряду створила передумови для примусової русифікації українського життя. Політику Радянської Росії в Україні народники трактували як таку, що фактично продовжила стару царську політику.

Представники гетьмансько-консервативного напрямку оцінювали історичні події в контексті участі української еліти або шляхти у процесі становлення української держави. Вони трактували Переяславську угоду 1654 р. не як акт возз'єднання, а як міжнародний союз з Москвою проти Польщі і татар, забезпечений формою протекторату, укладеного гетьманським урядом в ім'я українських державних інтересів. Аналізуючи зміст Переяславської угоди, консерватори доходили висновку, що політичні цілі обох сторін, які її уклали, були абсолютно різними і навіть спочатку для кожної зі сторін малозрозумілими, що й призвело незабаром до розриву стосунків з Москвою після того, як між Росією та Польщею у вересні 1656 р. було підписано мирний договір у Вільні. На думку галицьких консерваторів, російські володарі в епоху середньовіччя використали церковно-релігійну традицію Києва задля скріплення своєї влади, а російський більшовизм в усій своїй політиці прагнув до русифікації українців і поневолення тим самим української еліти зокрема і етносу взагалі.

Простежуючи, як і народники, історичні зв'язки, які склалися між українцями та росіянами, репрезентанти національно-державницького напрямку, будучи прихильниками побудови української національної держави в її етнічних кордонах на засадах націоналізму, підкреслювали, що ці зв'язки носили для України лише деструктивний характер. Саме Москва, на їхнє переконання, підірвала і зруйнувала в епоху середньовіччя вагу і могутність

Київської держави. Націонал-демократи вважали, що договір Хмельницького з Москвою був фатальним прорахунком, а його наслідки не були б такими катастрофічними для України, якби не виділення вищих станів козацтва у привілейований прошарок, що понад усе прагнув зберегти та закріпити свої привілеї. Політика російського уряду мала для України, на переконання націоналістів, катастрофічні наслідки, оскільки, з одного боку, Росія ніколи не визнавала самостійності української мови та окремішності її нації, а з другого боку, величезна більшість української еліти перетворилася на росіян, зайнявши посади в Московській державі і слугуючи імперії, а не своїй батьківщині.

2. Відмінність між загальними доктринами в українській політичній думці визначала і відмінне ставлення прихильників цих доктрин до Росії та росіян. Так, народники витоки формування українського народу як окремої етнографічно-культурної одиниці пов'язували з підтриманням безпосередніх відносин України з Росією, з запозиченням російським народом зразків для своєї культури у українців. Вони стверджували, що всю російську культуру XVII–XVIII ст. слід пов'язати із західними впливами, головним чином українськими. Народники констатують у російського народу низку недоліків соціального характеру, перед якими відступають на задній план позитивні ознаки індивідуального характеру російського народу.

Консерватори вважали, що Росії, насамперед, органічно притаманна охлократія – суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів в одній верстві, яка необмежено панує над даним громадянством. Автократія і деспотизм є в Росії, на переконання консерваторів, перманентними. У ставленні консерваторів до Росії також присутнє ототожнення російської імперської автократії та російського більшовизму. На думку галицьких консерваторів, факт потраплення Галичини до Польщі після катастрофи 1917–1920 рр. був щасливою випадковістю, оскільки саме там змогла отримати продовження традиція українського гетьманського монархізму, закладена ще у 1918 р.

Ставлення націонал-демократів до Росії було вкрай негативним. Росія, на їхнє переконання – це пряме породження Візантійської імперії; вона перейняла у своєї попередниці практично все – від так званої симфонії (симбіозу патріарха та імператора), церемоніалу двору до основ організації державного апарату та способів ведення внутрішньої та зовнішньої політики. Саме Росія зрусифікувала українську вищу і середню аристократію, знівечила та знищила державу, засновану Хмельницьким, і проводила планомірну і свідому політику денационалізації та русифікації на українських землях. Побудова української національної держави в етнічних кордонах є небезпечним для існування самої Росії як мозаїчної держави.

3. В українській політичній думці ідея орієнтації на Росію як панацея для постання окремої української держави існувала лише для деяких народників та консерваторів. Народники, так само як і Липинський та його послідовники, не виключали можливості союзу з Росією. Натомість галицькі консерватори орієнтувались лише на Захід. У баченні народників та наддніпрянських консерваторів Росія подається менш негативно в міру збільшення

Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці...

відстані між ними як окремими державами. Народники висловлювали переконання в тім, що питання українсько-російських взаємин найкраще вирішиться при такій умові, коли обидві республіки вступлять до федерації європейських народів як рівноправні члени і як два рівні союзи, об'єднані у вищій організації. Липинський та його однодумці вважали, що справжня сила і добробут української держави полягає у її зв'язку з Росією та Білоруссю як об'єднанні трьох незалежних та рівних держав, де Україна має вести перед.

Консерватори, висуваючи у справі побудови гетьманської держави вимогу орієнтації насамперед на власні сили, наполягали на синтезі здобутків Сходу і Заходу. Вони обстоювали ідею побудови гетьманської династичної держави за зразком англійської парламентарної монархії. Окрім кандидатури гетьмана з представників місцевої еліти та інших кандидатур вони вважали за можливе бачити на українському престолі і представника російських Романових.

Націонал-демократи у своєму прагненні побудови національної української держави в її етнічних кордонах орієнтувалися не на Росію, а на Захід, оскільки Німеччина для України стала в середині ХХ ст. синонімом Заходу, а Москва – синонімом Сходу. Орієнтація на Росію була, на їхнє переконання, деструктивним і небажаним фактором для майбутнього України. Московська держава і московська суспільність уже в ХVІІ ст. настільки відрізнялися від української державності і народу, що будь-які позитивні впливи були виключені. Неможливість для України мати будь-які надії на встановлення орієнтаційних перспектив щодо Москви пояснювалась націоналістами зиском від таких відносин лише для Росії. Вони рішуче відкидали будь-який союз з Москвою, висловлювали переконання, що ніхто не може надати Україні стопроцентну гарантію від можливої експансії Москви.

Володимир Потульницький (Київ). **Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці міжвоєнної доби (1918–1939)**

На основі архівних джерел та літератури автор відтворює в історичній ретроспективі бачення проблеми українсько-російських взаємин, яке склалося у провідних українських науковців, що належали протягом міжвоєнної доби до трьох різних напрямів української політичної думки: народництва, консерватизму та націоналізму. Застосовуючи власну, апробовану в низці попередніх досліджень методологію, автор порівнює погляди представників відмінних напрямів на три основні питання: 1) спільні та відмінні сторінки історії обох народів та їхнє значення для можливості співіснування; 2) ставлення до Росії в контексті концептуальних доктрин української політичної думки; 3) існування в українській політичній думці ідеї орієнтації на Росію.

Ключові слова: українсько-російське співіснування, українська політична думка, народництво, консерватизм, націоналізм.

Volodymyr Potulnytsky (Kyiv). **An Issue of Co-Existence between Ukraine and Russia as It is Presented in the Ukrainian Political Thought during the Interwar Period (1918–1939)**

The article gives, firstly, an insight into three main different national narratives in Ukrainian political thought during the interwar period and summarizes the most important works on the question of the differences between quite distinct historical storylines of

shared pages in the history of both nations. The author, then, focuses on the issue of the differences between general theoretical doctrines in Ukrainian historical thought defined by their divergent attitudes to Russia and the Russians people. The analysis presented above, lastly, provides a basis for a fuller understanding of the peculiarities of the role and place of Russia in the framework of the appearance of Ukraine within a contested European arena. In that regard, Ukrainian historians of the populist and national-statist directions followed the general pattern of East-European historical writings which generally adopted the national paradigm. They believed that Ukraine could have taken the initiative in separating Ukrainian national building from Russia. The representatives of conservative direction supported the idea of building a dynastic hetmanate state based on the British parliamentary monarchy model. However, conservatives found it possible that not only a hetman (who represented the local elite) could be considered as a candidate, for the monarchy but a representative of the Russian dynasty of the Romanovs could also be considered.

Keywords: mutual co-existence, Ukrainian political thought, populism, conservatism, nationalism.

Таїсія СИДОРЧУК (*Kuiv*)

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ ТА ОМЕЛЯН ПРИЦАК: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ ТА СПІВПРАЦІ

Павло Скоропадський та Омелян Прицак – дві непересічні особистості в історії України ХХ ст., енергія та неординарність яких впливали на вектор розвитку навколишнього середовища та змінювали усталений устрій життя. Вони обидва завдяки не лише історико-політичним обставинам, але й притаманним їм рисам характеру зайняли провідні позиції у своїх сферах діяльності та стали визначними фігурами у вітчизняній історії.

П. Скоропадський (1871–1945) – військовий та політичний діяч, походив з козацько-старшинського роду Скоропадських, належав до вищої аристократії Росії, отримав типову для свого стану освіту в елітному військовому закладі – Пажеському корпусі, генерал з бойовим досвідом учасника японсько-російської та Першої світової війни. У 1918 р. П. Скоропадський був проголошений гетьманом України, ставши на чолі Української Держави, яка була визнана 11-ма державами світу. З 1919 по 1945 рр. він очолював гетьманський рух і, попри перебування в еміграції, підтримував та налагоджував дипломатичні стосунки з німецькими, фінськими, японськими, англійськими, угорськими політичними та військовими діячами. Гетьман загинув від поранень наприкінці війни під час переїзду з Берліна до Баварії.

О. Прицак (1919–2006) – видатний вчений-енциклопедист, організатор вітчизняної та світової науки, народився на Львівщині в сім'ї залізничника, бійця Української Галицької Армії, котрий загинув у польському полоні через кілька місяців після народження сина. Під час навчання в Тернопільській гімназії Омелян виявив неординарні здібності та велику зацікавленість до історії та східних мов. О. Прицак навчався у визначних представників польської, української та німецької філологічної, історичної та сходознавчої наукових шкіл у Львівському, Берлінському і Геттінгенському університетах. Понад 40 років працював професором Гамбурзького, Вашингтонського (Сіетл), Гарвардського університетів та Національного університету імені Тараса Шевченка. О. Прицак – ініціатор, засновник та керівник низки міжнародних наукових інституцій, засновник та багатолітній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету, почесний доктор всесвітньо відомих університетів, член багатьох міжнародних академічних асоціацій. У 1990-х рр. відродив українське сходознавство, заснувавши та очолюючи Інститут сходознавства НАН України. О. Прицак є одним з найвидатніших

тюркологів другої половини ХХ ст., він зробив значний внесок у дослідження історії та культури степових народів, цивілізацій та державних утворень Євразії. Вчений здійснив фундаментальні дослідження середньовічної історії України, базуючись на давньоскандинавських та східних джерелах.

Отже, П. Скоропадський та О. Пріцак належали до різних поколінь, соціальних верств, мали різний професійний фах, були громадянами різних держав. При цьому драматичне ХХ ст. однаково нещадно принесло їм втрати і випробування, проте ні одного, ні другого не зламало. За яких обставин вони познайомилися, що єднало їх, таких різних і неподібних, що стало результатом їхньої співпраці і над якими майбутніми планами вони міркували? Відповіді на ці запитання у пропонованій читачам статті базуються насамперед на архівних документах, що зберігаються в державних архівних установах України і родинному архіві Олени та Людвіга Отт-Скоропадських¹ у Швейцарії.

Історія знайомства та взаємостосунків П. Скоропадського та О. Пріцака починається навесні 1938 р. На цей час П. Скоропадський вже 20 років перебуває в еміграції після оголошення його поза законом лідерами Директорії і вимушеного виїзду за межі України. Проживши декілька років у Швейцарії, він разом з родиною у 1921 р. переїздить до Німеччини й оселяється у придбаному будинку у передмісті Берліна – Ванзее. Наприкінці 1919 р. П. Скоропадський прийняв пропозицію ініціаторів і засновників монархічної організації “Український союз хліборобів-державників” (далі: УСХД), зокрема В’ячеслава Липинського (1882–1931), Дмитра Дорошенка (1882–1951), Сергія Шемета (1875–1957), очолити українські консервативні сили за кордоном “на основі своїх законних гетьманських прав для рятування погібаючої ідеї української державності”². Протягом 1920-х рр. українські консервативно-державницькі сили за кордоном організаційно зміцнюються, і поступово в українській політичній еміграції формується монархічний або гетьманський рух на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Центром гетьманського руху стала Німеччина, де окрім П. Скоропадського перебувала більшість членів Ради присяжних та Головної управи УСХД, яка з 1929 р. видавала тут свій бюлетень. У Берліні у 1926 р. було засновано Український науковий інститут “Українським товариством допомоги біженцям”, яке очолювала на той час дружина гетьмана П. Скоропадського – Олександра Скоропадська (1878–

¹ Олена Павлівна Отт-Скоропадська (1919–2014) – донька П. Скоропадського, у 1975 р. після смерті сестри Єлизавети перебрала на себе керівництво гетьманським рухом. Авторка книги спогадів “Остання з роду Скоропадських” (Львів, 2004. – 472 + ХХ с.). З 1992 р. на запрошення Президії НАН України щороку приїздила в Україну, беручи участь в організації та проведенні наукових конференцій та урочистих заходів, присвячених Українській Державі 1918 р., гетьману П. Скоропадському та українській консервативно-державницькій ідеології. У 2003 р. передала історичні портрети та меморіальні речі родини Скоропадських до Музею гетьманства у Києві, а також родинну ікону Святої Покрови до церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Києві. Людвіг Отт (1915–2015) – чоловік Олени Отт-Скоропадської, директор найбільшого швейцарського видавництва “Tages-Anzeiger” у 1950-х – 1970-х рр.

² Центральний державний архів вищих органів влади і управління. – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 240. – Арк. 5 (Комунікат Центральної Управи Об’єднаних Українських Хліборобських Організацій. – Берлін, 1925).

1952). У міжвоєнну добу гетьманський рух, попри внутрішні конфлікти, розвивався і знаходив своїх нових прихильників у різних країнах Європи, зокрема в Чехо-Словаччині, Франції, Великобританії, Польщі, Румунії, Туреччині, де діяли гетьманські організації та виходили у світ наукові й публіцистичні видання й часописи. З середини 1920-х рр. консервативно-монархічні ідеї отримали значне поширення серед української спільноти у Сполучених Штатах Америки, Канаді та Аргентині, результатом чого стали створення низки гетьманських організацій, активізація їхніх парамілітарних структур та акцій, а також постання пресових органів і видавництв.

З часом український консервативний рух поширив свої впливи також на українські етнічні землі, зокрема на Східну Галичину та Волинь, що перебували під владою Польщі. В цьому процесі провідне місце займала Східна Галичина, де діяли гетьманські осередки і працювали відомі гетьманські діячі. Поширення консервативно-гетьманської ідеології на східногалицьких землях було спричинено, зокрема, провідною роллю в тутешньому українському суспільстві греко-католицької церкви – традиційного носія консервативної ідеології. На відміну від українських націоналістів та республіканців, гетьманці проголошували у своїх організаційних документах і виданнях та демонстрували на практиці визнання авторитету церкви у суспільстві й надавали великого значення релігії в державотворчих процесах, що в свою чергу впливало на зацікавлення та симпатії до гетьманського руху самого духовенства, частини представників вільних професій та молоді. Про цей вплив свідчать слова з листа українського студента-богослова з Риму, написаного у 1928 р.: “Ми всі тут в Римі (за винятком кількох хиба Американців – слабо освідомлених національно) як члени української Нації є з передсвідчення завзятими гетьманцями. А «Листи» Вячеслава Липинського то таки один одному з рук вириває, щоб самому скоріш прочитати. А сказати щось жартом проти Гетьмана – сохрани Господи... І то не лише Галичани (питомці чи Василяни), але й з Підкарпаття і з Югославії. Так одна лише монархія з неволі нас вирве, оперта очевидно на християнстві, а радше на католицькому світогляді”³. Гетьманський центр та П. Скоропадський особисто й через членів УСХД перебували в постійному контакті з греко-католицькими владиками – митрополитом Андреем Шептицьким (1865–1944) та станіславським єпископом Григорієм Хомишиним (1867–1945).

У Львові у 1928–1939 рр. під протекцією єпископа Г. Хомишина виходила українська католицька газета “Нова зоря”, головним редактором якої був громадсько-політичний діяч, журналіст, письменник Осип Назарук (1883–1940). Пройшовши складну еволюцію від радикалізму до консерватизму під безпосереднім впливом В. Липинського, О. Назарук відіграв вирішальну роль в організації гетьманського руху у США та Канаді у другій половині 1920-х рр.⁴. За редакторства О. Назарука на сторінках “Нової зорі”

³ Центральний державний історичний архів, м. Львів (далі – ЦДАЛ). – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 1 (лист Ізидора Луби до Осипа Назарука від 29 січня 1928 р.).

⁴ *Лисяк-Рудницький І.* Назарук і Липинський. Історія їхньої дружби та конфлікту // В’ячеслав Липинський. Архів. – Філадельфія, Пенсильванія, 1976. – Т. 7: Листи Осипа Назарука до В’ячеслава Липинського. – С. XV–XCVII.

протягом десяти передвоєнних років систематично публікувалися матеріали з гетьманського середовища та консервативного спрямування⁵. У Львові у 1932–1935 рр. виходив гетьманський часопис “Хліборобський шлях”, редакторами та видавцями якого були член УСХД, історик Теофіл Коструба (1907–1943), а також стипендіати Українського наукового інституту в Берліні – журналіст Іван Гладилевич (1901–1945) та історик Ігор Лоський (1900–1936). Часопис популяризував погляди В. Липинського, публікував статті з української історії та державотворення.

У Львові та в інших західноукраїнських містах жили і працювали члени гетьманських організацій або прихильники гетьманського руху. Наприклад, у 1934 р. лише у Львові нараховувалося близько 50-ти гетьманців⁶. Українські монархісти Галичини мали тісні взаємовідносини з гетьманським центром у Берліні та гетьманцями, що мешкали в інших країнах. Зокрема, такі взаємовідносини були між В. Липинським, Д. Дорошенком, з одного боку, та Іваном Кривецьким (1883–1940), Іваном Крип’якевичем (1886–1967), Володимиром Залозецьким (1896–1959), Володимиром Левицьким (Василем Лукичом, 1856–1938), Людвігом Сідлецьким (Савою Крилачем, ?–1944) – з другого, про що свідчить збережене у Центральному державному історичному архіві міста Львова їхнє активне листування⁷. На початку 1930-х рр. в середовищі львівських інтелектуалів обговорювалося питання створення гетьманської організації під назвою “Організація галицької гетьмансько-монархічної інтелігенції”, проект статуту якої зберігається серед листування В. Залозецького та І. Кривецького⁸.

У 1938 р. львівські гетьманці видали збірник спогадів та статей, присвячених 20-й річниці Української Держави 1918 р. під назвою “За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави”. У вступному слові редактори та автори збірника визначили ціль видання: “Отся збірка споминів і статей про гетьманський період української державности, про гетьманський рух і проблему Української Трудової Монархії, має на меті допомогти українському Читачеві доброї волі ще раз передумати всі ці справи та виробити собі про них безсторонний погляд”⁹. У збірник увійшли статті та мемуари гетьманців, прихильників гетьманського руху, а також учасників драматичних подій в Україні двадцятилітньої давності. Одним з ініціаторів, редакторів та авторів видання був вищезгаданий редактор “Хліборобського шляху” Т. Коструба, котрий у своїх наукових та публіцистичних працях виступав палким прихильником поглядів В. Липинського та

⁵ Швагуляк М. Українські консерватори і справа українсько-польських взаємин (1921–1939 рр.) // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 371–384.

⁶ ЦДАЛ. – Ф. 406. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1–5 (протокол засідання редакційних колегій “Нової зорі”, “Правди”, “Хліборобського шляху”, “Українського Бескиду” у Львові від 24 грудня 1934 р.).

⁷ Див.: Там само. – Ф. 309, 357–360, 363, 368, 369, 376, 383, 581.

⁸ ЦДАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 991. – Арк. 90–96 (проект Статуту і Регуляміну Організації галицької гетьмансько-монархічної інтелігенції).

⁹ За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави / Ред. кол. М. Пасічник, М. Карпишин, Т. Коструба. – Львів, 1938. – С. 4.

послідовним пропагандистом української консервативно-монархічної ідеології. Саме Т. Коструба відіграв визначальну роль у залученні О. Пріцака до участі у збірнику як автора однієї зі статей, що, у свою чергу, спричинилося до знайомства останнього з П. Скоропадським.

Після завершення класичної гімназії у Тернополі у 1936 р. О. Пріцак вступив на гуманітарний факультет Львівського університету імені Яна-Казимира, де вивчав східні мови, літературу, історію, археологію, філософію тощо, слухаючи лекції визначних польських вчених. Окрім навчання в університеті О. Пріцак здобував освіту та перший науково-дослідницький досвід з українських дисциплін у Науковому товаристві імені Шевченка. Оскільки в той час у польських університетах українознавчі предмети не викладалися, українські студенти у Львові мали єдину можливість їх вивчати в середовищі НТШ. Так, бажаючи студіювати історію України відвідували Історико-джерелознавчу комісію НТШ, котра на вимогу польської влади могла лише залучати молодь до співпраці, однак при цьому не повинна була служити місцем академічного вишколу дослідників з української історії. Та, попри заборону польською владою, з 1936 р. в рамках діяльності цієї комісії працював науковий семінар на кшталт університетських семінарів, на щотижневих засіданнях котрого виступали і досвідчені науковці – члени НТШ, і початківці, що під опікою старших колег набували знання з методики та методології наукової праці. Ініціатором створення семінару, організатором його роботи, залучення студентів до участі в засіданнях виступив історик, журналіст, редактор, бібліограф, перекладач Т. Коструба, перший із членів НТШ, з котрим О. Пріцак познайомився вже на початку навчання в університеті, восени 1936 р.¹⁰

За словами О. Пріцака, Т. Коструба став для нього тим старшим товаришем, до якого він на основі взаємної довіри та симпатії звертався за консультацією з багатьох “робочих” дослідницьких питань – від користування каталогом великої бібліотеки, написання бібліографічної картки до методики роботи з історіографічними й бібліографічними працями з історії України. Т. Коструба радив молодому дослідникові систематично знайомитися зі всією українською науковою періодикою¹¹. Старший на 12 років від О. Пріцака, Т. Коструба вже мав у науковому середовищі Львова визнання як високопрофесійний історик-медієвіст. Його феноменальні здібності, ерудиція, глибокі знання та працьовитість у сукупності з привітністю і шляхетністю поведінки притягували студіюючу молодь, котра не лише користувалася допомогою старшого колеги в дослідницькій роботі, а й перебувала під його особистісним впливом¹². Т. Коструба посприяв також у налагодженні та поглибленні стосунків між студентом О. Пріцаком та визнаними вченими, членами НТШ І. Крип’якевичем, Я. Пастернаком, І. Кревецьким. В автобіографії, долученій до тексту докторської дисертації, котру О. Пріцак захищав у 1948 р. в

¹⁰ *Пріцак О.* Моя українізація і початок наукової праці // Вісті УВАН. – Нью-Йорк, 2004. – Ч. 3. – С. 131.

¹¹ Там само. – С. 132.

¹² *Домбровський О.* Семінар історії України при НТШ в тридцятих роках // Український історик. – 1973. – № 1–2 (37–38). – С. 122.

університеті Геттінгена (Німеччина), в переліку своїх вчителів поряд з професорами Львівського, Берлінського, Геттінгенського університетів, він називає також імена Т. Коструби, І. Крип'якевича, Я. Пастернака та В. Сімовича, котрі сприяли його формуванню як науковця¹³. Крім порад наукового характеру Т. Коструба, як “ревний католик та завзятий гетьманець”¹⁴, познайомив О. Прицака також з працями В. Липинського¹⁵.

У той час, коли львівські гетьманці готували збірник до 20-ліття Гетьманату, у США та Канаді з довготривалим візитом перебував гетьманич Данило Скоропадський (1904–1957). Мета поїздки члена гетьманського роду, представники якого продовжують політичну діяльність за межами батьківщини, полягала у популяризації української справи на міжнародному рівні та пропаганді української консервативно-монархічної ідеї серед українців за кордоном, зокрема серед однієї з українських громад у зарубіжжі. Перебуваючи у постійному листовому контакті безпосередньо з П. Скоропадським у 1937–1938 рр. у справі підготовки нових статутних документів гетьманського руху з метою його реорганізації, О. Назарук як досвідчений журналіст і пропагандист запропонував гетьману підготувати та опублікувати у пресі генеалогічну розвідку про рід Скоропадських, що був пов’язаний з відомими в українській та європейській історії родами. Цей матеріал мав би, на його думку, посприяти успіху візиту Д. Скоропадського до США та подальшому розвитку гетьманського руху в цілому¹⁶. Після схвалення цієї ідеї П. Скоропадським О. Назарук звернувся в цій справі до Т. Коструби, оскільки останній опублікував свій нарис про Івана Скоропадського ще у 1932 р.¹⁷. Для генеалогічного дослідження роду Скоропадських Т. Коструба порекомендував О. Назарукові кандидатуру О. Прицака. Сам О. Прицак у своєму автобіографічному нарисі про роль Т. Коструби у залученні його до написання статті про рід Скоропадських зазначав: “В р. 1937 Коструба готовив збірник «За велич нації», що мав появитися у 20-ліття держави гетьмана Павла Скоропадського (1918). Мене ще з дитинства цікавила генеалогія, і Коструба просив мене написати розвідку про «Рід Скоропадських»”¹⁸.

У листі до гетьмана О. Назарук пише про О. Прицака так: “Згаданого студента представив мені п. Коструба з великим захопленням щодо його

¹³ Наукова бібліотека Національного університету “Кієво-Могилянська академія” (далі – Наукова бібліотека НАУКМА). – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 163 (*Pritsak O. Karachanidische Studien I–IV. Studien zur Geschichte der Verfassung der Türk-Völker Zentralasien: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Georg-August-Universität zu Göttingen. – Band II*).

¹⁴ *Андрусак М.* Іван Крип'якевич // Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. – Львів, 2001. – С. 575.

¹⁵ *Прицак О.* Моя українізація і початок наукової праці. – С. 132. Див.: *Домбровський О.* Теофіл Коструба – призабутий історик // *Український історик.* – 2004. – № 3/4; 2005. – № 1. – С. 232.

¹⁶ ЦДАЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 154 (лист О. Назарука до П. Скоропадського від 31 січня 1938 р.).

¹⁷ *Коструба Т.* Гетьман Іван Скоропадський (1708–1722). – Львів, 1932. – 32 с.

¹⁸ *Прицак О.* Мій шлях історика // *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – К.; Кембридж, Масс., 1991. – С. 67.

здібностей і гетьманських переконань. А що я знаю п. Кострубу як добро-го гетьманця, отже при всіх його блудах маю до нього довіря під тим огля-дом. Того студента представив він як знавця східних мов, що в оригіналі читає арабські і перські речі та й уже перед тим, заки я отримав відомі мате-ріали, зачав працювати над генеалогією гетьманського роду Скоропадських, щоб помістити її в Альманаху, який тут підготовляється до друку з приводу 20-ліття памятного дня 29 квітня 1918 р.”¹⁹. Для роботи над дослідженням О. Прицак отримав від О. Назарука надіслану йому гетьманом копію пошуково-дослідницької праці про роди Скоропадських і Дурново, а також споріднені з ними роди. Автором вказаної роботи була дружина гетьмана О. Скоропадська (з родини Дурново), яка протягом тривалого часу збирала й опрацьовувала генеалогічні джерельні матеріали в Німеччині, зокрема у Пруській державній бібліотеці²⁰. В наступному листі до П. Скоропадського О. Назарук подає свої особисті враження про дослідника-початківця: “Мо-лодого Прицака я тимчасом пізнав уже особисто і хоч я тільки раз говорив з ним, то думаю, що можу напевно сказати, що се людина не зіпсута, він дуже несміливий і очевидно перейнятий ідеєю української монархічної справи, для якої працює. А що це здібний чоловік, отже можна йому післати всякі інформації та світлини осіб Гетьманського Роду”²¹.

Під час роботи над дослідженням О. Прицак уже безпосередньо листу-вався з П. Скоропадським. В архіві вченого зберігаються 3 листи гетьмана, що стосуються роботи О. Прицака над родоводом Скоропадських, а також декілька вітальних листівок²². П. Скоропадський особисто відповідав на листи молодого дослідника, надаючи різні матеріали та всіляко намагаючись йому допомогти, зокрема в першому листі від 8 квітня 1938 р. він повідомляв О. Прицакові про свою готовність співпрацювати: “Через деякий час я вишлю Вам світлину свою й Гетьманича Данила, а також Гетьмана Івана і Гетьман-ши Насті Скоропадських. Коли захочете щось запитати з приводу цієї буду-чої Вашої праці, прошу звертатися до мене безпосередньо. Завше охоче відповідатиму”²³.

Вже через півмісяця підготовки статті О. Назарук надрукував її скоро-чену версію під назвою “Рід Скоропадських. Його звязки з Руриковичами й Гедеміновичами” в часописі “Нова зоря”²⁴. І хоча газета була розрахована на

¹⁹ ЦДАЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 165 (лист О. Назарука до П. Скоропадського від 25 березня 1938 р.).

²⁰ Там само. – Спр. 31. – Арк. 37 (лист П. Скоропадського до О. Назарука від 28 березня 1938 р.); *Отт-Скоропадська О.* Спогади мого дитинства // *Скоропадський П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 417. Копія вищевказаної генеалогічної розвідки О. Скоропадської, присвяченої родам Скоропадських і Дурново, зберігається в Музеї гетьманства в м. Києві.

²¹ ЦДАЛ. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 205. – Арк. 175 (лист О. Назарука до П. Скоропадського від 4 квітня 1938 р.).

²² Архів О. Прицака разом з його бібліотекою та мистецькою колекцією з 2007 р. зберігається в Науковій бібліотеці НАУКМА

²³ Наукова бібліотека НАУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 778. – Арк. 1 (лист П. Скоропадського до О. Прицака від 8 квітня 1938 р.).

²⁴ *Прицак О.* Рід Скоропадських. Його звязки з Руриковичами й Гедеміновичами // *Нова зоря.* – Львів, 1938. – Ч. 30 (1130). – 24 квітня. – С. 17–18.

масового читача, стаття О. Прицака опублікована з посиланнями на історичні джерела та наукову літературу, що, очевидно, на думку О. Назарука, мало б підсилити роль роду Скоропадських в українській історії у сприйнятті читачів газети. Цей газетний варіант статті разом з великодніми вітаннями О. Прицак надіслав П. Скоропадському з проханнями надіслати йому матеріали щодо початку роду Скоропадських і, зокрема, про Івана Скоропадського. У листі-відповіді гетьман схвально відгукується про статтю, вказує на деякі неточності та подає цікаві відомості щодо деяких представників Скоропадських, зокрема щодо Василя Скоропадського та його листа до дружини напередодні бою з поляками під Дубном, а також про Михайла Скоропадського. П. Скоропадський також повідомляє про велике зібрання родових оригінальних документів, зокрема листів Скоропадських з XVII–XVIII ст., котрі залишилися в його маєтку в Україні. Посилаючись на свого батька, гетьман повідомляв О. Прицакові, що в Бібліотеці Оссолінських у Львові зберігалися портрети Скоропадських та споріднених з ними родів, а також велика кількість нерозібраних документів щодо роду Скоропадських²⁵.

Повний текст статті з урахуванням уточнень П. Скоропадського був надрукований під назвою “Рід Скоропадських (Історико-генеалогічна студія)” у вищезгаданому збірнику “За велич нації” поряд із матеріалами відомих діячів гетьманського руху С. Шемета, Б. Гомзина, О. Назарука, Т. Коструби, В. Кужима, В. Босого, В. Євтимовича, В. Левицького та ін.²⁶. При цьому слід наголосити, що єдина стаття О. Прицака була підготовлена як наукове дослідження, всі інші статті написані у жанрах публіцистики або мемуаристики. У примітці до статті О. Прицак вказує, що в ній подаються нариси про безпосередніх предків П. Скоропадського та найбільш визначних представників роду Скоропадських. Починаючи розповідь про Скоропадських від Федора Скоропадського, учасника бою під Жовтими Водами у 1648 р., О. Прицак зазначає, що відомості про нього та його сина Іллю Скоропадського ґрунтуються на родинній усній традиції й лише з гетьмана Івана Скоропадського та його двох братів – Василя і Павла – починається документальна історія роду. Найбільш розлогі біографічні відомості подані О. Прицаком про гетьмана І. Скоропадського (1646?–1722), бунчукового товариша й генерального підскарбія Михайла Скоропадського (1697–1758), громадського діяча Стародубщини, батька П. Скоропадського Петра Скоропадського (1834–1885) та громадську діячку, фундаторку Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, тітку П. Скоропадського Єлисавету Скоропадську-Милорадович (1832–1890). О. Прицак зібрав, систематизував та опрацював широкий масив джерел та історіографічних праць українських, російських, шведських дослідників XVIII–XIX ст. та своїх сучасників – В. Липинського, Д. Дорошенка, Т. Коструби, І. Борщака, Д. Яворницького, М. Андрусяка, В. Заїкіна. Для статті О. Прицак уклав дві генеалогічні таблиці – роду Скоропадських та панівних європейських й українських династій в роді Скоропадських.

²⁵ Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 778. – Арк. 2–3 (лист П. Скоропадського до О. Прицака від 28 квітня 1938 р.).

²⁶ *Прицак О.* Рід Скоропадських: (Історико-генеалогічна студія) // *За велич нації.* – С. 50–68.

Насамперед для підготовки цих таблиць О. Прицак користувався надісланими П. Скоропадським матеріалами, котрі віднайшла О. Скоропадська у бібліотеках Берліна.

Окрилений своєю першою публікацією у популярному львівському часописі, з яким співпрацювали свого часу Т. Коструба, В. Липинський, С. Томашівський, І. Кревецький та інші відомі науковці, а також у гетьманському збірнику, О. Прицак продовжував далі працювати над темою, повідомляючи П. Скоропадського про свої нові джерельні знахідки щодо волинської та вільнюської гілок роду Скоропадських²⁷. У свою чергу П. Скоропадський, високо цінуючи працю молодого науковця, радив дослідити зв'язки Скоропадських із такими родами, як Тарновські та Чарторийські²⁸.

Можна припустити, що, розшукуючи джерела у львівських фондах та готуючи статтю, О. Прицак отримував поради та допомогу з боку своїх учителів – І. Крип'якевича, Т. Коструби та І. Кревецького, оскільки в цей час він паралельно працював над “Мазепинською бібліографією” в рамках роботи історико-джерелознавчої комісії НТШ²⁹. Стаття “Рід Скоропадських...” разом із паралельно підготовленою та опублікованою в тому ж 1938 р. статтею “Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська”³⁰ були для молодого О. Прицака його першими дослідницькими візитівками у процесі знайомства й налагодження контактів з українськими науковцями передвоєнного часу. Стаття “Рід Скоропадських...” з двома генеалогічними таблицями та зі світлиною скульптурного погруддя П. Скоропадського роботи гетьманівни Єлисавети Скоропадської (1899–1976) була опублікована того ж 1938 р. у Львові окремим відбитком³¹, що його О. Прицак надіслав П. Скоропадському, а також Д. Дорошенкові, Б. Крупницькому, І. Борщаківі. Збережені оригінали листів та зроблені О. Прицаком копії листування з гетьманом і вказаними науковцями містять їхню оцінку дослідницької розвідки і подяку за надіслану статтю³².

Крім того, стаття “Рід Скоропадських...” започаткувала співпрацю О. Прицака з О. Назаруком, котрий протягом січня – серпня 1939 р. в “Новій зорі” опублікував 8 статей молодого науковця і котрий, за словами останнього,

²⁷ Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 778. – Арк. 6 (лист П. Скоропадського до О. Прицака від 2 жовтня 1938 р.).

²⁸ Там само.

²⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 2, 5 (листи Д. Дорошенка до І. Крип'якевича); *Прицак О.* Спогад про вчителя // Іван Крип'якевич у родинній традиції... – С. 563.

³⁰ *Його ж.* Іван Мазепа і княгиня Анна Дольська // Мазепа: Збірник. – Варшава, 1938. – Т. 2. – С. 102–117.

³¹ *Його ж.* Рід Скоропадських: (Історико-генеалогічна студія). – Львів, 1938. – 21 с. Пізніше ця розвідка вченого неодноразово публікувалася у гетьманських часописах, а також у перших збірниках, присвячених історії гетьманського руху і надрукованих у 1990-х рр. в Україні. Див.: За велич нації. У двадцяті роковини відновлення української гетьманської держави. Перевидано у 10 річницю з дня смерті Гетьмана всієї України Павла Скоропадського. – Нью-Йорк, 1955. – 186 с.; Останній Гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945. – К., 1993. – С. 179–198; та ін.

³² Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 982. – Арк. 1–8 (копії листування О. Прицака з П. Скоропадським, Д. Дорошенком, Б. Крупницьким, І. Борщаківом).

став його «ментором у мистецтві, як писати журнальні статті»³³. Очевидно ця співпраця працьовитого і завзятого студента та досвідченого журналіста і видавця мала б успішне продовження, та Друга світова війна й вступ радянських військ у Східну Галичину у вересні 1939 р. кардинально змінили не лише їхні науково-видавничі плани, а й у цілому життя. О. Назарукові вдалося вибратися восени 1939 р. з окупованого Львова до Кракова, де він помер у 1940 р. О. Прицак завершував навчання у Львівському університеті й далі перебував у тісному контакті з І. Крип'якевичем, Т. Кострубою та І. Кревецьким. До речі, останній у 1939 р. подарував О. Прицакові перше книжкове видання “Листів до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму” В. Липинського, видане у Відні 1926 р. і подароване автором І. Кревецькому у 1927 р., про що свідчить авторський дарчий напис на титульній сторінці.

Попри війну, після марних пошуків свого вчителя по аспірантурі Агатагела Кримського (1871–1942) у 1941 р. в окупованому німцями Києві, О. Прицак наполегливо шукає можливості далі навчатися на Заході, де, на відміну від України, продовжували функціонувати університети. У липні 1943 р. він стає студентом Берлінського університету, де навчається на філософському факультеті у визначних німецьких сходознавців – Ріхарда Гартмана (1881–1965), Ганса-Гайнріха Шедера (1896–1957), Аннемарі фон Габаїн (1901–1993) та ін.³⁴. Одразу після приїзду до Берліна О. Прицак зголошується з візитом до П. Скоропадського. Вирішальну роль у відновленні контактів О. Прицака та П. Скоропадського після вимушеної перерви через воєнні події відіграла стаття “Рід Скоропадських...”, про що вчений зазначав у своєму автобіографічному нарисі: “Це була моя перша книжкова публікація, яка... відкрила мені двері до резиденції гетьмана Павла Скоропадського у Ванзе під Берліном”³⁵.

Окрім навчання в університеті, О. Прицак поринув у громадське життя українського студентства Берліна. Він став членом та з часом – головою студентської громадської організації “Мазепинець”, котра була берлінською філією об’єднання всіх українських студентських організацій в Європі під назвою “Націоналістична організація українських студентів” (далі – НОУС)³⁶. Домінуючі з 1933 р. націоналістичні погляди в середовищі українського студентства з початку 1943 р. поступово змінюються під впливом розколу в ОУН, політики Німеччини щодо України після її окупації, а також не в останню чергу – у зв’язку з появою нових членів і керівників студентських організацій. За словами Б. Цимбалістого, студента Берлінського університету тих років, “від початку 1943 року почала діяти Централя (НОУС. – Т. С.), зложена

³³ Прицак О. Моя українізація і початок наукової праці. – С. 132.

³⁴ Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 1040. – Арк. 43–50 (Studienbuch für Omelian Pritsak. Fridrich-Wilhelms-Universität zu Berlin).

³⁵ Прицак О. Мій шлях історика. – С. 67.

³⁶ Рішенням з’їзду НОУС у січні 1945 р. у назві організації слово “націоналістична” було змінено на “національна”, що відображало фактичний напрям діяльності НОУС вже певний час. Див.: Цимбалістий Б. Національна організація українських студентів в Німеччині (НОУС). До історії постанови НОУС-у // Українці в Берліні. 1918–1945 / Ред. В. Верига. – Торонто, 1996. – С. 153.

з цілком іншого типу людей. В більшості вони не були політично-партійно заангажовані, а були радше зацікавлені серйозними студіями і наукою³⁷. До керівництва НОУС та його відділів входили майбутні відомі науковці, зокрема Василь Рудко (1910–1995), Іван Лисяк-Рудницький (1919–1984), Євген Пизюр (1917–1980), Орест Зілінський (1923–1976), а також О. Прицак. Яскравим свідченням цієї зміни, а в дійсності унезалежнення студентського проводу від диктату політичних націоналістичних груп, з одного боку, та орієнтації студентів на серйозне ставлення до навчання, здобуття фаху та на всебічний аналіз української історії, сучасних подій і ролі кожної особистості в них, з другого боку, був “Бюлетень Централі Націоналістичної Організації Українських Студентів Великонімеччини (НОУС)” (далі – Бюлетень НОУС). Всі вищезазначені члени керівництва НОУС були в тому числі авторами статей у Бюлетені НОУС, де порушувалися питання виховання світогляду, пошани до традиції, загальнолюдських цінностей тощо. У Бюлетені НОУС вийшла також стаття О. Прицака під назвою “Дещо про наш історизм”³⁸.

Перший візит О. Прицака до П. Скоропадського після приїзду до Берліна відбувся 17 липня 1943 р.³⁹. Поступово зустрічі набули систематичного характеру, про що свідчать записи гетьмана у його щоденнику⁴⁰, листи до О. Прицака від гетьманського центру із запрошенням на зустрічі⁴¹ та слова самого О. Прицака: “Я не раз бував у гетьмана...”⁴². Протягом понад півтора року співбесідники обговорювали різноманітні питання. П. Скоропадський, підтримуючи або налагоджуючи контакти з німецькими військовими, а також з дипломатичними представниками різних країн у Німеччині⁴³, потребував історичних консультацій, зокрема щодо “східних питань” – Криму, кримсько-татарського народу, Туреччини тощо. О. Прицак, маючи вже “за спиною” завершені сходознавчі студії у Львівському університеті та навчаючись у відомих німецьких професорів, був єдиною людиною з гетьманського оточення, котрий міг надати такі фахові консультації.

Значна частина української молоді перебувала під впливом націоналістичної ідеології, що, на переконання П. Скоропадського, руйнувало основні засади людського життя та деморалізувало молоде покоління. Консервативно-монархічні ідеї не були настільки популярними в українському молодіжному середовищі, і ставлення окремих українських студентів, зокрема в Берліні, до гетьманського центру і особисто до П. Скоропадського нерідко було упередженим та ворожим. П. Скоропадський розумів, наскільки важливою для подальшого розвитку гетьманського руху була його підтримка з боку

³⁷ Там само. – С. 155.

³⁸ *Прицак О.* Дещо про наш історизм // Бюлетень Централі Націоналістичної Організації Українських Студентів Великонімеччини (НОУС). – 1944. – Ч. 4–5. – С. 25–31.

³⁹ Родинний архів Олени та Людвіга Отт-Скоропадських у Швейцарії. – Т. III-В. – С. 177 (щоденник гетьмана Павла Скоропадського).

⁴⁰ Там само. – С. 189, 224, 242, 258, 259, 261, 270.

⁴¹ Наукова бібліотека НаУКМА. – Ф. 10. – Оп. 1. – Спр. 778. – Арк. 9 (лист С. Шемета до О. Прицака від 12 липня 1943 р.).

⁴² *Прицак О.* Мій шлях історика. – С. 67.

⁴³ Див.: *Потульницький В.* Дипломатія Павла Скоропадського. Взаємовідносини гетьмана з острівними монархіями (1926–1943 рр.). – Харків, 2014. – 312 с.

молоді. Тому гетьман був зацікавлений у донесенні до українського студентства несфальшованої інформації про період Гетьманату 1918 р., його оцінок минулого та сучасних подій. Очевидно, що О. Пріцак як голова студентського товариства “Мазепинець” та автор дописів і діловий редактор Бюлетеня НОУС відіграв значну роль у налагодженні принаймні толерантних і довірливих відносин між П. Скоропадським як керівником гетьманського руху та студентами. Підтвердженням цього служать, з одного боку, слова О. Пріцака про те, що він “примирив П. Скоропадського з українським студентством Німеччини”⁴⁴, а з другого боку – запис гетьмана у щоденнику від 16 січня 1945 р.: “Приходили студенти. Серед них наш гетьманець Пріцак. Як часи змінюються! Донцов, котрий раніше був їхнім богом, тепер різко критикований. Це є оздоровлення”⁴⁵. Вищезгадуваний Б. Цимбалістий, активний учасник студентського життя в Берліні та заступник голови НОУС у 1945 р., у своїх спогадах про діяльність студентських організацій – членів НОУС майже втворював П. Скоропадському: “...вперше від довшого часу на празькому студентському терені (Українська Академічна громада у Празі – член НОУС. – Т. С.) дискутовано спадщину Драгоманова й Липинського без тієї згори негативної настанови, що її пропагували раніше Донцов і за ним оуністи”⁴⁶.

О. Пріцак під час зустрічей з П. Скоропадським як історик мав унікальну нагоду з’ясувати чимало питань безпосередньо у голови Української Держави 1918 р. щодо перебігу подій в цілому, взаємостосунків окремих політичних угруповань та діячів, обставин та причин прийняття тих чи інших рішень гетьманом. На жаль, ці записані О. Пріцаком розмови з П. Скоропадським були знищені під час бомбардування Берліна наприкінці війни⁴⁷.

Напередодні вступу радянських військ до Берліна П. Скоропадський, задалегідь організувавши виїзд з міста всіх гетьманців з їхніми родинами до Баварії, в супроводі свого ад’ютанта Д. Грищинського та доньки і секретаря Є. Скоропадської з архівними документами гетьманського центру виїхав на південь Німеччини⁴⁸. Під час бомбардування залізничної станції Пляттінг поблизу Мюнхена 16 квітня гетьман отримав тяжкі поранення, від яких через 10 днів помер. О. Пріцак після переїзду з Берліна до Баварії, здійснення ризикованої нелегальної подорожі до Швейцарії влітку 1945 р. з метою передачі меморандумів українського студентства до Червоного Хреста та швейцарських університетів з проханням дозволити завершити там українцям навчання та після арешту і перебування у французькому трудовому таборі⁴⁹

⁴⁴ *Пріцак О.* Мій шлях історика. – С. 67.

⁴⁵ Родинний архів Олени та Людвіга Отт-Скоропадських у Швейцарії. – Т. III-V. – С. 261.

⁴⁶ *Цимбалістий Б.* Національна організація українських студентів в Німеччині... – С. 155.

⁴⁷ *Пріцак О.* Мій шлях історика. – С. 67.

⁴⁸ *Кужім-Скоропадська Є.* Від 8 до 28 квітня 1945 року (з Меллінгена до Меттена). [Уривок зі споминів] // *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 422–460.

⁴⁹ Опис цієї подорожі подає у своїх спогадах напарник по мандрівці та товариш О. Пріцака Роман Волчук. Див.: *Волчук Р.* Спомини з повосенної Австрії та Німеччини. – К., 2004. – С. 19–33.

переїхав до Геттінгена, де продовжив навчання. Після успішного захисту дисертації у 1948 р. О. Пріцак присвячує себе повністю науці, здобуваючи всесвітнє визнання в галузі тюркології, алтаїстики та середньовічної історії Східної Європи.

Таким чином, можна виокремити два періоди у спілкуванні та співпраці П. Скоропадського та О. Пріцака: перший період охоплює 1938–1939 рр., коли через львівських гетьманців О. Назарука та Т. Кострубу відбулося заочне знайомство і подальше листовне спілкування гетьмана і молодого науковця, спричинене написанням О. Пріцаком статті “Рід Скоропадських. (Історико-генеалогічна студія)”⁵⁰; другий період припадає на 1943–1945 рр., коли О. Пріцак, навчаючись у Берлінському університеті, безпосередньо контактував з П. Скоропадським, котрий вбачав в ньому молоду інтелектуальну силу майбутнього гетьманського руху.

В час знайомства з П. Скоропадським і написання статті 19-річний О. Пріцак формувався не лише професурою міжвоєнного Львівського університету, а й також українськими вченими Наукового товариства імені Шевченка у Львові, котрі належали до державницького напрямку в українській історичній школі та були діячами гетьманського руху або прихильниками гетьманської ідеології. О. Пріцак перебував під великим науковим та світоглядним впливом насамперед свого старшого товариша й монархіста Т. Коструби⁵⁰, котрий і рекомендував О. Пріцака для написання статті про родовід Скоропадських.

Стаття “Рід Скоропадських. (Історико-генеалогічна студія)” стала першим серйозним історичним дослідженням О. Пріцака з української історії, в котрій молодий науковець виявив себе як скрупульозний пошуковець і дослідник, що проаналізував і систематизував великий масив джерел та наукової літератури. Під час написання статті О. Пріцак отримав необхідний для формування справжнього науковця досвід дослідницької роботи.

Яке значення О. Пріцак надавав одній зі своїх перших опублікованих розвідок “Рід Скоропадських” і пов’язаному з її підготовкою спілкуванню з П. Скоропадським, свідчить той факт, що попри неодноразові у своєму житті зміни місця проживання в різних країнах і на різних континентах, а також драматичні обставини, пов’язані зі службою в радянській армії, участю у Другій світовій війні, переїздами на навчання під час і після війни зі Львова до Берліна й до інших міст, вчений зберіг листи гетьмана до нього 1938–1939 рр. і навіть робив їх копії.

О. Пріцак організаційно не належав до жодного українського політичного угруповання. При цьому світоглядно його симпатії були на боці консервативної ідеології, завдяки, з одного боку, впливу в роки особистісного формування його львівських вчителів – членів гетьманських організацій або прихильників українського монархізму, та, з другого боку, безпосередньому спілкуванню з гетьманським центром і гетьманом П. Скоропадським.

Таїсія Сидорчук (Київ). **Павло Скоропадський та Омелян Пріцак: до історії взаємостосунків та співпраці**

У статті висвітлюються обставини знайомства, спілкування та співпраці гетьмана Павла Скоропадського і видатного вченого Омеляна Пріцака, котрі увійшли в

⁵⁰ Пріцак О. Мій шлях історика. – С. 67.

українську історію ХХ ст. як неординарні особистості у своїх сферах діяльності. Очільник українського монархічного (гетьманського) руху, зі значним життєвим досвідом 67-річний П. Скоропадський та 19-річний студент Львівського університету О. Прицак познайомилися напередодні Другої світової війни за посередництвом львівських гетьманців. Результатом їхнього листовного спілкування був вихід у світ статті “Рід Скоропадських. (Історико-генеалогічна студія)”, котра для О. Прицака була першим серйозним науковим дослідженням, а для П. Скоропадського мала значення в контексті популяризації гетьманського руху в Європі та в Північній і Південній Америці. Після приїзду О. Прицака у 1943 р. до Берліна для продовження сходознавчих студій в університеті взаєностосунки між ним та гетьманом відновилися і тривали до загибелі П. Скоропадського у квітні 1945 р. Протягом майже двох років систематичного спілкування П. Скоропадський та О. Прицак співпрацювали у налагодженні та розвитку контактів між гетьманським центром та українською студентською спільнотою, що мало значний вплив на зміну світоглядних поглядів частини членів українських студентських організацій – від радикальних, волонтаристських та націоналістичних до християнсько-етичних, демократичних та консервативних. Консервативно-монархічні погляди О. Прицака, сформовані його вчителями у львівський період життя, розвинулись і зміцніли під впливом безпосередніх контактів з П. Скоропадським у берлінський період.

Ключові слова: Павло Скоропадський, Омелян Прицак, гетьманський рух, консерватизм.

Taisia Sydorчук (Kyiv). **Pavlo Skoropadsky and Omeljan Pritsak: On the History of Personal Contacts and Collaboration**

The author delineates the circumstances of the acquaintance, joint efforts and collaboration between Hetman Pavlo Skoropadsky and outstanding scholar Omeljan Pritsak. Both leaders documented themselves as extraordinary persons in their spheres of activity. Head of the Ukrainian monarchial (Hetman) movement, Skoropadsky, was at that time sixty seven years old and possessed considerable vital experience while Pritsak was a student of Lviv University who was only nineteen when he became acquainted with Skoropadsky before World War II by mediation of the representatives of the Lviv branch of the Hetman movement. With the help of their mutual correspondence Pritsak, among other assignments of a scholarly nature, was assigned to fully examine the problems of the family ties of the former hetman after which he published the article “Rid Skoropadskykh: (Istoryko-genealogichna studiia)”. This article became Pritsak’s first serious research work. It was also significant for Hetman Skoropadsky in the framework of the popularization of the Hetman movement in Europe, as well as in North and South America. After Pritsak’s arrival in Berlin for the continuation of his oriental studies at the University in 1943 the mutual contacts between these figures renewed and ceased to develop only with the hetman’s death in 1945. In the time span of almost two years of their constant cooperation, Pavlo Skoropadsky and Omeljan Pritsak were arranging and developing contacts between the hetman’s centre and the Ukrainian Student’s Association. Their activity was tremendously influential in changing the outlook of the members of the organizations of students. The experience, which the Ukrainian students gained while cooperating with such persons as Skoropadsky and Pritsak, encouraged them to launch new ideas such as democracy, conservatism, and Christian ethics instead of the former standpoints such as voluntarism, nationalism, and radicalism. It is vital to emphasize that under the influence of direct collaboration with Pavlo Skoropadsky in the Berlin period of his life, the conservative and monarchist ideas of Omeljan Pritsak, developed by his teachers in the Lviv period of life, were considerably strengthened.

Keywords: Pavlo Skoropadsky, Omeljan Pritsak, Hetman movement, conservatism.

Анатолій СИНІЛО (*Богушевичі, Республіка Білорусь*)

**МУЗЕЙНІ ЗБІРКИ МІНСЬКА
У КАРТОТЕЦІ ВЛАСНОСТІ МИСТЕЦЬКИХ ОБ'ЄКТІВ (1945–1952)
МЮНХЕНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ЗБІРНОГО ПУНКТУ***

Дуже рідко культурні цінності потрапляли за межі Білорусі законним шляхом. Найчастіше ж переміщення відбувалося внаслідок конфіскацій під час або після повстань, революцій та війн, нелегального чи ніби легального продажу, “евакуації” з приватних маєтків майна або рідкісних експонатів з установ у центральні музеї. Сьогодні в Білорусі перебуває лише невеликий відсоток культурної спадщини, абсолютна ж більшість пам’яток (понад 90%) – за її межами. Чи не найбільших втрат у цьому аспекті країна зазнала в роки Другої світової війни. Під час окупації майже цілком були розграбовані всі музейні й бібліотечні зібрання.

У радянський час тема повернення культурної спадщини до Білорусі, навіть тієї, що опинилася в інших музеях Радянського Союзу внаслідок помилкового переміщення після війни, практично не порушувалася. Вважалося, наприклад, що з експонатів Державної картинної галереї (далі – ДКГ) БРСР (нині Національний мистецький музей Республіки Білорусь, далі – НММ РБ) після війни повернулася лише невелика частина творів, які перебували перед війною на виставках у Росії (наприклад, бюст князя П. О. Рум’янцева-Задунайського роботи Ф. Шубіна) або були знайдені радянськими солдатами в кінці війни у містах Східної Пруссії (збірка портретів з Несвіжа) та у спустошеному Мінську (“Шахтар з лампою” Н. Касаткіна, “Осінь” І. Левітана, “Ранок весни” М. Кудревича виявилися покинутими німцями в недобудованому будинку ЦК КПБ)¹. Як свідчать сучасні дослідження, подібне твердження абсолютно не відповідає дійсності. З отриманням незалежності

* Висловлюю щирю подяку за допомогу працівникам Національного мистецького музею Республіки Білорусь – Карпенко Олені Владилєнівні, завідувачу відділу стародавнього білоруського мистецтва, Сисоевій Любові Львівні, пров. наук. співробітникові відділу стародавнього білоруського мистецтва, Хараку Олексієві Петровичу, заступнику ген. директора з наукової роботи, Войцеховській Валентині Володимирівні, пров. наук. співробітнику відділу сучасного білоруського мистецтва, Прокоп’євій Світлані Іванівні, завідувачу відділу російського і зарубіжного мистецтва, Чавусу Станіславу Едуардовичу, ст. наук. співробітнику відділу стародавнього білоруського мистецтва Савченко Надії Іванівні, завідувачу відділу письмових і образотворчих джерел Національного історичного музею Республіки Білорусь; Себті Тетяні, ст. наук. співробітнику Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

¹ Інтернет-джерело: <http://www.artmuseum.by/gu/aboutmuseum/istmus> (дата перегляду 05.08.2017); Дзяржаўны музей БРСР: Альбом. – Мінск, 1993. – С. 427.

активуються пошуки втрачених культурних цінностей, проводиться низка конференцій, присвячених вивезенню, реституції, виходять як окремі публікації на цю тему, так і цілі збірники².

Напередодні Другої світової війни серед музеїв Мінська своїми збірками вирізнялися два великих музеї: Мінський соціально-історичний музей, створений ще у 1919 р. (у 1923–1930 рр. Білоруський державний музей (далі – БДМ), нині Національний історичний музей Республіки Білорусь) та Державна картинна галерея БРСР (нині НММ РБ), відкрита у 1939 р. Після нападу Німеччини на Радянський Союз Мінськ був вже 28 червня 1941 р. захоплений німцями. Збірки обох музеїв залишилися на місці. Перші німецькі частини не грабували музеї. Пізніше з'явився Ганс Поссе, німецький мистецтвознавець, уповноважений з комплектування збірки музею фюрера у Лінці. До пограбування долучилися також окремі частини Вермахту та СС. Найкращі експонати були конфісковані, а збірки відправлені у Кьонігсберг і Лінц.

Масштаби пограбування були такими, що генералкомісар Білорусі гауляйтер В. Кубе скаржився у листі від 29 вересня 1941 р. райхсміністру окупованих східних територій райхсляйтерові А. Розенбергу: “Сьогодні я, нарешті, після тривалих пошуків виявив залишки творів у Мінську й зміг забезпечити їхнє збереження. Мінськ мав велику, частково дуже цінну, колекцію картин і творів мистецтва, які майже всі були вивезені з Мінська. За наказом райхсфюрера СС райхсляйтера Гайнріха Гімmlера, більшість картин [...] упаковані СС й відправлені до Райху. Йдеться при цьому про мільйонні цінності, яких був позбавлений Генеральний округ Білорусії. Картини нібито відправлені до Лінца й Кьонігсберга в Східній Пруссії. І прошу ці цінні колекції, якщо такі не потрібні в Райху, знову повернути в розпорядження Генерального округу Білорусії або ж, на всякий випадок, компенсувати Міністерству окупованих східних областей матеріальну вартість. За даними майора 707-й дивізії, який сьогодні передав мені залишки цінностей, решта картин і творів мистецтва, в тому числі найцінніші картини та меблі 18-го й 19 століть, вази, предмети з мармуру, годинники і т. д. залишені на подальше разграбування Вермахту. Генерал Штубенраух цінну частину цих речей з Мінська відвіз з собою в оперативний тил. Зондерфюрери, про яких мені поки ще не доповіли, навантажили (без квитанції) три вантажні автомашини меблями, картинами і предметами мистецтва й відвезли. Я накажу

² Скалабан В. В. Так ратавалися каштоўнасці // Голас Радзімы. – 2004. – 20 мая; Адысея беларускіх каштоўнасцяў // Мастацтва Беларусі. – 2004. – № 7–8. – С. 21–22, № 10. – С. 51–52; К истории собраний Государственной Картиной Галереи. 1944–1956 годы // Музей XXI стагоддзя: актуальныя праблемы дзейнасці: Навук.-практ. канфер., прысвечаная 65-годдзю з дня заснавання Нацыянальнага мастацкага музея Рэспублікі Беларусь: (Мінск, 9–11 лістапада 2004 г.). – Мінск, 2008. – С. 88–102; Вяртанне: Зб. артыкулаў і дакументаў. – Мінск, 1994. – Т. 2. – 270 с.; Мінск, 1996. – Т. 3. – 256 с.; Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты): Матэр. Міжнар. навук. канфер.: (Мінск, 19–20 чэрвеня 1997 г.). – Мінск, 1997. – 344 с. – (Вяртанне. – Т. 4); Нясвіжскія зборы Радзівілаў: іх фарміраванне, гістарычны лёс, цяперашня месцазнаходжанне і шляхі выкарыстання / Рэдкал. А. Мальдзіс (гал. рэд) і ін. – Мінск, 2002. – 368 с. – (Вяртанне. – Т. 7).

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

встановити номери цих частин, щоб покарати винних у вчиненні ними грабежів. З тих, що залишилися, культурних скарбів місцеві установи Вермахту й СС без моєї згоди взяли ще низку цінних предметів і картин, однак поки що вони ще перебувають у Мінську³.

Про вивіз найкращих експонатів до Кьонігсберга згадував і Антон Шукелойц, який був керівником Мінського соціально-історичного музею (під час окупації, у 1941–1944 рр., називався Історичний музей). Він писав: “А у жовтні музеєм зацікавився вже Генералкомісаріат. Тоді німці видали мені папірець, що я є місцевим «керівником музею» [...] Найгірше склалися справи у Мінську з найбагатшим музеєм – Картинною галереєю. Вона відчинилася якраз перед війною [...] Тоді ж у галерею були передані найкращі ікони з нашого музею – в мене десь є їхній список. Картинна галерея була покинута її працівниками напризволяще, тому там грабував, хто хотів. Німці вивезли звідти до Кьонігсберга кращі ікони, случькі пояси та ін. Словом, всі речі валялися там без нагляду. З дозволу співробітника Генералкомісаріату я в страшенно дощовий травневий день сорок другого возив ці речі у свій музей, де приймав їх Вієр⁴”.

Незважаючи на це, у місті залишалось ще чимало цінностей. Однак і ці речі зберігалися у Мінську тільки до 1944 р. У березні 1944 р. генералкомісар Білорусії отримав наказ про підготовку музейних цінностей Мінська до евакуації до м. Інстербург у Пруссії (сьогодні м. Черняхівськ Калінінградської обл.). Для перевезення потрібно було 4–5 вагонів. Дозволялося завантажувати не всі вагони водночас, а виходити з обставин. Мали бути складені списки запакованих речей білоруською та німецькою мовами у двох примірниках. Один примірник залишався у Мінську, другий відправлявся до Інстербурга. При цьому між генералкомісаром Білорусії і Музеєм м. Інстербурга було укладено угоду про те, що місто Інстербург ретельно зберігатиме цінності. Деякі картини й малюнки були відправлені в Інстербург у 1943 р. Про це свідчить список 33-х робіт, підписаний директором Музею м. Інстербурга Вальтером Гранау 15 вересня 1943 р.⁵

20 березня 1944 р. Інстербург замінили на м. Гьохштедт у Баварії. Уповноважений райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії, керівник Зондерштабу до- і ранньої історії Оперативного штабу

³ Мальдис А. Немецкий след. Что было вывезено во время оккупации и что возвращено? // Беларусь сегодня. – 2008. – № 126. – 11 ліпеня.

⁴ “А ў кастрычніку музеєм зацікавіўся ўжо Генеральны камісарыят. Тады немцы выдали мне паперку, што я з’яўляюся мясцовым «кіраўніком музея» [...] Найгорш склалися справы ў Мінску з самым багатым музеєм – Карціннай галерэяй. Яна адчынілася якраз перад вайной [...] Тады ж у галерэю былі перададзены найпрыгажэйшыя абразы з нашага музея – у мяне недзе ёсць іх спіс. Карцінная галерэя была пакінута яе працаўнікамі на волю лёсу, таму там рабаваў, хто хацеў. Немцы вывезлі адтуль у Кёнігсберг лепшыя абразы, случкія паясы і г.д. Словам, усе рэчы валяліся там без нагляду. З дазволу супрацоўніка Генеральнага камісарыята я ў страшна дажджлівы майскі дзень сорок другога вазіў гэтыя рэчы ў свой музей, дзе прымаў іх Вієр”. (Мы гэтак шмат страцілі: Размова Юрыя Хадькі з Антонам Шукелойцам, супрацоўнікам мінскіх музеяў у 1941–1944. (г. Кліўленд, 1990 г.) // Літаратура і мастацтва. – 1991. – 26 ліпеня).

⁵ Бернхард Х’яры. Вываз беларускіх каштоўнасцей у Германію // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей... – С. 193–201.

райхсляйтера Розенберга (далі – ЕРР) проф. Ганс Райнерт надіслав з Берліна до Мінська телеграму, в якій прохав керівника Головної робочої групи “Центр” ЕРР Германа Лангкопфа допомогти у терміновому відправленні збірок з Історичного музею (кол. БДМ) у Мінську⁶. На деяких картинах, що повернулися з Німеччини, на звороті збереглися паперові наклейки з написами: “Wi In Mitte”⁷. Помилково вважалося, що це наклейки Головної робочої групи “Центр” (нім. Mitte) ЕРР. Насправді це скорочення означало: Wirtschaftsinspektion Mitte (Господарча інспекція “Центр”). Ймовірно, ці картини прикрашали службове приміщення Господарчої інспекції “Центр” у Мінську та були вивезені нею до Німеччини.

У Гьохштедт, за даними Г. Лангкопфа, через Інстербург було відправлено 4 вагони з музейними цінностями з Мінська (див. його лист до Берліна Вернерові Гюлле від 20 квітня 1944 р.⁸). На що 24 квітня В. Гюлле повідомив, що три вагони з музейними цінностями прибули до Гьохштедта, а генерал-комісару з Райхсміністерства окупованих східних територій дано вказівку направляти туди ж інші вагони з музейними цінностями. Також він повідомив про намір передати керівництво наступним відправленням пані Гаупт⁹, співробітниці названого райхсміністерства, в якому вона займалася відправленням культурних цінностей з установ Білорусі. Як бачимо, з Мінська було відправлено не менше чотирьох вагонів з музейними цінностями, але до Гьохштедта у квітні 1944 р. прибули лише три.

Після зайняття Гьохштедта американськими військами 22 квітня 1945 р. музейні цінності з Мінська перебували у місцевому стародавньому замку епохи Ренесансу майже до кінця року. Тут також були музейні цінності, вивезені з України, Криму і Вільнюса. Протягом 4 листопада – 20 грудня 1945 р. їх перевезли у Мюнхенський центральний збірний пункт (далі – МЦЗП), створений американцями для реституції культурних цінностей, вивезених нацистами з окупованих країн Європи¹⁰.

У Мюнхені предмети з числа вивезених культурних цінностей отримали нову нумерацію, на них було складено окремі картки, де давалася характеристика предмета, зазначалися наявні шифри, визначалась приналежність до того чи іншого закладу культури. Картки утворили велику картотеку реститованих з МЦЗП предметів мистецтва і культури – Картотеку мистецьких об’єктів. 15 квітня 1947 р. культурні цінності, виявлені американцями у Гьохштедті та опрацьовані у МЦЗП, були передані Радянському Союзу і направлені до радянської зони окупації Берліна. Їх розмістили у приміщенні великого зерносховища колишнього німецько-російського транспортного товариства “Дерутра”. “У Берліні культурні цінності приймала спеціальна

⁶ Мальдис А. Немецкий след. Что было вывезено во время оккупации...

⁷ Синило А. Н. Имя Романово: судьба коллекции. Картины из собрания князей Дондуковых-Корсаковых в НММ РБ // Музейный вестник. – Смоленск, 2017. – Вып. 8. – С. 153.

⁸ Мальдис А. Немецкий след. Что было вывезено во время оккупации...

⁹ Там само.

¹⁰ Reinhard H. Seitz. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäische Bezüge. – Weifenhorn, 2009. – S. 155, 169.

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

комісія у складі: уповноваженого Комітету у справі культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР Д. Б. Марчукова, членів комітету – А. М. Кучумова та Г. Г. Антіпіна, уповноваженого Ради міністрів УРСР В. С. Островецького, представника Академії наук УРСР Х. Г. Голімбіовського, уповноваженого Ради міністрів БРСР М. О. Кальницького та представника Академії наук БРСР В. Н. Катишева, експертами працювали співробітники російських музеїв¹¹.

У листопаді 1947 р. 18 закритих вагонів з Берліна і один відкритий вагон з Нюрнберга з культурними цінностями були відправлені до Радянського Союзу. З них 4 вагони (275 місць) та один відкритий вагон (фонтан “Нептун”) направили у м. Пушкін, 4 вагони (437 місць) – у Новгород, 8 вагонів (1127 місць) – у Київ, 2 вагони (182 місця) – у Мінськ¹². З чотирьох вагонів культурних цінностей, вивезених нацистами з Мінська, з Німеччини повернулися тільки два. Цінності, що прибули до Мінська, містилися у 182-х ящиках¹³. Представники комісії, яка приймала вантаж, описали та оцінили кожний предмет з 74-х ящиків, склавши відповідний опис на 228-ми аркушах. Інші 108 ящиків з археологічними знахідками не описувалися через відсутність фахівців-археологів¹⁴.

Очевидно, що багато вцілілих білоруських цінностей були помилково відправлені в інші музеї на території СРСР. Вже у 1948 р. з Центрального сховища музейних фондів приміських палаців Ленінграда в м. Пушкіні повернулася низка картин, ікон, фотографій, малюнків та книг, які у більшості своїй походили з довоєнних збірок мінських музеїв, і надійшли у фонди Білоруського державного музею історії Великої Вітчизняної війни¹⁵. У 1957 р. з Дирекції художніх виставок і панорам (Москва) було передано 131 живописний твір до Державного мистецького музею БРСР (далі – ДММ, нині НММ РБ). У більшості картин збереглися номери, які свідчили про походження з зібрань БДМ і ДКГ БРСР¹⁶. Окремі експонати надходили у ДММ БРСР у 1960-х рр. З Павловського палацу-музею у 1963 р. було передано 30 картин та ікон, які повернулися з Берліна ще у 1947 р. і до війни належали

¹¹ *Себта Т.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об'єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // *Загартована історією: Ювілейний зб. на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Зб. наук. праць / Упоряд. В. Піскун.* – К., 2013. – С. 227–228.

¹² *Зинич М. С.* Судьба возвращенных из Германии культурных ценностей на примере Центрального хранилища музейных фондов // *Жесты доброй воли и законодательство: Сб. док. междунар. конфер. о проблеме культурных ценностей, перемещенных в результате военных действий (Москва, 24–25 апреля 2001 г.).* – Берлин; М., 2001. – С. 328–332; *Себта Т.* Мюнхенська систематична Картотека... – С. 226, 228.

¹³ Там само. – С. 228.

¹⁴ Акт и опись музейных экспонатов, возвращенных в БССР из Германии, 8.12.1947 // *Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь.* – Ф. 790. – Оп. 1. – Спр. 69. – Арк. 1–229.

¹⁵ Акт № 24/286 від 2.04.1948 р. про передачу музейних предметів на постійне зберігання // *Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей...* – С. 120.

¹⁶ Акт № 117 від 21.08.1957 р. на поступление в Государственный художественный музей БССР экспонатов от Дирекции художественных выставок и панорам, г. Москва // *Архив сектора учета НММ РБ.*

ДКГ БРСР¹⁷. З Новгородського історико-архітектурного музею-заповідника (нині Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник) у 1964 р. ДКГ БРСР повернули 44 ікони¹⁸.

Незважаючи на типову фразу в актах надходження, що всі експонати походять з довоєнних музейних зібрань Білорусі, серед них зустрічаються окремі предмети, на яких відсутні “класичні” мінські музейні сигнатури. Ймовірно, такі твори перебували до війни в інших зібраннях колишнього Радянського Союзу. З іншого боку, деякі музейні речі з довоєнних білоруських зібрань й сьогодні залишаються за межами Білорусі. Наприклад, у Новгороді знаходиться портрет Домініка Радзивілла з ДКГ БРСР¹⁹. У Москві у збірці Державного музейно-виставкового центру “РОСИЗО” опинилася частина білоруських картин з БДМ і ДКГ БРСР, переданих СРСР з Вісбадена у 1949 р. (див. нижче таблицю). Крім Новгорода і Москви, подібні експонати можуть бути виявлені в інших музеях як на території колишнього Радянського Союзу (Павловськ, Пушкін, Київ), так і за кордоном. Виходячи з даних мюнхенської Картотеки мистецьких об'єктів, відомо, що вцілів портрет Софії Радзивілл з Гогенцоллернів, який був у збірці замку в Несвіжі (див. табл. № 325), у сучасних білоруських збірках цього портрета немає. Докладний опис і фотографія портрета дають змогу розпочати його пошуки.

Незрозуміло, з яких причин деякі портрети з Білорусі (серед них портрети з колекції князів Радзивіллів, зокрема портрет невідомого у повний зріст з БДМ) були зараховані в МЦЗП до польських цінностей і відправлені з Мюнхена до Варшави (див. таблицю, № 546–551). В реституційному транспорті (8 вагонів²⁰), який надійшов з Берліна до Києва, було виявлено 42 ящики з БРСР – 22 з археологічними збірками, 2 з керамікою, 2 з етнографічними матеріалами, 2 ящики зі зброєю та обладунками, 3 ящики зі скульптурою, 1 ящик з документами, 2 ящики з книгами, 2 ящики з друкарськими кліше, 6 ящиків з різними матеріалами²¹. Виявлені білоруські культурні цінності планувалося відправити за місцем призначення, тобто до БРСР, однак чи були вони справді відправлені, поки що невідомо.

Не все з повернутого зберігається нині в музеях Білорусі. Наприклад, у 1950 р. за рішенням Ради міністрів БРСР 89 експонатів (переважно портрети зі збірки Радзивіллів у Несвіжі) були передані Польщі²². Окремі картини та

¹⁷ Акт № 132 от 24.09.1963 г. на передачу музейных предметов из Павловского дворца-музея на постоянное хранение в ГХМ БССР // Там само.

¹⁸ Акт поступления № 129 от 24.12.1964 г. в ГХМ БССР экспонатов из Новгородского музея-заповедника, принадлежавших до Великой Отечественной войны Государственному художественному музею БССР // Там само.

¹⁹ Карпова В. Ю., Синило А. Н. Портрет Доминика V Иеронима Радзивилла. Атрибуция и история бытования // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: Матер. XX науч. конфер.: (Москва, 25–27 ноября 2015 г.). – М., 2016. – С. 62–69.

²⁰ При перевантаженні у Бресті з німецьких вагонів у радянські, більші за розміром, їх стало 7. (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. – К., 2016. – С. 944).

²¹ Там само. – С. 944–949.

²² Высоцкая Н. Ф. Ценности, переданные из Музея истории Великой Отечественной войны в Минске в 1950 г. Польской Народной Республике // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей... – С. 112–133.

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

ікони з довоєнних зібрань передавалися з ДММ БРСР у Московське художнє училище пам'яті 1905 року “з навчальною метою, як такі, що не мають музейного значення”²³.

Встановити, що ж конкретно було вивезено з Мінська, дозволяє Картотека власності мистецьких об'єктів, яка в ході реституції укладалася працівниками МЦЗП. Вона “складається з двох однотипних картотек – реституційної та систематичної, які зберігаються нині у Федеральному архіві Німеччини у м. Кобленці, фонді В-323: Treuhandverwaltung für Kulturgut (Опікунське управління культурних цінностей). Реституційна картотека, в якій картки розміщено за порядковим вхідним номером до МЦЗП, зберігається у справах (каталожних ящиках) №№ 647–694 названого фонду і налічує 65 573 типові картки [...] Реституційна картотека повністю сканована і у вигляді електронної бази даних доступна сьогодні разом з наявними фотографіями на вебсторінці Історичного музею Німеччини [Deutsches Historisches Museum] у Берліні: www.dhm.de/datenbank/сср. Систематична картотека, або «картотека власників», зберігається у справах № 695–729 того ж фонду, де такі самі картки розміщено за країнами, а всередині кожної групи за населеними пунктами. Систематична картотека налічує 55 024 картки. Обидва види карток (реституційної та систематичної карток) за своєю структурою та інформацією однакові, проте різночитання зустрічаються внаслідок механічних помилок, внесених правок, приписок і т. д.”²⁴.

Як пише Т. Себта, у систематичній Картотеці власності мистецьких об'єктів МЦЗП є окремий розділ “СРСР” (5152 картки) з підрозділом “Мінськ”²⁵, який містить 317 карток²⁶. Копія розділу “СРСР” названої картотеки нині зберігається в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ). Робота з копією картотеки в інституті дала змогу збільшити кількість білоруських карток більш ніж на 240 одиниць з підрозділу “СРСР: власник невідомий”, а також скласти таблицю на 560 позицій. Це, безумовно, не остаточне число. При подальших пошуках деякі позиції можуть бути виключені, якщо виявиться, що експонати походять з інших музеїв, і, навпаки, включені нові, якщо білоруські речі були помилково віднесені до інших збірок.

Зауваження до таблиці

Таблиця складена за даними Картотеки власності мистецьких об'єктів МЦЗП, яка велася англійською мовою. Кирилична літера “Ж”, що зустрічалася в шифрах окремих предметів, у картотеці передавалася латинською літерою “J”. Тому було вирішено зробити її репереклад, і там, де вона зустрічалася у шифрах, у таблиці вона передана як “Ж”. У рубриці “Стан збереження” зазначені лише пошкодження, добрий стан не зазначається. Знак

²³ Акт № 15 от 25.07.1969 г. на постоянную передачу экспонатов из Государственного художественного музея БССР в МХУ Памяти 1905 года; Акт № 14 от 30.03.1984 г. на выдачу экспонатов из Государственного художественного музея БССР в МХУ памяти 1905 года // Архив сектора учета НММ РБ.

²⁴ Себта Т. Мюнхенська систематична Картотека... – С. 222.

²⁵ Розділ “СРСР” див.: ВАгch/В-323/727–729; підрозділ “Мінськ” див.: ВАгch/В-323/728.

²⁶ Себта Т. Мюнхенська систематична Картотека... – С. 225.

питання, поставлений автором статті, взято у квадратні дужки. Таблиця супроводжується коментарями до її окремих позицій, тобто атрибутованих експонатів.

Для зручності роботи з таблицею і коментарями використано такі скорочення:

- арх. – архівні;
- БДМ – Білоруський державний музей / Беларускі дзяржаўны музей;
- БЖ – шифр творів колекції білоруського живопису НММ РБ;
- бл. – близько;
- БДКМ – Білоруський державний історико-краєзнавчий музей (Мінськ);
- БДМІВВВ – Білоруський державний музей історії Великої вітчизняної війни (Мінськ);
- БССР – Белорусская Советская Социалистическая Республика;
- БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка;
- ГИМ – шифр на експонатах зі збірки Державного історичного музею (Государственный исторический музей) у Мінську;
- ГМВЦ “РОСИЗО” – Государственный музейно-выставочный центр “РОСИЗО” (Москва);
- ГХМ – Государственный художественный музей БССР (див. ДММ);
- ДБЖ – шифр творів збірки давнього білоруського живопису НММ РБ;
- ДБС – шифр творів збірки давньої білоруської скульптури НММ РБ;
- ДКГ – Державна картинна галерея / Дзяржаўная карцінная галерэя (нині НММ РБ);
- ДММ – Державний мистецький музей / Дзяржаўны мастацкі музей (нині НММ РБ);
- дов. – довжина;
- ДХВП – Дирекция художественных выставок и панорам (Москва);
- ЕРР – Оперативний штабрайхсляйтера Розенберга (нім. ERR – Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg);
- ЄІЕТ – Єврейське історико-етнографічне товариство (Ленінград, нині Санкт-Петербург);
- ЗЖ – шифр творів збірки західноєвропейського живопису НММ РБ;
- ЗС – шифр творів збірки західноєвропейської скульптури НММ РБ;
- інв. – інвентарний;
- кін. – кінець;
- кор. – королівський;
- КП – книга паступлення (книга надходжень);
- МАХУ – Московське академічне художнє училище пам’яті 1905 року / Московское академическое художественное училище памяти 1905 года;
- НАРБ – Нацыянальны архів Рэспублікі Беларусь;
- НВЖ – шифр творів науково-допоміжного живопису збірки НММ РБ;
- НГМ РБ – Нацыянальны гістарычны музей Рэспублікі Беларусь (Національний історичний музей Республіки Білорусь), колишній БДМ;
- НГОМЗ – Новгородский государственный объединенный музей-заповедник;
- НКПШКЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник;

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

НММ РБ – Національний мистецький музей Республіки Білорусь /
Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь (Мінськ), колишній ДММ
БРСР, ДКГ БРСР;

ном. – номер(и);

од. – одиниця;

пом. – помер;

скр. – скриня(ні);

РЖ – шифр творів збірки російського живопису НММ РБ;

ЦСМФППЛ – Центральне сховище музейних фондів приміських палаців
Ленінграда (м. Пушкін)

черв. – червоний (-ні);

чорн. – чорний;

НІСОГ – High Commission for Occupied Germany (Верховна комісія
окупованої Німеччини);

MNW – Muzeum Narodowe w Warszawie (Національний музей у Варшаві);

М.Об. – Malarstwo obce (шифр творів збірки зарубіжного живопису На-
ціонального музею у Варшаві);

ТВК – Treuhandverwaltungskommission (Комісія опікунського управлін-
ня при Міністерстві закордонних справ ФРН).

**Предмети з музейних зібрань Мінська
за даними Картотеки власності мистецьких об'єктів**

№ п/п	Предмет, техніка, матеріал, розміри, стан збереження	Походження, сигнатура	Дата і номер надходження до Мюнхена	Дата, напрямку вибуття	З якого сховища, номер	Сучасне місцезнаходження
1.	Фотографії розкопок. Пошкоджені	Мінськ	16.11.1945 № 14606	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 662/2	
2.	13 скринь з фотографіями (52×55×90) переважно археологічного змісту	Мінськ	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 544/1	
3.	Арх. матеріали (бл. 50 см): фотографії та різні предмети	Мінськ	17.11.1945 № 15172	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1209/4	
4.	4 інвентарні книги і фотографії	Мінськ	17.11.1945 № 15093	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1146/2	НГМ РБ
5.	Архівні матеріали (бл. 1 м): гравюри, фотографії, літографії (10–20 предметів). Частково пошкоджені	Мінськ, черв. ном.: 120, 117, 119, 1251, 106, 1189, 1288, 1297, 1155, 1287	19.11.1945 № 15268	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1302/4	

6.	20–50 скр. з архівами і книгами. Сірий скр. 120×70×35	Мінськ	19.11.1945 № 15204	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1238	
7.	Близько 60 книг з археології. Скр. 96×53×28. Частково пошкоджені	Мінськ, W 75	16.11.1945 № 14456	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 512/2	
8.	98 книг. Скр. 100×54×33	Мінськ	16.11.1945 № 14341	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 397/7	
9.	72 книги. XVI–XXст. Скр. 8×47×47	Мінськ, 101	16.11.1945 № 14466	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 522	
10.	30–40 книг з археології. Скр. 46×60×28	Мінськ	16.11.1945 № 14456	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 512/3	
11.	53 книги. XVII–XX ст. Скр. 100×50×45	Мінськ, 95	19.11.1945 № 15205	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1239	
12.	70 книг, архівні матеріали (1 м). Скр. 98×55×40	Мінськ (книги), Умань і Київ (арх. м-ли)	16.11.1945 № 14577	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 633	
13.	2 великі вази (0,5 м кожна). Синій орнамент на білому тлі. Порцеляна. Скр. 90×68×56	Мінськ, 22W	16.11.1945 № 14474	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 530/1	
14.	6 великих ваз (40 см кожна) синього і білого кольору. Порцеляна. Деякі розбиті. Скр. 100×60×50	Мінськ, 23W	16.11.1945 № 14468	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 524	
15.	8 тарілок. Кераміка коричнева, жовта, зелена. Скр. 95×50×55. Два предмети замінені зі скр. № 15185	Мінськ, 29W	16.11.1945 № 14483	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 539/1	
16.	21 предмет. Вази, маленькі фігури, тарілки. Порцеляна, скло	Мінськ	16.11.1945 № 14474	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 530/2	
17.	5 невеликих ваз. Кераміка	Мінськ	16.11.1945 № 14483	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 539/3	

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

18.	4 невеликі предмети. Кераміка. Коричневий, жовтий колір	Мінськ	16.11.1945 № 14483	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 539/2	
19.	Кахля [?], невелика. Чоловік і жінка за столом. Кераміка. Ліловий колір на білому тлі. XVIII ст.	Мінськ, 150	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 651/3	Гродно
20.	3 фігури (тварини, людина). Кераміка, коричневий колір	Мінськ	16.11.1945 № 14483	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 539/4	
21.	11 предметів: вази, фігури. Скр. 70×40×70	Мінськ, 25	17.11.1945 № 14967	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1020	
22.	26 предметів. Кераміка, порцеляна. Деякі розбиті	Мінськ, 19W	16.11.1945 № 14907	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 963	
23.	4 свічники, ваза, 3 маленькі фігурки. Порцеляна. Деякі розбиті. Скр. 100×60×62	Мінськ, 21	17.11.1945 № 15175	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1212/1	
24.	Скляний посуд, порцелянові вази. Деякі розбиті. Скр. 80×57×60	Мінськ, 18	17.11.1945 № 15072	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1125	
25.	6 блюд, 5 ваз. Порцеляна, скло. Одне розбито	Мінськ	17.11.1945 № 15175	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1212/3	
26.	3 малі тарілки. Порцеляна, скло	Мінськ, 21	17.11.1945 № 15175	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1212/2	
27.	Японська ваза 58 см; японська ваза, синя з білим, 48 см; кришка; птах, 44 см; жовта тарілочка; біле блюдо 52×26. XIX–XX ст. Порцеляна. Значно пошкоджені. Скр. 117×59×68	Мінськ, 24W	17.11.1945 № 15181	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1218	

28.	18 предметів (японські): 4 тарілки 40 см і 4 тарілки 30 см (кераміка); 2 скляні тарілки; 8 порцелянових тарілок 20 см. XIX–XX ст. Розбиті. Скр. 100×65×50	Мінськ, Мі 26	17.11.1945 № 15179	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1216	
29.	Круглий столик на одній ніжці. Темне дерево, різьблення. Дракони, птахи, змія. 80×50	Мінськ?	16.11.1945 № 14350	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 406	
30.	23 предмети: вази, пошкоджені. Скр. 117×68×47	Мінськ, Мі 27	17.11.1945 № 15194	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1231	
31.	Висувні шухляди, шкатулки, планки. Чорне дерево, інкрустація [?]. Пошкоджені. Скр. 170×33×53	Мінськ	15.11.1945 № 14406	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 462	
32.	Дерев'яна шафа. Чорне дерево, біла інкрустація [?]. Пошкоджено. 165×40×110	Мінськ, 8406	15.11.1945 № 14405	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 461	
33.	Крісло. Дерево, шкіра з орнаментом. XVII ст. 50×57×140	Мінськ, 322	15.11.1945 № 14417	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 473	
34.	Письмовий стіл. Франція, бл. 1700 р. Дерево, інкрустація [?], червоно-золотий колір. Пошкоджений. 60×115×80	Мінськ, 278	15.11.1945 № 14409	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 465	
35.	Шафа. Коричневе дерево. Пошкоджено. 90×180×40	Мінськ, 8373	15.11.1945 № 14420	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 476	
36.	Крісло. XVII ст. Дерево, різьблення. Пошкоджене. 100×30×30	[Мінськ], 8395	15.11.1945 № 14418	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 474	

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

37.	Шафа. Коричневе дерево, різьблення. Пошкоджено. 175×60×85	Мінськ, 1–31	16.11.1945 № 14828	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 884	
38.	Крісло. XVIII ст. З церкви? Дерево, різьблення, оксамит. Значно пошкоджене. 155×35×55	Мінськ?	16.11.1945 № 14830	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 886	
39.	Двері шафи з міфологічними сценами. Початок XVIII ст. Темне дерево, різьблення. 53×95	Мінськ	17.11.1945 № 15045	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1098	
40.	Прядка. Дерево. 110×85×73	Мінськ	16.11.1945 № 14908	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 964/1	
41.	Шафа з фігурним різьбленням. XVII–XVIII ст. Дерево. 175×150×75	[Мінськ], 7496/518	20.11.1945 № 15572	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1588	
42.	Шафа коричнева. XVII–XVIII ст. Дерево, різьблення. 180×90×60. Пошкоджено	[Мінськ], 6274	17.11.1945 № 15174	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1211	
43.	20–40 од. обладунків. (Кілька од. народного одягу). Залізо. Скр. 120×95×60	Мінськ, 20	14.11.1945 № 13954	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 12	
44.	4 черевики. Шкіра, дерево. Пошкоджені. Скр. 100×35×60	Мінськ	19.11.1945 № 15386	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1402/1	
45.	39 тарілок. Олово	Мінськ	15.11.1945 № 14332	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 388/2	
46.	50–80 зброя (кинжалі і мечі). Залізо. Скр. 28×108×123	Мінськ	14.11.1945 № 14011	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 69	
47.	5 невеликих металевих предметів. 2 хрести, частини від німбів. XVIII–XX ст. Метал, срібло. Деякі поламані	Мінськ	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 544/8	

48.	6 предметів (чаші та ін.). Срібло. Один пошкоджений	Мінськ	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 544/5	
49.	8 культових предметів. Метал	Мінськ, 1065, 3212, 19607	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 651/16	
50.	80–100 кинджалів і мечів. Частково пошкоджені. Скр. 120×40×30	Мінськ, 64	16.11.1945 № 14581	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 637	
51.	Горщики, глечики, чашки. 15 предметів. Метал, бронза, емаль. Скр. 110×60×52	Мінськ, 43 W	16.11.1945 № 14854	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 910	
52.	Бл. 20 предметів. Частини обладунків, шоломів та ін. Залізо. Скр. 80×53×40	Мінськ, 56	16.11.1945 № 14824	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 880	
53.	11 глечиків. Метал, мідь. 15×40	Мінськ	16.11.1945 № 14905	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 961/2	
54.	Блюдо. XVIII ст.? Мідь. 50 см	Мінськ, 47W I-444	16.11.1945 № 14905	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 961/1	
55.	8 предметів: блюда, чаші, тарілки. Мідь. Скр. 76×58×44	Мінськ, 48W	16.11.1945 № 14911	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 967/1	
56.	8 предметів: блюда, тарілки. Мідь. Розміри малі	Мінськ	16.11.1945 № 14905	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 961/3	
57.	Блюдо орнаментоване. Метал. 27 см	Мінськ	16.11.1945 № 14911	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 967/3	
58.	Тарілка з зображенням дерева. Єврейська? Метал, гравірування. 35 см	Мінськ	16.11.1945 № 14911	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 967/2	
59.	Бл. 180 предметів: зброя (частково в ящиках). Залізо, дерево. Скр. 85×60×55	Мінськ, 85	17.11.1945 № 15019	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1072	

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

60.	Різні частини обладунків. Залізо. Скр. 103×57×59	Мінськ, 58W	16.11.1945 № 14916	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 972	
61.	7 предметів: шоломи, медальйони та ін. Метал	Мінськ	17.11.1945 № 15068	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1121/3	
62.	92 предмети релігійного культу. XVIII–XIX ст. Метал, мідь, свинець. Скр. 150×60×26	Мінськ, 45	17.11.1945 № 15066	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1119	
63.	Бл. 30 предметів обладунків: шоломи та ін. Метал, залізо. Пошкодження. Скр. 95×46×56	Мінськ, 77	17.11.1945 № 15177	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1214/1	
64.	2 металеві хрести. XVIII–XIX ст. Скр. 180×72×40	Мінськ	17.11.1945 № 15081	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1134/2	
65.	Шолом. Метал. 20 см	Мінськ, 77	17.11.1945 № 15177	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1214/3	
66.	Щит. Метал. 50 см	Мінськ, 77	17.11.1945 № 15177	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1214/2	
67.	Хрест на круглій основі. XVIII ст. Срібло, емаль. 105 см. Трохи пошкоджений	Мінськ	19.11.1945 № 15277	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1311/5	
68.	5 блюд, лампа, 2 залізні вироби	[Мінськ], 142, 140, 139, 143, 144	19.11.1945 № 15268	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1302/9	
69.	2 довгі та 2 короткі деталі рушниць. Залізо. Скр. 120×45×30	[Мінськ], 37	21.11.1945 № 15647	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1662	
70.	2 вази. Бронза. 33 см. Скр. 70×38×38. Дуже важкі	Мінськ	17.11.1945 № 18098	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1804	
71.	6 предметів: вази і скульптури. Фарфор, дерево, теракота. Скр. 100×55×75	Мінськ, 33	17.11.1945 № 15064	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1117	
72.	Кругла коробочка для пудри. Кість. 12 см	Мінськ, 6132/76	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 651/9	

73.	Кассінеллі. Ві- трильник. 1876 р. 206×165. Полотно, олія	Мінськ, черв. ном. 295	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 586/14	
74.	Фарфор і доіс- торична колекція (фрагменти кіс- ток). Пошкоджені. Скр. 90×50×50	Мінськ, 15	16.11.1945 № 15172	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 1209/1	
75.	Дві дами. Йоганн Швінер (?) Нар. у Вільні 164? 120×200. Полотно, олія	Мінськ, білий ном. 40, черв. ном. 285	16.11.1945 № 14529	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 585/4	НММ РБ
76.	Ікона “Старий святий з ангелом”. XVIII ст. Дере- во, живопис. З Пустинківського монастиря. 110×70	[Мінськ], ДКГ БРСР: Ж 1112, черв. ном. 22	16.11.1945 № 14542	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 598/2	НММ РБ
77.	Ікона “Святий”. XVI ст.? Дерево, живопис. 30×50. Частково заклеєна папером	Мінськ	17.11.1945 № 15093	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 1146/3	
78.	Ікона “Розп’яття”. XVII ст. Дерево, живопис, металевий хрест. 35×40	Мінськ, 96	15.11.1945 № 14414	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 470/3	
79.	Ікона “Святий”. XVII ст. Дерево, живопис. 80×120. Невеликі втрати	[Мінськ], черв. ном. 15	16.11.1945 № 14542	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 598/1	НММ РБ
80.	Ікона “Фігури свя- тих і сцени вели- ких свят”. XVII ст. Дерево, живопис. 40×45	Мінськ, 70	15.11.1945 № 14414	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 470/4	
81.	Ікона “Богоматір з дитям”. XVII ст. Дерево, живопис. 67×95. Невеликі втрати	Мінськ, черв. ном. 131	16.11.1945 № 14593	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 649/3	МАХУ
82.	Ікона XVII–XVIII ст. Дерево, жи- вопис. 65×95. Частково заклеєна папером	Мінськ, черв. ном. 32	16.11.1945 № 14593	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 649/2	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

83.	Ікона “Модель церкви зі святими”. Дерево, живопис. 38×49	[Мінськ], черв. ном. 82	15.11.1945 № 14414	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 470/2	НММ РБ
84.	Ікона “Богоматір Одигітрія і двоє святих”. XVIII ст. Дерево, живопис. 100×68. Частково заклеєна папером	Мінськ, ДКГ БРСР: Ж 1110, черв. ном.	16.11.1945 № 14563	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 619/6	
85.	Ікона. XVIII ст. Дерево, полотно, живопис. 120×175. Сильно пошкоджено	Мінськ, БДМ	19.11.1945 № 15402	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1436	
86.	4 картини. Росія. XVIII–XIX ст. Полотно, олія. Трохи пошкоджені. Скр. 120×90×26. Далі під № 14422 (малюнки)	Мінськ, Білоруський музей	17.11.1945 № 15020	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1073/1	
87.	Ікона “Муки Христа”. XIX ст.? Дерево, полотно, живопис. 70×50. Через вологу кольори пошкоджені	[Мінськ], 3–94 (3162), черв. ном. 137	16.11.1945 № 14536	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 592/6	
88.	Ікона “Страшний суд”? XIX ст. Дерево, живопис. 180×130	Мінськ, 3–900, черв. ном. 60	16.11.1945 № 14534	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 590	НММ РБ
89.	Містечко. Полотно, олія. 145×102	Мінськ, 1928 (на звороті), черв. ном. 1243	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 486/12	НММ РБ
90.	5 ікон (60–80 см), сучасна картина. Дерево, живопис, полотно, олія. Частково заклеєні папером. Скр. 120×85×23	Мінськ, 133, 16, 7, 25, 18	15.11.1945 № 14330	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 386/1	
91.	Ікона “Богоматір, святі, сцени з життя Христа”. Полотно, олія. 150×110. Пошкоджено	[Мінськ], БДМ 932, черв. ном. 123	19.11.1945 № 15419	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1453/1	НММ РБ

92.	10 ікон. Дерево, живопис	[Мінськ], 80, 95, 100, 74, 139, I, 95, I, 107, 105	19.11.1945 № 15093	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1302/1	
93.	5 невеликих ікон. Дерево	Мінськ, черв. ном.	19.11.1945 № 15093	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1146/5	
94.	12 невеликих ікон: Богоматір, Христос та ін. Дерево, живопис	Мінськ, 74, Мі 2295, червоні номери	15.11.1945 № 14414	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 470/1	
95.	Ікона. Дерево, живопис. 140×85	[Мінськ], черв. ном. 119	19.11.1945 № 15401	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1435	НММ РБ
96.	22 невеликі ікони. Дерево, живопис. Частково заклесні папером	[Мінськ], черв. ном.: 63, 91, 77, 69, 93, 73, 85, 72, 88, 79, 81, 71, 130, 111, 113, 89, 149, 153, 66, 78, 67, 62	17.11.1945 № 15132	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1169/1–13 +15–23	
97.	Ікона. Дерево, живопис. 140×100	[Мінськ], черв. ном. 46 (26)?	19.11.1945 № 15419	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1453/10	
98.	Ікона “Св. Миколай”. Дерево, живопис. 210×110	[Мінськ], черв. ном. 116	19.11.1945 № 15419	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1453/2	
99.	Юрій Радзивілл. Пом. 1541 р. XVII в. Полотно, олія. 210×123	Мінськ, черв. ном. 297	16.11.1945 № 14528	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 584/8	НММ РБ
100.	Ікона. Дерево, живопис. 105×160	[Мінськ], черв. ном. 120	19.11.1945 № 15420	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1454/2	НММ РБ
101.	5 ікон. XVII–XIX ст. Дерево, живопис. 20×40; 40×60	Мінськ	19.11.1945 № 15277	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1311/4	НММ РБ
102.	14 портретів князів та князівен. XVII–XVIII ст. Полотно, олія. 60×80. Деякі пошкоджені	[Мінськ], черв. ном. 54, 75, 25, 139, 53, 98, 125, 140, 114, 117, 110, 99, 57, 102	19.11.1945 № 15268	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1302/2	
103.	Ікона “Богоматір”(?). Дерево, живопис. 160×92	[Мінськ], черв. ном. 30	19.11.1945 № 15407	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1441	

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

104.	11 портретів князів та князівен. XVIII ст. Полотно, олія. 106×70	Мінськ 1, черв. ном.: 108, 104, 115, 113, 109, 118, 116, 103, 105, 106, 111	15.11.1945 № 14331	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 387/1	
105.	Бл. 45 картин. Переважно XVIII ст. та пізніше. Полотно, олія. Деякі пошкоджені	[Мінськ], червоні номери	19.11.1945 № 15211	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1245/3	
106.	12 картин. XVII–XVIII ст. Полотно, олія. Скр. 144×56×28	Мінськ	19.11.1945 № 15209	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1243	
107.	Малюнки, гравюри. XVII–XX ст. Частково пошкоджені	Мінськ	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 544/3	
108.	59 картин різної тематики. XVIII–XX ст. Пастель, олія, полотно. Різних розмірів	[Мінськ], червоні номери	15.11.1945 № 14331	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 387/2	
109.	75 портретів (XVIII ст.), декілька пейзажів та інші сюжети. XVIII–XX ст. Полотно, олія. Деякі пошкоджені. Бл. 100×80	[Мінськ], черв. ном.: 320, 321, 141, 134, 149, 128, 1250, 419, 1332, 28, 132, 331, 96, 1249, 309, 311, 312, 313, 126, 377, 121, 329, 94, 1247, 314, 315, 316, 317, 318, 368, 374, 352, 1322, 122, 328, 93, 1318, 319, 1331, 416, 422, 1336, 123, 327, 354, 356, 302, 55, 344, 107, 101, 133, 326, 92, 303, 304, 91, 90, 89, 88, 87, 86, 85, 84, 83	19.11.1945 № 15211	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1245/1	

110.	37 картин, різні сюжети. Олія, полотно, картон. XVIII–XX ст. Різні розміри. Деякі пошкоджені	[Мінськ], черв. ном.: 115, 57, 129, 330, 1253, 324, 1252, 1285, 54, 310, 188, 1134, 421, 351, 112, 124, 452, 96, 456, 455, 453, 451, 95, 449, 135, 143, 459, 132, 154, 457, 1272, 55, 457, 132, 323, 322, 1273	19.11.1945 № 15268	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1302/3	
111.	Портрет молодої людини. Перша половина XIX ст. Полотно, олія. 150×97	[Мінськ], черв. ном. 156	19.11.1945 № 15420	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1454/4	НГОМЗ, Великий Новгород, РФ
112.	Бл. 30 картин. XVIII–XX ст. Полотно, олія. Частково пошкоджені	Мінськ	19.11.1945 № 15277	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1311/2	
113.	4 портрети. XIX ст. Полотно, олія. Деякі пошкоджені. 72×55	Мінськ?	19.11.1945 № 15386	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1402/6	
114.	5 картин (4 портрети на повний зріст). У позолочених рамах, під склом. XIX ст. Полотно, олія. Скр. 40×110×30	Мінськ, 65, черв. ном.: 150, 151, 154, 157, 446	17.11.1945 № 15083	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1136/1	
115.	Двоє чоловіків (релігійна сцена). Чорна крейда на полотні. 210×125	Мінськ, черв. ном. 1240	16.11.1945 № 14528	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 584/2	НММ РБ
116.	24 гравюри і малюнки. Папір, картон	Мінськ, черв. ном.: 60, 61, 103, 100, 87, 55, 101, 62, 56, 57, 102, 77, 97, 659, 69, 95, 85, 109, 107, 108, 125, 63, 88, 110	15.11.1945 № 14331	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 387/3	

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

117.	Бл. 20 фотографій, малюнків, акварелей. Деякі значно пошкоджені. 35×30	На окремих червоні номери	17.11.1945 № 15132	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1169/27	
118.	2 силуети. Чорним на білому папері. Невеликі	Мінськ	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 651/22	
119.	19 картин та ікон. Полотно, дерево, олія. Скр. 90×55×40	[Мінськ]	15.11.1945 № 14332	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 388/1	
120.	2 невеликі картини. Полотно, олія	Мінськ	17.11.1945 № 15172	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1209/2	
121.	4 скульптури: Христос, св. Георгій, Святий, Марія. XVII–XVIII ст. Дов. 125 см. Дерево, різьблення, поліхромія. Деякі пошкоджені	Мінськ, 5973, черв. ном. 9, 29	15.11.1945 № 14213: 15256, 15472, 15478, 15479 в ящ. № 14213	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 269	НММ РБ
122.	10 великих конвертів з картинами (полотно, олія), гравюри, літографії. Частково пошкоджені	Мінськ	19.11.1945 № 15277	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1311/3	
123.	Святі, ангели, Христос (бл. 10 предметів). XVIII–XIX ст. Дерево. Деякі пошкоджені. Скр. 120×60×70	Мінськ, 30	15.11.1945 № 14340	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 396	
124.	5 скульптур: олень, пастух, пожежник, Жанна д'Арк, нога. Бронза. Скр. 74×55×65	Мі[нськ], 14	15.11.1945 № 14338	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 394	НММ РБ
125.	5 невеликих статуеток. Нефрит та інші камені. Японія, Китай. Скр. 68×55×70	Мінськ	15.11.1945 № 14344	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 400/2	
126.	Статуетка: жінка, яка сидить. 50×50. Початок XIX ст. Мармур	Мінськ	15.11.1945 № 14344	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 400/1	НММ РБ
127.	Кістки. Скр. 63×48×22	Мінськ, 112W	16.11.1945 № 14895	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 951	

128.	6 фрагментів скульптур (Христос, ангел, святі). XVIII ст. Дерево. Скр. 160×45×30	Мінськ, 46	15.11.1945 № 14369	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 425	
129.	Численні пакети з керамікою, кременем. Скр. 52×35×21	Мінськ, 60W	16.11.1945 № 14897	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 953	
130.	Численні пакети з кістками. Скр. 59×40×32	Мінськ, 42W	16.11.1945 № 14896	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 952	
131.	2 пакети з гравюрами. Папір. Деякі пошкоджені	[Мінськ], 1472 bag 17 1337–76	19.11.1945 № 15211	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1245/2	
132.	Численні пакети з керамікою. Скр. 58×36×29	Мінськ, 45W	16.11.1945 № 14898	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 954	
133.	8 гравюр. Деякі кольорові. 65×55 см. Деякі пошкоджені	Мінськ?	19.11.1945 № 15386	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1420/7	
134.	Бл. 100 гравюр. XVIII–XIX ст. Частина пошкоджена. Скр. 110×60×60	Мінськ	19.11.1945 № 15277	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1311/1	
135.	Кістки. Скр. 60×50×25	[Мінськ], 75W	15.11.1945 № 14243	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 299	
136.	Кістки мамонта. Скр. 110×75×40	Мінськ, 3	15.11.1945 № 14237	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 293	
137.	Кістки, кераміка (бл. 25 предметів). Скр. 50×32×20	[Мінськ], 128W	15.11.1945 № 14249	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 305	
138.	Кістки, кераміка. Скр. 50×50×30	[Мінськ]	15.11.1945 № 14248	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 304	
139.	Кістки, кераміка. Скр. 65×40×32	[Мінськ], 28W	15.11.1945 № 14251	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 307	
140.	Кістки	[Мінськ], 71 W	15.11.1945 № 14250	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 306	
141.	Кістки, бл. 20. Скр. 55×40×22	[Мінськ] 33 W	15.11.1945 № 14260	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 316	
142.	Кістки. Скр. 50×35×30	М[інськ], 125	15.11.1945 № 14253	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 309	
143.	Кістки. Скр. 56×38×26	Мінськ	15.11.1945 № 14262	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 318	

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

144.	Кістки. Скр. 55×35×25	[Мінськ], 24W	15.11.1945 № 14261	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 317	
145.	Кістки. Бердизька стоянка. 1929 р. Скр. 70×40×25	М[інськ], 38	15.11.1945 № 14270	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 326	
146.	Кістки, кераміка (бл. 30). Скр. 40×30×20	[Мінськ], 70W	15.11.1945 № 14263	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 319	
147.	Фрагменти керамі- ки. З кургану. Скр. 47×43×20	[Мінськ]	15.11.1945 № 14272	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 328	
148.	Кістки. Скр. 50×30×40	[Мінськ], 29W	15.11.1945 № 14271	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 327	
149.	Кістки. Скр. 47×48×30	[Мінськ], 102W	15.11.1945 № 14275	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 331	
150.	Кістки. Скр. 45×40×20	[Мінськ], 82W	15.11.1945 № 14273	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 329	
151.	Кістки. Скр. 135×75×35	Мінськ, 2	15.11.1945 № 14343	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 399	
152.	Кістки, кераміка, кремінь. Скр. 99×52×58	Мінськ, 17W	15.11.1945 № 14342	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 398	
153.	172 фрагменти ке- раміки, кременю. Скр. 75×85×45	[Мінськ], 14W	15.11.1945 № 14345	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 401/1	
154.	Кість мамонта. 120 см	[Мінськ]	15.11.1945 № 14345	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 401/2	
155.	Кістки тварин. Скр. 60×50×33	Мінськ, 86	15.11.1945 № 14348	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 404	
156.	Кість мамонта. 100 см	[Мінськ]	15.11.1945 № 14345	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 401/3	
157.	Кістки, маленькі фрагменти креме- ню. Скр. 85×73×45	Мінськ, 13	15.11.1945 № 14397	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 453	
158.	15 кісток. Скр. 88×50×53	[Мінськ]	15.11.1945 № 14394	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 450	
159.	Кістки	Мінськ	15.11.1945 № 14441	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 497	
160.	Кістки. Скр. 70×40×30	Мінськ, 79	15.11.1945 № 14437	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 493	

161.	Кістки, кераміка, креміль. Скр. 75×40×40	[Мінськ], 37W	16.11.1945 № 14713	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 769	
162.	Кістки, кераміка. Пошкоджені. Скр. 100×45×40	Мінськ, 137W	16.11.1945 № 14606	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 662/1	
163.	Кістки. Скр. 55×40×25	Мінськ, 68W	16.11.1945 № 14719	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 775	
164.	Кістки. Скр. 50×35×25	Мінськ, 92W	16.11.1945 № 14715	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 771	
165.	Кістки. Скр. 60×40×20	Мінськ, 119W	16.11.1945 № 14726	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 782	
166.	Кістки. Скр. 60×45×25	[Мінськ], 108W	16.11.1945 № 14720	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 776	
167.	Кістки великі. Трохи пошкоджені. Скр. 48×40×20	[Мінськ], 113W	16.11.1945 № 14735	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 791	
168.	Кістки. Скр. 55×35×30	Мінськ, 73	16.11.1945 № 14728	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 784	
169.	Кістки великі. Скр. 55×30×28	Мінськ, 131W	16.11.1945 № 14744	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 800	
170.	Кістки. Скр. 40×37×25	[Мінськ], 123W	16.11.1945 № 14740	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 796	
171.	Кераміка (фрагменти). Скр. 50×34×20	Мінськ, 129W	16.11.1945 № 14748	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 804	
172.	Кераміка (фрагменти). Скр. 40×35×23	Мінськ, 130W	16.11.1945 № 14747	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 803	
173.	Кераміка (фрагменти), прикраса на шию. Скр. 50×34×37	Мінськ, 47W	16.11.1945 № 14754	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 810	
174.	Кістки. Скр. 24×40×50	Мінськ, 126W	16.11.1945 № 14755	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 811	
175.	Кераміка, креміль. Скр. 60×38×19	Мінськ, 58W	16.11.1945 № 14759	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 815	
176.	Кістки великі. Скр. 60×39×20	Мінськ, 90W	16.11.1945 № 14758	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 814	

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

177.	Кераміка, кам'яні вироби. Скр. 32×52×15	Мінськ, 59W	16.11.1945 № 14763	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 819	
178.	Кістки, кераміка, кремень. Скр. 43×34×18	[Мінськ], 65W	16.11.1945 № 14762	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 818	
179.	Кістки, кераміка, кремень. Трохи пошкоджено. Скр. 90×55×42	Мі[нськ], 9W	16.11.1945 № 14771	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 827	
180.	Кістки великі. Скр. 57×48×27	[Мінськ], 106W	16.11.1945 № 14770	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 826	
181.	Кістки маленькі. Скр. 40×40×20	Мінськ, 83W, LXXVI	16.11.1945 № 14774	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 830	
182.	Кам'яні вироби. Скр. 50×34×23	Мінськ, 49W	16.11.1945 № 14772	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 828	
183.	Кістки. Скр. 55×37×22	Мінськ, 93W	16.11.1945 № 14779	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 835	
184.	Кістки, кам'яні вироби. Скр. 57×40×18	Мінськ	16.11.1945 № 14778	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 835	
185.	Кістки. Скр. 55×40×35	Мінськ, 122W	16.11.1945 № 14784	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 840	
186.	Кістки. Скр. 50×40×30	Мінськ, 94W	16.11.1945 № 14783	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 839	
187.	Кістки. Скр. 54×38×20	Мінськ, 99W	16.11.1945 № 14786	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 842	
188.	Кістки. Скр. 56×35×22	Мінськ, 115W	16.11.1945 № 14785	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 841	
189.	Кістки. Скр. 60×50×26	Мінськ, 116W	16.11.1945 № 14790	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 846	
190.	Кістки. Скр. 55×30×45	Мінськ, 41	16.11.1945 № 14787	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 843	
191.	Кремень. Скр. 50×43×33	Мінськ, 39W	16.11.1945 № 14798	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 854	
192.	Кістки. Бердизька стоянка. Скр. 55×50×20	Мінськ, 104	16.11.1945 № 14803	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 859	

193.	Кам'яні вироби. Скр. 40×40×20	Мінськ, 53W	16.11.1945 № 14813	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 869	
194.	Кістки. Бердизька стоянка. Скр. 45×40×20	Мінськ, 127	16.11.1945 № 14808	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 864	
195.	Колекція посуду. Скр. 95×54×54	Мі[нськ], 20W	16.11.1945 № 14816	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 872/1	
196.	Кістки. Скр. 40×40×20	Мінськ, 132W	16.11.1945 № 14817	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 873	
197.	Кістки, кераміка, кам'яні вироби. Скр. 90×57×43	Мінськ, 10W	16.11.1945 № 14821	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 877	
198.	Кістки. Скр. 58×45×23	Мінськ, 85W	16.11.1945 № 14822	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 878	
199.	Кістки. Бердизька стоянка, розкопки 1929 р., 1936 р. Скр. 58×25×46	Мінськ, 89W	16.11.1945 № 14839	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 895	
200.	Кістки. Юро- вицька стоянка. Ящ. 48×43×25	Мінськ, 36W	16.11.1945 № 14845	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 901	
201.	Кераміка. Скр. 40×50×30	Мінськ, 52W	16.11.1945 № 14823	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 879	
202.	Кістки великі. Бердизька стоянка. Скр. 45×42×34	[Мінськ], 101W	16.11.1945 № 14841	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 897	
203.	Кістки. Скр. 50×37×23	Мінськ, 121W	16.11.1945 № 14855	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 911	
204.	Кістки. Скр. 56×39×34	Мінськ, 105W	16.11.1945 № 14853	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 909	
205.	Кістки. Скр. 60×40×28	Мінськ, 98W	16.11.1945 № 14859	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 915	
206.	Кістки великі. Скр. 55×40×23	Мінськ, 77W	16.11.1945 № 14858	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 914	
207.	Кістки. Скр. 58×45×44	Мінськ, 40W	16.11.1945 № 14867	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 923	
208.	Кістки. Скр. 57×59×44	Мінськ, 31W	16.11.1945 № 14866	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 922	

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

209.	Кераміка, кам'яні вироби. Скр. 52×43×35	Мінськ, 34W	16.11.1945 № 14869	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 925/2	
210.	Кістки	Мінськ, 43W	16.11.1945 № 14868	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 924	
211.	Кістки великі. Пошкоджені. Скр. 55×38×36	Мінськ, 32W	16.11.1945 № 14872	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 928	
212.	Кістки. Пошкоджені. Скр. 55×35×22	Мінськ 117W	16.11.1945 № 14871	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 927	
213.	Креміль. Бердизька стоянка. Скр. 55×38×22	Мінськ, 35W	16.11.1945 № 14874	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 930	
214.	Кістки. Скр. 54×36×22	Мінськ, 110W	16.11.1945 № 14875	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 931	
215.	Кістки, кераміка. Скр. 60×39×23	Мінськ, Мі[нськ], Dņjerг 35	16.11.1945 № 14877	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 933	
216.	Креміль, кераміка. Скр. 59×49×30	Мінськ, 46W	16.11.1945 № 14876	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 932	
217.	Кістки великі. Скр. 48×34×23	Мінськ, 111W	16.11.1945 № 14881	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 937	
218.	Кістки. Скр. 50×40×24	Мінськ, 56W	16.11.1945 № 14878	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 934	
219.	Кістки. Бердизька стоянка. 1927–28 рр. Скр. 59×38×18	Мінськ, 50W	16.11.1945 № 14883	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 939	
220.	Кістки, кераміка. Скр. 49×32×23	Мінськ, 63W	16.11.1945 № 14882	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 938	
221.	Креміль. Скр. 57×38×22	Мінськ, 114W	16.11.1945 № 14886	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 942	
222.	Кістки. Скр. 48×36×25	Мінськ, 81W	16.11.1945 № 14885	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 941	
223.	Кераміка. Камені. Скр. 50×38×32	Мінськ, 54W	16.11.1945 № 14888	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 944	
224.	Кераміка. Скр. 47×28×22	Мінськ, 67W	16.11.1945 № 14887	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 943	

225.	Кістки. Трохи пошкоджені. Скр. 45×40×22	Мінськ, 87W	16.11.1945 № 14889	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 945	
226.	Кераміка. Скр. 26×41×24	Мінськ, 51W	16.11.1945 № 14890	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 946	
227.	Кістки. Скр. 65×42×33	Мінськ, 76W	16.11.1945 № 14892	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 948	
228.	Кістки. Скр. 42×40×30	Мінськ, 109W	16.11.1945 № 14891	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 947	
229.	Кістки. Скр. 53×35×44	Мінськ, 72W	16.11.1945 № 14894	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 950	
230.	Кістки, кераміка. Скр. 49×37×21	Мінськ, 64W	16.11.1945 № 14893	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 949	
231.	Кістки. Трохи пошкоджені. Скр. 47×40×20	Мінськ, 107W	16.11.1945 № 14900	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 956	
232.	Кістки, креміль, кераміка. Дніпро 1935 р. Скр. 43×36×24	Мінськ, 57W	16.11.1945 № 14899	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 955	
233.	Кістки. Скр. 60×46×30	Мінськ, 78W	16.11.1945 № 14902	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 958	
234.	Кераміка. Скр. 40×30×22	Мінськ, 66W	16.11.1945 № 14901	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 957	
235.	Кістки (черепи). Скр. 120×89×46	Мінськ, 22W	16.11.1945 № 14906	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 962	
236.	Кістки, кераміка, креміль. Скр. 100×56×52	Мінськ, 19W	16.11.1945 № 14903	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 959	
237.	Кістки. Скр. 100×60×40	Мінськ, 16W	16.11.1945 № 14912	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 968	
238.	Кістки, кераміка, металеві, кам'яні вироби. Скр. 50×48×50	Мінськ, 55W	16.11.1945 № 14908	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 964/2	
239.	Кістки. Скр. 50×50×36	Мінськ, 124W	16.11.1945 № 14914	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 970	
240.	Кістки, кераміка. Із Смоленська. Скр. 100×60×60	Мінськ, 26W	16.11.1945 № 14913	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 969	

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

241.	20 черепів, бл. 40–60 кісток	Мінськ, 30W XXIII	17.11.1945 № 14966	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1019	
242.	Кістки великі. Пошкоджені. Скр. 60×46×26	Мінськ, 97W	16.11.1945 № 14915	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 971	
243.	Кістки, кераміка. Скр. 100×55×40	Мінськ, 21	17.11.1945 № 15021	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1074	
244.	Кістки, кераміка. Бл. 10 книг (рукописні) і документи. Скр. 105×45×42	Мінськ, 80W	17.11.1945 № 14970	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1023	
245.	42 фрагменти кременю, кераміки на картоні. Скр. 100×45×40	Мінськ, 133W	17.11.1945 № 15063	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1116	
246.	Кремій. Скр. 60×40×20	Мінськ, 55W	17.11.1945 № 15062	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1115	
247.	245 пакетів фрагментів кераміки і бронзових виробів. Скр. 30×57×40	Мінськ, 11	17.11.1945 № 15067	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1120	
248.	105 пакетів фрагментів кераміки. Скр. 100×45×45	Мінськ, 136	17.11.1945 № 15065	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1118	
249.	10–15 артефактів на планшеті. Залізо, камінь, перлини. Скр. 110×55×50	Мінськ, 53	17.11.1945 № 15093	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1146/1	
250.	Кам'яні вироби. Скр. 60×50×40	Мінськ, 6	17.11.1945 № 15069	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1122	
251.	Кістки. Скр. 85×73×45	Мінськ, 44W	17.11.1945 № 15176	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1213	
252.	Бл. 50 фрагментів, горщики, миски. Деякі розбиті. Скр. 140×65×38	Мінськ, 13	17.11.1945 № 15097	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1150	
253.	Кістки. Скр. 90×50×40	Мінськ, 27W	17.11.1945 № 15183	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1220	
254.	Кістки, дуже великі. Скр. 100×100×55	Мінськ, 5W	17.11.1945 № 15178	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1215	
255.	Кістки. Скр. 60×45×26	Мінськ, 100W	17.11.1945 № 15186	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1223	

256.	Кремені, фрагменти кераміки. Скр. 110×40×40	Мінськ, 69W	17.11.1945 № 15184	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1221	
257.	Кераміка. Скр. 65×58×58	Мінськ, 15W (14)	17.11.1945 № 15189	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1226	
258.	Кам'яні молотки і сокири. Скр. 70×40×53	Мінськ, Мі 7	17.11.1945 № 15187	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1224	
259.	Кістки, великі фрагменти. Скр. 60×43×30	Мінськ, 103W	17.11.1945 № 15191	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1228	
260.	Кістки. Скр. 83×50×45	Мінськ, 8 W	17.11.1945 № 15190	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1227	
261.	8 коробок з археологічними знахідками	[Мінськ]	19.11.1945 № 15268	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1302/6	
262.	Кістки великі. Скр. 100×44×42	[Мінськ], 135W	17.11.1945 № 15195	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1232	
263.	Кістки, кераміка, кремій. Деякі пошкоджені. Скр. 85×50×75	Мінськ, 18	21.11.1945 № 15710	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1725	
264.	Бл. 30 коробок з археологічними знахідками. Скр. 100×50×45	Мінськ, 134W	19.11.1945 № 15388	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1422/2	
265.	49 кісток. Пошкоджені. Скр. 110×83×50	Мінськ, 1	21.11.1945 № 15749	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1764	
266.	5 скульптур: 2 святі, Христос, 2 ангели (№ 15476, 15471, 15473, 15475, 15477). XVII–XVIII ст. Дерево, різьблення, поліхромія. Бл. 120 см. Пошкоджені	А, Мінськ 5973, 6576, черв. ном.: 7, 30, 19	15.11.1945 № 14211	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 267	НММ РБ
267.	2 статуетки кішечки, 3 фрагменти дерев'яних скульптур. XVIII ст. Скр. 97×58×30	Мінськ?	16.11.1945 № 14479	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 535	
268.	Священик. XVIII ст. Дерево. 145 см. Трохи пошкоджено	[Мінськ], 6576/2	15.11.1945 № 14415	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 471	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

269.	3 рельєфи. Дерево. Від 30–50 см	Мінськ	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 544/4	
270.	Маленький рельєф: голова хлопчика. Срібло	Мінськ, 100	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 544/2	
271.	Молодий чоловік. Дерево. 25 см. Пошкоджено	Мінськ	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 544/9	
272.	5 малих рельєфів. XVIII–XIX ст. Метал	Мінськ	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 544/6	
273.	Біблійна сцена. Копія з Леонардо да Вінчі. Гіпс. 15×25. Зламано у двох місцях	Мінськ, БДМ 897	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/4	
274.	Рельєф: сцена покарання батогом. Бронза	Мінськ, 130	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/1	
275.	2 людські ноги і 3 руки. XVIII–XIX ст. Дерево. Бл. 40 см. Трохи пошкоджені	[Мінськ]	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/7	
276.	9 медальйонів з портретами Костюшка, Пастера, Крашевського та ін. Дерев'яні рельєфи. XIX ст. Бронза, залізо, дерево, глина. 10–26 см. Декілька пошкоджені	Мінськ, 1105, 7789, 921, 2225, 7153, 220, 2776, 2274, 8071	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/6	
277.	Статуя Жанни д'Арк. Дерево. Пошкоджено	[Мінськ]	16.11.1945 № 14606	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 662/3	
278.	Христос на хресті. Дерево. 42 см. Трохи пошкоджено	[Мінськ]	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/8	
279.	Бюст жінки, на цоколі. XIX ст. Білий мармур. 45 см.	Мінськ, 915	16.11.1945 № 14816	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 872/3	НГМ РБ КП 1831
280.	Гаццері, Рим. Бюст дівчини. Білий мармур. Бл. 30 см. Ніс пошкоджений	Мінськ	16.11.1945 № 14816	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 872/2	НГМ РБ н/д 1003

281.	Голова чоловіка. XIX ст. Білий мармур. 15 см	Мінськ, 1307	16.11.1945 № 14816	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 872/5	НГМ РБ н/д 951(?)
282.	Наполеон. XIX ст. Мармур. 33 см	Мінськ, 1492	16.11.1945 № 14816	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 872/4	НГМ РБ КП 1830
283.	Бюсти (9 предметів). XIX ст. Дерево, гіпс, метал. Скр. 100×55×75	Мінськ, 32	17.11.1945 № 15023	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1076	
284.	Бюст молоді пари (2 предмети). Мармур, дерево. Скр. 75×55×80	Мінськ, 12	17.11.1945 № 15022	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1075	НММ РБ 3С-44
285.	2 бюсти. Бронза	Мінськ	17.11.1945 № 15068	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1121/2	
286.	2 великих медальйони (портрети чоловіків). XIX ст. Бронза. Бл. 50 см. Скр. 100×50×35	Мінськ	17.11.1945 № 15068	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1121/1	
287.	2 ангели та група з розп'яття. XVIII–XIX ст. Дерево, різьблення. 30–50 см. Пошкоджені	Мінськ	17.11.1945 № 15083	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1136/2	
288.	8 скульптур, рельєф, 4 моделі. XVII–XIX ст. Дерево, різьблення, частково розфарбовані. Деякі пошкоджені. Скр. 180×72×40	Мінськ	17.11.1945 № 15081	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1134/1	
289.	Рельєф: голова чоловіка. Бронза. 30×20 см	Мінськ	17.11.1945 № 15132	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1169/14	
290.	5 статуєток японських або китайських богів. Глина, дерево, гіпс	Мінськ, 31W	17.11.1945 № 15188	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1225/1	
291.	2 святих. XVIII ст. Дерево, різьблення. Скр. 150×70×60	Мінськ	19.11.1945 № 15237	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1271	
292.	3 маски померлої жінки. Гіпс, глина. Скр. 100×84×74	Мінськ, 31W	17.11.1945 № 15188	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1225/2	

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

293.	2 скульптури. Дерево, різьблення, фарбовані. 25 см	[Мінськ], 8	19.11.1945 № 15268	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1302/8	
294.	3 скульптури: святі. XVIII–XIX ст. Дерево, різьблення. Всі 120 см. Деякі пошкоджені	Мінськ	19.11.1945 № 15242	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1276/4	
295.	2 скульптури: Христос. XVIII–XIX ст. Дерево. Скр. 200×68×45	[Мінськ], 59	19.11.1945 № 15388	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1422/1	
296.	7 фігур. Бл. 50–70 см. Дерево, гіпс, бронза. Деякі пошкоджені. Скр. 100×65×65	Мінськ, 38	19.11.1945 № 15273	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1307	
297.	Весільний головний убір та одяг. Вовна, шовк. Пошкоджені	[Мінськ]	19.11.1945 № 15268	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1302/7	
298.	4 гобелени	[Мінськ], 1312, 126, 127, 127a	15.11.1945 № 14331	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 387/4	
299.	5 дверей від Святої брами. XVIII ст. Дерево, різьблення, живопис. Скр. 180×85×20	Мінськ?	15.11.1945 № 14368	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 424	
300.	50–75 ківшиків, пляшок та ін. Дерево. Пошкоджені. Скр. 130×105×65	Мінськ, 61	15.11.1945 № 14360	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 416	НГМ РБ
301.	2 дверей від Святої брами. XVIII ст. Дерево, різьблення. 220×60	М[інськ], 144	15.11.1945 № 14393	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 449/1	
302.	2 дверей від Святої брами. Дерево, різьблення. 210×68	Мінськ, 8331	15.11.1945 № 14392	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 448	
303.	Шкатулка. Дерево, срібло. 15×25×10. Поламана	Мінськ	16.11.1945 № 14488	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 544/7	
304.	2 дверей від Святої брами. Дерево. 210×68	[Мінськ], 221820	15.11.1945 № 14424	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 480	

305.	Шкатулка та фрагменти. Дерево, перламутр. 53×28. Пошкоджено	[Мінськ], 176	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/5	
306.	Братина зі святими. XVI–XVII ст. Дерево, живопис. 52 см	Мінськ	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/2	НГМ РБ
307.	Позолочена рама та інші 4 предмети. Дерево, різьблення	[Мінськ]	19.11.1945 № 15268	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1302/5	
308.	2 хрести. Дерево, метал. 20×35	Мінськ, 19711	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/10	
309.	3 форми для випічки. Дерево, різьблення	Мінськ?	19.11.1945 № 15386	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1420/2	
310.	4 дверей від Святої брами. XVIII ст. Дерево, різьблення, живопис. Скр. 200×115×30	[Мінськ]	19.11.1945 № 15284	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1318	
311.	Картина. Полотно, олія. 75×55. Пошкоджено. На звороті напис кирилицею про реставрацію у 1941 р.	[Мінськ], черв. ном. 138	16.11.1945 № 14572	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 628/1	
312.	Христос у терновому вінку на хресті та воїн з чашею. Полотно, олія. 145×80. Пошкоджено	[Мінськ], ДКГ БРСР: Ж 620, черв. ном. 125	19.11.1945 № 15423	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1457/1	
313.	Картина “Ессе homo” (Христос у червоному плащі, перед ним воїн). Полотно, олія. 145×80. Пошкоджено	[Мінськ], ДКГ БРСР: Ж 606, черв. ном. 124	19.11.1945 № 15423	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1457/2	МАХУ
314.	3 невеликі акварелі та рисунок. Папір	[Мінськ]	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 651/21	

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

315.	Фольклорні малюнки і картини. Папір. Упаковані у скр. 15020, раніше – 14422	Вітебськ, Мінськ	17.11.1945 № 15020	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1073/2	
316.	Портрет дами, що сидить. Полотно, олія. 160×90	[Мінськ], черв. ном. 155	19.11.1945 № 15420	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1454/1	НММ РБ
317.	11 зображень господарських споруд. Папір	[Мінськ]	16.11.1945 № 14595	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 651/13	
318.	Портрет жінки. ХІХ ст. Полотно, олія. 65×55. Пошкоджений	[Мінськ]	19.11.1945 № 15419	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1453/3	
319.	Портрет молодої жінки. ХІХ ст. Овал. Полотно, олія. 100×72. Трохи пошкоджений	[Мінськ], ДКГ БРСР: Ж 711, черв. ном. 447	16.11.1945 № 14570	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 626	НММ РБ
320.	Сплячий чоловік та ангел. ХІХ ст. Полотно, олія. 190×130	[Мінськ], 8481, черв. ном. 1241	16.11.1945 № 14529	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 585/1	НММ РБ
321.	Єлизавета Hewows Kankowna[?]. Бл. 1800 р. Полотно, олія. 205×140	[Мінськ], 20 179, І 264 (1744), черв. ном. 284	16.11.1945 № 14529	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 585/5	НММ РБ
322.	Портрет дами. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 140×105	[Мінськ], черв. ном. 44	16.11.1945 № 14533	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 589/3	НММ РБ
323.	Миколай-Криштоф Радзивілл (Сирітка). 1616 р. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 100×135	[Мінськ], черв. ном. 46	16.11.1945 № 14531	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 587/5	MNW
324.	Костянтин Острозький, великий гетьман Литовський. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 95×220	[Мінськ], черв. ном. 9, білий ном. 15	16.11.1945 № 14532	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 588/2	НГМ РБ
325.	Портрет дами з персиком. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 140×103	[Мінськ], черв. ном. 157	19.11.1945 № 15400	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1434	

326.	Генерал. XVIII ст. Полотно, олія. 110×190	[Мінськ], I-188 (1067), черв. ном. 286	16.11.1945 № 14531	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 587/2	НММ РБ
327.	Поганьблення Христа. XVIII ст. Полотно, олія. 140×180	[Мінськ], черв. ном. 288, I-970 (2562)	16.11.1945 № 14532	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 588/1	НММ РБ
328.	Теофілія Лещин- ська. XVIII ст. Полотно, олія. 110×215	[Мінськ], білий ном. 30, черв. ном. 21	16.11.1945 № 14528	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 584/6	НГМ РБ
329.	Портрет черниці. XVIII ст. Полотно, олія. 120×220	[Мінськ], черв. ном. 13	16.11.1945 № 14528	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 584/7	НММ РБ
330.	Портрет Януша Корибута. 1636 р. XVIII ст. Полотно, олія. 130×220	[Мінськ], черв. ном. 14	16.11.1945 № 14528	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 584/1	НММ РБ
331.	Антоній Корибут. XVIII ст. Полотно, олія. 110×225	[Мінськ], черв. ном. 19	16.11.1945 № 14528	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 584/5	НММ РБ
332.	Муки святого. XVII ст. Полотно, олія. 150×120. По- шкоджено	[Мінськ], черв. ном. 1245	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 586/10	НММ РБ
333.	Чоловік, який пише. XVII ст. Де- рево, олія. 62×50	Мінськ?	16.11.1945 № 15386	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 1420/4	
334.	Андрій Завіша. XVII ст. 1676 р. Полотно, олія. 90×130	[Мінськ], черв. ном. 292, I-244 (1723)	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 586/3	НММ РБ
335.	Монах або святий. XVII ст. Полотно, олія. 70×110	[Мінськ], 1248	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 586/4	НММ РБ
336.	Міфологічна сце- на. Люди і дитина. XVII ст. Полотно, олія. 180×135. По- шкоджено	[Мінськ], черв. ном. 298	16.11.1945 № 14529	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 585/2	НММ РБ
337.	Портрет князя. XVII ст. Полотно, олія. 130×210	[Мінськ], черв. ном. 296	16.11.1945 № 14529	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 585/3	НММ РБ
338.	Ікона. Дерево, живопис. 100×64. Погано збережена	[Мінськ], черв. ном. 24	16.11.1945 № 14535	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 591/2	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

339.	Ікона. Дерево, живопис. 70×54. Заклеєна папером	[Мінськ], +88, черв. ном. 145	16.11.1945 № 14536	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 592/2	
340.	Ікона “Святий”. Дерево, живопис. 50×42. Пошкоджено	[Мінськ], 589, черв. ном. 144	16.11.1945 № 14536	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 592/5	
341.	Ікона [?]. Дерево. Пошкоджено	[Мінськ]	16.11.1945 № 14569	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 625/2	
342.	Ікона “Покрова Прсв. Богородиці”. Дерево, живопис. 95×108. Пошкоджено	[Мінськ], 489, черв. ном. 10	16.11.1945 № 14569	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 625/4	НММ РБ
343.	Ікона “Богоматір Одигітрія”. Дерево, живопис. 103×74. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 17, 3-8?? (813)?	16.11.1945 № 14574	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 630/2	НММ РБ
344.	Ікона. Дерево, живопис. 83×128. Заклеєна папером	[Мінськ], черв. ном. 31	16.11.1945 № 14609	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 665/4	НММ РБ
345.	Ікона. Дерево, живопис. 170×105. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 118	16.11.1945 № 15420	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1454/3	
346.	Ікона. Дерево, живопис. 170×75. Пошкоджено	Мінськ?	16.11.1945 № 15631	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1647	
347.	Ікона. Дерево, живопис. 120×75. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 23, 5623, 3-640 (5623)	16.11.1945 № 14535	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 591/1	НММ РБ
348.	Похорон у місті. ХХ ст. Полотно, олія. 145×130	[Мінськ], ДКГ БРСР: Ж 510, черв. ном. 1242, чорн. ном. 2493	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 586/8	НММ РБ
349.	Портрет чоловіка, який сидить. ХХ ст. Полотно, олія. 105×150	[Мінськ], черв. ном. 1319, БДМ 15, 8955, 3902	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 586/13	НММ РБ
350.	Старий жабрак. Полотно, олія. 80×140	[Мінськ], черв. ном. 1246	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 586/2	НММ РБ

351.	Троє чоловіків за газетою ввечері. XX ст. Полотно, олія. 100×125	[Мінськ], БДМ 9005/6, черв. ном. 293	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 586/7	НММ РБ
352.	Робітники на фабриці. Полотно, олія. 200×135	[Мінськ], 7289/7, черв. ном. 1239	16.11.1945 № 14528	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 584/3	НГМ РБ
353.	Портрет чоловіка, який сидить. XX ст. Полотно, олія. 65×120. Пошкоджений	[Мінськ], черв. ном. 301	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 586/1	НММ РБ
354.	Ікона: посередині Богоматір, з боків 6 святих. Нижче і вище розп'яття та Трійця. XIX ст. Дерево, живопис. 50×41. Пошкоджено	[Мінськ], 3-590 (5181), черв. ном. 146	16.11.1945 № 14536	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 592/3	НММ РБ
355.	Ікона "Св. Миколай". XIX ст. Дерево, живопис. 65×92. Пошкоджено	[Мінськ], 3-93 (3149), черв. ном. 130	16.11.1945 № 14563	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 619/8	НММ РБ
356.	Ікона "Успіння Богородиці". Дерево, живопис. 130×86. Пошкоджено	[Мінськ], 3-893 (5973/51), черв. ном. 21	16.11.1945 № 14571	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 627/1	НММ РБ
357.	Ікона "Св. Трійця". Дерево, живопис. 97×128	[Мінськ], 3-892, черв. ном. 11	16.11.1945 № 14609	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 665/3	НММ РБ
358.	Ікона "Князь і княгиня моляться". XVIII ст.? Дерево, живопис. 63×51. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 144+87	16.11.1945 № 14536	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 592/1	НММ РБ
359.	Ікона "Коронація Марії". XVIII ст. Дерево, живопис. 110×65. Пошкоджено	[Мінськ], 3-635 (5612), черв. ном. 6	16.11.1945 № 14563	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 619/4	НММ РБ
360.	Ікона "Святі". XVIII ст. Дерево, живопис. 212×110. Частково пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 116	19.11.1945 № 15419	15.04.1947 Берлін	Гьох-штадт 1453/13	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

361.	Книги, ноти, бл. 300 од. (скр. мала шифр: “31 OWE”, була відправлена з Вільнюса у Берлін- Вільмерсдорф у розпорядження ЕРР)	Мінськ, Калінін (нині Твер)	11.09.1945 № 8141	08.06.1949 Вісбаден; 7.03.1952 TVK; 7.05.1952 НІСОГ	Райтен- хас- лах, 48	
362.	Ікона “Богома- тір Одигітрія”. XVIII ст. Дерево, живопис. 103×128	[Мінськ], 3-883, черв. ном. 20	16.11.1945 № 14609	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 665/2	НММ РБ
363.	Ікона “Богома- тір Одигітрія”. XVIII ст. Дерево, живопис. 100×70	[Мінськ], 3-92	16.11.1945 № 14593	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 649/1	НММ РБ
364.	Ікона “Вознесіння Христа”. XVIII ст. Дерево, живопис. 109×140. Заклеєна папером	[Мінськ], 3-853, черв. ном. 29	16.11.1945 № 14609	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 665/1	НММ РБ
365.	Ікона “Покрова Прсв. Богородиці”. XVIII ст. Дерево, живопис. 114×77. Частково заклеєна папером	[Мінськ], ДКГ БРСР: Ж 1114, Київ. іст. муз., черв. ном. 8	16.11.1945 № 14574	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 630/1	НММ РБ
366.	Ікона “Коронація Марії”. XVIII ст. Дерево, живопис. 117×90. Пошко- джено	[Мінськ], 8469, черв. ном. 12	16.11.1945 № 14573	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 629/2	НММ РБ
367.	Ікона “Різд- во Христове”. XVIII ст. Дерево, живопис. 125×90. Пошкоджено	[Мінськ], 3-639 (5816), 8474	16.11.1945 № 14571	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 627/2	НММ РБ
368.	Ікона “Покрова Прсв. Богородиці”. XVIII ст. Дерево, живопис. 85×115	[Мінськ], 13 П ДКГ БРСР Ж 1115	16.11.1945 № 14569	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 625/3	НХМУ (?) (Київ, Україна)
369.	Ікона “Святий”. XVII ст.? Дерево, живопис. 107×58	[Мінськ], 3-896 (5373/54), черв. ном. 51	16.11.1945 № 14535	15.04.1947 Берлін	Гьох- штадт 591/3	НММ РБ

370.	Ікона “Святий” (Петро?). XVII–XVIII ст.? Дерево, живопис. 90×65. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 3	16.11.1945 № 14563	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 619/7	НММ РБ
371.	Ікона “Святий з мечем і сувоєм”. XVII ст. Дерево, живопис. 122×86. Пошкоджено	[Мінськ], 894 (5973/52), черв. ном. 9	16.11.1945 № 14573	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 629/1	НММ РБ
372.	Мадонна Долороса. XVII ст. Дерево, полотно, олія. 79×66. Пошкоджено	[Мінськ], 2536	16.11.1945 № 14572	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 628/2	
373.	Ікона “Спас”. XVIII ст. Дерево, живопис. 55×100	[Мінськ], черв. ном. 27, ДКГ БРСР Ж 1117	16.11.1945 № 14563	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 619/3	
374.	Ікона “Богоматір Одигітрія”. XVIII ст. Дерево, живопис. 105×60. Пошкоджено	[Мінськ], Ж 29, черв. ном. 28	16.11.1945 № 14563	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 619/5	
375.	Ікона “Покрова Прев. Богородиці”. XVIII ст. Дерево, живопис. 97×70. Пошкоджено	[Мінськ]	16.11.1945 № 14563	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 619/1	
376.	Ікона “Спас”. XVIII ст. Дерево, живопис. 95×60. Пошкоджено	[Мінськ], 3-85 (3134), черв. ном. 50	16.11.1945 № 14563	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 619/2	НММ РБ
377.	Ікона. XVIII ст. Дерево, живопис. 117×52. Пошкоджено	[Мінськ], 3–906, черв. ном. 136	16.11.1945 № 14536	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 592/4	
378.	Пейзаж з вежею. XIX ст. Полотно, олія. Овал. 88	[Мінськ] ДКГ БССР Ж 607 черв. 444	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/3	МАХУ
379.	Ікона “Св. Даниїл і леви”. XVIII ст. Дерево, живопис. 212×110	[Мінськ], черв. ном. 117	19.11.1945 № 15419	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1453/11	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

380.	Кшиштоф Радзивілл. 1635 р. Полотно, олія. 90×120. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 300	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 586/6	НММ РБ
381.	Кшиштоф Завіша. XVII ст. Полотно, олія. 82×130. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 301, I-232 (1711)	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 586/3	НГМ РБ
382.	Вершники переслідують ворога. XVIII ст. Полотно, олія. 145×105. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 299	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 586/11	НММ РБ
383.	Фалат. Забитий лось у човні. Аquareль. 140×61	[Мінськ], ДКГ БРСР, черв. ном. 111(?)	19.11.1945 № 14522	Берлін 15.04.1947	Гьохштадт 1456	НММ РБ
384.	Б. Чедековський. Портрет дами. 1928 р. Полотно, олія. 115×150	[Мінськ], черв. ном. 291	16.11.1945 № 14533	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 589/1	НММ РБ
385.	Тадеуш Кунтце. Міфологічна сцена. Полотно, олія. 170×120. Пошкоджено	[Мінськ], 2489, черв. ном. 289	16.11.1945 № 14531	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 587/4	НММ РБ
386.	Шарль Амедей ван Лоо. Портрет принца. 177? Полотно, олія. 115×140. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 45, чорн. ном. 236	16.11.1945 № 14528	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 584/4	MNW
387.	Пітер Тіз. Міфологічна сцена. Полотно, олія. 150×110. Пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 1244	16.11.1945 № 14530	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 586/9	НММ РБ
388.	Іоанн Хреститель. XVII ст. Італія? Полотно, олія. 170×110. Дуже пошкоджено	[Мінськ], черв. ном. 290, БДМ I-128 (944)	16.11.1945 № 14533	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 589/2	
389.	Яновський. Портрет Ленського. 1888 р. Полотно, олія. 42×33	[Мінськ], 49, БДМ I-8/28 2259	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/80	НММ РБ

390.	Портрет королеви. XVIII ст. Полотно, олія. 80×60	[Мінськ], черв. ном. 17	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/65	НММ РБ
391.	Розп'яття. XVIII ст. Полотно, олія. 62×45	[Мінськ], 2368, черв. ном. 43	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/66	НММ РБ
392.	Четверо старих моляться. XVIII ст. Полотно, олія. 65×53	[Мінськ], 5929, черв. ном. 1328	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/62	НММ РБ
393.	Старий з бородою. XVIII ст. Полотно, олія. 85×71	[Мінськ], 2190, 8053, черв. ном. 360	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/63	НММ РБ
394.	Скорботна жінка, яка молиться (Марія?). XVIII ст. Полотно, олія. 75×62	[Мінськ], 2769, черв. ном. 393	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/59	
395.	Міфологічна сцена з чоловіком в об'їзді. XVIII ст. Полотно, олія. 50×66	[Мінськ], 1266, К.В.Д.К. 2399	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/60	
396.	Еміль Коллер. Христос і динарій цесаря. 1851 р. Полотно, олія. 76×56	[Мінськ], 2337, черв. ном. 26	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/103	НММ РБ
397.	Школа Рембрандта. Портрет чоловіка, який слухає. Полотно, олія. 65×58	[Мінськ], I-173(1052), 2285, черв. ном. 1290	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/55	МАХУ
398.	Портрет чоловіка. 1827 р. Полотно, олія. 103×70	[Мінськ], 6147/2, черв. ном. 333	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/6	НММ РБ
399.	Б. Залкінд. Вулиця у містечку. 1937 р. Полотно, олія. 53×68	[Мінськ], черв. ном. 337	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/21	НММ РБ
400.	Д. Шелутков. Христос зі Св. Трійцею. Полотно, олія. 60×75	[Мінськ], черв. ном. 395	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/30	НММ РБ
401.	Мадонна. Копія з Рафаеля. Полотно, олія. 75×72	[Мінськ], БДМ I-113(929), черв. ном. 339	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/18	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

402.	К. Нагошкін[?]. Портрет жінки. 1874 р. Полотно, олія. 72×52	[Мінськ], черв. ном. 409	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/117	НММ РБ
403.	М. Филипович. Портрет жінки. Полотно, олія. 45×60	[Мінськ], БДМ 6849/1, ДКГ БРСР: Ж 209, черв. ном. 340	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/22	НММ РБ
404.	Javier Psuchow[?]. Художник і монах. 1849 р. Полотно, олія. 50×60	[Мінськ], БДМ I-124(940) 2281, 1294	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/58	НММ РБ
405.	С. Любинський. Драматична сцена: двоє чоловіків і жінка. Полотно, олія. 72×55	[Мінськ], 25, БДМ I-207(1085) 8653	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/108	НММ РБ
406.	Портрет Домініка Монюшка. Полот- но, олія. 77×60	[Мінськ], черв. ном. 1258, БДМ I-967(2559)	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/73	МАХУ
407.	Ленський. Портрет чоловіка у черно- му жакеті. ХІХ ст. Полотно, олія. 78×63	[Мінськ], черв. ном. 1261, БДМ I-149 (965)	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/88	МАХУ
408.	М. Кунін. Натюр- морт. 1919 р. По- лотно, олія. 88×70	[Мінськ], черв. ном. 378	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/39	НММ РБ
409.	Я. Кругер. Портрет старого. Полотно, олія. 85×70	[Мінськ], черв. ном. 372	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/41	НММ РБ
410.	І. Врублевський. Портрет вельможі. 1889 р. Полотно, олія. 77×60	[Мінськ], БДМ I-142 (958), 1262	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/84	МАХУ
411.	Портрет Олексан- дра Шостапицько- го. 1775 р. Полот- но, олія. 75×62	[Мінськ], черв. ном. 434, 20439	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/101	НММ РБ
412.	П. Чистяков. Альберто – іта- лійський хлопчик. Полотно, олія. 65×50	[Мінськ], черв. ном. 417	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/36	Пінськ

413.	Волков. Портрет чоловіка. 1927 р. Полотно, олія. 85×70	[Мінськ], черв. ном. 356	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/40	НММ РБ
414.	Ленський. Портрет іспанського принца, копія з Веласкеса. Полотно, олія. 77×63	[Мінськ] черв. ном. 392	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/57	МАХУ
415.	Йозеф Зайбт. Портрет Констанції Панінської з роду Мицельських. 1752 р. Полотно, олія. 85×70	[Мінськ], черв. ном. 370	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/159	НММ РБ
416.	Сляндинський. Портрет Тадеуша Бодановича. Вільно. 1891 р. Полотно, олія. 90×65	[Мінськ], БДМ І-239 (1718) 2549, черв. ном. 140	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/129	НММ РБ
417.	Д. Шелудков. Христос і грішниця. Полотно, олія. 80×67	[Мінськ], черв. ном. 7	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/67	НММ РБ
418.	Портрет дами. Напис: з власності Хмари. Полотно, олія. 95×72	[Мінськ], 2470, черв. ном. 12	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/7	НММ РБ
419.	Старий у білому одязі. Полотно, олія. 60×47	[Мінськ], 2555 черв. ном. 1292	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/81	НММ РБ
420.	Голова старого. XVIII ст. Полотно, олія. 56×43	[Мінськ], черв. ном. 40	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/158	НММ РБ
421.	Марія Долороса. Полотно, олія. 100×55	[Мінськ], 1786/100 черв. ном. 1327	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/51	НММ РБ
422.	Жертвоприношення Авраама. XVIII ст. Полотно, олія. 87×62	[Мінськ], черв. ном. 1327	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/53	МАХУ
423.	Поліція заарештовує чоловіка. XX ст. Полотно, олія. 65×89	[Мінськ], черв. ном. 358	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/25	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

424.	Сусанна. XVIII ст. Полотно, олія. 85×60	[Мінськ], черв. ном. 1329	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/50	НММ РБ
425.	Пікнік під деревом. Полотно, олія. 110×80	[Мінськ], I-971 (2826), черв. ном. 10	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/9	МАХУ
426.	Портрет старого. XX ст. Полотно, олія. 65×85	[Мінськ], 72753, черв. ном. 352	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/24	НММ РБ
427.	Портрет старого з листом. Венеція. XVI ст. Полотно, олія. 100×86	[Мінськ], 6011/241, черв. ном. 9	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/10	НММ РБ
428.	Портрет дами на тлі червоної завіси. Венеція. XVI ст. Полотно, олія. 85×110	[Мінськ], 2738, черв. ном. 3	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/17	НММ РБ
429.	Петро і Павло. XVIII ст.? Полотно, олія. 110×75	[Мінськ], БДМ I-143 (959), черв. ном. 5	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/8	НММ РБ
430.	Портрет католицького єпископа. XIX ст. Полотно, олія. 74×69	[Мінськ], БДМ I-112 (928), 2311, черв. ном. 404	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/157	НГМ РБ
431.	Натюрморт з книгою. XIX ст. Полотно, олія. 60×48	[Мінськ], 3833, черв. ном. 1334	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/68	
432.	На ярмарку. Полотно, олія. 72×80	[Мінськ], 864/8, черв. ном. 8	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/70	НММ РБ
433.	Оголена жінка. XX ст. Полотно, олія. 75×68	[Мінськ], 5584, черв. ном. 382	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/38	
434.	Натюрморт з птицею. Полотно, олія. 73×58	[Мінськ], черв. ном. 297	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/29	НММ РБ
435.	Робітники на фабриці. XX ст. Полотно, олія. 60×75	[Мінськ], БДМ 8897, 2092, черв. ном. 433	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/32	

436.	Портрет чоловіка (парти́йний керівник). ХХ ст. Полотно, олія	[Мінськ], черв. ном. 418	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/33	
437.	Портрет генерала. 1889 р. Полотно, олія. 83×60	[Мінськ], черв. ном. 350, 2441	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/153	ГМВЦ “РОСИЗО”
438.	Молитва святого. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 80×60	[Мінськ], черв. ном. 1325	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/52	
439.	Христос наповнює чашу. Полотно, олія. 98×53	[Мінськ], черв. ном. 1324	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/54	
440.	Сцена біля вогню. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 63×70	[Мінськ], БДМ І-111 (927) 2292, черв. ном. 1259	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/48	НММ РБ
441.	Христос у Гефсиманському саду. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 85×62	[Мінськ], черв. ном. 1330	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/49	МАХУ
442.	Монах. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 55×62	[Мінськ], БДМ І-121 (937), черв. ном. 1268	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/23	МАХУ
443.	Портрет кардинала. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], черв. ном. 1263	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/45	НММ РБ
444.	Портрет Яна Набакшлага. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 94×67	[Мінськ], БДМ І-226 (1705), черв. ном. 1	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/11	НГМ РБ
445.	Мадонна. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 77×110	[Мінськ], черв. ном. 333	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/16	НММ РБ
446.	Портрет Ігнація з Мінська. 1732 р. Полотно, олія. 98×80	[Мінськ], 5790/3, черв. ном. 4	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/13	НММ РБ
447.	Портрет шляхтича з Мінська. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 95×65	[Мінськ], 2570, черв. ном. 16	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/5	НГМ РБ
448.	Портрет молодого шляхтича. ХVІІІ ст. Полотно, олія. 98×80	[Мінськ], 6011/227 2515, черв. ном. 2	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/14	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

449.	Портрет Ієроніма Хризостома Ходкевича. XVIII ст. Полотно, олія. 88×75	[Мінськ], черв. ном. 1255, 251	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/160	НММ РБ
450.	Ангел-благовісник. XVII ст. Полотно, олія. 60×50	[Мінськ], черв. ном. 34	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/155	
451.	Сімейна сцена перед будинком. XVII ст. Полотно, олія. 65×78	[Мінськ], черв. ном. 345, 5929	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/125	НММ РБ
452.	Свята Магдалина. XVII ст. Полотно, олія. 55×48	[Мінськ], черв. ном. 35, 2263	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/130	
453.	Два апостоли. XVIII ст. Полотно, олія. 55×42	[Мінськ], черв. ном. 45, 2304	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/148	НММ РБ
454.	Портрет старої жінки. XVII ст. Полотно, олія. 76×65	[Мінськ], БДМ І-180 (1059), черв. ном. 361, 2574	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/112	НММ РБ
455.	Поклоніння пастухів. XVII ст. Полотно, олія. 90×70	[Мінськ], І-176 (1055), 2082, черв. ном. 338	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/128	НММ РБ
456.	Портрет генерала. XVII ст. Полотно, олія. 88×73	[Мінськ], 2535, MF 271 черв. ном. 11	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/12	НММ РБ
457.	Старий з ложкою. XVII ст. Полотно, олія. 70×55	[Мінськ], БДМ І-127 (943), черв. ном. 1264	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/82	НММ РБ
458.	Портрет вельможі. XVIII ст. Полотно, олія. 86×62	[Мінськ], І-145 (961), черв. ном. 334	16.11.1945 № 14542	Вісбаден 17.05.1949	Гьохштадт 598/74	НММ РБ
459.	Свята Магдалина. Полотно, олія. 80×64	[Мінськ], 5777, черв. ном. 46	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/76	
460.	Портрет чоловіка. Польський напис. XVIII ст. Полотно, олія. 70×50	[Мінськ], черв. ном. 1270	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/99	

461.	Портрет дами. XVIII ст. Полотно, олія	[Мінськ], черв. ном. 384	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/114	
462.	Портрет єпископа. Напис на латині. Полотно, олія. 80×60	[Мінськ], 255, черв. ном. 1256	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/77	НММ РБ
463.	Портрет отця Дані- еля Консини[?]. XVIII ст. Полотно, олія. 70×60	[Мінськ], черв. ном. 436	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/98	ДММ БРСР
464.	Міфологічна сцена біля озера. XVIII ст. Полотно, олія. 85×67	[Мінськ], БДМ 5549, черв. ном. 355	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/69	НММ РБ
465.	Портрет вельмо- жі в обладунках. XVIII ст. Полотно, олія. 87×65	[Мінськ], 2425, черв. ном. 367	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/72	НГМ РБ
466.	Портрет дами з книгою і листом. XVIII ст. Полотно, олія. 80×65	[Мінськ], 362, БДМ І-153 (969)	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/115	НММ РБ
467.	Натюрморт з птицею і фрукта- ми. Полотно, олія. 60×90	[Мінськ], БДМ І-206 (1084), черв. ном. 349	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/121	НММ РБ
468.	Св. Філіп. XVIII ст. Полотно, олія. 60×50	[Мінськ], черв. ном. 1269	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/124	НММ РБ
469.	Портрет вельможі. XVIII ст. Полотно, олія. 78×65	[Мінськ], БДМ І-258 (1738), черв. ном. 20	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/132	НММ РБ
470.	Портрет вельмо- жі. Полотно, олія. 72×55	[Мінськ], черв. ном. 22	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/133	НММ РБ
471.	Портрет вельможі. Полотно, олія	[Мінськ], черв. ном. 33	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/134	НММ РБ
472.	Портрет вельможі. XVIII ст. Полотно, олія. 80×63	[Мінськ], 2323, 6274/58, черв. ном. 387	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/138	НММ РБ
473.	Портрет Станісла- ва Жолкевського. XVIII ст. Полотно, олія. 82×64	[Мінськ], черв. ном. 386	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох- штадт 598/139	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

474.	Портрет вельможі. XVIII ст. Полотно, олія. 90×66	[Мінськ], 2424, 6274/61, черв. ном. 357	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/143	НММ РБ
475.	Портрет вельможі. XVIII ст. Полотно, олія. 60×48	[Мінськ], черв. ном. 37	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/149	НММ РБ
476.	Портрет старого. XVIII ст. Полотно, олія. 60×38	[Мінськ], I-218 2252, черв. ном. 44	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/150	НММ РБ
477.	Портрет вельможі. Полотно, олія. 87×68	[Мінськ], черв. ном. 363	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/152	НММ РБ
478.	Зняття з хреста. Копія 1870 р. з картини XVIII ст. Полотно, олія. 75×38	[Мінськ], БДМ I-129 (945), 2414, черв. ном. 36	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/131	ГМВЦ “РОСИЗО”
479.	Отець Мельхіор. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], черв. ном. 438, 20435	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/95	НММ РБ
480.	Отець Антоній. XVIII ст. Полотно, олія. 73×60	[Мінськ], черв. ном. 435	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/100	НММ РБ
481.	Портрет генерала Яроша Панінського гербу Лодзя. 1752 р. Полотно, олія. 87×70	[Мінськ], черв. ном. 371	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/154	НММ РБ
482.	Портрет дами. 1780 р. Полотно, олія. 45×59	[Мінськ], БДМ I-45(65) 2347, черв. ном. 38	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/141	НММ РБ
483.	Отець Казимир Стравінський. 1785 р. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], черв. ном. 437	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/97	НММ РБ
484.	Бог і Святий Дух. Полотно, олія. 60×50	[Мінськ], БДМ 3/38 3123, черв. ном. 1293	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/35	НММ РБ
485.	Портрет невідомого. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], БДМ I-152 (2325), черв. ном. 1265	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/47	НГМ РБ
486.	Портрет государя. Кінець XVIII ст. Полотно, олія. 76×63	[Мінськ], черв. ном. 335, 2075	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/79	НММ РБ

487.	Портрет вельможі в обладунках. XVIII ст. Полотно, олія. 80×63	[Мінськ], ДКГ БРСР: Ж 1105 черв. ном. 336	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/83	НГМ РБ
488.	Отець Франциск Шаставицький. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], черв. ном. 441	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/89	НММ РБ
489.	Отець Томаш Ганусевич. Кін. XVIII ст. Полотно, олія. 73×60	[Мінськ], черв. ном. 443	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/90	НММ РБ
490.	Отець Людовік Гранатенсіс. Полотно, олія. 72×60	[Мінськ], черв. ном. 440	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/93	НММ РБ
491.	Отець Домінік Чартгорийський. Кінець XVIII ст. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], черв. ном. 439, 20434	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/94	НММ РБ
492.	Портрет кардинала. XVI ст. Полотно, олія. 77×60	[Мінськ], черв. ном. 410	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/104	НММ РБ
493.	Отець Гіацинт. XVI ст. Полотно, олія. 75×65	[Мінськ], черв. ном. 442	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/107	НММ РБ
494.	Портрет дами у блакитному. (Сапега). XVIII ст. Полотно, олія. 68×60	[Мінськ], БДМ І-221 (1700), 2341, черв. ном. 411	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/109	НММ РБ
495.	Портрет вельможі. XVIII ст. Полотно, олія. 65×52	[Мінськ], черв. ном. 32	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/136	НММ РБ
496.	Портрет дами. Кін. XVIII ст. Полотно, олія. 60×42	[Мінськ], черв. ном. 19	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/151	НММ РБ
497.	Молода людина вклоняється вельможі. Бл. 1800 р. Полотно, олія. 90×70	[Мінськ], черв. ном. 379, 6274/55	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/20	НММ РБ
498.	Портрет дами. Бл. 1800 р. Полотно, олія. 83×65	[Мінськ], черв. ном. 431, 2426	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/105	НММ РБ
499.	Портрет генерала. Початок XIX ст. Полотно, олія. 80×65	[Мінськ], черв. ном. 432, І-101(3766/3)	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/102	НММ РБ

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

500.	Портрет дами. Полотно, олія. 80×60	[Мінськ], черв. ном. 383, 6147/6, 2313	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/146	НММ РБ
501.	Портрет Понятовського. Початок XIX ст. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], 407, БДМ I-107 (923), 2326	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/156	МАХУ
502.	Портрет дами. Початок XIX ст. Полотно, олія. 87×71	[Мінськ], черв. ном. 364, 2768	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/161	НММ РБ
503.	Портрет старої. XIX ст. Полотно, олія. 80×63	[Мінськ], черв. ном. 390, 2447	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/61	НММ РБ
504.	Портрет дами. XIX ст. Полотно, олія. 70×60	[Мінськ], БДМ 8965/2, черв. ном. 402	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/78	НММ РБ
505.	Портрет дами. XIX ст. Полотно, олія. 78×67	[Мінськ], БДМ I-131 (947) 2317, черв. ном. 389	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/113	НММ РБ
506.	Портрет дами. XIX ст. Полотно, олія. 72×60	[Мінськ], черв. ном. 408, 6083, 2374	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/116	
507.	Портрет Хелени Вольської. XIX ст. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], БДМ I-1013 (3777/1), черв. ном. 398	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/120	НММ РБ
508.	Портрет дами з червоною шаллю. XIX ст. Полотно, олія. 80×65	[Мінськ], черв. ном. 369	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/127	Пінськ, РБ
509.	Портрет старої дами. XIX ст. Полотно, олія. 76×60	[Мінськ], черв. ном. 30	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/145	НГМ РБ
510.	Портрет старого. XIX ст. Полотно, олія. 70×65	[Мінськ], черв. ном. 366	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/31	МАХУ
511.	Портрет дами. XIX ст. Полотно, олія. 60×50	[Мінськ], черв. ном. 463, 443, 2268	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/43	
512.	Портрет дами у тюрбані. Полотно, олія. 70×57	[Мінськ], БДМ I-989(3652/2), черв. ном. 461	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/46	МАХУ

513.	Портрет старого. Полотно, олія. 77×63	[Мінськ], черв. ном. 391, 2319	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/56	НММ РБ
514.	Чоловік на лавці восени. 1887 р. Полотно, олія. 55×65	[Мінськ], 1267, БДМ І-5 (25)	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/126	МАХУ
515.	Робітники на фабриці. ХІХ ст. Полотно, олія. 67×95	[Мінськ], БДМ І-165 (982), черв. ном. 332	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/19	НММ РБ
516.	Покійниця. ХІХ ст. Полотно, олія. 60×45	[Мінськ], 2274, 5973/386, черв. ном. 42	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/64	МАХУ
517.	Покійниця. ХІХ ст. Полотно, олія. 60×70	[Мінськ], черв. ном. 401, 2303	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/71	МАХУ
518.	Портрет архидиякона Мартина Михайловича Жагеля (пом. 1643 р.). Полотно, олія. 70×57	[Мінськ], черв. ном. 412, 6274/50, 2369	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/92	МАХУ
519.	Портрет дівчинки. ХІХ ст. Полотно, олія. 67×53. На зв.: <i>Tête de petite fille</i> (голова дівчинки)	[Мінськ], черв. ном. 39, 127	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/106	
520.	Портрет дами, яка читає. ХІХ ст. Полотно, олія. 78×63	[Мінськ], черв. ном. 388	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/111	НММ РБ
521.	Портрет старого зі складеними руками. Полотно, олія. 76×58	[Мінськ], черв. ном. 396	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/122	НГМ РБ
522.	Міфологічна сцена на тлі героїчного ландшафту. ХІХ ст. Полотно, олія. 70×90	[Мінськ], 2469, БДМ І-174 (1053) черв. ном. 381	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/123	НММ РБ
523.	Портрет кардинала. ХІХ ст. Полотно, олія. 70×50	[Мінськ], БДМ І-120 (936), черв. ном. 27	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/137	НММ РБ
524.	Театр. ХІХ ст. Полотно, олія. 50×78	[Мінськ], черв. ном. 18	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/140	

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

525.	Втеча в Єгипет. XIX ст. Полотно, олія. 29×35	[Мінськ], БДМ I-48(68), 2692, черв. ном. 51	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/142	МАХУ
526.	Портрет хлопчика: Віктор Богданович, син Адама. XIX ст. Полотно, олія. 83×63	[Мінськ], БДМ 2528, I-240 (1719), черв. ном. 346	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/144	НММ РБ
527.	Портрет дами у тюрбані. XIX ст. Полотно, олія. 50×43	[Мінськ] 47, БДМ I-137, 2235	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/147	МАХУ
528.	Портрет Григорія П. 1585 р. Полотно, олія. 70×55	[Мінськ], черв. ном. 414	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/87	НММ РБ
529.	Портрет дами у ліловому платті. Полотно, олія. 90×75	[Мінськ], черв. ном. 373	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/42	НММ РБ
530.	Портрет Юзефа Єльського. Полотно, олія. 75×60	[Мінськ], БДМ I-228 (1707)	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/135	ГМВЦ “РОСИЗО”
531.	Старий благословляє хлопчика. Полотно, олія	[Мінськ], БДМ 2199, черв. ном. 1317	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/37	НММ РБ
532.	Портрет Леона Красицького. XIX–XX ст. Полотно, олія. 70×60	[Мінськ], 2350, БДМ I-253 (1732), черв. ном. 465	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/44	НММ РБ
533.	Портрет старої. Полотно, олія. 78×60	[Мінськ], черв. ном. 405, 2322	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/118	НММ РБ
534.	Портрет Северина Богдановича. 1900 р. Полотно, олія. 83×65	[Мінськ], БДМ I-238 (1717), черв. ном. 385	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/15	НММ РБ
535.	Інтер'єр кімнати. Полотно, олія	[Мінськ], черв. ном. 406	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/27	НММ РБ
536.	Портрет чоловіка. 1940 р. Полотно, олія. 72×60	[Мінськ], черв. ном. 403	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьох-штадт 598/28	НММ РБ

537.	Жінка біля відчинених дверей. XX ст. Полотно, олія. 80×60	[Мінськ], черв. ном. 1257	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/34	
538.	Портрет короля Владислава IV Вази. Полотно, олія. 70×95	[Мінськ], 1254, БДМ I-184, (1063)	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/85	
539.	Старий кириличний напис. Полотно, олія. 80×60	[Мінськ], черв. ном. 1315	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/86	НГМ РБ
540.	Портрет дами з кольє. XVIII ст. Полотно, олія. 70×50	[Мінськ], черв. ном. 400, 2153	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/119	НММ РБ
541.	Портрет старої жінки з собакою. XIX ст. Полотно, олія. 63×47	[Мінськ], БДМ I-214 (1693), 2270, черв. ном. 1291	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/96	ГМВЦ “РОСИЗО”
542.	А. Душек. Жозефіна Янішевська. 1916 р. Полотно, олія. 65×80	[Мінськ], черв. ном. 343, 2312	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/75	НГМ РБ
543.	Портрет чоловіка з книгою. XVII ст. Полотно, олія. 76×60	[Мінськ], черв. ном. 413	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/91	НММ РБ
544.	Вільям Папе. Портрет князя Вільгельма Радзивілла. 1897 р. Полотно, олія. 80×60	[Мінськ]	16.11.1945 № 14514	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 570/5	MNW
545.	Вільям Папе. Портрет Елізабети де Кастеллян Радзивілл. 1897 р. Полотно, олія. 80×60	[Мінськ]	16.11.1945 № 14514	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 570/6	MNW
546.	Портрет польського шляхтича. XVIII ст. Полотно, олія. 97×222	[Мінськ], 26	16.11.1945 № 14532	25.09.1947 Варшава	Гьохштадт 586/3	Королівський замок на Вавелі, Краків
547.	Портрет польського шляхтича. XVIII ст. Полотно, олія. 96×222	[Мінськ], 26, 22	16.11.1945 № 14532	25.09.1947 Варшава	Гьохштадт 586/4	Королівський замок на Вавелі, Краків

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

548.	Микола Радзивілл. XVIII ст. Полотно, олія. 90×114	[Мінськ], 52	16.11.1945 № 14529	26.09.1947 Варшава	Гьохштадт 585/6	Королівський замок на Вавелі, Краків
549.	Портрет польського шляхтича. XVIII ст. Полотно, олія. 93×225	[Мінськ], 72, I, 10	16.11.1945 № 14529	26.09.1947 Варшава	Гьохштадт 585/7	Королівський замок на Вавелі, Краків
550.	Михайло Корибут. XVIII ст. Полотно, олія. 86×285	[Мінськ], 3	16.11.1945 № 14529	26.09.1947 Варшава	Гьохштадт 585/8	Королівський замок на Вавелі, Краків
551.	Священик, портрет польського шляхтича. XVIII ст. Полотно, олія. 135×250	[Мінськ], “№г. 2”, I – 265 (1745)	16.11.1945 № 14531	25.09.1947 Варшава	Гьохштадт 587/6	Королівський замок на Вавелі, Краків
552.	Ангел з гербом і портретом князя. XVIII ст. Полотно, олія. 250×250	[Мінськ]	19.11.1945 № 15421	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1455/3	НКПІКЗ (Київ, Україна)
553.	Пейзаж з річкою. XIX ст. Полотно, олія. Овал. 88.	[Мінськ] ДКГ Ж 608 черв. 445	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/4	НММ РБ
554	Дві кам'яні плити з жіночими фігурами. XIX ст. 55×50	[Мінськ] 3879	16.11.1945 № 15132	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1169/24-25	
555	Верхів'я кам'яного знаряддя. Доісторичний період. 2×3	[Мінськ?]	16.11.1945 № 15132	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1169/26	
556	Ікона. Покрова Богородиці. 65×70	[Мінськ] 148-32 Київ. іст. муз. 33	16.11.1945 № 14569	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 625/1	НММ РБ
557	Сімейна сцена. XVII ст. Полотно, олія. 68×55	[Мінськ], 2603, черв. ном. 23	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/110	
558	Портрет жінки. Полотно, олія	[Мінськ], черв. ном. 348	16.11.1945 № 14542	17.05.1949 Вісбаден	Гьохштадт 598/26	
559	Дві книжки	Мінськ	17.11.1945 № 15172	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1209/3	
560	Дві ліногравюри	[Мінськ?]	17.11.1945 № 15093	15.04.1947 Берлін	Гьохштадт 1146/4	

КОМЕНТАРІ

У коментарях зазначені ті експонати, які вдалося ідентифікувати як у музеях Мінська, так і в інших музеях колишнього СРСР. Спочатку зазначається порядковий номер та предмет за таблицею, потім наводяться (якщо відомі) автор, назва, дата, техніка і розміри, сучасне місце зберігання і сучасний інвентарний номер, далі старий(-і) інвентарний(-і) номер(и), в інших випадках – тільки назва твору і номер за книгою надходжень, потім зазначаються акти передач, література, а за наявності старих музейних номерів – інформація з довоєнних інвентарних книг. Низку предметів, повернутих з Німеччини до Мінська, не вдалося виявити, – ймовірно, вони потрапили в інші музеї або були списані з обліку, – тому їхнє місцезнаходження на сьогодні невідоме.

Розшифровку сучасних музейних сигнатур НММ і НГМ РБ, які зазначаються у коментарях, див. вище у списку скорочень. Довоєнні інвентарні номери ДКГ БРСР (нині НММ РБ), – це зазвичай літери “Ж” або “Г” з номерами. Довоєнні номери БДМ (нині НГМ РБ) написані при надходженні експоната у музей або переінвентаризації 1934 р. чорною або зеленою фарбою, чорною тушшю або простим олівцем. Синім олівцем написані мюнхенські та гьохштедські номери, червоним олівцем – номери, надані при інвентаризації музейних експонатів під час нацистської окупації Мінська. Сині та червоні номери типові для експонатів обох музеїв – НММ і НГМ РБ. Низка портретів містить інвентарні номери власників – наприклад, портрети з колекції Радзивіллів у Несвізькому замку.

Через брак місця у коментарях не зазначаються мюнхенські/гьохштедські номери (синій олівець) та німецькі номери (червоний олівець), оскільки вони є у таблиці. Завдяки саме цим номерам у більшості випадків були атрибутовані експонати, що коментуються.

№ 4. *4 інвентарні книги...* – йдеться про інвентарну книгу БДМ № 1 (інв. №№ 1–3058), 1934 р.; інвентарну книгу БДМ № 2 (інв. №№ 3059–6754), 1934 р.; інвентарну книгу БДМ № 4 (інв. №№ 14948–20560, 26.09.1940 р. останній запис), 1940 р. (Архів НГМ РБ). Інвентарної книги БДМ № 3 у музеї (НГМ РБ) нині немає, вона знаходиться у приватної особи.

№ 75. *Дві дами* – Йоганн Шретер, “Портрет Катажини і Марії Радзивілл”. 1646 р. Полотно, олія. 201,5×123,7. НММ РБ, ЗЖ 125. З колекції Радзивіллів у Несвіжі до 1939 р. Надійшов унаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ. У 1968 р. надійшов у ДММ БРСР з БДМ БРСР. (Жывапіс Барока Беларусі: Альбом / Укл. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск, 2003. – С. 62; Акт № 24/286 от 2.04.1948 г. о передаче музейных предметов на постоянное хранение // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей: праблемы вяртання і сумеснага выкарыстання (юрыдычныя, навуковыя і маральныя аспекты): Матэр. Міжнар. навук. канфер.: (Мінск, 19–20 чэрвеня 1997 г.). – Мінск, 1997. – С. 120. – (Вяртанне. – Т. 4)).

№ 76. *Ікона “Старий святой з ангелом”* – Іоанн Предтеча з ангелом. Дерево, темпера. 108,4×72,3. НММ РБ, КП 10133. Інв. № 26 (стар. № 22). Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г. в ГХМ БССР експонатів из Новгородского музея-заповедника, принадлежавших до Великой Отечественной войны ГХМ БССР // Архів сектора обліку НММ РБ).

№ 79. *Ікона “Святой”* – Спаситель. Дерево, темпера. 117,5×79. НММ РБ, КП 10125. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

№ 81. *Ікона “Богоматір з дитя”* – Богоматір. Дерево, темпера. 93×68. ДММ БРСР, КП 10118. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.). Нині в МАХУ (Акт передачі из ГХМ БССР в МАХУ № 14 от 30.03.1984 г. // Архів сектора обліку НММ РБ).

№ 82. *Ікона XVII–XVIII ст.* – Воскресіння. 1740-ві рр. Дерево, темпера. 96×67. НММ РБ, КП 10131. Стар. інв. № 93/8. Походить з с. Латигава Сєнненського р-ну Вітебської обл. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.). 1-я Ўсебеларуская мастацкая выстаўка: Каталог аддзелу старажытнага мастацтва / Укл. М. Шчакаціхін. – Менск, 1926. – № 24. – С. 18).

№ 83. *Ікона “Модель церкви зі святыми”* – Преподобні Антоній і Феодосій на тлі Успенського собору Києво-Печерського монастиря. Дерево, темпера. 49×37,5. НММ РБ, КП 1981.

№ 88. *Ікона “Страшний суд”?* – Страшний суд. XVIII ст. Дерево, живопис. 210×121. Могильовщина. НММ РБ, КП 9973, ДБЖ 93. Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г. на передачу музейних предметів из Павловского дворца-музея на постоянное хранение в ГХМ БССР // Архів сектора обліку НММ РБ).

№ 89. *Містечко* – Ілля Соломонович Ейдельман, “Містечко”. 1928 р. Полотно, олія. 103×142. НММ РБ, КП 9976, БЖ 1. Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў. Страты і вяртанні. Дакументы і фотаздымкі. Віртуальная выстаўка. – Электрон. опт. дыск (DVD). – Мінск, [б. г.]; Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 91. *Ікона “Мадонна, святі, сцены з життя Хрыста”* – ікона з зображеннями Хрыста та Богородиці з немовлям, сцены з іхнього життя, святі, у центрі церква. XVIII ст. Полотно, олія. 108×148. НММ РБ, КП 9953. Походить з Хіславіцкай церкви Мстиславського повіту. Надійшла у БДМ з Мстиславського музею у 1924 р. (інв. № 3-932, 5973/91). Після війни надійшла у 1963 р. з Павловського палацу-музею за № 6 (Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 92. *10 ікон...* – з них вдалося виявити з червоним № 100 ікону “Богоматір Смоленська”, дерево, темпера, 31,5×27, НММ РБ, КП 1993.

№ 95. *Ікона* – Св. Фома. Дерево, темпера. 114×84,5. НММ РБ, КП 10113. Надійшла у 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г. в ГХМ БССР...).

№ 96. *22 невеликі ікони...* – з цих ікон вдалося виявити такі: Богоматір (15132/3), НММ РБ, КП 10124; Чотирьохчасткова (15132/18), НММ РБ, КП 10146; Архангел Михаїл (15132/15), НММ РБ, КП 10148; Богоматір (15132/10), НММ РБ, КП 10149. Спас (15132/9), ДММ БРСР, КП 10145. Нині місцезнаходження невідоме (див. № 377).

№ 99. *Юрій Радзівілл* – Портрет Юрія Радзівілла. XVI – перша половина XVII ст. Полотно, олія. 210×122. НММ РБ, ЗЖ 140. З колекції Радзівіллів у Несвіжі до 1939 р. (Другое нараджэнне портретаў з Нясвіжа і Гродна: Каталог / Укл. Т. А. Карповіч; пад. рэд. І. Паньшынай. – Мінск, 1981. – С. 28).

№ 100. *Ікона* – Деісус. Дерево, темпера. 174×113. НММ РБ, КП 9969, ДБЖ 81 (старий № 8469 БДМ). Походить з с. Басценавичі Мстиславського р-ну Могильовської обл. Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 101. *5 ікон* – Св. Миколай. Дерево, темпера. 64×45. НММ РБ, КП 1989, ДБЖ 137. Походить з с. Латигава Сєнненського р-ну Вітебської обл.

№ 109. *75 портретів (XVIII ст.), декілька пейзажів...* – з цих картин вдалося виявити з червоними номерами такі: № 319, Матвій Захарович Беленицький (1909–1990), “Будівництво дому Червоної Армії”, 1934 р. Полотно, олія. 96×64,5. НММ РБ, БЖ 1814 (Акт и опись музейных экспонатов, возвращенных в БССР из Германии, 8.12.1947 // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, ф. 790, воп. 1, спр. 69, арк. 1–229, № 1025); № 419, Лев Натанович Дамінський (1894–?), “Старий з відрами”, 1925 р. Картон, олія. 70×53,5. НММ РБ, БЖ 2806, до війни у збірці БДМ, інв. № 8896, за переінвентаризацією 1934 р. № 2308, надійшов 1931 р. з художньої виставки до 10-річчя БРСР (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 162; Акт и опись музейных экспонатов, возвращенных в БССР из Германии... // НАРБ, ф. 790, воп. 1, спр. 69, арк. 1–229, № 739); № 316, Володимир Павлович Суховерхов (1908–1977), “Будівництво парку біля Будинку Червоної Армії”, 1935 р. Полотно, олія. 66,5×97. НММ РБ, БЖ 2464 (Акт и опись музейных экспонатов, возвращенных в БССР из Германии... // там само, № 905); № 352, Арон Григорович Кастелянський (1891–1934), “Синагога в Наровлі”, 1927 р. (?). Полотно, олія. 69×87. НММ РБ, БЖ 1091 (Акт и опись музейных экспонатов, возвращенных в БССР из Германии, 8.12.1947 // НАРБ, ф. 790, воп. 1, спр. 69, арк. 1–229, № 891).

№ 110. *37 картин...* – з цих картин вдалося виявити з червоними номерами такі: № 1134, Марк Семенович Юффе (1864–1941), етюд “Канун Йом Кіпура. Єврейський хлопчик”, 1901 р. Полотно на картоні, олія. 31×11,8. НММ РБ, РЖ 1705, до війни у збірці БДМ (інв. № 8086, за переінвентаризацією 1934 р. № 3408), надійшов 1929 р. з музею ЄІЕТ, повернувся в Мінськ з Німеччини у 1947 р. (Синило А. Н. Экспонаты из Музея еврейского историко-этнографического общества в собраниях белорусских музеев // Труды по еврейской истории и культуре: Матер. XXII Междунар. ежегодной конфер. по иудаике. – Вып. 52. – Москва, 2016. – С. 355; Акт и опись музейных экспонатов, возвращенных в БССР из Германии... // НАРБ, ф. 790, воп. 1, спр. 69, арк. 1–229, № 1193; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 2, с. 15); № 330, Бер (Борис) Якович Залкінд (1878–1944), “Вілейка”, 1930-ті рр. (?). Фанера, олія, темпера. 72×83. НММ РБ, БЖ 2813 (Акт и опись музейных экспонатов, возвращенных в БССР из Германии... // НАРБ, ф. 790, воп. 1, спр. 69, арк. 1–229, № 419); № 1272, Михась Матвійович Філіпович (1896–1947), “Будинок міського суду в Мінську”, 1924 р. (?). Полотно, олія. 41×45,9. НММ РБ, БЖ 2457, до війни у збірці БДМ (інв. № I–1100 (3706/104), за переінвентаризацією 1934 р. № 2567 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 176; Акт и опись музейных экспонатов, возвращенных в БССР из Германии... // НАРБ, ф. 790, воп. 1, спр. 69, арк. 1–229, № 420).

№ 111. *Портрет молодої людини* – Портрет князя Домініка V Ієроніма Радзивілла. 1810-ті рр. Полотно, олія. 150×100. НГОМЗ, КП 8073. Надійшов у Новгородський музей-заповідник 1947 р. з Німеччини. З колекції Радзивіллів у Несвіжі до 1939 р., у 1939–1941 рр. в ДКГ БРСР (Карпова В. Ю., Синило А. Н. Портрет Доминика V Иеронима Радзивилла. Атрибуция и история бытования // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: Матер. XX науч. конфер.: (Москва, 25–27 ноября 2015 года). – М., 2016. – С. 62–69).

№ 115. *Двоє чоловіків* – Ілля Юхимович Рєпін, “Іди за Мною, Сагано!”, кінець 1880-х – перша половина 1890-х рр. Полотно, білила, вугілля. 201×123,5. НММ РБ, НВЖ 26. Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт № 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 119). Надійшла у 1960 р. з фондів БДМІВВВ як така, що до війни належала ДКГ БРСР (Русская дореволюционная и советская живопись в собраниях Национального художественного музея Республики Беларусь: Каталог: В 2 т. – Минск, 1997. – Т. 2: К–Я. – С. 233).

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

№ 121. *4 скульптури: Христос* – Архістратиг Михаїл. Дерево, темпера, різьблення. 101×30×24. НММ РБ, КП 1955, ДБС 105.

№ 124. *5 скульптур: олень; пастух* – Маріус Ремондо, “Старий пастух”, 1890-ті рр. Бронза, лиття, карбування, монтирування, патинування, коричневий лак. 63×23,5×30. НММ РБ, ЗС 15. До війни у збірці БДМ, Надійшла у 1920-х рр. (за переінвентаризацією 1934 р. № 1003). Надійшла у 1960 р. з БДІКМ (інв. № 3172 ГИМ), за описом БДМІВВВ 1948 р. № 2043. (Прокопьева С. И. Скульптура стран Западной и Восточной Европы в собрании Национального художественного музея Республики Беларусь: Каталог-альбом. – Минск, 2008. – С. 41).

№ 126. *Статуетка: жінка* – Ернесто Гаццери, “На лавці”, 1912 р. Мармур. 55×50×33. НММ РБ, ЗС 5. До війни у збірці БДМ, Надійшла у 1919 р. від Замкова (інв. № 186, за переінвентаризацією 1934 р. № 918). Надійшла 1960 р. з БДМІВВВ (інв. № 1658) (Прокопьева С. И. Скульптура стран Западной и Восточной Европы... – С. 47).

№ 266. *5 скульптур* – Казимір. Дерево, темпера, різьблення. 131×57×27. НММ РБ, КП 962, ДБС 8.

№ 268. *Священик* – Ігнатій Лойола. Дерево, темпера, різьблення. 145×82×43. НММ РБ, КП 2125, ДБС 27.

№ 300. *50–75 ківшиків...* – Ківшики. Дерево, різьблення. НГМ РБ (Прохарава Н., Сівохін Г. Да пытання пра “факальныя пункты” традыцыйнай беларускай культуры // Музейны веснік / Укл. Н. У. Калымага, А. І. Ладзісаў. – Мінск, 2006. – Вып. 3. – С. 84–93).

№ 313. ... “*Esse homo*” – Муки Христа. Полотно, олія. ДММ БРСР, КП 9957, старий інв. № 606 ДКГ БРСР. Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею. Передана 1969 р. в МАХУ (Акт № 132 от 24.09.1963 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г. на передачу произведений живописи из ГХМ БССР в постоянное пользование для учебных целей МАХУ // Архів сектора обліку НММ РБ).

№ 316. *Портрет дами* – Ян Рудницький, “Портрет Ольги Радзивілл”, 1910-ті рр. Полотно, олія. 160×90. НММ РБ, КП 9948. Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г.; Усава Н. Антоній ці Ежы? Портрет з нясвіжскай калекцыі Радзівілаў // Мастацтва. – 2012. – № 7. – С. 47).

№ 319. *Портрет молодої жінки* – Микола Богацький, “Портрет Клавдії Карлівни Енгельгардт”, 1878 р. Полотно, олія. 102×76. НММ РБ, РЖ 1735. Надійшла у БДМ з маєтку Енгельгардтів у 1924 р. (інв. № 5973/383–1924 г., після переінвентаризації 1934 р. № 2380), у 1939 р. передана в ДКГ БРСР (інв. № 711). Після війни надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г.; Синило А. Н. Портреты семейной галереи Энгельгардтов из имения Печерская Буда. История и атрибуция // Экспертиза и атрибуция произведений изобразительного искусства: Матер. XXI науч. конфер.: (Москва, 26–28 ноября 2014 г.). – М., 2015. – С. 225–229).

№ 320. *Сплячий чоловік* – Чоловік з ангелом і демоном. 1860-ті рр.? Полотно, олія. 195×135. НММ РБ, БЖ 2926. Зі збірки БДМ, інв. № 8481. Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ. Надійшла у 1960 р. з БДМІВВВ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 119).

№ 321. *Єлизавета Невовна Kankowna[?]* – Портрет Альжбети Завіши (з Заранків-Горбовських, донька вовковиського підчашого, друга дружина Кшиштофа Теобальда Завіши (пом. 1762 р.), стародубського і любаницького старости, поручика п'ятигірського). Середина XVIII ст. Полотно, олія. 208×138. НММ РБ, КП 15508. Надійшов унаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ, у

1948–1960 рр. належав до збірки БДМІВВВ (№ 15333), у 1960–1968 рр. – БДМ БРСР (КП 5945), з 1968 р. у НММ РБ (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. XVI–XVIII стагоддзяў: Каталог выставы (май 2002 – май 2003) / Укл. І. М. Зварыка. – Мінск, 2003. – С. 33; Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 119; див. портрет на электронному рэсурсі: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Alzbeta_Zawisza.JPG).

№ 322. *Портрет дами* – Портрет Анні Людовікі Кароліні Радзівілл. Полотно, олія. 111×142. НММ РБ, КП 5570. Зі збірки Радзівіллів у Несвіжы. Надійшов у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ. Надійшов у 1960 р. з БДМІВВВ (*Карпенко Е. В.* “Портрет неизвестной в голубом” из собрания Национального художественного музея Республики Беларусь // Атрибуция, экспертиза и реставрация предметов XVI–XIX веков из собраний музеев: Матер. междунар. науч.-практ. конф.: (Мирский замок, 21–22 апреля 2016 г.). – Мир, 2016. – С. 21–30; Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 120).

№ 323. *Миколай-Криштоф Радзівілл* – Портрет Миколая Криштофа Радзівілла (Сірткі). Полотно, олія. 140,5×106,5. МНВ, МР 4488. Зі збірки Радзівіллів у Несвіжы. Надійшов у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ. Передано Польщі у 1950 р. (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 120; *Высоцкая Н. Ф.* Ценности, переданные из Музея истории Великой Отечественной войны в Минске в 1950 г. Польской Народной Республике // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей... – С. 112–133).

№ 324. *Костянтин Острозький* – Портрет Костянтина Острозькаго. Бл. сер. XVIII ст. Полотно, олія. 193×93. НГМ РБ, КП 44242. Зі збірки Радзівіллів у Несвіжы (інв. № 15). Надійшов у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 121; Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 18–19).

№ 326. *Генерал* – Анна Розіна Лішевська, “Портрет Михайла Казимира Огінскаго”, 1754–1763 рр. Полотно, олія. 194×114,5. НММ РБ, ЗЖ 142. До вайны перебуваў у збірцы БДМ (інв. № I-188 (1067)). Надійшов у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 117; *Жывапіс Барока Беларусі...* – С. 226–227).

№ 327. *Поганьблення Хрыста* – Невідомый художник кін. XIX ст. Зняття з хреста. Полотно, олія. 179×139. НММ РБ, ЗЖ 138. До вайны перебувала у збірцы БДМ (інв. № I-970 (2562)). Надійшла у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118).

№ 328. *Теофілія Лецінська* – Портрет Теофіліі Вишневецкай. Бл. сер. XVIII ст. Полотно, олія. 214×115. НГМ РБ, КП 44240. Зі збірки Радзівіллів у Несвіжы (інв. № 30 галерей палацу). Надійшов у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 52–53; Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 121.)

№ 329. *Портрет черніці* – Ёганн Шрётэр, “Портрет Хрыстыні Сьвфиміі Радзівілл”, 1635–1646 рр. Полотно, олія. 224×123. НММ РБ, ЗЖ 143. Зі збірки Радзівіллів у Несвіжы. Надійшов у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Жывапіс Барока Беларусі... – С. 58–59; Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118).

№ 330. *Портрет Януша Корибута* – Портрет Януша Корибута Вишневецкаго. Бл. 1730–1753 рр. Полотно, олія. 222×128. НММ РБ, КП 26027. Зі збірки Радзівіллів у Несвіжы. Надійшов у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 50–51; Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 120).

№ 331. *Антоній Корибут* – Портрет Януша Антонія Вишневецкаго. Середина XVIII ст. Полотно, олія. 226×109. НММ РБ, КП 15534. Зі збірки Радзівіллів у Несвіжы. Надійшов у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 52–53; Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 120)

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

№ 332. *Муки святого* – Невідомий художник XVIII ст., “Історичний сюжет”. Полотно, олія. 116×146,5. НММ РБ, ЗЖ 177. Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 119).

№ 334. *Андрій Завіша* – Портрет Андрія Казимира Завіши, 1676 р. Полотно, олія. 133×92. НММ РБ, ЗЖ 120 (Жывапіс Барока Беларусі... – С. 120–121). До війни перебував у збірці БДМ (інв. № І-244 (1723), за переінвентаризацією 1934 р. № 2541) (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 175).

№ 335. *Монах або святий* – Невідомий художник XVIII ст., “Святий”. Полотно, олія. 118×75,8. НММ РБ, КП 15526, ЗЖ 269. Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ. (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118).

№ 336. *Міфологічна сцена* – Антоніо Дзанкі, “Викриття Одиссея”. Полотно, олія. 133×171,5. НММ РБ, ЗЖ 98, КП 5548. (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. Мастацтва XV – пачатку XX стагоддзя: Альбом. – Мінск, 2006. – Іл. 119). Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 119).

№ 337. *Портрет князя* – коло Пітера Данкерса де Рея. “Портрет Альбрехта Станіслава Радзівілла”, 1640-і роки. Полотно, олія. 214×125,5. НММ РБ, ЗЖ 141 (Жывапіс Барока Беларусі... – С. 60–61). Зі збірки Радзівіллів у Несвіжі. Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 120).

№ 338. *Ікона* – Собор архангела Михаїла. Дерево, темпера. 102×64. НММ РБ. НВЖ 1342. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.; 1-я Ўсебеларуская мастацкая выстаўка: Каталог адзелу старажытнага мастацтва / Укл. М. Шчакаціхін. – Менск, 1926. – № 16. – С. 16).

№ 342. *Ікона “Покрова Прсв. Богородиці”* – Латиговський майстер (нині с. Латигове Сенненського р-ну Вітебської обл.), “Покрова Прсв. Богородиці”, 1740-і рр. Дерево, темпера. 95×69×4. НММ РБ, КП 10120. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Іканапіс Беларусі XV–XVIII ст.ст.: Альбом / Укл. Н. Ф. Высоцкая. – Мінск, 1994. – Іл. 101; Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 343. *Ікона “Богоматір Одигітрія”* – Одигітрія. Дерево, темпера. 114,5×83,5. НММ РБ, ДБЖ 107. Походить зі Слуцька. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 347. *Ікона* – Спас в силах. Дерево, темпера. 122×76. НММ РБ, КП 10126. Поступила 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 348. *Похорон* – Ісаак Мільчин, “Похорон у містечку”, 1927 р. Полотно, олія. 139×143. НММ РБ, БЖ 10 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...). З довоенной збірки БДМ (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 172). Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 120).

№ 349. *Портрет чоловіка* – Лейба Альперович, “Портрет М. Г. Бонч-Осмаловського”(?), 1910 р.(?). Полотно, олія. 150×105. НММ РБ, БЖ 2925 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...). З довоенной збірки БДМ (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 2, с. 35). Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 350 *Старий жебрак...* – Юдель Мовшевич Пен. “Портрет старого”, 1902 (?). Полотно, олія. 130×68,5. НММ РБ, БЖ 818. Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ за № 48 (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118).

№ 351. *Троє чоловіків* – Микола Пашкевич, “Навчання”, 1931 р. Полотно, олія. 128×98,5. НММ РБ, БЖ 1490 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...). Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ за № 46 (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118).

№ 352. *Робітнікі на фабрыцы* – Микола Гусев, “Ліття сталі”. Полотно, олія. XX ст. Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ за № 57 (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 119). НГМ РБ, КП 5946.

№ 353. *Портрет чоловіка, який сидить* – Невідомий художник, “Портрет невідомого”. Полотно, олія. 1900-ті рр. 128×68,3. НММ РБ, РЖ 1241. Надійшла внаслідок реституції з Німеччини у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ за № 49 (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118); Русская дореволюционная и советская живопись... – С. 168, іл. 1162).

№ 354. *Ікона* – Микола Павлович Шаховської, “Богоматір з немовлям”. Дерево, темпера. 50×41. НММ РБ, КП 10143. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 355. *Ікона “Св. Миколай”* – Св. Миколай чудотворець. Дерево, темпера. 93×65. НММ РБ, КП 10122. До війни у збірці БДМ (№ 3149). Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 356. *Ікона “Успіння Богородиці”* – Успіння Богородиці. Друга половина XVII ст. Дерево, темпера. 130×100×4. НММ РБ, КП 9963, ДБЖ 27. Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...; Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 357. *Ікона “Св. Трійця”* – Св. Трійця. XVII ст. Дерево, темпера. 128,5×97×2,5(7). НММ РБ, ДБЖ 90. (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...).

№ 358. *Ікона “Князь і княгиня моляцца”* – Борис і Гліб. Дерево, темпера. 63,7×53. НММ РБ, КП 10123. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 359. *Ікона “Коронація Маріі”* – Коронування Богородиці. Середина XVIII ст. Дерево, темпера. 109,5×67×2. НММ РБ, КП 10129, ДБЖ 103. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Іканапіс Беларусі... – Іл. 94; Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 360. *Ікона “Святі”* – Святі. Дерево, темпера. 212×111. НММ РБ, КП 9970. Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею як “Ікона. Старец в кресле и стоящий младенец” (Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 362. *Ікона “Богоматір Одигітрія”* – Богоматір Одигітрія Нев’януца Квітка. Перша половина XVII ст. Дерево, темпера. 128,5×101×2,5. НММ РБ, ДБЖ 86 (Жывапіс Барока Беларусі... – С. 82–83).

№ 363. *Ікона “Богоматір Одигітрія”* – Богоматір Одигітрія. Дерево, темпера. 100×70,2. НММ РБ, КП 10117. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 364. *Ікона “Вознесіння Христа”* – Вознесіння Христа. Середина XVII ст. Дерево, темпера. 140×106×2–6,5. НММ РБ, ДБЖ 24 (Жывапіс Барока Беларусі... – С. 84–85).

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

№ 365. *Ікона “Покрова Прсв. Богородиці”* – Покрова Прсв. Богородиці. Дерево, темпера. 123,2×86. НММ РБ, КП 10114. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 366. *Ікона “Коронація Марії”* – Латиговський майстер (нині с. Латигове Сенненського р-ну Вітебської обл.), “Коронація Богородиці”, 1746 р. Дерево, темпера. 115×89×2. НММ РБ, КП 10110. До війни у збірці БДМ (№ 8469). Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Іканапіс Беларусі... – Іл. 102; Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 367. *Ікона “Різдво Христове”* – Різдво Прсв. Богородиці. Бл. 1700 р. Дерево, темпера. 134×97,5×1,8-4,3. НММ РБ, КП 9961, ДБЖ 58. Надійшла 1963 р. з Павловського палацу-музею (Іканапіс Беларусі... – Іл. 59; Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 369. *Ікона “Святий”* – Зосима Соловецький. Кінець XVIII – початок XIX ст. Дерево, темпера. 120×65. НММ РБ, КП 10128, ДБЖ 66. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 370. *Ікона “Святий” (Петро?)* – Св. Миколай з клеймами. НММ РБ, КП 10136. Дерево, темпера. 89×69. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 371. *Ікона “Святий з мечем і сувоєм”* – Св. пророк Ілля. 1668 р. Дерево, темпера. 123×87×2,5. НММ РБ, КП 10111, ДБЖ 110. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Жывапіс Барока Беларусі... – С. 108–109; Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 372. *Мадонна Долороса* – Мадонна з мечем, що пронизує серце. Полотно, олія. 82×70. З довоєнної збірки БДМ (інв. № 5827/4, за переінвентаризацією 1934 р. № 2536), надійшла 06.04.1924 р. (Архів НГМ РБ, Інвентарна книга БДМ № 1, С. 174).

№ 376. *Ікона “Спас”* – Христос Вседержитель. Перша половина XVII ст. Дерево, темпера. 92×62×2. НММ РБ, КП 10132, ДБЖ 64. Надійшла 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Іканапіс Беларусі... – Іл. 16; Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.).

№ 377. *Ікона – Ікона “Коронування Богоматері”*. Надійшла в ДММ БРСР (нині НММ РБ), КП 10138 у 1964 р. з Новгородського музею-заповідника (нині НГОМЗ) (Акт поступлення № 129 от 24.12.1964 г.). Сучасне місцезнаходження невідоме. У картотеці НММ РБ номер КП 10138 присвоєний іконі з зовсім іншим сюжетом, яка надійшла у ДММ БРСР з Гомельської обл.

№ 378. *Пейзаж...* – Пейзаж з вежею замка. Овал. Полотно, олія. 100×86. ДММ БРСР, КП 9950. Надійшла у 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г.); Передано на реставрацію в МАХУ у 1969 р. (Акт № 24 от 25.07.1969 г. на временную выдачу экспонатов из Государственного художественного музея Белорусской ССР // Архів сектора обліку НММ РБ). Після реставрації не повернуто.

№ 379. *Ікона “Св. Даниїл і леви”* – Св. Даниїл. Дерево, темпера. 212×111. НММ РБ, КП 9971. Надійшла у 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 380. *Кшиштоф Радзивілл* – Портрет Кшиштофа Радзивілла. 1635 р. Полотно, олія. 120×90. НММ РБ, КП 15531. Надійшов унаслідок реституції у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118). Зі збірки Радзивіллів у Несвіжі. Раніше портрет був у повний зріст – 210×125, обрізаний між 1939–1944 рр.

№ 381. *Кшиштоф Завіша* – Ян Малець, “Портрет Кшиштофа Теобальда Завіши”, 1844 р. Полотно, олія. 129,6×84,9. НГМ РБ, КП 5924. З довоєнної збірки БДМ

(інв. № I-232 (1711), за переінвентаризацією 1934 р. № 2550) (Архів НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 175). З довоєнної збірки БДМ (інв. № I-232 (1711), за переінвентаризацією 1934 р. № 2550) (Архів НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 175). Надійшов внаслідок реституції у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Гістарычны портрет Вялікага княства Літоўскага. – С. 34; Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118).

№ 382. *Вершники* – Картина невідомого художника “Група вершників”. Полотно, олія. 145×105. НММ РБ, КП 5572. Повернулася внаслідок реституції у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ. (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 119).

№ 383. *Фалат. Забитий лось* – Юліан Фалат, “Мисливці на річці з убитим лосем”. Папір, акварель. 140×61. НММ РБ, КП 9966. Надійшла у 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г.).

№ 384. *Б. Чедековський. Портрет дами* – Болеслав Ян Чедековський (1885–1969), “Портрет жінки у кріслі”. Полотно, олія. Надійшов внаслідок реституції у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ за № 40 (*Усава Н.* Дама Мальтійського ордену // Мастацтва. – 2013. – № 7 – (Електр. ресурс: <http://kimpress.by/index.phtml?page=2&DomainName=mast&id=1184>); Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 117).

№ 385. *Тадеуш Кунтце. Міфологічна сцена* – Тадеуш Кунтце (1727–1793), “Мінерва – покровителька науки і мистецтва”. Полотно, олія. 119×172. НММ РБ, КП 5962. Надійшла внаслідок реституції у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ як картина невідомого художника XVIII ст. під назвою “Исторический сюжет” (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 118).

№ 386. *Шарль Амедей ван Лоо. Портрет принца* – Шарль Амедей Філіпп ван Лоо (1719–1795), “Портрет Августа Фердинанда Пруського” (1730–1813). Полотно, олія. 145×105. З колекції Радзивілів у Несвіжі (інв. № 67), знаходилася в курільній кімнаті при Білій залі. Надійшла внаслідок реституції у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ як картина невідомого художника під назвою “Портрет короля Польського”, 120×180. За рішенням Ради міністрів БРСР передана Республіці Польща у 1950 р. (*Высоцкая Н. Михальченко А.* О Несвижской коллекции по документам ЦК КПБ 1939–1941 гг. // Нясвіжскія зборы Радзівілаў: іх фарміраванне, гістарычны лёс, цяперашняе месцазнаходжанне і шляхі выкарыстання / Рэдкал. А. Мальдзіс (гал. рэд.) і ін. – Мінск, 2002. – С. 81. – (Вяртанне. – Т. 7); Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 121).

№ 387. *Пітер Тіз. Міфологічна сцена* – Пітер Тіз, “Венера у кузні Вулкана”. XVII ст. Полотно, олія. 118,8×157. НММ РБ, ЗЖ 184. Надійшла внаслідок реституції у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. Мастацтва XV – пачатку XX стагоддзя. – Іл. 134; Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 120).

№ 388. *Іоанн Хреститель* – З довоєнної збірки БДМ, інв. № 128 (948). Надійшла внаслідок реституції у БДМІВВВ 1948 р. з ЦСМФППЛ як копія невідомого художника з Лукі Джордано, XVII ст., “Проповідь Іоанна Хрестителя”, полотно, олія. Місцезнаходження нині невідоме (Акт 24/286 от 2.04.1948 г. – С. 117).

№ 389. *Яновський. Портрет Ленського* – Людомир Яновський, “Портрет Костянтина Ленського”, 1888 р. Полотно, олія. 45×36,5. НММ РБ. КП 10300. ЗЖ 250. З довоєнної збірки БДМ (інв. № I-8/28, за переінвентаризацією 1934 р. № 2259), надійшов 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у 1965 р. від ДХВП (Акт № 159 от 18.08.1965 г. на поступление в ГХМ БССР экспонатов от Дирекции художественных выставок и панорам, г. Москва // Архів сектора обліку НММ РБ (*Усава Н.* Вяртанне імя: Зянон Ленскі // Паведамленні нацыянальнага мастацкага музею

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

Республіці Беларусь. – Мінск, 2001. – Вып. 3. – С. 68–79; Архіў НГМ РБ, Інвентарна книга БДМ №1, с. 159).

№ 390. *Портрет королеви* – Портрет Марії Казимири Собеської (1641–1716). Полотно, олія. 81,5×60. НММ РБ, КП 2617. Зі збірки Радзивіллів у Несвіжі. Надійшла після реституції з Німеччини у 1957 р. від ДХВП (Акт № 117 от 21.08.1957 г. на поступление в ГХМ БССР экспонатов от Дирекции художественных выставок и панорама, г. Москва // Архів сектора обліку НММ РБ).

№ 391. *Розп'яття* – Розп'яття. Полотно, олія. 61×45,5. НММ РБ, КП 2618. До війни у збірці БДМ (інв. № 4264, за переінвентаризацією 1934 р. № 2368), надійшла 1923 р. з 6-ї Радянської школи. Надійшла після реституції з Німеччини у 1957 р. від ДХВП за інв. № 102 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 165).

№ 392. *Четверо старих* – Обрання Аарона. Полотно, олія. 66×53. НММ РБ, КП 2614. Надійшла після реституції з Німеччини у 1957 р. від ДХВП за інв. № 62 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 393. *Старий з бородою* – Мартін Яблонський, “Портрет невідомого”, 1839 р (?). Полотно, олія. 87×70. НММ РБ, КП 2615. До війни у збірці БДМ (інв. № 8053, за переінвентаризацією 1934 р. № 2190), надійшов 1929 р. з музею ЄІЕТ. Надійшов після реституції з Німеччини у 1957 р. від ДХВП за інв. № 84 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; *Синило А. Н.* Экспонаты из Музея еврейского историко-этнографического общества в собраниях белорусских музеев // Труды по еврейской истории и культуре: Матер. XXII Междунар. ежегодной конфер. по иудаике. – М., 2016. – Вып. 52. – С. 354; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 155).

№ 394. *Скорботна жінка* – Богоматір у скорботі. До війни у збірці БДМ (інв. № 52, за переінвентаризацією 1934 р. № 2769. Надійшла 1919 р. (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 187).

№ 395. *Міфологічна сцена* – Група людей у гроті. До війни у збірці БДМ (інв. № 6011/237, за переінвентаризацією 1934 р. № 2399), надійшла 23.02.1925 р. з Горещького музею. Походила з колекції кн. Дондукова-Корсакова. Літери “КВДК” розкриваються як “Князь Володимир Дондуков-Корсаков” (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 167).

№ 396. *Еміль Коллер. Христос і динарій* – Еміль Коллер, “Динарій цісаря”, 1851 р. Полотно, олія. 75×55,5. НММ РБ, КП 2652. До війни у збірці БДМ (інв. № 7806/3, за переінвентаризацією 1934 р. № 2337), надійшла 1929 р. з Ермітажу. Надійшла після реституції з Німеччини у 1957 р. від ДХВП як “Христос і фарисей”, інв. № 74 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 163).

№ 397. *Школа Рембрандта. Портрет чоловіка* – Портрет служниці. Полотно, олія. 62×57. У 1957–1969 рр. ДММ БРСР, КП 2609. До війни у збірці БДМ (інв. № I-173 (1052), за переінвентаризацією 1934 р. № 2285). Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП як “Портрет служниці, школи Рембрандта”, інв. № 104. Передана 1969 р. в МАХУ (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 161; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 398. *Портрет чоловіка* – Клеменс Івашкевич, “Портрет Сильвестра Янішевського”, 1827 р. Полотно, олія. 102×70. НММ РБ, ЗЖ 122. До війни у збірці БДМ (інв. № 6147/2, за переінвентаризацією 1934 р. № 2477), надійшов 1924 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 111 (Сядзібны партрэт Беларусі XVII – першай паловы XIX ст. са збораў Нацыянальнага мастац-

кага музею Рэспублікі Беларусь / Укл. Т. А. Карповіч; пад рэд. І. М. Паньшынай. – Мінск, 1996. – С. 38–39. – Іл. 11; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Архіў НГМ РБ, інвентарна кніга БДМ № 1, с. 171).

№ 399. *Б. Залкінд. Вуліця у містечку* – Бер Залкінд, “Вуліця у Вільні”, 1937 р. Полотно, олія. 68×53. НММ РБ, БЖ 1120. Надійшла після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 55 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь: Мастацтва 1920–1950-х гадоў: Альбом. – Мінск, 2006. – Іл. 42; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 400. *Д. Шелутков. Хрыстос* – Денис Петровіч Шелутков (Шелудков), “Хрыстос”. Полотно, олія. 73×58. НММ РБ, КП 2590. Надійшла після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 130 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 401. *Мадонна* – Мадонна з немовлям. Копія з Рафаеля. Полотно, олія. 73×77. НММ РБ, КП 2579. До вайны у зборці БДМ (інв. № I-113 (929), за перэінвентарызацыяю 1934 р. № 2328), надійшла 1920 р. Надійшла після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 49 (Архіў НГМ РБ, інвентарна кніга БДМ № 1, с. 163; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 402. *К. Нагошкін[?]. Портрет жінкі* – Нагошкін?, “Портрет моладой жінкі”, 1874 р. Полотно, олія. 70,3×52,5. НММ РБ, КП 2662. Надійшов після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 94 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 403. *М. Филипович. Портрет жінкі* – Михайло Филиповіч, “Портрет жінкі”. Полотно, олія. 59×44. НММ РБ, БЖ 342. До вайны у зборці БДМ (інв. № 6849/1, за перэінвентарызацыяю 1934 р. № 2421), надійшов 1927 р. Надійшов після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 56 (Архіў НГМ РБ, інвентарна кніга БДМ № 1, с. 168; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 404. *Javier Psuchow[?]. Художник* – Віктор Фавьє (?), “У майстерні художніка”. Полотно, олія. 49,5×57. НММ РБ, ЗЖ 40. До вайны у зборці БДМ (інв. № 940, за перэінвентарызацыяю 1934 р. № 2281). Надійшла після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 28 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў; Архіў НГМ РБ, інвентарна кніга БДМ № 1, с. 160; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 405. *С. Любінскіі. Драматична сцена* – Йозеф Бродовскіі ІІ, “Жанрова сцена”. Полотно, олія. 63,5×55,4. НММ РБ, ЗЖ 34. До вайны у зборці БДМ (інв. № I-207 (1085), за перэінвентарызацыяю 1934 р. № 8653). Надійшла після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 32 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 406. *Портрет Домініка Монюшка* – Портрет Монюшка. Полотно, олія. 77×62,5. ДММ БРСР, КП 2625. До вайны у зборці БДМ (інв. № 2559, за перэінвентарызацыяю 1934 р. № 2344), надійшов 1922 р. з Дзяржаўнай бібліотэкі. Надійшов після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 101. Переданый 1969 р. в МАХУ (Архіў НГМ РБ, інвентарна кніга БДМ № 1, с. 164; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 407. *Ленскіі. Портрет* – Чоловічый портрет. Полотно, олія. 77,7×62,5. У 1957–1969 рр. ДММ БРСР, КП 2637. До вайны у зборці БДМ (інв. № I-149 (965), за перэінвентарызацыяю 1934 р. № 2409), надійшов 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччыны у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 10. Переданый 1969 р. в МАХУ (Архіў НГМ РБ, інвентарна кніга БДМ № 1, с. 167; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

№ 408. *М. Кунін. Натюрморт* – Мойсей Кунін, “Мистецтво комуни”, 1919 р. Полотно, олія. 70,5×89. НММ РБ, БЖ 1006. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 41 (Нацьянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 409. *Я. Кругер. Портрет старога...* – Янкель Мордухайович Кругер (1869–1940), “Портрет Менделе Мойхер-Сфоріма”, 1928 р. Полотно, олія. 84,7×68,8. НММ РБ, БЖ 2452. Надійшов після реституції з Німеччини у 1965 р. від ДХВП (Акт № 159 от 18.08.1965 г.).

№ 410. *І. Врублевський. Портрет вельможі* – Портрет Ельського, копія з Вербицького. Полотно, олія. 77,2×61,7. У 1957–1969 рр. ДММ БРСР, КП 2634. До війни у збірці БДМ (інв. № І-142(958), за переінвентаризацією 1934 р. № 2452), надійшов 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 36. Переданий 1969 р. в МАХУ (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 170; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 411. *Портрет Олександра Шостаविцького* – Портрет Олександра Шостаविцького. Полотно, олія. 74×59,5. НММ РБ, КП 2650. До війни у збірці БДМ (інв. № 20439). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 60 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 412. *П. Чистяков. Альберто* – Павло Чистяков, “Портрет Альберто”. Полотно, олія. 63,5×50. У 1957–1962 рр. ДММ БРСР, КП 2595. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 118. Переданий 1962 р. Пінському обласному історико-краєзнавчому музею (нині Музей білоруського Полісся) (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 403 от 20.12.1962 г. на передачу произведений из ГХМ БССР Пинскому историко-краеведческому музею // Архів сектора обліку НММ РБ).

№ 413. *Волков. Портрет чоловіка* – Валентин Вікторович Волков, “Портрет М. Богдановича”, 1927 р. Полотно, олія. 82×69. НММ РБ, БЖ 1006. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 114 (Нацьянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 414. *Ленський. Портрет іспанського принца* – Зенон Ленський, “Портрет іспанського принца”. Полотно, олія. 77×62. У 1957–1969 рр. ДММ БРСР, КП 2612. До війни у збірці БДМ (інв. № 964, за переінвентаризацією 1934 р. № 2316), надійшов 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП як “Чоловічий портрет. Копія з Веласкеса”, інв. № 93. Переданий 1969 р. в МАХУ (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 162; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 415. *Йозеф Зайбт. Портрет Констанції Панінської* – Йозеф Зайбт, “Портрет Констанції Панінської”, 1752 р. Полотно, олія. 84×71. НММ РБ, ЗЖ 147. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 48 (Сядзібны партрэт Беларусі... – С. 24. – Іл. 4; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 416. *Сляндінський. Портрет Тадеуша Богдановича* – Вінцент Слендінський, “Портрет Тадеуша Богдановича”, 1891 р. Полотно, олія. 83,4×64. НММ РБ, ЗЖ 240. До війни у збірці БДМ (інв. № І-239 (1718), за переінвентаризацією 1934 р. № 2549), надійшов 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 54 (*Синило А. Н.* Новые сведения о портретах Богдановичей герба Богория // Усадыбы Смоленщины и Беларусі. Их владельцы и обитатели. Музыка. Архитектура. Садово-парковое искусство: Сб. матер. междунар. науч.-практ. конфер.:

(Смоленск, 5–6 июня 2016 г.). – Смоленск, 2016. – С. 189–194; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 175; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 417. *Д. Шелутков. Христос і грішниця* – Денис Петрович Шелутков (Шелутков), “Христос і грішниця”. Полотно, олія. 81,2×68,5. НММ РБ, КП 2620. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 152 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 418. *Портрет дами* – Портрет старої жінки. Полотно, олія. 91×71. НММ РБ, КП 2619. До війни у збірці БДМ (інв. № 6960/2, за переінвентаризацією 1934 р. № 2470), надійшов 1927 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 134 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 170; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 419. *Старий* – Апостол Петро. Полотно, олія. 58×46. НММ РБ, КП 2631. До війни у збірці БДМ (за переінвентаризацією 1934 р. № 2555). Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 38 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 175; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 420. *Голова старого* – Портрет старого. Полотно, олія. 58×42. НММ РБ, КП 2691. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 138 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 421. *Марія Долороса* – Богоматір Семистрільна. Кінець XVIII – XIX ст. Полотно, олія. 100×53,5. НММ РБ, КП 2607 (Абразы XVII–XIX стст. са збораў Нацыянальнага мастацкага музея рэспублікі Беларусь і Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка: Каталог. – Мінск, 2012. – С. 36–37).

№ 422. *Жертвоприношення Авраама* – Жертвоприношення Ісаака. Полотно, олія. 85×62. ДММ БРСР, КП 2608. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 63. Передана 1969 р. в МАХУ (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 423. *Поліція заарештовуе* – Степан Андрухович, “Арешт більшовицьких агітаторів”, 1939 р. Полотно, олія. 64,5×89,5. НММ РБ, БЖ 665. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 43 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 424. *Сусанна* – Сусанна. XVIII ст. Полотно, олія. 90×65. НММ РБ, ЗЖ 290. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 65 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 425. *Пікнік* – Сцена у лісі. Полотно, олія. 77,5×110,5. ДММ БРСР, КП 2568. До війни у збірці БДМ як “Дамель? Мисливці у лісі” (інв. № 2826, за переінвентаризацією 1934 р. № 2543). Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 119. Передана 1969 р. в МАХУ (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 175; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 426. *Портрет старого* – Портрет Ераста Суковського. 1910-ті рр.? Полотно, олія. 84×67,4. НММ РБ, БЖ 1115. До війни у збірці БДМ (інв. № 7275/3, за переінвентаризацією 1934 р. № 2471), надійшов у 1928 р. від Двороковського. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 42 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 171; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 427. *Портрет старого* – Портрет невідомого з листом. Друга половина XVI ст. Італія. Полотно, олія. 100,5×86,5. НММ РБ, ЗЖ 41. До війни у збірці БДМ (інв. № 6011/241, за переінвентаризацією 1934 р. № 2377), надійшов 23.02.1925 р. з

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

Горецького музею на Могильовщині, походить з колекції кн. Дондукових-Корсакових. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 147 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. Мастацтва XV – пачатку XX стагоддзя... – Іл. 118; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 166; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 428. *Портрет дами* – Портрет дами. Полотно, олія. XVIII ст.? Італія. 108×86. НММ РБ, ЗЖ 304. До війни у збірці БДМ (інв. № 6011/242, за переінвентаризацією 1934 р. № 2738), надійшов 23.02.1925 р. з Горецького музею на Могильовщині, походить з колекції кн. Дондукових-Корсакових. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 146 (*Синило А. Н.* Имение Романово: судьба коллекции. Картины из собрания князей Дондуковых-Корсаковых в НММ РБ // Музейный вестник. – Смоленск, 2017. – Вып. 8. – С. 153; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 185; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 429. *Петро і Павло* – Сусанна і старі. Фрагмент. Полотно, олія. 105,4×73,4. НММ РБ, ЗЖ 174. До війни у збірці БДМ (інв. № I-143(959), за переінвентаризацією 1934 р. № 2513). Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 145 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 173; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 430. *Портрет католицькаго епіскапа* – Портрет Ёсипа Антонія Прушинскаго. XIX ст. Полотно, олія. 74×58,5. НГМ РБ, КП 44252. До війни у збірці БДМ (інв. № I-112(928), за переінвентаризацією 1934 р. № 2311), надійшов 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у 1965 р. від ДХВП (Акт № 159 от 18.08.1965 г.; *Сініла А. М.* Да пытання атрыбуцыі некаторых партрэтаў са збораў музеяў Беларусі // Acta anniversaria: Зб. навук. прац Нацыянальнага гісторыка-культурнага музея-запаведніка “Нясвіж”. – Нясвіж, 2017. – Т. 3. – С. 101–112; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 162).

№ 432. *На ярмарку* – Жанрова сцена. Полотно, олія. 70×77. НММ РБ, КП 2622. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 96 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 433. *Оголена жінка* – Михайло Петрович (?) Боткін, “Вечір”. Полотно, олія. 77×68. До війни у збірці БДМ (інв. № 5584, за переінвентаризацією 1934 р. № 2420), надійшла у 1923 р. з Головнаго музею у Москві (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 168). Місцезнаходження нині невідоме.

№ 434. *Нагюрморт* – Нагюрморт. 1930-ті рр.? Полотно, олія. 72,5×56. НММ РБ, БЖ 1119. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 45 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. З гісторыі даваенных збораў...; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 435. *Робітнікі на фабрыці* – Дудіков(а), “Слюсарний цех”. Полотно, олія. 76×62. До війни у збірці БДМ (інв. № 8897, за переінвентаризацією 1934 р. № 2092), надійшла у 1931 р. (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 150). Місцезнаходження нині невідоме.

№ 436. *Портрет чоловіка* – Портрет чоловіка. Полотно, олія. 64,5×76. ДММ БРСР, КП 2592. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 136. Передано у 1976 р. до Городоцкаго віддлення культуры Вітебскаго обл. (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт от 16.03.1976 г. на передачу произведений из ГХМ БССР Городокскому отделу культуры Витебской обл. // Архіў сектору обліку НММ РБ).

№ 437. *Портрет генерала* – Портрет Олександра Петровича Енгельгардта. 1889 р. Полотно, олія. 85×63. ГМВЦ “РОСИЗО”, КП 9961, АФЖ 368. До війни у збірці БДМ (інв. № 5973/382, за переінвентаризацією 1934 р. № 2441), надійшов 1924 р. з Мстиславського музею на Могильовщині. Походить з колекції Енгельгардтів (*Синило А. Н.* Портреты семейной галереи Энгельгардтов... – С. 225–229; Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 169).

№ 440. *Сцена біля вогню* – Сцена біля вогню. Полотно, олія. 60,5×70,5. НММ РБ, КП 2604. До війни у збірці БДМ (інв. № I-111(927), за переінвентаризацією 1934 р. № 2292), надійшла 1920 р. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 83 (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 161; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 441. *Христос у Гефсиманському саду* – Христос. Полотно, олія. 84×60. ДММ БРСР, КП 2605. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 68. Передана 1969 р. в МАХУ (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 442. *Монах* – Монахиня. Полотно, олія. 62×55. ДММ БРСР, КП 2584. До війни у збірці БДМ (інв. № 937, за переінвентаризацією 1934 р. № 2359), надійшла у 1920 р. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 137. Передана 1969 р. в МАХУ (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 165; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 443. *Портрет кардинала...* – Портрет Папи Римського Олександра VII. Полотно, олія. 71×59. НММ РБ, КП 2564, ЗЖ 168. Зі збірки Радзивілів у Несвіжі. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 444. *Портрет Яна Набакилаха* – Портрет Яна Завіши. Кінець XIX ст. Полотно, олія. 94×67. НГМ РБ, КП 44245. До війни у збірці БДМ (інв. № I-226 (1705), за переінвентаризацією 1934 р. № 2456), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 132 (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 28–29; Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 169; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 445. *Мадонна* – Мадонна. Полотно, олія. 100×76,5. НММ РБ, КП 2577. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 69 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 446. *Портрет Ігнація* – Портрет Ігнація Завіши. Після 1736 р. Полотно, олія. 99×80. НММ РБ ЗЖ 117. До війни у збірці БДМ (інв. № 5970/3, за переінвентаризацією 1934 р. № ?). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 148 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. Мастацтва XV – пачатку XX стагоддзя... – Іл. 71; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 447. *Портрет шляхтича* – Портрет Андрія Казимира Завіши. XVII ст. Полотно, олія. 94×67. НГМ РБ, КП 44243. До війни у збірці БДМ (інв. № ?, за переінвентаризацією 1934 р. № 2570), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 98 (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 30–31; Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 176; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 448. *Портрет молодого шляхтича* – Портрет Ієроніма Граденіго. Полотно, олія. 98×82,2. НММ РБ, ЗЖ 117. До війни у збірці БДМ (інв. № 6011/227, за переінвентаризацією 1934 р. № 2515), надійшов 23.02.1925 р. з Горецького музею на Могильовщині, походить з колекції кн. Дондукових-Корсакових. Надійшов після

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 30 (*Синило А. Н. Имение Романово...* – С. 154; Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 173; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 449. *Портрет Ієроніма Хризостома Ходкевича* – Портрет Ієроніма Хризостома Ходкевича. Полотно, олія. 87×74,5. НММ РБ, ЗЖ 161. Походить зі збірки кн. Радзивіллів у Несвіжі (інв. № 251). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 33 (*Сядзібны партрэт Беларусі...* – С. 18–19, іл. 1; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 451. *Сімейна сцена* – Гра у кеглі. Полотно, олія. 64,5×79. НММ РБ КП 2670. До війни у збірці БДМ (інв. № 5929; за переінвентаризацією 1934 р. № ?). Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 80 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 452. *Свята Магдалина* – Голова жінки, яка плаче і молиться. До війни у збірці БДМ (інв. № 6011/235, за переінвентаризацією 1934 р. № 2263), надійшла 23.02.1925 р. з Горецького музею на Могильовщині, походить з колекції кн. Дондукових-Корсакових (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 159).

№ 453. *Два апостоли* – Двоє святих. Полотно, олія. 56×43. НММ РБ, КП 2684. До війни у збірці БДМ (інв. № 8989/1, за переінвентаризацією 1934 р. № 2304), надійшла з “Музея изящных искусств”. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 140 (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 161; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 454. *Портрет старої жінки* – Портрет старого з ложкою. Полотно, олія. 75,5×66. НММ РБ, КП 2659. До війни у збірці БДМ (інв. № I-180 (1059), за переінвентаризацією 1934 р. № 2574), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 116 (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 176; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 455. *Поклоніння пастухів* – Поклоніння пастухів. Друга половина XVII ст. Полотно, олія. 93×70. НММ РБ, ЗЖ 50. До війни у збірці БДМ (інв. № 1055, за переінвентаризацією 1934 р. № 2082), надійшла у 1920 р. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 88 (*Mater Dei. Иконография одной любви: Каталог выставки.* – Минск, 2015. – С. 52–53; Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 149; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 456. *Портрет генерала* – Портрет Владислава IV Вази (?). Полотно, олія. 80,5×68,5. НММ РБ, КП 2571. До війни у збірці БДМ (інв. № 7806/12, за переінвентаризацією 1934 р. № 2535), надійшов у 1929 р. з Ермітажу. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 120 (*Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага.* – С. 22–23; Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 174; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 457. *Старий з ложкою* – Старий з ложкою. Полотно, олія. 71×52. НММ РБ, КП 2632. До війни у збірці БДМ (інв. № I-127 (943), за переінвентаризацією 1934 р. № 2330), надійшла у 1920 р. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 150 (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 163; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 458. *Портрет вельможі* – Портрет невідомого. Полотно, олія. 85×63. НММ РБ, КП 2626. До війни у збірці БДМ (інв. № I-145 (961), за переінвентаризацією 1934 р. № 2422), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 31 (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 168; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 462. *Портрет єпископа* – Портрет Папи Римського Пія V. Полотно, олія. 80×60. НММ РБ, КП 2628. Походить зі збірки кн. Радзивіллів у Несвіжі (№ 255). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 73 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 463. *Портрет отця Данієля Консини[?]* – Портрет Данієля Качини. Полотно, олія. 69×59. ДММ БРСР, КП 2647. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 95. Сучасне місцезнаходження невідоме (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 464. *Міфологічна сцена біля озера* – Купання. Полотно, олія. 84×68. НММ РБ, КП 2621. До війни у збірці БДМ (інв. № 5549). Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 144 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 465. *Портрет вельможі в обладунках* – Портрет Юрія Августа Жагеля. Кінець XVIII ст. Полотно, олія. 86,5×66. НГМ РБ, КП 44247. До війни у збірці БДМ (інв. № 6274/62, за переінвентаризацією 1934 р. № 2425), надійшов у 1925 р. з селища Калінінськ. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 99 (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 60–61; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 168; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 466. *Портрет дами з книгою* – Портрет Цецилії Жаби. Полотно, олія. 83,5×67. НММ РБ, ЗЖ 205. До війни у збірці БДМ (інв. № I-153 (969), за переінвентаризацією 1934 р. № 2472), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 142 (Сядзібны партрэт Беларусі... – С. 32–33, іл. 8; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 171; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 467. *Натюрморт з птицею* – Натюрморт з битою дичиною. Полотно, олія. 58,6×87,5. НММ РБ, ЗЖ 243. До війни у збірці БДМ (інв. № I-206 (1084), за переінвентаризацією 1934 р. № ?). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 78 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. 3 гісторыі даваенных збораў...; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 468. *Св. Філіп* – Св. Філіп. Полотно, олія. 60×51. НММ РБ, КП 2669. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 123 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 469. *Портрет вельможі* – Портрет невідомого в обладунках. Полотно, олія. 60×67. НММ РБ, КП 2674. До війни у збірці БДМ (інв. № I-258 (1738), за переінвентаризацією 1934 р. № 2444), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 89 (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 62; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 169; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 470. *Портрет вельможі* – Портрет Михайла Казимира Радзивілла. XIX ст. Полотно, олія. 72×54. НММ РБ, КП 2675. Походить зі збірки кн. Радзивіллів у Несвіжі. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 82 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 471. *Портрет вельможі...* – Портрет Станіслава Понятовського. Полотно, олія. 77×57,3. НММ РБ, КП 10297, ЗЖ 225. Походить зі збірки кн. Радзивіллів у Несвіжі. Надійшов після реституції з Німеччини у 1965 р. від ДХВП (Акт № 159 от 18.08.1965 г.).

№ 472. *Портрет вельможі* – Портрет Яна Клеменса Браницького. Полотно, олія. 79,8×64,5. НММ РБ, КП 10296, ЗЖ 296. До війни у збірці БДМ (інв. № 6274/58, за переінвентаризацією 1934 р. № 2323), надійшов у 1925 р. з селища Калінінськ

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

(Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 163); надійшов після реституції з Німеччини у 1965 р. від ДХВП (Акт № 159 от 18.08.1965 г.)

№ 473. *Портрет Станіслава Жолкевського* – Портрет Станіслава Жолкевського. Полотно, олія. 82×64. НММ РБ, КП 10299. ЗЖ 167. До війни у збірці БДМ (інв. № 6274/65(?), за переінвентаризацією 1934 р. № 2531), надійшов у 1925 р. з селища Калінінськ (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 174); надійшов після реституції з Німеччини у 1965 р. від ДХВП (Акт № 159 от 18.08.1965 г.).

№ 474. *Портрет вельможі* – Портрет Йосипа Михайловича Жагеля. Полотно, олія. 88,5×68. НММ РБ, ЗЖ 196. До війни у збірці БДМ (інв. № 6274/61, за переінвентаризацією 1934 р. № 2424), надійшов у 1925 р. з селища Калінінськ. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 91 (Сядзібны партрэт Беларусі... – С. 30–31, іл. 7; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 168; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 475. *Портрет вельможі* – Портрет Кароля II Станіслава Радзівілла. Полотно, олія. 57,5×49. НММ РБ, КП 2685. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 139 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 476. *Портрет старого* – Портрет старого. Полотно, олія. 58×38,5. НММ РБ, КП 2686. До війни у збірці БДМ (інв. № I-218 (1697), за переінвентаризацією 1934 р. № 2252), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 153 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 158; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 477. *Портрет вельможі* – Портрет Кароля I Станіслава Радзівілла. Полотно, олія. 87×69. НММ РБ, ЗЖ 264. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 52 (*Сніла А. М.* Іканаграфічная атрыбуцыя портрета невядомага са збораў НММ РБ // *Acta anniversaria*. – Нясвіж, 2015. – Т. 1. – С. 182–184; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 478. *Зняття з хреста* – Ескіз “Зняття з хреста”. Полотно, олія. 74×40. ГМВЦ “РОСИЗО”, КП 9963, АФЖ 373. До війни у збірці БДМ (інв. № I-129 (945), за переінвентаризацією 1934 р. № 2414), надійшов у 1920 р. (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 168).

№ 479. *Отець Мельхіор* – Портрет Мельхіора Мосціцького. Полотно, олія. 71×60. НММ РБ, КП 2646. До війни у збірці БДМ (інв. № 20435). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 29 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 4, с. 184; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 480. *Отець Антоній* – Портрет Антонія Масауле. Полотно, олія. 71,5×60. НММ РБ, КП 2649. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 59 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 481. *Портрет генерала Яроша Панінського* – Йозеф Зайбт, “Портрет Яроша Панінського”. Полотно, олія. 83,5×70,5. НММ РБ, КП 2689. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 34 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 482. *Портрет дами* – Портрет невідомої в зеленій сукні з рожевим бантом. 1870 р. Полотно, олія. 59×46,2. НММ РБ, РЖ 1218. До війни у збірці БДМ (інв. № I-45 (65), за переінвентаризацією 1934 р. № 2347), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 100 (Русская дореволюционная и советская живопись... – Т. 2. – С. 141; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 164; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 483. *Отець Казимир Стравінський* – Портрет Казимира Стравінського. Полотно, олія. 73×61. НММ РБ, КП 2645. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 61 (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 58; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 484. *Бог і Святий Дух* – Саваоф зі Святим Духом. Полотно, олія. 63×47,5. НММ РБ, КП 2593. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 112 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 485. *Портрет невідомого* – Портрет Мацея І Радзівілла. Полотно, олія. 70×57. НГМ РБ, КП 44255. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 66 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 486. *Портрет государя* – Портрет Павла І. Полотно, олія. 76,5×64,5. НММ РБ, РЖ 1219. До війни у збірці БДМ (інв. № 9069/4, за переінвентаризацією 1934 р. № 2075), надійшов у 1933 р. з Російського музею у Ленінграді. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 109 (Русская дореволюционная и советская живопись... Т. 2. – С. 145; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 149; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 487. *Портрет вельможі в обладунках* – Портрет Августа III (1696–1763). Полотно, олія. 80,2×64,2. НГМ РБ, КП 44246. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 108 (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 26–27; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 488. *Отець Франциск Шаставицький* – Портрет Франциска Шаставицького. Полотно, олія. 71,5×60. НММ РБ, КП 2639. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 76 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 489. *Отець Томаш Ганусевич* – Портрет Томаша Ганусевича. Полотно, олія. 72×60. НММ РБ, КП 2640. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 105 (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 55; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 490. *Отець Людовік Гранатенсіс* – Портрет Людовіка з Гранади. Полотно, олія. 72×60. НММ РБ, КП 2643. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 70 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 491. *Отець Домінік Чарторійський* – Портрет Домініка Чарторійського. Полотно, олія. 73×59. НММ РБ, КП 2644. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 85 (Гістарычны партрэт Вялікага княства Літоўскага. – С. 55; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 492. *Портрет кардинала* – Портрет Яна Олександра Липського. Полотно, олія. 76,5×59,5. НММ РБ, КП 2653. Зі збірки кн. Радзівіллів у Несвіжі. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 149 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 493. *Отець Гіацинт* – Портрет Якуба Гіацинта Сери. Полотно, олія. 72×60. НММ РБ, КП 2655. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 154 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 494. *Портрет дами у блакитному* – Портрет дами. Полотно, олія. 68×59. НММ РБ, КП 2656. До війни у збірці БДМ (інв. № І-221(1700), за переінвентаризацією 1934 р. № 2341), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП як “Портрет Сапєги” за інв. № 151 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 164; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 495. *Портрет вельможі...* – Портрет невідомого. Полотно, олія. 66,3×52,5. НММ РБ, КП 2676. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП як “Портрет чоловіка” за інв. № 128 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

№ 496. *Портрет дами* – Портрет дами. Полотно, олія. 60×42. НММ РБ, КП 2685. Зі збірки кн. Радзивілів у Несвіжі. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 129 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 497. *Молода людина* – Францішак Смуглевич (?), “Портрет Мацея Радзивілла з племінником Домініком”. Полотно, олія. 93×70. НММ РБ, КП 2581. До війни у збірці БДМ (інв. № 6274/55, за переінвентаризацією 1934 р. № 2467), надійшов у 1925 р. з селища Калінінськ. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 46 (*Сініла А.М.* Да пытання атрыбуцыі некаторых партрэтаў... – С. 101–112; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 170; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 498. *Портрет дами* – Портрет Марії Юзефи. Полотно, олія. 83×65. НММ РБ, КП 2654. До війни у збірці БДМ (інв. № 5931/4, за переінвентаризацією 1934 р. № 2426), надійшов з маєтку Семків Городок. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 79 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 168; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 499. *Портрет генерала* – Павло Петрович Свистунов, “Портрет Олександра Іскрицького”. Полотно, олія. 79×64. НММ РБ, КП 2651. До війни у збірці БДМ (інв. № I-1013 (3766/3), за переінвентаризацією 1934 р. № 2338), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 75 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 163; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 500. *Портрет дами* – Клеменс Івашкевич, “Портрет Бригіди Янішевської”, 1820-ті рр. Полотно, олія. 81×61. НММ РБ, ЗЖ 146. До війни у збірці БДМ (інв. № 6147/6, за переінвентаризацією 1934 р. № 2313), надійшов у 1924 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 47 (Сядзібны партрэт Беларусі... – С. 40–41, іл. 12; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 162; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 501. *Портрет Понятовського* – Портрет Понятовського. Полотно, олія. 75×60. ДММ БРСР, КП 2690. До війни у збірці БДМ (інв. № I-101(923), за переінвентаризацією 1934 р. № 2326). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 87. Переданий 1969 р. в МАХУ (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 163; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 502. *Портрет дами* – Мартін Яблонський, “Портрет жінки”, 1839 р. Полотно, олія. 86,5×70,5. НММ РБ, ЗЖ 157. До війни у збірці БДМ (інв. № 8052, за переінвентаризацією 1934 р. № 2768), надійшов у 1930 р. з музею ЄІЕТ. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 50 (Сядзібны партрэт Беларусі... – С. 52–53, іл. 18; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 187; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 503. *Портрет старої* – Портрет Єлизавети Енгельгардт (?). Полотно, олія. 78,5×64,4. НММ РБ, ЗЖ 148. До війни у збірці БДМ (інв. № 5973/387, за переінвентаризацією 1934 р. № 2447), надійшов у 1924 р. з маєтку Енгельгардта. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 37 (Сядзібны партрэт Беларусі... – С. 54–55, іл. 19; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 169; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 504. *Портрет дами* – Портрет дами. Полотно, олія. 68,5×59. НММ РБ, КП 2629. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 39 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 505. *Портрет дами* – Портрет жінки. Полотно, олія. 76×63. НММ РБ, ЗЖ 158. До війни у збірці БДМ (інв. № I-131(947), за переінвентаризацією 1934 р. № 2317), надійшов у 1920 р. (Нацьянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. Мастацтва

XV – пачатку XX стагоддзя... – Іл. 75; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 162).

№ 506. *Портрет дами* – Портрет дами. Полотно, олія. 72×60. До війни у збірці БДМ (інв. № 6083, за переінвентаризацією 1934 р. № 2374), надійшов у 1925 р. з маєтку Горки на Могильовщині (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 165). Місцезнаходження нині невідоме.

№ 507. *Портрет Хелени Вольської* – Портрет Олени Вольської. Перша половина 1830-х рр. Полотно, олія. 73×62,5. НММ РБ, ЗЖ 197. До війни у збірці БДМ (інв. № I-1014 (3777/1), за переінвентаризацією 1934 р. № 2431), надійшов у 1923 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 77 (Сядзібны партрэт Беларусі... – С. 50–51, іл. 17; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 169; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 508. *Портрет дами* – Портрет дами. Полотно, олія. 78,5×65,5. ДММ БРСР, КП 2672. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 131. Переданий 1962 р. Пінському обласному історико-краєзнавчому музею (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 403 от 20.12.1962 г.).

№ 509. *Портрет старої дами* – Портрет старої жінки. Полотно, олія. 76×65. НГМ РБ, КП 44249. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 53 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 510. *Портрет старого* – Портрет старого чоловіка. Полотно, олія. 67×57. ДММ БРСР, КП 2591. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 113. Переданий 1969 р. в МАХУ (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 511. *Портрет дами* – Портрет дами. Полотно, олія. 60×54. ДММ БРСР, КП 2600. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 107 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.). Сучасне місцезнаходження невідоме.

№ 512. *Портрет дами* – Портрет дами. Полотно, олія. 66,5×55,5. ДММ БРСР, КП 2602. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 103. Переданий 1969 р. в МАХУ (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 513. *Портрет старого* – Портрет старого. Полотно, олія. 76×65. НММ РБ, КП 2610. До війни у збірці БДМ (інв. № 4920, за переінвентаризацією 1934 р. № 2319), надійшов у 1923 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 64 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 162; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 514. *Чоловік на лавці* – Пейзаж. Полотно, олія. 54×66. ДММ БРСР, КП 2671. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП як “Француз, що сидить” за інв. № 86. Переданий 1969 р. в МАХУ (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 515. *Робітники на фабриці* – Тукаєв, “Чавуноплавильний завод”. Полотно, олія. НММ РБ, РЖ 1638. До війни у збірці БДМ (інв. № I-165 (982), за переінвентаризацією 1934 р. № ?). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 44 (Русская дореволюционная и советская живопись... Т. 2. – С. 312; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 516. *Покійниця* – Портрет померлої. Полотно, олія. 59,6×46. ДММ БРСР, КП 2616. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 126. Переданий 1969 р. в МАХУ (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

Музейні збірки Мінська у Картогеді власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

№ 517. *Покійниця* – Портрет померлої. Полотно, олія. 56,5×69,5. ДММ БРСР, КП 2623. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 127. Переданий 1969 р. в МАХУ (Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 518. *Портрет архідиякона Мартина Михайловича Жагеля* – Портрет кардинала. Полотно, олія. 70×56,3. ДММ БРСР, КП 2642. До війни у збірці БДМ (інв. № 6274/50, за переінвентаризацією 1934 р. № 2369), надійшов у 1925 р. з селища Калінінськ. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 35. Переданий 1969 р. в МАХУ (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 165; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 520. *Портрет дами, яка читає* – Луї Рош, “За читанням”. Полотно, олія. 93×122. НММ РБ, ЗЖ 12 (Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь. Мастацтва XV – пачатку XX стагоддзя... – Іл. 144).

№ 521. *Портрет старого* – Портрет старого. Полотно, олія. 73×56. НГМ РБ, КП 44253. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 121 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 522. *Міфологічна сцена* – Пейзаж з фігурами. Полотно, олія. 69×93. НММ РБ, КП 2668. До війни у збірці БДМ (інв. № I-174 (1053), за переінвентаризацією 1934 р. № 2469), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 72 (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 170; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 523. *Портрет кардинала* – Портрет кардинала. Полотно, олія. 70×50. НММ РБ, КП 10295. ЗЖ 265. До війни у збірці БДМ (інв. № I-120 (936)). Надійшов після реституції з Німеччини у 1965 р. від ДХВП (Акт № 159 от 18.08.1965 г.).

№ 525. *Втеча в Єгипет* – Втеча в Єгипет. Полотно, олія. 35,5×30. ДММ БРСР, КП 2678. До війни у збірці БДМ (інв. № I-48(68), за переінвентаризацією 1934 р. № 2692). Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 155. Передана 1969 р. в МАХУ (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 183; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 526. *Портрет хлопчика* – Портрет Віктора Богдановича. Початок ХХ ст. Полотно, олія. 84×63. НММ РБ, КП 2680. До війни у збірці БДМ (інв. № I-240 (1719), за переінвентаризацією 1934 р. № 2528). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 92 (*Синило А. Н. Новые сведения...* – С. 189–194; Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 174; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 527. *Портрет дами у тюрбані* – Портрет дами. Полотно, олія. 49,5×43. ДММ БРСР, КП 2683. До війни у збірці БДМ (інв. № I-137(953), за переінвентаризацією 1934 р. № 2235), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 141. Переданий 1969 р. в МАХУ (Архіу НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 157; Акт № 117 от 21.08.1957 г.; Акт № 15 от 25.07.1969 г.).

№ 528. *Портрет Григорія II* – Портрет Григорія II. Полотно, олія. 69,7×53,5. НММ РБ, КП 2636. Зі збірки кн. Радзивіллів в Несвіжі. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 40 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 529. *Портрет дами у ліловому платті* – Лейба Альперович, “Портрет невідомої”, 1904 р. Полотно, олія. 90×73. НММ РБ, БЖ 976. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 115 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 530. *Портрет Юзефа Єльського* – Портрет І. Бельського. Полотно, олія. 75,5×62,5. КП 9962, АФЖ 367. ГМВЦ “РОСИЗО” (Москва). До війни у збірці БДМ (інв. № I-228 (1707), за переінвентаризацією 1934 р. № 2440), надійшов у 1920 р. (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 168).

№ 531. *Старий благословляє хлопчика...* – Марк Іоффе, ескіз до картини “Напередодні Йом-Кіпур”. Полотно, олія. 75×59,5. НММ РБ, КП 2594. До війни у збірці БДМ (інв. № 9001/11, за переінвентаризацією 1934 р. № 2199), надійшов з музею ЄІЕТ. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 110 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 155; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 532. *Портрет Леона Красицького* – Портрет Леона Красицького. Полотно, олія. 69×55,5. НММ РБ, КП 2601. До війни у збірці БДМ (інв. № I-253 (1732), за переінвентаризацією 1934 р. № 2350). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 67 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 164; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 533. *Портрет старої* – Портрет старої жінки. Полотно, олія. 76×61,5. НММ РБ, КП 2663. До війни у збірці БДМ (інв. № 6274/60, за переінвентаризацією 1934 р. № 2322), надійшов у 1925 р. з селища Калінінськ. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 125 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 163; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 534. *Портрет Северина Богдановича* – Вінцент Слендинський, “Портрет Северина Богдановича”. 1891 р. Полотно, олія. 83×66. НММ РБ, БЖ 1149. До війни у збірці БДМ (інв. № I-238 (1717), за переінвентаризацією 1934 р. № 2526), надійшов у 1920 р. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 51 (*Синило А. Н. Новые сведения...* – С. 189–194; Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 174; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 535. *Интер'єр кімнати* – Вігольд Бялиницький-Біруля, “Гори. Кімната”, 1939 р. Полотно, олія. 59,6×79,2. НММ РБ, РЖ 865. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 71 (*Русская дореволюционная и советская живопись...* – Минск, 1995. – Т. 1. – С. 117; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 536. *Портрет чоловіка* – Федір Модоров, “Портрет Якуба Коласа”, 1940 р. Полотно, олія. 72,7×59,5. НММ РБ, РЖ 1138. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 135 (*Русская дореволюционная и советская живопись...* – Т. 2. – С. 125; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 539. *Старий кириличний напис* – Текст на полотні. Полотно, олія. 82×58. НГМ РБ, КП 44251. Надійшла після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 133 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 540. *Портрет дами з кольє* – І. Крупеньє, “Портрет Е. Поляк”. Полотно, олія. 68,5×50,5. НММ РБ, БЖ 2458. До війни у збірці БДМ (інв. № 7608/2, за переінвентаризацією 1934 р. № 2153), надійшов у 1929 р. від Поляка. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 124 (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 153; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 541. *Портрет старої жінки* – Портрет старої жінки. Полотно, олія. 63×47. ГМВЦ “РОСИЗО” (Москва), КП 9959, АФЖ 370. До війни у збірці БДМ (інв. № I-214 (1693), за переінвентаризацією 1934 р. № 2270) (Архіў НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 159).

№ 542. *А. Душек. Жозефіна Янішевська* – А. Душак, “Портрет Жозефіни Янішевської”. Полотно, олія. 80,5×66. НГМ РБ, КП 44250. До війни у збірці БДМ (інв.

Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952)...

№ 6147/10, за переінвентаризацією 1934 р. № 2312). Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 97 (Архів НГМ РБ, інвентарна книга БДМ № 1, с. 162; Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 543. *Портрет чоловіка з книгою* – Портрет невідомого. Полотно, олія. 76×60. НММ РБ, КП 2641. Надійшов після реституції з Німеччини у ДММ БРСР 1957 р. від ДХВП за інв. № 57 (Акт № 117 от 21.08.1957 г.).

№ 544. *Вільям Папе. Портрет князя Вільгельма Радзивілла* – Вільям Папе, “Портрет Вільгельма Радзивілла”, 1897 р. Полотно, олія. 80×60. MNW, M.Ob. 2687. Передано Польщі у 1950 р. (*Высоцкая Н. Ф.* Ценности, переданные из Музея истории Великой Отечественной войны...).

№ 545. *Вільям Папе. Портрет Єлизавети де Кастеллян Радзивілл* – Вільям Папе, “Портрет Єлизавети Доротеї Радзивілл”, 1897 р. Полотно, олія. 80×60. MNW, M.Ob. 2688. Передано Польщі у 1950 р. (*Высоцкая Н. Ф.* Ценности, переданные из Музея истории Великой Отечественной войны...).

№ 546–549. *Портрет...* – зі збірки Радзивіллів у Несвіжі. Портрети з гетьманської зали. Наприклад, портрет Владислава Воловича у збірці Королівського замку на Вавелі (Краків, Польща) має інв. № 2120 (*М. Kalamajska-Saeed. Portrety z galerii Nieświeskiej w akwarelach Karola Raczyńskiego // Jerzy Lileyko, Irena Rolska-Boruch (Hrsgg.). Studia nad sztuką renesansu i baroku, 5. – Lublin, 2004. – S. 305–362 (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniw. Lubelskiego; Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego)*). Портрет Миколи Радзивілла був обрізаний під час війни і набув інших розмірів (див. № 380).

№ 550. *Михайло Корибут...* – Невідомий художник, “Портрет Михайла I Корибута Вишневецького”. Полотно, олія. 282×80,5. Інв. № 2117. Королівський замок на Вавелі (Краків, Польща). Потрапив туди з Міністерства культури і мистецтва Польщі у 1946 р. (*М. Kalamajska-Saeed. Portrety z galerii Nieświeskiej w akwarelach Karola Raczyńskiego // Jerzy Lileyko, Irena Rolska-Boruch (Hrsgg.). Studia nad sztuką renesansu i baroku, 5. – Lublin, 2004. – S. 305–362 (Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniw. Lubelskiego; Rozprawy Wydziału Historyczno-Filologicznego)*). Зі збірки Радзивіллів у Несвіжі.

№ 551. *Священник, портрет польського шляхтича...* – Портрет невідомого. Полотно, олія. 135×250. До війни у збірці БДМ (інв. № I-265 (1745), за переінвентаризацією 1934 р. № ?). Ймовірно, на портреті в повний зріст зображений представник Завішів, наприклад, Ян Завіша (1597–1661), віленський єпископ. Зображення у повний зріст із збірки БДМ були на портретах: Альжбети Завіши (з Заранків-Горбовських), інв. № I-264 (1744) (див. № 321), Криштофа Теобальда Завіши, інв. № I-263 (1743).

№ 552. *Ангел з гербом* – Портрет князя Олелька з гербом Острозьких. 1753 р (?). НКПКЗ, інв. КПЛ-Ж-1893. Зберігався у Свято-Троїцькому монастирі в Слуцьку у церкві Св. Юрія. У 1920-х рр. разом з іншими портретами князів Олельків потрапив до збірки БДМ у Мінську. (інв. № 7186/10, за переінвентаризацією 1934 р. № 8487) (Архів Висоцької Н. Ф., копія інв. книги БДМ № 3, с. 79). Реститований у 1947 р. до Києва (див. виноску 21).

№ 553. *Пейзаж...* – Пейзаж з фігурами під деревами. Овал. Полотно, олія. 98,6×85,8. НММ РБ, КП 9951, ЗЖ 252. Надійшла у 1963 р. з Павловського палацу-музею (Акт № 132 от 24.09.1963 г.). Зі збірки БДМ.

Авторизований переклад з білоруської Тетяни Себти

Анатолій Синило (Богушевичі, Республіка Білорусь). **Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об'єктів (1945–1952) Мюнхенського центрального збірного пункту**

У статті розглядається доля збірок Національного історичного музею та Національного мистецького музею Республіки Білорусь у Мінську. За даними Картотеки власності мистецьких об'єктів висвітлюється вивіз культурних цінностей німецькими організаціями та їхня реституція після війни з Мюнхенського центрального збірного пункту. Простежуються подальші шляхи вцілілої спадщини. За допомогою картотеки робиться спроба виявити, що з реститованих культурних цінностей зберігається сьогодні у музеях Мінська. Результати дослідження дають змогу проводити подальшу працю з ідентифікації музейних експонатів як зі збірок на терені Республіки Білорусь, так і за її межами.

Ключові слова: картотека, Мюнхенський центральний збірний пункт, Мінськ, Гьохштадт, культурні цінності, Національний мистецький музей Республіки Білорусь, Національний історичний музей Республіки Білорусь.

Anatolii Sinilo (Bagushevichy, Belarus). **Museum Collections from Minsk in the Card Catalogue of the Property of the Artistic Items (1945–1952) of the Central Assembling Point in Munich**

The article considers the fate of the State Museum's Picture Gallery of the Belarus Soviet Socialist Republic's collections in Minsk. It describes the process of the taking of their property by German organizations during the World War II, and the postwar returning of them from the Central Assembling Point in Munich. Thanks to the Card Catalogue of the Property of the Artistic Items it is possible to make an effort today to find this property in the museums in Minsk. The article provides further work on identification of museum items both in the Belarusian collections and abroad.

Keywords: File, Central Assembling Point in Munich, Minsk, Höchstadt, cultural values, The National Art Museum of the Republic of Belarus, The National Historical Museum of the Republic of Belarus.

ДЖЕРЕЛА

В'ячеслав КОРНІЄНКО (Київ)

АВТОГРАФ-ГРАФІТІ КНЯЖОГО МЕЧНИКА САВИ У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ

У середньовічній епіграфічній традиції формульна частина молитовних звернень, що виконувались на стінах культових споруд, зазвичай, передбачала вказівку лише особового імені прохачів. Набагато рідше у тексті натрапляємо на якісь додаткові відомості про особу, яка виконала графіті. Серед таких додаткових відомостей вирізняються вказівки приналежності автора до певного соціального прошарку, що обумовлювалася його службовими обов'язками. Подібні написи-графіті є важливим джерелом для визначення рівня опанування грамотності представниками різних суспільних верств середньовічної України та їх репрезентативної присутності серед збережених на сьогодні автентичних документів цієї доби. Без перебільшення, важливу інформацію щодо цього питання дають пам'ятки епіграфіки Софійського собору, серед яких виявлено низку написів, де автори вказали свою приналежність до служилої князівської знаті. Одному з таких написів, залишеному князівським мечником, присвячено цю публікацію.

Графіті виявлене у західній частині Володимирського приділа (колишньої північної внутрішньої галереї), що отримала в історіографії умовну назву “паперті воїнів” завдяки великій кількості зображених тут святих воїнів¹. Власне напис виконаний на фресці із зображенням св. Федора Тирона, що надійно атрибутується як за іконографією, так і за молитовним зверненням до цього святого². Напис виконаний доволі дрібними літерами, а поверхня стіни в місці його розташування сильно пошкоджена вибоями та подряпинами, частково затерта, тому низка літер не збереглась, а в останніх рядках ідентифікуються тільки окремі з них:

аръшеничьпсал-амннь | св-н-федорепомоузмн | ем-у-нкоу-кнажо | моу-сав-георъгнев-
м-у | нмагр-бшънаго | пома--т-вг-р-бхъмон | хъпръвъхъбожевъне | стнхот-бцамоу |
нев-д-впоштомл-стъмне | св-т-зм-твоем-зг-дн | ---хр-ъцен-ъзмн | ----пр-вс-ватоу-ж |
богоро-днц---- | дас-ба-де-в----- | н-з-во-у-ду-ж----- | -----н-----м-з

З розбивкою на слова та відновленням втрачених фрагментів наявний текст можна представити таким чином:

¹ Герасименко Н. В., Захарова А. В., Сарабьянов В. Д. Изображения святых во фресках Софии Киевской. Часть I: внутренние галереи // Византийский временник. – 2007. – № 66 (91). – С. 55; Никитенко Н. Святая София Киевская. – К., 2008. – С. 280; Никитенко Н., Корниенко В. Собор святых Софии Киевской. – К., 2014. – С. 115.

² Напис наразі не опублікований. На відміну від інших звернених до святого Федора молитов без уточнення до кого саме, в цьому написі-графіті автор звертається саме до Федора Тирона.

Арьшеничъ пьсал[ъ] аминь. Св[ѣтъ]и Феодорѣ помози мнѣ м[ѣ]ѣ[н]икоу княжому Савѣ Георгиевому. И ма грѣшнаго пома[ни]тѣ грѣхъ моихъ прѣвѣхъ оже възнести сеа зла хотѣвшамоу не вѣдѣ пошто м(н)л(о)сть мнѣ свѣтъм(ъ) твоємъ Г(оспо)ди <...> хрѣ-ценными <...> прѣсватоуѣ Богородиц[оу] <...да> сѣа Дев[а] <...нъ> бо доу <ж... и ... мъ>.

Варто зауважити, що, на перший погляд, верхній рядок напису виконаний іншою особою, і “Яришенич” не має жодного стосунку до “Сави” нижніх рядків. Проте, якщо звернути увагу на особливості написання літер в обох текстах, впадає у вічі їх однакове виконання, що найбільш чітко виявляється у вигляді літери ѣ. Отже, обидва рядки виконані однією особою, й це дає підстави визначити, що автор у верхньому рядку вказав ім’я по батькові, а вже у самому тексті молитви – особове ім’я Сава.

Попри стандартний звернений до святого молитовний текст, що покладений в основу формули, автор напису розширив його, фактично перетворивши на яскраве індивідуальне молитовне звернення, своєрідний зразок літературного твору, складений автором безпосередньо в момент написання (ad hoc). Це засвідчує як добре володіння Савою писемною мовою, так і його певний літературний талант.

На підставі низки палеографічних ознак, насамперед, таких як а з опуклою петлею та покриттям, в з виступом зверху, в з переломом при щоглі, д та л з верхніми засічками, нахилених ліворуч, праворуч або вертикальних є, написаної у три змахи зіркоподібної ж, нахиленої ліворуч із переломом з, к зі зменшеним верхом, прямолінійної або криволінійної р з округлою петлею, ч у вигляді чаші, ш та ц з платформою над рядком, ы з виступом праворуч та середньою перемичкою, напис датується в межах середини XI – кінця XII ст. Утім, текстологічний аналіз графіті дає змогу чіткіше встановити можливий час його виконання та походження автора.

Річ у тім, що ім’я батька Сави – Яриш або Ярош, яке є некалендарним (язичницьким) антропонімом, фіксується у писемних та інших джерелах – літописи, берестяні грамоти, графіті у північних регіонах Русі-України. Цей антропонім у різних формах (як особове ім’я чи по батькові) фіксується у таких містах, як Новгород³, Смоленськ⁴ та Муром⁵. Причому його поширення має обмежений часовий діапазон від середини XII до приблизно останньої чверті XIII ст. Прикметно, що в інших князівствах наразі такий антропонім не зафіксований.

Зважаючи на факти хронологічного поширення цього імені та палеографічне датування графіті, виконання напису може бути обмежене другою половиною XII ст., хоча й цей час може ще уточнюватись. На підставі ж географії поширення цього імені найвірогідніше визнати походження автора з північних князівств Русі-України; щоправда, у тексті цього напису яскраво

³ Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. – 2-е изд., перераб. с учетом материала находок 1995–2003 гг. – М., 2004. – С. 430–431, 439–440, 490–491; Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 2000. – Т. III: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 57, 64, 258, 268.

⁴ Зализняк А. А. Древненовгородский диалект. – С. 461–462.

⁵ Brun S.-A., Hartmann-Virnich A., Ingrand-Varenne E., Mikheev S. M. Old Russian Graffito Inscription in the Abbey of Saint-Gilles, South of France // Slověne = Словѣне. International Journal of Slavic Studies. – Moscow, 2014. – Vol. 3. – № 2. – С. 121–122. Графіті виявлене у Франції, проте автор вказав місце свого походження.

виражених північних діалектизмів не простежується. Утім, високий рівень знання автором церковнослов'янської мови дає пояснення відсутності в тексті діалектних особливостей.

Сава Яришенич у графіті називає себе мечником, тобто представником князівської служби. Попри те, що на сьогодні питання визначення функціональних обов'язків мечника залишається відкритим⁶, важливою є вказівка у тексті графіті на ім'я князя, якому служив Сава, – Георгій. Для повної інтерпретації запису необхідно ідентифікувати князя, якому міг служити Сава. При цьому варто, спираючись на отримані відомості щодо особи Сави, врахувати той факт, що такий князь найвірогідніше правив у північно-східних князівствах Руси-України у другій половині XII ст.

Проте ім'я Георгій було досить поширене в іменослові князівського середовища, а для означених територій та проміжку часу маємо відомості про кількох таких князів. Відтак, одразу варто зауважити, що подальша спроба інтерпретації напису не виходитиме за рамки припущення.

Для визначення найвірогіднішої особи князя, якому міг служити Сава, здійснено спробу зіставити наявні відомості про князів на ім'я Георгій (Юрій), які правили у Новгороді, Муромі або Смоленську у другій половині XII ст.

У Смоленську в другій половині XII ст. князів з таким ім'ям не було.

У Новгороді в означений період князував Георгій (Юрій) Андрійович у середині 1170-х рр. Згідно з Лаврентіївським літописом князь став правити у 1174 р.⁷, проте Новгородський перший вказує 1172 р.⁸; у 1175 р. після вбивства батька Юрій Андрійович був позбавлений престолу⁹. Зважаючи на відмінності у датах початку правління цього князя, дослідники або приймають дати ближчого до подій новгородського літописця¹⁰, або ж просто уникають зазначення датування новгородського княжіння Юрія¹¹. Проте для атрибуції напису важливо, що Юрій Андрійович міг мати серед своїх служилих людей мечника Саву Яришенича. Це припущення посилює й та обставина, що князь брав участь у поході на Київ проти Ростиславичів у 1174 р.¹², тож можливість відвідання Святої Софії в цей рік кимось з оточення князя Юрія, у цьому випадку – Савою, цілком припустиме.

Проте приблизно в цей же час – у 1162–1174 рр. у Муромі княжив Георгій (Юрій) Володимирович¹³, мечником якого так само міг бути Сава Яришенич.

⁶ Правда Русская / Под ред. Б. Д. Грекова. – М.; Л., 1947. – Т. II: Комментарии / Сост. Б. В. Александров, В. Г. Гейман, Г. Е. Кочин, Н. Ф. Лавров, Б. А. Романов. – С. 47–48, 232–233.

⁷ ПСРЛ. – М., 2001. – Т. I: Лаврентьевская летопись. – 2-е изд. – Стб. 365.

⁸ Там само. – Т. III. – С. 222.

⁹ Там само. – С. 223.

¹⁰ Див.: Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв.: В 2 т. – М., 1970. – Т. 1: Печати X – начала XIII в. – С. 99.

¹¹ Див.: Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. – М., 2006. – С. 509; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 551.

¹² ПСРЛ. – Т. I. – Стб. 365. Новгородський перший літопис відносить цю подію до 1173 р.: ПСРЛ. – Т. III. – С. 223.

¹³ Див.: Войтович Л. В. Княжа доба на Русі... – С. 380; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей... – С. 513–514. Варто зазначити, що А. Литвина та

Прикметно, що автограф Лазаря Яришенича, диякона муромського князя Ростислава Ярославича (1145–1147, 1149–1153)¹⁴ у плані хронології найближчий до запису Сави Яришенича у Софії Київській. Зважаючи на можливий близький час виконання обох графіті, можна справедливо припустити, що Сава та Лазар були братами, служилими людьми князівського двору. Війська муромського князя Юрія Володимировича входили до коаліції володимиро-суздальських військ під командуванням Мстислава Андрійовича, які брали участь у поході на Київ 1169 р.¹⁵, тож теоретично припустимою є участь у цьому поході мечника муромського князя та можливість виконання ним молитовного напису-графіті у Святій Софії.

Отже, текстологічний аналіз та визначення ймовірної особи князя, якому служив княжий мечник Сава Яришенич, дозволяє обмежити можливий час виконання напису третьою чвертю XII ст.

В'ячеслав Корнієнко (Київ). Автограф-графіті княжого мечника Сави у Софії Київській

Публікується графіті з північної внутрішньої галереї Софії Київської, автором якого був князівський мечник Сава Яришенич. На підставі палеографічного та текстологічного аналізу визначено, що напис виконаний у третій чверті XII ст. Визначено, що Сава найвірогідніше був мечником новгородського князя Юрія Андрійовича (1172/1174–1175) або муромського князя Юрія Володимировича (1162–1174).

Ключові слова: епіграфіка, графіті, Софія Київська, мечник.

Viacheslav Kornienko (Kyiv). Sava the Prince's Swordsman's Autograph Graffiti that is Located in St. Sophia in Kyiv

The prince's swordsman Sava Yaryshenyich's graffiti located on the northern interior gallery of St. Sophia in Kyiv is now published. According to paleographic and textual analysis, the article determines that the inscription was made in the third quarter of the twelfth century. The author assumes that Sava was a swordsman either of Prince Yurii Andriiovych of Novgorod (1172/1174–1175), or Prince Yurii Volodymyrovych of Murom (1162–1174).

Keywords: epigraphy, graffiti, St. Sophia in Kyiv, swordsman.

Ф. Успенський розглядали гіпотетичну можливість ототожнення цього князя із Георгієм Ярославичем (с. 519).

¹⁴ Brun S.-A., Hartmann-Virnich A., Ingrand-Varenne E., Mikheev S. M. Old Russian Graffito Inscription... – P. 122.

¹⁵ Див., напр.: Пятнов А. П. Киев и Киевская земля в 1167–1169 гг. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2003. – № 3 (13). – С. 22.

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (*Фрібур*)

**ЕЛЕМЕНТИ “ПОСЛАННЯ МИСАЇЛА”
В “ПОСЛАННІ МИТРОПОЛИТА ЙОСИФА
ДО ПАПИ ОЛЕКСАНДРА VI”**

Доволі розлоге “Послання Мисаїла до папи Сикста IV”, укладене в 1476 р., довгий час, як видається, було забутим у середовищі руських книжників. Допіру публікація унійним митрополитом Іпатієм Потієм 1605 р. знову зробила його відомим ширшому загалові. Та оскільки видання пам’ятки було задумане її першовидавцем як аргумент на користь унії, православна сторона сприйняла це як один із прийомів полеміки й у запалі дискусії піддала сумнівам справжність грамоти. Навіть видане віленським магістратом потвердження стародавності збірника, в якому містилося послання, не могло переконати православну сторону в тому, що Іпатій Потій видав автентичний документ. Хрестоматійним стало твердження анонімого автора “Перестороги”, який називав грамоту Мисаїла підрубкою уніатів та натякав на І. Потія як її автора: “Книги вигадують, пишучи під датою старою, письмом старим, нібито колись тая згода існувати мала. Але придивися пильно в саму мову – і побачиш, що хоча такі твори старі вигадують, однак мова вся Потієва, мовби устами сам говорив”¹.

Відтак ставлення до “Послання Мисаїла” довгий час залежало від конфесійної приналежності науковця: представники православної сторони відкидали його як фальсифікат, а греко-католики та римо-католики наводили аргументи на користь його автентичності. Чудовою ілюстрацією цього служить постать Мелетія Смотрицького, який у своєму “Треносі” на підставі дослідження тексту послання доводив, що це підрубка, а ставши уніатом – на підставі аналізу філологічних характеристик того ж таки тексту – доводив його автентичність².

Зміна ставлення до “Послання Мисаїла” в науковому середовищі намітилася з другої половини XIX ст. На цю тенденцію вказував, зокрема, білоруський дослідник Г. Голенченко: “Цікаво, що найбільш освічені вчені у кінці XIX – середині XX ст. відмовилися від примітивних конфесійних

¹ Пересторога // Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1851. – Т. 4. – № 149. – С. 229.

² Див.: Frick D. The Uses of Authority and the Authority of Use: Philological Praise and Blame in Early Modern Rus’ // Harvard Ukrainian Studies. – 1994. – Vol. XVIII. – № 1/2: June. – С. 86.

доказів на користь наукового аналізу”³. Однак виглядає сумнівним, що причиною зміни ставлення до грамоти була більша освіченість і прогресивність науковців кінця ХІХ – середини ХХ ст., яка начебто відрізняла їх від їхніх менш освічених попередників. Швидше за все, справжня причина більшої відкритості православних науковців кінця ХІХ ст. та готовності визнати грамоту Мисаїла автентичним твором полягала у зміні конфесійного ландшафту. Адже після приєднання Правобережної України внаслідок поділів Речі Посполитої Російська імперія отримала контроль над більшою частиною території поширення унії (єдиний виняток становила Галичина). Відразу після прилучення цих теренів царський уряд розпочав заходи щодо обмеження діяльності, а відтак і знищення Унійної Церкви. Уже 1795 р. указом Катерини ІІ Київську “унійну митрополичу кафедру та підпорядковані їй єпископії, окрім Полоцької, було ліквідовано, останнього митрополита Теодозія Ростоцького депортовано до Петербурга, а мирян, які побажали залишитися в унії, підпорядковано білоруському унійному архієпископу. Водночас Синод форсував перехід населення, офіційно трактованого як “совращенное лествю и насиением с пути правого в соединении с римскою верою”, у православ’я. За два-три роки уповноважені Санкт-Петербургом місіонери, за активної підтримки представників російської влади на місцях, застосовуючи де антипольську агітацію, а де – примус і шантаж, навернули на Київщині, Волині й Поділлі близько 4700 унійних парафій (цієї конверсії вдалося уникнути лише 16-ти василіянським монастирям, що протрималися до остаточної заборони Василянського ордену у 1830-х рр.). Упродовж 1796–1797 рр. усталася й нова церковно-адміністративна структура новонавернених регіонів, де було створено Подільську, Волинсько-Житомирську та Київську православні єпархії”⁴. Відтак 1832 р. було ліквідовано згромадження василіян, 1839 р. царський уряд добився переходу на православ’я останньої унійної архієпархії – Полоцької, а останню унійну єпархію – Холмську – було ліквідовано 1875 р. Як бачимо, до останньої чверті ХІХ ст. Унійна Церква на всій підросійській території України була фактично знищена і тема унії зійшла з порядку денного, тож надалі полеміка проти неї перейшла зі стадії активної, в сенсі боротьби двох конфесій, у стадію радше ретроспективну. Як виглядає, саме ці тектонічні зміни в конфесійному ландшафті й посприяли більшій відкритості православних авторів у їхній оцінці “Послання Мисаїла”: оскільки Унійну Церкву в рамках Російської імперії було знищено, воно вже не розглядалося як загроза та з вагомого аргументу на користь унії в рамках міжконфесійної полеміки перетворилося радше на цікавий археографічний артефакт, що дало можливість подивитися на нього з нової перспективи. Звідси, вочевидь, і більш диференційовані оцінки документа

³ *Галенчанка Г. Я.* Пасланне да папы рымскага Сікста ІV 1476 г.: Паходжанне помніка // Наш радавод. – Гродна; Білосток, 2000. – Кн. 8.: Беларусь і палякі: дыялог народаў і культур, Х–ХХ стст.: Матэр. міжнар. круглага стала (Гродна, 28–30 верасня 1999 г.). – С. 90.

⁴ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 493.

деякими православними авторами кінця XIX ст., серед яких Іван Малишевський⁵ та митрополит Макарій Булгаков⁶, услід за якими все більше науковців визнавали автентичність “Послання Мисаїла”.

Врешті, відкриття двох раннях списків грамоти Мисаїла, які постали ще в першій половині XVI ст., себто задовго до Берестейської унії, принесло остаточну певність у тому, що послання є автентичним твором, а не підробкою уніатів у рамках навколоунійної полеміки. У 1970-х рр. у Смоленському обласному краєзнавчому музеї було відкрито повний список послання⁷ в збірнику СОКМ 9907, який дослідники датували 1520-ми роками⁸. Крім цього було знайдено ще доволі великий уривок твору в Синодальному зібранні Державного історичного музею в Москві, також датований першою половиною XVI ст. (у збірнику Синод. 700)⁹. Відтак текст Синодального фрагмента було опубліковано в 1992¹⁰ та 2002 рр.¹¹, а текст Смоленського списку “Послання Мисаїла” – 2013 р.¹².

Цілковито іншою видалася доля “Послання митрополита Йосифа до папи Олександра VI”. Уперше цей твір, який міститься в збірнику Arm. XXXII 21 у Ватиканському таємному архіві (Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum), був опублікований латинською мовою Августином Тайнером у другому томі “*Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*”¹³ 1861 р. і, на відміну від грамоти Мисаїла, не викликав у науковців сумнівів у своїй автентичності. З одного боку, цьому сприяв суто археографічний контекст публікації, без жодної полеміки на користь унії, а з другого – той факт, що на момент оприлюднення грамоти унія на землях України та Білорусі в межах Російської імперії

⁵ Одним з основних аргументів науковця на користь автентичності “Послання Мисаїла” стало спростування закидів православних полемістів, начебто в мові послання є полонізми, які свідчать про пізній час постановня документа: “Докази проти автентичності грамоти висувались наступні: 1) мова грамоти не стара, вона подібна на мову творів Потія та насичена макаронізмами. Однак це зауваження, на нашу думку, безпідставне: мова грамоти є слов’янською мовою 1480-х років, без домішки польських слів”: *Мальшевский И. И.* О грамоте киевского митрополита Мисаила 1477 г. (правильно 1476 г. – Н. З.) Папе Римскому Сиксту IV. Вопросы местного характера на III Археологическом съезде в Киеве // Киевские епархиальные ведомости. – К., 1875. – № 17. – С. 590.

⁶ Див.: *Макарій (Булгаков)*. История Русской церкви. – СПб., 1883. – Кн. 5. – Т. 9.

⁷ Щодо цього відкриття див.: *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 285.

⁸ Див.: *Семенченко Г. В.* Неопубликованные грамоты сборника СОКМ 9907 // Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI веков. – М., 1987. – Ч. 3. – С. 630.

⁹ Там само.

¹⁰ Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века. – М., 1992. – Ч. 5. – С. 1071–1074.

¹¹ *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV... – С. 291–296.

¹² *Заторський, о. Н.* “Послання Мисаїла” за Смоленським списком // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 410–427.

¹³ *Theiner A.* Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustratim maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis. – Roma, 1861. – Т. 2. – P. 267–268. У виданні А. Тайнера шифр рукопису помилково вказано як Arm. XXXII Tom. XXII, тоді як насправді має бути Arm. XXXII Tom. XXI.

була вже майже повністю знищена, тож уведення в науковий обіг документа, який постав у 1500 р. і в якому київський митрополит висловлюється з про-унійних позицій, не викликав уже роздратування чи підозр у православної сторони. Та чи не найважливішим фактором, який сприяв загальному визнанню автентичності “Послання Йосифа”, була слава цього митрополита як активного борця за унію, зокрема його спроби вплинути в цьому напрямку на дружину литовського великого князя Олександра Ягеллончика Олену, дочку московського князя Івана III Васильовича¹⁴, тоді як про Мисаїла в ролі митрополита (чи то пак алекта на митрополію), поза “Посланням Мисаїла”, немає майже ніяких звісток у тогочасних джерелах¹⁵, не те що дальших відомостей про його позицію в питанні унії.

Попри загальне визнання автентичності грамоти Йосифа, певна плутанина виникла щодо особи митрополита, якого досить довго ототожнювали з одним з укладачів та підписантів “Послання Мисаїла” Іваном Солтаном чи/та пізнішим митрополитом Йосифом Солтаном. Так, унійний єпископ Юліан Пелеш твердив, що “Йосиф Солтан вирішив прийняти декрети Флорентійської унії ... та послав (1500) до римського папи Олександра VI як прокуратора свого родича Івана Сапігу, який мав усе необхідне передати папі усно ... і дав тому русинові, Іванові Сапізі, наступне послання до Олександра VI”¹⁶. Відтак Ю. Пелеш відтворив текст “Послання Йосифа” за виданням А. Тайнера¹⁷. Дещо пізніше адресанта “Послання Йосифа” було ідентифіковано як цілком іншу особу: “Однак хто ж був цей Йосиф з походження? До останнього часу всі письменники, як уніатські й латинські, так і наші, одноголосно визнавали його за Йосифа Солтана зі знатної фамілії Солтанів. Тим часом із недавно відкритих документів випливає, що це був зовсім інший чоловік, відмінний від Йосифа Солтана, і прозивався Болгаринович”¹⁸.

Попри те, що митрополит Йосиф, який надіслав послання до папи Олександра VI, згідно із сучасними даними не тотожний з Іваном Солтаном, одним

¹⁴ Див.: *Чистович И.* Очерк истории западно-русской церкви. – СПб., 1882. – Ч. 1. – С. 138–139.

¹⁵ На кілька фрагментарних звісток із пізніших часів, де згадується про посвячення Мисаїла на митрополію патріархом константинопольським Симеоном чи просто наводиться його ім’я в переліку київських митрополитів, вказала О. Русина. Зокрема, дослідниця спирається на Густинський літопис (доведений до 1597 р.), “Паліодію” Захарії Копистенського (бл. 1622 рр.) та “Збірник Іллі Кошаківського” (початок XVIII ст.). Єдиним же тогочасним свідченням про Мисаїла як митрополита є згаданий О. Русиною антимінс із київської церкви Богородиці Пирогощі. Див.: *Русина О.* Мисаїлове послання Сиксту IV... – С. 286–287. Зрештою, саме відсутність сучасних Мисаїлові джерел, у яких про нього згадувалося б як про митрополита (чи електа на митрополію), дала Б. Бучинському підстави сумніватися в автентичності “Послання Мисаїла”. Див.: *Бучинський Б.* “Грамота Мисаїла” і “грамота Ніфонта” // Записки історичної і фільольогічної секції Українського наукового товариства. – К., 1914. – Кн. XIII. – С. 13–22.

¹⁶ *Pelesz Julian.* Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Würzburg; Wien, 1881. – Т. 1. – Р. 480–481. Щодо ототожнення митрополита Йосифа Солтана з підписантом “Послання Мисаїла” див.: *Ibidem.* – Р. 466–467. – Arm. 116.

¹⁷ *Ibidem.* – Р. 481–483.

¹⁸ *Макарий (Булгаков)* История Русской церкви... – Кн. 9. – Т. 9. – С. 65.

Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа...”

з укладачів та підписантів “Послання Мисаїла”, ані з митрополитом Йосифом Солтаном, у тексті “Послання Йосифа” наявна велика кількість дослівних запозичень із Мисаїлового листа. Це зауважив уже православний митрополит Макарій Булгаков: “При читанні грамоти Йосифа неможливо не відчувати, що він мав під руками подібну ж грамоту митрополита Мисаїла, писану в 1476 р. до папи Сикста IV, оскільки не лише повторює думки з неї, але деякі висловлює тими ж словами та зворотами, хоча взагалі грамота Йосифа незрівнянно коротша”¹⁹. Як бачимо, православний ієрарх, обстоюючи автентичність “Послання Мисаїла”, висловив припущення, що саме воно послужило субстратом для грамоти митрополита Йосифа.

Протилежну гіпотезу висунув український науковець Богдан Бучинський, який, намагаючись довести, що грамота Мисаїла є підробкою, вбачав якраз у “Посланні митрополита Йосифа” оригінальний документ, який ліг в основу Мисаїлового листа²⁰: “Отак по моїй думці відбула ся модифікація грамоти митрополита Йосифа до папи Олександра VI в грамоту митрополита-електа Мисаїла до папи Сикста IV”²¹.

¹⁹ Там само. – С. 70.

²⁰ Див.: Бучинський Б. “Грамота Мисаїла” і “грамота Ніфонта”... – С. 35–39.

²¹ Там само. – С. 39. Взагалі, реконструювати докладну еволюцію поглядів Б. Бучинського в питанні автентичності й походження “Послання Мисаїла” (та, відповідно, “Послання митрополита Йосифа”), доволі важко, оскільки всі його публікації на цю тему побачили світ уже після передчасної смерті автора й видавалися не за хронологією проведення досліджень і написання окремих розвідок, а в міру розбору його рукописної спадщини, як про це згадує М. Грушевський: “Переїздячи з Кракова, покійник просив одного з товаришів зайняти ся його працями в разі його смерті й приладити до друку. Се поручення покійника буде правдоподібно сповнене, і наукова спадщина, підготовлена на стільки, що може появити ся в друку, буде опублікована”. Грушевський М. Богдан Бучинський. Посмертна згадка // Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVIII. – Кн. IV. – С. 178. Із тієї ж нотатки М. Грушевського відомо також про те, що гадка про неавтентичність “Послання Мисаїла” відображає ранні погляди Б. Бучинського, тоді як пізніше він від неї відійшов: “Під впливом мого V тому, де вказані були аргументи за автентичністю Послання, покійник одначе кинув гадку про неавтентичність, захотів обробити з сього нового становища сю тему” (Там само. – С. 177). На жаль, не відомо, до якого періоду слід віднести тезу Б. Бучинського про те, що “Послання Мисаїла” є автентичним твором, однак укладеним не гуртком навколо Мисаїла, а митрополитом Йосифом, і являє собою попередню стадію та свідчення еволюції наступного листа, званого власне як “Послання Йосифа до папи Олександра” й відісланого до Риму з Іваном Сапігою, тоді як попередній лист (саме “Послання Мисаїла”) так ніколи відправленим і не був: “Послання подає мотивом свого написання ті закиди, які хтось перед папою починив вірі православної Русі, а цілком, з якою він писаний – се рішення питання про друге хрещення, прислане папських легатів на Русь та уділене Русі благодати ювілея 1500 р. Непевне становище Йосифа в справі головної точки – рішення флорентийського собору – не тривало довго. Він пише другий лист в Рим 20 серпня 1500 р. і в отсім листі не кладе вже додатку, що Дух Святий походить від Отця, – додатку, що міг би дискредитувати його Credo перед папою і знищити все те прихильне вражіння, яке могли викликати його похвали для папи та думки про хрестоносний похід на Турків і Татар. Листу давнішого Йосиф в Рим не вислав – видно від самого початку, коли його написав, він сумнівав ся, чи далі стояти на своїм ще трохи нерішучим становищу в справі походження Св. Духа”: Бучинський Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. VI. – С. 17.

Тепер, коли автентичність грамоти Мисаїла остаточно доведено, можна з певністю сказати, що саме “Послання митрополита Йосифа” є компілятивним твором, який постав на основі документа 1476 р. Тож метою цієї публікації є ближче дослідити характер запозичень із “Послання Мисаїла” до грамоти митрополита Йосифа. З огляду на те, що публікація А. Тайнера була здійснена науково-популярним методом, виникла також потреба поновного видання грамоти дипломатично-критичним методом, тим більше, що перше видання містить велику кількість виправлень першовидавця, а навіть і спотворень латинського тексту. Серед виправлень у вічі впадає постійна зміна написання слів зі складом “-ti” та голосною після нього, який у рукописі пишеться переважно через “-ci”: “totius”²² замість наявного в рукописі “tocius”²³, “gratie”²⁴ замість “gracie”²⁵, “consubstantialem”²⁶ замість “consustancialem”²⁷ і т. д. З-посеред помилок відчитання тексту, допущених першовидавцем, можна вказати, наприклад, на скорочення “domus c̄i domi”²⁸ (“domus Cristi domini” – “дому Христа Господа”), яке помилково передано як “domus Israel domini”²⁹ (“дому Ізраїль Господнього”), а слово “vivificam”³⁰ у мові про Пресвяту Трійцю (“животворну і нероздільну Трійцю”) А. Тайнер помилково відчитав як “universam”³¹ (“цїлу і нероздільну Трійцю”) та ін.

Окрім виправлення допущених при першовиданні помилок і неточностей, ознайомлення з рукописом Ватиканського таємного архіву, в якому міститься латинський текст “Послання митрополита Йосифа”, дає відповідь на кілька запитань, які виникли після публікації А. Тайнера. Найперше – питання про те, якою мовою було написано оригінал послання: церковнослов’янською чи відразу латиною? Відповідь знаходимо вже у змісті рукопису Arm. XXXII 21: “Ep̄la Ioseph Metropolitan̄i totius Russie ex lingua Rutena in latinum traducta”³² (“Послання Йосифа, митрополита всієї Руси, з мови руської на латину перекладене”). Відтак постає запитання, хто зробив цей переклад і наскільки перекладач володів церковнослов’янською (чи то пак “руською”) мовою та наскільки добре латиною. Особу перекладача зраджує передмова до послання, написана особою, яка, вочевидь, була добре знайома з історією того посольства: “Littere... de lingua Ruthena ad latinam verissime translate per suū nunc̄iū ad eundem Pontificē maximū”³³ (“Лист... з мови руської на латинську якнайдостовірніше перекладений його (митрополита Йосифа. – Н. З.) послом до того ж Великого понтифіка”)³⁴. Про ім’я посла довідуємося зі самого тексту

²² Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 267–268.

²³ Arm. XXXII 21. – Арк. 42 зв. – 43.

²⁴ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 267.

²⁵ Arm. XXXII 21. – Арк. 42 зв.

²⁶ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

²⁷ Arm. XXXII 21. – Арк. 43.

²⁸ Там само.

²⁹ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

³⁰ Arm. XXXII 21. – Арк. 43.

³¹ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

³² Arm. XXXII 21. – Арк. 3.

³³ Там само. – Арк. 42 зв.

³⁴ Це коротке зауваження про “якнайдостовірніше” передання “руського” тексту перекладачем, яке передує латинському перекладу грамоти Йосифа, дозволяє спростувати

листа: “De ceteris Sanctitati vestre specialiter referendis non scripsimus, sed com-
misimus filio et fratri ac consanguineo nostro generoso Iohanni”³⁵. Цей згаданий
у листі до папи Іван був ідентифікований як Іван Сопіга (Сапіга), який раніше,
1492 р., вже їздив до Риму, де був прийнятий у лоно Католицької Церкви:
“Три місяці по своїм посвященню на митрополита з руки царгородського
патріарха висилає Йосиф через сього свого свояка Івана Сопігу лист до папи,
уложений на взір Мисаїлового послання з р. 1476, тільки значно коротший,
де просить прийняти його в свою опіку. Через того ж Сопігу передав свій
лист біскуп виленський Войтїх, поручаючи м. Йосифа ласкавій увазі папи та
похваляючи його охоту до унії руської церкви з католицькою”³⁶.

Зрештою, крім науково-критичного видання пам’ятки та вивчення її
взаємозв’язку з вихідним текстом, “Посланням Мисаїла”, це дослідження
має на меті також видання коректного українського перекладу грамоти ми-
трополита Йосифа, оскільки досі були перекладені лише невеличкі уривки³⁷.
Що мається на увазі під словом “коректний”? З огляду на те, що досліджу-
ваний текст є перекладом, виглядає логічним відштовхуватися від церковно-
слов’янського оригіналу, а оскільки він відсутній, випадає залучити до
перекладу текст “Послання Мисаїла”, принаймні у тих випадках, коли йдеть-
ся про прямі запозичення чи алюзії. Виявити такі місця й допоможе докладне
дослідження елементів грамоти Мисаїла в структурі “Послання митрополи-
та Йосифа”. Для цього текст останнього буде представлено в таблиці поряд

деякі висловлені раніше Б. Бучинським здогади. Він, зокрема, припускав, що “Послання
митрополита Йосифа” в такому вигляді, як його видав А. Тайнер, містить скорочений
текст: “Лист Йосифа не дістав ся до наших рук цілим, він видрукований Тайнером про-
між папських регестів, з скороченем «Вірую», складеного Йосифом – слова et caetera
вказують на те, що він скорочений; на скорочене ж вказують і деякі незрозумілі місця,
приміром: «in voluntate omnipotentis dei ac patris collocantis te super eodem solio ad imaginem
divini verbi sui»”: *Бучинський Б.* Змагання до унії руської церкви з Римом... – С. 23. Що
стосується незрозумілого для Б. Бучинського місця, то в ньому немає нічого загадкового –
папу просто порівнюється з Христом, а щодо слів “et caetera” (“і т. д.”), то в цій деталі
грамота Йосифа один до одного слідує за грамотою Мисаїла, де “Вірую” теж не подане
повністю, а лише (як пізніше й у грамоті Йосифа) докладно розібрано ті елементи, які
стосуються догм про Пресвяту Трійцю та Божого Сина, завершуючи (зовсім не випад-
ково) на словах “визнаю одне хрещення”, оскільки саме перехрещування русинів було
однією з гострих проблем у співжитті Східної та Західної Церков Великого князівства
Литовського. Також і в “Посланні Мисаїла” щодо тексту “Вірую” вжито подібного до “et
caetera” виразу: “якоже научени быхомъ отъ святыхъ Апостоль и святыхъ божественныхъ
отець Никеискаго собора изложившихъ православную вѣру еже есть: Вѣрую во единого
Бога, имуще в себе вѣ членовъ”: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сик-
сту IV, 1476 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1887. – Ч. I. – Т. 7. – С. 215. Тобто
замість слів “і так далі” просто вказується, що укладачі й підписанти знають і визнають
усі 12 членів Символа віри, тож використання подібного звороту в грамоті Йосифа
свідчить не про скорочення тексту грамоти, а про скорочення тексту “Вірую” в листі. Що
ж стосується інших незрозумілих місць, про які говорить Б. Бучинський (хоч і не називає
конкретно більше нічого), то прояснити їх власне й допомагає вихідний текст, який по-
служив джерелом “Послання Йосифа” – грамота Мисаїла.

³⁵ *Theiner A.* Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

³⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 5. – С. 537.

³⁷ Так, кілька речень у вільному перекладі знаходимо в митрополита Макарія Бул-
гакова. Див.: *Макарий (Булгаков).* История Русской церкви... – Кн. 5. – Т. 9. – С. 70–71.

із паралельними місцями з “Послання Мисаїла”, де прямі запозичення будуть виділені жирним шрифтом, непрямі запозичення (алюзії і т. п.) – курсивом, зміни (як-от особа адресата і т. д.) виділені підкресленням, а слова, яких немає в паралельному тексті, будуть взяті в дужки. Незначні відхилення між латинським текстом “Послання Йосифа” і церковнослов’янським “Послання Мисаїла” розглядаються як вільність, допущена при перекладі, тому виділятися не будуть.

Таблиця 1
Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа”

“Послання митрополита Йосифа” (за виданням А. Тайнера)	“Послання Мисаїла” за виданням І. Потія (перевидане в АЮЗР)
1. Omnium sanctorum sancti magni Dei providentia ³⁸	Все во святыхъ и всесвятого, великого Бога произволениемъ ³⁹
2. totius mundi principi magno ⁴⁰ , soli universi orbis candelabro, ecclesie lumini, Sacrosanctissimo patrum patri, originali pastorum pastori, beato (ac beatissimo) Alexandro Sacrosancte (Romane ac) Universalis catholice (ac) apostolice ecclesie (Potifici maximo), dignissimo Vicario (Christi) ⁴¹ ,	Вселенскому папе, великому солнцу всемирному свѣтилнику, церковному свѣту, всесвятому и всенасвѣтѣйшому, отцу отцемъ, и всеначальнѣйшому пастыру пастыремъ, блаженному Сиксту, святыхъ вселенскія соборныхъ апостольскія церкви викарію надостоинѣйшому ⁴²
<i>3. sedenti in Trono principis Apostolorum Petri, in voluntate gratuita omnipotentis dei ac patris collocantis te super eodem solio ad imaginem divini Verbi sui</i> ⁴³ ,	<i>По благоволенію хотѣнія своего, во образ свой божественный и светый. и посаждей ты на престолъ великаго Рима, на съдалицы святыхъ веховныхъ своихъ апостоль</i> ⁴⁴
4. largitorem gratie sanctissimi paracleti Spiritus toto orbe cunctis ecclesie sacris ordinibus fidem suscipientibus iuxta dignitatem graduum, ceterisque (chisticolis in Christum credentibus),	<i>И тако от него много просвѣщенъ бывъ всенаресвѣтлейшимъ блистаніемъ свѣта. паче всѣхъ священночиноначальней церковныхъ и прочымъ преподобная, и сущимъ подаваше свято, боже-</i>

³⁸ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 267. Попри те, що текст “Послання Йосифа” відрізняється від наведеного паралельного місця з Кревського списку, виділяємо його жирним шрифтом, оскільки такий же дослівно текст є в Синодальному списку “Послання Мисаїла” (арк. 297): “Всестыхъ стго великаго Бга произволениемъ”. Див.: Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV... – С. 291.

³⁹ Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 200.

⁴⁰ Тут кома, внесена А. Тайнером (у рукописі на цьому місці не кома, а строка – крапка посередині рядка), розриває, на наш погляд, первісну думку: прикметник “magno” (“великому”) слід відносити до “soli” (“сонцю”), як показує вихідний текст – “Послання Мисаїла”. Вочевидь, помилкове розуміння закралося через те, що прикметник “всемирному” перекладач (Іван Сопіга) передав двома словами (“universi orbis”), тож першовидавець відніс перше з них до попереднього іменника, внісши розділові знаки відповідно до такого розуміння.

⁴¹ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 267.

⁴² Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 200.

⁴³ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 267.

⁴⁴ Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 201.

<p>unicuique secundum mensuram (virtutis et meritorum)⁴⁵,</p>	<p>ственною священносною святынею, комуждо по мѣре раздѣляя⁴⁶</p>
<p>5. credentibus verum filium Dei (Christum), quibus largiris pacem, (misericordiam) et salutarem benedictionem, virtute concessa ab omnipotente (eterno immortali) Deo, in salutem omnium animarum: talis enim decebat, ut nobis esset Potifex sanctus, innocens, impollutus, segregatus a peccatoribus, regeneratus luce immense claritatis, que illuminat omnem hominem venientem in mundum⁴⁷,</p>	<p><i>хотящим вѣровати истинному</i> Сыну Божію. подаю всимъ миръ (и здравіе) и все спасенное благословеніе. силою подаю ти от всемогущаго Бога, на спасеніе всѣмъ душамъ. тако бо угоденъ есть, во всѣмъ первосвятитель, (по писанію), <i>преподобен, незлобивъ, безсквернень,</i> (благоугоденъ, всѣмъ милостивъ, и) отлученъ от грѣшникъ, (нравомъ и житіємъ). егоже порожденіемъ, (ни от плоти ни от крови, ни от похоти мужскія, но от самого Бога духомъ свыше породивыйся, от) отъ просвѣщенія славы великаго свѣта. иже просвѣщаетъ всякого челоуѣка градущаго в миръ⁴⁸</p>
<p>6. assistens continuo Trono maiestatis magni Dei (ad perficiendum obsequium) secundum formam tibi (per spiritum divinitus) monstratam. Sacratissime Pater, non in Sinai, sed in sancto celesti monte ad serviendum sanctis et Tabernaculo vero, per solum Deum, non hominem facto, offerre digne Sacrificium vivum, sanctum, placens Deo pro semetipso et pro populo⁴⁹.</p>	<p>иже всегда предстои, у престола славы великаго Бога, (и пресвѣтлому величеству на небесех,) по образу сущему, указанного ему на горѣ святѣй. святымъ служитель, и сѣни истинней юже самъ Господь водрузи а не челоуѣкъ. иже можетъ приносить всегда жертву живу, святу и благоугодну Богу. не токмо о собѣ, но и о людскихъ невѣждѣвстиих и грѣховъ⁵⁰</p>
<p>7. O beatissime Patriarcharum Pater, sic magnus, sic beatificatus incomparabili dignitate apud Deum! Quis enim hominum explicare potest admirabilem magnitudinem Sanctitatis tue, qua per solum Deum decoratus fulges pre cunctis filiis hominum, gloria et honore coronatus, maxime pastor, orbis doctor, alter Moyses, plusquam Aaron glorificatus, (fortior Iosue, introducens nos in terram promissionis, non transitoriam, sed eternam, fidelior) Samuele (inter prophetas, unctus oleo et coronatus diademate felicius, quam David, augendo doctrine magnitudine</p>	<p>О великоначалнѣйшый всѣхъ святыхъ отцемъ отче, тако великъ и толико многоблажен еси, неизреченною достоинстію Бога. да кто от челоуѣкъ възможетъ изглаголати, или изрещи, предивнѣйшый (достоинства и) величества святыхъ твоихъ, (или ублажити по достоянію святительство твое изрядное). имъже ты (Господь) Богъ самъ ублажилъ паче всѣхъ земныхъ сыновъ челоуѣческихъ. (и самъ хотѣхъ сыновъ свѣта), славою и честію вѣнчавъши ты. Великій пастыру, вселенскій учителю, законоположенный вторый Мойсею.</p>

⁴⁵ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 267.

⁴⁶ Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 201.

⁴⁷ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 267.

⁴⁸ Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 201–202.

⁴⁹ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 267–268.

⁵⁰ Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 202.

<p>Imperium Romanum magis, quam ille bel- lando Hierosolimitanum, amictus vesti- mento glorie plus Salomone?)⁵¹</p>	<p>паче Арона прославлений (от Бога архіерею, самого того превышший чудного) <i>Самоила</i>. (новаго завѣта Христова совершенный уме, недремлющее церковное оно. правителю новаго завѣта Христова, въ немъже лежать не скрижали каменныи, но самое то слово Божіе)⁵²</p>
<p>8. Quid plura? Omnino verbum nulum ex nobis inveniri potest ad explicandum laudes Sanctitatis vestre: quam enim gloriam nos immeriti afferre possimus ei, qui est ab altissimo Deo (super omnes) glorificatus? Beatissime Pater⁵³,</p>	<p>Да что еще (о семъ предолъжая время много глаголемъ). о воистинну яко ни едино есть слово тако возможно быти, еже от насъ (достойно или возможно) ко похваленію, (чудныхъ и предивныхъ) святын твоихъ. которое бо благое похваленіе мы (земьнородіи и <i>ненаученіи</i> принесемъ ти, ублаженному, суцу от самого вышнего Бога (богоносе) всеблажене отче⁵⁴</p>
<p>9. (ac) Sanctissime vir Dei, hanc minimam laudem offerimus tibi ex cordis affectu et ardore fidei et caritatis, quam gerimus erga tuam Sanctitatem, quoniam ab (omnipotenti) Deo fidelium animarum pater designatus et Spiritus sancti regeneratione Papa orbis nominatus, (et) sancte magne Universalis Catholice (et) Apostolice Ecclesie Pontifex maximus, reformatio fidei, Turris fortitudinis a facie inimici⁵⁵,</p>	<p>(но токмо) еже от усердія теплыя вѣры и палимыя любве юже имамы к тобі. Божьи святый мужу, (поелику возможно еже от насъ), сіе ти приносим малое гранесловіе. ублажанщи тя Господень великій святителю, от Бога бо праотець всѣмъ христіанскимъ душамъ. (прежде лѣтъ вѣчныхъ) прознаменанъ еси, и Духа святаго свыше порождениемъ. Папа вселенскій нарековася святія великія вселенскія соборьныя апостольскія церкви, <i>сопрестольникъ</i> (и причастникъ), и <i>всеначальнѣйшый викарій</i>, исправленіе вѣры, столпъ крепокъ от лица вражы⁵⁶</p>
<p>10. <i>amicus dei</i>⁵⁷</p>	<p><i>яко другъ Божій наречеся</i>⁵⁸</p>
<p>11. ad offerendum Deo sacrificium in odorem suavitatis, Sanctissimum Corpus et sanguinem filii eius dilecti domini nostri Ihesu Christi pro totius mundi salute, ac pro errabundis ovibus, que perierant, domus Israel⁵⁹ domini, ut</p>	<p>вознося честные дары с похвалами, к Богу (Отцу) въ воню благоуханія, пречыстое тѣло и кровь, сына его возлюбленнаго Господа нашего Иусъ Христа. за спасеніе всего мира, и (о освященіи душъ купнож и о всех и</p>

⁵¹ *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – P. 268.

⁵² Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202.

⁵³ *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – P. 268.

⁵⁴ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202.

⁵⁵ *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – P. 268.

⁵⁶ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202–203.

⁵⁷ *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – P. 268.

⁵⁸ Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 203.

⁵⁹ Тут у виданні А. Тайнера помилка: в рукописі насправді є “domus cŕi domi” – “domus Christi domini”, а не “domus Israel domini”. Пор.: *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – P. 268, Arm. XXXII 21. – Арк. 43.

<p>piissimus Deus secundum magnam misericordiam dispersos iterum congregaret, et (universum orbem) ad unum gregem colligeret⁶⁰,</p>	<p>за вся. пачеже) о заблудших и погибших овцах дому Христова, да много милосердый Богъ премногимъ своимъ чело-вѣколюбіемъ симъ умоленъ бывъ, расточенныя паки собереть, и совокупить я во едино стадо⁶¹</p>
<p>12. <i>ut sis unus Summus omnium Pastor.</i>⁶²</p>	<p>да будутъ вси едино стадо подѣ единымъ пастыремъ Христовымъ⁶³.</p>
<p>13. Ego enim credo et confiteor te esse (omnium fidelium) pastorem, et Universalis ecclesie ac omnium sanctorum Patrum ac Patriarcharum Caput, cui (humiliamus et) inclinamus caput nostrum cum omni obedientia bone voluntatis, non compulsione, vel necessitate, sed desiderio fidei et charitate cordis, cupientes a Sanctitate tua Sacratissimam benedictionem⁶⁴,</p>	<p>Мы бо вси вѣруемъ и исповѣдуемъ быти тебѣ (всенасвятѣйшаго) пастыра и вселенскаго всеначальнѣйшаго, старѣйшыну всимъ сущимъ священнымъ отцемъ, и православнымъ патриархомъ верховнаго праотца. и подкланяемъ главы наша со всякимъ послушаніемъ благовоннымъ, не от нужда, ни от скорби, но от вѣры желаемаыя любве благоволеннаго сердца. требующихъ от твоея святыни всенасвятѣйшаго твоего благословенія⁶⁵.</p>
<p>14. quoniam tibi tradite sunt claves regni celorum ligandi atque solvendi, propterea ex nunc nos (tue Sanctitati) supplicamus: Sis pius nobis longe in Septentrionalibus oris habitantibus, ubi sunt regiones Russie sub ritu et observatione Orientalis Ecclesie : tenentes et observantes septem sanctas Universales Sinodos cum eisdem pariter octavam Florentinam Sinodum, et quecumque in eis per Sanctos Patres decreta sunt, comprobantes, (adorantes universam⁶⁶ et individuum Trinitatem)⁶⁷</p>	<p>Понеже бо тобѣ уручены суть ключи царства небеснаго вязати и решати (отъ самаго Бога область приемъ), сего ради и мы ти отселе припадаемъ и молимъ твое чело-виколюбие (о владыко) милостивъ буди намъ живущимъ далече на северныхъ странахъ (во граде свѣтле) російскія (чреды), подѣ уставомъ и ряду восточныя церкви содержащіяся светыхъ седми вселенскихъ соборовъ, к нимъ же купно и осмы флорентинскія ухваляющы, и яже на нихъ уставленная святыми отцы, сихъ всихъ держашеся крепко⁶⁸</p>
<p>15. sic credimus, et sic confitemur unum Deum Patrem omnipotentem, absque initio eternum ac ingenum⁶⁹,</p>	<p>Такъ вѣруемъ, тако исповѣдуемъ Бога быти Отца самого от себе, не от инаго суща, безначалнаго суща, и нерождена⁷⁰</p>

⁶⁰ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁶¹ Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 203.

⁶² Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁶³ Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 205.

⁶⁴ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁶⁵ Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 207.

⁶⁶ Тут у виданні А. Тайнера помилка: насправді в рукописі є не “universam”, а “vivificam” (“животворну”).

⁶⁷ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁶⁸ Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 211.

⁶⁹ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁷⁰ Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 214.

<p>16. <i>et unum dominum Ihesum Christum filium Dei unigenitum, ex dicto⁷¹ Patre natum in divinitate ante omnia secula, Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero, genitum non factum, consubstantialem Patri, per quem omnia facta sunt, qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit de celis, et incarnatus est de Spiritu sancto ex Maria virgine, et reliqua secundum Nicenum symbolum⁷².</i></p>	<p><i>якоже научени быхомъ отъ святыхъ Апостоль и святыхъ божественныхъ отецъ Никеискаго собора, изложившихъ православную вѣру еже есть: Вѣрую во единого Бога, имуще в себе вѣ членовъ⁷³</i></p>
<p>17. credimus et in Spiritum sanctum ex Deo Patre procedentem similiter et a Filio una spiratione, qui locutus est per prophetas. <i>Credimus unam Sanctam Catholicam et Apostolicam Ecclesiam. Confiteor unum baptisma in remissionem peccatorum etc⁷⁴.</i></p>	<p>Духа же святаго равна купно исходяща от Отца прежде, таже и Сына единомъ духовеніемъ тако исповедуемъ единому крещению быти во оставление грѣхов⁷⁵</p>
<p>18. Hec est fides nostra, (Beatissime Pater,) sic confitemur, et ita credimus ac tenemus. (De ceteris Sanctitati vestre specialiter referendis non scripsimus, sed commisimus filio et fratri ac consanguineo nostro generoso Iohanni, de quo Sanctitati vestre supplicamus, rogantes humiliter, quatenus intuitu precum nostrarum dignetur ipsum in omnibus referendis benigne exaudire, et ea nobis gratiose largiri.)⁷⁶</p>	<p>Сія есть вѣра наша, и тако исповѣдаемъ святую Троицу быти⁷⁷</p>
<p>19. Confidimus magne sapientie Sanctitatis vestre⁷⁸</p>	<p>вѣруемъ бо мы вашей великой премудрости⁷⁹</p>
<p>20. quod intelligendo nostrum ardens desiderium, (supplicationem nostram cum genuflexione et capitis ad terram inclinatione Sanctitas vestra non despiciat, deoscultationem quoque meam sanctissimorum pedum suorum acceptabit), desiderium cordis nostri adimplebit, et non molestabitur⁸⁰,</p>	<p>наше смирение и мирное желание воемъ наполнити, а не опечалиши нашихъ сердець⁸¹</p>

⁷¹ У виданні А. Тайнера допущено помилку: замість наявного в рукописі “ex deo patre” він подав “ex dicto patre”, що спотворило цитований тут укладачами Символ віри.

⁷² Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268. Тут укладачі “Послання Йосифа” дослівно цитують Символ віри (“Вірую в єдиного Бога”), на який посилаються також укладачі “Послання Мисаїла”.

⁷³ Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 215.

⁷⁴ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁷⁵ Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 214, 215.

⁷⁶ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁷⁷ Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 214.

⁷⁸ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁷⁹ Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 229.

⁸⁰ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁸¹ Грамота киевського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 229.

<p>21. unde ego una cum omnibus filiis meis letari et exultare valeam de talibus consolationibus Sanctitatis vestre⁸².</p>	<p>яко да паки купно вси возрадуемся и возвеселимся о утѣшеніи твоємъ⁸³</p>
<p>22. <i>Confidimus enim, Beatissime Pater, auctoritati eiusdem Sanctitatis vestre a Deo concessae, quod Sanctitas vestra, quaecumque velit, eadem potest, nos in tristitia degentes consolabitur, et spiritualibus donis adimplebit, nec repellet sub suam protectionem confugientem : videndo vero nos a Sanctitate vestra benedictionem accepisse, multi extranei cognoscent immortalitem Deum</i> (et unigenitum eius⁸⁴ Ihesum Christum,) largitorem Sanctitati vestre tantam potestatem super homines (in Universo mundo) magna et mirabilia disponendi⁸⁵.</p>	<p><i>веси како премудростию своею паки оскорбленныхъ утѣшиши и печаль нашу на радость преложиши, яко да паки купно вси возрадуемъся и возвеселимся о утѣшеніи твоємъ</i> (и ни единого сумнения въ совѣстныхъ нашихъ въ семь постраждемъ къ вашей всенаисвятыишои великомилостивои святости) О отче пречестныи. (Но о семь о всемъ слава уже буди во вишнихъ Богу, яко на земли миръ и) <i>благословение намъ чловѣкомъ тобою даровася, показуя во чловецехъ благословение своея благодати, яко да вси спасутся, и познаютъ егосущаго истиннаго Бога давшаго тобѣ таиную власть въ чловѣцѣхъ предивная и великая творить</i>⁸⁶</p>
<p>23. Scripte et date Vilne anno ab origine mundi VMVIII. Incarnationis vero dominice Anno MD. XX mensis Augusti, Indictione tertia⁸⁷.</p>	<p>Писано у Вилни Въ лѣто $\tilde{s}.$ $\tilde{c}.$ $\tilde{p}.$ $\tilde{d}.$ <i>от перьво сътворенаго Адама. Подъ лѣты рожества Христова</i> $\tilde{a}.$ $\tilde{y}.$ $\tilde{o}.$ <i>шостое. Мѣсяця марта</i> $\tilde{d}.$ <i>дня. Индикта</i> $\tilde{e}.$</p>

Як впливає з наведеного аналізу, “Послання митрополита Йосифа” на добрих три чверті (якщо не більше) складається з прямих запозичень із “Послання Мисаїла”, подекуди дещо доповнених чи видозмінених, тож постає питання про причини використання останнього як основи для укладення грамоти митрополита Йосифа. Виглядає, що причини ці великою мірою ідентичні міркуванням, якими пізніше керувався укладач “Послання до митрополита Макарія”, яке теж постало на базі “Послання Мисаїла”, – відповідність листа Мисаїла “засадам літературного етикету, зокрема в тому, що стосується ідеального преображення дійсності в зображенні єрарха при звертанні до нього”⁸⁸. І як “Послання до митрополита Макарія” насправді являє собою пізнішу редакцію “Послання Мисаїла” (яка, з огляду на відсутність певних даних про місце її укладення та особу укладача, названа за особою адресата “Макаріївською”⁸⁹), так само й у випадку з “Посланням

⁸² Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁸³ Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 229.

⁸⁴ Тут у рукописі наявне ще слово “dominum”, пропущене в А. Тайнера.

⁸⁵ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁸⁶ Грамота киевского митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 229–230.

⁸⁷ Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

⁸⁸ Заторський Н. Ревізія московської версії походження “Послання Мисаїла” // Наукові записки Українського Католицького Університету. – Львів, 2015. – Ч. V. – Вип. 2. – С. 311. – (Серія: “Богослов’я”).

⁸⁹ Див.: Заторський, о. Н. “Послання до новгородського архієпископа Макарія” – нова редакція “Послання Мисаїла” // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2017. – Вип. 19/20. – С. 382–393.

митрополита Йосифа” – з огляду на високий відсоток запозичень слід вести мову про те, що насправді це інша редакція “Послання Мисаїла”, що її, з огляду на те, що нам відома особа адресанта, можна назвати “Йосифівською”. Таким чином стає очевидним, що “Послання Мисаїла” в очах книжників кінця XV – поч. XVI ст. перетворилося на свого роду “формуляр” – зразок, на який орієнтувалися при написанні інших подібних документів, зокрема листів до пап або вищих церковних ієрархів. При цьому пізніша, Макаріївська редакція, не тільки поширеніша, але й дослівніше переймає елементи вихідного твору, часом навіть на шкоду синтаксису⁹⁰, тоді як у ранішій, Йосифівській редакції, помітно не просто копіювання високого зразка, але й спроби певного його переосмислення. Як приклад останнього можна вказати на певні доповнення, які виявляють розвиток чи то пак – поглиблення й підкреслення деяких богословських мотивів у порівнянні з вихідним документом. Зокрема привертає до себе увагу внесення відсутніх у “Посланні Мисаїла” образів царів і пророків Давида й Соломона, які не лише органічно влітаються у ряд біблійних образів вихідного тексту, але й увиразнюють філософсько-богословську парадигму папської монархії⁹¹, тоді як у первісному листі цій меті служить радше образ царя і первосвященника Мелхиседека. Детальніший аналіз усіх змін і доповнень вимагає окремого богословського дослідження, текстологічний же розбір дозволяє наразі зробити висновок про те, що “Послання Мисаїла” лягло в основу принаймні двох пізніших, не пов’язаних одна з одною редакцій, які постали в різний час і в різних країнах, однак об’єднані спільною текстовою базою оригінального документа. Таким чином, виходячи з великого відсотка перейнятих із листа Мисаїла елементів як у “Посланні митрополита Йосифа” (принаймні 75%), так і в “Посланні до митрополита Макарія” (принаймні 90%), можна вести мову про певний *корпус Мисаїла*, до якого входить оригінальний документ, “Послання Мисаїла”, та обидві пізніші редакції.

З огляду на високий відсоток елементів первісного твору, перейнятих до редакції 1500 р., виглядає доцільним притягнути до перекладу “Послання митрополита Йосифа” паралельний церковнослов’янський текст грамоти Мисаїла, особливо через втрату листа митрополита Йосифа оригінальною мовою. Це допоможе коректно передати текст грамоти Йосифа виходячи з того факту, що вихідним твором був Мисаїлів лист, а перед нами – латинський переклад церковнослов’янської редакції на його основі. Так, наприклад, виражені іменниками означення на початку латинського тексту краще передати прикметниками, як бачимо у “Посланні Мисаїла”. Себто словосполучення “*totius mundi principii*” варто перекласти не як “усього світу князеві”, а як “вселенському папі”⁹², “*universi orbis candelabro*” – як “всесвітньому світильникові” (а не дослівно як “усього світу світильникові”, з огляду

⁹⁰ Детальніший аналіз таких суперечливих запозичень і синтаксичних помилок наведено у публікації: Там само. – С. 382–384.

⁹¹ Див.: *Black A. J. Monarchy and Community: Political Ideas in the Later Conciliar Controversy, 1430–1450.* – Cambridge, 1970.

⁹² З огляду на паралельний зворот “вселенському папе” у вихідному тексті. Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 200.

на вихідний зворот у грамоті Мисаїла – “всемирному свѣтилнику”⁹³), “ecclesie lumini” – як “церковному світлу” (а не “світлу Церкви”). Так само й далі в тексті: “credentibus verum filium Dei” – “віруючим істинному Сину Божому” (а не “віруючим (в) істинного Сина Божого”), відповідно до паралельного тексту грамоти Мисаїла (“хотящим вѣровати истинному Сыну Божию”⁹⁴), зворот же “assistens continuo Trono maiestatis magni Dei”, згідно з вихідним церковнослов’янським текстом (“иже всегда предстоит, у престола славы великаго Бога”⁹⁵), як “завжди стоячи перед престолом слави великого Бога” (а не “величі”) і т. д.

Що стосується походження та змісту кодексу Arm. XXXII 21, у якому знаходиться латинський переклад “Послання митрополита Йосифа”, то це питання заслуговує на особливу увагу. Адже завдяки записові, зробленому на арк. 6 цього збірника, нам достеменно відоме ім’я його укладача, який, виявляється, мав безпосереднє відношення до посольства з грамотою Йосифа – це був учасник посольства Еразм Цьолек (Вітелій)⁹⁶. Як впливає зі згаданого запису, саме в часі свого першого перебування в Римі у 1501 р., коли папі було привезено “Послання митрополита Йосифа” та робилися спроби до унії Руської Церкви, польський гуманіст почав переписувати з римських регестів документи до цього збірника, доповнюючи його потім, завдяки наданим йому високим урядам, як із книг папської курії (звідки взято більшість документів), так і з інших джерел. Досить докладний опис цього манускрипту, обставин його постання та наявних у ньому документів зробили у 1923 р. Станіслав Кутшеба та о. Ян Фіялек⁹⁷. Польські науковці

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – С. 201.

⁹⁵ Там само. – С. 202.

⁹⁶ Запис цей звучить наступним чином: “Anno Domini MDI Erasmus Vitellius, prepositus Vilnenis, serenissimi principis domini Alexandri, magni ducis Lithuanie, secretarius, dum apud Alexandrum papam sextum, eiusdem ducis nomine et tandem annis sequentibus ab eodem Alexandro, tunc rege Polonie, apud Julium papam secundum ac Barbadico et Lauredanum duces Veneciarum, episcopus Plocensis factus, oratoris officio fungeretur, hec suarum expeditionum et aliorum, que memoria digna censebat, recolligere curavit” (“Року Божого 1501 Еразм Вітелій, пробст віленський, секретар найяснішого пана князя Олександра, Великого князя Литовського, у той час як до папи Олександра VI від імені того ж князя [їздив], функцію речника сповняючи, а також наступними роками від того ж Олександра, на той час короля Польщі, до папи Юлія II, а й до Барбаріго й Лоредана, дожив Венеції, діючий єпископ плоцький, [під час] цих та інших своїх відряджень, що вважав гідним пам’яті, потрудився зібрати”). Цей запис, написаний тим же почерком, що й решта рукопису, знаходиться на вклеєному шматку паперу, під яким міститься майже ідентичний запис (“Anno Domini 1501 Erasmus Vitellius prepositus vilnensis” і т. д.). Єдина різниця полягає в тому, що в записі безпосередньо на аркуші йдеться лише про папу Олександра VI і немає згадки про інші посольства Е. Цьолека. З цього можна зробити висновок, що запис на вкладці зробив укладач рукопису вже в пізніші часи, після наступних своїх поїздок із посольствами до папи Юлія II та дожив Венеції, в міру доповнення збірника.

⁹⁷ *Kutrzeba S., Fijałek ks. J. Kopiaarz rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1923. – Ser. 2. – T. 1. – S. 66–113.* Польські науковці не лише зробили опис більшості наявних у рукописі документів, але й вказали також на інші джерельні видання на основі цього рукопису та подали тексти документів, які на той час іще не були видані. На жаль, вони майже цілком поминули увагою перші 22 документи, лише згадавши про їхню наявність. Див.: *Ibidem.* – S. 70.

виділили чотири групи документів, які, вочевидь, відображають етапи поповнення збірника: 1) тексти, які були вписані до збірника в часі першого посольства Е. Цьолека до Риму в 1501 р.; 2) Папські бенефіційні та відпустові акти. Цей етап відділений від попереднього, бо серед документів переважно з другої половини XV ст. наявні також деякі з 1503–1504 рр., себто постали вже після повернення Е. Цьолека до Польщі на початку 1502 р.; 3) Акти другого посольства Вітелія до Риму 1505 р.; 4) Відпустові булли та бреве папи Юлія II з 1507–1510 рр., а також документи, які стосуються антитурецького хрестового походу⁹⁸.

Завдяки відомостям про укладача рукопису можемо також досить точно вказати на крайню можливу дату завершення збірника: Е. Цьолек помер у Римі 9 вересня 1522 р., тож рукопис мав бути закінчений перед цим, а оскільки зібрані в ньому документи сягають щонайвище 1510 р., то десь між 1510 і 1522 рр. його й було закінчено. Більше того – можна з певністю сказати, що збірник Arm. XXXII 21 був завершений ще перед 1518 р., бо документи, які стосуються посольства Е. Цьолека до імператора Священної Римської імперії Максиміліана в 1518 р. містяться вже в іншому збірнику, укладеному ним же, який має на початку такий самий запис про свого укладача⁹⁹, що й наш збірник, із чого робимо висновок, що після завершення першого рукопису польський ієрарх-дипломат найпізніше в 1518 р. почав укладати інший. Таким чином, крайніми датами оформлення рукопису Arm. XXXII 21 є 1501 р. (початок укладання) та найпізніше 1518 р. (завершення рукопису). Судячи з усього, Е. Цьолек узяв обидва збірники у свою третю подорож до Риму, де, після відкликання його мандату як посла короля Польщі влітку 1521 р., залишився як приватна особа і там же й помер у вересні 1522 р. під час пошесті. Відтак обидва збірники, з огляду, вочевидь, на їхнє наповнення, перейшли у власність папської курії та були передані до Архіву Замку Святого Ангела, а звідти – до сформованого на його основі Ватиканського таємного архіву.

Щодо наповнення збірника Arm. XXXII 21, то він, звісно, цілком відображає зацікавлення та смаки Еразма Цьолека. Так, у часі першого посольства до Риму польського гуманіста турбувала справа поєднання Східної та Західної Церков, тому бачимо на початку рукопису документи, що стосуються цієї теми: тут і листування між папами (починаючи від Інокентія III) та візантійськими імператорами, папами й константинопольськими патріархами, документи стосовно укладених на Флорентійському соборі унії з “греками” та вірменами. Серед інших документів – папські булли та бреве, які мають відношення до церков у Польщі та Великому князівстві Литовському, зокрема надання привілеїв, відпустів, участі в ювілеях, а також листування з монархами Європи у справі антитурецької коаліції та ін. Серед документів також промови самого Е. Цьолека, виголошені 31 березня 1501 р. перед

⁹⁸ Див.: Ibidem. – S. 72.

⁹⁹ “Anno Domini MDXVIII et sequentibus Reverendus Pater Dnus Erasmus, Episcopus Plocensis, dum apud Leonem Papam X et Maximilianum Imperatorem nomine Serenissimi Principis Dni Sigismundi, Regis Poloniae, oratorem ageret, haec suarum expedicionum et aliorum, quae memoria digna censebat, recolligere curavit” (Ibidem. – S. 69).

папою Олександром VI та 10 березня 1505 р. перед папою Юлієм II. Особливо важливими для контексту “Послання митрополита Йосифа” є документи, які засвідчують реакцію Риму на листовне звернення київського митрополита. Так, відразу після грамоти митрополита Йосифа Е. Цьолек занотував: “Ad hec pontifex hichil rescribere voluit Metropolitano quia vero / epus vilneñs Albertus scripserat ad pontificem in eodem negoçõ / Misit pontifex dicto Episcopo Breve in hec verba” – “На це папа нічого відписувати митрополитові не хотів, а оскільки єпископ віленський Альберт (вже раніше) писав був до папи у цій справі, послав папа названому єпископові брєве з такими словами”. Відтак іде опубліковане тим же А. Тайнером “Breve de Ruthenis ad ep̃m vilnensem”¹⁰⁰ (“Брєве про русинів до єпископа віленського”), де, серед іншого, дозволяється не перехрещувати русинів. До реакції Риму на грамоту митрополита Йосифа належить і брєве того ж папи Олександра VI до великого князя литовського Олександра Ягеллончика з приводу унії Київської митрополії з Римом¹⁰¹.

Розмір рукопису Arm. XXXII 21 С. Кутшеба та о. Я. Фіялек визначили як “in 4°”¹⁰². Справді, на перший погляд теперішній розмір аркушів кодексу (298×205 мм) начебто підтверджує їхню оцінку, та достатньо одного погляду на розташування водяних знаків, а також ліній понтюзо та вержерів, щоб прийти до зовсім іншого висновку¹⁰³: адже наявність водяного знаку посередині аркуша, а також вертикальне розташування понтюзо і горизонтальне вержерів свідчать, що перед нами насправді рукопис у 2° (in folio)¹⁰⁴, а теперішні розміри стали наслідком обтинання аркушів рукопису, швидше за все, при додаванні палітурки. Про те, що аркуші обрізувалися по ширині, свідчать, зокрема, частково зрізані маргінальні помітки (зокрема на арк. 6, 6 зв., 7, 7 зв., 25 зв., 73, 74, 75 та ін.), а на обтинання по висоті вказують обрізані іноді майже повністю числа оригінальної пагінації Вітелія (особливо добре це помітно на арк. 67, 71, 91, 166, 187, 221–224 та ін.). Рукопис складається з 20-ти зошитів, у кожному з яких переважно по 6 (зрідка – 5 або 7) зігнутих удвоє листів, що дає 12 (іноді 10 або 14) аркушів (при цьому деякі аркуші були вирізані, вочевидь, іще укладачем рукопису (зокрема у зошитах 2, 6, 13 14 та 17), бо на послідовності нумерації та цілісності текстів це не позначилося). Щодо матеріалу, з якого виготовлено кодекс, то римський архіваріус Петро Доннін де Претіс занотував його як бомбіцин (“in char: bomb:” – “in charta bombасуна”¹⁰⁵), а згідно з даними польських науковців це папір¹⁰⁶,

¹⁰⁰ Див.: *Theiner A. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae...* – P. 280–282.

¹⁰¹ Див.: Там само. – P. 283–284.

¹⁰² Див.: *Kutrzeba S., Fijalek ks. J. Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go...* – S. 66.

¹⁰³ Щира подяка Ватиканському таємному архіву (Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum) за допуск до роботи з фондами, зокрема з рукописами Е. Цьолека (Arm. XXXII 21 та Misc., Arm. II 73 – колишній Polit. Var. 72).

¹⁰⁴ Див. *Суренов А. В. Датировка рукописей по маркировочным знакам бумаги: Учебное пособие к курсу “Русская палеография”.* – 2006. – С. 37. Реж. доступу: <http://www.opentextnn.ru/history/paleography/?id=1084>

¹⁰⁵ *Pretis Petrus Donninus det. Inventarium Archivi Secreti Vaticani.* – Арк. 147 зв.

¹⁰⁶ *Kutrzeba S., Fijalek ks. J. Kopiarz rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go...* – S. 66.

однак насправді обидва ці терміни вживалися паралельно й означають фактично те саме – папір¹⁰⁷. Водяний знак переважної більшості аркушів – корона¹⁰⁸, лише в сьомому зошиті, який складається з 3-х зігнутих удвоє листів (6 аркушів) паперу дещо гіршої якості (темнішого кольору), водяний знак – кабан¹⁰⁹. Аналіз водяних знаків на підставі альбомів філіграней (див. прим. 108 і 109) підтверджує висловлені вище міркування щодо датування збірника. Палітурка рукопису з картону, додана, як припускають С. Кутшеба та о. Я. Фіялек, щойно в ХІХ ст.¹¹⁰. Червоною циноброю виділено лише заголовки змісту на початку рукопису (“*Tabula cōtētorum*” – “*Tabula contentorum*” – “Таблиця змісту”), номери аркушів у змісті та первісна пагінація Е. Цьолека у правому верхньому куті аркушів. Крім нумерації укладача манускрипту на лицьовій стороні аркуша написаними від руки цифрами подається пізніша пагінація (більша від первісної), а під нею через горизонтальну риску відтворене число, яке наведене у змісті та в пагінації циноброю Е. Цьолека (яка подекуди зрізана, а подекуди ледве проглядається через вицвітання червоного чорнила). Крім цього з правого боку внизу на лицьовій стороні аркуша друкованими цифрами подана ще одна пагінація, яка використовується архівом тепер і яка більша від поданих прописними цифрами. Саме згідно із цією нанесеною друкованими числами пагінацією подаються всі посилання в цьому дослідженні. Що стосується “Послання митрополита Йосифа”, то воно міститься на аркушах 42 зв. – 43 зв. (згідно з нумерацією Вітелія – починається на арк. 37, а згідно з пізнішою прописною – на арк. 41 зв., як подав А. Тайнер¹¹¹). Текст грамоти передано дипломатично-критичним методом: титла зберігаються і не розкриваються, кінець рядка позначено скісною рисою (/), а кінець аркуша двома скісними рисками (//), після яких у дужках подано номер наступного аркуша. Заголовок із невеликим поясненням до документа написаний більшими літерами, тому він буде виділений жирним шрифтом. Твір при виданні поділено на абзаци, які переважно відповідають наявним у рукописі.

¹⁰⁷ Див.: *Лихачев Н. П.* Из лекций по дипломатике, читанных в императорском археологическом институте. – СПб., 1905–1906. – С. 179–183. Пор. також: *Santifaller Leo.* Beiträge zur Geschichte der Beschreibstoffe im Mittelalter mit besonderer Berücksichtigung der päpstlichen Kanzlei. Erster Teil: Untersuchungen. – Graz; Köln, 1953. – С. 133–143.

¹⁰⁸ Схожий на водяний знак на папері, виготовленому 1500 р. в м. Штайнах (Steinach) у Німеччині. Докладний опис: “Krone – Bügel zweikonturig – frei, mit Beichzeichen – Marke – ohne weiteres Beizeichen – außerhalb der Krone – darüber – Bügel mit Perle und Kreuz (zweikonturig)/Reichsapfel”. Водяний знак доступний для перегляду за посиланням: <https://www.wasserzeichen-online.de/wzis/lesezeichen/index.php?refnr=AT3800-PO-53918-&setzeLesezeichen=1> Схожий також: Briquet № 4911 (Linz, 1492; Bamberg, 1495; Innsbruck, 1496; Frankfurt-sur-l’Oder, 1496–1502; Marbourg, 1497; Iena, 1498, Erfurt, 1498; Hochstädt, 1502). Див.: *Briquet C.-M.* Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. – Женева, 1907. – Т. 2. – С. 296.

¹⁰⁹ Подібний – Briquet № 13574 (Breslau, 1503; Neisse, 1505), а також Briquet № 13576 (Wschoven, 1526). Див.: Там само. – 1907. – Т. 4. – С. 674.

¹¹⁰ *Kutrzeba S., Fijalek ks. J.* Kopiař rzymski Erazma Ciołka z pocz. wieku XVI-go... – S. 66.

¹¹¹ Див.: *Theiner A.* Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae... – P. 268.

Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа...”

ДОКУМЕНТ

(Арк. 42 зв.) **Littere Iosephi kiioviē¹¹² Totiusque / Russie Metropolitanā¹¹³ et Ep̄i¹¹⁴ in Smolliensko / de lingua Ruthena ad latinam verissime trans:/late per suū¹¹⁵ nunciū¹¹⁶ ad eundem Pontificē¹¹⁷ maxi/mum transmissa et oblate Rome ducali Orato/re presente feria Tercia Sacratissime Pasche / Sexta Aprilis**

Omnium¹¹⁸ Sanctorum sancti Magni dei providē¹¹⁹ tocius mundi p̄r¹²⁰ / Magno soli universi orbis candelabro Eccl̄ie¹²¹ lumini Sacrosante:/tissimo pat̄rū patri originali pastorum pastori beato ac beatissi/mo Alexandro Sacrosancte Romane ac universalis Catholice et¹²² / ap̄lice¹²³ Eccl̄ie¹²⁴ Pontifici maximo dignissimo Vicario x̄i¹²⁵ Sediti in / Trono principis ap̄lorum¹²⁶ Petri in voluntate gratuita om̄ipotentis¹²⁷ / dei ac patris collocantis te super eodem solio ad imaginē¹²⁸ divini / verbi sui largitorem gracie Sanctissimi paracliti sp̄s¹²⁹ toto orbe / cunctis Ecclesie sacris ordinibus fidem suscipientibus iuxta dignitatē / graduum ceterisque x̄icolis¹³⁰ in c̄m¹³¹ credentibus unicuique secundum / mensuram virtutis et meritoŕu credentibus verum filium dei x̄pm¹³² / quibus largiris pacem misericordiam et salutarem benedictionem / virtute concessa ab om̄ipotentē¹³³ eterno immortali deo in salutē¹³⁴ / om̄i¹³⁵ animarum talis em̄¹³⁶ decebat ut nob̄¹³⁷ esset pontifex sanctus / innocens impollutus segregatus a peccatoribus regeneratus luce / immense¹³⁸ claritatis que illuminat om̄em¹³⁹ hominē¹⁴⁰ venientē¹⁴¹ in m̄dm¹⁴² / assistens continuo Trono maiestatis magni dei ad perficiendum /

¹¹² Скорочення від “kiioviensis”.

¹¹³ Скорочення від “Metropolitani”.

¹¹⁴ Скорочення від “episcopi”.

¹¹⁵ Скорочення від “suum”.

¹¹⁶ Скорочення від “nuncium”.

¹¹⁷ Скорочення від “Pontificem”.

¹¹⁸ Абзац перед словом “Omnium” перейнято з рукопису.

¹¹⁹ Скорочення від “providencia”.

¹²⁰ Скорочення від “principi”.

¹²¹ Скорочення від “Ecclesie”.

¹²² У виданні А. Тайнера тут помилково “ac”.

¹²³ Скорочення від “apostolice”.

¹²⁴ Скорочення від “Ecclesie”.

¹²⁵ Скорочення від “Christi”.

¹²⁶ Скорочення від “apostolorum”.

¹²⁷ Скорочення від “omnipotentis”.

¹²⁸ Скорочення від “imaginem”.

¹²⁹ Скорочення від “spiritus”.

¹³⁰ Скорочення від “christicolis”.

¹³¹ Скорочення від “Christum”.

¹³² Тут скомбіновано грецькі літери христограми “XP” з латинським закінченням слова “Christum”.

¹³³ Скорочення від “omnipotentē”.

¹³⁴ Скорочення від “salutem”.

¹³⁵ Скорочення від “omnium”.

¹³⁶ Скорочення від “enim”.

¹³⁷ Скорочення від “nobis”.

¹³⁸ У рукописі тут використана дещо архаїчна не асимільована форма “inmense”, яку А. Тайнер виправив на “immense”.

¹³⁹ Скорочення від “omnem”.

¹⁴⁰ Скорочення від “hominem”.

¹⁴¹ Скорочення від “venientem”.

¹⁴² Скорочення від “mundum”.

obsequium secundum formā¹⁴³ tibi per sp̄m¹⁴⁴ divinitus mōstratam¹⁴⁵ sa/cratissime pater non in sinai sed in sancto celesti monte ad servi/endum sanctis et Tabernaculo vero per solum deum nō¹⁴⁶ hominem / facto offerre digne sacrificium v̄m¹⁴⁷ sanctum placens deo pro / semetiṑō¹⁴⁸ et pro populo

O¹⁴⁹ beatissime patriarcha¹⁵⁰ patre / sic magnus sic beatificatus incomparabili dignitate apud deum / quis enim hominū¹⁵¹ explicare p̄t¹⁵² admirabilem magnitudinē¹⁵³ sanctitatis tue qua per solum deum decoratus fulges pre cunctis filiis / hominum gloria et honore coronatus Maxime pastor orbis doctor // (Арк. 43) Alter Moises plusquē¹⁵⁴ Aaron glorificatus forcior Iosue introdu/cens nos in terram promissionis non transitoriam sed eternam fi/delior Samuele inter prophetas unctus oleo et coronatus diade/mate felicius quam david augendo doctrine magnitudine imperiū¹⁵⁵ / Roma¹⁵⁶ magis quam ille bellando hierosolimitanū¹⁵⁷ amictus vesti:/mento glorie plus salomone Quid plura om̄ino¹⁵⁸ verbum nullum / ex nob¹⁵⁹ inveniri p̄t¹⁶⁰ ad explicandum laudes sanctitatis v̄re¹⁶¹ quā¹⁶² / enim gloriam nos im̄eriti¹⁶³ afferre possimus ei qui est ab altissimo / deo supra om̄es¹⁶⁴ glorificatus

Beatissime¹⁶⁵ pater ac Sanctissime / vir dei hanc m̄imam¹⁶⁶ laudem offerimus tibi ex cordis affectū¹⁶⁷ et ardore / fidei et caritatis quam gerimus erga tuam Sc̄titem¹⁶⁸ quoniam ab om̄i:/potenti¹⁶⁹ deo fidelium an̄arum¹⁷⁰ pater designatus et sp̄us¹⁷¹ sancti regenera-

¹⁴³ Скорочення від “formam”.

¹⁴⁴ Скорочення від “spiritum”.

¹⁴⁵ Скорочення від “monstratam”.

¹⁴⁶ Скорочення від “non”.

¹⁴⁷ Скорочення від “vivum”.

¹⁴⁸ Скорочення від “semetipso”.

¹⁴⁹ Великий відступ перед “O”, наявний у документі, повторюємо й тут у вигляді абзацу.

¹⁵⁰ Скорочення від “patriarcharum”.

¹⁵¹ Скорочення від “hominum”.

¹⁵² Скорочення від “potest”.

¹⁵³ Скорочення від “magnitudinem”.

¹⁵⁴ У виданні А. Тайнера це слово передано як “plusquam” (“більше ніж”), хоча можливий і варіант “plusque” (“і більше”).

¹⁵⁵ Скорочення від “imperium”.

¹⁵⁶ Скорочення від “Romanum”.

¹⁵⁷ Скорочення від “hierosolimitanum”.

¹⁵⁸ Скорочення від “omnino”.

¹⁵⁹ Скорочення від “nobis”.

¹⁶⁰ Скорочення від “potest”.

¹⁶¹ Скорочення від “vestre”.

¹⁶² Скорочення від “quam”.

¹⁶³ Скорочення від “immeriti”.

¹⁶⁴ Скорочення від “omnes”.

¹⁶⁵ Оскільки перед словом “Beatissime” наявний великий відступ, передаємо його й тут у вигляді абзацу.

¹⁶⁶ Скорочення від “minimam”.

¹⁶⁷ У цьому випадку риска над словом – не знак скорочення, а знак довготи, який деколи ставився над кінцевою голосною аблатива (Ablativ), в якому стоїть слово “affectu”.

¹⁶⁸ Скорочення від “Sanctitatem”.

¹⁶⁹ Скорочення від “omnipotenti”.

¹⁷⁰ Скорочення від “animarum”.

¹⁷¹ Скорочення від “spiritus”.

Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа...”

con¹⁷² / Papa orbis nominatus et sancte magne universalis Catholice et aplice¹⁷³ / Eccle¹⁷⁴
Pontifex maximus reformatio fidei Turris fortitudinis a facie ini:mici amicus dei ad of-
ferendum deo sacrificium in odorem suavitatis / Sanctissimū¹⁷⁵ Corpus et sanguine¹⁷⁶ filii
eius dilecti domi¹⁷⁷ nri¹⁷⁸ ihu¹⁷⁹ cristi pro / tocius mundi salute ac pro errabundis ovibus que
perierat¹⁸⁰ domus / +¹⁸¹ cni¹⁸² domi¹⁸³ ut piissimus deus scdm¹⁸⁴ magnam misericordiam
dispersos iteru¹⁸⁵ + / congregaret et universum orbem ad unum gregem colligeret ut sis /
unus sumus¹⁸⁶ omnium Pastor

Ego¹⁸⁷ eni¹⁸⁸ credo et confiteor te esse omi¹⁸⁹ / fidelium pastorem et universalis Eccle¹⁹⁰
ac omi¹⁹¹ sctorum¹⁹² patrum ac / patriarcharum Caput cui¹⁹³ humiliamus et inclinamus Caput
nostrum / cum omi¹⁹⁴ obediencia bone voluntatis non compulsione vel necessitate / sed
desiderio fidei et charitate cordis Cupien¹⁹⁵ a sanctitate tua Sacra/tissimam benedictom¹⁹⁶
quoniam tibi tradite sunt Claves Regni celorum / ligandi atque solvendi proptea¹⁹⁷ ex nuc¹⁹⁸
nos tue Sanctitati supplicamus sis / pius nob¹⁹⁹ longe in septemtrionalibus oris²⁰⁰ habitantibus

¹⁷² Скорочення від “regeneracione”.

¹⁷³ Скорочення від “apostolice”.

¹⁷⁴ Скорочення від “Ecclesie”.

¹⁷⁵ Скорочення від “Sanctissimum”.

¹⁷⁶ Хоча в А. Тайнера тут “sanguinem”, однак насправді в рукописі лише “sanguine” – вочевидь, писець забув надписати риску над словом, щоб показати, що воно скорочене.

¹⁷⁷ Скорочення від “domini”.

¹⁷⁸ Скорочення від “nostri”.

¹⁷⁹ Скорочення від “Ihesu”.

¹⁸⁰ Скорочення від “perierant”.

¹⁸¹ На початку та в кінці цього рядка поставлено хрестики, однак важко сказати, на що вони вказують. Принаймні ані на цій, ані на сусідніх сторінках немає слів, які б треба було вставити, ані нема іншого місця, позначеного таким же хрестиком, куди ці слова слід би було перенести.

¹⁸² Наявне тут скорочення А. Тайнер хибно відчитав як “Israel”. Насправді три літери “cni” є скороченням від імені “cristi” (“Христа”), що, до того ж, набагато більше підходить до наступного слова “domini” (“Господа”).

¹⁸³ Скорочення від “domini”.

¹⁸⁴ Скорочення від “secundum”.

¹⁸⁵ Скорочення від “iterum”.

¹⁸⁶ Скорочення від “summus”.

¹⁸⁷ Відступ, наявний в рукописі перед словом “Ego”, відтворюємо й тут у вигляді абзацу.

¹⁸⁸ Скорочення від “enim”.

¹⁸⁹ Скорочення від “omnium”.

¹⁹⁰ Скорочення від “Ecclesie”.

¹⁹¹ Скорочення від “omnium”.

¹⁹² Скорочення від “sanctorum”.

¹⁹³ Слово виправлене з “qui”.

¹⁹⁴ Скорочення від “omni”.

¹⁹⁵ Скорочення від “Cupientes”.

¹⁹⁶ Скорочення від “benedictionem”.

¹⁹⁷ Скорочення від “propterea”.

¹⁹⁸ Скорочення від “nunc”.

¹⁹⁹ Скорочення від “nobis”.

²⁰⁰ Це слово було первісно написано як “horis” (“години” чи “годиною”), та потім літера “h” була дещо затерта – вочевидь, слід правки на “ogis” (“краю”, “краєм”), що звісно, більше підходить. У виданні А. Тайнера також подано вже виправлений варіант “oris”.

ubi sunt regio/nis Russie sub ritu et observacō²⁰¹ Orientalis Ekkliē²⁰² tuentes²⁰³ et ob:/servantes septem sanctas universales sinodos cum eisdem pariter / octavam florentinā²⁰⁴ sinodum et quecumque in eis per sanctos patres / decreta sunt comprobā²⁰⁵ Adorā²⁰⁶ vivificam²⁰⁷ et individuum tri:/nitatem sic credimus et sic confitemur unum deum patrem omīpo:/tentem²⁰⁸ absque inicio eternū²⁰⁹ ac ingenitum et unū²¹⁰ dmn²¹¹ ihm²¹² cristū²¹³ / filium dei unigenitū²¹⁴ ex deo²¹⁵ p̄re²¹⁶ natum in divinitate ante omnia / secula deum de deo lumen de lumine deum verū²¹⁷ de deo vero / genitum non fctm²¹⁸ consubstantialem patri per quem omīa²¹⁹ facta sunt // (Арк. 43 зв.) Qui prop̄t²²⁰ nos homines et p̄pt²²¹ nostram salutem descendit de celis Et / incarnatus est de spiritu Sancto ex maria virgine et reliqua sc̄dm²²² Ni/cenum Simbolum Credimus et in sp̄m²²³ sc̄m²²⁴ ex deo patre procedentem / similiter et a filio una spiracōn²²⁵ Qui locutus est per p̄phetas²²⁶ Credimus / unam sanctam Catholicam et ap̄licam²²⁷ Eccliam²²⁸ Confiteor unū²²⁹ baptis :/ma in remissionem p̄ctorum²³⁰ ec̄²³¹

Hec²³² est fides nostra beatissime pater / sic Confitemur et ita credimus ac tenemus

²⁰¹ Скорочення від “observacione”.

²⁰² Скорочення від “Ecclesie”.

²⁰³ Форма “tuentes” походить від “tueor” – “оберігати”, “пильнувати”, хоча А. Тайнер відчитав це слово як похідне від “tenere” – “мати”, “тримати”, “посідати”, тому в його виданні знаходимо тут “tenentes”.

²⁰⁴ Скорочення від “florentinam”.

²⁰⁵ Скорочення від “comprobantes”.

²⁰⁶ Скорочення від “Adorantes”.

²⁰⁷ Наявне в рукописі слово “vivificam” А. Тайнер помилково відчитав як “universam”, що не надто пасує до мови про Пресвяту Трійцю.

²⁰⁸ Скорочення від “omnipotentem”.

²⁰⁹ Скорочення від “eternum”.

²¹⁰ Скорочення від “unum”.

²¹¹ Скорочення від “dominum”.

²¹² Скорочення від “Ihesum”.

²¹³ Скорочення від “Cristum”.

²¹⁴ Скорочення від “unigenitum”.

²¹⁵ Замість наявного в рукописі “deo” А. Тайнер помилково подав “dicto”, що створило цитований тут Символ віри.

²¹⁶ Скорочення від “patre”.

²¹⁷ Скорочення від “verum”.

²¹⁸ Скорочення від “factum”.

²¹⁹ Скорочення від “omnia”.

²²⁰ Скорочення від “propter”.

²²¹ Скорочення від “propter”. Титло написано під словом.

²²² Скорочення від “secundum”.

²²³ Скорочення від “spiritum”.

²²⁴ Скорочення від “sanctum”.

²²⁵ Скорочення від “spiracione”.

²²⁶ Скорочення від “prophetas”. Титло написано під словом.

²²⁷ Скорочення від “apostolicam”.

²²⁸ Скорочення від “Ecclesiam”.

²²⁹ Скорочення від “unum”.

²³⁰ Скорочення від “peccatorum”.

²³¹ Скорочення від “et cetera”.

²³² Наявний у рукописі відступ перед словом “Hec” відтворюємо й тут у вигляді абзацу.

Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа...”

De²³³ ceteris sⁱ²³⁴ v̄re²³⁵ / specialit̄²³⁶ referendis non scripsimus sed com̄isimus²³⁷ filio et fr̄i²³⁸ ac Consang:/vineo nostro Gn̄oso²³⁹ Iohanni de quo sⁱ²⁴⁰ v̄re²⁴¹ Supplicamus Rogan̄²⁴² hu/militer q̄nus²⁴³ intuitu precum n̄rarum²⁴⁴ dignet̄²⁴⁵ ip̄m²⁴⁶ in om̄ibus²⁴⁷ referendis / benigne exaudire et ea nob̄²⁴⁸ gr̄ose²⁴⁹ largiri Confidimus magne sapiencie / Sc̄itatis²⁵⁰ v̄re²⁵¹ quod intelligendo n̄m²⁵² ardens desiderium supplicaciōm²⁵³ / nostram cum genuflexiōn̄²⁵⁴ et Capitis ad terram inclinacōn̄²⁵⁵ Sanctitas / v̄ra²⁵⁶ non despiciet²⁵⁷ deosculacōm²⁵⁸ que²⁵⁹ meam sacratissimōm̄²⁶⁰ pedum suorum / acceptabit desiderium cordis n̄ri²⁶¹ adimplebit et non molestabit̄²⁶² ūn̄²⁶³ / ego unacum²⁶⁴ om̄ibus²⁶⁵ filiis meis letari et exultari²⁶⁶ valeam de ta/libus Consolacionibus sanctitatis v̄re²⁶⁷ Confidimus em̄²⁶⁸ beatissime pat̄²⁶⁹ / auctoritati eiusdem s^{is270} v̄re²⁷¹ a deo

²³³ Наявний у рукописі відступ перед словом “De” відтворюємо й тут як абзац.

²³⁴ Скорочення від “sanctitati”.

²³⁵ Скорочення від “vestre”.

²³⁶ Скорочення від “specialiter”.

²³⁷ Скорочення від “commisimus”.

²³⁸ Скорочення від “fratri”.

²³⁹ Скорочення від “Generoso”.

²⁴⁰ Скорочення від “sanctitati”.

²⁴¹ Скорочення від “vestre”.

²⁴² Скорочення від “Rogantes”.

²⁴³ Скорочення від “quatenus”.

²⁴⁴ Скорочення від “nostrarum”.

²⁴⁵ Скорочення від “dignetur”.

²⁴⁶ Скорочення від “ipsum”.

²⁴⁷ Скорочення від “omnibus”.

²⁴⁸ Скорочення від “nobis”.

²⁴⁹ Скорочення від “gratiose”, хоча в такому вигляді це могло б також вказувати на скорочення від “generose”.

²⁵⁰ Скорочення від “Sanctitatis”.

²⁵¹ Скорочення від “vestre”.

²⁵² Скорочення від “nostrum”.

²⁵³ Скорочення від “supplicationem”.

²⁵⁴ Скорочення від “genuflexione”.

²⁵⁵ Скорочення від “inclinacione”.

²⁵⁶ Скорочення від “vestra”.

²⁵⁷ Хоч А. Тайнер подав це слово як “despiciat” (кон’юнктив теперішнього часу для 3-ї особи однини), однак насправді в документі написано “despiciet” (1-й майбутній час для 3-ї особи однини), що відповідає також майбутньому часу на паралельному місці в “Посланні Мисаїла”.

²⁵⁸ Скорочення від “deosculacionem”.

²⁵⁹ Хоч А. Тайнер подав тут “quoque”, однак у рукописі є лише “que”. Це слово мало б писатися разом з попереднім, однак у рукописі воно написано окремо.

²⁶⁰ Скорочення від “sacratissimorum”.

²⁶¹ Скорочення від “nostrum”.

²⁶² Скорочення від “molestabitur”.

²⁶³ Скорочення від “unde”.

²⁶⁴ Слова “una” та “cum” написані разом: “unacum”.

²⁶⁵ Скорочення від “omnibus”.

²⁶⁶ Хоча в А. Тайнера тут “exultare”, однак насправді в документі є “exultari”, що більше відповідає синтаксису, оскільки тоді це слово узгоджується з попереднім словом “letari”, із яким вони є однорідними членами речення, поєднаними сполучником “et” (“і”).

²⁶⁷ Скорочення від “vestre”.

²⁶⁸ Скорочення від “enim”.

²⁶⁹ Скорочення від “pater”.

²⁷⁰ Скорочення від “sanctitatis”.

²⁷¹ Скорочення від “vestre”.

concesse quod Sanctitas v̄ra²⁷² que/cumque velit eadem p̄t²⁷³ Nos in tristicia degentes consola-
bitur et / sp̄ualibus²⁷⁴ donis adimplebit nec repellat sub suam protectionē²⁷⁵ con:/fugientem
Videndo²⁷⁶ vero nos a s^{te}²⁷⁷ v̄ra²⁷⁸ benedictōm²⁷⁹ accepisse / multi extranei cognoscent
immortalem deum et c̄m²⁸⁰ eius d̄m̄²⁸¹ ih̄um²⁸² / largitorem s^{ti}²⁸³ v̄re²⁸⁴ tantam p̄tatem²⁸⁵
super homiēs²⁸⁶ in universo m̄do²⁸⁷ / magna et mirabilia disponendi Scriptis²⁸⁸ et datis²⁸⁹
Vilne anno ab / origine mundi 1008²⁹⁰ Incarnaōnis vero dominice anno 1500²⁹¹ / XX Men-
sis Augusti Indicione tertia ~:

ПЕРЕКЛАД

(Арк. 42 зв.) Лист Йосифа, митрополита київського й усієї Русі та єпископа в
Смоленську, з мови руської на латинську якнайдостовірніше перекладений через
його посла до того ж²⁹² Великого понтифіка, донесений та вручений у Римі княжим²⁹³
речником²⁹⁴ особисто у вівторок святої Пасхи, шостого квітня²⁹⁵.

Всіх святих святого великого Бога благоволінням²⁹⁶.

²⁷² Скорочення від “vestra”.

²⁷³ Скорочення від “potest”.

²⁷⁴ Скорочення від “spiritualibus”.

²⁷⁵ Скорочення від “protectionem”.

²⁷⁶ Наявний у рукописі відступ перед словом “Videndo” відтворюємо й тут у вигляді абзацу.

²⁷⁷ Скорочення від “sanctitate”.

²⁷⁸ Скорочення від “vestra”.

²⁷⁹ Скорочення від “benedictionem”.

²⁸⁰ Наявне в рукописі скорочення важко розібрати. Безсумнівно можна розпізнати літери “с” та “m”, однак виглядає, що перша (“с”) правлена з іншої або в неї вписана ще якась. А. Тайнер відчитав це слово як скорочення від “unigenitum”, хоча радше виглядає, що це скорочення від “christum”, якому й віддаємо перевагу.

²⁸¹ Скорочення від “dominum”. У виданні А. Тайнера цього слова бракує.

²⁸² Скорочення від “Ihesum”. Після цього слова А. Тайнер додав “Christum”, якого на цьому місці в рукописі немає.

²⁸³ Скорочення від “sanctitati”.

²⁸⁴ Скорочення від “vestre”.

²⁸⁵ Скорочення від “potestatem”.

²⁸⁶ Скорочення від “homines”.

²⁸⁷ Скорочення від “mundo”.

²⁸⁸ Наявне в рукописі “Scriptis” А. Тайнер помилково передав як “Scripte”.

²⁸⁹ Наявне в рукописі “datis” А. Тайнер помилково передав як “date”.

²⁹⁰ Тут у даті помилка: замість “1008” мало б бути “7008”, що відповідає 1500-у рокові від Різдва Христового. Ця дата, яка в рукописі написана арабськими цифрами, у виданні А. Тайнера передана латинськими: “VMVIII”, що відповідає 5008 рокові (замість потрібного “VIIIMVIII”).

²⁹¹ Ця дата, яка в рукописі написана арабськими цифрами, в А. Тайнера теж передана латинськими: “MD”.

²⁹² Мається на увазі “до того ж”, якого стосувався і попередній документ у рукописі – Олександра VI.

²⁹³ Форма “dusalі” походить від “dux” (подібно як “princeps” – “principalі”).

²⁹⁴ Тим речником, який передав грамоту, був сам укладач рукопису Еразм Цьолек. Принаймні, на це наштовхує різниця між терміном (і, відповідно, функцією) “nuncius” (“посол”), який він застосовує до перекладача грамоти Івана Сопіги, і терміном (та функцією) “orator” (“речник”, “промовець”), уряд якого в посольстві 1501 р. виконував сам Вітелій, як впливає, зрештою, і з його запису на початку манускрипту, де він пише про себе: “oratoris officium fungeretur”.

²⁹⁵ Ідеться про 6 квітня 1501 р., яке припало на вівторок Страсного тижня (вівторок перед Пасхою).

²⁹⁶ Дослівно – “провидінням”. Тут при перекладі ми відштовхувалися радше від паралельного місця в “Посланні Мисаїла”, де є “произволеніємъ” (“призволенням”, “благоволінням”). Див.: Грамота київського митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 200.

Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа...”

Вселенському папі, великому сонцю, всесвітньому світильникові, церковному світлу, всенайсвятішому отцю отців, першоначальному пастирю пастирів, блаженному і найблаженнішому Олександрові, святої Римської та вселенської соборної й апостольської Церкви найвищому первосвященникові, найдостойнішому Христовому вікарієві, який сидить на престолі князя апостолів Петра за ласкою волі всемогутнього Бога й Отця, що посадовив тебе на цьому престолі на образ божественного Слова свого подателем благодати найсвятішого утішителя Духа цілому світу [й] усім священноначаліям церковним, які приймають віру відповідно до чину [ix] гідности. Та й іншим христоклонникам, у Христа віруючим, кожному за мірою чесноти й заслуг, віруючим істинному Синові Божому Христу, – подаєш²⁹⁷ їм мир, милосердя та спасенне благословення, силою, поданою [тобі]²⁹⁸ від всемогутнього, вічного, безсмертного Бога на спасіння всіх душ.

Таким-бо належить бути первосвященникові для нас: святим, невинним, непорочним, відлученим від грішників, народженим сяйвом безмірного світла²⁹⁹, що провітлює кожну людину, яка приходить у світ, завжди стоячи при престолі слави великого Бога для сповнення послуху, відповідно до образу, явленого тобі божественним Духом. Всенайсвятіший отче, не на Синай [зійшов еси], а на святу гору небесну для служіння святим та скинії істинній, сотвореній самим Богом, а не людиною, щоб достойно приносити жертву живу, святу, угодну Богові за себе самого і за народ.

О³⁰⁰ найблаженніший отців отче³⁰¹, такий великий, настільки многоблаженний еси незрівнянною гідністю в Бога! Хто-бо з людей зможе висловити предивну величність святости твоєї, якою, від самого Бога прикрашений, виблискуєш понад усіх синів людських, славою та честю увінчаний? Найвищий пастирю, вселенський учителю, (Арк. 43) другий Мойсею, понад Аарона прославлений, хоробрий Ісусе Навине, що впроваджуєш нас у Землю обіцяну – не минаючу, а вічну. Вірніший з-поміж пророків Самуїле, помазаний оливою та увінчаний царською гідністю, який навчанням успішніше за Давида Римську імперію поширюєш більше, ніж той завоюванням ерусалимлян, зодягнений ризою слави понад Соломона. Що ж більше [сказати]? Взагалі на жодне слово ми не спроможемося для пояснення похвал вашої святости. Яку ж прославу ми, недостойні, можемо принести тому, який від найвищого Бога понад усіх прославлений?

²⁹⁷ Вочевидь, тут помилка перекладача або переписувача: замість потрібного активного стану (“largis”, “подаєш”) вжито пасивний (“largiris”, “є дарований”, “подаєшся”, що не має сенсу), тому перекладаємо виходячи з паралельного місця в “Посланні Мисаїла”: “подаю всімъ миръ и здравіе и все спасенное благословеніе”. (Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 201).

²⁹⁸ При перекладі враховувався паралельний зворот у “Посланні Мисаїла”: “силою подав ти от всемогущаго Бога, на спасеніе всѣмъ душамъ”. (Там само).

²⁹⁹ При перекладі цього уривка враховувався паралельний текст “Послання Мисаїла”, в який вплетено уривок із Євангелія від Івана 1, 9: “отъ просвѣщенія славы великаго свѣта. иже просвѣщаетъ всякого челоувѣка градущаго в миръ”. (Там само. – С. 201–202).

³⁰⁰ Абзац наявний у рукописі.

³⁰¹ Дослівно в латинському тексті є “патріархів отче”, однак у паралельному тексті “Послання Мисаїла” на цьому місці є “отцемъ отче”, тож форма “Patriarcharum Pater” виглядає не стільки перекладом, скільки тлумаченням (з боку перекладача) того, що мав на увазі церковнослов’янський текст під “отцями”. Все ж, покладаємося в цьому реченні радше не на латинський переклад, а на вихідний текст: “О великоначалнѣйшій всѣхъ святыхъ отцемъ отче, тако великъ и толико многоблажен еси, неизреченною достоинстію”. (Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 202).

Найблаженніший³⁰² отче і найсвятіший Божий мужу, оцю маленьку похвалу приносимо тобі з нахилу серця та від запалу віри й любови, яку носимо в собі до твоєї святости. Бо від всемогутнього Бога [пра-]отцем душ вірних призначений і через відродження Духа Святого папою вселенським наречений та святої великої вселенської соборної апостольської Церкви найвищим первосвященником. Утвердження віри³⁰³, вежа міцна перед лицем ворога, друг Божий, щоб приносити Богові жертву в запах приємний – Найсвятіше Тіло і Кров Сина Його возлюбленого, Господа нашого Ісуса Христа, за спасіння всього світу і за заблуканих овець дому Христа Господа, які загинули. Щоб наймилосердніший Бог, відповідно до [свого] великого милосердя, розсіяних знову зібрав і всю землю в одне стадо з'єднав, щоб ти був одним найвищим пастирем усіх.

Я³⁰⁴ бо вірую та визнаю, що ти є пастирем усіх вірних і вселенської Церкви та всіх святих отців і патріархів главою, якому підкоряємося та схиляємо голову нашу з усяким послухом добровільним, не з примусу чи потреби, а з прагнення віри та любови серця, жадаючи від святости твоєї найсвятішого благословення. Бо тобі передані ключі Царства Небесного, [щоби] в'язати та розв'язувати. Тому-то й³⁰⁵ ми тепер благаємо твою святість³⁰⁶: будь милостивим до нас, які мешкаємо далеко в північних краях, де є терени Руси, згідно з обрядом і звичаєм³⁰⁷ Східної Церкви, пильнуючи та додержуючи семи святих вселенських синодів, разом із ними рівно ж восьмого Флорентійського синоду, і схвалюючи все те, що на них через святих отців постановлено було.

Поклоняючись животворній та нероздільній Трійці, так віруємо й так визнаємо єдиного Бога Отця всемогутнього, безначального, вічного та неродженого і³⁰⁸ єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого єдиногородного, від Отця родженого в Божій

³⁰² Абзац перейнято з рукопису.

³⁰³ При перекладі словосполучення “reformatio fidei” враховувався вихідний текст із “Послання Мисаїла” – “исправление вѣры” та його контекст (оскільки слово “исправление” може мати багато значень), тому тут надаємо перевагу значенню “утвердження”, “зміцнення”. Як виглядає, при перекладі Іван Сопіга відштовхувався від іншого семантичного наповнення слова “исправление”, а саме – “выправление”. Пор.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 203.

³⁰⁴ Абзац наявний у рукописі.

³⁰⁵ Судячи з паралельного тексту в “Посланні Мисаїла”, у латинському перекладі тут помилка: замість “ex” повинно було бути “et”, тим більше, що після “ex” мав бути орудний відмінок, а не називний, знахідний чи кличний (“nos”). Швидше за все, це помилка Вітелія при переписуванні перекладу, тому вносимо тут до перекладу як кон'єктуру “й”, а не “від”, виходячи з паралельного тексту грамоти Мисаїла (див. наст. прим.).

³⁰⁶ У звороті “propterea ex nunc nos tue Sanctitati supplicamus” форма “tu(a)e Sanctitati” вказує на давальний відмінок, хоча мав би бути знахідний (“uam Sanctitatem”). Швидше за все, це сталося через автоматичне перенесення перекладачем давального відмінку з вихідного тексту, як впливає з “Послання Мисаїла”: “сего ради и мы ти отседе припадаемъ”, хоча далі й у церковнослов'янському тексті теж знахідний “и молимъ твое чело-виколюбие”). Див.: Грамота киевскаго митрополита Мисаїла к папе Сиксту IV... – С. 211.

³⁰⁷ Латинський зворот “sub ritu et observacione Orientalis Ecclesie” є доволі звуженим (фактично лише до обряду) відповідником церковнослов'янського “подъ уставомъ и ряду восточныхъ церкви”, чому радше відповідає значення “згідно з устроєм та порядком”, маючи на увазі всю повноту традиції Східної Церкви.

³⁰⁸ Тут починається уривок із Нікейського Символу віри, де йдеться про Сина, який укладачі наводять майже повністю.

Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа...”

природі перед усіма віками, Бога від Бога, світло від світла, Бога істинного від Бога істинного, родженого, не сотвореного, єдиносущного з Отцем, через якого³⁰⁹ все сталося, (Арк. 43 зв.) який задля нас людей і нашого ради спасіння зійшов із небес і воплотився від Духа Святого з Марії Диви, та решта [все], відповідно до Нікейського символу [віри]. Віруємо і в Духа Святого, що від Отця, а також і від Сина походить єдиним подихом, який говорив через пророків. Віруємо [в] єдину, святу, соборну й апостольську Церкву. Ісповідую одне хрещення на відпущення гріхів і т. д.

Це³¹⁰ є віра наша, найблаженніший отче, так визнаємо і так віруємо та розуміємо.

Про³¹¹ інші особливі доручення не написали ми вашій святості, а довірили синові й братові та кривному нашому благородному Іванові, через якого благаємо вашу святість, просячи покійно, настільки зглянутися на благання наші, щоб він удостоївся особисто бути ласкаво вислуханим у всіх дорученнях, та [щоб] їх нам милостиво дарувати. Віримо великій мудрості вашої святості, що розуміючи наше гаряче бажання, ваша святість не зневажить благання наше з уклінністю та доземним поклоном³¹², також моє цілування ваших найсвятіших ніг прийме, бажання серця нашого сповнить, а не засмутить, щоб я сам разом з усіма синами моїми радіти й веселитися міг задля таких потішань вашої святості. Віримо, отже, найблаженніший отче, від Бога наданій владі вашої-таки святості, що все те, чого ваша святість забажала б, те рівно ж може [вчинити]: нас, які в смутку перебувають, потішить і духовними дарами наповнить, а не відкине того, хто прибігає до його захисту. Воістину, бачачи, що ми від вашої святості прийняли благословення, численні невірні³¹³ пізнають безсмертного Бога і Христа його, Господа Ісуса, який³¹⁴ подав вашій святості таку владу над людьми в цілому світі, щоб чинити³¹⁵ великі та предивні [речі].

Писано³¹⁶ й дано у Вільні року від сотворення світу 1008³¹⁷, від істинного [ж] воплощення Господнього року 1500, 20 [дня] місяця серпня, третього індікту.

о. Назар Заторський (Фрібур). Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа до папи Олександра VI”

У супровідній статті розглянуто структуру “Послання київського митрополита Йосифа до папи Олександра VI” стосовно вихідного документа, на основі якого воно постало – “Послання Мисаїла”. Дослідження також дає відповіді на питання щодо оригінальної мови, якою було укладено “Послання Йосифа”, а також авторства

³⁰⁹ Мається на увазі через Сина (пор. Ів. 1, 3).

³¹⁰ Абзац наявний у рукописі.

³¹¹ Абзац перейнятий з рукопису.

³¹² Дослівно: “благання наше з прихиленням колін і припаданням головою до землі”.

³¹³ Дослівно – “чужинці” або “ті, що назовні”, тобто які не належать до Церкви, “невірні”.

³¹⁴ Зворот перекладено покладаючись на паралельне місце в “Посланні Мисаїла”: “давшаго тобѣ таиную власть въ челоѡѣцѣхъ предивная и великая творить”. (Грамота киевскаго митрополита Мисаила к папе Сиксту IV... – С. 230).

³¹⁵ Тут можливий також інший переклад: “щоб розподіляти великі та предивні речі” або “завідувати великими та предивними речами”. Наведений переклад подано, виходячи з паралельного тексту в “Посланні Мисаїла” (див. поп. прим.).

³¹⁶ Абзац наявний у рукописі.

³¹⁷ У першій даті в латинському тексті помилка: має бути не “1008”, а “7008”, що відповідає 1500 р. н.е.

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (Фрібур)

перекладу. Щодо самого документа, то його передано дипломатично-критичним методом, а також виправлено помилки, допущені в науково-популярному виданні А. Тайнера. Відтак подано повний український переклад грамоти, в якому враховано запозичення з “Послання Мисаїла”.

Ключові слова: “Послання Мисаїла”, “Послання митрополита Йосифа”, Йосифівська редакція “Послання Мисаїла”, корпус Мисаїла, збірник Arm. XXXII 21.

Rev. Nazar Zatorsky (Fribur). **The Elements of “The Epistle of Misael” in “The Epistle of Metropolitan Joseph to Pope Alexander VI”**

The paper analyses a structure of “The Epistle of Metropolitan Joseph of Kyiv to Pope Alexander VI” that was inspired by “The Epistle of Misael”. Thanks to the results of the research we know the issue concerning the original language of “The Epistle of Metropolitan Joseph to Pope Alexander VI” and the translation. The document was published by diplomatic and critical methods wherein corrections were made of the mistakes in the previous Augustin Theiner’s popular edition. A new complete Ukrainian translation of these documents has been published in which borrowing of text from “The Epistle of Misael” has been taken into account.

Keywords: “The Epistle of Misael”, “The Epistle of Metropolitan Joseph of Kyiv to Pope Alexander VI”, Josef’s editor of “The Epistle of Misael”, Misael’s collection, Codex Arm. XXXII 21.

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ)

ДОКУМЕНТИ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ ДО ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОГО МІСТЕЧКА ЛИТОВЕЖА І ЙОГО ЗАМКУ

Село Литовеж у XVI–XVII століттях мало статус містечка і входило до складу населених пунктів, розташованих на території Володимирського повіту Волинського воєводства. Нині воно є селом Іваничівського району Волинської області, розташованим при гирлі річки Могулянки, що правою притокою впадає в Західний Буг. Видання “Słownik geograficzny” подає дуже стислі відомості про Литовеж: “Wś, pow. włodzimierski, st. p. Włodzimierz, nad Bugiem, na granicy Galicyi i Wołynia. Paraf. kościół katol. sw. Michała Arch., z drzewa wzniesiony 1615 r. przez ks. Janusza Ostrogskiego, par. katol. dek. włodzimierskiego, dusz 431”¹.

У тих століттях звучання назви цього населеного пункту порівняно із сучасним певною мірою відрізнялося. В україномовних джерелах XVI–XVII століть назва цього населеного пункту в більшості випадків пишеться як “Литовижь”², тобто з пом’якшенням літер “Л” та “в”. У разі твердості “Л” та “в”, як у нинішньому їхньому звучанні й написанні, після цих двох літер згідно з правописом тих століть вживалася б літера “ы”. На підтвердження м’якості цих двох літер у назві населеного пункту в XVI–XVII століттях наведемо варіанти його написання із тексту Ревізії Володимирського замку 1545 р. (книга Литовської Метрики № 561), а саме з літерою “ѣ”, що відповідала звукові, позначеному нині літерою “і”, після “Л” та “в”, наприклад: “в Лѣтовѣжи”³, “в Литовѣжи”⁴, “Литовѣжъ”⁵. Подібно до цих варіантів написання назва цього містечка подається і в наступній ревізії Володимирського замку 1552 р. (книга Литовської Метрики № 563) – “Литовиж”⁶.

¹ Słownik geograficzny królestwa polskiego. – Warszawa, 1884. – Т. V. – S. 329.

² Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 8 зв., 9; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Упоряд. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 105, 106.

³ РДАДА. Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 58; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 163

⁴ Там само. – Спр. 561. – Арк. 61 зв.; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 167.

⁵ Там само. – Арк. 76; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 182.

⁶ Там само. – Спр. 563. – Арк. 201 зв.

Як зазначено у краєзнавчій праці відомого дослідника історії села Леона Пучковського “Нарис історії села Літовиж”, згідно з відомостями, отриманими зі слів мешканців села, його назва походить від “Літньої вежі”, а на думку видатного дослідника історії Волині Олександра Цинкаловського – від “Литовської вежі”⁷. Останній вважав, що село отримало назву “Литовиж” за часів правління великого князя литовського Свидригайла у середині XV ст., коли там було споруджено замок⁸. З часом передзамкова площа була заселена і утворила місто, а замок залишився укріпленою фортецею. Довкола міста було вирито обвідний канал, північний кінець якого був сполучений з Бугом, а південний зі старим річищем. З північно-східного боку через канал було споруджено звідний міст⁹. Оборонні стіни Литовезького замку, подібно до інших оборонних споруд волинських міст, містечок і сіл, за винятком Луцького, Кременецького і Дубенського замків, були збудовані з деревини. Підтвердженням цього може бути скарга урядника із села Заболотців Вікторина Тиборовського від імені власника маєтку володимирського гродського судді Дем’яна Павловича на тогочасного власника Литовежа Григорія Колмівського від 15 січня 1600 р. про наїзди його литовезьких підданих на заболотцівський запуст, рубання деревини “килка сот воз дерева на будованє, на сохи и на ключисча и на острог гожого”¹⁰. Серед матеріалів ревізії Луцького замку 1545 р. міститься перелік волостей і сіл, відлучених від Володимирського і Луцького замків та переданих раніше королями Олександром і Сигізмундом I князям, панам і шляхті у володіння за самовіддану військову службу. У першій позиції переліку йдеться про передачу “господарем старим” князю Чорторійському Литовежа і присілків, “которых поведают на осмнадцать сел”¹¹. У текстах ревізії Володимирського замку 1552 р. подано перелік сіл, “которые отошли от замку, у которых особные были фолварки господарские и пашни и с которых люди служивали ку замку”. У першій його позиції вказано: “Литовиж, Грибовица, Лешная, Волоська Воля, Жджарки, Осмиловичі князі Чорторійські держать”¹². У книзі Литовської Метрики № 561, зокрема у тексті ревізії Володимирського замку р., йдеться про те, що до 1545 р. литовезькі міщани разом з міщанами володимирськими були зобов’язані ремонтувати Міську вежу того замку, але по тому, як Литовеж було даровано великим князем литовським князю Чорторійському, міщани припинили брати участь у таких роботах¹³. Судове рішення від 5 лютого

⁷ Пучковський Л. Нарис історії села Літовиж. – Нововолинськ, 2005. – С. 6.

⁸ Цинкаловський О. Стара Волинь і волинське Полісся. – Вінніпег, 1986. – Т. II. – С. 25–27.

⁹ Пучковський Л. Нарис історії села Літовиж. – С. 10, 14.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК України). – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 12 зв. – 13.

¹¹ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 76; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 182.

¹² Там само. – Спр. 563. – Арк. 201 зв. – 202.

¹³ Там само. – Спр. 561. – Арк. 8 зв.; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 105.

1604 р. по справі священника сокальської церкви св. Михайла Ісайї з Григорієм Колмівським про відібрання коня містить дані про розташування саме в замку Миколаївської церкви: “кгда ...повод ...будучи ...во йменю Литовижу священником Святого Миколы, в замку Литовизском стоячое”¹⁴. Церква св. Миколая, згідно зі спогадами місцевих мешканців, розташовувалася на місці зруйнованого в часи Другої світової війни костелу, який був збудований 1881 р. в межах ділянки, оточеної давнім укріпленням Литовежа – валом¹⁵.

Ще в 30-х роках XV ст. великий князь литовський Свидригайло (роки правління: 1430–1432) надав містечку Литовежу магдебурзьке право, яке було підтвержене привілеєм короля польського і великого князя литовського Олександра (*Konfirmacyja miastu Litowizskiemu na prawo majdemburskie od wielkiego ksiązęcia litewskiego Świdrigajła nadane*) від 23 червня 1501 р. (*feriae quarta in vigilia sancti Ioannes Baptista quingentesimo primo*). Вступний протокол документа починається з посвяти Святій Трійці дійства його надання (інвокація), далі вказано ім'я короля Олександра (інтитуляція). Зміст або контекст привілею починається з викладу підстав видачі підтверджуючого привілею (нарація), де король Олександр повідомляє про візит до нього радців міста Литовежа з копією втраченого під час наїзду татар оригіналу привілею Свидригайла та виголошення прохання підтвердити його новим листом. Представлену копію привілею було оглянуто й вивчено. Потім король прийняв рішення “задля кращої вигоди цього міста” підтвердити привілей Свидригайла (промульгація). Далі підтвердження включає повний текст старого привілею Свидригайла, що має таку саму структуру, що й підтвердження, за винятком відсутнього кінцевого протоколу. Його вступний протокол включає посвяту привілею Богові: “В ім'я Господа аминь”, називає ім'я того, хто видав документ (Свидригайло). Друга частина – зміст або контекст включає розповідь про звернення до великого князя “його вірного слуги” луцького старости і “дідича” містечка Литовежа на ім'я Немира, який хотів би поліпшити становище міської громади та отримати такі ж права, якими користується місто, що в латинському тексті привілею подається як *Rubiezow*. Насправді то – місто Грубешів, розташоване західніше, неподалік від лівого берега річки Бугу на території сучасної Польщі. Доказом того, що у привілеї Литовежу згадується саме Грубешів, може бути потвердний привілей місту Володимирі, де як приклад того, як у місті мають “судити і рядити”, поряд із Сандомиром і Любліном названо й Грубешів¹⁶. Далі у цій частині документа великий князь повідомляє про дарування громаді Литовежа такі самі права, які має Грубешів, що отримав їх від короля Владислава: “Оскільки ми перевели й цим листом навечно переводимо громаду Литовежа з литовського і руського права на тевтонське право, зване магдебурзьким, то надалі усуваємо тут дію усіх без винятку прав і звичаїв литовських та русь-

¹⁴ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 99 зв.

¹⁵ Пучковський Л. Нарис історії села Літовиж. – С. 17–18.

¹⁶ Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – С. 29.

ких, які зазвичай здебільшого перешкоджають тевтонському праву. Понад те, навічно й повністю звільняємо вїйта, радців, громадян та всіх мешканців згаданої громади Литовежа від юрисдикції та влади каштелянів, воєвод, старост, суддів, підсудків і будь-яких інших їхніх слуг нашого князівства. Вони жодним чином не мають відповідати ані перед ними, ані перед їхніми уповноваженими в усіх справах, великих і малих, як-от: пораненнях, крадіжках, убивствах, підпалах, членушкодженнях чи за позовом у будь-яких інших надзвичайних випадках, а також не зобов'язані сплачувати їм жодних судових штрафів. Натомість громадяни й мешканці згаданої громади Литовежа будуть зобов'язані відповідати лише перед своїм вїйтом, а вїйт перед нами чи нашими спадкоємцями або перед нашим генеральним судом, що його скликатиме наш лист, засвідчений нашою печаткою, і то не інакше, як згідно зі своїм згаданим тевтонським магдебурзьким правом, якому у своїх взаємних скаргах мають підлягати всі, хто до нього приписаний. Що ж до згаданих вище кримінальних справ, то ми надаємо й затверджуємо повну владу вїйтові громади Литовежа судово розглядати, ухвалювати рішення, оголошувати вироки, виправляти й карати згідно з тевтонським магдебурзьким правом, нічого не оминаючи, і так, як воно радить та вимагає в усіх своїх клавзулах, пунктах, сентенціях, артикулах і застереженнях”¹⁷. На цих словах завершується текст привілею Свидригайла. Далі по тексту йде кінцевий протокол привілею Олександра, де вказано факт скріплення документа королівською печаткою, що підтверджувала справжність документа та набуття ним юридичної сили (короборація), вказано місце і дату укладання підтверджувального привілею: “Діялося у Вільні в четвертий день напередодні дня святого Йоанна Хрестителя, року Божого 1501” (датація), та поіменно вписані присутні при тому свідки (субскрипція)¹⁸. Повний переклад привілею з латинської мови українською був здійснений професором Києво-Могилянської академії Наталією Яковенко, за що автор публікації висловлює їй глибоку подяку.

15 червня 1511 р. король Сигізмунд I надав князеві Федору Михайловичу Чорторийському привілей на місто Литовеж, вилучивши його зі складу Володимирського староства, за “верную и справедливую и накладную завжды, николи не мешканую службу князя Федора Михайловича Чорторизского, иж он з особливых завжды цнот своих не был вмешкан служб наших и земских противку неприятелей наших... не лютуючи горла своего”¹⁹. Згідно із цим привілеєм містечко отримало право проведення двох ярмарків на рік та одного торгу на тиждень: “дали ему у Володимерском повете место наше на имя Литовиж з войтовством и монастыр свтого

¹⁷ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 8 зв. – 9 зв.; опубл.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547). Užrašymu knyga 22 / Parengė Andrii Blanutsa, Dmytro Vashchuk, Darius Antanavičius.– Vilnius, 2010. – P. 17–18.

¹⁸ Там само. – Арк. 8 зв.–10; опубл.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547). – P. 17–18.

¹⁹ Там само. – Арк. 7 зв.; опубл.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547). – P. 16; Атаманенко В. Описово-статистичні джерела до історії Володимира та староства / Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2004. – С. 4.

Николы ис селы, и людми монастырскими, и селища Зчарки со всеми людьми, з землями пашными... и с корчмами в том месте, и со всеми полатки и податки, и доходы, и пожитки... а дали есмо ему тоє место Литовиж з войтовством литовижским и со всеми доходы войтовскими, што к тому войтовству здавна прислухало. И монастыр светого Николы, и села, и люди монастырскии, и селища Зчарки со всим... Также даем и дозволяем ему в том месте в Литовижи два ярмарки мети в каждый год: первый ярмарок на ден Перенесеня мощем светого Николы (22 травня), а другой ярмарок ув осен на ден Николы ж (19 грудня). А торг в каждый тыйден во вторник”²⁰. Щодо історії литовезького вйтівства, то ще з другої половини XVI ст. це вйтівство та доходи від нього належали вйтам володимирським. Підтвердженням цього є документ із книги під № 4 Литовської Метрики – лист короля Казимира IV до маршалка Волинської землі луцького старости Петра Яновича і намісника володимирського Івашка Юрші про довічне звільнення володимирського і литовезького вйта Федора Івановича від участі у військових діях разом зі старостою, маршалком і волинськими зем’янами, але він мав брати участь в походах під командуванням короля²¹. Про належність литовезького вйтівства вйтам володимирським і в наступних століттях свідчить визнання возного від 22 лютого 1602 р., в якому він звітується перед володимирським гродським урядом про доставлення до Литовежа позовів Головного трибуналу по князя Юрія Чорторийського, Григорія Колмівського і підкоморія Адама Прусиновського по скарзі володимирського вйта Юрія Овлочимського про незаконне присвоєння литовезького вйтівства та належних до нього сіл Жчар і Жчарок²². Литовеж на той час вже був переданий Чорторийським в посесію Г. Колмівському, якому автоматично дісталосся й вйтівство, а села Жчари і Жчарки були продані А. Прусиновському. Але оскільки князь Юрій Чорторийський за позовом Овлочимського на “рочки судові” у цій справі не з’явився, то “суд ... за нестанем позваного ... тые маєтности до войтовства володимирского належачые, то ест село Здзари и Ждзарки и войтовство литовизское зо всеми их пожитками поводовой стороне в вечное держане и уживане прысудил”²³. А коли 4 лютого 1604 р., керуючись рішенням гродського суду, генеральні возні у присутності двох шляхтичів, гродського судді Дем’яна Павловича і писаря Станіслава Кандиби приїхали до сіл Жчар і Жчарок, щоб увести Овлочимського у володіння ними, то урядник литовезький Незабитовський заявив їм: “пан мой о жадном переводе правом не ведает, кгда ж тые добра в певной суме пнзей от ... пана Адама Прусиновского ... держит ... и поданя до посесии тых добр бороню и боронити буду”. Так само в Литовежі Г. Колмівський заявив: “увязаня не допушу, кгда же-м тую маєтность у его милости кнежати Чорториского

²⁰ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 7 зв. – 8; Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970. – С. 223; опубл.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547). – Р. 16–17.

²¹ Там само – Спр. 4. – Арк. 145–145 зв.

²² ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 160–160 зв.

²³ Там само. – Спр. 36. – Арк. 63–63 зв.; 65–65 зв.

купил вечне ...и ввязаня в войтовство литовизское заборонил и не допустил”²⁴. Як свідчить рішення Володимирського гродського суду від 27 лютого 1593 р. у справі збирача чопового побору Якуба Крушинського з литовезькими міщанами про несплату ними податку від продажу солоної риби та справа перевізників (фурманів) цього товару в 1591–1592 рр., до складу міського уряду в Литовежі на той час входило, крім війта, двоє радців²⁵. Доповнюють відомості про реальний склад литовезького міського уряду дані зі скарги Г. Колмівського на володимирського суддю Дем’яна Павловича від 9 грудня 1597 р. про напад його слуг на литовезьких підданих скаржника – подружню пару, їх побиття і пограбування. Безпосереднім скаржником був литовезький війт на ім’я Войтех Завиша. Постраждала при тому нападі Гелена попросила, щоб їхня скарга була записана “на уряде мѣским литовиским”, а “войт, маючи при себе лавники и увес уряд зуполный и возного войтеха Высоцкого, тот квалт и лупѣство до книг записали и до уряду вышшого короля его милости до Володимера одослали”²⁶. Тобто литовезький міський уряд вів свою документацію, що мала нотаріальне призначення, а розгляд справи і судовий вирок мали статися на підставі випису із литовезьких книг у Володимирському гродському суді²⁷. Ще одним важливим доповненням відомостей про склад міських урядників Литовежа є скарга Г. Колмівського на Андрія Черневського від 21 грудня 1598 р. про збройний наїзд його слуг на Литовеж, стрілянину в місті, напад на підданих та їх побиття й пограбування на передмісті Застав’ї. Серед постраждалих згадано литовезького намісника війта – лантвійта на ім’я Федір. Цікавим для дослідників ономастики може бути доданий до скарги поіменний перелік тридцятьох міщан (крім названого вище лантвійта), що постраждали: Маса вдова, Федько Голодів наймит, Федько бояринів наймит, Сенько Козулич, Веремко Скибинець, Антон Замерло, Стецько Павлович, Карпо Авдіїв син, Сенько Миркулич, Сенько Омелянович, Кузьма Сасинович, Наум Івашкович, Тимош Юрків син, Омелько Петрович, Сенько Ковалишин син, Федько Шишчин наймит, Карпо Дулич, Федько Ювчишин син, Ярош Процкович, Хома Левків наймит, Куц Спрутис, Савка Федьків син, Куц Степуків наймит, Мисько Костюкович, Мисько, Тарас Лучич, Данило Степанович, Процик Кунев, Наум Ювтухович, Юско Борисень²⁸. У скарзі Вікторина Тиборовського на Г. Колмівського від 23 квітня 1599 року згадується “в местечку Литовижу дворище прозываемоє войтовское”²⁹.

Значна кількість документів до історії Литовежа, що відклалася у володимирських судових книгах, пов’язана з його розташуванням на одному з найважливіших торговельних шляхів, що йшов з Руського і

²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 287–287 зв.

²⁵ Там само. – Спр. 26. – Арк. 103 зв.

²⁶ Там само. – Спр. 30. – Арк. 815 зв. – 816.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. – Спр. 31. – Арк. 630–631.

²⁹ Там само. – Арк. 125 зв.

Белзького воєводства на місто Белз, яке отримало привілей на право складу солі, виданий Владиславом Опільським 6 жовтня 1377 р.³⁰. Право складу – один із заходів регламентації торгівлі – вимагало, щоб купці зупинялися у складських містах, тобто таких, що отримали королівський привілей на це право, та продавали там оптом свій товар спеціально призначеним для міст королівським урядникам-справцям і перебували там вісім днів, після чого могли рушати із залишками товару далі³¹. З Белза шлях ішов на Сокаль, Жчарки, Жчари, Литовеж, Калусів, Зимне до Володимира. В цьому місті універсалом короля Стефана Баторія від 4 серпня 1579 р. було запроваджено соляний склад³². Далі цей шлях мав своє продовження в напрямку Полісся³³, до Ковеля, Ратна та білоруських земель на Берестя, Кобрин³⁴. Документ із книги Володимирського гродського суду від 10 серпня 1618 р. – скарга Григорія Росковського на Адама Киселя про напад на скаржника озброєних шаблями слуг біля двору в місті Володимирі, коли скаржник “по нешпорной године” 24 липня їхав з Любліна, – чітко вказує на початок ще одного шляху в напрямку Литовежа і послідовно називає розташовані на ньому населені пункти: “скоро толко з воза зсил и пешою дорогою гостинцем, который идет з Володимера на греблю, на реце Лугу усыпаную, до Грубешова, Литовижа, Сокаля... мимо двор... пана Григоря Киселя... над рекою Лугом стоячий”³⁵. Через Литовеж йшов важливий гостинець на с. Хотечів (сучасне село Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.) і далі вже Володимирським гостинцем на містечко Городло (територія сучасної Польщі) та до портового села, розташованого на правому березі Бугу – Коритниці (сучасне село Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.). Інший шлях через Литовеж, Іваничі, Порицьк, Свинухи (нині с. Привітне Локачинського р-ну Волинської обл.), Локачі, Войницю йшов на Луцьк і далі вздовж річки Стиру на Пінськ³⁶. Шлях на відтинку Сокаль – Володимир згідно з джерелами XVI–XVII століть називався в ті

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI. – С. 74; Косів М. Місто Белз. – Львів, 2005. – С. 37.

³¹ Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Vol. 2. – P. 48; Дячок О. Правове регулювання митних відносин в добу кн. Василя-Костянтина Острозького / Наукові записки. Серія “Історичні науки”. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 325.

³² ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 437 зв. – 441, 454 зв. – 455; опубл.: Торговля на Україні XIV–середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К., 1990. – С. 175–177.

³³ Там само. – Спр. 44. – Арк. 424; опубл.: Торговля на Україні XIV–середина XVII століття. – С. 252.

³⁴ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 1274–1275; опубл.: Русско-еврейский архив: Документы и регесты для истории евреев в России. Документы и регесты к истории литовских евреев. – СПб., 1882. – Т. I. – С. 89–91; Торговля на Україні XIV – середина XVII століття. – С. 52, 291.

³⁵ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 50. – Арк. 478–478 зв.

³⁶ Боряк Г. В. Торговельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. / Минувле і сучасне Волині (Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної істор.-краєзн. конференції. 26–28 вересня 1985 р.) – Луцьк, 1985. – С. 170–171.

часи “Прасольським”³⁷, тобто шляхом, яким з дрогобицьких промислів торговці-прасоли транспортували возами надзвичайно важливий в економічному житті й побуті міст, містечок і сіл та цілих регіонів товар – сіль³⁸, що використовувалася населенням не тільки як харчова приправа, а й як консервант для тривалого зберігання і транспортування м’ясних продуктів і риби. Таку ж назву мав інший шлях доставки солі на Волинь з двох інших центрів видобутку солі – Долини і Коломиї. Він йшов на Підгайці, Заложці (нині Залізці Зборівського р-ну Тернопільської обл.), Почаїв і Кременець та далі на Дубно і Луцьк³⁹. Шлях із дрогобицьких промислів на місто Володимир був визначений причинним листом короля Сигізмунда I до володимирського старости князя Федора Сангушка від 18 жовтня 1536 р. з розпорядженням простежити за порядком зборів соляного мита на Волині і перевезенням солі з Дрогобича, Долини і Коломиї усталеними дорогами зі сплатою мит на Володимирській, Луцькій і Кременецькій митницях, а саме: “Ино мы хотим так мети и росказуем, жебы вси купцы, которыи з солю з Дрогобыча пойдут, нигде инде не мытилися, толко у Володимери... и нехай бы тыи вси купцы, идучи з Дрогобыча з солю, на Володимер ходили...”⁴⁰. Дозволений лист короля Казимира IV до володимирського намісника Івана Юрші про передачу в оренду володимирських, перемиських і литовезьких митних зборів берестейським міщанам Єсю і Авраму та грубешівському міщанину Єську на чотири роки за 560 кіп грошей свідчить про існування в Литовежі в кінці XV ст. прикорморка центральної королівської Володимирської митниці⁴¹. В ході проведення ревізії Луцького замку в 1545 р. війти, бурмистри і радці Володимира й Луцька на підтвердження своїх скарг на князів, панів і зем’ян з приводу самовільного влаштування ними нових додаткових митниць у містах, містечках і селах поклали перед ревізором судовий лист короля Казимира IV від 13 серпня 1469 р. з переліком населених пунктів, де було офіційно дозволено брати мито ще з часів великого князя Вітовта, а де заборонялося. У цьому пере-

³⁷ Кравченко Н. Торгівля сіллю на Волині в другій половині XVI ст. // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2012. – С. 230.

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI. – С. 213–217; Ісаєвич Я. Солеваріння в Дрогобичі та його околицях у XVI–XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – С. 108.

³⁹ ЦДАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 137, 137 зв.; опубл.: Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. – С. 128; Кравченко Н. Торгівля сіллю на Волині в другій половині XVI ст. // Студії і матеріали з історії Волині. – С. 230.

⁴⁰ Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie /Wyd. przez В. Gończaka. – Lwów, 1890. – Т. 4. – S. 54, 55: опубл.: Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. – С. 62; Берковський В. Деякі аспекти розвитку міжнародної торгівлі міста Володимира в кінці XIV – першій половині XVI ст. / Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. пр. – С. 10.

⁴¹ РДАДА. Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 38 зв. – 39; опубл.: Русско-еврейский архив: Документы и регесты для истории евреев в России. Документы и регесты к истории литовских евреев. – С. 48, 49; Торгівля на Україні XIV–середина XVII століття. – С. 36.

ліку Литовеж не згадується⁴². А на додаток до королівського судового листа міщани представили складений ними ж перелік населених пунктів, де вже за “щасливого панування” короля Олександра незаконно з’явилося багато нових митниць, яких “ніколи там перед тим не мевали”, що завдало великої шкоди торгівлі міст і призвело до розорення багатьох міщан. До цього переліку потрапив і Литовеж: “в Лѣтовѣжи князей Чорторыйских по грошу берут”⁴³. Тоді ж ревізор, згідно з наданими йому королем повноваженнями, зобов’язав купців, чужоземців і всіх підданих “при том листе судовом Казимера короля его милости заховани быти”, і нагадав, що ті з князів і панів, хто не подав ревізору відповідні привілеї, не мають права збирати мито у своїх маєтках. Згідно з цим рішенням князем Чорторыйським було заборонено брати мито в Литовежі: “а в Литовѣжи князем Чорторыйским ничого не брати”⁴⁴. Про інтенсивність транспортування товарів шляхом, що прямував через Литовеж, свідчить той факт, що 1568 р. королівська влада намагалася влаштувати прикоморки – митниці у проміжних пунктах на найбільш жвавих торгових шляхах у містечках Литовежі, Поричьку (нині с. Павлівка Іваничівського р-ну Волинської обл.), Локачах і Турійську, які мали підпорядковуватися центральній митній коморі повіту – Володимирській, але власник Литовежа князь Олександр Чорторыйський вигнав уповноважених, погрожуючи покарати їх палицею, і заявив: “я в имени своем в Литовижу и нигде в именах своих... прикоморки ставити не допущу”⁴⁵. Вищезгаданим шляхом зі Львова на ярмарки до Володимира їздили львівські купці-аптекарі та суконники зі своїми товарами. Підтвердженням цього є свідчення возного від 13 березня 1582 р. з викладом суперечки львівських міщан та купців про незаконне стягнення з них возового мита під час ярмарку⁴⁶.

Річка Буг як водний шлях також відіграла помітну роль у житті населення містечка та інших сіл Побужжя. Її берег біля Литовежа нерідко використовувався як місце, куди згідно з контрактами власник містечка доставляв спеціально виготовлені сплавні судна – ком’яги, призначені для транспортування товарів річками Бугом і Віслою саме в період найбільшого весняного повноводдя. Згідно з даними документу від 17 березня 1583 р. – свідчення возного Дем’яна Мокренського про ревізію фільварків Городельського староства і спустошених городельської та стрілецької пущ, вирубаних з наказу справці Якуба Лешневського для виготовлення ком’яг, – з тих пущ на потребу княгині Чорторыйської у тому році було виділено дерева на три ком’яги⁴⁷. Інший замовник мав завантажити ті

⁴² РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 55–56 зв.; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 158–160.

⁴³ Там само. – Арк. 60; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 165.

⁴⁴ Там само. – Арк. 58, 61 зв.; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 163, 167.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 63 зв. – 65.

⁴⁶ Там само. – Спр. 15. – Арк. 103 зв. – 104 зв.; опубл.: Торговля на Україні XIV – середина XVII століття. – С. 190.

⁴⁷ Там само. – Спр. 16. – Арк. 51; опубл.: Торговля на Україні XIV – середина XVII століття. – С. 192.

ком'яги товарами масового волинського експорту, переважно такими як поташ і збіжжя, та сплавлати їх цими річками на продаж до порту на Балтійському узбережжі – Гданська⁴⁸. Згідно із записами Реєстраційної книги берестейської митниці 5 травня 1583 р.: “кнегиня Михайлова Чорторийская ...мела до Кгданска через фактора своего ...комяг 3, збожем наладованых з властных фолварков именей своих з Литовижа и Сельца”⁴⁹. Але іноді самим же власником Литовежа створювалися значні перепони для руху річкою Бугом. Свідченням цього явища може бути зізнання возного від 13 липня 1604 р. про доставку в Литовеж і вручення аж дев'яти судових позовів Г. Колмівському від різних осіб: “о нескidane млина и о нероскопане гребли и тамы на рице портовой Бугу в маестности его Литовижу, о непрочищене реки”⁵⁰. Але документ від 11 травня 1605 р. підтверджує безпідставність тих звинувачень. То є свідчення двох генеральних возних, які 3 жовтня 1604 р. за направленням Володимирського земського суду перебували в Литовежі: “тамже, водлуг росказаня и приданя судового, почавши от границ ждчарское з одное, а старгородское з другое стороны, где река Буг спадает на кгрунт литовизский, аж до границы молниковское з одное, а пясоцкое з другое сторон, где река Буг з кгрунту Литовизского выпала, ездили есмо в чолнах тою рекою Бугом, огледаючи того если быс якая гребля албо тама, ез, которые бы до волного пройштя статков водных с причины его шкодовали, на ней был. И нигде есмо жадное гребли, тамы, слюзы и жадного млына, также и жадное завады до волного пройштя статков водных с причины пна Колмовского на той рече Бугу во всем кгрунте Литовизском не видели. И река Бог на кгрунте Литовизском своим нуртом волно идет. Яко и при нас же возных на тот же час вода невелика была, килка шкут на гору ку Сокалю мимо Литовиж тягнено, и добре через кгрунт Литовизский прошли”⁵¹. Ймовірно, власник Литовежа Г. Колмівський також неодноразово брав участь у сплавах товару Бугом до Гданська, хоча не завжди дотримувався умов контракту і порушував свої зобов'язання щодо оплати наданих йому послуг при підготовці сплаву. Наприклад, у скарзі служебника Миколая Остророга Якуба Косюровського від 24 березня 1606 р. йдеться про порушення письмового договору із Колмівським, у якому він зобов'язався сплатити грошову суму за надання шкути і забезпечення відповідного вантажу збіжжя для сплаву, але як йдеться в документі, “занежавши того торгу и купли своее, ему пану Косюровскому грошей за шкуту, за што сторговал и купил, не прислал и тое шкуты не одобрал ...для того, иж се на тое постановене с паном Колмовским учиненое обезпечивши збоже, которое был все сполна на тую шкуту

⁴⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VI. – С. 183; Крикун М. Г., Кравченко В. М. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. / Проблеми слов'язознавства. – Львів, 1987. – Вип. 36. – С. 76; Кравченко Н. Виробництво поташної продукції у Волинському воєводстві у другій половині XVI століття // Київська старовина. – К., 2011. – № 6. – С. 144.

⁴⁹ Торгівля на Україні XIV – середина XVII століття. – С. 197.

⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 469 зв. – 470.

⁵¹ Там само. – Спр. 37. – Арк. 289 зв.

наготовал и з ним до Кгданска плынути мел, тут дома людем до часу роздал и тоєй шкутою яко порожнею до Кгданска плынути не может”⁵². Найближчим до Литовежа місцем, де будувалися ком’яги і звідки також здійснювався сплав товарів, був берег Буга біля села Жчар. Такі дані містить свідчення возного від 23 вересня 1607 р. у справі по заяві власника згаданого села А. Прусиновського на Мартина Жулинського, якого возний побачив на березі “спыхаючого комягу з берега, а другу вже збудовану на березе над Бугом стоячую, до зопхнення юж зготованую”. Після чого слуга запитав Жулинського, чому він взявся споряджати не належні йому судна, а той відповів: “Не ведаю, если то комяги его милости пана подкоморого сут, толко-м я купил их у паней Якубовое Янковское и она ми их за власные свои продала”. А коли слуга запитав, де Жулинський має свою осілість, щоб через суд його пан зміг вимагати відшкодування збитків, той заявив: “Оселости жадное не маю, але то моя оселост – жито, которое до Кгданска пуцаю. Нехай же мя его милост ве Кгданску гледит, а я се там готов усправедливить”⁵³.

Варто підкреслити, що місто Литовеж, подібно до інших міст і містечок Волинського воєводства, мало свою власну міру для сипучих товарів – різного збіжжя, але зона її застосування поширювалася переважно на найближчі села Литовезької волості, такі як Сердятичі й Заболотці⁵⁴. Значно ширшу зону свого охоплення, в тому числі на Литовеж і близькі села, такі як Жчари (сучасне село Заставне Іваничівського р-ну Волинської обл.), мала сокальська міра, застосування якої поширювалося в межах Володимирського воєводства на містечко Порицьк та віддалені села, як-от: Конюхи (сучасне село Локачинського р-ну Волинської обл.), Біле Поле (сучасне село Білопіль Локачинського р-ну Волинської обл.), Жашковичі сучасне село Іваничівського р-ну Волинської обл.), фактично захоплюючи частину зони дії локацької міри.

У 70-х роках XVI ст. торговельно-ремісниче населення Литовежа, що належав до категорії середніх міст, складало 38 осіб, тобто 15,2% від загальної кількості його мешканців⁵⁵. Документ від 30 серпня 1593 р. підтверджує існування в Литовежі представників ковальського фаху, це – скарга служебника луцького єпископа Федора Красовського і Семена Савчича на коваля Грицька Федоровича про вбивство у Володимирі брата Семенового Сави “ковальчика” з Литовежа, який служив звинуваченому⁵⁶, а також свідчення возного Мойсея Дьогтя по скарзі литовезького державці Криштофа Канського від 21 квітня 1587 р. про огляд шкод, завданих під час погромів на Ринку в Литовежі, “в неделю в ден ярмарковий” 19 квітня, Миколаєм

⁵² ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 159.

⁵³ Там само. – Спр. 39. – Арк. 249–249 зв.

⁵⁴ Там само. – Спр. 47. – Арк. 794.

⁵⁵ Сас П. М. Деякі питання розвитку ремесла у містах України в кінці XV ст. – 60-х роках XVI ст. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. пр. – К., 1986. – С. 19; Сас П. М. Феодальні міста України в кінці XV– 60-х роках XVI в. – К., 1989. – С. 18, 22.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 642–642 зв.; 703 зв. – 704.

Трацевським кільком міщанам, в тому числі Іванові Платнеру (зброяреві) в його домі – кривдник “єго дей самого Ивана по сиденю бил и за лоб рвал”⁵⁷.

Порівняно незначна кількість документів саме до історії торгівлі в Литовежі свідчить про його торговельні контакти переважно із селами найближчої округи. Прикладом цього є вищезгаданий документ, де йдеться про товари, які продавалися на Ринку в Литовежі 19 квітня “в неделю в ден ярмарковий”. Це – також реляція возного від 21 квітня 1587 р. про його перебування у цьому містечку по скарзі власника на той час Литовежа Криштофа Канського на пана Миколая Трацевського, який, приїхавши в містечко разом зі своїми озброєними “слугами-пахолками” із сусіднього села Сердятич та “прийшовши межи крамы”, з невідомих причин побив і розігнав присутніх на ярмарку, порубав торгові палатки-таші, “в дому гостинном замковом”, де мешкав міщанин Конон Стецькович, посік вікна, двері, столи, попсував пивні бочки і горілчані барила, а в міщанина Кліма Волошановича порубав виставлені на продаж “пилстяні” шапки та розсіпав шість фунтів перцю і три фунти шафрану⁵⁸. Також мешканці Литовежа їздили на торг до містечка Крилова у Белзькому воєводстві. Свідченням цього є скарга Г. Колмівського на Криштофа Пшонку від 7 лютого 1607 р. про напад 16 січня у селі Молникові на його литовезького урядника Каспора Вроновського і орендаря Юска, яких посилав для купівлі шкути до Крилова, а також на священника литовезької П’ятницької церкви, що повертався звідти з торгу⁵⁹. Однак більший інтерес продавці й покупці з навколишніх міст, містечок і сіл мали до ярмарку в Сокалі, що починався в день св. Петра (12 липня)⁶⁰. Тож якщо вони були мешканцями населених пунктів західної і північної частин Володимирського повіту, то дістатися туди вони могли, рухаючись шляхом, що пролягав через Литовеж. Підтвердженням цього може бути скарга Михайла Оранського на Григорія Киселя від 21 червня 1584 р. про напад на урядника з села Янова і пограбування в нього 500 золотих, які скаржник дав йому для купівлі потрібних речей на ярмарку в Сокалі⁶¹. Цю особливість може підтвердити й скарга Тимофія Оранського на Загоровську з приводу нападу на нього її підданих і пограбування особистих речей і грошей (20 червоних золотих) у селі Суходолах, коли він їхав на ярмарок до Сокаля 7 липня 1591 р.⁶² Ще один документ дає підстави стверджувати, що бажаному потрапити на ярмарок до Белза доводилося їхати дорогою через Литовеж, – скарга орендаря володимирських млинів Івана Андрієвича на слуг і підданих єпископа Мелетія Хребтовича від 9 жовтня 1589 р. про побої та пограбування 300 золотих червоних і речей, коли їхав підводою до села Русова, щоб далі їхати у напрямку міста Белза на ярмарок⁶³.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 171 зв.

⁵⁸ Там само. – Арк. 170 зв. – 171 зв.

⁵⁹ Там само. – Спр. 39. – Арк. 212 зв. – 213.

⁶⁰ Там само. – Спр. 82. – Арк. 328.

⁶¹ Там само. – Спр. 17. – Арк. 320 зв.

⁶² Там само. – Спр. 24. – Арк. 723–723 зв.

⁶³ Там само. – Спр. 22. – Арк. 553 зв.

Окрім вищезгаданого передмістя Застав'я у ще одному документі згадується передмістя Литовежа – Завалля, а саме в заяві Г. Колмівського про масштабну пожежу, що сталася там 2 липня 1603 р., під час якої вогнем було знищено 16 будинків разом із господарчими спорудами: “на передместію литовизжском Завалю домов шестнадцат знат же зо всѣм на все, з халупами, з гумнами и фолварками до кгрунту выгорелых и внивеч през огон оберненных и спустошоных, толко по печищах значных”⁶⁴. Ще більшого масштабу пожежа сталась у Литовежі в минулому 1602 р. Про це йдеться в заяві Г. Колмівського від 28 березня: “Литовиж местечко о второй годыне вноч выгорело и вынисчено есть, а меновите: дом арендара литовизского Юска жида зо всим на все, с пивом и медом, и горелкою, там теж и дом гостинный, корчма в том местечку будучая и иных домов всих в личбе тридцать и два до кгрунту выгорело и спустошено”⁶⁵.

Не можна обійти увагою факт існування в Литовежі “шпиталю” – лікарні-притулку для людей похилого віку, вбогих і калік, закладу, наявність якого була властивою значним містам. Наприклад, як йдеться в ревізії Володимирського замку 1545 р., одним із доходів міста Володимира був податок “деревеное мито”, який брали з тих, хто привозив на продаж до міста деревину і дрова, “который ...хожывал вес сполна на шпитал, на вбозство, с того кормят, с того обувають вбогих”⁶⁶. Шпиталь у Литовежі згадується в листі-записі чотирьох представників єврейської громади міста Володимира від 8 жовтня 1615 р. (запис до книг 18 жовтня) із зобов’язанням повернути шпиталю отримані від плебана Каспора Бранвицького 400 золотих польських, з гарантією сплати щорічно по 40 золотих “видеркафу або чиншу” в дві подачі: 20 золотих на день св. Мартина і 20 на св. Яна⁶⁷. Про непрямі випадкові “надходження” литовезького шпиталю говорить свідчення возного Максима Барського від 4 травня 1616 р. про його перебування на території належної гродському писарю Ярошу Павловичу Заболотцівської маєтності, де “при дорозе, идучой з Заболотцем до Литовижа по правой руке, праве при граници и копцах межи Заболотцами и Литовижем усыпанных” було виявлено невідомого забитого на смерть чоловіка, який їхав, ймовірно, на ярмарок до Литовежа двома возами, завантаженими пшоном і вівсом. “Которого забитого ...пан писар водлуг звичаю хрестиянского тамже на том местцу у стены поховал”. Одяг, що був на покійнику, “жупан и убрание блекитное пан писар попови сердятицкому и заболоцкому за отправу погребу того тела оддал. И особно кожух старый похожоный и сермягу белую, соль и хлеб, што при том трупе нашлось, до шпиталю литовижского одослал”. Вози з вантажем пшона і вівса було відіслано до гродського уряду у Володимир для засвідчення, а потім згідно з рішенням бурграбія, коні й вози з усім, що на них

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 268 зв.

⁶⁵ Там само. – Спр. 34. – Арк. 227.

⁶⁶ РДАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Спр. 561. – Арк. 73 зв.; опубл.: Литовська Метрика. Книга 561. – С. 179.

⁶⁷ ЦДІАК України. Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 427 зв. – 429.

було, возний і його слуга відіслали писареві до Заболотців⁶⁸. Пізніші дані свідчать про наявність у містечку Литовежі в 40-х рр. XVII століття представника тогочасної медичної служби – “церуліка”⁶⁹, хоча не виключено, що такого роду медичні працівники й раніше мали свою практику в цьому містечку, але їхня присутність у джерелах з різних причин не була зафіксована. Варто зазначити, що “церулік” – медик нижчого рівня, який виконував нагальні медично-лікувальні процедури і одночасно міг бути місцевим перукарем. Медик вищої категорії називався в ті часи “балвером”, “барвером” або “барбером” і з огляду на ім’я, як правило, мав іноземне походження. У Володимирі в другій половині XVI ст. міські медики мали імена Якуб “немец”, Петр, Янус, Ганус, Ференц, Томаш, Никель, Антоній⁷⁰. Правда, серед них у судовій книзі 1577 р. згадується Хмѣл барбер⁷¹, однак його походження не встановлено. Як правило постраждалі або хворі лікувалися саме в помешканні лікаря-балвера. Наприклад у 1580 р. потребує лікування, як тоді казали, перебував “на гоєнню балберовым”, або “на балверстве в том дому лежал” в оселі лікаря, а будинок шановної авторитетної особи, в даному випадку лікаря Якуба, знаходився не десь, а саме в самому центрі міста – на Ринку⁷². Можна припустити, що першочергову медичну допомогу міг надавати литовезький цирульник, а вже складніші медичні послуги хворий або постраждалий від поранень отримував у найближчому місті, де були лікарі рівня “балвера”. Але зрідка в джерелах той самий володимирський “балвер” Петро Гарберск називається “цыруликом”⁷³.

Документ від 16 серпня 1604 р. висвітлює життя й заняття в Литовежі окремих представників місцевої єврейської громади та існування в містечку синагоги (божниці). То є скарга орендаря з Володимира Гирша (Ірша) Юсковича від імені брата Іцка Савковича з Павлочі на священика із Сокаля Ісайю та возного Василя Тупичевського із села Молникова (сучасне село Мовники Іванічівського р-ну Волинської обл.) про напад на помешкання скаржника під час весілля та на синагогу, де, з його слів, “до божниці нашеє школы двери выбивши, тамже гостей моих, на набоженстве будучих, роштрашили и порозганяли”, а брата Іцка ввіймали “и до замку Литовизского, хотячи до турмы всадити якобы якого лотра, водили”. Потім його було арештовано та з часом звільнено із замкової в’язниці, після чого він від’їхав до Любліна у трибунальських справах князя Романа Ружинського⁷⁴. Згідно зі свідченням возного від 6 вересня 1606 р., який перебував у Литовежі по скарзі того ж орендаря Гирша Юсковича на Г. Колмів-

⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 47. – Арк. 793 зв. – 794.

⁶⁹ Там само. – Спр. 78. – Арк. 1316 зв.; Спр. 79. – Арк. 364.

⁷⁰ Там само. – Спр. 1. – Арк. 111–111 зв.; Спр. 9. – Арк. 189.; Спр. 11. – Арк. 160 зв.; Спр. 12. – Арк. 259 зв.; Спр. 13. – Арк. 131 зв.; Спр. 14. – Арк. 114.

⁷¹ Там само. – Спр. 10. – Арк. 72.

⁷² Там само. – Спр. 13. Арк. 2 зв., 4, 131 зв.

⁷³ Там само. – Спр. 33. – Арк. 173 зв.

⁷⁴ Там само. – Арк. 517 зв. – 519; 562–562 зв.

ського, скаржник був безпідставно затриманий в містечку і ув'язнений в замку, де його опитував возний: “тамже в Литовижу в замку Литовиском и видилом того Гирша ... в пекарни в ланцуху и в кайданах седячого”. При тому в'язень поскаржився возному про пограбування його маєтності Колмівським та його підданими Іваном Шичичем та Андрієм Дулібенцем: “и дом мой в местечку Литовижу моим коштом збудований, з быдлом ... также гумен три з збожем розным, шпихлир, бровар, винницу, солодовню”⁷⁵.

Першим документом підбірки є “Реєстр брання побору господарського з містечка Литовежа та інших маєтностей князя Михайла Чорторийського 1576 року”, складений литовезьким урядником Андрієм Кукольським. Документ належить до категорії офіційних урядових документів обліку сум державного податку від нерухомої маєтності, містить перелік його платників. Підставою для “браня побору” став поборовий універсал короля Стефана Баторія, оголошений 30 травня 1576 р. по завершенні роботи коронаційного сейму, що відбувався в Кракові від 1 по 29 травня. Тим універсалом Стефан Баторій оголосив свій наказ про термінове проведення в країні збору податку для формування суми коштів, необхідних для оплати воєнних потреб Речі Посполитої, пов'язаних з назріванням збройного конфлікту з Гданськом та масштабними воєнними діями з військами Московії над річкою Двіною та під Полоцьком. Кошти мали бути доставлені до Скарбу Коронного у Варшаві та прийняті призначеними з кола сенаторів особами. Загальні суми збору податку на місцях мали бути зібрані на день св. Малгожати (13.07. 1576 р.) призначеними універсалом “поборцями”, на Волині такими були: суддя луцький Бокій, князь Козека та кременецький підкоморій. Отримані ними кошти з воєводства, повіту і приватних маєтностей мали бути доставлені у Варшаву на день св. Якуба (27.07. 1576 р.)⁷⁶.

Рукопис джерела зберігається у складі конволюту, що складається з оригіналів реєстрів сплати податку власниками маєтків з Волині, Київщини і частково Поділля. Конволют є одиницею зберігання у складі архівного фонду Центрального державного історичного архіву України у м. Києві під № 44 (Вінницький гродський суд)⁷⁷. Реєстр включає поіменний перелік мешканців Литовежа і дев'яти сіл волості, переважно чоловіків, без урахування всіх інших членів їхніх сімей. У реєстрі зареєстровано шість категорій платників податку: I – ті, хто мали свої “доми” та земельні наділи різної площі: “полтреті четверті”, тобто дві з половиною чверті (півлану і одна восьма), півлану, півтори чверті лану, чверть; II – ті, які платили податок лише від земельної ділянки площею півлану, півтори чверті лану, три чверті лану, чверть; III – городники (у текстах реєстру – “огородники”),

⁷⁵ ЦДІАК України. Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 418 зв. – 419.

⁷⁶ Volumina Constitutionum. – Warszawa, 2005. – Vol. I (1550–1585). – S. 375–377.

⁷⁷ ЦДІАК України. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 711–714 зв.; Люта Т. До київського документального репозитарію: реєстр вибирання київського подимного 1571 року // Український археографічний щорічник. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 327.

які належали до категорії малоземельних власників; IV – “халупники”, тобто ті, які не мали землі; V – “коморники”, також безземельні; VI – “гультяї” – так само безземельні. Лан або волока (близько 20–23 га) дорівнювала 30-ти моргам землі (морг – близько 0,7 га), тобто півлану складало 15 моргів (10,5 га), а чверть лану складало 7,5 моргів (5,25 га)⁷⁸.

Реєстр платників податку з містечка Литовежа містить імена 140-ка осіб. Серед них першим і другим у переліку стоять імена двох міських урядників: Івана лантвійта та Івана рядського; дев'ятим у списку є ім'я місцевого ремісника – Климко Швець. Включно з ними 14 осіб належать до I категорії населення містечка. Один із них від найбільшого за площею наділу в “полтреті чверті” (дві чверті з половиною, тобто півлану і одна восьма) сплатив за нього 10 грошів та 4 гроші “з дому”; 10 інших міщан сплатили від земельного наділу площею в півлану (“с полуланку”) по 10 грошів литовських і від будинку – 4 гроші, троє осіб сплатили від чверті лану (“с четверті”) – по 5 грошів і по 4 гроші від будинку. Ймовірно укладач реєстру помилково не вказав суму сплати в 5 грошів від чверті лану чотирнадцятим згідно з реєстром міщанином на ім'я Кунаш, при сплаті ним 4-х грошів за будинок. При підрахунку суми податку від Литовежа ці помилково пропущені 5 грошів було враховано. Далі в реєстрі перераховано представників другої категорії населення Литовежа в кількості 85-ти осіб, які платили лише від земельної ділянки: від півлану – по 10 грошів сплатило 36 осіб (серед них ремісник Стецько Кравець та дружина іншого ремісника, що займався ткацтвом, – Ткачиха), від трьох чвертей лану (15 грошів) – один чоловік, від півтори чверті (7,5 грошів) – один чоловік, від чверті лану по 5 грошів сплатило 47 осіб (серед них ремісник Сідельник). Наступна категорія населення Литовежа – “що халупки в місті свої мають” складала 14 осіб. Вони всі сплатили по 2 гроші від “халупок”. Остання категорія – “коморники”, які також не мали землі, – налічувала 27 осіб. Серед них по 12 грошів сплатило 5 “гультяїв”: Павел голтяй, Заець голтяй, Касиця голтяйка, Логвин голтяй та чоловік на ім'я Курилець. Інші 22 особи сплатили по 4 гроші податку. Серед них згадується коморник, який жив поряд з литовезьким ремісником-теслею, а тому у реєстрі його названо “Теслиним коморником”. Як видно, переважна частина населення містечка Литовежа займалася сільським господарством. Загальна сума податку, зібраного в Литовежі, – 972,5 золотих польських.

До реєстру Литовежа додано реєстри сплати податку від дев'яти сіл Литовезької волості під назвами: Осмиловичі, Лешня, Грибовиця, Жчари, Малі Жчарки, Заболотці, Ракулин, Біличі, Сердятичі. У селі Осмиловичах від півлану по 10 грошів литовських сплатило 12 осіб, 3 “огородники” (або городники) цього села сплатили по 4 гроші. Городниками називалися малоземельні селяни. Сума сплаченого податку від села Осмиловичів – 132 золотих польських. У селі Лешні від півлану по 10 грошів сплатило 24 особи, 7 “огородників” сплатили по 4 гроші, 11 “коморників” цього села сплатили

⁷⁸ Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С. 70–71.

також по 4 гроші, а ще 3 – по 12 грошів. Сума податку від села Лешні – 348 золотих польських. У селі Грибовиці з півлану по 10 грошів сплатило 36 осіб, 12 “огородників” сплатило по 2 гроші, із 22-х “коморників” 14 осіб сплатили по 4 гроші, 7 сплатили по 12 грошів, один – 14 грошів. Сума податку від Грибовиці – 538 золотих польських. У селі Жчарах 10 осіб сплатили від півлану по 10 грошів, тут же вказано, що в селі під час пожежі згоріло 18 будинків; із 7-ми “огородників” 4 сплатили по 2 гроші, а троє – по 4. Сума податку від села Жчар – 120 золотих польських. У селі Малі Жчарки від півлану 9 осіб сплатили по 10 грошів, із трьох “огородників” двоє сплатили по 2 гроші, а один – 4. Сума податку – 98 золотих польських. Окремо із 12-ти коморників сіл Жчар і Малих Жчарок 9 осіб сплатили по 4 гроші, троє – по 12. Сума від коморників цих двох сіл – 72 золотих польських. У селі Заболотцях 6 осіб від півлану сплатили по 10 грошів. Сума податку – 60 золотих польських. У селі Ракулині 6 осіб сплатили по 10 грошів, із 6-ти “огородників” 5 осіб сплатили по по 2 гроші, один – 4 гроші, із 4-х “коморників” троє сплатили по 4 гроші, один – 12. Сума податку – 98 золотих польських. У селі Біличах 8 осіб сплатили по 10 грошів, 5 “огородників” сплатили по 2 гроші, 5 “коморників” – по 4 гроші. Сума податку – 110 золотих польських. У селі Сердятичах із 7-ми осіб шестеро сплатили по 10 грошів, один – 5 грошів, 14 “огородників” сплатили по 2 гроші. Сума податку – 93 золоті польські. Загальна сума податку від містечка Литовежа і дев’яти сіл волості – 2641,5 золотих польських.

Другим документом підбірки, виявленим у книзі Володимирського гродського суду за 1597 рік, є свідчення генерального возного Волинського воеводства Щасного Злобоцького від 17 серпня про його відрядження на місцевість для засвідчення та писемної фіксації процесу і результатів розмежування маєтностей князя Юрія Михайловича Чорторийського Литовежа, Біличів і Сердятичів та маєтностей, що мали дістатися гродському судді Дем’янові Павловичу – Заболоття і Ракулина. В даному випадку йшлося про добровільне відчуження Чорторийським своїх маєтностей за певну суму польських золотих на користь гродського судді. Згідно з тодішнім усталеним порядком введенню отримувача в придбані маєтності мав передувати обов’язковий об’їзд їхніх меж у присутності офіційної особи, в даному випадку возного, а також двох свідків-шляхтичів, якими в той день були “люди добрі” Іван Гуляльницький та Андрій Яновський, присутність яких та відповідна діяльність гарантували юридичну доказовість, законність і публічність результатів проведеної процедури. Крім них, до процесу розмежування були додатково залучені численні свідки – піддані з обох сторін: “при немалом згромаженю людей зацных и тыж старцов”. Ця категорія свідків нерідко залучалася до процесів розмежування, оскільки вони могли добре пам’ятати і беззаперечно підтвердити місце проходження лінії розмежування, що могла існувати з давніших часів. Як ідеться в документі, того ж дня розмежування відбулося в повному обсязі й відповідними засобами: “копцами, знаками и певним ограниченем” та було зафіксовано і оформлено на письмі. Далі з цим оформленим на місці оригінальним документом головні учасники розмежування

17 серпня з'явилися до Володимира і в замку в гродській канцелярії для надання документу юридичної сили попросили вписати його текст до судової книги, що й було оформлено згідно з розпорядженням гродських урядників як “сознання возного” з доданням до нього початкового і завершального протокольних дописів гродського уряду⁷⁹. Доля оригіналу цього документа не відома. Як свідчить наступне визнання возного, того ж дня, 17 серпня, князь Юрій Чорторійський намагався залучити до участі в розмежуванні тих маєтностей Г. Колмівського “яко держачого иминя Литовижа” і для цього послав возного і шляхтичів по нього. У Литовежі возний застав його перед замком на мосту. На пропозицію їхати разом з литовезькими підданими на місце розмежування Колмівський відповів: “Я на кгрунт не поеду, о тых границах видати не хочу, и кгдыж я не ест дидич иминя Литовижа, – тылко заставный и дочасный державца, але княжа его милост Чорторийский яко пан и дидич тых иминий, нехай кгрунты свое граничит”. Але литовезького священика і міщан “немало з Литовижа видомых кгрунтов литовизских” все ж відіслав⁸⁰. Далі того ж дня з ініціативи Чорторійського було оформлено лист-запис на ім'я Дем'яна Павловича, до складу якого було вміщено той самий опис встановлених меж. У завершальній його частині вказано суму штрафних санкцій (10 тисяч золотих польських) в разі пошкодження граничних знаків-копців і вторгнення на землі сусіда. Оригінал документа мав бути власноручно засвідчений підписами сторін і свідків та їхніми оригінальними печатками. Чи зберігся цей оригінал документа до наших часів, також не відомо. Лист-запис у той же день 17 серпня, таким же порядком і з тією ж метою було вписано до тієї ж судової книги із вписанням переліку осіб, які засвідчили раніше на оригіналі лист-запис своїми підписами і печатками⁸¹. Завдяки вписанню в 1623 р. цих двох документів до гродських книг вони збереглися до нашого часу.

Третій документ публікації – скарга пана Г. Колмівського від 25 квітня 1608 р. на князів Чорторійських та їхніх помічників. Йдеться про наїзд 11 квітня на замок у Литовежі і на фільварок у селі Грибовиці та Лешні, побиття підданих, пограбування маєтності. Князі Чорторійські обгрунтували цю акцію тим фактом, що Г. Колмівський не сплатив їм згідно зі своїм письмовим зобов'язанням 26 тисяч золотих⁸². Передісторією наїзду була більш ніж десятилітньої давності передача князем Юрієм Михайловичем Чорторійським містечка Литовежа і його замку в заставу Г. Колмівському за 26 тисяч польських золотих на термін, вказаний у листі-записі, оформленому в селі Зимному 1 жовтня 1597 р. та вписаному до гродської книги 18 листопада: “Которую-то маєтност ...пан Колмовский обычаем заставным має держати и уживати до трех лет зуполне, почавши от року 1597-го мсца генвара 21-го дня, аж до року, который се писат будет 1599-го мсца

⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 551–554.

⁸⁰ Там само. – Арк. 554–555 зв.

⁸¹ Там само. – Арк. 555 зв. – 561.

⁸² Там само. – Спр. 40. – Арк. 520–521 зв.

генвара 1-го дня”⁸³. Найціннішим для дослідників можуть бути відомості, що містять інформацію про оборонні, житлові і господарські споруди, розташовані на території Литовезького замку, а також про його озброєння. Документ є фактично завершальним у тривалих стосунках князів Чорторійських з Г. Колмівським, тісно пов’язаних з триманням останнім в оренді містечка Литовежа і трьох приналежних до нього сіл. Як ідеться у скарзі, справжньому наїзду передував досить пізній візит до замку князя Юрія Чорторійського зі своїм почтом 11 квітня, метою якого, як здавалося Колмівському, було мирне порозуміння і вирішення певних проблем. Далі “по розмовах долгих” Чорторійський, який, схоже, залишився на нічліг в замку, і Колмівський “спати се розейшли”. Але вранці, з п’ятниці на суботу, на світанку, син князя Чорторійського Юрій, як видно, попередньо домовившись з батьком, зі своїми помічниками Юрієм Пузиною, Федором Яковичем і Лавріном Дривинським та численними озброєними помічниками проникли в замок, оточили всі житлові будівлі (“кгмахи мешканя”) та вдерлися до кімнати, де лежав уже немолодий і хворий Колмівський. Чорторійський, накинувшись на нього, “по избе и по сенях волочити почал”, а потім, витягнувши у двір, наказав помічникам бити його “обухами, полгаками и хто чим мел”, так само й сина Колмівського – Захаріяша. Після цього Чорторійський кинувся “до склепов, комор, шкатул” грабувати всю маєтність, що там була. Тим самим він займався “на доле в коморе”, “в скарбниці” та “в скарбниці мурованой”. Також було знято і вкрадено годинник – “на вежи зыкгар, на камениці”, що служив не тільки мешканцям замку, а й усім литовезьким міщанам та приїжджим людям. Також було пограбовано різноманітну маєтність Колмівського та його сім’ї, що зберігалася “в мурованой камениці и в склепах”. Придбане Колмівським за власні кошти озброєння зберігалася “в той избе, што над брамою и в коморе”. Окремо перераховано озброєння, придбане ним спеціально для оборони замку (“стрелба моя замковая, што-м купил”): 400 рушниць, гаківниць і шмигівниць 6 та боеприпаси до них. І особливо варто підкреслити, що в Литовезькому замку на той час було 5 гармат, які Колмівський привіз зі свого маєтку в селі Колмові. В замкових коморах, шпихлірах і спіжарні зберігався значний запас продовольства, а в пивницях і склепах – запаси різноманітних напоїв. Після завданих побоїв і пограбування Чорторійський примусив Колмівського і його рідних покинути Литовеж. 12 квітня 1608 р. до гродської книги було вписано зізнання возних про їхнє відрядження 11 квітня до Литовежа, де Колмівський добровільно, згідно з письмово оформленим зобов’язанням повернув Литовеж, Грибовицю, Лешню і Осмиловичі князеві Юрію Юрійовичу Чорторійському⁸⁴. Також 25 квітня до книги було вписано зізнання возного про його перебування у селі Бранах 13 квітня, де він оглядав завдані Чорторійськими Колмівському та його синові Захаріяшу численні тяжкі поранення під час наїзду 11 квітня на Литовезький замок⁸⁵. 30 червня

⁸³ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 760 зв. – 761.

⁸⁴ Там само. – Спр. 40. – Арк. 175.

⁸⁵ Там само. – Арк. 208 зв.

возний Жирицький, “заховуючися водлуг права волынського”, увів дружину Г. Колмівського Барбару у володіння селами Моковичами і Лежеховим згідно з його заставним листом-записом, отримавши від неї 8 тисяч золотих⁸⁶. Після того Колмівський прожив не довго. Як свідчить чергове зізнання возного, вписане до книги 21 липня, незадовго до смерті він оформив продаж своєї маєтності Янові Кашевському в селах: Моковичах, присілку Лежехові, містечку Серкизові, Новому Дворі, Дажві, Нирах, Перебетежі⁸⁷. Варто додати, що Колмівський мав свій будинок у Володимирі, який по смерті власника все ще перебував у оренді міщанина Івана Коляди “до року” за 12 золотих. Цей будинок згідно з актом передачі від 2 листопада 1608 р. мав перейти у власність дочок Колмівського – Ганни Лешницької і Гальшки Гротковської. Цей документ дає докладні відомості про місце його розташування: “Который дом лежит на рогу противко дому кушнера Гучка через улицу, а боком одним против костела володимерского светои Троици также через улицу, а другим боком от дому Талашкова, мещанина володимерского, а концем от римара Яска через улицу”⁸⁸. Дещо стислішими є відомості про місце знаходження будинку Колмівського зі скарги Дзивульського на М. Городиловського від 24 лютого 1603 р.: “Тут у місте Володимири на улици, против костела и дому пана Колмовского”⁸⁹. 15 вересня 1608 р. до гродської книги було вписано угоду між дочками Колмівського, “иж што пан Григорей Колмовский, отец их, не маючи иншого потомка над тых дву дочок своих ...недавно прошлого часу с того света зшол”, згідно з якою вони зобов’язалися спільно вирішувати подальшу долю успадкованих від батька маєтностей⁹⁰. Далі дочки Колмівського своїм листом-записом від 16 вересня просили князя Януша Острозького взяти їх “в оборону свою” та уповноважили його допомогти їм у судовому порядку повернути відібрані різними особами у батька маєтності⁹¹. І дійсно, 16 вересня дочки Колмівського були формально, але офіційно за добровільною згодою Чорторійських, уведені у володіння містечком Литовежем і замком та селами Грибовицею, Лешнею і Осмиловичами⁹². В той же час, як свідчить лист-запис Чорторійських князю Острозькому від 28 грудня того ж року, вони отримали від нього 26 тисяч золотих, суму, яку не вдалося взяти раніше у Колмівського, і передали йому в заставу згадані маєтності⁹³. І на завершення 29 грудня 1608 р. до книг було вписано угоду князів Чорторійських з нащадками Колмівського з приводу скасування скарги про наїзд на Литовеж і замок, яку раніше, незадовго до смерті, сам Колмівський на Трибуналі в Любліні добровільно скасував⁹⁴. Також 30 грудня до книг були вписані

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 342 зв. – 342а.

⁸⁷ Там само. – Арк. 342.

⁸⁸ Там само. – Спр. 40. – Арк. 482.

⁸⁹ Там само. – Спр. 35. – Арк. 42.

⁹⁰ Там само. – Спр. 40. – Арк. 432–432 зв.

⁹¹ Там само. – Арк. 441.

⁹² Там само. – Арк. 443 зв. – 444 зв.

⁹³ Там само. – Арк. 520–522.

⁹⁴ Там само. – Арк. 524–525.

два акти про передачу в заставу і введення у володіння Чорторийськими Януша Острозького в “мѣсто и замок Литовиж с передмѣстями з войтовством, з манастыром” і селами Лешнею, Осмиловичами і Грибовицею за 26 тисяч золотих⁹⁵.

Крім використаної наукової літератури та опублікованих джерел для написання передмови до трьох документів публікації було використано інформацію сотень документів книг Володимирського гродського суду кінця XVI – початку XVII ст. (скарги, свідчення возних, листи-записи, рішення судів). Вони пояснюють події, відображені в документах публікації тобто причини тривалих непорозумінь Григорія Колмівського з князями Чорторийськими, які у квітні 1597 року передали йому в посесію литовезьку маєтність у складі містечка Литовежа, замку та трьох сіл волості, а також відображають постійні конфлікти Колмівського з найближчими сусідами-власниками, яким Чорторийські пороздавали в оренду або продали інші села Литовезької волості. Документи, що публікуються, містять статистичний і ономастичний матеріал (мікротопонімію та антропонімію) до історії Литовежа, замку, населення містечка та навколишніх сіл.

* * *

Документи готувалися до публікації на основі принципів, викладених у “Правилах видання пам’яток української мови XIV–XVIII ст.”⁹⁶, “Методичних рекомендаціях по передачі текстів документів XVI–XVIII ст.”, укладених видатними істориками-архівістами Центральних державних архівів України у Києві та Львові В. В. Страшком і У. Я. Єдлиньскою у 1986 р., у “Правилах видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції”⁹⁷, а також у виданні білоруських науковців “Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі”⁹⁸.

У процесі археографічного опрацювання та комп’ютерного набору документа № 1 – “Поборового реєстру 1576 року” тексти відтворювалися у відповідності з рукописом, а саме: заголовки, назви його розділів і підрозділів та кожна позиція реєстру, що включає ім’я платника побору, площу його земельної ділянки та сплачену з неї грошову суму, набиралися з нового рядка. У текстах документів під № 2 та № 3 оригінальні канцелярські заголовки, дати вписання до судових гродських книг та три їхні основні частини (вступний протокол, контекст, заключний протокол) були виділені абзацами. В тексти публікації введено у квадратних дужках жирним шрифтом цифри аркушів та зворотів їхньої архівної нумерації, простав-

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 528–529, 529–529 зв.

⁹⁶ Правила видання пам’яток української мови XIV–XVIII ст./ Упор. М. М. Пещак, В. М. Русанівський. – К., 1961.

⁹⁷ Правила видання пам’яток, писаних українською мовою та церковнослов’янською української редакції. – К., 1995. – Ч. I. – С. 30–34.

⁹⁸ Метадычныя рэкамендацыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага). – Мінск, 2003. – С. 17–54.

леної олівцем або чорнилом у правих верхніх і лівих верхніх кутах аркушів рукописів. Кінці аркушів та зворотів оригіналів позначено двома похилими рисками (//). До текстів документів додаються авторські заголовки із внесеними до них датами вписання документів до судових книг та місцями укладання. У легендах після текстів документів вказано місце сучасного зберігання і визначена автентичність: усі три документи – оригінали. Знаки пунктуації (крапка, кома, крапка з комою, двокрапка, тире) вводилися до текстів наближено до правил сучасного правопису, з урахуванням тогочасного юридично-правового порядку укладання текстів канцеляристами судово-адміністративних установ кінця XVI – початку XVII ст.

Метаграфування рукописних текстів здійснювалося засобами сучасного комп'ютерного набору з допомогою шрифтів Sofia, Slavonic Sofia, на основі положень критично-дипломатичного методу, згідно з якими тексти відтворювалися літера в літеру без виключень і замінів, тобто зі збереженням у публікації літер, відсутніх у сучасному українському алфавіті: Е е, Ѡ ѡ, ь (ь), ы, ѣ, ѿ ѿ. Із числа цих літер великі вживалися при передачі початкових букв у назвах підрозділів (напр.: Ѡгородники), географічних назв (напр.: Ѡмиловичи, на Ѡсовици) та імен, напр.: Евтух, Евхим, Евхимка, Ѡгапка, Ѡкрушко, Ѡлена, Ѡлешко, Ѡнацко, Ѡмелянець, Ѡпанас, Ѡсталко, Ѡедец, Ѡедица, Ѡедько, Ѡедюкь. При цьому лише літера “я”, яка в такому вигляді в сучасних друкованих текстах губиться в словах і створює певні труднощі при читанні, – передавалася своїм сучасним графічним і звуковим відповідником “я”, а на початку слів після крапки та також в іменах – “Я”. Виносні надрядкові літери друкувалися на їхніх місцях у слові як рядкові і набиралися окремим кириличним шрифтом Sofia у вигляді курсивних *в, д, ж, з, л, м, н, п, р, с, т, ч, ц, ш*. Часто вживані в рукописних текстах надрядкові буквосполучення в середині і кінці слів також передавалися курсивним Sofia: *въ, го, ди, ки, ку, ла, ли, ль, ми, му, мь, нт, ст, сти, ти, ту, ты, чи, чь*. Надрядковий звивистий вертикальний штрих (паєрк), що вживався в рукописах для позначення у словах звука, відповідного звучанню сучасної букви “й” в середині і кінці слів, передається курсивною “и” в рядку, напр.: лантвуйтъ, Исаико, Чорторьскии, Жуковскии, Олексии, голтяи. Скорочені у рукописах слова під титлом та скорочені до двох–п'яти букв, зберігалися і друкувалися з відтворенням титла в тому самому складі, напр.: м̄лсти, к̄нзя, м̄ца, д̄ня, п̄на, Нарож. Бож., гр., гриш.

Літерні позначення цифр набиралися у вигляді великих літер з обов'язковим уведенням до публікації у квадратних дужках їхнього відповідника арабськими цифрами один раз на початку кожного аркуша та його зворота, наприклад: I [10], B [2], D [4], пол-И [7,5], VI [12], II [18]. При цьому рядкова літера “ε”, що широко вживається в текстах трьох документів як рядкова, також використовувалася канцелярними підписками під титлом для позначення цифри “5”. Вона в публікації передавалася літерою “E” (найчастіше в документі під № 1), наприклад: E [5], EI [15]. У текстах документа під № 3 цифрові відповідники додавалися до вказаної в тексті дати події, даних про кількість коштовностей, що зберігалися в замку, та цін на різноманітну маєтність, наприклад: “м̄сца априля AI [11] дня”,

“панциров КД [24]”, “шишаков ВІ [12] злоцистых... за которые-м дал по М [40] золотыхъ”. На жаль, при цьому титла над великими літерами, які згідно з тодішнім правописом вживалися для позначення їхнього цифрового значення, не могли бути відтворені із суто технічних причин, а саме через ту обставину, що в процесі комп’ютерного набору титла не могли бути виставлені прямо над такими великими літерами.

Критика текстів була зосереджена у підрядках. Помилкові написання слів укладачами документів зберігалися без змін, а в підрядкових примітках пропонувалися вірогідні варіанти слів. При неможливості їх встановлення, такі місця в текстах пояснювалися фразою “Так у рукописі”. Також у підрядку коментувалися зміни почерку укладача документа і кольору чорнила, виправлення слів і окремих букв, можливі пропуски прийменників, зайві повторення слів, пошкодження тексту чорнильною плямою.

ДОКУМЕНТИ

№1

1576 р. – Реєстр господарського побору, зібраного в маєтностях князя Михайла Чорторийського містечку Литовежі, селах Осмиловичах, Лешні, Грибовиці, Жчарах, Малих Жчарках, Заболотцях, Ракуліні, Біличах і Сердятичах, укладений литовезьким урядником князя Андрієм Кукольським

[711] Лѣта Нарож. Бож. ꙗФ сѣмдѣсят шостого.

Реєстръ браня побору гѣдрского на соимѣ уѡаленомѣ в Кракове на корунацыѣ его кр. мѣлсти з ѡмен его мѣл. кнѣзя Михаила Чарторыского, старосты житомирского, которые лежатъ у повѣтѣ Володимерскомѣ через мене, служебника его мѣл. Андрея Куколского, врядника литовизского.

З мѣстечка Литовижского

Иван лантвуйтъ с полуланку дал І [10] и з дому Д [4] грш.

Ивань Рядский с полуланку І и з дому Д грш. дал

Лазко с полуланку І и з дому Д грш. дал

Лучка с полуланку І и з дому Д грш. дал

Супрун с полуланку І и з дому Д грш. дал

Петрина с полуланку І и з дому Д грш. дал

Василинка с полуланку І и з дому Д грш. дал

Ѡсталко с четверти Е [5] и з дому Д грш. дал

Климко Швеѡ с полуланку І и з дому Д грш. дал

Ѡедеѡ Спрута с четверти Е и з дому Д грш. дал

Гаѡ с полтрети четверти І и з дому Д грш. дал

Авдѣи с полуланку І и з дому Д грш. дал

Тимушѡ с полуланку І и з дому Д грш. дал //

[711зв.] Кунашѡ с четверти* и з дому Д [4] грш. дал

---

* Далі Кунашем пропущено суму сплати податку від чверті лану – Е [5] грошів.

Лучка с четверти Е [5] дал
 Сєнко с четверти Е дал
 Юрко с четверти Е дал
 Клишко с четверти Е дал
 Билдюковичи с полуланку І [10] дали
 Хома Хачкович с четверти Е дал
 Проскурниковичи с полуланку І дали
 Ворон с четверти Е дал
 Өедько с четверти Е дал
 Купька с четверти Е дал
 Иван Степанович с полуланку І дал
 Авдикъ с полуланку І дал
 Дулич с четверти Е дал
 Гарасимец с четверти Е дал
 Троцкии с полторы четверти пол-І [7,5] дал
 Васко с полуланку І дал
 Мандычиная с четверти Е дала
 Өедько с четверти Е дал //
 [712] Юско Занкович с четверти Е [5] дал
 Стецко с четверти Е дал
 Лучка Бочич с четверти Е дал
 Роман с четверти Е дал
 Хресчикъ с четверти Е дал
 Микита с полуланку Е дал
 Пигуля с четверти Е дали*
 Квикъ с четверти Е дал
 Юшкович с четверти Е дал
 Өедюкъ с четверти Е дал
 Андрушко с четверти Е дал
 Левко Пиллючич с четверти Е дал
 Иван Соловєвич с полуланку І [10] дал
 Кунчая с полуланку І дала
 Молявчиная с полуланку І дала
 Саць с полуланку І дал
 Тарась с полуланку І дал
 Михалко с полуланку І дал
 Степан Сидорович с четверти Е дал //
 [712 зв.] Левко с четверти Е [5] дал
 Левко Прокурчич с четверти Е дал
 Упирко с полуланку І [10] дал
 Жуковский с четверти Е дал
 Андрєико с полуланку І дал
 Адамович с полуланку І дал
 Касица с полуланку І дала

---

* Мало бути “дал”.

Сєнкувцы с полуланку I дали
Смычко с четверти E дал
Сидор с полуланку I дал
Шисчичь с четверти E дал
Ўнанко с четверти E дал
Сєргиевая с четверти E дала
Ўлексии с четверти E дал
Стецко Кравец с полуланку I дал
Трохимь с полуланку I дал
Малко с полуланку I дал
Ўмелянец с полуланку I дал
Миркгула с полуланку I дал //
[713] Хомич Кузма с полуланку I [10] дал
Васко Пигулич с четверти E [5] дал
Ювко Козулич с четверти E дал
Миць с четверти E дал
Станюк с четверти E дал
Гацко с четверти E дал
Дидушчєня Иван с полуланку I дал
Ўєдко Конончик с полуланку I дал
Яцуковая с полуланку I дала
Шварло с четверти E дал
Грицькович с полуланку I дал
Ляхь Павел с полуланку I дал
Сєделникь с четверти E дал
Лантьвоитович с полуланку I дал
Хитренка с полуланку I дал
Никончая с четверти E дала
Замерзло с четверти E дал
З'єн'ковичи с полуланку I дали
Костюк с четверти E дал
Ювко с полуланку I дал //
[713 зв.] Моисєи с четверти E [5] дал
Ткачиха с полуланку I [10] дала
Скиба с четверти E дал
Д'яконовая с четверти E дала
Ўмелянец с четверти E дал
Юско с трох четвертии EI [15] дал
Иван Козакович с полуланку I дал
Гарасимец с четверти E дал
Борисовичи с полуланку I дали
Што халупки в м'єстє своє мають
Стас В [2] гр. дал
Иван В гр. дал
Харко В гр. дал
Д'єдушко В гр. дал

Кузмица В гр. дал
Пашковая В гр. дала
Стецько В гр. дал
Ивашко В гр. дал
Яцко В гр. дал //
[714] Дудчич В [2] гр. дал
Сушко В гр. дал
Исаико В гр. дал
Юско В гр. дал
Дєнисъ В гр. дал

Коморники

Прокол Д [4] гр. дал
Иван Д гр. дал
Вовкув коморник Д гр. дал
Костюк Д гр. дал
Вольнцова коморница Д гр. дала
Павел голтяи ВІ [12] гр. дал
Сацько Д гр. дал
Теслин коморникъ Д гр. дал
Заецъ голтяи ВІ гр. дал
Павелъ Д гр. дал
Кирило Д гр. дал //
[714 зв.] Марушка Д [4] гр. дала
Ярошко Д гр. дал
Сєнко Д гр. дал
Миско Д гр. дал
Пашко Д гр. дал
Процова коморница Д гр. дала
Панко Д гр. дал
Грицко Д гр. дал
Лєвко Д гр. дал
Касица голтяика* ВІ [12] гр. дала
Логвинъ голтяи** ВІ гр. дал
Игнатъ Сало Д гр. дал
Курилец ВІ гр. дал
Кузма Д гр. дал
Кохан Д гр. дал
Ганица Д гр. дала

Сєло Оьмиловичи

Опанас с полуланку І [10] дал
Тарас с полуланку І дал
Мартин с полуланку І дал

---

* Дописано світлішим чорнилом.

** Дописано світлішим чорнилом.

Иванъ с полуланку I дал
Окрушко с полуланку I дал
Яско с полуланку I дал
Маско с полуланку I дал
Марко с полуланку I дал
Яцко с полуланку I дал
Самоило с полуланку I дал
Пашко с полуланку I дал
Васко с полуланку I дал

Огородники

Якимъ Д гр. дал
Иван Д гр. дал
Микита Д гр. дал

Село Лешная

Левко с полуланку I дал //
[715 зв.] Ивашко с полуланку I [10] дал
Андросии с полуланку I дал
Мисец с полуланку I дал
Сенко с полуланку I дал
Дешко с полуланку I дал
Петрик с полуланку I дал
Панас с полуланку I дал
Матѳеи с полуланку I дал
Гарасимъ с полуланку I дал
Федько с полуланку I дал
Гринь с полуланку I дал
Юско с полуланку I дал
Андреи с полуланку I дал
Куць с полуланку I дал
Вихрович с полуланку I дал
Назар с полуланку I дал
Федько с полуланку I дал
Флешко с полуланку I дал
Фнацко с полуланку I дал //
[716] Мальшика с полуланку I [10] дал
Мисец с полуланку I дал
Лучка с полуланку I дал
Стецько с полуланку I дал

Огородники

Мартинец Д [4] гр. дал
Андриец Д гр. дал
Назарец Д гр. дал
Гринец Д гр. дал
Иванъ Д гр. дал
Сенко Д гр. дал
Гирченя Д гр. дал

Коморники

Стецько Д гр. дал
Авдеи Д гр. дал
Евхим Д гр. дал
Роман Д гр. дал //
[716 зв.] Мисец Д [4] гр. дал
Трохимъ Д гр. дал
Өедко VI [12] гр. дал
Симон VI гр. дал
Дорошъ Д гр. дал
Ничипор Д гр. дал
Юлена VI гр. дал
Янко Д гр. дал
Ивашко Д гр. дал
Юрко Д гр. дал

Село Грибовица

Андреи с полуланку I [10] дал
Өедко с полуланку I дал
Литовка с полуланку I дал
Иляшъ с полуланку I дал
Халупа с полуланку I дал
Өедко с полуланку I дал
Васко с полуланку I дал //
[717] Антон с полуланку I [10] дал
Ловышка с полуланку I дал
Дмитръ с полуланку I дал
Гурко с полуланку I дал
Супрун с полуланку I дал
Юнацко с полуланку I дал
Ваць с полуланку I дал
Ивашко с полуланку I дал
Тимко с полуланку I дал
Васко с полуланку I дал
Занко с полуланку I дал
Вакула с полуланку I дал
Андреи с полуланку I дал
Сенко с полуланку I дал
Стецько с полуланку I дал
Калишъ с полуланку I дал
Юнацко с полуланку I дал
Воєводчич с полуланку I дал
Яцько с полуланку I дал
Гапон с полуланку I дал
Яковец с полуланку I дал
Жукович с полуланку I дал //
[717 зв.] Миско с полуланку I [10] дал

Авдеи с полуланку I дал
Авдикъ с полуланку I дал
Кондрат с полуланку I дал
Луччичъ с полуланку I дал
Гринецъ с полуланку I дал
Романъ с полуланку I дал

Щгородники

Евтух В [2] гр. дал
Прокупъ В гр. дал
Юско В гр. дал
Демъко В гр. дал
Яцко В гр. дал
Грицко В гр. дал
Игнат В гр. дал
Дашко В гр. дал
Бондар В гр. дал
Федько В гр. дал
Зуи В гр. дал
Калута В гр. дал //

[718] Коморники

Гриць Д [4] гр. дал
Вацко Д гр. дал
Литвин ВІ [12] гр. дал
Сидор Д гр. дал
Томило Д гр. дал
Юско Д гр. дал
Щгапка ВІ гр. дал
Антон Д гр. дал
Сидоръ Д гр. дал
Саць Д гр. дал
Мелешко ВІ гр. дал
Калюта Д гр. дал
Дешко Д гр. дал
Злоба Д гр. дал
Хома ВІ гр. дал
Терешко Д гр. дал
Андрѣико ДІ [14] гр. дал
Евхимка ВІ гр. дал
Щсталко ВІ гр. дал
Щтецко Д гр. дал //
[718 зв.] Супруновая Д [4] гр. дала
Доротка ВІ [12] гр. дала

Село Жчары

Яроцкии с полуланку I [10] дал
Нестько с полуланку I дал
Никонъ с полуланку I дал

Кузма с полуланку І дал
Курило с полуланку І дал
Игнат с полуланку І дал
Андреи с полуланку І дал
Лучка с полуланку І дал
Вакула с полуланку І дал
Гарасим с полуланку І дал
У тым сєли згорило домув ІІ [18]

Огородники

Юѡан В [2] гр. дал
Пашко Д гр. дал
Лєгкии Д гр. дал
Иван В гр. дал
Луць В гр. дал
Роман Д гр. дал //
[719] Пашко В [2] гр. дал

Сєло Малые Жчарьки

Стась с полуланку І [10] дал
Гацко с полуланку І дал
Лаврикъ с полуланку І дал
Сидор с полуланку І дал
Палюх с полуланку І дал
Шиичиная с полуланку І дала
Сачковая с полуланку І дала
Иванко с полуланку І дал
Яцько с полуланку І дал

Огородники

Данилец Д [4] гр. дал
Кокотєн В гр. дал
Савка В гр. дал

Коморники тых сєл обудвух

Луцик Д гр. дал
Иван Д гр. дал
Андреи Д гр. дал //
[719 зв.] Супрун Д [4] гр. дал
Гацына ВІ [12] гр. дал
Ильяшъ Д гр. дал
Тягликъ Д гр. дал
Пєтрикъ Д гр. дал
Өєдица ВІ гр. дал
Ханєць Д гр. дал
Сєнко ВІ* гр. дал
Миско Д гр. дал

---

* Виправлено з ДІ.

Село Заболотцы

Сарабуна с полуланку I [10] дал
Стецько с полуланку I дал
Шепелєвич с полуланку I дал
Назарєць с полуланку I дал
Сєнковичи с полуланку I дал
Кузмица с полуланку I дал

Село Ракулин

Кузма с полуланку I дал
Громько с полуланку I дал
Турчинович с полуланку I дал //
[720] Пилип с полуланку I [10] дал
Грибович с полуланку I дал
Сєредич с полуланку I дал

Ўгородники

Стас В [2] гр. дал
Сєнко В гр. дал
Дацко В гр. дал
Игнат В гр. дал
Сакъ В гр. дал
Лотвин* Д [4] гр. дал

Коморники

Матѳеи Д гр. дал
Кондрат Д гр. дал
Марина ВІ [12] гр. дала
Сєргєи Д гр. дал

Село Быличы, люде пїна Григорєвы

Сєнь с полуланку I дал
Иван с полуланку I дал
Курило с полуланку I дал
Тишко с полуланку I дал //
[720 зв.] Микло с полуланку I [10] дал
Юско с полуланку I дал
Андрѳєць с полуланку I дал
Хома с полуланку I дал

Ўгородники

Дацко В [2] гр. дал
Мицко В гр. дал
Грицко В гр. дал
Трохим В гр. дал
Лєвонєц В гр. дал

---

* Мало бути Логвин, Литвин ?

Коморники

Грицько Д [4] гр. дал
Ковалевая Д гр. дала
Мацько Д гр. дал
Страшко Д гр. дал
Лапунь Д гр. дал

Село Сердятичи

Мартинчич с полуланку І дал
Дмитрович с полуланку І дал
Панкрат с полуланку І дал //
[721] Ворон с полуланку І [10] дал
Калюта с полуланку І дал
Өедко с четверти Е [5] дал
Шпиль с полуланку І дал

Өгородники

Игнат В [2] гр. дал
Иванець В гр. дал
Дөмидь В гр. дал
Михалко В гр. дал
Иванко В гр. дал
Ивановая В гр. дал
Антон В гр. дал
Сөдун В гр. дал
Кузма В гр. дал
Бөгуновая В гр. дала
Хома В гр. дал
Мишко В гр. дал
Рокгаля В гр. дал
Радко В гр. дал

ЦДІАК України. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 711–721. Оригіал.

№2

1597 р., серпня 17. Володимир. – Свідчення возного Щасного Злобоцького перед Володимирським ґродським урядом про його перебування разом зі шляхтичами-свідками при розмежуванні маєтностей князя Юрія Михайловича Чорторийського містечка Литовежа, сіл Білич і Сердятич з маєтностями ґродського судді Дем'яна Павловича селами Заболоттям (Заболотцями) і Ракулином

[551] Сознанє возного в справе кж. Чорторыиского и пїна суди кґродского володи.*

Року деветдесят сөмого, мїца августа сөмогонадцат дїня.

На враде кґродском в замку еґо королевское мїсти Володимерскомь перед нами, өөдором Заґоровским, подстаростим володимерскимь, а Ива-

* Заґоловок документа вписано іншим почерком і чорнилом.

ном Яковицкимь, засажоним на месцю судеиском ѿт его м̄лсти п̄на Демяна Павловича, суди кгородского володимерского, постановившися очевисто // [551 зв.] шляхетныи Шасныи Злобоцкии, возныи енорал воеводства Волынского, ку записаню до книг кгородских володимерских тыми словы вызнал, и ж:

“я, маю при себе шляхту людеи добрых п̄на Ивана Гулялницкого а п̄на Андрея Яновского, был есми на справе и потребе его м̄лсти велможного к̄нжати Юря Михаиловича Чорториского, его м̄лсти п̄на Демяна Павловича, суди кгородского володимерского, на розграниченю кгрунтов ѿт имени* его м̄лсти к̄нжати Юря Чарториского Литовижа, Былич и Сердятич, и ѿт мене** его м̄лсти п̄на Демяна Павловича, суди кгородского володимерского, Заболотя и Ракулина. Которое-то розграниче року теперишнего тисечи*** пятсот девятдесят сегого, м̄ца августа пятогонадцат д̄ня, ѿт его м̄лсти к̄нжати Юря Чарториского при немалом з̄громаженю людеи зацных и тыж^{4*} старцов, подданных к̄нжати его м̄лсти литовизких, былицких, сердятицких, так тыж и подданных его м̄лсти п̄на судиных Заболотя и Ракулина, видомых достаточне кгрунтов именеи вышменованных таким способом стало копцами, знаками и певным ѿграниченемь // [552] есть скончно и ѿбваровано, а то есть меновите и ѿсобьно ѿт каждого иминя. Наперед ѿд миста Литовижа и кгрунтов литовизких, почавши ѿт петы кгрунту иминя его м̄лсти п̄на Адама Прусиновского Ждчарского а ѿт урочища, называемого Круголя старгородского, где першии копецъ есть усыпан. ѿт которого копца, едучи к запусу великому заболотскому, которыи запусъ неподалеку перед селом^{5*} Заболотемь над полями литовизкими лежит, пущаючи^{6*} и кгрунтъ Литовизкии вцелє, намнии его не заимуючи, по ливои руци запусу литовизкому, а по правои руце, пущаючи кгрунтъ Заболотскии к полям заболоцкимь зарослями и дубровами, копецъ ѿд копца, нподалеку^{7*} ѿден другого сыплючи. А вышедши с тых заросли и дубров, и приходечи до запусу великого заболотского, на полю на врочищу заболотским на ѿсовици, на межи пол литовизких и пол заболотских копецъ есть усыпан. А ѿт того ж копца тою ж межею, копецъ ѿд копца ѿден ѿт другого неподалено^{8*} сыплючи, пришедши на рог запусу // [552 зв.] великого заболотского, копецъ есть усыпан. ѿт того копца, пущаючи поля литовизкиє по ливои руце, а тот запусъ великии власныи заболотскии увєс пущаючи к Заболотцам по правои руце, уздовжь запусу копци ѿден ѿт другого недалеко под запусом ѿт пол^{9*} литовизких есть посыпаны через дорогу, которая идет ѿт Заболотя до Литовижа аж до

* Мало бути “имени”.

** Мало бути “именеи”.

*** Мало бути “тисеча”.

^{4*} Так у рукописі.

^{5*} Виправлено з іншого слова.

^{6*} Букву “ч” виправлено з “щ”.

^{7*} Мало бути “неподалеку”.

^{8*} Мало бути “неподалеко”.

^{9*} Букву “л” виправлено з “д”.

другого рогу того ж запусту заболотского. А *от* того рогу запусту и конца того, которыи там на рогу есть усыпан, удавшись троха вправо, коло запусту конци *одет** *от* другого недалеко есть посыпаны. А потом, пришедши до межи *от* пол заболотских зь полми литовизкими, а меновите *от* поля попа литовизкого просто межею аж к самому болоту и аж до сродку болота, - там юж *остаточни* копец *от* кгрунту Литовизкого зи кгрунтум Заболотским. Которых всех копцов, почавши *от* першого конца вышменованого, под врочищем Круголем усыпаного, аж до *остатечного* в посредку болота, - есть всех копцов тридцат и три. А то есть конец границам // [553]** *от* кгрунту Литовизкого з кгрунтом Заболотскимъ. А тут уже граница певная и звечистая *от* имения Заболотя и Ракулина з *именем* моим Быличами все болотом, почавши*** *остатнего* копца, которыи в болотах *от* кгрунту Литовизкого есть усыпан посередине болота, *от* села Былич берег и до половици болота до Заболотя належит. И так серединою болота аж до гребли *сердятицкое*, на которую греблю з *Сердятич* и з Ракулина до Былич ездять, просто посеред болота к самому млыну *сердятицкому*, перед которым млыном копцов три усыпано: один у лозки над ричкою, посеред болота, а два ближии к самой гребли. А тамь се уже кончит граница *именямъ* вышеи менованым Заболотя и Ракулина з кгрунтом имения Былич. А тут се вже *зачинает* граница *именей* звышменованых Заболотя и Ракулина *от* имения нашего *Сердятич*, то *ест* конец той ж гребли вышменованое *сердятицкое*, до которое-то гребли *первей* кгрунту Ракулинских, и там теж *поконец* тое гребли копец *першии* *ест* усыпан, *от* которого *зачинает*ся граница *сердятицкая* з Ракулином. И почавши *от* того конца першого, коло двора старого *сердятицкого*, выпустом копец *от* копца неподалеку аж до посродку гребли, которая з Ракулина до *Сердятич* против двора старого *сердятицкого* *ест*. Тамже копец посеред гребелки, то *ест* под гребелкою усыпан. Которая-то гребелка, также и ставок тот, што межи *Сердятичи* и Ракулином // [553 зв.] *наполы* и ровно так до Ракулина яко и до *Сердятич* належит. А в конци того ставку, под гаиком лесковым, напотивко церкви *сердятицкое* есть копец усыпан, и *от* того копца другии копец в гаику перед церковю под двима груш ами есть усыпан. А *от* того копца и *от* тых двох груш, мимо церков, которая на кгрунте *Сердятицком* *ест*, просто через той гаи границу просичено и копци копец *от* копца неподалеку посыпаны *ест*. Вышедши с того гаику на дубник, называемый Загаие, и через тот дубник также просто до поля, называемого Долгимъ, копци посыпаны. А вышедши з дубнику на поле ракулинское, там в конци поля ракулинского над дорожкой, которая^{4*} *Сердятич* на врочище Красную Вербу до запусту *сердятицкого* *идеть*, копец *першии* *ест* усыпан. *От* того копца тою дорожкой, пушаючи кгрунтъ Ракулинъский по правои

* Мало бути “оден”.

** З початку цього аркуша документ писано іншим почерком і світлішим чорнилом, з повним виключенням із уживання букв “є” та “ь”.

*** Далі пропущено прийенник “от”.

^{4*} Далі, після слова, мав бути прийменник “з”.

руце, а *Сердятицкии* по левои руце, копец *от* копца, неподалеку тою дорожкою, а там зас, пришедши на врочище, называемое Красную Вербую, покинувши тую дорожку*, в запуст *сердятицкии* удалася граница вправо межею до кгрунту и урочища жчарского Ставрова, и там копци *оден* за другим неподалеку посыпан *ест* аж до межи кгрунту Жчарецкого дворища Ставрова, и там юж *остатнии* копец *ест* усыпан. А то *ест* копец границы *от* именеи *вышменованых* Заболотья и Ракулина з *Сердятичи*. Которых-то копцовъ, почавши *от* першого копца *вышменованого*, которыи копец гребелки *ест* усыпан, аж до *остатнего* копца, которыи *от* кгрунту и врочища // [554]** жчарского и Ставрова *ест* усыпан, – *всех* личбою *ест* копцов сорок и два. А там вже далеи зашол кгрунуть Жчарецкии с кгрунтом Ракулинским и Заболотским, которыи се розграничити на *сес* час не мог для *небытности* его *млсти* пна Адама Прусиновского, што се на *иншии* час *отложит* мусяло. Которые ж то границы *вышменованые* и *достатотне**** копцами и знаками певными^{4*} певными^{5*}, яко се *вышеи* поменило *обваровавши*, мною, возным, шляхтою при мне будучою, их *млсть* кнжа Юреи Чарторискии и пнь Демян Павлович, судья кгородскии володимерскии, *обвудьши* и *оказавши*, *осветчил*”.

Которое сознане возного *ест* до книг записано.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 551–554. Оригінал.

№3

1608 р., квітня 25. Володимир. – Скарга Григорія Юнковича Колмівського на князя Юрія Чорторійського, його сина Юрія, князя Юрія Пузину, шляхтичів Федора Яковицького і Лаврина Дривинського з приводу наїзду на замок у містечку Литовежі і на фільварок у селі Грибовиці, побиття підданих і пограбування документів на маєтності, грошей, одягу, посуду, напоїв, зброї, годинників, військового спорядження, тканин, прикрас, худоби та ін.

[213] Протестация пна Колмовского на кнжат Чорторыскихъ.

Року тисеча шестсот осмого, мсца априля

КЕ [25] дн.

Писал и присылал на врьд кгородскии в замокъ его кр. *млсти* Володимерскии до мене Томаша Идзиковского, буркграбего и *наместника* подстаросты володимерского, урожонны его *мл.* пан Григории Колмовскии, *оповедаючи* и *обтежливе* жалуючи на их *мл.* кнжат Юрия Чорторыского и сына его кнжати Юрия Чорторыского *яко* *принципалов*, кнзя Юрия Пузину, пна Федора Яковицького и пна Лаврина Дривинского *яко* *помочников*, в тые слова, иж:

* Слово частково покрито чорнильною плямою, що з'явилася на слові після перегортання наступного аркуша при невисохлому чорнилі вписаного в середині XIX ст. номера документа (№ 461).

** Далі, з цього аркуша, текст заповнено тим же почерком, що й на арк. 551–552 зв.

*** Мало бути “достаточне”.

^{4*} Вписано зверху витертого слова.

^{5*} Зайве повторення попереднього слова.

“Они, а меновите кнжата Чорторьские, посполу с поменеными помочъниками своими, препомневши боязни Божое, срокгости права посполитого, напротивко таковым учиненого, повинности хрстянское и пристоинности своее шляхецкое а не дбаючи на покои посполитыи, которым каждыи чоловѣкъ ѡбварованыи *ест*, часу недавно проминулого, то *ест* в року теперешнем тисеча шестсотъ ѡсмом, мѣца априля АІ [11] дня, сам кнжа Чорторьскийи в способ ркомо навеженя приятелского, с килконадцать конии до замку Литовизкого приехавши, там же по розмовах долгих, не сподиваючисе ничого яко чоловѣкъ спокоиныйи, никому, а поготову и ѡному самому ничого не винныи, безпечъне яко в дому своем власномъ звиклым способом спати се розеишли. А потом, тое ж ноци, с пятници на субботу, праве на свитаню, помененыи сын кнжати Чорторьского, вже змовившисе // [213 зв.] с помененым ѡтцем своим, на посилокъ такъ з вышпоменеными помочъниками яко и инших веле помочъников, которым они сами имена прозвиска лепии знают и ведають, ѡбъчаем неприятелским а нехрстянскимъ, мощно кгвалтом впадши в замокъ ѡколкосоть конии, з розным оружемъ, воине належачим, праве якъ до потреби, там же всѣ кгмахи мешканя ѡступивши, сами толко кнжата Чорторьские з вышъпоменеными помочъниками до постели, где-м я лежал, з окриком впадши, мене хотъ хорого, которого пан Богъ хоробою наведити был рачиль, ани на хоробу, ани на старост и шедивость мою паметаючи, ѡкрутъне а праве тиранске за горло поръвавши, давити, по избе и по сенях волочити почал, ногами в губу бил, а потом, выволокъши на двор, ѡбухами, полгаками и хто чим мел, бити казалъ. Якож збито, зранено такъ мене самого яко и сына моего Захарияша Колмовского. И вже праве заумерлого мене видечи, малжонка моя пни Барбара с Харлежа пала на мене, которую он з вышъпоменеными помочъниками своими порвати и на сторону ѡтвести казалъ. И такъ мене праве заумерлого и земдлонеого, ѡдшедши а не контентуючисе еще тым таковым ѡкрутъным а праве неслыханым наяздом, кгвалтомъ и мордомъ, зараз кинулъсе до склепов, комор, скрын, шкатул и всего спрату домового, там же замки и клодки поѡдбывши, золото, серебро, клеиноты, гроши готовые, рынштунки, палаше, шабли ѡправные, зброи, шишаки, ряды ѡправные на килканадцать конии, седла, кони почтовые, // [214] возники и инших коней ездных немало побрал. А то *ест* меновите в скрынях и на гряздах шаты мое подорожные: делия, соболми подшитая брунатная кграноватая, коштовала чотыриста золотыхъ; другая делия брунатная, соболми подшитая, ѡалендишовая, коштовала золотых двесте з жеребьяма злоцистыми; делия, рысями подшитая, шарлатная, коштовала золотыхъ триста и шест, червоная з кгузами перловыми; делия, лисами подшитая, брушками, з десетми кгузовъ сребръных злоцистых, коштовала золотыхъ петдесять, брунатного ѡалендишу; кобенякъ брунатъныи ѡалендишовыи, подшитыи шлямами рысими, з кгузами злоцистими, коштовал золотыхъ двесте; жупанъ козацкии брунатъныи кгранатовыи, шлямами рысими подшитыи, з кгузиками сребръными злоцистыми, коштовал золотыхъ двесте; жупанъ червоныи полшкарлатныи, рысими ножками подшитыи, коштовал золотыхъ полтора; жупанъ ѡалендишовыи долги, брушками лисими подшитыи,

коштовалъ золотыхъ сорокъ; жупан ѳалендишовый брунатный, подшитый адамашком блакитным, коштовалъ золотыхъ шестдесят, гусарский долгии; жупан короткий гусарский брунатный полшарлатный, жолтым адамашком подшитый, коштовалъ золотыхъ ѳсмьдесят, з двадцатма кгузиками злоцистыми; жупан пулъшарлатный червоный, злотоглавом подшитый, з десетма кгузиками перловыми, коштовалъ золотыхъ пулторасти и шесть. На доле в коморе дванадцатъ чар сребрьныхъ роботы белое, в которыхъ было по три // [214 зв.] гривны рысованые; кгарнецъ сребрьный, шест гривен в нем, турскою роботою; други кгарнецъ меншии с прикрывкою, сребрьный, роботою белою, три гривны в нем; конов злоцистая великая, сем гривен в неи; солъницу сребрьную белою роботы, три гривны в неи; лыжокъ два тузыни белою роботою, в каждой по полгривны* было, в коморе на стени висели з овстрами. В скарбници: рострухановъ великихъ и малыхъ, кубков, чар, котловъ, медницъ, наливокъ, и иншихъ работъ злоцистыхъ ве дву скрыняхъ за три тисечи золотыхъ. В скарбници мурованои: лыжокъ тузыновъ три злоцистых, в каждом тузине по гривен ѳсми сребра злоцистого, што-м едучи с Петръкова выкупилъ в петисотъ золотыхъ** заставного гривен тридцатъ и чотыри; шабел с каменми три злоцисте: куплену ѳдну за сто таляров, а две – за двесте золотых и за два; шаблю белою ѳправою, гривен на неи шесть, другую белою ѳправою, гривен на неи полпеты; палашов белою ѳправою десет злоцистых по гривен шести, палашов шесть с каменми: три гладкие, купленые по сту золотых, а три – по ѳсмьдесят золотых; шабля злоцистая турская з дробными браицарями широкими, купленая за ѳсмьдесят золотых; другая шабля злоцистая, купленая за золотыхъ шестдесят; турская шабля до половицы злоцистая, цапа чирвоная, золотом, браицары напуцоны, коштовала сто золотых; кончиръ, пошвы всѣ сребрьные бѣлые, гривен на немъ десет, далем за него золотых сто; кончир злоцистыи с каменми туръкусами***, далем за-нѣ золотыхъ ѳсмьдесят; рядовъ злоцистых // [215] злоцистыхъ шест: купленый ѳдин за сто двадцатъ золотыхъ, други – за двесте шест золотыхъ, третии – за полтретяста золотых, четвертыи – с каменми туръкусами за полтретяста золотых, пятыи – турскою ѳправою з густыми браицарями, з мѣсецми на ланцушках за золотых сто и ѳсмьдесят, шостыи – з бляхами злоцистыми великими, густыми за двесте и двадцат золотых; стрымена сребрьные злоцистые адзамские с каменми туркусами, гривен в нихъ пяддесят; белые стрымена сребрьные гусарские злоцистые, гривен в нихъ семь; третие стрымена гусарские сребрьные, гривен в нихъ сем, в пасы злоцистые; алжбантов старосвецких широких пят, гривенъ в нихъ десетъ, два злоцистые; кутасовъ чотыри ѳправныхъ, по ѳсмьдесят золотыхъ купленых; накгловковъ белою турскою ѳправою гусарскихъ, турскою ѳправою дванадцат, за кождыи по десети золотых дано; сребра робленого на шест рядов з шмалцами чирвоными, далем на то гривен дванадцат;

* Правлено.

** Мало бути “золотых”.

*** Правлено.

змано^о* сребра у двох штукахъ гривень десет. В той же коморѣ зыгаров три в олстеркахъ: за одного далѣм золотыхъ шестьдесят, за другого – золотыхъ пятьдесят, а за третьего, што выбияль години, – золотыхъ семьдесят. На вежи зыгар, на каменици, коштує золотыхъ полскихъ сто. В мурованои каменици и въ склепахъ шаты: копеняк брунатныи аксамитныи, соболми подшитыи, коштує золотыхъ шестсот; пулкопеняче шарлатное, ножками рисими подшитое, с колнѣромъ, коштовало золотыхъ пятсот и ѡсмь; делия атласовая, соболми подшитая, з кгузами перловыми, коштовала золотыхъ пол- // [215 зв.] полчвартаста и три; жупан чирвоныи атласовыи, подшитыи пупьками соболми, вылоги соболми, коштовал золотыхъ двесте и два; жупанъ телыстыи атласовыи, подшитыи сибирками, коштовал золотыхъ семьдесят и один; жупанъ аксамитныи чорныи, кунами подшитыи, долги козацкии, коштоваль золотыхъ сто двадцат пят; жупан долги вишневыи з двадцатьма кузиками злоцистыми, китаикою подшитыи дуплею стѣмна-зеленою, коштовал золотыхъ сто и пять; жупан долги чирвоного аксамиту гладкого, подшитыи адамашкомъ зеленымъ, коштовал золотыхъ полтораста и пять; жупан короткии аксамиту чорного рытого, коштоваль золотыхъ ѡсмыдесят, адамашкомъ брунатнымъ подшитыи, з кгузиками перловыми; жупан блекитныи ѳалендишовыи, бакою подшитыи, коштоваль золотыхъ двадцать, з кгузиками злоцистыми; жупанъ адамашку зеленого долги, коштовал золотыхъ сто, подшитыи китаикою дуплею и кгузов у него злоцистыхъ дванадцать; делия чирвоная аксамиту рытого, злотоглавомъ подшитая, коштовала золотыхъ двесте и сорокъ, з кгузами перловыми; ермякъ зеленыи пулшкарлатовыи, соболми подшитыи, коштовал золотыхъ полчвартаста; ярмякъ шарлатныи чирвоныи, аксамитомъ зеленымъ подшитыи, з шнурами золотыми, коштоваль золотыхъ двесте и тридцат; курта зеленая аксамитная, подшитая брунатнымъ адамашкомъ рытого ѳаксамиту, з кгузиками перловыми, коштовала золотыхъ ѡсмыдесят; ермякъ ѳалендишовыи брунатныи, адамашкомъ блакитнымъ подшитыи, ко- // [216] штовал золотыхъ сто двадцать; адамашку чирвоного, в штуцѣ локоть сорокъ чотыри, по три золотыхъ купленого; аксамиту чирвоного на шату панѣи рытого и локоть ѡсмынадцать, локоть по пети золотыхъ и по вуртѣ; китаики дупли локотъ двадцать по копе; поставъ сукна ѳалендишу брунатного, за двесте золотыхъ купленыи; другии поставъ чирвоного за золотыхъ полтораста и два, каразии чирвоное поставовъ ѡсмь, каразии темно-синѣе поставовъ десет, белое каразии поставовъ ѡсмь, киру жолтого поставовъ пят по золотыхъ ѡсми, белого чотыри по золотыхъ семи. В той же скарбници жупан долги атласовыи блекитныи гусарскии, дуплею подшитыи, папужатыи, коштовал золотыхъ семьдесят; делия аксамиту чорного в костки, подшитая чорными бобрами, на которую хоче сторону ѡбѣрнуть, коштовала золотыхъ полтретяста, с петлицами золотыми двема; шлыковъ чотыри мамурьковыхъ **: за одинъ даломъ золотыхъ ѡсмыдесят, за другии – золотыхъ шестдесят, за трети – пятьдесят, за

* Мало бути “зламаного”?

** Мало бути “мармурьковыхъ”.

четвертыи – сѣмдесят; бобров ѡсмь: ѡдин неѡарбованыи, тридцать золотых за него дано, а за другие – по петнадцати золотых. В долним склепе: скрыня желѣзная, густо ѡкована, з листами-привильями, мамрами, што ми винно до килкудесят тисечии розные должники, там же моих мамрамов голыхъ шѣст, которые-м ховаль для потребы, наполненные печатми шляхецкими; скрынка другая, желѣзом ѡкованая и вся невеликая, на Колмов, на Моковиче и на иншиѣ маѣтности; там же записов немало и листов – тая была запечотована; шкатуль ѡкованых пять // [216 зв.] з листами и записами на розные ѡсобы и sprawy, на веле маѣтностии; инш ая шкатула, желѣзомъ белымъ ѡкованая, в неи было тысяча таляров без петнадцати; а скрынка чорная ѡкованая, невеликая, которую-м вставиль в скрынечьку желѣзную, в которой было чотыри тисечи чирвоных и десет пуртукгаловъ по десети чирвоныхъ; в шкатуле малои, желѣзом ѡкованои, ланцухов пара: ѡден в круглые ковца грубые, золота в нем двесте ѡсмьдесят и пят чирвоныхъ, в другом, панцеровом, золотыхъ двесте и пят чирвоных, а в третѣм, што пѣна Крушов, в кола млыновые великиѣ, – золотых в нем двесте и три чирвоныхъ; сѣкгнет мои на стали с печатю выбитою, в котором было ѡсмь чирвоных золотых; жидовских мамрамовъ на розные долги на килка тисечии и инших листов, и мамрамовъ немало; тасѣм до рядов, на блекитном дне робленых, локот шѣстдесят и шѣсть, шероких зѣ злотомъ, по копе локоть куповано; другихъ тасѣм пѣтдесет локоть на чирвономъ дѣни, золотых чирвоных полтора ста, а полских золотых сто. У двѣрах на скрыни скурою юхтовою накрыта и скурами наметана, – в том листов немало было и мамравов* ѡт самого кѣнжати Чорторыского на веле долговъ и варуньки, и привилеѣвъ на всѣ маѣтности литовизкиѣ и Грибовицу, и права. А жоны мое с комор и з склепов речи побрано: напервѣи шкатулу чирвоную великую, в которой было клеи ноты, ланцухы, клеинотъ великии золотыи з дияменты и з рубинами, и шаѣирами, за которыи дано золотыхъ девѣтсот; другии клеинотъ мало меншии, з дияменты рубаными** и шмаракгами, за которыи дано золотых шѣстсотъ; третии клеинот // [216^a] с каѣнми розъмаитыми, в орла сажон, за которыи дано золотыхъ триста; ланцухъ с пукълями великими, по десети великихъ штук до пуклов привешано, в котором двесте и три чирвоных золотых; ланцух въ ѣчулки золотыѣ сажоныи, в котором золотых чирвоныхъ сто двадцат три; ланцухов дробное работы пѣт, в которых сто и двадцат чирвоных золотых; а за ланцух панцеровыи с крыжем, в ланцуху³ [7] чирвоных золотых; сажоно манѣли в панцыр шерокиѣ с каѣнми ве двоѣ, за которые дано ѡсмьдесят золотых чирвоныхъ; другие манѣли широкиѣ с каѣнми ве двоѣ, за которые дано ѡсмьдесят золотых чирвоныхъ; третие манѣли, в бляхи сажоны, з шлямцами, в которых тридцат чирвоных; меншиѣ манѣли, в которых двадцат чирвоных***; перстен з дияментом ѡстрымъ немалымъ, за которого дано двесте золотых; другии

* Мало бути “мамрамов”.

** Мало бути “рубинами”.

*** Виправлено з іншого слова.

перстен з шафирем немалым, за которого дано золотыхъ сто; а третии перстен з шафракгемъ, за которого дано золотыхъ шестдесят; перстенъ з дияментомъ острим, за которого дано золотыхъ семдесят. Тыє всѣ перстенѣ в оксамитном оштерку были. В той же шкатуле шапка з бобромъ неѡарбованым, сажона по верху штукама великими с каменми, коштовала золотыхъ чотыриста; ланцухъ з бечулкама, великихъ перелъ на темъ лите бѣлым, перловая коштовала золотыхъ сто и двадцать; брамъка на бляше золотой, сажона перълама великими, коштовала золотыхъ полтораства; кошулекъ перловыхъ три, великими перлама сажоны, коштовали золотыхъ Т [300] полских, // [216^а зв.] готовыхъ чирвоныхъ золотыхъ двесте и двадцать; скрынечъка сребрѣная злоцистая, в которой ламаное золото было, важило сто чирвоныхъ; кубковъ злоцистыхъ три, коштовали по тридцати золотыхъ; рукавички перѡумованые, сажоные перлама и пунталама, коштовали золотыхъ пядесят; сребра ламаного гривенъ три; ланцушокъ с каменми, который през чоло мимо уши висает, коштовал золотыхъ чирвоныхъ сто. В скарбницахъ и в склѣпахъ мурованыхъ: напервѣи шата аксамитная чирвоная с ѡеритама, с каменми сажона, коштовала золотыхъ триста; шата чирвоного аксамиту, в пасы золотые широкиє сажона, с ѡеритама, коштовала золотыхъ триста и двадцат; шата чорного аксамиту, в пасы золотые с ѡеритама, коштовала золотыхъ полтретяства; шата аксамиту чорного гладкого, коштовала золотыхъ Р [100]; шата адамашку чирвоного, коштовала золотыхъ ѡс്മдѣсятъ; шубка аксамиту взористого чорного, рисими ножкама подшита, коштовала золотыхъ чотыриста; чамара белоголовская аксамиту чорного, соболми подшита, коштовала золотыхъ пъятсот; плащикъ аксамитныи чирвоныи, в пасы злоцистые соболми подшитыи, коштовал золотыхъ двесте; плащикъ аксамиту чорного, в пасы злоцистого косматого рысѣми ножкама подшитыи, с каменми сажоныи, коштовал золотыхъ триста; хусты билые*, обруссы, сѣрветы, кошульки колѣнские и постѣли кильканадцать, билымъ шитѣмъ розмаитымъ робленые, // [217] коштовали золотыхъ ѡс്മдѣсят. На доле, в коморе, в скрыни побрано: скрыня зеленая немалая, в которой было постѣли, едвобомъ шитые чорнымъ, зеленымъ и чирвонымъ вышиваные шестѣра; постѣль с простѣрама и зо всѣмъ а зо злотомъ; чвора посѣлъ**, розмаитымъ шитѣмъ с простѣрама и зо всѣмъ; полотна ѡлендерского штукъ пяд по тридцати золотыхъ а ѡлямского полотна штукъ чотыри по двадцати и по пѣти золотыхъ; полотна роботы ткацкое чотыри тисѣчи аршинов у трохъ скрынѣхъ, ѡкромъ иншихъ полотѣн, што на скрынѣхъ и на кладѣхъ лежали, роботы домовое; обрусовъ штукъ двадцать, в каждой по пѣтдѣсят аршинов; на покою в шкатуле взяли: ланцуховъ три, в которыхъ было золотыхъ чирвоныхъ полчвартаста***; ношенѣ с каменми, за ѡс്മдѣсят золотыхъ купленое; другое ношенѣ з вежолѣмъ и с каменми коштує сто двадцат золотыхъ; перстении ѡс്മъ коштовали золотыхъ полтораства и пяд, кубковъ великихъ по гривнѣ и по пулгривны, кошулекъ ѡлямскихъ, ѡлендерскихъ

* Літеру “и” виправлено з “е”.

** Мало бути “посѣтель”?

*** 350

двадцат и завитя с перлами, с пунталы троє, коштовали золотых сто; завитя турецкого дванадцат, всѣ белыѣ* хусты, коштовали золотых двесте; шат панее и паненьских и такъже хустъ белых там же в покою было и побрано, чого всего и списатсе не може, – шацунком на золотых пятсотъ. Там же, впадши // [217 зв.] на гору, где сын мои Захарияшъ свои покои мель, побрали шаты з скрынею, шабля ѡправная, за которую дал был золотыхъ сто, палашъ ѡправныи, за которыи далъ золотыхъ ѡсмъдесят, чекан ѡправныи коштоваль золотыхъ пятдесят, пулъгаков шест з ладуньками и с порохувницами, ключами, дал за то золотых сто два. Шаты: в скрини жупан зеленыи адамашковыи, китаикою дуплею подшитыи, з кгузиками сребръными злоцистыми, коштоваль золотых деветъдесят; жупан долги чорного акъсамиту, подшитыи китаикою дуплею бруднатою**; ѡреза, соболми подшитая, брунатная, з долгими руками, коштовала золотых двесте; ѡрезѣя зеленая, подшитая пупьками соболими, вылоги соболии, коштовала золотых сто и двадцать; пояс ѡправныи, тесма сребръная и нож ѡправныи, и ноженки, коштовало золотых двадцать шест; шапка соболми подшитая высокая, коштовала золотых тридцать; колпакъ бобровыи коштоваль золотых VI [12], делюра акъсамитная чорная, китаикою дуплею подшитая, с петлицами сребръными, коштовала золотыхъ сорок; курта брунатъная ѡалендишова, подшитая китаикою блакитною, коштовала золотых десетъ; курта чирвоная ѡалендишова, китаикою жолтою подшитая, коштовала золотых десет; курта чирвоная адамашкова, китаикою блекитною подшитая, коштовала золотых VI [12]; делия ѡалендишова брунатъная, подшитая адамашком чирвоным, коштовала золотых сорокъ; дилия чирвоная ѡалендишова, адамашком зеленым подшитая, коштовала золотых сорокъ; карбачов чотыри было, по гривне сребра на нихъ. В склепе мурованом: дергъ турецких // [218] шестнадцать, купленых по пети золотых; коберцовъ адчамскихъ на чирвоном дне пятнадцать, купленых по двацат*** и чотыри золотых; коберцовъ солгацкихъ червоныхъ вывысокихъ^{4*} до ѡбитя ѡсмъ, по ѡси локот, по сороку чотыри золотых купленых; коберцовъ до котчихъ, по деветнадцать золотых купленых, а белых коберцовъ пятнадъцат по шестънадцать золотых купленых; шапокъ соболих три, по шестдесят золотыхъ купленыхъ. В той же коморе была барва и в склепахъ чирвоная каразѣвая, делии, баранками подшитых КД [24], барва ѡалендишова брунатная, делии дванадцать, киром жольтым подшитыхъ, с петлицами; жупанов чирвоных ѡалендишовых VI [12], скур лосихъ барвяныхъ VI [12] зеленых а моя тринадцатая; скура зеленая лосья з кузиками злоцистыми, скура^{5*} саѡяновая, подшитая люнским сукном, з кгузиками злоцистыми; копеньков з опанчов пошитых, бакгазиєю подшитых московскихъ EI [15]; наметов три,

* Правлено.

** Мало бути “брунатною”.

*** Так у рукописі.

^{4*} Мало бути “высоких”.

^{5*} Правлено.

шол две цвилиховых и округлыи* намет цвилиховыи, коштовали по сту золотых болшие, а меншиє – золотых семдесят; луков з сагаидаками двадцать оправныхъ, чотыри – коштовне, и стрелы гебанове у нихъ, чорных злоцистых два а белыхъ два, всѣ оправные; луков турскихъ осмъ, по осми золотыхъ купленых; бухарскихъ луков осмъ, по осми золотыхъ купленых; панциров КД [24], кончага, за которую-м дал сто копъ литовскихъ; панцыр дробныи, за которыи далем золотых сто; бехтар, за которыи далем золотых семдесят; зброи ВІ [12] // [218 зв.] гусарскихъ: шишаков ВІ [12] злоцистых, коло береговъ сребром оправные, за которые-м дал по М [40] золотыхъ; мисурукъ КД [24], накаленковъ тридцать, карвашов злоцистыхъ шесть, за которые-м даль по шестнадцати золотых; зарукавя дванадцать, копии двадцать чотыри, рогатын двадцать чотыри, бердишовъ двадцат чотыри, шабел барвяных двадцат чотыри, по пети золотых купных, пулгаков полтора и пят. В той избе, што над брамою, и в коморе: пулгаков моихъ осбно тридцать чотыри, по осми золотых купленых; мушкетовъ долгих по петнадцати пядии двадцать чотыри, по осмнадцати золотыхъ купленые; полгакъ мои зє двама колы, дано за него золотых тридцат; коротких ручьницъ норемберских ВІ [12], каждая по осми золотыхъ куплена; до того ладунки, ключи и пороховнице до всеє стрелбы, которые коштуют золотыхъ двесте. Стрелба моя замковая, што-м покупил: ручьницъ чотыриста, за которие-м платил по гривне; стрелбы, што-м с Колмова привез: гаковницъ и шмикговницъ шест, пороху камении осмнадцать в коморе и в склепе, камен по десети золотых куповалемъ; олову за золотыхъ сто. Дѣль пят в замку, которые-м с Колмова привез. В коморах в замку, в шпихлерах живност: напервеи в спижарни мяса полти триста и два, полоть по два золотыхъ; сал полтретяста, кумпии чотыриста, мяса вендзонаго яловицъ ВІ [12], волов шестдесет, бочокъ мяса солоного яловичого и волового; гороху в бочьках маць тридцат, ягол маць сто двадцать, маца по шести золотых; проса маць полтора в бочькахъ забитых, ячных // [219] и гречаных сто и десет. Зособна, што на шкуты на страву наготовано: мьяса полтии тридцать осмъ, салъ тридцат осмъ, жита в шкутах, што с Колмова, з Маковичъ и инших оларковъ привезено, – шестнадцать сот мац. В шпихлирах пшеници купное маць чотыриста, маця** по три золотых; сыров забитых в бочки копъ шестдесять, масла оасокъ шестдесять. Шкут чотыри зо всѣмъ, за которые-м дал полторы тисечи золотыхъ; за дубас з линами, жикглями и зо всѣми потребами далем чотыриста золотых. В пивницах, в склепахъ мурованых: вина венкгерского куѳъ шест старого, по золотыхъ семдесят купленых; малмазыи куѳъ три по сту и сороку золотых; меду старого куѳъ пьять, с коренемъ приправного, коштовал по сту золотыхъ; медов белыхъ бочокъ шестнацет сычного, каждая бочка по десети золотыхъ; пресных медов бочок шестнацетъ, каждая бочка по петдесят золотых; белое патоки в трох кадолбах, за которые дано золотых шестдесят; пива привозного

* Так у рукописі.

** Так у рукописі.

ахтелев дванадцять, кажды по три золотых; домового пива варовъ пять, кажды по пятнадцати золотых; горелки купленое *квртъ** чотыри тисечи, солодов мац сорокъ, хмелю купного вантухов *шест*, котель броварныи, за которыи дано золотых тридцет. У всѣхъ шинкаровъ грошеи золотых чотыриста а грабежов за напои в коморахъ за двесте** золотых и килка; волов кормныхъ в Литовижу дванадцет, за которые давано золотыхъ двести и пят; коров в Литовижу тридцет, яловиц двадцет, // [219 зв.] волов робочих сорокъ, ѡвецъ сто и двадцать, вепров кормныхъ по садзах двадцат, свинии *пяддесят*, гусии полтораства, капълунов триста, кур триста, качокъ сто; цыну: тальров тузинов *двадцат*, мис великих сорокъ, менших тридцат, полмисковъ сорокъ, приставокъ малых и великих *пуздер* ѡсмъ, куповано по *педдесят* золотых; ѡляшъ *пуздер* ѡсмъ ровных и великих *шест*, ѡляшъ циновых по ѡсми кгарцыи а две по десети кгарцы; *котловъ* тридцат, бань двадцать великих, *котлов* три великих кухонныхъ, конов ценовая у ѡсмь кгарции. Конии в стаях***: *напрод кон* скоро-мышастыи *дчанет*, за которого давано золотых *семсот*; *кон турскии* вилчатыи, давано ми за кон ѡсмьсот золотых; *кон гнедыи* белоногии турскии, далем за него триста золотых; *валах* половыи белоногии, давано ми за-н двесте золотых; *валах* воронныи, *Самишем* его звано, далем за-н полтораства золотых; *валах* в пяти летех тисавыи стада моего, давано ми за-н золотых Р [100]; *валах* половыи, *грива* чорная, стада моего, *стал*^{4*} золотых Р [100]; *жеребъцовъ* *двадцат* два, *инеходника* вшелякое шерсти, *Пеликанем* звалем его, давано ми за него золотых *пятьсот*; *другии* *неходник* гнедыи, давано ми за-н золотых С [200]; *инеходник* сивыи *яблокобитыи*, давано ми золотых Т [300]; *инеходник* сполова-карыи, далем за-н золотых Θ К [29]; *малыи* *неходник* сполова-карыи *подполялыи*, далем за-н золотых КС [26]; *ступак* зворона-мышастыи *белоногии*, далем за-н золотых П [80]. *Возов*: *карега* бялоголовская за сто двадцать *таляровъ*, *котчии* великии *скрынею*^{5*} за сто золотыхъ, // [220] *карега* моя на *шест* конии, *коштуе* золотых *ѡсмьдесят*; *котъчии* новыи за золотых тридцать, *котъчии* *другии* для слугъ *скарбных*, *возовъ* *шест*, *малыи* *котчии*, *коляс* пять ѡкованых, *каритъка*, што на ѡбе стороне *седити*. В *гумъне* литовизскомъ: *жита* *стыртъ* ѡсмъ, в каждой по сту *копъ*; *пшеницы* *стырта*, сто *копъ*; *ячъменю* *стыртъ* три, *ѡвса* *стыртъ* три, *гречъки* *стыртъ* две по сту *копъ*, *гороху* *стырта*, *проса* две *стырте* по сту *копъ*; *кореня*: *перцу* *камении* *шест*, *циномону* *ѡунътов* *двадъцать*, *шаѡрану* *ѡунътовъ* *ѡсмъ*, *имберу* *ѡунътов*^{6*} *тридцат*, *гвоздиковъ* *ѡунътов* *пяднадыцать*, *мушкатового* *квету* *ѡунътов* *ѡсмъ*; *цукру* *голов* пять по пяти золотыхъ, *мождчеров* два великих по пятнадцати золотых. *Речи* *Свиридовского*, которые были в *коморе* на *доле*, также *справы* и *листы*: в *скрыни* *немалои*

* Мало бути “квартъ”.

** Мало бути “двесте”.

*** Мало бути “стайнях”.

4* Мало бути “стоял”?

5* Мало бути “з скрынею”.

6* Правлено.

белои шкатула високая з листами, в которой немало справ и ѿбчихъ панов. Шаты его: напрод делия ѿалендишова зеленая, подшитая лисами, коштовала золотых двадцать; делия чирвоная ѿалендишова, подшитая адамашком зеленым, коштовала золотых тридцать; жупан ѿалендишовый блакитный, сукном подшитый блекитным, коштоваль золотыхъ шестнадцать; жупан чирвоного ѿалендишу долги гусарский, подшитый киром блекитнымъ, коштоваль золотыхъ двадцать ѿсмъ; курта чирвоная ѿалендишова, киром жолтым подшитая, коштовала золотых дванадцать; кошул ѿсмъ коленских, коштовали золотых десеть; убране ѿалендишове, коштовало золотыхъ пять; ботовъ трое саѿяновыхъ новых по копе // [220 зв.] литовскои, бачъмакги двое, пѣнезии готовых золотых тридцать. Служнихъ речи: напрод Яна Конопницкого коня сивого з седломъ, с пулгаком, купные за тридцать золотыхъ; жупанъ и дилия чирвоная, киром жолтымъ подшитая, кошуль три; у Петровского Яна коня гнедого з седлом, с полгакомъ, коштоваль золотыхъ сорокъ; жупан а делию, киром жолтым подшитая*, кошул дви**; у Стеѿана*** Момотовича коня белого за золотыхъ тридцать пят з седломъ, с пулгаком, жупанъ лазуровый, делия чирвоная, киром жолтым подшитая, кошуль три; у Станислава Саврича коня полового з седломъ, с полгаком, купного за пятьдесятъ золотыхъ, жупанъ белии и дилия чирвоная, киромъ желтымъ подшитая и кошул чотыри; у Станислава Янковского коня вороного з седлом, с полгаком, коштоваль золотыхъ пятьдесят шест; жупан лазуровый, делия чирвоная, кошуль чотыри. Слугъ инших до везеня посажал, а ѿ других не слышат, где ихъ подели; челяд белую з замку не выпущоно, бѣлыхъ голов ѿсмъ, дѣвок три и панну ѿрѿховскую, шляхтянку уцтивую, не ведати, где подели. В Грибовици в дворе побрали: напрод возниковъ червоно-дробятыхъ шесть, за которые давано ми золотыхъ чотыриста; возниковъ тисавыхъ шесть, жеребцовъ VI [12], клячъ робочихъ дванадцать, каждая куплена по ѿсьмьнадцати золотых; воловъ кормныхъ дванадцать, за каждого давано по двадцати золотых; ѿвецъ двесте, куповано на Подолу по пятьдесят грошии; свинеи полтораства старых, поросятъ триста, гусеи двесте, каплуновъ триста, куръ двесте, качокъ пятьдесят, пчоль ульевъ пятьдесят; в гумъне жита стыртъ десет, // [221] по сту копъ; ѿвса стыртъ пят, готового молочоного мац триста, ячъменю мацъ пятьдесят, гороху мацъ двадцат; стада клячъ старыхъ семъдесять, двулетковъ жеребцовъ тридцать, рочънихъ жеребцовъ сорокъ под петном моим, клячу купную ѿдну, а другие стада колмовского и маковицкого. В Лѣшнои: жита в гумне стыртъ десеть, ѿвса пять стыртъ, ячъменю три стырты, молочоного ѿвса мацъ чотыриста, куръ двесте, каплуновъ двесте, гусеи полтораства, качокъ пятьдесят, воловъ кормныхъ дванадцат, жеребцовъ дволѣтъковъ тридцать, валаховъ езныхъ три, шесть гнедыхъ жеребцовъ, клячъ робочихъ десеть, каждая куплена по ѿсьмьнадцати золотых; дрыкгант сивый до стада, за которого-м даль

* Мало бути “подшитую”.

** Виправлено з “три”.

*** Виправлено з “Станислава”.

Документи кінця XVI – початку XVII століття до історії волинського містечка Литовежа ...

золотыхъ сто. В светълици долнеи было ястребовъ три*, за которые-м дал по *педьсят* золотыхъ; соколовъ два, рароговъ два. В коморах было желъза возов *пятдесят*, воз по три золотыхъ; неводов великих чотыри а малыхъ чотыри, сети и заечих тридцать, пташ ая сѣтъ тетеричовая великая и ш-атеръ, розездовъ пять, саковъ три. То все коштовало золотыхъ польтора ста. Другихъ речии, што побрано, и вспомнить не може, – шащую себе на тисечу золотыхъ польскихъ. И то все побравши и намъ не давши болшеи ничего, тылко пару цукговъ, шкапъ лихих, з замъку и маетьности Литовижа нас *обои*га посполу прочь // [221 зв.] выехати примусили и тые добра Литовиж, изъ фолъварки до нихъ належачие, кгвалтовне и безправне обычаем неприятельским сплюндроваль, побраль, домъ мои вольными шляхецкии зекривавиль. Которым же то кгвалтовным наяздомъ и скръвавенъем дому шляхецкого и побранъем безправнымъ помененое маетьности право и покои посполитыи кнжата Чорторыские з меноваными помочъниками своими зквалътиль”.

И просиль впродречоныи его *мл. пан Григории Колмовскии*, абы тое оповедане и жалоба его до книг *гродскихъ володимерскихъ* была записана.

Што я, уряд, принявши, до книг записати казалъ.

ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 213–221зв. Оригінал.

---

* Виправлено з “десеть”.

Володимир Кравченко (Київ). **Документи кінця XVI – початку XVII століття до історії волинського містечка Литовежа і його замку**

У передмові до трьох документів викладені найважливіші події з історії містечка Литовежа від часу отримання ним привілею на міське самоврядування і його підтвердження, а також перебування у володінні князів Чорторійських. До того ж при підготовці передмови було використано численні документи Володимирського гродського суду кінця XVI – початку XVII століття, що тематично пов’язані з трьома джерелами 1576, 1597 і 1608 років, представленими в публікації. Документи містять нові відомості до історії містечка, його населення, замку та сусідніх сіл.

Ключові слова: Литовеж, замок, самоврядування, населення.

Volodymyr Kravchenko (Kyiv). Documents on the History of the Volhynian Town of Lytovezh and the Castle dating from the Late Sixteenth to the Early Seventeenth Century.

Introduction to these three documents reveals the most important events in the history of the town of Lytovezh from the time when it received a confirmation of the privilege of self-government, to the absorption of the town into the estate of Princes Chortoryiskis. The introduction is based on the numerous documents of the Volodymyr district court of the late sixteenth and early seventeenth century. All of these documents are connected with the three published sources (1576, 1597, and 1608). The documents contain new evidences on the history of the town, its inhabitants, castle, and villages in the neighborhood.

Keywords: Lytovezh, castle, selfgovernment, population.

Микола КРИКУН (Львів)

**ДОКУМЕНТИ ПРО НАДАННЯ ПУСТИНИ УМАНЬ
У ВЛАСНІСТЬ ВАЛЕНТІЮ
АЛЕКСАНДРОВІ КАЛИНОВСЬКОМУ 1609 РОКУ**

Варшавський звичайний сейм Речі Посполитої, що відбувався 15 січня – 26 лютого 1609 р., враховуючи “значні і криваві” заслуги “уродзогого” Валентія Александра Калиновського, брацлавського і вінницького старости, і на прохання земських послів¹, дозволив дарувати йому на діничному праві (у власність, спадкове володіння) “пустиню Умань”, розташовану у Брацлавському старостві однойменного воєводства. У цій же постанові (конституції) читаємо, що король дає згоду на це дарування, делегує для огляду (на ogłądanie) пустині ревізорів і після ознайомлення з їхнім відповідним звітом (za relacją) видасть привілей на неї зі своєї канцелярії². Малася на увазі канцелярія Руської (Волинської) метрики, яка від 1569 р. діяла при канцелярії Коронної метрики³.

На жаль, не виявлено відомостей про те, як на сеймі розглядалося питання про це дарування. Привертає до себе увагу в цій постанові те, що пустиня фігурує в складі староства – державного землеволодіння, яким розпоряджався король.

На тому ж сеймі 26 лютого король Сигізмунд III своїм письмовим розпорядженням призначив ревізорами для опису “великості и широкості и положень⁴” пустині, розташованої у Брацлавському повіті, свого секретаря, писаря Руської метрики і володимирського войського Флоріана Олешка⁴, брацлавського ловчого Яроша Черленковського, брацлавського підчашого Вацлава Сулковського, брацлавського підстоля Цурковського* й Олександра Пісочинського. Цей документ скріпив своїм підписом писар Руської

¹ Ідеться насамперед, напевно, про послів на цей сейм від Брацлавського воєводства. Ні їхня кількість, ні імена невідомі. Натомість це відомо стосовно багатьох сеймів. Так, на сеймах 1600 і 1603 рр. цих послів було по три, на сеймі 1607 р. – чотири (Mazur K. W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006. – S. 424).

² Volumina legum. – Petersburg, 1858. – Т. II. – S. 466; Volumina constitutionum. – Warszawa, 2008. – Т. II. – Vol. 2. – S. 386.

³ Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр.: Студія з історії українського регіоналізму Речі Посполитої. – Острог; Львів, 2002.

⁴ Про нього: Там само. – С. 147–152. Флоріан Олешко королівським секретарем став не пізніше 1590 р., писарем – 1589 р., володимирським войським – 1601 р.

* У наступному документі – ревізії – подано його ім'я: – Григорій.

метрики Олександр Крупецький⁵. У ньому, до речі, пустиня має і назву Гумань⁶. На підставі видачі його в останній день роботи сейму можна впевнено твердити, що тоді або за день-два до того з'явилась сеймова постанова про дарування пустині.

Названі ревізори (окрім В. Сулковського, причина відсутності якого невідома) про виконання даного їм доручення доповіли королю складеним у пустині 11 квітня того ж року листом. Згідно з останнім, вони розпочали свою роботу 9 квітня і, користуючись свідченнями брацлавських та вінницьких міщан під час спільного з ними об'їзду (za ukazaniem... u obwiedzeniem) пустині, визначили достатньо (dostatecznie) розташування, величину й широкість її та всіх належних до неї урочищ. Пустиня, зазначають ревізори, лежить за кільканадцять миль від міста Брацлава, між Кривошаравським й Удицьким шляхами⁷. Далі ревізори подають границі цієї території. На північному заході границя прямує від верхів'я річки Кублича (od wierzchowin Kubliskich)*, розміщеного навпроти Вірменських (Ormiańskich) "лісків", до урочища Кам'янецького Рогу і річки Удич, Удичем до впадіння його зліва в Бог, на заході, південному заході і півдні – Богом, на північному сході – від Вірменських лісків до Яворівчиків, від них до Лядських лісків, Берестівця, верхів'я Бабані (нині Бабанки; тут землі пустині Умань, сказано в листі, стикаються з Буцьким дідичним володінням** нащадків небіжчика "пана галицького"***), нею до її впадіння зліва в Ятрань, останньою до злиття справа з Синьою Водою (тоді також і нині – Синіми Водами та Синюхою), на сході – по Синій Воді до впадіння її зліва в Бог. До цієї пустині належить, зокрема, зазначене в листі річище Уманки (лівої притоки Ятрані) з її притоками, об'їзд (w objazd) його "може бути на сім миль". Отже, пустиня містилася між Удичем, Ятранню, Богом і Синьою Водою.

⁵ Про нього: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С. 161–163. Писарем був у 1607–1609 рр.

⁶ Biblioteka PAN w Kórniku. – Oddz. rękopisów. – Rkps 323. – K. 2 v.–3 v.

⁷ Ідеться про шляхи, якими татари чинили напади на українські землі, що входили до складу Польського королівства. На думку проникливого знавця джерел Едварда Руліковського, ці шляхи були спрямованими на захід відгалуженнями горезвісного Чорного шляху, причому він локалізує Удицький шлях у міжріччі Росі та Гірського Тікича (правої притоки Тікича, який справа впадає в Синю Воду), а Кривошаравський (у нього помилково – Кривошаравський) – тільки називає (*Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum. – Warszawa, 1878. – Т. IV. – S. 66. Див. також: Кісь Я. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. – Львів, 1986. – № 4. – С. 135–136 (автор по суті переповідає працю Е. Руліковського)). Дивує, що ревізори не назвали Чорний шлях, який своєю південною гілкою перетинав пустиню Умань у північно-західному напрямі, що зауважив Гійом Левассер де Боплан на своїй спеціальній мапі України, виданій у 1650 р., подавши, зокрема, що той проходив південніше міста Умані (Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. Мірло 1:450 000 / Упоряд. М. Вавричин, О. Голько. – К.; Львів, 2000. – Секція III).*

* Нині це Кіблич, ліва притока Собу, останній зліва впадає в Південний Буг, що в ревізорському листі (званому у ньому також ревізією), як і в документах до кінця XVIII ст., іменується Богом.

** Названим так від містечка Буки, що над Гірським Тікичем.

*** Мається на увазі Єжи (Юрій) Струсь, який за життя займав уряд галицького каштеляна. Мова про нього далі.

Оскільки, за словами ревізорів, пустиня розташована між Удицьким і Кривошаравським шляхами, то, як можна згадуватися, перший з них був північною, а другий – південною її межами, і, отже, Кривошаравський шлях проходив уздовж Богу.

Серед проставлених ревізорами під листом підписів Черленковський значиться Геронімом, тотожним Ярошеві іменем, а про Григорія Цурковського сказано, що за нього через його неписьменність підписався брацлавський мечник Михайло Кропивницький.

Від імені В. А. Калиновського шляхетний Станіслав Мрочковський подав цей документ у канцелярію Руської метрики для вписання в її книгу. У Кракові 20 травня 1609 р. впис було здійснено. Тоді ж С. Мрочковському було видано випис документа з книги цієї канцелярії, скріплений коронною печаткою й підписами коронного канцлера і хелмінського біскупа Вавжинця Гембіцького⁸ та, напевно, писаря Олександра Ледуховського⁹.

Документ дійшов до нас у копії цього випису, зроблений, судячи з письма, у XVIII ст., невідомо з якої нагоди та без заголовка, який у самому виписі засвідчив його видачу¹⁰, та у копії з XVIII ст. випису з тієї ж книги Руської метрики, зробленого у Варшаві 1638 р. (ця копія має належний заголовок)¹¹.

Ознайомившись з цим листом-ревізією, король, відповідно до згаданої сеймової постанови, 13 травня 1609 р. у Кракові видав В. А. Калиновському привілей на пустиню Умань, “на Україні за Брацлавлем колконадцать мил лежачую”. У привілеї В. А. Калиновський виступає старостою не лише брацлавським і вінницьким, а й звенигородським, а також королівським дворянином й ротмістром. Дарування йому пустині вмотивовано прагненням короля належно відзначити його, вихідця з “дому старожитного” Калиновських, численні заслуги та бажанням “до далших службъ Речи Посполитое и наших тымъ болшеи охотънеишим способити и знакъ ласки и щодробливости нашею ему и потомствѹ его показати”. У привілеї наголошено, що В. А. Калиновський “тыє добра [пустиню] ... правомъ дедичнымъ и вечнымъ, ничого на нас и потомъки наши королевские в тых добрахъ права королевского ани пожитковъ не зоставуючи, будеть тримати, держати и оныхъ безъ вшлѣакого перенагабаниа [перешкоди] спокоине с потомками обоєи плти [статі] вечъными часы ѹживати”. Ф. Олешкові король доручив увести В. А. Калиновського у володіння (“ув’язати”) пустині.

Привілей, писаний на пергаменті, підписаний королем і писарем О. Ледуховським, був виданий меншою коронною канцелярією (власне канцелярією

⁸ Про нього: *Przyboś A. Gembicki Wawrzyniec* // *Polski Słownik Biograficzny* (далі – PSB). – Kraków, 1948–1958. – Т. VII. – S. 382–384. Канцлером він став, до речі, під час згаданого сейму 1609 р.

⁹ Про О. Ледуховського (Ледоховського): *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С. 179–181. Тут він фігурує як підписок у 1605 р., а про його писарство не згадано.

¹⁰ Львівська Національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, від. рукописів (далі – ЛННБ). – Ф. 103: Сапіги. – Оп. 1. – Од. зб. 70 II-а. – Арк. 1–1 зв.

¹¹ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Tak zwana Metryka Litewska, IV–B.* – Sygn. 2. – К. 199–200 v.

* Україна тут – поширена в Речі Посполитій у XVI–XVIII ст. назва на означення території Брацлавського і Київського воєводств.

Документи про надання пустині Умань у власність Валентію...

Руської метрики) і мав печатки короля та цієї канцелярії. 26 квітня 1618 р. цей документ на прохання довіреної особи В. А. Калиновського шляхетного Матвія Філгоцького, який його приніс, було вписано в книгу тієї ж канцелярії. Книга вціліла, завдяки чому текст привілею нам відомий¹².

Таким є зміст чотирьох документів (далі наводимо їх текстуально), видача яких заклала основу для заснування величезного Уманського маєткового комплексу. Зі сказаного видно, що сеймова постанова відома за виданням “*Volumina legum*”, а інші документи зберігаються в рукописних зібраннях. Частина листа ревізорів королеві стала відома завдяки виходу друком у світ 1862 р. написаної десь в останній чверті XVIII ст. праці анонімного автора, в якій йшлося про стан землевласницьких відносин у XVI–XVIII ст. стосовно Уманської маєтності – волості¹³.

Слід вказати на те, що у привілеї прибуття ревізорів до пустині для її обслідування датовано помилково – 11 квітня. Імовірно, винуватцем цього був підписок королівської канцелярії: готуючи привілей, він міг звернути увагу лише на дату складання ревізорами свого листа королеві.

До сказаного додаємо наступне.

Насамперед про В. А. Калиновського. Дослідники бездоказово твердять, що він належав до шляхетського роду Руського воєводства (*Rusi Czerwonej*). Чи не перший цю думку висловив Александр Яблоновський¹⁴. Її підтримали Адам Бонецький (він навіть зарахував Калиновських до шляхти Коломиїського повіту)¹⁵ та Казімеж Пуласький¹⁶. Останній вважав рід Калиновських польським з походження (це видно хоч би із заголовка його праці). Так вважають і сучасні дослідники¹⁷. У такому разі Калиновські прибули на територію

¹² Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389: Литовская метрика. – Оп. 1. – Д. 209. – Л. 13 об.–15 об. Впис привілею у книгу канцелярії Руської метрики завірили своїми підписами коронний підканцлер (він же – луцький біскуп) Анджей Ліпський та писар Криштоф Баковецький. Про А. Ліпського: *Czapliński W.* Lipski Andrzej // PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1972. – Т. XVII. – С. 415–417; про К. Баковецького: *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики... – С. 165–167 (писарем був від 1616 р.).

¹³ Awulsa Humania. Pamiętnik historyczno-prawny dla dziejów wewnętrznych Ukrainy. Z archiwum K. Podwysockiego w Rychtach Humieckich pod Kamieńcem Podolskim / Wyd. E. Ostoja Solecki. – Wenecya, 1862. – S. 28–29. У передруку цього документа та сама частина: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1886. – Ч. VII. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 204. Цю ж частину за “Архивом Юго-Западной России...” переказує Микола Ткаченко (*Ткаченко М.* Гуманщина в XVI–XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. XI: Праці історичної секції. – С. 23).

¹⁴ Źródła dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. XXII: Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław). – Dział III / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – S. 163.

¹⁵ Herbarz Polski. – Cz. I: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / Ułożył i wyd. A. Boniecki. – Warszawa, 1907. – Т. IX. – S. 152.

¹⁶ *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. – Brody, 1911. – Т. 1. – S. 80.

¹⁷ *Anusik Z.* Szlachta braclawska w 1629 roku // *Anusik Z.* Studia i szkice staropolskie. – Łódź, 2011. – S. 53; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – 2-е вид, переглянута і випр. – К., 2008. – С. 231;

Руського воєводства з корінної Польщі. Натяк на це у своїй праці подає геральдик Каспер Несецький¹⁸.

Син Марціна Калиновського та Зофії Сецехувни¹⁹ (остання мала польське походження), Валентій Александр з'являється на Брацлавщині десь перед 1599 р. або в цей рік: перша відома згадка про нього тут пов'язана з видачею 28 травня 1599 р. Сигізмундом III документальної згоди (консенсу) на відступлення йому, королівському дворянинові, брацлавським, вінницьким і звенигородським старостою Юрієм Струсем²⁰ Брацлавського староства у пожиттєве володіння (“до остатнього крѣсу живота свого”)²¹. А 3 квітня 1604 р. той же король подібно згодився на передачу Валентію Александрові Ю. Струсем Вінницького і Звенигородського староств²².

Так В. А. Калиновський влився в коло заможних землевласників Брацлавського воєводства, нехай ще не як дідич. Цей “стрибок” пояснюється вдалим його одруженням з дочкою Ю. Струся Гальшкою (Ельжбетою). Брацлавським, вінницьким і звенигородським старостою він був до 1613 р., відтоді до своєї загибелі 1620 р. – старостою брацлавським і звенигородським – нижчим за рангом від вінницького старости, бо, на відміну від останнього, брацлавський староста не був гродським, не мав поза своїм староством адміністративної влади (судової влади взагалі не мав) у воєводстві. Чому з ним сталася така метаморфоза, невідомо. Свого роду компенсацією за “втрату” В. А. Калиновським Вінницького староства послужила королівська номінація його у 1614 р. на уряд генерального старости Подільського воєводства, тобто на уряди кам'янецького і летицького старост²³. Уряд вінницького гродського старости від 1613 р. (до 1622 р.) займав Олександр Балабан²⁴.

Літвін Г. З народу руського: Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – К., 2016. – С. 131. Див. також: *Захарченко Р. С.* Калиновські // Енциклопедія історії України. – К., 2007. – Т. 4. – С. 34.

¹⁸ Herbarz Polski Kaspra Niesieckiego S. J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez J. N. Bobrowicza. – Lipsk, 1840. – Т. V. – С. 10–11.

¹⁹ *Czapliński W.* Kalinowski Walenty Aleksander // PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964–1965. – Т. XI. – С. 171.

²⁰ Про нього: *Byliński J.* Struś Jerzy // PSB. – Warszawa; Kraków, 2007. – Т. XLIV. – С. 463–467.

²¹ Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упоряд. М. Крикун, О. Піддубняк; вступ М. Крикуна. – Львів, 2008. – С. 739–740.

²² Там само. – С. 893–895. 11 вересня 1604 р. було складено інвентар Вінницького замку (староства) з нагоди передачі його Ю. Струсем у володіння В. А. Калиновському (Там само. – С. 911–912). Ця передача була запізнілою, що непрямом підтверджується датованим 21 вересня того ж року документом Вінницького гродського суду, в якому читаємо, що В. А. Калиновський щойно тиждень або тижнів два тому вступив у володіння Вінницьким староством (“на староство Виницкое наехал”), як староста ще не присягнув і суду гродського не чинив (“не отправлал”; Там само. – С. 914).

²³ *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka; pod red. A. Gąsiorowskiego.* – Kórnik, 1998. – С. 132. У преамбулі впису вищезгаданого королівського привілею до книги Руської метрики 1618 р. В. А. Калиновський фігурує як “снерал землѣ Подолское” (див. прим. 12).

²⁴ *Крикун М., Піддубняк О.* Матеріали про діяльність гродського і земського судів Брацлавського воєводства останньої чверті XVI – першої половини XVII століття в архіві шляхетського роду Пісочинських // *Крикун М.* Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2008. – С. 77.

Надання В. А. Калиновському було виявом політики роздачі українських земель як державних володінь українським і польським можновладцям у власність, політики, яку активно проводили правлячі кола Варшави з очевидною метою шляхом колонізації цих земель посилити оборону південно-східних володінь Речі Посполитої²⁵.

В. А. Калиновському дісталася 1609 р. величезна територія на південному сході Брацлавського воєводства. Звідки на означення її взялася назва “пустиня Умань”, встановити не вдалось. Очевидно, що сама назва Умань походить від річки Уманки, інакше Уми²⁶.

Обшир “пустині” нині займають Уманський і приблизно 75 відсотків терену Тальнівського району Черкаської області, Голованівський і Благовіщенський райони та відсотків 80 Гайворонського, 40 – Новоархангельського і 50 – Вільшанського районів Кіровоградської області, а також відсотків 25 Первомайського району Миколаївської області.

Згаданий анонімний автор праці, написаної після 1775 р., зазначає, не подаючи джерела, що дарована В. А. Калиновському пустиня Умань була позначена природними (naturalnemi) граничними знаками, які добре збереглися (ani się powiększyli, ani umniejszyli), а вся границя її складає 27 великих українських миль²⁷. На час написання цієї праці ця миля дорівнювала, зокрема, десяти російським верстам²⁸, тобто 286,2 км (верста = 1,06 км). Якщо уявити означену цим показником пустиню як квадрат (а вона певною мірою нагадує його), то площа її становила б 5120 кв. км. Твердження про 27 великих українських миль (і виведену на підставі їх площу) може викликати недовіру, бо об'їзд пустині 1609 р. ревізорами всього за два дні (нагадаємо, від 9 до 11 квітня) був у той час неможливим. А. Яблоновський вважав, що площа її становила близько 80 кв. миль²⁹. Згідно з ним, квадратна миля становить 55,06 кв. км³⁰ (миля = 7,405 км). Тож у цьому разі площа

²⁵ Źródła dziejowe. – Т. XXII. – S. 116–117; *Kulakowski P.* Kolonizacja Kijowszczyzny i Czernichowszczyzny (1569–1648) // *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych.* – Warszawa, 1999. – S. 155–172.

²⁶ Е. Рупіковський здогадно пише, що Ума = Уманка, протікаючи через безлюдний степ, надала йому свою назву і що це начебто знайшло відбиття в українській мові, де “умань” й означає безлюдну місцевість (*[Rulikowski E.] Humań // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1882. – Т. III. – S. 208). Варто при цьому вказати на те, що в листі ревізорів королю від 11 квітня 1609 р. цей край поіменовано “Уманьщиною”. Першу знану згадку про Уму, датовану 1497 р., наводить з рукопису Микола Карамзін; у ній розповідається про перемогу князів Михайла і Костянтина Острозьких над татарами у верхів'ї цієї річки (*Карамзин Н. М.* История государства Российского. – М., 1989. – Кн. 2. – Т. V, VI, VII, VIII. – Примечания к тому VI. – С. 108).

²⁷ *Awulsa Humania.* Pamiętnik historyczno-prawny... – S. 27; Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 205.

²⁸ *Крикун М.* Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях. – Львів, 2016. – С. 135.

²⁹ Źródła dziejowe. – Т. XXII. – S. 164.

³⁰ Źródła dziejowe. – 1889. – Т. XIX: *Ziemie ruskie. Wołyń i Podole / Wyd. A. Jabłonowski.* – S. 12; Т. XXII. – S. 43–44.

складала 4405 кв. км. Це набагато більше площі Уманського уїзду в складі Київської губернії, простір якого повністю входив у Брацлавське воєводство до зникнення останнього як адміністративної одиниці внаслідок другого поділу Речі Посполитої. За добре знаваними енциклопедичними словниками, уїзд займав обшир у 3774,2 кв. версти, або 4000,7 кв. км³¹. Судячи з опису ревізорами 1609 р. пустині, північна частина уїзду не входила в її межі. В. А. Калиновський став володіти цією частиною після 1609 р.³²

За сучасним адміністративно-територіальним поділом Уманський район займає 1,4, Благовіщенський – 0,7, Голованівський – 1 тис. кв. км, означені частини Тальнівського району – 0,67, Гайворонського – 0,56, Новоархангельського – 0,48, Вільшанського – 0,3, Первомайського – 0,37 тис. кв. км³³. Накладаючись на терен пустині Умань, ці площі разом мають 5,5 тис. кв. км. За даними А. Яблоновського, площа Брацлавського воєводства в першій половині XVII ст. становила 637,6 кв. милі³⁴. Виходячи з того, що квадратна миля дорівнювала 55,06 кв. км, одержуємо 35,1 тис. км. Пустиня 1609 р. займала 15,7 відсотка території воєводства!

Що ж до площі річища Уманки з її притоками, границі якого, за свідченням ревізоров у 1609 р., простягалися на близько 7 миль, то слід сказати таке. У свідченні безперечно йдеться про тогочасні українські милі. З порівняння лінійних масштабів, які Г. Л. де Боплан подає на своїх мапах України, випливає, що 10 українських миль дорівнювали приблизно 19 французьким льє, а льє становило 4,444 км³⁵. У такому разі українська миля – це 8,44 км, а 7 миль – це 59,08 км. Площа умовного квадрата території у межах цієї відстані становить 218,15 кв. км³⁶.

³¹ Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1902. – Т. XXXIV. – С. 721; Энциклопедический словарь Т-ва Бр. А. и И. Гранат и К^о. Совр. перераб. изд. – М., ... – Т. XLII. – Кол. 290.

³² Źródła dziejowe. – Т. XXII. – S. 64.

³³ Україна. Адміністративно-територіальний устрій: Станом на 1 листопада 2012 р. – К., 2013. – С. 204, 271, 451.

³⁴ Źródła dziejowe. – Т. XXII. – S. 43–44.

³⁵ Боплан Г. Л. де. Опис України. – К., 1990. – С. 135 (прим. Я. Дашкевича); його ж. Описание Украины. – М., 2004. – С. 393 (коммент. Я. Дашкевича).

³⁶ У матеріалах сесії (каденції) коронного трибуналу, яка відбувалася в місті Любліні 1630 р., знаходимо рідкісну згадку про те, що, за тодішнім визнанням возного перед Вінницьким градським судом, відстань між Вінницею й Уманню становить 20 українських миль (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАІЛ). – Ф. 773: Коронний трибунал. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 56 зв.). За сучасною мапою України, ця відстань по прямій складає 130 км (Україна. Оглядова мапа. Мірило 1:1 000 000. – К., 2016). Тож на кожну з 20-ти миль могло б припадати 6,5 км. Насправді ж миля була значно більшою, якщо виходити з того, що возний, напевно, мав на увазі дорожній шлях. Виходячи з цього, слід вважати, що ревізори в зазначеному листі до короля правильно вказали, що відстань між Брацлавом і пустинею Умань складає кільканадцять миль: місто Умань віддалене від Брацлава по прямій на 150 км, а до західної границі пустині відстань була меншою. Потрібно вказати на те, що згадуваний анонімний автор та А. Яблоновський услід за ним сім означених ревізорами у 1609 р. миль помилково сприймали як квадратні (Awulsa Humania. Pamiętnik historyczno-prawny... – S. 27, Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 205; Źródła dziejowe. – Т. XXII. – S. 724).

Документи про надання пустині Умань у власність Валентію...

Дарована 1609 р. В. А. Калиновському земля була воістину пустелею. Жодного поселення у ній на той час джерелами не зафіксовано. Згодом, до Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, тут виникло, згідно з джерелами, лише 20 поселень, а саме: Умань, Бабине, Бабанка, Грижанівка, Дмитрушки, Косенівка, Кочубіївка (Городецьке), Краснопілль, Кристимпіль (Христинів, Христинівка), Нерубайка, Орадівка, Псярівка, Ропотуха, Сушківка, Талалаївка, Тальне, Торговиця (колись поселення з цією назвою тут було), Яворівець (Верхнячка Лісна)³⁷, Ягупець, Янів. Ці поселення існують і нині. До них слід було би додати декілька поселень, зниклих під час лихоліття, розпочатого 1648 р., та назви їх встановити не можливо³⁸.

Щодо Умані, то найраніша виявлена нами згадка про неї (Умань відразу стала існувати як місто) припадає на 1615 р.: у декреті сесії коронного трибуналу за 1630 р. згадано про те, що у 1615 і 1616 рр. втекли 20 родин з містечка Куни до Умані³⁹. На честь В. А. Калиновського це місто йменували

³⁷ Чи не виникло це поселення на місці Яворівчиків, “зауважених” ревізорами 1609 р.? Петро Кулаковський вважає, що згаданий ними Берестовець (у нього помилково – Берестів) – це теперішнє однойменне село Уманського району Черкаської області, розташоване на берегах Ревухи, лівої протоки Ятрані (*Кулаковський П.* Деконструкція історичної Звинигородщини (середина XVI – середина XVII століть) // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Львів, 2017. – Т. CCLXX: Праці Історично-філософської секції. – С. 170). Локалізувати зауважені ревізорами Кам’янецький Ріг, Вірменські і Лядські ліски не вдається.

³⁸ М. Ткаченко зазначає, що в першій половині XVII ст. на Уманщині з’явилося понад 20 нових поселень (*Ткаченко М.* Гуманщина... – С. 20–21). Та майже всі з названих ним поселень виникли за межами пустині Умань. Не посилаючись на джерело, Олександра Єфименко твердить, що в Уманській пустині, яку В. А. Калиновський отримав 1609 р., через 30 років налічувалось понад 100 сіл (*Єфименко А.* Южная Русь: Очерки, исследования, заметки. – СПб., 1905. – Т. 1. – С. 53). Цю ж цифру на означення колонізації Уманщини до 1648 р. Антоній Юзеф Ролле (писав під псевдонімом Антоній Й.) вивів з заповіту, складеного Марціном Калиновським (про нього див. далі) 24 травня 1652 р. – перед Батогською битвою, в якій він загинув, і подав в одному зі своїх історичних оповідань (*Antoni J.* Powstanie nazwisk rodowych u ludu małorosyjskiego // *Antoni J.* Sylwetki historyczne. – Kraków, 1892. – Ser. VIII. – S. 376). Не виключено, що О. Єфименко запозичила її у цього автора.

³⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 773. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 80–80 зв. У нашому дослідженні про поселення Брацлавського воєводства в першій половині XVII ст. невірно перша znana згадка про Умань, як, до речі, про Бабань, Бабанку, Кочубіївку, Кристимпіль, Орадівку, датована 1612 р. (*Крикун М.* Кількість і структура поселень Брацлавського воєводства у першій половині XVII століття // *Крикун М.* Брацлавське воєводство... – С. 209, 227, 231, 234, 245): у відповідному рукописі під цим роком згадано повідомлення (реляцію) возного про покладання ним позовів стосовно втікачів з цих шести (та інших) поселень до містечка Капустина Долина, що у Київському воєводстві, і при цьому зазначено, що відповідачем є коронний хорунжий Александр Конецпольський, а позивачем – чернігівський воевода Марцін Калиновський (ЛННБ. – Ф. 103. – Оп. 1. – Од. зб. 55 I-e. – Арк. 4 (наприкінці рукопису)), тоді як перший з них коронним хорунжим став 1641 р. (*Urządnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy / Oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała i inni; pod red. A. Gąsiorowskiego*. – Kórnik, 1992. – S. 28), а другий – чернігівським воеводою 1635 р. (*Кулаковський П.* Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К., 2006. – С. 402). Реляція возного відбулася, очевидно, не

також Калингородом⁴⁰ та Калинваром⁴¹. Умань стала з часом одним з найбільших міст Брацлавського воєводства; 1629 р. частина її, власником якої був подільський підкоморій Марцін Калиновський (до речі, син Валентія Александра; пізніше він став не лише чернігівським воєводою, а й гетьманом польним коронним), сплатила податок від 362 димів, а дві частини, власниками яких були його рідні брати брацлавський і вінницький староста Адам та Єжи (Юрій), – від 705 димів⁴². Місто поглинало людність з різних маєтностей. Із 520-ти втікачів у межах Брацлавського воєводства, які фігурують у 51-му декреті коронного трибуналу за 1630 р. на предмет повернення їх їхнім власникам, 191 осів в Умані (прибули вони із семи поселень)⁴³. Це лише частка тих, які поповнювали населення міста. Варто при цьому звернути увагу на постанову Варшавського сейму 1613 р. “O zbiegach województwa Braclawskiego”, в якій читаємо, що “całe wsi od panów wstając, idą precz pod dzierżawce dóbr naszych (королівських. – М. К.), a iż się ukrzywdzenie ztąd stanowi szlacheckiemu dzieje wielkie, hamując to, postanawiamy, aby sami dzierżawcy, a nie wójtowie ich o takie zbiegi odpowiadali”⁴⁴. Як бачимо, тут ідеться про державні маєтки, куди тікали піддані (у Брацлавському воєводстві цими маєтками були Вінницьке, Брацлавське і Літинське староства та Гайсинська держава). Але не доводиться сумніватися, що значно поширенішим явищем були втечі до приватних землеволодінь, а саме таким землеволодінням були Умань і прилеглі до неї маєтково поселення.

19 поселень, названих поряд з Уманню вище, відомі за джерелами 1620-х – 1640-х років⁴⁵. Частина їх, можливо, виникла перед цим – у 1610-х роках. Ці поселення, як і Умань, зайняли північну частину пустині Умань. Решта останньої, відсотків 70, а то й більше, розташована між Богом і Синьою Водою, до 1648 р. залишалась пустельною – без поселень. Візуально в цьому переконають спеціальна мапа України Гійома Левассера де Боплана⁴⁶, мапа стосовно адміністративного поділу козацької держави у 1648–1654 рр., виготовлена Іваном Крип’якевичем⁴⁷, та мапа “Брацлавське воєводство в XVII ст.”, виготовлена в мірілі 1:500 000 сучасним картографом Юрієм Лозою для другого тому “Історичного атласу України”, який має бути виданий, – на

1612 р., а після номінації А. Конєцпольського на хорунжество, напевно, 1642 р.: в реляції 4 могло “перевтілитися” в 1.

⁴⁰ Źródła dziejowe. – Т. XXII. – S. 617 (1622 р.); ЦДІАЛ. – Ф. 773. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 48 зв. (1630 р.).

⁴¹ ЛННБ. – Ф. 103. – Оп. 1. – Од. зб. 55 І-е. – Арк. 4 (наприкінці рукопису; після 1641 р.); Ф. 141: Архів А. Чоловського. – Оп. 1. – Од. зб. 187. – Арк. 5 (1646 р.).

⁴² Архів ЮЗР. – 1890. – Ч. VII. – Т. 2: Акты о заселении Юго-Западной России. – С. 406.

⁴³ ЦДІАЛ. – Ф. 773. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 48 зв., 56 зв. – 57, 58 зв., 80–81 зв.; Спр. 52, арк. 8–9 зв.

⁴⁴ Volumina legum. – Т. III. – S. 95.

⁴⁵ Крикун М. Кількість і структура поселень... – С. 209, 219, 221, 231, 233, 234, 243, 245, 249, 252, 258–260, 268. Див. також: Крикун М., Петренко О. Подимний реєстр Брацлавського воєводства 1643року // Записки НТШ. – Львів, 2017. – С. ССLXX. – С. 441–443.

⁴⁶ Спеціальна карта України... – Секція III.

⁴⁷ Крип’якевич І. П. Адміністративний поділ України 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – Між с. 128 і 129.

Документи про надання пустині Умань у власність Валентію...

підставі нашого дослідження про поселення цього воєводства у першій половині XVII ст.⁴⁸. Варто звернути увагу на те, що на своїй, вищезгаданій, мапі України 1650 р. Г. Л. де Боплан називає стосовно цієї території тільки місто Умань і на північ від нього такі поселення: Бабине (Babine), Кочубіївка (Kochobiowka), Краснопіль (Krasupol), Кристопіль (Kryspol), Орадівка (Radowka), Торговиця (Targowica), Ягупець (Jahuriec), Янів (Janow).

Щойно у XVIII ст. цей край був колонізований, заряснів поселеннями. Багато нових поселень виникло тоді ж і в північній частині його території. За офірним реєстром 1789 р., в цих частинах колишньої пустині Умань налічувалося відповідно 136 і 51 поселення⁴⁹.

Після 1609 р. В. А. Калиновський та його сини Марцін й Адам спробували значно розширити свої землеволодіння за рахунок маєтностей, розташованих північніше і західніше “пустині”, та здобути маєтності в інших частинах Брацлавського воєводства. Розповідь про це потребує окремого дослідження⁵⁰.

Чотири документи, три з яких нами публікується уперше, являють собою унікальний джерельний комплекс, що засвідчує дарування владними колами Польського королівства у власність державної маєтності (пустині), розташованої у Брацлавському воєводстві. Територія, про яку йдеться, займала до 16% Брацлавського воєводства, була на час отримання її В. А. Калиновським справді безлюдним краєм. Документи заклали основу для створення величезного Уманського землеволодіння. Колонізація краю до 1648 р. зачепила лише північну його частину, де, зокрема, невдовзі після 1609 р. виникло місто Умань. Щойно у XVIII ст. він був колонізований.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

26 (?) лютого 1609 р. Варшава. – Постанова сейму Речі Посполитої про дарування вінницькому і брацлавському старості Валентію Александру Калиновському у власність пустині Умань, розташованої у Брацлавському старостві Брацлавського воєводства

Danina pustynie Umany Walentemu Alexandrowi Kalinowskiemu, staroście braclawskiemu

Za znaczne u krwawe posługi Urodzonego Walentego Alexandra Kalinowskiego, braclawskiego u winnickiego starosty naszego, wniesiona była prośba do Nas od posłów

⁴⁸ Крикун М. Кількість і структура поселень... – С. 187–301.

⁴⁹ Крикун М. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1789 р. // Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2012. – С. 516–518, 520–522. Див. також перелік поселень Уманського маєткового комплексу (волості) у 1794 р.: Serczyk W. Włość Humańska w drugiej połowie XVIII wieku (z problematyki społecznej i gospodarczej) // Zeszyty naukowe uniwersytetu Jagiellońskiego. – Kraków, 1964. – Nr 35: Prace historyczne. – Zesz. 5. – S. 75–76.

⁵⁰ За підрахунком А. Ю. Ролле, ґрунтованим на згаданому заповіті М. Калиновського, на час смерті останнього йому належало 60 міст і містечок та понад 340 сіл у Брацлавському, Подільському і Чернігівському воєводствах (Antoni J. Tadeusz Leszczyć Grabianka starosta liwski i Teresa z Stadnickich jego małżonka // Antoni J. Opowiadania historyczne. Lwów, 1887. – Ser. VI. – S. 176).

ziemskich, abyśmy mu pustynią pewną, Umań nazwaną, w województwie i starostwie Braclawskim leżącą, iako w uroczyskach swych to przezwisko pustyniey się zawiera, prawem dziedzicznym darowali, na co za pozwoleniem stanów y My zezwalamy y *exnunc* na oglądanie uroczyska tego *authoritate* seymu ninieyszego rewizory posyłamy, y przywiley nasz na tę daninę za relacją rewizorów z kancellaryi naszej, uważywszy *qualitatem et quantitatem* mieysca tego, wydać roskazujemy.

Volumina legum. – Petersburg, 1860. – T. II. – S. 466; Volumina konstitutionum. – Warszawa, 2008. – T. II. – Vol. 2. – S. 386.

№ 2

26 лютого 1609 р. Варшава. – Розпорядження короля Сигізмунда III про призначення, відповідно до постанови сейму, ревізорів для визначення границь пустині Умань, дарованої у власність В. А. Калиновському

Назначенье водле коньстѣтыцѣи ревізоровъ на огледанье пѣстыни, названое Ѣмань, пѣнѣ Калиновскомѣ на вѣчность даное

Жикгимонтъ Третиѣ, Божю млстѣю корол полскѣй

Ѣрожомѣмъ Флорѣановѣ Ѣлешкови, воискомѣ володимерскому, секретаровѣ и писаровѣ // и писаровѣ нашому, Пѣрошовѣ Черленѣковскомѣ, ловчому, Вацлавовѣ Сѣльковскомѣ, подчашомѣ, Цѣрковскомѣ, подстолему, Ѣриадникомѣ земѣскимъ браславскимѣ, Александровѣ Песочинѣскому, верне намѣ милымъ, ласку нашѣ королевскѣю. Ѣрожомѣе верне намѣ милые. За значѣныѣ и кровавыѣ заслѣги Ѣрожомѣого Валенѣтого Александра Калиновѣского, браславского и вѣницѣкого старостѣ нашѣго, за позволеньемѣ всехъ становѣ ѣбоѣига народѣ далисмы мѣ з ласки нашѣе королевскѣе и за причиною пановѣ рад нашихъ и пословѣ земѣскихѣ Ѣмань пустыню в воеводствѣе и поветѣе Браславскомѣ, зо всѣми до неѣ Ѣрочищамѣ належачимѣ правомѣ дѣдичѣнымъ, которую данину и коньстѣтыцѣею, на соимѣ теперешнемѣ Ѣфаленоу, Ѣтвердили есмо. А ижѣ ѣ великости и широкости и положенью мѣста ведомости не маемо, верностѣамѣ вашимъ, которыхъ вѣра, богобоѣиность намѣ естѣ добре вѣдомаѣа и залецѣонаѣа, тѣю справѣ злецѣити и порѣчѣити Ѣмыслили есмо и тѣмъ листомъ нашимъ залецѣамѣи и росказѣемѣи, абы естѣе верность ваша, порозѣмѣвѣвшисѣа з собою, ѣбравши себе до того часъ певныѣи и способныѣи, на тоѣ мѣстѣце тоѣ пѣстыни, Гѣмань названое, зѣехали, тамѣ же ѣ томѣ всемѣ положенью, широкости и великости тоѣ(ѣ) мѣстѣа з Ѣваженьемѣи припатрившисѣа, достаточне ѣ всемѣ на писме намѣ справѣ дали, абыхмо, зрозѣмѣвши с писанѣа верностѣеи вашихъ ѣ широкости и великости того мѣстѣа, привилеѣи нашѣ с канцѣлѣарѣи нашѣе // преречѣномѣ старостѣе браславскому выдати водлѣгѣ Ѣфалы соиму теперешнеѣо року тѣсѣача шѣстѣсѣтѣ девѣатого росказали. В чѣмѣ всемъ сѣмѣненѣа верностѣеи вашихъ ѣбовезѣемо Ѣчинѣа то ¹верность ваша^{1*} с повинности своеѣе а длѣа ласки нашѣе королевскѣе. Писанѣ Ѣ Варшавѣ на соимѣ валномѣ коронномѣ рокѣ тѣсѣача шѣстѣсѣтѣ девѣатого мѣсѣа фѣвралѣа двадцѣа шѣстѣо тоѣ дѣна а панованѣа Королевѣствѣе нашихъ польского двадцѣа вторѣ(ѣ) а шведского шѣстѣогадцѣа року.

На власное его к. мсти злецѣенье
Alexander Krupecky

Biblioteka PAN w Kórniku. – Oddz. rękopisów. – Rkps 323. – K. 2 v. – 3 v. Оригінал.

* ¹⁻¹ Зайвий вислів.

№ 3

*11 квітня 1609 р. Пустиня Умань. – Лист ревізорів королю
про визначення ними границь пустині Умань
у результаті об'їзду її, розпочатого 9 квітня*

[Extrakt opisania rewizorskiego granic pustynie Umańskiej,
do metryki podanego, Pⁿ Kalinowskiemu daney na seymie 1609]

Zygmunt Trzeci, z Bożej łaski król polski, wielki xiążę litewski, ruski, pruski etc.

Stanąwszy oczywiście przed nami y w kancelaryi naszej koronnej szlachetny Stanisław Mroczkowski imieniem urodzonego Walentego Alexandra Kalinowskiego, braclawskiego y winnickiego starosty naszego, pokładał list albo rewizyą osób pewnych, konstytucyą seymu przeszłego warszawskiego za pozwoleniem stanów obojga narodów na oglądanie wielkości, szerokości y położenia mieysca y uroczyszcz pustyni Umańskiej, Umań, w woiewództwie y starostwie braclawskim leżącej, zesłanych, prosząc nas, abyśmy jemu ten list albo rewizyą do xiąg kancelaryi naszej wpisać rozkazali. Który tak się w sobie ma:

My, Florian Oleszko, woyski włodziemski, sekretarz y pisarz Jego Królewskiej Mci, Jarosz Czerlenkowski, łowczy, Hrehory Curkowski, podstoli braclawscy, Alexander Piaseczyński, rewizorowie od JK Mci, P[ana] N[aszego] miłościwego, z seymu warszawskiego blisko przeszłego za kastytucyą tego seymu na oglądanie pustyni Umańskiej, w woiewództwie Braclawskim leżącej, ze wszytkiemi uroczyszczami, do niey należącemi, Jmci P. staroście braclawskiemu y winnickiemu *authoritate conventus* na wieczność daną, co by za wielkość y położenie mieysca tey pustyni było naznaczone, wysłani, przychylając się tak do tey konstytucyi, jako y do rewizyi, wymierzenia*, JK Mci nam zleconego, ziechaliśmy na pomienioną pustynią Umańską dnia dziewiątego kwietnia w roku teraznieyszym tysiäcznym sześćsetnym dziewiątym, o którey takowey sprawie wiadomość tym listem naszym JK Mci, P.N. miłościwemu, daemy, że za ukazaniem mieszczan braclawskich y winnickich, poddanych JK Mci, y obwiedzeniem ich zrewidowaliśmy dostatecznie położenie, wielkości y szerokości tey pustyni Umani y wszytkich uroczyszcz, do niey należących, która za Braclawiem kilkanaście mil ze wszytkiemi osadami nowemi między dwiema szlakami tatarskimi Krzywoszarawskiem y Udyckiem w takowym położeniu leży y tak się z jednego boku poczyna. Nayprzód od wierzchowin Kubliskich, przeciwko którym stoią laski, nazwane Ormiańskie, grunt y pustynia Umańska idzie do uroczyszcz, nazwanego Kamienieckiego Rogu, y do rzeczki Udczy a dały Udczą aż do wyścia w Boch, a dołem Bohu aż do uścia Siniey Wody y tam się już ta pustynia Umań y zachody jey z jednego boku kończą y zawierają. A z drugiego boku bierze początek swój ten grunt od tychże Ormiańskich Lasków do Jaworowczyków, od Jaworowczyków do lesków Ladzkich, do Berestowca, do wierzchowin rzeczki Babani, który grunt Umański z Buckim dziedzicznym grontem potomków nieboszczyka JmP halickiego dzieli y wpada w rzeczkę Jatrań, a dołem Jatrani do Siniey Wody, a dołem // Siniey Wody do Bochu takowey**. Tedy y krąg wszystek jest tey Umańszczyzny z jey uroczyszczami y rzeczkami, króre w Umankę rzeczkę, do tey pustyni należącą, wpadają, którey rzeczki w objazd może być na mil siedm. Od tey tedy pustyni, jakośmy to wyżej pismem naszym wyrazili, *sub fide nostra* takową sprawę Jego Królewskie Mci, P.N.

* Далі після коми має бути *od*.

** Не зрозуміле в контексті слово.

miłościwemu, dajemy, do czego pieczęci swoje przycisnęliśmy y rękoma swemi podpiali. Pisan na pustyni Umani dnia jedynastego kwietnia roku tysięcznego sześćsetnego dziewiątego.

U tego listu pieczęci przyciśnionych cztery a podpis rąk temi słowy: Floryan Oleszko, woyski włodzimierski, sekretarz y pisarz Jego Królewskiey Mci, mpp. Heronim Czerlenkowski, łowczy braclawski, ręką swoją. Za prozbą JP Hrehorego Curkowskiego, podstolego braclawskiego, że Jmć pisać nie umiał, Michał Kropiwnicki, miecznik braclawski, podpisuie się ręką swoją. Alexander Piasoczyński, ręką swoją.

Który list albo rewizyą dla większey wagi y pewności do xiąg cancellaryi naszey wpisac y pod pieczęcią naszą koronną wydać rozkazaliśmy. Pisan w Krakowie roku tysięcznego sześćsetnego dziewiątego dnia dwudziestego maja.

Laurentius, episcopus culmentsis, regni cancellarius*.

ЛННБ. – Ф. 103: Сапіги. – Оп. 1. – Од. зб. 70 II-а. – Арк. 1–1 зв. Незасвідчена копія випишу з книги Руської метрики, зробленого невідомо коли і ким. Див. також: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Tak zwana Метрыка Litewska, IV–В. – Sygn. 2. – К. 199–200 v. Незасвідчена копія випишу з книги Руської метрики, зробленого 1638 р.

№ 4

13 травня 1609 р. Краків. – Королівський привілей В. А. Калиновському про надання йому у власність пустині Умань

СОбліата привилею вечности на пѣстыню, Гѣмань названѣю,
Калиновскомѣ, браславскомѣ etc. старосте

Жикгмонт Третий, Божю милостю корол полскии etc.

Сознаиѣмо тым листомъ нашимъ всимъ посполите и каждамъ з особна, комъ то ведать належит, иж постановившисе очевисто перед нами и ѣ книгъ канцеллярии наше коронное шляхетныи Магфеи Филкгоцкии именемъ ѣрожоноз(о) Валенътого Александра Калиновского, енерала землѣ Подолское, каменецкого, латичовского, браславского и звинъгородского старосты, дворанина и ротъмистра нашего, для вписаніа до книгъ нинешнихъ подал пер обліатамъ привилеи, на паркгамине писаныи, с подписом власное рѣки наше и з привешенемъ двох печатеи, одное маестатѣ наше королевское, а дрѣгое коронное меньшое канцеллярии наше, также с подписомъ рѣки писарское шляхетного Александра Ледоховского, пререченомъ старосте браславскомъ на добра наши королевские пѣстыню певнѣю, Гѣмань названѣю, въ воеводстве Браславскомъ лежачую, на вечные часы даный, просечи, абы приніат и до метрикъ канцелляриѣи // рикъ канцеллярии наше ѣписанъ былъ, котороз(о) тые сѣтъ слова:

Во иміа Божое амень, кѣ вечной памети тоє речи.

Мы, Жикгимонтъ Трети, Божю милостю корол полскии, великии княз литовскии, рѣскии, прѣскии, мазовецкии, жомойтськіи, ифлантскии а шведскии, кготськіи, вандалскии дедичныи корол, ознаиѣмо тым листомъ нашимъ всимъ вобецъ и кождамъ з особна, комъ то ведати належит, нинешнимъ и на потом будѣчимъ, иж мы, маючи в пилномъ ѣваженю значныє в тои Речи Посполитои дому старожитного Калиновских заслѣги, с которого много людеи Речи Посполитои, отчизне своєи в справахъ рицерскихъ потребныхъ вышло, межи которыми слѣшне

* Идется про Вавжинця Гембіцького. Далі при копіюванні пропущено *Alexander Leduchowski*; ця особа була писарем Руської метрики.

Документи про надання пустині Умань у власність Валентію...

кладемо Урожного Валентого Александра Калиновского, браславского, веницкого и звингородског(о) старостѣ, дворанина и ротъмистра нашог(о), который прикладом иных старожитныхъ предковъ своихъ такъ годне и значне за поданемъ се каждое оказии ку службомъ нашимъ завѣжды охотнымъ и готовымъ ставил, же sprawy Речи Посполитое а забавы молодости своее отъправѣючи, до ѡсвѣтченїа веры, цноты и делности своее зъ отъваженемъ кошту и росточенемъ крви а наконецъ здоровья своего не литуючи, на велю делахъ военныхъ нашихъ и Речи Посполитое верне и пилне слѣжил а з неприателемъ се кождымъ короннымъ мужне старал, чим самымъ себе и славѣ несмертelnую ѣ людеи посторонныхъ и ѣ насъ ласку и щодробливостъ королевскѣю еднал и множил //, ѣважаючи тогды заслуги его, где часто а густо здорове и достатки свое дла насъ и Речи Посполитое отъважал а хотечи оного до далшихъ службъ Речи Посполитое и нашихъ тымъ болшеи охотнеишимъ способити и знакъ ласки и щодробливости наше ему и потомствѣ его показати, добра наши королевские пѣстыню певную, Гѣманъ названую, въ воеводстве Браславскомъ на Украине за Брацлавлемъ колконадцать милъ лежачую, вечнымъ и дедичнымъ правомъ ему и потомству его обоеи плти дати, даровати ѣмыслили есмо, тако же тымъ листомъ нашимъ водлугъ конституцїи сеиму прошлого, за згоднымъ зезволенемъ становъ всихъ на тую данину обоига народѣ даемо, даруемо и право дедичное подаемо вечными часы. Котората пустыня Гѣманъ тако в ѣрочисчахъ своихъ замыкается и тако певные ревизореве, подлугъ тое же конституцїи на ѡгледане того же ѣрочисча и ѣважне великости и положене мѣстца моцю сеимовою, отъ насъ с того же сеиму заразъ зосланые и депутованые, дна ѣдиннадцатого апрѣля близко прошлого тамъ зѣхавши, оные ѡбѣхали, положене и великости мѣстца ѣважали и намъ потомъ листомъ своимъ ѡ томъ достаточне ѡписали. Который листъ албо ревизию до книгъ канцеллїарїи наше вписати розказали есмо. Тогды тые добра поменены Урожонии Валентїи Александеръ Калиновскїи, браславскїи и веницкїи нашъ староста, зо всими ѡколичностїами, приналежностїами, ѣрочисчїами, такимъ колвекъ прозвискомъ в той пустыни назваными, такъ, тако се // тако се в себе замыкаютъ и тако черезъ ревизоры тага пустыня естъ ѡписана и ѡзначена в своемъ окрѣтѣ, правомъ дедичнымъ и вечнымъ, ничого на насъ и потомки наши королевские в тыхъ добрахъ права королевского ани пожитковъ не зоставуючи, будеть тримати, держати и оныхъ безъ вшелїакого перенагабанїа спокоине с потомками обоеи плти вечными часы ѣживати. На которои пѣстыни або добрахъ, которые тымъ листомъ с права нашего королевского вымуючи а земскому такъ, тако иньшие добра подлежатъ, подаючи, волномѣ* оному и потомствѣ его бѣдетъ пожитки вшелїакие подлугъ ѣподобанїа своег(о) чинити, примножати, вынаидовати, места, села закладати, ѡсажати и тыми добрами, тако власными и дедичными, шафовати, дати, даровати, продати, фрїмарчїити, такъ, тако се ему и потомству его кѣ доброму пожитковїи наилепеи будеть здало. Назначаемо при томъ Урожного Флорїана Сїлешка, воиского володимѣрского, которому моцъ даемо, абы пререченого Валентого Александра Калиновского, старосту браславског(о), в тые добра тако дедичные ѣвезалъ и оные в поссѣсию истотъне подал. А на болшую веру и сведѣцтво тотъ листъ рукою нашою подписавъши, печать короннѣю до него привесити розказали есмо. Писанъ ѣ Кракове року Божого нароженїа тисеча

* В цьому слові мѣ зайве.

шестсотъ девятого мѣца мая тринадцатого дѣня, панована Королевствъ наших полского двадцат второго // а шведского шостогонадцат. У того листу алексъ с приложными печатъми двема, то естъ одною маестату нашего королевского, з одное, а другою коронною меньшою канцеллярии нашею, з другою стороны, и подпис рѣки нашею королевскою и писарскою в тые слова: Sigismundus Rex. Alexander Ledochowsky.

А так мы прозбе вашей менованою яко слушною ласкаве се прихилиючи, тотъ лист привилеи наш, вышеи мененыи, до акты канцеллярии нашею от слова до слова Уписать есмо велели. Писан У Варшаве року Божого нароженя тисеча шестсот осмнадцатого мѣца априля двадцать шостого дѣня, панована Королевствъ наших полского тридцат первого а шведского двадцать пятого року.

Andreas Lipski, ep[iscopu]s luceorien[sis], vicescancellarius Regni, mp.
Chr[ist]oph[or]us Bakowiecki, mp.

Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389: Литовская метрика. – Оп. 1. – Д. 209. – Л. 13 об. – 15 об. Оригинал.

Микола Крикун (Львів). Документи про надання пустині Умань у власність Валентію Александрові Калиновському 1609 року

У полі зору дослідника – чотири документа, з яких три публікуються вперше. Пустиня Умань займала до 16% території Брацлавського воєводства і була дійсно безлюдним краєм на час її надання В. А. Калиновському. До 1648 р. колонізація зачепила тільки північну її частину.

Ключові слова: Річ Посполита, Брацлавське воєводство, надання землеволодіння, стан заселеності, колонізація.

Mykola Krykun (Lviv). Documents on the Donation of the Desert of Uman to Walenty Alexander Kalinowski (1609)

The article provides four documents which are published for the first time. The desert of Uman occupied 16% of the palatinate of Bratslav and was unsettled before it was granted to Walenty Alexander Kalinowski. Colonization included only the northern part of this territory before 1648.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, palatinate of Bratslav, granted landowners, population, colonization.

Олександр АЛМАЗОВ (Москва)

ВІДПИСКА БОЯРИНА ВАСИЛЯ ГОЛІЩИНА ПРО КОЛОМАЦЬКУ РАДУ 1687 РОКУ

Події, пов'язані зі зреченням Івана Самойловича з посади гетьмана Лівобережної України¹, подальший арешт разом із його сином Яковом та обрання гетьманом Івана Мазепи на Коломацькій раді залишаються маловивченими на сьогодні. З метою детального з'ясування передумов історії створення запропонованого документа необхідно розпочати з подій, коли об'єднане російсько-українське військо на чолі з боярином Василем Голіциним та українським гетьманом Іваном Самойловичем вирушило на Крим під час Першого Кримського походу (1687), але так і не змогло дістатися території півострова².

¹ Іван Самойлович від 1674 р. формально називався «гетьманом обох боків Дніпра», проте за умовами російсько-польського Вічного миру (1686) влада царя й цього гетьмана на правому березі Дніпра обмежувалася Києвом, його околицями і не включала більшу частину Правобережної України. Саме тому Івана Самойловича названо гетьманом Лівобережної України.

² Про Перший Кримський похід детальніше див.: *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – М., 1830. – Ч. 3; *Маркевич Н. А.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. II; *Устрялов Н. Г.* История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. I; *Костомаров Н. И.* Руина. 1663–1687. Гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича // *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. – М.; СПб., 1882. – Т. XV; *Соловьёв С. М.* История России с древнейших времён // *Соловьёв С. М.* Сочинения. – М., 1991. – Кн. 7. – Т. XIV; *Голицын Н. С.* Русская военная история. – СПб., 1882. – Ч. 2; *Востоков А.* К истории Первого Крымского похода // Киевская старина. – 1886. – № 2. – С. 267–278; *Заруба В.* Російсько-українське військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. – Дніпропетровськ, 2003; *Станіславський В. В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. – К., 2004; *Таирова-Яковлева Т. Г.* Гетманы Украины: Истории о славе, трагедиях и мужестве. – М., 2011; *Алмазов А. С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012; *його ж.* Участие гетмана Ивана Самойловича и его сына Григория в Первом Крымском походе (1687) // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Матер. Всеукр. наук.-практ. конфер., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка: (Київ, 16 жовтня 2015 р.). – Ніжин, 2015. – С. 284–292; *Великанов В. С.* Детали похода армии В. В. Голицына в 1687 г. // Юг России и сопредельные страны в войнах и вооруженных конфликтах: Матер. Всерос. науч. конфер. с междунар. участием: (Ростов-на-Дону, 22–25 июня 2016 г.). – Ростов-на-Дону, 2016. – С. 32–39.

17 червня (ст. ст.) на військовій раді було прийнято рішення про початок відступу з території Кримського ханства. 7 липня (ст. ст.) Василь Борковський, Василь Кочубей, Іван Мазепа та низка інших представників української старшини подали російському головнокомандувачу боярину Васильовичу Голіцину донос на гетьмана Івана Самойловича. Гетьмана звинувачували в тому, що він начебто свідомо сприяв невдачі походу в інтересах Кримського ханства й закликав, зокрема, підпалювати степ, через який мало проходити російсько-українське військо³. 22 липня (ст. ст.) боярин Василь Голіцин отримав наказ царів Івана та Петра Олексійовичів, в якому вимагалося відсторонити від влади Івана Самойловича, взяти під варту його разом з його середнім сином Яковом⁴. Наступного дня українська старшина за підтримки рядових козаків арештувала їх. Арештованих привели до боярина Василя Голіцина, який зачитав їм царський наказ про відсторонення гетьмана від влади. 24 липня (ст. ст.) українська старшина повідомила російського головнокомандувача, що визначилася з місцем і датою проведення Генеральної ради для обрання нового гетьмана: рада була призначена на 25 липня (4 серпня)⁵.

Дослідження документів, пов'язаних із Коломацькою радою Війська Запорозького, є важливим для відтворення подій, які зумовили прихід до влади Івана Мазепа. У теперішній статті подано раніше не публіковану відписку боярина Василя Голіцина, що зберігається у стовпці з опису “Стовпці Сівського столу” Розрядного приказу, де коротко описується Коломацька рада 25 липня (4 серпня) 1687 р.⁶. Одразу за цією відпискою в стовпці поміщена її копія, підготовлена, ймовірно, для доповіді на засіданні Боярської думи⁷. Дмитро Бантиш-Каменський у ХІХ ст. опублікував документ під назвою “Выписка об отрешении гетмана Самойловича от гетманского достоинства за измену и многие его неистовства, о взятии под караул и о ссылке его с детьми по разным городам, также и о описи и распределении его пожитков”, що був стислим переказом змісту відписки⁸. Утім цей наведений у публікованому ним документі переказ є менш інформативним і не дає загального уявлення про хід Коломацької ради. Ще стисліша розповідь про Коломацьку раду є в “Акте об избрании на Раде у реки Коломака в гетманы Войска Запорожского на место отрешённого Ивана Самойловича генерального есаула

³ Яковлева Т. Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерела // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 194.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. II. – № 1252. – Стб. 863–864; Гордон П. Дневник, 1684–1689. – М., 2009. – С. 145.

⁵ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 210: Розрядний приказ. – Оп. 14. – Од. зб. 415. – Арк. 83.

⁶ Там само. – Арк. 83–87.

⁷ Там само. – Арк. 88–91.

⁸ Выписка об отрешении гетмана Самойловича от гетманского достоинства, и ссылка его с детьми по разным городам // Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. – М., 1858. – Ч. 1. – С. 323. Оригінал документа: РДАДА. – Ф. 124: Малоросійські справи. – Оп. 1. – 1687 р. – Од. зб. 17.

Ивана Мазепи”⁹. Крім того, обидва ці документи створені пізніше у порівнянні з відпискою і на її основі.

Датою створення відписки слід вважати 27 липня 1687 р. (ст. ст.), хоча на звороті першого аркуша, де, як правило, вказується дата відправлення, інформація відсутня¹⁰; безпосередньо в тексті документа вказано, що його було надіслано до Москви саме того дня¹¹. Відписка була підготовлена від імені боярина князя Василя Голіцина, який, крім головнокомандувача російського війська під час Першого Кримського походу, був також головним представником Москви на Коломацькій Генеральній раді, уповноваженим царівною Софією Олексіївною. “Посольских дел оберегатель” дав розпорядження надіслати відписку в Приказ Малої Росії (Малоросійський приказ) – відомство, відповідальне за відносини з Військом Запорозьким та гетьманською адміністрацією. Оскільки голова Малоросійського приказу, особисто Василь Голіцин, був відсутній у Москві, то керівником приказу, на ім’я якого в наказі гінцям необхідно було подати відписку, було зазначено боярина Олексія Васильовича Голіцина, сина “посольских дел оберегателя”, який заміняв батька¹². Текст відписки було прочитано на засіданні Боярської думи 2 серпня 1687 р. (ст. ст.), тобто невдовзі після її отримання в Малоросійському приказі.

Публікований документ уже неодноразово привертав увагу дослідників. Зокрема, на відписку Василя Голіцина та на згадану її копію посилається у своїй праці В. М. Заруба, без жодних, однак, подробиць про хід Коломацької ради, згаданих у відписці¹³. Водночас ті історики, які безпосередньо вивчали Коломацьку раду, як правило, не використовували документ. Ці автори часто використовували стислі перекази змісту відписки з “Выписки об отрешении гетмана Самойловича от гетманского достоинства за измену и многие его неистовства, о взятии под караул и о ссылке его с детьми по разным городам, также и о описи и распределении его пожитков”, а також з “Акта об избрании на Раде у реки Коломака в гетманы Войска Запорожского на место отрешённого Ивана Самойловича генерального есаула Ивана Мазепы”, позбавлених, як зазначалося, деталей¹⁴. Таким чином, відписка

⁹ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. – М., 1828. – Ч. IV. – № 187. – С. 546–547; ПСЗ. – Т. II. – № 1254. – Стб. 869–870.

¹⁰ РДАДА. – Ф. 210: Розрядний приказ. – Оп. 14. – Од. зб. 415. – Арк. 83 зв.

¹¹ Там само. – Арк. 87.

¹² Там само.

¹³ Заруба В. Російсько-українське військо... – С. 350. У посиланні на зазначений документ автор переплутав номер опису та номер тому “Описания документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции”, в якому надруковано опис: Там само. – С. 431.

¹⁴ Див., напр.: Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. I. – С. 210; Окиншевич Л. О. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1929. – Вип. 6. – С. 283; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // Праці Українського наукового інституту. Серія правнича. – Варшава, 1934. – Т. XIX. – Кн. 3. – С. 123.

Василя Голіцина перебувала поза увагою дослідників, а її значення як джерела з інформацією про Коломацьку раду протягом багатьох років залишалося недооціненим.

Насамперед, у публікованій тут відписці подано відомості про проведення згаданої Генеральної ради Війська Запорозького в Коломаку. Питання, пов'язані з її перебігом, найдетальніше, здається, до сьогодні розглянув Л. О. Окиншевич у праці, присвяченій Генеральним радам Війська Запорозького у XVII–XVIII ст.¹⁵ При цьому дослідник відштовхувався, насамперед, від щоденника офіцера шотландського походження на російській службі Патріка Гордона, свідка тих подій¹⁶. Цей щоденник, здається, є найінформативнішим джерелом, який розповідає про Коломацьку раду¹⁷.

Зміст відписки Василя Голіцина відрізняється від опису Коломацької ради в щоденнику Патріка Гордона. Зокрема, в опублікованій далі відписці у порівнянні зі щоденником Гордона детальніше описуються воеводи та полки “ратных людей”, з якими боярин В. В. Голіцин прибув на раду, а також урочистий молебень у церкві, відслужений напередодні ради¹⁸.

З іншого боку, у відписці не визначено вказане місце проведення Коломацької ради, обмежуючись лише згадкою, “где уготовано ко обранію гетманскому”, тоді як у Гордона вказано орієнтовні топографічні координати місця проведення¹⁹. До того ж у відписці, на відміну від щоденника, стверджується, нібито учасники Генеральної ради одногосно обрали гетьманом генерального осавула Івана Мазепу, хоча зі щоденника відомо, що частина виступала за обрання Василя Дуніна-Борковського²⁰. При цьому вказівка у відписці на те, що Василь Голіцин “по многому розговору” перепитав у козаків, кого б вони хотіли бачити гетьманом, засвідчує, що вибори нового гетьмана не були одногосними. Складається враження, що одностайність учасників ради при виборах гетьмана, за задумом автора відписки, мала би підкреслити легітимність процедури. Подібним чином розглядалася, наприклад, одностайність під час обрання Михайла Федоровича

¹⁵ Окиншевич Л. О. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині... – С. 325–326.

¹⁶ Опис Коломацької ради див. в сучасному виданні щоденника: Гордон П. Дневник... – С. 149–150.

¹⁷ Як джерела, в яких зібрано свідчення про Коломацьку раду, використовуються козацькі літописи, проте вони, навіть якщо залишити осторонь усі джерелознавчі особливості цієї групи джерел, розповідають про раду досить лаконічно, майже без подробиць. Див.: Величко С. В. Летопись событий в Юго-западной России в XVII веке. – К., 1855. – Т. III. – С. 22; Грабянка Г. Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана Запорожского с поляки. – К., 1854. – С. 235; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 146.

¹⁸ Гордон П. Дневник... – С. 149; РДАДА. – Ф. 210: Розрядний приказ. – Оп. 14. – Од. зб. 415. – Арк. 83–84.

¹⁹ Гордон П. Дневник... – С. 145, 149; РДАДА. – Ф. 210: Розрядний приказ. – Оп. 14. – Од. зб. 415. – Арк. 84.

²⁰ Гордон П. Дневник... – С. 150; РДАДА. – Ф. 210: Розрядний приказ. – Оп. 14. – Од. зб. 415. – Арк. 85–86.

Відписка боярина Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 року

Романова російським царем на Земському соборі в лютому 1613 р., хоча “о государском обирании советовали многие дни...”²¹.

В обох джерелах приблизно однаково детально описано процедуру прийняття на Коломацькій раді російсько-українських договірних статей. Далі у відписці детальніше, ніж у щоденнику Гордона, описано процедуру присяги нового гетьмана, наведено імена дворян, які були відправлені до Москви з повідомленням про події на Коломацькій раді, а також конкретно вказано, до яких українських духовних ієрархів, які не були присутніми на раді, було надіслано Коломацькі статті для підписання (київський митрополит, архієпископ чернігівський і новгород-сіверський та архімандрит Києво-Печерського монастиря)²².

* * *

У публікації збережено особливості російського скоропису XVII ст., за винятком використання сучасних принципів вживання великих та малих літер на початку слова; титли розкриті, оригінальна пунктуація замінена сучасною. Виносні літери позначено курсивом, скорочення слів розкриті в круглих дужках. У квадратних дужках подано арабські числа, що в оригіналі подавалися літерами. Знаком (|) позначено завершення рядків в оригіналі документа, а знаком (//) – кінець аркуша.

*Авторизований переклад з російської
Валентина Кавунника (Київ)*

ДОКУМЕНТ

**27 июля (4 августа) 1687 г. Отписка государственным царственным
большим печатям и государственным великим посольским делам обергегеля,
ближнего боярина и наместника новгородского воеводы
князя В. В. Голицына российским царям**

Иоанну и Петру Алексеевичам и царевне Софье Алексеевне

Арк. 83. Великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ ц(а)ремъ і великимъ кн(ѣ)земь Іоанну|
Алеѣевичю, Петрѣ Алеѣевичю и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)не| благовѣрной ц(а)р(е)
вне і великой кн(ѣ)жне Софїї Алеѣевне всеа Великиа и Малыа и Бѣлыа Росїи
самодержцемъ холопъ вашъ, Васка Голицынъ, с(ѣ) товарищи| челом(ѣ) бьетъ. В(ѣ)
нынешнемъ, во РЧЕ [195]-м годѣ июля| въ КГ [23] де(нь) к(ѣ) вамъ, великимъ г(о)
с(у)д(а)ремъ ц(а)р(е)мъ| і великимъ кн(ѣ)земь Іоанну Алеѣевичю,| Петрѣ
Алеѣевичю і великой г(о)с(у)д(а)р(ы)не благовѣрной| ц(а)р(е)вне і великой кн(ѣ)
жне Софїї Алеѣевне всеа| Великиа и Малыа и Бѣлыа Росїи самодержцемъ|
писал(ѣ) ѣа, холопъ вашъ, с(ѣ) капитаномъ, с(ѣ) Васильем(ѣ)| Сапоговымъ о приводе
ко мнѣ, холопѣ вашему, в(ѣ) обозѣ того ж(ѣ), КГ [23]-го числа июля, гетмана| Івана
Самойлова і с(ы)на ево, Якова, стародубского полковника, от генерал(ѣ)ной
старшины| і всего поспол(ѣ)ства, і о приносе с(ѣ) нимъ же| в(а)шего, великих(ѣ) г(о)

²¹ Черепнин Л. В. Земские соборы Русского государства в XVI–XVII вв. – М., 1978. – С. 194. Див. також: Талина Г. В. Выбор пути: Русское самодержавие второй половины XVII – первой четверти XVIII века. – М., 2010. – С. 23; Флоря Б. Н. Избрание царя Михаила // Исторический вестник. – М., 2013. – Т. 3 (150). – С. 6–22.

²² Порівн. опис у щоденнику Гордона і відписці Голіцина: Гордон П. Дневник... – С. 150; РДАДА. – Ф. 210: Розрядний приказ. – Оп. 14. – Од. зб. 415. – Арк. 86–87.

с(у)д(а)рей, знамени і войсковыхъ| клейноть, бѣлавы и бѣнчюка, за ево, Ивановы,| к(ъ) вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ, измены і неправды,| і что по в(а)шему, великихъ г(о)с(у)д(а)рей, ѡказу веленѡ| обратъ нового гетмана, а в(ъ) которомъ числѣ| рада бѣдетъ, и хто на той раде обранъ будетъ| гетманъ, і о томъ к(ъ) вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ,| писать ѡ, холопъ вашъ, бѣдѣ. І июля| в КД [24] де(нь) генерал(ъ)наѡ старшина, обозной| Василей Бѣрковской с(ъ) товарищи, приехав(ъ)| ко мнѣ, холопѣ вашему, говорили, что| они положили о обраниі нового гетмана быть раде| іюла в(ъ) КЕ [25] де(нь). І по в(а)шему,| великихъ г(о)с(у)д(а)рей, ѡказъ мы, холопи| в(а)ши, на тѣ радѣ велѣли имъ быть| в(ъ) готовности, і полки, которые при них //

Арк. 83 зв. РЧЕ [195]-го, августа в(ъ) В [2] де(нь), великимъ| государемъ ізвѣстно и богаромъ чтена*.

Великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ ц(а)ремъ і великимъ кн(ѡ)земъ Іоанну Алеѣевичю,| Петрѣ Алеѣевичю и великой г(о)с(у)д(а)р(ы)не благовѣрной ц(а)р(е)вне і великой| кн(ѡ)жне Соѡіі Алеѣе|вне всеа Великиѡ и Малыѡ и Бѣлыѡ Росіі| самодержцемъ**//

Арк. 84. обретаютца, были б(ъ) в(ъ) собрании ж(ъ). И іюла| КЕ [25]-го дня велел(ъ) ѡ, холопъ вашъ, для того| обраниѡ вашимъ, великихъ г(о)с(у)д(а)рей, ратным(ъ)| коннымъ людемъ, ротмистромъ, гене|раломъ і полковникомъ с(ъ) роты і с(ъ) полки,| такъ же пехотныхъ полковъ генераломъ(ъ) же| и полковникомъ с(ъ) выборными салдацкими| полки, а стол(ъ)никомъ же і полковникомъ| московскихъ стрел(ъ)цовъ с(ъ) московскими| стрелецкими полки полкѣ моево, холопа| вашего, с(ъ) товарищи, из(ъ) обозовъ выстѣпа,| ѡчинитъ по ѡбыкновенію воинского| ополченіѡ, пристѣпа блиско к(ъ) томѣ| мѣсту, гдѣ ѡготовано ко обранию| гетманскому, такъ же товарищей| моихъ, богаръ і воевод(ъ) сходныхъ, полки выведе|ть ж(ъ) к(ъ) тому ж(ъ) обранию Новгородскоѡ| розрядѣ богарина і воеводы Алеѣеѡ Семеновича Шеина с(ъ) товарищи, Резанскоѡ(о)| розрядѣ богарина і воеводы кн(ѡ)зѡ Володимера Дмитреевича Долгорѣково| с(ъ) товарищи. И ѡ, холопъ вашъ,| с(ъ) товарищи, і товарищи мои, богарѡ| і воеводы сходные, богаринѣ і воевода| Алеѣеѡ Семеновичъ с(ъ) товарищи, богаринѣ і воевода кн(ѡ)зѣ Володимерѣ Дмит|реевичъ с(ъ) товарищи, приняв(ъ) на помощь| моление ваше, великихъ г(о)с(у)д(а)рей, образѣ| Всем(и)л(о)стивого Сп(а)са і непобедимое| оружіе, животворящій его кр(е)сть,| пошли на то обрание и по ѡбыкнове|нію должности хр(и)стианской на ѡгото|ванномъ мѣсте велѣли архимандри|тѣ і протопопѣ с(ъ) св(ѡ)щенницы і дияконы| совершитъ молебное пѣние. При которомъ(ъ)| молебномъ пѣнии і всеѡ Войска Запо|рожского старшина генерал(ъ)наѡ, і все| поспол(ъ)ство, в(ъ) полкахъ малоросііскихъ| бѣдѣе, обретались. А по совершеніи молебнаго //

Арк. 85. пѣниѡ ѡ, холопъ вашъ, с(ъ) товарищи учили ставитъ| пункты з(ъ) генеральною старшиною и со всеѣмъ| посполствомъ, і соверша тѣ пѣнкі, сказа|ть ѡ, холопѣ| вашъ, в(а)шѣ, великихъ г(о)с(у)д(а)рей, указъ какъ стар|шинѣ генеральной, такъ і всеѣмъ поспол(ъ)ствѣ,| чтобъ| они по обыкновению в(а)шей г(о)с(у)д(а)рской м(и)л(о)сти, а по своимъ| казацкимъ правамъ обірали гетмана вол(ъ)ными| гласы. И спрашивал(ъ) ѡ, холопъ вашъ, с(ъ) товарищи,| хто имъ надобенъ быти над(ъ) ними региментаремъ,| і генерал(ъ)наѡ старшина, і полковники, і сотники,| і писари, и все знатные особы, которые| урядовъ не имѣють, и знатные ж(ъ) войсковые| товарищи, і все поспол(ъ)ство полков(ъ) малоросіі|скихъ единогласно говорили, чтоб(ъ) вы,|

* Позначення зроблене іншим почерком.

** Текст розгорнутий вертикально.

Відписка боярина Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 року

великие г(о)с(у)д(а)ри, пожаловали ихъ, старшинѣ і все поспол(ь)ство, по ихъ правамъ і волностямъ, і по волномѣ ихъ обранію, повелѣли у них(ь) быть на обоихъ сторонахъ Днепра гетманом(ь) генерал(ь)номѣ ясаулу Иванѣ Степановѣ сынѣ Мазепе. І по мноному у насъ, холопей вашихъ, с(ь) ними розговорѣ і по подтвержденію н(а)шему имъ, старшинѣ і всемѣ поспол(ь)ству, о избраніи того гетмана, что соверш(ь)ленно ль онъ, Иванъ Мазепа на гетманство имъ годенъ, и старшина генерал(ь)наѣ, і всѣ упомѣн(ь)тые чины били челомъ вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ, чтоб(ь) вы, великие г(о)с(у)д(а)ри, пожаловали ихъ, повелѣли у нихъ быть гетманом(ь) ему, Ивану Мазепе, а инога никога быти они не треб(ь)уютъ. І я, холопъ вашъ, с(ь) товарищи, сказали имъ в(а)шѣ, великихъ г(о)с(у)д(а)рей, указъ, что вы, великие г(о)с(у)д(а)ри, ихъ, генералн(ь)ю старшинѣ і все поспол(ь)ство, пожаловали прежними ихъ вол(ь)ностями, і на н(ы)нешней раде по вол(ь)номѣ ихъ избранію быть у нихъ гетманомъ Иванѣ Степановѣ сынѣ Мазепе повелѣли, и ему, Иванѣ, мы, холопи ваши, объявили ж(ь) і быть емѣ гетманом(ь) велѣли. І генералнаѣ //

Арк. 86. старшина, і полковники, і сотники, і писари, і знатные особы, которые урядовъ не имѣютъ, і знатные войсковые товарищи, и все поспол(ь)ство, издавъ хвалѣ Г(о)с(по)дѣ Б(о)гѣ, на в(а)шей г(о)с(у)д(а)рской превеликой и неизреченной м(и)л(о)сти били челомъ і служить вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ, по своемѣ обещанію твердо і постоянно обещались. И я, холопъ вашъ, с(ь) товарищи велел(ь) архимандритѣ і протопопѣ з(ь) братією привести ево, гетмана, к(ь) вѣре, и он(ь), Войска Запорожского обоихъ сторонъ Днепра гетманъ, Иванъ Степановичъ Мазепа, на вѣчное і вѣрное подданство вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ, і в(а)шимъ г(о)с(у)д(а)рскимъ наслѣдникомъ обещаніе пред(ь) св(ѣ)тлымъ Ев(ан)г(е)лиемъ учинилъ и св(ѣ)тлый живо(т)ворящій кр(е)сть Г(о)с(по)день целовалъ. І я, холоп(ь) вашъ, с(ь) товарищи ему, гетману, в(а)ше, великихъ г(о)с(у)д(а)рей, знама і войсковые клейноты, бѣлавѣ і бѣнчюк(ь) отдалъ, і он(ь), гетманъ Иванъ Степановичъ, принѣвъ то, на в(а)шей г(о)с(у)д(а)рской премногой м(и)л(о)сти бил(ь) челомъ и слѣжитъ вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ, обещался до кончины живота своего вѣрно. И м(и)л(о)стию б(о)жиею, а в(а)шею, великихъ г(о)с(у)д(а)рей ц(а)рей і великихъ кн(ѣ)зей Іоанна Алеѣевича, Петра Алеѣевича і великие г(о)с(у)д(а)рыни бл(а)г(о)вѣрные ц(а)р(е)вны і великие кн(ѣ)жны Сооіи Алеѣевны всеа Великиѣ и Малыѣ и Бѣлыѣ Росіи самодержцем(ь) і всего в(а)шего г(о)с(у)д(а)рского домѣ праведною м(и)л(о)ст(и)вою* і счастиемъ та рада і обраніе гетманское совершилось бл(а)гополдчим(ь) безо всякие вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ, противности і без(ь) замешанія і кровопролитію в(ь) малоросійскихъ полкѣхъ, так(ь)же м(и)л(о)стию б(о)жиею и в(а)шимъ, великихъ г(о)с(у)д(а)рей, счастиемъ пѣнкты при прежних(ь) пунктах(ь) постановили і написали мы, холопи ваши, со мноною прибавкою к(ь) в(а)шему, великихъ г(о)с(у)д(а)рей, іманованію і чести, і привели ихъ в(ь) нижайшее к(ь) вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ, подданство і в(ь) крѣпкое обещаніе і во мноую г(о)с(у)д(а)рственн(ь)ю прибыл(ь) і в(ь) пространство, и к(ь) тем(ь) пѣнктам(ь) гетманъ Иван(ь) Степановичъ і старшина генералнаѣ, и всѣ вышеписанные чины рѣками своими подписалис(ь), //

Арк. 87. і отдали тѣ пѣнкты мнѣ, холопѣ вашему. А с(ь) сею слѣждою и с(ь) сеунчом(ь) к(ь) вамъ, великимъ г(о)с(у)д(а)ремъ, ц(а)ремъ і великимъ кн(ѣ)земъ Іоаннѣ Алеѣевичю, Петрѣ Алеѣевичю і великой г(о)с(у)д(а)рыне бл(а)г(о)вѣрной ц(а)р(е)вне і великой кн(ѣ)жнѣ Сооіи Алеѣевне всеа Великиѣ і Малыѣ и Бѣлыѣ

* Так у тексті. Треба читати “милостию”.

Росії самодержцемъ| послалъ) я, холопъ вашъ, с(ъ) товарищи столника| Якова
Иванова сына Дивова, также і то|варыщи мои, сходные боярѣ и воеводы с(ъ)
това|рыщи, с(ъ) тою ж(ъ) вышеписанною слѣжбою послали| к(ъ) вам(ъ), великимъ
г(о)с(у)д(а)ремь, с(ъ) сеунчемъ ж(ъ) бояринъ| і воевода Алеѣѣй Семеновичъ Шеинъ
с(ъ) товарищи| столника Савѣ Иванова сына Матѣкина, боярин(ъ)| і воевода кн(я)зь
Володимеръ Дмитреевичъ Долго|рѣково с(ъ) товарищи Тимофѣѣ Евстратѣва| сына
Исканского июла въ КЗ [27] *день* і велѣли тѣм(ъ)| вышеписанным сеунщикамъ явити-
ца і сю *отписку*| подать в(ъ) Приказе Малыѣ Росії бояринѣ кн(я)зю| Алеѣѣю Васи-
льевичю Голицынѣ, сынѣ моемѣ,| с(ъ) товарищи. А постановленные пѣнкты| к(ъ)
вам(ъ), великимъ г(о)с(у)д(а)ремь, пошлю я, холопъ| вашъ, впредь для того, что для|
подписаниѣ рѣкъ послалъ я, холопъ вашъ,| в(ъ) Киевъ і Черниговъ митрополитѣ
киевскомъ| і архиеп(и)с(ко)пѣ черниговскомѣ, і архимандритѣ| Киево-печерскомѣ.

РДАДА. – Ф. 210: Розрядний приказ. – Оп. 14: Стовпці Сівського столу. – Од. зб. 415. –
Арк. 83–87. Рукопис.

КОМЕНТАРІ

1. “*і с(ы)на ево, Якова*” – йдеться про сина гетьмана Івана Самойловича Якова (пом. у 1695 р.). У 1675–1684 рр. жив у Москві по черзі з братами Семеном та Григорієм задля гарантування лояльності гетьмана до російських царів. Наприкінці грудня 1684 р. одружився з Анною Швейковською, дочкою російського генерала, представника смоленської шляхти В. І. Швейковського. У 1686–1687 рр. – стародубський полковник. 23 липня 1687 р. був арештований разом із батьком за звинуваченням у зраді російським царям. У 1688–1695 рр. перебував у вигнанні в Сибіру (в Єнісейську), де й помер. Див.: Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича... – С. 191–193, 216, 217, 225–226; Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – С. 38, 110–112.

2. *Разрядъ (розрядъ, Новгородцкій, Резанский)* – військово-адміністративні одиниці в Росії кінця XVI – XVII ст.; “ратные люди” кожного розряду формували розрядний полк, який функціонував в XVII ст. на постійній основі – як у воєнний, так і в мирний час, очолювався розрядним воєводою. Див. детальніше: Чернов А. В. Вооруженные силы Русского государства в XVI–XVII вв. – М., 1954. – С. 171–172.

3. “...пѣнкты при прежних(ъ) пунктах(ъ) постановили і написали мы...” – йдеться про затвердження на раді Коломацьких статей. Ці російсько-українські договірні статті встановлювали принципи взаємин між Військом Запорозьким та російськими царями і приймалися на зміну та доповнення формально діючих Глухівських (1669) та Конотопських (1672) статей. Глухівські статті припинили чинність попередніх, насамперед, Московських статей (1665). Детальніше про порівняння текстів Глухівських (1669), Конотопських (1672) та Коломацьких (1687) статей див.: Баранова О. В. Договоры Войска Запорожского с Россией и практика взаимоотношений сторон во второй половине 50-х – 70-е годы XVII века // Белоруссия и Украина: история и культура: Ежегодник 2004. – М., 2005. – С. 62; Горобець В. М. “Волимо царя східного...”: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 262–265; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – С. 111–112, 123.

4. *Сеунчъ* – новина про перемогу чи іншу радісну подію. Детальніше див.: Соколетов Ф. П. История военной лексики в русском языке (XI–XVII вв.). – М., 2009. – С. 255–256.

Відписка боярина Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 року

Олександр Алмазов (Москва). **Відписка боярина Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 року**

У відписці боярина Василя Васильовича Голіцина описано хід Коломацької ради Війська Запорозького (1687). До цього часу дослідники використовували цей документ як джерело, однак, як правило, не з історії Коломацької ради. Відписка несе в собі цінні деталі процедури присяги обраного гетьмана Івана Мазепи. У ній зазначено імена дворян, відправлених до Москви з повідомленням про хід Коломацької ради, та українських духовних ієрархів, які були відсутні на раді, але одержали Коломацькі статті для підписання.

Ключові слова: Військо Запорозьке, Коломацька рада, боярин князь Василь Голіцин, гетьман Іван Мазепа.

Aleksandr Almazov (Moscow). **Boyar Vasili Golitsyn's Reply (otpiska) on the Council of Kolomak (1687)**

The reply of Boyar Vasili Vasilievich Golitsyn is devoted to the description of the Council of Kolomak (1687). Scholars used this document previously as a source but, as a rule, not on the history of the Council of Kolomak. Boyar Golitsyn's reply contains many valuable details of the procedure of the oath of the elected Hetman Ivan Mazepa. It also gives the names of the nobles who were sent to Moscow with news on the results of the Council of Kolomak. The Kolomak Articles were sent for signing to the Ukrainian Church hierarchy who were absent at the council.

Keywords: Zaporozhian Host, Council of Kolomak, Boyar Vasili Vasilievich Golitsyn, Hetman Ivan Mazepa.

Володимир ПРИШЛЯК (*Луцьк*)

ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ ДАНИЛА АПОСТОЛА У ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ У ЛЬВОВІ ІМЕНІ АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

Гетьманські універсали (від латин. *universalis* – загальний, повсюдний, різнобічний) є самобутніми і найбільш промовистими джерелами ранньомодерної козацької України XVII–XVIII ст.¹ В універсалах як головних директивно-розпорядчих актах урядово-адміністративної документації, що видавалися від імені гетьмана, полковників, сотників та іншої козацької старшини, виокремлюють вступний та кінцевий протоколи². До вступного відносять такі компоненти: 1) ім'я, прізвище, титул гетьмана та його розпорядження; 2) звертання до особи чи осіб, яким адресований універсал, і до тих, хто про нього повинен знати за усталеною формулою “и кому колвекъ о томъ вѣдати надлежит, ознаймѣмъ симъ нашимъ ѳнѣверсаломъ”; 3) лаконічний опис та обґрунтування подій, які його спричинили; 4) вирішення справи; 5) застереження проти виконання рішення. Кінцевий протокол складала: 6) місце і дата; 2) підпис гетьмана “рѣкою власною” і 8) військова печатка³.

Митрополит Андрей Шептицький як очільник національного духовно-культурного відродження рідної землі займає особливе місце в українській історії. Його просвітницька діяльність, як і безпрецедентне інвестування в рідну культуру, досі викликає щирий подив і захоплення. Саме для національного культурного розвою в лютому 1905 р. митрополит заснував приватну фундацію під назвою “Церковний музей”. У 1911 р. неподалік від корпусу університетської бібліотеки він придбав розкішну віллу-палац Дуніковських на вул. М. Мохнацького (нинішня вул. Драгоманова, 42) у Львові, збудовану 1898 р. за проектом архітектора Владислава Рауша, де розмістив свою колекцію старожитностей. 13 грудня 1913 р., в день своїх іменин, у колонній залі цієї вілли греко-католицький митрополит із піднесенням подарував заснований тут Національний музей українському народові “на

¹ Найновіші публікації універсалів Д. Апостола див.: *Пришляк В.* Генеральний писар Михайло Турковський // *Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів.* – К., 2014. – С. 142–158; *його ж.* Універсал гетьмана Данила Апостола на веркіївське сотництво Іванові Адасовському 1733 року // *Український археографічний щорічник.* Нова серія. – К., 2016. – Вип. 19/20. – С. 431–439.

² *Гедьо А.* Гетьманські універсали І. Мазепи грекам м. Ніжина: джерелознавчий аналіз // *Сіверянський літопис.* – 2009. – № 6 (90). – С. 61.

³ Про гетьманські паперово-воскові та інші печатки, в тому числі і Д. Апостола, див. нову фундаментальну студію: *Ситий І.* Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI – XVIII століть. – К., 2017. – С. 153–154, 171, 173–175, 905.

Гетьманські універсали Данила Апостола у збірці Національного музею...

славу і користь майбутности”⁴. Окрім представників тодішнього галицького політикуму й духовенства, на урочистості, серед інших, прийшли Михайло Грушевський та Іван Франко. Відтак найбільшу в світі приватну колекцію – близько 10 тисяч давніх українських ікон і стародруків – було відкрито для публічних відвідин⁵.

За ідейним та далекоглядним задумом Андрея Шептицького колекцію у різні роки систематично поповнювали також і рукописні документи, в числі яких багато оригіналів XVII–XVIII ст. З української історії козацько-гетьманської доби згодом їх назбиралося понад 100 одиниць. Саме вони склали збірку козацьких грамот нинішнього відділу рукописів і стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, що залишився у музейному корпусі на вул. Драгоманова. Серед означених документів – листи та універсали з автографами і печатками українських гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Івана Скоропадського, Кирила Розумовського та ін.⁶ З-поміж цих документів є два гетьманські універсали Данила Апостола. Свого часу Сергій Плохій з допомогою Ігоря Сковчиля виявив тут один зі списків “Історії русів”⁷, що спонукало гарвардського професора до написання окремої монографії, присвяченої суперечливим питанням авторства одного зі знакових текстів модерної української історії⁸.

Формування збірки козацьких грамот відбувалося завдяки організації наукових експедицій, в ході яких музей поповнювався цінними старими рукописами та виданнями. Про фондове поповнення зібрання рукописів XV–XVIII ст. постійно дбав багатолітній директор музею, відомий вчений-славист, мистецтвознавець, музейник, професор Іларіон Свенціцький (1876–1956)⁹. Авторитетний дослідник і невтомний збирач старожитностей не був байдужим також і до рукописних та друкованих пам’яток козацько-гетьманської доби. Про це свідчить хоча б його промова 1932 р. на відкритті музейної виставки, присвяченої гетьману Іванові Мазепі¹⁰. На початку

⁴ *Забитівська А.* Митрополит Андрей Шептицький – творець Національного музею у Львові // Галицька брама. – 2015. – № 1–3 (241–243). – Ч. I: Митрополит Андрей Шептицький. Основник Національного музею у Львові. – С. 2.

⁵ *Александрович В.* “...З нього розгортати перед світом хоч дрібну частину цінностей української культури” // Пам’ятки України. – 2013. – № 12 (196). – С. 2.

⁶ *Зінченко С.* Збірка рукописів і стародруків Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького // Галицька брама. – 2015. – № 1–3 (241–243). – Ч. I. – С. 30.

⁷ Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького, відділ рукописів і стародруків (далі – НМЛ). – Ркк-563: История Русов или Малой России. – 164 арк.

⁸ *Плохій С.* Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Пер. з англ. М. Климчука. – К., 2013; 2-е вид. – К., 2015; *Осіп’ян О. Л.* [Рец. на:] Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій // Український історичний журнал. – 2013. – № 4. – С. 193–199.

⁹ *Свенціцький І.* Ілюстрований провідник по Національним Музеєви у Львові. – Жовква, 1913; *Його ж.* XXV літ діяльності Національного Музею // Двадцятьпять-ліття Національного музею у Львові: Зб. / Під ред. І. Свенціцького. – [Перевид. Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького з 1930 р.]. – Львів, 2013. – С. 15.

¹⁰ *Його ж.* Доба гетьмана Мазепи: (Промова на відкритті Мазепиної виставки) // Діло. – 1932. – 14 травня. – Ч. 104; текст опубліковано також окремим відбитком у друкарні “Діла” (Львів, 1932. – 8 с.).

1930-х рр. картковий опис паперових грамот та метрик XV–XVIII ст. з колекції Національного музею з перспективою укладення каталогу передовсім пергаментних документів провадила доктор Марія Струтинська (1897–1984) – донька священика Василя Навроцького, дружина українського громадсько-політичного діяча та журналіста, члена Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) Михайла Струтинського. Жінка відома також як письменниця під літературним псевдонімом Віра Марська¹¹.

Збірка кириличних рукописів у відділі рукописів і стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького станом на 1 січня 2014 р. налічувала 3814 одиниць зберігання¹². Серед них – два оригінальні універсали гетьмана Данила Апостола. До музейної колекції вони обидва потрапили у 1910 р. Цілком можливо, що документи походили з колекції Антона Петрушевича, або ж їх могли придбати в антикварній книгарні єврейської родини Ігелів¹³. Перший з універсалів стосується підтвердження гетьманом у Глухові 8 березня 1729 р. привілею на земельні володіння Свято-Троїцькому Іллінському монастирю в Чернігові¹⁴ (див. *Документ № 1*).

Від часів Хмельниччини на той час міцно утвердилась традиція надання гетьманами підтверджувальних універсалів православним монастирям Гетьманщини¹⁵. Не робив винятків за свого правління й Данило Апостол. Універсалами від 18 грудня 1728 р. та 18 травня 1729 р. гетьман взяв під опіку ігумена Думницького монастиря о. Андрія Осмаковського, який суплікував про монастирські володіння в с. Дурнях та інших селах Березнинської сотні Чернігівського полку¹⁶. 13 січня 1729 р. Д. Апостол “рейментарсько”

¹¹ *Його ж.* Звіт Управи Національного музею у Львові за 1932 р. – Львів, 1933. – С. 3.

¹² *Зінченко С.* Збірка рукописів і стародруків Національного музею у Львові... – С. 29.

¹³ *Котлобулатова І.* Книгарі та книгарні в минулому Львова. – Львів, 2005. – С. 60–61.

¹⁴ НМЛ.– Ркк-2727. – Арк. 1; опубл.: *Матеріали для отечественной истории / Изд. М. Судієнко. – К., 1853. – Т. I. – Отд. II: Универсалы Гетмана Данила Апостола. – XLI. – С. 63–64; опубл. як кольорова світлина-ілюстрація у розд. “Правові пам'ятки козацької держави XVI – початку XIX ст.” у кн.: Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / Упоряд. В. В. Недак; наук. ред. В. О. Щербак, О. К. Федорук. – К., 2004. – С. 523; 2-е вид., доповн. і доопрац. – К., 2007. – С. 523. Паперово-восковий відбиток гетьманської печатки з використанням 1-го аркуша як кустодії.*

¹⁵ *Люта Т. Ю.* Земельна власність і статус Братського Богоявленського монастиря / колегії (до 400-ліття заснування Київського братства та школи) // *Український історичний журнал. – 2015. – № 6 (525). – Додаток 2: Регести надань на право володіння земельною власністю та статус Києво-Братського монастиря й академії. – С. 124–130; Универсал гетьмана Данила Апостола від 16 (5) лютого 1729 р. // Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст.: 36. док. / Упоряд. Ю. Мицик, І. Синяк, І. Тарасенко, П. Яницька. – К., 2017. – № 114. – С. 183. – (Документальна спадщина монастирів Гетьманщини. – Т. 3).*

¹⁶ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В. Тарновського, фонди (далі – ЧОІМ). – Інв. № Ал 493. – Арк. 12 зв.–13, 14–15. Копія 1750 р.; опубл.: Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Публікація п'ята / Підгот. до друку та передм. І. Ситого // *Сіверянський літопис. – 1998. – № 5 (23). – С. 69, 74–75; Ревізія Чернігівського полку 1732 року / Упоряд. та вступ І. Ситий, С. Горобець; передм. І. Кривошея. – Чернігів, 2014. – С. 301, 454. – (Серія “Джерела до вивчення козацтва”. – Т. III. – Ч. 1).*

Гетьманські універсали Данила Апостола у збірці Національного музею...

підтвердив права Київського Братського монастиря на володіння маєтками в Київському полку¹⁷. 17 січня того ж року ігумену і ченцям Свято-Троїцького Густинського Прилуцького монастиря гетьман надав універсал на підтвердження прав на село Дейманівку Срібнянської сотні Прилуцького полку та на млини на р. Лисогірці¹⁸. Того ж таки дня підписав у Глухові підтверджувальний універсал Максаківському Спасо-Преображенському чоловічому монастиреві на лівому березі Десни у Менській сотні Чернігівського полку на угіддя та володіння маєтностями¹⁹. 11 липня 1729 р. своїм універсалом гетьман заборонив вписувати монастирських підданих села Бодаква Сенчанської сотні Лубенського полку до козацького компуту²⁰. 27 листопада 1729 р. гетьманський універсал стосувався покровительства для Глухівської Свято-Петропавлівської обители за посередництвом ігумена о. Луки Павловича у питанні конфірмації монастирських сіл, млинів, перевозу та інших угідь у Глухівській сотні Ніжинського полку. В універсалі йшлося про певну гарантію з боку гетьмана, а саме, що “в зуполное ствержаем владініе и дабы во владініи тих добр и в отбіраню з них належатих до оной в обытели користей ніхто з старшини и черні, войскових и посполитих людей, жадной перешкоди, трудности и препятія чинити не важилися”²¹.

Свято-Троїцький Іллінський монастир був заснований Антонієм Печерським близько 1069 р. в урочищі Болдині гори на південно-західній околиці Чернігова. За переказами, саме в них Антоній викопав печери і заснував обитель, яку 1239 р. зруйнували монголо-татари. Відбудували монастир 1649 р. коштом чернігівського полковника Стефана Пободайла. З другої половини XVII ст. він став кафедрою чернігівських архієпископів. У 1679 р. сюди переведено Новгород-Сіверську друкарню. З ініціативи архієпископа Лазаря Барановича коштом чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського та з допомогою також гетьмана Івана Мазепи у 1679–1695 рр. в стилі козацького (мазепинського) бароко збудували величний собор Святої

¹⁷ Матеріали для отечественной истории / Изд. М. Судієнко. – К., 1853. – Т. I. – Отд. II. – С. 48–50.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 14. Чернетка.

¹⁹ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 40: Архів М. Василенка. – № 818. – 4 арк.; № 819. – Арк. 1. Публікацію інших трьох універсалів 1729 р. див.: Документальна спадщина Свято-Преображенського Максаківського монастиря XVII–XVIII ст.: Зб. док. / Упоряд. Ю. Мицик, І. Тарасенко. – К., 2015. – № 65. – С. 62–63; № 66. – С. 63–64; № 17. – С. 121–122. – (Документальна спадщина монастирів Гетьманщини. – Т. 2).

²⁰ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Зб. док. / Упоряд. Ю. А. Мицик, С. В. Сохань, Т. В. Міцан, І. Л. Синяк, Я. В. Затилюк. – К., 2011. – № 76. – С. 124. – (Документальна спадщина монастирів Гетьманщини. – Т. 1).

²¹ НБУВ.ІР. – Ф. I: Збірка О. Лазаревського. – № 61930. – Арк. 1–1 зв. Оригінал; опубл.: Мицик Ю. о, Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.) (частина 2) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3 (129). – С. 73–74.

Трійці²². Передовсім про цей храм дбав Іван Мазепа, коли своїм універсалом від 8 травня 1688 р. передав млини у володіння Чернігівській архієпископії²³. 28 вересня 1731 р. в монастирі була сильна пожежа, що пошкодила цей соборний храм. З цього приводу архімандрит чернігівської обителі Герман Кононович (1714–1737) розпочинав свого листа до гетьмана Данила Апостола журливими словами, що “не атраментом, но слезами пишу до ясневелможности вашей о нечаенной незносимой скорби, которая мене и святую обитель постигл Бог Милосердный за прегрешения наши мимошедшаго месяца септемвриа 28-го под час вечерни...”²⁴.

Чернігівський архімандрит Герман Кононович із монастирською братією мали у своєму розпорядженні три універсали гетьмана Івана Скоропадського. Перший, від 22 січня 1709 р., стосувався прав монастиря на ґрунти у селах Перелюб, слобідці Білошиній, Прибинь, Єлинь з озерами у Киселівській сотні, Познопалах з озерами в Ройській сотні Чернігівського полку²⁵. 25 квітня 1714 р. гетьман віддав у володіння цієї обителі млин в селі Янівці з хутором і двором. Другий універсал від 23 червня 1714 р. стосувався надання монастиреві права на виготовлення дьогтю в дьогтярнях Перелюбської пущі. У третьому 1715 р. йшлося про охорону Перелюбської та Єлинської пущ. Колишні монастирські села Синявка і Городище за наказом Д. Апостола були відібрані в обителі й передані іншим особам²⁶. В універсалі від 8 березня 1729 р. наголошувалося про підданські повинності й послушенство посполитого люду на користь Свято-Троїцького Іллінського монастиря. У документі застерігалось про непорушність прав козацького стану: “опрочь козаковъ, которіи при своїх волностах мѣют быть заховани ненарушно”²⁷.

Другий універсал Данила Апостола зі львівської музейної колекції козацьких грамот стосується привілею на придбаний у Ніжинському полку хутір із підсусідками під Конотопом, наданий гетьманом вдові – Домникії Кандибі, 15 червня 1730 р. у Глухові²⁸ (див. *Документ № 2*). 10 липня того ж 1730 р. вона з дітьми отримала ще один гетьманський універсал на село Курилівку і на слобідку Кандибівку Ніжинської другої сотні²⁹. Подібний

²² Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Черниговъ, 1873. – Кн. 2. – С. 2–6, 98–102.

²³ Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 141.

²⁴ Російська державна бібліотека, науково-дослідний відділ рукописів. – Ф. 159: Коллекция Н. Маркевича. – № 236. – Л. 1.

²⁵ Горобець С., Ситий І. Чернігівщина козацька. Ройська сотня: історія створення, населені пункти, сотенна старшина. – Чернігів, 2012. – С. 73–74.

²⁶ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 2. – С. 25.

²⁷ НМЛ. – Ркк-2727. – Арк. 1.

²⁸ Там само. – Ркк-2707. – Арк. 1–2; опубл. як кольорова світлина-ілюстрація у розд. “Правові пам’ятки козацької держави XVI – початку XIX ст.” у кн.: Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 524; К., 2007. – С. 524. В універсалі на арк. 2 добре збережена у техніці паперово-воскового відбитка під ромбовидною кустодією гетьманська печатка Війська Запорозького: козак з мушкетом на плечі та шаблею при боці.

²⁹ Модзалевский В. Л. Кандибы // Малороссийский родословник: В 4 т. – К., 1910. – Т. 2: Е–К. – С. 262.

Гетьманські універсали Данила Апостола у збірці Національного музею...

універсал був підписаний гетьманом 14 травня 1731 р. чернігівському полковникові та городницькому сотникові про підтвердження універсалу гетьмана Івана Скоропадського від 19 серпня 1717 р. на ґрунти “з отчиною прозываемою остров Кримок”, млином на два мучних кола на р. Вербці та бортними соснами вдові бунчукового товариша Стефана Тарновського († 14 січня 1730 р.) – Агафії Бутовичівні, доньці генерального осавула у 1707–1717 рр. Стефана Бутовича³⁰. 15 червня 1731 р. гетьман надав універсал про підтвердження права власності на село Гнідинці Варвинської сотні, млини біля сотенного містечка Варви та на підданих посполитих людей у Прилуцькому полку вдові сотника першої Варвинської сотні Михайла Тарновського Софії Данилівні³¹.

Практика, коли гетьмани, полковники і сотники брали під свою опіку козацьких і старшинських вдів, була звичною в Гетьманщині. Достатньо звернутися до тексту Конституції 1710 р. Пилипа Орлика, в якій XI артикул декларував звільнення від повинностей і податків козацьких вдів та їхніх осиротілих дітей у тодішньому соціумі³². Гетьман Іван Мазепа 7 вересня 1701 р. в Батурині, наприклад, видав оборонний універсал вдові бунчукового товариша, седнівського сотника Чернігівського полку Криштофа Фридрикевича Катерині про захист від спустошення її пущі та ґрунтів біля належного жінці села Смячі³³.

Андрій (Андроник) Кандиба походив з роду покозаченого шляхтича Федора Кандиби, який у 1669–1672, 1674–1675 рр. був курсунським полковником, а з 1679 р. – значним військовим товаришем, відтак з 1681 р. – конотопським сотником³⁴. Згодом, у 1693–1701 рр. відомий як ніжинський наказний полковник та полковий обозний³⁵. Його син – Андрій (Андроник) від батька успадкував уряд конотопського сотника Ніжинського полку (1698–1707). Відтак відомий як курсунський (1708–1709) і богуславський полковник, однодумець та спільник гетьмана Івана Мазепи. За це чоловік був ув'язнений у Києво-Печерській фортеці³⁶ та упродовж 1710–1715 рр. інтернований у Москві. У збірці козацьких грамот у Національному музеї у Львові зберігається наказ російського царя Петра I, підписаний 10 лютого 1715 р. у Санкт-Петербурзі, гетьману Івану Скоропадському про відрядження з Москви додому разом з Андрієм Кандибою ще двох активних мазепинців – генерального осавула Михайла Гамалії та сина прилуцького полковника

³⁰ ЦДІАК України. – Ф. 1407. – Оп. 4. – Спр. 86. – Арк. 1; ЧОІМ. – Інв. № Ал 504–44–14. – Арк. 1–2; опубл.: Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею... – С. 76.

³¹ ЦДІАК України. – Ф. 51: Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 43а. – Арк. 71–72. Чернетка.

³² Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підгот. О. Б. Вовк // Архіви України. – 2010. – № 3–4 (269). – С. 163.

³³ НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 56263. – Арк. 50. Оригінал; опубл.: Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич. – К.; Львів, 2006. – Ч. II. – № 240. – С. 279. – (Матеріали до українського дипломатарію. – Серія І).

³⁴ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 988. – Арк. 3.

³⁵ *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С. 390.

³⁶ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 4.

Дмитра Горленка й зятя тоді ще миргородського полковника Данила Апостола – Андрія Горленка³⁷.

Андрій Кандиба згодом командував бунчуковим товариством у Низовому корпусі під час Гилянського походу 1725–1728 рр. За гетьманування Д. Апостола згідно з іменним указом від 16 грудня 1728 р. Андрій Кандиба у 1729 р., поряд із Михайлом Забілою, став другим генеральним суддею³⁸. Спочатку його кандидатуру навіть розглядали на посаду генерального обозного³⁹. Він пробув на уряді генерального судді, однак, усього лише неповний рік. У травні наступного 1730 р. А. Кандиба помер у Москві⁴⁰, де перебував з 1729 р. у складі делегації козацької старшини на чолі з гетьманом Данилом Апостолом⁴¹. У шлюбі з Домникією Лизогуб – донькою знаного із низових походів чернігівського полковника Якова, сина Кіндрата Лизогуба (1687–1698) – в А. Кандиби народилося четверо синів: Федір, Юхим, Василь і Данило⁴². Наймолодший – Данило Кандиба був зятем генерал-майора Юрія Вейсбаха – сина впливового та діяльного петрівського генерала від кавалерії, згодом генерал-аншефа і київського генерал-губернатора, з походження – австрійського німця з Богемії графа Йогана-Бернгарда фон Вейсбаха (1665–1735)⁴³. Після смерті А. Кандиби його місце генерального судді з 1731 р. на певний час заступив у порядку ротації Іван Борозна – надалі генеральний бунчужний⁴⁴. Михайло Забіла у 1731 р. залишався на уряді першого генерального судді⁴⁵.

Серед козацьких грамот доби Данила Апостола, які разом з іншими потрапили до збірки Національного музею у Львові, в основному в 1910 р., також зберігаються тестамент жителя і товариша Решетилівської сотні Полтавського полку Юрка Лобача від 15 серпня 1728 р.⁴⁶ та лист колишньої

³⁷ НМЛ. – Ркк-2737. – Арк. 1. Відомий універсал гетьмана Д. Апостола від 11 лютого 1729 р. бунчуковому товаришу Прилуцького полку Андрієві Горленку про підтвердження попередніх універсалів на маєтності (ЦДІАК України. – Ф. 1407: Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів, великих князів литовських і королів польських. – Оп. 4. – Спр. 83. – Арк. 1; ЧОІМ. – Інв. № Ал 501–14–12/4. – Арк. 1–2). Оригінал; див. також: *Кривошея І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.): У 2 т. – Біла Церква, 2016. – Т. II: Довідник. – С. 462.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3062. – Арк. 3. Чернетка.

³⁹ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. – Оп. 29. – Спр. 1793: Дѣла Правительствующаго Сената по Малороссійской экспедиціи съ 1728 по 1738 г. – Арк. 673.

⁴⁰ *Модзалевский В. Л.* Кандибы. – С. 261.

⁴¹ *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2: Полк Нежинский: материалы для заселения, землевладения и управления. – С. 192, 194; *Павленко С.* Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 196–198; *Кривошея В. В.* Козацька старшина Гетьманщини. – С. 389.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3560. – Арк. 1.

⁴³ Там само. – Ф. 269: Канцелярія гетьмана К. Розумовського. – Оп. 1. – Спр. 4428. – Арк. 26.

⁴⁴ *Пришляк В.* Соціальна еліта за гетьманування Данила Апостола // Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 200.

⁴⁵ РДАДА. – Ф. 248: Сенат и сенатские учреждения. – Оп. 41. – Спр. 3569. – Арк. 37 об.

⁴⁶ НМЛ. – Ркк-2703. – Арк. 1–2.

Гетьманські універсали Данила Апостола у збірці Національного музею...

гетьманові вдови Анастасії Скоропадської до свого “єдиногодубного” брата – генерального підскарбія, а перед тим лубенського полковника Андрія Марковича від 15 грудня 1729 р.⁴⁷. Стосовно періоду лубенського полковництва Андрія Марковича, то тут можна прочитати лист до нього від гетьмана Івана Скоропадського за 29 жовтня 1714 р. з нагадуванням про заборону українським купцям вивозити за кордон “заповідних товарів”, зокрема: волового юхту, “пенки” – волокна зі стебел технічної коноплі, які довго, до трьох років, вимочували у проточній воді й потім використовували для виготовлення високоякісного паперу, мотузок, канатів, мішковини і парусини, смальцюги (напівфабрикату з вуглекислого калію, який отримували після перепалення вже заготовленої дерев’яної золи (фальби) у гартах – спеціальних печах поташної буди), сала, воску, конопляної олії та насіння, щетини, ревеню та смоли. Натомість дозволялося провадити й торгувати ними на пристанях Балтійського моря – очевидно, у Гданську чи у Кенігсберзі (Кролевці Прусському – як традиційно іменували це місто в Гетьманщині)⁴⁸. Інший документ 1724 р. містить наказ полковника Андрія Марковича з Ромнів – сотенного міста Лубенського полку⁴⁹.

Тему привілеїв монастирям Гетьманщини доповнює декрет 1729 р. з приводу суперечки за землі між Флорівським і Пустинно-Микільським монастирями в Києві⁵⁰ та того ж таки року послання митрополита Київського, Галицького і всієї Русі, архієпископа Варлаама Ванатовича (1722–1730)⁵¹. Так само як витяг з акта купівлі-продажу в Києві 1728 р.⁵², а також наказ гетьмана Данила Апостола, датований 1731 р.⁵³. Тематично сюди долучається і розпорядження 1741 р. середульшого сина гетьмана – лубенського полковника Петра Апостола (1728–1757)⁵⁴.

Два гетьманські універсали Данила Апостола, як і решта документів, створених за доби Гетьманщини, що зберігаються у фондах відділу рукописів і стародруків Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького, свідчать про свідому аграрну політику гетьманів у питанні монастирського і старшинського землеволодіння. Постійне покровительство над православними монастирями як духовними обителями та систематичний патронат над представниками козацько-старшинської еліти упродовж усього періоду існування козацького Гетьманату залишалися правилом доброго тону внутрішнього врядування в соціально-економічній галузі кожного з українських гетьманів.

* * *

Публікація текстів гетьманських універсалів здійснюється зі збереженням усіх особливостей українського скоропису першої половини XVIII ст.,

⁴⁷ Там само. – Ркк-2704. – Арк. 1–2.

⁴⁸ Там само. – Ркк-2688. – Арк. 1.

⁴⁹ Там само. – Ркк-2701. – Арк. 1.

⁵⁰ Там само. – Ркк-2705. – Арк. 1–2.

⁵¹ Там само. – Ркк-2706. – Арк. 1.

⁵² Там само. – Ркк-2702. – Арк. 1–4.

⁵³ Там само. – Ркк-2708. – Арк. 1–2.

⁵⁴ Там само. – Ркк-2709. – Арк. 1.

дипломатичним методом передачі документів, тобто за принципом “літера в літеру” (відсутня у сучасному українському алфавіті літера “v” зазвичай передається в публікації документів як “в”). Збережено написання букв: “e”, “f”, “a”, “o”, “y”, за винятком часткового регулювання великих і малих літер, а також дотримання норм сучасної пунктуації. У квадратних дужках розшифровано скорочення та пропущені літери, виносні літери позначені курсивом, титли над скороченими словами збережено.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1729, 8 березня. Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола про підтвердження привілею Свято-Троїцькому Іллінському монастирю в Чернігові

**[1] Великого Гдѣра Нашего Его Императорского
всепресвѣтлѣйшого влчтва Войска Запорожского
вбоихъ сторонѣ Днепра Гетманъ Данииль Апостоль**

Всей старшинѣ и чернѣ Войска Его *ж* Императорского величества Запорожского меновите Пѣу Полковниковѣ Чернѣговскому з старшиною полковою сотникамѣ також, всѣмъ того полку обывателямѣ, а особливе войту Чернѣговскому з майстратомѣ и кому колвекъ о томѣ вѣдати надлежит, симѣ ѿшимѣ ознаймѣемъ ѿнѣверсаломѣ, иж превелебнѣй в Бгѣ Его Млтъ отцѣ Германѣ Кононович Архимандрит обители Святотроецкой Іллѣнской Чернѣговской з братією при листѣ своемѣ чрез *в*тца намѣсника тоѣ же сѣтой обители Троецкой Ігнатіа презентоваль намѣ антecessора ѿшого гетмана Скоропадского унѣверсали оной Святотроецкой Іллѣнской обителѣ даннѣе в годах еденѣ 1709 на села Перелюбѣ, слободку Бѣлошинѣю, Прибиль*, село Елинь з озерами до онога Елина належачими, на селце в полку Чернѣговскомѣ в сотнѣ Ройской Познопали и зо всѣми тамошними озерами да на четвертую *часть* кгрѣнту в селѣ Познопалах законниками обители Святотроецкой Іллѣнской купленного; другій 1714 на одбѣранѣ з дагтаренѣ в пуци Перелюбской будѣчихѣ дегтаной повинности; третій 1715 на охрaненіе пуци Перелюбской и Елинской дабы в оную пѣшу нѣхто нѣякого вступѣ имѣти неважилсѣа: подлугъ которих антecessора нашего унѣверсаловѣ на всѣ вишепрописаннѣе села и ѣгодіа просиль его превелебностѣ нашої конфѣрмаціи: Мы прето Гетманѣ по силѣ данной намѣ високомонаршой Его Императорского величества жалованной грамоти имѣючи *власть* в Малой Россіи всѣакіе воинскіе и гражданскіе ѣстроєвать *порадки*, стосѣючисѣ же до показанних антecessора нашего ѿнѣверсаловѣ всѣ вишепрописаннѣе села, лѣси, озера и другіе ѣгодіа в спокойное и безпрепятственное владѣніе обитель Святотроецкой Іллѣнской Чернѣговской симѣ нашимѣ ѿнѣверсаломѣ конфѣрмѣемъ. За чимѣ абы Пѣѣ Полковникѣ Чернѣговский з старшиною полковою Его превелебности *отцу* архимандритѣ з братією въ владеніи

* У тексті цього універсалу 1729 р. назва села вживається у варіанті Прибиль – із літерою “л” наприкінці слова. Можливо, все-таки, тут йдеться про с. Прибинь Киселівської сотні Чернігівського полку. Див.: Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років XVIII ст.: Каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів) / Упоряд. Т. Н. Цимбал. – К., 1990. – С. 117.

Гетьманські універсали Данила Апостола у збірці Національного музею...

до обители Святотроецкой Иллѣнской вишеписанныхъ належачихъ сель Перелюба, Бѣлошиной слободки, Прибилѣ, Елини и Познопаловъ и в *отбѣраню* з озер до оного Елина и Познопаловъ належачихъ из дагтарень в пущи Перелюбской бѣдучихъ користей подлугъ даннихъ антецессора нашего Ѹнѣверсаловъ неважилиса чинити трѣдности и перешкоди, и в пущѣ ихъ Перелюбскую и Елинскую з войскового и посполитого чина и дѣховного встѣпу и Ѹезду нѣякого не имѣли. Войти засѣ всѣхъ вишеписанныхъ сель с посполитими людми (опрочъ козаковъ, которіи при своихъ волностяхъ мѣютъ бытъ заховани ненарушно) *отдавали* бы подданническую повинность и послушенство безъ всякой противности мѣти хочемъ и рейментарско приказѣемъ.

Данъ въ Глуховѣ марта 8 д. [на]
1729 рокѣ

Звиименованный Гетман
рѣкою власною

*відбиток печатки гетьмана Данила Апостола
(папір, сургуч, тиснення)*

на звороті:

1729
Черниговской и Новгородской
губерній

НМЛ. – Відділ рукописів і стародруків. – Ркк-2727: Універсал гетьмана Данила Апостола про підтвердження привілею Свято-Троїцькому Іллінському монастирю в Чернігові. – Арк. 1. Рукопис, оригінал.

Опубл.: Материалы для отечественной истории / Изд. М. Судиенко. – К., 1853. – Т. I. – Отд. II: Универсалы Гетмана Даниила Апостола. – XLI: О подтверждении Черниговской Свято-Троицкой Ильинской обители прав на владение селами и угодьями, определенными ей Гетманом Скоропадским. – С. 63–64.

№ 2

1730, 15 червня. Глухів. – Універсал гетьмана Данила Апостола про привілеї вдові генерального військового судді Андрія Кандиби

[1] Ея Імператорского величества воиска Запорожского
вбоихъ сторонъ Днѣпра Гетманъ Данииль Апостоль

Пѣу Полковниковѣ Нѣжинскомѣ з старшиною тамошнею полковою, а всобливе сотниковѣ конотопскому з Ѹрядомъ, и кому колвекъ о томъ вѣдати надлежит, ознаймѣемъ симъ нашимъ Ѹнѣверсаломъ: ижъ супплѣковала до насъ Пѣѣ Домникіа Йковлевна Лизогѣбовна Андреева Кандыбына вдовствующая сѣдѣна Енералнаа з дѣтми, в томъ, что имѣеть она хѣторъ кѣпленній подъ городомъ Конотопом на Загребеллѣ стоацій, а при вномъ хѣторѣ и купленніе дворѣ, в которихъ мешкаютъ еижъ подѣсосѣдки, и жаднихъ *от* давнихъ временъ мѣскихъ ратушнихъ повинностей ныкогда не *отбували*, а теперъ Ѹрядники конотопскіе означеннихъ подѣсосѣдковъ до всякихъ градскихъ повинностей не *належне* притагаютъ и трѣдности чинятъ, и чтобъ тіе подѣсосѣдки в дворахъ Пѣей Кандыбиной на Загребеллѣ под городомъ и в городѣ мешкаючіе *от* тягlostей мѣскихъ были волними, просила онаа Пѣѣ Кандыбына зъ дѣтми нашего Ѹнѣверсалѣ.

Мы прето Гетманъ прошенію ей Пѣей Домникіи Кандыбиной сѣдѣной Енералной ѣ себе давши мѣсце, а респектѣючи на знатніе здавна покойного мѣжа оной

Володимир ПРИШЛЯК

Пѣа Андрея Кандибы сѣдїи Енералного войсковіе службы тако велѣли листом з Енералной войсковой канцелларїи сей нашъ выдати ѡнѣверсаль такъ чрезъ оней предлагаемъ, абы сотникъ конотопскїй и протчіе всѣ ѡрядники городовіе, и ратѣшніе, и никто инше их,

[2] показанныхъ Пѣей Кандибиной подсѣсѣдковъ на кѣпленныхъ грѣнтахъ, а не на ратѣшнихъ при хѣторѣ ей жиючихъ подъ городомъ на Загребеллю и в самомъ городѣ Конотопѣ, до повинностей мѣскихъ ратѣшнихъ не потягали, и трѣдностей імъ жаднихъ не чинили, но находалиса оніе подсѣсѣдки во владенїи самой Пѣей Кандибиной з дѣтми и належитое ей отдавали послушенство: тѣмъ и хотимъ и рейментарско приказѣемъ.

Данъ въ Глуховѣ юнїа 15 д. [нїа] року 1730.

Звиименованный Гетман

рѣкою власною

*вѣдбитокъ печатки гетьмана Данила Апостола
(папір, сургуч, тиснення)*

НМЛ. – Відділ рукописів і стародруків. – Ркк-2707: Універсал гетьмана Данила Апостола про привілей вдові генерального військового судді Андрія Кандиби. – Арк. 1–2. Рукопис, оригінал.

Володимир Пришляк (Луцьк). Гетьманські універсали Данила Апостола у збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького

У статті подаються два оригінали універсалів, що стосуються питання земельної політики через підтвердження привілеїв на монастирське і старшинське землеволодіння у козацькому Гетьманаті на зламі 20-х – 30-х років XVIII ст. Публікація текстів документів 1729–1730 рр. дає змогу простежити дію інститутів архимандрита і генерального військового судді, оцінити загальний стан державних (рангових), приватних і церковних (монастирських) об'єктів земельної власності. Зміст гетьманських універсалів суттєво розширює і доповнює просопографічний портрет тодішньої церковної еліти, генеральної старшини та її сімейних корпорацій в Гетьманщині у складі Російської імперії.

Ключові слова: джерела, універсал, привілей, Данило Апостол, Військо Запорозьке, Гетьманщина, Російська імперія, гетьман, генеральний військовий суддя, монастир, землеволодіння.

Volodymyr Pryshliak (Lutsk). Hetman Danylo Apostol's Charters in the Collection of the Lviv National Museum

Two of the published original charters (universal) deal with the issue of the land policy regarding confirmation of the privileges for monasteries and the Cossack officers land property in the Hetmanate during the 1720s and 1730s. The publication of the documents of 1729–30 makes it possible to investigate offices of the archimandrite and general judge, to evaluate a the general condition of the state, private or church (monastery) objects, land property and so on. The content of the hetman's charters significantly expands a prosopographic portrait of the ecclesiastical elite, the Cossack staff officers and their family corporations within the Hetmanate in the Russian Empire.

Keywords: source, charter, privilege, Danylo Apostol, Zaporozhian Host, Hetmanate, Russian Empire, hetman, general judge, monastery, property.

о. Юрій Мицик (Київ)

НЕЗНАНІ ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ ГРИГОРІЯ ГРАБ'ЯНКИ

Григорій Граб'янка (рік народження невідомий – (8) 19 липня 1738 р.) є знаменитим українським літописцем. Його твір “Дійствия презельной и от начала поляков кравашой небывалой брани Богдана Хмельницкого гетмана запорожского, с поляки...” (1710) входить до трьох найважливіших пам'яток з числа т. зв. козацьких літописів і без згадки про нього не обходиться жоден підручник з української історіографії чи з джерелознавства історії України. Він часто використовується як історичне джерело, загальновідомо те, як високо його цінував ще Микола Костомаров. Хоча твір Граб'янки був вперше виданий 1853 р., в радянські часи його навіть ховали в спецхранах, і лише в 1992 р. було здійснено видання сучасною українською мовою¹. Однак дослідження пам'ятки вряди-годи з'являлися. В першу чергу треба відзначити книгу відомого історика Олени Апанович, яка, зокрема, виявила в українських архівосховищах понад 40 списків “Дійствий...” XVIII – початку XIX ст., що за популярністю виводить цей твір чи не на найперше місце (з нею може змагатись у цьому відношенні лише “Короткий опис Малоросії”). О. Апанович же навела найповніший нарис біографії Граб'янки, але він займає всього півсторінки². Нагадаємо головні відомі факти з життя творця пам'ятки: після закінчення Києво-Могилянської академії у першій половині 80-х років XVII ст. він обирає військову кар'єру, служить рядовим козаком у Гадяцькому полку (1686–1701), одружується з Явдохою Іванівною Забілою³. Граб'янка брав участь у багатьох походах, пройшов усі щаблі служби, у 1717–1723 рр. став полковим суддею, а у 1723 р. – наказним гадяцьким полковником. Разом з іншою старшиною він активно добивався ліквідації Малоросійської колегії, за що ув'язнювався російським урядом (справа Полуботка, причому він сидів, як і гетьман, у Петропавлівській фортеці). Після сходження на престол Катерини I був звільнений і став полковим обозним (1723–1730) та полковим суддею (1730–1737), врешті був обраний гадяцьким полковником у 1730 р. і

¹ Летопись Григория Грабянки. – К., 1853; Літопис Григорія Граб'янки. – К., 1992.

² Апанович Е. М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983. – С. 139–140.

³ Лазаревский А. М. Письмо жены гадяцкого полковника Григория Грабянки Евдокии Ивановны к брату своему Ивану Забеле // Киевская старина. – 1894. – Т. XLL. – Кн. 4. – С. 158–159.

на цій посаді перебував до самої загибелі під час російсько-турецької війни 1735–1738 рр. Про смерть Граб'янки двічі згадує “Короткий опис Малоросії” (під 1738 роком), причому стисло вказує на обставини його загибелі: бій 19 (8) липня з турками у 10 верстах від Перекопу (тоді загинули Граб'янка і наказний гетьман Семен Галецький)⁴.

У недавно опублікованих універсалах гетьмана Павла Полуботка часом трапляються згадки про Граб'янку. 21 (10) вересня 1722 р. гетьман наказував з'явитися в Генеральний суд як свідку бурківському жителеві Леську Дубині, оскільки Омелько “Дюгтяний” скаржився на Граб'янку, який порвав його лист, що давав йому право на землю. Стислі дані про Граб'янку фіксуються у щоденнику гетьманської канцелярії за 1722–1723 рр.⁵ У збірнику ділової документації Гетьманщини є недатована інструкція гадяцької полкової канцелярії полковій та міській старшині щодо протипожежних заходів у місті, підписана і Граб'янкою як наказним полковником⁶. О. Репан виявив звіт Г. Граб'янки від 14 червня 1736 р. про склад Гадяцького полку під час походу в Крим⁷.

Тому особливої ваги набувають навіть лапідарні згадки про Граб'янку в історичних джерелах. Так, у рукописі № 1678 бібліотеки Польської Академії наук у Кракові нам вдалося знайти оригінал грамоти імператриці Анни Іоаннівни від 10 червня (травня 30) 1730 р. гетьману Данилу Апостолу. У ній йшлося про те, що в минулому 1729 р. в грамоті імператора Петра II писалося, що гадяцький полковник Гаврило Милорадович через завдані ним козакам і посполитим кривди був відставлений від полковництва, а на його місце пропонувалось обрати вільними голосами двох-трьох кандидатів “из малороссиян”. У 1730 р. Апостол писав, що кандидатами на полковництво обрані троє: генеральний писар Михайло Турковський, обозний Гадяцького полку Григорій Граб'янка та суддя Гадяцького полку Мартин Штишевський – “люди добрые, заслуженные и в верности неподозрительные”. Своєю грамотою Анна Іоаннівна призначала бути полковником “обозному полковому Григорью Грабянке”, а генерал-майорові князю А. Шаховському наказувала привести його “к присяге”⁸. В рукописі 244 фонду 160 Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського нами виявлено універсал від 20 (9) лютого 1720 р. членів комісії з розмежування земель, підписаний кількома авторитетними особами, в т.ч. й Граб'янкою⁹.

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у фундаментальному збірнику різноманітних документів з історії

⁴ Короткий опис Малоросії (1340–1776). – К., 2012. – С. 123, 149.

⁵ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – № 68, 343.

⁶ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. – С. 62–64.

⁷ Репан О. До біографії Г. Граб'янки // До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 69–70.

⁸ Бібліотека Польської Академії наук. Відділ рукописів. – № 1678. – Арк. 3/55. Повністю текст даної грамоти цариці опубл.: о. Ю. Мицик. З документації гетьмана Івана Скоропадського // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 71.

⁹ Опубл.: Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С. 71.

Гетьманщини кінця XVII – першої половини XVIII ст. (із зібрання О. М. Лазаревського) нам пощастило знайти цілу справу з шести документів щодо Граб'янки: “Діло о побой служителя полковника гадяцького Милорадовича Булюбаша судиею полковим гадяцьким Гребянкою 1719 года”. Тут цифра “6” виправлена і не зовсім ясно, як слід розуміти цю дату: 1716 чи 1719 роки. Однак аналіз документів показує, що справа про конфлікт почалася у 1716 р., а продовжилася у 1719 р. Тоді ці документи були об'єднані й, видно, представлена остання дата. Мова йшла переважно про конфлікт 1716 р. між поважними особами, гадяцьким полковим суддею Григорієм Граб'янкою та гадяцьким полковником у 1715–1726 рр. Михайлом Милорадовичем; для слідства гетьман Іван Скоропадський призначив комісію в особі Василя Велецького та генерального писаря Стефана Максимовича. Василь Велецький (рік народження невідомий – після 1721) – це найперший і найзначніший представник розгалуженого роду; він добився високих посад за гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи та Івана Скоропадського, дістав освіту в Києво-Могилянській академії, був суддею Гадяцького полку, гадяцьким наказним полковником, дипломатом, прекрасно знав гадяцькі реалії. Стефан Максимович (рік народження невідомий – до січня 1741) після закінчення академії став канцеляристом генеральної військової канцелярії. Хоча вважається, що початок його служби припадає на 1719 р., однак у цій справі його називають військовим канцеляристом ще у вересні 1716 р.

Справа містить у собі матеріали слідства, проведеного комісією, свідчення очевидців, листи до Скоропадського від Граб'янки і від Милорадовича (серба з походження). Біда в тому, що її аркуші в нижній частині підгнили і тут текст пропав або не піддається прочитанню. Через це не вповні зрозумілими є деякі обставини конфлікту, причому це, на жаль, стосується головним чином свідчень Граб'янки, які чомусь уриваються. Пропущені місця позначаємо таким чином: [...], а незрозумілі слова – (...)*. Власноручні підписи авторів під документами підкреслені нами.

Отже, конфлікт бере свій початок у с. Павлівка. Таких топонімів на карті сучасної України близько 40 (!), в т. ч. на Полтавщині три. Але тут, безсумнівно, треба брати до уваги ще один топонім – село Велику Павлівку, розташовану під Зіньковом якраз на шляху до Гадяча. Тут виник конфлікт між місцевим священиком та сільським отаманом Антоном Шкитським. Всупереч існуючому порядку в цей конфлікт втрутився Милорадович і розглянув його замість судді, тобто Граб'янки. Він присудив Шкитському штраф у три карбованці і послав за грошима свого слугу Юрія (Юрка) Булюбаша (в іншому місці документа він іменується Катаном). Шкитський доводив свою невинуватість і пропонував задовольнитися копою, на що Булюбаш не погодився. Того ж дня він прийшов до міської ратуші, щоб передати бритву для гоління ув'язненому за якусь провину Христофору Сербину (це прізвище, очевидно, вказувало на його сербське походження). Під гадяцькою ратушею сидів Граб'янка. Побачивши Булюбаша, він з гнівом заговорив до нього, оскільки очевидним було явне порушення прав і приниження його як полкового судді. Тут версії Граб'янки і Милорадовича, які листовно скерували свої скарги

гетьману Скоропадському, різняться, оскільки кожна сторона звинувачувала другу. Комісія не стала на бік якоїсь сторони, віддаючи цю справу на розсуд гетьмана, хоча певну її схильність до версії Милорадовича можна зауважити. Нам через майже 300 років навряд чи вдасться встановити істину. Однак, на наш погляд, є певна тенденційність слідства. Так Ярмола – свідок з боку Граб'янки, який був учасником конфлікту, на відміну від свідків з боку Милорадовича, був чомусь допитуваний “під киями”. Чи не через “киї” він ухилився від питань, сказавши, що був п'яний і нічого не пам'ятає? Комісія розбирала конфлікт у присутності групи старшин Гадяцького полку, яка, очевидно, була складена з прибічників Милорадовича. Сліди побоїв Булюбаша були незначними, що трохи дивно, бо в ті часи зверталися до суду зазвичай через тяжкі побої. Сам же Граб'янка вказує на свавілля Милорадовича і на забиття до смерті його слугами козака (цей фрагмент документа підгнів, і тому детальніше не можна розкрити суть цієї події). Тут же після конфлікту Булюбаш не відлежувався, а побіг скаржитися Милорадовичу і невдовзі демонстрував комісії три свої синці.

Немаловажною є та обставина, на яку вказав відомий український історик О. М. Лазаревський, котрий добре знав принаймні документ 1719 р., про який мова піде далі. Він правильно оцінив роль Граб'янки у конфлікті з тодішнім гадяцьким полковником Михайлом Милорадовичем і взагалі на суддівській посаді. Милорадович, як ми переконалися на підставі й архівних джерел, був мерзенною людиною і досягнув уряду полковника завдяки особистому знайомству з Петром І. Він нещадно визискував підлеглих, чинив їм різні капості, немилосердно карав навіть невинуватих, заганяв козацьких коней під час полювання, створив заgonи особистої охорони, яка не гребувала займатися грабіжництвом на шляхах, втручався у судові справи тощо. Він ігнорував скарги козаків до гетьмана, кажучи, що більшим авторитетом для нього є цар. Лазаревський відзначав до того ж, що Граб'янка – полковник вигідно відрізнявся від своїх попередників (Чорниш, Михайло і Гаврило Милорадовичі), про “діяння” котрих свідчить велика кількість скарг. На Граб'янку маємо тільки одну скаргу, і то провина його полягала в тому, що він порвав урядовий документ. З цього можна зробити висновок, що він, на відміну від Милорадовича, справедливо обходився з підлеглими. Ця справа закінчилася, очевидно, нічим, але конфлікт між полковником і суддею розрісся.

У листі-скарзі від 31 (20) січня 1719 р. Граб'янки, адресованому Скоропадському, описувалися нові факти свавілля й злочинів Милорадовича та його слуг, котрі стали по суті бандою. Досить сказати, що Граб'янка двічі сидів, закрившись удома, переховувався в різних місцях, його мало не схопили в церкві, але священник укрит його, за що йому (священику) “мало голови и бороды не оборвано”. Гетьман же лише “отечески... словесно” докоряв Милорадовичу, потім видав універсал, де рекомендував, щоб “скромній з ним з прочіими полчанами людовне обходился”, однак Милорадович не прийняв з цим універсалом Граб'янку, і на життя останнього навіть було вчинено замах (слуга Милорадовича стріляв у нього з пістолета, але не влучив, і куля застрягла в стіні дому судді). Граб'янка у своєму листі-скарзі

просив у гетьмана справедливості і взяття його під свою протекцію. Про цей лист-скаргу знав відомий український історик О. М. Лазаревський і стисло виклав його зміст. Дещо пізніше, 2 лютого (22 січня) 1719 р. гетьману було послано нову скаргу на Милорадовича вже від імені старшини Гадяцького полку. Одночасно було послано розгорнуту скаргу, підписану не тільки Граб'янкою, але й обозним Боруховичем, суддею Штишевським, сотниками: гадяцьким Пирятинським, опішнянським Корицьким, зінківським Розанським, куземним Павловичем і прапорщиком Цюпкою¹⁰. Викликає інтерес те, що Штишевський підписався саме як полковий суддя, отже, каденція Граб'янки на цій посаді переривалася.

Лише смерть Петра I (1725) і заслання Меншикова (1726) призвели до падіння Милорадовича, припинення його злочинної діяльності, отже, і відновлення кар'єри Граб'янки.

Ця справа важлива й тим, що в ній представлено оригінали-автографи Граб'янки, його підпис. Дана обставина дозволить дослідникам українських літописів визначити авторські списки літопису Граб'янки, уточнити картину літописання XVIII ст. Тут же є й печатка літописця з темно-червоного сургучу: у щиті з короною зображено серце, увінчане хрестом, а по боках літери Г., Н., П.

Отже, ці документи пропонуються нижче увазі читачів. Друкуємо їх за правилами, розробленими Я. І. Дзирою¹¹. Сподіваємося, що ці документи стануть у пригоді історикам, особливо тим, хто досліджує українське літописання.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1716, вересня 27(16). Гадяч. – Лист Стефана Максимовича і Василя Велецького до гетьмана Івана Скоропадського у справі Григорія Граб'янки

Ясневелможний мсці пане гетмане, нш премлстивійший пане и добродію.

Справу пна Кграбянки, судії полкового гадяцкого, о побытїу Булюбаша, слуги его милости пна полковника тутейшого, любо ожидаючи килка дний в Гадяч прибутя мененного пна судії и не хотїлисмо без притомности его самого жалобливой стороны розискувати. Однак понеже зачулисмо тут, же он, пн Кграбянка, отехал в Глухов, а до того, жебысмо часу дармо не вакуючи, отсюду та в Полтаву безділни не отехали, теды мусїли уже самую жалобу Булюбаша о побитю его от помянутого пна судії ставшомся, допросними и доводними от людей побої видівших свїдїтельствами, з якої власне оказїї менений завод учинился инквїровать. В которой инквїзїції подробну о побою Булюбашевом. Того ради под високое вашей панской велможности разсуждение отсилаем. Что если там найдется, пн судия может против сего розиску отвїтное и отводное, если так діялося, учинити предложение, кгда тут вся полковая старшина, чуючи от его, пна судии, сказали, же он того побою не таїтся. Мы зас по росказаню велможности вашей для заводних интересов поспїшаючи в

¹⁰ Оубл.: Там само. – С. 75–76.

¹¹ Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 39–42.

Полтаву, при нижайшом нашом поклоненії реймен[ту] панскому милостивому на-
всегда вручаем себе респектові велможности (?).

Вашей пнскоой велможности во всем зичливиe и нижайшие слуги Васил Велец-
кий, Стефан Максимович.

З Гадяча септевр[ия] 16 д. року 1716.

НБУВ.ІР. – Ф. 1. – № 56277. Оригінал написаний рукою С. Максимовича.

№ 2

**1716, вересня 27(16). Гадяч. – Донесення слідчих
В. Велецького і С. Максимовича
в справі Г. Граб'янки гетьману Івану Скоропадському**

Року 1716 мсця септеврия 16.

По именном Войск его царского пресвітлаго влчства Запорозких ясневелмож-
ного его млсти пна гетмана Иоанна Илїча Скоропадского указа. Мы, нижей подпи-
санние, засївши в ратушу гадяцком з присутствием старшины тамошной панов
Александра Ситенского, писара полкового, Ивана Піратинского, сотника полкового,
Григория Цюпки, прапорщика, и Ивана Десятинника, атамана гадяцких, таковой по
жалобі ясневелможному занесенной од Юрия Булюбаша, слуги его млсти пна Ми-
хайла Милорадовича, полковника гадяцкого, взглядом побою од пана Григория
Кграбянки, судіи полкового, тамошнего ему, Булюбашу, учиненного з признатя люд-
ского составлен есть розиск.

Предложено Булюбаша, что он по приказу пана своего зискал з Павлувки
бывшого атамана тамошнего Антона Шкитского на жалобу священника того ж села
Павлувки и по зиску том, когда завод его, Шкитского, з священником перед его млстю
паном полковником з совітом полковой своей старшины принял згоду [...] в полча-
ни (?). Приказал пн полковник, чтобы Булюбаш за свою працю, що ездил в Павлув-
ку по Шкитского и за розиск в той же справі пп. Григорием Цюпкою и Стефаном
Ситенским чиненый у его, Шкитского, взял грошей три рублі. Теди як доправлялся
о них мененний Булюбаш у Шкитского, он вимовляючис быти себе невинним, не
даючи трох рублей, копу всего давал, а Булюбаш не принял. В той час помянутий
Шкитский, не відаю для чого, одишол до пана судіи в господу. Того ж дни Булюбаш
приходил в ратуш, приносячи бритви Ристофору Сербьну, на арматі за иную справу
сидячому, а за відомом атамана арматного на время отпущенного, жебы в ратуши
подголитися, И когда ишол Булюбаш з ратуші, увиділ сидячого под ратушею пана
судію полкового и отдал ему поклоном честь. Пан судія розгніваний схопившися,
стал Булюбаша лаяти и ударил его штихом скелзом очеретиною у шию. От якого
замаху он, Булюбаш, отхилился, а потом Булюбаш у другом замасі вхопил в судіи за
очеретину, якую судія з рук пустил и отдал хлопцеву судейскому. Он, судія, нато-
мість, вирвав у Ярмоли осавулчика палицю и веліл слугам своїм именному осавул-
чику стоячи, Булюбаша за руки придержати, а сам судія палицею тоєю был,
примовляючи тое: “За що ти, мови[т], правиш у Шкитского три рублі, то бы моей
вл[асти] належит. “За що, мовит, беш мене, пане судія?”. Он отказал: “Для чого ти
за такую малую дорогу пяти талярей домагаешся? Я, мовит, судя, тилко не беру”.

Петро, сторож ратушний, в допросі своем слово в слово, що чул, тое ж признал,
як помянутий его товариш Чорнобривец.

З яких допросних людских свідителств в виже изображенном розиску любо тое
доложили, что з причини тое сталося, же пан полковник приказал Булюбашу и

Незнані документи до біографії Григорія Граб'янки

висланным показавшогося в проступку Антона Шкитского три рубли за працю взяти, а пан судия пригрозил оних не давати и з тоєю оказії побыл Булюбаша. Однак мы тоєю о побытїю справи не децидуємо, до високого и премудрого звірхнійшой вашой млсти разсуждения отлагаем.

Писан в Гадячом [року, мсца и дня] виже наміненого.

Василий Велецкий.

Стефан Максимович, [писа]р войсковий.

Надпис на звороті: “О побою Болубаша, слугі пна полковника гадяцкого, п. Грабянкою затїянном, розиск в року 1717 септевр[ия] справованный”.

НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 56276. Оригінал написаний рукою С. Максимовича і завірений печаткою.

№ 3

1716, вересень. – Гадяч. – Свідчення очевидців про конфлікт між Григорієм Граб'янкою та Юрієм Булюбашем

[...] брати, а не тобі, в яком побою Болубаша просилс у пана судії, жебы его не увічувал, а безчестного слова жадного судії не говорил. И тогда ж при том побою пан судиа, лаючи, називал его змінником. Теди Болубаш по том побою, одийшовши до его млсти пана полковника з жалобою и розобравшися там назавтра, своего побытыя презентовал знаки перед многими особами на тот час у пана полковника будучими, именно пречестним отцем протопопою гадяцким, паном Александром Ситенским, писарем полковим, и пп. Иваном Піратинским, сотником, Григорием, прапорщиком, Иваном Десятинником, атаманом, которие будучи обещними сего розиску, сказали тое, же виділи на Болубашу синіе знаки, один на лівой руці, другий на ребрах, а третий на голові, за що пан полковник розгнівавшись, посилал перше пропорщика Цюпку по пана судию, жебы ишол к нему на оправдание. На якое предложение прапорщика, любо пан судиа декляровал прийти, однак не пришол, потом уже в другий раз посилал пан полковник по его ж, пана судию, пп. сотника мененного полкового и прапорщика при слугі своем Юрию Катану, однак и за тою посилкою он, пан судиа, отказавши тое: “Гостя, мовит, маю брата полковничого, тепер не пойду, иного часу прийду и тогда, когда слуга полковника, якой договорувал судії, жебы ишол. Пан судиа ему отказал: “Одийди, мовит, собі, бо стрелю на тебе с пістолета”. Якую мову он, Юрко, там же при виженаміренних посланних, хочай и освідчал. Однак они, вийшовши наперед з избы од пана судії, того не чули, тилко уже як сказал п. сотник полков[ий] под час бытности в ратуши судії и мененного слуги, когда он, Юрко, говорил, же ти, мовит, пане судиа хвалился мене застрелити с пістолета, то пан судиа на тую мову так отказал: “И тепер кажу, як ти будеш набігати на мой двур, то буду стріляти”.

Тут же на суді он, Болубаш, в предложеню своем мови презентовал писма очистителние, которие міет от сиятелнійшого графа и фелтъмаршала Бориса Петровича Шереметева, где прежде сего служивал и од которого время доселі в Україні найдуется. Допрошуваний Антон Шкитский для чого он не хотіл дати Булюбашу трох рублей, по приказу полковничому правленних, признал, же когда правил Булюбаш в Шкитского трох рублей, то так же вимовляючис Шкитский давал ему копу, которой он же не хотіл взятии, ходил до пана судії о визичене болш грошей и сказал ему: судії давалем Булюбашу одну копу да не хочет брати, але правиш шести коп. Пан судиа, сварачис на Шкитского, говорил: “Если, мовит, копи не береш, то и шеляга не давай да їдь”.

А по признантю панов писара и сотника полкових и при иних полковой старшині справи з попом павлувским слушающих узнанно его, Шкитского, як принципала з инними селянами павлувскими быти винним и наказано арматним вязенем.

Ярмола, осавулчик козацкий, под киями допрашуваний, если он той побой видів albo придержовал Булюбаша или у его вирвавши палицю, пан судиа был Болубаша, тое сказал, же на тот час був так пьяний, что нічого не памятаю.

Хведор Жученко, козак павлувский, на тот час при арматах на сторожі будучий, а побыте Болубашово видівший, в допросі так сказал, же когда вишол Болубаш з ратуши и перед паном судиею сидівши под ратушом, шапку знял, судиа его такою мовою зачепил: “Для чого ти доправляешся у Шкитского пяти талярей”, он, Болубаш, отказал, же я не сам чрез себе, але по приказу пана своего доправляюся. И за тое пан судиа осердившись, зараз сунул очеретиною Булюбаша у груди, потом, давши свою очеретину хлопцеву, у когос вирвав палицю и раз по головы ударил стоячого, а по руці и по боку разов близко десятка. И тогді слугам своїм веліл его, Булюбаша, придержати до чого и асаулчик Ярмола помочним был, а в том побытго он, Булюбаш, просився у пана судиї, мовячи: “Не забывай мене, пане судия, але иди на мене скарж[ити]ся до пана моего”. З якого бою от судиї он, Булюбаш, вирвавшись, утік межы комори ринковие, а в том бою жадного злого судиї не говорил.

Иван Чернобривец, сторож ратушний, посвідчал, же як вийшов з ратуши Болубаш и бачувши гомон за двором ратушним, вийшов на улицю и увидів пана судию и Болубаша, а межы ними осавулчика Ярмолу уже побытого з собою розговоруючихся. В яком розговорі чув тую мову мененний свідок, же Болубаш до пана судиї говорил жалобу Юрка, слуги его млсти пана полковника.

Отповідь Григорія Кграбянкы, судиї полкового, что муслі у обороні своей оного раз три ударити, взявши в чоловіка дубець, бо он, вирвавши з моей руки тростину, хватил мя за груди, застіжки у кунтуша порвал, и шапку з головы избил и когда, аби не згодились люди, то й многого би мні безчестия начинил, надіючись себї за то похвали.

Первая причина, что всі слуги, яко и сей Юрко, в діла судовие утручатся и оние отправають, а до мене, судиї и до прочой старшини полковой заказуют ходити, а атаману сілскую киями бют, в колоды сажают и уряди одбирают. Якож и сей Юрко цілою громади павлувской, которая приехала была для висвобождения атамана своего Антона Шкитского на арматі чрез много дний в невинности сидячого, до его млсти пна полковника килка рази не допускал, обявляючи им, же ему того Шкитского суд пн полковник оконъчити полечил и самому Шкытскому чрез килка дний на арматі сидячому, нікогда покоя не дал, намовляючи его и страшачи киями, когда би не міл еднати попа, хоч и не по вині, аби конечно по волі пнскої учинил. А для того он коло Шкитского такое стараня імїл, жеби примусивши его, аби еднал попа, снадній било Шкытского драти, бо и так накладу талярей битих и иншой монети поп много барзо наклад.

Сей же Юрко, слуга, важилься взяти вечерней доби в пені великой доби в день великой до вязеня посаженого сербской породы чолвка, которого его млст пн полковник звал на мой суд, а по оказавшойся на нем певной вині, приказал мні под городовою вартою на арматі оного держати, о котором[...]пячи, жеби не избїгл, понеже при арматах в нас варта барзо слаба[я], а и тую часом на свою услугу до едного изнімают и намній би тое п[...]ції, брат его млсти пна полковника не доходил яко ж [...] же дому и вимовился, же послал би был мні триста рублий, когда ушол ареста

Незнані документи до біографії Григорія Граб'янки

спод твоего, судия, караулу. Что я видя, же что [...] ними о мні идош, аби своего заводу мною не окончили[...]ко барзо убогий, аби приказал сербину по се[бі] (?) поруки поставити не[...]по до кріпчійшого вязения отдати для суспіції не маот(?) людми сербской породы. Назаутр також просилем [...] своего вязения яко своего земляка не публиковать [...] о [...] ліпшого вязения. А секретні [...] при суду чолвік. Понеж[е...] и някую [...] и подл[...] виновайцу убогого и непевного на мой суд отдаю вя[...] млсти пна полковника предложению нічого не получивши от [...] до вечерні (?) толко осміхнувшись, сказал: “Што хоч собі з ним, толко в колоду не забивай”. А з вечерні пришедши под ратуш для випущения на прозбу людей одной женщины и поглянув, аж сербина на арматі не маш. И зараз послалем опитовати и сказано, что пришедши ніякийсь волошин, взял его от армати и отвел не відат где. Того ж часу выйдет Юрко, слуга пнський, и ехати ратушной и дает “вечер добрый”, шапку поднявши, мні опитуючому сербину, где поділся з армати. А же сказал чоловік, же сей слуга пнський взял сербина от армати и тепер его оставил у хаті, а сам до тебе вийшол он первой(?) і маючи чолвков мову говорит: “Для чого ти пне судя шинкарскую дівку до ратуши посадил, она нічого не винна”. Я, оставивши за сербина за сюю, ему неналежную, річ, взялемся, повідаючи што тобі за діло, я, судия, по жалобі людской, что украла у члвка пят талярей грошей, яко біглуу казалем до ратуши дати до виводу; толко ж повідают, что многие в Ромні чрез еї и матер еї люди на сих часех здоровья и худоби позбили. Ти для чого, будучи слуга, козаков значних по отправі от его млсти пна полковника по два дні держиши у арешті, за перевезене на козацком же коні позва за милю, якие позви козаки бивало возят, будучи ради гривні или другой, которие царскому пресвітлому влчства службу отбувають и за своїм хлібом конем и одежею пнві и городу услуговуют. А ти з барви пну служиши и хліб пнський їси, то пилнуй коня дае (?) для пнского, жеби справно било”. Он мні зараз задал лож, за що я сунулем тростиною, отсилаючи разий с килка, жеби пошол от мене. Он сварачися, порвался до моїх грудей и одорвал у кунтуша застібку и шапку з голови моеї избил и тростину з рук моїх вирвал. Я казал молодикові своему тростину отняти. А же он недолгий час борукаючис, з рук не пускал, мусилем вирвати у чоловіка з рук дубец и ударити разий зо три. Он отпустивши (?) тростину, пошо[л] ринком лаючи, до пна полковника, зараз всіх ратушних слуг и стороживати но (?) и поста в дворі[...], а одного з межи них взявши, нещадно[...]тва. Прето я сам [...]ми отзи[...кото]рого бито, до окову упят взято в стайню и что ему там през ноц чинилося от возниц и машталіров, то того не может виказати. Назаутр того ж еще виведено пред окъна киями бити, а же господар Анастасий сказал, же чоловік уже душі пуска[л]ся, а ви хочете еще бити. А хочай и в таком великом бою будучи, еднак жадного свідоства не признал, поневаж от мене жадная річ худая на его млсти пна полковника не произийшла.

При котором сем истинім отвіті мію и свідителей много, толко нельзя их представити, жеби невиних людей ку смерти не приправити. Кгдиж и тепер мало не увесь город у великом страху, што слуги ходячи гуртом по ринку и з другом людей безвинне волочат и бют до полсмерти и в турми сами битих кидают не тилко градских, но и купеческих, посторонн[них] людей. И дотол с турми не пускают, докол знат не откупится и котрие побитие от слуг пошли млсти просит за свої невиние увіча самих себе и жон их и скалічення, то тих сам своею ру[кою] за лоб волочачи по двору и кием бючи немилостиво, мов[ит], же и многим тут так треба датися знати.

НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 56276. Оригінал.

№ 4

**1716 (?), жовтня 31(20). – Гадяч. – Лист гадяцького полковника
Милорадовича до гетьмана Івана Скоропадського**

Ясневелможный мсці пне гетмане, мні велце млстывий пне и великий добродію.

З полецена ясне велможности вшей пн Максимович, канцеляриста, з пном Велецким розискували о побої Булюбаша, дворянина моего, написано учиненном ему от Кгребянки, судий ншого полкового. В котром розиску, якие свідителства людские напрасного того побыття явилися, тие пн Максимович от себе міл послати во обявление вшой ясневелможности. А я покорне прошу по тих доводах за невинним Булюбашом побої повеліти у святую справедливость скараты судию и приказаты ему утрату и увіча Булюбашевого нагородиты. Особливе нехай очистит от нанесенного порока измінничого, которому он не был причастен, леч служил вірне црскому величеству и на тое міет свідителствование поважние писма світлішого князя его княжой світлости и сиятелнійшого фелтъмаршала его сиятельства. Что же он, Кграбянка, мене и жену мою безчестит, по корчъмах ходячи, и на других мстах многажди неповъстягливе чест ншу шарпает.

О том впред у ясневелможности вшее просим суда, а нні пилно протестуюся и в оборону пнскую от такових укорителей моих отдаюся.

Ясневелможности вшее, мні велце млстивого пна и добродія нижайший слуга его црского пресвітлого величества Войска Запорожского полконик гадяцкий и кавалер македонский Михаил Милорадович.

З Гадяча септеврия 20 року 1716 (?).

НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 56278. Оригінал.

№ 5

**1716 (?), вересня. – Гадяч. – Лист гадяцького полкового судді
Григорія Граб'янки до гетьмана Івана Скоропадського**

Ясневелможный милостивий мой добродію.

Под час бытности моей у ясневелможности вашей при означеню в присутствии в справі моей, хоча зналем же Велецкый, котрий радчы камену гору обвалити будет, однак о том велможности вашей, пну моему млстивому, чтобы не уприкритися, умолчалем. Якож плевел вражди и учинил таким своїм умишлением без битности моей, щоби мілем на отповідь жалоби ставити свідителю, посланного от велможности вашей, побудил инквіровать одну сторону, з чого в том розиску любо при присидящих на ратуши одчасти написан завод мой з челядником его млст пна полковника нашего ест и тое однак за показаням ему, пну полковникові, инквизиції як ліпше хотілося по правлено. Поспівши мні в Гадяч, засталем пна Максимовича, канцеляристу, и старалемся по килкакрот приходити, едно на гуляню в пній Кошевской вступилем в двор, а же то (?) видів на кганку пна Гелецкого дщер панну, до мні малем чи не для сприятелемяся бесіда их не турбовалем. Назавтрее двоекратно послал увідомлятися и потим по обикновению як звичайно посланному чест отдати с хлібом, жеби и мой отвіт при свідителству уведен там же бил и вкупі обстоятелно инквизицію до велможности вашей послано. Теди того не получивши тепер мусилем велможность вашу турбовати як діялося т[ол]ко по самой истиній виписавши, тут же в [ли]сті моем служ[ни]чо посилаю, просячи у моей невинности о [р]ату[нок](?)

Незнані документи до біографії Григорія Граб'янки

бо на[...]т у велможности вашой того упрос[и]т перед пном полковником за сую малую [...]биво судихом и наказан [...] одержати сам не відаю [...] виразивши, всемлсти[вом]у себе подно[...]нню вручаю мсти (?).

[З Гадя]ча септ[еврия][...17]16(?) року.

Адреса на звороті: “Ясневелможному добродієви, моему его млсти пну Иоану Скоропадскому, Войск Запорозских гетману, моему велце милостивому пану, найпокорній”.

НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 56279. Оригінал завірений печаткою. Надписи на звороті: “Од пна Кграбянки, судії пол[кового] гадяцкого, реляцією, же справа его з слугою полковника гадяцкого заводная при едной толко стороні и нивірованю под (?) септевр[ия] 16 в року 1716”; “[Ви] дих (?) в (?) п. полковника гад[яцкого] рукою и з прихилно[...] (?) инквизиції о дене[...] воровских (?) од людей великороссийских в дня 23 августа рок 1717”.

№ 6

1719, січня 31(21). – Гадяч (?). – Лист гадяцького полкового судді Григорія Граб'янки до гетьмана Івана Скоропадського

Ясневелможный мсць пане гетмане, мні велце прмлстивійший пне и великий добродію.

Я, нижей менованный полку Гадяцкого судия, падши до лица земли, ясневелможности вшой ускаржаюсь на его млст пна полковника гадяцкого Михайла Милорадовича, же без жадной вины и суда чрез два года тяжкым гонением в конец мя разорает, за то, что я увидівши, же все чинит противу царского влчства в грамоті изображенной воли, в котрой не повеліває жадных обид козакам чинити. И оной послідуючи, проговорилем за тяжкые козакам от него діючиеся озлобления. Боячись за промолчание о сих (?) здирствах, яко за людей иноземных себѣ и прочой старшині от ясневелможности вшой наказания, чего ради и о слугах по должности звания моего в пересторогу донеслем, котрих слуг послаючи непрестане у полк, допустил великие бідства чинити полчанам, ибо козаков до найпоследнійших услуг и роботизн попримушавши, коні их за добичми біганем на смерть позаезжжали. Також крадежи и разбоі по шляхах и грабительства по домах и ярмарках отправають. Но пн полковник зичливому доношеню не будучи блгодарен, еще на мя и смертноубийсвеним гонением повстал. В котром чрез два года тяжко бідствуючи, а не хотячи комендіра жалобю пред судом публикговати, мусілем не раз оставляючи дом, по розных отездах по килка мсцей тулятися з великым здорovia небезпеченством и шкодою убогого моего імения, дожидаясь кгвалтовного его гніва от Бга или от человека ставшогося окончания, ибо и в дому два рази запершися, по шест ндл сиділем и тилко у окно світ видаючи, ніби от тяжчайшой болезни знемощівалем, чрез який час не сообщалемся со правовірными церковного входа и соборного ніби отпадших от віри моления. Понеже при церкві и в церкві от пна полковникових и сина его нападений заледво священники замкнувши мя в церкві архиерейским неблагословением и заклятием от смерти избавили и для себе на убийство не допустил церкви Бжой невинной кровию осквернити, увіщая не чинити среді города розбоя, за що и священнику мало головы и бороди не оборвали. О яких моих бідствях когда ясневелможност вша извѣститися изволил, его пна полковника листовне и словесно отческо упоминати, радя[чи] скромній обходитис с полчани, обявляючи, же міете о его дійствах донести до монаршого двору. То и на упомнене німало не дбаючи,

от злости не погамовался, но еще, когда обнадежились на упоминательный лист ясневелможности вшой и по шестинеделном в дому задворі (?) начал под час празника Хрства во церкви ходити, хлопец полковничий, не дождавшись гостей ради виходу моего до церкви, на дом мой стреливши, мало мя прилюдне не забил. Котрого поймавши, пістолет и порох одобраем, а куля у другой удержавшись стіні, ест и донині. При яких убийствених квалтовних гонениях и войсковои чести з молодых літ трудом и коштом вірне заслуженой, великое имію от (...) * его двору уничтожение. Котрого дворочного тяжкого бідствия не могучи уже далее знести, мусілем ясневелможности вшей о упоминательный універсал просити довнімлючи (?) азалі чи не получу себі (?) отради, котрий одержавши докладалемся иликротне чрез старшину полковую аби позволил мні пред особу свою стати и оний універсал для подачи руками моіми презентовати. Но его млст не тилко не позволил мні прийти, но и бинамній вираженой волі реементарской не похотіл задосить чинить и хочай список учинивши чрез пнв старшину полковую ему презентовано, то и по илекротному упомненюся жадного респонсу не получилием. Но ручаючи будто повеліл чрез старшину мні у пустую ратуш (сам всі суди в дворі з слугами отправуючи) для судов ходити. Но и на тое его позволене тож часа Гарасим Хоруженцо упевнившись, поймавши у лісі (...) * цю, пришол до мене толко в двор из жалобою. Котрого и в очи не виділем, а зараз слугам казал оного схватати и киями немлстиво пред собою бити. Но и дале еще распалившись всезлобною на мя (?) яростию и хотячи свою здавна укнованую злобу покрити, не тилко моих подданих наущал на мене супліковати на (...) * примушал. И так блгопризрителному ясневелможности вшой разсмотрению не получивши жадной себе ползи, в крайнее прихожду разорение. Умилосердися прето ясневелможний пне и не даждь от такой враждебной завзятости вконец мні разоритися и повели судом войсковим енералным розискать, а по розиску свтую справедливость з обидящаго учинит. Якой млсти дознавши, при вірной моей в Войску Запорожском службі до згону жития моего за щасливое и многолітнее велможности вшой пнване облікуюся маестат Найвишаго [От]ца благати.

Ясневелможности вшой, моего велце млстивого пна и всенадежнійшого добродія, нижайший подножок Григорий Кграбянка, судия полку Гадяцкого.

Текст на звороті іншою рукою: Григорий Грабянка, судия полковий гадяцкий, прекладает жалобу велможности вашей на пна полковника гадяцкого ж, что он на супплікуючого проговорившого перед сим о кривдах полчанам тамошнім, барзій козакам, чрез слуг его полковничих работизною, бранем для бігу за добычею у их коней, крадежою своею, разбоем по шляхах, грабителством по домах и по ярмарках не раз уже починенних, чрез два роки од своей завзятости гонячи, в конец в его разорае и еще смертным его убийством житие его окончити наміривает. Що все терпеливо зносячи, не хотіл по сей час удатися з жалобою до велм[о]ж[ности] в[ашой] на его, пна полковника.

Од котрого на розних місцах тулялься и кутах без домовки з великим здоровя своего небезпеченством, а потом и в дому своем двокротне чрез неділь дванадцят, запершися, сиділ, не выходячи на світ при болізни од страху нанесшойся. Також и в церкви од такового ж нападения полковничого и сына его затайнен од священников заледво скрився, з яких одному священникови за передержане мало головы и бороды не оборвано и любо по предложеню супплікуючого од велможности вашей упомнен был отческо пн полковник прежде тут словесно, а потом и універсалом ему, судий, недавно выданным, жебы скромній з ним и протчийми полчанами любовне

Незнані документи до біографії Григорія Граб'янки

обыходилься, однак не тылко тое не успіло, ибо хлопец полковничей в праздничные дни на дом его нарочно з пистолета стрілив и мало не забил суплікуючого кулею, якої знак и по сей час ест в стіні. Леч еще з універсалом вел[можности] вашой по сей час не пустил перед себе его, Кграбянку. О чом и о протчем тут общирне выписавши, просит вельмож[ности] вашой о розищика в полк з суду войскового енералного, а од его, пна полковника, инвазії панской протекції.

Под януар[ия] 20 року 1719.

НБУВ.ІР. – Ф. І. – № 56280. Автограф.

о. Юрій Мицик (Київ). **Незнані документи до біографії Григорія Граб'янки**

У статті на підставі не відомих досі документів проливається світло на малознану біографію літописця XVIII ст. Г. Грабянки, встановлено обставини його конфлікту з гадяцьким полковником Милорадовичем, представлено автограф – підпис літописця і текст його скарги.

Ключові слова: літописи, Граб'янка, Милорадович, Гетьманщина, козацтво.

Rev. Yurii Mytsyk (Kyiv). **Unknown Documents on the Biography of Hryhorii Hrabianka**

This paper contains information about unknown issues of the biography of Hryhorii Hrabianka, a chronicler of the eighteenth century. The published new documents reflect mainly his conflict with Colonel Myloradovych of Hadiach.

Keywords: chronicle, Hrabianka, Myloradovych, Hetmanate, the Cossacks.

Ольга ГУРАЛЬ (Київ)

ЛИСТИ ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ ДО БАТЬКІВ (1880-ті – ПОЧАТОК 1890-х РОКІВ)

Серед представників української інтелігенції другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. помітне місце належить родині видатного письменника, театрального та громадського діяча Михайла Петровича Старицького (1840–1904). Адже діти та онуки корифея зробили значний внесок у розвиток української культури та становлення української державності. Тому не дивно, що життя та творчість більшості представників славного роду вже багато років привертають увагу дослідників¹. Нині найбільш досліджені постаті М. П. Старицького (1840–1904) та його середульшої доньки Л. М. Старицької-Черняхівської (1868–1941). Але інформація про їхнє життя та діяльність, так само як й інших членів родини драматурга, все ще потребує уточнення, доповнення, розкриття маловідомих сюжетів з біографій, а інколи – і переосмислення окремих фактів. Одними з найважливіших джерел для вивчення біографій Михайла та Людмили Старицьких, а також особливостей життя сім'ї в цілому, є матеріали родинного листування, оскільки саме воно зафіксувало факти приватного життя, громадської, літературної, театральної діяльності, які не знайшли втілення в інших матеріалах. Цього разу зупинимося на листах Л. Старицької² до батьків, написаних у другій половині 1880-х – на початку 1890-х років. У той період М. Старицький, будучи керівником української театральної трупи, майже постійно перебував на гастрольях. Часто його супроводжували й інші члени родини – дружина Софія

¹ *Барабан Л.* Людмила Старицька-Черняхівська // Слово і час. – 1992. – № 9. – С. 29–34; *його ж.* Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості. – Вінниця, 2003. – 90 с.; *Болабольченко А.* Кривавий верлібр (Про кримінальну справу і трагічну долю Л. М. Старицької-Черняхівської) // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 113–119; *Губаржевський І.* Людмила Старицька-Черняхівська – борець за молоду Україну // Нові дні. – 1970. – Ч. 12. – С. 74–86; *Гураль О.* Вероніка Черняхівська, “Записки червоної куропатки”. Про поетесу та її щоденник // Альманах бібліофілів / Упоряд. Є. Пшеничний. – Кн. 1. – Дорогобич, 2015. – С. 101–127; *Куриленко Й.* М. П. Старицький: Життя і творчість. – К., 1960. – 64 с.; *Поліщук В.* Михайло Старицький: Методологічні аспекти творчості. – Черкаси, 2003. – 100 с.; *його ж.* Художня проза М. Старицького: Монографія. – Черкаси, 2003. – 376 с.; *Сокирко Л.* М. П. Старицький: Критико-біографічний нарис. – К., 1960. – 169 с.; *Хорунжий Ю.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни. – К., 2003. – 260 с.; *Цибаньова О.* Лаври і терни: Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького. – К., 1996. – 187 с.

² На момент написання листів письменниця ще не була одружена з О. Г. Черняхівським, тому у статті називаємо лише її дівоче прізвище.

Віталіївна (1849–1928), малолітній син Юрій (1882–1936-8?), згодом – старша донька, тоді акторка-початківець Марія Старицька (1865–1930). У фондівій колекції Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького на сьогоднішній день зберігається 8 листів Людмили Михайлівни до батьків, написаних у 1884–1891 рр., а саме: 16 вересня 1884 р.³, 2 лютого 1886 р.⁴, 14 березня 1886 р.⁵, 21 вересня 1886 р.⁶, 21 квітня 1887 р.⁷, 11 травня 1887 р.⁸, 30 вересня 1887 р.⁹, 10 жовтня 1891 р.¹⁰. Написано їх з Києва (винятком є лише лист від 30 вересня 1887 р., який надіслано із с. Миколаївка) до Москви, Санкт-Петербурга, Харкова. Документи до цього часу не були опубліковані, хоч і мають досить високий інформативний потенціал і дають можливість поглянути “з середини” на обставини життя родини. Враховуючи те, що писалися ці листи для читання у вузькому сімейному колі, з переконанням, що крім адресата (людини справді близької) вони ніким не будуть прочитані, оповідь ведеться досить відверто, наповнена критичними зауваженнями та сміливими твердженнями, детально подається інформація про повсякденне життя родини, описуються найінтимніші прагнення, поривання, мрії. Листи розкривають маловідомі аспекти антрепренерської діяльності Старицького, роботи над художніми творами, доповнюють інформацію про побутове життя, фінансове становище, стосунки у родині, мотивації ряду вчинків її представників, особливості виховання у сім’ї, вподобання, стан здоров’я. Важливі документи й для вивчення особистості самої авторки, адже виявляють її риси характеру, показують ставлення до навколишнього світу, людей, родини, засвідчують різні вияви особистості, навіть ті, що часто приховані від стороннього ока і не зафіксовані у будь-яких інших джерелах. За змістом інформації вони суттєво відрізняються від матеріалів листування з іншими діячами, адже в останніх Старицька майже не торкається теми родинного життя, а фокусує увагу на громадській та літературній роботі.

Перед тим як проаналізувати зміст документів, коротко оглянемо обставини життя родини, за яких вони були створені. Період написання листів охоплює 1884–1891 рр., часи, які були досить складними в історії родини Старицьких. Давно мріючи про створення українського професійного театру, 1883 р., на прохання Миколи Садовського, Марка Кропивницького та діячів Старої громади, Михайло Старицький очолив професійну художню трупку, до складу якої увійшли всі найвідоміші українські актори: М. Кропивницький (актор та режисер театру), М. Заньковецька, М. Садовський, згодом до

³ Музей Михайла Старицького (далі – ММС). – Книга надходжень (далі – КН)-6421. – Листи (далі – Л)-266. Лист до М. та С. Старицьких від 16 вересня 1884 р.

⁴ Там само. – КН-6424. – Л-269. Лист до М. та С. Старицьких від 2 лютого 1886 р.

⁵ Там само. – КН-6422. – Л-267. Лист до М. та С. Старицьких від 14 березня 1886 р.

⁶ Там само. – КН-6423. – Л-268. Лист до М. та С. Старицьких від 21 вересня 1886 р.

⁷ Там само. – КН-6426. – Л-271. Лист до М. Старицького від 21 квітня 1887 р.

⁸ Там само. – КН-6428. – Л-273. Лист до М. Старицького від 11 травня 1887 р.

⁹ Там само. – КН-6427. – Л-272. Лист до М. Старицького від 30 вересня 1887 р.

¹⁰ Там само. – КН-6433. – Л-278. Лист до М. Старицького від 10 жовтня 1891 р.

них приєдналися П. Саксаганський, І. Тобілевич та ін. Щоб надати театру належного фінансового забезпечення, Михайло Петрович продав власний маєток на Поділлі та сухарний завод на Куренівці, а всі кошти (більш ніж 60 тис. золотом) вклав у розпочату справу. Перша труппа театру Старицького разом з її керівником нараховувала 99 осіб, з яких 32 – актори (16 чоловіків, 16 жінок), хор з 30 осіб, оркестр з 25 музикантів і 11 осіб – адміністративний склад. За перше півріччя існування (незважаючи на те, що з осені 1883 р. їм було заборонено гастролювати на території Київського, Волинського і Подільського генерал-губернаторства) театр мав колосальний успіх, але навіть за найкращих зборів не міг позбутися дефіциту, який Старицький покривав зі власних коштів. До того ж, було збільшено акторський склад, за рахунок осіб, набраних для виконання російських п'єс (згідно з тогочасними адміністративними вимогами, мали в один вечір з українською грати і російську п'єсу)¹¹. За два наступних роки театр став одним з найвідоміших на українських теренах, втім, 1885 р. в ньому відбувся розкол, з труппи Старицького вийшли провідні актори: М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька, П. Саксаганський та ін. Михайло Петрович залишився з порівняно слабким акторським складом, невдовзі з ним виїхав на гастролі до Криму. На той час його фінансове становище помітно погіршилося. Щоправда, родину гнітила не лише відсутність належного грошового забезпечення, а й вимушена розпорошеність її членів. У листах Л. Старицька нерідко нарікає, що досить складно жити без батьків. До початку антрепренерської діяльності родина мешкала увесь час разом, на літо традиційно виїздили до маєтку, а в зимову пору збиралися чималим товариством удома. Саме тому донька зверталася до Михайла Петровича з проханням залишити театр та повернутись до Києва. 1885 р. рідним майже вдалося умовити Старицького закінчити театральну діяльність та вступити на банківську службу. У Центральному державному історичному архіві м. Києва зберігається лист на бланку Управління державним дворянським банком, написаний відомим фінансистом Є. Картавцовим до М. Меркулова, в якому йдеться про таке: “Дворянин Михаил Петрович Старицкий обратился ко мне с просьбой о предоставлении ему места члена-оценщика в Киевском Отделении Государственного Дворянского Земельного Банка. Г. Старицкого рекомендуют многие, при чем утверждают, что театры и тому подобное были делом близких г. Старицкому лиц, пользовавшихся его именем, но что сам он во всем этом почти не при чем. Между тем, воспоминания годов студентства складываются у меня в том смысле, что г. Старицкий был одним из живых деятелей украинофильства”¹². Судячи з усього, в подальшому подане Михайлом Петровичем прохання було відхилено, оскільки його визнано неблагонадійним. Продовжуючи антрепренерську діяльність, М. Старицький і далі зазнавав матеріальних збитків. Незважаючи на гучний успіх гастролей у Москві, Петербурзі, Варшаві, Вільні, Мінську, Тифлісі, Кишиневі, Воронежі, Новгороді та інших містах, видатки все ж перевищували збори, негативно на діяльності театру позначалися й постійні

¹¹ Сокирко Л. М. П. Старицький... – С. 26–27.

¹² Центральный державный исторический архив Украины у Києві. – Ф. 442. – Оп. 835. – Спр. 10. – Арк. 13–13 зв.

цензурні утиски та заборони на постановки п'єс. Щоб поліпшити фінансове становище, письменник раз за разом планував підготовку російськомовних перекладів власних драм (з метою продати права на них російським театрам) та заробляв кошти публікацією прозових творів у тогочасних часописах. Так само в нелегких умовах перебувала й родина драматурга. Як видно з листів, з юних років старші доньки письменника давали приватні уроки, М. Старицька займалася викладацькою діяльністю та ін. Щоправда, і сама Марія Михайлівна, 1885 р. вступивши до трупи батька, працювала спочатку касиркою, пізніше акторкою, а згодом вступила до школи актора імператорських театрів О. Федотова у Москві (з ним же переїхала до Петербурга). Так само, короткий час у трупі батька працювала й Л. Старицька, яка усіма можливими засобами намагалася допомогти родині. В той же час вона почала робити власні самостійні кроки в літературі (1889 р. у журналі “Киевская старина” було надруковано її повість “Жива могила”). Одночасно 1889 р. при господах Косачів, Лисенків та Старицьких починає збиратися гурток творчої молоді “Плеяда”, організований Лесею Українкою, Михайлом Косачем, Людмилою Старицькою та ін.¹³ Останній зі збережених листів датується 1891 р. – періодом, коли публікації прозових творів Старицького стали одним з основних заробітків письменника, а він сам через нестатки та погіршення стану здоров'я вже мав на думці облишити театральну діяльність.

Відповідно листи Л. М. Старицької зафіксували інформацію, що є цінним доповненням до вже відомих фактів про тогочасне життя родини та доповненням її власного просопографічного портрета. Серед їхніх найважливіших тематичних блоків варто виділити такі.

1. Відомості про стосунки в родині та роль, яку відігравала у ній Людмила Михайлівна. На початок антрепренерської діяльності М. Старицького їй було неповних 15 років. Утім, незважаючи на юний вік, саме вона стала головою родини, яка залишилася в Києві. З того часу письменниця опікувалася вихованням молодших сестер та брата, дбала про їхню освіту. Джерела допомагають краще дослідити взаємовідносини в родині, зрозуміти низку фактів особистого життя, що стали основними у подальшій історії сім'ї та вплинули на діяльність її представників. З матеріалів видно, що всіх Старицьких поєднували близькі, дружні стосунки, характерною була взаємна підтримка та взаємодопомога. Сама Людмила Михайлівна з надзвичайною любов'ю та увагою ставилася до батька, сестри Марії, брата Юрія.

2. Однією з найважливіших тем, яких торкається у листах Людмила Михайлівна, є побут та фінансові справи. Адже доньці драматурга доводилося не лише займатися справою виховання молодших Старицьких, а й опікуватися побутовим життям родини (навіть у часи, коли вдома перебувала Софія Старицька). Як видно з листів, саме Людмила опікувалася орендою квартири, дбала про її облаштування, підшукувала пансіони для сестер або ж дачу для літнього відпочинку та ін. А найголовніше – намагалася вирішувати й фінансові питання: розраховувала потрібні кошти, домовлялася про позику у близьких людей, навіть намагалася сама заробляти гроші: давала приватні уроки, зверталася з проханням до батька надати п'єси для переписування або ж перекладу.

¹³ Хорунжий Ю. Шляхетні українки... – С. 29.

3. Матеріали листування доповнюють та урізноманітнюють інформацію про антрепренерську діяльність М. П. Старицького та роботу над літературними творами як самого драматурга, так і його доньки. В окремих джерелах вона коментує аспекти театральної діяльності батька, подає (часто гострі та негативні) характеристики сценічних діячів, коментує взаємовідносини у трупі, можливу угоду з М. Заньковецькою та ін. Щодо літературної діяльності, то деякі листи містять цінні доповнення до історії написання тих чи тих творів. Окремі документи допомагають дослідити й співпрацю Людмили та Михайла Старицького на літературній ниві (адже згодом саме донька стала співавтором історичних прозових творів). Подає Людмила Михайлівна й інформацію про написання власних творів. У листі описує, як створювалася її перша інтермедія “Новий рік”, зазначає, над якими перекладами творів класиків європейської літератури збирається працювати, скаржитися на складнощі при написанні певного твору.

4. Важливою є інформація для вивчення особистості самої Людмили Старицької. Як видно з епістолярію, друга половина 1880-х – початок 1890-х рр. стали справжньою школою життя для письменниці. Вона постає як сильна, енергійна натура, працелюбна, амбіційна, досить категорична у своїх вчинках та поведінці. Джерела доволі повно розкривають риси її характеру, світогляду, фіксують уподобання, літературні смаки.

5. Листи є цінним доповненням для вивчення становлення національної самоідентифікації та вживання української мови в родині. Суттєвою ознакою родинного епістолярію є те, що написано його російською мовою. Це є досить важливим для дослідження питання вживання української мови в родині, особливо при зіставленні з іншими матеріалами сім’ї Старицьких пізнішого періоду. Адже мова листів й самої Л. Старицької-Черняхівської початку ХХ ст., а також документів особового походження інших представників родини змінюється на українську.

Аналізуючи унікальність листів Л. Старицької до батьків як історичного та просопографічного джерела, варто звернути увагу на найголовнішу особливість – подана у них інформація часто не зафіксована в інших джерелах, але може бути ними доповнена. На сьогоднішній день основними джерелами для вивчення життя й діяльності родини Старицьких у 1880-х – 1890-х рр. є спогади самої Л. Старицької-Черняхівської¹⁴, її сестри О. Стешенко¹⁵, осіб, близьких до родини¹⁶, огляди театральної діяльності¹⁷ та листування. Як наголошувалося вище, текст листів, поданих у даній публікації, був розрахований для прочитання близькими людьми, що й обумовило його інформативну специфіку. На відміну від спогадів про батька письменниці, що були написані

¹⁴ *Старицька-Черняхівська Л.* Відгуки життя // Театр. – 1940. – № 11. – С. 18–20; № 12. – С. 1–4.

¹⁵ *Стешенко О.* Тканина життя [Спогади про М. Старицького] // Літературний журнал. – 1940. – № 11–12. – С. 171–192.

¹⁶ *О’Коннор-Вілінська В.* Лисенки і Старицькі. – Львів, 1936. – 121 с.; *Пчілка Олена.* Михайл Петрович Старицький. Памяти товарища // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – Кн. 5. – С. 440–449; *Тобілевич С.* Мої стежки і зустрічі: Спогади. – К., 1957. – 352 с.; та ін.

¹⁷ Напр.: *Кендзерский В.* Малорусский театр М. П. Старицкого в Воронеже. – СПб., 1885. – 41 с.

пізніше з метою створити для широкого кола читача певний образ драматурга, вони не мають штучних вилучень та замовчувань окремих сюжетів. Щодо написаного іншими особами з оточення родини, то певні факти з родинного життя їм були просто не відомі. Так само, огляди театральної діяльності Старицького відповідно обмежуються даними про постановки та гастрольні маршрути. Щодо іншого епістолярію членів родини, то на ньому в контексті розгляду даної теми зупинимося детальніше. До нашого часу збереглося небагато листів членів родини даного періоду. Передусім, це листи М. Старицького 1886–1891 рр., опубліковані у 6-му томі видання “Творів” письменника, які нараховують 22 одиниці й розкривають переважно літературну й театральну діяльність митця¹⁸. З матеріалів Людмили Михайлівни цих років, окрім даних джерел, збереглося небагато: 1 лист до сестри Марії від 7 жовтня 1887 р. (описує перебіг домашніх справ)¹⁹, 1 лист до О. Лисенка від 30 серпня 1890 р. (єдиною темою є смерть В. Лисенка)²⁰ та 4 листи до Гната Житецького, написані у 1886–1889 рр. Останні з названих джерел досить важливі в контексті дослідження листування Людмили Старицької з батьками, оскільки вони суттєво доповнюють дані про життя літераторки означеного проміжку часу та дозволяють зрозуміти, чому серед збережених документів трапляється пауза у 1888–1889 рр. Перший, 1886 р., написаний у Києві 16 липня, в ньому вона запрошує Житецького до себе та просить принести твори І. Нечуя-Левицького²¹. Інші три написані під час перебування літераторки у батьківській трупі. Листи від 11 липня та 7 серпня написані з Вільна²² та Мінська²³ до Києва, в них авторка повідомляє про роботу в театральній касі та ведення бухгалтерії, про складнощі написання власної повісті, зазначає, що в Мінську з ними перебувала й сестра Марія, наголошує, що Г. Житецький та В. О’Коннор – її найближчі люди. Надзвичайно важливим є лист від 12 травня 1889 р. з Казані, в якому письменниця зазначає, що відмовилася працювати касиркою, натомість дає приватні уроки доньці акторки О. Віриної та переписує тексти п’єс для батька²⁴. Отже, комплексне вивчення перелічених джерел до історії родини Старицьких дає змогу якомога детальніше розкрити особливості життя представників української інтелігенції. Актуалізація поданих нижче листів Людмили Старицької до батьків дозволить дослідникам доповнити вже відому інформацію, глибше розкрити мало відомі сюжети їхнього життя.

Усі документи написані чорним чорнилом на поштовому папері рукою Людмили Старицької; правки авторки, зроблені у тексті під час написання,

¹⁸ *Старицький М.* Твори: У 6 т. – К., 1990. – Т. 6: Оповідання, автобіографічні твори, вибрані листи / Упоряд., авт. прим. Л. Дем’янівська. – 1990. – С. 458–489.

¹⁹ ММС. – КН-6429. – Л.-274. Лист до Старицької М. від 7 жовтня 1887 р.

²⁰ Там само. – КН-6432. – Л. 277. Лист до Лисенка О. від 30 серпня 1890 р.

²¹ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису. – І 49275 (архів Житецького Г. П.). Лист до Г. Житецького від 16 липня 1886 р.

²² Там само. – І 49277 (архів Житецького Г. П.). Лист до Г. Житецького від 11 липня 1888 р.

²³ Там само. – І 49278 (архів Житецького Г. П.). Лист до Г. Житецького від 7 серпня 1888 р.

²⁴ Там само. – І 49279 (архів Житецького Г. П.). Лист до Г. Житецького від 12 травня 1889 р.

позначені у текстологічних коментарях зірочкою. Листи публікуються за чистовим автографом (тобто примірником, відправленим адресату), мовою оригіналу. Текст подається зі збереженням авторської стилістики (в тому числі специфічних авторських мовних конструкцій, вживаних Людмилою Михайлівною) та фонетики. Пунктуація та орфографія змінена відповідно до норм сучасного російського правопису. Іншомовні слова у тексті подаються мовою оригіналу зі збереженням авторського правопису.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Воскресенье. 16 сентября 1884 г.*

Дорогие мои татунчик¹ и мамунчик².

Только что получили письмо, в котором ты таточка дидуне³ пишешь, что вы с мамой не здоровы и что дела плохо идут. Но зачем же вы так отчаиваетесь? Как можно убивать себя из-за этого. Господи! Да ведь нам ваше здоровье дороже всего на свете. Только вы были здоровы, а здоровые люди всего смогут достигнуть. Да, наконец ведь и мы с Маней⁴, слава Богу, не маленькие. Вера Николаевна⁵ обещала Мане дать место⁶, как только откроется вакансия, а я бы и в этом году с удовольствием взяла бы урок, да нету, но на будущий год уже непременно возьму себе уроки. А ты, голубчик, таточка мой, пишешь, что ты болен и мама постоянно плачет. Если бы ты только мог представить, что это для нас значит, ты бы берегся; а мамочка, зачем она бедненькая постоянно плачет, неужели же вы не помните, что не о хлебе едином будет жив человек, а о слове исходящем из уст Божьих! Разве нам нужно много денег? Только чтобы прожить самым скромным образом. Дорогой татунчик, только ты не огорчайся так этими делами, ведь это лотерея – сегодня хорошо, завтра дурно. Ты теперь не можешь бросить трупы, но как только будет первая возможность, оставь ее, мы будем не знаю что делать, чтобы только меньше было расходов и чтобы нам жить вместе. Ах, таточка, таточка, как мне за тобой и мамой скучно, дорогой мой, бедненький таточка, а ты еще пишешь, что вы с мамусей не здоровы. Одно только меня переносит к вам; сесть за фортепиано в сумерки и играть “Вечерний звон”, “На заре туманной юности” да еще какой-то кусок из Бетховена, который мама постоянно играет^{**}. Мне так и кажется, что вы сидите в кабинете и стоит только перейти залу и крепко-крепко обнять вас. Помнишь, татунчик, как славно, тихо было в Карповке⁷, как хорошо, уютно было вечером, мы были все вместе, мама в столовой наливала чай, а ты мне играл “Вечерний звон”; на дворе шумел дождь, и дерево стонало под самым окном, широкой полоской врывался свет из столовой в залу, и так было славно, тепло и хорошо... Ах тата, а теперь я тебя не видела уже с самой весны. Теперь, я думаю, тебе невозможно приехать, а мамочке тоже нельзя, как же она тебя одного бросит; но если бы была хоть какая-нибудь возможность вас увидеть?

Мы уже 2 недели ходим в гимназию⁸, я с Оксаной⁹ занимаюсь уроками и музыкой. Меня уже вызывали из географии, и я 5 получила. Да, знаешь, Дядя Коля¹⁰,

* Лист Л. Старицької до батьків, написано з Києва до Харкова, чорним чорнилом, на одному подвійному аркуші, 4-х сторінках. Дата і день тижня проставлені у правому верхньому куті адресантом.

** Далі два перші слова наступного речення викреслено.

кажется, почти согласился давать мне уроки музыки. Я буду уже в этом году так стараться. Маня, кажется, поедет к вам в Харьков, может быть, она что-нибудь сможет там помочь вам, да притом и мама тогда не так плакать будет. Если б вы с мамочкой видели Юрочку¹¹, какой он сделался славный, просто прелесть, уже все говорит, но только таким потешным детским языком. Я также даю одной бедной барышне (Мусе¹², если ты помнишь) уроки музыки, она хотела, чтоб я [у] нее деньги брала, но я насилу отговорила ее от этого, и теперь она в презент мне вяжет воротничок и рукавички. Вот, если я позаймусь в этом году с Дядей Колей серьезно музыкой, то на будущий год уже буду в состоянии давать первоначальные уроки музыки. Не знаю, получил ли ты, голубчик, мое первое письмо, но отчего ни ты, ни мама нам не отвечаете? Ах, скучно, скучно без вас в Киеве...

Завтра Мамусины именины¹³. Дорогая мамочка, желаю тебе всего самого лучшего и главного – не плакать и не грустить. Дела идут не хорошо, но ведь все это можно поправить, а здоровье если расстроишь, то уже будет плохо. Мы вас все так любим, что, право, грешно плакать, и какие неприятности могут уменьшить нашу любовь? Татуня, ты помни, что тебе надо вести правильный образ жизни, не есть лишнего, не пить лишнего, не курить и ложиться спать ну в 12 ½ не позже, а ты, верно, ничего этого не исполняешь, берегись, пожалуйста, ну ради нас, ведь ты пойми, что это за положение – получать письмо, что ты и мама больны, и не видеть вас, ведь мы можем Бог знает что себе представить! Я опять, татуня, принимаюсь за свой план, чтобы нам после того, как ты сможешь развязаться с трупой, переехать в деревню. Тогда я бы могла заниматься с детьми, и не надо бы было в гимназию денег платить, притом мы бы их так хорошо воспитали, а то город так невообразимо портит, я даже замечаю это на самой себе, сознаюсь. Да, вы, верно, уже знаете про наш скандальный юбилей¹⁴, так что мне нечего вам и писать* об этом? А не знаете, так напишите, я вам его подробно опишу, скандал достойный описания. Университет закрыли на ½ года и уже около 100 студентов арестовали. А как побились Трепов и Субботин профессор¹⁵! Ну да это, вероятно, все вам известно. У нас все, слава Богу, здоровы. Оля¹⁶ занимается с Маней и очень хорошо, старается. Оксана тоже, т.е. скорее я над ее головой сижу, и поэтому она довольно хорошо учится. Насчет квартиры вот что, теперь во всем Киеве осталось не более 3–4 квар[тир], или в 2-3 комнаты или 700 р.–750. Есть впрочем, кажется, в 600, но перебираться – это все рублей 100 будет стоить, то уже лучше на этой остаться, право. До свидания же, мои дорогие, милые голубчики тато и мама, не грустите только, пожалуйста, и ты, Туся, смотри за собой. Деньги всегда еще можно заработать, а здоровье?... Крепко, крепко всей душой целую вас. Людя**.

Все вас тоже целуют. Дорогой татуся мой, напиши, пожалуйста, хоть две строчки, и Муся тоже; буду так ждать, так ждать...

ММС. – КН-6421. – Л-266.

* Далі текст продовжується по верхньому полю з четвертої по першу сторінки.

** Далі текст написано на лівому полі першої сторінки.

Киев, 1886 г. 2-го февраля*

Дорогие татуся и мамуня! Мне уже так стыдно, так стыдно, что я Вам до сих пор не написала и даже с праздником не поздравила, только все никак не могла собраться – пойду в гимназию, потом на урок, а там устанешь и отложишь на завтра и так д[алее]. Тагуничка, мое серденько, мы получили твое поздравление и письмо. Праздники мы провели довольно весело, дети были в Думе на елке, я их водила, и представьте себе – вернулись мы в 3 ч! Сначала Оля немножко мялась возле моей юбки (об Оксане нечего говорить, она сейчас же нашла каких-то своих подруг и отправилась с ними), а потом так пошла отплясывать, что я ее и не видела: постоянно ее приглашали. Но что удивительнее всего, с нею танцевали все взрослые! Сначала я хотела их увести после 12 ч., но куда там! Оксана и Оля – ни за что, умоляли, просили – мусила сидеть до 3 ч. Потом им бабуня¹⁷ сделала также премиленькую елку на первый день. Затем они были у М-те Бокий¹⁸ на спектакле детском, они играли “Назара Стодолю”, так что получили довольно удовольствий. Новый год мы встречали у дяди Коли, и здесь была поставлена трилогия – интермедия – мистерия “Новий рік”¹⁹, сочинение Людмилы Старицкой. Но если бы ты знал, татуничка, сколько горя мне принесла эта несчастная интермедия, сколько я над ней выла! Понимаешь, мне ее заказали бабуня и дядя Коля, я, конечно, согласилась, но по своему чудному характеру отнеслась к ней спустя рукава. Написала половину, та конец все откладывала изо дня в день. Наконец дядя Коля приходит и говорит, что у него генеральная репетиция сегодня вечером и чтобы мы приходили непременно все вечером репетировать и музыку, и роли. (Дядя Коля написал к ней, к моим словам, чудную музыку). Просто “холод в душу мне проник”, когда я это услышала. Представь себе, татуся, вечером репетиция, а у меня ролей 5 нет – совсем-таки не написано, я скорее писать – сначала Оле, она изображала “Славу”, писала, писала, все-таки у меня к вечеру не готовы три роли и Манина недописана! Можешь себе представить мое положение, если б кто-нибудь другой – а то Дядя Коля! Нечего делать – иду со страхом и трепетом. Как узнал дядя Коля, что у меня 3 роли не написаны, как пошел, как пошел... ну как только может Дядя Коля! Боже мой! А потом потребовал написанные, чтобы процenzоровать их – уж был денек! Какое-то там нашел слово – “Невмирущність” (Бессмертие), а потом другие существительные не в том падеже поставила, грыз, грыз, и отчего ты грамматики не учишь, грамматики украинской, и как ты смеешь слова ковать, с какой стати, какое ты имеешь право и т. д., и т. д. Я чуть там не расплакалась: главное, сами просили, а потом кричать. Ну как пришел автор домой – та в подушки, та давай реветь, редела, редела, редела, выла, выла часа полтора... Потом уже Мане диктовать стала... К утру всем написала, кроме себя. Однако пьеса прошла, и все меня даже хвалили и аплодировали, хотя мы в хорах преизрядно набрехали. Так что мое первое произведение появилось в слезах. Знаешь мамуня, мы пошили им сами костюмы, из того тарлатану, что остался от “Утопленной”²⁰, а Оксане побрали и Мане. Оксана изображала – Любовь, Оля – Славу, Маня – Землю, я – Счастье, Лора²¹ – Вечность и т. д.

ММС. – КН-6424. – Л-269.

* Лист Л. Старицької до батьків від 2 лютого 1886 р., з Києва до (нез’ясов.) Написано чорним чорнилом на одному подвійному аркуші, трьох сторінках. На першій сторінці, у правому верхньому куті проставлено дату і місце написання.

Київ, 1886 г. 14-го марта*.

Серденько, голубчик наш таточка, мама сьогодні тільки с Юрой приехала, а тебя и нема! А я так тебя, голубятко мое, ожидала, так ожидала! Говорит мама, что ты приедешь только через полторы недели. Неужели? Что ж тебе делать так долго. Я тебя ожидала, мое серденько, к концерту дядиному Колиному²² непременно. Завтра ведь концерт. Уже с Лорой порешили было, как мы сидеть будем с тобою. Мани так же сейчас нету, потому что она поехала к Дяде Дусе²³ в Знаменку, сегодня вечером должны приехать: завтра концерт. Господи, а я так радовалась, что наконец опять с таточкой своим пойду вместе, не так** одна, как собачонка, думала, что опять все вместе пойдем – и ты, и мама, и мы! Не так склалось, як жадалося! Хоть поспішай к нам, к нам скорее, серденьточко. Позавчера я Вам послала письмо, конечно, оно не дошло, а вечером мы телеграмму получили. От, татуся, приедешь прочитаешь мою интермедию: ты знаешь, что я на Новый год написала. Бабуня и дядя Коля меня просили написать, я и написала: “Новий рік” и мы ее разыграли у дяди, после были гости и меня вызывали; она коротенькая очень и паршивенькая, но понравилась всем. Так что ее читала С. М. Игунова²⁴ и сказала, что есть у меня искорка и чтобы я занималась. Ольга Петровна²⁵ уже раз 10 все просит, чтобы я ей ее дала – дак стыдно ж, бо поганая. Недавно у нас была вечеринка на Шевченка “драматичного товариства”²⁶; там говорили про тебя, Таточка, речь и пили за твоё здоровье, ах, я так была рада, и сейчас же пили “и за дочку” и все со мной чокались. И на другой вечеринке “хрестоматій”²⁷ пили за твоё здоровье. Я ото на вечірку написала на Шевченка стихи, хотела читать, та некому было поправить и научить без тебя, татуся, дак я и раздумала. Ну Юра таким болтуном сделался, белькочет целый день, рассказывает, что тата его бил кулаками, шо він був у Танодаре²⁸ и т. д. Вам на месяц наняли две комнатки у бабушкином доме с нами в одном дворе. Туничка, да я еще хотела переводить сказки Мюссе²⁹ и Сталя³⁰ и уже перевела одну, та без тебя не хочу, нехай уже як ты удивишься та скажеш, чи варто, чи ні. Тут мне в гимназии такая была комедія! Приедешь, так расскажу уже. Ой, таточка, приезжай **свідце, свідце***** (как Юра говорит), а то подумай, уже как раз ½ года вчера было, как мы вас не видели. Подумай только, целых полгода. Ты соскучился за нами? А мы-то как! Ну, через неделю ты должен уже тут быть. Господи, как мы рады будем с Маней, как уже будем рады. Опять с татунчиком! Сегодня дедуня сказал Юре – ты кацап, как рассердился Юра: “Ты сам кацап, я малоросс”. Потешный такой: “Мы ему говорим, шо, може, ти Українець?”. “Ні, малоросс; малоросс, мене мама повчила, шо малоросс”. Хоть бы ты успел получить мое хоть это письмо. Тут приезжал к нам Пташников³¹, рассказывал много интересного, хотел тебя очень увидеть; говорит, что он договорил Кропивницкому³² театр в Петербурге, да что он^{4*} не захотел ехать, так он думает тебе предложить. Мама говорит, что он вечно брешет. Кто его знает. Ольга Петровна очень хочет тебя увидеть, получила сегодня твоё письмо, и афишу, и узоры³³. Да мало в письме поняла. Она готовит к печати, уже печатается её книжка “Думи-мережанки”³⁴.

* Лист Л. Старицької до батька, з Києва до (нез’ясов.) Лист написано чорним чорнилом на одному подвійному аркуші, чотирьох сторінках. Дату і місце написання вказано у лівому верхньому куті авторкою. Зверху на першій сторінці дописка олівцем рукою І. І. Стешенко: “8 ий клас гімназії”.

** Далі закреслено слово “как”.

*** Виділення в тексті оригіналу.

4* Зверху дописано “т. е. Кропивницький”.

Читала* на нашей вечерке свои стихотворения – ничего, хорошие. “Тато поїхав на-нимать тіатрі, – говорит Юрочка, – “чі довго ще тато буде нанімать тіатри?”. Голубяточко моє, мама говорит, что тебе нездоровится, ты приедешь, мы тебя тут полечим, будем за тобою ухаживать, я за тобою буду бегать как цуцик. Мой татуня, мое счастье, моя гордость, приезжай через неделю! Ой, поспеши же скорее. Целую тебя, крепко, крепко, дорогой мой** татуничка. Все тебя целуют, ты нам напиши телеграму, чтоб тебя встретили. Прощай, таточка, ой, когда б ты скорее приезжал. Господи, как бы я рада была. Твоя Людя.

ММС. – КН-6422. – Л-267.

№ 4

Adresse. Г. Киев. Михайловская ул. Дом Миславской, № X. Л. М. С. ***

21-го сентября [1886 р.]

Дорогие голубчики татуня и мамочка!

Прежде всего мамочку поздравляю с прошедшими именинами. За драму, таточка, вот что: на другой день ходила Маня к Александре Станиславовне³⁵, та сказала ей, что она даст с удовольствием, только бы пришел кто-нибудь счесть ее с оригиналом. На другое же утро я отправляюсь к М-ме Толочиновой, она очень радушно меня приняла; мы начали с ней читать; прочли... Тогда я и говорю, что вот, дескать, как тата будет рад: такое прекрасное произведение, так освежит репертуар... и т. д. А она говорит, что нет, как жаль, но я не могу ее в настоящее время послать Мих[аилу] Петр[овичу], потому что это будет проволочка дней в 15 минимум. Как я ее ни просила дать сначала тебе, и что ты сам пошлешь в цензурный комитет, что у тебя там есть свои люди, но она не согласилась, так как в тот же день отсылала ее в Петербург. Она мне посоветовала взять драму у Арабажина³⁶, отдать переписать и потом послать тебе, она бы и сама с удовольствием послала б тебе, если бы у ней был хоть один лишний экземпляр. Вчера Игнат³⁷ обещал принести эту драму, но не принес, верно, принесет сегодня, мы отдадим ее переписать, и как можно скорее ты ее получишь, но только через Ал[ександру] Станис[лавовну] вышла проволочка. Драма называется у нас “Ночь накануне Ивана Купала”; я хорошенько ее не раскусила, потому что, собственно, следила за правильностью с оригиналом, но что поразительно, она, верно, совсем не знает украинского языка, потому что я сама ей сделала массу поправок, напр[имер], она даже не знает так[их] обык[новенных] слов, как: конюшня, чердак и т. п. В драме М-ме Толочиновой сейчас, даже не вдумавшись, заметно отсутствие драматизма, собственно, и прочной внутренней связи, как-то не ожидаешь совсем конца, да и конец драмы – драматическая развязка у М-ме Толочиновой совершенно случайный, а не необходимый вследствие положения самих дейст[вующих] лиц. Впрочем, не могу писать об ней подробно, потому что не хорошо еще ее сама поняла. Ну, мы уже немножко устроились в своей квартире, у нас премило, жаль, таточка, что ты, бывши в Киеве, не зашел к нам посмотреть, только все еще не присылают наше пианино. Да я и забыла написать самое главное, я ведь 1-го числа получила мои

* Дописано зверху “она”.

** Продовження тексту дописано зверху сторінки.

*** Лист Л. Старицької до батьків, з Києва до Харкова (?), написано чорним чорнилом на 2-х подвійних аркушах, 8-ми сторінках. На першій сторінці приписка олівцем рукою І. І. Стешенко – “8-ий клас”, така сама приписка і на шостій сторінці. Зверху першого аркуша проставлено адресу відправника та дату написання, рік не зазначено, його встановлено за контекстом.

первые заработанные деньги 15 р.!* Из них я 5 р. отдала бабуне спрятать и чтобы она мне их не отдавала, как бы я ее не просила, только в случае крайней необходим[ости], напр[имер], приезд Козельского³⁸. И так буду каждый месяц откладывать по 5 р., у меня к лету будет 40 р. своих – заработанных денег! Ты не можешь представить, с какой гордостью я купила себе за свои** деньги перчатки; купишь и знаешь, что никто на тебя дома кричать не будет “ты опять купила перчатки, другим людям и шуб нет, а ты 1 р. 75 к. на перчатки тратишь”, как мамочка голубочка всегда делала. Да на остальные деньги я себе закажу к украинскому костюму красные сапоги. Знаешь что, татунчик, я лучше драму перепишу сама – это у тебя по крайней мере 10 р. в кармане будет, а мне это не затруднительно. Олю М-не Симановская³⁹ приняла в пансион, сказала, что она обождет, покуда ты вышлешь, и вот уже Оля с неделю в пансионе, Оксана тоже. Сегодня Суббота, и мы их берем к себе домой. Да, “Гамлета”⁴⁰ оказалось 25 экзempl[яров]. Я их сегодня отнесу продавать, это отлично, потому что Мане как раз надо было пальто – у ней нету, а у нас уже совсем холодно. Голубчик татуся, нашли твое пальто и мамочкину шапочку, вышлем вам все это вместе с драмой. Да если б ты знал, какая потеха с Богд[аном] Хмельн[ицким]⁴¹, я все переводила еще так-сяк, а как дошло дело до слова “поселение”, так и стала, и вот уже третий день дальше не могу двинуться. А мы опять совсем одни... И Бог знает, когда еще увидим Вас; знаешь, таточка, аж завидно смотреть на других, потому что у всех своя семья, а мы совершенно одни, что ж, дедуня и бабуня хоть и ласкают нас, а все же мы сами, совершенно одиноки, пот[ому], что все это не мать и не отец, ах, одним так тяжело и одиноко, особенно теперь мы с Маней всего вдвоем... А если бы вы с мамой тут, с нами жили, я бы, как цуцик, за тобой, таточка, бегала. Вот те несколько дней, что ты пробыл здесь, такое приятное счастливое было чувство, что у нас опять есть и тата, и мама, даже гордость некоторая, знать, что ты тут, и быть с тобой вместе, и видеть тебя, мое голубяточко, а теперь...

Как вы доехали, что делает наш сын и прекрасная Дульсинея? Ах да! Вот мамочка, голубчик, тебе приятная новость – кухарка по этажу пошла в Знаменку⁴². Татуся, голубчик, напиши ж нам сейчас, что с вами, как вы доехали, как твои дела, где вы теперь устроились, и как мамочкино здоровье, и что Юрочка делает, и все, все... Татуня, голубчик, ведь тебя так никто не любит, как я, я уже тебя так люблю, как никто и не сумеет, серденько мое, за тебя я даже всем готова глаза выдрать. Я тебе еще не рассказывала, как я за тебя ругалась со всеми и не только за тебя, но за твои даже произведения; раз даже, помню, пришла в такое остервенение, когда с кем-то спорила, говорили, что ты слова куешь и т. п. Дак я разозлилась и говорю – да, тата только вам создал язык, пот[ому что] кто же мог бы да и что можно написать на языке, в котором всего 2 слова – вареники и галушки? А тата Вам дал язык и т. д.⁴³ Право, другие дети, а мы тебя и маму так любим, аж странно, право? Вы, верно, ничего не поймете из моего писания, это мы еще не купили себе хорошего чернила. Мамочка, ты должна за нас порадоваться, наша хозяйка такая милая, добрая женщина, просто прелесть: на новоселье прислала нам целую вазку чудесных груш из своего сада. 16-го на мои именины тоже прислала вазку груш и вазку орехов волосск[их] из своего сада, и такая любезная, вот сейчас увидела, что я пишу письмо, и принесла мне целую кучу почтовой бумаги, чтобы я непременно взяла! – очень милая – купчиха. Я покуда еще не могу идти в гимназию, надо 62 р. ½ запла[ить], а уже пора да й пора, уже я 2 недел[и] пропустила.

* Підкреслення Л. Старицької.

** Підкреслення авторки.

Маня просила оставить ей место, но я пошлю это письмо, она отдельно напишет: она теперь в пансионе. Кланяйтесь очень-очень от меня Волошину⁴⁴, если увидите его. Отвечайте же, голубчики тата и мамочка наши, сейчас же – нам и так, так скучно. Маня будет играть в спектакле Марусю из “Дай сердцу волю”⁴⁵. Был тут Пташник, да, верно, он тебе сам все напишет. Прощайте. Целую вас, мамочка и таточка, крепко, крепко; не забывайте же нас, пожалуйста. Ваша Людя.

Юрочку, мама, непременно поцелуй и скажи, что это я его целую и няню тоже*. Не знаю, или бабушке с передачей, только пишите, ради Бога – ты же, мамочка, обещала. ММС. – КН-6423. – Л-268.

№ 5

Киев 1887 года. 21 апреля**

Дорогой татунчик! Уже я давно перевела и переписала это либретто, да боялась посылать в Москву, чтобы оно с вами не разминулось. Вот видишь, тато, какой ты гадкий, говорил, что будешь скучать за мною, а до сих пор нам ни одного письмеца не написал, и Маня тоже. Знаешь, мне вчера пан Горленко⁴⁶ прислал свою брошюрку “О малорусском театре” в подарок, с надписью “Многоув[ажаемой] Л. М. от В. Горленка”, видишь, какая я остроумная, но я так удивилась этому вниманию, потому что я не только не просила его об этом, но даже и не знала, что он написал такое сочинение; и решительно не понимаю, почему это он прислал мне ее; или он узнал откуда, что нравится мне? В либретто, таточка, пропущено несколько реплик Беса⁴⁷, но это должен ты сам перевести, ты обещал, потому что сколько я не думала, но не могла перевести этих многоумных выражений: “чтоб тебе, собаке, глотку залило!”.

Madame Троцкой⁴⁸ я написала уже очень убедительное письмо в Лубны, испрашивала и насчет дачи для мамы, а когда ты вышлешь деньги, то я и поеду немедленно, только высылай деньги на мое имя, иначе нельзя будет поехать, так как дидуня и бабуня, даже и мама начнут кричать, что не нужно, что это даром деньги тратить, что можно и осенью отдать. Карточку мою я тебе заказала, и она будет сегодня или завтра готова, а на большую 8 р. 25 к. не дали, когда будешь высылать в Лубны, то вышли вместе. Рубаху твою бесконечную тоже на днях, написали, пришлют. К нам приехала недавно бабушка Алена⁴⁹, и по этому поводу бабуня и дидуня не хотят к нам приходить, это действительно, хотя ее и очень жаль, но при нашем тесном положении – наказание. Но мама надеется отдать ее в бедный дом. Больше никаких особенных нет новостей. Да, Иван⁵⁰ печатает свой рассказ “Тихо плине нічка дружа” который и тебе и им мне посвящается и будет напечатано – посвящено Люде.

Мне очень хочется к Вам в Нижний Новгород приехать, и это будет очень возможно, потому что дядя Коля собирается приехать в Нижний непременно. Да, таточка, я перевод сделала со всем моим старанием, и если еще будет в виду что-нибудь в роде этой работы, то пришли мне, мне это очень по сердцу, кроме этого и в материальном отношении, потому что* до сих пор мне нет ни одного урока, да и оплачиваются они очень скупо, – это моя просьба.

Мы только что, тата, получили твое письмо из Москвы, относительно Ваших неприятностей с Маней, это ужасно нас огорчило, особенно меня за тебя и за Маню;

* Закінчення тексту листа дописано зверху на першій сторінці.

** Лист Л. Старицької до батька, від 21 квітня 1887 р., з Києва до Москви, написано чорним чорнилом на одному подвійному аркуші в лінійку, на чотирьох сторінках. У верхньому лівому кутку на другій сторінці малюнок – профіль молодої жінки, намальований авторкою. По верхньому полю з четвертої по третю сторінки дописка рукою Людмили Старицької. Дату і місце написання зазначено авторкою.

Листи Людмили Старицької до батьків (1880-ті – початок 1890-х років)

и мне тем-то так и неприятно, что Маня благодаря своему сумасбродному характеру* всегда тебя вооружает против себя, несмотря на то, что дома всегда за тебя** с мамой ссорилась, и с дедуней, если они про тебя что-нибудь дурное говорили. И я уверена, что она теперь с утра до вечера ревет, за то, что с тобой поссорилась. Ведь она, наверно, и сознает теперь, что не права, да боится попросить у тебя прощения. А все же таки, таточка, она тебя больше всех любит, и если бы что-нибудь случилось даже, то она бы, именно она, могла бы для тебя всем пожертвовать. Ведь ты сам знаешь, что ее назвали все св[ятой]⁵¹ женщиной, и то правда – ведь ты знаешь, что она добрее нас всех, и для тебя. Ты, таточка, уже прости ей ее дерзости, благодаря ее любви к тебе; ведь она со всеми ссорилась, и все знают ее несчастный характер. А ты знаешь, она ведь теперь может, чего доброго, что-нибудь себе сделать. Таточка, ты прости ее непременно, ведь ты знаешь, как она тебя любит, и что касается ее поступка с кассою, то я уверена в том, что здесь не обошлось без Перлова⁵², и он, наверно, уговорил и убедил ее вмешаться покуда в кассу. Ведь не из лени же она не сидела там. Прости ее, таточка, ради всех нас, ведь ты, наверно, не можешь себе и представить, в каком она теперь ужасном состоянии.

Твоя Людя.

Р. S. Голубчик таточка, прости ее, ведь она тебе ближе всех. Ради нас, прости ее, не дай Бог, кто за тобой присмотрит, кто тебя пожалеет, если ты будешь болен***. Решетка для Олички бедненькой стоит 60 р. Более или менее порядочная, можно купить и за 40, но такой не стоит даже: она очень низка и тонка⁵³.

ММС. – КН-6426. – Л-271.

№ 6

Киев, 1887 года. Мая 11-го^{4*}.

Голубчик татуня! Посылаю тебе мой портрет, такой же самисенький, как у Ивана. Мы, право, удивляемся, отчего это ты ничего нам не пишешь? Маня писала, что ты в Петербурге, но отчего же ты там сидишь так долго и до сих пор? Стыдно тебе, татка, так мало обращать на нас внимания; а мы тебе в Воронеж писали с мамой – я послала “Кузнец Вакулу”⁵⁴ давно уже и просила тебя, чтобы ты мне поручил еще какую-нибудь работу в этом роде, а то я и сама не понимаю, зачем меня вы назад в хутор⁵⁵ не пустили, там я по крайней мере была занята и ни у кого на шее не торчала, а здесь мне обещали урок и ничего не нашли, так я глупо и бесцельно провожу время, хотя по твоему совету теперь занимаюсь немецким языком, может, можно будет какие-нибудь переводы делать. На зиму мне обещали, если только это исполнится, порядочное место в конторе страхования жизни за 30–40 р. в месяц, занятия от 10 до 4 ч. вечера, а после этого можно будет еще какой-нибудь урок или что-нибудь в этом роде, так что я опять вам ничего стоять не буду; а то ты не поверишь, таточка, как мне и досадно, и неприятно, что ты там трудишься, а я вот сижу даром, когда имей я урок, я бы могла маме хоть 15 р. в месяц платить за мой обед и комнату. Да и кроме того, что стыдно – ведь досадно сидеть так без занятий, без цели и без денег. Теперь я вот еще что тебе хотела сказать: как мне быть с летом? Уехать ли мне на урок какой

* Далі закреслено “никто”.

** Далі викреслено “тобою”.

*** Закінчення тексту листа на другій сторінці.

^{4*} Лист Л. М. Старицької до батька від 11 травня 1887 р., з Києва до Санкт-Петербурга. Лист написано чорним чорнилом на одному подвійному аркуші в лінійку, на 4-х сторінках. Дата і місце написання зазначені авторкою у правому верхньому куті на першій сторінці.

или остаться с мамой и Оксаной, конечно, если бы возможно это было, потому что я хоть так буду сидеть, но присмотрю за Оксаной, да и маму одну как бросить, но если у тебя такие стесненные обстоятельства, то, пожалуйста, таточка, напиши: я не хочу, чтобы ты для меня лишний час в день потрудился. Теперь, татуся, я писала М-ме Троцкой и получила очень любезный ответ, относительно Оксаны. Она писала, что пансионеров нет, но жить она может у ней за 25 р. в месяц. Предлагала также дачу маме, очень миленькую, но мама не захотела и дала задаток в Китаеве, за ту самую дачу, на которой мы жили. Так что, я думаю, теперь отвозить Оксану в Лубны не стоит, потому что кроме учителя 25 р. в мес[яц] платить, а дома она ничего не стоит, а не лучше ли в августе уже? Впрочем, это как ты сам считаешь. Бабуня и дидуня уже уехали в Знаменку, пишут – дядино Дусино здоровье нехорошо, и что он ужасно скучает. В Киеве нам-то очень и скучно, и грустно, мы представляем из себя отрезанный ломоть, от одних отстали, к другим не пристали. Особенно мне скучно: ни Мани, ни Лоры, ни Зины⁵⁶. Сижу себе сама на развалинах Карфагена: аби день до вечера. Маня ничего не писала про ваши дела. Мы слыхали, что в Москве вы уехали с триумфом, а ну как в Воронеже, неужели плохо? Знаешь, Юрка уже начал учиться читать, но 5 минут поучится и уже начинает пищать: “Пусти мене, я втомився, ох як я втомився!” Как он триумфовал, когда получил твою телеграмму, целый день с ней не расставался и держал ее до горы ногами. Ты простил ли уже Маню, ведь наверное да, таточка? Ты же никогда не был злопамятным. Тех 50 руб[лей], что ты писал в телеграмме, мы не получили – тебя обвиняют, говорят, что ты, наверное, забыл, но я боюсь – не вышла бы такая история, как, помнишь, тогда с дяди Колиными деньгами. Ты справишься – серьезно. Отчего же ты, тата, Оле на решетку не прислал? У вас же хорошо шли дела, отчего же ты не прислал ей, ведь ей, бедненькой, вы ничего уже больше не будете покупать: ни платья, ни шляпки, ни башмаки, ни книжки, ни конфеты, это ж был бы последний и вечный подарок. Больше она ничего никогда не попросит, и как же можно отказать в этом мертвой дочери? О, если б у меня теперь были – я б сейчас заказала, ты не можешь себе представить, тата, как ужасно грустно видеть эту маленькую, заброшенную могилку, без решетки, без креста, как сирота. Тогда как у ней все родные живы. Это ужасно, так как у каждого нищего могилка загорожена, а наша бедная Оля... Тем более, что я знаю, как у тебя деньги идут и как тебя все эксплуатируют. Пришли, таточка ей, нашей бедненькой Оле, она ж тебя так любила и звала перед смертью. Тата, если тебе что в моем письме не понравилось – не сердись на меня, ты же знаешь, что тебя никто так не любит, как я, и если я говорю что-то для тебя же, о тебе думая. Прощай серденько, пиши же мне. Твоя Людя.

Отвечай нам, деточка, сейчас же, сейчас же, а то мы, право, так беспокоимся – здоров ли ты. Куда едете из Воронежа?

ММС. – КН-6428 – Л-273.

№ 7

Николаевка, 30-го сентября, 1887 г.*

Голубчик Татунчик! Уже не пишу я вам с Маней так давно, потому что с самого 20 августа, со дня на день ожидаем Маню. Да и теперь не знаю, застанет ли мое письмо ее в Москве. А мне, собственно, очень много нужно бы Вам написать. Во-первых, вечно неразрешимый вопрос с Оксаной, что с нею делать, но, впрочем, он в

* Лист Л. Старицької до батька з Миколаївки до Москви, від 30 вересня 1887 р. Лист написано чорним чорнилом на одному подвійному аркуші в лінійку, на чотирьох сторінках. Дата і місце написання зазначені авторкою у правому верхньому куті на першій сторінці.

прямой зависимости от денег, были бы деньги, и ее сейчас же можно отдать в любую гимназию. Покуда что мы себе наняли три комнаты в Киеве. А как вы думаете с мамой. Право, хоть не мое дело, но скажу, не хорошо, что вы с Маней ничего маме не напишете, ну нет денег, то нет, но отчего же не написать прямо, а оставлять маму бедную за бортом. Но, главное, таточка, я за себя тебе написать хотела. Я так бы хотела жить с тобой и с Маней, уже так мне наскучило мне самой околачиваться. Вот Аршаневский⁵⁷ обещает давно мне место, 15-го, говорит, наверно уже будет, место хорошее – 35 р., но, право, я бы даже за гораздо меньшую плату согласилась бы уехать к вам, если бы мне могло быть у Вас какое-нибудь подходящее занятие. Я так бы хотела жить с тобой и с Маней, а то, что же я, точно отрезанный ломоть. Да Маня мне и писала, что вы тоже хотите, чтобы я жила с вами, ох это было б чудно. Видишь ли, татуня, и кроме того за мои писательские способности все мне говорят, что мне стыдно ничего не делать, а между тем как могу я сама заниматься, когда некому даже указать мне мои недостатки! Да, знаешь, те стихи мои, що Косачка⁵⁸ напечатала в “Жіночем вінке”⁵⁹, похвалили, а казочку напечатают в библиотеке для молодежи⁶⁰. Теперь мы юмористическую казочку в стихах написали “Ледащо”⁶¹. Но, видишь ли, если бы мне у вас могло быть какое-нибудь место, помимо сцены, переписывать, что ли, или счета вести, у меня хороший почерк; а то на сцене мне не хочется, да и что я там могу изобразить. Ах, таточка. Я так бы хотела с вами жить. А то в случае мне 15-го не будет готово место, мне предлагают урок на выезде в деревню; но как неприятно жить в чужом семействе, в чужом селе. Я хотела об этом еще летом написать, да все ждала Маньку, думала поговорить с нею.

А я тебе и не пишу, где я теперь – в Николаевке⁶² у Лоры, дал дядя Дуся даровой билет, и я приехала на недельку отдохнуть, от 5-го уедем. Здесь мне славно, а то ты не поверишь, как тоскливо, неприятно прошло все лето. Видала я на минутку Зину, она говорила, какие гадости делает Кропивницкий. Но как ваши, собственно, дела? Хорошо или нет?

Когда Маня приедет в Киев, я за ней так уже соскучилась, что страх! Оксана со мной все время занималась, но теперь ей надо непременно учителя, потому что она меня не слушает, и это выходит не учеба, а вечные ссоры. Юрка такая прелесть, что вот я его не видела несколько дней, а уже страх как соскучилась; он выучил на память: “По синим волнам океана”⁶³, “Прибежали в избу дети”⁶⁴ и “Бьют пороги”⁶⁵. Уверяет, что в России всего 4 поэта: “Пушкин, да Лермонтов, да Людя, да я”. Если Маня еще не уехала, скажи ей, татуня, что я ей не пишу, потому что со дня на день все ожидала, да и теперь даже не знаю, где она. Ну, прощай, татуся, писала бы больше, да некогда: Вита⁶⁶ сейчас уезжает в Кременчуг. Здесь мне хорошо: все за мной ухаживают. Ах, таточка, голубчик, устрой так, чтобы я с тобой и с Маней жила вместе, это была б моя первая радость в жизни, и опять бы можно зажить счастливо. Твоя Людя*.

Р. С. Лора тебя и Маничку крепко целует, Вита и Федор Акимыч кланяются⁶⁷. Здесь часто тебя вспоминают. Ну прощай, мое серденько, целую тебя крепко, крепко. Отвечай же мне, пожалуйста, поскорее, в Киев прямо, 5-го я уже там буду.

ММС. – КН-6427. – Л-272.

* Закінчення тексту листа дописано по верхньому полю з 4-ї по 2-гу сторінку.

№ 8

Киев, 1891 г. Октября, 10-го.*

Мой родненький татуничка!

Давно тебе не писала, все ждала от тебя письма, да и так бежит день за днем – не успеешь оглянуться. А я уже беспокоилась, и об тебе, и об Мане ужасно тревожусь: написала к ней в Острог⁶⁸, и до сих пор от нее нет ответа. Не понимаю, где она и почему молчит. Ну-с, первое сообщу тебе, чтобы ты не беспокоился за нас: дядя Коля занял нам на свое имя 200 руб[лей] в банке, процент очень маленький, из которых сейчас же 60 р. долгов порасплачивали (еще и прошлогодних), да потом обувью на всех членов семьи, так что вряд ли мы с ними дотянем до конца ноября. А там нужно будет отдавать. Хотя мы теперь живем так экономно, что страх. Вообрази, благод[аря] нашим жильцам и столовнице⁶⁹ все же таки от этого выгода есть – нам жить стоит руб[лей] 75-80. Это в Киеве-то! Конечно, уже безо всяких костюмов. Предложение Заньковецкой⁷⁰ показалось мне не очень-то красивым: значит подрывать все остальные труп[п]ы, опять эта отвратительная вражда между малорусскими труп[п]ами! Да ты и больше заработаешь авторскими, если все труп[п]ы будут играть твои пьесы. Впрочем, таточка, как знаешь, а то опять скажешь, что я рассуждаю, как лисичка с волком; только это не красивая сделка. Но я ужасно, ужасно хочу увидеть тебя: если ты будешь в Курске – ты же непременно должен заехать в Киев – тут так близко и так как твоя повесть печтается уже⁷¹ – ты должен пожить с нами. Миленький таточка, если бы ты знал, как я рада буду тебя увидеть. Ужасно, ужасно! И лучше же тебе в Киеве полечиться, я бы так уже тебя доглядала и ласкала! Я очень рада, что теперь Ив[ан] Ник[олаевич]⁷² в Москве – все же таки ты не один: есть свой человек. А отчего ты не зайдешь к Мачтету⁷³? К Гольцеву⁷⁴? Приезжай, таточка, в Киев, хоть на короткое время! Я соскучилась за тобой! Юрка учится хорошо, хотя шалун и разбойник ужасный. Набирает завтраки на три души, а домой является страшно голодный. Оказывается, что он весь свой завтрак раздает товарищам, говорит, что у него уже партия в 20 душ. Вообще, везде играет роль полководца. Но у него есть серьезные задатки таланта. Он постоянно пишет сочинения и для своего возраста чрезвычайно недурно. Все только собирается посылать в цензуру. Он очень был тронут, что ты написал ему, и все хотел писать тебе, но говорит, что я буду писать? Знаешь, теперь в Киеве живет Русов⁷⁵, он очень спрашивает постоянно о тебе. Да, в Одессе назначена премия в 3000 р. за русскую пьесу. Пиши, право, тата, авось получишь. Туда в этом году много пьес было послано и известными русскими драмат[ургами], но все остались с носом и премию никому не выдали. Посылаю тебе план мой, татуся⁷⁶, но сама вижу тысячу его недостатков: мне кажется, что слабо развивается интрига в романтическ[ом] отношении и что обществ[енное] состояние мало отражается в романе, что иезуиты уже известные своими интригами, уже, наверное, мало интригуют и т. д. Наконец, многие лица принимают очень слабое участие в интриге. Но, конечно, я план написала очень кратко, многие разговоры и не внесла даже. Только наша истор[ическая] повесть должна быть полнее и осмысленнее того хотя бы историч[еского] романа, кот[орый] печатался в “Русской мысли”⁷⁷: “При дворе Медичи”⁷⁸. Так что, покуда ты не просмотришь плана, я ничего не буду писать, а ты – исправь и пришли мне, и тогда я уже буду писать, а то напишу, может, что и совсем не нужно. Характеры же все уже тебе известны, исключая

* Лист Л. М. Старицької до М. П. Старицького з Києва до Москви, написаний чорним чорнилом, на двох аркушах, подвійному та одинарному, на шести сторінках. Дата і місце написання зазначені авторкою у правому верхньому куті на першій сторінці.

вот новых, мною введенных: пана Кишки, Гулевича, Чеховича, Негалльского, Мотовила и слуги Юрия⁷⁹. Ну, я думаю, ты их и так знаешь: Кишка – веселый, много видевший, бывалый, гостеприимный пышный пан, живет на широкую ногу. Опора социанианства. Гулевич – простой, веселый гуляка, но добродушный малый; Чехович – аристократ, пресыщенный жизнью, с тонким скептическ[им] умом, он ничему, собственно, не верит. Атеист во всех отношен[иях]. Хотя приход[ит] к социанству, но насмешливо и критически относ[ится] к нему, к Юрию расположен. Негалльский – истинно верующая, пиетическая натура. Мотовило – фанатик, вроде того, что, помнишь, отрубленн[ую] руку бросил в лицо тому, за которого поклялся. Слуга – тип преданнейшего слуги, обожающего своего господина, ворчун. Ну вот, кажется, все. Знаешь, таточка, мне кажется, если ты придашь жизни, определенности и твердости этой повести, то она годится хотя бы и в “Русскую мысль”, потому что тот историч[еский] роман, который там печатается, даже перед этой повестью не выдерживает никакой критики. Мне очень интересно, как ты разругаешь мой глупенький план.

Татунчика, если союз с Заньковецкой не запрещает остальным труппам играть твои пьесы, то соглашайся с ней и только тогда приезжай к нам. Я в последний раз уже, слышишь, живу без тебя и без Мани. С какой стати я обречена на одиночество. Но, если, писавши ей пьесы, ты этим не позволяешь никому из остальных трупп пользоваться твоими пьесами – это как-то нехорошо и против твоих прошлых товарищей. Пускай они с тобой поступали мерзко, а все-таки они же товарищи. Но если, таточка, это не сопряжено с такой изолировкой – то хорошо! Да, если бы наша повесть вышла очень удачная, можно было б тогда жить в Москве, чтобы и Маня с нами жила, я бы тогда поступила на курсы – вот бы радость была! Не говоря уже о личном желании, и для того, чтобы писать, надо быть по образованию и развитию если не выше, то уже во всяком случае не ниже современного общества! А я чувствую такой недостаток в своем образовании. И жить мне хочется с вами, а не одной. Ну до свидания, мой родненький таточка. Если ты будешь ехать в Курск, напиши мне, я еще, быть* может, смогу достать тебе до Киева билет даровой. Ужасно хочу тебя видеть. Да, пиши мне скорее: мне страшно хочется поехать в деревню в гости к Ильешенко⁸⁰, так что если мне Синицк[ий]⁸¹ пришлет переписку, то я на той неделе поеду дня на три, это стоит всего туда и обратно 3 рубля. Страшно хочется отдохнуть, а погода у нас невероятная: теперь все в одних платьях ходят – днем просто жарко! И все время безоблачное небо! Оно-то хорошо, но на будущий год всех ожидает голод. Скорее пиши мне, мое седое деточко, и напиши, куда писать Мане, я не понимаю, почему она молчит. А ты написал Соловцову⁸² за Маню? Да и пришли же мне письмо на его имя, чтобы он дал нам билеты, мы бы пошли в театр. Целую крепко, крепко.

Людя.

ММС. – КН-6433. – Л-278.

КОМЕНТАРІ

1. *Татунчик* (*татунчик*, *таточка*) – так у родині Старицьких зверталися до батька, Михайла Петровича Старицького. Старицький Михайло Петрович (1840–1904) – поет, прозаїк, драматург, перекладач, громадський діяч, корифей українського театру. 1883 р. очолив першу українську професійну труппу, до складу якої увійшли М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька, М. Садовська-Барілотті, пізніше – Іван Карпенко-Карий та П. Саксаганський. За два роки з неї вийшли провідні актори, Михайло Петрович був змушений продовжувати гастролі зі значно слабшим

* Закінчення листа написано між рядків з кінця до початку сторінки.

складом. 1893 р. через матеріальні нестатки та погіршення стану здоров'я залишив антрепренерську діяльність, присвятивши себе літературній та громадській роботі.

2. *Мамунчик* – Старицька Софія Віталіївна (1849–1928) – дружина М. П. Старицького, молодша сестра композитора Миколи Лисенка. Під час гастролей часто супроводжувала М. Старицького.

3. *Дидуня* – Віталій Романович Лисенко (1809–1890), батько М. В. Лисенка та С. В. Старицької, опікун М. П. Старицького. З юних років перебував на військовій службі, 1853 р. вийшов у відставку у чині полковника. У 1860–1870 рр. голова З'їзду мирових посередників Таращанського та Сквирського повітів, член Київського відділу Імператорського географічного товариства, автор кількох етнографічних розвідок.

4. *Маня* – Марія Михайлівна Старицька (1865–1930) – старша донька Михайла Старицького, акторка, режисер, педагог. 1885 р. розпочала акторську кар'єру у трупі М. Старицького, пізніше працювала у театрах Петербурга. По закінченні акторської кар'єри викладала у музично-драматичній школі М. Лисенка, у 1917 р. очолила Театральний відділ при Генеральному секретаріаті (пізніше Міністерстві) освіти УНР.

5. *Вера Николаевна* – Віра Миколаївна Ващенко-Захарченко (1840–1895) – педагог, директор та засновниця жіночої гімназії Ващенко-Захарченко.

6. По закінченні повного курсу гімназії М. Старицька 1882 р. вступила на Вищі жіночі Бестужевські курси в Санкт-Петербурзі, але після того, як М. Старицький розпочав антрепренерську діяльність, повернулася до Києва, продовживши навчання на Київських вищих жіночих курсах; на час написання листа мала право викладати в гімназії.

7. *Карповка* – маєток М. Старицького на Поділлі, який він продав для створення театру.

8. “...ходим в гімназію...” – доньки М. Старицького навчалися у жіночій гімназії Ващенко-Захарченко.

9. *Оксана* – Оксана Михайлівна Старицька, по чоловікові Стешенко (1875–1942) – третя донька М. П. Старицького, майбутня дитяча письменниця і перекладачка. 1897 р. одружилася з Іваном Матвійовичем Стешенком. У 1917–1920 рр. працювала у Департаменті позашкільної освіти Генерального секретаріату освіти УНР. В цей час вона упорядкувала і видала перші українські читанки для дітей “Рідні колоски” та “Колоски життя”. За радянських часів займалася літературною працею, була відома як дитяча письменниця, перекладачка, автор спогадів про батька “Тканина життя”. 1941 р. Оксану Михайлівну було заарештовано органами НКВС і вивезено до Казахстану. Померла 1942 р. в концтаборі.

10. *Дядя Коля* – Микола Віталійович Лисенко (1841–1912) – видатний український композитор та громадський діяч. Троюрідний брат та близький друг М. П. Старицького.

11. *Юрочка* – Юрій Михайлович Старицький (1882–1936/7/8?) – син М. П. Старицького. По закінченні юридичного факультету Університету св. Володимира працював у Київській судовій палаті; громадський діяч, деякий час голова київської “Просвіти”. У грудні 1917 р. наказом В. Винниченка був призначений директором департаменту у справах біженців при Міністерстві внутрішніх справ УНР. Навесні 1919 р. був звільнений з посади та переїхав до м. Сочі, де у його дружини Варвари Савич був невеличкий маєток. Наприкінці 1920-х рр. зазнав переслідувань через аристократичне походження і виїхав до Сухумі. З того часу про його долю мало відомо, не встановлено навіть точної дати смерті, трапилось це між 1936 і 1938 роками.

12. *Муся* – особа не встановлена.

Листи Людмили Старицької до батьків (1880-ті – початок 1890-х років)

13. “*Завтра Мамусины именины...*” – мова йде про святкування дня янгола, Софії Великомучениці, який відзначали у православній традиції 17 вересня.

14. “...вы, верно, уже знаете про наш скандальный юбилей...” – під час святкування 50-річного ювілею Університету св. Володимира відбулися заворушення студентів, які влаштували мітинг протесту проти реакційного університетського статуту 1884 р. Намагаючись уникнути скандалу, ректор університету М. Ренненкампф дав розпорядження пускати на святкування лише благонадійних студентів, яким було видано відповідні запрошення. Обурені студенти закидали камінням та полінами екіпажі, що прибували до місця урочистостей, напали на будинок ректора, де відбувався вечірне прийняття (вимазали ворота дьогтем та побили вікна). Внаслідок цього з вересня 1884 р. по січень 1885 р. заняття в університеті було припинено, а понад 60 студентів – виключено.

15. “...А пока побились Трепов и Субботин профессор...” – на домашнє прийняття з нагоди святкування 50-річчя Київського університету ректор М. Ренненкампф, серед інших, запросив генерал-губернатора О. Дрентельна та чиновника для особливих доручень при київському, волинському і подільському генерал-губернаторі Ф. Трепова. Під час вечері розпочалися студентські заворушення – у вікна з вулиці полетіло каміння. Дрентельн та Трепов вибачилися за інцидент, але у відповідь декан медичного факультету зробив гостре зауваження у бік генерал-губернатора. Дрентельн не відреагував на різкі висловлювання, а Ф. Трепов розпочав бійку з професором В. Субботіним.

Трепов Федір, молодший (1854–1938) – державний і військовий діяч Російської імперії, з 1908 по 1914 рр. – київський, волинський та подільський генерал-губернатор.

Субботін Віктор (1844–1898) – декан медичного факультету Університету св. Володимира у 1884–1887 рр., лікар-гігієніст, доктор медицини, екстраординарний професор, засновник і перший завідувач кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії та статистики.

16. *Оля* – Старицька Ольга (1876–1887), наймолодша донька М. Старицького, померла в дитинстві.

17. *Бабуня* – Лисенко Ольга (1822–1897), – мати М. Лисенка та С. Старицької, піаністка.

18. *М-те Бокий* – знайома Старицьких.

19. “...мистерия «Новий рік»...” – перший оригінальний драматичний твір Л. Старицької, написаний на святкування нового 1886 р. Поставлений силами домашнього, “родинного” театру, який збирався при господі М. Лисенка.

20. “*Утоплена*” – українська опера за твором М. Гоголя “Майская ночь”, музика М. Лисенка, лібрето М. Старицького, створена у 1883–1884 рр. Вперше поставлена трупою М. Старицького у 1884 р. в Одесі.

21. *Лора* – О’Коннор-Вілінська Валерія (1866–1930), письменниця та громадська діячка, брала участь у засіданнях гуртка мистецької молоді “Плеяда”, авторка прозових, драматичних творів та перекладів, публіцистичних розвідок, спогадів, друкувалася у часописах “Сяйво”, “Літературно-науковий вістник” та ін., входила до Української Центральної Ради. З дитячих років близька подруга Л. Старицької-Черняхівської.

22. “...к концерту дядиному Колиному...” – 15 березня 1886 р. у київському міському театрі відбувся концерт М. В. Лисенка за участю артистів російської опери

Левицького, Яковлева, Ряднової, Вишневецької та ін. Під час заходу вперше було виконано фрагменти опери М. Лисенка “Тарас Бульба”.

23. *Дядя Дуся* – так в родині називали Андрія Лисенка. Лисенко Андрій (1851–1910) – молодший брат М. Лисенка, військовий лікар, учасник російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та навколосвітнього морського походу 1881–1882 рр. Проживав у власному маєтку в Знам’янці, з 1884 р. – начальник місцевої лікарні при залізничному вузлі. Член РУП, 1905 р. за участь у повстанні залізничників у Знам’янці висланий до Вятки, з 1907 по 1909 рр. перебував у Галичині, 1910 р. нелегально повернувся до Києва, де й помер у туберкульозній лікарні.

24. *С. М. Игунова* – знайома Старицьких.

25. *Ольга Петровна* – Ольга Косач (Олена Пчілка, 1849–1930), письменниця та громадська діячка, мати Лесі Українки. За життя Олену Пчілку та членів родини Старицьких поєднувала близька дружба та творча співпраця, також, за багаторічною традицією, родини Старицьких, Косачів та Лисенків селилися у сусідніх будинках.

26. *“Недавно у нас была вечеринка на Шевченка «драматического товариства»...”* – Російське драматичне товариство, засноване у Києві 1879 р. Складалося передусім з аматорів, але мало серед членів й професійних акторів та театральних діячів.

27. *“...на другой вечеринке «хрестоматію...»* – йдеться про “Гурток хрестоматій”, що збирався при господі М. В. Лисенка. Педагог Т. Хутірний-Лубенець (1855–1936), випустивши читанку для дітей, zorganizував зі студентів два гуртки “Хрестоматія” (“Читанка”), що мали на меті збирати матеріали для інших читанок-хрестоматій.

28. *“...був у Танодаре...”* – йдеться про перебування Юрія з батьками під час гастролей трупи Старицького в Єкатеринодарі (нині – Краснодар).

29. *Альфред де Мюссе* (1810–1857) – французький поет, прозаїк, драматург, автор поетичних збірок “Казки Іспанії та Італії”, “Спектакль у кріслі”, роману “Сповідь сина століття” та ін.

30. *Жермена де Сталь* (1766–1817) – французька письменниця, авторка романів “Дельфіна”, “Корінна” та ін.

31. *Пташников* – антрепренер, відомий нечесним веденням справ.

32. *Кропивницький Марко* (1840–1910) – видатний український драматург, актор, режисер, організатор театральної справи. У 1883–1885 р. режисер у театрі М. Старицького.

33. *“Ольга Петровна очень хочет тебя увидеть, получила сегодня твое письмо и афишу, и узоры.”* – збираючи зразки вишивок з усіх регіонів України, Олена Пчілка просила друзів та знайомих надсилати їй зразки узорів з різних місць, де вони перебували. З такими ж проханнями вона зверталася й до М. Старицького.

34. *“Думки-мережанки”* – поетична збірка Олени Пчілки, що вийшла у Києві 1886 р. До неї увійшли вірші, поеми та байки, написані протягом 1881–1885 рр.

35. *Александра Станиславовна* – Олександра Монтвід-Толочінова (псевдонім – Олена Шабельська, 1845–1913), російська письменниця, автор збірки оповідань “Наброски карандашом”. На сюжет оповідання “На Івана Купала” (1884) написала єдиний твір українською мовою – п’єсу “Ніч під Івана Купала” (1887). 1887 р. за оповіданням “Накануне Івана Купала” (збірка “Наброски карандашом”) М. Старицький написав п’єсу “Ніч під Івана Купала”. Зустрівшись під час перебування у Харкові з О. Толочіною, М. Старицький прочитав їй п’єсу. У відповідь авторка зазначила, що також має п’єсу за цим оповіданням, і дещо пізніше передала Михайлу Петровичу цензурований примірник. Старицький, що раніше планував поставити

Листи Людмили Старицької до батьків (1880-ті – початок 1890-х років)

драму Шабельської, ознайомившись із текстом, відмовився від постановки, адже твір був абсолютно не сценічний. Після того до репертуару театру Старицького (згодом й інших труп) увійшла переробка драматурга з прозового твору Шабельської.

36. *Арабжин Костянтин* (1865–1929) – літературознавець, письменник, театральний критик, дописувач російських та українських часописів. Автор брошури “Тоголь як драматург”, літературно-критичних нарисів, зокрема присвячених Т. Г. Шевченку. Автор комедії “Поперед спитайся, а тоді й хайся” (1885).

37. “*Вчера Игнат...*” – йдеться про Житецького Гната (1866–1929), сина Павла Житецького, історика, літературознавця, публіциста, книгознавця. У молоді роки – близький друг Людмили Старицької.

38. “...*приїзд Козельского*” – Іванов-Козельський Митрофан (1850–1898), російський актор, надзвичайно популярний у 1880-х рр., найвідоміша роль – Гамлет в одноіменній трагедії В. Шекспіра. Один з улюблених виконавців Людмили Старицької.

39. *М-те Симановская* – власниця пансіону, в якому виховувалися Ольга та Оксана Старицькі.

40. “*Да «Гамлета»...*” – мова йде про переклад М. Старицького трагедії В. Шекспіра “Гамлет”, виданий окремою книгою у Києві 1882 р., з додатком нотного запису музики М. Лисенка.

41. “...*потіха с Богд[аном] Хмельн[ициким]...*” – історичну драму “Богдан Хмельницький” Старицький задумував у двох варіантах – українською та російською (для постановки в імператорських театрах) мовами.

42. “...*пошла в Знаменку*” – мова йде про маєток Андрія Лисенка.

43. “*А тата Вам дал язык и т.д...*” – працюючи над перекладами, Старицький відчував потребу в українських словах-відповідниках. Не знаходячи таких, він, за власним виразом, брався “кувати” слова, тобто створювати неологізми. Таким чином до літературної мови було введено лексеми “мрія”, “мріяти”, “насміти”, “чарівливий”, “шитво” та ін. Щоправда, за життя драматурга, навіть у колах української інтелігенції, мовотворення Михайла Петровича здебільшого сприймалося негативно.

44. *Волошин Олександр* (? – 1893) – український етнограф і фольклорист, член елисаветградської та одеської громад.

45. “*Дай серцю волю*” – драма М. Кропивницького.

46. *Горленко Василь* (1853–1907) – український мистецтвознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф. Друкувався в російських часописах, французькій газеті “Figaro”, був співробітником журналу “Киевская старина”. Мав дружні стосунки з представниками театру корифеїв.

47. “...*пропущено несколько реплик Беса...*” – мова йде про переклад п’єси “Кузнец Вакула”, переробленої з тексту музичної комедії М. Старицького “Різдвяна ніч”.

48. “*Madame Троцкой...*” – особа не встановлена.

49. “...*бабушка Алена...*” – можливо, мова йде про тітку М. Старицького Олену Старицьку (1807 – ?).

50. *Иван* – особа не встановлена.

51. “*Ведь ты сам знаешь, что ее назвали все св[ятой]...*” – у театральних колах Марія Старицька буда відома своєю доброю вдачею, часто допомагала іншим акторам вирішувати матеріальні та побутові проблеми.

52. “...*что касается ее поступка с кассою, то я уверена в том, что здесь не обошлось без Перлова...*” – вступивши до трупи батька, М. Старицька працювала спочатку касиркою та статисткою, пізніше акторкою, виконуючи найменші ролі.

Перлов – театральний псевдонім актора Михайла Пружникова, що кілька років грав у трупі М. Старицького.

53. *“Решетка для Олички ... очень низка и тонка”* – йдеться про ґратки для могили молодшої доньки Михайла Старицького, Ольги, яка на той час вже померла.

54. *“Кузнец Вакула”* – драма Старицького.

55. *“...назад в хутор...”* – Людмила Старицька певний час працювала домашньою вчителькою за містом.

56. *Зина* – Зінаїда Купенко, подруга сестер Старицьких.

57. *Аришаневський Михайло* – чоловік двоюрідної сестри М. В. Лисенка Ольги.

58. *Косачка* – Олена Пчілка.

59. *“Жіночий вінок”* – український жіночий альманах “Перший вінок”, виданий Н. Кобринською та Оленою Пчілкою 1887 р. у Львові. У ньому було вміщено поезію Л. Старицької “Панахида” (“В церкві йде сумна, тяжка відправа...”).

60. *“...казочку напечатаят в библиотеке для молодежи”* – казка Л. Старицької та В. О’Коннор “Ледащо” була вперше опублікована в українському двотижневому ілюстрованому журналі “Дзвінок”.

61. *“Ледащо”* – дитяча віршована казка, написана Л. Старицькою та В. О’Коннор. Рукопис зберігається у фондівій колекції Музею видатних діячів української культури.

62. *Николаевка* – маєток батьків В. О’Коннор на Полтавщині. Хутір Миколаївка був заснований Миколою Лисенком, дідом Валерії О’Коннор.

63. *“По синим волнам океана”* – поезія М. Лермонтова.

64. *“Прибежали в избу дети...”* – твір О. Пушкіна “Утопленник”

65. *“Б’ють пороги”* – поезія Т. Шевченка “До Основ’яненка”.

66. *Витя* – особа не встановлена.

67. *Федор Акимыч* – особа не встановлена.

68. *“...написала к ней в Острог...”* – театральна трупа, в якій на той час грала Марія Старицька, розпалася на три частини, одна з них залишилася в Острозі, друга виїхала до Кам’янки, третя – до Катеринослава. Старицьким було невідомо, де саме перебуває Марія Михайлівна.

69. *“Вообрази, благод[аря] нашим жильцам и столовнице...”* – перебуваючи у скрутному фінансовому становищі, Старицькі здавали кімнату в орендованій самими квартирі та надавали платні обіди.

70. *“Предложение Заньковецкой...”* – на початку 1891 р. М. Заньковецька вела переговори з М. Старицьким стосовно повернення до його трупи. Щоправда, згодом приєдналася до театру П. Саксаганського, а потім, на момент написання даного листа, об’єдналася з М. Садовським. На той час від видатної акторки надійшла пропозиція, щоб твори Старицького ставилися лише трупою Заньковецької та Садовського. Михайло Петрович на це не погодився, мотивуючи складними фінансовими обставинами та частими заборонами цензури. Натомість надіслав для постановки написану для Заньковецької (і вже дозволену цензурою) п’єсу “Циганка Аза”.

71. *“...твоя повесть печатается уже...”* – йдеться про прозовий твір М. Старицького “Над пропастью”, що друкувався в газеті “Московский листок” у жовтні 1891 р.

72. *Ив[ан] Ник[олаевич]* – ймовірно, мова йде про Грекова Івана (1849–1919), артиста та антрепренера.

73. *Мачтет Григорій* (1852–1901) – український і російський письменник. З 1886 р. проживав під негласним наглядом у Москві. Друг М. П. Старицького.

Листи Людмили Старицької до батьків (1880-ті – початок 1890-х років)

74. *Гольцев Віктор* (1850–1906) – російський публіцист, журналіст, літературний критик. Близький знайомий М. Старицького.

75. *Русов Олександр* (1847–1915) – фольклорист, етнограф, статистик, громадський діяч, член Старої громади. Товаришував з М. Старицьким.

76. “*Посылаю тебе план мой, татуся...*” – план до історичної повісті М. Старицького “Облога Буші”. Спочатку повість було написано російською мовою, оскільки Михайло Петрович планував її надрукувати в журналі “Русская мысль”. Але в цьому часописі твір так і не був вміщений, натомість з листопада 1891 р. друкувався у газеті “Московский листок”. 1892 р. Л. Старицька на прохання батька переклала твір українською мовою, а у 1894–1895 рр. опублікувала у часописі “Зоря” та окремою книгою.

77. “*Русская мысль*” – щомісячний літературно-політичний журнал, що виходив у Москві у 1880–1918 рр.

78. “*При дворе Медичи*” – історичний роман К. Беркова, друкувався у журналі “Русская мысль”.

79. “...мною введенных: пана Кишки ... и слуги Юрия” – пропоновані персонажі не були введені до повісті.

80. *Ильяшенко* – друзі Старицьких, проживали по сусідству з маєтком родини Лисенків на Полтавщині.

81. *Синицький Леонтій* (1864–1933) – географ та педагог, автор підручників.

82. *Соловцов Микола* (1852–1902) – актор, режисер, антрепренер, один із засновників “Товариства драматичних артистів” у Києві (1891 р.), що 1893 р. перетворилося на одноосібну антрепризу “Соловцов”. Театр М. Соловцова на ті часи був одним з найпопулярніших у Києві. Марія Старицька, що тоді проживала в Петербурзі та грала у столичних театрах, просила батька домовитися з М. Соловцовим про посаду акторки у його трупі.

Ольга Гураль (Київ). **Листи Людмили Старицької до батьків (1880-ті – початок 1890-х років)**

У публікації розглядаються листи письменниці та громадської діячки Л. М. Старицької до її батьків, написані у 1880-х – 1890-х рр. Головним темами, які розкривають джерела, є побут та фінансові справи родини, стосунки у сім’ї, літературна й театральна діяльність Старицьких.

Ключові слова: листи, джерела, письменниця, родина, побут, література, театр, Старицькі.

Olha Hural (Kyiv). **Liudmyla Starytska’s Letters to Her Parents (1880–1890s)**

The article analyses Liudmyla Starytska’s correspondence with her parents. These letters are concerned with Mykhailo Starytsky’s private life, financial affairs, his writings, and theatrical life. They were written from 1880 to the 1890s.

Keywords: correspondence, source, writer, family, literature, Starytsky’s theater.

Інна ТАРАСЕНКО (*Київ*)

НЕВІДОМІ ЛИСТИ МИХАЙЛА ГАВРИЛКА ДО АНДРІЯ ЖУКА (1910–1912)

У жовтні 2017 р. виповнилося 135 років з дня народження видатного українського митця-скульптора, громадського та військового діяча – Михайла Омеляновича Гаврилка (5 жовтня 1882 – 1920). Майже півстоліття його ім'я, хорунжого Армії УНР, замовчувалося. Тільки з розвалом Радянського Союзу і проголошенням незалежності України стали повертатися забуті імена багатьох українських діячів культури, військових, науковців і серед них ім'я М. О. Гаврилка. Короткі інформації про скульптора подано в різних енциклопедичних довідниках. Одним з перших згадав його “Шевченківський словник”¹, оскільки оминати людину, головною темою творчості якої був Т. Шевченко, укладачі словника не могли. Опис його короткого життя вмістився в кілька рядків у “Енциклопедії українознавства”² та в цілій низці енциклопедичних видань України³. Сучасні видання вже більш повно подають біографію скульптора⁴. Перше монографічне дослідження життєвого і творчого шляху здійснили львівські мистецтвознавці⁵.

Кілька років тому на основі документів, листів, фотографій, спогадів, що зберігаються в українських державних і приватних архівах, вийшли в світ окрема книга і документальний фільм, що докладно описують події життя М. Гаврилка⁶.

У 2014 р. завдяки науково-дослідній стипендії фонду Івана Коляски нам вдалося попрацювати у канадських архівах, насамперед у Бібліотеці та

¹ Гаврилко М. О. // Шевченківський словник. – К., 1976. – Т. 1. – С. 145.

² Гаврилко Михайло // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 332.

³ Гаврилко М. О. // Мистецтво України: Біографічний довідник. – К., 1997. – С. 132–133; Гаврилко М. // Енциклопедія сучасної України. – К., 2006. – С. 260–261; Гаврилко М. О. // Художники України: Енциклопедичний довідник. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 144; Гаврилка М. О. могила // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 150–151.

⁴ Гаврилко М. О. // Шевченківська енциклопедія. – К., 2012. – Т. 1: А–В. – С. 20–21; Гаврилко М. О. // Ханко В. Енциклопедія мистецтва Полтавщини. – Полтава, 2014. – Т. 1. – С. 205–207.

⁵ Нога О. Три всесвітньо невідомі постаті українського авангарду. – Львів, 1994. – 115 с.

⁶ Коваль Р. М. Михайло Гаврилко: і стеком і шаблею. – К.; Вінниця, 2012. – 472 с.; <https://www.youtube.com/watch?v=-grxu7Fj1dw&t=860s>

Архіві Канади в Оттаві. Тут у фонді відомого українського громадсько-політичного діяча Андрія Жука (1880–1968) серед величезної кількості матеріалів, листів, щоденників зберігаються і листи М. О. Гаврилка. Історію і склад цього фонду було докладно описано⁷, деякі матеріали вже опубліковано раніше нашими колегами⁸.

Слід зупинитися на головних етапах життя Михайла Гаврилка. Народився він на Полтавщині, як записано в поліцейських документах – в х. Свинковських Дуновщинської волості Полтавського повіту. Освіту здобував у Миргородській художньо-промисловій школі ім. М. В. Гоголя (МХПШ), де він у 1899–1904 рр. студював кераміку і різьбярство. Його вчителем був відомий український художник Опанас Сластьон. Як і інші видатні ровесники-скульптори початку ХХ ст. О. Архипенко, М. Паращук, – Михайло Гаврилко вчився за кордоном у найкращих європейських майстрів. 1907–1909 рр. – У Краківській академії мистецтв, у 1911 р. він продовжив навчання у студії вільної художньої академії відомого скульптора, професора Еміля-Антуана Бурделя.

Але Михайло Гаврилко не бачив себе ніде в світі, окрім вільної України. Саме тому він поринув у політичне життя, став членом РУП (Революційної української партії), потім Української соціал-демократичної робітничої партії. Доля звела його з одним з лідерів УСДРП Андрієм Жуком (1880–1968), земляком-полтавцем, з яким він підтримував тісні дружні стосунки, листувався протягом багатьох років. Перед початком Першої світової війни скульптор повертається на Західну Україну, живе в Бережанах, Заліщиках, Кіцмані, Коломиї, Косові, Чернівцях... У серпні 1914 р. на загальних зборах представників політичної еміграції в Академічному домі у Львові було прийнято рішення заснувати Союз визволення України. Серед організаторів і активних діячів СВУ був і М. Гаврилко.

Восени 1914 р. його скерували до таборів військовополонених у Лінці і Фрайштадті. Тут він успішно провадив агітаційну роботу разом з мистецтвознавцем Миколою Голубцем, мовознавцями Василем Сімовичем, Степаном Смаль-Стоцьким та ін. У квітні 1915 р. він виступив на фронт у складі легіону Українських січових стрільців (УСС). Воював проти російських військ у Карпатах, під Болеховом, Семиківцями, став хорунжим. На початку 1916 р. М. Гаврилко діяв як представник УСС уже на Волині (Луцький повіт, Ковельщина), а у грудні 1916 р. – в Галичині. Наприкінці війни він повертається до УНР, був у складі Сірої дивізії, служить у 1-й стрілецько-козацькій дивізії

⁷ Архівна україніка в Канаді: Довідник / Упоряд. І. Матяш, Р. Романовський, М. Ковтун та ін. – К., 2010. – С. 124–134; *Гирич І.* Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. – 2002. – № 3 (24). – С. 168–176.

⁸ *Магурчак А. М.* Андрій Жук – модератор українського громадсько-політичного руху першої половини ХХ ст. – К., 2013. – 98 с.; *Гирич І., Кавунник В.* “Опортунізм” чи “соціалізм”: до проблеми про внутрішньопартійну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 576–639; *Бурім Д.* Епістолярні джерела до історії української еміграції у Німеччині: листування Дмитра Дорошенка з Андрієм Жуком (1926–1930) // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2013. – Т. 26. – С. 382–448.

в Конотопі, бере участь у повстанні проти Скоропадського. В часи тяжких випробувань М. Гаврилко залишається в армійських лавах, хоч і мріє про викладацьку роботу в МХПШ. Врешті він опиняється в Кам'янці-Подільському, а восени 1919 р. повертається на рідну Полтавщину. Але тут його бере під приціл ЧК. Уникнувши арешту, він приєднується до загону повстанців, який діяв на Полтавщині (с. Диканька). Але восени 1920 р. його знову арештовують більшовики і тоді ж він гине від рук окупантів у Полтаві (обставини його загибелі не вповні прояснені)⁹.

Творча спадщина митця докладно розглянута мистецтвознавцями, побачила світ окрема книжка¹⁰. За своє життя М. Гаврилко створив скульптури Тараса Шевченка, Івана Франка, Маркіяна Шашкевича, Юрія Федьковича. Образ Кобзаря став центральним у творчості скульптора. М. Гаврилко протягом життя неодноразово звертався до постаті поета, тому конкурс на проект пам'ятника Шевченкові у Києві прямо відповідав прагненням і художнім цілям скульптора. На жаль, журі конкурсу було російським та проімперським, хоча і воно не могло обійти увагою роботи Гаврилка.

На першому конкурсі у 1910 р. на тлі бездарних і нецікавих проєктів запропонований М. Гаврилком варіант пам'ятника виглядав неординарним і експресивним. І хоч він не здобув перемоги, але привернув увагу сучасників і був гідний, на думку Є. Чикаленка, якщо не першої, то хоча б третьої премії¹¹. На другому конкурсі у 1911 р. серед 45-ти учасників його проєкт зайняв третє місце. На третьому конкурсі М. Гаврилко представив удосконалений початковий варіант. Це найбільш вдалий з проєктів митця, та він занадто яскраво показав поета-бунтівника, і тому проєкт не був відзначений. Але ідея саме такого бачення образу Т. Шевченка була підхоплена радянськими скульпторами. Так, під час конкурсу на проєкт пам'ятника Кобзареві у Харкові 1933 р. більшість з представлених варіантів виглядали однаково – у центрі на постаменті поет, навколо нього фігури селян, робітників, червоноармійців та ін. Сам же проєкт-переможець викликав скарги і звинувачення у плагіаті¹².

Врешті Перша світова війна не дала змоги встановити пам'ятник у Києві, а кращий конкурсний проєкт М. Гаврилка залишився лише на фотографії, оскільки організатори конкурсу продали макет¹³. Але в Галичині шевченкіана Гаврилка була популярною, і він здобув визнання.

Тут варто зупинитися ще на одному моменті життя М. Гаврилка. З легкої руки Юрія Липи поширилась думка, що він був язичником трохи не з народження¹⁴. Однак не все так просто. М. Гаврилко народився в сім'ї

⁹ Соловей Д. Розгром Полтави. – Вінніпег, 1974. – С. 172–173.

¹⁰ Ханко В. Енциклопедія мистецтва Полтавщини. – Т. 1. – С. 205–207; Мокроусова О. Г. Нездійснена мрія: до історії пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві // Пам'ятки України. – К., 2012. – № 7. – С. 48–77; Коваль Р. М. Шевченкіана Михайла Гаврилка. – К., 2014. – 102 с.

¹¹ Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – К., 2011. – С. 105.

¹² Кучерук О. Як забронзовів Кобзар // Пам'ятки України. – К., 2014. – № 1. – С. 38.

¹³ Мокроусова О. Г. Нездійснена мрія... – С. 62.

¹⁴ Липа Ю. Михайло Гаврилко // Артанія: Альманах. – 1997. – Кн. 3. – С. 44–45.

Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912 роки)

православних селян-козаків, був охрещений як православний, а 23 вересня 1917 р., тобто у 35-річному віці (всього він прожив 38 років), взяв у Пісочній церковний шлюб з Оленою Гордієвською (дочкою священика). Він з повагою відгукувався про православних і греко-католицьких священиків, жив у їхніх оселях... У своїй справедливій ненависті до російських і польських окупантів Гаврилко у своїх віршах та промовах підкреслював самотність українців, ідеалізував часи Київської держави, особливо захоплювався героїчною постаттю київського князя Святослава Ігоровича. Але твердити, що Гаврилко був переконаним язичником з усталеною системою поглядів і вірувань, є перебільшенням.

Листування М. О. Гаврилка та А. І. Жука з київського архіву¹⁵ вже було опубліковано у 2012 р.¹⁶ Листи М. Гаврилка, адресовані А. Жуку, президії та окремим діячам СБУ (В. Дорошенко, М. Волошин) у 1914–1916 рр., містять його звіти про життя, настрої, національний склад населення Волині, скарги селян на здирства австро-угорської армії і т. п. Більшість листів належать до зими–осені 1916 р., коли М. Гаврилка було направлено до Луцька для організації шкільної справи на Волині та вербування добровольців до УСС. Писати листи, за власним зізнанням, М. Гаврилко не любив, та й роботи мав дуже багато. Його листи короткі, ділові, сухуваті, без подробиць. Тому часто в листах з Відня А. Жук докоряв йому з приводу мовчання, вимагав більш докладних і регулярних звітів про стан справ і навіть ставив у приклад роботу інших (М. Саєвича). Саме через нелюбов Гаврилка до писання і розпорошеність архівів СБУ знайдені у Канаді листи мають таку цінність.

Нижченаведені листи Михайла Гаврилка зберігаються у канадському архіві А. І. Жука (Library and Archives of Canada. – The Andry Zhuk Collection. MG30 C167. – Vol. 20. – F. 23, один лист зберігається у F. 32). Всього 13 листів, без конвертів, що хронологічно охоплюють період 1910–1918 рр. і адресовані А. І. Жуку. Як бачимо, листів небагато, вони не пов'язані між собою однією темою чи справою. Скоріше можна сказати, що це досить випадкова підбірка. В цій же папці з листами М. Гаврилка зберігається і листівка від М. Угриня-Безгрішного, в кількох листах є приписки інших кореспондентів, а також додано невеличкий текст – виписку з поліцейської справи, зроблену власноруч А. Жуком. Кілька листів М. Гаврилка мають і копії, зроблені також А. Жуком. Оскільки фондоутворювач вважав за необхідне тримати ці листи і виписки разом, то і ми не беремо на себе сміливість відкидати їх, оскільки вони мають інформаційний потенціал.

Найбільше листів (всього 8 з 13-ти), надісланих з села Пісочна (Львівська обл.), п'ять з яких датуються січнем–серпнем 1917 р. Саме тут у вересні 1917 р. у церкві Успіння Пресвятої Богородиці Михайло Гаврилко вінчався з Оленою Порфірівною Гордієвською (1890–1967).

Листи подано з авторськими датами. У текстах листів збережено підкреслення автора. Місця, що викликають сумнів, позначені знаком питання (?).

¹⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 22.

¹⁶ Коваль Р. М. Михайло Гаврилко...

У квадратних дужках подано розкриті скорочення та ймовірно прочитані імена, прізвища; нерозбірливі місця позначено таким чином: (...)*.

При археографічному опрацюванні листів публікатором внесено певні зміни. Так,

– великі літери замінено на малі у таких словах: любий (дорогий) друже, генерал, професор, жону твою і т. п.;

– за сучасним правописом подано слова “медальйон” (замість “медаліон”), “успіх” (замість “усьпіх”), “трудніше” (замість “труднійше”), “світ” (замість “сьвіт”), “чотар” (замість “четар”), написання слів окремо: “не міг”, “не pomoже” і т. п.;

– вжито літеру “і” замість кінцевої “и” у словах “великодушності”, “недосвідченості” і т. п.;

– вжито літеру “ї” замість “і” у словах “українців” (замість “українців”), “дивізії” (замість дивізії), “стрільців” (замість “стрільців”), “лікаря” (замість “лікаря”) і т. п.

– назви видань, організацій взято в лапки (“Діло”);

– знаки пунктуації поставлено за сучасним правописом;

– тексти, написані іншими кореспондентами, та додаткові матеріали подано курсивом.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1910, 24 серпня. – Рибчичі

VIII. 24. 1910. Рибчичі

Коханий Андрійку!

Картку твою давно вже дістав та не відписував, бо думав, що буду 20 у Львові вже, але тим часом загаївся у о. М. Бачинського¹ і пробуду, може, ще тут з тиждень. Не розумію, які ти гроші для мене маєш – чи, може, ті, що я тов. Левинському² позичав 20 корон, окрім тих, що ти мені віддав, чи, може, які інші. Якщо перші, то віддай їх Євгенові Бачинському (Дукельський)³ з Парижа, бо він мені прислав до Кракова 20 корон, або я те сам зроблю, як приїду до Львова. Слухай, Андрію, – що чувати з Антоновичем⁴, чи нічого? Чи він видужав, чи, може, й досі хворий?

По всьому видно, що моя Італія знову втікає, як Каленикова хата з Гоголевої “Утопленої”, бо з д. Шептицьким⁵ нічого не виходить, бо не міг його навіть сього року побачити, а тепер він виїхав до Америки, і, певно, я його не можу побачити сього року, а не тільки дістати позичку в виді стипендії. Я мушу у Львові зостатися, мабуть, до самого Різдва, щоб виконати новий проект, і в тій цілі прибуду незабаром у Львів. Не знаю, що з того вийде, бо грошей не маю. Напиши, коли ти будеш у Львові. Треба було би побалакати з Грушевським⁶, чи не відступив би він мені якої порядної кімнати у своїй віллі? Як ти думаєш? Кажі, Андрію, що робити мені, пиши швидче. Вакації мої мені дуже не вдалися. Кланяюсь низенько Галі і тобі. Ваш Михайло.

P. S. Листа дожидаю тут у Рибчичах, п[ошта] Медичні у М. Бачинського. Андрію, пиши ж, будь ласка, і радь, що робити.

Автограф. На листі рукою А. Жука написано: “Відповідь 29/VIII 1910”.

Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912 роки)

№ 2

1910, 24 жовтня

24.X.10

Вітаю Вас обох!

Слухай, Андрійку, будь добрий зараз довідайся, чи робітня Івана Труша⁷ свідна, чи ні, бо ж він, певно, тепер у своїй віллі робить. Якби була вона ще не занята, та зараз займи її для мене на 3 або 4 місяці, я буду робити там новий проект, бо до Кракова не маю за що їхати, а час короткий.

Я заробив 200 корон. Шукай мені хату, позавтрім буду сам.

Твій Михайло.

Автограф. Листа написано на поштової картці. Адреса: “Високоповажані панство Галя і Андрій Жуки. Союз ревізійний у Львові. Ринок, ч. 10”. На листі рукою А. Жука написано: “26.XI. 1910 Полагоджаю А. Ж.”.

№ 3

1912, 1 серпня. – с. Іване-Золоте

1.VIII. 1912

Мій любий Андрійку!

Я опинився аж в Іваню Золотім над Дністром, почта Устечко. Не можу ніяк побороти всяких перешкод до роботи, але сьогодні вже зовсім скінчуються мої митарства і зараз їду на гмину. Вітаю тебе з твоєю Галею й Орисьєю. А ти пришли мені грошей як найшвидче, бо я не маю ані цента. Розуміється, коли ти маєш які гроші для мене, бо я обідрався зовсім так, що неминуче треб[а] черевики полатаги і купити маринарку і т. п. Властиво треба би було мені чобіт, бо я робітню маю на крутій каменистій горі над Дністром і від місця ночівки і харчівні віддалене на яку півтора верстви. Поспішися, мій любий.

Гаразд. Твій Михайло

P. S. Ін[женер] Корнеля⁸ дуже мені сподобався, і я з приємністю прожив з ним три дні.

Адреса: Іване Золоте, почта Устечко над Дністром.

Автограф. На листі рукою А. Жука написано: “Відповідь – буду старатись о гроші, зараз не маю. 4/VIII 1912 А. Жук”.

№ 4

1912, 4 грудня. – с. Іване-Золоте

4.XII.12 у Івано Золотім.

Мій любий друже!

До мене чим раз тривожніші вісті часом долітають. Вчора дістав листа від Корнеля, в яким він мене сповіщає о дуже поважних приготування[x] поляків і ніби почасті й наших до грядущих подій. Розуміється, польські приготування були мені знані в деталях ще з Кракова, бо мене самого заохочували деякі люди з “PPS”⁹, аби я вступив до їхньої школи, але чисто з технічних причин більше, ніж з основних, тим ближче не міг зайнятися. Дві статті, мабуть, Вацлавових¹⁰ в “Ділі”¹¹ про положення справи повстанчої в “Королівстві” мною з пильною увагою прочитані. З рубрики в “Ділі” “До народної гостиниці приїхали” довідався, що Вацлав у Львові, або ж є, або, може, виїхав. З дрібних оголошень про відчити в “Ділі” так само

довідався, що ніхто інший, як “сам Володя” уже у Львові, замість в Лондоні просвіщати англіків, просвіщає наших львівських побожних суфражисток! Дай йому, доле, успіху, аби тільки який-небудь Лежогубський¹² або й просто Хомишин¹³ не перешкодив. Отже, бачу з того всього, що наша братія на крилу вітренню зноситься до нашої Галицько-Української столиці. Чи се простий випадок, чи, може, щось і розумнішого сюди їх всіх позвдило, не знаю, але моє серце тривожиться і в сій “якутській” області не може всидіти. А тим часом я прикований тут до проекту¹⁴, мушу ще зо два тижні сидіти, щонайменше. Мені з п’ятнадцяти постаті зосталася ще одна головна – Шевченко. Не знаю, чи через границю ще поведеться (?) його переправити до Києва. Тому я дуже тебе прошу – напиши мені по можливості розумного листа. Не думай, що я тебе посуджую в тім, що ти можеш писати мені і “нерозумні”. Ні! Тільки се в іншому значенню сказано, а в якому, то я думаю, що ти розумієш. Пиши мені про все, а я за два тижні на випадок потреби буду готовий до всього доброго і потрібного діла.

А тепер до справ нашої особистої натури. Знаєш що, Андрію? Я на тебе дуже злий був в Коломиї, бо там здивався з п. Паньківським¹⁵ і довідався про всі твої капості, які ти мені робив, і мені було дуже неприємно, що ти мене одурив і злавав свою обітницю супротив мене. Мало того, ти ще мені і по повороті з Коломиї встругнув те ж саме (і ще навіть габіт!!!) Се мене так розсмішило, що я не міг навіть розгніватись на тебе, бо злість змішалася зі сміхом. І що тобі стрілило до голови?! Та ж я нізачо в сьвіті не вбрав би того “уринального убору” на голову, хоч би мене й вішали! А тим більше, що я маю гарну сиву шапку на зиму. Я просто не міг навіть виляти тебе хоч би в листі за ту вигадку, бо се хіба бити вже треба, бо лайка тут нічого не допоможе. Та вже як приїду до Львова, то тоді я з тобою розлічуся, і радив би тобі хіба свою чуприну на той час гладенько підстригти, бо буде біда тобі. З Паньківським мені трапилася трошки неприємна пригода. На виставі дивлюся на якогось пана, а той дивиться на мене і сміється. Думаю собі – якого біса він сміється? А потім подумав, що се його дивує так мій убогий капелюх, та й також усміхнувся і йду собі далі, але оглянувся, а той пан таки сміється і киває на мене пальцем, аби я йшов до його. Я думаю – чого йому треба від мене і, звернений до його, питаю, чи то він мене кличе, а він каже “Так”. Я підійшов до його майже, дивлюся йому в очі і не розумію, хто то, але потім я собі зміткував, що то ж Паньківський – мій меценат. Що зі мною сталось, то не розумію. Чи я його так після того, як він мене так образив, викреслив з своєї пам’яті, чи, може, тому, що я був дуже своїми гадками зайнятий і се за скіль зо мною трапляється, що людей не пізнаю або забуваю, як називаються, але таких, що нічим з ними не був ніколи з’язаний або мало знав їх, а тут інакше було. Видно, що й йому трохи ніяково було, та мені здається, що заспокоїв його, бо перепросив його зовсім щиро за те. Бо образа є образою, а те діло, що він зробив для мене, позістане ділом, яке своєї вартості в моім умі не стратить ніколи. Але ще раз тебе прошу, аби ти не вдава[в]ся до його більше в моїх грошових справах, бо я волюю здохнути, ніж діставати такі дописи на переказах, якого я від нього дістав.

Вітаю жону твою Галю і донечку Орину.

З пошаною застаю, твій Михайло.

Автограф. Рукою А. Жука написано: “До відома А. Жук”.

Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912 роки)

№ 5

1913, 23 травня. – Богородчани

23.V.13. В Богородчанах.

Любий друже!

Хоч як мені прикро, однак змушений ще раз тебе просити, аби ти зробив останні спроби продати медальйон¹⁶ і достати мені за те хоч з півтора (150) корон, і я, повернувшись за кілька днів з Богородчан, буду їхати на Україну і або робитиму нові проекти пам'ятника, або піду на здачу в Полтаву. Здоров'я моє поправилось значно за сього півтора тижня. Якби тобі довелось бувати в гостинниці, то, будь ласка, довідайся, чи є Лозенко у Львові або, може, Басок¹⁷, коли б вони були там, або хоч один з них, то прошу – сповісти мене негайно.

З пошаною зістаю, Михайло.

Автограф.

№ 6

1917, 5 квітня. – с. Пісочна

5.IV.17

Дорогий Андрію!

Політичними справами не хочу тебе морочити, а то тим більше, що все стається так, як я говорив і думав, і навіть більше сталося, ніж я допускав. Думка моя спокійна і ясна – ми своє скінчили і можемо хіба ще раз обізнатися на мировій конференції і зайнятися роботою всередині самої України і нагло стати на ноги – як із під землі вирости, аби Москва не спам'яталася і не охолонула в своїй щасливій великодушності, і поки Москва радіє, ми повинні все зробити, бо пізніше буде трудніше, як затягнуть вони нас в щоденну нудну парламентарну боротьбу. Гей, гей, якби мені тепер на Україну!!!

Тим часом поки я буду обдумувати засоби, як перелетіти на Україну, Ви там у Відні зробіть мені не політичну(?), але приватну справу, а саме: Людмила Шевченківна²³ скінчає інститут за який місяць, і треба, щоб їй видали подорожні папери на Україну додому. Се дуже справа для мене важна, бо почуваюся приневоленим за се подбати. Тим більше мене непокоїть доля сії дівчини, що вона в своїй діточій недовідченості подала подання до староства в Перемишлі, аби їй видали паспорт до Лінцу, думаючи уможливити собі побут у д-ра Охримовича²⁴, аби побачитись з братом. Староство дівчинці не дало пашпорту, але зате кликали її на поліцію на протоколи. Після протоколів звернули їй на її просьбу її фотографію, а подання не звернули, хоч і о тім вона просила. Отже, заходить обава, аби дівчинці не зробили якої пакості, бо невідома мораль польсько-жидівсько-галицької адміністрації. Коли тільки се є можливе, то прошу Вас за мої заслуги перед Союзом зробіть мені сю ласку – забезпечити сю дівчинку перед можливими вибриками галицької і іншої адміністрації, аби ся дівчинка була обезпечена потрібними до того пашпортами і остаточно вільним пропуском до дому. Се все, нічого більше не прошу.

Будь здоров, М. Гаврилко.

P. S. Я хочу, щоб дали рід залізного листа Людмилі Шевченківні, котрий би хоронив її від напастей.

Автограф. Місце написання листа встановлено приблизно за тогочасним місцем проживання М. Гаврилка.

№ 7

1917, 2 липня. – с. Пісочна – Відень

2.VII.17.

Не в силі я дати відповіді на прислані мені запитання, бо живу з дня на день, як сорока на тернині. Гадаю тільки, що СВУ, коли мовчить тепер, то непогано робить. Ми тепер не потребуємо з ними говорити, хай вони з нами говорять. Дуже влучні заміти ти підніс супротив нас і мого повороту на Україну, але я все би таки хотів, що би там не було, а дома й умерти можна. Совість моя спокійна, тому думаю, що мені можна вертатися.

Гаразд. Михайло.

Автограф. Листа написано на поштовій листівці синім олівцем: “До побіди! На ціли Українських Січових Стрільців”. Адреса отримувача: “Hockwohlgeoon Andrij Zük Wien VIII Josefsstädterstrass, 79, T. 19”. Зворотня адреса: “Mychajl Hawrylk[o] Etappenpost. 445”. В папці є копія листа, зроблена рукою А. Жука з позначкою “Пісочна”.

№ 8

1917, 14 серпня. – с. Пісочна

14.VIII.17. Пісочна.

Дорогий товаришу!

Посилаю тобі листа через стрільця професора Ів[ана] Боберського²⁶. Не знаю, що ти там з товариством поробляєш. Чи Скоропис²⁷ уже приїхав назад, чи ні? Хочу щось говорити з тобою і не можу – не маю ані сили говорити ні про що. Сижу тут, як кіт в мішку зав’язанім серед розлючених невдачами собак. Становище дуже тяжке і неприємне, і вірю тільки в добру Зорю і Долю свою і тому надіюся, що як колись з багатьох “мішків” уже вибрався, то й тепер, мовляв, якимось та буде. Жалую, що Доля до сього часу ще не простелила передо мною килима самолету, аби винести мене на світ, але як не килим, то кінь, як не кінь, то й ноги мої, а мусять мене винести на Україну, тільки не знаю коли. Не знаю, що там Ви про мене думаєте, але я гадав, що Союз чи хто інший подбають про те, аби я щось трошки користнішого міг зробити, ніж тепер роблю.

Кланяюсь тобі і жінці твоїй з усією Вашою сім’єю...

Скорописам і Баскам так само. Будь здоров.

Твій М. Гаврилко.

Земля під моїми ногами неспокійна. Калуш звідси недалеко. Шкода уступатись з рідної землі.

М. Гаврилко

Адрес: Etappenpost 445. Пиши.

Автограф. Листа написано простим олівцем.

№ 9

1917, 27 вересня. – с. Пісочна

27.IX.17

Вельмишановний товаришу і дорогий друже мій!

Отсим сповіщаю тебе і через твої роботящі руки і увесь склад “Союзу Визволення України”²⁵, що моє вінчання з панною Галочкою Гордієвською, – тепер моєю

Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912 роки)

жоною, відбулося дня 23 вересня 1917 року в Пісочній, о чім просимо завітати всіх прихильних нам людей.

Тебе і жону твою з дітьми здоровимо і зостаємося на все Вам прихильні

Михайло Гаврилко і Галочка Гаврилко

P. S. Світлини посилаю дві яко документальні дані.

Автограф. Місце написання листа встановлено за змістом.

№ 10

1917, 24 грудня. – с. Пісочна

Вельмишановний і дорогий мій друже!

Не розумію сих напастей твоїх на мене! Ти повірив моєму тяжкому ворогові і клеветникові князеві Голопупенкові¹⁸, він оклеветав і словами підмовив одного із своїх нахлібників – “малярів”, і він “обезчестив” мене як великого обжору, і то в той час, як я бідую та журюся! А ти, легковірний, повірив Голопупенкові, людині злобній і напрасній.

Однак я посилаю тобі незабаром на свята:

- 1) пшениці на кутю,
- 2) шинку добре по-українськи приготовлену,
- 3) можливо, ковбасу,
- 4) і сало, і здір, і, може, ще щось – ага, і...
- 5) зо (20) з двадцять кильо прекрасної фасолі.

Будь здоровий тим часом. Кланяюсь Вашім милостям, т. є. тобі і жінці з дітьми.

Галочка¹⁹ здоровить Вас і маринує для Вас шинку.

Ваш М. Гаврилко – князь Гарматій²⁰.

Дня 24 місяця студня року 1917 в Пісочній.

Дорогий тов. Жуче!

Як все правда, що пише милість князь Гарматій Однодуленко – оце сідайте та гострять апетит....

Дякую вам за все добре. Цілую гарячо та вітаю щиро д. Троцького²¹. Ваш Ми-кола Угрин-Б[еззрішній]²²

Автограф. Листа написано простим олівцем.

№ 11

1918, 1 січня. – с. Пісочна (?)

1.1.18.

Вельмишановний друже Андрію!

Посилаю до тебе мужа сего нарицаємого Юліян Гарбуз²⁸ з усіма роскошами і благами земними, а ти з ним расплачуйся як хочеш, а як переплатишся, то він поборгує, а я з ним сам расплачуся. Будь такий добрий – всі мої річи, які є у тебе в союзі такі, що можна віддати, то віддай. Я Гарбуза посилаю до Фрайштадту, аби і там позабирав і позбирав, що дасться зібрати, бо хочу всі свої манатки позбирати, бо час іде, якого ніхто не угадував, то треба бути готовим.

Проси пана професора, щоб віддав мій дневник. Війна здається в повітрі, і то наша війна, що буде тоді з нами, не звісно. В кожному разі чоловік хоч і в кайданах, але гордовито, спокійно буде виступати. Кажуть, що українці в Брестю Литовським не хотять нічого й слухати про мир без Галичини. А що, Андрію, пам’ятаєш, як ми

Інна ТАРАСЕНКО

з тобою цілу ніч сварилися. Ти казав, що українська справа вальору (цінності. – *I. T.*) не має, а я казав, що при першій нагоді наш степ як дмухне хуртовиною, то й сам чорт не здерже. Одначе ми тоді над ранок(?), здається, у якогось уличного нічного віденського кухара справу сніданням заїли.

Будьте обоє здорові. Веселої коляди вам.

М. Гаврилко.

Автограф. Листа написано простим олівцем. Місце написання листа встановлено приблизно за тогочасним місцем проживання М. Гаврилка.

№ 12

1918, 6 березня. – с. Пісочна

Пісочна, 1918 6 березня.

Дорогий Андрію!

Мене, мабуть, чорти тут уже візьмуть – ждав, що, може, Ви мене якось вишлете на Україну, тим часом нічого не діждався! Чи я у Вас довірря утратив до себе? Чи Ви про мене забули? Та я сам би розігнав “болшевікоф” із Полтави, а про мене ніхто й не згадає! Я вже місяць перед сим вніс просьбу до Корпусу, щоб мене пустили на Україну, тим часом нічого не відомо, що з моєю просьбою. Тому отсим прошю і тебе, і всіх Вас і через Вас прошю і “Центральну Раду”, аби мене перенесли на Україну. Я поміняю поставити козацький полк Полтавських козаків аби (очевидно помилка письма, слід читати “або”. – *I. T.*) Миргородський полк в протязі місяця. Я там уже не подармую. Тож прошю тебе – не забудь моєї просьби.

Козак Михайло Омелянович Гаврилко.

Автограф.

№ 13

1918, 16 березня. – с. Пісочна (?)

16.ІІІ.18

Дорогий друже!

Позавчора я приїхав з Володимира-Волинського. Бачився там з ад’ютантом воєнного міністра України з генералом генерального Штабу Пількевичем²⁹, з Сиротенком³⁰ і ще з одним відпоручником Центральної Ради. Особливого нічого не довідався понад те, що знав і з інших джерел. Тільки хіба те довідався, що Австрія в силу освячених традицій у воєнних, яко належитий спадок по небіжчиці Польські, крутить-вертить по-шельмовські в цілій справі так званої воєнної помочі Україні, але і се для мене не новина. Сього як раз і сподівався, як також і дальше сподіваюся, що остаточно Австрія слідом за Польскою возсяде незабаром на лоні Авраама на вічний супочинок по довгих трудах в нагороду за всі свої куревські (?) чесноти. На Україну вмiсто стрільців і українських полків пішов славний корпус Гофмана³¹ з паном Загурскім³² на чолі прославлених шибеницями і неймовірними підлотами супротив українців. Війська з українців полонених, що зорганізували німці, уже відійшли на Україну, а Австрія ще тільки три батальйони звезла до Володимира, а вмiсто прошених офіцерів-українців уже чорна австрійська рука всадила туди пана Кватерника³³, славного зі стрілецьких двадцятко пана Косака³⁴, котрий надається туди як свиня під сідло, очевидно певно се треба завдячувати всемогучому фон і дер шпіонові; окрім сих “орлів” дано туди одного капітана-поляка, одного ляйтн[анта]

Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912 роки)

поляка, жида, чеха і ріжної збиранини, а українців дали двох офіцерів, ляйтн[антів], і одного лікаря. Був там якийсь оберст німець, чесний і порядний чоловік, однак його австрійська команда відкликала. Видно, що Австрія не потребує чесних людей на Україну і до українських справ. От тобі й усе. Але я говорив з управою будучої дивізії і з існуючою полковою, і ми порішили, аби вони вдалися до Союзу с просьбою призначення людей до українських козаків з поміж стрільців, а я щоб подав союзові можливих кандидатів на офіцерів і офіцерів з поміж стрільців. А се для того так робимо, аби не подавати списку офіцерів просто з Дивізії українських козаків, аби не видно було моєї руки, бо мене там бачили всі ті “організатори”. Мене вже по приказу генерала Пилькевича приділено до першого полку нової дивізії, але що з того, коли мене не пускають з корпусу Гофмана помимо моєї просьби, котру я вніс уже місяць і п’ять день перед сим. Список ми предкладаємо з Гірняком³⁵ разом. Робить, що можна, аби ся справа пішла швидче.

Гаразд. М. Гаврилко.

Додаток до листа:

Вповаж. Пане Товаришу!

До листа тов. Гаврилка не додаю від себе багато, зазначу тільки, що ми оба, вчувши, що наші люди у Володимирі Вол[инському] жалуються на австр[ійську] опіку, взялися самі до справи з тим, щоби по змозі піти на руку нерішучим українцям. Лист Гаврилка представив Вам коротко ситуацію, а я подаю Вам відразу спис офіцерів, які би могли придатися при оформлюванню українс[ьких] полків:

1) Др. Н. Гірняк, сотник УСС, тепер к[о]м[ен]д[ан]т Коша.

2) Дмитро Вітовський³⁶, поручник УСС (oberltn.), тепер осаул (ад’ютант) в полі.

3) Олекса Мельникович – рахунк[овий] офіцер, oberltn., тепер в Коші УСС.

4) М. Гаврилко, чотар УСС, тепер в Коші.

5) Др. Свідерський³⁷, тепер у Відні, хорунжий УСС (доктор медицини!).

Підофіцерів не треба подавати. Хай дозволять на 30-40 людей, а ми вже тут-ки вибрали би відповідних людей.

Здоровлю сердечно, Ваш Н. Гірняк

Скріпляю, М. Гаврилко.

Автограф. Місце написання листа встановлено приблизно за тогочасним місцем проживання М. Гаврилка.

№ 14

**Б/д. – Витяг з поліцейського архіву Хотинського повіту
щодо М. Гаврилка, зроблений А. Жуком**

Документи російського політичного сиску.

Коли на початку війни російські війська опустили границю, удалось українським с. р. дістатись з Буковини до Новоселиці російської і інших місцевостей на російській території в Хотинськ[ом] пов. Бесарабської губ., поширити там революційну літературу, зробити віче селянське, а між іншим також конфіскувати папери опорожненої канцелярії пристава І стану, Хотинського пов[іту]. В сконфіскованих паперах найдено дуже цікаві річи. Між іншим знайшлось там кількадесят списків російського департаменту поліції проскрібованих політично осіб, розшукуваних поліцією. Знаходимо в сих списках багато знайомих осіб. Для взірця, які відомості

подаються в списках про розшукуваних політичних неблагонадійних і оскаржених за політичні злочини осіб, подаємо два описи.

Ч. 1300. Михаил Емельянович Гаврилко

А) Подробное звание, год, месяц, число и место рождения, вероисповедание, профессия и место службы (козак х. Свинковских, Дуновщинской волости, Полтавского уезда, 26 лет, православный, бывший воспитанник училища барона Штиглица³⁸, холост)

В) Родственники проживают в х. Свинковских

Г) Роста среднего, волосы русые, усы и борода мал[ая] рус[ая]. Глаза серые, лицо продолговатое, худощавое.

Е) Последнее место жительства и преступная специальность – х. Свинковских.

Ж) Каким жанд[армским] упр[авлением] или суд[ебным] учреждением привл[екался] к ответств[енности] – полтавским окр[ужным] судом

З) По каким статьям закона обвиняется? – 2 ч. 3 п. 129 ст. угол[овного] уложения.

И) Что надлежит сделать и кого именно уведомить по розыскании – 1) арестовать, обыскать, препроводить в распоряжение судебного следов[ателя] 3 уч[астка] Полтавского окр[ужного] суда.

Автограф.

№ 15

1913 (?), 8 червня. – Львів (?). – Розписка про купівлю у М. Гаврилка медальйону Івана Франка

Купується у Вп. п. Михайла Гаврилка медальйон Івана Франка. Медальйон сей буде подарований Комітетові ювілейного дару для Івана Франка. Через закупно сего медальйону дана буде змога Михайлові Гаврилкові добути троха средств для дальших студій, а дарунком медальйону Комітетові, котрий зробить з него відбитки і пустить в розпродаж, причинимось до збільшення ювілейного дару для Івана Франка і до вшановання нашого найбільшого письменника і громадянина.

Ціна медальйону 300 кор[он].

Ярослав (...)*	к. 10 А. Ж.
Осип Витошинський ³⁹	к. 10 А. Ж.
Антін Голу(...)*	10 А. Ж.
Василь Ощавський (?)	10 А. Ж.
Павло Глодзінський ⁴⁰	25 А. Ж.
Іван Орлик (?)	10 А. Ж.
Андрій Жук	25 А. Ж.
Гарасевич	10 корон А. Ж.
Михайло Ганько	20 кор. А. Жук
В. Дорошенко ⁴¹	5 кор. А. Ж.
Павло Глодзінський	25 кор. А. Ж.
Сильвестр Герасимович ⁴²	10 кор. А. Ж.
(...)*	5 кор. А. Ж.
А. Грушкевич	5 А. Ж.

За медальйон Ів. Франка 8.VI. одержав від п. А. Жука. Михайло Гаврилко.

Автограф.

Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912 роки)

№ 16

1912, 4 серпня. – Лист Миколи Угриня-Безгрішного до Андрія Жука

4.VIII. 912

Дорогий Андрію!

*Отсе сиджу сам на двірці в Ясіню і вечеряю. Що поробляеш? Писала жінка мені, що у Львові. Здорови від мене редакцію “Діла” і всіх знайомих. Я тут дуже нуджуся. “Сиджу у моря і жду погоди” – “Околи!”. Препаскудне заняття. Здо-
рвлю тебе і жінку. Твій Микола. Адр[еса]: Körösmezőről restante (...).*

Автограф. Листа написано олівцем на угорській поштової картці. Край листівки обірвано. Адреса: “Вп. Пан. Андрій Жук Ринок, ч. 10, Ред. «Діла» Lemberg, Galiczia”. Рукою А. Жука написано: “Лист 7/VIII 1912 АЖ”.

№ 17. – Виписки А. Жука

Сергій Жук, в статті “трагічний шлях українських мистців”, в “Краківських Вістях”, ч. 276, з 5 грудня 1944 подає, що Михайло Гаврилко загинув в Полтаві 1920 р.: “большевики вкинули його живцем до паротягової печі”. Гаврилко мав висловити перед С. Жуком: “не випущу шаблі з руки, доки не буде збудована українська держава”.

Автограф.

КОМЕНТАРІ

1. Бачинський Михайло (1866–1912) – український поет, перекладач, діяч “Прогресу”, священник УГКЦ. З 1897 р. і до самої смерті був парохом в с. Ріпчиці (Рибчиці) біля Дрогобича.

2. Можливо, мається на увазі Левинський Іван Іванович (1851–1919) – український архітектор, педагог, підприємець, громадський діяч.

3. Бачинський Євген Васильович (1885–1978) – український громадсько-політичний діяч, активний учасник революції 1905–1907 рр., з 1908 р. – в еміграції (Франція, Швейцарія). У 1909 р. він заснував “Українську громаду в Парижі”, відіграв важливу роль у культурному житті українців. У 1914 р. переїхав до Швейцарії і заснував українське товариство “Громада в Женеві”, приєднався до СВУ, у 1939 р., заснував Український Червоний Хрест і став його головою, з 1955 р. – єпископ УАПЦ(С).

4. Антонович Дмитро Володимирович (1877–1945) – український громадсько-політичний діяч, історик мистецтва, дипломат. Один із засновників РУП (Революційної української партії), редактор і видавець низки часописів. Активний діяч Центральної Ради, міністр УНР.

5. Митрополит Андрей Шептицький, ЧСВВ (мирське ім’я Роман Марія Олександр Шептицький, 1865–1944) – український релігійний діяч, граф. Єпископ Української греко-католицької церкви; від 17 січня 1901 до смерті – митрополит Галицький та архієпископ Львівський – предстоятель Української греко-католицької церкви. Доктор права. Митрополит надав фінансову допомогу скульптору для створення проекту на конкурс пам’ятника Т. Шевченку.

6. Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – видатний український державний діяч, історик.

7. Труш Іван Іванович (1869–1941) – український художник-імпресіоніст, організатор мистецького життя в Галичині.

8. Кізюк Корнило (Корнель) (1892–1969) – український військовик, вчений, громадський діяч. Член “Українського технічного товариства” (Львів), “Товариства українських інженерів Америки”.

9. “P.P.S.” – Polska Partia Socjalistyczna – Польська соціалістична партія, члени якої виступали за повалення царату, побудову демократичної республіки та автономію Польщі.

10. Липинський В’ячеслав (Вацлав) Казимирович (1882–1931) – український політичний діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик українського консерватизму. Один із організаторів Української демократично-хліборобської партії та “Українського союзу хліборобів-державників”.

11. “Діло” – провідний часопис Галичини, її перша, найстаріша і впродовж багатьох років єдина українська щоденна газета (перше число вийшло у Львові 1 січня 1880 р.); офіційний орган УНДП і УНДО. Заборонений 1939 р. радянською владою.

12. Лежогубський Теодосій (1869–1919) – український церковний і громадський діяч, священник, педагог, публіцист.

13. Хомишин Григорій (1867–1947) – український церковний діяч, єпископ УГКЦ. У 1946 р. арештований і засуджений. Помер у київській в’язниці.

14. Наприкінці 1912 р. М. Гаврилко готувався для участі у третьому конкурсі проектів пам’ятника Т. Шевченку для Києва.

15. Очевидно мається на увазі Кость Паньківський (1855–1915) – український громадський і науковий діяч, економіст, засновник і управитель низки установ, редактор і видавець багатьох книжок та часописів.

16. “...продати медальйон”. Очевидно, йдеться про медальйон із зображенням Івана Франка, чий 40-річний ювілей творчої праці широко відзначали у 1913 р.

17. “Басок”. Йдеться про Меленевського Маркіяна (псевдонім – Басок) (1878 –1930-ті рр.) – публіциста, українського політичного діяча, члена президії СВУ.

18. “...князеві Голопупенкові” – жартівливе прізвисько М. Угрин-Безгрішного.

19. “Галочка здоровить Вас”. Так Гаврилко називав дружину. Гордієвська Олена Порфирівна (1890–1967) – педагог, художниця.

20. “...князь Гарматій”, “князь Гарматій Однодуленко” – жартівливе прізвисько М. Гаврилка.

21. Троцький Микола (1883–1971) – український журналіст, публіцист, член РУП-УСДРП. У 1909 р. виїхав за кордон, член СВУ.

22. Угрин-Безгрішний Микола (1883–1960) – прозаїк, поет, драматург, видавець, фотограф, педагог, а також активний учасник національно-визвольних змагань та громадський діяч.

23. “...Людмила Шевченківна”. Шевченко Людмила (1895–1969) – український етнограф і фольклорист. Досліджувала українські народні промисли.

24. Охримович Володимир Юліанович (1870–1931) – український громадсько-політичний діяч, львівський адвокат, посол австрійського парламенту до 1918 р. Член уряду ЗУНР, головної управи УНДП.

25. Союз визволення України (СВУ) – політична організація, створена у 1914 р., метою якої було проголошення самостійності та соборності України. Членами СВУ були: А. Жук, М. Гаврилко, Д. Донцов, М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, В. Дорошенко, В. Сімович та ін.

26. Боберський Іван Миколайович (1873–1947) – український громадсько-політичний діяч, один з творців сокільсько-січового руху в Галичині, організатор

Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912 роки)

спортивного руху, журналіст. У роки Першої світової війни став одним з організаторів легіону УСС, пізніше – член уряду ЗУНР, дипломат, мемуарист.

27. Скоропис-Йолтуховський Олександр (1880–1950) – український політичний діяч, один з головних організаторів СВУ, відзначився у справі культурної праці по таборах українських полонених та української дивізії синьожупаників. З 1918 р. – губернський комісар-староста УНР на Волині. З 1920 р. – в еміграції, діяч Союзу українських хліборобів-державників, співзасновник Українського наукового інституту в Берліні. У 1945 р. потрапив до рук більшовиків і був засланий у Мордовію, де й помер.

28. “Юліян Гарбуз”. Можливо, йдеться про Юрія Гарбуза, селянського діяча в Галичині, члена Головної управи Радикальної партії, засланого у 1939 р. більшовиками.

29. Пількевич Олександр Меркурійович (1877–1922) – український військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник українського національного відродження 1917 р., член Української ЦР, начальник агітаційно-освітнього відділу Українського Генерального військового комітету. Старшина для особливих доручень при Генеральному секретаріаті військових справ УНР. За Гетьманату 1918 р. – отаман для особливих доручень Міністерства військових справ. З червня 1919 р. – командир Окремого корпусу кордонної охорони УНР. Наприкінці 1920 р. інтернований разом з українською армією у польських таборах, де й помер.

30. Сиротенко Григорій Тимофійович (1884–1925) – український політичний діяч, адвокат. Член СВУ у таборі полонених у Раштаті, з 1919 р. товариш міністра військових справ, потім – виконувач обов'язків міністра військових справ УНР.

31. Гофман Карл (р. н. невід. – 1920) – український військовик австрійського походження, отаман (майор) Української Галицької Армії. В червні 1919 р. очолив новосформовану Самбірську (восьму) бригаду УГА. Розстріляний більшовиками у квітні 1920 р.

32. “...Загурскім”. Очевидно, йдеться про Тадея Загурського (1866–1934) – адвоката, польського діяча в Україні, який у 1919–1920 рр. був представником Ю. Пілсудського при Головному штабі Армії УНР.

33. “...Кватерника”. Очевидно, йдеться про Славка Кватерника (1878–1947) – хорватського військового і політичного діяча, головнокомандувача Збройних сил Незалежної Держави Хорватія. Відзначився на військовій службі в Першій світовій війні, пізніше став одним із керівників Незалежної Держави Хорватія протягом Другої світової війни.

34. Коссак Гриць Йосипович (1882–1937) – український військовий діяч, полковник, організатор січового руху в Галичині. В роки Першої світової війни командир легіону УСС (Українських січових стрільців), з листопада 1918 р. – командувач УГА (Української Галицької Армії). З 1924 р. – в Радянській Україні; заступник начальника, викладач Харківської школи червоних старшин. У 1931 р. арештований НКВД і засланий, де й загинув.

35. Гірняк Никифор Йосипович (1885–1962) – український військовий і освітній діяч, майор УСС. Доктор філософії. Активний учасник Листопадового повстання та Українсько-польської війни 1918–1919 рр. Влітку 1919 р. призначений до Міністерства військових справ уряду УНР у Кам'янці-Подільському. Брав участь в організації Червоної УГА. 1949 р. емігрував до США, де заснував і очолив Братство УСС. Заснував українську школу і працював її директором.

36. Вітовський Дмитро Дмитрович (1887–1919) – український військово-політичний діяч, дипломат, письменник, полковник. У Першу світову війну – сотник

легіону УСС. Керівник збройного повстання у Львові 1 листопада 1918 р., перший командувач УГА, військовий міністр ЗУНР. Загинув в авіакатастрофі.

37. Свідерський Володимир (1888–1952) – лікар, дослідник, меценат, січовий стрілець. Під час Другої світової війни лікував вояків УПА. У 1944 р. емігрував до Німеччини, потім до США.

38. Санкт-Петербурзька державна художньо-промислова академія імені О. Л. Штігліца – мистецький вищий навчальний заклад у м. Санкт-Петербург. Заснована 1876 р. як Центральне училище технічного рисування. По закінченні миргородської художньо-промислової школи М. Гаврилко короткий час вчився у цьому училищі.

39. Вітошинський-Доброволя Йосип-Михайло (1857–1931) – український військовий діяч. В роки Першої світової війни – генерал-майор австрійської армії. Командував 130-ю бригадою в корпусі П. Гофмана, до складу якої входив легіон Українських січових стрільців. З листопада 1918 до весни 1920 р. командував військовими з'єднаннями Української Галицької Армії під час Українсько-польської війни 1918–1919 рр. та в період воєнних дій галичан проти більшовиків і денікінців у Наддніпрянській Україні. З 1920 – в еміграції. Помер 1931 р. у Львові.

40. Глодзинський Павло Володимирович – один із засновників українських економічних об'єднань “Маслоспілка” і “Сільський господар”, рідний дядько С. Бандери.

41. Дорошенко Володимир (1879–1963) – український громадсько-політичний діяч, бібліограф, літературознавець, співзасновник СВУ (1914). З 1908 по 1944 р. працював у бібліотеці НТШ у Львові, з 1937 р. – її директор. 1944 р. емігрував до Німеччини, з 1949 р. – у США.

42. Герасимович Сильвестр (1881–1940(?)) – український громадсько-політичний діяч, кооператор, пізніше – промисловець. У 1940 р. засланий радянською владою до Казахстану, де й помер.

Інна Тарасенко (Київ). **Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912)**

У статті розглядаються листи 1910–1918 рр. напівзабутого українського скульптора та політичного діяча Михайла Гаврилка (1882–1920) до Андрія Жука (1880–1968), що зберігаються в канадському архіві. Подається стислий нарис біографії Гаврилка, доводиться значення даного листування як важливого джерела для встановлення політичних поглядів Гаврилка, його зв'язків. Наводиться 13 листів скульптора, а також деякі документи, що стосуються його біографії.

Ключові слова: Українські національно-визвольні змагання 1917–1920 рр., січові стрільці, СВУ, скульптура.

Inna Tarasenko (Kyiv). **Mykhailo Havrylko's Unknown Letters to Andrii Zhuk**

This article deals with letters written to Andrii Zhuk (1880–1968) during the years of 1910–1918 by the half-forgotten Ukrainian sculptor and political figure Mykhailo Havrylko (1882–1920). The documents are stored in an archive in Canada in Ottawa. A brief summary of Havrylko's biography describes the significance of this correspondence as an important source for the research of his political ideas. The author publishes thirteen of Havrylko's letters as well as some other documents regarding his biography.

Keywords: Ukrainian national and liberation movement (1917–1921), Ukrainian Sich Riflemen (Ukrainski sichovi striltsi), Union for Liberation of Ukraine, artistic activity in sculpture, sculpture.

Віталій ТЕЛЬВАК (*Дрогобич*)

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО МИХАЙЛА СПЕРАНСЬКОГО (1924–1928)

Незамінність епістолярних джерел при реконструкції життєпису Михайла Грушевського неодноразово доводилася дослідниками його творчості. При цьому цінність листування помітно зростає при вивченні останнього, радянського десятиліття біографії видатного вченого, найбільшого на джерела, з огляду на їхню розпорошеність та втрати протягом ХХ ст. Тож не випадково грушевськознавці з підвищеним зацікавленням сприймають будь-які епістолярні новинки, що стосуються цього періоду, тим більше, коли вони походять з колекцій сусідніх держав. Найбільше знахідок наразі виявлено в російських архівосховищах, що є цілком очікувано з огляду на особливу пов'язаність М. Грушевського з представниками російського наукового світу. Саме з колекцій найстарішого в Росії (заснованого в 1728 р.) Санкт-Петербурзького архіву Російської академії наук походить опублікований епістолярій. Відзначимо, що грушевськiana у фондах згаданого архіву¹ загалом znana фахівцям і деякі листи, що там зберігаються, на сьогодні вже оприлюднені². Нижче друкуємо листи Михайла Грушевського до академіка Михайла Сперанського (1863–1938) – видатного історика російської літератури, славіста, візантиніста, етнографа, археографа, фольклориста.

На питання, коли і за яких обставин відбулося знайомство двох учених, сьогодні складно відповісти. На початку ХХ ст., коли львівський професор часто відвідував Петербург у наукових і громадських справах, водночас активно налагоджуючи взаємини з російськими гуманітаріями, М. Сперанський

¹ *Тельвак В.* Грушевськiana у фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН // *Scriptorium nostrum: Електронний історичний журнал.* – Херсон, 2017. – Вип. 3 (9).

² *Пасько І. В.* З петербурзьких адресатів М. С. Грушевського: листи до О. О. Шахматова (За матеріалами архіву Російської академії наук у С.-Петербурзі) // *Архіви України.* – 1996. – № 1–3. – С. 98–109; *Макаров В. І.* Листування М. С. Грушевського й О. О. Шахматова // *Український історичний журнал.* – 1996. – № 5. – С. 89–105; № 6. – С. 25–37; “Я никогда не выступал против России”: М. С. Грушевский и русские ученые (1914–1916 гг.) / Публ. А. А. Варлыго // *Исторический архив.* – 1997. – № 4. – С. 175–199; Ссылка М. С. Грушевского / Подгот. П. Елецкий // *Минувшее: Исторический альманах.* – СПб., 1998. – № 23. – С. 207–262; *Копилов С.* Листи Михайла Грушевського до Володимира Ламанського // *Україна крізь віки: Зб. наук. пр. на пошану акад. НАН України, проф. Валерія Смоля.* – К., 2010. – С. 1021–1028; *Тельвак В.* Листування Михайла Грушевського з Миколою Марром // *Український історичний журнал.* – 2014. – № 4. – С. 219–225.

був професором Ніжинського історико-філологічного інституту (1896–1906), а згодом Московського університету (1907–1923). В роки Першої світової війни, коли М. Грушевський перебував на засланні в Москві, вчені також вочевидь не зустрічалися – ім'я М. Сперанського відсутнє на сторінках “Споминів” українського вченого, де доволі докладно, іноді за днями, занотовано події вересня 1916 – березня 1917 рр.³ Водночас славістичні та українознавчі студії російського вченого постійно потрапляли у поле доброзичливої уваги редагованих М. Грушевським “Записок НТШ” та “України”.

Про те, що до повернення українського вченого з еміграції до Києва між ними не було якихось тісніших взаємин, опосередковано може говорити і той факт, що коли у вересні 1923 р. М. Грушевському знадобилася стаття М. Сперанського про південноросійські пісні, він звернувся з проханням її відшукати до Кирила Студинського⁴. Найвірогідніше, знайомство між славістами ініціював таки сам М. Грушевський, коли після повернення в Україну відновлював старі та налагоджував нові контакти в середовищі славістів на теренах Центрально-Східної Європи. Вченому йшлося про можливості використання бібліотечних та архівних колекцій для продовження своїх багатотомних проєктів, як також і про добір автури до відновлених і започаткованих академічних видань⁵. Тут прикладом можуть бути його листи до польських славістів із запрошеннями до співпраці у виданнях історичних установ ВУАН⁶. Ця ж тема, до речі, домінує в листах М. Грушевського до російського колеги. Натомість жодних обмовок у віднайдених текстах, котрі би вказували на їхні більш ранні контакти, немає. Втім, налагоджені взаємини поглиблювалися досить динамічно, адже в ювілейному збірнику з нагоди шістдесятиліття автора “Історії України-Руси”, поряд із кількома статтями російських вчених, бачимо й статтю М. Сперанського⁷. Результатом співпраці обох учених було й те, що у червні 1930 р. М. Грушевський висунув кандидатуру московського колеги на звання дійсного члена Історичної секції ВУАН, що й було ухвалено на одному з її засідань⁸. До речі, російський учений, завдяки дружнім взаєминам з академіком ВУАН Володимиром Перетцом, був добре поінформований про всі перипетії складної боротьби в стінах

³ *Грушевський М.* Спомини / Публ. С. Білоконя; вступ Ф. Шевченка // Київ. – 1989. – № 8. – С. 103–127.

⁴ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упоряд., передм. Г. Сварник. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – С. 123.

⁵ Див. про це докл.: *Савчук І.* Зарубіжні дослідники – співробітники журналу “Україна” // Міжнародна науково-практична конференція “Питання всесвітньої історії”: Матер. конфер.: (Дрогобич 18–19 жовтня 2013 р.). – Дрогобич, 2013. – С. 111–113.

⁶ *Тельвак В.* Листи Михайла Грушевського у краківських архівах // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2004. – Вип. VIII. – С. 511–514.

⁷ *Сперанский М.* Болгарская повесть об убиении Никифора Фоки в русской старинной литературе // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергієвича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – Т. II: Частина історично-літературна. – С. 220–229.

⁸ *Федорук Я.* Життя Михайла Грушевського в Москві та його організаційна діяльність (1931–1934) // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану професора Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Зб. наук. пр. / Упоряд. В. Піскун. – К., 2013. – С. 192.

київської академії⁹. Проте, на відміну від останнього, не спішив звинувачувати українського колегу в академічних чварах.

Ще тіснішими взаємини між ученими стали після вимушеного переселення М. Грушевського до Москви навесні 1931 р. За одностайними свідченнями як “сексотів”, так і знайомих і рідних українського академіка, до вузького кола його столичних контактів належав і М. Сперанський, котрий охоче дозволяв колезі користуватися своєю бібліотекою¹⁰. М. Грушевський був частим гостем на т. зв. “понеділках” М. Сперанського – неформальних зустрічах людей зі “свого кола”. Ця близькість навіть стала підставою для архітекторів справи “Російської національної партії” (“Справи славистів”) визначити обом ученим керівні ролі у цьому сфабрикованому процесі. Так, у сконструйованій чекістами ієрархії керівництва “РНП” М. Грушевському було відведене друге, а його московському приятелю – сьоме місце¹¹. До речі, під час допитів М. Сперанський не відповів взаємністю слідчим у їхньому настійливому намаганні отримати потрібні викривальні свідчення про українського академіка в контексті твореної кримінальної справи. Московський учений зізнався, що з М. Грушевським “вів бесіди про Україну, але лише про важке становище науки в Україні, про важке становище ВУАН; про те, що так добре розпочата наукова діяльність за останні роки значно скоротилася”¹².

М. Сперанського таки засудили за “Справою славистів” у червні 1934 р. до трирічного заслання¹³. Невдовзі, у листопаді, вирок замінили на умовний, а в грудні 1934 р. видатного вченого позбавили членства в Академії наук. До своєї смерті у квітні 1938 р. М. Сперанський перебував, фактично, під домашнім арештом. Як відомо, чекісти так і не ввели М. Грушевського до фінальної частини справи “РНП”. Щодо причин цього грушевськознавці й досі дискутують, адже наявні на сьогодні джерела наразі не дозволяють зробити однозначні висновки¹⁴. Але й 1934 року – року “Справи славистів” – видатному вченому пережити не судилося.

Опубліковані листи, як уже йшлося, відклалися в особовому фонді М. Сперанського в Санкт-Петербурзькому філіалі архіву РАН¹⁵. Листи-

⁹ Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук (далі – СПбФ АРАН). – Ф. 172: Сперанский Михаил Несторович. – Оп. 1. – Ед. хр. 91: Перетц В. Н., акад. Письма его М. Н. Сперанскому. – Л. 68 об., 73, 84 об., 94 об., 101–101 об., 157 та ін.

¹⁰ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 283; *Робинсон М. А.* М. С. Грушевский и русская академическая элита // Славянский альманах 2008. – М., 2009. – Вып. 13. – С. 200–201.

¹¹ *Ашин Ф. Д., Алтатов В. М.* “Дело славистов”. 30-е годы / Отв. ред. Н. И. Толстой. – М., 1994. – С. 71.

¹² Цит. за: Там само. – С. 95.

¹³ Там само. – С. 96–98.

¹⁴ Див., напр.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський: Справа “УНЦ” і останні роки (1931–1934). – К., 1999. – С. 89–114; *Шаповал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. пр., присвячений пам’яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: У 2 т. – К., 2004. – Т. 1. – С. 306–421; *Малик Я. Й.* Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму: Монографія. – Львів, 2012. – 179 с.

¹⁵ СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91: Грушевский Михаил Сергеевич, акад. Письма его М. Н. Сперанскому. Из Киева в Москву. – 19 л.

відповіді самого російського вченого на сьогодні не віднайдені, немає їх і в родинному фонді Грушевських у Центральному державному історичному архіві України у Києві¹⁶, загалом бідному на епістолярій другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. Листування двох істориків, як свідчить його зміст, збереглося далеко не повністю, причиною чого були згадані втрати архіву М. Грушевського. Загальна кількість віднайдених на сьогодні листів українського вченого становить вісім одиниць. Крім них, у справі відкла-лася також підписана М. Грушевським подяка, виготовлена типографським способом, за привітання з шістдесятиліттям (№ 7), що надсилалася до всіх, хто відгукнувся на ювілей київського академіка. Віднайдені листи охоплюють період з 18 грудня 1924 р. по 18 січня 1928 р., всі вони написані рукою М. Грушевського.

Насамкінець відзначимо, що публікацією листів М. Грушевського до М. Сперанського вкотре звертаємо увагу на неабиякі джерельні можливості російських колекцій в аспекті пошуку матеріалів, котрі висвітлюють мало-знані моменти життя та діяльності автора “Історії України-Руси”. Поза сумнівом, на багато цікавих знахідок можна сподіватися і при обстеженні академічного й інших архівів у Москві та й, зрештою, багатьох центральних, а також деяких регіональних (у першу чергу, Симбірська та Казані) російських архівних установ. Це уможливить, врешті, підійти до створення зведеної бази даних про грушевськiану в архівах світу.

* * *

При археографічному опрацюванні листів упорядником максимально збережено особливості авторського написання. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над стрічками) не застережено; підкреслені М. Грушевським слова наводяться курсивом. Зміни в авторський текст внесено лише в таких випадках: за сучасним правописом подано вживання розділових знаків, написання слів разом, окремо, через дефіс; назви творів, періодичних видань та видавництв автор писав у лапках і без них, у публікації подаємо скрізь у лапках. Авторські дати і місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі; встановлені за поштовими штемпелями чи упорядником дати та місця подано в заголовку листа у квадратних дужках із відповідним коментарем. Слова, правильність прочитання яких викликає сумнів, як і позначені трьома крапками непрочитані частини листа, взято у кутові дужки.

Висловлюємо подяку кандидату історичних наук, провідному науковому співробітникові Інституту історії України НАН України Оксані Юрковій та директору Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві С. Паньковій за консультації при підготовці цього листування.

¹⁶ Епістолярна спадщина Михайла Грушевського: Показчик до фонду № 1235 у ЦДІА України у м. Києві / Упоряд. І. Гирич. – К., 1996. – С. 8–97.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

[Київ]*, 18.XII. [1]924 [р.].

Многоуважаемый Михаил Несторович!

Несколько дней тому получил Ваше письмо, а сегодня и рукопись¹, которую немедленно прочел и сдал переводчику. Статья настолько интересна, что могла бы идти и в “Украину”², куда мы отбираем статьи и материалы, могущие интересовать более широкую публику. Но “Украина” ближайшая (IV за 1924) и следующая (I за 1925) уже загружена (в последней – шевченковский материал), потому чтобы не задерживать, я пускаю Вашу статью в “Историчний збірник за 1924 р.”³ (“Записки Истор[ичної] Секції” т. 18) – это издание той же Истор[ической] Секции (т. е. бывшего Украинского Наукового Товариства в Київі), что и “Украина”, оплачиваемое также как и “Украина”, туда пошла статья В. Н. Перетца⁴ о Ив. Вишенском⁵, а книга должна выйти к концу декабря. Надеюсь, Вы против этого не будете иметь возражений? Гонорар мы вышлем в скором времени (по тому же адресу, Истор[ический] Музей⁶). Если вы пожелаете иметь не только оттиски (по условию 20 оттисков, без перемены нумерации), а и Истор[ический] Зб[ірник], и “Украину”, то мы будем посылать, но это будет в счет гонорара, потому что издание не наше, а Гос[ударственного] Изд[ательства] Украины, оно дает нам экземпляры с уступкой, а мы с уступкой переуступаем сотрудникам, и без их определенного желанія не посылаем, чтобы не отсчитывать от гонорара. Просим сотрудничества и напредки, – статьи, рецензиями и сообщениями для хроники, – я буду очень рад.

Что касается обмена старопеч[атными] изданиями, то из указанных Вами я рад бы выменять:

3. Василия Вел[икого] “Постничество” 1594
4. Крилосское Еванг[елие] 1606
8. Аввы Дорофея 1628
9. “Варлаам и Иоасаф” 1637
13. <Иеремия> Мир с Богом
23. Максимовича “Алфавит”
25. “Ифика” 1712.

В обмен предложу свои труды: “Исторія України-Руси”, т. 1, 2, 4, 6, 7, 8 (3 части), (т. 3 и 5 сейчас не имею), “Исторія Україн[ської] літератури” т. 1, 2, 3, 4. “Кієвская Русь”, I т. “История Украинск[ого] Козачества” и еще кой-какие книги – если принципиально Вы согласны, то отметьте, что из указанного Вы считаете эквивалентом Ваших старопечатных книг – какие Ваши книги покрываются предложенными мной моими сочинениями, а я затем подыщу книг в обмен на непокрытые. Относительно остальных напишет Вам непосредственно Академия.

С лучшим пожеланием

М. Грушевский (підпис).

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 1–2. Оригінал, автограф, рукопис.
Арк. 3 – конверт.

* Місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на конверті.

№ 2

[Київ]*, 30.V. 1925 [р.].

Извините, искренно уважаемый Михаил Несторович, долгое молчание. Сначала было стыдно, что никак не выходит “Наук[овий] Збірник”, потом что не посылают Вам гонорара, теперь когда все, кажется, послано, пишу Вам – чтобы еще раз поблагодарить за статью⁷, испросить и впредь не забывать, а я всегда буду Вам рад.

Относительно “Истории Литературы”⁸, еще и до сих пор не могу ничего конкретно написать – рок ее преследует, и до сих пор нет ее в продаже. Держ[авне] Вид[авництво] Украины ее имело выписать. Только IV [т.] выпускаю *здесь*, и если получу авторские экземпляры, так немедленно вышлю.

И если можно обменять некоторые из старопечатных книг на имеющиеся у меня несколько штук моих изданий, – весьма прошу⁹.

Ваш преданный

М. Грушевский (підпис)

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 4–4 обр. Оригінал, автограф, рукопис. У лівому верхньому куті аркуша – штамп журналу “Україна”. Арк. 5 – конверт.

№ 3

[Київ]**, 12.X. [1]925 [р.].

Многоуважаемый Михаил Несторович!

Последнее письмо мое от 30.V., где я кое о чем Вас спрашивал, осталось без ответа, но надеюсь, что сие не следует разуметь в “прегнантном значении”, как говорили некогда наши латинисты. Мы Вам посылаем выходящее, с особенным вниманием относимся ко всем, кто обращается к нам ссылаясь на Вас, и паки и паки просим Вас лично нас не забывать.

Теперь кроме всего прочего позвольте к Вам обратиться с нижеследующим. Я замышляю издание творений Ивана Вишенского. Нужна нам копия их списка, находившегося в собрании Царского, по описанию Строева № 486^{***}, ст. 605–6 по изд. 1848, и потом переданного в собрания Уварова. Не могли ли бы заказать для нас надежному переписчику копию л. 218–536 (сочинения Вишенского), строка в строку и буква в букву, без раскрытия сокращений, с означением строчных знаков и занесением на кальку мест, которые внушают сомнение. Если возможно – что будет стоить с листа что ли (я понимаю, что строка копии будет соответствовать оригиналу, не в строку, – с означением нумерации рукописей)?

С истинным почтением

М. Грушевский (підпис).

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 6–6 обр. Оригінал, автограф, рукопис. Арк. 7 – конверт.

№ 4

[Київ]^{4*}, 29.X. [1]925 [р.].

Многоуважаемый Михаил Несторович!

Получил Ваши письма от 17.X. и 24.X. и деньги, 20 р. на книги. Прежде всего – глубоко признателен Вам за Ваше внимание к моей просьбе относительно Вишен-

* Місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на конверті.

** Місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на конверті.

*** Над стрічкою надписано чужою рукою: = Увар 632.

4* Місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на конверті.

Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського (1924–1928 роки)

ского. Сейчас спишусь с В. С. Арсеньевым¹⁰. Не найдется ли каких-нибудь указаний, где была списана эта новая копия?! Относительно I–III т. “Історії Укр[аїнської] літератури”, вышла такая курьезная и для меня прискорбная история: эти томы были выпущены во Львове, и больше года тому назад у меня было заключено соглашение с Гос[ударственным] Изд[ательством] Украины, что оно будет печатать продолжение и забирать, для комплекта, томы I–III, по мере надобности. Вследствие неунормированности сношений с Галицией дело не пошло гладко. В конце концов было получено летом 200 комплектов I–III, которые и поступили в продажу в Харькове – и на обложке IV т. явилось это объявление. Но в киевском отделении этой книги нет – как и в московском. Я на днях собираюсь в Харьков, и если там есть еще экземпляры, я Вам вышлю немедленно. Денег вы прислали слишком много, и я возвращу излишек, как только выяснится положение.

В недошедшем письме я Вас крепко еще раз благодарил за статью и просил не забывать и напредки. Может быть и из сферы *нынешних* русско-болгар[ских] исследований Ваших! Вашу статью о позднейших взаимоотношениях в “Известиях” я прочел с большим интересом. Крепко верно, что должны быть следы и для X века, кое-что об этом я теоретизировал в II т. “Ист[ории] Лит[ературы]”. Весьма рад буду услышать о результатах Вашего исследования! По возвращении напишу, пока остаюсь с искренним приветом.

М. Грушевский (підпис).

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 8–8 обр. Оригінал, автограф, рукопис. Арк. 9 – конверт.

№ 5

[Київ, 22.XI. 1925 р.]*

Многоуважаемый Михаил Несторович!

Был в Харькове на днях, купил я там за 9 рублей I–III т. своей “Історії Укр[аїнської] літератури” и вчера просил Вам отослать – книги и остаток денег. Возможно, что в будущем году книга будет продаваться дешевле, потому что новую партию выписали более хозяйственно. Но так как Вы интересовались ее иметь сейчас, то я приобрел по нынешней цене.

Кстати, в новом, V томе у меня будет глава об отражениях среднеболгар[ского] литературного движения и возрождения мистицизма. Было ли в последних двух десятилетиях об эпохе Евфимия Тырновского – Киприана Цамблака что-нибудь существенное после работ Сырку, Радченка и Яцимирсакого? Вы, как вижу, работаете не только в смежных областях и, может быть, будете добры указать что-нибудь, что я не заметил, в рус[ской], болгар[ской] и с[е]рб[ской] литературах.

С истинным почтением

М. Грушевский (підпис).

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 10–10 обр. Оригінал, автограф, рукопис. У лівому верхньому куті аркуша – штамп Археографічної комісії ВУАН. Арк. 11 – рахунок з книгарні за 1–3 тт. “Історії української літератури” М. Грушевського. Арк. 12 – конверт.

* Місце і дату відправлення встановлено за поштовим штемпелем на конверті.

№ 6

[Київ]¹¹, 3.ІІ. [1]926 [р.].

Глубокоуважаемый Михаил Несторович!

Как Вы, может быть, знаете, переписчик, которого Вы были добры рекомендовать, отказался неимением времени. Теперь мы посылаем для извлечения нужного нам материала нашего сотрудника Виктора Дмитриевича Юркевича¹², которому просим дать возможность скопировать нужные нам сочинения Вишенского (рукоп[ись] б[ывшего] Царсаго-Уварова, описания Строева № 486, л. 218 и сл., кончая “Позорищем” на л. 519).

При этом я позволяю себе просить Вас не отказать его поруководить в чтении московских почерков XVII в., *черновых*, – ему поручена выборка из столбцов 1650-х гг., состоящих гл[авным] обр[азом] из черновигов, и в Киеве ему было не на чем напрактиковаться, и в Вашем собрании (Ист[орического] Муз[ея]) наверно есть немало черновигов XVII в. опубликованных, на которых он мог бы напрактиковаться.

Спрашивал я Вас в предшествующем письме¹³, не было ли о богомилстве и о болгарском возрождении XIV в. чего-нибудь более новаго, чем сочинение Радченко и Сырку, в русской или балканских литературах? Мне это нужно для V т. “Ист[ории] Лит[ературы]”, и я весьма прошу Вас написать мне, если есть что-нибудь.

Прошу вообще не забывать нас, и меня в частности – преданный Вам
М. Грушевский (підпис).

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 13–13 обр. Оригінал, автограф, рукопис.
У лівому верхньому куті аркуша – штамп “У. А. Н. Катедра історії українського народу”.
Арк. 14 – конверт.

№ 7

ВИСОКОПОВАЖНІ,

Складаю Вам свою щирю подяку за надіслане мені привітання й побажання на день мого ювілею.

З глибокою пошаною
Акад. М. Грушевський
5.Х. 1926

МНОГОУВАЖАЕМЫЕ,

Примите от меня искреннюю благодарность за поздравления и пожелания, присланные Вами ко дню моего юбилея.

С глубоким уважением
Акад. М. Грушевский (підпис).
5.Х. 1926

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 15–16.

№ 8

[Київ]*

Глубокоуважаемый Михаил Несторович!

Прежде всего – примите самые мои искренние новогодние поздравления!
Затем – благодарность – за Вашу книжку о Синае и Палестине¹⁴!

* Місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на конверті.

Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського (1924–1928 роки)

Потом – задним числом извинение, что мы задержали рукопись Вишенского. Не положите это нам в вину! Чтобы искупить эту проволочку (вызванную желанием возможно полнее использовать!), я поторопился исполнить Ваше желание относительно книжки Модзалевского о гутах¹⁵, надеюсь, Вы ее получили?

Письмо Ваше не застало моей дочери¹⁶: та выехала в заграничную командировку¹⁷ – я послал ей выписку, которою она будет очень обрадована, а письмо положил на ее стол, чтоб как-нибудь не пропало в дороге. Когда просмотрите ее работу¹⁸, не откажите в замечаниях. Она еще молодая работница (28-ой год), очень скромно о себе думающая, и очень будет благодарна за Ваши замечания – так как, как видите из ее вступительной статьи¹⁹ – она с глубочайшим уважением относится к Вашим трудам в этой области²⁰. По возвращении из командировки она займется остальными текстами, и ей очень ценны будут все указания.

Еще просьба. В б[ывшей] Румянцев[ской] библиотеке есть греческое письмо Домны Розанды дочери Лупула, невестки Хмельницкого. Не найдете ли среди Ваших товарищей кого-либо, кто согласился бы любезно переписать (да и перевести) это письмо? Я очень был бы признателен, и конечно мы оплатили бы этот труд.

Искренно Вас уважающий и признательный за Ваше неизменно – доброе и истинно товарищеское отношение

М. Грушевский (підпис).

1. I. [1]928 [р.].

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 17–17 обр. Оригінал, автограф, рукопис. Арк. 18 – конверт.

№ 9

[Київ]*

Простите, глубокоуважаемый Михаил Несторович, ошибка шифром. Грамота Домны Розанды не в Румянц[евском] музее, а в Древлехранилище (Девичье поле), посольский приказ, оригиналы (грамоты) молдавских дел, № 32. Если это не составит существенной разницы – Ваш уважаемый товарищ М. П. Попов²¹ будет добр сделать список и перевод этой грамоты, мы будем очень признательны и все следующее немедленно с благодарностью уплатим.

Ваш М. Грушевский (підпис)

18. I. [1]928 [р.].

СПбФ АРАН. – Ф. 172. – Оп. 1. – Ед. хр. 91. – Л. 19. Оригінал, автограф, рукопис. Поштова картка.

КОМЕНТАРИ

1. Йдеться про статтю: *Сперанський М.* Ярославський збірник XIII в. // Науковий збірник за рік 1924. Записки Українського Наукового Товариства в Києві, тепер Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук під редакцією М. Грушевського. – К., 1925. – Том XIX. – С. 29–36.

2. Йдеться про заснований М. Грушевським журнал “Україна”, котрий виходив з перервами протягом 1914–1930 рр. Див. докл.: *Савчук І.* Михайло Грушевський та журнал “Україна” (проблемно-тематичний аналіз публікацій) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2011. – Вип. XIV–XV. – С. 274–285; *її ж.* Авторська географія співробітників журналу “Україна” // *Spheres of culture.* – Lublin, 2012. –

* Місце відправлення встановлено за поштовим штемпелем на поштовій картці.

Vol. 1. – S. 247–255; *її ж.* Редакційна політика М. Грушевського в журналі “Україна” (до 1918 року) // Проблеми гуманітарних наук: Зб. наук. пр. ДДПУ / Ред. кол. О. Петречко та ін. – Дрогобич, 2015. – Вип. 36. – С. 72–83.

3. “Збірник історично-філологічного відділу” – книжкове видання з історії, літературознавства, мовознавства, етнографії, мистецтвознавства, фольклористики, що виходило у Києві (1921–1931, ВУАН) у вигляді окремих монографій. Всього з’явилося 106 чисел.

4. Перетц Володимир Миколайович (1870–1935) – український філолог, дослідник і видавець пам’яток давньої української літератури і української творчості, історик і теоретик літератури, текстолог, організатор українського наукового життя. Закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету (1893). Працював у середніх школах Санкт-Петербурга. Був викладачем Археологічного інституту (1902) та приват-доцентом Петербурзького університету з 1897 р. У 1903 р. переїхав до Києва, був професором Київського університету на кафедрі історії російської літератури та мови. Член Київського товариства старожитностей і мистецтв. Лауреат Макаріївської премії. Дійсний член Російської академії наук (1914), академік УАН (1919). З 1917 по 1921 рр. брав участь у роботі з організації Самарського університету. У 1921–1925 рр. – професор Петроградського університету. 1921 р. ініціював постання Товариства дослідників української історії, писемності та мови в Петрограді. У квітні 1934 р. був заарештований у справі “Російської національної партії”. Засуджений на заслання до Саратова, де й помер.

5. Йдеться про статтю: *Перетц В. Н.* Іван Вишенський і польська література // Науковий збірник за рік 1924. Записки Українського Наукового Товариства в Києві, тепер Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук під редакцією М. Грушевського. – К., 1925. – Т. XIX. – С. 37–54.

6. У 1921–1929 рр. М. Сперанський керував Відділом рукописів Історичного музею.

7. Див. коментар до листа № 1.

8. Йдеться про три перші томи “Історії української літератури”, написані та випущені М. Грушевським в еміграції.

9. Йдеться про обмін академічних російських видань на праці М. Грушевського. Це питання порушувалося в попередньому листі.

10. Арсенєв Василь Сергійович (1883–1947) – російський державний службовець, історик, дослідник російського дворянства, колекціонер. Закінчив Московський університет. Від 1906 р. – штатний співробітник Міністерства закордонних справ, від 1908 р. – радник Вітебського губернського правління, згодом – віце-губернатор Псковської губернії. Дійсний член Володимирської вченої архівної комісії, Історикородовідного товариства Москви, Російського географічного товариства та ін. Творець і перший голова Вітебської губернської вченої архівної комісії. Після революції був представником “Політичного Червоного хреста”, перекладачем Вищої школи воєнного маскування, співробітником Головного управління архівними справами та Рум’янцевської бібліотеки, викладав у Архівному інституті та 1-му Інституті соціального перевиховання. Неодноразово заарештовувався. Від 1934 р. – в еміграції. Основні праці: “Род дворян Арсенєвых: 1389–1901” (1903), “Род дворян Горяиновых: 1550–1905” (1905), “Род дворян Исуповых (Юсуповых)” (1905), “Род дворян Павловых” (1905, разом з М. Т. Яблочковим).

11. Конверт був без штемпеля, вірогідно, листа передав згадуваний у листі В. Юркевич. Місце написання встановлено за листом М. Грушевського до К. Сту-

Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського (1924–1928 роки)

динського, написаним того ж дня – 3 лютого 1926 р. (Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – С. 181).

12. Юркевич Віктор Дмитрович (1898–1939) – український історик. Співробітник ВУАН. Учень і співробітник Михайла Грушевського. Вступивши у Санкт-Петербурзі до гімназії, Віктор змушений був часто міняти місця навчання. 1917 р. закінчив Кременчуцьку реальну школу, вступив на фізико-математичний факультет Московського університету, де вивчав механіку та хімію. 1918 р. повернувся в Україну, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, який закінчив 1923 р. Від 1924 р. – аспірант Історичної секції ВУАН. Від 1927 р. – дійсний член Історичної секції ВУАН, виконував обов'язки секретаря різних історичних установ. Головна тема наукових досліджень – історія козаччини. В. Юркевич очолив відповідну комісію на кафедрі історії України. 1 грудня 1929 р. захистив кандидатську дисертацію “Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького”. У 1934 та 1937 рр. був заарештований, засуджений, засланий, помер на засланні 12 вересня 1939 р.

13. Див. лист № 5.

14. Йдеться про працю: *Сперанский М. Н.* Славянская письменность XI–XIV вв. на Синае и в Палестине // Известия ОРЯС АН СССР. – 1927. – Т. 32. – С. 43–118. Ця стаття М. Сперанського вийшла також у вигляді брошури, яку й отримав у подарунок М. Грушевський.

15. Йдеться про книжку: *Модзалевский В.* Гути на Чернігівщині. – К., 1926. – 194 с.

16. Грушевська Катерина Михайлівна (1900–1943) – етносоціолог, фольклорист, етнограф, культуролог, перекладач з європейських мов, секретар Українського соціологічного інституту у Відні (1919–1924), керівник Кабінету примітивної культури ВУАН (1925–1930), редактор часопису “Первісне громадянство і його пережитки в Україні” (1926–1930), дійсний член НТШ у Львові (з 1927 р.). У 1938 р. була заарештована, засуджена на заслання, де і померла.

17. Наприкінці грудня 1927 р. Катерина Грушевська разом з матір'ю Марією Сильвестрівною вирушила в закордонне відрядження, котре тривало півроку (див. докл.: *Матяш І.* “Зірка першої величини”. Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 137–150).

18. Йдеться про надісланий К. Грушевською у подарунок М. Сперанському перший том виданих нею “Українських народних дум” (Українські народні думи / Тексти № 1–13 і вступ К. Грушевської. – К.; Х., 1927. – Т. 1. – 176 с.). Той факт, що йдеться саме про це видання, опосередковано доводить лист В. Перетца до М. Сперанського від 9 січня 1928 р., в якому він скаржиться кореспондентові: “Ви щасливіші за мене – Катруся мені «Думи» не надіслала” (цит. за: *Робинсон М. А. М. С.* Грушевський и русская академическая элита. – С. 190).

19. *Грушевська К.* Збирання і видавання дум в XIX і в початку XX віку // Українські народні думи... – С. XIII–CCXX.

20. У своїй монографічного характеру та обсягу передмові К. Грушевська присвятила спеціальну увагу докладному розгляду “прекрасної монографії” М. Сперанського про кобзаря Пархоменка (Там само. – С. CLXVII–CLXX).

21. Імовірно, М. Грушевський помилився з першим ініціалом і йдеться про Миколу Петровича Попова (1864–1938) – випускника Московської духовної академії, вченого-археографа, до 1917 р. – завідувача Московської синодальної (патріаршої)

Віталій ТЕЛЬВАК

бібліотеки, від 1920 р. – наукового співробітника Державного історичного музею. Уклав декілька описів рукописів Московської синодальної бібліотеки протягом 1900–1910 рр.

Віталій Тельвак (Дрогобич). **Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського (1924–1928)**

У статті опубліковано листи М. Грушевського до М. Сперанського, котрі походять з особового фонду останнього із Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН. Листи проливають світло на малознані наукові контакти між двома вченими в другій половині 1920-х рр.

Ключові слова: М. Грушевський, М. Сперанський, листування, співпраця, ВУАН.

Vitalii Telvak (Drohobych). **Letters from Mykhailo Hrushevsky to Mikhail Speranskii (1924–1928)**

The author publishes Mykhailo Hrushevsky's letters to Mikhail Speranskii from the personal depositories of the Archive of the Russian Academy of Sciences in St. Petersburg. These documents provide information on the unknown relationship between these two scholars during the second half of 1920s.

Keywords: Hrushevsky, Speranskii, correspondence, cooperation, All-Ukrainian Academy of Sciences.

Тетяна РАДІЄВСЬКА, Тетяна СЕБТА, Світлана СОРОКІНА (Київ)

ДОКУМЕНТИ СВДЧАТЬ: ВИВЕЗЕННЯ НА ЗАХІД ЗБІРОК КРАЙОВОГО МУЗЕЮ ДО- І РАННЬОЇ ІСТОРІЇ В КИЄВІ У 1943–1945 роках*

Масові переміщення українських культурних цінностей під час Другої світової війни – у 1941 р. на схід, у 1943 р. на захід, пов'язані з наближенням фронту, спричинили не тільки безповоротні втрати культурного надбання внаслідок бомбардування, пожежі або пограбування, а й втрати, що потенційно можуть бути віднайдені. Останнім часом почастишали випадки виявлення на заході, зокрема у Польщі, Німеччині, окремих предметів або збірок з українських закладів культури, які були викрадені під час окупації¹ або вивезені у 1943 р. в ході евакуації німецьких цивільних установ внаслідок переможного наступу Червоної армії². Наші знання про те, що вивозилося, куди, а потім як і коли поверталось, є тим підґрунтям, яке дозволяє визначити напрямки і місця пошуків втрачених експонатів або збірок, які вивозилися з українських закладів культури та науки.

У зв'язку з цим публікація переліків вивезених на Захід українських збірок не тільки примножує наші знання про втрати культурних цінностей, але й є важливим кроком у напрацюванні доказової бази для майбутньої реституції тих українських культурних цінностей, які вже виявлені або будуть виявлені у складі збірок інших музеїв чи інституцій за кордоном. Наразі

---

* Висловлюємо глибоку подяку за надані матеріали, консультації і дружню допомогу у роботі над цією публікацією єгиптологу док. іст. наук Миколі Тарасенку, провідному науковому співробітнику НМІУ Олені Якубенко та мистецтвознавцю Юрію Коренюку.

¹ Кур-Корольов К., Кухер К., Себта Т., Сінкевич Н. Трофеї війни: історія вивезеної з Києва грамоти Петра I та німецькі студії Східної Європи до і після 1945 р. // Бібліотечний вісник. – 2017. – № 1 (237). – С. 39–54.

² Строчкова Л. В. Велика Вітчизняна війна та музейні втрати в Україні (“Краківський слід” археологічних колекцій Національного музею історії України та перспективи повернення) // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Матер. II Міжнар. наук.-практ. конфер. (Київ, 17–18 травня 2005 р.). – К., 2005. – Ч. 2. – С. 23–46; *іт ж.* Краківський слід археологічної колекції НМІУ та перспективи повернення // Повернення культурних цінностей в Україну – державна справа: Матер. наук. конфер. (Київ, 1 липня 2016 р.). – К., 2017. – С. 80–85; Себта Т. Українські культурні цінності, втрачені під час Другої світової війни і віднайдені у Німеччині: актуальний стан, перспективи виявлення і повернення // Там само. – С. 25–33; *іт ж.* Українські культурні цінності в Німеччині: фотозбірка Національного заповідника “Софія Київська” // Софійський часопис. – Вип. 1. – Харків, 2017. – С. 362–373.

саме таке завдання ставлять перед собою автори даної публікації і пропонують широкому загалу три переліки збірок, окремих експонатів і допоміжних матеріалів, вивезених за розпорядженням німецької цивільної адміністрації силами Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга з Крайового музею до- і ранньої історії в Києві (Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Kiev) до Кракова у вересні–жовтні 1943 р., далі у м. Гьохштедт в Баварії у 1944 р., а після закінчення війни вже американцями до Мюнхена – у Центральний збірний пункт. Це – перелік археологічних збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві та розкопок др. В. Гюлле³ біля Дніпропетровська (док. № 1), перелік ілюстративних матеріалів названого музею (док. № 2) і перелік єгипетських старожитностей того ж музею (док. № 3). Всі три документи складені німецькою мовою. З них перелік ілюстративних матеріалів (док. № 2) вже був опублікований у перекладі на українську мову⁴.

Крайовий музей до- і ранньої історії (далі КМДРІ) у Києві, до листопада 1942 р. Музей до- і ранньої історії, за місцевою назвою Археологічний музей, був створений нацистською окупаційною владою у Києві на основі археологічних збірок Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (далі ЦІМ), нині Національний музей історії України (далі НМІУ), Центрального антирелігійного музею УРСР (нині його правонаступник Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, далі НКПІКЗ), Інституту археології (далі ІА) та Інституту геологічних наук АН УРСР. Лівову частку новоствореного музею склали археологічні збірки, архів, фототека і бібліотека ЦІМ, другу позицію за обсягом займали збірки ІА. Тому науковці розглядали КМДРІ передусім через призму ЦІМ, як продовження його діяльності, але вже в іншому форматі.

³ Вернер Маттіас Гюлле / Werner Matthias Hülle (7.11.1903, м. Ройтлінген – 3.08.1974, м. Штутгарт), археолог, др. габілітований. Навчався в університетах Тюбінгена, Мюнхена та Гайдельберга (1922–1926), захистив докт. дисертацію в університеті Гайдельберга (1926). Працював асистентом у Крайовому ін-ті доісторії в Галле (жовтень 1928 – березень 1935 рр.), асистентом в Ін-ті до- і ранньої історії при Берлінському ун-ті (квітень 1935 – грудень 1938 рр.), де захистив габілітаційну дисертацію (1936), був референтом в Імперському управлінні до- і ранньої історії (січень 1939 – квітень 1941 рр., листопад 1941 – квітень 1944 рр.), яке належало до відомства райхсляйтера Розенберга. Член НСДАП та СА з 1933 р., працював у спеціалізованій групі з доісторії Союзу боротьби за німецьку культуру з 1932 р. Співробітник Зондерштабу до- і ранньої історії при Головній робочій групі України Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга у Києві (13–19.12.1941, 15.01.1942 – жовтень 1943 рр.), організатор розвідок і розкопок у Дніпропетровській обл. у березні–серпні 1943 р., керівник філії ГРГУ у Кракові (жовтень 1943 – лютий 1944 рр.), керівник Ін-ту північногерманської ранньої історії східного регіону у м. Гьохштедті (1944–1945). З 1953 р. працював зберігачем Красзнавчого музею в Ройтлінгені, з 1959 р. викладав до- і ранню історію в різних навчальних закладах землі Баден-Вюртемберг, з 1967 р. – в Педагогічному ін-ті у Ройтлінгені (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 10; *Femmix H.* Київський щоденник (3.XII.1941 – 19.I.1942). – К., 2004. – С. 20, 26, 47; *Seitz Reinhard H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau – seine Baugeschichte und seine (ost)europäische Bezüge. – Weifßenhorn, 2009. – S. 144, 146–147)).

⁴ *Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVII.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

Історіографія та публікація джерел

Історію створення під час окупації КМДРІ, його діяльність, експозицію, персональний склад детально висвітлили у багатьох публікаціях С. Сорокіна, Т. Радієвська та О. Завальна⁵. Вони ж теоретично реконструювали експозицію відділу докласового суспільства ЦІМ до війни⁶. Колишня співробітниця ЦІМ та КМДРІ Н. Лінка (Геппенер)⁷ залишила цікаві спогади про діяльність музею під час окупації, дала яскраві характеристики його німецьким керівникам і місцевим співробітникам⁸. Угорський археолог

⁵ Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм і створення у Києві Музею до- і ранньої історії у 1942 році // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2014. – Т. 28. – С. 440–464; Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві у 1942–1943 рр. (за матеріалами НМІУ) // Археологія & Фортифікація України: Зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конфер., приуроченої до 125-ої річниці заснування Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 288–295; *іх же*. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад // Науковий вісник Національного музею історії України: Зб. наук. пр. – К., 2016. – Вип. I. – Ч. 1. – С. 210–229.

⁶ Радієвська Т., Сорокіна С., Завальна О. Мандрі археологічних колекцій Національного музею історії України в 1930-ті роки // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2016. – Вип. 29. – С. 183–200; *іх же*. Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка в Києві (1938–1941 рр.) // Археологія & Фортифікація України: Зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конфер. Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника, присв. 150-й річниці від дня народження М. С. Грушевського (1866–1934). – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 320–329.

⁷ Надія Володимирівна Лінка (уродж. Геппенер) (25.08.1896, м. Кронштадт – 18.05.1981, Київ), історик, археолог, музейник. Закінчила Київську гімназію О. Дучинської (1908–1914), Вищі жіночі курси у Москві (1914–1916). Під час Першої світової війни служила медсестрою в шпиталях у Пскові, на Кавказькому фронті (1915–1918). Повернувшись до Києва, заробляла приватними уроками (1918–1919), працювала медсестрою у 8-й Радянській лікарні (2.02.1920–28.02.1923) та Жовтневій лікарні (6.03.1923–7.07.1924). Закінчила іст. факультет КІНО (1924–1928), викладала суспільствознавство в Агротехнікумі м. Козельця на Чернігівщині (1.09.1928–31.08.1929), працювала у ВМГ – екскурсоводом (з грудня 1929 р., у штаті 2.05.1930–26.05.1933), ст. наук. співробітником (27.05.1933–15.04.1939), деякий час очолювала відділ пам'ятників, член Спілки воєнничих безвірників. Перейшла у ЦІМ на посаду ст. наук. співробітника (16.01.1939), призначена завідувачем відділу Київської Русі (1940). Закінчила Ун-т марксизму-ленінізму при київському Будинку вчених (1939–1940). Під час окупації працювала в ЦІМ ст. наук. співробітником, лектором спецекурсій (жовтень–листопад 1941 р.), секретарем відділу птахівництва “Вукоопспілки” (1.12.1941–31.03.1942), наук. співробітником КМДРІ (1.04.1942–1.10.1943). Після війни ст. наук. співробітник і завідувач відділу “Київська Русь” Держ. республ. історичного музею в м. Києві (12.11.1943 р. – вересень 1951 р.). Після виходу на пенсію (1951) завідувала науковим архівом ІА АН УРСР (1957–1963) (ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 16–17 зв.; Спр. 445. – Арк. 8; НМІУ. – Ф. Р-1260. – Оп. 1-л. – Од. зб. 8. – Арк. 20–26; Научно-исследовательский отдел рукописей Российской госуд. б-ки. – Ф. 743. – К. 8. – Ед. хр. 29: Мой отец. Мое детство и юность (1865–1920). – Л. 11, 27, 39, 72, 74, 76; К. 6. – Ед. хр. 16: Первая мировая война (1914–1918 годы). – Л. 14–15; К. 20. – Ед. хр. 31. – Л. 2; Ф. 218. – К. 1403. – Ед. хр. 8: КИНО (Университет) 1924–1928. – 16 л.; *Геппенер-Лінка Н. В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. / Публ. С. Білоконя // Лаврський альманах. – 2003. – Вип. 11. – С. 142–175).

⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себга, Р. І. Качан. – К., 2016. – С. 236–254.

Н. Феттіх⁹ детально описав у щоденнику своє перебування у Києві в грудні 1941 р. – січні 1942 р., де займався пакуванням збірок ЦІМ для перевезення їх в інше приміщення¹⁰. Г. Станиціна опублікувала з фонду П. Курінного¹¹ (ф. 10), що зберігається у Науковому архіві ІА НАНУ, низку документів періоду нацистської окупації щодо діяльності ЦІМ, КМДРІ та його співробітників¹². Т. Себта дослідила евакуацію фондів ЦІМ на схід у липні–серпні 1941 р., діяльність ЦІМ на території Києво-Печерської лаври (далі – КПЛ) у перші місяці нацистської окупації, причини евакуації музеїв з території КПЛ і перевезення зокрема археологічних збірок ЦІМ у приміщення Музею Леніна¹³, розглянула склад документації Краківської філії Оперативного

⁹ Нандор Феттіх / Nándor Fettich (7.01.1900, с. Ачад – 17.05.1971, Будапешт), угорський археолог, музейник, ювелір. Закінчив Будапештський королівський угорський науковий ун-т ім. Петера Пазманя, Музичну академію у Будапешті (1923), працював в Угорському національному музеї у Будапешті (1926–1949) наук. співробітником, керівником відділу археології, приблизно з 1944 р. директором. У 1930-х – 1940-х рр. чл.-кор. Угорської академії наук. Двічі приїздив у Радянський Союз (1926, 1935), під час останньої подорожі відвідав Київ. Після війни позбавлений вчених ступенів і відправлений на пенсію (1949). Став визнаним ювеліром, за свої роботи отримав золоту медаль на Всесвітній виставці у Брюсселі 1958 р. (*Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 10–11, 13).

¹⁰ Там само. – 168 с.

¹¹ Петро Петрович Курінний (1.05.1894, Умань – 25.11.1972, Мюнхен), український історик, археолог, етнограф, музеєзнавець. Закінчив історико-філологічний ф-т Київського ун-ту св. Володимира (1913–1917). З серпня 1917 р. викладав історію мистецтва у 1-й Українській гімназії ім. Б. Грінченка в Умані, перейменованій згодом у Першу трудову школу, був її директором. Водночас директор Соціально-історичного музею в Умані (1917–1924), член Української громади в Умані (1917–1924). Директор Лаврського музею культур та побуту (27.04.1924–28.09.1926), директор Всеукр. музейного містечка (29.09.1926–20.11.1933). Дійсний член ВУАК з 1925 р., вчений секретар ВУАК з 1929 р. Навчався на Київській кафедрі мистецтвознавства ВУАН (1926–1930), був її наук. співробітником (1930–1933). Заарештований 25.02.1933 р. за ст. 54-П (участь у контррев. орг-ції) КК УСРР, звільнений під підписку про невиїзд (12.05.1933), справу припинено за браком доказів (16.07.1934), працював не за фахом у різних установах Києва (1.12.1933–27.10.1937). З 3.02.1938 р. ст. наук. співробітник відділу докласового суспільства ЦІМ, у 1941 р. очолив названий відділ. У серпні 1941 р. супроводжував до Харкова евакуйовані збірки ЦІМ, у листопаді–грудні 1941 р. працював інспектором охорони пам'яток культури при відділі мистецтва Харківської міської управи, повернувся до Києва наприкінці грудня 1941 р. Із січня 1942 р. заступник директора ЦІМ, з 1.02.1942 р. директор ЦІМ, заступник директора КМДРІ (травень 1942 – жовтень 1943 рр.). Виїхав у Краків (7.10.1943), потім у Гьохштедт, де мешкав до кінця війни (1944–1945). Один з організаторів УВАН (1945), проф. кафедри археології та етнографії УВУ в Мюнхені (1949–1972), керівник укр. редакції Ін-ту з вивчення СРСР (1954–1961) (Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України). – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 48628-ФП. – Арк. 2, 4, 10–10 зв., 13, 28, 59–60; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 12–13 зв.; Спр. 445. – Арк. 8 зв.; Спр. 505. – Арк. 58–63; Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. Р-2356. – Оп. 6. – Спр. 24а. – Арк. 62).

¹² Станиціна Г. О. Маловідомі документи в Науковому архіві Інституту археології НАН України // Музейні читання: Матер. наук. конфер. “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”: (15–17 листопада 2010 р.). – К., 2011. – С. 25–40.

¹³ Себта Т. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни та під час нацистської окупації (1941–1943) // Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 19–23, 48–52, 77–81.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

штабу райхсляйтера Розенберга (далі – ЕРР) за жовтень–грудень 1943 р.¹⁴, яка опікувалася вивезеними до Кракова збірками з КМДРІ та інших музеїв України. Натомість діяльність Краківської філії ЕРР побіжно висвітлили Ю. Коренюк та С. Кот у дослідженні про долю михайлівських пам’яток¹⁵, а її особовий склад – Н. Кашеварова¹⁶.

У збірнику документів “Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни”, що нещодавно побачив світ, у документах та коментарях висвітлюються різноманітні аспекти діяльності ЦІМ–КМДРІ та доля його збірок: структура ЦІМ, штати у 1941–1942 рр., вилучення збірки зброї з його експозиції у жовтні 1941 р., вивезення через ЕРР у вересні–жовтні 1943 р. збірок у Краків та ін.¹⁷ Німецький дослідник Р. Зайц у монографії “Княжий замок доби Відродження у Гьохштедті на Дунаї – історія його будівництва та (східно)європейські зв’язки”¹⁸ детально розповів про надходження у замок і перебування там у 1944–1945 рр. культурних цінностей з музеїв України, Мінська та Вільнюса, їхню післявоєнну долю, опублікував низку документів щодо вивезення культурних цінностей та діяльності відповідних німецьких інституцій, які ними опікувалися. Серед документів було зокрема опубліковано коректурні гранки статті директора КМДРІ проф. Р. Штампфуса¹⁹

¹⁴ Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Дис. ... канд. іст. н. / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2000. – С. 100–102.

¹⁵ Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам’ятки в російських музеях // Пам’ятки України. – 1999. – № 1. – С. 75–76.

¹⁶ Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами “східного простору” (1940–1945). – К., 2014. – Ч. I: Джерелознавче дослідження. – С. 126–127.

¹⁷ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 306–307, 355–366, 371–372, 380–386, 389–396, 521–531, 558–560, 567–569, 684–685, 694–697, 901–903, 944–949.

¹⁸ Seitz Reinhard H. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – 312 s.

¹⁹ Рудольф Штампфус / Rudolf Stampfuß (3.11.1904, м. Гамборн, нині частина м. Дуйсбурга – 18.12.1978, м. Дінслакен), археолог. Народився в сім’ї заможного підприємця. Навчався в університетах Берліна та Тюбінгена (1923–1927), учень відомого нім. археолога Г. Коссіні (1858–1931). Після захисту у Тюбінгенському ун-ті дисертації (1927) очолив Міський краєзнавчий музей у Гамборні (1928), згодом – Краєзнавчий музей ім. Авердунка у Дуйсбурзі (1931). З 1932 р. член Союзу боротьби за німецьку культуру, член НСДАП (1.05.1933). З 1935 р. викладав археологію та методику історичного дослідження у Педагогічній академії в Дортмунді, 1938 р. отримав звання професора, у 1941 р. захистив габілітаційну дисертацію в Берлінському ун-ті. З 1940 р. співробітник ЕРР (1940–1941). Як уповноважений керівника Імперського управління до- і ранньої історії працював при ЕРР у Києві (13–19.12.1941, 15.01.–16.04.1942), очолював Зондерштаб до- і ранньої історії Головної робочої групи України ЕРР (17.04.–20.11.1942), перейшов працювати до РКУ (21.11.1942), очоливши КІДРІ та КМДРІ (21.11.1942–18.04.1945). Керував вивезенням до Кракова музейних цінностей з Києва (до 19.10.1943 р.). Наприкінці 1943 р. організував вивезення збірок з інших музеїв України, у тому числі з Криму (початок січня 1944 р.). Очолював у Гьохштедті КІДРІ до 18.04.1945 р. Після війни мешкав у м. Дінслакені. З 1962 р. був куратором культурно-істор. музеїв Крайової спілки Рейнського краю (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 95; Спр. 171. – Арк. 265; ВArch, РК/L398, Aufn. 1234–1238; NiederRhein. – 1979. – Н. 46. – S. 281–282; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). –

“Крайовий музей до- і ранньої історії України у Києві”²⁰ 1943 р., яка у супроводі фотографій надавала безцінну інформацію про довоєнну історію ЦІМ, організацію КМДРІ, його експозицію та ін.

І останню ланку в дослідженні долі вивезених збірок ЦІМ–КМДРІ становить реституція цих збірок у 1947 р. з Мюнхенського центрального збірничого пункту (Münich Central Collecting Point, далі – МЦЗП), куди вони були вивезені з Гьохштедта американцями, і повернення їх до Києва у грудні 1947 р. З останньої нової літератури щодо МЦЗП варто назвати монографію німецької дослідниці проф. І. Лаутербах “Центральний збірничий пункт у Мюнхені. Охорона мистецтва, реституція, початок нового”²¹, яка висвітлює історію створення, діяльності МЦЗП, його персональний склад, реституцію культурних цінностей, зокрема до СРСР. Про реституцію культурних цінностей з МЦЗП безпосередньо до СРСР і проблеми, які виникли в результаті її – потрапляння окремих речей, збірок або їхніх частин не до своїх довоєнних місць зберігання, писали У. Гартунг²², Т. Себта²³. У збірнику документів щодо КПЛ під час війни оприлюднено акт комісії з приймання та інвентаризації культурних цінностей, повернутих з Німеччини у 1947 р., де йдеться про їхній розподіл на підставі шифрів і номерів між музеями УРСР, у тому числі у Державний республіканський історичний музей у м. Києві (кол. ЦІМ, нині НМІУ)²⁴.

Отже, як бачимо, джерельна та історіографічна бази щодо діяльності ЦІМ–КМДРІ до війни і під час окупації, долі вивезених його збірок досить потужна, історія цих інституцій сьогодні не є *terra incognita*. При цьому переліки вивезених збірок з КМДРІ у вересні–жовтні 1943 р. досі невідомі широкому загалу. Але перш ніж розглянути історію вивезення цих збірок та появи їхніх переліків, дозволимо собі коротко нагадати історію ЦІМ до війни, його діяльність у перші місяці окупації (вересень–грудень 1941 р.), створення КМДРІ, його структуру і штати у 1942–1943 рр.

Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка до війни

Так називався колишній Київський художньо-промисловий і науковий музей ім. государя імператора Миколи Олександровича (у 1899–1904 рр.

Ф. Р-7317. – Оп. 17. – Д. 25. – Л. 32; *Femmix H.* Київський щоденник... – С. 20, 26, 47; *Seitz Reinhard H.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – S. 144–145, 150, 167).

²⁰ *Stampfuß Rudolf.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // *Reinhard H. Seitz.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – S. 240–272.

²¹ *Lauterbach Iris.* Der Central Collecting Point in München. Kunstschutz, Restitution, Neubeginn. – Berlin; München, 2015. – 256 S.

²² *Hartung Ulrike.* Der Weg zurück: Russische Akten bestätigen die Rückführung eigener Kulturgüter aus Deutschland nach dem Zweiten Weltkrieg: Probleme ihrer Erfassung // “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion. – Bremen, 1998. – S. 209–223.

²³ *Себта Т. М.* Мюнхенська систематична Картотека власності мистецьких об’єктів (1945–1952): перспективи дослідження повоєнної реституції українських культурних цінностей // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження: Зб. наук. пр. / Упоряд. В. Піскун. – К., 2013. – С. 221–236.

²⁴ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 944–949.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

Міський музей старожитностей та мистецтв), урочисто освячений і відкритий у грудні 1904 р. у спеціально збудованому для нього будинку по вул. Олександрівській (у 1930–1980-х рр. Кірова), 29 (нині Грушевського, 6), націоналізований більшовицькою владою 29 квітня 1919 р. і у червні того ж року перейменований на Перший державний музей. Більше десяти років він називався Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (далі – ВІМ) (16.08.1924–11.09.1935)²⁵. 23 березня 1934 р. було вирішено виселити ВІМ з його власного приміщення для розміщення у ньому виставки, присвяченої 15-річчю Червоної армії, яка відкрилася 15 липня 1934 р.²⁶. З того часу музей був законсервований.

У 1935 р. ВІМ було реорганізовано. За наказом наркома освіти В. Затонського від 1 травня 1935 р. “Про розташування музеїв у м. Києві” його було перейменовано на Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка. Він мав перебратися зі свого історичного будинку на територію КПЛ, у той час Музейне містечко²⁷. Нову назву музею остаточно було затверджено постановою Раднаркому УСРР від 11 вересня 1935 р.²⁸. В історичному будинку ВІМ–ЦІМ на основі частини його фондів мав бути заснований Український музей народної творчості, який у лютому 1936 р. спершу відкрив виставку народної творчості, а у квітні 1937 р. – свою експозицію. У 1939 р. він був перейменований на Державний музей українського мистецтва (нині Національний художній музей України, далі – НХМУ)²⁹.

Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка був організований на основі частини історико-етнографічних та художньо-промислових колекцій ВІМ, збірки П. Потоцького, Музею українських діячів науки і мистецтва ВУАН, Етнографічного музею, переданих ВІМ ще 1934 р., збірок Музею археології (Археологічного музею ВУАН)³⁰ та Кабінету антропології ім. Хв. К. Вовка, які з 1934 р. перебували у складі Інституту історії матеріальної культури

²⁵ Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам’яті України // Київська старовина. – 1999. – № 4. – С. 63–73; Оксеніч М. Еволюція структури Національного музею історії України та створення його фондів // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії і методики: Зб. наук. пр. – К., 2005. – Число 12: У 2 ч. – Ч. 1. – С. 367–368, 372–374; Колесникова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.; Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 428, 430.

²⁶ Комуніст. – 1934. – № 163 (4535). – 16 липня. – С. 4; Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам’яті... – С. 75; Оксеніч М. Еволюція структури Національного музею історії України... – С. 373; Колесникова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею... – С. 430; Радієвська Т., Сорокіна С., Завальна О. Мандри археологічних колекцій... – С. 194.

²⁷ Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам’ятки... – С. 66–67.

²⁸ Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам’яті... – С. 75; Колесникова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею... – С. 430.

²⁹ ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 65. – Д. 8. – Л. 18; Кот С., Коренюк Ю. Михайлівські пам’ятки... – С. 67; Зиновійва Ю. Виставка українського народного мистецтва 1936 року в Державному музеї українського мистецтва та її відвідувачі // Від України до УРСР: Матер. Всеукр. наук. конфер. до 80-річчя перенесення столиці радянської України до міста Києва (м. Київ, 12 грудня 2014 р.) – К., 2015. – С. 153.

³⁰ Яненко А. Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали. – К., 2017. – 288 с.

ВУАН³¹ і 1936 р. були передані ЦІМ³². У 1936 р. збірки ЦІМ були перевезені на територію КПЛ і розміщені у корпусах 2 і 8 (нині корп. 8, 9), де через два роки – 1 травня 1938 р. – відкрилися перші експозиційні зали ЦІМ. 1939 р. у корпусі 6 відкрилася експозиція відділу Київської Русі. У травні 1941 р. відділ Київської Русі був переведений у корпус 29³³ (нині 85), але експозиція напередодні війни ще залишалася у корпусі 6³⁴.

До війни ЦІМ займав 8 корпусів на території КПЛ (у той час Музейне містечко). Експозиції розміщувалися у корпусах 2, 6 і 8 (нині корп. 8, 9), а фонди – почасти в окремих приміщеннях та підвалах 7-го, 9-го (нині корп. 100), 10-го, 29-го і 30-го корпусів³⁵. На цей час ЦІМ мав 9 відділів, експозиції яких розміщувалися таким чином: 1) докласового суспільства: епохи дикості та варварства (корп. 2, зала 1); 2) Скіфії і грецьких міст Північного Причорномор'я – VII ст. до н.е. – VII ст. н.е. (корп. 2, зала 2); 3) Київської Русі – VIII–XIII ст. (корп. 6, поверх 1); 4) історії України XV–XVIII ст. (корп. 8 (нині 8, 9), поверх 2, зала 1); 5) історії України XIX ст. (корп. 8, поверх 2, зали 2–3); 6) історії Великої Жовтневої соціалістичної революції соціалістичного будівництва з розділом “Сталінська Конституція” (корп. 8, поверх 2, зала 4); 7) відділ зброї з виставкою “Історія зброї” (корп. 8, поверх 1); відділ нумізматики з виставкою “Історія монети” (корп. 6, поверх 1); відділ стародавнього Єгипту з виставкою “Пам'ятки стародавнього Єгипту” (корп. 8, поверх 2, зала 4)³⁶.

ЦІМ у перші місяці окупації (вересень 1941 р. – січень 1942 р.)

З початку окупації Києва (19.09.1941) ЦІМ продовжував діяти, пристосовуючись вже до нових умов. Тепер його відвідувачами стали німецькі солдати та офіцери, які або організованими групами, або окремо оглядали музей. Очолив музей В. А. Маєвський³⁷, старший науковий співробітник

³¹ Ковтанюк Н., Шовкопляс Г. Скарбниця історичної пам'яті... – С. 76; Колесникова В. І. До історії Всеукраїнського археологічного музею... – С. 430; Білокінь С. І. Музей України (Збірка П. Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006. – С. 227–228; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 190. – Арк. 42.

³² Радієвська Т., Сорокіна С., Завальна О. З історії формування археологічної збірки НМІУ в 1930-ті роки: колекції, документи // Археологія & Фортифікація України: Зб. матеріалів IV Всеукр. наук. практ. конфер. Кам'янець-Подільського держ. історичного музею-заповідника, присв. 180-й річниці від дня народження Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908). – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 328–331.

³³ Stampfuß Rudolf. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte... – S. 254–255, 263; той самий рукопис див.: Науковий архів Ін-ту археології Національної академії наук України (далі – НА ІА НАНУ). – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 14–15, 23.

³⁴ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. II, XVI (фото 3, 38).

³⁵ Там само. – С. 183.

³⁶ Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К., 1941. – С. 4, 6–34; Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О. Експозиція відділу докласового суспільства... – С. 323–325.

³⁷ Всеволод Антонович Маєвський (уродж. Мак-Маєвський) (20.10.1900, м. Мединь Калузької губ. – січень 1942, Київ), мистецтвознавець, музейник, педагог. Народився в сім'ї службовця, закінчив 5-ту київську гімназію (1914–1919), працював у канцеляріях різних установ (1919–1922). Навчався на ф-ті історії мистецтва Київського археологічного ін-ту (1921–1923), музейному ф-ті Київського художнього ін-ту (1930–1935).

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

відділу історії зброї. Спочатку він виконував обов'язки директора ЦІМ, а між 7–13 жовтня 1941 р. був затверджений директором. На 7 жовтня штат музею налічував 22 особи, згодом включено ще 4-х співробітників, – разом 26 осіб. З них більше половини становив технічний персонал (15 осіб). До війни ЦІМ мав 105 штатних одиниць³⁸.

Між 7–13 жовтня відбулося об'єднання ЦІМ і Лаврського музею (кол. Центральний антирелігійний музей УРСР, далі – ЦАРМ) під тимчасовою назвою “Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка, об'єднаний з Лаврським музеєм”, який очолив В. А. Маєвський³⁹. На штатний розпис цього музею, поданий на затвердження до відділу культури та освіти Київської міської управи (далі – КМУ) у кількості 34 співробітників, було накладено резолюцію: “Скоротити штат до 20 чоловік”⁴⁰. У підсумку після узгодження у штаті музею на 1 листопада 1941 р. залишилося 26 осіб, при цьому ЦАРМ взагалі був ліквідований, а його фонди прикріплені до ЦІМ⁴¹.

Всі, хто проживав на території Лаври, у жовтні 1941 р. мали вже перепустки⁴². Рівно місяць вхід на територію Верхньої лаври був майже вільний, принаймні вдень. Співробітники музеїв ходили на свою роботу, для німецьких вояків проводилися екскурсії, директор ЦІМ В. А. Маєвський розробляв навіть екскурсійний маршрут по Лаврі та музеях з урахуванням нових умов⁴³ – музейне життя перебудовувалося на новий лад.

Приблизно до середини жовтня 1941 р. Лаврою опікувався капітан др. Г. Кох, співробітник відділу 1-с (особливих завдань) Абверу, який при Верховному командуванні Вермахту відав українськими питаннями⁴⁴. З середини жовтня КПЛ перейшла під управління вищого керівника СС і Поліції Південної Росії обергрупенфюрера СС, генерала поліції Фрідріха Єкельна, якого призначив райхскомісар України Е. Кох⁴⁵. Від цього часу почалися стрімкі та недобрі зміни як для музеїв Лаври, її мешканців, так і для самої Лаври. 15 жовтня ЦІМ, об'єднаний з Лаврським музеєм, був переведений

Працював учителем в одному з дитячих евакоприймачів Києва (серпень 1922 р. – квітень 1924 р.), у дитбудинку № 18 по вул. Дорогожицькій, 54 (квітень 1924 р. – червень 1937 р.), водночас – у Музеї російського мистецтва (4 місяці), з 17.08.1934 р. – у ВІМ, обіймав у ньому посаду молод. наук. співробітника (1937), потім ст. наук. співробітника відділу історії зброї (1.11.1939). Подав заяву зарахувати його методистом історичних і краєзнавчих музеїв методкабінету Управління музеїв при Наркомосі УРСР (21.08.1940). Володів нім., фр. і польською мовами. Під час окупації директор ЦІМ. Арештований за доносом, ймовірно, у грудні 1941 р. і розстріляний німецькими загарбниками у січні 1942 р. (ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 395. – Арк. 20–24, 26а–27 зв.; спр. 445. – Арк. 9; НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-л. – Од. зб. 13. – Арк. 158; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 241, 355–363, 365–366, 371, 374, 387).

³⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 359.

³⁹ Там само. – С. 360–361.

⁴⁰ Там само. – С. 361.

⁴¹ Там само. – С. 362–363, 368, 371–372, 380.

⁴² Гуржій А. Прорахунок Черногубова // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 30 (опубл.: Кабанець Є. П. Загибель Успенського собору: міфи і дійсність. Док. розслідування. – К., 2011. – С. 355).

⁴³ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. XVI, фото 38.

⁴⁴ Себта Т. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 49.

⁴⁵ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 535.

КМУ у стан консервації⁴⁶. Однак співробітники продовжували працювати. 18 жовтня у них було відібрано ключі від музеїв, а 19 жовтня їм заборонено вхід до Лаври та музеїв, у тому числі для співробітників, які проживали на території Лаври. 21 жовтня з'явився наказ про виселення у триденний термін мешканців Верхньої лаври⁴⁷. Виселення закінчилося 29 жовтня 1941 р., було відселено близько 1000 осіб⁴⁸.

Спорожніла Верхня лавра, де містилися музеї з їхніми багатими фондами, незважаючи на німецьку охорону, стала об'єктом для мародерів. Так, наприклад, 24 жовтня завгосп ЦІМ С. Г. Григор'єв повідомив про спробу зламати вхід до фондового приміщення у корпусі 9 (нині 100)⁴⁹. Цей випадок спонукав директора ЦІМ В. А. Маєвського 26 жовтня звернутися до інспектора з охорони пам'яток культури та старовини І. О. Іванцова з проханням щодо перевезення музею в інше приміщення, а саме до колишнього Музею Леніна по вул. Володимирській, 57⁵⁰. З цим проханням В. А. Маєвський письмово звернувся наступного дня до голови КМУ О. П. Оглоблина⁵¹. Але зреагувати на ці заяви відповідальні працівники КМУ не встигли. 29 жовтня О. П. Оглоблін був усунутий з керівної посади⁵², а 31 жовтня за доносом був заарештований І. О. Іванцов⁵³.

Після виселення мешканців Верхньої лаври музеї та інші заклади культури мали бути евакуйовані з території КПЛ, адже вищий керівник СС і Поліції Південної Росії Ф. Єкельн виконував розпорядження фюрера залишити Лавру руйнуватись⁵⁴. Але вказівок щодо місця, часу та засобів проведення евакуації музеїв він не отримав і тому до особливих розпоряджень відповідав за них. Саме за його рішенням у другій половині жовтня 1941 р. з метою збереження з експозиції ЦІМ у 8-му корпусі було вилучено збірку зброї⁵⁵, можливо, тому, що її експонати були найбільш привабливими для грабіжників. Однак вона була передана не київським музеям, а Зондеркоманді Кюнсберга, яка від початку жовтня 1941 р. до 20 числа того ж місяця працювала у Лаврі⁵⁶. Вилучена збірка зброї перебувала у Києві до початку лютого 1942 р. Її детальний перелік почав складати директор ЦІМ В. А. Маєвський, але він був заарештований за доносом, ймовірно, на початку грудня 1941 р.⁵⁷ Тому необхідний перелік на рівні своїх знань склав співробітник Зондеркоманди Кюнсберга

⁴⁶ Там само. – С. 362.

⁴⁷ *Сейта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 54.

⁴⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 382, 890.

⁴⁹ Там само. – С. 364–365.

⁵⁰ Там само. – С. 365.

⁵¹ Там само. – С. 366.

⁵² ДАКО. – Ф. Р-2362. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

⁵³ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 792–793.

⁵⁴ Там само. – С. 333–334.

⁵⁵ Там само. – С. 522–530, 550, 901.

⁵⁶ Там само. – С. 519–522.

⁵⁷ За свідченням Н. В. Лінки (Геппенер), В. А. Маєвський був заарештований наприкінці січня 1942 р. (Там само. – С. 240–241). Але документи свідчать інше: 11 грудня 1941 р. В. Шугаєвський підписав листа до відділу культури та освіти КМУ як «тимчасовий заступник директора» ЦІМ, а на початку січня 1942 р. – план роботи ЦІМ як в.о. директора (Там само. – С. 387, 390).

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

унтер-офіцер Цандер⁵⁸. У лютому 1942 р. ця збірка, всього 406⁵⁹ одиниць, була вивезена у Берлін, а у березні того ж року частина вивезеної зброї була показана на виставці “врятованих у Росії” речей⁶⁰. Наприкінці 1942 р. збірка вивезеної з ЦІМ зброї була розподілена вже у кількості 141-ї одиниці між керівництвом військових музеїв і вищим керівництвом СС⁶¹.

Дозвіл на збереження і проведення евакуації культурних цінностей з території КПЛ отримав від райхскомісара України 30 жовтня 1941 р. Оперативний штаб райхслайтера Розенберга (далі – ЕРР)⁶². Відтоді відповідальність за культурні цінності у Лаврі лягла на ЕРР, а його співробітники отримали доступ до всіх приміщень на її території. Вибух Успенського собору, здійснений 3 листопада 1941 р. радянською диверсійною групою⁶³, остаточно переконав відповідальних осіб як серед німців, так і українців у необхідності евакуації. На нараді київських музейників за участі директора Історичної бібліотеки, проведений 28 листопада 1941 р. під керівництвом др. В. фон Франке⁶⁴, який на той час був за старшого у київському підрозділі ЕРР, українська сторона висловила одностайну думку забрати всі фонди з Лаври і розмістити їх у колишньому Музеї Леніна⁶⁵.

Реакція з німецького боку, а саме ЕРР не забарилася. До Києва 13 грудня 1941 р. для опрацювання і підготовки до перевезення з території Лаври в інше приміщення археологічних колекцій ЦІМ прибули угорські археологи др. Н. Феттіх і др. Д. Ласло⁶⁶ разом з німецькими колегами проф. Р. Штампфусом і др. В. Гюлле⁶⁷. Доручення на це вони отримали від проф. Ганса

⁵⁸ Там само. – С. 522.

⁵⁹ Число “406” включало також найменші предмети відділу зброї, як-от: наконечники стріл, списів, люльки та ін.

⁶⁰ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 531.

⁶¹ РА АА. – R-27558. – ВІ. 211049, 211051.

⁶² Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 541.

⁶³ Себта Т. Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 72–76.

⁶⁴ Вольфганг фон Франке / Wolfgang von Franqué (30.05.1905, Прага – ?), співробітник ЕРР (1941–1942), др. філософії, член НСДАП з 1931 р., партійне звання – берайтшафтсфюрер, військове – лейтенант, володів англ., фр. мовами, розумів російську. Навчався в ун-тах у Бонні, Празі, Мюнхені, Берліні, до війни викладав у школі м. Лобеда історію. До Києва прибув як наук. співробітник ЕРР наприкінці першої декади листопада 1941 р. (виїхав з Берліна 4.11.1941 р.). З середини листопада 1941 р. до 20.01.1942 р. виконував обов’язки керівника Робочої групи Західної України (Київ). За перевищення своїх службових обов’язків був відкликаний 6.02.1942 р. до Берліна (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 3. – Спр. 43. – Арк. 1–7, 11, 19, 24–29; ЦДАГО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 244. – Арк. 10; VArch/PK/C0274. – Aufn. 446, 448).

⁶⁵ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 549–550.

⁶⁶ Дьюла Ласло / Gyula László (14.03.1910, м. Кехалом, нині Рупя, Румунія – 17.07.1998, м. Надьварод, нині Орадя, Румунія), угорський археолог, мистецтвознавець, художник, проф. Закінчив Будапештський королівський угорський науковий ун-т ім. Петера Пазманя, Ін-т образотворчого мистецтва у Будапешті, у другій половині 1930-х рр. та 1949–1956 рр. працював в Угорському національному музеї в Будапешті, викладав у Коложварському ун-ті (нині Ун-т ім. Бабеша-Бояї, м. Клуж-Напока, Румунія) у 1940–1949 рр., у Будапештському ун-ті (1957–1970) (Феттіх Н. Київський щоденник... – С. 10–11, 13).

⁶⁷ Там само. – С. 20, 26.

Райнерта, уповноваженого райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії та одночасно керівника Імперського управління до- і ранньої історії відомства райхсляйтера Розенберга “Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та ідейним навчанням і вихованням в НСДАП”, до якого належав і ЕРР. Тому працювали вони у Києві під егідою ЕРР. Німецькі археологи, щоправда, довго у Києві не затрималися і після тижневого перебування поїхали 19 грудня 1941 р. назад до Німеччини⁶⁸. Пакування експонатів ЦІМ лягло в основному на плечі угорських вчених. Свою роботу вони змушені були перервати раніше передбаченого терміну і залишили Київ 14 січня 1942 р., забравши з собою скляні негативи із зображеннями предметів Мартинівського скарбу⁶⁹.

*Створення, структура та штат КМДРІ
(січень 1942 р. – вересень 1943 р.)*

У другій половині січня 1942 р. після новорічних свят до Києва почали прибувати співробітники ЕРР. 15 січня повернулися проф. Р. Штамфус як уповноважений з питань до- і ранньої історії в Україні та др. В. Гюлле⁷⁰, 16 січня приїхав археолог др. П. Грімм⁷¹. 20 січня прибула основна група співробітників ЕРР⁷². Наприкінці січня 1942 р. відбулася розмова др. В. фон Франке і проф. Р. Штамфуса з в.о. генералкомісара Гельмутом Квіцрау щодо ЦІМ. Було вирішено, що ЦІМ буде підпорядковано Генералкомісаріату, а його археологічні збірки об’єднані зі збірками ІА у колишньому

⁶⁸ Там само. – С. 47.

⁶⁹ Там само. – С. 111, 113, 116.

⁷⁰ *Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 443; *Феттіх Н.* Київський щоденник... – С. 117.

⁷¹ Пауль Грімм / Paul Grimm (18.08.1907, м. Торгау – 19.11.1993, Берлін), археолог, професор. Вищу освіту здобув в ун-ті м. Галле (1925–1929), у 1929 р. захистив дисертацію. У 1933 р. вступив до НСДАП, був членом тов-ва прихильників журналу з доісторії “Маннус”, співробітником спеціалізованої групи з доісторії Союзу боротьби за німецьку культуру. З 1935 р. зберігач і заст. директора Крайового ін-ту доісторії у м. Галле. Після габілітації (1939) доцент ун-ту в Галле (1939–1940), мобілізований до Вермахту (22.10.1940), звільнений у запас (6.01.1942) і запрошений Райхсміністерством окупованих східних територій для роботи у складі Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР у Києві, куди прибув 16.01.1942 р. Керував роботами з пакування і перевезення збірок ЦІМ з території КПЛ у приміщення кол. Музею Леніна. Призначений керівником створеного при генералкомісарі Київської генеральної округи Окружного управління до- і ранньої історії (12.03.1942), упродовж травня–червня 1942 р. займався розбудовою Музею до- і ранньої історії, був його директором до листопада 1942 р., відзначався уважним і людяним ставленням до укр. співробітників музею. Вдруге мобілізований до Вермахту 12.12.1942 р., демобілізований за станом здоров’я у грудні 1944 р. З 10.01.1945 р. працював в однойменному замку м. Гьохштедт, куди було вивезено культурні цінності з історичних, красезнавчих музеїв України. У червні 1945 р. повернувся до Галле, був заарештований за доносом та ув’язнений у концтаборі “Бухенвальд” (26.02.1946–3.02.1950). Після звільнення працював у Крайовому музеї Галле, Миському музеї Біттерфельда, Інституті до- і ранньої історії Німецької академії наук у Берліні, з 1955 р. проф. Берлінського ун-ту ім. Гумбольдта (*Сорокіна С., Завальна О.* Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 440–464; *Reinhard H. Seitz.* Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – S. 166; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 597).

⁷² ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 52. – Арк. 61.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

Музеї Леніна⁷³. Інша частина збірок ЦІМ мала бути передана до Музею українського мистецтва⁷⁴.

На початку лютого розпочалося інтенсивне пакування збірок ЦІМ для перевезення у Музей Леніна. Цю роботу виконували 8 співробітників ЦІМ, 10 робітників, надісланих з біржі праці, за участі німецьких археологів Р. Штампуса, В. Гюлле та П. Грімма. У пакуванні також брали участь працівники Інституту археології, зокрема В. Козловська. Керував роботами др. П. Грімм⁷⁵. Пакування і перевезення збірок ЦІМ тривало до 1 травня 1942 р. Для цього знадобилося 53 рейси вантажною машиною, 5 подвійних трамваїв і 12 кінних фур⁷⁶ (за іншими даними – 64 рейси вантажною машиною і 6 трамвайних вагонів⁷⁷).

12 березня 1942 р. при генералкомісарі Київської генеральної округи було утворено Округне управління до- і ранньої історії (Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte) на чолі з др. П. Гріммом⁷⁸. Підпорядковувалося воно відділу науки і культури (Пі) Генералкомісаріату. Це управління взяло у свої руки всі справи, пов'язані з археологічними пам'ятками на території Київської генеральної округи, а також керівництво новоствореним у Києві музеєм на базі археологічних збірок ЦІМ, ЦАРМ, Інституту археології та Інституту геологічних наук АН УРСР. Офіційно він називався “Музей до- і ранньої історії”, а серед українських співробітників – “Археологічний музей”⁷⁹. Основу цього музею склали археологічні збірки ЦІМ, частина його нумізматичної збірки, що не була евакуйована на схід, а також бібліотека, фототека та архів. Другим за обсягом матеріалів був ІА. Його частку становили археологічні збірки, зокрема Дніпрогесівської експедиції (1927–1932)⁸⁰, фототека, архів і бібліотека. Склад та обсяг археологічної збірки ЦАРМ, включеної до числа збірок Музею до- і ранньої історії, наразі невідомий. Лише кілька речей ЦАРМ були внесені у листопаді 1942 р. у т.зв. “Хвойкинський каталог” НМІУ, розпочатий ще 1897 р. Це – “залізні списи, знайдені біля Лаври та передані д-ром Швейцером” (№ 39112–39113), “матеріали, знайдені в

⁷³ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 569.

⁷⁴ Там само. – С. 392.

⁷⁵ Там само. – С. 230, 393, 406, 685, 902.

⁷⁶ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 288.

⁷⁷ ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 27.

⁷⁸ Історія Національної академії наук України (1941–1945). – К., 2007. – Ч. 1: Док-ти і матеріали. – С. 542–543; Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 445.

⁷⁹ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 236.

⁸⁰ Збірки Дніпрогесівської експедиції, як свідчить документ № 1, були вивезені востаннє 1943 р. разом з іншими збірками КМДРІ до Кракова. В архіві НМІУ серед довоєнної документації немає жодної згадки про ці збірки, більше того, вони не згадуються в акті музею від 6 жовтня 1944 р. про збитки і втрати під час нацистської окупації (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 2–16 зв.). Натомість у звіті Зондерштабу до- і ранньої історії за 1942 р. повідомлялося, що знахідки в районі Дніпропетровська (нині м. Дніпро) передавалися виключно в ІА АН УРСР (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 211. – Арк. 201; Кашеварова Н. Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – К., 2014. – Ч. II: Документи. – С. 508–509).

приміщенні Арсеналу проти Лаври” (№ 39114–39124)⁸¹. Наступними були внесені у каталог 58 експонатів Геологічного музею Інституту геологічних наук АН УРСР (№ 39125–39182)⁸².

21 листопада 1942 р. при райхскомісарі України було утворено Крайовий інститут до- і ранньої історії (Landesinstitut für Vor- und Frühgeschichte beim Reichskommissar für die Ukraine) з місцем осідку в Києві “для забезпечення збереження, зберігання і вивчення всіх пам’яток до- і ранньої історії та археологічних знахідок, а також для здійснення націонал-політично важливих досліджень”⁸³. На відміну від Окружного управління до- і ранньої історії Київської генеральної округи його компетенція поширювалася на всю територію Райхскомісаріату Україна (далі – РКУ). Тому не дивно, що він дуже швидко перебрав на себе функції Окружного управління до- і ранньої історії у Київській генеральній окрузі, зокрема й керівництво його музеєм у Києві. Приблизно з середини січня 1943 р. музей став називатися Крайовий музей до- і ранньої історії, а з документів зникла назва “Окружне управління до- і ранньої історії”, її заступила назва “Крайовий інститут до- і ранньої історії” (далі – КІДРІ). У листопаді 1942 р. директор Музею до- і ранньої історії др. П. Грімм був призваний до Вермахту, і музей тимчасово, приблизно до середини січня 1943 р., очолював Йозеф Бенцінг, керівник відділу науки і культури (Ші) Генерал-комісаріату⁸⁴, поки керівництво КМДРІ у свої руки остаточно не перебрав проф. Р. Штампфус⁸⁵.

Експозиція КМДРІ відома з липня 1942 р. Вона “мала значне ідеологічне навантаження і була побудована навколо ідеї пошуків слідів перебування германського населення на території України”⁸⁶. Іншими словами, її головна ідея зводилася до демонстрації доказів перебування на території України прадавніх германських племен та народностей – скірів, бастарнів, готів, варягів – та їхнього впливу на місцеве населення⁸⁷. Важливість збереження і дослідження в Україні археологічних та історичних пам’яток обґрунтовувалася багатоміліонним індо-германським впливом на цю територію: “Розквіт у давні часи в Україні завжди був пов’язаний з північногерманським пануванням,

⁸¹ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 289, 291.

⁸² Там само. – С. 291.

⁸³ Zur Sicherstellung, Erhaltung und Untersuchung aller vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Bodentalertümer und zur Durchführung nationalpolitisch wichtiger Forschungsaufgaben (ІЦДАВО України. – Ф. 2077. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 130; Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 447).

⁸⁴ Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 454; Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 211.

⁸⁵ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 246. Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 288–289.

⁸⁶ Там само. – С. 289.

⁸⁷ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 238–239. Див. також статті Р. Штампфуса, П. Грімма про сліди давніх германців на території України: *Stampfuß Rudolf*. Germanen in der Ukraine // *Germanen-Erbe*. – September/Oktober 1942. – 7. Jg. – Heft 9/10. – S. 130–149 (“Германці в Україні”); *Grimm Paul*. Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // *Ibidem*. – S. 141–148 (“Нордичні знахідки неолітичної доби з України”).

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

а панування азіатських народностей, як-от гунів, монголів, щоразу означало культурний занепад”⁸⁸. Ця ідея була одним із аргументів німецької пропаганди в обґрунтуванні присутності німців на Сході та розпочатої ними війни. Тому українські історичні музеї з їхніми багатими археологічними колекціями не лише викликали науковий інтерес у німецьких археологів, а й становили цінність з точки зору нацистської пропаганди⁸⁹.

Експозиція КМДРІ розміщувалась у 9-ти залах. Тематичний розподіл зал, на нашу думку, відображав структуру відділів музею. Відомі відділи трипільської культури (завідувач Н. Кордиш), готський, тобто черняхівської культури, та етнографічний⁹⁰. Реконструювати склад відділів та будову експозиції КМДРІ дає змогу путівник і схема виставки з до- і ранньої історії України, відкритої у Харкові 1 листопада 1942 р.⁹¹. Її “мозковим центром”, як і київської експозиції, було Імперське управління до- і ранньої історії в особі його керівника проф. Г. Райнерта, уповноваженого райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії, керівника Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР, та проф. Р. Штампфуса, уповноваженого з питань до- і ранньої історії в Україні⁹². І київська, і харківська експозиції будувалися на тих самих ідеологічних засадах та, що примітно, мали однакову кількість залів – дев’ять. На допомогу у побудові харківської експозиції було відряджено з КМДРІ археолога Н. Л. Кордиш, яка мала досвід побудови київської експозиції⁹³. Зважаючи на ці обставини, можна було б стверджувати, що обидві експозиції мали однакову структуру, якби не стаття Р. Штампфуса “Крайовий музей до- і ранньої історії України у Києві”⁹⁴. В ній автор дає короткий огляд експозиції КМДРІ, який опублікували С. Сорокіна, Т. Радієвська та О. Завальна і склали порівняльну таблицю обох експозицій – київської і харківської, виявивши деякі відмінності⁹⁵. Цю ж порівняльну таблицю, дещо виправлену і доповнену, подаємо нижче.

⁸⁸ “...die blühendsten Zeiten ukrainischer Vorzeit unter nordisch-germanischer Herrschaft standen und jede Vorherrschaft asiatischer Völkerschaften, wie z.B. in der Zeit der Hunnen- und Mongolenherrschaft, einen kulturellen Rückschritt bedeuteten” (зі звіту Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР за 1942 р. (*Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – Ч. II. – С. 506)).

⁸⁹ Про ідеологічні засади і завдання нацистської доісторичної та ранньоісторичної науки детально див.: *Кашеварова Н.* Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптайнзацфюрера Оскара Венднґеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 221–232.

⁹⁰ *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 212.

⁹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 149–153, 156. Огляд розділів цієї виставки за вказаним путівником див.: *Кашеварова Н.* Обґрунтування історичних прав на українській території... – С. 224–225; *її ж.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – Ч. I. – С. 213–215.

⁹² *Кашеварова Н.* Обґрунтування історичних прав на українській території... – С. 229.

⁹³ Там само. – С. 230.

⁹⁴ *Stampfuß Rudolf.* Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte... – S. 241–272. Цю статтю див. також: НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 1–49.

⁹⁵ *Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О.* Експозиція Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (1942–1943) // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* – Львів, 2017. – Вип. 21. – С. 347–365.

**Порівняльна таблиця експозицій
КМДРІ у Києві та виставки з до- і ранньої історії України у Харкові⁹⁶**

№ зали	Київ	Харків
1	Палеоліт і мезоліт	Палеоліт
2	Неоліт (трипільська культура)	Неоліт (трипільська культура), 10000–5000 рр. тому ⁹⁷ [ця зала включала також мезоліт]
3	Пізній неоліт і доба бронзи	Доба бронзи, 2500–1000 рр. до н.е.
4	Скіфи і сармати	Греки, скіфи і сармати, VII–II ст. до н.е.
5	Грецькі міста-колонії на берегах Чорного моря	Готи (черняхівська культура), II–IV ст.
6	Германці в Україні (бастарни, скіри, готи)	Салтівська культура, слов'яни, вікінги, VI–X ст.
7	Слов'яни і заснування Київської варязької імперії	Пізні слов'яни, XI–XII ст.
8	Київська імперія	Азіати
9	Українська етнографія	Народне мистецтво до більшовизму [українська етнографія]

Як бачимо, у харківській експозиції з'явилася нова зала “Азіати”, а у київській експозиції в окремій залі, тобто ширше, висвітлено грецькі міста-колонії у Північному Причорномор'ї. Всі інші теми експозицій збігаються. Ці відмінності залежали, на нашу думку, від наявності у музеях відповідних археологічних матеріалів.

Штат КМДРІ, за винятком німецького керівництва та німецької машиністки фрау Франке, яка працювала у музеї з 1943 р.⁹⁸, складали місцеві співробітники, в основному колишні працівники ЦІМ та ІА, які з різних причин не евакуювалися на схід. Штат музею не був сталим – одних співробітників звільняли або вони звільнялися, інших брали на роботу. Всього у КМДРІ за два роки його існування працювало більше 40 місцевих співробітників. Заступником директора КМДРІ був П. П. Курінний. Науковими співробітниками працювали археологи, історики та етнографи, серед них відомі і досвідчені фахівці: В. Є. Козловська, І. М. Самойловський, Н. Л. Кордиш, Б. П. Безвенглинський, Є. Ф. Покровська, Є. В. Махно, Н. В. Лінка (Геппелнер), нумізмат В. А. Шугаєвський, етнографи: В. С. Мамонов, Ю. Ю. Павлович, В. С. Парасунько, П. А. Таранушенко, який перейшов працювати у відділ пропаганди (ІІа) Генералкомісаріату⁹⁹. Посаду художника обіймала

⁹⁶ Там само; ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 149–153, 156.

⁹⁷ Датування розділів є лише у путівнику харківської виставки, натомість у статті Штампфуса датування розділів київської експозиції відсутнє (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 149–153, 156; *Stampfuß Rudolf*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte... – S. 259–263; НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 24–28).

⁹⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 247.

⁹⁹ *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 226.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

археолог Л. С. Шиліна¹⁰⁰. Науково-допоміжний персонал налічував 9 співробітників, технічний – 14, і ще чотири особи, посади яких не встановлені¹⁰¹. Під дахом КМДРІ були об'єднані найкращі сили археологів, етнографів, які перебували тоді у Києві.

*Київ – Краків – Гьохштедт – Мюнхен
(вересень 1943 р. – грудень 1945 р.)*

7 вересня 1943 р. штадткомісаром Києва було оголошено про евакуацію цивільних установ у місті¹⁰². Вже через тиждень, в середині вересня, почалося пакування збірок КМДРІ для вивезення до Кракова¹⁰³. Організацією вивезення керував директор КІДРІ/КМДРІ проф. Р. Штампфус за дорученням уповноваженого з до- і ранньої історії при райхсміністрі окупованих східних територій проф. Г. Райнерта, водночас керівника Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР. Збірки КМДРІ розглядалися як майно КІДРІ, який належав до німецького цивільного управління РКУ і підлягав евакуації¹⁰⁴. Щоб забезпечити безперешкодне вивезення музейних збірок, проф. Р. Штампфус 20 вересня 1943 р. знову увійшов до складу ЕРР¹⁰⁵. Останній залишив у місті свою ар'єргардну команду з п'яти осіб на чолі з Ф. Шюллером¹⁰⁶. Це дало можливість Р. Штампфусу після завершення 26 вересня 1943 р. евакуації цивільних установ та утворення 3-кілометрової забороненої зони вздовж Дніпра¹⁰⁷ залишитись у місті й вивезти через ЕРР археологічні збірки та інші наукові матеріали КІДРІ/КМДРІ. До 1 жовтня 1943 р. пакувальні та вантажні роботи виконувалися силами співробітників музею¹⁰⁸, потім – ар'єргардною командою ЕРР, Р. Штампфуса та чотирьох місцевих співробітників¹⁰⁹.

У період з 27 вересня до 17 жовтня 1943 р. з КІДРІ/КМДРІ до Кракова було вивезено 6 вагонів археологічних збірок та інших матеріалів. Це були знахідки періоду палеоліту (269 ящиків, 72 пакунки); неоліту (121 ящик, 36 пакунків), трипільської культури (461 ящик, 121 пакунок); періоду бронзи (12 ящиків, 8 пакунків), Скіфії (27 пакунків у 27-ми ящиках); з розкопок грецьких міст Північного Причорномор'я (228 ящиків, 63 пакунки), у тому числі Ольвії (215 ящиків, 63 пакунки), готів (14 пакунків у 14-ти ящиках), праслов'янських культур, вікінгів та інше (20 пакунків у 20-ти ящиках), а також знахідки з розкопок Дніпрогесівської експедиції (766 ящиків, 156 пакунків). Крім того, були вивезені черепи з різних розкопок (4 ящики¹¹⁰), два не запаковані скіфські казани, нумізматики (7 ящиків), архів (5 ящиків),

¹⁰⁰ ІА НАН України, відділ кадрів, особова справа Шиліної Л. С. – Арк. б/№.

¹⁰¹ Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Діяльність Музею до- і ранньої історії в Києві... – С. 289–290; *їх же*. Музей до- і ранньої історії у Києві... – С. 213–226.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 275.

¹⁰³ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 250–253.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 288.

¹⁰⁵ Там само. – Спр. 171. – Арк. 274.

¹⁰⁶ Там само. – Спр. 51. – Арк. 100.

¹⁰⁷ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 305–306.

¹⁰⁸ Там само. – С. 253–254, 307.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 69, 100.

¹¹⁰ Тут і далі в дужках кількість ящиків і пакунків збігається, тобто у даному випадку – 4 пакунки у 4-х ящиках.

фотоархів (скляні негативи – 24 ящики) та бібліотека КІДРІ – разом 1958 ящиків і 570 пакунків (док. № 1). Всього з Києва до Кракова було вивезено 8 залізничних вагонів із збірками КІДРІ/КМДРІ, Архітектурно-історичного музею (нині Національний заповідник “Софія Київська”, далі – НЗСК) та Музею українського мистецтва (нині НХМУ). До Кракова зі співробітників КМДРІ виїхали з сім’ями П. Курінний, Б. Безвенглинський та В. Козловська¹¹¹.

**Вивезення з Києва музейних цінностей до Кракова
(27.09.–17.10.1943)¹¹²**

Відправл. з Києва	Кількість вагонів	Склад вантажу	Прибуття у Краків
27.09.1943	2	Археологічні збірки КМДРІ (<i>відправник Р. Штампфус, у супроводі Б. Безвенглинського</i>)	4/6.10.1943
1.10.1943 №№ вагонів: Мюнхен 41764 France 301641	2	<ul style="list-style-type: none"> Археологічні збірки та частина бібліотеки КМДРІ/КІДРІ; збірки відділу народного мистецтва і художньо-промислового відділу Музею українського мистецтва (українське народне вбрання, рушники, зразки вишивки, парчі, збірка писанок, речі з дерева) – <i>відправник Р. Штампфус</i> 	18.10.1943
7.10.1943 № рейсу: 06 350 400; №№ вагонів: Мюнхен 92811 Кассель 76248	2	<ul style="list-style-type: none"> Археологічні збірки та частина бібліотеки КМДРІ; з Музею українського мистецтва (решта збірки тканин, богослужбовий одяг, решта етнографічної збірки); матеріали Архітектурно-історичного музею, нині НЗСК, (23 фрески, 1 мозаїка, фотоархів, бібліотека, кресленики, плани та ін.); 6 ящиків картин радянських художників; ящик з географічними атласами і картами (<i>відправник Ф. Шюллер, у супроводі П. Курінного</i>) 	14.10.1943
17.10.1943	2	<ul style="list-style-type: none"> Археологічні збірки КМДРІ та решта бібліотеки КІДРІ; решта збірок відділу народного мистецтва та художньо-промислового відділу Музею українського мистецтва 	22.10.1943

Вивезені з Києва до Кракова музейні збірки попередньо мали розміщуватися в Інституті німецької діяльності на Сході. Однак сталося інакше –

¹¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 35; Спр. 225. – Арк. 268, 307.

¹¹² Там само. – Спр. 51. – Арк. 69 зв., 102; Спр. 225. – Арк. 307, 308; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 307.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

вони були розміщені у приміщенні Головного управління музеїв при Головному відділі науки і навчання Генеральної Губернії по вул. Гауптштрассе (Головна), 17 та у критій галереї Домініканського монастиря у Кракові¹¹³. Збірки, які надійшли у Краків 4/6 жовтня¹¹⁴, 14 жовтня і 18 жовтня, розмістили у приміщенні Головного управління музеїв¹¹⁵. Наступні збірки, які прибули 22 жовтня, були вивантажені тієї ж ночі і розміщені на ранок у Домініканському монастирі (167 ящиків), а частина, в основному книжки, – у Головному управлінні музеїв¹¹⁶.

11 жовтня 1943 р. до Кракова прибув один вагон з Дніпропетровська–Кривого Рогу (відправлений 28 вересня з Дніпропетровська і 3 жовтня 1943 р. з Кривого Рогу), в якому були матеріали розкопок др. В. Гюлле 1943 р., не запаковані архівні матеріали щодо німецької колонізації півдня України¹¹⁷, партархів Дніпропетровської обл., – їх розмістили у приміщенні Головного управління музеїв¹¹⁸. Через місяць, 5 листопада, впорядковані матеріали Дніпропетровського партархіву (29 ящиків, 64 коробки, 343 пакети), а також один ящик з книжками і атласами, 6 великих ящиків з картинами радянських художників з Дніпропетровського художнього музею були завантажені у вагон і відправлені в Ратібор (нині Рацібож)¹¹⁹. Всього до Кракова протягом жовтня–грудня 1943 р. прибули 11 вагонів з України – дев'ять у жовтні (вісім з Києва і один з Дніпропетровська) та два у грудні – з Вінниці¹²⁰ (10.12.1943) та Умані¹²¹ (26.12.1943)¹²².

На чолі команди, яка опікувалася у Кракові культурними цінностями з України, стояв керівник групи “Дніпро” Зондерштабу до- і ранньої історії (далі – ЗШДРІ) ЕРР гауптайнзацфюрер др. В. Гюлле. Він був відряджений до Кракова 7 жовтня 1943 р. за розпорядженням проф. Г. Райнерта, керівника ЗШДРІ ЕРР, уповноваженого райхсміністра окупованих східних територій з до- і ранньої історії, та з дозволу Управління ЕРР для приймання культурних цінностей з музеїв України та їхнього збереження¹²³. Щоб забезпечити у Кракові опіку над українськими культурними цінностями та фінансування з боку ЕРР за розпорядженням штабсфюрера Г. Утікаля 18 жовтня 1943 р. було

¹¹³ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 295, 307.

¹¹⁴ Дані щодо надходження до Кракова перших двох вагонів з Києва розходяться – у ранніх звітах називається дата 4.10.1943 (Там само. – Арк. 307, 308), а у пізніших звітах – 6.10.1943 (Там само. – Арк. 296, 298).

¹¹⁵ Там само. – Арк. 301, 307, 308.

¹¹⁶ Там само. – Арк. 301.

¹¹⁷ Ці матеріали при впорядкуванні у Кракові не були виявлені (Там само. – Арк. 267).

¹¹⁸ Там само. – Арк. 296, 298, 307; Спр. 75. – Арк. 187 зв., 191.

¹¹⁹ Там само. – Спр. 225. – Арк. 268, 289.

¹²⁰ 37 ящиків, 4 пакети, бібліотека Ін-ту хімії з Києва (нині Ін-т органічної хімії НАНУ) та портрет княгині Марії Григорівни Щербатової, ймовірно, роботи Ф. фон Ленбаха, відправник Р. Штампус (Там само. – Арк. 252–253).

¹²¹ 31 ящик, 7 бочок, 2 пакунки, близько 130-ти картин, приблизно 1500 книг, журнали, дві старовинні шафи, відправники В. Модріян, П. Курінний (Там само. – Арк. 255–257).

¹²² Там само. – Арк. 252–253.

¹²³ Там само. – Арк. 295, 307.

створено Краківську філію на чолі з В. Гюлле і прикріплено її до Головної робочої групи України (далі – ГРГУ) ЕРР, яка перебувала на той час у Моршині¹²⁴. Філія розміщувалася так само у приміщенні Головного управління музеїв.

Протягом жовтня–листопада 1943 р. сформувалася команда Краківської філії, яка складалася з українських і німецьких співробітників. Команда В. Гюлле у листопаді 1943 р. налічувала, крім нього, чотирьох німецьких співробітників: заступник – оберайнзацфюрер Франц Курцвайль (з 26.10.1943), кресляр та технічний робітник – айнзацфюрер Гайнц Кюстгардт (з 28.10.1943), фотограф – Маргарете Рік (з 12.11.1943), науковий співробітник – Вальтер Модріан (з 30.11.1943) і трьох українських: Б. Безвенглинський (з 18.10.1943 р.), В. Козловська і П. Курінний (обидва з 27.10.1943 р.)¹²⁵. Майже через два місяці Б. Безвенглинський і В. Козловська були змушені як українці, що прибули з РКУ і не мали дозволу на перебування у Генеральній Губернії, залишити її межі. Вони разом із сім'ями виїхали у супроводі Г. Кюстгарда 20 грудня 1943 р. до м. Ратібор¹²⁶ (з 1939 р. у складі Райху), куди вже з Берліна перебралася велика частина відділів Управління ЕРР. У Кракові з українських співробітників залишився лише П. Курінний як “фольксдойче”.

Співробітники Краківської філії приймали вантажі з культурними цінностями з України, дбали про їхнє розміщення та збереження, провадили облік і готували збірки до подальшого переміщення у Райх. Останнє включало упорядкування, інвентаризацію і пакування, особливо тих збірок, які прибули у Краків недбало, поспіхом запаковані або й зовсім не запаковані. Це стосувалося насамперед етнографічної збірки Музею українського мистецтва (нині НХМУ). Текстиль, зразки народного одягу у Кракові було продезинфіковано, сфотографовано, на кожний предмет було складено картку з фотографією предмета¹²⁷. На початок січня 1944 р. було сфотографовано 1650 вишитих рушників, доріжок, скатертин і сорочок¹²⁸.

У результаті інвентаризаційних робіт, проведених у Кракові, було складено німецькою мовою чотири переліки предметів і збірок, вивезених у вересні–жовтні 1943 р. з Києва. Першим було складено перелік археологічних збірок з однойменного музею КМДРІ та розкопок др. В. Гюлле біля Дніпропетровська, датований 16 листопада 1943 р. (док. № 1). Він додавався до тижневого звіту (8–14.11.1943) Краківської філії від 15 листопада 1943 р., адресованого ГРГУ ЕРР, куди надійшов 18 листопада 1943 р.¹²⁹. У звіті зокрема повідомлялося про завершення інвентаризації збірок КМДРІ, що підтверджувалося цим переліком, про новий порядок розміщення ящиків з археологічними збірками і підготовку до фотозйомки етнографічної збірки Музею українського мистецтва (нині НХМУ).

¹²⁴ Там само. – Арк. 301, 306.

¹²⁵ Там само. – Арк. 268, 276, 283, 294, 295; *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга... – Ч. I. – С. 127.

¹²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 252, 296.

¹²⁷ Там само. – Арк. 278.

¹²⁸ Там само. – Арк. 252.

¹²⁹ Там само. – Арк. 283.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

Другий, третій і четвертий переліки не мають дати складання, але містять червоний штамп надходження – 10 грудня 1943 р.¹³⁰. Вони додавалися до звіту Краківської філії за листопад, відправленого 2 грудня 1943 р. на адресу ГРГУ ЕРР, яка отримала його 10 грудня того ж року¹³¹. Це перелік предметів Архітектурно-історичного музею у Києві (нині НЗСК). Він налічував 46 позицій, з яких 23 фрески та фрагмент мозаїки “Отці церкви” Михайлівського Золотоверхого собору, а також гравюри, малюнки, плани церков, карти, фотографії та негативи. Третій – перелік ілюстративних матеріалів однойменного музею КІДРІ, серед них чотири фрески того ж собору (док. № 2). Четвертий – перелік єгипетських старожитностей, в основному мумії у саркофагах, так само з однойменного музею КІДРІ (док. № 3). Другий і третій переліки були опубліковані в українському перекладі¹³².

Після проведення інвентаризаційних робіт та підготовки до подальшого транспортування всі українські збірки, які протягом жовтня–грудня 1943 р. опинилися у Кракові, були вивезені у другій половині лютого 1944 р. до Баварії в однойменний замок м. Гьохштедт на Дунаї¹³³. Тут розмістився КІДРІ разом з вивезеними збірками з підпорядкованих йому музеїв, у тому числі з КМДРІ та інших київських музеїв. Керівником КІДРІ у Гьохштедті був проф. Р. Штампфус. Протягом першої половини 1944 р. тут було сконцентровано збірки з історичних, археологічних і краєзнавчих музеїв України, Криму, Мінська та Вільнюса. Українські збірки, що перебували у Гьохштедті, виходячи з сьогоденних кордонів України, походили з музеїв Бахчисарая, Вінниці, Керчі, Києва, Львова, Миколаєва, Полтави, Сімферополя, Умані, Феодосії та Херсона.

З українських співробітників КІДРІ у Гьохштедтському замку працювали колишні співробітники КМДРІ Б. Безвенглинський, В. Козловська, Н. Кордиш, П. Курінний, а також К. Мощенко, директор Полтавського краєзнавчого музею під час окупації. З німецьких співробітників, крім вищезазначеного проф. Р. Штампфуса, тут працювали вже відомі др. В. Гюлле, який очолив Інститут нордично-германської ранньої історії Східного регіону (Institut für die nordisch-germanische Frühgeschichte des Ostraumes), створений при Райхсміністерстві окупованих східних територій у період 19 червня – 15 серпня 1944 р., та др. П. Грімм, який працював у Гьохштедті після демобілізації з 10 січня 1945 р. Всі зібрані у замку Гьохштедта збірки культурних цінностей, вивезені з території тодішнього Радянського Союзу, до кінця війни належали до компетенції Райхсміністерства окупованих східних територій, а замок м. Гьохштедта вважався місцем збереження евакуйованих ним музейних збірок¹³⁴.

¹³⁰ Там само. – Арк. 271–275.

¹³¹ Там само. – Арк. 268–270.

¹³² Коренюк Ю., Ком С., Себта Т. Привласнення і реституція... – С. XXVI.

¹³³ BArch/NS-8/268/36–36RS; Freitag Gabriele, Grenzer Andreas. Der nationalsozialistische Kunstraub in der Sowjetunion // “Betr.: Sicherstellung”: NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Hrsg. W. Eichwede, U. Hartung. – Bremen, 1998. – S. 64.

¹³⁴ Seitz Reinhard H. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – S. 159–164; Сорокіна С., Завальна О. Німецький археолог доктор Пауль Грімм... – С. 460.

22 квітня 1945 р. Гьохштедт зайняли американці¹³⁵. Вивезені з України, Криму, Мінська і Вільнюса збірки майже до кінця року залишалися у замку Гьохштедта. Протягом 4 листопада – 20 грудня 1945 р. вони були перевезені у Мюнхенський центральний збірний пункт (далі МЦЗП), створений американцями для реституції культурних цінностей, вивезених нацистами з окупованих країн¹³⁶.

Post Scriptum

З Мюнхена музейні збірки, вивезені з КІДРІ/КМДРІ, були повернуті Радянському Союзу 15 квітня 1947 р. разом з іншими збірками, вивезеними з музеїв України, Росії, Білорусі та Литви. 4 грудня 1947 р. транспорт із семи вагонів (1127 місць) з українськими культурними цінностями, повернутими з Німеччини, прибув до Києва¹³⁷. Вони були перевезені у Державний історико-культурний заповідник “Києво-Печерська лавра” (нині НКПІКЗ), де протягом двох з половиною місяців (4.01.–15.03.1948) працювала комісія з приймання та інвентаризації культурних цінностей. До Державного історичного музею УРСР (нині НМІУ) мали повернутися тоді 618 ящиків із збірками музею, вивезеними у 1943 р., а до ІА АН УРСР – 47 ящиків¹³⁸. Як бачимо, кількість вивезених і повернутих ящиків значно відрізняється. Повернулося майже втричі менше вивезених ящиків (див. док. № 1). Якщо навіть припустити, що збірки перепаковувалися у більші ящики, коли вміст двох або кількох ящиків об’єднувався, все одно різниця вивезених і повернутих місць залишається досить значною. Це дозволяє зробити висновок, що не всі предмети/збірки повернулися до місць свого колишнього зберігання. Тим більше, що прецеденти вже є.

У 1995 р. завдяки старанням проф. В. Айхведе, тодішнього директора Дослідницького центру Східної Європи у Бремені, НМІУ з Німеччини було повернуто більше 700 книг (6 ящиків), що були вивезені з КІДРІ восени 1943 р. до Кракова. Проф. Айхведе виявив їх у Пфальбаум-Музеум (Музей на палях) в с. Унтерульдінгені (земля Баден-Вюртемберг), який заснував (1953) і до 1989 р. очолював проф. Г. Райнерт, колишній уповноважений з до- і ранньої історії при Райхсміністерстві окупованих східних територій та очільник Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР¹³⁹.

Окремі артефакти з довоєнної збірки НМІУ були виявлені у Краківському археологічному музеї (Muzeum Archeologiczne w Krakowie). Це 19 предметів (фібули та ремінна гарнітура) IV–VII ст. з Середнього Подніпров’я. У 2000-х рр. фахівцями НМІУ було переконливо доведено, що 17 предметів

¹³⁵ Reinhard H. Seitz. Das Fürstliche Renaissanceschloß zu Höchstädt a.d. Donau... – С. 155.

¹³⁶ Там само. – С. 169.

¹³⁷ Hartung Ulrike. Der Weg zurück... – С. 212; Себта Т. М. Мюнхенська систематична Картоотека... – С. 226–228; Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 944–945.

¹³⁸ Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 944–946.

¹³⁹ Eichwede Wolfgang. Die Kunst der Stunde. Restitution zwischen Expertise und Diplomatie: Aus dem Maschinenraum der deutsch-russischen Kulturbeziehungen // Osteuropa. – 3–4/2017. – С. 192.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

належали до війни НМІУ¹⁴⁰. Також у Краківському археологічному музеї зберігаються 20 дерев'яних ящиків з металевими предметами від епохи бронзи до раннього Середньовіччя, які у музеї заінвентаризовані як такі, що походять “зі старих львівських зібрань”. Польський дослідник Міхай Парчевський висловив припущення, що вони “відносяться до київських колекцій межі ХІХ–ХХ ст.”¹⁴¹.

У Мюнхенському державному археологічному музеї (Archäologische Staatssammlung München) на депозитному зберіганні перебувають 11 артефактів з кириличними шифрами, які також походять з довоєнної збірки НМІУ. Це 9 однотипних глиняних пряслиць, одна кам'яна шліфувана сокирка і одне кам'яне яйце. Пряслиця походять з фондів НМІУ, а саме зі збірки “Кирилівські землянки”(відкриті й розкопані у 1895–1896 рр. під керівництвом В. Хвойки на горі в межах садіб по вул. Кирилівській, 59–61 у Києві). Інші два предмети – кам'яну шліфовану сокирку і кам'яне яйце – можна з великою вірогідністю так само віднести до збірки НМІУ. На сокирці частково зберігся номер білою фарбою “684[43]/684[93]”. У НМІУ до війни певний період наносилися номери білою фарбою. Кам'яне яйце належить, ймовірно, до періоду Київської Русі. Глиняні фарбовані яйця, покриті часто поливою, були розповсюджені в ХІ–ХІІ ст. у Київській Русі. В археологічних збірках цього періоду, що зберігаються у НМІУ, є такі зразки¹⁴².

Окремі предмети, книжки зі збірок НМІУ, як бачимо, виринули з небуття саме на шляху переміщення їх у 1943–1945 рр. або були пов'язані з особами, причетними до їхнього вивезення. Тому публікація переліків вивезених на захід у 1943 р. українських культурних цінностей, введення їх у науковий обіг сприятиме ширшим дослідженням післявоєнної долі цих цінностей, їхнього можливого виявлення і, безумовно, реституції.

Метод і принципи публікації

Документи, що пропонуються нижче до уваги читачів, публікуються науково-критичним методом із збереженням орфографії, пунктуації та оформлення. У квадратних дужках без застереження розкриваються скорочення та з відповідним коментарем у виносках – знак тотожності у вигляді подвійних лапок. Так само у супроводі коментарів виділяються виправлені помилки у назвах або числах. Наприкінці блоку документів розміщено коментарі за змістом, які позначаються цифрами. Авторство коментарів зазначається наприкінці ініціалами *Т. Р., Т. С., С. С.*

Т. Себта

¹⁴⁰ *Строкова Л. В.* Краківський слід археологічної колекції НМІУ... – С. 81, 84.

¹⁴¹ Там само. – С. 84.

¹⁴² *Себта Т.* Українські культурні цінності, втрачені... – С. 28, 30–31.

Тетяна РАДІЄВСЬКА, Тетяна СЕБТА, Світлана СОРОКІНА

ДОКУМЕНТИ*

№ 1

Перелік археологічних збірок з однойменного музею
Крайового інституту до- і ранньої історії в Києві
та розкопок др. В. Гюлле біля Дніпропетровська, вивезених
у вересні–жовтні 1943 р. до Кракова. *Краків, 16 листопада 1943 р.*

Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – Außenstelle Krakau

Inventarverzeichnis

I. Vorgeschichte**

Vorgeschichtliche Sammlungen aus dem Landesinstitut für Vor-
und Frühgeschichte in Kiew und Ausgrabungen

Dr. Hülle bei Dnjeppropetrowsk

Zeitalter	Gegenstand	Gen[eral] bezirk	Fundorte	Packun- gen	Kisten einzeln
1. Paläolithikum	Funde	Kiew	Kyrillowstraße Honci	72	269
		Wolhynien- Podolien	Hubariv Kitajgorod Studenica		
		Shitomir	Korosten		
		Tschernigow	D[i]chtjariwka*** Mesin Puschkari Schurawka		
		Jusowka	Amwrossijewka		
2. Neolithikum	Funde	Kiew	Kojlow Kaniw Krementschuk Nahoriani Nikolska sloboda Staroselo Traktemirow Wischinki		
		Wolhynien- Podolien	Bakota Borschivci Braha Kalatschkivci Kudlajowka Kuschelowo		

* Електронний набір, переклад з німецької – С. Сорокіна, археографічне опрацювання – Т. Себта.

** Всі три рядки підкреслено на друкарській машинці, останній рядок – подвійною лінією у вигляді тире.

*** В оригіналі помилково *Dechtjariwka*.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

			Marianowka Otroki[w]* Osarinci Patrinci Rogisna Stara Uschica Sokol Vila [J]aruska**		
		Tschernigow	Dichtjariwka Juchnowa Gnidyn Korop L[o]siwok*** Luschniki Mesin Mowtschan-See Rohivka Salowa Sednjow Sotnica Smjatschko – P[unkt] 14		
		Charkow	Prischib	36	121
3. Neolitikum (Tripolje)	Funde	Kiew	Kiew (Chwojka) Kiew (Kurinn[y]j ^{4*}) Jewminka Chalepje (Maka- renko) Tripolje (Chwojka)		
		Wolhynien- Podolien	Fridrivei Chonkivci Kadijewci Kriwtschik Lajewci Letitschiw Medschibisch Osarinci Patrinci Pliskiw–Tscher- njawka Te[k]liwka ^{5*}	121	461

* В оригіналі помилково *Otrokit*.

** В оригіналі з маленької літери *jaruska*.

*** В оригіналі помилково *Lasiwok*.

4* В оригіналі помилково *Kurinnji*.

5* В оригіналі помилково *Tetliwka*.

4. Bronze	Funde	verschiedene Fundorte		8	12
5. Skythen	Funde	[verschiedene]* [Fundorte]		27	27
6. Griechen	Funde	[verschiedene] [Fundorte]		13	13
	Funde	Nikolajew	Olbia	63	215
7. Goten	Funde	verschiedene Fundorte		14	14
8. Slaw[ische] Kultur	Funde	[verschiedene] [Fundorte]		2	2
9. Wikinger	Funde	[verschiedene] [Fundorte]		14	14
10. Verschiedenes	Funde	[verschiedene] [Fundorte]		4	4
11. Verschiedene Zeitalter	Funde	Dnjepropetrowsk	Dnjeprostruj:**		
			Kanzirka	71	368
			Jamburg–Osokorivka	3	12
			Kitschkas	15	72
			Wolnigi	4	21
			Tavolschani	3	14
			Sobatschki	5	19
			Chortica	2	10
			Winogrady	2	10
			Pochilij	1	5
			Dur[n]a-Skelja***	3	11
			Gadjutscha Balka	4	20
			Fedorowka–Nowo-Alexandrowka–Boschkiw		
			Woloskje	6	30
			Nikolskoje	9	41
			Ogren	3	15
			Perun	5	19
verschiedene	12	58			
Zusammen	8	41			
			156	766	
12.	Funde	aus dem Museum in Poltawa		17	17
13.	Schädel	verschiedene Fundorte		4	4
14. Goten	Ausgrabungen Dr. Hülle	Dnjepropetrowsk	Nowo-Alexandrowka	57	57
			Wilna Balka		
			Wolosskoje		
			Federowka		
15.	Münzen	verschiedene Fundorte		7	7
16.	Glasnegative		(Institut)	24	24

* Тут і далі у квадратних дужках розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок.

** Підкреслено на друкарській машинці.

*** В оригіналі помилково *Durha-Skelja*.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

17.	Archive	(Institut)	5	5
Summe der Packungen und Kisten:			[644]*	[2032]**
Unverpackt: 2 Skythenkessel			2	2

Krakau, den 16. November 1943

284***

18. Nov[ember] 1943^{4*}

Anton^{5*}

ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 284–286. Оригінал, машинопис.

Переклад

Оперативний штаб райхслайтера Розенберга, Краківська філія

Інвентарний опис

I. Доісторія

Доісторичні зібрання Крайового інституту до- і ранньої історії в Києві та розкопок др. Гюлле біля Дніпропетровська

Доба	Предмет	Генеральна округа	Місце знахідки	Пакунок	Окремі ящики
1. Палеоліт	Знахідки	Київ	Кирилівська вулиця ¹ Гінці ²	72	269
		Волинь-Поділля	Губарів ³ Китайгород ⁴ Студениця ⁵		
		Житомир	Коростень ⁶		
		Чернігів	Дігтярівка ⁷ Мізин ⁸ Пушкарі ⁹ Журавка ¹⁰		
		Юзівка ¹¹	Амвросіївка ¹²		
2. Неоліт	Знахідки	Київ	Койлів ¹³ Канів ¹⁴ Кременчук ¹⁵ Нагоряни ¹⁶ Микільська слобідка ¹⁷ Старосілля ¹⁸ Трахтемирів ¹⁹ Вишеньки ²⁰		

* В оригіналі помилково 628.

** В оригіналі помилково 2018.

*** Канцелярський шифр ГРГУ ЕРР синім олівцем на першій сторінці вгорі праворуч.

^{4*} Штемпель надходження в ГРГУ ЕРР (м. Моршин) червоним чорнилом на першій сторінці вгорі праворуч під канцелярським шифром, скорочення *Nov* готичними літерами.

^{5*} Власноручний підпис керівника ГРГУ ЕРР Георга Антона синім олівцем під штампелем надходження.

		Волинь-Поділля	Бакота ²¹ Борщівці ²² Брага ²³ Калачківці ²⁴ Кудлаївка ²⁵ Кужелеве ²⁶ Мар'янівка ²⁷ Отроків ²⁸ Озаринці ²⁹ Патринці ³⁰ Рогізна ³¹ Стара Ушиця ³² Сокіл ³³ Виля-Ярузькі ³⁴		
		Чернігів	Дігтярівка ³⁵ Юхнове ³⁶ Гнідин ³⁷ Короп ³⁸ Л[о]зівок ³⁹ Лушники ⁴⁰ Мізін ⁴¹ Мовчан-озеро ⁴² Рогівка ⁴³ Салова ⁴⁴ Седнів ⁴⁵ Сосниця ⁴⁶ Смячка – пункт 14 ⁴⁷		
		Харків	Пришиб ⁴⁸	36	121
3. Неоліт (Трипілля)	Знахідки	Київ	Київ (Хвойка) ⁴⁹ Київ (Курінний) ⁵⁰ Євминка ⁵¹ Халеп'я (Макаренко) ⁵² Трипілля (Хвойка) ⁵³		
		Волинь-Поділля	Фридрівці ⁵⁴ Хоньківці ⁵⁵ Кадіївці ⁵⁶ Кривчик ⁵⁷ Лоївці ⁵⁸ Летичів ⁵⁹ Меджибіж ⁶⁰ Озаринці ⁶¹ Патринці ⁶² Плисків-Чернявка ⁶³ Те[к]лівка ⁶⁴	121	461
4. Бронза ⁶⁵	Знахідки	Різні місця знахідок		8	12
5. Скіфи ⁶⁶	Знахідки	Різні місця знахідок		27	27

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

6. Греки ⁶⁷	Знахідки Знахідки	Різні місця знахідок		13	13
		Миколаїв	Ольвія	63	215
7. Готи ⁶⁸	Знахідки	Різні місця знахідок		14	14
8. Сло- в'янська культура	Знахідки	Різні місця знахідок		2	2
9. Вікінги ⁶⁹	Знахідки	Різні місця знахідок		14	14
10. Різне	Знахідки	Різні місця знахідок		4	4
11. Різні періоди	Знахідки	Дніпропе- тровськ	Дніпробуд ⁷⁰ :		
			Канцирка ⁷¹	71	368
			Ямбург–Осокорівка ⁷²	3	12
			Кічкас ⁷³	15	72
			Вовніги ⁷⁴	4	21
			Таволжаний ⁷⁵	3	14
			Собачки ⁷⁶	5	19
			Хортиця ⁷⁷	2	10
			Виноградний ⁷⁸	2	10
			Похилий ⁷⁹	1	5
			Дурна Скеля ⁸⁰	3	11
			Гадюча Балка ⁸¹	4	20
			Федорівка– Новоолександрівка– Божків ⁸²	6	30
			Волоське ⁸³	9	41
Микільське ⁸⁴	3	15			
Огринь ⁸⁵	5	19			
Перун ⁸⁶	12	58			
різні	8	41			
Разом	156	766			
12.	Знахідки	з Музею у Полтаві ⁸⁷		17	17
13.	Черепи	Різні місця знахідок ⁸⁸		4	4
14. Готи	Розкопки др. Гюлле ⁸⁹	Дніпропе- тровськ	Новоолександрівка	57	57
			Вільна балка Волоське Федорівка		
15.	Монети	Різні місця знахідок		7	7
16.	Скляні негативи ⁹⁰		(Інститут)	24	24
17.	Архіви ⁹¹		(Інститут)	5	5
Загальна кількість пакунків та ящиків				[644]	[2032]
Незапаковані: 2 скіфські казани ⁹²				2	2

Краків, 16 листопада 1943 р.

284

18 листопада 1943 р.

Антон⁹³

Тетяна РАДІЄВСЬКА, Тетяна СЕБТА, Світлана СОРОКІНА

№ 2

**Перелік ілюстративних матеріалів з однойменного музею
Крайового інституту до- і ранньої історії в Києві,
вивезених у вересні–жовтні 1943 р. до Кракова.
Краків, не пізніше 2 грудня 1943 р.***

[печатка]**

Verzeichnis des Illustrationsmaterials***
der Ausstellung des Landesinstitutes für Vor- und Frühgeschichte in Kiew

Nummer	Gegenstand	Stück	Charakter	Zustand	Fundort
1.	Freske: Kreuz	1	orig[inal]	gut	Michaelsklost[er] Kiew
2.	Freske: Ornament, 59×72	1	orig[inal]	gut	[Michaelskloster Kiew]
3.	Freske: 6 Apostel	1	cop[ie] Even- bach	gut	Jeleszkloster Tschernigow
4.	Mosaik: Apostel	1	cop[ie] Jukin	gut	Mich. Klost.
5.	Mosaik: Hl. Thekla	1	cop[ie] Kaspi- rovitsch	gut	Erlöserkirche Tschernigow
6.	Freske: Ornament	1	orig[inal]	gut	Mich. Kloster
7.	Freske: Ornament	1	orig[inal]	gut	Mich. Kloster
8.	Historische Karten	15	orig[inal] u[nd] cop[ien]	gut	–
9.	Arhäolog[ische] Karten	3	orig[inal] cop[ie]	gut	–
10.	Trachtenkarte	12 Teile	orig[inal] Pavlovitsch	gut	–
11.	Zeichnungen: Tripolje, Goten, Bastarnen	8 Blatt	Pavlovitsch	[gut]**	–
12.	Grundkarte	8 Blatt	orig[inal]	gut	–
13.	Archiv Volkskunde	1 Kiste	orig[inal]	gut	–
14.	Negative: Volkskunde	1 Kiste	orig[inal]	gut	–
15.	Altarplatte	1	orig[inal]	schadh[aft]	–
16.	Altarplatte	1	orig[inal]	gut	–
17.	Haustypenkarte	16	Pavlovič	gut	–

* Датовано за звітом Краківської філії ГРГУ ЕРР за листопад місяць від 2.12.1943 р., до якого додавався цей перелік.

** Печатка ЕРР "Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete" синім чорнилом вгорі ліворуч.

*** Підкреслено на друкарській машинці.

* У квадратних дужках розкрито знак тотожності попередньому рядку у вигляді подвійних лапок.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

18.	Histor[ische] Kartenskizzen Slavenzeit	6	orig[inal]	gut	–
-----	--	---	------------	-----	---

[печатка]*

10. Dez[ember] 1943**

ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 274. Оригінал, машинопис.

Опубліковано в українському перекладі: *Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVII.

Переклад

[печатка]

Перелік ілюстративного матеріалу
експозиції Крайового інституту до- і ранньої історії у Києві

Номер	Предмет	Кількість	Характер	Стан	Місце знахідки
1.	Фреска: хрест ⁹⁴	1	оригінал	добрий	Михайлівський монастир, Київ
2.	Фреска: орнамент, 59×72 ⁹⁵	1	оригінал	добрий	Михайлівський монастир, Київ
3.	Фреска: 6 апостолів ⁹⁶	1	копія Евенбах ⁹⁷	добрий	Слецький монастир, Чернігів
4.	Мозаїка: апостол	1	копія Юкіна ⁹⁸	добрий	Михайлівський монастир
5.	Мозаїка: св. Текля	1	копія Касперовича ⁹⁹	добрий	Спаська церква, Чернігів
6.	Фреска: орнамент ¹⁰⁰	1	оригінал	добрий	Михайлівський монастир
7.	Фреска: орнамент ¹⁰¹	1	оригінал	добрий	Михайлівський монастир
8.	Історичні карти ¹⁰²	15	оригінали і копії	добрий	–
9.	Археологічні карти ¹⁰³	3	оригінал, копія	добрий	–
10.	Карта народного одягу ¹⁰⁴	12 частин	оригінал, Павлович ¹⁰⁵	добрий	–
11.	Малюнки: Трипілля, готи, бастарни ¹⁰⁶	8 аркушів	Павлович	добрий	–
12.	План	8 аркушів	оригінал	добрий	–
13.	Етнографічний архів ¹⁰⁷	1 ящик	оригінали	добрий	–
14.	Негативи: етнографія ¹⁰⁸	1 ящик	оригінал	добрий	–

* Та сама печатка синім чорнилом внизу праворуч.

** Штемпель надходження в ГРГУ ЕРР (м. Моршин) червоним чорнилом вгорі праворуч, скорочення *Dez.* готичними літерами.

Тетяна РАДІЄВСЬКА, Тетяна СЕБТА, Світлана СОРОКІНА

15.	Вівтарна плита ¹⁰⁹	1	оригінал	пошко- джена	–
16.	Вівтарна плита	1	оригінал	добрий	–
17.	Карта типів хат ¹¹⁰	16	Павлович	добрий	–
18.	Ескізи історичних карт часів слов'ян ¹¹¹	6	оригінали	добрий	–

[печатка]
10 грудня 1943 р.

№ 3

**Перелік єгипетських старожитностей з однойменного музею
Крайового інституту до- і ранньої історії в Києві,
вивезених у вересні–жовтні 1943 р. до Кракова.
Краків, не пізніше 2 грудня 1943 р.***

Verzeichnis der Sammlung ägyptischer Altertümer**
aus dem Museum des Landesinstitutes für Vor- und Frühgeschichte Kiew

Evakuierungszeichen	Gegenstand	Verpackung	Zustand
Ä 1	Sarkophag	1 Kiste	gut
Ä 2	Mumiensarg***	4 Kisten	gut
Ä 3	Hausform	1 Kistchen	beschädigt

10. Dez[ember] 1943^{4*}

ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 275. Оригінал, машинопис.

Переклад

Перелік збірки єгипетських старожитностей¹¹²
з музею Крайового інституту до- і ранньої історії у Києві

Евакуаційний номер	Предмет	Упаковка	Стан
Ä 1	Саркофаг ¹¹³	1 ящик	добрий
Ä 2	Мумієморфний саркофаг ¹¹⁴	4 ящики	добрий
Ä 3	Модель будинку ¹¹⁵	1 ящикок	пошкоджений

10 грудня 1943 р.

КОМЕНТАРІ

Список скорочень, використаних у коментарях

ВАrch – Bundesarchiv

ВМГ – Всеукраїнський музейний городок

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

* Датовано за звітом Краківської філії ГРГУ ЕРР за листопад місяць від 2.12.1943 р., до якого додавався цей перелік.

** Слова *ägyptischer Altertümer* підкреслені на друкарській машинці.

*** Попередньо було надруковано *Kistensarg*.

^{4*} Штемпель надходження в ГРГУ ЕРР (м. Моршин) червоним чорнилом вгорі праворуч, скорочення *Dez.* готичними літерами.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

ЗРАО – Записки русского археологического общества

ІМК – Інститут історії матеріальної культури

ІНО – Інститут народної освіти

КСИА – Краткие сообщения института археологии

ІМКП – Лаврський музей культів та побуту

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

МЦЗП – Мюнхенський центральний збірний пункт

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук

України

НА НМІУ – Науковий архів Національного музею історії України

НДК – Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР

ОАМ – Одеський археологічний музей

УВАН – Українська вільна академія наук

УВУ – Український вільний університет

ХрАМ – Хроніка археології та мистецтв

1. *Кирилівська вулиця* – вулиця у Києві, на якій В. В. Хвойка у серпні 1893 р. під час огляду земляних робіт відкрив Києво-Кирилівську стоянку – двошарову пам'ятку останньої третини верхнього палеоліту (19 тис. років тому). Пам'ятка розташовувалася на території садиб по вул. Кирилівській 59–61 і досліджувалася В. В. Хвойкою за участю В. Б. Антоновича і П. Я. Армашевського до 1902 р. (*Хвойка В. В.* Каменний век Среднего Поднепровья // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 736–754; *його ж.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – К., 1913. – С. 7–12; *Вовк Хв.* Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці у Києві // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1899. – Т. I. – С. 1–11; *його ж.* Палеолітичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві (додаток до попередньої статті) // Там само. – С. 211–219; *Армашевський П. Я., Антонович В. Б.* Публичные лекции по геологии и истории Киева. – К., 1897. – С. 21–23). Переважна більшість матеріалів надійшла у 1897 р. як пожертвування почесного члена Київського товариства старожитностей та мистецтв Н. А. Терещенка з колекції, придбаної у В. В. Хвойки. Вироби мистецтва (орнаментовані бивні) надійшли від Є. М. та О. Н. Терещенків у 1902 р., незначна кількість виробів з кременю була передана Імператорською археологічною комісією 1897 р. У 1936 р. колекція поповнилась матеріалами з Археологічного музею Вищих жіночих курсів (дарунок В. В. Хвойки, 1913 р.), Музею старожитностей та мистецтв Київського університету св. Володимира (пожертвування В. Є. Козловської, 1916 р.) (*Радієвська Т. М.* Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки та їх значення для становлення вітчизняного палеолітознавства // Ржищівський археодром. – К., 2004. – № 2. – С. 48). Після Другої світової війни Кирилівська колекція, за винятком бивня з зображенням зооморфної композиції, який був евакуйований до Уфи (*Себта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 22), вважалася втраченою (*Шовкопляс І. Г.* Киевский государственный исторический музей (обзор археологических материалов) // КСИА. – К., 1952. – Вып. 1. – С. 104). У 70-х роках ХХ ст. співробітники фондів НМІУ Т. Г. Мовша, О. О. Якубенко за публікацією П. Й. Борисковського та старими інвентарними номерами на крем'яних виробах

фактично повернули для науки депаспортизовані матеріали колекції, реститовані з Німеччини (*Борисковский П. И.* Палеолит Украины. – М., 1953. – С. 153–175. – Серія: “МИА”. – Вып. 40). На сьогодні в НМІУ зберігається 542 од. зб. основного та 82 од. зб. науково-допоміжного фонду (*Радієвська Т., Біленко М.* Перший археологічний досвід В. В. Хвойки // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження: Матер. наук.-практ. конфер. – Трипілля, 2010. – С. 101). – *Т. Р.*

2. *Гінці* (с. Гінці Лубенського р-ну Полтавської обл.) – палеолітична стоянка, відкрита у 1871 р. Ф. І. Камінським. Його дослідження разом з проф. К. М. Теофілаковим у 1873 р. поклали початок вивченню палеоліту в Україні і Східній Європі. Комплексне вивчення стоянки у с. Гінцях було здійснене у 1914–1915 рр. В. М. Щербаківським. У 1935 р. пам’ятка досліджувалась Гінцівською палеолітичною експедицією ПМК під керівництвом І. Ф. Левицького (*Левицький І. Ф.* Гінцівська палеолітична стоянка // Палеоліт і неоліт України. – К., 1947. – С. 197–236). Колекція надійшла до музею, вірогідно, в результаті реорганізації ПМК. Комплекс добре зберігся і залучається багатьма фахівцями для технологічних та статистичних порівнянь, може бути датований віком 14–13 тис. років тому. На сьогодні в НМІУ налічується 334 од. зб. (зраряддя) основного та 2959 од. зб. науково-допоміжного фондів (відщепи, уламки пластин тощо) (*Нужний Д. Ю.* Верхньопалеолітичні пам’ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам’яна доба України. – К., 2002. – С. 57–81). – *Т. Р.*

3. *Губарів* (с. Губарів Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) – палеолітична стоянка, відкрита у 1928 р. працівниками Кабінету антропології (*Рудинський М. Я.* Коротке повідомлення про наслідки подорожі на Поділля в році 1928 // Антропологія. Річник Кабінету. 1928. – К., 1929. – Т. II. – С. 294; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології та етнології імені проф. Хв. Вовка. – К., 2012. – С. 52). Зібраний матеріал різночасовий – неоліт, трипільська культура (317 од. зб.: заготовки та вироби з кременю, уламки посуду). Водночас з дослідженням Журавської стоянки М. Я. Рудинський розпочав обстеження групи дністровських палеолітичних стоянок – *Китайгород, Студениця, Стара Ушиця, Бакота, Калачківці, Сокіл, Калюс, Устя, Врублівці*, які заповнили прогалину в дослідженні історичного розвитку на Подністров’ї. – *Т. Р.*

4. *Китайгород* (с. Китайгород Кам’янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – кілька однойменних верхньопалеолітичних стоянок на лівому березі р. Тернави (басейн Дністра), відкриті М. Я. Рудинським у 1931 р. Культурні рештки представлені крем’яними виробами, що були зібрані на поверхні (*Борисковский П. И.* Палеолит Украины... – С. 423). Нині в НМІУ зберігаються матеріали із стоянок *Китайгород I–V* у кількості 975 од. зб. – *Т. Р.*

5. *Студениця* (кол. м. Студениця на Хмельниччині, затоплене водами Дністровського водосховища) – верхньопалеолітична стоянка на лівому березі р. Дністра на схилі Білої Гори, відкрита В. Б. Антоновичем у 1883 р. Значна частина культурних залишків стоянки у перевідкладеному стані залягає в одному з давніх ярів, що утворюють Білу Гору. Пам’ятка досліджувалась М. Я. Рудинським та М. С. Мушкет у 1927–1928 рр. Досліджування обмежувались збиранням крем’яних виробів на поверхні (*Рудинський М. Я.* З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропологія: Річник Кабінету. 1928. – С. 152–191; НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Од. зб. 28а. – Арк. 4). Сучасні дослідники вважають стоянку пізньомезолітичною і пізньонеолітичною (*Непріна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

каменного века Левобережной Украины. – К., 1986. – С. 186–187). У колекції нараховується понад 900 од. зб. (нуклеуси, знаряддя та фрагменти посуду). – *Т. Р.*

6. *Коростень* (м. Коростень Житомирської обл. / кол. м. Іскорость Овруцького пов. Київської губ.) – фінальнопалеолітична стоянка Іскорость, досліджена В. В. Хвойкою та С. М. Крейтоном у 1911 р. Колекція надійшла до музею у квітні 1912 р. від В. В. Хвойки і складається переважно з набору крем'яних знарядь свідерської культури. У 1920 р. до музею надійшли ще 11 предметів з кременю зі збірки С. М. Крейтона. Нині ця колекція в обсязі близько 200 од. зб. зберігається у фондах НМІУ (*Левицький І. Ф.* Про вік стоянки, відкритої В. Хвойкою в Іскорості // *Археологія*. – К., 1950. – Т. IV. – С. 156–162; *Біленко М. М., Радієвська Т. М.* Палеолітичні дослідження В. В. Хвойки // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України: Тематичний зб. наук. пр. (до 160-річчя від дня народження). – К., 2010. – С. 30–43; *Борисковський П. І.* Палеолит України... – С. 148–151). – *Т. Р.*

7. *Дігтярівка* (с. Дігтярівка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – пам'ятка, відкрита під час досліджень Посейм'я та Подесення Кабінетом антропології протягом 1931–1932 рр. (НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – Спр. 437в. – Арк. 3). Невелика за обсягом колекція матеріалів (279 од. зб.) з Дігтярівки на сьогодні зберігається в НМІУ. – *Т. Р.*

8. *Мізин* (с. Мізин Коропського р-ну Чернігівської обл.) – верхньопалеолітичне поселення (15 тис. років тому) на правому березі Десни, відкрите у 1908 р. Хв. Вовком, який разом з учнями здійснив попередні розкопки, що дали унікальні знахідки. У 1909, 1911–1914 рр. він разом з учнями (Л. Є. Чикаленко, П. П. Єфименко, С. І. Руденко, В. В. Сахаров) провадив широкомасштабні польові дослідження. У 1916 р. Л. Є. Чикаленко досліджував пам'ятку самостійно. У 1930 р., 1932 р. розкопки були здійснені експедицією Кабінету антропології ім. Хв. Вовка, які очолив М. Я. Рудинський. У 1954–1957, 1959–1961 рр. розкопки відновлені Палеолітичною експедицією ІА АН УРСР на чолі з І. Г. Шовкоплясом (*Франко О. О.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2000. – С. 236; *Шовкопляс І. Г.* Мезинская стоянка. – К., 1965. – С. 11–16). Разом із збірками Кабінету антропології Мізинська колекція надійшла до археологічної збірки ЦІМ у 1936 р. (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 2). З початку війни найцінніші експонати ЦІМ, серед них мізинські знахідки, були евакуйовані до м. Уфи (Башкирія) і 25.08.1941 р. надійшли у Башкирський державний художній музей ім. М. В. Нестерова (*Ковтанюк Н., Шовкопляс Г.* Скарбниця історичної пам'яті України // *Київська старовина*. – 1999. – № 4. – С. 77; *Себта Т.* Києво-Печерська лавра на початку Німецько-радянської війни... – С. 19–20; ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 11. – Спр. 505). Колекція складається з виробів з кременю (понад 43 тис. од. зб.) та серії шедеврів творчості неоліта (браслет, 19 фігурок з бивня мамонта, заготовки для прикрас). Мізинська колекція має виняткове наукове значення. Михайло Грушевський слушно вважав, “що се найцінніше досі звісне людське становище не то що на Україні, а в цілій Європі” (*Грушевський М. С.* Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища // *Чернігів і Північне Лівобережжя: Записки Українського Наукового товариства в Києві*. – 1928. – Т. XXIII. – С. 35). – *Т. Р.*

9. *Пушкарі* (с. Пушкарі Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – верхньопалеолітична стоянка, розташована на південній околиці однойменного села, на мисі правого берега Десни, за 20 км від м. Новгорода-Сіверського, відкрита у 1932 р. Мізинською палеолітичною експедицією Кабінету антропології під керівництвом М. Я. Рудинського. Дослідження Пушкарівської стоянки (22–21 тис. років тому)

належить, безперечно, до числа значних досягнень українського палеолітознавства 1930-х рр. Це був вихідний пункт для подальших масштабних палеолітичних розшуків на теренах України. Матеріали пам'ятки надійшли до ЦІМ у 1936 р. На сьогодні це найчисельніша палеолітична колекція в археологічній збірці НМІУ (понад 24 тис. од. зб. основного фонду) (*Рудинський М.* Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті // *Археологія*. – Т. 1. – К., 1947. – С. 7–22; *Радієвська Т.* Кабінет антропології ім. Хведора Вовка: науково-практична діяльність та колекції пам'яток кам'яної доби в зібранні НМІУ // *Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття*: Темат. зб. наук. пр. – К., 2004. – С. 137–138). – *Т. Р.*

10. *Журавка* (с. Журавка Варвинського р-ну Чернігівської обл.) – пам'ятка, розташована на надзаплавній терасі лівого берега р. Удаю, відкрита А. М. Вороним, систематично досліджувалася у 1927–1930 рр. експедицією Кабінету антропології під керівництвом М. Я. Рудинського (*Рудинський М.* Досліди в Журавці // *Антропологія: Річник Кабінету*. 1928. – К., 1929. – Т. II. – С. 140–151; *його ж.* Журавка (справоздання за розкопани р. 1929) // *Антропологія: Річник Кабінету*. 1929. – К., 1930. – Т. III. – С. 98–122). Журавка в довоєнний час розглядалась як пам'ятка переходової доби (Центральний історичний музей ім. Т. Г. Шевченка в м. Києві: *Короткий довідник*. – К., 1941. – С. 8), на сьогодні крем'яний комплекс Журавки датується пізньою порою верхнього палеоліту (19–10 тис. років тому) і нараховує 127 од. зб. основного фонду (знаряддя праці) та 1495 од. зб. науково-допоміжного фонду (відщепи, лусочки кременю) (*Нужний Д. Ю.* Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація). – К., 2015. – С. 344–353). – *Т. Р.*

11. *Юзівка* – нині м. Донецьк.

12. *Амвросіївка* (м. Амвросіївка Амвросіївського р-ну Донецької обл.) – верхньопалеолітичний комплекс на правому березі р. Кринка, відкритий у 1935 р. Складається із стоянки та костига – скупчення кісток бізонів, забитих мешканцями стоянки в результаті облавних полювань. У ЦІМ зберігались матеріали розкопок 1940 р. І. Г. Підоплічка (*Шовкопляс И. Г.* Киевский государственный исторический музей... – С. 104). На сьогодні в колекції нараховується понад 1000 од. зб. з костига. – *Т. Р.*

13. *Койлів* (нині с. Кийлів Бориспільського р-ну Київської обл.) – дюнна стація (стоянка), яка попередньо досліджувалась ще у 1890-х рр. М. Ф. Біляшівським. За дорученням ВУАК у вересні 1925 р. О. В. Якубський разом з В. В. Міяковським провадив археологічні розшуки у с. Кийлів. На поверхні дюни зібрано фрагменти кераміки неолітичних і енеолітичних культур (*Якубський О.* Дюнна стація біля с. Койлова, Переяславського повіту // *Коротке звітлення ВУАК за 1925 р.* – К., 1926. – С. 95). Пізніше в 1928–1929 рр. пам'ятка неодноразово досліджувалась під час розвідок учасниками семінару при археологічному відділі ВІМ (*Коршак К.* З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка в Києві // *Хроніка археології та мистецтва*. – Ч. I. – К., 1930. – С. 60; *Яненко А.* Історія музейної археології УСРР (1919–1934). – К., 2016. – С. 284). Матеріали пам'ятки (в кількості близько 300 од. зб.), переважно вироби з кременю (знаряддя та зброя), на сьогодні увійшли до збірної колекції “Полісся Київське”. – *Т. Р.*

14. *Канів* (м. Канів Черкаської обл.) – до складу збірної колекції “Канівщина (кол. Канівський повіт Київської губернії)” входять матеріали, які за старими інвентарними номерами визначаються як дарунки від родини Терещенків, Ханенків, графа О. О. Бобринського, надходження від Імператорської археологічної комісії з колекції, придбаної від В. В. Хвойки та селян з місцем знахідки – Канів, коло Канева.

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

Це мідні та бронзові сокири, кам'яні свердлені сокири та уламки, крем'яні серпи тощо. – *Т. Р.*

15. *Кременчук* (м. Кременчук Полтавської обл.) – в археологічній збірці НМІУ є незначна кількість знахідок у складі збірної колекції “Колишня Полтавська губернія” з шифрами “Кременчук, дюни 1925 р.” Автор знахідок невідомий. – *Т. Р.*

16. *Нагоряни* (с. Нагоряни Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пам'ятка, досліджена М. Я. Рудинським. Матеріали доби міді-бронзи з кількох урочищ села нині зберігаються у НМІУ у складі колекції колишньої Подільської губернії. – *Т. Р.*

17. *Микільська Слобідка* (с. Микільська Слобідка на лівому березі Дніпра, з 1923 р. входить до меж м. Києва) – дюнна стоянка, відкрита розвідками В. Б. Антоновича та М. Ф. Біляшівського у 1890-х рр. (Каталог виставки XI Археологического Съезда в Киеве (в здании Университета св. Владимира). – К., 1899. – С. 36–37; НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Од. зб. 28а. – Арк. 7). Матеріали цієї пам'ятки були представлені у довоєнній експозиції ВІМ (*Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Києві.* – К., 1928. – С. 11 (збори А. А. Піонтковського)). На сьогодні в археологічній збірці НМІУ є понад 300 од. зб. (крем'яні платівки, відщепи, вістря стріл, скребки, мікроліти, посуд) з досліджень В. Б. Антоновича, М. Ф. Біляшівського та розвідок кінця 1920-х рр. – *Т. Р.*

18. *Старосілля* (с. Старосілля Чорнобильського р-ну Київської обл.) – пункт, обстежений розвідками Ф. А. Козубовського та М. С. Мушкет у 1934 р. У НМІУ зберігається понад 600 од. зб. (переважно фрагментована кераміка) різного часу – неоліт, трипільська культура, доба бронзи, зарубинецька та черняхівська культури. – *Т. Р.*

19. *Трахтемирів* (с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл.) – у 1925 р. М. Я. Рудинський за дорученням Кабінету антропології досліджував дюнну стацію в ур. Шпильки та зібрав матеріали на околицях села, більшість предметів він датує добою бронзи (*Рудинський М. Знахідки в околицях Трахтемирова // Коротке звітання ВУАК за 1925 р....* – С. 100–102; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) антропології...* – С. 50). У 1928–1929 рр. стація була обстежена членом семінару при археологічному відділі ВІМ А. А. Піонтковським (*Коришак К. З праці семінару при археологічному відділі...* – С. 58–59; *Яненко А. Історія музейної археології...* – С. 287). В археологічній збірці НМІУ – понад 100 предметів доби бронзи (фрагменти посуду). – *Т. Р.*

20. *Вишеньки* (с. Вишеньки Бориспільського р-ну Київської обл.) – дюнна стація (стоянка), матеріали з якої (стріли, вістря, фрагменти посуду тощо) надійшли з Археологічного кабінету київського ІНО і були представлені в експозиції кінця 1920-х рр. (*Козловська В. Є. Провідник по археологічному відділу...* – С. 11). Стоянка обстежувалась учасниками семінару при археологічному відділі ВІМ (*Коришак К. З праці семінару при археологічному відділі...* – С. 60; *Яненко А. Історія музейної археології...* – С. 283). Цей пункт також досліджувався під час розвідок Кабінету 1931–1932 рр. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) антропології...* – С. 55). На сьогодні в археологічній збірці НМІУ понад 700 од. зб. з пам'ятки. – *Т. Р.*

21. *Бакота* (с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – під час розвідок у Подністров'ї у 1926–1931 рр., ретельно обстежуючи палеолітичні місцезнаходження, М. Я. Рудинський виявив скупчення крем'яних виробів біля таких сіл, як Бакота, Студениця, Хоньківці, Соколець та ін. Автор датував їх раннім

неолітом. Культурна належність цих скупчень пізніше була переглянута. Т. С. Пассек, К. К. Черниш встановили їхній зв'язок із майстернями трипільських поселень (*Мовша Т. Г. М. Я. Рудинский – исследователь археологии Среднего Поднестровья // Обл. науч.-практ. конфер., посв. 100-летию со дня рожд. М. Я. Рудинского: Тезисы докл. и сообщ.: (26–28 марта 1987). – Полтава, 1987. – С. 32–33*). В колекції нараховується 270 од. зб. – крем'яні вироби (заготовки та знаряддя праці). – *Т. Р.*

22. *Борщівці* (с. Борщівці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт, обстежений у 1929 р., коли було продовжено систематичні розшуки пам'яток кам'яної доби на теренах Поділля (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) антропології... – С. 53*). Матеріали входять до складу колекції Поділля (різні пункти). – *Т. Р.*

23. *Брага* (с. Брага Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена у 1931 р., коли М. Я. Рудинський за дорученням Кабінету антропології проводив розвідки на Кам'яничині (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) антропології... – С. 55*). Матеріали з кількох урочищ села в кількості 80 од. зб. (фрагменти посуду, крем'яні знаряддя, сланцеві сокирки) також входять до складу колекції Поділля (різні пункти). – *Т. Р.*

24. *Калачківці* (с. Калачківці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – один з пунктів на Поділлі, який досліджувався експедиціями Кабінету антропології у 1928, 1930, 1931 рр. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) антропології... – С. 52, 53, 55*). У НМІУ зберігається колекція матеріалів, можливо, верхньопалеолітичного часу та доби міді з розвідок М. Я. Рудинського та М. С. Мушкет (понад 700 од. зб.). – *Т. Р.*

25. *Кудлаївка* (с. Кудлаївка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – стоянка Кудлаївка займає значне місце серед ґрунтовно досліджених пам'яток доби мезоліту (приблизно 6–5 тис. років тому). Досліджувалась експедицією Кабінету антропології. Крем'яний комплекс пам'ятки і нині становить основу джерелознавчої бази мезоліту Подесення (*Залізняк Л. Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. – К., 1998. – С. 5*). Основний фонд колекції нараховує 997 од. зб. (мікроліти, наконечники стріл, знаряддя праці), науково-допоміжний – 5619 од. зб. (відщепи, лусочки кременю). – *Т. Р.*

26. *Кужелеве* (нині с. Велика Кужелева Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений експедицією Кабінету антропології у 1928 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) антропології... – С. 52*). – *Т. Р.*

27. *Мар'янівка* (с. Мар'янівка Путивльського р-ну Сумської обл.) – пам'ятка, відкрита і досліджена розвідками Глухівського, Конотопського, Сосницького музеїв та Кабінету антропології під керівництвом М. Я. Рудинського 1929 р. у т. зв. Сеймській експедиції. Матеріали цієї експедиції були розподілені між Конотопським і Глухівським музеями (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С. Музей (Кабінет) антропології... – С. 53*). Автор спочатку визначав стоянку як неолітичну, згодом дійшов висновку, що пам'ятки мар'янівського типу слід віднести до більш пізнього періоду – “мідно-бронзової доби” (*Рудинський М. Я. Мар'янівська стачія: (3 матеріалів експедиції понад Сеймом) // Антропологія: Річник Кабінету. 1929... – С. 179–190*). У 1950-х – 1970-х рр. було відкрито значну кількість пам'яток мар'янівської або мар'янівсько-бондарихінської культури доби бронзи (*Археология Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 1. – С. 397–398*). У НМІУ матеріалів цієї пам'ятки на сьогодні не виявлено, не виключено, в разі депаспортизації включення до колекції “Місце знахідки невідоме”. – *Т. Р.*

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

28. *Отроків* (с. Отроків Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) – багатошарова пам'ятка, обстежена Кабінетом антропології у 1928 р. (М. Я. Рудинський). Було зібрано матеріали доби міді-бронзи та ранньозалізного віку (фрагментований посуд). Невелика колекція матеріалів входить до складу колекції НМІУ “Поділля (різні пункти)”. – *Т. Р.*

29. *Озаринці* – див. коментар 61.

30. *Патринці* (с. Патринці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – поселення досліджувалось розвідками Кабінету антропології (М. Я. Рудинський) у 1927 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 51). У НМІУ зберігається колекція матеріалів енеолітичного часу (150 од. зб., переважно фрагменти посуду). – *Т. Р.*

31. *Рогізна* (с. Рогізна Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, відкритий і обстежений під час розвідок М. Я. Рудинського на Кам'яничині у 1931 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). Археологічні знахідки енеолітичного часу з указанного пункту входять до складу колекції “Поділля (різні пункти)”. – *Т. Р.*

32. *Стара Ушиця* (сmt. Стара Ушиця Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – стоянка верхньопалеолітичного часу, майстерня та поселення трипільської культури, поселення доби бронзи та давньоруського часу, відкриті в кількох урочищах села розвідками М. Я. Рудинського та М. С. Мушкет у 1927–1928 рр. (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Од. зб. 28а. – С. 5; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 51–52; *Борисковський П. И.* Палеолит України... – С. 422). Ці матеріали зберігаються на сьогодні в археологічній збірці НМІУ (понад 600 од. зб., переважно вироби з кременю). – *Т. Р.*

33. *Сокіл* (с. Сокіл Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, відкрита М. Я. Рудинським під час розвідки на Кам'яничині у вересні 1931 р. Було зібрано різночасовий матеріал (верхній палеоліт, трипільська культура, ранньозалізний вік). Переважна більшість датується верхньопалеолітичним часом (нуклеуси, скребки, різці), в колекції нараховується 260 од. зб. (*Борисковський П. И.* Палеолит України. – С. 423–424; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). – *Т. Р.*

34. *Вила Ярузькі* (с. Вила-Ярузькі Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт досліджували Д. М. Щербаківський та М. С. Котенко у 1928 р. Різночасові матеріали (трипільська культура, доба бронзи, ранньозалізний вік, Київська Русь) з їхніх зборів у кількох урочищах села входять до складу колекції НМІУ “Поділля (різні пункти)”. – *Т. Р.*

35. *Дігтярівка* – див. коментар 7. – *Т. Р.*

36. *Юхнове* (с. Юхнове Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.) – пункт, обстежений під час розвідок 1925 р. (*Рудинський М. Я.* Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р. – К., 1926. – С. 15). Матеріал, можливо, входить до складу збірної колекції “Полісся Чернігівське”. – *Т. Р.*

37. *Гнідин* (с. Гнідин Бориспільського р-ну Київської обл.) – в археологічній збірці НМІУ є невелика кількість матеріалів з цього пункту, які входять до складу збірних колекцій Чернігівщини та Київщини. Автор розвідок поки не встановлений. – *Т. Р.*

38. *Короп* (с. Короп Коропського р-ну Чернігівської обл.) – неолітичне поселення в ур. Лиса Гора однойменного села, знахідки В. Я. Захарченка 1930 р. Матеріали входять до складу колекції “Полісся Чернігівське”. – *Т. Р.*

39. *Л[о]зівок* – (с. Лозівка кол. Київської губ., нині Черкаського р-ну Черкаської обл.) – назва пункту помилково увійшла в облікову документацію НМІУ як *Лазівок*. В археологічній збірці НМІУ у складі збірної колекції “Колишня Полтавська губернія” є кілька десятків знахідок (крем’яні вироби та фрагменти посуду) з шифрами “Лазівок та Єлізаветка”. Автор зборів невідомий. – *Т. Р.*

40. *Лушники* (нині с. Чапліївка Шосткинського р-ну Сумської обл.) – неолітичне поселення, відкрите розвідками Кабінету антропології у 1925 р. Матеріал різночасовий (неоліт, доба бронзи, ранній залізний вік) (*Рудинський М. Я.* Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині // Коротке звітлення ВУАК за 1925 рік... – С. 31; *Неприна В. И.* Неолитические памятники Левобережной Украины, их культурно-хронологическое определение // *Неприна В. И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники каменного века... – С. 157–158; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 50). На сьогодні в колекції нараховується близько 800 од. зб. (крем’яні знаряддя праці, уламки кераміки з рослинними домішками, з ямково-гребінцевим орнаментом). Є поодинокі матеріали енеолітичного часу. – *Т. Р.*

41. *Мізин* (с. Мізин Коропського р-ну Чернігівської обл.) – неолітичні матеріали, зібрані М. Я. Рудинським у заплаві лівого берега Десни, в урочищі Острів (*Рудинський М. Я.* Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині... – С. 29–30; *Неприна В. И.* Неолитические памятники Левобережной Украины... – С. 157). В колекції нараховується 675 од. зб. основного фонду та 842 од. зб. науково-допоміжного фонду. – *Т. Р.*

42. *Мовчан-озеро* (? на Чернігівщині) – знахідки цього пункту у збірці НМІУ та Інституту археології НАН України не виявлені. – *Т. Р.*

43. *Рогівка* (с. Рогівка Коропського р-ну Чернігівської обл.) – багатощарове городище, розташоване поблизу балки Пісочний Рів, було обстежене М. Я. Рудинським під час розвідок у 1925–1927 рр. Під пізнішими нашаруваннями юхнівської культури раннього залізного віку і роменської культури слов’янського часу дослідник виявив шар мезолітичної доби, який зараз відносять до пісочнорівської культури (*Рудинський М. Я.* Передісторичні розшуки на Північно-Східній Чернігівщині... – С. 15; *Зализняк Л. Л., Каравайко Д. В., Маярчак С. П.* Археологічна експедиція НаУКМА 2002 року. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум. – 2003. – Вип. 11: Археологічні студії. – С. 5–13; *Зализняк Л. Л.* Мезоліт заходу Східної Європи // Кам’яна доба України. – 2009. – Вип. 12. – С. 58); городище досліджувалося у 1938–1939 рр. Деснянською експедицією ІА АН УРСР. Наразі в НМІУ зберігається невеличка колекція з розвідок М. Я. Рудинського (97 од. зб.), яка включає матеріали всіх трьох названих історичних періодів. – *Т. Р.*

44. *Салова* – ймовірно, тут помилка і йдеться про колишнє с. Сальків (рос. Сальков) Вороньківської вол. Переяславського повіту Полтавської губ. (нині с. Проців Бориспільського р-ну Київської обл.). Пункт згадується В. Є. Козловською в розділі “Б. Неоліт, вітрина 9”, де були виставлені “...фрагменти глиняного посуду переважно орнаментованого, що їх зібрав Б. К. Жук на дюнах біля с. Салькова Барішпільського р-ну” (*Козловська В. Є.* Провідник по археологічному відділу... – С. 11). У НМІУ у збірній колекції “Колишня Полтавська губернія (Полтавщина)”, до якої увійшли різні пункти з Полтавської, Київської, Черкаської, Сумської, Харківської обл., є невелика кількість матеріалів із с. Сальків, збори 1917 р., 1920-х рр. з шифрами “ур. Сруб на дюнах близ с. Салькове” та “дюнна стація Переяславщина”. – *Т. Р.*

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

45. *Седнів* – (сmt. Седнів Чернігівського р-ну Чернігівської обл.). В археологічній збірці НМІУ у складі збірних колекцій “Чернігівщина” та “Полісся Чернігівське” є незначна кількість знахідок первісного часу з даного пункту. – *Т. Р.*

46. *Сосниця* (сmt. Сосниця Сосницького р-ну Чернігівської обл.) – місцезнаходження неолітичних знахідок в різних урочищах однойменного села, обстежувалося В. Є. Козловською, В. Я. Захарченком, Ю. С. Виноградським під час розвідок у 1928 р. (*Козловська В.* Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів та Північне Лівобережжя – К., 1928. – С. 44–47; *Непріна В. И.* Неолитические памятники Левобережной Украины... – С. 163). У НМІУ зберігається невелика за обсягом колекція (близько 100 од. зб.) фрагментів кераміки. – *Т. Р.*

47. *Смячка – пункт 14* – (р. Смячка за 10 км на північ від м. Новгород-Сіверського Чернігівської обл.) – одна з пам’яток в долині правої притоки Десни – р. Смячки (між с. Смяч та с. Мамекине Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл.), відкритих та обстежених М. Я. Рудинським у 1925–1927 рр. Комплекс *Смячка п. 14* М. Рудинський пов’язував із свідерською культурою (від стоянки Свідре Вільке у Польщі); це знайшло підтвердження у подальших дослідженнях. Матеріали пам’ятки датуються фінальним палеолітом, 12–11 тис. років тому. В археологічній збірці НМІУ зберігається значна за кількістю (близько 9 тис. од. зб.) колекція з різних пунктів у долині р. Смячка (Смячка I–XX, Смячка XIV). З *п. 14* нараховується 564 кремені (*Рудинський М.* Смячка // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р... – С. 118–122; *Зализняк Л. Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // *Непріна В.И., Зализняк Л. Л., Кротова А. А.* Памятники каменного века... – С. 136–140; *Зализняк Л. Л.* Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. – К., 1999. – С. 173–179). – *Т. Р.*

48. *Пришиб* (с. Пришиб Балаклійського р-ну Харківської обл.) – багатошарова пам’ятка доби пізнього мезоліту, неоліту та доби бронзи, досліджена М. В. Сибільовим у 1930-х рр. У НМІУ зберігається колекція у кількості понад 1200 од. зб. (*Телегін Д. Я.* Мезолітичні пам’ятки України. – К., 1982. – С. 179–185). – *Т. Р.*

49. *Київ (Хвойка)* – йдеться про матеріали з розкопок В. В. Хвойки у м. Києві: 1) *по вул. Кирилівській № 59–61* (Кирилівські висоти, інша назва Кирилівські землянки) 1893–1896 рр. (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Од. зб. 28а. – Арк. 20). Ці розкопки вважають початком наукових досліджень трипільської культури у Подніпров’ї. В. В. Хвойкою досліджено кілька десятків об’єктів, вірогідно, землянок та господарчих ям (*Хвойка В. В.* Каменный век Среднего Поднепровья... – С. 754–763); 2) *в садибі С. І. Світославського* (1894–1896) – трипільське поселення пізнього етапу, розташоване на сусідньому пагорбі з садибами № 59–61. Автор розкопок заклав тут 11 розкопів, де були виявлені землянки та господарчі ями (Там само. – С. 762–768); 3) *на Старокіївській горі* (1907 р.) – по вул. Володимирській, 2, у північно-західній частині садиби НМІУ (колишня садиба Петровського), досліджене одне житло (*Відейко М. Ю.* Місця археологічних розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К., 2006. – Ч. II. – С. 33). В археологічній збірці НМІУ чільне місце займає колекція трипільських матеріалів з досліджень В. В. Хвойки на Кирилівських висотах та садибі С. І. Світославського, до її складу входять близько 500 од. зб. Серед предметів – вироби з кістки та рогу (сокирки, проколки, шильця, підвіски з просвердлених зубів та іклів тварин), кухонний та столовий посуд (*Якубенко О. О.* Колекції із розкопок В. В. Хвойки на трипільських поселеннях у Національному музеї історії України // Дослідження трипільської цивілізації... – С. 45). Крім трипільських

знахідок, у колекції присутні матеріали доби ранньої бронзи (уламки посуду, пряслиць та крем'яні вироби) (*Бондарь Н. Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. – К., 1974. – С. 92–95). – *Т. Р.*

50. *Київ (Курінний)* – у 1938–1939 рр. ЦІМ провів низку експедиційних досліджень. Однією з таких експедицій було досліджено пам'ятки трипільської культури в Києві (у садибах Зіваля і Багрєва, а також у садибі С. І. Світославського) (*Курінний П. П.* Історія археологічного знання про Україну. – Полтава, 1994. – С. 69). Крім того, П. П. Курінний провів дослідження на Кирилівських висотах (вул. Кирилівська, садиби 59–61) – у тому самому місці, де до нього проводив розкопки В. В. Хвойка. Матеріали цих зборів нині входять до колекцій “Кирилівські висоти” (разом з матеріалами В. В. Хвойки) та “Садиба Світославського”. Крім матеріалів трипільської культури, до складу колекцій входять знахідки доби бронзи. Поодинокі знахідки з указаних колекцій мають шифр “експедиція Курінного і Шуберта. 1943 р.” Фріц Шуберт (1917–?) – науковий співробітник Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР у Києві в квітні 1943 р. (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 3. – Спр. 45. – Арк. 1–2, 4). – *Т. Р.*

51. *Євминка* (с. Євминка Козелецького р-ну Чернігівської обл.) – багаточислове поселення, розташоване на лівому березі р. Десни, відкрите вчителем К. О. Ставровським (1908). Досліджувалось М. О. Макаренком у 1925–1926 рр., який виділив горизонти трипільської культури та епохи бронзи (*Макаренко М.* Досліди на Остерщині. Євминка // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р.... – С. 61–64; НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 30). У НМІУ зберігається близько 900 од. зб. (посуд, пластика, вироби з кременю та глини). – *Т. Р.*

52. *Халеп'я* (с. Халеп'я Обухівського р-ну Київської обл.) – в різних урочищах поблизу села було відкрито трипільські пам'ятки. Досліджувались В. В. Хвойкою наприкінці XIX ст. У 1925 р. М. О. Макаренко проводив дослідження в ур. Жолудівка (на південний схід від с. Халеп'я, на підвищеному плато) та на місцевості “гора Грушова” (на південний захід від села). У 1934–1938 рр. в ур. Коломийщина проводились масштабні розкопки Трипільською експедицією ІМК АН УРСР. Керівник до 1937 р – С. С. Магура, згодом – Т. С. Пассек. В експедиції працювали В. Є. Козловська, В. П. Петров, М. Л. Макаревич, К. Ю. Коршак, Н. Л. Кордиш. Для участі в роботі експедиції було запрошено співробітників Державної академії історії матеріальної культури Т. С. Пассек (Москва) та Є. Ю. Кричевського (Ленінград). Було розкопано залишки кількох десятків житлових споруд на площі понад 13 000 кв. м, визначено планування поселення, отримано величезний археологічний матеріал (*Хвойка В. В.* Каменний век Среднего Поднепровья... – С. 730–812; *Макаренко М.* Халеп'є // Коротке звітлення ВУАК за 1925 р.... – С. 33–48; *Пассек Т. С.* Трипільське поселення Коломийщина (розкопки 1934–1938 рр.) // Трипільська культура. – К., 1940. – Т. 1. – С. 10–33). У НМІУ зберігається кілька колекцій з указанного пункту, нараховується близько 14500 од. зб. – посуд (цілий та фрагментований), пластика, знаряддя праці з кременю, каменю та кістки, уламки обмазки. – *Т. Р.*

53. *Трипілля (Хвойка)* – можливо, мають на увазі матеріали (“речі з площадок”) з розкопок В. В. Хвойки у с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл. (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 21). У НМІУ на сьогодні зберігається колекція “Трипілля (знахідки до 1894 р.)” – знахідки трипільської культури, доби бронзи та скіфського часу. Проте не виключено, що мають на увазі взагалі матеріали з розкопок В. В. Хвойки в околицях містечка Трипілля Київської губ. (нині смт. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.). Тут було розкопано такі поселення, як Верем'я,

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

Жуківці, Стайки, Халеп'я, Щербанівка (*Хвойка В. В.* Каменний век Середнього Поднепрор'я... – С. 73–812). У НМІУ зберігається значна за обсягом (близько 2000 од. зб.) колекція знахідок з розкопок В. В. Хвойки у 1890-х рр. та на початку ХХ ст. на Київщині. У складі колекції – скарб крем'яних пластин з Халеп'я, мідні сокири з Верем'я, пластика (понад 170 зразків). Більшість матеріалів – посуд (300 цілих та відреставрованих посудин різних форм) (*Якубенко О. О.* Колекція В. В. Хвойки // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. 2. – С. 230–231). – *Т. Р.*

54. *Фридрівці* – (нині с. Залісся Перше Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена експедицією Кабінету антропології на чолі з М. Я. Рудинським у 1926 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 51). На сьогодні в археологічній збірці НМІУ зберігається незначна кількість матеріалів – фрагменти посуду трипільської та черняхівської культур. – *Т. Р.*

55. *Хоньківці* (с. Хоньківці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – пункт, обстежений розвідкою М. Я. Рудинського та О. О. Кривицького в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. (*Рудинський М. Я.* З матеріалів до вивчення передісторії Поділля... – С. 152–191). На сьогодні в колекції нараховується 145 од. зб. – матеріали трипільської культури, доби бронзи та ранньозалізного віку. – *Т. Р.*

56. *Кадіївці* (с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – поселення трипільської культури в ур. Бавки, досліджене М. Я. Рудинським у 1926 р. (*Рудинський М.* Досліди на Кам'янецьчині // Коротке звітання ВУАК за 1926 р. – К., 1927. – С. 123–143; НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1. – Спр. 28а. – Арк. 28). В археологічній збірці НМІУ понад 1600 од. зб. (знаряддя з кременю, сланцю, кістки, посуд та фрагменти посуду, обмазка). – *Т. Р.*

57. *Кривчик* (с. Кривчик Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка, досліджена розвідками Кабінету антропології у 1928 р. (*Рудинський М. Я.* З матеріалів до вивчення передісторії Поділля... – С. 152–191; *Рудинський М. Я.* Коротке повідомлення про наслідки подорожі на Поділля... – С. 294; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 52). В колекції матеріали різних етапів трипільської культури, нараховується 144 од. зб., переважно крем'яні вироби. – *Т. Р.*

58. *Лоївці* (кол. с. Лоївці Новоушицького р-ну Хмельницької обл., нині затоплене водами Дністровської ГЕС) – пам'ятка досліджувалась під час екскурсій-розвідок Кабінету антропології у 1927 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) Антропології... – С. 51). Знахідки, можливо, входять до складу збірних колекцій з матеріалами Поділля. – *Т. Р.*

59. *Летичів* (с. Летичів Летичівського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений М. Я. Рудинським за дорученням Кабінету антропології під час розвідок у 1931 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). Знахідки, можливо, входять до складу збірних колекцій з матеріалами Поділля. – *Т. Р.*

60. *Меджибіж* (сmt. Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл.) – пункт, обстежений М. Я. Рудинським за дорученням Кабінету антропології під час розвідок у 1931 р. (*Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 55). Знахідки входять до складу збірної колекції “Колишня Подільська губернія”. – *Т. Р.*

61. *Озаринці* (с. Озаринці Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.) – поселення трипільської культури, відкрите місцевим геологом О. О. Кривицьким (1919)

біля однойменного села на Вінниччині. За дорученням ВУАК дослідження проводив Д. М. Щербаківський (1926), розвідкові розкопки від Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка здійснив М. Я. Рудинський (1929). Відома за його довоєнною публікацією голівка антропоморфної фігурки з модельованими рисами обличчя та волоссям втрачена (*Рудинський М.* Поповгородський вияв культури мальованої кераміки // *Антропологія: Річник Кабінету.* 1929... – С. 235–256; *Пассек Т. С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья. – М., 1961. – С. 32–34. – Серия: “МИА”. – Вып. 84). – *Т. Р.*

62. *Патринці* (с. Патринці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.) – пам'ятка досліджувалась розвідками М. Я. Рудинського у 1927 р. (*Шовкопляс Г. М.* Колекції матеріалів з археологічних досліджень М. Я. Рудинського в Державному історичному музеї УРСР // *Актуальні проблеми фондової роботи музеїв.* – К., 1968. – С. 37; *Колесникова В. А., Черновол І. В., Яненко А. С.* Музей (Кабінет) антропології... – С. 51). У НМІУ зберігається колекція матеріалів багатощарового трипільського поселення в кількості 152 од. зб. (переважно фрагменти посуду). – *Т. Р.*

63. *Плисків-Чернявка* – поселення трипільської культури, розташоване між с. Плисків та с. Чернявка Погребищенського р-ну Вінницької обл. (тепер південна околиця с. Плисків). В археологічній літературі пам'ятка відома як Плисків-Чернявка. Розкопки здійснені Бердичівським соціально-історичним музеєм у 1927–1928 рр. під керівництвом П. П. Курінного та Т. М. Мовчанівського. Крім трипільських матеріалів, у колекції є комплекси знахідок бронзової доби та ранньоскіфського часу (*Радієвська Т. М.* Поселення доби міді – раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка // *Археологія.* – 1989. – № 4. – С. 82–91). – *Т. Р.*

64. *Теклівка* – в оригіналі *Тетлівка*, але такого пункту в тодішньому і сучасному адміністративно-територіальному устрої України немає. Очевидно, йдеться про с. Теклівка Крижопільського р-ну Вінницької обл. або с. Теклівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. У збірній колекції НМІУ “Поділля. Різні пункти Хмельницької та Вінницької обл.” є кілька фрагментів посуду та обмазки трипільської культури з шифром “Теклівка”. – *Т. Р.*

65. *Бронза* – оскільки у документі матеріали бронзової доби (III–II тис. до н.е.) неконкретизовані, можна лише здогадно припустити, які саме колекції вивозилися. Ймовірно, що з матеріалів бронзової доби найбільшу цінність для німців являли знахідки, які могли бути використані для обґрунтування прав на захоплені території. Коло таких пам'яток окреслене у статті П. Грімма (*Grimm Paul.* Nordische Funde der Jungsteinzeit aus der Ukraine // *Germanen Erbe: Monatsschrift für Deutsche Vorgeschichte.* – 1942. – Heft 9/10. – S. 141–148). Серед них були пам'ятки культури кулястих амфор з с. Суємці Баранівського р-ну Житомирської обл., розкопки І. Ф. Левицького у 1926 р. (НА ІА НАНУ. – Ф. А. Лев. – Спр. 3. – Арк. 30–36; *Левицький І.* Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // *Антропологія: Річник Кабінету.* 1928... – С. 192–222); матеріали культур шнурової кераміки, зокрема з розкопок В. В. Хвойки у 1897 р. поблизу с. Стрітівка Кагарлицького р-ну Київської обл. (*Вовк Хв.* Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілья // *Матеріали до українсько-руської етнології.* – Львів, 1990. – Т. III. – С. 1–11), та окремі знахідки кам'яних шліфованих сокир, які вважалися характерною ознакою кола культур бойових сокир; матеріали зрубної культури, на кераміці якої зустрічався свастикоподібний орнамент, як на двох посудинах з розкопок К. М. Мельник-Антонович поблизу с. Кириківка Великописарівського р-ну Сумської обл. (*Мельник Е.* Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 // *Труды XII Археологического съезда.* – М., 1905. –

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

Т. 1. – С. 708–709; *Отрощенко В. В., Корпусова В. М.* Свастика в знакових системах доби міді-бронзи України // *Магістеріум*. – К., 2003. – Вип. 11: Археологічні студії. – С. 13–18). До доби пізньої бронзи належали матеріали розкопок П. П. Курінного у 1918–1926 рр. в ур. Білогородівський ліс поблизу с. Піківець Уманського р-ну Черкаської обл. (*Курінний П. П.* Дослідження білогородівського могильника // *Коротке звітлення ВУАК 1925 р...* – С. 74–80; *його ж.* Розкопки білогородівських могилоподібних горбів // *Коротке звітлення ВУАК за 1926 р...* – С. 79–83). Частина колекції білогородівської культури у др. пол. 1920-х рр. опинилася у ВІМ, інша, що залишилася в Уманському краєзнавчому музеї, також була вивезена до Німеччини (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 254). – С. С.

66. *Скіфи* – за актом збитків, заподіяних “німецько-фашистськими загарбниками” Державному історичному музею в Києві (кол. ЦІМ, нині НМІУ), від 25.01.1944 р., наданому НДК (далі **акт НДК**), скіфська колекція була вивезена повністю, невеликі залишки фрагментів посуду з фондового матеріалу не мали особливої цінності. Як вказано в акті, ця втрата була найбільш значною не тільки для УРСР, а й для всієї радянської науки, адже склад цієї колекції, унікальність та величезна художньо-історична цінність деяких пам’яток надавали їй загальносоюзного значення (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 30). В актах Комісії з прийому, інвентаризації та розподілу музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини, більшість матеріалів згадується без місця знахідки, серед яких: керамічні вироби, предмети озброєння, бронзові казани. Окремо вказуються матеріали з розкопок О. О. Бобринського кінця XIX ст. поблизу м. Сміли (нині Смілянського р-ну Черкаської обл.), що нараховували кілька тисяч одиниць (НМІУ, відділ обліку, акт № 141 від 20.01.1948 р. / ящик № 1112; акт № 308 від 4.02.1948 р. / ящик № 478; акт № 687 від лютого 1948 р. / ящик № 427; *Бобринский А. А.* Курганы и случайные находки близ м. Смела. – СПб., 1887–1901). – Т. I–III. – С. С.

67. *Греки [...]* *Ольвія* – за актом НДК антична колекція Державного історичного музею в Києві складалася: 1) із збірок античних пам’яток (ваз, бронзових виробів, скульптури, теракот, нумізматики) з різних київських приватних колекцій і державних зібрань; 2) матеріалів Ольвійської експедиції 1935–1937 рр., які були передані до музею майже повністю; 3) найкращих експозиційних предметів Ольвійської експедиції 1938–1940 рр.; 4) групи амфор (близько 100 од.), вивезених у 1935 р. з Ольвійського заповідника; 5) колекції кіпрських старожитностей (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 23). До Німеччини було вивезено всю експозиційну частину колекцій, а також частину фондового матеріалу Ольвійської експедиції 1935–1937 рр. На місці залишився габаритний експозиційний матеріал (піфос з Ольвії, амфори, черепиці та архітектурні фрагменти). Акт також надає приблизний перелік вивезених предметів: чорно- та червонофігурний посуд (20 од.), чорно- і червонолаковий посуд (30 од.), місцева ольвійська кераміка (30 од.), сіроглиняна лощена кераміка (20 од.), світильники (50 од.), фрагменти скляних посудин (20 од.), кістяні вироби (15 од.), фрагменти мармурових плит (15 од.), амфорні ручки з клеймами (50 од.), теракотові статуетки (50 од.), збірка кераміки з о. Кіпр (100 од.), архітектурні фрагменти (5 од.), матеріали з Ольвії 1935–1940 рр. (6000 од.), скляні та металеві прикраси (50 од.), зняття праці (100 од.). – С. С.

68. *Готи* – матеріали черняхівської культури, які у першій половині XX ст. відносилися до т. зв. “культури полів поховань”, що поєднувала зарубинецьку (III/II ст. до н.е. – II ст. н.е.) і черняхівську культури (III–V ст. н.е.). На думку проф. Р. Штампфуса, у довоєнній експозиції ЦІМ готський матеріал був слабо представлений

начебто для того, щоб створити враження, ніби вплив цього народу був незначним, у той час як основний матеріал залишався у фондах (*Stampfuß Rudolf*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte der Ukraine in Kiew // НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 19). В акті НДК повідомляється, що колекція “полів поховань” була вивезена повністю, у її складі були матеріали з могильників черняхівської культури поблизу с. Черняхів Кагарлицького р-ну Київської обл. і с. Ромашки Рокитнянського р-ну Київської обл. (розкопки В. В. Хвойки 1899–1900 рр.), було вивезено відповідно 1000 і 100 од. (*Хвойка В. В.* Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО. Новая серия. – СПб., 1901. – Т. XII. – С. 172–190; *Stampfuß Rudolf*. Germanen in der Ukraine // Germanen Erbe. – 1942. – Heft 9/10. – S. 130–140), а також матеріали з розкопок В. Є. Козловської 1929 р. поблизу с. Дідівщина Фастівського р-ну Київської обл. – 100 од. (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 32, 33; *Козловська В. Є.* Новіші археологічні дослідження на території Білоцерківщини // ХрАМ. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 39–40; *Петраускас О. В.* Могильник поселення черняхівської культури біля с. Дідівщина (за матеріалами розкопок Валерії Козловської) // Археологія. – 2001. – № 2. – С. 111–121). Можливо, до цього пункту німецького списку були віднесені й матеріали зарубинецької культури, яку ототожнювали з більш ранніми германськими племенами скірів і бастарнів. З матеріалів цієї культури були вивезені колекції с. Зарубинці Монастирищенського р-ну Черкаської обл. (розкопки В. В. Хвойки 1899 р.) – 150 од.; могильника поблизу с. Корчувате (південно-східна околиця Києва) з розкопок І. М. Самойловського 1940–1941 рр. – 200 од. (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 32; *Самойловський І.* Корчуватський могильник // Археологія. – 1947. – Вип. I. – С. 101–109). – С. С.

69. *Вікінги* – або варяги – вояки-переселенці зі Скандинавії, які справили значний вплив на багато країн Європи. Німецькі вчені з Третього району розглядали Київську Русь як державу, засновану вікінгами. На їхню думку, починаючи з середини IX ст. варяги повільно просувалися у пошуку контактів з Близьким Сходом спочатку волзьким, далі дніпровським шляхами. Варяги Аскольд і Дір заклали підґрунтя для поселення варягів у Києві, а варяг Олег запровадив панування Рюриків у Києві та Київській державі. Київська Русь розглядалася ними виключно як Київська варязька імперія. Міграції північногерманських переселенців археологічно підтверджуються знахідками зброї та прикрас (*Stampfuß Rudolf*. Das Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte... – Арк. 27). Питання старожитностей скандинавського походження на теренах України було окремо розглянуто у статті Нади Германн, багато ілюстрованої фотографіями експонатів ЦІМ. Автор розглядає низку поховань у дерев'яних зрубках з конем і зброєю, розкопаних у Києві, які, на її думку, відрізняються від бідних могил місцевих жителів не тільки у соціальному плані, але й в етнічному (*Hermann Nada*. Zeugen der Wikinger zu Kiew // Germanen Erbe. – 1943. – Heft 3/4. – S. 34–46). Оскільки німецькі вчені розглядали весь період Київської Русі до татаро-монгольської навали як період панування династії вікінгів, то при відборі старожитностей вікінгів з метою вивезення могли розуміти їх дещо ширше, ніж ми тепер. Проте деякі з вивезених музейних предметів дійсно мали зв'язок із скандинавськими традиціями. Зокрема було вивезено бронзову овальну фібулу X ст. з розкопок поховання № 125 по вул. Кирилівській, 53–59 (колишня садиба Марра) у Києві 1876 р. Фібула загубилась і назад до Києва не повернулася (*Каргер М. К.* Древний Киев. – М.; Л., 1958. – Т. 1. – С. 210–211, табл. XXIX; *Андрощук Ф., Зощенко В.* Скандинавские древности Южной Руси. – Париж, 2012. – С. 51–52, рис. 16; ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 116. – Д. 282. – С. 36; *Hermann Nada*. Zeugen der Wikinger... –

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

S. 38. – Abb. 6). Також було вивезено залізний меч з бронзовим руків'ям із залишками клейма, знайдений наприкінці XIX ст. поблизу с. Хвощеве Миргородського р-ну Полтавської обл., знаки здогадно інтерпретуються як “Коваль Людота” (*Андрошчук Ф., Зоценко В.* Скандинавские древности... – С. 312–313, № 244, рис. 247; *Androshchuk F.* The “Ljudota Sword”? (An Episode of Contacts Between Britain and Scandinavia in the Late Viking Age) // *Ruthenica*. – К., 2003. – С. 15–25; *Hermann Nada.* Zeugen der Wikinger... – S. 37. – Abb. 4). Меч вивозився до Німеччини у 1943 р., був повернений разом з іншими колекціями і нині зберігається у НМІУ (ГАРФ. – Ф. 7021. – Оп. 116. – Д. 282. – С. 36). – С. С.

70. *Дніпробуд* – матеріали Дніпробудівської (або Дніпрогесівської) археологічної новобудовної експедиції, яка проводилася протягом 1927–1932 рр. у зв'язку з будівництвом греблі Дніпровської ГЕС (Дніпрельстану) і наступним затопленням досліджуваної території. Експедицію очолював Д. І. Яворницький. Від музеїв брали участь А. В. Добровольський і П. І. Смолічев, погодився взяти участь С. С. Гамченко. Останні працювали в експедиції як старші археологи. Роботи експедиції були надзвичайно масштабними, досліджено величезний обсяг пам'яток від палеоліту до Київської Русі. У результаті було зібрано більш ніж 100 тис. артефактів. Надалі колекція була розпорошена і розділена між музеями Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Харкова, Одеси. Найбільша частина у 1934–1935 рр. була передана до фондів ПМК в Києві. (*Козловська В.* Археологічні дослідження на території Дніпрельстану // *Хроніка археології та мистецтва*. – К., 1930. – Ч. 1. – С. 11–20; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровской экспедиции НКПроса УССР). – Днепропетровск, 1980. – С. 19–45; *Ковалева І. Ф.* 80 лет: забвение и благодарная память. К юбилею Днепровской новоостроевской экспедиции // *Музейний вісник*. – Запоріжжя, 2012. – № 12. – С. 196–207; *Курінний П. П.* Історія археологічного знання... – С. 100–103; ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 36371-ФП. – Арк. 88). Переважна більшість польової документації була передана до ПМК у 1934 р. і нині перебуває у Науковому архіві ІА НАНУ у фонді 18. – С. С.

71. *Канцирка* (Канцирська балка поблизу с. Федорівка Дніпропетровської обл.) – археологічна пам'ятка, досліджена у 1929 р. Виявлено речі бронзового віку, поселення гончарів з печами для випалювання посуду салтівської культури, досліджені у 1930–1931 рр. В. А. Грінченком (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 56, 60, 70, 71). У колекції НМІУ нараховується близько 9 тис. уламків гончарних посудин салтівської культури (*Строкова Л. В.* Славянские древности Днепровского Надпорожья в материалах Днепровской экспедиции 1927–1932 гг. // *Древности степного Поднепровья III–I тыс. до н. э.* – Днепропетровск, 1983. – С. 28). – С. С.

72. *Ямбург-Осокорівка* (кол. німецька колонія Ямбург, нині с. Дніпрове Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл. та балка Осокорівка у Солонянському р-ні Дніпропетровської обл.) – дві палеолітичні стоянки. Одна з них у балці Осокорівка була виявлена у 1931 р. Т. Т. Теслею і досліджувалася І. Ф. Левицьким (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 124, 125, 126). Ямбурзька палеолітична стоянка була розкопана у 1932 р. під керівництвом І. Ф. Левицького (Там само. – Спр. 148, 149; Ф. А. Лев. – Спр. 10; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 50–53). Колекція НМІУ з Ямбура налічує близько 500 предметів, серед яких крем'яні вироби кам'яної доби та кераміка раннього залізного віку, слов'янського та давньоруського часу (*Строкова Л. В.* Славянские древности... – С. 29). – С. С.

73. *Кічкас* (с. Кічкас Запорізької обл., тепер територія м. Запоріжжя) – місцевість була епіцентром будівництва Дніпрельстану. Навколо неї було досліджено низку

різничасових пам'яток. Як зазначає П. І. Смолічев, пам'ятки були розкидані по всій площі будівництва окремими групами, яких було нараховано 16, загальна кількість занотованих пам'яток становила 150 (*Смолічев П. І.* Археологічні розкопки на території Дніпрельстану в с. Кічкас Запорізької округи у вересні–жовтні року 1927 // Збірник Дніпропетровського крайового історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1927. – Т. 1. – С. 161–234). Курганний могильник був досліджений у 1927 р. (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 21, 22, 23). Давньоруське поселення на території с. Кічкас вздовж правого берега Дніпра проти греблі Дніпрогесу досліджене у 1927–1928 рр., поселення складалося з 57-ми землянок. У НМІУ зберігаються матеріали жител 5, 7, 8, 10, 14, 20, 21, 27–30, 32, 33, 47, 49, 50, 54. Колекція складається з більш ніж 700 фрагментів кераміки, металевих і скляних виробів (*Строкова Л. В.* Славянские древности... – С. 29). До цієї колекції могла бути віднесена скельна стоянка “Кічкас ІХ–ІІ”, відома в літературі як поселення “Середній Стіг ІІ” (пам'ятка, за якою було виділено середньостогівську культуру), яка досліджувалася у 1927 р. А. В. Добровольським. Матеріали цього поселення перебувають нині у фондах НМІУ у трьох різних колекціях: “Кічкас”, “Середній Стіг” та “Дніпропетровщина” і налічують близько 300 фрагментів кераміки (НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 116/30; *Добровольський А.* Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану р. 1927 (околиці с. Кічкас Запорізької округи) // Збірник Краєвого дніпропетровського історико-археологічного музею. – Дніпропетровськ, 1929. – Т. 1. – С. 61–160; *Рассамакін Ю. Я., Якубенко О. О., Сорокіна С. А.* Скельна стоянка доби енеоліту “Кічкас ІХ–ІІ” (Середній Стіг ІІ): сучасний стан вивчення колекції (до 80-річчя дослідження пам'ятки) // Археологічні пам'ятки Хортиці. – Запоріжжя, 2006. – Вип. 1. – С. 43–47). – С. С.

74. *Вовніги* (с. Вовніги Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) – група поселень, розташована на березі високої надзаплавної тераси проти села. Правобережне поселення було досліджено у 1930–1931 рр. А. В. Добровольським. Матеріали Вовнізької лівобережної багаточислової стоянки були досліджені у 1932 р. (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 66, 81, 82; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області // Археологія. – 1952. – Т. VII. – С. 80, 81, 83; *Ковалева И. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 59–60). Колекція НМІУ складається приблизно із 2,5 тис. предметів неолітичного часу (дніпро-донецької та сурсько-дніпровської культур), а також катакомбної, зрубної та білозерської культур доби бронзи. У колекції наявні посуд, уламки кераміки, кам'яних та крем'яних виробів. – С. С.

75. *Таволжанський* (о. Таволжанський Запорізької обл.) – перші розвідки на острові були проведені у 1927 р., пізніше розкопки проводилися П. І. Смолічевим у 1929 р. Особливу увагу привернули кам'яні поховальні споруди “закладки” доби бронзи (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 92; *Станіцина Г. О.* Петро Іванович Смолічев // Археологія. – 1992. – № 2. – С. 101–111; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 84). Колекція НМІУ складається з близько 200 виробів з кременю, каменю та кераміки, що датуються енеолітом та пізньою бронзою. – С. С.

76. *Собачки* (урочище Собачки на правому березі Дніпра Запорізької обл.) – багаточислова стоянка, досліджена у 1928–1929 рр. А. В. Добровольським. Крім стоянки було знайдено неолітичний могильник (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 35, 36, 48; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 81, 83, 84). Сучасна колекція НМІУ нараховує близько 4,5 тис. од. зб., серед яких переважно більшість

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

складають мезолітичні та неолітичні крем'яні вироби, крім того наявна кераміка середньостогівської та ямної культур. – С. С.

77. *Хортиця* – скелястий острів у руслі Дніпра довжиною 12 км в районі м. Запоріжжя, досліджений у 1928 р. П. І. Смолічевим та Е. О. Федоровичем. Початкові розкопки на острові не планувалися, оскільки він розташовувався нижче порогів. Дослідження розпочалися у зв'язку з будівництвом залізничного мосту. У північно-східній частині острова було виявлено поселення сабатинівської культури (НА ІА НАНУ. – Ф. 6. – Спр. 58; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 83). Сучасна колекція НМІУ бронзової доби нараховує близько 300 од. кераміки і крем'яних знарядь. – С. С.

78. *Виноградний* – острів біля с. Привільне Запорізької обл., на якому у 1929–1930 рр. було досліджено багатошарову пам'ятку під керівництвом А. В. Добровольського (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 46, 52, 61). Під час розкопок було відкрито поселення та поховання неолітичних дніпро-донецької та сурсько-дніпровської культур. Енеолітичні шари поселення представлені матеріалами квітнянської культури. Шари доби бронзи складаються з матеріалів культури бабинської, катакомбної та сабатинівської культур. Нині колекція НМІУ складається з більш ніж 800 од. зб., серед яких глиняний та кам'яний посуд, крем'яні, кам'яні та кістяні знаряддя (*Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 80–83; *Сердюкова І. Л., Якубенко О. О.* Кераміка доби середньої бронзи о-ва Виноградний // *Археологічні дослідження на Україні 1992 року.* – К., 1993. – С. 125–126). – С. С.

79. *Похилий* (о. Похилий, розташований поблизу с. Привільне Запорізької обл.) – багатошарова пам'ятка, досліджена у 1928 р. П. І. Смолічевим (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 24; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 80; *Ковалева І. Ф.* *Очерки древнейшей истории...* – С. 59–60.) Серед знахідок – матеріали неолітичного часу (сурсько-дніпровської та дніпро-донецької культур), енеоліту (середньостогівська культура), доби бронзи (ямна та катакомбна культури). Сучасна колекція НМІУ налічує близько 700 од. зб., серед яких кераміка, кістяні і крем'яні вироби та кам'яні диски. – С. С.

80. *Дурна Скеля* (острів Дурна Скеля у руслі Дніпра в районі м. Запоріжжя) – багатошарове поселення, яке існувало у період від енеоліту до середньої бронзи, досліджене експедицією під керівництвом А. В. Добровольського у 1928 р. На поселенні виділяються шари середньостогівської культури, ямної та катакомбної культурно-історичних спільнот. Також було розкопано могильник зрубної культурно-історичної спільноти. З початково зібраних експедицією предметів (близько 17 тис.) в колекції НМІУ зберігається приблизно 1300 артефактів, переважно фрагменти кераміки, крем'яні та кам'яні знаряддя праці (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 12, 13а; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 82; *Якубенко Е. А.* Матеріали поселення епохи міді-бронзи Дурна Скеля в собранії ГИМ УССР // *Древности Среднего Поднепровья (III–I тыс. до н. э.).* – Днепропетровск, 1982. – С. 19–28; *Сердюкова І. Л., Якубенко О. О.* Катакомбна кераміка пам'ятки Дурна Скеля // *Археологічні дослідження на Україні 1993 року.* – К., 1997. – С. 122–124). – С. С.

81. *Гадюча Балка* – балка, розташована на правому березі Дніпра, обмежує з півдня урочище Собачки, Запорізька обл., досліджена у 1928–1929 рр. В. А. Грінченком. Під час розкопок виявлено стоянку неолітичного часу (сурсько-дніпровська культура та азово-дніпровська культура) і поховання епохи пізньої бронзи. На правому березі Гадючої балки виявлено могильник скіфо-сарматського часу, на лівому

березі гирла балки – поховання під кам'яними закладками скіфо-сарматського часу (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 18а, 19, 20, 51, 52; *Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 80, 84–86; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 59). У колекції НМІУ зберігається приблизно 180 предметів кераміки, крем'яних і кам'яних виробів енеолітичної доби та зрубної культурно-історичної спільноти. – С. С.

82. *Божків* (хутір Божків, розташований біля с. Федорівка Запорізького р-ну Запорізької обл.) – пам'ятка доби бронзи, досліджена у 1931–1932 рр. (*Добровольський А. В.* Матеріали до археологічної карти... – С. 83). На території хутора було досліджено пам'ятки доби бронзи. Сучасна колекція НМІУ нараховує більше 1100 од. зб. виробів з кременю та кераміки. – С. С.

83. *Волоське* (с. Волоське Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл.) – колекція кількох пам'яток. Палеолітичні пам'ятки були знайдені І. Ф. Левицьким на правому березі р. Сури у 1932 р. Також палеолітичний матеріал був зібраний у центрі с. Волоське, роботи проведені І. Ф. Левицьким у 1931 р. (*Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 53). До колекції “Волоське” у НМІУ також віднесені поселення – на скелястому останці “Стрільча Скеля” під правим берегом Дніпра проти південного кінця с. Волоське, де у 1931 р. В. А. Грінченко провів розвідувальні розкопки (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 108), та на скелястому останці “Скеля Каменоломня”, досліджене у 1927 р. А. В. Добровольським. На цьому ж поселенні у 1940–1941 рр. працювала експедиція ЦІМ під керівництвом П. П. Курінного. Враховуючи той факт, що П. П. Курінний брав безпосередню участь у вивезенні колекцій, можна припустити, що він неодмінно мав вивезти матеріали з власних розкопок. У колекції НМІУ представлено близько 3000 предметів, це переважно керамічні матеріали ямної, катакомбної та зрубної культур. – С. С.

84. *Микільське* (с. Микільське Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.) – культурний комплекс мезолітичної доби, відкритий розвідкою І. Ф. Левицького на захід від села у 1932 р. Поселення неолітичного часу, відкрите у 1931 р. у заплаві біля скелі Монастирка, не досліджувалося (*Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 52, 63). – С. С.

85. *Огринь* (с. Ігрень, кол. Стара Ігрень, Дніпропетровської обл., нині у складі м. Дніпро) – пам'ятки околиці села на лівому березі Дніпра доби енеоліту та бронзи, досліджені у 1932 р. А. В. Добровольським. Загалом було розкопано 18 пунктів (стоянок) та могильник. Нині у фондах НМІУ зберігається матеріал із стоянок № 1–3, 4а, 6, 6а, 7, 8, 8а, 9, 11, 13, 15. Серед знахідок – фрагменти кераміки і крем'яні знаряддя середньостогівської, ямної, катакомбної та зрубної культур, а також матеріали доби пізньої бронзи (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 132–138; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 64–65; *Добровольський А.* Восьма Ігринська неолітична стоянка // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. II. – С. 243–251). – С. С.

86. *Перун* (о. Перун у руслі Дніпра в Запорізькій обл., затоплений водами Дніпрогесу) – багаточислове поселення бронзової доби, досліджене у 1929 р. В. А. Грінченком (НА ІА НАНУ. – Ф. 18. – Спр. 71; *Ковалева І. Ф.* Очерки древнейшей истории... – С. 61). До колекції НМІУ входить близько 4 тис. предметів доби неоліту–бронзи та близько 400 од. зб. кераміки слов'янського часу (*Строкова Л. В.* Славянские древности... – С. 28). – С. С.

87. *з Музею у Полтаві* – Полтавський краєзнавчий музей (нині ім. Василя Кричевського) – з цього музею були вивезені восени 1943 р. через Київ до Кракова археологічні, етнографічні збірки, інвентарні книги, архів і бібліотека музею

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

(VArch/B-323/728/Poltawa). 11.10.1943 р. частину збірок Полтавського краєзнавчого музею (6 ящиків) та матеріали Полтавського обласного архіву (близько 20 невеликих ящиків), які прибули у Київ 3.09.1943 р., разом з актовими книгами з Київського центрального архіву давніх актів, документами Малоросійської колегії, рукописами Бібліотеки АН УРСР (2 ящики) в одному вагоні було відправлено Крайовим управлінням архівів, бібліотек і музеїв РКУ з Києва у напрямку Кам'янець-Подільського. По дорозі вагон був пограбований (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 1. – Арк. 396–398; *Грімстед П. К.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв / За участю Г. Боряка. – Львів, 1992. – С. 72–73). Встановити, коли у напрямку Кракова було завантажено і відправлено з Києва збірки Полтавського краєзнавчого музею, поки що не вдалося, але надійшли вони туди саме з Києва, про що свідчить цей перелік, а вивезти з Полтави їх могли лише за розпорядженням керівника КЦДРІ Р. Штампфуса. – *Т. С.*

88. *Черепи... різні місця знахідок* – всі чотири ящики з черепами повернулися у музей 1948 р. – ящик У-300, 100×50: “Антропологические материалы, черепа в бумажных пакетах. Раздробленные” (НМІУ, відділ обліку, акт № 279 від 4.02.1948 р.); ящик У-957, 165×45: “Антропологический материал: черепа и кости в разорванной бумажной упаковке. Не удовлетворит[ельное]” (там само, акт № 322 від 4.02.1948 р.); ящик У-85, 75×55: “Антропологический материал: черепа преимущественно из славян[ских] могильн[иков] на территор[ии] УССР. Удовлетвор[ительное]” (там само, акт № 391 від 6.02.1948 р.); ящик У-332, 155×60: “Антропологический материал: черепа из археологических раскопок в бумажных пакетах. Удовлетворительное” (там само, акт № 874 від 21.02.1948 р.). На сьогодні цих черепів у НМІУ немає. За спогадами провідного наукового співробітника НМІУ О. Якубенко, у 1970-х рр. у фондах музею зберігалися черепи з розкопок Десятинної церкви, які приблизно у той самий час були передані в Інститут археології АН УРСР у групу антропології при секторі первісної археології. – *Т. С.*

89. *Розкопки др. Гюлле* – археологічні розкопки готських поховань і поселень (за сучасною номенклатурою черняхівська культура) під керівництвом керівника групи “Дніпро” Зондерштабу до- і ранньої історії ЕРР др. В. Гюлле за участі німецьких і українських фахівців – др. В. Модріяна, Г. Куцке, проф. П. А. Козара, О. В. Бодяньського, С. К. Накельського та ін., проведені у червні–серпні 1943 р. у Надпоріжжі (див. звіти групи “Дніпро” ЗШДРІ ЕРР за травень–серпень 1943 р.: ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 204, 208, 217, 242–243, 385–386; *Тесленко Д. Л., Фанигін Ю. Ю., Тесленко О. І.* Діяльність Зондерштабу прадавньої історії Оперативного штабу “Рейхсляйтер Розенберг” у Генеральній окрузі “Дніпропетровськ” (1942–1943 рр.) // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. – Днепропетровск, 2007. – С. 382–394). Вдалими були розкопки готського могильника на південному схилі балки Сухенької біля с. Новоолександрівка (нині Запорізького р-ну Запорізької обл.), тут було відкрито 11 багатих жіночих поховань (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 217; *Тесленко Д. Л.* Керамика из раскопок 1942–1943 гг. могильника черняховской культуры у с. Новоолександровка в Днепропетровском Надпорожье // Производство керамики в Восточной Европе: позднееримское время – раннее средневековье – новое время (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17–19 сентября 2012 г.). – Харьков, 2013. – С. 115–124. – (Ostrogothika-Serie (Hefte). – Вып. 2.)). Біля с. Привільне (нині Вільнянського р-ну Запорізької обл.) було відкрито два кромлехи з похованнями доби бронзи (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 75. – Арк. 208). Під керівництвом др. Модріяна

було проведено розкопки кургану біля о. Хортиця, археологічні розвідки біля с. Федорівка (Там само. – Арк. 204). Поблизу с. Волоське було розпочато дослідження зруйнованого під час бомбардування кургану (*Тесленко Д. Л., Фанигін Ю. Ю., Тесленко О. І.* Діяльність Зондерштабу прадавньої історії... – С. 390). Внаслідок наступу Червоної армії розкопки на початку вересня були припинені, а виявлені знахідки в 55-ти малих і 4-х великих ящиках вивезені з Дніпропетровська 28 вересня 1943 р. через Кривий Ріг у Краків (ЦДАВО України. – Ф. 3676. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 227; див. виноску 118). Після війни частина знахідок з розкопок могильника біля с. Новоолександрівка, проведених В. Гюлле у 1943 р., повернулася у Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (*Тесленко Д. Л.* Кераміка із раскопок... – С. 116). – *Т. С.*

90. *Скляні негативи* – у розпорядженні КІДРІ опинилася досить значна збірка скляних негативів, яка складалася з матеріалів ЦІМ та фотоархіву ІА АН УРСР (НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 23; ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 169). За актом збитків, заподіяних “німецько-фашистськими загарбниками” Державному історичному музею (кол. ЦІМ), від 25.01.1944 р., з дев’яти підписантів якого сім працювали під час окупації в КМДРІ, музей втратив 10 тис. негативів розкопкових матеріалів від 1900 р., 10 тис. негативів відділу соціалістичного будівництва та 4,5 тис. різних негативів (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Спр. 282. – Арк. 15). Частина негативів залишилася у Києві й після відступу німців була розподілена 1–13.04.1944р. між Державним історичним музеєм та Інститутом археології (*Станиціна Г.* “Скарби на склі”: колекція фотонегативів з фондів Наукового архіву Інституту археології НАН України // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. – Львів, 2017. – С. 202–204). У 1948 р. до музею надійшли повернуті з Німеччини негативи, зокрема розкопок та експозиції музею (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. Дослідження. Документи / Упоряд. Т. М. Себта, Р. І. Качан. – К., 2016. – С. 948). На упаковках деяких з них ще й досі зберігаються нанесені олівцем німецькі написи. Серед повернутих фотоматеріалів були не тільки негативи з музейного зібрання, а й ті, що попередньо належали Інституту археології, про що свідчать конверти-упаковки з надрукованим бланком інституту. Серед них негативи фотографій розкопок території Десятинної церкви і Михайлівського монастиря (*Сорокіна С. А., Радієвська Т. М., Завальна О. М.* Фотофіксація музейних предметів доби первісності археологічного відділу Історичного музею в Києві // Праці Центру пам’яткознавства. – К., 2016. – Вип. 30. – С. 127). У той же час частина негативів музею потрапила до збірки Інституту археології і досі зберігається там, зокрема матеріали щодо експозиції ЦІМ та єгипетської колекції (*Романова О.* Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі (колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАН України) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині... – С. 182–197; *Станиціна Г.* “Скарби на склі”: колекція фотонегативів... – С. 198–213; *Яненко А.* Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали. – К., 2017. – С. 34, рис. 14). – *С. С.*

91. *Архів* – так само, як і зібрання негативів, архів Крайового інституту до і ранньої історії складався з документації та архівних матеріалів ЦІМ та ІА АН УРСР (див., напр., про перевезення архіву ІА на вул. Володимирську, 57 в: НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 23). Серед вивезених архівних матеріалів особливу цінність мали інвентарні книги музею. Після визволення Києва архівні матеріали, не вивезені до Німеччини, були поділені 1–13.04.1944 р. між ІА АН УРСР та Історичним

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

музеєм (НА ІА НАНУ. – Ф. “Діловодство”. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 2). Зокрема до ІА надійшли особисті архіви Хв. Вовка, В. В. Хвойки, С. С. Гамченка, Д. М. Щербаківського, А. П. Новицького, О. В. Бодяньського, матеріали ІА, археологічних та етнографічних установ ВУАН (*Станіцина Г. О.* З історії Наукового архіву Інституту археології НАН України // *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* – К., 2012. – Вип. 9: Історія археології: дослідники та наукові центри. – С. 269). Згідно з актами Комісії про прийом, інвентаризацію та розподіл музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини, що зберігаються у відділу обліку НМІУ, у 1948 р. до музею повернулися переважно інвентарні книги та картотеки (НМІУ, відділ обліку, акт № 564 від 11.01.1948 р., акт № 672 від 16.02.1948 р.). – С. С.

92. 2 скіфські казани – з Німеччини у 1948 р. повернулися п’ять скіфських казанів – ящик У-580, 60×45: “*Бронзовый котел без дна. Неудовл[етворительное]*” (НМІУ, відділ обліку, акт № 357 від 5.02.1948 р.); казан незапакований У-1039: “*Скифский казан (медный)*” (там само, акт № 642 від 14.02.1948 р.); та три казани (У-597, У-598, У-599), запаковані разом: “*Скифские котлы в одном большиом ящике*” (там само, акт № 656 від 14.02.1948 р.). Найбільший казан (У-1039) з тих, що повернулися з Німеччини, до війни належав Херсонському краєзнавчому музею, походив з с. Осокорівки Нововоронцовського р-ну Херсонської обл. Нині він знаходиться в експозиції НМІУ (інв. № Б 1674, старий інв. № 26581). – Т. С.

93. Антон – Георг Антон / Georg Anton (5.02.1901–?), штурмбанфюрер СА, керівник ГРГУ ЕРР (10.08.1942–14.02.1944, як в.о. 10.08.1942–5.01.1943), водночас, з 15.05.1943 р., очолював Робочу групу Києва, з 15.02.1944 р. – ГРГ Південного Сходу. До і під час війни його сім’я мешкала у м. Олау (нині м. Олава Нижньосілезького воєводства, Польща) (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 1034). – Т. С.

94. Фреска: *хрест* – фресковий фрагмент (розмір: 124×85 см, з рамою – 135×95 см) верхньої частини шестикутного хреста з Михайлівського Золотоверхого собору, розміщувався у нижньому регістрі на західній лопатці південного стовпа вівтарної арки, демонтований 1934 р. Д. Кіпліком (*Коренюк Ю. О.* Історія ансамблю мозаїк та фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві від перших письмових згадок до періоду демонтажу // *Софійські читання.* – К., 2010. – С. 97). Фреска “Хрест”, як і всі демонтовані фрески і мозаїки Михайлівського собору, 1934 р. була перевезена до Музейного містечка (КПЛ) для закріплення на нову основу (*Коренюк Ю., Кот С.* Михайлівські пам’ятки в російських музеях // *Пам’ятки України.* – 1999. – № 1. – С. 65). Надійшла не раніше 1936 р., ймовірно, у відділ Київської Русі ЦІМ, оскільки в 1942–1943 рр. перебувала у складі збірок КМДРІ, куди могла потрапити лише з ЦІМ, і була вивезена восени 1943 р. у Краків. В акті збитків, заподіяних “німецько-фашистськими загарбниками” Державному історичному музеєві у Києві (кол. ЦІМ, нині НМІУ), від 25.01.1944 р., складеному без інвентарних книг, фреска “Хрест” не згадувалася взагалі, натомість значилася мозаїка з рослинним орнаментом з умовними розмірами 150×50 см (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 8). Надійшла з Гьохштедта (№ ящика 287) в МЦЗП 15.11.1945 р., отримала № 14231, в ході реституції СРСР вибула до Берліна 15.04.1947 р. (BArch/V-323/727/№. 14231). У грудні 1947 р. в числі інших українських культурних цінностей повернулася з Німеччини (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 944–949). Передана 20.06.1949 р. в ящику У-740 Софійському музею (нині НЗСК), того ж року отримала інв. № 12759, після 1953 р. – інв. Г-72, після 1984 р. і до сьогоднішнього дня має інв. МЖ 182 (*Коренюк Ю. О.* Історія ансамблю

мозаїк... – С. 97; *Коренюк Ю., Кот С.* Мозаїки і фрески Михайлівського Золотоверхого собору в Києві: сучасний стан мистецької спадщини // Пам'ятки України. – 2007. – № 1. – С. XXIII–XXIV; *ix же.* Михайлівські пам'ятки... – С. 77, 82). – Т. С.

95. *Фреска: орнамент, 59×72 [...] 6. Фреска: орнамент [...] 7. Фреска: орнамент* – три фрескові фрагменти орнаментальних фризів з Михайлівського Золотоверхого собору надійшли, ймовірно, в ЦІМ не раніше 1936 р. у відділ Київської Русі, оскільки, як і фреска “Хрест”, опинилися у 1942–1943 рр. в складі збірок КМДРІ. В акті збитків, заподіяних “німецько-фашистськими загарбниками” Державному історичному музеєві у Києві, від 25.01.1944 р. зазначені три орнаментальні фрескові фрагменти з єдиним для всіх умовним розміром 100×60 см (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 8). Восени 1943 р. з Києва до Кракова всього було вивезено 17 фрескових фрагментів орнаментального фризу з Михайлівського Золотоверхого собору – 14 з Архітектурно-історичного музею (нині НЗСК) та 3 з КМДРІ (*Коренюк Ю., Кот С., Себта Т.* Привласнення і реституція: документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. XXVI–XXVII). До Києва у 1947 р. з Німеччини повернувся лише один орнаментальний фресковий фрагмент у розбитому вигляді, розміри у рамці 60×61 см. 20.06.1949 р. він був переданий (ящик У-792) Софійському музею (нині НЗСК), у 1949 р. отримав інвентарний № 12765, у 1953 р. – № Г-69, а з 1984 р. має № МЖ 183. Після проведеної у 1950–1951 рр. реставрації (уламки складені й змонтовані на новій основі) його розміри становлять 80×48 см (НЗСК, Науково-фондовий відділ. – Спр. НДФ. 3723. – Арк. 29; *Коренюк Ю. О.* Історія ансамблю мозаїк... – С. 97). Решта 16 фрескових орнаментальних фрагментів потрапили з Німеччини 1948 р. у Новгородський державний музей (нині Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник). 18.08.1953 р. з Новгорода до Державного Ермітажу було передано 11 фрескових фрагментів орнаментального фризу, які у 2001 і 2004 рр. були повернуті в Україну і нині зберігаються у Державному історико-архітектурному заповіднику “Стародавній Київ”. При цьому виявилось, що зображення однієї фрески, починаючи ще з німецького переліку, було неправильно ідентифіковано як орнамент. Насправді це медальйон з погруддям невідомого святителя, – але, так чи інакше, ця фреска 2001 р. повернулася до Києва. Останні п'ять фресок орнаментів з Михайлівського Золотоверхого собору досі залишаються у Новгороді (*Коренюк Ю., Кот С.* Мозаїки і фрески... – С. XXIII–XXXII; *Коренюк Ю. О.* Історія ансамблю мозаїк... – С. 98–102, 105–107). – Т. С.

96. *Фреска: 6 апостолів* – копія фрески з Єлецького монастиря у Чернігові, виконана Є. К. Евенбах. Надійшла з Гьохштедта (№ ящика 526) в МЦЗП 16.11.1945 р., отримала № 14470, в ході реституції СРСР вибула до Берліна 15.04.1947 р. (ВАгch/В-323/727/№ 14470). – Т. С.

97. *Евенбах* – Євгенія Костянтинівна Евенбах (17.08.1889, *Кременчук* – 18.07.1981, *Ленінград* / нині *Санкт-Петербург*), художниця, графік. Народилася в сім'ї залізничника, гімназію закінчила у м. Катеринославі (нині м. Дніпро), навчалася в Імператорському товаристві заохочення мистецтв у Петербурзі в М. Реріха (1910). У 1911 р., 1913 р. брала участь в етнографічних експедиціях на Катеринославщині, збирала і перемальовувала зразки народної творчості, побуту, відкрила широкому загалу петриківський розпис. Навчалася літографії в майстерні В. Мате, на Бестужевських курсах, під час Першої світової війни служила сестрою-жалібницею, після війни продовжила навчання в Петроградських державних вільних

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

художніх майстернях у В. Шухаєва (1918–1921), Петроградському вищому художньо-технічному інституті у К. Петрова-Водкіна. У 1920-х рр. працювала в дитячих видавництвах ілюстратором, у 1930-х рр. ілюструвала підручники для народів Крайньої Півночі. Після війни займалася станковою графікою, ілюструвала книжки для народів Крайньої Півночі та Далекого Сходу, викладала (*Матафонов В. С. Е. К. Эвенбах. – Л., 1988. – 186 с.*). – Т. С.

98. *Юкін* – Павло Іванович Юкін (1883, с. Мстюра Мстюрської вол. В'язниківського пов. Владимирської губ. – 15.11.1945, Москва), російський художник, реставратор монументального та станкового живопису, професор. З сім'ї потомствених іконописців, сім років навчався в Імператорському Строгановському центральному художньо-промисловому училищі в Москві, з 1904 р. працював у реставраційній майстерні братів М. і Г. Чирикових, брав участь у реставрації ікони “Тихвінської Божої Матері”. Науковий співробітник і реставратор монументального живопису Комісії зі збереження і розкриття пам'яток давнього живопису, перейменованої 1924 р. у Центральні державні реставраційні майстерні (1918–1931). У 1931–1933 рр. був висланий на три роки у м. Котлас. У 1934–1940 рр. від Всесоюзної академії архітектури працював з перервами в Києві – спочатку у Михайлівському Золотоверхому соборі (1934), де досліджував давньоруські фрески і допомагав проф. Д. Кіпліку демонтувати їх, та у Софійському соборі (1935–1940), де досліджував і розчищав від пізніших нашарувань давньоруські фрески і мозаїки. Процес реставрації поетапно супроводжував фотофіксацією, робив зазвичай акварельні копії найкращих пам'яток монументального живопису (*Кызласова И. О Павле Юкине и его мемуарах // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2013. – Вип. III: Зб. наук. праць, присв. 150-літтю з дня народж. Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908) / Упоряд. Д. С. Гордієнко, В. В. Корнієнко. – С. 337–343.*) – Т. С.

99. *Касперович* – Микола Іванович Касперович (1885, х. Лапин Ріг поблизу х. Калитянське Семиполківської вол. Остерського пов. Чернігівської губ. / нині с-ще Калитянське Козелецького р-ну Чернігівської обл. – 7.05.1938, Київ), художник-бойчукіст, реставратор станкового і монументального живопису. Народився у дворянській (поміщицькій) родині. Навчався в Імператорському Строгановському центральному художньо-промисловому училищі у Москві (1901–1905) та Краківській академії мистецтв (1905–1909). Мешкав у Парижі (1909–1910), член “Української громади в Парижі”, бойчуківської школи “неовізантизму”. В цей час став вивчати реставраційну справу. У 1910-х рр. працював реставратором у Національному музеї у Львові та приватних музейних зібраннях. Після Першої світової війни викладав малювання у Миргородському художньо-керамічному технікумі (1918–1922), працював реставратором у Чернігівському державному музеї (1922–1924), з перервами – у Всеукраїнській реставраційній майстерні (з 1932 р. Всеукраїнська художньо-реставраційна репродукційна майстерня) на території КПЛ. Професор Української академії мистецтв (1921), з 1922 р. дійсний член ВУАК. У 1934 р. був помічником Д. Й. Кіпліка при знятті фресок зі стін Михайлівського Золотоверхого собору. У другій половині 1930-х рр. працював реставратором Київського музею західного та східного мистецтва (нині Національний музей мистецтв ім. Богдана та Варвари Ханенків). Репресований радянською владою – заарештований (3.03.1938) і розстріляний за вироком трійки УНКВС Київської обл. (7.05.1938) за надуманим звинуваченням – “участь у контрреволюційній фашистській організації” (*Білокін С. Смерть Миколи Касперовича // <http://www.s-bilokin.name/Personalialia/Kasperovych.html>; Тимченко Т. Реставрація ікон Ігорівської Богоматері та Св. Миколи Мокрого*

у 1924 році (за матеріалами київських архівів) // Культурологічна думка. – 2012. – № 5. – С. 164). – Т. С.

100. 6. *Фреска: орнамент* – див. коментар 95.

101. 7. *Фреска: орнамент* – див. коментар 95.

102. *Історичні карти [...] Археологічні карти [...] Ескізи історичних карт часів слов'ян* – експозиція КМДРІ включала велику кількість історичних та археологічних карт, які висвітлювали поширення археологічних пам'яток та культур. Зокрема у джерелах згадуються карти розселення готів, держави вікінгів, походів вікінгів на Візантію (ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 7. – Арк. 168). Карти замовлялися німецьким керівництвом музею і відображали нацистське бачення розвитку до- і ранньої історії на теренах України (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 902). Частину карт на замовлення керівництва виготовляли також, ймовірно, співробітники КМДРІ – етнограф і художник Ю. Ю. Павлович та Л. С. Шиліна, яка займала посаду художника у музеї (ІА НАНУ, відділ кадрів, особова справа Л. С. Шиліної. – Арк. б/№). Вісім історичних карт, зокрема поширення скіфів, готів, сарматів, вікінгів та ін., надійшли з Гьохштедта в МЦЗП 16.11.1945 р. в ящику № 596, який отримав у Мюнхені № 14540, в ході реституції СРСР вибули до Берліна 15.04.1947 р. (ВАrch/В-323/729/№. 14540). – С. С.

103. *Археологічні карти* – див. коментар 102.

104. *Карта народного одягу [...] Карта типів хат* – йдеться про карту “Північна і Середня Україна в типах народного убрання” (акварель) та карту “Основні типи селянських хат на Україні” (акварель), остання розміщувалася на 15-ти аркушах ватману і включала зображення більше 100 хат (НА НМГУ. – Ф. Р-1260. – Оп. 3. – Спр. 2. – Арк. 2). Обидві карти експонувалися в залі № 9 “Українська етнографія” КМДРІ (НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 28). Вони були виконані співробітником названого музею художником Ю. Ю. Павловичем, друга – у співавторстві зі співробітником того ж музею етнографом В. С. Мамоновим. У 1943–1945 рр. карта “Основні типи селянських хат на Україні” була відновлена у меншому форматі (92×163). Тепер вона зберігається в архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського (ГАРФ. – Ф. Р-7021. – Оп. 116. – Д. 282. – Л. 12, 43, 53; *Скрипник Г.* Сторінки з життя та художньо-етнографічної творчості Юрія Павловича // http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=147&Itemid=99999999&limit=1&limitstart=5). – С. С.

105. *Павлович* – Юрій Юрійович Павлович (10.05.1874, Київ – 14.09.1947, Київ), український етнограф, художник. Закінчив юридичний факультет Київського ун-ту, у 1920-х рр. співробітник Кабінету антропології та етнології, у 1930-х рр. працював художником ПМК АН УРСР. У 1942–1943 рр. співробітник Крайового музею до- і ранньої історії у Києві. Після визволення міста, з 15.11.1943 р., ст. наук. співробітник Держ. республ. істор. музею, завідувач експозиційного відділу “Історія Києва” (1.08.1944–1946). Створив велику кількість історичних малюнків від найдавніших часів до ХІІ ст., зокрема серію “Історія Києва в малюнках”, яка у вересні 1946 р. була закуплена музеєм (Україна в типажах народних, краєвидах і архітектури: художньо-етнографічна спадщина Юрія Павловича. – К., 2010. – 400 с.; *Литовченко А. В.* Художник Ю. Ю. Павлович – відомий і невідомий // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2017. – Вип. 31. – С. 175). – Т. С.

106. *Малюнки: Трипілля, готи, бастарни* – в експозиції КМДРІ частина ілюстративного матеріалу була взята з попередньої експозиції ЦІМ (НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – Спр. 204. – Арк. 24). Поступово старі ілюстрації замінювалися новими, які

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

більше відображали концепції німецького керівництва. Частина малюнків була виготовлена музейним художником Ю. Ю. Павловичем, зокрема до трипільської культури, зарубинецької культури, з якою німецькі вчені ототожнювали бастарнів, і черняхівської культури, яку вони інтерпретували як готську. – С. С.

107. *Етнографічний архів* – див. коментар 91.

108. *Негативи: етнографія* – див. коментар 90.

109. 15. *Вітарна плита [...] пошкоджена [...]* 16. *Вітарна плита* – йдеться про рельєфні плити X–XII ст. з червоного шиферу, які до війни знаходилися на фасаді Лаврської друкарні, де розміщувалася експозиція ЦІМ. Вони були вивезені до Німеччини і у грудні 1947 р. повернулись у Київ (див. акт комісії з приймання та інвентаризації культурних цінностей, повернутих з Німеччини: Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни. – С. 948). На одній з них зображено колісницю з напівлежачим Діонісом, богом рослинності, родючості, покровителем виноградарства та виноробства, яку везуть лев і левиця, а на другій – сцену єдинокорства Геракла з Немейським левом (Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник: Фотоальбом. – К., 1984. – С. 40–41). Рельєф з зображенням Діоніса (помилково ідентифікований як цариця на колісниці, запряженій левом та вовком), 165×100 см, надійшов з Гьохштедта (ящик № 9) в МЦЗП 14.11.1945 р., де отримав № 13951. Рельєф з зображенням Геракла (помилково Самсон) і лева, 205×95 см, надійшов до МЦЗП 19.11.1945 р. з Гьохштедта (ящик № 1278) розбитим на дві частини, отримав у Мюнхені № 15244. Помилково вважалося, що обидва рельєфи походили з Михайлівського Золотоверхого монастиря. В ході реституції СРСР рельєфи вибули до Берліна 15.04.1947 р. (ВАrch/В-323/727/№. 13951, №. 15244). Нині зберігаються в НКПІКЗ. – Т. С.

110. *Карта типів хат* – див. коментар 103.

111. *Ескізи історичних карт часів слов'ян* – див. коментар 102.

112. *...єгипетських старожитностей...* – колекцію єгипетських старожитностей ЦІМ утворили загалом три збірки – колишнього Київського художньо-промислового і наукового музею (1924–1935 рр. ВІМ), Церковно-Археологічного музею Київської духовної академії (далі – ЦАМ КДА) та Археологічного музею Київського імператорського університету св. Володимира. Всі збірки, перед тим як опинитися в ЦІМ, були зосереджені у 1920-х рр. на території Києво-Печерської лаври, перетвореної у 1926 р. на т. зв. Всеукраїнський музейний городок (далі – ВМГ). Першою, ще у 1923 р., туди було перевезено збірку ЦАМ КДА. Вона потрапила до відділу історії релігій (інша назва відділ культів) Лаврського музею культів та побуту (Києво-Печерська лавра у часи Другої світової війни / Упоряд. Т. Себта, Р. Качан. – К., 2016. – С. 159, 162, 166). 29.08.1924 р. до Лаврського музею культів та побуту (далі – ЛМКП) надійшла частина єгипетської збірки Першого державного музею (ВІМ), яка становила 76 одиниць зберігань за інвентарними номерами (фактично 79 предметів) зі 135 одиниць зберігань всієї збірки (НА НХМУ. – Оп. 1. – Од. зб. 33. – Арк. 33–34 зв.; опубліковано: *Olena Romanova. Lost collection of Egyptian objects from the Kyiv Museum of Arts, Industries and Sciences: Some documents for its history // Problems of the history of Ukraine: facts, views, researches. – 2017 // <http://resource.history.org.ua/ejournal/EJ0000012>). 15.10.1928 р. на засіданні Фахової комісії Укрнауки з розподілу майна Археологічного музею Київського інституту народної освіти (кол. Університет св. Володимира) було прийнято рішення про підготовку до перевезення на територію ВМГ збірки східних речей та Єгипту (Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали / Ав.-упоряд. А. Яненко. – К.: НКПІКЗ, 2017. – С. 52).*

На території ВМГ єгипетська збірка Археологічного музею колишнього університету, ймовірно, так само потрапила до відділу історії релігій ЛМКП, перетвореного у 1931 р. на Музей історії релігій ВМГ (Києво-Печерська лавра у часи... – С. 172). 31.01.1936 р. у ЦІМ з ВМГ надійшла збірка єгипетських артефактів, в якій були речі з трьох названих колекцій. Її внесли до інвентарної книги відділу Скіфії та грецьких колоній Причорномор'я під №№ АС 13277–13500 – 224 од. зб. (НМІУ, інвентарна книга № 7). З великих предметів були передані чотири саркофаги, три з них з муміями (№ АС 13456, № АС 13457, № АС 13458), один прямокутний без мумії (№ АС 13451), окремо дві мумії без саркофагів (№ АС 13393, № АС 13438), ящик для ушебті (№ АС 13416), мумія крокодила (АС 13289, походив зі збірки Археологічного музею Київського університету св. Володимира, № 1208) та велика кількість дрібних артефактів – ушебті, скарабеї, амулети та ін. (див. коментарі 113–115). У 1938–1941 рр. в ЦІМ у корпусі 8 (нині корп. 8, 9) на території ВМГ в окремі залі була постійна виставка пам'яток Стародавнього Єгипту. Путівник по музею повідомляв: “Мумії людей, тварин та розмальовані саркофаги, що збереглися в Єгипетських похованнях, показані у вітринах 3–9” (Центральний історичний музей ім. Т. Шевченка в м. Києві: Короткий довідник. – К., 1941. – С. 51–53) – Т. С., С. С.

113. *Саркофаг* – йдеться про саркофаг (205×76 см), який попередньо належав Київському художньо-промислому і науковому музею та в числі інших єгипетських старожитностей був подарований названому музею В. Н. і Б. І. Ханенками. Саркофаг був придбаний Ханенками 1903 р. у Каїрі в Єгипетському музеї (*Berlev O., Hodjash S. Catalogue of the monuments of ancient Egypt: from the museums of Russian Federation, Ukraine, Bielorusia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States.* – Fribourg; Göttingen, 1998. – Р. 32 (№. 42)). У покажчику відділу археології Київського художньо-промислового і наукового музею про саркофаг повідомлялося: “2. Саркофаг дерев'яний, расписной, эпохи Птолемеев, найденный в верхнем Египте в Акхмиме (древний Панополис), на саркофаге находится надпись иероглифами, покойник «Нес-Па-Гутер» сын «Гирт-Кхета», рожденный от госпожи «Па-Дю-Хир-Па-Кхот» (Киевский художественно-промышленный и научный музей имени его величества государя императора Николая Александровича. Отдел археологии: Краткий указатель предметов. – К., 1906. – С. 57; там само. – К., 1911. – С. 55; там само. – К., 1913. – С. 55). 15.01.1924 р. записаний у каталог Першого державного музею (ВІМ) за № 26125: “Саркофаг дерев'яний розмальований, I в. до Р.Х. [...] з приміткою: “З збірки Б. І. й В. М. Ханенко” (НМІУ. – Археологічний каталог. – Т. II. – Кн. IV. – С. 145 – на сторінці помилково зазначено рік запису як 1923). 29.08.1924 р. саркофаг надійшов з Першого державного музею (ВІМ) в ЛМКП (НА НХМУ. – Оп. 1. – Од.зб. 33. – Арк. 33 зв.; опубліковано: *Olena Romanova. Lost collection of Egyptian objects...*), а 31.01.1936 р. – з ВМГ у ЦІМ і отримав інвентарний № АС 13451: “Саркофаг з віком, дерев'яний, прямокутий, білуватого кольору. На раменах має квадратної форми стовпи, на яких чотири дерев'яні кобчика. Поверхня саркофага вкрита ієрогліфами та малюнками” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Цей запис мав ще одну приписку: “Саркофаг воина (№ 3)” (там само). Наприкінці війни перебував у замку м. Гьохштедта в Баварії, 20.11.1945 р. надійшов в МЦЗП і отримав № 15520 (VArch/B-323/727/15520; <http://www.dhm.de/datenbank/ccp>). У Мюнхенську картотеку мистецьких об'єктів під № 15520 внесено три його частини: а) розмальований дерев'яний саркофаг, розміри 200×70×70 см; б) мальовані дерев'яні дошки віка саркофага, розміри 200×30 см; в) зображення померлого на віці саркофага, розміри 175×60×25 см. В ході реституції СРСР вибув до Берліна 15.04.1947 р. (там само). Повернувся у музей 1948 р. за актом

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

№ 287 від 4.02.1948 р. в ящику № У-957, розміри 200×75 см, але вже з мумією всередині (!): “Саркофаг єгипетської мумії, дерев’яний, расписан сюжетами из єгипетської життя, с мумією всередині” (НМІУ. – Відділ обліку). Переданий в Одеський археологічний музей 4.09.1959 р. за актом № 1 (НМІУ. – Інвентарна книга № 7, № АС 13451). В Одеському археологічному музеї НАН України цей саркофаг внесений в інвентарну книгу під № 71701: “Саркофаг по формі імітуючий дім з входами. Кришка в формі свода. На трьох столбцях – статуєтки кобчиків” (див. *Тарасенко М. О.* Кришка давньоєгипетського саркофага КПЛ-Арх-829 із зібрання національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: попередній огляд // *Могилянські читання.* – 2017. – К., 2018. – С. 125, прим. 4).

114. *Мумієморфний саркофаг ... 4 ящики* – як бачимо, саркофаги вивозилися в ящиках, але документ не повідомляє, чи були в цих саркофагах мумії, – інші документи свідчили, що були. За даними Картотеки мистецьких об’єктів МЦЗП з Гьохштедта до Мюнхена 15.11.1945 р. надійшли три дерев’яні мальовані мумієморфні саркофаги – 1) гьохштедтський № 266/1, мюнхенський № 14210, розміри 180×50×60 см; 2) гьохшт. № 266/2, мюн. № 14210, розміри 200×50×60 см; 3) гьохшт. № 268, мюн. № 14212, розміри 190×40×50 см. 20.11.1945 р. надійшов ще один дерев’яний розмальований саркофаг з кришкою, на якій зображено померлого (гьохшт. № 1536, мюн. № 15520, розміри 200×70×70 см). В ході реституції СРСР вони вибули до Берліна 15.04.1947 р. (ВArch/В-323/727/14210, 14212, 15520). Єгипетські старожитності повернулися у музей з Німеччини 1948 р. Згідно з актами Комісії з прийому, інвентаризації та розподілу музейних і бібліотечних цінностей, повернутих з Німеччини, серед них були три мумії в ящиках та одна мумія у мальованому саркофазі (НМІУ. – Відділ обліку. – Акт № 287 від 4.02.1948 р., акти № 641, 653 від 14.02.1948 р., акт № 739 від 17.02.1948 р.). Крім мумій в актах згадувалися ушебті, скарабеї, прикраси, які не були внесені до переліку, що публікується (НМІУ. – Відділ обліку. – Акт № 74 від 19.01.1948 р., акт № 199 від 30.01.1948 р.). Цікаво, що у серпні 1946 р. одна мумія і саркофаг були забрані з Ягодинської митниці у Волинській обл. спеціально відрядженою співробітницею музею Л. П. Шевченко (НА НМІУ. – Ф. 1260. – Оп. 1-л. – Од. зб. 4. – Арк. 75). Отже, до Державного історичного музею у Києві у 1946–1948 рр. повернулися усі вивезені п’ять саркофагів і п’ять мумій.

Сучасний стан дослідження провенієнції цих мумій та їхніх саркофагів попередньо виглядає таким чином. Всього до 1917 р. в єгипетських збірках Києва перебували п’ять цілих людських мумій (три в саркофагах), які зберігалися у Київському художньо-промисловому і науковому музеї, ЦАМ КДА та Археологічному музеї Київського імператорського університету св. Володимира.

1) Київський художньо-промисловий і науковий музей. Мумія придбана В. Н. і Б. І. Ханенками 1903 р. в числі інших єгипетських старожитностей у Каїрі в Єгипетському музеї, який продавав дублікати предметів з урядових розкопок, і подарована ними названому музею: “1. Мумія чоловіка, заключена в дерев’яний расписной саркофаг з кришкою, мумія окутана пеленою і тесьмами жовтої матерії” (Київський художественно-промисловий і науковий музей... – С. 57; там само. – К., 1911. – С. 55; там само. – К., 1913. – С. 55). 15.01.1924 р. записана у каталог Першого державного музею (ВІМ) за № 26123, а її саркофаг за № 26124: “Мумія молодого чоловіка у кипарисовій домовині, розмальованої з написом, з якого зрозуміло, що це похований жрець. Мумія обгорнута у жовту тканину й стрічки” з приміткою: “З збірки Б. І. й В. М. Ханенко” (НМІУ. – Археологічний каталог. – Т. II. – Кн. IV. – С. 145 – на

сторінці помилково зазначено рік запису як 1923). 29.08.1924 р. саркофаг з мумією надійшов з Першого державного музею (ВІМ) в ЛМКП (НА НХМУ. – Оп. 1. – Од зб. 33. – Арк. 33–33 зв.; опубліковано: *Olena Romanova. Lost collection of Egyptian objects...*), а 31.01.1936 р. – до ЦІМ і отримав № АС 13456: “Саркофаг з мумією, дерев’яний блідно жовтого кольору. Поверхня саркофага та віка розмальована”, приписка простим олівцем: “Погребение жреца (сарк[офаг] № 1)” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Переданий в Одеський археологічний музей 4.09.1959 р., акт № 1. В ОАМ № 71699: “Деревянный саркофаг с мумией жрицы. Дерево. 177 см. На саркофаге много трещин, роспись почти полностью стерта, мумия без ступней ног”. М. Тарасенко вважає, що саме ця мумія (КПЛ-Арх-827) та саркофаг (кришка – КПЛ-Арх-838, ящик – КПЛ-Арх-828) нині зберігаються у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (*Тарасенко М. О. Кришка давньоєгипетського саркофага... – С. 124, прим. 3*).

2) ЦАМ КДА. Мумія дитини/підлітка, яка надійшла від начальника Російської місії в Єрусалимі архимандрита Антоніна (Капустіна): “Ящик за стеклом, с египетской мумией и 8-ю терракотовыми мумийками” (Указатель Церковно-Археологического музея при Киевской духовной академии / Сост. Н. И. Петров. – 2-е изд. – К., 1897. – С. 3). За описом Б. Тураєва: “Мумия без гроба в погребальных пеленах. Розовая маска, на которой черной краской зарисованы волосы и черты лица, указывает на позднюю греко-римскую эпоху. 1,07 м д[лины]. При ней восемь статуэток ушебти” (*Тураев Б. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества / Под ред. барона В. Р. Розена. – Т. XII. – Вып. II и III. – С.-Пт., 1899. – С. 194*). У 1923 р. надійшла в ЛМКП на території ВМГ (див. коментар 112), 31.01.1936 р. передана з ВМГ у ЦІМ і отримала № АС 13438: “Мумія підлітка, обмотана тоненьким мотузком у вигляді сітки. Маска мумії рожева, чорною фарбою підкреслені вії, брови та волосся” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Ймовірно, на одному з етапів переміщень потрапила у саркофаг мумії № 4 даного опису.

3) Археологічний музей Київського імператорського університету св. Володимира: “1207. Мумия – женщина и ее гроб. [Найдено] в Египте. Пожертвовано 19 мая 1860 г. воспитанником нашего Университета Лазарем Иосифом Шкуратовским” (НМІУ. – Книга для записи вещей Музея древностей и искусств Императорского университета св. Владимира. По разряду древностей. – № 1207). У Б. Тураєва: “(1207 по описи). Деревянный саркофаг с мумией, позднего желтого типа Ливийской эпохи. 1,27 м дл[ина]. 0,82 м ш[ирин]а крышки. 0,735 м ш[ирин]а дна” (*Тураев Б. Описание египетских памятников... – С. 205*). Не раніше жовтня 1928 р. саркофаг з мумією жінки на ім’я Хонсуірдіс переданий у ВМГ (див. коментар 112), 31.01.1936 р. надійшов з ВМГ у ЦІМ і отримав № АС 13457: “Саркофаг з віком дерев’яний, пофарбован[ий] в ясно жовтий колір. Поверхня саркофага розмальована”, простим олівцем приписка: “(саркофаг № 2) – погребение певичы храма”. Переданий в ОАМ 4.09.1959 р., акт № 1, де отримав № 71700: “Саркофаг с мумией певичы с росписью и надписями. Общий фон саркофага – желтый. [Дерево]. 169 см. Имеются трещины на саркофаге. Мумия без головы”. Ймовірно, голова від цієї мумії зберігалася в ЦІМ під окремим інв. № АС 13412: “Голова від мумії”.

4) Археологічний музей Київського імператорського університету св. Володимира. “6499. Саркофаг египетский, заключающий мумию певичы храма Амона Незиманти; внизу несколько трещин; на крышке трещина и недостает ступней ног. [...] Присланы 22 апреля [1895 г.] в подарок от Министерства Императорского двора из

Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею...

числа древностей, пожертвован[н]ых Хедивом” (НМІУ. – Книга для записи вещей Музея древностей... – № 6499). Саркофаг жриці Несмут походить з тайника Баб ель-Гусус. У числі інших єгипетських артефактів цього тайника 1893 р. він був подарований хедивом Єгипту Аббасом II Хільмі (1874–1944) Російській імперії (лот № 6). З цього лоту Київський університет 1895 р. отримав “1 саркофаг (комплект А.48 / Cairo J.E. 29634 = саркофаг Несмут), 10 ушебти, одну пелену мумії” (*Тарасенко Н. А.* По следам забытого археологического открытия: древности из тайника Баб ель-Гусус в Одессе (1894–1895 гг.) // *Aegyptiaca Rossica* / Под. ред. М. А. Чегодаева, Н. В. Лаврентьевой. – Вып. 6. – М., 2018. – С. 320). Не раніше жовтня 1928 р. саркофаг переданий у ВМГ (див. коментар 112). 31.01.1936 р. надійшов з ВМГ у ЦІМ і отримав № АС 13458: “Саркофаг дерев’яний у вигляді мумії. Поверхня розмальована та вкрита ієрогліфами”, приписка у круглих дужках простим олівцем: “Саркофаг № 4” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Переданий в ОАМ 4.09.1959 р. за актом № 1, де отримав № 71695: “Внутренний саркофаг жены фараона Шешонка II – Неси-та-ведзат-ях (Неси-Мут). Внутри его мумия ребенка. Дерево, краска. 186×50 см. Реставрирован. Крышка очень плохой сохранности. Обмазка с росписью во многих местах отсут[ствует]”. Як бачимо, мумія у саркофазі інша. М. Тарасенко визначає її як мумію дівчинки (*Tarasenko M.* Egyptian Mummies in the Ukrainian Museums – у друці). Дуже ймовірно, що в цей саркофаг на одному з етапів переміщень було вкладено мумію “дитини/підлітка” з колишнього ЦАМ КДА, що описана тут під № 2.

5) Археологічний музей Київського імператорського університету св. Володимира. “317. Мумия в клеенке. Из Зоолог[ического] каб[инета] по циркуляру Совета 1848 года”. Не раніше жовтня 1928 р. саркофаг з мумією переданий у ВМГ (див. коментар 112), 31.01.1936 р. надійшов з ВМГ у ЦІМ і отримав № АС 13393: “Мумія коротка, обмотана великою кількістю полотна коричневого кольору, дуже трухлявого всередині, що яскраво видно у місці голови. Великий палець правої ступні видно з розірваного полотна. З правого боку лежить шматок коричневого полотна від мумії”. Нинішнє місце зберігання невідоме.

115. *Модель будинку* – йдеться про ящик для ушебті, який був у збірці Київського художньо-промислового і наукового музею, а напередодні війни – ЦІМ. Він був подарований у числі інших єгипетських старожитностей В. Н. і Б. І. Ханенками на початку 1900-х рр. У покажчику відділу археології музею про нього повідомлялося: “Ящик деревянный, расписной, для хранения статуэток, именуемых «Ответчики», которые клались с покойниками при погребении” (Киевский художественно-промышленный и научный музей... – С. 57; там само. – К., 1911. – С. 55; там само. – К., 1913. – С. 55). Під “Ответчиками” малися на увазі ушебті. 16.01.1924 р. записаний у каталог Першого державного музею (ВІМ) за № 26146 з приміткою: “З збірки Б. І. й В. М. Ханенко” (НМІУ. – Археологічний каталог. – Т. II. – Кн. IV. – С. 149). 29.08.1924 р. переданий разом з іншими єгипетськими артефактами з Першого державного музею (ВІМ) в ЛМКП (НА НХМУ. – Оп. 1. – Од.зб. 33. – Арк. 34; опубліковано: *Olena Romanova.* Lost collection of Egyptian objects...), 31.01.1936 р. він був переданий ЦІМ з ВМГ і внесений до інвентарної книги під № АС 13416: “Урна – коробка дерев’яна[,] в яку ставили ушебті. Довжина – 41 см, ширина 34 см” (НМІУ. – Інвентарна книга № 7). Від 1943 р. сліди ящика для ушебті губляться. Він не згадується у Картотеці мистецьких об’єктів МЦЗП (ВАrch/В-323/727–729), так само не згадується в актах НМІУ про надходження у 1948 р. предметів і збірок, повернутих з Німеччини (НМІУ. – Відділ обліку). Зображення цього ящика на скляному негативі зберігається нині у Науковому архіві Інституту археології НАН України, ф. 57: Фонд

Тетяна РАДІЄВСЬКА, Тетяна СЕБТА, Світлана СОРОКІНА

довоєнних негативів (1894–1941), оп. 1, колекція “Стародавній Єгипет” (Романова О. Стародавній Єгипет в Києві: віддзеркалення на склі (колекція негативів на склі із зображеннями давньоєгипетських предметів в Інституті археології НАН України) // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 21. Історія археології: архівна і музейна спадщина Центральної та Східної Європи. – Львів, 2017. – С. 193). – Т. С.

Тетяна Радієвська, Тетяна Себта, Світлана Сорокіна (Київ). **Документи свідчать: вивезення на Захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 роках**

У статті публікуються переліки збірок Крайового музею до- і ранньої історії у Києві, утвореного у 1942 р. головним чином на основі археологічних збірок Центрального історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині Національний музей історії України) та Інституту археології АН УРСР (нині НАН України), які були вивезені через Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга у вересні–жовтні 1943 р. до Кракова, а звідти до німецького м. Гьохштедта у Баварії.

Ключові слова: Національний музей історії України, Центральний історичний музей, Інститут археології, Гьохштедт, культурні цінності, Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга.

Tetiana Radiievska, Tetiana Sebta, Svitlana Sorokina (Kyiv). **Documentary Evidence: The Moving to the West of the Collections of the State Museum for Prehistory and Protohistory in Kyiv (1943–1945)**

The article presents the lists of the collections of the State Museum for Prehistory and Protohistory which was founded in 1942 and based mainly on the archaeological collections of the Taras Shevchenko Central Historical Museum (at present the National Museum of the Ukrainian History) and the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (at present the National Academy of Sciences of Ukraine). These collections were taken out from Ukraine by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg in September and October 1943 to Crakow. They were moved from that place to the German city of Höchstädt on the Donau in Bavaria.

Keywords: National Museum of the Ukrainian History, Central Historical Museum, Institute of Archaeology, Höchstädt on the Donau, cultural values, Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg.

Тамара ДЕМЧЕНКО (Чернігів), Світлана ІВАНИЦЬКА (Запоріжжя)

**ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ
“УКРАЇНСЬКОЇ МАЛОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ”
У ЛИСТУВАННІ ЄВГЕНА ОНАЦЬКОГО
І РОМАНА БЖЕСЬКОГО (1957–1968)**

Роль діячів української діаспори у західному світі у становленні й розвитку національної гуманітаристики, модерної культури, громадського життя неможливо переоцінити. І. Гирич писав: “За останні століття якось уже повелося, що коли українець з Великої України хоче бути українцем не тільки за анкетою, а й за суттю та духом, то рано чи пізно мусить залишити свою Вітчизну. Опиняючись за межами батьківщини, людина краще відчуває перспективу, починає мислити в такт зі світом, а не чманіти у мороці безвиглядної російської дійсності. А це, своєю чергою, дає можливість емігрантам більше зробити для упослідженої неньки за тих синів, які на рідній землі мусять спочатку проти волі, а згодом і позасвідомо діяти згідно з приписами чужої, сторонньої сили”¹. Ці міркування, на нашу думку, повністю стосуються й життя та доробку автора “Української малої енциклопедії” (далі – “УМЕ”) Євгена Онацького (1894–1979) та одного з його кореспондентів Романа Бжеського (1897–1982).

60 років тому у далекому від України Буенос-Айресі вийшла друком перша книжка багатотомової авторської енциклопедії. Проект успішно завершився за 10 років. “УМЕ” здобула визнання спочатку в середовищі західної української діаспори, а після виборення Україною незалежності й на Батьківщині укладача. У 2016 р. нарешті розпочалася републікація: у Києві з’явилася перша книга перевиданої в Україні “УМЕ”. Вона охоплює чотири перших частини виданого у Буенос-Айресі 16-томника.

Упорядник перевидання й автор передмови до нього С. Білокінь вважає, що ця робота була не лише “працею всього життя Онацького”, але “може стати справді народною енциклопедією, виданням для найширшого кола читачів. По суті, це квінтесенція українського світосприймання й думання”². Ця оцінка цілком корелює із засадничими ідеями самого енциклопедиста. У стислій передмові він вказав: “...моя Енциклопедія відзначається суб’єктивним характером – нема в ній нічого догматичного, не накидаю я в ній

¹ *Гирич І.* Архів Андрія Жука як джерело для дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ століття // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя / Ред. кол. І. Гирич, Я. Грицак та ін. – К.; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 441.

² *Онацький Є.* Українська мала енциклопедія: У 4 т. / Упоряд. та наук. ред. С. Білокінь. – 2-е вид., уточн. – К., 2016. – Т. 1. – С. VI, VII.

нікому своїх поглядів, але все ж звертаю якнайбільшу увагу на те, щоб підходити до трактованих тем із точки погляду християнської етики, подаючи при цьому багато гасел із суспільної психології, філософії, релігії та історії Церкви, що взагалі не були трактовані в попередніх двох Енциклопедіях. [...] не мав я наміру обговорювати всі свої теми вичерпно: бажаючи дати читачеві не тільки корисний підручник, в якому він міг би знайти найпотрібніші дані [...], а й цікаву книжку для читання, що **збуджувала б у нього думку й спонукувала самостійно заглиблюватися в порушувані теми** (виділено автором. – *Т. Д., С. І.*), я навмисно уникав вичерпного обговорення всіх значень того чи іншого трактованого гасла, обмежуючись на ті, що видавалися мені істотнішими для зрозуміння української духовності чи для підкреслення якогось важливішого для українців етичного, психологічного чи філософського моменту³. “УМЕ” була видана, як слушно зауважила О. Войценко, “без голосної реклями, пропагандивних поїздок, глобальних збірок” – “скромно і тихо”. Ця ж авторка відзначила унікальність видання як підсумка “індивідуальних зусиль”⁴. Академік Микола Мушинка наголосив, що “УМЕ” “читається, як захоплюючий художній твір, написаний справжнім майстром”, ця праця стала вершиною наукової творчості Є. Онацького⁵.

Утім, появу першого ж тому енциклопедії в колах української діаспори далеко не всі зустріли прихильно. У вміщеному у одному з томів “ЕУ” стислому гаслі зазначено, що “«УМЕ» охоплює тільки деякі ділянки української духовної культури”, “містить мало біографій (особливо сучасних діячів)”; автор “часто подає зміст гасел, користуючись цитатами з різних творів, преси і довідників”⁶. Немовби відповідаючи на ці закиди, С. Білокін пише: “Євген Онацький – герой і страдник української культури. Виконати власноруч таку колосальну працю одній людині попросту не по силі. Лишається схилитися перед його героїчним чином, ба навіть подвигом”⁷. А от до фактографічних помилок, друкарських недоліків, браку даних і деякого різнобою у гаслах “УМЕ” сучасний публікатор поставився із розумінням: назвавши їх “дрібними недоліками”, заходився виправляти у “київському” виданні без зайвого галасу.

Запропоновані в даній публікації листи Є. Онацького до Р. Бжеського засвідчили, як нелегко далось народження “УМЕ”: крім матеріальних проблем, колосального обсягу аналітичної роботи, ентузіасту дошкуляли й негативні рецензії, несправедлива критика недоброзичливців... Тому він так радів позитивним відгукам. У листі від 17 квітня 1960 р., коли вже була готова й надсилалася читачам шоста книжка, він із цілком зрозумілим почуттям

³ Там само. – С. І.

⁴ *Войценко О.* Профілі діячів Української Народньої Республіки. – Філадельфія, [1981]. – С. 31–32.

⁵ *Мушинка М.* Євген Онацький – призабутий український енциклопедист // Українська енциклопедистика: Матер. Третьої міжнар. наук. конфер.: (Київ, 22–23 жовтня 2013 р.). – К., 2014. – С. 102.

⁶ Енциклопедія українознавства. – Париж; Нью-Йорк, 1980. – Т. 9: ТИ–ХМ. – С. 3367.

⁷ *Білокін С.* “Українська мала енциклопедія” Євгена Онацького і справа її перевидання // Літературна Україна. – 2015. – № 10. – 5 берез. – С. 12.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

задоволення писав: “В. Дорошенко прислав мені ентузіастичного листа про мою УМЕ і збирається написати докладну рецензію. [...] Дм. Бучинський виступив в обороні УМЕ проти наклепів о. Кова[ли]ка. [...] Виступ у пресі д-ра Д. Бучинського проти нападів о. В. Ковалика особливо цінний, бо ж всі знають його як 100%-го католика”⁸.

У листах Є. Онацького до Р. Бжеського дістали відображення різні етапи підготовки й процесу видання. А, крім того, як і в будь-якому епістолярному діалозі, в них міститься ще чимало дотичної інформації, роздумів, палких полемічних заяв, на які завжди був щедрим Р. Бжеський. Дві копії листів останнього засвідчують інтерес до змісту гасел “УМЕ” і навіть демонструють спроби втрутитися у процес їхньої підготовки. З-поміж тем, що стали об’єктом дискусії респондентів, виокремлюються питання щодо участі Т. Шевченка у Кирило-Мефодіївському братстві та пошуку автентичної версії рядків з вірша М. Гриви “Ми”.

Що поєднувало кореспондентів, які останні роки життя мешкали в різних континентах і у різних державах: Є. Онацький – у столиці Аргентини Буенос-Айресі, Р. Бжеський – у м. Детройт, штат Мічиган, США? Не вдаючись до розгорнутих життєписів діячів, бо нещодавно вийшло декілька історико-біографічних праць про них, а у перевиданнях їхніх творів вміщено розгорнуті біографічні нариси⁹, відзначимо, що вони народилися у 90-х роках ХІХ ст. на Чернігово-Сіверській землі: Є. Онацький – у Глухові, Р. Бжеський – у Чернігові. Обидва – безпосередні учасники Української революції, знайомі ще з дореволюційних часів. Їхній виїзд на еміграцію відбувся в різний час, але показово, що Є. Онацький себе не вважав емігрантом, бо до Італії його направив уряд УНР¹⁰.

Варто підкреслити, що за політико-ідеологічними переконаннями і той, і другий – ідейні націоналісти. У міжвоєнну добу Є. Онацький був, і то досить активним, членом ОУН, постійним автором “Розбудови нації”, але його погляди не вирізнялися особливим радикалізмом. Значно пізніше, в середині 1950-х рр., він так визначив сутність своїх переконань: “Український націоналізм, що поклав у підвалини своєї ідеології національний солідаризм, фактично спирається на дуже давню – і чисто українську – традицію й ідею солідарності роду – людей спільного походження, які заступили давній кровний зв’язок чисто духовим і ідейним зв’язком пов’язання між собою, як у Шевченка всіх «мертвих, живих і ненароджених», українців, що визнають себе приналежними до однієї, всім спільної, соборної української

⁸ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі – АЦДВР). – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 13.

⁹ Білокін С. “Українська мала енциклопедія” Євгена Онацького...; Тимошик М. “Українець я є, і ніщо українське не сміє бути мені чужим”: Націоналістична ідея в житті й діяльності Євгена Онацького. – Івано-Франківськ, 2015. – 60 с.; Демченко Т. Здобуття Батьківщини: життя та творчість Євгена Онацького. – Чернігів, 2016. – 184 с.; Андріаде-Бжеська М. З Чернігова в світ – мій батько // Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924–1934 років) / Упоряд. В. Бойко, Т. Демченко. – К., 2016. – С. 9–14; Бойко В., Демченко Т. Роман Бжеський – творчий доробок кременецького періоду [передм.] // Там само. – С. 15–46 та ін.

¹⁰ Онацький Є. Іду до Аргентини (подорож емігранта). – Торонто, 1971. – С. 7.

нації”¹¹. Ця точка зору значною мірою корелюється з концептами В. Липинського, який ще в одній зі своїх ранніх праць сформулював: “Суспільна вартість людини вимірюється не паспортними рубриками, і ними не окреслюється її почуття національної приналежності. Бо це останнє за нормальних історичних умов спирається передусім на окремих, властивий лише для даної національності психологічний склад, залежний від таких потужних і постійно діючих чинників, як навколишня природа й суцільний у своїй масі народно-національний елемент, що оточує особу...”¹².

Натомість Р. Бжеський, уникаючи членства в партіях, здається, тільки юнаком входив до Братства самостійників. Однак після поразки Української революції він, оселившись у Кременці, став помітним співробітником донцовських “Літературно-наукового вісника” та “Вісника”, й, очевидно, до його самостійницьких переконань додалися й постулати донцовського інтегрального націоналізму. Як слушно відзначила Г. Сварник, Р. Бжеський – публіцист, літературознавець, історик формувався під потужним впливом Д. Донцова, виступав популяризатором ідеологічних конструкцій та ідей останнього¹³, але, додамо, не завжди згоджувався з ним, подекуди вносив свої корективи, особливо це стосувалося оцінок історичних осіб і явищ (наприклад, прямо протилежний підхід до висвітлення ролі “Історії Русів” в історії України), але в питанні ставлення до Росії, мабуть, у Донцова не було більш відданого прибічника, ніж Р. Бжеський. Їхня стовідсотково негативна настанова, головним чином через неприйняття імперської природи “північного сусіда”, витримала випробування часом. Так, Д. Донцов, порівнюючи підходи до українського питання вождя більшовиків В. Леніна та одного з лідерів монархістів В. Шульгіна, не вбачав у них якоїсь суттєвої різниці: “Головне – не форма співпраці України з Московщиною. Суть, – щоб населення України «почувало себе малоросіянами». Суть – знищити в українських масах почуття – спершу політичної, потім етнічної «ворожнечі», з одної сторони, а з другої сторони – прищепити їм почуття приналежності до єдиного цілого: там російського, тут – совітського народу. Головне – перевести за всяку ціну **асиміляцію** (виділено автором. – *Т. Д., С. І.*) України”¹⁴. Звичайно, що такі висновки свого кумира Р. Бжеський поділяв цілком і повністю. Загалом же націоналістична складова його світогляду не виходить за рамки, окреслені в сучасній історіографії: в ній чітко простежується характерне “домінування національного над соціальним”; метою боротьби визначається “побудова національної моноетнічної держави”. У важливому для всіх представників політичної еміграції питанні щодо причин поразки Української

¹¹ *Онацький С.* Завзяття чи спокуса самовиправдання: Нариси з суспільного життя. – Париж, 1956. – С. 179.

¹² *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 2015. – Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / Ред. І. Гирич, О. Проценко. – С. 231.

¹³ *Сварник Г.* Загадковий “вістниківець” Роман Бжеський: листи до Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 145.

¹⁴ *Донцов Д.* Росія чи Європа та інші есеї. – Лондон, 1955. – С. 49. – (Відбиток з “Української думки”: Вид-во Союзу українців Британії).

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

революції Р. Бжеський дотримувався поширених поглядів на виключну провину українських демократів і соціалістів¹⁵. Гостроти, різкості та навіть образливості його судженням, часто-густо схожим на вироки, надавали особливості характеру цієї людини. Кум і щирий друг Бжеського, Улас Самчук так позначив ці риси вдачі колеги по виданню газети “Волинь”: “Насправді ж це був каторжник свого власного демона, який гнав його немилосердно через життя на подобу Томи Торквемади, змушував бачити життя, якого ніколи не було, якого нема і якого ніколи не буде”¹⁶. А сучасний автор наголосив: “Один з найвідданіших вісниківців, Роман Бжеський відомий своєю надмірною пристрасністю та ексцентричністю. Можливо, так само, як і Дмитро Донцов, він мав вдачу творчої людини, не придатної до системного організаційного життя. Тому його оцінки своєю суб’єктивністю можуть тільки відтінювати загальну картину, не претендуючи на вичерпність”¹⁷. Справедливо буде підкреслити, що в світогляді обох кореспондентів відображалися різновиди українського націоналізму, котрі як феномен доби заслуговують на подальше дослідження.

І Євген Онацький, і Роман Бжеський – інтелектуали високого рівня, хоча останній мав тільки закінчену гімназичну освіту, й усі свої знання, яким згодом дивувався Я. Дашкевич (“Трохи дивакуватий, дуже неспокійний і фанатичний ерудит”, – писав історик¹⁸), здобував самоосвітою. Обидва були закохані в українську літературу, історію, книжку як найяскравіший феномен культури й духовності. Характери мали різні: врівноважений і загалом поміркований, витриманий Євген Онацький чітко визначав мету і йшов до її реалізації, не розмінюючись на дрібниці; а непримиренний, безкомпромісний, готовий до останнього відстоювати свою точку зору, Роман Бжеський так і не здобув визнання в наукових колах діаспори, зате самотужки створив цілу бібліотеку популярних видань, кращі зразки якої не втратили своєї актуальності й сьогодні.

З іншого боку, хоча Є. Онацький обіймав посаду професора в різних навчальних закладах, користувався авторитетом і пошаною не тільки в колах української громади Аргентини, але й США, Канади, країн Західної Європи, проте, як засвідчують його листи, і йому часто діставалося від вороже налаштованих критиків. У матеріальному плані йому велося у Буенос-Айресі значно краще, ніж іншим емігрантам. І. Качуровський писав, що Онацькі мешкали в “багатокімнатній квартирі”, обставленій “справжніми меблями”, що “приголомшувало” відвідувачів, котрі “тулилися по найгірших, найзлиденніших околицях і закутках велетенського міста”¹⁹. Однак ніхто не заперечував значного внеску Є. Онацького в культурно-громадське життя українців. Сучасний канадський дослідник історії українських іммігрантів в Аргентині

¹⁵ Див.: *Гирич І. Б.* Концептуальні проблеми історії України. – Тернопіль, 2011. – С. 104–105.

¹⁶ *Самчук У.* На білому коні. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1965. – С. 38.

¹⁷ *Квіт С.* Чорнявий студент із Таврії [Передм.] // *Донцов Д.* Націоналізм. – Вінниця, 2006. – С. 14.

¹⁸ *Дашкевич Я.* Роман Бжеський: життя й історико-публіцистична діяльність // *Українські проблеми.* – 1998. – № 1. – С. 127.

¹⁹ *Качуровський І. Ми* – в Аргентині // *Всесвіт.* – 1991. – № 3. – С. 214.

характеризував вченого стисло, але вичерпно – він був “чи не найвпливовіший з повоєнних біженців”²⁰.

Життя Р. Бжеського було набагато важчим. Певне уявлення про його матеріальний бік дає фрагмент з його листа до П. Остапчука (написаного у 1960-х рр.): “У нас змін не багато. Майно складається з 12 шаф з українськими книжками (бібліотека) і магнітофона (500 укр[аїнських] пісень!); жінка удержує родину, і в цьому році їй особливо важко [...]. Я дістаю 40 дол. місячно старечої емеритури. Старша донька заробляє на оплату університету, а за меншу – треба платити. Цілий час пишу і видаю свої праці, але розцінюю їх так, – що не маю прибутку”²¹. Утім, обидва віддавали перевагу духовним потребам і значно менше переймалися негараздами побуту та особистого життя: хворобами, кліматом, специфікою державного ладу країн, де отримали прихисток. Перечитавши листи Є. Онацького та деякі з копій листування Р. Бжеського, а також його неоприлюднені мемуари (умовно названі “детройтськими зошитами”) та інші матеріали особового фонду, можна прийти до подібного висновку. А ось властивий обом патріотизм, інтерес до життя рідного народу заслуговує на визнання і знову ж таки виразно характеризує цих діячів.

Хотілося б привернути увагу наукової спільноти до нагальної потреби розширення кола справи, яку розпочав С. Білокінь, – перевидання в Україні з дотриманням усіх вимог сучасної археографії й інших праць Є. Онацького й Р. Бжеського. Ці люди, які обрали своєю долею служіння далекій Батьківщині, залишили доробок, що має не тільки академічне значення. Багато їхніх міркувань, спостережень, висновків актуалізуються реаліями сьогодення. У гаслі “Меншовартості комплекс” енциклопедист стверджував, що це “група закорінених у підсвідомості почувань, що викликаються знецінюванням власних сил і здатностей, виплеканих несприятливими обставинами. [...] але можна бути певним, що з відродженням укр[аїнської] держ[авної] незалежності цей комплекс безповоротно зникне, бо українці – таки один з найбільш обдарованих від Бога народів, і ми ніяк не маємо рації, вважаючи себе нижчими від будь-кого іншого”²². Або ж інше міркування: “Нема нічого більш згубного й небезпечного, – попереджав Є. Онацький ще понад 60 років тому, – як вихід поверховних людей на поле суспільної праці й політики, де так багато речей видаються зовсім не такими, які вони в дійсності. Про це дбають чужа ворожа пропаганда й свої доморослі демагоги”²³. Взагалі при аналізі наукового і публіцистичного доробку Є. Онацького привертає увагу його інтерес до етичних проблем, досить великий обсяг відповідних гасел є і в “УМЕ”.

Стосовно питання щодо наукового апарату публікацій цікавою є думка Онацького, висловлена мимохідь у листі до О. Ольжича від 27 червня 1939 р.: “Зрештою, це тільки німецька система писання розвідок домагається такої

²⁰ Ціпко С. Українці в Аргентині (1897–1950): творення громади / Пер. з англ. М. Гримич, С. Кухаренко. – К., 2015. – С. 230.

²¹ Цит. за: *Бжеський Р.* Бібліографія друкованих праць / Укл. Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – С. 5.

²² *Онацький Є.* УМЕ. – Буенос-Айрес, 1961. – Кн. VIII: МЕ–НА. – С. 959–960.

²³ *Онацький Є.* Завзяття чи спокуса самовиправдання. – С. 20.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

докладної і точної бібліографії, – французька (а почасти й італійська) задовольняється загальною вказівкою, залишаючи її на сумління автора. Потім спеціалісти все одно довідаються, чи автор був «сумлінний», чи ні, і в випадку несумлінності проголосять це на чотири вітри, а в випадку сумлінності – промовчать. Отже нема ніякої потреби допомагати таким спеціалістам, – а широка публіка задовольниться і тим, що їй подасться”²⁴.

Р. Бжеський теж залишив чимало публіцистичних праць, що не втратили актуальності. У брошурі “За неподільність України” (видрукувана циклостилем наприкінці 1960-х рр.) він застерігав: “Політик повинен розуміти свою відповідальність перед історією (це торкається також поважного публіциста) і тому перед (підкреслено автором. – *Т. Д., С. І.*) тим, як пропагувати якусь ідею, повинен подумати, чи та ідея принесе користь чи шкоду його народові, та вистудіювати справу, щоб знати, чи вона реальна. В політиці так, як в грі в шахи, треба наперед обчислити всі можливі наслідки найнезначнішого посунення на шахівниці, враховуючи контракції партнера, лише в політиці ще треба уважати, щоб не підхопити чужу ідею, непомітно, підступно пушену ворогом в рух. В політиці ми маємо до діла з добрими грачами, і то такими, що розпоряджають величезними засобами і впливають найрізнішими шляхами на нашу свідомість, не даючи думати самостійно. Горе тій «рибці», що зловиться на підступно прихований гачок назверх принадної і «поживної» ворожої ідеї”²⁵. В умовах “гібридної війни” їхні невеликі за обсягом, написані доступно, пером природженого публіциста нариси чи статті були б доречні і, сподіваємося, знайшли б вдячного читача.

Слід також відзначити, що до сьогодні оприлюднене тільки листування Є. Онацького з Олегом Ольжичем (Кандибою)²⁶, єпископом греко-католицької церкви Іваном Бучком²⁷, полковником Євгеном Коновальцем²⁸. Окремо треба згадати вибрані листи Онацького до Любомира Винара, вміщені в додатках до біографічної студії. Мало дослідженими, але вельми перспективними є сюжети, що стосуються взаємин Євгена Онацького з багатьма представниками української діаспори старшої та молодшої генерацій.

До даної добірки увійшли листи Є. Онацького, які зберігаються в особовому фонді Романа Бжеського (Архів Центру досліджень визвольного руху. – Ф. 35) у течці, названій “Листи Є. Онацького” (11 послань)²⁹, та чотири епістоли із течки № 59³⁰ цього ж фонду. За винятком двох вітальних

²⁴ Листи Є. Онацького до О. Кандиби / Підгот. до друку та передм. Л. Винара // Український історик. – 1985. – № 1–4 (85–88). – С. 154.

²⁵ АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 46. – Арк. 11 зв.

²⁶ Листи Є. Онацького до О. Кандиби. – С. 149–155; Листи О. Кандиби до Є. Онацького / Публ. М. Антоновича // Український історик. – 1985. – № 1–4 (85–88). – С. 146–149.

²⁷ Листування Євгена Онацького з Єпископом Іваном Бучком / Публ. Р. Муравського // Розбудова держави. – 2004. – № 1–4. – С. 43–54; 2005. – № 1–4. – С. 82–92; 2005. – № 5–8. – С. 84–96.

²⁸ *Онацький Є.* Євген Коновалець і ПУН перед проблемою розбудови ОУН в Україні // Євген Коновалець і його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 665–700.

²⁹ АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72: Листи Євгена Онацького до Романа Бжеського (3 вересня 1957 р. – 11 лютого 1968 р.). – 16 арк.

³⁰ Там само. – Од. зб. 59: Листи різних людей до Романа Бжеського (27 червня 1946 р. – 3 січня 1977 р.). – 55 арк.

листівок і останніх листів, усі інші друкувалися на бланках газети “Наш клич”³¹. Два листи Р. Бжеського теж зберігаються у течці № 59. Це машинописні копії. Аналіз епістолярної складової фонду показує, що для Р. Бжеського це – звична практика: копії своїх листів, які чимось були для нього важливими, він залишав для подальшого використання.

Листи Є. Онацького являють собою машинопис, з деякими додатками, вписаними від руки. Звернення Є. Онацького до адресата різне: *Бржеський* і *Бжеський*. Перший варіант – це дійсне прізвище батька, поляка з походження. У метричній книзі Свято-Катерининської церкви м. Чернігова, де хрестили новонародженого Романа, воно так і зафіксовано. Але згодом, очевидно, не без бажання самого Р. Бжеського, дещо змінилося. Його дружина підписувалася – Бжеська, старша донька Маргарита – теж. У листах інших кореспондентів трапляються обидві форми прізвища.

Листи-відповіді Р. Бжеського подаються без коментарів: частково через обмежений обсяг публікації в науковому періодичному виданні, частково тому, що їх коментування неминуче повторювало б зміст коментарів до листів Є. Онацького. Епістолярна спадщина цього публіциста заслуговує на окреме наукове дослідження, бо демонструє потужний, але маловідомий пласт громадсько-культурного життя західної української діаспори 1940-х–1970-х рр. Листів до нього в АЦДВР чимало, та й відповідей-копій теж, але все це діячі другого і третього плану, з головними гравцями він “побив глеки” ще в Німеччині, в 1940-і рр., а різко виступивши проти авторського колективу “ЕУ”, остаточно порвав з ними стосунки, проте у нього теж було коло однодумців і співчуваючих.

Тексти листів Є. Онацького та Р. Бжеського відтворено відповідно до правопису авторів, деякі незначні помилки письма та фактографічні неточності (журнал “Орлик” за 1937 р. – в оригіналі, насправді за 1947 р.) виправлено без застереження: згідно із сучасними вимогами виправлено пунктуацію. Різні написання прізвищ, географічних назв (*Детройт* і *Дітройт*) збережено. Скорочення слів розшифровані, а непрочитані слова позначені у квадратних дужках. Нумерація листів належить упорядникам.

Публікатори висловлюють щирю подяку історикові й архівісту Геннадію Миколайовичу Іванушенку за допомогу в копіюванні матеріалів фонду Р. Бжеського з Архіву Центру досліджень визвольного руху.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

3 вересня 1957 [р.]

Вельмишановний Колего!

За листа з. (без дати!) дякую.

Згідно з Вашим описом трьох Вольфів¹ мав я до діла з другим, якого опис цілковито збігається з тим, що ще в мене перед очима з його гестапівським хлистом і дійсно задержуватим виглядом.

³¹ Наш клич: Офіційний орган української колонії в Аргентині. NASH KLYCH. Calle Maza 150. T. E. 97-6831 Buenos Aires.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

Щодо приналежності Шевченка до Кирило-Методіївського Братства, то чи він належав до нього формально (підкреслено автором. – *Т. Д., С. І.*), чи не належав, в усякому разі він усе був у тому колі людей, які йому найближчі². Вашої праці про Шевченка³ не читав, і хоча був би радо з нею познайомився, пересилати єдиний примірник, що залишився в автора, не варто. Бо для мене, зрештою, це питання не має великої ваги. В “Енциклопедії”, над якою я тепер працюю, – коли дійду до Кирило-Методіївського Братства, цю справу обійду: образ Шевченка як апостола нашого національного відродження надто ясний і виразний, щоб його участь чи неучасть в тому Братстві мала більшу вагу. Тим більше, що “автономізм” братчиків дуже спеціальний, – вони говорять про *всеслов’янську федерацію*, а не про *всеросійську*, причому головну роллю – “*камінь наріжний*” – призначають Україні, а не Москві. З нашої теперішньої точки погляду все те була утопія, але тоді вона була не будь-яким *летом політичної фантазії*, і для Шевченка, напевно, не було б ніякого пониження, коли б він, – неважаючи на свої яскраво самостійницькі тенденції, – належав і до Братства. А що він міг належати, на те вказує один його вірш, в якому він скаржить, що “*дався, як дурний, втягнути*” (не дослівно!)⁴ і тепер мусить спокутувати. Отже, куди “*втягнутий*”? Напевно, не в писання сатиричних віршів про царя і царицю, а в щось більш конкретне. Документація Ваших праць завжди цікава і вичерпна. На жаль, вона завжди носить надто прокурорський тон і, на мою думку, Ви іноді вбачаєте злі наміри там, де може бути тільки помилка чи “недомисліє”.

Вітаю щиро. Ваш Євг. Онацький

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 1.

№ 2

12 листопада 1957 р.

Вельмиповажний Колего Бржеський!

Дістав Вашого листа без дати і, маючи трохи часу, зараз же відповідаю. Словник італо-український⁵ ще зберігся в мене в кількох (підкреслено автором. – *Т. Д., С. І.*) примірниках. Коштує він 10 дол. На жаль, це така книжка, що коштувала мені дуже багато праці, і тому я в обмін її з іншими виданнями не висилаю. Друковано її було тільки в 1.000 примірниках, і вона тепер бібліографічна рідкість, яку я радо бачив би по бібліотеках університетів, а не в приватних руках. Щодо моєї “Енциклопедії”, то мене дуже зворушує та затурбованість наших щирих патріотів, що виявляється в листах не тільки до Вас, але й до мене. Наскільки вона оправдана, зможете Ви й інші довідатися з першої книжки, яка вже поплила до передплатників. Вашу критику на Енциклопедію НТШ⁶ я читав, і то навіть двічі, бо знайшлися приятелі, які вважали потрібним мені її свого часу переслати. Ваша критика сильна і слухна, але для Малої Енциклопедії мало служить. Зокрема, щодо Ваших філологічних виводів, то я далеко не зовсім із Вами погоджуюся, – щодо прийнятого правопису зокрема, то я вважаю, що який би прийнятий правопис не був невдалий, треба триматися того, що єсть, а не заводити анархію, в якій пише кожний так, як йому забажається чи як йому “*видається*” правильнішим.

Більш невдалого правопису, як англійський, трудно собі представити, але люди ним всі однаково користуються, дарма, що багато слів пишеться цілком так, як французькі слова, а вимовляються цілком інакше. Правопис ніколи не може бути смертельною небезпекою, поки дух живе. А дух наказує триматися правописної єдності. Щодо “*кой-як*”, то я був дуже здивований, довідавшись, що я вживаю цей вираз у своїх писаннях. Не знаю, коли і де він проскочив. Вашої книжки про Шевченка я ще

Тамара ДЕМЧЕНКО, Світлана ІВАНИЦЬКА

не одержав. Дякую за Вашу уважливість і бажання бути помічним у моїй праці, – книжку прочитаю і, що буде можливо, використаю.

З щирою пошаною. Ваш Євг. Онацький

Р. S. Моя дружина⁷ дякує за пам'ять і просить мене Вас теж вітати.

Р. P. S. Щодо Чубатого⁸, то його [нерозб.] з головства НТШ, [з] ріжних [нерозб.] причин, до яких тепер треба додати лист до Хрущова.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 2.

№ 3

8 січня 1958 [р.]

Вельмишановний Колего Бжеський!

Вітаю Вас із Новим Роком і сповіщаю Вам, що оце зараз вислав Вам у подарунок (підкреслено автором. – *Т. Д., С. І.*) мій словник. Коштувало це мені часу й праці чимало, бо, як виявляється, існує тепер закон, що книжок, виданих за кордоном, не можна висилати закордон, без спеціального дозволу Центр[ального] Банку, відділ експорту. Тому на центр[альній] пошті, що знаходиться від мене у двох кроках, посилали моєї не прийняли, а скерували замість до Банку, що [є] Міністерства Комерції (дурна поштовичка, що, мабуть, це зробила, аби мене спихатися), а там скерували мене до митниці. Аж поки я сам, замість їхати на митницю, надумався піти до Банку, але замість одного відділу попав у другий. Нарешті попав куди треба, а там мені порадили: “На одну книжку не варто писати дозвіл, підіть ви до якоїсь суккурсали^{*}, там посилку приймуть, це тільки Центр[альна] пошта не приймає”. І так і вийшло: зараз же прибили печатки (бо посилку вже було оплачено), дали квит і – кінець. Але все це взяло час, бо на пошті я був уперше у п'ятницю пізно, коли до Банку було вже пізно йти, а по суботах і неділях банки зачинені, а в понеділок я роблю в друкарні “Наш Клич”⁹ і ні нащо інше не здатний, а у вівторок наше Різдво, церква і т. д. І тому аж сьогодні нарешті цю справу залагодив. Ваших же книжок я досі не одержав, і тому, якщо книжку про Шевченка Ви посилали порученою поштою, то, думаю, що варто Вам зареклямувати на пошті, щоб почали ту посилку розшукувати. Вона вже повинна була прийти, а якщо не прийшла, то це недобрий знак...

Заздрю Вам, що маєте там добру зиму, а в помешканні, напевно, добрий опал. З холодом можна змагатися і проти нього боронитися, але проти духоти і парноти, що отут була цілими днями, нічого нічого не можна зробити. Паралізується всяка воля, кожне зусилля заливає все тіло потом, а в таких короткозорих, як я, ще й окуляри, через які нічого не можна побачити, а особливо не можна побачити літер на писальній машинці. За минулий тиждень не дописав я до своєї “Енциклопедії” ані одного рядка, а це багато значить, бо вона в мене тепер на першому місці (після “Наш[ого] Клича”¹⁰, розуміється, який я зобов'язаний робити, хоч би як тебе заливало!). Сьогодні, дякувати Богові, після дводенної громовиці, що привітала якраз наше Різдво, посвіжіло, можна дихати й рухатися. І це власне було щастям для мене, бо коли б прийшлося в ту парноту, що була попередніми днями, ходити по всіх тих “муках”, себто по всіх тих канцеляріях, де Петро шле до Івана, а Іван до Петра, то й зовсім було б зле. А, на щастя, було навіть і приємно трохи походити. Мені ж навіть і лікарі наказують ходити, бо, мовляв, я занадто багато сиджу, що – негігієнічно.

З Вашого останнього листа багато довідався про Ваше життя-буття, і подивляю Ваше завзяття, з яким Ви бороните свої ідеї і своє настановлення до деяких моментів

^{*} Суккурсаль (*исп.*) – поштове відділення.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

нашого життя. Це заслуговує на признання в наші зматеріялізовані часи, коли спеціально наша маса, – духово незвичайно мало розвинена, – все більше втрачає віру в ідеали. Між іншим, про ті відносини в школах сестер Служебниць¹¹, про які Ви мені писали, варто було б дати до часописів... Поновлюючи найщиріші побажання на Новий Рік для Вас і всієї Вашої Родини, вітаю Вас сердечно. Словник маєте дістати десь 10–15 лютого.

Щиро Ваш Євг. Онацький

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 3–3 зв.

№ 4

13 березня 1958 [р.]

Вельмишановний Колего Бжеський!

Вчора одержав дві Ваші посилки – в одній була Ваша “Історія”¹², а в другій – “Критичні нариси”¹³. Дякую за те й за друге. “Історія” Ваша мене дуже цікавить, стоїть на першій черзі. Цікавить і перша книжка “Критичних нарисів”, яку я постараюсь прочитати зараз же, як скінчу “Історію”. Що ж до другого тому тих “Нарисів”, то це той самий Шевченко, якого я вже маю і якого я вже з великим задоволенням прочитав, знайшовши в ньому багато цікавого (зокрема, непричетність Шевченка до Кирило-Методіївського Братства дуже добре уаргументована, і, пишучи в “Енциклопедії” про те Братство, це відзначу). З огляду ж на те, що я цю книжку вже маю, як я Вас повідомляв, цей другий примірник я вже упакував і сьогодні вишлю Вам порученою поштою. Дісталася мені Ваша посилка не так легко, як Ви, мабуть, думаєте. Прийшлося заплатити за неї 19 пезів (вступ до митниці і оплата митних практик), а потім чотири черги, що взяли разом дві з половиною години часу! Ну, але вже минулося, і книжки варті того, щоб за них трохи помучитися. Листа Куриленка¹⁴ я таки знайшов в Аркаса¹⁵, як Ви здогадувалися. Не знав я його, бо Аркаса, признаюся, не читав, а тільки проглянув, і того листа не помітив. Оо. Василяни¹⁶ збираються в похід проти мене і моєї “Енциклопедії” за те, що я написав: Берестейська унія була “одним із найбільших історичних нещасть українського народу”¹⁷. Домагаються, щоб я у другій книжці спростував! А то загрожують, що католики вийдуть з УЦРепрезентації...¹⁸. Отаке-то!

Вітаю і щиро дякую, Ваш Євг. Онацький

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 5.

№ 5

17 травня 1958 [р.]

Вельмишановний Колего!

Оце одержав... свій лист до Вас, писаний 25 лютого, повернувся, бо, на жаль, я замість 28 написав в адресі 18. Пересилати його Вам назад уже не хочу, бо багато речей втратило свою актуальність. Я повідомляв там, що одержав від Вас “Що нам дав Хвильовий”¹⁹ і дві книжки про Шевченка, які були (останні) вислані поручено, а прийшли – далеко пізніше – простою поштою! Ви, мабуть, дивувалися, що я навіть не вважав потрібним Вас про це повідомити! Днів 10 тому вислав Вам другу книжку моєї “Енциклопедії”, – треба надіятися, що помилки в адресі не зробив і вона до Вас тижнів за три допливе. Тим часом моя перша книжка викликала дуже гостру реакцію: о. Ковалик ЧСВВ²⁰, з яким давніше мав полемічну зутичку – з його ж таки почину – з якої він вийшов сильно побитий, так його навіть викликано було до Риму і позбавлено керівного місця в Аргентині, видав у додатку до місячника оо. Василян

“Життя”²¹, яке він тепер тут редагує, дуже гостру і злісну рецензію аж на 22 сторінки – ціла брошура! – в якій пише дослівно, що моя “Енциклопедія” – твір “не-християнський, про-матеріалістичний, про-комуністичний, що порушує головні підвалини християнства...”. Закінчує він свою брошуру так: “... Тому кожний християнин, а ще більше католик, якому такі книжки заборонено читати, повинен «Енциклопедію» п. Онацького осудити, не купувати, передплати не присилати, а то й відібрати, повести пропаганду проти неї і, при різних нагодах, виборах знати, з ким мається до діла”. (Це останнє – натяк на моє становище голови УЦР). Як Вам подобається?

Найбільший його напад – на статтю про атеїзм. Цікаво, що цю статтю було видруковано свого часу перше в “Наш[ому] Кличі” і католицька “Наша Мета”²² передрукувала цю статтю повністю і без жадних редакційних завваг. Отже, і о. Хомин²³, редактор того часопису, має, очевидячки, такі ж гріхи, як я, нещасний... Отже, з одного боку, – москвофіли, з другого – католики, з третього будуть ще й комуністи. Ці – самі собою.

Брошуру о. Ковалика так написано, що, очевидячки, коли б жили ми ще в часах інквізиції, то смерти Гуса²⁴ мені не минувати б... Цікаво все-таки, які відгуки матиме та брошура в ширшому світі. Розіслано її по всіх усядах. Подекуди пішла вона, мабуть, і летунською поштою з намаганням витворити проти моєї “Енциклопедії” фронт бойкоту. Бідний Денисюк²⁵! Мабуть, буде примушений відмовитися від поширювання моєї Енциклопедії, він же такий католик... Я відповідати покищо не думаю, – зрештою, може бути, надрукую спільну відповідь усім критикам в останній книжці “Енциклопедії”, а третя вже готова до друку і вийде десь у вересні. Тим часом, як прочитаєте другу книжку, напишіть коротенько Ваше враження. У першій книжці, здається, Ви не знайшли нічого ні “про-комуністичного”, ні “про-матеріалістичного”. Може, знайдете щось у другій частині. Про “християнство” я не запитую, бо, здається, Ви в тому не фахівець.

На цьому кінчаю і вітаю широко Вас і Вашу Родину.
Ваш Євг. Онацький.

Р. С. Крім “Атеїзму”, нападав о. Ковалик на “Берест[ейську] Унію”, “Бога”, “Брехню”, “Аскетизм”²⁶.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 6–6 зв.

№ 6

26 липня 1958 [р.]

Дорогий Колеро!

Я одержав учора Вашу посилку, – “Лесю Українку”²⁷ і доповнення до другого видання “Підстав” Донцова²⁸. Щодо Лесі Українки, то то дуже цінна праця, і я Вам за неї широко вдячний, хоча чимало з того, що в тій книзі є, я вже знаю з інших Ваших публікацій. Може бути, цікаво буде Вам знати, що за моїх студентських часів великий успіх по гуртках нашого студентства мав мій реферат саме про “Національну ідею в творах Лесі Українки”²⁹. Написано його було на підставі розгляду саме поем, як “У дому роботи...”, “Вавилонський полон”, “На руїнах” та інших, в цілком націоналістичному дусі. Це була перша праця в такому дусі, написана десь в 1915–1916 рр. Коли почало виходити “Наше минуле”³⁰, я дав той реферат Голоскевичу³¹ і – більше його не бачив...

Це так, між іншим, маленька пригадка. Щодо “Тексту уривків”, то мені шкода Вашої такої великої праці. Нащо вона? Невже Ви дійсно думаєте, що всі ті скорочення зроблено без згоди Донцова? Це абсолютно неможливо. Зрештою, він мав уже

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

час про це написати в пресі. Бо він дуже швидко реагує, коли йому так хочеться. Наприклад, на мою працю “Шляхом на Роттердам”³² він zareагував, навіть не дочекавшись її закінчення, щоб накинутися на Андрієвського³³ з обвинуваченнями в націонал-комунізмі, – і то тільки за те, що той насмілився сказати йому в статті “Сатана в бочці” кілька теплих, але правдивих слів. Демагогія і неприхована зла воля! І, як доводять найкраще Ваші доповнення до другого видання “Підстав”, опортунізм, що його він... злісно поборює в інших. В усякому разі Донцов напевно не буде Вам вдячний за Вашу працю, і ця дріб’язково мстива людина Вам колись її пригадає... Між іншим, перше видання “Підстав” у мене єсть.

Чи Ви одержали нарешті другу книжку моєї “Енциклопедії”? Ви писали, що як тільки одержите, зараз же мені напишете свої зауваження. Я Вам вислав книжку 6 травня. Люди, що я їм вислав того ж самого дня до Канади і Європи, одержали книжку при кінці червня, а один мій приятель в Нью-Йорку тільки 15 липня! Але все таки одержав, – отже, думаю, і Ви мали б одержати... “Америка”³⁴ видрукувала деякі витяги з брошури о. Ковалика “В обороні християнства”, назвавши її “рецензією”, тим часом як то не “рецензія”, а злісний памфлет: рецензія відмічає позитивні і негативні риси твору, а злісний памфлет, як о. Ковалика, не знаходить слова похвали, а намагається все тільки згудити та знецінити. Цікаво, проте, що “Америка” не наважилася повторити обвинувачень мене в “про-матеріялізмі” та “про-комунізмі”, обмежившись тільки на “не-християнському насвітленні деяких тем” та повибиравши все те, що о. Ковалик уважав скерованим проти католицтва та Ватикану. Але тим самим “Америка” сфальшувала той “памфлет”... Але Бог з ним! Я притримуюсь того принципу, що “замість ляяти темряву, краще засвітити бодай одну свічку”. Тому не відповідатиму ані “Америці”, ані о. Коваликові, що в новому числі “Життя” видрукував знова напади на мене, почасти себе виправдуючи, почасти підтримуючи правдивість обвинувачення в “нехристиянстві”, “про-матеріялізмі” і “про-комунізмі”, а працюватиму далі над “Енциклопедією”, якої третю книжку вже набирає друкарня: сьогодні маю одержати на коректу яку четверту частину книжки. Отже, маю надію, що в вересні зможу вислати Вам третю книжку.

На цьому поки що кінчаю і вітаю Вас.

Щиро Ваш Євг. Онацький.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 7–7 зв.

№ 7

17 вересня 1958 [р.]

Вельмишановний Колего Бжеський!

Від 8 вересня у нас поштовий страйк, і я не одержував ані часописів, ані листів. Вчора цей страйк частково (тут і нижче підкреслення автора. – *Т. Д., С. І.*) припинився, і Ваш лист був першою ластівкою, мені з огляду на це спеціально приємно. За Ваші завваги сердечно Вам дякую: було б дивно, коли б на 300 сторінок великого формату не знайшлося б нічого, вартого заперечення. Відповідаю по точках: 1. Апостол³⁵... Я його схарактеризував згідно з традиційними поглядами наших істориків, і то різних напрямків, як М. Грушевський³⁶ і Д. Дорошенко³⁷. Робити власні дослідження мені було неможливо. Ваша характеристика Апостола далеко відбігає від традиційної, – на жаль, не міг узяти її під увагу, бо одержав Вашу книжку “Історія” вже давно після того, як гасло “Апостол” було видруковане. 2. Про хор Бандуристів³⁸ знаю тільки з часописів, які всі висловлювалися завжди дуже прихильно. Чи він “урдепівський”, чи який інший, для мене не має значення, хоча урдепівці³⁹ мене не

люблять. 3. Діонісій Валединський⁴⁰. Це – довша історія. Моя “Енциклопедія”, як Ви завважили – досить “оригінальна”: по-перше, вона “Мала”, це значить, що я в ній трактую далеко не всі “гасла”, а тільки ті, що в них можу сказати щось нове, бодай таке, про що не писали попередні “Енциклопедії”; по-друге, в кожному “гаслі”, зокрема про різні персонажі, я пишу далеко не вичерпно, а тільки те, що вважаю з національного боку цікавим і потрібним. Це торкається особливо чужинців, іноді тут уся “біографія” зводиться до цитати того, що він сказав чи написав про Україну. І тут я теж досить “оригінальний”: тим часом як Ви, пишучи здебільшого про українців, вишукуєте в них головне прикмети “москвофільства” (підхід до справи цілком законний і в багатьох випадках цікавий і плідний), я вишукую те, що хто чимсь колись висловився чи зробив із симпатією до української визвольної справи. Валединський – москаль, тому його “антиукраїнська лінія” – зрозуміла і мене мало цікавить: це дрібна справа, що пішла вже на смітник історії, і сумніваюсь, чи буде там хто її вишукувати та розкопувати. Натомість, факт відновлення ним ерархії УАПЦ – факт великої історичної ваги, що дуже явно заперечує “послідовність” тієї антиукраїнської лінії. Цим фактом він дав новий поштовх українській автокефальній ідеї і тим в великій мірі заслужився перед українською визвольною справою. Інша річ, чи він того хотів, чи не хотів, чи був того свідомий, чи несвідомий... Думаю, що все те, що я подав про нього, цілком відповідає правді. 4. Винниченко⁴¹... Ні, “Листа негідника” я не знаю, але це, зрештою, не має значення: я його досить схарактеризував у моїй книжці “Завзяття”⁴², до якої й відіслав читачів “Енциклопедії”. В самій “Енциклопедії” моя його оцінка – негативна. 5. Щодо “волюнтаризма” Донцова, я з Вами не згідний. “Вища мораль” Донцова мене зовсім не переконує. Зрештою, з різними моментами його ідеології ми ще будемо не раз зустрічатися. У III книжці, яка вже вийшла з друку і цими днями попливе до Вас, як тільки знайдеться відповідний пароплав, що не возитиме її півтретя місяця, як те було з II книжкою, а тільки три тижні, – трактовано про “Динамізм”, де також згадано про Донцова⁴³... Я маю про нього погляди, напевно, відмінні від Ваших... Між іншим, у III книжці Ви знайдете кілька цитат із Ваших книжок під “гаслами” “Демонологія”, “Демографія”⁴⁴ та іншими, яких зараз не пригадую... Щодо “Бойка”⁴⁵, то мене дивує Ваше до нього наставлення, а особливо оте Ваше наставлення до його псевда... Адже і Ви весь час користуєтеся псевдами. Думаю, що він має більше до того законних підстав, як утікач із СРСР. Щодо його “неукраїнськості”, то я з Вами теж незгідний: він визнає себе тільки українцем і працює, наскільки я весь час до його праці приглядаюся, як українець, що може мати погляди, які, скажім, Вам можуть не подобатися... Чи він московського походження? Цього я не знаю. Але не забувайте, що московське походження закидають і Донцову, якого прізвище ніяк не українське. Його найближчий приятель Русов⁴⁶ мав батька москаля (що працював для України) і матір шведку⁴⁷. Жінка Русова⁴⁸, теж велика приятелька Донцова – напівфранцузка. На мій погляд, Бойко-Блохин, що створив у протизаг “непередрішенському”⁴⁹ Американському Інституту⁵⁰ свою Асоціацію Незалежних Дослідів, не заслуговує на те відношення, яке Ви весь час до нього виявляєте.

На цьому покищо кінчаю і щиро Вас вітаю. Ваш Євг. Онацький.

Р. S. Дякую за копію Вашого листа до “Гом[ону] України”⁵¹. Листа Січинського⁵² ще не бачив, бо ще ж “Г[омін] У[країни]” до нас не дійшов. Справу портрета Мазепа Норбліна⁵³ під гаслом “Норблін” я належно висвітлю, покликаючись на Вас. (Постскрипtum написано від руки на верхньому полі листа. – Т. Д., С. І.).

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 8–8 зв.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

№ 8*

18 грудня 1958 [р.]

Вельмиповажний Колего!

Вчора одержав Вашого останнього листа без дати, як і попередні. На передостаннього листа не відписував, усе чекаючи Вашої книжки про Шевченка, яка, як вираховував, повинна була прийти з дня на день. Але досі не прийшла. Видно, попала на якийсь маленький пароплав, який довго йде. В справі Енциклопедії: ціна першої книжки тепер – півтора доляра (а [в] передплаті до 13 листопада була – один доляр); ціна другої книжки, що має вийти в лютому – тепер в передплаті до лютого 1,5 дол[ара], потім буде, мабуть, два (тут, вище і нижче підкреслення автора. – *Т. Д., С. І.*), бо друга книжка сторінок на 50–60 буде більша від першої. Ріжниця в передплаті і в продажі пояснюється тим, що мій видавець розпочав справу цілком без грошей і в першу чергу має покривати борги, щоб мати можливість друкувати далі. Щодо тих обмежень, які я на себе наклав і які Вам не подобаються, то вони цілком необхідні. Я в передмові зазначив, що моя “мала” Енциклопедія буде розміром не менша від попередніх великих, бо, хоч я трактую не всі матерії, але висвітлюю їх далеко більш докладно. Отже, як можна було б не обмежуватися?! І так я не знаю, чи вистане мені сил і життя довести цю справу до кінця. Щоб не забути – гроші за “Енциклопедію” найкраще слати на адресу представників “Дзвона”⁵⁴ в США – о. Ткачуку в Нью-Йорку. Його адреса: Rev. Iwan Tkaczuk, 132 E. 7th St., New York, N. Y.

Щодо мого словника, про який Ви писали в попередньому листі, то я Вам його вишлю по святах, – тепер надто великий рух на пошті, та і моїй жінці тяжко знайти час видобути його з далеких скринь. Гроші за нього – 10 дол[арів] – найкраще переслати банківним чеком. Якщо це Вам трудно, то можна й поштовим переказом. На останньому я трохи втрачаю, але це краще, ніж ризикувати, що гроші витягнуть з коверти. За книжку “Мазепа”⁵⁵, яку Ви мені вислали, дуже Вам вдячний. Напевно, знайду в ній щось цікаве, що зможу використати в Енциклопедії. Я тепер не читаю нічого, окрім того, що може бути корисним для “Енциклопедії”. І так має бути кілька років.

Про те, що Еланського⁵⁶ до комуністів вирядило Братство (очевидячки, маєте на увазі “Самостійників”⁵⁷) я, розуміється, нічого не знав. Але цей саме факт примушує нас ставитися взагалі обережніше до всіх тих українських комуністів, що з тих чи інших причин примушені діяти в тому середовищі. Багато виявить дуже далека ще історія. Читання між рядками може збити з правдивого шляху. Читаючи між рядками – Еланський виглядав би просто таки зрадником. А тим часом, як Ви пишете, він був висланником Братства Самостійників!..

Це теж одна з причин, чому я “обмежувався” на постаті, вже історично висвітлені, і всіх наших сучасників залишив у спокою, зрештою, і тут, боюсь, Ви будете незадоволені, бо і до декого з історично висвітлених я теж поставився далеко по-блажливіше, ніж ставитеся Ви. Це відноситься між іншим до М. Грушевського, якого я все-таки глибоко шаную, а його наукову працю просто подивляю. Для мене людей непомильних немає. І Грушевський, на жаль, дуже навіть помилився, пішовши на “сменовеховство”⁵⁸, – але та його помилка, дуже, зрештою, трагічна не тільки для нього особисто, але й для багатьох інших, – не виключає ані його глибокого й справжнього патріотизму, ані його величезних попередніх і пізніших заслуг, за які

* До листа зберігся конверт з адресою Р. Бжеського: “Mr Roman Bzesky / 3819 – 28th St., Detroit, 10, Mich. / USA”.

Тамара ДЕМЧЕНКО, Світлана ІВАНИЦЬКА

він і досі на чорній дощці у Москві. Ну, але це, зрештою, мій підхід до справи, і Ви можете мати цілком інший.

На цьому кінчаю і вітаю
Щиро Ваш Євг. Онацький.

П. С. Прошу вибачити, що я не надто швидко відгукуюся на листи, але мені просто не вистачає часу. Адже, крім “Енциклопедії”, маю й Українську Центр[альну] Репрезентацію, в якій головує, “Наш Клич”, “Альманах Відродження”⁵⁹, деякі дописи для заробітку, бо тутешніх не вистачає, і т. д. Колись я Вам писав про мізерію тутешнього життя (ще коли Ви були в Німеччині і рвалися до Аргентини); – дякуйте тепер Богові, що не змогли тоді дістати візи до Аргентини і витрачали б чимало часу, як то роблять інші, щоб звідци, з Аргентини, вирватися до США чи Канади.

При цій нагоді – найкращі побажання Вам з Родиною на Свята і Новий Рік.

Євг. Онацький*.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 11–11 зв.

№ 9**

17 квітня 1960 [р.]

Вельмиповажний Колего Бжеський!

Оце саме на Великдень прийшла друга книжка Вашого “Гетьмана Мазепи”. Обіцяю собі її уважно простудіювати і якнайкраще використати для моєї УМЕ, якщо буде для того нагода. Днів через 10 попливе до Вас шоста книжка моєї УМЕ. Я вже працюю над восьмою, але, на жаль, друкарня за мною не поспіває. Між іншим, у цій книжці шостій під гаслом “Костомарів”⁶⁰ знайдете спростовання проф. В. Міяковського Вашого твердження про те, що Архів УВАН сфальшував текст Статуту Кир[ило]-Мет[одіївського] Братства⁶¹. Міяковський прислав мені фотокопію відповідної сторінки з оригіналу Статуту: нема сумніву, що той текст, що Ви подаєте за Д. Дорошенком, доданий пізніше. Про це читатимете під гаслом Костомарів. Помилки треба виправляти. Ви писали, що пробували вмістити рецензії на УМЕ, але ті часописи їх відкинули. – Не можна знати, що то були за часописи? Як вони називаються? Якому середовищу належать? В. Дорошенко⁶² прислав мені ентузіастичного листа про мою УМЕ і збирається написати докладну рецензію. Якщо в тій рецензії буде й частина того захоплення, що була в листі, то буде добре. Дм. Бучинський⁶³ виступив в обороні УМЕ проти наклепів о. Кова[ли]ка. І пише мені: “Мене за ту статтю заатакував наш Рим... В жахливий спосіб накинулися на мене з Канади... Коли я маю бути цілком щирим перед Вами..., то скажу, що я особисто ціную багато вище Вашу Енциклопедію, багато вона корисніша для нас, як енциклопедія НТШ. Там повно якби нарочних різнородних фальшивок... Я Богу дякую, що Ви продовжаєте працю і Впр. о. Арійчук⁶⁴ тягне...”. Виступ у пресі д-ра Д. Бучинського проти нападів о. В. Ковалика особливо цінний, бо ж всі знають його як 100%-го католика. Його стаття була в “Нов[ому] Шляху”⁶⁵ і “Укр[аїнській] Думці”⁶⁶.

Вітаю щиро. Ваш Євг. Онацький.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 13.

* На лівому полі листа від руки іспанською мовою (нерозбірливо) написана адреса видавництва, де друкували “УМЕ”.

** Лист надруковано на поштової листівці. Напис на лицьовій стороні: “Христос Воскрес! Воскресне наша Україна! Із світлим Воскресінням Вітаю Вас Євген Онацький”.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

№ 10

9 серпня 1960 [р.]
ав. Гаона 4741, Деп. 20
Буенос Айрес

Вельмиповажаний Колего Бржеський!

Повідомляю Вас, що вчора одержав Вашу книжку “Національно-політичні погляди М. Драгоманова”⁶⁷. Дякую. Зараз же, відклавши інше на бік, я її прочитав. Аргументація Ваша бездоганна. Тон добре витриманий, без зайвих “гострих” слів. Шкодную, що не одержав цієї книжки на місяць скорше, бо був би змістив в УМЕ гасло про Лоначевського-Петруняку⁶⁸ з його цікавим листом. На жаль, літеру “Л” вже видруковано... При цій нагоді мушу нарешті відповісти Вам на Ваш довгий лист (писаний і друкований – і обидва, розуміється, без дати! Навіть і книжка не має дати – року видання. Чому?), що пролежав у мене досить довго. Не хотілося мені на нього відповідати, бо нічого доброго відповісти не міг: листа Вашого (друкованого) не бачу ніякої можливості вмістити в УМЕ, бо, хоча Ви й пишете: “оскільки Ви справді (тут і далі підкреслено автором. – *Т. Д., С. І.*) стоїте на ґрунті об’єктивізму і безсторонності”, мабуть, залишається мені признати, що я “справді” цього ніде ніколи не твердив, і спеціально в моїй УМЕ, в передмові до першої книжки сказано цілком ясно, що “моя Енциклопедія відзначається суб’єктивним характером – нема в ній нічого догматичного, не накидаю я в ній нікому своїх поглядів...”. І в усякому разі напевно не маю я жадного бажання перетворювати мою УМЕ в якийсь орган, де різні автори провадять полеміку. Я подав те, що Ви в справі “Книг Битія”⁶⁹ написали, бо це здалося мені вартим уваги, коли ж проф. В. Міяковський прислав мені довжелезного листа в цій справі, я вибрав із нього фактичний матеріал, який теж видався мені вартим уваги, і вмістив під гаслом “Костомаров”, бо той фактичний матеріал до того “Костомарова” належав. На цьому справа в УМЕ має бути вичерпана, бо ані до Кирило-Методіївського Братства, ані до “Книг Битія”, ані до Костомарова я не матиму більше нагоди вертатися, і Ваш лист (друкований) не може бути ні до чого приліплений, до того ж він і надто довгий, щоб його до чогось приліплювати! Нічого не матиму проти, якщо Ви його видрукуєте, наприклад у “Біблосі”⁷⁰, де я вже бачив один Ваш лист у справі портретів Мазепи, чи в якому іншому часописі. Мушу, проте, Вас попередити, що я не маю жадних підстав сумніватися в автентичності тої фотокопії, що мені прислав проф. Міяковський. Ви її не бачили і маєте право сумніватися. Я бачив і цього права не маю. Проф. В. Міяковський має намір видрукувати спеціальну розвідку про Статут Кирило-Методіївців, і то власне в наслідок Вашої публікації з закидами фальсифікації. Він мені пише: “Я в свій час двома наворотами працював над справами К[ирило]-М[етодіїв]ців в 1922 [р.] (в Петербурзі) і в 1929 р. (у Москві). Вивіз на еміграцію деякі фота з документів, точні копії основних матеріалів у цій справі й конспекти усіх менш важливих матеріалів. Потроху готую том з основними документами: допити, статті, конфісковані в братчиків, їх листування...”. І ще: “Цікаво мені дуже, як може мотивувати своє заперечення Бжеський. Все-таки він розвинена людина, щоб розуміти, що проти фактів важко щось сказати. Або треба продовжувати ту лінію, яку почав: текст сфальшований, значить і фото сфальшоване. А як же бути з тими публікаціями, що були пороблені раніше, а востаннє в праці Зайончковського⁷¹ про Кирило-Методіївське Т[овариств]во, що вийшла в Москві (в 1959 р.). Є все ж таки межа для підозрілих або тенденційно наставлених людей...”. Отже, повторюю, я бачив

фотокопію і не маю жадних підстав вважати її сфальшованою. А з тим і вся справа має бути вичерпана...

Щодо цитування Ваших праць, то мені цілковито байдуже, як до того ставлятимуться ті чи інші люди, чи вважатимуть вони мою УМЕ за поважну чи не досить поважну працю. Хай хто інший наважиться написати Українську Енциклопедію – книгу української духовости – сам один на еміграції, де бракує дуже багатьох найнеобхідніших книжок! Я, як бачите, наважився і беру матеріял там, де його знаходжу, а що я ні в кого не хочу нічого красти, я намагаюсь якнайбільше цитувати і подавати точно джерела. В тому числі, між іншим, і все те, що беру від Вас.

Між іншим, якраз на літеру “Л” я зацітував Вашу друковану “Історію”, що, як Ви пишете, саму її назву звідкись там викреслили і потім, незважаючи на Ваші протести, до відбитки не включили. Під гаслом “ЛЮБЕЦЬКИЙ З’ЇЗД”⁷², може, під гаслом “ЛЮБЧЕ”⁷³ (тепер точно не пригадую, бо літера “Л” ще в друкарні) зацітував я Вас досить довго, бо Ви дуже влучно відзначили його важливе історичне значення. Цитував – і цитуватиму – й інші речі. Шкодую – ще раз, – що не міг із останньої книжки про Драгоманова зацітувати Лоначевського-Петруняку. Я ніскільки не сумніваюсь, що в такій величезній праці, яку я роблю, в УМЕ повинно проскочувати чимало помилок. Я намагаюсь так робити, щоб їх було поменше, а що люди в цій справі говоритимуть, мені цілком байдуже, бо я намагаюсь робити якнайкраще, і моє сумління цілком спокійне. Крім того, я певний, що прийде час, коли цю мою працю таки оцінять. Користи від того я собі ніякої не сподіваюсь, а тільки надіюсь, що коли люди дізнаються про справжню вартість УМЕ, то більше її читатимуть і, таким чином, моя праця даватиме свої плоди...

Ви запитували мене про часопис з 1930 р., з часів присуду в процесі СВУ⁷⁴. На жаль, думаючи, що тут по редакціях часописів я знайду всі річники інших журналів, я всі річники часописів покинув у Римі. Забрав тільки книжкові журнали, як “ЛНВ”⁷⁵, “Самостійна Думка”⁷⁶, “Пробоем”⁷⁷. Але то все вже пізніших часів.

Друкарня працює інтенсивно над сьомою книжкою УМЕ, бо має почати друкувати Альманахи на 1960 р. Отже, є повна надія, що з початку вересня до Вас попливе і сьома книжка з літерою “Л” та початком літери “М” (до “МЕ...”). Я працюю вже над дев’ятою і якраз дійшов до такого гасла як “НЕНАВИСТЬ”... Забере вона мені, мабуть, чимало часу, щоб належно її викласти...

На цьому кінчаю і вітаю Вас щиро та бажаю всього доброго.

Ваш Євг. Онацький.

P. S. Я готую матеріяли до Альманаху “Відродження” 1960 р., який я завжди присвячую спогадам про історичні події та історичних осіб. У Вас, напевно, є щось цікаве. Пришліть, та добре було б мати гарну статтю про Шевченка. (Постскриптом написано на полі першої сторінки листа (арк. 20) від руки. – Т. Д., С. І.).

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 59. – Арк. 20–21.

№ 11

28.VIII.1961 [р.]

Вельмишановний Колего Бржеський!

Дякую Вам за “Що нам дав М. Хвильовий?”⁷⁸. Я читав Вашу попередню працю цієї назви. Там Ви дуже настоювали на тому, що Хвильовий в роках літературної полеміки грав ролю свідомого провокатора. Тепер Ви відмовляєтесь від цього твердження, кажучи, що нема позитивних доказів, щоб таке твердити. Думаю, що ця

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

друга постава більш відповідає правді. На жаль, примірники Вашої праці не мають кількох сторінок, що залишилися білими. Це сторінки 25, 46, 79, 95, 97, 15, 139. Але той текст, що залишився, цілком переконливий.

Одержав сьогодні також Вашого листа з приводу VIII книжки УМЕ. Щодо вірша М. Гриви⁷⁹, то, ясна річ, я того рядка, що Вам не подобається, не вигадав, а віддрукував його таким, яким я його знайшов в місячнику “Орлик”⁸⁰ за р. 1947, місяць вересень, в статті К. Гриденя “Спомини минулого...” на ст. 11. Ви, мабуть, знаєте, кому належить псевдонім К. Гридень⁸¹. З огляду на те, що автор тієї статті, себто К. Гридень, як видно, добре знав особисто М. Гриву і його твори, я не мав жадних підстав сумніватися в тексті, який він подав. Про Гриву він висловлювався в найкращих термінах, отже, очевидно, не мав жадного бажання чимсь йому шкодити. А я тим менше...

Зрештою, водити “варязьку рать” на Полтаву⁸² було неможливо хоча із того, що про Полтаву наші пам’ятки почали згадувати лише від 1430 р., коли від варягів і сліду вже не залишилося. І взагалі незрозуміло, чому б вони ходили на Полтаву! Під Варшавою натомість можна зрозуміти бодай усю Польщу, і ми знаємо, що Володимир В[еликий]⁸³ водив свою “варязьку рать” (в тексті сказано “боярську”) на Польщу і відібрав червенські городи⁸⁴. Можливо, що Ви знали текст, який пізніше був виправлений Гривою, з огляду на нелогічність походів варягів – на Полтаву.

В усякому разі я мав друкований текст, щодо якого не мав жадних підстав сумніватися.

Маю надію, що IX книжка УМЕ вийде в жовтні.

Вітаю Вас щиро і бажаю всього доброго.

Ваш Євг. Онацький.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 59. – Арк. 26.

№ 12

17.III.1963 [р.]

ав. Гаона 4741, Деп. 20

Вельмишановний Колего Бржеський!

Виясніть, будь ласка, мені одну справу: в некрологах Федева⁸⁵, що недавно помер, пишуть, що він – автор “Сина України”⁸⁶. Наскільки пригадую, в Україні “Вернигора”⁸⁷ була видала “Сина України” Златопольця і той Златополець був – Отамановський⁸⁸. Отже, Федів, здається, тільки переробив (підкреслено автором. – Т. Д., С. І.) того “Сина України”, що написав Отамановський. Ви десь про це писали досить докладно, але я тепер не пригадую, де, і не знаходжу. Будь ласка, напишіть мені в цій справі: як догадуєтесь, це мені потрібно для моєї УМЕ.

УМЕ, після віддрукування половини одинадцятої книжки, застрягла: то були календарі-альманахи, то свята, то вакації, то загальні збори двох кооператив, що для них треба було друкувати довгі звіти і т. д. Наша друкарня, поза друком часописів, має тільки один день на тиждень, вільний для моєї УМЕ, і коли той день занятий отими всіма непередбаченими перевантаженнями, справа не рухається... Але, здається, тепер те все скінчилося.

Я мав у вересні непорозуміння з серцем, внаслідок якого попав у категорію “сердечників”. Тепер серце ніби прийшло “до голови по розум”, але лікарі радять максимальну обережність, якої я й дотримуюсь. Але при столику працюю, як завжди.

Вітаю Вас щиро і бажаю всього доброго.

Ваш Євг. Онацький.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 59. – Арк. 48.

Тамара ДЕМЧЕНКО, Світлана ІВАНИЦЬКА

№ 13*

V.IV.1963 [р.]

Вельмишановний Колего Бржеський!

Христос Воскрес! Пересилаю Вам найкращі побажання на Великодні Свята, а головне, здоров'я на многі-многі літа!

Вашого листа у справі І. Федіва і копію передмови до “Сина України” одержав і дуже дякую. Справа ясна. Виступати мені, як Пилипові з конопель, і полемізувати з некрологами ніяк не випадає. Бо я тут, зрештою, стороння особа. Це міг би зробити хіба Кашинський⁸⁹, бо ж у некрологах було сказано, що Федів видав “свого” “Сина України” з рамени “Вернигори”.

Проте для моєї УМЕ справа ясна, і якщо я тільки вміщу коротку згадку про І. Федева (моя УМЕ так розрослася, що я ще не знаю, чи це буде можливо), то я, певна річ, відзначу, що авторство “Сина України” йому приписувати не належить, бо дійсним автором його був златополець Отамановський, якого твір він собі приписував, чимало в ньому спотворивши. Одинадцята книжка УМЕ вийде в початку травня.

Вітаю щиро і бажаю всього доброго.

Ваш Євг. Онацький.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 59. – Арк. 49.

№ 14**

23 грудня 1963 [р.]

Шлю шановному Колезі Бржеському найкращі побажання на Новий Рік і наші Різдвяні Свята! Дай Боже багато сил і здоров'я! Чи дістали книжку XII моєї УМЕ, яку я вислав 18.XI? Зверніть увагу на гасло “Рецензія”⁹⁰.

Ваш Євг. Онацький.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 15.

№ 15

11 лютого 1968 р.

Вельмишановний Колего Бржеський!

Давно я вже Вам не писав. Та й від Вас теж нічого не мав. Та оце прочитав (чи, вірніше, мені прочитали, бо я сам вже не читаю і не пишу) Вашу книжку “Творчість Лесі Українки”⁹¹, то й хочу Вам за неї подякувати і поздоровити із цінним вкладом у нашу літературну критику. Ця книжка – дуже солідна праця, що представляє творчість Лесі Українки у дійсно правдивому світі, і ніхто вже тепер не смітиме коментувати твори Лесі Українки так невдало, як це робилося раніше. Я тепер нічого не пишу, бо маю силу хвороб: від кількох років утратив значну частину зору, а оце від 7 жовтня прийшла до мене ще й блокада серця, що при ній серце працює лише наполовину, і пульс дає лише 40–45 ударів на хвилину. Отже, мушу жити дуже обережно, уникаючи всяких зусиль та використовуючи для свого листування та читання пальці і очі моєї дружини. Те, що тепер іноді виходить з друку, то все мої давні набуття, всі оті “Записки Журналіста та дипломата”⁹², що їх перша частина вийшла в 1964 р., а друга частина друкується тепер в “Сучасности”⁹³. Вийшли книжками також різні мої переклади, що друкувалися давніше по різних

* Текст на листівці з Великоднім сюжетом.

** Різдвяна листівка, текст написано від руки.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

часописах і журналах (“З чужого поля”⁹⁴) та статті, есеї (“Портрети в профіль”⁹⁵). На жаль, вид[авницт]ва були такі скупі, що я одержав дуже мало авторських прим[ірників] і не міг Вам їх прислати. Мою УМЕ вже закінчено друком, і Ви, певно, одержали останню XVI книжку, і Ви вже маєте повний комплект. Між іншим, першої книжки вже давно нема у вид[авницт]ві, а значить і в продажі. Дуже радий, що зміг я закінчити цю мою УМЕ писанням ще в червні 1962 р. – інакше залишилась би вона незакінченою. Проте наша преса на закінчення цієї моєї все таки помітної праці майже не відгукнулася, як пройшла мовчанкою і мої останні книжки “З чужого поля” та “Портрети в профіль”. Проте така ж доля спіткала, як бачу, і Ваші книжки, бо не знаходив досі належних відгуків у наших часописах. Нема у нас фахових рецензентів та критиків, і рецензії пишуть звичайно знайомі та друзі авторів. Яким новим духом повіяло останніми часами з України, де постала справжня захальна література, що протискається і закордон. Душа радіє, що там відроджується справжній героїчний дух у людей молодого покоління, дарма, що вихованого комуністами!

Ще раз поздоровляю Вас з новим здобутком і бажаю дальших успіхів, а також здоровля. Вітаю Вас від нас обох. З пошаною

Ваш Євг. Онацький.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 16.

Машинописні копії листів Р. Бжеського до Є. Онацького

№ 1

Копія (написано від руки)

18–8–[19]60 [р.]
Дітройт, Міч[іган]

Високошановний Пане Професоре!

На початку мушу ще раз підкреслити, що я цілковито усвідомлюю як вагу Вашої праці, так і сміливість задуму, розмір зусиль і вкладеної праці, усвідомлюю і подивляю. Що до того “суб’єктивного характеру М[алої] Е[нциклопедії]”, про який Ви нагадуєте, я його розумію як підкреслене Вами право насвітлювання (тут і далі підкреслено автором листа. – *Т. Д., С. І.*) фактів і підкреслювання певних моментів, але я певний, що Ви, роблячи те все, самі повинні бути переконані, що Ваше суб’єктивне насвітлювання – є “єдино правильне”, відповідаючи об’єктивній правді. Саме тому, що “М[ала] Е[нциклопедія]” має лише одного автора – в ній недопустиме (на мою думку) жодне самозаперечення, жодна непослідовність чи неузгідненість прийнятого Вами за правду. Нашадки, оцінюючи Вашу працю, будуть захоплюватися не працьовитістю і сміливістю задуму (одне і друге може бути властиве і графоманам), а тільки виконанням, тільки виповненням Вашою працею існуючої прогалини, тільки вагою для сучасників чи нащадків того, що Ви “сказали”. Отже, мусить в ній бути не лише підсумок “вже відомого” (разом з утертими поглядами й помилками “загальноновизнаними”), але й “нове слово”, “нова правда”. Ми маємо т. зв. “Енциклоп[едію] Українознавства”, яка ширить і фіксує “драгоманівські”, “автономістські” та советофільські погляди, з цією метою перекручуючи немилосердно факти, почала рівно ж виходити 16-[ти]томовою “Україн[ська] Радян[ська] Енциклопедія”. В цій останній щиро й відверто заповіджено в “Передмові”: “Ідейною основою УКР* є

* Абревіатура мала б бути УРЕ, тобто “Українська радянська енциклопедія”.

всеперемагаюче вчення Маркса, Леніна...”. “Укр[аїнська] Рад[янська] Енциклопедія має показати братерську єдність україн[ців?] з великим російським народом...” і “У.К.Р.” спрямована проти будь-яких проявів “українського буржуазного націоналізму”. Нічого того, звичайно, не заповіджено в передмові до “Енциклопедії Українознавства”, але маємо в ній і замасковану прихильність до “ідейних основ” (деякі розділи побудовані на них), і стремління не тільки затерти навіть натяки на ворогування українсько-московське, але й підкреслити “братські почування”, а вже “спрямовання укр[аїнського] націоналізму” (“буржуазного”) поруч з гльорифікацією комуністичної фронди (Хвильовизму, М. Куліша, Сосюри і т. д.) помітне на кожному кроці. Вона – вода на млин “федералізму”.

Бракує нам, отже, такої енциклопедії, яка б подавала послідовно і консеквентно факти, які зміцнювали б “самостійницькі” чи “націоналістичні” (простіше – українські) “позиції”, бо просто під оглядом кількості матеріялу та технічним оглядом і совітська є добра. Суть цілої колізії між Міяковським і мною є в тому, що “драгоманівець” і прихильник федералізму Міяковський (за Вашою допомогою) підкопав довір’я читача до всіх моїх праць, а zarazом і до нефедералістичних поглядів! Міяковський веде тут уперту “драгоманівську” діяльність, в яку входить, звичайно, й ідеологізація та популяризація поглядів “українофілів”. Автономісти промовчують паралельно існування двох течій (“автономістів” та “самостійників”) та, фальшуючи минуле, втовкмачують “самостійників” у багно федералізму. Робить він це з темпераментом і апльомбом, який вплинув навіть на Вас, бо ж Ви наводите такі слова в листі до мене: “Все-таки він розвинена людина, щоб зрозуміти, що проти фактів важко щось сказати. Або треба продовжувати ту лінію, яку почав: текст сфальшований, значить і фото сфальшоване”.

Тим часом наведене зветься по-московськи “втиранием очков”, – бо власне Міяковський, а не Бжеський “говорить проти фактів” і, спираючись на “професорські” та інші “титули”, щоб відвернути увагу від себе, кричить: “Тримайте злодія”. Ажде факти є такі:

1) Московська “охранка”, переводячи докладне слідство, усталила, як безсумнівний факт, що: а) члени “Славянскаво Общества” не мали жодних ворожих російській державі поглядів, тільки хотіли змінити її устрій з одночасним поширенням її кордонів і зміцненням значіння; б) бажали досягнути цю мету не шляхом підготовки революції – лише поширенням своїх поглядів.

2) Шевченко від самого початку стояв на ґрунті кінечности відірвання України/ відновлення незалежности, і коли тамті проповідували любов до москалів, він пропагував ненависть до москалів і Московщини. Саме тому він і не був членом того “Славянскаво Общества”.

3) Та ж “Охранка” усталила, що Шевченко був ворогом москвитів і що тому заслуговує на цілком іншу кару.

4) “Братчиків” охранка покарала лише “адміністративним засланням” на короткий час за втручання у справи до них не належні, цебто в керування державою, але уважаючи їх московськими патріотами, навіть ідеолога їх – Костомарова зроблено було на місці заслання... завідуючим “секретним” відділом при Саратовському губернаторові, цебто особою, якій довірялися різні тайні урядові справи й нагляд над непевними з московського погляду елементами.

5) “Фактом” є, що в “Книгах Битія” шириться думку, немов Україна хоче “укупі жити” з поляками та москалями “в однім союзі”, а з цілости впливає, що ця

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

“непідлегла Річ Посполита” мала б мати таку “непідлеглість”, як та, що її має той чи інший “штат” П. А. С. Ш.*.

6) “Фактом” є, що федераліст М. Грушевський уважав, що М. Костомаров служив ідеї “політичної” і національної єдності російського народу.

7) Фактом є, що сам Костомаров – автор “Книг Битія” й ідеолог “Об[щест]ва” неоговорені місця і недокладно спецізовані вислови сам пояснив так, як і я їх пояснюю, бо він у своїх поясненнях виявив усю москвофільську суть плянів “Слав[янскаво] Общества”.

8) Фактом є, що власне москвофільські погляди “братчиків” були причиною того, що Міхновський у своїй програмовій брошурці (“Самостійна Україна”) заявив, що він і його одностудії нав’язують свої традиції безпосередньо до Шевченка, “минаючи українофілів”.

9) Фактом є, що погляди москвофільські братчиків, ту москвофільську ідеологію оповіщає видана Міяковським брошурка, і для наших часів [є] “Євангелією української національної правди”.

Такі є факти, і треба мати (делікатно висловлюючись) досить “сміливості”, щоб того, хто власне враховує всі ті факти, оповіщати людиною, яка їх нехтує! Для цього, щоб згадану правду приховати і оповістити свої федералістичні вигадки – згідною з фактами правдою, – треба або бути “все-таки не остільки розвинутою людиною, яка розуміє...”, або... уважати за таких своїх читачів! Те, чи та фотокопія, яку Ви бачили, є автентична, чи ні – не має надто великого значіння, бо істота справи в тому, що Міяковський у своєму виданню, промовчавши найбільш разячі сучасного читача-емігранта москвофільські ідеї “братчиків”, – оповістив їх ідеологію “Євангелією української національної правди”, а ті промовчані погляди в уривках листа, опублікованого в кн. VI М[алої] Е[нциклопедії], старається злегковажити і для того “менторським” тоном “пояснює”, що, мовляв, вони взяті з пізнішої мемуарної літератури та необережно виписані мною з “популярної брошурки”. Мета ясна: здискредитувати автора книжки як “особу некомпетентну”, яка користує з непевних “джерел” і не знає справи, а тим самим реабілітувати всіх ширителів москвофільського федералізму!

Поступовання Міяковського в цій справі не різниться від поступовання хоч би большевиків, які, видаючи, напр[иклад], “Твори Самійленка” просто “забувають” про написання ним поеми “Гея” (друкованій у Тарновському “Визволенні” і ЛНВ), а така забудькуватість дозволяє легко зробити з Самійленка людину не ворожу комунізму!

Чи мають значіння пояснення самого автора якогось документу, хоч і пізніші? Я свого часу писав, що автори IV Універсалу оповістили в ньому самостійність України всупереч своїм поглядам і намірам та що вставили до нього речення, яке позбавляло його значіння, речення про остаточне вирішення цієї справи Укр[аїнськими] Уст[ановчими] Зборами (федералістський склад яких уже був відомий авторам Універсалу). Мені заперечив якийсь “Міяковський” і закинув неправильне коментування. Щойно тепер мені пощастило дістати опубліковану 5 місяців по IV Універсалі статтю М. Грушевського, в якій він власне так, як і я, стверджує, що той універсал був свідомо укладений так, щоб можна було легко вернутися до федерації.

Нині справа стоїть подібне. Міяковський посилається на свою “працю у Петербурзі (1922 [р.]) і в Москві (1929 [р.]) над основними матеріалами цієї справи”.

* Північноамериканських Сполучених Штатів.

Тимчасом дійсними “основними матеріалами” є тільки акти III Відділу в справі “кирило-методіївців”, акти, що були опубліковані в Києві за пановання большевиків окремою книжкою і мені відомі. Ті ж акти в уривках подавалися в журналі “Україна”. Решта “матеріалів” – мають мемуарний характер і безперечно менш важливі, ніж мемуари самого Костомарова.

Поскільки само “III отделение” визнало, що “Слав[янское] Общество” не було організацією протимосковською власне на підставі тих “основних матеріалів”, то й ніхто інший не може знайти там жодних інших документів.

Що ж до спадщини М. Костомарова, то вона ціла, від початку до кінця, може лише зміцнювати правдивість твердження, що ідеолог “кирило-методіївців” був завжди москвофілом і прихильником єдності з Московщиною. Все згадане підтверджує цілковито видана між двома війнами УВАН (sic!) в Києві велика збірка писань Костомарова “Науково-публіцистичні праці М. Костомарова”.

Отже, всі “факти” говорять, що можна би було лише дивуватися тому, “як може Міяковський мотивувати своє заперечення. Все таки він людина розвинена, щоб розуміти, що проти фактів важко «щось сказати»”. Або треба їх промовчувати... Та “дивуватися” можна було б лише тоді, коли б Міяковський не був завзятим “драгоманівцем” і тому не намагався далі штучно всіма способами підтримувати “федералістичні” ідеї.

Коли б фотокопія, яку Ви бачили, навіть відповідала справжньому текстові – то і тоді вона б не могла служити запереченням, оскарженням в фальшованню дійсної ідеології членів “Славянскаво Общества” шляхом промовчання ряду безсумнівних “фактів”, нами наведених і певно відомих Міяковському.

Опублікувати свого листа в “Біблосі” не бачу найменшого змісту! Листа в справі “портретів Мазепи” опублікував той же “Гомін України”, який вмістив і того листа Січинського, на якого він був відповіддю. Мало хто з передплатників “Мал[ої] Енциклопедії” одержує “Біблоса”, а коли хто й одержує, – то по прочитанню забуде. Отже, мало б зміст або вміщення мого (попереднього) пояснення у Вашій цінній праці, або бодай розіслання з одною з книжок надрукованого на циклостилі мого листа з Вашою приміткою до нього. Залежить мені на тому не тому, що затронута моя особа, а тільки тому, що знова будуть ширитися вигадки автономістів, ширитимуться ідеї, за які доведеться під час нового “1917–[19]22 рр.” платити кров’ю українського народу.

Думаю, що Ви розумієте мої побоювання, які мусять непокоїти й Вас, українського патріота.

Щодо Лоначевського-Петруняки, то радив би Вам знайти видане у Варшаві листування і зацитувати того листа звідти. Можливо, що це можна зробити під гаслом “Петруняка-Лоначевський”. Я, на жаль, тепер не маю цього тома, а в ньому певно є й примітки (так мені пригадується) про самого Лоначевського-Петруняку.

Дякую за Ваше запрошення написати щось про Шевченка до Альманаху, лише хотів би знати, чи може цікавити тема “Шевченко і кирило-методіївці” та як довга мала б бути така стаття.

Книжку б – одержав і щиро дякую.

Вибачте за довгого листа, але ця справа надто мене хвилює і тому мусив її докладно з’ясувати.

Щирий привіт і побажання успіху.

З пошаною

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

№ 2

[Без дати]

Високоповажний Пане Професоре!

На початку – кілька слів про вірш Гриви “Ми”.

Я ні на секунду не припускав, що Ви свідомо змінили текста, лише припускав, що [далі закреслено] цитували з пам’яті й помилилися, а тому – хотів Вам бути користним. У тому, що текст неправильний – немає сумніву. Я маю перший (тут і далі по тексту підкреслення автора. – *Т. Д., С. І.*) текст, друкований в калішській “Веселці”. Маю цей вірш, друкований у “Самостійній Думці” (Чернівці, 1935 р.), маю його у виданому в Парижі декляматорі “Вперед, Україно” і маю у статті, друкованій у Львові в році 1925. Всі названі тексти – однакові, і у всіх є так, як я Вам подав.

М. Гриву (Загривного) знав особисто, але листи від нього загинули в подіях. Образ він коментував правильно, цебто він образно назвав шведів – “варяжською раттю”, бо ж усі наші князі їздили наймати варягів до Скандинавії. Чи справді “Ми” (цебто – гетьман Мазепа) спокусив Карла XII завернути на Україну (отже – привів до Полтави), це – інше питання, але за часів М. Гриви всі були певні в тому, що було власне так. Власне тому правильним є хронологічний кістяк вірша: (“Цвяхи на вратах Царгороду”, “Німела зухвала Варшава”, “і султан мимоволі мовчав”) – цебто Олег в Царгороді, козацькі повстання і Байда Вишневецький та козацькі отамани. Після цього мова йде про Сагайдачного (“Ми водили в Москву Сігізмунда”) і про шведів під Полтавою. Це початок строфи, яка закінчується словами: “Ми карали Росію за Суздаль” (Андрій Боголюбській), а “За Москву ми ще будем карать!”.

Яким же абсурдом стає строфа, коли б ми вставили туди “Варшаву” і “боярскую рать”! Галичина в тому періоді, між війнами, ОУН, рівно ж, поза Польщею не бачили світу, отже, їм усе ходило про те, щоб разів з десять згадати “Варшаву”, але вірш М. Гриви (як і ряд його інших творів) має виразно антимосковське настановлення, і цей (“Ми”) має три останніх строфи, скеровані проти Московщини. Переінакшення третьої строфи нищать вірша.

Сподіваюся, що Ви спроможете на об’єктивність, бо в цьому випадкові помилка є очевидна. А що “*Humanum errare est*”^{*} найліпше доводить Ваш останній лист. В ньому я зі здивованням прочитав: “Там (в попередній праці тої ж назви) Ви дуже настоювали на тому, що Хвильовий в роках літературної полеміки грав ролю свідомого провокатора”.

Тимчасом ціла праця, про яку пишете, заперечувала це! В попередньому виданні навіть не згадував про таку можливість!

Натомісць “С. Панас” і кілька його однодумців категорично твердили це. С. Панас навіть пробував у кількох довжелезних листах переконати мене, що М. Хвильовий діяв як провокатор в тій “дискусії” (листи С. Панаса я маю) – отже, в цьому поширеному виданні я лише згадав, що є люди, які таке твердять, але що я за браком доказів залишаю цю справу збоку. Я не потребую для моєї концепції того недоведеного оскарження..., бо Хвильовий і без того гідний осуду.

Отже, як бачите, Ви мені помилково приписали те, чого я ніколи не писав, ствердили зміну поглядів, якої не наступило, і не помітили, що власне тепер я занотував цей закид, роблений іншими, а в попередньому виданні я про нього не згадував.

^{*} Людині властиво помилятися (*латин.*).

Дуже й дуже мені прикро, що через недогляд потрапили до Вас дефектові примірники. Книжки, на жаль, я вже не маю, але, може, мені вдасться дістати (трьох ще мені за неї не заплатили) зворот – тоді я негайно Вам дошлю того тома.

Прошу вибачити довгого листа, але я хотів Вам подати “джерела”, які важніші за статтю Гридню. Мало того, “amicus Plato sed magis amica veritas”*, і я не хотів би десь спростовувати поданий Вами текст, уважаючи, що краще було б, коли б Ви самі його в слідуючій книжці спростували.

Привіт і найщиріші побажання.

АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 59. – Арк. 27–27 зв.

КОМЕНТАРИ

1. Йдеться, ймовірно, про Вольфа – слідчого концтабору Заксенгаузен, про якого у в’язня Є. Онацького залишилися вкрай неприємні спогади (*Онацький Є. У Вавилонському полоні (Спомини)*. – Буенос-Айрес, 1948. – 132 с.).

2. Точка зору Є. Онацького на цю проблему збігається з висновками сучасного шевченкознавства. У “Шевченківській енциклопедії”, зокрема, зазначено: “Питання формального членства Шевченка в КМБ залишається, отже, предметом дискусій; однак, безсумнівно, що поет не міг бути відірваним од ідейно близького йому середовища інтелігенції” (*Шевченківська енциклопедія: У 6 т. – К., 2013. – Т. 3. – С. 365*).

3. Ймовірно, йдеться про одне з перших видань праці Р. Бжеського (під псевдонімом Задеснянський Р.) “Апостол української національної революції” (4-е вид. побачило світ у Мюнхені у 1969 р.) або його ж роботу “Чи Шевченко був «малоросом»”, видану ще в 1946 р.; ймовірно, в 1940-ві рр. під псевдонімом Задніпрянський виходила й книга “Український та українофільський Кобзар”.

4. Можливо, малися на увазі рядки з вірша Т. Шевченка з циклу “В казематі” (19–30 травня 1847 р.): “Дурний свій розум проклинаю, / Що дався дурням одурить, / В калюжі волю утопить” (*Кобзар: Повна ілюстр. збірка / Передм. І. Дзюби; упоряд. текстів та комент. С. Гальченка, Т. Андрущенко. – Харків, 2016. – С. 363*).

5. Італо-український словник, укладений Є. Онацьким, уперше був надрукований у 1941 р. в Італії, наступне видання – 1977 р., Буенос-Айрес.

6. Фундаментальна праця з україністики, створена під егідою Наукового товариства ім. Шевченка у Європі (центр – Сарсель під Парижем). Головний редактор – Володимир Кубійович (останній том завершував Аркадій Жуковський). Складається з трьох томів загальної частини (1949–1952), яку умовно називають ЕУ-I, та 10-ти томів словникової частини (1955–1989) – ЕУ-II, яка містить понад 20 000 статей, близько 1600 друкованих аркушів. З 1991 р. перевидавалася в Україні. 10-й том віддрукований у м. Львові у 2000 р. Останній, 11-й, том видано у 2003 р. Р. Бжеський критикував це видання за москвофільство, радянофільство й автономізм. Відома його анонімна рецензія “У чийому інтересі (Енциклопедія українознавства, видання Наук. Т-ва ім. Шевченка під головною редакцією проф. д-ра В. Кубійовича і проф. д-ра З. Кузелі)” (*АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – 37 арк.*).

7. Дружина Є. Онацького – Ніна Онацька (уроджена Кукілевська, 1895–1983) – громадська діячка, учасниця жіночого українського руху.

8. Чубатий Микола (1889–1975) – історик права і церкви, публіцист. З 1939 р. жив у США. Засновник і перший голова НТШ (1948–1952) у США.

* Платон друг, але істина дорожча (*латин.*).

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

9. Друкарня “Наш клич” випускала однойменну газету, яку сам Є. Онацький назвав органом “Просвіти”, в політичному плані її редакція орієнтувалася на ОУНР (ЕУ. – Т. 1. – С. 57).

10. Редактором тижневика “Наш клич” Є. Онацький був у 1947–1964 рр.

11. Сестри Службениці Пренепорочної Діви Марії – найчисленніше чернече жіноче об’єднання Української греко-католицької церкви, засноване у Галичині в 1892 р. для релігійного виховання дітей та молоді й благодійництва. Монастирі Сестер Службениць діяли в США, Аргентині, Бразилії, Канаді.

12. Ймовірно, йдеться про видання: *Млиновецький Р. [Бжеський Р.] Історія українського народу* (Нариси з політичної історії). – 2-е вид., доп. – Мюнхен, 1953. – 643 с.

13. Йдеться про серію історичної та літературознавчої публіцистики, яку Р. Бжеський видавав у 1950–1965 рр. Усього було 7 випусків, але нариси нерідко доповнювалися й виходили новим виданнями. Згідно з покажчиком його творів, до першого випуску включено нариси – “Велетні і пігмеї літературного Олімпу (Вольфганг Гете і українська література; Пушкін і ми; Трагедія Миколи Гоголя; Вічно-актуальна комедія «Ворог народів» Ібсена)”. У першому виданні не зазначені ні місце, ні рік – лише назва видавництва “Українська критична думка”.

14. Куриленко – в “Історії України-Русі” М. Аркаса наведено довгий лист кошового отамана Низового товариства Йосипа Кириленка до І. Скоропадського: *Аркас М. Історія України-Русі / Перед. сл. П. М. Гвоздецького.* – 3-є факс. вид. – К., 1993. – С. 298–300.

15. Аркас Микола (1852–1909) – відомий український діяч, письменник, композитор, автор “Історії України-Русі” (перше видання 1908 р.)

16. Оо. (отці) Василіяни – члени чернечого ордену св. Василія, які керували церковно-релігійним життям українських іммігрантів греко-католицького віросповідання; в Аргентині розпочали свою діяльність на початку ХХ ст.

17. Берестейська унія 1596 р. – спроба об’єднати українську православну церкву з римо-католицькою, в результаті постала українська греко-католицька церква.

18. Українська центральна репрезентація (УЦР) – координуючий орган політичних і громадських рухів і організацій, заснований у 1947 р. на Першому конгресі українців Аргентини. З 1953 по 1960 рр. її очолював Є. Онацький.

19. Йдеться про видання: *Задеснянський Р. [Бжеський Р.] Що нам дав Хвильовий.* – [Детройт, 1955]. – 109 с.

20. Ковалик Володимир, отець Чину св. Василія Великого (ЧСВВ) – один з очільників монастиря й ордену оо. Василіан в Буенос-Айресі, редактор місячника “Життя”.

21. “Життя” – релігійно-суспільний місячник, який видавали отці Василіяни з 1948 р. в Аргентині.

22. “Наша мета” – тижневик у Торонто, орган українсько-католицької єпархії; виходив з 1949 р.

23. Хомин Петро (1891–1988), отець, – релігійний і громадський діяч, в еміграції у Канаді з 1951 р., редактор тижневика “Наша мета”, голова Української католицької асоціації преси.

24. Гус Ян (1371–1415) – ректор Карлового університету в Празі, ідеолог і вождь чеської Реформації, засуджений церковним собором до спалення на вогнищі як еретик.

25. Денисюк Микола (1913–1976) – власник і редактор видавництва у Буенос-Айресі (1949–1955). З 1957 р. продовжив видавничу діяльність у Чикаго (США).
26. “Атеїзм” та інші – назви гасел “УМЕ”, вміщених у першому томі (1957).
27. Ймовірно, йдеться про працю: *Задніпрянський Р. [Бжеський Р.] Творчість Лесі Українки*. – [Детройт, 1958]. – 142 с. – (Критичні нариси. – Т. IV).
28. Повна назва праці Д. Донцова “Підстави нашої політики” (перше вид. – 1921 р.; друге – 1957, Нью-Йорк). Брошура, про яку згадує Є. Онацький, називається “Текст уривків «Підстав нашої політики» Донцова, що не дісталися до другого видання книги” (АЦДВР. – Ф. 35. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – 50 арк.).
29. Реферат Є. Онацького “Національна ідея в творах Лесі Українки” (1915–1916) зберігається в особовому фонді Є. Онацького в Інституті рукопису НБУВ; археографічну публікацію документа див.: *Рева Л. Г. Євген Дометійович Онацький (1894–1979) – уродженець м. Глухова, дослідник творчості Лесі Українки // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. – К.; Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 144–151.*
30. “Наше минуле” – кварталник історії, літератури і мистецтва, виходив у Києві за редакцією П. Зайцева у 1918–1919 рр.
31. Голоскевич Григорій (1884–1934) – учений-мовознавець, громадський діяч, співробітник Генерального секретарства освіти, згодом Міністерства народної освіти УНР. Після поразки Української революції працював науковим співробітником ВУАН. Заарештований у справі СВУ, після відбуття покарання у в’язниці засланий до Тобольська. Покінчив життя самогубством.
32. “Шляхом на Роттердам” – цикл статей Є. Онацького до 20-річчя загибелі Є. Коновальця. У 1958 р. його друкували газети “Українське слово” (Париж) та “Свобода” (Джерсі-Сіті, США). Окремою книжкою ці статті з долученням праць на дотичну тему інших авторів вийшли вже по смерті Є. Онацького в Буенос-Айресі (1983).
33. Андрієвський Дмитро (1893–1976) – український політичний діяч і публіцист, член ОУН.
34. “Америка” – перша українська газета в США. Виходила з 1886 р.
35. Йдеться про гасло “УМЕ” “Данило Апостол” (1654–1734), присвячене гетьманові Лівобережної України (1727–1734).
36. Грушевський Михайло (1866–1934) – великий український історик, громадський і державний діяч, чий авторитет науковця для Є. Онацького був незаперечним.
37. Дорошенко Дмитро (1882–1951) – видатний український історик, шанований Є. Онацьким. На смерть ученого він відгукнувся розлогим некрологом у тижневику “Наш клич”.
38. Хор (капела) бандуристів під проводом Григорія Китастого та Володимира Божика з 1945 р. перебував у США.
39. Урдепівці – члени Української революційно-демократичної партії, заснованої у 1946 р. у Західній Німеччині Іваном Багряним та іншими емігрантами з радянської України. Члени партії позиціонували себе як продовжувачі справи УНР і до певної міри націонал-комуністів 1920-х рр., а відтак перебували у конфронтації з адептами націоналізму.
40. Валединський Діонісій (1876–1960) – митрополит (з 1923 р.) православної церкви у Польщі, сприяв відродженню Української православної церкви, хіротонізував українських єпископів, благословив відновлення УАПЦ.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

41. Винниченко Володимир (1880–1951) – український письменник, державний та політичний діяч, у роки Української революції (1917–1921) – один з керівників Центральної Ради, голова Генерального Секретаріату, в 1918 р. очолив Директорію.

42. Йдеться про збірник “Завзяття чи спокуса самовиправдання?”, котрий побачив світ у Парижі в 1956 р. Стаття про В. Винниченка називалася “В. К. Винниченко і його осамітнення” (с. 127–139). Згодом вона увійшла до збірки “Портрети в профіль”.

43. У гаслі “Волюнтаризм” Д. Донцов трактується як чільний представник вищезазначеного світогляду, у гаслі “Динамізм” згадки про цього діяча відсутні.

44. В обох згаданих гаслах – поклики на працю Р. Бжеського про творчість Лесі Українки.

45. Бойко-Блохин Юрій (1909–2002) – літературознавець, професор УВУ в Мюнхені, член проводу ОУН, громадський діяч і публіцист. У 1954 р. за його ініціативи у Мюнхені було створено “Незалежну асоціацію дослідників советської теорії і практики в національних проблемах”, що проіснувала до 1970 р.

46. Русов Юрій (1895–1961) – вчений-біолог, громадський діяч, публіцист, член ОУН.

47. Йдеться про подружжя Русових: Олександра (1847–1915) – українського громадського діяча, статистика, етнолог та Софію (уроджена Ліндфорс; 1856–1940) – українську громадську діячку, педагога, одну із засновниць українського жіночого руху.

48. Дружина Ю. Русова – Геркен-Русова Наталя (уроджена Геркен де Лаваль; 1897–1989) – театральна діячка, художниця, мистецтвознавець, автор донцовського “Вістника”.

49. Непередрішенський – від терміна “непередрішенство”, запропонованого Я. Пеленським для характеристики позиції США стосовно України в розпал “холодної війни”. Суть його полягає в небажанні загострювати відносини з Радянським Союзом заради “українського питання”. Див.: Українська державність у ХХ столітті: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу) та ін. – К., 1996. – С. 257–263. Є. Онацький писав в “УМЕ”: це – “політична концепція, що її запровадили США після другої світової війни в відношенні до народів, що входять у склад СРСР: признаючи цим народам право на самоозначення, принцип непередрішенства визначає, що це право має бути здійснене чи виявлене тільки після упадку советського режиму. [...] Концепція непередрішенства виявила недвозначно впливи московських імперіялістів в урядових колах США” (Онацький Є. УМЕ. – Буенос-Айрес, 1962. – Кн. 9: НА–ОЛ. – С. 1124).

50. Ймовірно, йдеться про Український інститут Америки – культурну установу українців, засновану на кошти філантропа українського походження у Нью-Йорку (1948).

51. “Гомін України” – український громадсько-політичний тижневик, видається в Торонто (Канада) з 1948 р. і понині.

52. Січинський Володимир (1894–1962) – український архітектор, графік і мистецтвознавець в Америці, автор численних праць.

53. Сучасні мазепознавці вважають офорт польського та французького художника Жана-П’єра Норблена де ля Гурдена (1745–1830) недостовірним портретом гетьмана І. Мазепи. Ще у 1913 р. К. Широцький навів “переконливі аргументи”, що

на офорті зображено єврейського орендаря Мазепу (*Павленко С.* Зображення гетьмана Мазепи (кінець XVII – початок XX століть). – Чернігів, 2010. – С. 35–37).

54. “Дзвін” – часопис, неперіодично виходив у Аргентині у 1953–1957 рр.

55. Йдеться про видання: *Млиновецький Р. [Бжеський Р.]* Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі “історій”: (На правах рукопису). – 2-е вид., доп. – Детройт, 1959. – Кн. 1. – 113 с.; Кн. 2. – С. 137.

56. Еланський (Елланський, Еллан-Блакитний) Василь (1891–1925) – революційний діяч, письменник. У своїх публіцистичних творах, а особливо неопублікованих мемуарах Р. Бжеський доводив, що він був активним членом Братства самостійників і до більшовиків пішов за завданням цієї організації.

57. Про Братство самостійників Є. Онацький писав: це “конспіративна українська організація з 1915 р., яка створила пізніше ряд легальних організацій, як вид-во «Вернигора», Союз Українців-Державників, партію Українських Соціалістів-Самостійників, першу формацію Української Центральної Ради, військо Т-во «Батьківщина»” (*Онацький Є.* Українська мала енциклопедія. – К., 2016. – Т. 1. – С. 102).

58. “Сменовеховство” – суспільно-політична течія в середовищі переважно російської інтелігенції, що опинилася в еміграції у 20-х роках XX ст. Лідери її вважали, що нова економічна політика приведе до переродження радянської влади, закликали до повернення в СРСР. Термін походить від назви журналу “Смена вех”, який видавався в Парижі у 1921–1922 рр.

59. Культурно-освітнє товариство в Аргентині “Відродження” засноване у 1939 р. в Буенос-Айресі, крім газети “Наш клич”, видавало щорічник – альманах “Відродження”.

60. Костомарів (Костомаров) Микола (1817–1885) – український історик, письменник, громадський діяч, один із засновників Кирило-Мефодіївського братства.

61. Міяковський Володимир (1886–1972) – історик-архівіст та літературознавець, науковий співробітник УАН, з 1944 р. в еміграції. Ще в Україні вчений досліджував історію Кирило-Мефодіївського братства. В Німеччині та США він продовжив ці студії. У “Вибраній бібліографії В. Міяковського” (Український історик. – 1969. – № 1–3. – С. 144–148) зафіксовано 12 праць, пов’язаних із висвітленням даної теми. До першого тому тритомного видання УВАН “Джерела до новітньої історії України” увійшов його повоєнний доробок, зокрема й нові праці з історії Кирило-Мефодіївського братства, життєписи його членів (*Міяковський В.* Недруковане й забуте: громадські рухи дев’ятого сторіччя. Новітня українська література / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1984. – Т. 1. – 509 с.). У книзі вміщено 6 публікацій, дотичних до вищеназваної проблеми, але роботи про “Статут” не зазначено.

62. Дорошенко Володимир (1879–1963) – український громадський і політичний діяч, бібліограф, літературознавець, публіцист, з 1908 р. жив у Львові, з 1944 р. в еміграції, з кінця 1940-х рр. – у США.

63. Бучинський Дмитро (1913–1963) – український журналіст, родом з Галичини, з 1944 р. в еміграції в Іспанії, друкувався в українській та іспанській періодиці.

64. Арійчук Борис, отець (1900–1981) – православний священник, родом з Буковини, з 1949 р. в Аргентині, голова Братства св. Покрови УАПЦ і адміністратор УАПЦ в Аргентині.

65. “Новий шлях” – тижневик націоналістичного спрямування, виходив у Канаді з 1930 р.

66. “Українська думка” – тижневик, орган Союзу українців Великобританії, виходив у Лондоні з 1945 р.

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

67. Дана праця за життя автора виходила чотири рази. Ймовірно, йдеться про видання: *Задеснянський Р.* Національно-політичні погляди М. Драгоманова, їх вплив та значення. – 3-є вид., перев. і доп. – Детройт, 1960. – IV+132 с.

68. Лоначевський-Петруняка Олександр (1841–?) – український педагог, етнолог, археолог, член Старої громади у Києві. За словами Р. Бжеського, “походив з родини, в якій панував український патріотизм. ... був у добрих стосунках з родиною Драгоманова і як сам пише, писав того листа «кровью сердца», з надзвичайною щирістю в надії вплинути на нього.. Ці листи були опубліковані в «Архіві М. Драгоманова», перший том якого вийшов у Варшаві перед другою світовою війною”. (Йдеться про видання: *Архів Михайла Драгоманова.* – Варшава, 1938. – Т. 1: Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.) – 446 с.). На користь своєї аргументації Р. Бжеський подає уривки з листа Лоначевського-Петруняки до Драгоманова: “...залишіть ви оту «Малоросію» на віки вічні, залишіть її, мій голубе! Чи вже таки ота «Малоросія» смачніша Вам «Україні»? Оте «мало» мене коле, оте «россія» мене пече... Це слово видається мені такою гидкою плямою на нашім тілі, що я готов з шкурою її здерти з себе. Це моє стихійне бажання. Воно сидить у душі кожного з нас, кожному з нас солодша «Україна», ніж «Малоросія», а у вас? Де тільки заговорить серце «Україна» й виявиться: Шевченко – українець, Драгоманов – малорос... як же мені розчухнутися? Що ж я таке? [...] Я ще з роду не бачив москаля не обрусителя. Якже я буду з «общеросом», себто з ворогом, брататися? [...] Серденько, загляньте собі в душу: на чім покладаєте ви віру в москаля? Де ті їх учинки нам на користь? Всі вони, як один – вороги слов’ян, гірші, чим турки!

...Покажіте ж мені одного москаля, щоб не дивився на слов’янщину, як на базар для своїх товарів: такий базар, де вони самі і ціну самі визначають: для урядників, попів, книжок, ситців, заліза всякого! Сказати оце кацапові, так забожиться, що він чистий – так чого ж його рило в пір’ї?

[...] З того часу, як Ви покинули рідну землю, в душах наших з’явилася невеличка одміна: націоналізм запалав міцніше, як перше. Це у всіх, навіть у тих, що світом нудять”. Далі Р. Бжеський коментує: “Що було б нині, чи не був би світ вільний від Московської загрози, коли б діячі 1917 року думали так, як автор листа думав (його погляд на москалів), а не так, як Драгоманов? Кожен, крім або до кінця спантеличених, або нечесних «драгоманівців», мусить визнати, що тоді б вояки героїчної української армії не мусили б тинятися світами і навіть видавці творів Драгоманова сиділи б в Україні зайняті якоюсь користнішою працею!!” (*Задеснянський Р.* Національно-політичні погляди М. Драгоманова, їх вплив та значення. – 4-е вид., перевірене і доп. – Торонто, 1980. – С. 43–48).

69. Книги Битія – збірна назва для програмових документів Кирило-Мефодіївського братства, до них належать “Закон Божий” (“Книга буття українського народу”), автором якого вважається М. Костомаров, і Статут Кирило-Мефодіївського братства, у розробці якого брали участь В. Білозерський і М. Гулак.

70. Повна назва видання – “Біблос: Журнал української бібліографії” – бібліографічний ілюстрований часопис. Видавався в США протягом 1954–1974 рр., усього 167 чисел. Виходив під редакцією М. Сидора-Чарторийського.

71. Зайончковський Петро Андрійович (1904–1983) – російський радянський історик. Досліджував історію Кирило-Мефодіївського братства, у 1940 р. захистив кандидатську дисертацію з даної теми. Монографія “Кирилло-Мефодиевское общество (1846–1847)” побачила світ у Москві у 1959 р.

72. Йдеться про видатну подію середньовічної історії України – з'їзд шести князів Київської Русі у місті Любеч у 1097 р., на якому ухвалили, що кожний князь повинен володіти своєю отчиною.

73. Правильно: Любеч – тепер селище міського типу Ріпкинського району Чернігівської області.

74. Йдеться про сумнозвісний процес “Спілки визволення України” (1930 р., Харків).

75. “Літературно-науковий вістник” – місячник, заснований М. Грушевським як орган НТШ у 1898 р. Виходив у Львові, потім з перервами у Києві, з 1922 р. і до 1932 р. знову у Львові.

76. “Самостійна думка” – літературний і громадсько-політичний місячник націоналістичного спрямування, виходив у Чернівцях у 1931–1937 рр.

77. “Пробоєм” – літературно-науковий місячник націоналістичного спрямування, виходив у Празі у 1933–1943 рр.

78. Виходячи з даних бібліографічних покажчиків, за життя Р. Бжеського ця книга виходила 4 рази: 1951, 1955, 1961 і 1979 рр. Судячи з усього, Є. Онацький порівнював щойно отримане видання 1961 р. з попереднім – 1955 р.

79. Грива Максим (справжнє прізвище Загривний, згідно із записами у метричній книзі – Загривий; 1893–1931) – поет, учасник Визвольних змагань, після поразки революції емігрував до Чехо-Словаччини, навчався у Подєбрадах, був учасником Установчого з'їзду ОУН. Його творчий спадок, не надто великий за обсягом, досі не систематизований і не вивчений.

80. “Орлик” – місячник культури і суспільного життя, виходив у 1946–1948 рр. у Західній Німеччині.

81. К. Гридень – псевдонім Михайла Мухина (1894–1974) – літературознавець, публіциста, співробітника Д. Донцова, друкувався у “Вістнику”, листувався з Р. Бжеським.

82. У дискусії щодо рядка з найвідомішої поезії М. Гриви “Ми” істина, ймовірно, на боці Р. Бжеського. К. Гридень (М. Мухин) дійсно писав про Варшаву і “боярську рать”. Але він і назву вірша подав по-іншому: “Хто ми” (*Гридень К.* Спомини з минулого 1906–1942: Матеріяли до життєпису О. Теліги // Орлик. – 1947. – Ч. 9. – Вересень. – С. 9–11). У цитованому вірші багато розбіжностей в порівнянні з його відтворенням у книзі Ю. Русова. Останній, до речі, писав про “варязьку рать” (*Русов Ю.* Душа народу і дух нації. – Філадельфія, 1948. – С. 147–148). Обидва варіанти вийшли друком майже одночасно. Можна припустити, що вірш М. Гриви був настільки популярним, що до нього вносили додатки, цитували на різні лади, й усталеного, так би мовити, канонічного тексту в суспільній свідомості не існувало.

83. Володимир Великий (†1015) – великий князь київський, хреститель Київської Русі.

84. Червенські міста – комплекс міст й укріплених замків у X–XIII ст. на Волинській землі переважно на лівобережжі р. Буг. Перша згадка у літописі під 981 р., коли Володимир Святославич відвоював їх у поляків.

85. Федів Ігор (1896–1962) – громадський діяч, видавець, вояк УСС, в еміграції у Німеччині, Тунісі, з 1951 р. в Канаді. В “ЕУ” зазначено, що він співавтор повісті “Син України”; в “УМЕ” ж прямо вказано: “пізніше переробив і випустив під своїм ім'ям пригодицьку повість Злотопольця” (УМЕ. – Кн. XVI. – С. 1977).

86. “Син України” – книжка під такою назвою зафіксована в бібліографічному покажчику “Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України

Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні...

ім. В. І. Вернадського” (2003. – Т. 2. – С. 372) як повість В. Злотополя (Валентина Отамановського) й Ігоря Федіва. Вона видрукувана у 1919 р. видавництвом “Вернигора”, місцями видання зазначені Кам’янець-Подільський, Київ, Відень. У 2007 та 2014 рр. повість виходила у Києві (видавництво “Ярославів Вал”) під заголовком “Життя та дивовижні пригоди козака Миколи на безлюдному острові: пригодницька повість”. Про деякі курйозні особливості цього передруку докладніше: *Робак І. Ю., Савчук З. С.* Валентин Отамановський – революціонер, вчений, організатор науки. – Х., 2013. – С. 26–30. Біографи В. Отамановського повністю згодні з вищезазначеним висновком Є. Онацького.

87. “Вернигора” – видавниче товариство, засноване у Києві у 1916 р., спеціалізувалося на випуску книжок, мап, підручників виразно українського спрямування. У 1918–1923 рр. діяло у Відні. Відновило свою діяльність у Мюнхені у другій половині 1940-х рр.

88. Отамановський Валентин (1893–1964) – вчений, громадський діяч, організатор краєзнавчого руху на Поділлі. Заарештований, проходив по справі СБУ, але, відбувши ув’язнення й заслання, продовжив наукові студії: у 1946 р. захистив кандидатську, а через 10 років – докторську дисертації з історії України.

89. Кашинський Павло (1890–1980) – український журналіст, видавець і педагог, очолював видавництво “Вернигора” у Києві, Відні й Мюнхені, у повоєнний час листувався з Р. Бжеським.

90. У статті в “УМЕ” Є. Онацький навів як приклад несправедливої, “критичної”, “що переходить у пасквіль”, рецензії вищезгадані писання о. Ковалика (УМЕ. – Буенос-Айрес, 1963. – Кн. XII. – С. 1583–1584).

91. Очевидно, йдеться про друге видання книги “Творчість Лесі Українки”, яке вийшло у Детройті 1967 р.

92. Повна назва книжки – “По похилій площі: Записки журналіста і дипломата” (у 2 т. – Мюнхен, 1964, 1969). В “Українському історичному” (1978, 1980, 1981, 1987) були надруковані мемуари Є. Онацького “Під омофором барона М. Василька”.

93. “Сучасність” – місячник літератури, мистецтва, суспільного життя виходив у Мюнхені з 1961 р., видавець – Українське товариство закордонних студій, перший редактор І. Кошелівець. З 1992 р. видання часопису перенесли до Києва; у січні 2013 р. припинив своє існування. У другому томі книжки Є. Онацького “По похилій площі” на с. 3 зазначено, що сторінки 5–196 були надруковані в журналі “Сучасність”.

94. “З чужого поля” – збірка надрукованих Є. Онацьким у різних виданнях перекладів з італійської, англійської та іспанської мов невеликих за обсягом творів переважно сучасних йому авторів. Книжка побачила світ у Чикаго в 1965 р. у видавництві “Українсько-Американська видавнича спілка”.

95. Збірка “Портрети в профіль” була видана у 1965 р. Українсько-Американською видавничою спілкою (Чикаго). До неї дійсно увійшло найкраще з того, що було створено вченим і публіцистом у жанрі біографістики – 29 “профільних” портретів: 15 з них присвячено іноземцям – В. Гете, О. Вайлду, Ф. Ніцше, Енріко Карузо, Казанові, серед українців привертають увагу постаті Олени Теліги, Уласа Самчука, Євгена Коновальця (див.: *Демченко Т. П., Іваницька С. Г.* Проблемно-тематичний діапазон біографічних нарисів Євгена Онацького (на прикладі збірки “Портрети в профіль”) // Українська біографістика. – 2016. – Вип. 13. – С. 204–220). У 2016 р. Українською видавничою спілкою ім. Ю. Липи здійснено передрук збірки, щоправда, до книжки увійшло тільки 15 нарисів.

Тамара ДЕМЧЕНКО, Світлана ІВАНИЦЬКА

Тамара Демченко (Чернігів), Світлана Іваницька (Запоріжжя). **Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні Євгена Онацького і Романа Бжеського (1957–1968)**

До добірки увійшли 15 листів Є. Онацького та два листи Р. Бжеського, які зберігаються у ф. 35 (особовий фонд Романа Бжеського) Архіву Центру досліджень визвольного руху. В епістолярному спілкуванні представників генерації Української революції 1917–1921 рр. відображено головні етапи підготовки, процесу видання, критики й сприйняття українською діаспорою “Української малої енциклопедії” (16 кн.), укладеної Є. Онацьким. З-поміж тем, що стали предметом дискусії, вирізняються питання щодо участі Т. Шевченка у Кирило-Мефодіївському братстві, автентичного написання рядків з вірша М. Гриви “Ми” та низки гасел “УМЕ”.

Ключові слова: Євген Онацький, Роман Бжеський, “Українська мала енциклопедія”, еміграція, Архів Центру досліджень визвольного руху.

Tamara Demchenko (Chernihiv), Svitlana Ivanytska (Zaporizhzhia). **A History of the Creation of the “Ukrainian Brief Encyclopaedia” as It is Reflected in the Correspondence between Yevhen Onatsky and Roman Brzesky (1957–1968)**

This collection includes fifteen letters by Yevhen Onatsky and two letters by Roman Brzesky. The documents are preserved in fond 35 (Roman Brzesky’s personal collection) of the Archive of the Centre for the Studying of the Liberation Movement. The main issues of the epistolary between these two figures of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 were the preparation and publication of the “Ukrainian Brief Encyclopaedia” in sixteen volumes that was edited by Onatsky, as well as its critical perception by the Ukrainian diaspora. The most important discussions in within these letters were about the articles on Taras Shevchenko’s participation in the “Cyril and Methodius Brotherhood”, the authentic writing of some lines of the poem “We” by M. Hryva, and many others.

Keywords: Yevhen Onatsky, Roman Brzesky, “Ukrainian Brief Encyclopaedia”, emigration, Archive of the Centre for Studying of the Liberation movement.

6

РЕЦЕНЗІЇ,
ОГЛЯДИ

Андрій СТАРОДУБ (*Київ*)

**“ДЖЕРЕЛА” ТА “ВИТОКИ” АВТОКЕФАЛІЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ**

*Andrzej Borkowski, archimandryt. Między Konstantynopolem a Moskwą.
Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego
w Rzeczypospolitej (1919–1927). – Białystok:
Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015. – 252 s.*

Православні Церкви в Польщі, Чехії та Словаччині мають виразні проблеми з позиціонуванням щодо “першовитоків” своєї автокефалії, оскільки їхня церковна самостійність визнавалась, за різних обставин і в різний час, Вселенським та Московським патріархатами.

У “польському” випадку константинопольський “Патріарший і Синодальний Томос про надання автокефалії Православній церкві в Польщі” від 13 листопада 1924 р. було “перебито” рішенням Св. Синоду Російської Православної Церкви від 22 червня 1948 р. з “благословенням Польської православної Церкви на самостійне існування”.

У випадку Чехії та Словаччини, першим був московський “Акт про дарування автокефалії Православній Церкві в Чехо-Словаччині” (23 листопада 1951 р.), якого ніколи не визнавав Константинополь. Для Вселенського патріархату нова православна церква на цих територіях існує лише з 27 серпня 1998 р., що підтверджено “Патріаршим та Синодальним Томосом про дарування автокефалії святій Православній церкві в Чеських землях та Словаччині”.

Природа та особливості обох “центрально-східноєвропейських” православних церков такі, що вони воліли б одночасно визнавати легітимність і “константинопольських”, і “московських” документів. Однак проблемою є те, що Фанар та Данилів монастир не лише заперечують правочинність актів “конкурента”, але й уважно стежать як за формальними, так і за “символічними” виявами лояльності до іншого церковного центру.

Наприклад, у 2011 р. Константинополь вкрай різко відреагував на спроби відзначити в Чехії та Словаччині чергову (60-ту) річницю автокефалії, дарованої Москвою. І змусив священначалля цієї Церкви підтвердити, що вони ведуть відлік свого самостійного існування виключно від моменту, коли її визнав Вселенський патріарх. Що, звісно, викликало невдоволення і протести з боку РПЦ¹.

¹ Про це див.: *Цебенко А.* Православна церква Чеських земель і Словаччини між двома автокефаліями: організаційний розвиток (Реж. доступу (23.09.2017): https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/13011-pravoslavna-cerkva-cheskix-zemel-i-slovachini-mizh-dvoma-avtokefaliyami-organizacijnij-rozvitok.html).

За останні сім десятиліть предстоятелям та єпископату Православної автокефальної Церкви в Польщі (ПАПЦ) також неодноразово доводилося лавірувати в даному питанні². Але у них була одна суттєва перевага: рішення Константинополя випередило московське визнання майже на чверть століття. А отже, їх легко було “узгоджувати” і трактувати в залежності від того, хто був адресатом відповідних заяв. У взаєминах зі Вселенським патріархом достатньо було згадувати про Томос 1924-го, без будь-яких згадок про події 1948-го. Для Московського патріархату – навпаки, робити акцент на визнання автокефалії у 1948-му та називати РПЦ “Церквою-Матір’ю” для ПАПЦ. А власній пастві пропонувалось інтерпретувати обидва акти про дарування автокефалії як “взаємодоповнювальні” – у тому сенсі, що відлік автокефалії варто розпочинати з 1924-го, але до 1948-го вона була ніби якоюсь “неповною”. І лише після згоди з боку Москви процес створення нової Помісної Церкви нібито можна було вважати завершеним.

Це важливо для розуміння причин появи та особливостей компонування монографії “Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927)” (“Між Москвою та Константинополем. Грецькі джерела до автокефалії Православної церкви в Польщі (1919–1927)”).

По-перше, хоча йдеться про працю, опубліковану у видавництві польського державного (Білостоцького) університету, ініціатива здійснення подібного дослідження походить від ПАПЦ. Автор (архімандрит Анджей (Борковський))³ та майже всі причетні до підготовки публікації до друку займають важливі позиції в структурах цієї Церкви. Зокрема, головним рецензентом (частина тексту рецензії винесена на останню сторінку обкладинки) є митрополит Варшавський і всієї Польщі Сава (Грицуняк). Таким чином, *volens-nolens*, висновки, зроблені у цій публікації, не тільки відображають персональну точку зору дослідника, але й можуть вважатись “декларацією” офіційної церковної позиції. Таким собі розставленням крапок над “і” у тривалій дискусії щодо витоків автокефалії ПАПЦ⁴.

² Детальніше див.: *Płoński Roman, ks. Tomosy z 1924 i 1948 roku nadające status autokefaliczny Polskiemu autokefalicznemu Kościołowi Prawosławnemu: ich wydźwięk historyczno-kanoniczny // Studia Warmińskie. – 2009. – Т. 46. – S. 153–171.*

³Архімандрит Анджей (Борковський) (Andrzej (Borkowski)) є спеціалістом з історії Православної Церкви в Речі Посполитій у XVI–XVII ст. У 2009 р. Афінівським університетом йому було присуджено ступінь доктора теології за дослідження на тему “Ставлення древніх Східних патріархів до Унії в Речі Посполитій в два останні десятиліття XVI ст. (1583–1601)”. З 2012 р. – ад’юнкт на кафедрі Православної теології Білостоцького університету. 24 серпня 2017 р. о. Анджей обраний Собором єпископів ПАПЦ єпископом Супрасльським, вікарієм Білостоцько-Гданської єпархії.

⁴ Формула, яка “узгоджує” два акти про надання автокефалії, за версією нинішнього Предстоятеля ПАПЦ, виглядає таким чином: “Autokefalia uznana przez autokefaliczne Kościoły Prawosławne, z wyjątkiem rosyjskiego, zniewolonego przez reżim komunistyczny, dawała Kościołowi Prawosławnemu w Polsce możliwość samodzielnego kształtowania swojego życia cerkiewnego, duchowego i administracyjnego. Kościół rosyjski uznał autokefalie w 1948 roku”. Таким чином, Москві пропонують вважати, що вона не надала, а лише визнала автокефалію (що суперечить офіційній позиції РПЦ).

Найбільш дискусійним у даному формулюванні моментом є спроба пояснити відмову визнавати автокефалію у 1924 р. “поневоленим становищем РПЦ”. По-перше,

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

По-друге, попри те, що в назві книги згадуються і Москва, і Константинополь, в оформленні використані лише об'єкти, пов'язані з Константинопольським патріархатом (на форзацах зображені, відповідно, св. Софія в Стамбулі та кафедральний Собор св. Великомученика Георгія у резиденції Вселенського патріарха на Фанарі). Це додаткова деталь, з якої (враховуючи те, наскільки уважно ставляться до таких “дрібничок” у церковній дипломатії) можна довідатись як про причини публікації дослідження, так і про те, яка основна теза в ній обстоюється.

По-третє, попри формальну декларацію (у підзаголовку), дослідження отця архімандрита Анджея (Борковського) не є суто джерелознавчим і запроваджує до наукового вжитку достатньо обмежену кількість нових джерел. Можна припустити, що так сталося з причин, незалежних від волі автора. Адже йому довелося змінити і суттєво розширити свій початковий задум, який (наскільки це можна зрозуміти) не виходив за межі огляду джерел та літератури грецькою мовою, які стосувалися процесу отримання ПАПЦ автокефалії. Першу частину цього дослідження Борковський опублікував у 2009 р. у 6-му томі щорічника “*Wschodni Rocznik Humanistyczny*”⁵ під назвою “*Materiały greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce*”.

Цікаво, що ні в тексті, ні в бібліографії книжкової публікації про цю статтю згадок немає. Хоча не лише її зміст став “першоосновою” відповідних розділів, але й три, опубліковані як додаток до статті, документи повторно опубліковані в додатку до монографії – без уточнень, що вони вже публікувалися самим автором.

За великим рахунком, у випадку з листами Патріарха Мелетія II (Метаксакіса) до представника польського уряду в Константинополі Владислава Барановського (13 березня 1923 р.) та до митрополита Діонісія (Валединського) (24 квітня 1923 р.) це є непринциповим (ці документи і їхні польські переклади вже неодноразово публікувались)⁶. Але “Історично-канонічний реферат” митрополита Кізікійського Калинника у справі визнання автокефалії Православної церкви в Польщі (3 листопада 1924 р.)⁷ зробив доступним для читачів, які не володіють грецькою мовою, саме архімандрит Борковський. А отже, повторно публікуючи його в додатку до монографії, було б коректно вказати, що документ уже запроваджений до наукового обігу.

Патріарх Тихон (Беллавін) був принциповим противником автокефалії Православної Церкви в Польщі – у радянського уряду не було потреби “тиснути” на нього у цьому питанні. По-друге, навряд чи після Другої світової війни російська Церква була вільніша у своїх кроках стосовно ПАПЦ, аніж на початку 1920-х. Швидше навпаки – ініціатива визнання “польської автокефалії” у 1948-му походила від держави, а не від Патріарха Алексія (Симанського) та Св. Синоду РПЦ.

⁵ *Borkowski Andrzej. Materiały greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce (cz. I) // Wschodni Rocznik Humanistyczny. – 2009. – Т. 6. – S. 359–391.*

⁶ Напр., лист до Барановського опублікований в № 39–40 “Вестника митрополии православной в Польше” за 1924 рік та в монографії М. Зизикіна (*Zyzykin M. Autokefalia i zasady jej zastosowania. – Warszawa, 1931. – S. 70*). А лист до митрополита Діонісія – у “Вестнике митрополии православной в Польше” (1923. – № 11–12).

⁷ *Borkowski Andrzej. Materiały greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego... – S. 386–391; idem. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). – Białystok, 2015. – S. 156–163.*

Всього в додатках до монографії вміщено дев'ять документів грецькою мовою, з яких раніше не публікувався лише один: лист Св. Синоду Вселенського патріархату до посла Речі Посполитої в Туреччині Романа Кнола (13 листопада 1924 р.) з повідомленням про рішення в справі автокефалії Православної митрополії в Польщі та проханням переслати митрополиту Варшавському та Волинському Діонісію (Валединському) відповідний витяг з протоколу засідання Синоду. В інших випадках йдеться або про повторну публікацію (наприклад, хоча оригінал Томосу 13 листопада 1924 р. не зберігся в польських архівах, його текст неодноразово публікувався польською мовою, а також російською, українською, грецькою, французькою), або про першу публікацію польського перекладу. Однак, окрім згаданого реферату митрополита Калинника (був оприлюднений у 1925 р. у офіційному виданні Вселенського патріархату “Εκκλήσια”), всі інші документи вже відомі завдяки російським перекладам, опублікованим у періодиці ПАПЦ міжвоєнного періоду або в додатках до робіт інших дослідників.

Втім, зважаючи на те, що більшість публікацій були здійснені ще наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., можна позитивно оцінити “повторне оприлюднення” та перевірку відповідності існуючих перекладів грецьким оригіналам.

Безумовним плюсом роботи є також дослідження за першоджерелами ситуації у Вселенському та інших Східних Патріархатах на момент обговорення проблеми “польської автокефалії”. На підставі документів з архіву Вселенських патріархів та публікацій у тогочасній грецькомовній періодиці автор описує загальний контекст, за якого відбувалася підготовка до надання Православній Церкві в Польщі автокефального статусу. Зокрема, детально висвітлено ситуацію з “календарною” реформою (рішенням Константинополья про перехід на григоріанський календар) та її рецепцією у Польщі.

Натомість не може не викликати подиву лапідарність викладу в розділах, які присвячені переговорному процесу в справі автокефалії – між дипломатичним представництвом Речі Посполитої в Туреччині та Вселенським Патріархатом. Адже серед матеріалів, які збереглися в архівах Міністерства закордонних справ та Міністерства визнань релігійних і народної освіти (Архів нових актів у Варшаві), наявні документи (у тому числі – й грецькою мовою), пов'язані з цією справою. Значною мірою вони також вже відомі широкому колу дослідників (у тому числі завдяки наявності у тих же архівних справах діловодних перекладів польською та французькою), але ніколи не публікувались у повному обсязі.

Припускаю, що причини, з яких автор проігнорував можливість звернутися до цього джерельного масиву, також лежать у позанауковій площині. Адже такий підхід дозволив взагалі обійти мовчанням найбільш дражливу тему – гіпотетичну виплату польським урядом Вселенському Патріархату 12-ти тисяч фунтів стерлінгів (де-факто – винагороди за оперативне прийняття рішення у справі надання автокефалії). Листування на дану тему зберігається у Варшаві, а сам факт існування цих документів давно не є таємницею⁸.

⁸ Згадки про них є навіть у публікаціях в офіційній періодиці ПАПЦ. Див., напр.: *Żeleźniakowicz S., ks. Z historii Kościoła prawosławnego w okresie międzywojennym (1918–*

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Не краща ситуація з висвітленням деяких гострих кутів, пов'язаних з протидією частини єпископату, духовенства та мирян Православної Церкви в Польщі процесу її усамостійнення. Лише побіжно в тексті згадується про зусилля польського уряду, пов'язані зі спробою домогтися згоди на визнання автокефалії з боку Патріарха Тихона (Беллавіна). Автор помилково вважає, що урядові спроби “załagodzenia konfliktu z zarządem kościelnym w Moskwie” (с. 49) мали місце і в 1924 р., що не відповідає дійсності⁹.

Дуже розпливчастими є авторські оцінки так званої “справи Смарагда (Латишенкова)” (вбивці митрополита Варшавського Георгія (Ярошевського)). Автор наполягає, що “zbrodnia miała charakter osobisty” (с. 45). Проте цьому, як мінімум, суперечать заяви самого Латишенкова, зроблені під час судового процесу. Він наполягав, що діяв з метою зупинити процес незалежнення Православної Церкви у Польщі. І вбивство митрополита дійсно призвело до скасування візиту до Польщі делегації від Вселенського Патріархату, який мав відбутись вже в 1923 р.¹⁰.

Окрім того, саме на цьому суді вперше було озвучено звинувачення на адресу польського уряду в тому, що він “купив” у Фанара рішення про надання автокефалії¹¹.

Ігнорування або поверховий аналіз подібних сюжетів серйозно підважує ключовий авторський висновок – щодо того, що “autokefalia nie była elementem przymusu, ale końcowym etapem dążenia wiernych i hierarchii Kościoła prawosławnego w Polsce do pełnej samodzielności” (с. 148).

Немає сенсу перелічувати усі дрібні огріхи в тексті, які свідчать про відсутність бажання автора виходити за межі “реферування”/історіографічного огляду у тих випадках, коли він хотів уникнути висловлення своїх власних оцінок процесу, події чи персони.

Зауважимо, однак, що навіть за такого підходу варто перевіряти дані і ретельно ставитись до першоджерел, щоб не припускатися неточностей.

Наприклад, біографії митрополитів Георгія (Ярошевського) та Діонісія (Валединського) не мають особливих “білих плям”. А отже, відомо, що перший ніколи не був Харківським архієпископом (як це стверджується на с. 24) (лише тимчасово керував цією єпархією в 1919-му, залишаючись

1939) // Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego. – 1983. – № 1/2. – S. 43.

⁹ Детальніше див.: *Стародуб А.* Переговори між польським дипломатичним представництвом у Москві та Патріархом Тихоном (Беллавіним) у справі статусу та юрисдикції Православної церкви в Польщі (1921–1922 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 514–546.

¹⁰ 29 грудня 1922 р. Міністерство закордонних справ Польщі повідомляло про це Міністерство релігійних визнань та народної освіти (Archiwum Akt Nowych. – Zespół “Ministerstwo Wyznań religijnych i Oświecenia publicznego”. – Sygn. 1001. – К. 89). Інформація про те, що митрополит Георгій (Ярошевський) на початку 1923 р. готувався до приїзду “комиссии из Вселенской патриархии”, є також у книзі архієпископа Алексія (Громадського) (*Алексій (Громадський), архієп.* К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего митрополита Дионисия (1923–1933). – Варшава, 1937. – С. 70).

¹¹ Дело об убийстве митрополита Георгия // За свободу! (Варшава). – 1924. – 25 сентября.

архієпископом Мінським та Турівським). А другий – висвячений на єпископа в 1913 р., а тому не може вважатись “*nowo wyświęconym biskupem*” станом на 1918 р. (підпис під фото, яке, ймовірно, походить з архіву Православної митрополії у Варшаві, с. 189).

Так само, з незрозумілих причин, біографічна довідка про єпископа Алексія (Громадського), серед іншого, базується на даних, наведених у зовсім “непрофільній”, але скандальній книзі Єви та Владислава Семашів “*Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*” (с. 26).

До речі, найбільше українського читача має заскочити старанне уникання “українського виміру” проблеми польської автокефалії. У вступі автор застеріг, що “*w związku z szerokim polem badawczym i związanym z tym wielojęzycznym zakresem materiału, autor zmuszony był dokonać wyboru opracowań najbardziej istotnych i charakterystycznych, które porządkowali przedmiot jego zainteresowań*” (с. 18). Але в деяких випадках “звуження” дослідницького фокусу важко пояснити тим, що йдеться про “неістотні” чи такі, що виходять за межі рамок дослідження, праці.

Наприклад, Борковський жодним словом не згадує ані про мемуари Олександра Лотоцького¹² – посла Української Народної Республіки в Туреччині, який вів переговори зі Вселенським Патріархатом у 1919–1920 рр., ані про його численні публікації на тему автокефалії¹³. Усі вони видані у Варшаві (!), доступні у польських бібліотеках, і їх неможливо було “не помітити” вже на етапі ознайомлення з історіографією проблеми.

Втім, “незручними” для автора виявились не тільки роботи українських авторів, а й цілий масив публікацій на тему автокефалії, які були опубліковані в міжвоєнній Польщі. У своєму аналізі історико-канонічної ситуації, пов’язаної з переходом у 1686 р. Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату, о. Борковський переважно цитує роботи російських істориків кінця XIX – початку XX ст. Як мінімум, було б логічним вказати, що ключові твердження, на яких базується “російський” підхід до питання, були розкритиковані ще на початку 1930-х рр. (наприклад – у роботах Генрика Сухенка-Сухецького, Михаїла Зизикіна, Єжи Лангрода та ін.)¹⁴.

Складається враження, що найбільше о. Борковського турбувало, щоб його оцінки щодо неканонічного характеру переходу Київської митрополії під “московську руку” у 1686 р. не були екстрапольовані на сучасність. Тобто,

¹² *Лотоцький О.* В Царгороді. – Варшава, 1939. – 175 с. Темою переговорів було визнання Вселенським патріархом автокефалії Української Православної Церкви. Історико-канонічним підґрунтям для такого рішення, як у випадку з автокефалією Православної Церкви в Польщі, були порушення, допущені у 1685–1686 рр. у справі підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Посольство УНР у Туреччині навіть опублікувало брошуру грецькою мовою на цю тему.

¹³ Напр.: *Лотоцький О.* Автокефалія: Нарис історії автокефальних церков: У 2 т. – Варшава, 1935. – Т. 1. – 554 с.; 1938. – Т. 2. – 558 с.

¹⁴ *Suchenek-Sucheki H.* Państwo a cerkiew prawosławna w Polsce i w państwach ościennych. – Warszawa, 1930. – 91 s.; *Zyzykin M.* Autokefalia i zasady jej zastosowania. – Warszawa, 1931. – 170 s.; *Langrod J.* O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej. – Warszawa, 1931. – 128 s.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

щоб читач не зробив очевидний висновок: якщо дії Вселенського Патріархату у справі надання автокефалії Православній Церкві у Польщі у 1924 р. були правильними, то такими їх треба буде визнати у випадку здійснення аналогічних кроків щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні. Але це суперечить реальній позиції ПАПЦ, яка в цьому питанні швидше на боці Москви, ніж Константинополя. Для польського православного єпископату визнання Вселенської Патріархії як Церкви-Матері для власної Церкви парадоксальним чином “співіснує” з вимогою для православних в Україні вважати своєю “матір’ю” РПЦ. І, відповідно, шукати “ключі” до автокефалії не в Константинополі, а в Москві.

Таким чином, доводиться констатувати, що книга о. Борковського є цікавішою з огляду на час та обставини появи, окремі акценти і “селекцію” тем, щодо яких автор вирішив висловитись або ж зберегти мовчання, аніж з точки зору наукової новизни. Найсильнішою і найбільш цінною частиною монографії є та, яка збігається з гіпотетичним початковим задумом автора (огляд та аналіз джерел грецькою мовою, які стосуються проблеми автокефалії Православної Церкви у Польщі). Щодо інших розділів, то можна лише, вслід за автором, висловити сподівання, що його праця “przyczyni się do otwarcia nowych perspektyw badawczych, a być może również zainspiruje do dalszych dociekań nad problemami dotyczącymi warunków i sposobów ogłoszenia autokefalii, a w szczególności kwestii rozbieżności poglądów powijających się na etapie określenia kompetentnej władzy kościelnej kierującą procedurą oraz decydującą o jej ogłoszeniu” (с. 17).

Вікторія СЕРГІЄНКО (Київ)

**ПІДГАЙЦІ ТА ПІДГАЄЧЧИНА.
НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК /
УПОРЯД. СТЕПАН КОЛОДНИЦЬКИЙ. –
ТЕРНОПІЛЬ: АСТОН, 2017. – ВИП. 2. – 800 с.**

Вийшов друком другий випуск науково-краєзнавчого збірника “Підгайці та Підгаєччина”, упорядником якого є Степан Колодницький, шанований у місцевій громаді педагог, краєзнавець та активіст; він так само ініціював появу першого збірника, що з’явився у 2012 р., та укладав його. Водночас видання цієї книги робить честь підгаєцькій громаді, яка не словом, а ділом допомогла в її публікації.

Місто Підгайці сьогодні – це невеликий районний центр Тернопільської області, що має багато спільних для всієї України проблем та потенційних можливостей. Історія цього міста та краю може відкрити багато тому, хто шукає і хоче віднайти втрачену багатоманітність культур та релігій заходу України. Зробити легшим цей пошук покликане пропоноване видання.

Розглядувана праця має вигляд грубого тому, над підготовкою якого працював великий колектив авторів не лише з України, а й також із Ізраїлю, США, Польщі, Іспанії, Австрії, що мають своє коріння або сферу професійних зацікавлень у історії, архітектурі та культурі Підгаєччини. Крім матеріалів з обласних архівів та історико-краєзнавчих музеїв, продуктивним для підготовки цього видання виявилось використання матеріалів приватних збірок та родинних архівів, що є одним з альтернативних джерел знання про минуле, яке знаходить дедалі більше прихильників. Як пише у передмові упорядник та водночас автор багатьох статей до збірника Степан Колодницький, це видання зокрема багато в чому завдячує своєю появою архівному матеріалові про історію краю, переданому відомим істориком та громадсько-політичним діячем зі США, уродженцем Підгаєччини, Тарасом Гунчаком¹.

Тематично два випуски є пов’язаними, адже згруповані за подібними тематичними блоками (“Географія”, “Історія”, “Архітектура та містобудування”, “Культура”, “Персоналії” та “Спогади”), проте до другого збірника увійшла й сучасна історія завдяки розділу “Герої Майдану та російсько-української війни (АТО)”. Іменний покажчик у кінці випуску є зручним інструментом для пошуку. Окремо слід відзначити багатий, різноманітний та загалом вдало підібраний ілюстративний матеріал, який, очевидно, ретельно

¹ Зацікавлені дослідники можуть ознайомитися з оригіналами цих матеріалів у Державному архіві Тернопільської області.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

підбирався у державних архівах та по приватних колекціях. Збірник старанно відредагований; загалом книга справляє враження добре виконаної роботи.

У розділі “Географія” розглядаються можливості розвитку туризму в районі, тут вміщено дослідження з місцевої топоніміки та картографії. Ціла мозаїка питань порушується в книзі, коли йдеться про місцеву історію, наприклад: поява “старого” австрійського шпиталю в Підгайцях, сумновідомі корупцією та зловживаннями “галицькі вибори”, одні з яких 1890 р. відбулися на Підгаєччині, селянський страйк 1906 р., край у період ЗУНР, а також спроба розповіді про складні й пропри все слабо досліджені навіть на локальному рівні (свідомими чого є самі автори) теми Другої світової війни, зокрема про участь їхніх краян – підгайчан у дивізії Ваффен СС “Галичина”, українській допоміжній поліції в роки нацистської окупації, а також в українському повоєнному підпіллі. Сучасність Підгаєччини представлена історіями учасників Революції гідності та триваючого збройного конфлікту на сході України.

На особливу увагу заслуговує розділ, присвячений історико-архітектурній спадщині Підгаєччини. Написаний людьми (Оксана Бойко, Роман Могитич, Василь Слободян, Ігор Сьомочкін, Богдан Тихий), які професійно займаються пам’яткоохоронною діяльністю, він дає докладне уявлення про найцінніші архітектурні пам’ятки краю, багато з яких конче потребують ретельної реставрації. Цікаво, що автори статей через багатоманітність архітектурних стилів показали мультиетнічну історію краю, з її вже втраченими єврейською та польською громадами. До прикладу, можна згадати, що перед Другою світовою війною євреї склали близько 53% від усіх мешканців Підгайців². Таким чином, ця частина збірника описує не лише реальну географію Підгаєччини, а й реконструює ту, яка була втрачена внаслідок соціальних катаклізмів ХХ ст.

Розділ “Культура” відкривається кількома історіями про чотири хвили української еміграції з Підгаєччини. Скрутні життєві обставини змушували не одне покоління українців полишати домівки у пошуках кращого життя, проте з-поміж них завжди були ті, які підтримували культурний розвиток як своєї діаспорної громади, так і матірньої. Наприклад, ведеться мова про трудову еміграцію до Америки кінця ХІХ – початку ХХ ст. та її зв’язки з Підгаєччиною, які зокрема виявлялися у підтримці місцевих відділів “Просвіти” та пожертвах на побудову Народного дому, осердя українського культурного життя краю. Окрема стаття присвячена четвертій хвилі еміграції підгайчан до Іспанії, громадівське життя яких активізувалося після Революції гідності та початку воєнних дій на сході України.

Історія спорту – це окрема сфера історичних досліджень, а оскільки найпопулярнішим видом спорту в Україні був і лишається футбол і ледь не кожне містечко та село має свої досягнення в цій галузі, то й у цьому збірнику йому приділено увагу. Степан Колодницький та Зіновій Галазда у своїх

² Підгайці – путівник. Shtetl routes. [Електр. ресурс]. Реж. доступу: <http://shtetlroutes.eu/uk/pdgaits-putvnik/>

статтях написали про історію футболу у Підгайцях від тяжких повоєнних років відбудови до сьогодні. У 1950-х – 1980-х рр. футбол був найпопулярнішою і найдоступнішою розвагою юного, і дорослого чоловічого населення. Окремий інтерес становить такий феномен, як вуличний або дворовий футбол в УРСР. В таких командах не лише грали, а й обмінювалися корисною інформацією, заводили знайомства – тобто відбувався процес соціалізації.

Продовженням теми, започаткованої ще першим виданням “Підгайців та Підгаєччини”, є бібліографічний огляд видань, що в той чи інший спосіб розповідають про історію краю. Слід зауважити, що упорядник підійшов до цього завдання із заповзятістю доброго архіваріуса-колекціонера.

Традиційним жанром для будь-якої краєзнавчої праці є історії відомих земляків. Одним із таких для підгайчан був Іван Залуцький (1935–2004). Він належав до львівської кристалохімічної школи, що була заснована у повоєнні роки при кафедрі неорганічної хімії Львівського національного університету ім. Івана Франка та стала відома далеко за межами України. Вагомий вплив, як зазначає один із авторів збірника, на талановитого науковця справив Петро Крип’якевич (1923–1980), один із лідерів цієї школи та син відомого українського історика Івана Крип’якевича.

Чи не найцікавішим для читача є розділ зі спогадами “звичайних” людей, які водночас є чудовим джерелом для дослідників, що займаються усною історією. Тут представлено життєві історії місцевих українців, євреїв та поляків, які, з одного боку, звучать наче з паралельних світів, адже біда розкидала по світу колишніх сусідів та часто змушувала турбуватись лише про власне виживання, але, з другого боку, їх об’єднують спільні почуття, прагнення, поривання...

Польський історик, виходець із Підгайців, доктор Іво Вершлер, написав про перші роки радянської влади в краї, змалював епізоди часів Другої світової війни та окупації, коли люди намагалися вести звичний спосіб життя малого містечка у незвичних і вкрай скрутних обставинах.

Не може не схвилювати читача дуже особиста історія польки Александри Ергетовської про депортацію її родини на початку 1940 р. до Казахстану та нелегке пристосування до нових умов життя, а потім про тяжке і сповнене небезпек післявоєнне повернення до Польщі.

Трагедію єврейської родини із Підгайців оповідає Геня Шуртц. Її історія сповнена протиріч, притаманних життю; так, працівник місцевого гестапо і фольксдойч попереджав про обшуки та передавав їжу схованим рабинам, рятуючи цим їхнє життя; одні українці доносили в гестапо про схованку євреїв, а інші переховували їх і загалом допомагали.

Український повстанський рух на Підгаєччині представлено у збірнику спогадами Миколи Кліща та Йосифа Кухарика (спомини останнього опубліковані вперше) про діяльність місцевих відділів УПА. Також вміщено особисті історії місцевих лемків та надсянців, жертв примусової сталінської депортації, які знайшли на Підгаєччині новий дім.

Сподіваємось, що цей краєзнавчий збірник згодом матиме своє продовження.

Олександр МУЗИЧКО (Одеса)

**КРУПНИЦЬКИЙ Б. ЗІ СПОГАДІВ ІСТОРИКА / УПОРЯД.,
ВСТ. СТАТТЯ, КОМ. Д. ГОРДІЄНКА / ІНСТИТУТ
УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ. – К., 2017. – 144 с.**

2017 р. був ювілейним роком – сторіччя початку Української революції, що тривала на різних рівнях від 1917 до 1921 р., або й до 1923/24 років. Мабуть, найбільш символічними та знаковими для сучасних істориків, багато з яких брали та беруть участь у боротьбі з новітньою агресією Росії, є постаті їхніх колег, істориків, що у складі армії УНР виборювали українську державність. Одним з найвідоміших з цих істориків є Борис Дмитрович Крупницький (1894–1956), життя якого віддзеркалило основні етапи еволюції українських (підкреслимо – не “совєтсько-українських”) інтелектуалів першої половини ХХ ст. Життєвий досвід вихованця Київського університету (у тілі якого з 1919 р. й до кінця життя нив шматок комуністичного російського набою), яскравого представника західноєвропейської української гуманітаристики, науковця, схильного до аналітичності, синтезу, зокрема у поточному аналізі впливу на Україну тоталітарної комуністичної машини, не може не привертати підвищеної уваги, не приваблювати. Існує вже досить помітна кількість робіт, що свідчать про великий інтерес до постаті Б. Д. Крупницького. Повернувся в український, “материковий” інтелектуальний, націєтворчий простір з діаспорного історик у 1990-х рр. як козакознавець, дослідник доби І. Мазепи та П. Орлика. Згодом розпочалося його ширше осягнення. Передусім, варто згадати статті про Б. Д. Крупницького та публікації його робіт, підготовлені видатним сучасним київським історіографом О. В. Ясем. У 2013 р., на жаль, мізерним накладом, у Києві зусиллями “Української видавничої спілки ім. Юрія Липи” (відповідальний за випуск – відомий ідеолог новітнього українського націоналізму Віктор Рог¹), за фінансового сприяння Фондації Українського вільного університету в Нью-Йорку, ректорату УВУ у Мюнхені, видано великий збірник праць Б. Крупницького під назвою “Основні проблеми історії України”. У це видання, окрім однойменної історіософської праці історика, включено іншу брошуру такого типу “Історіознавчі проблеми історії України” та історіографічну роботу “Українська історична наука під совєтами”. У збірнику вміщено також ґрунтовні статті двох видатних українських істориків: передмову сучасного історика Ф. Г. Турченка та біографічний нарис про Б. Д. Крупницького з елементами спогадів, авторства його

¹ *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України. – К., 2013. – 387 с. <http://ukrnationalism.com/the-nationalist-movement/book/history-book/1685-krupnytskyi-b-osnovni-problemy-istorii-ukrainy.html>

сучасниці, людини такої ж трагічної емігрантської долі, Н. Д. Полонської-Василенко.

Для мене Б. Д. Крупницький важливий як один з тих порівняно небагатьох дослідників, що замислювалися над широкими історіософськими проблемами історії України, позаяк вже тривалий час в Одеському національному університеті ім. І. І. Мечникова на історичному факультеті читаю спецкурс “Українська історіософія”, де постаті історика, звичайно, відведено належне місце. До того ж, протягом ще тривалішого часу читаю спецкурси з української історіографії.

Це передусім зумовило мою увагу до новітньої актуалізації доробку Б. Д. Крупницького, яку здійснив помітний представник сучасної київської школи істориків, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Дмитро Гордієнко. Попри досить молодий вік, цей науковець відомий різнобічністю своїх наукових інтересів, має такі цінні для нашого дуже важкого для науки часу якості, як ентузіазм, незгасну енергію, наполегливість у доведенні до завершення непростих з фінансового боку проектів. Ці якості дали йому змогу стати провідним співорганізатором низки поважних наукових форумів, серед яких безумовно найважливішими є конференції, присвячені історії Криму; пам’яті П. С. Соханя, впродовж багатьох років директора Інституту археографії; Софії Київській. І що важливо: кожна з цих конференцій має як логічне завершення ґрунтовні й цінні наукові збірки, серед яких навіть своєю оптимістичною та націєтверджуючою назвою особливо вирізняється збірник “Наш Крим”². Усі ці видання привернули увагу колег і вже введені до наукового обігу. Головною галуззю інтересів Д. Гордієнка є, безумовно, візантиністика. Це специфічне та складне дослідницьке поле має незначну кількість adeptів в Україні. Звертаючись до інших аспектів історії, Д. Гордієнко, однак, демонструє ту ж саму ретельність. Зокрема, на своєрідне місце у структурі його творчих зацікавлень я би поставив близьку й мені історіографічну тематику. Передусім про це свідчать його історіографічні та археографічні розвідки, присвячені провідним українським візантиністам XIX – початку XX ст., вміщені ним у вже згаданому тематичному збірнику “Софія Київська: Візантія. Русь. Україна” (світ побачило вже 5 книжок/випусків)³. У цих статтях Д. Гордієнко засвідчив, на жаль і на подив не таке вже й поширене у постколоніальній Україні, прагнення включити істориків, причому тих, що не брали участі в українському національному русі, не вважали себе українцями, мали складну ідентичність, в українську традицію,

² Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız. – К., 2015. – Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Першої Міжнар. наук. конфер. “Крим в історії України”, присв. 700-літтю спорудження мечеті хана Узбека в Старому Криму / За ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – 264 с.; К., 2016. – Вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнар. наук. конфер. “Крим в історії України”, присв. 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. / Ред. кол. Г. Папакін (голова); за ред. Д. Гордієнка та В. Корнієнка. – 284 с.

³ Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. – К., 2014. – Вип. IV: 36. наук. пр., присв. 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925) / Відп. ред. Ю. Мицик; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – 760 с.; К., 2016. – Вип. V: 36. наук. пр., присв. 170-літтю з дня народження акад. Федора Івановича Успенського (1845–1928) / Відп. ред. Ю. Мицик; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко. – 464 с.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

мову, культуру, розглянути їх в контексті українських інтересів, ментальності, термінології, понять і навіть, згадуючи Д. Донцова, “сучасного політичного положення нації та наших завдань”. Вочевидь, у полі уваги Д. Гордієнка були і є постаті, які безумовно належали до числа українських істориків, ставили перед собою аналогічні завдання, як-от Б. Д. Крупницький.

У рецензоване видання невеликого формату і, на жаль, ще меншого накладу (лише 80 примірників, й тому чергового разу вся надія на “його величність” Інтернет) увійшла низка мемуарних нарисів як про доемігрантський, так і емігрантський період життя історика: роки навчання в Київському університеті Св. Володимира та Берлінському університеті Фрідріха Вільгельма, спогади про одного з його вчителів, суспільно-політичного діяча та історика Д. І. Дорошенка, суперечливої репутації українського історика, літературознавця та письменника В. П. Петрова. Як своєрідне “алаверди” виглядають спогади Б. Д. Крупницького про Н. Д. Полонську-Василенко, що, таким чином, суттєво доповнюють образ взаємин двох видатних істориків, доля яких була пов’язана з Києвом та Німеччиною. Цінною для істориків української культури періоду Другої світової війни є короткі спогади Б. Д. Крупницького про цензурні поневір’яння у Третьому райху з приводу видання його “Історії України” у 1943 р. в Ляйпцігу. Таким чином, уперше маємо жанрово спрямовану публікацію частини, в даному разі мемуарної, інтелектуального доробку Б. Д. Крупницького, аналогічної реалізованому проекту видання мемуарної спадщини Н. Д. Полонської-Василенко⁴.

Порівнюючи мемуарну спадщину Б. Д. Крупницького та Н. Д. Полонської-Василенко, слід зазначити, що доробок жінки-історика (може, й саме тому?) за кількістю охоплених сюжетів, рефлексіями, емоційністю і т. п. виглядає глибшим та цікавішим. Принагідно зазначимо, що серед близького нам одеського мемуарного циклу істориків взірцями глибоких та стилістично чудових текстів є мемуари С. Я. Борового та нещодавно померлого професора, великого друга кримськотатарського народу та прихильника українців Д. П. Урсу⁵.

Не є такою карколомною і суто археографічна доля мемуарів Б. Д. Крупницького, адже всі зібрані та видані Д. Гордієнком спогади вже були раніше надруковані в західноєвропейських українських виданнях ще наприкінці життя Бориса Дмитровича, а спогади про навчання у Київському університеті були вже опубліковані В. А. Коротким та В. І. Ульяновським у 2000 та 2002 рр. (про всі ці факти первинних публікацій та републікацій зазначено у виданні Д. Гордієнка). Проте рецензент “Спогадів” Н. Д. Полонської-Василенко О. В. Ясь справедливо наголосив на не досить високих археографічних стандартах цього видання⁶. У цьому плані видання представника провідної археографічної установи України Д. Гордієнка виглядає бездоганним. Його важливими компонентами є ґрунтовна передмова, в якій видавець висловлює

⁴ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. – К., 2011. – 591 с.

⁵ Боровой С. Воспоминания еврейского историка / [Вступ. ст. М. Соколянского; примеч. и библиограф. коммент. В. Кельнера]. – М.; Иерусалим, 1993. – 383 с.; Урсу Д. П. Факультет: Воспоминания, разыскания, размышления. – Одесса, 2006. – 305 с.; *його ж.* Университет длиною в жизнь: Путь историка. – Одесса, 2016. – 504 с.

⁶ Ясь О. В. [Рец. на:] Полонська-Василенко Н. Спогади // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 201.

цілком доречні міркування про важливість мемуарного жанру для пізнання внутрішнього світу історика, його інтелектуальної біографії. Я б тільки наголосив на зв'язку між зацікавленнями мемуарним жанром як історичним джерелом берлінського університетського професора Б. Д. Крупницького Штеліна, про що згадав Б. Д. Крупницький, та генезою аналогічних мемуарних зацікавлень самого українського історика. Головною мотивацією кожного історика при написанні ним своїх мемуарів є ця чітко усвідомлена фахова оцінка цінності мемуарів як історичного джерела. Отже, пишучи мемуари, історик “вбиває двох зайців” – апологетизує себе, маркує собі місце в історії, та, власне, пише історію у більш розкутому, аніж суто науковий, жанрі.

Окрім цього, Д. Гордієнко замислюється над специфікою мемуарних поглядів Б. Д. Крупницького, зокрема, про В. П. Петрова, відзначає те, що його мемуари не є прикладом “чистих мемуарів”, адже були опубліковані у різних емігрантських виданнях та зазнали редакторських правок. На нашу думку, останнє твердження потребує більш детального розкриття та уточнення. Навряд чи лише на підставі публікації в якомусь виданні можна розглядати певні мемуари як “не чисті” чи то пак менш достовірні, авторські, що напевно мається на увазі. Тоді вже краще повернутися до розмови про різницю між щоденниками та мемуарами. Слушними та дотепними, з нальотом трагігумору є зауваження Д. Гордієнка, на підставі прочитання відповідних спогадів історика, про не такі вже й суворі цензурні утиски у Третньому райху порівняно з цензурою більш тривалої, червоної, імперії зла, ССРСР та про нарікання Б. Д. Крупницького про “невеликий” у 2–3 тисячі примірників наклад своєї книжки, що справді виглядає як іронія для нас, нащадків.

Передмова супроводжується науковими примітками, посиланнями на праці сучасників Б. Д. Крупницького та сучасних історіографів. Ще одним важливим компонентом видання є ґрунтовні прикінцеві коментарі до спогадів та коментований іменний покажчик, що часто виглядає як міні-довідник про українських істориків першої половини ХХ ст. та їхніх сучасників і теж супроводжується коректними посиланнями на історіографію (наприклад, щодо В. П. Петрова згадано про новітнє узагальнювальне наукове дослідження херсонського історика В. М. Андреева). Все це дає підстави порівняти археографічне видання Д. Гордієнка з публікацією мемуарної спадщини ще одного (разом з Б. Д. Крупницьким та Н. Д. Полонською-Василенко) члена команди емігрантських українських “трьох мушкетерів” О. П. Оглоблина, яку здійснив Л. І. Винар⁷. Приваблює також й ошатність та вдало підібраний ілюстративний ряд видання Д. Гордієнка, що вирізняє й інші, вищезгадані, реалізовані ним видавничі проекти.

Отже, слід привітати рецензоване видання та йому подібні як такі, що розширюють інтелектуальний простір сучасної України, удоступнюють та популяризують маловідомі історико-біографічні джерела, без яких неможливо реалізувати завдання повноцінного повернення історичної пам'яті про наших видатних попередників. Знаємо, що Д. Гордієнко плекає подальші подібні наукові плани й проекти видань, й бажаємо йому успіхів у цій важкій та корисній справі.

⁷ Зокрема див.: *Мезько-Оглоблин О.* Дослідження та матеріали (до століття народження історика) / Ред. Л. Винар, упоряд. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Остріг; К.; Торонто, 2000. – 192 с.

Всеволод НАУЛКО (Київ)

**ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ В. КОРОНА ТА ЦІНА.
ІСТОРІОСОФІЯ ДИНАСТИЧНОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ІХ–ХVІІІ СТОЛІТЬ. –
ЛЬВІВ: ВИДАВНИЧИЙ ДІМ “НАУТІЛУС”, 2018. – 304 с.: іл.**

Попри загальновідомий факт, що історія держав із погляду структурального методу диференціюється на історію династичну й історію власне державну, можна із сумом констатувати, що хоча в українській історіографії, на відміну від зарубіжної, перший напрямок досить широко розробляється та зазнає чимало важливих змін, однак другий є майже цілковито занедбаним. У своїй черговій праці відомий вчений-історик, професор В. А. Потульницький переконливо показує, що такі середньовічні явища, як династичний легітимізм, шлюбно-династичний союз, династичне державотворення, куртуазна лицарська культура, феномен встановлення і зникнення династій, титулування, nobilitatio тощо були традиційно притаманні не лише європейській чи російській, але й українській історії. Низкою переконливих аргументів автор доводить, що Україна була аж ніяк не периферією династичної історії Центральної та Східної Європи, а її органічною складовою як у середньовіччю, так і ранньонову добу, виступаючи суб'єктом, учасником і дійовим гравцем усіх суспільно-політичних процесів, які відбувалися в ці часи на її теренах. Він не лише вперше пропонує власну модель конвергенції та дивергенції української та російської династичних історій, а й переконливо стверджує, що Україна, на відміну від багатьох інших націй (фіни, латиші, естонці, словаки та ін.), має власну, відмінну від Росії, династичну національну історію (гетьманську).

Насамперед зазначу, що книга професора В. А. Потульницького – новаторська. Автор чи не першим з українських пострадянських істориків спробував відмовитися при написанні дослідження від групування конкретного матеріалу відповідно до лінійного трактування історії, як це робили і роблять історики-позитивісти, та написав його у сенсі засновників нової порівняно з позитивізмом методології досліджень – морфології історії. Концепцію морфології історії, як відомо, запропонували історичній науці німецький вчений Освальд Шпенглер та англійський науковець Арнольд Тойнбі. Здійснений автором синтез династичної історії України в контексті історії Центрально-Східної Європи дає цілісне та багатоперспективне розуміння суті українського феномену національно-династичної історії як соціально-політичної проблеми. Автор співвідносить ключові аспекти династичної історії України з аналогічними історико-політичними явищами та процесами

у житті інших, домінуючих стосовно України династичних держав Центральної та Східної Європи.

Твердження Шпенглера і Тойнбі щодо культур та цивілізацій автор застосовує і до династичних держав, які перебували в одному цивілізаційному середньовічному ареалі з династичною давньою Україною. Це династичні держави варязьких завойовників, австрійська монархія Габсбургів, Володимиро-Суздальське, потім Московське князівство, середньовічні Литва та Польща. Досить цікавий аналіз автор проводить і у більш пізній історичний період – розвинутого і пізнього середньовіччя, коли здійснює порівняльний аналіз гетьманської України другої половини XVII ст. з аналогічного типу династичними королівствами Східної Європи – Чеським і Угорським королівствами, які після припинення своїх гілок династії Габсбургів обрали королями лицарів чеського та угорського походження.

Усі взяті автором для аналізу типи династичних держав середньовіччя углядаються ним гіпотетично як відповідні та еквівалентні одна одній морфологічні структури в історіософському вимірі та історіософському розумінні. Історіософський принцип застосовується не лише на ґрунті того факту, що всі ці держави перебували в одному географічному ареалі Східної Європи, але й у структурі хронологічного виміру епохи (раннє, розвинуте, пізнє середньовіччя, ранньоновий час).

Методологія, обрана автором дослідження, надала можливість провести синтезуюче дослідження конкретних історичних феноменів династичних держав крізь призму обраного істориком філософського бачення історичного процесу з одночасним проведенням поділу держав на домінуючі (норманські, австрійська, польська, литовська, московська) і споріднені (чеська, угорська) стосовно давньоукраїнської та української династичної державності. В. А. Потульницький наочно демонструє, що морфологія історії як методологія історичних досліджень дає змогу історикам мати справу з макроісторичними дослідженнями та створювати великі порівняльні конструкції на основі методів гомології й аналогії (відповідність та згода), запропонованих О. Шпенглером.

Обрана методологія також дозволила автору сконструювати гіпотезу у формі моделі та перевірити її, створивши опис минулого як множинність окремих історій. Це історії різної тривалості, оскільки в одних держав династичний національний період правління був порівняно недовгим і обривався в епоху середньовіччя без продовження (як, наприклад, у чехів чи угрів). Інші – через серію метаморфоз – перетоплювалися в нові історії (український варіант). Держава Богдана Хмельницького таким чином знаходить своє місце у дослідженні поруч з державами чеського короля Іржі Подебрада та угорського короля Матіаса Гуніади.

У монографії є низка справжніх знахідок. Це теми, які до автора, принаймні в українській історіографії, ніким із дослідників не порушувалися. Це і угорський та чеський досвід організації влади перших європейських національних монархій у їх порівнянні для з'ясування суті зовсім нового для Європи виду династичного державотворення – етнічного. Тут і виокремлення польської доби в історіософських періодизаціях історії євреїв, де автор

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

вперше реконструює та порівнює схеми і періодизації єврейської історії, запропоновані передовими єврейськими мислителями з Австрії, Росії та Ізраїлю, опрацювавши значну літературу іноземними мовами. Це і вписування середньовічної України в європейську історію лицарства, де подається і характеристика лицаря-воїна, і розуміння суті феодальної війни та лицарського поєдинку, й характеристика лицарського бою та його основних етапів, проведені, з одного боку, автором “Слова о полку Ігоревім”, а з другого – авторами середньовічних європейських лицарських романів. Багаті на гіпотези й інші розділи книжки, зокрема виведення автором монографії ідеологічних мотивацій українського шлюбно-династичного легітимізму в політиці гетьмана Богдана Хмельницького та членів його династії. Тут автор розкриває причини, які стали вирішальними, аби спонукати Богдана Хмельницького обрати стрижнем своєї політики нову гетьманську, а не стару князівську форму української династичної легітимності. Поруч з цим він переконливо розкриває і релігійний аспект отримання династичної легітимності, який неабияк вплинув на вибір гетьмана одержати легітимацію від пануючого вже дому молдавського господаря Василя Лупула. Справжньою авторською знахідкою став розділ “Самоідентифікація української шляхти напередодні інтеграції в імперські структури”, де професор В. А. Потульніцький провів соціологічний підрахунок гербових зображень та символів української шляхти та російського дворянства і встановив, які саме гербові фігури здебільшого вміщували у свої герби представники відмінних національних еліт і чим вони різнилися один від одного.

У книзі автор також намагався обґрунтувати своє бачення верифікації схем і побудови ліній українського та російського династичних процесів. Тут найбільше прислужилася запропонована автором, на зразок Шпенглера, морфологічна конструкція конвергенції (зближення) та дивергенції (розходження) української та російської династичних історій. Провівши ретроспективний аналіз існуючих морфологічних структур, автор обґрунтовано показує, що з п’яти обраних ним типів морфологічних відгалужень чотири не підпадають під конвергенцію чи дивергенцію династичних феноменів обох держав і лише п’ятий насправді верифікується з тими складними процесами еволюції, континуїтету та дисконтинуїтету, що їх пройшли династичні історії обох націй.

До книги є також низка зауважень. Перше з них стосується концепції роботи. Автор цілком логічно розпочав виклад своєї концепції з методології, ясно і фахово представив цілі та завдання дослідження і чітко їх реалізував. Але разом з тим у книзі, предметом якої є династична історія, на моє переконання, варто було б у вступі навести читачеві для орієнтування структуру династичних володінь у Європі того часу, який розглядає дослідник. Відомо, що ці володіння поділялися у пізньому середньовіччі на три види за релігійними критеріями: а) католицькі та протестантські династичні володіння у Західній Європі; б) православне династичне володіння Романових у Московській державі; в) мусульманські династичні володіння – Османська турецька імперія та Кримський ханат. У зв’язку з наведеною структурою викликає подив, чому у другій частині книги “Династична історія домінуючих

націй” не знайшлося місця таким двом династичним державам, як Османська імперія (династія Османів) та Кримський ханат (династія Гіреїв). Обидві династичні держави не лише могли би посісти гідне місце серед домінуючих та споріднених Україні націй, але, без сумніву, і розширили б порівняльний діапазон автора, і призвели б у загальній конструкції до нових концептуальних висновків.

Друге зауваження до певної міри перегукується з першим. В епоху, яку досліджує автор монографії, більшість тогочасних європейських держав були королівствами, Московією правив цар, а Туреччиною та Кримом, відповідно, султан і хан. Але ж у деяких країнах в ту пору зберігалось суто територіальне титулування місцевих правителів – господар (Молдавія), деспот (Сербія), дож (Венеція), князь (Трансильванія). До цього типу належав і титул гетьмана Війська Запорозького, який був водночас і володарем, і головнокомандувачем, хоча, як і польський король, перед започаткуванням Б. Хмельницьким політики державного династичного легітимізму він був обраним на певний термін правителем. Безперечно, порівняння за принципом етнічної належності володаря українського гетьманського династичного державотворення з угорським та чеським прикладами, яке провів професор Потульніцький, є обґрунтованим і виправданим, але порівняння українського аналогу з династичним легітимізмом володарів територіальних титулів було б не лише правильним, а й належним у подібного типу книзі.

По-третє, дивно, чому автор не згадав жодним словом про існування в досліджувану ним епоху (XVII–XVIII ст.) такої династичної держави, як князівство Курляндії і Семигалії. Саме в часи Хмельницького третій курляндський князь Яків Кеттлер (1638–1682) не лише перетворив своє князівство у центр культури, а й здобув для своєї держави заморські колонії: Тобаго в Середній Америці та Гамбію в Африці, створив власний флот, місцеве виробництво тощо. Коли вимерла династія Кеттлерів, нова династія Біронів володіла країною від 1737 до 1795 р., аж до третього розділу Польщі. Будемо розглядати це випущення автором територіальних династичних князівств і Курляндії як своєрідний “аванс” для його майбутніх досліджень династичної історії.

По-четверте, у частині першій другого розділу книги автор пообіцяв верифікувати десять наведених ним історіософських висновків Шпенглера та Тойнбі щодо всесвітньої історії з національними історіями досліджуваної ним Центральної та Східної Європи та перевірити їх на аналітичному матеріалі (с. 24 дослідження). Разом з тим, ані у подальшому тексті, ані у висновках верифікація наведених тверджень класиків морфології історії ніде не проводиться, і про них не зустрічаємо жодної згадки. Або автор про них забув, захопившись подальшим аналізом та синтезом, або він вважає, що висновки і зміст книги самі по собі є відповіддю на конкретні твердження класиків.

Книжка потребує також деяких доповнень, зокрема у главах 2-й та 4-й з II частини монографії. У главі 2-й, говорячи про вихід Габсбургів на політичну авансцену Європи та їхнє закріплення там (р. 5), й відразу за цим розділом переходячи до т. зв. “парвеню” у їхньому середовищі, тобто королів,

рекрутованих у Чехії та Угорщині з родів етнічної шляхти некоролівського династичного походження (р. 6), слід було би бодай стисло пояснити, що собою являли тогочасні династичні правителі та в чому полягали причини й коріння їхньої легітимності. Це відразу б пояснило читачеві, чому угорський та чеський королі, а згодом і Богдан Хмельницький, були “білими воронами” в їхньому середовищі, і не лише через те, що вони походили з етнічної шляхти. Відомо ж, що західноєвропейські династичні королі мали своїм корінням королівську ідею давньогерманських племен Північної Європи. Король мусив мати королівську кров, тобто бути членом панівної династії, оскільки лише вона забезпечувала легітимність та надавала право володіння. Германська ідея короля трансформувалась у концепцію, що бог обрав деякі роди (династії), щоб володіли з його ласки божою милістю. Цю думку для орієнтування читача авторові “Корони та ціни” слід було чіткіше провести. А так виходить, що читач має сам здогадуватися, чому Іржі Подебрад або Матіас Гуніаді були “парвеню” чи “білими воронами”.

У главі 4-й, розкриваючи зміст розділу “Централізація, автономія та політичний плюралізм у середньовічній Речі Посполитій” (р. 12), автор цілком слушно, говорячи про польських виборних королів та їхні нововведення, описує діяння і Генріха Анжуйського, і Стефана Баторія, і Сигізмунда Вази (с. 163–170 книжки). А от наступникам короля Сигізмунда III – Владиславу IV та Яну Казимиру пощастило значно менше. Їм приділено у монографії надто мало уваги. Це лише одна сторінка (с. 178 дослідження). Саме ці королі не лише ввели славнозвісне *liberum veto*, про що згадує В. А. Потульницький, а й були сучасниками династичних спроб Богдана Хмельницького. Обидва вони неабияк вплинули на розгортання новочасної української династичної історії – гетьманської. Досить лише сказати, що Владислав IV сподівався за допомогою козаків, зокрема і Богдана Хмельницького, приборкати польську шляхту, а Ян Казимир, як володар з династії Ваза і водночас головний противник Богдана Хмельницького, аж ніяк не міг миритися з успішними діями козацького полководця невидатного та невідомого роду, що походив з нехай і гербової, але дрібної української шляхти.

Серед праць вітчизняних авторів так само було б доречним розширити список використаних позицій. Тут заслуговують на увагу праці Петра Толочка, присвячені палацовим інтригам та династичним шлюбом у Київській Русі доби розвинутого середньовіччя¹. Зокрема, у праці “Династические браки на Руси XII – XIII веков” автор досліджує багатолінійні шлюбно-династичні зв’язки членів династії Рюриковичів, а також їхній політичний зміст та наповнення, роль та місце в еволюції давньоруської державності, а також у системі міжнародних відносин, зокрема Русі з Візантійською імперією, низкою країн Західної, Північної та Центральної Європи тощо. Все це, а також висновок П. П. Толочка про те, що головним суб’єктом міждинастичних шлюбних відносин був Київ, прямо перегукується з рецензованим дослідженням В. А. Потульницького. Можна було б згадати, беручи до уваги той факт, що Шпенглер і Тойнбі базували свої концепції на обґрунтуванні

¹ Толочко П. П. Дворцовые интриги на Руси. – К., 2001. – 208 с.; *його ж.* Династические браки на Руси XII–XIII веков. – СПб., 2013. – 192 с.

цивілізацій як померлих культур (Шпенглер) та залежності життя цивілізацій від життєвої енергії епігонів (Тойнбі), також і декілька праць з історії української цивілізації, написані вітчизняними дослідниками. Тут варто згадати праці Ю. Павленка з історії цивілізації², а також фундаментальну працю з історії української цивілізації колективу українських авторів, видруковану 2006 р.³

На нашу думку, слід було також пояснити введені автором терміни “давньоукраїнський” та “давньоросійський” щодо, відповідно, Київських та Володимиро-Суздальських княжих держав, а не обмежуватись констатацією, що “обидві держави коректно означувати і більш звичним терміном «давньоруська»” (с. 97 дослідження). Зрозуміло, що ці державні утворення, враховуючи постання окремих незалежних держав наприкінці ХХ ст., слід було якось означувати, створюючи їхню цілісну історію. Однак чи не простіше було залишити щодо них усталену назву “давньоруський”, а диференціацію робити вже з XV–XVI ст. з зародженням козацтва, з його вже власною і суто українською історією?

І останнє зауваження. Монографія значно виграла б, якби автор у першій частині книги “Теоретико-методологічні аспекти історіософії як науки”, описуючи головний об’єкт дослідження, подав би стислий історичний екскурс у проблему місця династичної історії України у світовому розвитку, згадавши як європоцентричні, так і євразійські теорії, а також їхніх авторів і прихильників.

Структуризація історії на державну та династичну в контексті порівняльної історії в українському варіанті та міркування з приводу методології (в даному випадку щодо методології морфології історії), що її варто виробити на шляху до вписування династичної історії України у європейський та світовий контекст, стане вельми багатообіцяючим починанням. Воно неодмінно стимулюватиме започаткування серед дослідників нових ідей, котрі можуть бути застосовані при вивченні проблем вітчизняної та світової історії на діяхронному рівні, оскільки без розуміння суті українського феномену національної династичної історії як соціально-політичної проблеми, котра заслуговує на увагу науковців і на співвіднесення з аналогічними історико-політичними явищами та процесами у житті інших династичних держав Європи, неможливо досліджувати історію України як цілість.

Поява на книжкових полицях розглянутого історіософського дослідження є загалом позитивним явищем для вітчизняної історичної науки з огляду, з одного боку, на необхідність інтеграції української історії до європейської та світової, а з другого – на майже цілковитий брак синтезуючих досліджень, присвячених розробці епохи середньовіччя, де в обговоренні була би присутня і династична Україна.

² Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – [3-є вид.] – К., 2001. – 360 с.

³ Горелов М. С., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України: Нариси. – К., 2006. – 631 с.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

**НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА:
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ / ВІДП. РЕД. О. КУПЧИНСЬКИЙ. –
ЛЬВІВ, 2012. – Т. 1: А–БІБЛ. – 600 с.; ЛЬВІВ, 2014. –
Т. 2: БІБЛ–ВЕС. – 616 с.; ЛЬВІВ, 2016. – Т. 3: ВЕС–ГЛИН. – 620 с.**

“Енциклопедія НТШ” є дітищем недавнього голови товариства і незмінного редактора відновлених після більшовицької заборони “Записок НТШ” у Львові Олега Купчинського. Олег Антонович ще від 1990-х рр. намірявся реалізувати цей проект, проте лише у 2010-х побачили світ три томи цієї енциклопедії. Вони з’явилися що два роки: у 2012, 2014 та 2016 рр. В Україні – це перша спроба інституційної енциклопедії. Існують уже енциклопедії загальні (УРЕС, «Енциклопедія сучасної України», довідник «Україна» І. Підкови і Р. Шуста), галузеві (українознавства, історична, географічна, політична, етнодержавознавства, літературна, правнича тощо), особові (Т. Шевченка, І. Франка, М. Костомарова тощо), регіональні (Тернопільщини, Полтавщини та ін.). Тепер маємо й інституційну (відомчу) енциклопедію, яка висвітлює минуле, наукові досягнення та творчий шлях першого національного наукового товариства – НТШ.

Наукове товариство ім. Шевченка має більш ніж столітню історію. Його передісторія сягає середини ХІХ ст. Воно постало як політично-культурний проект української еліти Наддніпрянщини й Наддністрянщини для виконання справи підготовки наукових засад з метою здійснення культурної сепарації українських земель зі складу Російської та Австро-Угорської імперій у власну державу. Товариство пройшло кілька етапів своєї історії. Було спочатку Літературним (1873), згодом Науковим (1892). Мало період свого найбільшого розквіту за мудрого і далекоглядного керівництва М. Грушевського (1897–1913). Воно зберігало свій державний статус за польської окупації ЗУНР та Львова (1921–1939) й було ліквідовано за «перших» Советів. Тривалий час діяло в країнах поселення українців у вимушеній еміграції в післявоєнний період. Відродилося з поновленням державності України у 1991 р. На сьогодні маємо добрих 150 років тривання феномена НТШ. Усе це багатоманітня процесів і діяльності товариства і планує відобразити в енциклопедії невсипущий та діяльний Олег Антонович Купчинський.

О. Купчинський відразу поставив перед виконавцями цього амбітного проекту надзавдання – у повній широті й глибині розкрити внесок Наукового товариства імені Шевченка в розвиток української науки, техніки, культури, історії та громадсько-культурного життя. Завдання це здається безмежним і нереальним для здійснення, якщо врахувати, що “Енциклопедія історії України”, яку видає Інститут історії України НАНУ, має 10 томів і ще один-два мають бути присвячені гаслам на літеру “У” (“Україна”, “українські” і т. п.);

заплановано й додатковий том. Три видані томи “Енциклопедії НТШ” включають матеріал на чотири перші літери (А–Г; останню – не до кінця). Якщо збережеться нинішнє тематичне охоплення матеріалу, видання може стати найбільшою сучасною українською енциклопедією, яка матиме до 30-ти томів. (Напевно, літери “К”, “С”, “У” складатимуть не менше ніж два томи кожна).

Концепція видання включає в себе розмаїтий набір біографічних і тематичних статей. Відповідальний редактор проекту обрав лінію широкого представлення діяльності товариства, його загальноукраїнського суспільного звучання. О. Купчинський у передмові пише, що як голова видавничої ради вирішив “публікувати [енциклопедичні] статті, які б зображали Товариство не як вузько локалізовану та замкнуту установу, а в контексті загального розвитку національної науки та, безпосередньо, внеску НТШ в науковий процес. [Тому планується охопити]... якнайширший спектр наукових зацікавлень Товариства і підкресл[ити] особливий статус його праці як наукової громадської інституції”¹.

Мабуть, такий підхід варто визнати слушним, бо НТШ у другій половині XIX – на початку XX ст. було не лише науковою інституцією, а й своєрідною лабораторією суспільно-політичної думки модерної національної ідеології, керівною силою культурно-громадського життя, і не лише Західної України, й усєї України соборної². НТШ будувало новітню Україну, ширило національну ідеологію серед мас, стояло на чолі популярних літературних проєктів, таких як Видавнича спілка або “Літературно-науковий вісник”. Воно було частиною української галицької політики, конкурувало з Національно-демократичною партією, здійснювало через М. Грушевського політику “нової ери” з утворення спільної літературної мови та культурних інституцій для підавстрійської та підросійської України. Крізь призму НТШ ми можемо побачити будь-яку гуманітарну проблему як минулої, так і сучасної України. І про це пише у своїй передмові до першого тому Олег Купчинський. Наприклад, члени НТШ брали участь у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., були членами уряду ЗУНР, воювали в УГА, боролися за незалежність у військах Української Народної Республіки, працювали в державних органах УСРР до масових “чисток” і репресій кінця 1920-х – початку 1930-х рр. Про все це також розповідають статті під відповідними гаслами у кожному з трьох виданих томів.

Автор концепції видання – Олег Купчинський вважав за необхідне розлого подавати інформацію про вчених, навіть тоді, коли про них докладно розповідається в інших енциклопедичних виданнях. Безперечно, що наголос у статтях робиться на зв’язках кожного науковця з товариством, контактах з іншими членами НТШ та його керівного осередку, співпраці у виданнях товариства. О. Купчинський відійшов від традиції радянського енциклопедістворення, коли максимально скорочується фактографічна частина статті. Зразком для Олега Антоновича були ті енциклопедії, де інформація про особу

¹ *Купчинський О.* Передмова // НТШ. Енциклопедія. – К.; Львів; Тернопіль, 2012. – Т. 1: А–Бібл. – С. 28.

² *Гирич І.* Наукове товариство ім. Т. Шевченка як культурно-політичний проєкт М. Грушевського // Український парламентаризм: проблеми історії та сучасної політичної практики (До 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського). – К., 2012. – С. 256–273; *його ж.* Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проєкт Михайла Грушевського // Вісник НТШ. – 2012. – Ч. 47. – С. 19–24 (скорочений варіант статті зі збірника УІНП).

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

або подію не обмежується якимсь конкретним числом знаків, а розписується на кілька сторінок тексту, носить не стисло-академічний, а оповідно-концептуальний характер. Так, гасло “Володимир Антонович” має в енциклопедії аж 8 сторінок. Чимось такий нехарактерний підхід нагадує дореволюційний “Російський біографічний словник”, так і не закінчений через більшовицьку революцію, який так само мав до 30-ти томів видання. Щось подібне у поданні матеріалу можна знайти у “Польському словнику біографічному”, якому вже також близько ста років.

Географічно-історичний аспект в енциклопедії також має розширені тематичні рамки. Присутні великі статті про країни та їхній зв’язок з проблематикою НТШ, як, приміром, “Австрія (Австро-Угорщина)”. Це гасло в першому томі займає аж 10 сторінок.

Деякі статті енциклопедії мають широке дослідницьке спрямування і відходять від безпосередньої НТШівської проблематики. Прикладом таких статей можуть служити гасла “Антоновича В. київська школа істориків і НТШ” або “Бароко в дослідженнях НТШ”. До реєстру статей “Енциклопедії НТШ” увійшли найважливіші багатотомні видання товариства: “Історія України-Руси” М. Грушевського, “Збірники історично-філософської секції”, “Жерела з історії України-Руси”, шеститомник апокрифів, виданий І. Франком, “Русько-український архів”, “Записки НТШ” тощо.

Енциклопедія практикує великі вузькотематичні проблемні гасла, як наприклад: “Давній Галич у дослідженнях вчених НТШ”, “Академія наук України і НТШ”, “Антологія у НТШ” та ін. Велике місце приділено тематиці культурно-освітньої діяльності НТШ. Планується умістити гасла “Літні курси молоді у Львові (1903–1904)”, “Український таємний університет”, “Українська таємна політехнічна школа”. Низка статей має висвітлювати організаційно-адміністративну діяльність Президії (Виділу), секцій та комісій товариства, а самих лише комісій налічувалося в ньому понад 50³. А необхідно ще відобразити історію різноманітних структур НТШ: його друкарні, палітурні, канцелярії, книгарні, бібліотеки, музею, Академічного дому (гуртожитку), кам’яниць на теперішній вулиці В. Винниченка. А ще при товаристві існувала низка благодійних допомогівих фондів: М. Грушевського, П. Пелехина, О. Кониського, А. Бончевського, О. Огоновського, Д. Мордовця та ін. Про них теж необхідно вмістити статті у відповідних томах. При НТШ діяла низка науково-дослідних установ, як “Інститут нормальної і патологічної психології” (С. Балея), “Лабораторія бактеріологічно-хімічних дослідів та аналізу крові” (М. Музика), “Інститут енциклопедії України” (В. Кубійович) та багато інших. В енциклопедії планується вмістити статті про співпрацю НТШ з міжнародними інституціями у світі.

Великий позитив “Енциклопедії НТШ”, те, що її вигідно відрізняє від інших енциклопедичних видань – це детальний пристатейний бібліографічний розділ. Деякі статті супроводжує на 1–2 сторінки розлога бібліографія: перелічено твори, докладну бібліографію праць, архіви і номери фондів, де зберігаються документи вченого. Головний редактор видання не заощаджує місця на сторінкових посиланнях, від яких переважно відмовляються інші енциклопедії. О. Купчинський виходить з міркування, що пристатейна література дасть можливість користувачеві за необхідності знайти потрібну йому

³ Купчинський О. Передмова. – С. 31.

книжку або журнал для докладнішого ознайомлення з літературою по темі. І для цього читачеві не потрібно буде окремо шукати спеціальні бібліографічні видання. Цікаво, що “Енциклопедія історії України” за наявності аналогічної номенклатури пристатейної бібліографії обмежується лише 5-ма–6-ма позиціями, основних, на погляд авторів статей, публікацій. Не враховуються часто-густо журнальні й газетні статті, які іноді бувають важливішими за книжкові видання. О. Купчинський свідомо намагається дати максимально повний бібліографічний перелік після статті. І це, на наш погляд, є одним з великих плюсів видання.

Окремо треба сказати про ілюстрування “Енциклопедії НТШ”. Кожна стаття має максимально можливу при верстці сторінки кількість фотографій. Іноді ілюстративного матеріалу на статтю буває до 20 і більше позицій. Ілюстрації виконано досить якісно, фотографії за жанром дуже різноманітні. Це і портрети, і фото обкладинок та титулів книжок, жанрові знімки та пейзажні ілюстрації, мапи і картосхеми. Таким різноманіттям ілюстрацій рідко коли можуть похвалитися наші енциклопедії.

Можна посперечатися, чи варто було так широко закрюювати план “Енциклопедії НТШ” і чи не варто було обмежитися 10-томником, який було б реально видати протягом 10–15 років. Дуже вже багато ми маємо незакінчених енциклопедичних проєктів. Але, з другого боку, треба мати віру в серйозність і перспективу діяльності НТШ. Хочеться вірити, що майбутнє подарує кращі можливості для здійснення проєкту у скорому майбутньому.

Кожний виданий том має більше 50-ти друкованих аркушів тексту. У першому томі уміщено 248 гасел та 1181 ілюстрація й картосхема; у другому – 293 гасла та 1476 ілюстрацій; у третьому – 305 гасел та 1419 ілюстрацій і картосхем.

У кожному томі беруть участь від 80-ти до 100 авторів, які представляють усю українську територію, хоч більшість складають західноукраїнські вчені. Одним з найплідніших авторів є сам відповідальний редактор енциклопедії – Олег Купчинський. Крім нього статті пишуть найвизначніші українські вчені й дослідники минулого, які представляють Національну академію наук України, Львівський національний університет ім. І. Франка, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, Інститут історії України в Києві, численні українські університети та наукові інституції зі Львова, Києва, Одеси та різних країн розселення українців. Згадаємо лише кілька імен за браком місця: О. Аркуша, О. Вінниченко, С. Вовканич, Л. Войтович, С. Гелей, В. Горинь, А. Гречило, Ю. Діба, О. Заяць, Р. Зорівчак, В. Івашків, М. Ільницький, Ю. Ковалів, З. Купчинська, Ю. Лукомський, М. Мороз, М. Мудрий, О. Музичко, М. Мушинка, І. Паславський, В. Погребенник, Л. Рудницький, І. Сварник, Ф. Стеблій, В. Тельвак, Я. Федорук, А. Фелонюк, О. Шаблій, О. Ясь. Те, що вдалося зібрати таку когорту співробітників, теж величезна заслуга відповідального редактора енциклопедії Олега Купчинського.

Безперечно, перші три томи є прекрасним надбанням енциклопедичної справи в Україні. Вже тепер можна стверджувати, що “Енциклопедія НТШ” є одним із найвдаліших за концепцією та виконанням енциклопедичних проєктів в Україні за всі часи. Сподіваємось, що принаймні за десять років ми побачимо в готовому вигляді всю “Енциклопедію НТШ” і що її промотор, ініціатор і редактор – Олег Купчинський побачить останній том на літері “Я”.

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

**ЄФРЕМОВ СЕРГІЙ. PERSONALIA: ПУБЛІЦИСТИКА
1899–1917 РОКІВ (“ЗНАЧУЩІ ІНШІ”: СТАТТІ, ПОСВЯТИ,
СИЛЬВЕТКИ, НЕКРОЛОГИ, РЕЦЕНЗІЇ, ПОЛЕМІКА):
У 2 Т. – Т. 1 / УПОРЯД. С. Г. ІВАНИЦЬКА. –
ЗАПОРІЖЖЯ; ХЕРСОН: ГРІНЬ Д. С., 2016. – 468 с.**

За 26 років незалежності праць Сергія Єфремова видавалося не так багато, як вони на те заслуговують. Із запланованого Сергієм Гальченком на межі 2010-х в Інституті літератури ім. Т. Шевченка восьмитомника творів С. Єфремова нічого не вийшло. Дивно, але Національна академія наук України навіть не ставить питання про видання повного зібрання творів Сергія Єфремова – людини, яку поруч з М. Грушевським, І. Франком, В. Липинським можна назвати батьком модерної української нації. Його знаменита й архетипна “Історія українського письменства” 1911, 1924 рр. повністю перевидавалася лише за кордоном у Мюнхені¹. Скорочену (без літератури) і редаговану під сучасний правопис версію видав на межі 1990-х М. Наєнко. Вона відразу розійшлася і стала бібліографічною рідкістю². Дивно, але працю, яку вважають каноном українського народницького літературознавства і про яку пишуть від часів В. Дорошенка й М. Зерова до Б. Рубчака й Г. Грабовича, так і не було видано не те що критично, але хоча б фототипічно в сучасній Україні.

Багато для популяризації літературознавчої спадщини видатного історика літератури зробила Елеонора Соловей. Вона у 2002 р. видала з рамена Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ у видавництві “Наукова думка” вибрані наукові праці, розвідки і монографії С. Єфремова³. Перед цим виданням у 1993 р. в її упорядкуванні у скромніших обсягах вийшли літературно-критичні статті Сергія Олександровича⁴. Видавництво “Дніпро” виступило ініціатором амбітної і потрібної серії “Українська літературна думка”. Але, здається, це була перша і остання книга, що у ній вийшла. Шевченкознавчі твори С. Єфремова були видані Е. Соловей та О. Меленчук у видавництві “Україна” в 2008 р.⁵

¹ *Єфремов С.* Історія українського письменства: У 2 т. – Мюнхен, 1989. – Т. 1. – 445 с.; Т. 2. – 495 с.

² *Його ж.* Історія українського письменства / [Ред. і передм. М. К. Наєнка]. – К., 1995. – 686 с.

³ *Його ж.* Вибране: статті, наукові розвідки, монографії / Упоряд., передм., прим. Е. Соловей. – К., 2002. – 757 с.

⁴ *Його ж.* Літературно-критичні статті / Упоряд., передм. прим. Е. С. Соловей. – К., 1993. – 351 с.

⁵ *Його ж.* Шевченкознавчі студії / Упоряд. О. Меленчук; вст. ст. Е. Соловей. – К., 2008. – 368 с.

Книжкових видань публіцистики С. Єфремова з'явилося розмірно більше, а виходили вони пізніше, коли стала зрозумілою актуальність думок С. Єфремова з приводу “мертвої руки” московського більшовизму стосовно української культури – актуальність, особливо відчутна після подій Помаранчевої революції. Блискучого публіциста почали видавати лише на другому десятиріччі років новітньої незалежності. І тут варто згадати двох визначних єфремознавців – М. Цимбалука⁶ та В. Верстюка⁷. Вони, працюючи незалежно один від одного, підготували знамениту публіцистику Сергія Єфремова років Української революції в газеті “Нова Рада”.

Спогади, щоденники, листування Сергія Олександровича за останні двадцятиріччя видавали різні люди. Щоденник радянського часу почав готувати до друку ще керівник видавничого відділу Держархіву України С. Шмельов у 1980-х, а закінчив колектив упорядників під керівництвом Ю. Шаповала⁸. Щоденник дореволюційних часів почав видавати в журнальному варіанті “Молодої нації” Володимир Плачинда, а закінчили – І. Гирич та В. Пономарьов⁹. Листування С. Єфремова і Є. Чикаленка надрукувала найбільший наш чикаленкознавець – Інна Старовойтенко¹⁰. Друкувалися також листовні контакти С. Єфремова з М. Коцюбинським¹¹ та І. Карпенком-Карим¹².

Досі поза зоною дослідницько-видавничої уваги перебували статті С. Єфремова, що носили історико-культурологічний характер. В цілому про Сергія Олександровича як про історика політичного та суспільного життя, неперевершеного майстра біографічного жанру мало написано, якщо взагалі щось писали про нього саме під таким кутом зору. Хоча й “Історія українського письменства”, і шевченкознавство С. Єфремова, і статті про цензуру, і нариси про громадську працю окремих представників суспільного життя України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. варто розглядати саме з погляду історико-культурної сфери наукової творчості видатного літературознавця. Не випадково ж він очолював Біографічну комісію ВУАН і керував виданням словника діячів української землі. Більше уваги дослідники приділяють його політичній і громадській діяльності.

Вражає, що донині не створено ґрунтовної наукової біографії С. Єфремова. Існує лише один загального характеру нарис біографії С. Єфремова

⁶ *Його ж.* Початок нової доби: радівська публіцистика (березень–серпень 1917) / Упоряд., передм., прим. М. Цимбалука. – К., 2011. – 383 с.

⁷ *Його ж.* Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.) / Упоряд. В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський. – К., 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – 648 с.; Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. – 544 с. – (Серія “Бібліотека спротиву, бібліотека надії”).

⁸ *Його ж.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 843 с.

⁹ *Його ж.* Щоденник (1895–1896). Про дні минулі (1876–1907): Спогади / Упоряд., вст. ст. І. Гирича; комент. В. Плачинди, В. Пономарьова, Л. Портнової. – К., 2011. – 790 с.

¹⁰ Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд., вст. ст. І. Старовойтенко; наук. ред. Н. Миронець. – К., 2010. – 384 с.

¹¹ Листи до М. Коцюбинського. – Ніжин, 2002. – Т. 2: Горошовський – Іткін / Упоряд., комент. В. Мазного. – 480 с.

¹² Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий): Листи, п'єси / Упоряд., вст. ст. С. Бронзи. – 2-е вид., перероб. і доп. – Кіровоград, 2012. – 576 с.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

пера А. Болаболъченка¹³. Але він має більше літературознавчий, ніж науково-історичний характер.

На сьогодні, мабуть, найвидатнішим дослідником публіцистично-біографічного аспекту діяльності С. Єфремова є запорізький історик Світлана Іваницька. Не випадково її цікавить передусім його творчість, яка має історіознавчий характер. Саме такі статті С. Єфремова і збрала в рецензованій книзі Світлана Григорівна. Вона системно підходила до підготовки цієї праці. Написала більше десятка проникливих досліджень про взаємини С. Єфремова з визначними науковцями та громадсько-політичними діячами на межі ХІХ–ХХ ст. С. Єфремов творив разом з ними коло людей, що мали спільне думання і громадську дієвість. Стосовно Єфремова як одного з лідерів національно-демократичного руху С. Іваницька запропонувала популярну в західному світі теорію епістемологічного конструктивізму. Використовуючи методологічні напрацювання соціологів П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, Світлана Григорівна намагається через мережу соціальних зв'язків С. Єфремова відтворити систему конструювання дійсності та динаміку суспільно-політичних асоціацій, у яких С. Єфремов відігравав провідну роль. Такий науковий інструментарій дозволяє сьогодні дослідникам краще розібратись у складнощах функціонування соціальної структури, яку ми окреслюємо як український національно-визвольний рух.

С. Іваницька використовує методологію визначних американських психологів і соціологів Г. Саллівана й Д. Міда. Останній вводить поняття “узагальненого Іншого” для дослідження феномену діяльності спільноти людей, які присвячують себе громадській праці на ниві зміни свідомісних пріоритетів у широкому загалі людності, засвоєння ними цінностей модерної нації. Технології вписування в модель “значущого Іншого” фігури С. Єфремова та його “героїв” упорядника присвячує в книзі окрему передмову, яка носить теоретико-методологічний характер¹⁴. Таким чином, авторська концепція видання – актуалізація на матеріалах публіцистики С. Єфремова концептів епістемологічного конструктивізму, “історії поколінь”, “інтелектуальної історії” – виглядає логічно виправданою.

На рівні джерелознавчого осмислення цієї проблеми С. Іваницька за останні неповні десять років опублікувала низку статей, в яких простежують рефлексії Сергія Олександровича на твори О. Кониського, М. Драгоманова, кирило-мефодіївців, Б. Кістяківського, М. Коцюбинського та з'ясовуються єфремовські оцінки громадської вартості їхньої праці тощо¹⁵.

¹³ Болаболъченко А. Сергій Єфремов: біографічний нарис. – К., 2010. – 278 с.

¹⁴ Іваницька С. “Значущі Інші” Сергія Єфремова в публіцистиці дореволюційної доби: методологічні та археографічні принципи видання // *Єфремов С. Personalialia: Публіцистика 1899–1917 років.* – Запоріжжя; Херсон, 2016. – Т. 1. – С. 39–51.

¹⁵ *І ж.* Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо “політичної спадщини” Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. 31. – С. 309–319; *ІІ ж.* Кирило-Мефодіївське братство в публіцистичній та науковій спадщині Сергія Єфремова // Наук.-практ. конфер., присв. 170-річчю Кирило-Мефодіївського братства: Зб. матер. – К., 2015. – С. 135–142; *ІІ ж.* Михайло Драгоманов як “значущий Інший” у світосприйманні Сергія Єфремова (1890-ті – 1920-ті роки) // Наукові праці істор. ф-ту

Підсумовуючою працею Світлани Григорівни став збірник її статей “Українська ліберально-демократична еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття)”¹⁶. На сьогодні Світлана Іваницька об’єктивно одна з найкращих в Україні знавців інтелектуальної суспільної думки другої половини XIX – початку XX ст. Поруч з нею можна ще поставити Тамару Демченко, чернігівську дослідницю цього ж періоду та українського руху українофільського і політичного його етапів. С. Іваницька досліджувала громадівський рух на Наддніпрянщині, Одеську українську громаду, Українську радикально-демократичну партію, ідейні концепції в середовищі українських інтелектуалів, ставлення до федеративних ідей та мовного питання. Крім того, запорізька авторка – поважний дослідник суспільно-політичної персоналістики українського руху. Вона вивчала, крім діяльності С. Єфремова, ще й, передусім у царині публіцистики, творчий доробок інших ключових постатей національно-визвольного руху ліберального напрямку: П. Стебницького, М. Славінського, О. Саліковського, І. Лучицького, М. Грушевського, В. Беренштама, М. Біляшівського, М. Василенка й М. Могилянського.

Тому цілком логічним виглядає бажання Світлани Григорівни видати публікації С. Єфремова, які стосуються персоналістської тематики. До рецензованого видання увійшли різні за жанром тексти Єфремова – як рецензії на видання того чи іншого автора, так і ювілейні статті або некрологи. Також розміщені й історико-культурні шкідці Сергія Олександровича про найвизначніших українських інтелектуалів. До першого тому, який охоплює за алфавітним принципом прізвища осіб від “А” до “К”, залучено 43 персоналії. Загальна кількість розміщених публікацій С. Єфремова – 167. Найбільше місця С. Єфремовим було приділено постатям В. Антоновича (10 публікацій), О. Герцена (4 статті), Б. Грінченка (11 статей), М. Гоголя (9 статей), В. Доманицького (4 замітки), М. Драгоманова (13 статей), П. Житецького (4 публікації), І. Карпенка-Карого (5 позицій), О. Кониського (11 публікацій), по три публікації припадають на В. Короленка, Ф. Корша і М. Костомарова; на І. Котляревського – 12 публікацій, М. Кропивницького – 9 статей, П. Куліша – 6 публікацій. Передруки здійснювалися за газетами та журналами: “Рада”, “Киевская газета”, “Киевская мысль”, “Киевская старина”, “Літературно-науковий вістник”, “Україна”, “Основа”, “Світло”, “Украинская жизнь”, “Русское богатство”, а також за різними меморіальними збірками. Упорядкована збірка подає новий матеріал щодо формування світогляду та літературно-естетичних смаків самого С. Єфремова, взаємин у середовищі

Запорізького національного ун-ту. – 2011. – Вип. 30. – С. 237–244; *її ж.* Постать Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова 1900–1919 років // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 157–176; *її ж.* Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінці Сергія Єфремова на сторінках часопису “Книгарь” (1917–1919 роки) // Там само. – 2015. – № 1. – С. 146–153; *її ж.* Українська ліберально-демократична еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації // Історіографічні дослідження в Україні. – 2013. – Вип. 23. – С. 284–316.

¹⁶ *її ж.* Українська ліберально-демократична еліта: “колективний портрет” (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя, 2011. – 452 с.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

української інтелектуальної еліти, співпраці різних поколінь в українському русі, взаємодії “українського світу” зі світом російської культури, стосунків українських діячів з людьми імперської політики. Справжньою насолодою для читача й потенційним джерелом для лінгвістичних студій є мова текстів С. Єфремова. Зібрані під однією обкладинкою, ці тексти дають нам змогу побачити роль С. Єфремова як одного з фундаторів та класиків національної журналістики.

Хронологічною межею для виявлення персональних публікацій упорядниці обрали початок Української революції 1917–1921 рр. Тому, приміром, не потрапила до збірки стаття С. Єфремова, під аналогічною з “Радою” назвою, “Без синтезу” про П. Куліша, друкowana в “Записках історично-філологічного відділу ВУАН” 1923 р.

Збірку супроводжують короткі біографічні нотатки-біографії персон, про які писав С. Єфремов, у виконанні упорядниці збірки. Ці біографи мають самостійне значення. Іноді тексти біографічних довідок більші за текст самої єфремовської замітки. Головне ж те, що С. Іваницька не повторює в цих текстах загальновідомих енциклопедичних відомостей про реципієнтів С. Єфремова, вони допасовані до текстів літературознавця, часто доповнюючи зміст публікацій Сергія Олександровича.

У другому додатку до книги розміщено ще 22 короткі біографічні згадки. Зокрема тут подано короткі відомості про І. Шрага, В. Міллера, Д. Бантиша-Каменського, І. Деркача, трупу М. Садовського і П. Саксаганського, про М. Качинського, І. Павловського, А. Тесленка, Г. Шерстюка та ін.

Окремим додатком подано бібліографію видань, з яких бралися для друку твори С. Єфремова. Корисною для дослідників є і бібліографія праць С. Єфремова, виданих з кінця 1980-х по 2010-ті роки включно та бібліографія основних досліджень про життя і творчість Сергія Єфремова за останню чверть століття.

Тексти С. Єфремова передані з максимальною археографічною уважністю. Упорядниці намагалася зберегти всі лексичні форми автора, розуміючи, що мова Сергія Олександровича – то вже історична пам’ятка. Єдине, що С. Іваницька осучаснила – це желехівський правопис, яким друкувалися твори С. Єфремова у львівських періодичних виданнях. І це є слушним, бо сам С. Єфремов не був прихильником цього варіанта тодішнього правопису.

Книжку розпочинає докладна і цікава передмова С. Іваницької, в якій підкреслено історико-культурне і громадсько-політичне значення Сергія Єфремова як літературознавця, публіциста й політика¹⁷. Написана вона небайдужим захопленням пером, з великим пієтетом до головного об’єкта дослідження. Поданий у передмові образ Сергія Олександровича змальований так, що, мабуть, і йому самому було б приємно читати. Принаймні про цю передмову не скажеш словами С. Єфремова щодо книжки Шаховської про В. Короленка: “Це просто пристойна біографія та й тільки, і [що] не такої

¹⁷ *Ї ж.* Сергій Єфремов на перехрестях століть // *Єфремов С. Personalia...* – С. 13–38.

[він] вартий”¹⁸. Безперечно, авторка вступу зуміла на гідному рівні донести до читача людську і громадську значущість героя її оповіді.

Усі наукові вступні статті, археографічну передмову, примітки, коментарі та іменний покажчик у книзі виконала Світлана Іваницька. Їй допомагав у копіюванні текстів та здійснив літературну редакцію молодий сучасний єфремознавець Тарас Єрмашов.

Лишається лише пошкодувати, що через складні фінансові умови читач так за рік і не побачив другого тому публіцистичної збірки творів С. Єфремова, що включає персоналії від літери “Л” до “Я”, тому, вже опрацьованого упорядницею¹⁹. Але слід зазначити, що С. Іваницька активно продовжила свою публікаторську роботу і підготувала (спільно з Т. Демченко) до друку збірку публікацій С. Єфремова з журналу “Книгарь” за 1917–1920 рр. Залишається побажати шановній упорядниці успіхів у її шляхетній праці – поверненні славного імені С. Єфремова в усій його багатогранності українському народові.

---

¹⁸ Там само. – С. 49.

¹⁹ Цей другий том містить різножанрові тексти С. Єфремова, присвячені 68-ми особам (письменникам, поетам, драматургам, публіцистам, науковцям, митцям, артистам, юристам, педагогам, економістам, громадсько-культурним та політичним діячам); це О. М. Лазаревський, П. О. Лашкар'юв, Ф. Г. Лебединцев, В. М. Леонтович, В. В. Лесевич, Л. П. Ліницька, М. П. Левицький, М. В. Лисенко, В. У. Лозинський, Л. С. Мартович, Г. О. Мачтет, І. М. Миклашевський, М. К. Михайловський, К. П. Михальчук, І. С. Нечуй-Левицький, С. Д. Ніс, П. І. Ніщинський, В. П. Обнинський, М. І. Павлик, К. Ф. Паньківський, М. І. Петров, Д. П. Пильчиков, О. О. Потєбня, І. М. Полторацький, Т. Р. Рильський, О. О. Русов, П. К. Саксаганський, М. Є. Салтиков-Щедрін, А. П. Свидницький, М. Т. Симонов, Л. П. Скочковський, І. І. Срезневський, Л. М. Толстой, Леся Українка, О. Ю. Федькович, І. Я. Франко, М. С. Шашкевич, Т. Г. Шевченко, Г. П. Шерстюк, Я. М. Шульгин, О. В. Юркевич, П. Ф. Якубович та ін.

7

MISCELLANEA

МОСКОВСЬКИЙ “ЧАСОВНИК” ІВАНА ФЕДОРОВА ТА ПЕТРА МСТИСЛАВЦЯ 1565 РОКУ ІЗ ЗІБРАННЯ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ МІСТА КИЄВА

Відомо, що Часослов (“Часовник”) Івана Федорова та Петра Тимофіїва Мстиславця московського друку 1565 р. мав два видання: перше, видрукуване 8 серпня 7073 – 29 вересня 7074 (1565) рр. 174 арк. 8*, 13 рядків, шрифт 84 мм. Друк двома фарбами у два прогони. Відомий єдиний збережений його примірник – у Королівській бібліотеці Альберта, Брюссель, Бельгія. Друге, видрукуване 2 вересня – 29 жовтня 7074 (1565) р. 172 арк., 8*, 13 рядків. Шрифт 84 мм¹. Відомо п’ять збережених примірників: у Великобританії: Кембридж та Бібліотека Ламбетського палацу (Лондон); Данії: Копенгаген, Королівська бібліотека; Російській Федерації: Російська національна бібліотека, Санкт-Петербурзький державний університет.

Друге видання було здійснене за наказом царя як додатковий тираж до першого, якого явно не вистачило на забезпечення потреб. Припускають, що перше видання було зроблене на замовлення купців Строганових. Узбереженому описі бібліотеки Строганових 1578 р. вказано про 48 “Часовників” Івана Федорова та Петра Мстиславця. Російські фахівці стверджують: “Так что, если и всплывет второе издание этой книжицы, то скорее всего это произойдет на севере России. Кстати, последний «Часовник» (мається на увазі СПбду). – *Т. Л.* был найден совсем недавно в заброшенной северной деревне. Цена на скромную вторую книжицу Ивана Федорова сейчас может достигать совсем нескромной цифры с 5-ю или 6-ю нулями в валюте. Строгановы часто дарили книги церквам и монастырям”².

Примірник другого видання “Часовника” із зібрання Музею історії міста Києва (далі – МІК) (іл. 1. Корінець “Часовника” Івана Федорова зі збірки МІК) складається з 22-х зошитів, в яких 344 сторінки. Сигнатура проставлена кириличними літерами, в кожному зошиті по 8 аркушів, в останньому – 4. Висота набору 13 рядків. Головні, ініціали та деякі рядкові літери набрані кіновар’ю. Перед початком кожної статті – орнаментальні заставки. Зміст “Часовника”: “Начало вечерни”, “Начало третиаго часа”, “Начало утрени”, “Начало павечерницы яко же певаема бывает в великий пост”, “Канон пресвятой Богородицы, творение кир. Феофана”, “Тропари воскресны и богородичны и ипакои осмимъ гласовомъ”, “Тропари богородичны и кондаки дневные”. На аркушах 170–172 розміщена післямова Івана Федорова: “Всемогущаго невидимаго Бога силою, дѣйством же и хотѣнием, милость словом его в душе излияся во вся роды человека...”. (Іл. 2. Палітурка “Часовника” із розгорнутим вкладним записом).

Київський музейний примірник “Часовника” надійшов до збірки під час відомої передачі зібрання Сержа Лифаря місту Києву разом з частиною його бібліотеки, де

¹ *Каратаев И. П.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491–1730. – СПб., 1878. – Вып. 1: С 1491 по 1600 гг. – С. 133–134, № 62; *його ж.* Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – СПб., 1883. – Т. 1: С 1491 по 1652 гг. – С. 156–157, № 70.

² <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1572-chasovnik-fedorov>

серед стародруків є також примірник 2-го видання “Азбуки” Василя Бурцова-Протопопова московського видання 1637 р.

Примірник “Часовника” має вкладний запис на папері, вклеєний перед титулом видання (іл. 3. Вкладний запис “Часовника”). Латинський текст вкладного запису записаний трьома почерками. Текст і переклад³ вкладного запису:

1. 73. Psalterium ad usum Ecclesiae Greceae aliis etiam precationibus permixtum. Liberis Cyrillicis Moscovitis et servis usitatis.

Переклад: 73. Псалтир для використання в грецькій церкві також із іншими молитвами перемішаний. Книжникам кириличним московитським і служникам зазвичай притаманний.

2. 1574 ad 29 mart (o mense?) Gasparo Hebrz

Hinc librum dono dedit Casparus Hoeperus amico suo Domino Michaeli Zernowitzkowiо.

Переклад: 1574 29 березня. Гаспар Гебрц

Цю книгу в дар надав Каспар Гепер другові своєму, пану Михайлові Зерновицькому.

3. Anno domini 1574 Mense 29 Martiis Erat missus ad Sacram Caesariam Maiestatem Constantinus Scobeltzin Sobakinsin ab principe Muscoviae.

Переклад: Року Божого 1574, 29 березня. Був посланий до Священної Цісарської Величності Костянтин (Скобельцин) Собакін (син) правителем московським.

Рідкісний вкладний запис можна умовно поділити на три складові, що відрізняються почерками. Про Каспара Гепера (Гебрца), Михайла Зерновицького практично нічого не відомо, а от інформація про посольство до Максиміліана II, цісаря Священної Римської імперії у Відень та Регенсбург є відомою. Про московське посольство, що відбулося у 1576 р., очолюване Захарієм Івановичем Сугорським, який був послом у Кримський ханат бл. 1572 р., разом з дяком Андрієм Арцибашевим, відомо, що вони відстоювали інтереси царя Івана Грозного у претензії на престол Речі Посполитої, на який претендував також син Максиміліана Ернст. Завданням посольства було передати імператорові згоду царя відмовитися від польської корони в обмін на передачу Києва та українських земель як “государевых вотчин” Московському царству. Також цар претендував на протекторат над Лівонією. Сугорському було наказано у разі невдачі схилити Максиміліана до союзу з Московією проти ставленника Османської імперії Стефана Баторія.

Місія виявилася неуспішною. Навіть зустріч з папським легатом закінчилася невдало – Сугорський відмовився взяти папський лист до Івана Грозного.

Все посольство було зафіксоване на відомій німецькій ілюмінованій гравюрі, видрукуваній у Празі Міхаелем Петтерлем (Іл. 4. Посольство Московського царя до імператора Священної Римської імперії Максиміліана II. Ритина. Іл. 4а. Фрагмент гравюри із зображенням духовенства з книгами). Більше того, зберігся увесь перелік прізвищ представників російського посольства, і серед них Костянтина Собакіна немає. Можна припустити, що його місія, згідно з інформацією вкладного запису, полягала у підготуванні посольської місії ще за два роки перед тим.

Собакіни – дрібний дворянський рід із Коломни, далекі родичі відомого Малюти Скуратова. Серед них відома третя дружина Івана Грозного Марфа Василівна Собакіна, що була дружиною цареві всього 15 днів, померла отруєна 13 листопада

³ Висловлюю вдячність за допомогу у перекладі з латини Людмилі Савчинській-Шевченко.

MISCELLANEA

1571 р. Як зазначав Б. Н. Флоря, “когда царь в октябре 1571 года отпраздновал свой брак с Марфой, отец жены, Василий Степанович Собакин, был пожалован боярским саном, дядя, Василий Меньшой, стал окольничим, двоюродный брат царицы, Каллист, – царским кравчим, другой сын Василия Меньшого, Семен, – царским стольником”⁴. Варлаам Собакин Меньшой після смерті Марфи був пострижений у монастир. Двоюродні брати Марфи також постраждали. Як зазначав Б. Н. Флоря, “не прошло и двух лет, как Каллист и Семен Собакины были обвинены в том, что «хотели чародейством извести» царя и его детей, и были казнены вместе со своим отцом”. Ця царська беззастережна езекуція розтяглася на роки, коли “болезненной подозрительности и жестокости Грозного не было предела, и уже после 1574 года в послужных списках русского двора мы не встретим ни одного представителя рода Собакиных”⁵.

До колекції Сержа Лифаря це видання потрапило від Сергія Дягілева, очевидно, як подарунок. Про цей примірник ходили чутки. Одне з російських видань писало: “В книге Сергея Лифаря «Дягилев и с Дягилевым» (Париж, 1939) указывается, что в библиотеке Дягилева в Париже находился экземпляр Часовника 1565 г. По отзыву проф. А. А. Сидорова, описание Лифаря не дает возможности судить о том, первое это или второе издание Часовника...”⁶.

Вказівка на це видання в колекції С. Дягілева у С. Лифаря свідчить наступне: “Собирает Сергей Павлович книги дилетантски – что попадает под руку, но и тут сказалась счастливейшая волшебная палочка, данная судьбою Дягилеву для открывания кладов, – «попадались под руку» ему ценнейшие и редчайшие вещи: полный и прекрасной сохранности «Часослов» русского первопечатника Ивана Федорова (дефектный экземпляр, без первых страниц, хранится в качестве книжной святыни в Петербургской Публичной библиотеке), «Апостол», два экземпляра сожженного при Екатерине II издания книги А. Н. Радищева «Путешествие из Петербурга в Москву» и прочее”⁷.

Археографічний опис примірника “Часовника”.

Палітурка пізнішого часу картонна, обтягнута червоною шкірою, золоте тиснення на бинтовому корінці: HORAE / MOSKAU 1565

1-а сторінка форзаца: на паперовій підклейці написи олівцем:

RNЭЭ motto

Tchaslow. Moskau, Iv. Fedorov + P. Mctislavzev, 1565

NB 79280 Hol[y]schränk

2-а сторінка форзаца: фіолетовий чорнильний відбиток печатки Сержа Лифаря: у лавровому вінку, зав’язаному стрічкою з лірою вгорі напис Lifar (іл. 5. Відбиток печатки Сержа Лифаря).

Вкладний запис розміром 200×120 мм підрізаний і заброшурований у корінець під час виготовлення палітурки, має два згини: горизонтальний і вертикальний. Крім того, папір має діагональну складку у верхній правій частині аркуша, утворену

⁴ Електр. ресурс. Реж. доступу: <https://profilib.net/chtenie/63670/boris-florya-ivan-groznyu-84>

⁵ Там само.

⁶ Електр. ресурс. Реж. доступу: <http://www.raruss.ru/slavonic/slav3/1572-chasovnik-fedorov.html>

⁷ Лифарь С. Дягилев и с Дягилевым. – Париж, 1939. – С. 25. Вказана на цій сторінці “Азбука” Василя Бурцева московського друку 1637 р. теж зберігається у Музеї історії міста Києва, як й інші стародруки пізнішого часу з указаної колекції.

під час брошурування. Шифри Музею історії міста Києва: КВ-57309, СпКн-142, Кн-7723.

Київський музейний примірник є унікальним з огляду на його збереженість, наявність вкладного запису та походження з колекції відомого київського генія танцю Сержа Лифаря.

Тетяна Люта (Київ)

ДО ІСТОРІЇ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА У МІСТЕЧКУ ТРИПІЛЛЯ В XVI СТОЛІТТІ

Трипілля (сучасне село Обухівського району Київської обл.) відоме в історії України насамперед завдяки своїй археологічній культурі, про яку світ дізнався у 1897 р. завдяки відкриттю Вікентія Хвойки. Натомість маловідомими залишаються сторінки історії цього поселення у XVI ст. і зовсім невідомим є факт про надання йому статусу міста і магдебурзького права у 1580 р. Свідченням тому є віднайдений авторкою цих рядків у краківському архіві оригінал привілею для Трипілля – унікальна рідкісна знахідка, що дивом дійшла до нашого часу, зважаючи на масові втрати архівів українських міст ранньомодерної доби. Текст привілею через невідомі нам обставини свого часу не був вписаний у книги Руської метрики, тому тривалий період залишався не знаним дослідникам.

Протягом усього XVI ст. Трипілля незмінно перебувало у власності однієї родини – київських зем'ян Дідовичів (Дідковичів). 13 березня 1500 р. великий князь литовський і король польський Олександр надав Данилові Дідовичу (Дідковичу) привілей на володіння цим поселенням. Відтоді усі представники родини почали йменуватися Дідовичами-Трипольськими, як родовий герб уживали власний печатний знак у вигляді стовпа в супроводі двох півкіл, що лежать кінцями одне до одного згори та знизу¹. За даними Едварда Рулікowsького, від шлюбу з княжною Пронською Данило Дідович мав єдиного сина Василя, якому в 1548 р. польський король Зигмунт Август підтвердив право на володіння Трипіллям. Завдяки одруженню з Соломонідою Суринівною Василь набув право власності на села в Овруцькому повіті: Ключки, половину Шепеличів, Ремезове, а в Київському повіті отримав половину Соловіївки і Княжичі. Василь Дідович-Трипольський помер близько 1599 р., залишивши по собі п'ятьох синів: Ждана, Михайла, Федора старшого, Гапона і Федора молодшого, які того ж року ділили поміж собою батьківський спадок². Віднайдені в архівах Києва і Кракова джерела дають можливість уточнити і скорегувати висновки польського історика. Зокрема, документ, що публікується нижче, дозволяє припустити, що Василь помер значно раніше за вказаний рік, а його сини у 1580 р. виступили ініціаторами надання Трипіллю привілею на магдебурзьке право. В ньому не згадується ім'я Михайла, який, судячи з інших актових джерел і не був їхнім братом, та батька – Василя, який на той час, скоріше за все, був покійним. Останній мав ще й брата Івана, йому у спадок теж дісталися частини сіл Трипілля і Стрем'ятичів, які він у

¹ Докладніше див.: *Однороженко О.* Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. 2. – С. 213.

² *Rulikowski E.* Trypol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1892. – T. XII. – S. 534.

1571, 1575 і 1577 рр. видавав у заставу пану Іванові Черкасу³. В Овруцькому повіті панам Трипольським також належали село Богданівщина над р. Норинь, куплене у 1578 р. у Івана Сингура, села Блисківщина і Ноздрище над р. Норинь, куплені у 1582 р. у Юрія Бокія, а також двір в Овручі⁴.

На відміну від більшості тогочасних документів, вписаних до книг королівської канцелярії, даний привілей написаний не латиною чи польською мовою, а кирилицею, мабуть, на прохання власників Трипілля. Палеографічний аналіз показує, що привілей є оригіналом, писаний на пергаменті, засвідчений підписами короля Стефана Баторія, писаря канцелярії Руської (Волинської) метрики Лаврентія Пісочинського і печаткою Коронної канцелярії. Документ нині зберігається у Державному архіві Польщі в м. Краків (відділення на Вавелі), в архіві князів Сангушків, має задовільний стан збереження, але в кількох місцях текст пошкоджений (див. фото). При публікації у квадратних дужках нам вдалося реконструювати окремі втрачені місця тексту.

Привілей датується ймовірно 23 вересня 1580 р. і, як зазначається наприкінці документа, був виданий в обозі під містом Великі Луки (сучасне місто Псковської обл., Росія), яке за місяць до того здобули королівські війська і реєстрові козаки, незадовго до завершення Лівонської війни. На місці запису перших літер місяця текст пошкоджено, але укладений ітінерарій короля Стефана Баторія дає можливість точно встановити, що ця подія сталася саме у вересні, оскільки відомо, що з 27 серпня по 3 жовтня король перебував у згаданому місці, а потім вирушив у напрямку Невеля (7–13 жовтня) і Полоцька (16–23 жовтня)⁵.

З огляду на прикордонний статус Київського воеводства, однією з найважливіших функцій міст регіону була оборонна. Королівська влада, декларуючи своє зацікавлення і потребу у колонізації нових земель та будівництві оборонних споруд, не мала на це достатніх коштів, тому всіляко заохочувала місцеву адміністрацію та підтримувала приватні ініціативи. Цим власне і скористалися власники Трипілля, які звернулись до короля Стефана Баторія з відповідним проханням. Можемо припустити, що посередником-протектором між братами Трипольськими і королем виступив тодішній писар Руської канцелярії Лаврин Пісочинський⁶.

У пограничних регіонах при заснуванні кожної міської осади в першу чергу звертали увагу на потребу захисту від частих нападів татарських загонів, а також на потенційну загрозу з боку Московської держави, тому закладення нового міста розпочинали з будівництва замку. На початку привілею для містечка Трипілля теж зазначалося про цю обставину, зокрема те, що шляхтичі Трипольські на “вlastномъ отчизномъ кгрунте своемъ в земли Киевской, за Киевомъ унизу реки Днепра, на шляхах татарских над Днепромъ лежачомъ”, збиралися своїм коштом побудувати замок: “ку обороне и великому убезпеченю от неприятеля поганства татар хочуть

³ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 1. – № 4104. – Ч. І. – № 3252, 3324, 3474.

⁴ Там само. – № 3534, 3536, 3551, 3595, 3603, 3636.

⁵ *Wrede M.* Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586. – Warszawa, 2010. – S. 107.

⁶ Докладніше див.: *Кулаковський П.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2003. – С. 140–145; *Крикун М., Піддубняк О.* Волинський маєток Лаврина Пісочинського (придбання села Кунева і захист права власності на нього) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 97–103.

коштомъ и накладомъ своимъ замокъ збудувати и место осадити, без переказы иншихъ местъ и пожитковъ нашихъ”⁷. Король своїм привілеєм надавав їм такий дозвіл, а також право на осадження і заселення містечка вільними людьми, ремісниками та прибульцями з різних місць. Завдяки археологічним розкопкам відомо, що наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у Трипільлі на Посадовій горі існував мурований замок з баштою і магнатським двором⁸.

Згідно з королівським привілеєм, трипільцям надавалося магдебурзьке право за прикладом інших міст, але без будь-якої конкретизації і взірця: “В которомъ местѣ надаемъ вольность и право магдебурскоѣ прикладомъ и порядкомъ такимъ, тако ста в ыншихъ местехъ заховуєть, тако они похочуть”. Інакше кажучи, від власників Трипільля залежало те, яку модель управління містом вони оберуть і разом з тим судочинство, порядок і організацію міського життя. Власне, такі засади були характерні для багатьох приватних міст, яким надавалися локаційно-магдебурзькі привілеї⁹.

Як правило, у подібних привілеях значна увага приділялася також і організації торгівлі, що проявлялось у наданні дозволу на проведення щорічних ярмарків і щотижневих торгів. Власникам Трипільля дозволялося самим встановити терміни проведення цих ярмарків, але таким чином, щоб вони не збігалися з ярмарками у сусідніх містах і не перешкоджали тамтешній торгівлі. Згідно з привілеєм, у Трипільлі встановлювалися щотижневі торги кожної п’ятниці. Важливо, що місцевим жителям надавалося право на вільне шинкування спиртними напоями без сплати до господарського скарбу спеціального податку – капщизни і виконання за це повинностей, тобто для них встановлювалися спеціальні пільги, що мало поліпшити їхній добробут і, відповідно, сприяло економічному розвитку містечка. На відміну від інших міст, яким надавалася така “вольнizza” на окреслений термін, у даному привілеї час дії цієї пільги не вказувався. У привілеї не йшлося про дозвіл на будівництво споруд різного призначення, характерних для міст з магдебурзьким статусом – ратуші, “постригальні”, міської лазні, крамниць і т. п. Можемо припустити, що міське судочинство відбувалося в замку, як це мало місце в інших приватних містечках, а будівництво громадських споруд залежало від волі власників.

Надання цього привілею безумовно прискорило соціально-економічний розвиток містечка, сприяло припливу нових людей до нього, що могло викликати неприховану заздрість у сусідів – могутніх князів Острозьких. Впродовж 1591–1595 рр. Федір, Гапон, Ждан і Федір молодший Дідовичі-Трипольські вели судову тяжбу з київським воєводою, князем В.-К. Острозьким, власником сусіднього містечка Обухів. 16 червня 1591 р. за наказом обухівського урядника Станіслава Жолча і війта Яна Яновича обухівські піддані вчинили напад на трипільські ґрунти біля р. Красної, пограбували підданих і захопили весь врожай. Скаржники оцінили збитки на суму 4 тисячі копи грошей литовських і подали позов на воєводу до Київського земського суду¹⁰. Стосунки між сусідами загострилися під час козацького повстання на чолі з Криштофом Косинським настільки, що власники Трипільля змушені були виїхати

⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie (далі – ANK). Dział na Wawelu. – Archiwum Sanguszków. – Teki Rzymskie. – Sygn. XIVa. – Nr 48.

⁸ Rulikowski E. Trypol. – С. 534; <https://uk.wikipedia.org/wiki/Трипільля>

⁹ Див., напр.: Білоус Н. Магдебурзькі привілеї Бишева та його власники // Красзнавство. – К., 2014. – № 1. – С. 58–63; її ж. Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст.: кількість, особливості розвитку та функціонування // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2015. – Вип. 15. – С. 125–164 та ін.

¹⁰ ANK. – Archiwum Sanguszków. – Teki Rzymskie XXI. – Str. 48.

у свої поліські володіння, фактично залишивши замок без оборони. Князі Острозькі тоді ж підбурили запорозьких козаків до нападу на Трипілля. 14 березня 1592 р. озброєні князівські слуги і піддані з різних сусідніх містечок разом з козаками на чолі з К. Косинським захопили замок у Трипільлі і впродовж двох тижнів плондрували містечко, спалили 117 будинків місцевих жителів і нові будівлі у замку, вивезли звідти всі гармати. Внаслідок нападу близько ста родин залишили Трипілля і переселилися до інших поселень, які перебували у власності князів Острозьких. Шляхтичі Трипольські оцінили свої збитки на суму 6 тисяч кіп гр. лит. і ще додатково по 500 гривень за кожного збіглого підданого, ще на 2 тисячі кіп гр. лит. було завдано збитків підданам. Потерпілі знову поскаржились до земського суду. Оскільки даний суд тривалий час не функціонував, тобто не збирався на судові рочки, судові засідання було призначено на св. Миколая тільки у 1595 р., а 6 липня того ж року було видано позов до суду київському воєводі за підписом писаря Дмитра Єльця¹¹. Події з пограбуванням замку і містечка козаками повторилися під час повстання Северина Наливайка в 1596 та в 1605 рр.¹² У 1612 р. усі власники Трипільської волості скаржилися на князя Януша Острозького, краківського каштеляна, за гвалтовний наїзд на їхні маєтності і згін підданих до своїх маєтків¹³.

Судячи з усього, власники Трипілля не змогли надалі конкурувати з могутніми сусідами – князями Острозькими і впоратися з нападами козаків, які завдавали їм значних збитків. Нащадки Федора, Гапона і Ждана Трипольських поділили спільну спадщину і змушені були продавати її по частинах: в 1627 р. закрочимському каштелянові Анджою Зборовському, в 1637 р. – київському підстолю Максиміліанові Бжозовському¹⁴. Вони переїхали до своїх маєтків в Овруцькому повіті, де у 1630-х – 1640-х роках їм належало кілька сіл: Ключки, Чиколовичі, Коцівщина, Дорогинь, Богданівщина, Збранківщина та низка інших¹⁵.

ДОКУМЕНТ

23 вересня 1580 р. Табір під м. Великі Луки. – Привілей короля Стефана Баторія на магдебурзьке право містечку Трипілля

Стефанъ, Божю милостью король польскии, великии кнѣзь литовскии, рускии, прускии, мазовецкии, жомоитскии, кнѣжа семикгородское и иныхъ

Ѧзнаиуемъ тымъ листомъ нашимъ всимъ вобецъ и кождому зособна, кому того ведати належит, нинешнимъ и напотомъ будучимъ.

Поведили перед нами шляхетные Федор, Гапонъ, Жданъ а Федор Васильевичи Дѣдки Трипольские, земѣане наши земли Киевское, иже ѡни на властномъ ѡтчизномъ кгрунте своемъ в земли Киевскои за Киевомъ унизу реки Днепра, на шляхахъ татарскихъ, над Днєпромъ лежачомъ, то есть меновите во имену своемъ Триполи ку пожитку своемъ, а иньшимъ многимъ мѣстомъ, именьямъ и селамъ нашимъ королевскимъ и теж кнѣзским, панским, шляхетскимъ и всему ѡному краю ку ѡбороне, и великому убезпеченю ѡт неприателѣа поганства татар, хочуть коштомъ и накладомъ своимъ замокъ збудовати и мѣсто ѡсадити, без переказы иншихъ мѣсть и пожитковъ

¹¹ Ibidem. – Str. 54.

¹² Rulikowski E. Trypol. – S. 534–535.

¹³ НБУВ.ІР. – Ф. 1. – Спр. 4104. – Ч. 1. – № 94; Ч. II. – № 45.

¹⁴ Rulikowski E. Trypol. – S. 535.

¹⁵ НБУВ.ІР. – Ф. 1. – Спр. 4104. – Ч. 1. – № 441, 3636 та ін.

наших. И просили насъ, абыхмо ласку нашу гѣдрскую показали, а им того дозволили вольность местскую, ярмарки, торги и корчмы в томъ месте надали.

А такъ мы, бачачи то, же они такъ дла пожитку своего, яко дла ѡбороны всего оного краю, а ку лепшому способенью и безпечности подданных своих властных имениа Трипольского, замокъ тамъ коштом своим збудовати умыслили, и ѡсобливе хотечи, абы сѧ добра подданных наших часу щасливого панованья нашего по украинях розмножали и людми ѡседали. Тогда на то ласкаве позволивши, допустили есмо, яко и тымъ листомъ нашим дозволаемъ преречоным Федору, Гапону, Ждану и Федору Дедком Трипольскимъ во имению их Триполи замокъ збудовати и при немъ место людми вольными, ремесниками и иными всякими прихожими ѡсадити. В которомъ месте надаемъ вольность и право маидеборское прикладомъ и порядкомъ такимъ, яко сѧ в ынших местех заховуеъ, яко они похочутъ. К тому ярмарокъ в год на час и день, коли сѧ им подобаеъ, без переказы иныхъ местъ. Которыи то ярмарокъ маеъ быти вольныи ѡт всехъ податковъ нашихъ черезъ две недели, а торгъ [у кождыи] тыидень у палницу установлаемъ. И даемъ вольность в с[емъ] месте корчмы будовати и вшелнакиѧ трунки ку питью належачиѧ ко[ждому] держати, и пожитки всякиѧ водле баченья своего себе опу[...], привлащати и примножати, а капщизнъ с тыхъ корчмъ и мещанъ до скарбу нашего давати и жадныхъ повинностей з нихъ полнити не будутъ. А тоѧ усеѧ вольности ѡт насъ теперъ имъ, также замку и месту ихъ помѧ[неному] Триполи наданое, маюъ помененыѧ Дѣдки Трипольские сами, жоны, дети и потомки ихъ за тымъ листомъ нашимъ уживати ними непорушне вечными часы потому, яко и иные кнѣзи, панове, ѡбыватели панствъ нашихъ Короны Польское, Великого князства Литовского и тоѧ земли Киевское таковыхъ вольностей слушне уживаюъ.

И на то имъ, потомкомъ ихъ дали сѧшь нашъ листь, [под]писавши его рукою нашою.

До которого на умоцненье тоѧ и печать нашу корунную притиснутисмы розказали.

Данъ в обозѧ под замкомъ нашимъ Великими Луками, днѧ двадцать третего, мѣсца [сен]тебра, року ѡт нароженья Исусъ Христова тысяча пятьсотъ ѡсмыдсѧтого, а кролеванья нашего року пѧтого.

Stephanus Rex

(Велика коронна печатка)

Lauren[ty] Piesoczynski pisarz

На звороти: Przywilej od Stefana krola na budowanie zamku y na jarmarki w mieście Trypolu. R. 1580.

Archiwum Narodowe w Krakowie. – Dział na Wawelu. – Archiwum Sanguszków. – Teki Rzymskie. – Sygn. XIVa. – Nr 48. Оригинал.

Наталія Білоус (Київ)

РОДОВІД УКРАЇНСЬКИХ ШЛЯХТИЧІВ ДЯКОВСЬКИХ З ПОДІЛЛЯ 1696 РОКУ

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – НБУВ.ІР) зберігаються дві невеликі справи: в одній міститься довідка про родовід шляхетського роду Дяковських¹ (прозвані так від їхньої маєтності – села Дяківці, що на південь від Хмільника і на схід від Летичева). Вона була складена у 1696 р. 6 лютого або 24 грудня (у документі названі обидві дати, причому важко сказати, чи вони подані за старим, чи новим стилем), але збереглася в копії 1742 р. в книгах замку в Летичеві. Цей родовід було внесено у гродські книги Михайлом Дяковським. Видно, з цієї причини витяг був писаний польською мовою, а на його початку і наприкінці містяться латинські фрагменти (невеличкі доповнення), є і маленькі вставки, писані кирилицею церковнослов'янською мовою. Очевидно, з цієї ж причини (пам'ятка дійшла не в оригіналі, а в пізнішій копії) деякі її місця не зовсім зрозумілі, хоча в цілому текст писаний непоганим почерком і тільки в кількох місцях окремі слова написані нерозбірливо. Родовід був складений Яном Дяковським (“інформація моєму сину Андрію Дяковському для нашого дому”). Це той самий летичівський підстолий Ян Дяковський, який брав участь у Віденській битві 1683 р. та післявіденському поході і створив “Щоденник Віденської оказії”, виданий в наші дні польськими істориками². Він жив ще у 1731 р. і писав листа до своїх племінників у Гетьманщині (див. додаток № 3).

Родонаачальником (протопластом) Дяковських автор довідки називає Сенька Козлевського, і лише після надання йому Дяківців вони стали зватися Дяковськими. Цей Сенько походив з Угорщини, служив поручником гусарської хоругви при боці польського короля у 1434–1444 рр. (угорського короля у 1440–1444 рр. Уласло I) Владислава III Варненчика, який поліг у невдалій битві проти турків під Варною. Разом з ним наклав головою і Сенько. Була у Сенька рідна сестра, яка вийшла заміж за Скаржинського (їхні “нащадки і тепер є”). З чотирьох синів Сенька один, що був полковником, загинув на війні, а від трьох інших, пов'язаних, як і пізніші коліна Дяковських (Діаковських), з родами подільської та волинської шляхти, розрісся їхній дім (поняття “дім” вживається Яном Дяковським як синонім слова “рід”). На жаль, історія цього роду мало вивчена істориками, хоч ще М. С. Грушевський вказував на них як на можливий українські роди східного Поділля, “які встигли вилізти на верх «права земського коронного», як Карачовські, Митки в старостві Барським, Діаковські в Летичівським”, що “також потонули серед польського загалу тої привілегованої шляхти”³. Лаконічну згадку (одне слово!) подібуємо в роботі з історії української шляхти Н. Я. Яковенко⁴, трохи більше уваги приділяє їм В. Михайловський, який

¹ НБУВ.ІР. – Ф. І. – 65142.

² *Dyakowski M.* *Dyaryusz wiedeńskiej okazyi roku 1683.* – Warszawa, 1983. Цей щоденник використав Т. Чухліб при написанні своєї монографії і навів цитату з нього, де містяться дані про запорозьких козаків. Див.: *Чухліб Т.* *Відень 1683: Україна-Русь у битві за “золоте яблуко” Європи.* – К., 2013. – С. 210. Зазначимо, що обидва списки “Щоденника” зберігаються у відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові. Див.: *Katalog rękopisów Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie.* Sygnatury 2001–2300. – Kraków, 1999. – С. 313.

³ *Грушевський М. С.* *Історія України-Руси.* – К., 1995. – Т. VI. – С. 252.

⁴ *Яковенко Н. М.* *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна).* – К., 1993. – С. 147.

пише про Івахна Дяковського, що у поборі 1563 р. особисто поставив свій підпис руською мовою⁵.

Тому ця пам'ятка XVII ст. є цінним джерелом з історії цього роду і взагалі одним з небагатьох джерел даної категорії XVII ст., яке зберегло родинні перекази й вірогідно писані родословці. Це не гарантує, однак, високої достовірності цього джерела. На жаль, важко порівняти його з іншими джерелами (через їхній брак), але не можна не підозрювати автора довідки, коли він вказує неправдоподібні роки життя низки представників роду. Так, Гарасим Дяковський начебто жив 120 років, дружина його сина Федора (Бадовська) – 122 роки, ще один Федір – 120 років. Часом автор припускається плутанини (можливо, з вини копіїста), через що його важко зрозуміти. Так, він пише родовід для сина Андрія (Анджея) і тут же зазначає: “Твій батько Федір (підкреслено нами. – *Ю. М.*) мав дружину Плоськировську, від котрої народив сина Яна”. Далі плутанина продовжується: “Моїм прадідом був Федір, він народив мого батька Гарасима. Гарасим – мене, Яна. Ян народив Андрія, котрий має дружину Поповську”. Вказівку на те, що прадід автора народив його батька, ще можна витлумачити так, що батько автора походить з роду Федора Дяковського. Але де взявся цей Федір, він мовчить. Можливо, мається на увазі Федір Гарасимович? Але вище сказано, що Гарасим породив Федора. Або незрозумілі речення: “Чарнецька... народила Софію. Юрія старша”. Або: “Мишківна народила володимирського старосту, свого рідного брата”. Або: “Ілля пішов на зятяг до Угорщини, загинули на цій війні”. В останньому випадку, наприклад, неясно: чи тільки Ілля загинув на війні, чи й інші його брати. Ще одне (невелике) непорозуміння виникає через те, що пам'ятка написана польською мовою й імена Дяковських подані в польському звучанні – “Єжи”, а не Юрій, “Анджей, Єнджей”, а не Андрій (в деяких випадках подаються імена у двох варіантах – “Ян або Іван”). Однак цей рід окатоличувався й спольщувався поступово (і то не весь!), переважно в XVII–XVIII ст., і тому навряд чи можна називати Юрія Єжи, коли мова йде про період XV–XVI ст. Є й інші неточності. Так, говориться про представників Дяковських, яких “поглинула руїна”. Дуже сумнівно, щоб йшлося про Руїну другої половини XVII ст. Далі згадується Павло, “котрий поліг під Острогом від московитів”. Очевидно, йдеться про події Лівонської війни 1552–1584 р., але тоді московські війська не доходили до тогочасної України взагалі. Можливо, маються на увазі події 1654 р.? Але за контекстом видно, що мова йде про XVI ст. Отже, Павло загинув в іншому регіоні, наприклад, у Білорусі.

Але в цілому можна зрозуміти, що до чого, тим більше, що в пам'ятці є важливі деталі й історичні екскурси. Так, син протопласта роду Сенька – Дем'ян жив у часах, “коли русь і римляни трималися старого календаря... Костьолів не було в цих краях, тільки святі церкви східні... треба було далеко їздити до костьолів до Польщі, внаслідок чого чи світський, (чи) ксьондз приїжджав у ці руські краї, то їхав просто до попа і відправляв месу в церкві”. Цікавою є звітка про походження прізвиська Богдана – “Бакай”. Богдана взяли в полон ординці під час нападу на Дяківці, і він служив у мурзи Бакая, через що його прозвали Бакаєм. Ян Дяковський мав за дружину Анну Славковську (це був її другий шлюб), від котрої народився син Андрій. Від першого шлюбу з Керснорським вона мала двох дітей, зокрема дочку, яку “замучили козаки під час Дорошенківщини” (це, вірогідно, сталося наприкінці 60-х – на початку 70-х років XVII ст.).

⁵ *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. – К., 2012. – С. 300.

Хоча родовід автора не вповні зрозумілий, можна хоча б приблизно його встановити. Говорячи про вимерлих нащадків Федора (сина старости), автор додає, що були діти від “стриєчних”, тобто двоюрідних, братів діда чи прадіда. Зокрема він називає Яна – батька Дмитра, котрий у свою чергу мав трьох синів Леона, Миколая і, що найважливіше, “отця буньчукового товариша Йосифа Дяковс[кого] Яна, котрий загинув за Дніпром”. Виділені нами слова дописані автором кирилицею, і тут явно, йдеться про Йосифа, чоловіка Євдокії Голуб – дочки Анастасії Маркевич-Скоропадської, котра була в першому шлюбі дружиною генерального бунчужного у 1678–1687 рр. Костянтина Голуба.

Отже, подане нижче джерело проливає світло не тільки на генеалогію одного з родів подільської шляхти, але й на низку інших. Його можна доповнити двома листами Дяковських (подані в додатках № 2–3), скопійованими тим писарем⁶. Один з листів був писаний у 1731 р. летичівським підстолиєм Миколаєм Дяковським (автором щоденника Хотинської війни) і адресувався до синів його брата Йосифа (вже померлого) у Кролевець (саме у Кролевецькій сотні були основні маєтності гетьманші Анастасії Скоропадської та її дітей). Старий Дяковський запрошує племінників у гості, де вони познайомилися б із своєю ріднею, і радить за паспортом звернутися до гетьмана Данила Апостола, бо він “ще як був у Польщі з й. м. паном Мазепою, гетьманом, будучи тоді миргородським полковником, то я з ним бачився і ми колись знали між собою”. Лист № 2 був писаний до 1744 р. до них же Томашем, наказним полковником гусарської хоругви князя Міхала Фридерика Чарторийського (1696–1775), підканцлером ВКЛ у 1724–1752 рр. Томаш був сином Миколая, який на той час уже помер. Він говорить про нащадків Йосифа Дяківського та Євдокії Голуб – синів та дочку, про саму Євдокію, яка ще жила, і про свого дядька – брата ксьондза Раймунда (сина Леона Дяковського) і про дядька летичівського підстоля. Тут знову певна неясність. Його батько – летичівський підстолий Миколай уже помер. Хто ж тоді дядько – летичівський підстолий (як уже це коліно Дяківських вимерло)? Може, представник іншої гілки Дяковських чи брат матері (Людвійська)?

Враховуючи значення цієї пам’ятки, подаємо її нижче. Текст подано в оригінальному написанні разом з двома листами. Латинські фрагменти перекладені к. і. н. Орестом Зайцем, якому висловлюємо щирю подяку.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

6 лютого 1696. Старокостянтинів. – Генеалогічна довідка про рід Дяковських, складена Яном Дяковським

Actum in castro Laticowiensi feria tertia ante festum Conversionis sancti Pavli apostoli proxima anno Domini millesimo septingentesimo quadragesimo secundo.

Ad officium et acta praesentia castrensia capitanealia Laticoviensia personaliter veniens j. ms Michael Dyakowski domini Ioannis Dyakowski subscriptam; introcontentam tenoris ejus medi informacia synowi memu urodzonemu Andrzejowi Dyakowskiemu dla domu naszego, gdzie sukcesia pokim ich m. m. kolligatom spisana; roku Pańskiego tysiąc sześćset dziewiędziesiąt szóstego dnia dwudziestego czwartego grudnia. Przodek nasz zwał się Seńko Kosłewski. Tylko jak nadano Dyakowiec i potym nas zowią Dyakowskiewmy. Przodek nasz był przy boku króla Władysława, któreń był królem polskim, a przed

⁶ НБУВ.ІР.– Ф. І.– № 65141.

tym węgierskim. Który głowę swoje położył pod Warmią nie daleko Rigonu i Parkanów, mil cztery za Dunajem. Przodek nasz porucznikował u króla Władysława pod znakiem usarskim. Przodek nasz Seńko Koszlewski tamże głowę swą położył oraz z królem, panem swoim. Seńko Koszlewski miał za sobą żonę z domu Kopiowską, a druga siostra za Skarzyńskim, gdzie potomkowie i dzisiaj są. Seńko Koszlewski, przodek nasz, miał z Kopiowską synów czterech: jeden zginął na wojnie, będąc półkownikiem, trzech synów zostało: Stefan, drugi Waclaw, trzeci Demian. Stefan żył lat dziewięćdziesiąt, miał za sobą Jarmolińską, z którą spłodził Iwana, któremu przezwisko było Sieniak, drugiego syna Jerzego, ten potomek jest wnuk Jerzego na imie Mikołaj, którego Szeptycka urodziła, a dziada Iwana Sieniaka Jarmolińska. A żonę miał z domu Zywaczowską potomkowie, tu (to?) jest Iwana Sieniaka młodo z tego gniazda poschodzili. Wnuka miał Pawła, który pod Ostrogiem zginął od Moskwy. Iwan Sieniak żył lat ośmdziesiąt z pięć; brat jego Jerzy żył lat sześćdziesiąt, zabity od brata swego stryjecznego rodzzonego na imie Semen, który na Ostołopowie dziedziczył i Krykowcach, miał za sobą Kolizyńską. Babka Semenowa była Bielniczańska, dziedziczka Pojoł, pradziad jego Alexy, który córek miał siedm, a syna jednego. Córki szli za mąż w województwie braclawskim, jedna była starsza za Kleszewskim i teraz potomkowie są. Druga za Dziuczą (?) i teraz potomkowie są, trzecia za Kordyszem i teraz potomkowie są, czwarta za Krasnowskim i teraz potomkowie są, oddał córkę za Piasoczyńskiego i teraz potomkowie są, godni. Waclaw, syn Stefanów młodszy, ale on żył przed nim lat ośmdziesiąt i sześć, jednego syna miał, a potem na córki zeszło, syn sterilis zeszedł z tego świata, a córka po nim dziedziczyła. Która Rogozińska urodziła na imie Marianna, poszła za Stanisława Skopowskiego, synów i córek napłodził, lecz ruina podjadła. Stanisław Skopowski część swoje sprzedał w Dyakowcach za tysięcy ośmnaście, bo żona jego dziedziczyła na trzeciej części Dyakowiec z przytomnością męża swego, przedali, j. m. (?) panu Cetnerowi już nic nie należało lubo niedopłacono i manifesta pozachodzili. Jednak potomkowie j. m. (?) pana Cetnera zażywają.

Trzeci brat Stefanów i Waclawów najmłodszy Damian. Działo się to przed rozerwaniem kalendarza na ten czas, jak Ruś (i) Rzymianie stary kalendarz trzymali i pul (?) z kozakami, szlachtą i panowie mieszkali w zgodzie. Kościołów nie było w tych krajach, tylko cerkwi święte i wostocznie, a kościołów świętych zachodnich nie było, daleko było trzeba do (ko)ściołów jeździć do Polski, za czym lubo świecki ksiądz przyjechał w te ruskie kraje, to prosto jechał do popa i mszą celebrował w cerkwi. Stefanowi przezwisko było Sieniak. Młodsze Waclawa przezwano Wasko Taratuszka. Przodek Skoporoskich Demian, najmłodszy, miał za sobą Szumlańską, niegdy Rafała Szumlańskiego córka, z którą spłodził Harasima, Bochdana, Iwana. Przewisko miał Jan alias Iwan Worwał. Ojciec twój Fedory miał za sobą Płoskirowską, z której spłodził Jana. Drugi – Basyli, trzeci – Mykołaj, ten młodzianem umarł. Służył z pisarzem koronnym, część we wsi Dyakowcach na nas należy. Ja miałem za sobą żonę z domu Annę Sławkowską, niegdy Jana Sławkowskiego córkę, który ma wieś Wołkowce w województwie wołyńskim, a powiecie krzemienieckim, nabytą od różnych osób swoje dziedziczną część. Także po Stefanie Oszemborskim i synowca jego, po Rafale Osiemborskim, tudzież po Wołkowskim dość, że całe Wołkowce należą mnią i synowy memu Andrzejowi, którego Anna Sławkowska urodziła, żadnego successora nie masz, tylko naturalnie należy na successorów Anny Sławkowskiej, małżonki mojej; żadnego długu nie masz, tylko że dokumentów nie masz w ręku, nieprzyjaciele pozabierali, jedne popalili, drugie podarli, trzeba szukać jednych w Lublinie, drugich w Krzemieńcu według summariuszu ojca żony mojej. Za pierwszym mężem była żona moja Stanisławem Kiersnowskim, spłodziła syna Kazimierza, który młodo zginął, córkę jednę miała bardzo nadobną, ją kozacy zamęczyli pod czas Doroszenkowszczyzny. Drugi brat

MISCELLANEA

mój Bazyl miał za sobą Jaslikowską, z której spłodził synów i córek, synowie młodo poumierali, córek dwie: jedna za Skomorowskim, druga za Rusieckim byli, że wraz z mną należą do Dyakowiec. Siostra nasza rodzona – za panem Borowskim. Jej należy posag – czwarty grosz z Dyakowic lub czwarta części wydzielić.

Pradziad mój był Fedor, spłodził ojca mego Harasyma. Harasym – mnie, Jana. Jan spłodził Andrzeja, który ma Popowską za sobą. Brat mój Bazyl, pisarz grodzki grabowiecki i wojski grabowiecki, jego należą dzieci wraz z mojej do Dyakowiec. Harasym starszy brat, syn Demiana, co żył lat sto dwadzieścia. Bohdan żył lat ośmdziesiąt, Jan alias Iwan przejeżdżając, trafunkiem zabił Wasowicza, z Latyczewa uszedł, służył pod chorągwią usarską, zginął z Bochdanowym synem. Synów miał pięć: starszy Daniel, za którym Kornicka była, ten fortuny dobrej w Podgórzu pod Sanokiem, Jendrzrej lubo żony mieli, młodo zeszedli z tego świata bez (przez?) wojny pogańskie. Iwana Worwula Czarniecka urodziła na imie Zofia. Jerzego starsza, Harasym, najstarszy Demianów syn, żył lat sto dwadzieścia, żonę miał z domu Łyską, z której spłodził synów czterech, córek trzy. Najstarszy syn Teodor, drugi Bohdan, trzeci Basyli, czwarty Mikołaj. Starszy syn Harasyma Fedor miał żonę Badowską, z girnego (!) Badowa, Jana Badowskiego córkę; Fedor syn starszy żył lat sześćdziesiąt i pięć, żona prawnuka żyła lat sto dwadzieścia i dwa, żona jego była Łyska. Trzeci miał za sobą Brodowską. Drugi syn Bohdan przezwisko mu było Bakaj. To dla tego zwano Bakajem: niekiedy orda wzięła w Dyakowcach i miał pana Tatara murz Bakaj. Ociec dał za niego wykupu łąc (?) talerów pięćset. Trzeci syn Basili alias Wasilec, Mykołaj sterelis lubo mieli żony, z tego świata zeszedli. Basili miał z domu Kornicką, Mikołaj – Rohosińską, który dał córkę za Skopowskiego. Synowie Bohdana Bakaja wszyscy wyginęli. Miał Bohdan z domu Morozowską, który miał synów dwoch Eliasza i Ołexia, z drugą spłodził Jendrzreja, Fedora i Pawła, a wszyscy synowie steryliter. Eliasz poszedł na zaciąg do Węgier, a wyginęli na tej wojnie. Iwana Worwula, syna Herasymowego, miał żonę z domu Myszkównę, tiotkę rodzoną panów Zacharowskich. Myszkówna urodziła starostę włodzimierskiego brata tego rodzonego. Fedory, najstarszy syn starościew, który rano umarł, ale wnuk jego żył tu lat sto dwadzieścia; Ulana Badowska. Fedor miał synów cztery, Kilian średny, Prokop najstarszy, Alexander namłodszy, Waclaw umarł na cesarskiej, Kilian i Alexander umarli steryliter, lubo żony mieli, potomkowie przez wojnę poginęli. Ale są od stryjecznych stryjeczny spłodził syna Jana, Jan spłodził Dymitra i Jendrzreja, Jendrzrej zginął młodziąnym w Krakowie, a Dymitr miał za sobą Ludwiską, z tą spłodził synów trzech: Jana, który za Dnieprem zginął, Mykołaj miał za sobą z domu Młocką, Leon trzeci miał za sobą Mychałowską, który dziedziczy w Ludwincach na Wołyniu. Jerzy, brat mój stryjeczny, miał za sobą Potomską godnego domu, z którą spłodził Marcina i Michała, córek dwie, Efrozynę i Petronełę. Praszczur Ołexyow Alexander, którego księżniczka Czetwertyńska urodziła, także i córkę, która jest za panem Zwolskim. Część nasza we wsi Sachnach po Sidaku Sachnowskim, które jeszcze przed wojnami zażywali i mieszkali. Przodek nasz Seńko Koszłewski z Węgier, familii wielkiej i domów tykający się hraffów i senatorów. Na to się rękę moje własną podpisuję.

Działo się w Starym Konstantynowie dnia szostego lutego roku tysiąc sześćset dziewiętdziesiąt szostego.

Jan na Dyakowcach Dyakowsky. Post cujus, transactis ad acta officii preseñ ingrosationem originale causa idem offerens rursus ad se recepit et de recepto officium praesens quietavit.

Ex act. castel. capit. Laticowie extradide.

Legi cum act. Wołochydyowsky.

НБҮВ.ІР. – Ф. I. – 65142. Копія XVIII ст.

№ 2

1731, листопад (?). – Лист Томаша Дяковського до братів

Listu tego pisarz, a w. m. m. panów serdecznie kochanych braci, stryjecznie rodzony brat, bo nieboższyk ociec mój Mikołaj, rodzony brat ojca w. m. m. panow młodszy po ojcu w. m. m. panów, ksiądz Rajmund od najmłodszego idzie, to jest od nieboszczyka j. m. pa. Leona. Kłaniam uniżenie w. m. m. panom rodzicielke w. m. m. panów, a moje kochane stryjankę ściskam za nogi niech jej Bóg Wszechmogący zdrowie czyrstwie w najdluszcze udziela lata, a także upraszam, chcej tu przyjechać, żebyś mi się poznali bracia z sobą. Ja tu jestem pułkownikiem nakaznym choręgo usarskiej jaśnie oświeconego książečia Czartoryjskiego, podkanclerza Wielkiego Księstwa Litewskiego, stoje tu z chorągwią w Rohatynie tyło w półczwierci mileod je m. pa podstolego latyczowskiego, stryja i dobrodziejeja naszego nym (?) będziemy mieli (?) w. m. m. panów prezecią u nas. Tym listem ich braterskiej zalecam się miłości, zostając całym sercem w. m. m. panów i serdecznie kochanych braci serdecznie kochanym bratem i uniżonym sługą Tomasz Dyakowski.

НБУВ.ІР. – Ф. І. – 65141. Копія XVIII ст.

№ 3

5 листопада 1731 р. Путятинці під Рогатином. – Лист латичівського підстоля Миколая Дяковського до племінників

Mnie wielce mości panowie ukochani synowcowie!

Respons na list mój od w. m. m. panów dnia 9obra z Królewca napisany, odebrałem, przez ręce je m. pana Orchowsiego, gubernatora czehrnińskiego, przysłany mi, gdzie nie tylko uniżenie dziękuje w. m. m. panom za affect ich, żeście mi odpisali, ale też i wdzięczen jestem jego w. m. m. panow upraszam, abyście mnie, starego, nawiedzieć raczyli i przyjachali do mnie. Jeżeli idzie o paszport od je mci pana hetmana wa m. panów, to starajcie się o paszport, a do mnie dziatenki chcecie przyjechać, wszak i jego mości pan hetman wa m. panów ma mie znać, bo jeszcze jak bił w Polsce z j. p. j. m. panem Mazepą, hetmanem, na ten czas był pułkownikiem mirhorockim, tom się z nim widywał i znaliś my się z sobą niegdy i ś. p. ojciec nieboższyk w. m. m. panów był u wa m. panów i kraj byście wiedzieli i krewnych swoich poznali byście. Jej mości rodzicielcie w. m. m. panów kłaniam uniżenie, niech jej Bóg zdrowia użyzczać w długie lata, a w. m. m. panów każdego momentu z utęsknieniem wyglądam i proszę, aby się mnie, starego, nawiedzieć raczyli i z bracią swojemy poznacie się tu, tak i mnie wielką będziecie konsolatią, jak mi darujecie bytność waszę. Której bytności każdego momentu czekam i wyglądam. Teraz zaś jestem całym sercem w. m. m. panów ukochanych synowców uniżonym sługą Mikołaj na Dyakowcach Dyakowski, podstoli łaticzewski.

Z Putiatyniec z pod Rohatyna 5ta nov.

НБУВ.ІР. – Ф. І. – 65141. Копія XVIII ст.

o. Юрїї Мицик (Київ)

**ЛИСТ-КЛОПОТАННЯ М. КОСТОМАРОВА
ДО МІНІСТРА НАРОДНОЇ ОСВІТИ, ГРАФА Д. ТОЛСТОГО
ПРО ДОЗВІЛ СТУДЮВАТИ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ
З “ИСТОРИИ ПУГАЧЕВСКОГО БУНТА”
ТА ОФІЦІЙНА ВІДПОВІДЬ
(До життєпису кабінетного вченого початку 1870-х років)**

Неодмінною складовою життєвої історії майже кожного вченого-гуманітарія є отримання дозволів на роботу з фондами державних, відомчих архівів, музейних або бібліотечних колекцій тощо. Часто-густо такі дозволи є доволі рутинними чи звичними процедурами, котрі здобуваються практично в автоматичному режимі. Втім, інколи саме ділове листування, пов'язане зі здобуттям офіційних дозволів, кидає світло на нереалізовані плани чи творчі устремління інтелектуалів, які поглинув морок історичного часу.

У випадку з М. Костомаровим, який подав у відставку після відомого конфлікту 8 березня 1862 р. зі студентами-розпорядниками на публічній лекції у міській Думі імперської столиці¹, його клопотання та відповіді на них є цікавими свідченнями про те становище кабінетного вченого на міністерському утриманні, котре відтоді він вимушено посідав до кінця життя. Тим паче, що у наступні роки М. Костомаров намагався посісти кафедру у Київському та Харківському університетах, але наштовхнувся на рішучу протидію з боку Міністерства народної освіти². Більше того, багаторічні зносини М. Костомарова з очільниками цього міністерства переконали вченого, що офіційний Санкт-Петербург вирішив будь-що-будь не допускати його як до викладання, так і до більшості імперських наукових інституцій, за винятком імператорської Археографічної комісії.

М. Костомаров дуже болісно переживав своє становище напівізолюваного, кабінетного вченого у Санкт-Петербурзі. У листі від 8 вересня 1864 р.³ до М. Максимовича історик із нотками нездоланної туги писав: “Хотів був я перебратися на Україну, щоби провести решту днів у країні своїй, повній молоком і медом, але, на жаль! – сильні світу сього, котрі сидять на сідалищах влади, з намови марнословних наклепників не допустили мене. Я любив усе життя Україну, її народ, її природу: за це мене варто позбавити можливості дожити та вмерти там”⁴.

Але на початку 1870-х рр. М. Костомаров сприймав цю ситуацію вже інакше. Попередні роки продемонстрували, що міністерство в жодному разі не затвердить його на університетській кафедрі, хоч Київський університет 1864 р. удостоїв науковця ступеня доктора російської історії, а Харківський університет того ж року обрав

¹ *Костомаров Н.* Объяснение // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М. Грушевського. – [К.,] 1928. – С. 131–132; *його ж.* Последнее объяснение по поводу моей лекции 8-го марта // Там само. – С. 134–136.

² *Марахов Г. І.* Нові сторінки з біографії М. І. Костомарова // Вісник АН УРСР. – 1972. – № 1. – С. 99–106; *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова: три візії супутніх подій // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 2003. – Вип. 5. – С. 203–273.

³ За іншою інформацією – 1869 р. Див.: *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова... – С. 223 (прим. 42).

⁴ *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова // Україна. – 1907. – Т. 4. – Кн. 11/12. – С. 233–234.

історика ординарним професором. До того ж давалися ознаки вік і хвороби, які дуже дошкуляли історика, котрий сильно підупав і постарів. Його близький приятель, письменник Д. Мордовець гадав, що у вересні 1870 р. М. Костомаров зазнав “першого мозкового удару”⁵.

Отож він хоч-не-хоч мусив проектувати, принаймні замислюватися про перспективи фінальної частини свого життя. Після попередніх перемовин у відомчих кабінетах член і редактор імператорської Археографічної комісії М. Костомаров 21 березня 1870 р. звернувся із клопотанням до міністра народної освіти, графа Д. Толстого про збільшення свого щорічного утримання до розміру окладу ординарного професора, від посади якого історика змушували відмовлятися протягом восьми років⁶.

Згідно з вищою монаршою милістю від 16 травня 1870 р. М. Костомарову призначали щорічну платню в розмірі трьох тисяч рублів “доки він перебуватиме на службі”⁷ в імператорській Археографічній комісії. Його оклад становив 2400 рублів, до яких додавалися 300 квартирних і 300 столових рублів⁸. Окрім того, після випуску шостого тому “Актов Южной и Западной России” за поданням міністра народної освіти 17 квітня 1870 р. історикові пожалували чин дійсного статського радника, котрий відповідав четвертому класу⁹.

В автобіографічній оповіді М. Костомаров щиро назвав клопотання графа Д. Толстого “істинним благодіянням”. За його визнанням, “по-перше, я дістав можливість залишитися в столиці і мати під рукою більше засобів для вчено-літературної діяльності, що становить мету та насолоду мого життя; а по-друге, я здобув постійну підтримку свого матеріального побуту, що звільнило мене від потреби бути у постійній залежності та підлеглості від видавців і журнальних редакторів”¹⁰.

Здавалося б, що у світлі цих подій, особливо на тлі обнадійливих і, врешті-решт, реалізованих обіцянок міністерства стосовно збільшення утримання, клопотання опального історика щодо дозволу працювати з архівними джерелами з історії бунту О. Пугачова мають задовольнити. Адже навіть найприскіпливіші цензори не знайшли жодної крамоли в історичній студії “Бунт Стеньки Разина”, котра продукувала очевидні паралелі щодо нових наукових зацікавлень М. Костомарова. Та, незважаючи на начебто доброзичливе ставлення графа Д. Толстого до М. Костомарова, історика вирішили тримати якомога далі від цієї дражливої для імперської науки теми, позаяк за ним уже міцно закріпилася репутація українофіла та нищителя російського пантеону героїв.

Зрештою, “прихильність” офіційного Санкт-Петербурга виявилася лише показним, зовнішнім флером, за яким ховалася справжня позиція міністерської бюрократії.

⁵ *Мордовцев Д. Л.* Исторические поминки по Н. И. Костомарове // Русская старина. – 1885. – № 6. – С. 631–632.

⁶ *Ульяновський В.* Докторський диплом Миколи Костомарова... – С. 272.

⁷ *Летопись занятий Археографической комиссии за 1882–1884 гг.* / Ред. К. Н. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1893. – Вып. 9. – Отд. IV. – С. 58 (прим. 2).

⁸ *Кравцов Д. Е.* Н. И. Костомаров. Письма. Стаття [авторизований машинопис. Ленінград, 1969] // Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ.ІР). – Ф. 262. – Спр. 22. – Арк. 9.

⁹ *Летопись занятий Археографической комиссии за четыре года [1867–1870]* / Ред. Е. Е. Замысловский. – СПб., 1871. – Вып. 5. – Отд. IV. – С. 132–133.

¹⁰ *Костомаров Н. И.* Автобиография // *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. – К., 1992. – С. 289.

Восени 1871 р. саме зусилля “міністерської партії” відіграли визначальну роль у тому, що М. Костомарова, як і раніше 1865 р.¹¹, не обрали членом-кореспондентом імператорської Санкт-Петербурзької АН¹².

На той час М. Костомаров був одним із найвідоміших учених-гуманітаріїв в імперії Романових. На початку 1870-х рр. завершилося видання 12-ти томів його “Исторических монографий и исследований” (СПб., 1863–1872), здійснене Д. Кожанчиковим, котре стало промовистим свідченням реального масштабу наукових практик опального інтелектуала.

На початку 1870-х рр. творчі здобутки М. Костомарова визнавали навіть його найзавзятіші опоненти та непримиренні критики. Втім, 1873 р. жодна імперська установа не наважилася навіть порушити питання про відзначення 35-річного творчого ювілею історика. Натомість ініціаторами неформального святкування та пошанування М. Костомарова стали його друзі¹³. Відтак низка відомих петербурзьких учених, письменників, митців, культурно-громадських діячів висловлювали неприховане подивування, а то й щире нерозуміння того, чому ювілей діяльності історика такого масштабу не відзначається в імперії на офіційному рівні на тлі інших бучних святкувань. 14 січня 1874 р. неначе навздогін ювілею рескриптом російського імператора Олександра II М. Костомарову був пожалуваний орден Св. Володимира 3-го ступеня. У цьому демонстративному акті нагородження, точніше пожалування, відобразилося візантійське лицемірство російської влади¹⁴.

Публіковані нижче лист-клопотання та міністерська відповідь додають лише кілька зовнішніх пунктирів до обрисів тієї складної комунікації історика з імперською бюрократією, котра тривала протягом ряду років. Якщо взяти до уваги запальну експресію, комунікативну відкритість, інколи простодушну наївність М. Костомарова, котрі в нього чергувалися з тривалими нападами меланхолійної зажуреності та незвичайної помисливості, то можемо уявити, наскільки болючими і складними були для нього зносини з прагматичними міністерськими крючоктоврами.

ДОКУМЕНТ

*Лист-клопотання М. І. Костомарова до міністра народної освіти,
графа Д. А. Толстого про дозвіл студіювати матеріали
з “Истории Пугачевского бунта”. 22 березня 1870 р.*

Ваше сиятельство, граф Дмитрий Андреевич!

Обращаюсь к вашему сият[ельс]тву с покорнейшей просьбой. Я желал бы заняться историей Пугачевского бунта и для того познакомился с делами Государственного Совета. Если ваше сият[ельс]тво найдете это желание уместным, окажите мне ваше покровительство и благоволите исходатайствовать мне возможность

¹¹ Переписка Я. К. Грота с П. А. Плетневым / Под ред. К. Я. Грота. – СПб., 1896. – Т. 3. – С. 711.

¹² *Никитенко А. В.* Дневник: В 3 т. / Подгот. текста и прим. И. Я. Айзенштока. – [М.], 1956. – Т. 3: 1866–1877. – С. 214.

¹³ XXXV лет ученой и литературной деятельности Н. И. Костомарова. 1838–1873 // Русская старина. – 1874. – № 1. – С. 181.

¹⁴ Каталог III очередной юбилейной выставки. В память Н. И. Костомарова. 1885–1910. – Воронеж, 1910. – С. 20.

пользоваться означенными делами, без которых, очевидно, желание это придется оставить.

Приношу уверение в чувствах глубочайшего уважения и совершенной преданности, с которыми честь имею пребыть, вашего сият[ельст]ва покорнейший слуга.
Николай Костомаров

Марта 22 (дня) 1870 (года)

На документі позначка: Можно написать г[осподину] Витману. 21 марта. Внизу: 28 марта. Его пр[евосходительст]ву В. И. Витману (ЦГИАЛ. – Ф. 733. – Оп. 193. – № 193. – Л. 15. Подлин.)¹⁵

НБУВ.ІР. – Ф. 262. – Спр. 22. – Арк. 9. Машинописна копія.

**Відповідь міністра народної освіти, графа Д. А. Толстого
на лист-клопотання М. І. Костомарова. 11 квітня 1870 р.**

МИНИСТР
НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ
11 апреля 1870 г.
№ 3722

Его Высочор[о]дию Н. И.
Костомарову

Милостивый Государь,
Николай Иванович.

Вследствие письма Вашего от 22 истекшего Марта относительно исходатайствования Вам доступа в Государственный Архив для ознакомления с делами, относящимися к истории Пугачевского бунта, я входил об этом в сношение с Г[осподином] Товарищем Министра Иностранных Дел, который, по поручению Г[осподина] Государственного Канцлера, сообщил мне ныне, что на основании правил Высочайше утвержденных для допущения к занятиям в Государственном Архиве, дела касающиеся до Пугачевского бунта принадлежат к числу тех, которые не могут быть выданы.

Не усматривая за сим возможности удовлетворить упомянутому ходатайству Вашему считаю долгом об этом Вас, Милостивый Государь, уведомить, в ответ на письмо Ваше.

Примите уверение в совершенном моем почтении и преданности.

Граф Дмитрий Толстой

НБУВ.ІР. – Ф. 22. – Спр. 351. – Арк. 1–1 зв. Оригінал.

Олексій Ясь (Київ)

¹⁵ Нині ця справа зберігається у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. Справа має назву: “О допущении бывшего Профессора Костомарова в Сенатский Архив для некоторых изысканий по судебным делам времени императрицы Екатерины II...”. Див.: РГИА. – Ф. 733. – Инвентарная опись 193. Департамент народного просвещения. 1863–1879 гг. – Л. 34. [Електр. ресурс]. – Реж. доступу: <http://rgia.su/imageViewer/img?url=nouLjcLOz8nKztmMmo2WnpPCztmQnZWanIvCzcjIxsVNXsjZmI2Qio/Czw>

ДО ЛИСТУВАННЯ ФЕДОРА ВОВКА З ІВАНОМ ФРАНКОМ

Листування кінця XIX – початку XX ст. було важливим засобом комунікації між людьми. Водночас збережені дотепер тогочасні епістолярії діячів науки і культури є важливим джерелом дослідження їхнього життєвого шляху, творчої лабораторії.

Якщо листування Івана Франка досліджено досить повно і публікації його епістолярію почалася ще у XIX ст.¹, а найповніше зібрання його листів опубліковано в останніх трьох томах 50-томного зібрання творів, виданого у 1976–1986 рр.², то листування Федора Вовка, яке обіймає понад п'ять з половиною тисяч листів тільки до Ф. Вовка, стало досліджуватись та публікуватись останнім часом³, оскільки його

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – К., 1986. – Т. 48: Листи (1874–1885). – С. 602–605.

² Там само. – С. 10–738; Т. 49: Листи (1876–1894). – С. 7–776; Т. 50: Листи (1895–1916). – С. 7–645.

³ Наулко В. Федір Вовк: Листи С. Петлюри до Ф. Вовка // Жива вода. – 1996. – № 7. – С. 3–7; Наулко В., Старков В. Листування Ф. Вовка з В. Кравченком // Берегиня. – 1996. – № 3/4. – С. 133–143; *іх же*. Листування Ф. Вовка з М. Сумцовим та Д. Яворницьким // Пам'ять століть. – 1997. – № 1. – С. 61–66; Наулко В. Листування Федора Вовка з Миколою Біляшівським // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 62–74; *його ж*. Листування Федора Вовка з Іваном Шишмановим // Болгарський щорічник. – К., 1998. – Т. III. – С. 100–116; *його ж*. Лист Ф. К. Вовка до В. Б. Антоновича // Науковий збірник УВАН. – Нью-Йорк, 1999. – Т. IV. – С. 247–250; Старков В. Листи Олександри Єфименко до Федора Вовка // Схід-Захід. – Харків, 1999. – Вип. 2. – С. 212–217; Наулко В. З епістолярії Лева Биковського // Пам'ять століть. – 1999. – № 6. – С. 13–16; Старков В. Листи Митрофана Дикарева до Федора Вовка // Там само. – 2000. – № 1. – С. 11–52; Наулко В. Листи Л. С. Берга до Ф. К. Вовка // Схід-Захід. – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 149–165; *його ж*. Листування Б. Грінченко – Ф. Вовк // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 7. – 51 с.; *його ж*. Листування Михайла Грушевського та Федора Вовка // Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – Т. II. – С. 94–221, 351–376; *його ж*. Листи Любора Нідерле і Ченека Зібрта до Ф. Вовка (Волкова) // Слов'янські культури в європейській цивілізації. – К., 2001. – С. 206–242; Наулко В., Руденко Н., Франко О. Листування Федора Вовка з Володимиром Ігнатюком. – Львів; К., 2001. – 216 с.; Наулко В. Листи Зенона Кузеля до Федора Вовка // Борисфен. – 2001. – № 11 (125). – С. 6–8; № 12 (126). – С. 12–13; *його ж*. Листування Павла Рябкова з Федором Вовком // Південна Україна XVI–XIX століття. – 2001. – № 6. – С. 105–125; Руденко Н. В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 1 (7). – С. 31–65; Наулко В. Листування Ф. К. Вовка (Волкова) з російськими вченими // Вісник Київського інституту “Слов'янський університет”. – К., 2002. – Вип. 12. – С. 196–199; *його ж*. Листування М. Ф. Біляшівський – Ф. К. Вовк // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 8. – 75 с.; *його ж*. Листи Раймунда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка // Р. Ф. Кайндль. Вікно в європейську науку: Матер. II Міжнар. наук. семінару (Чернівці, 28–29 травня 2005 р.). – Чернівці, 2005. – С. 340–347; В. Наулко, В. Старков. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського та Федора Вовка // Старожитності Південної України. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 14. – 100 с.; Наулко В. Листи Раймунда Фрідріха Кайндля до Михайла Грушевського і Федора Вовка // Університет. – 2005. – № 6. – С. 55–70; *його ж*. Листування Федора Вовка з Володимиром Шухевичем // Там само. – 2008. – № 1. – С. 16–17; Старков В. Листи Федора Вовка до Митрофана Дикарева // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2007. – Вип. 12. – С. 421–432; Наулко В. Листи французьких антропологів до Ф. К. Вовка (Волкова) // Університет. – 2008. – № 4. – С. 5–18; Старков В. Листування Федора Вовка та Євгена Чикаленка // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2010. – Вип. 15. – С. 577–579.

ім'я багато десятиліть було зі штампом “українського буржуазного націоналіста” і його діяльність і спадщину досі ще не вивчено належним чином.

Ми маємо щасливий випадок, коли листи в обидві сторони у значній мірі збереглися. 43 листи Івана Франка за 1879–1911 рр. зберігаються у фонді Ф. К. Вовка наукового архіву Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ)⁴, а 34 листи Федора Вовка за 1882–1907 рр. – у фонді І. Франка Відділу рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ВР ІЛ НАНУ)⁵. Слід зазначити, що якщо, на нашу думку, листи І. Франка збереглися майже в повній мірі, то про листи Ф. Вовка, як свідчить листування, сказати цього не можна.

Що стосується обопільного листування Франко – Вовк, то вперше 39 листів І. Франка до Ф. Вовка, з відомих дотепер 43-х⁶, були опубліковані в І томі “Літературної спадщини” 1956 р.⁷ Листи ж Ф. Вовка до І. Франка і досі не оприлюднені, хоча з кінця 90-х років минулого століття почали виходити публікації з епістоляріями як Федора Вовка, так і до нього (див. зн. 3). Складну долю архіву Івана Франка, який врешті-решт опинився в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, простежила Галина Сварник⁸. У путівнику по фондах відділу рукописів інституту за 1999 р. зазначено, що у фонді І. Я. Франка (фонд № 3) зосереджено 5052 одиниці зберігання, зокрема 34 листи Федора Вовка за 1882–1907 рр.⁹

Листування між двома великими українцями розпочалося 1879 р. з ініціативи І. Франка, про що можна прочитати у його листі до Ф. Вовка від листопада 1879 р.: “Не писав досі нічого до Вас, хоть і мав адреси...”¹⁰.

Якщо розглянути динаміку листування, то, за нашими спостереженнями, в деякі періоди воно було інтенсивне, а інколи, з різних причин, переривалось на роки¹¹: 1879–1880 (9, 0); 1881–1887 (0, 1); 1888 (2, 5); 1889–1893 (0, 4); 1894–1896 (14, 8); 1897–1898 (1, 0); 1899–1902 (11, 9); 1903–1904 (0, 1); 1905–1908 (5, 5); 1909–1911 (1, 0); без дати (0, 1) (Разом: 43, 34).

За висловом укладачів зібрання творів Івана Франка у 50-ти томах, його листування з Федором Вовком “було досить інтенсивним і тривалим: починаючи від кінця 70-х років, протягом майже всього життя”¹².

⁴ НА ІА НАНУ. – Ф. 1. – № 4329–4372.

⁵ ВР ІЛ НАНУ. – Ф. № 3. – Од. зб. 1602. – С. 549, 617–620, 667–670, 805–810, 825–828; Од. зб. 1607. – С. 35–37, 45–46, 351–357, 359, 361, 389; Од. зб. 1609. – С. 243–246, 447–449, 483–486; Од. зб. 1611. – С. 47–50, 59–62, 135–138; Од. зб. 1617. – С. 97–99; Од. зб. 1620. – С. 89–96, 179–184, 561; Од. зб. 1628. – С. 473–512.

⁶ Між іншим, в НА ІА НАНУ – 44 позиції в теці з листами Івана Франка Федору Вовку.

⁷ Літературна спадщина. – К., 1956. – Вип. І: Іван Франко. – С. 385–394, 438–442, 446–457, 463–474, 477–478, 480–481, 484, 487–491.

⁸ Сварник Г. Архів Івана Франка в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: Зб. наук. пр. – Львів, 2006. – Вип. 14. – С. 409–432.

⁹ Путівник по фондах відділу рукописів Ін-ту літ-ри. – К., 1999. – С. 448. Зазначимо, що саме листів та листівок Ф. Вовка – 33 і, на нашу думку, окремою одиницею зберігання є підготовлені Вовком статті для чеської енциклопедії “Otto” (ВР ІЛ НАНУ. – Ф. № 3. – Од. зб. 1607. – С. 351–361), які Вовк пересилав Франкові для перекладу.

¹⁰ Лист І. Франка до Ф. Вовка після 7 листопада 1879 р. Див.: Франко І. Збір. творів. – Т. 48. – С. 221.

¹¹ Йдеться про кількість відомих листів обопільного листування. Перша цифра – кількість листів Франка, друга – Вовка.

¹² Франко І. Збір. творів. – Т. 48. – С. 659.

Перший сплеск листування припадає на 1879–1880 рр., коли І. Франко розпочинав провадити свою активну журналістську та публіцистичну діяльність. Він разом із М. Павликом видавав журнал “Громадський друг” та альманахи “Дзвін” і “Молод” (усі – 1878 року), спільно з І. Белеєм – журнал “Світ” (1881–1882). Ф. Вовк в цей час, на початку свого емігрантського життя, перебував у Румунії. За цей період листи Ф. Вовка, на жаль, не збереглися, хоча в листах І. Франка цього періоду, майже в кожному, присутня ремарка на кшталт “Отсе получил Ваш лист...”, “Листи Ваші одержав...”, “Лист Ваш одержав вчора...”, “Дякую за швидку відповідь”, “Спасибі за Ваш лист...”¹³ тощо. Тобто мінімум п’ять листів Ф. Вовка до І. Франка в цей період не збереглися. Проте з листів І. Франка ми можемо зрозуміти, які питання обговорювались у листуванні.

Згодом листування на кілька років припинилось, не в останню чергу завдяки “циганському” життю Ф. Вовка (за його пізнішим висловом), який міцно осів у Парижі лише 1887 р. Через рік листування було відновлене. У листі від 16 квітня 1888 р. Франко пише: “Дуже зрадував мене Ваш лист... Пишу до Вас так коротко, бо надіюсь, що переписка наша поведеться тепер правильно й часто”¹⁴. Проте такою вона стала дещо пізніше, у 1894–1896 рр., а 1888 р. Іван Якович та Федір Кіндратович спілкувались стосовно участі Вовка у чеському словнику “Otto”, куди склав йому протекцію І. Франко. Вовк писав статті про українську історію, історичних особистостей, українську науку українською, а Франко перекладав і надсилав чеській редакції. Ф. Вовк допомагав шукати кореспондентів для “Otto” в Румунії¹⁵.

Такі обопільні прохання, які дуже часто виконувались і повторювались надалі, були невід’ємною частиною листування, що свідчить про творчу наукову допомогу один одному.

Активна фаза обопільного листування між обома вченими фіксується у 1894–1896 рр., на які припадає 22 листи.

За 1897–1898 рр. ми не маємо кореспонденції між ними, хоча і Франко, і Вовк тримали один одного у полі зору, що видно з листів до інших кореспондентів. У ці роки Франко і далі брав активну участь у громадсько-політичному та літературному житті Галичини, а Вовк вів активне наукове життя у Парижі.

Новий сплеск обопільного листування між обома вченими припав на 1899–1902 рр., за які відомі 20 листів.

Завдяки підтримці М. Грушевського І. Франко став дійсним (1899 р., а з 1904 р. – почесним) членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), відтак відійшов од активної політичної діяльності і присвятив себе літературній і науковій праці. Згодом він очолював філологічну секцію (1898–1901; 1903–1912 рр.) та етнографічну комісію (1898–1900; 1908–1913 рр.) НТШ; був співредактором журналу “Літературно-науковий вістник” (1898–1907 рр., спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком).

До основних тем попереднього листування (про праці Вовка для своїх видань та обмін виданнями з французькими видавцями) додалися обопільні прохання про присилку наукової літератури. Якщо Франкові потрібні були праці французьких літературознавців, то Вовкові – етнографічна й культурологічна література, видана в Російській та Австро-Угорській імперіях.

¹³ Там само. – С. 224, 226, 228, 236,

¹⁴ Там само. – Т. 49. – С. 154, 156.

¹⁵ ВР ІЛ НАНУ. – Ф. № 3. – Од. зб. 1602. – С. 825–828.

Особливою темою у цей період листування було видання “Матеріалів до українсько-руської етнології” за редакцією Вовка¹⁶. Перший том “Матеріалів...” за редакцією Федора Вовка вийшов у Львові 1900 р. виданням НТШ і поклав початок українського етнологічного видання нового типу.

За 1903–1904 рр. відома одна коротка листівка Вовка, у якій йдеться про наукові контакти, про представництво Вовка на загальних зборах НТШ¹⁷.

Листування Івана Франка з Федором Вовком 1905–1908 рр. було активним (10 листів); в них обговорювались видання “Історії літератури” І. Франка, його конфлікт із М. Грушевським з приводу цього видання, інші наукові справи, особисті питання. Останній відомий лист у цьому листуванні припадає на 29 серпня 1911 р., в ньому І. Франко прохає Ф. Вовка влаштувати потрібні йому виписки з імператорської публічної бібліотеки.

Таким чином, згадане листування двох видатних діячів української науки і культури є важливим джерелом дослідження їхнього життєвого шляху, наукової, літературної та громадської діяльності на тлі тогочасних українських реалій, і тому виникає нагальна потреба публікації листів Федора Вовка до Івана Франка, які автор цих рядків готує до видання.

Валерій Старков (Київ)

¹⁶ Див., напр., лист Вовка від 7 листопада 1899 р. (Там само. – Од. зб. 1620. – С. 179).

¹⁷ Там само. – Од. зб. 1628. – С. 501.

Любомир-Роман Іванович Винар (2 січня 1932 р. – 16 квітня 2017 р.). 16 квітня 2017 р. на 86-му році життя відійшов у вічність видатний український історик, організатор науки і громадський діяч, голова Українського історичного товариства та незмінний головний редактор єдиного на Заході україномовного наукового історичного журналу “Український історик”, професор Любомир Винар. Його було поховано біля дружини Анни на українському цвинтарі в м. Пармі у передмісті Клівленда, штат Огайо, США.

Фактичний бік його біографії та загальні здобутки на ниві історіографії цієї визначної людини добре висвітлені у працях його головного біографа професора університету “Острозька академія” Алли Атаманенко та її співавторів¹. І сам професор

¹ Перерахуємо лише найголовніші її праці, де є докладніша бібліографія про життя і творчість Л. Винара: *Атаманенко А.* Любомир Роман Винар як редактор “Українського Історика” // *Український історик*. – Нью-Йорк; К.; Львів; Острог; Торонто; Париж, 2003. – Ч. 1–5 (156–160). – С. 17–38; *Атаманенко А., Макар Ю.* До 75-річчя Любомира Романа Винара // *Український історичний журнал*. – 2007. – № 2 (березень–квітень). – С. 225–229; *Атаманенко А., Жуковський А.* Любомир Винар: життя і діяльність (3 нагоди 75-ліття вченого) // *Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1948–2007) / Упоряд. Н. Кошик, Л. Кужель; відп. ред. М. Романюк, А. Атаманенко*. – Львів; Острог; Париж; Нью-Йорк, 2007. – С. 19–45; *Атаманенко А.* Любомир Винар: життя і праця (3 нагоди 75-ліття вченого) // *Український історик*. – 2007/2008. – Ч. 3–4 (175–176)/1–2 (177–178). – С. 7–43; *Атаманенко А., Хеленюк А.* Любомир Роман Винар як дослідник та організатор науки (Пам’яті Вченого) // *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. – Острог, 2017. – Вип. 26. – С. 103–110.

Винар багато дбав про інформаційне забезпечення діяльності створених ним структур². Про різноманітні сторони наукової та науково-організаційної діяльності професора Винара писали А. Атаманенко, І. Гирич, О. Домбровський, А. Жуковський, Я. Калакура, О. Оглоблин, В. Омельченко, Л. Сакада та багато ін.³. Низку праць про діяльність Л. Винара як історика – фахівця з різних ділянок історіописання підготувала Анастасія Хеленюк з Острозької академії. Вона ж підготувала першу в Україні кандидатську дисертацію про наукову творчість голови УІТ⁴. Спробуємо в цій некрологічній замітці, не повторюючи сказаного, спинитися на кількох основних моментах історіографічних здобутків професора Винара.

² Назвемо лише найбільші його публікації: *Винар Л.* Десятиліття Українського Історичного Товариства (1965–1975) // *Український історик*. – 1975. – Ч. 1–2 (45–46). – С. 5–12; *його ж.* Двадцятиліття “Українського історика” і завдання українських істориків // Там само. – 1983. – Ч. 2–4 (78–80). – С. 5–24; *його ж.* Думки про “Українського історика” і сучасний стан української історичної науки // Там само. – 1978. – Ч. 1–3 (57–59). – С. 5–29; *його ж.* За нагоди 25-річчя УІТ: 1965–1990 // Там само. – 1990. – Ч. 1–4 (104–107). – С. 7–11; *його ж.* На службі історичній науці: “Український історик”, 1963–1988 // Там само. – 1988. – Ч. 1–4 (97–100). – С. 5–42; 1989. – Ч. 1–3 (101–103). – С. 29–42; *його ж.* Українське Історичне Товариство: генеза і рання діяльність // Там само. – 1995. – Ч. 1–4 (124–127). – С. 11–52; “Український Історик”: 40 років служіння науці, 1963–2003: Статті і матеріали / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог, 2003. – 421 с.; Матеріали до історії Українського Історичного Товариства: Зб. документів / Ред. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – 384 с.; Українське Історичне Товариство: сорок років діяльності (1965–2005): Видання з нагоди Третього Міжнародного конгресу українських істориків (Луцьк, 17–19 травня 2006 р.) / Л. Винар, А. Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог, 2006. – 117 с.

³ *Атаманенко А. Є.* Українське Історичне Товариство як чинник української науки в діаспорі // *Український історик*. – 2005. – Т. 42. – Ч. 2/4. – С. 22–61; *Гирич І.* Засновник грушевськознавства // *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (статті і матеріали). – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – С. 18–22; *Домбровський О.* Науково-організаційна діяльність Любомира Винара // *Український історик*. – 1981. – Ч. 1–4 (69–72). – С. 7–16; *Жуковський А.* Любомир Винар: життя і діяльність (з нагоди 65-ліття історика) // Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1950–1997). – Львів; К.; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998. – С. 7–27; *Калакура Я.* Джерелознавство в дослідницькій діяльності УІТ // *Український історик*. – 1995. – Ч. 1–4 (124–127). – С. 53–56; *Оглоблин О.* Слово про Л. Винара // Там само. – 1981. – Ч. 1–4 (69–72). – С. 5–6; *Сакада Л.* Два журнали українських істориків: “Український історичний журнал” та “Український історик” // *УІЖ*. – 1997. – № 4. – С. 58–68; *її ж.* Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М. Грушевського // Там само. – 1996. – № 6. – С. 38–49; *її ж.* “Український історик”: генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк; К., 2003. – 325 с.

⁴ *Хеленюк А.* Персональні дослідження в творчості Любомира Винара // *Наукові записки*. – Острог, 2007. – Вип. 8. – С. 140–161; *її ж.* Постаті українських істориків в творчості Л. Винара // Там само. – Острог, 2007. – Вип. 9. – С. 145–160; *її ж.* Покажчик книжкових видань проф. Л. Винара та книг і журналів за його редакцією (1958–2007) // *Український історик*. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Львів; Острог; Париж, 2007–2008. – Ч. 3–4. – С. 402–422; *її ж.* Роль Українського Історичного Товариства та його президента Л. Винара в створенні позитивного образу України у світі // *Українознавчий альманах*. – К., 2009. – Вип. І: Український образ світу: особливості у світовому контексті. – С. 212–216; *її ж.* Історичні біографії козацьких лідерів в творчості проф. Л. Винара // *Наукові записки*. – Острог, 2009. – Вип. 14. – С. 300–316; *її ж.* Діяльність проф. Любомира Винара в американських наукових установах // Там само. – Острог, 2010. – Вип. 15. – С. 457–476.

Коротенько перелічимо основні віхи біографії вченого. Народився Любомир Винар у родині відомих львівських педагогів. Учився в народній школі товариства “Рідна школа” та знаменитій львівській Академічній гімназії. 1944 р. опинився з батьками у Німеччині. З 1949 р. одночасно вчився у німецькому Мюнхенському університеті та паралельно Українському вільному університеті (УВУ). На початку 1950-х рр. переїжджає до США, але не полишає дистанційного навчання в УВУ, де в 1955 р. здобув ступінь магістра, а 1957 р. під керівництвом О. Оглоблина захистив дисертацію на ступінь доктора філософії на тему “Українсько-молдавські відносини у другій половині XVI ст.”. Пізніше продовжив навчання у США, де, після вивчення бібліотечних наук у Western Reserve університеті в Клівленді, у 1959 р. одержав ступінь магістра бібліотечних наук за працю “Історія українського раннього друкарства (1491–1600 рр.)”. До кінця 1960-х рр. Л. Винар викладав та завідував бібліотеками кількох американських університетів у штатах Колорадо та Огайо, зокрема у Денверському та Бовлінгтонському університетах. У 1969 р. обирається професором факультету бібліотечних наук Кентського університету в штаті Огайо. Створив там у 1971 р. Науковий центр із дослідження етнічних проблем і керував ним до виходу на пенсію. З 1980 до 1996 р. редагував науковий орган центру – журнал “Ethnic Forum”. Крім того, одночасно з роботою в американських університетах він активно розбудовував американські науково-дослідні організації, серед яких – ради етнічних студій різного рівня (від штату Огайо до загальноамериканської). Як фахівець з етнічних студій був консультантом Українського наукового інституту Гарвардського університету, а також – членом численних американських наукових організацій.

Заслуги Л. Винара та його досягнення набагато більші в українській історичній науці. З 1963 р. і до кінця свого життя Л. Винар – незмінний головний редактор журналу “Український історик”, який видавав 54 роки. За його редакцією вийшло 57/58 томів або 192 числа (останній рік виходу – 2011) журналу. 1965 р. з його ініціативи постало Українське історичне товариство, яке об’єднало сотні українських істориків та іноземців – симпатиків української історії – спочатку в країнах розселення в Північній Америці, Західній Європі та інших країнах вільного світу, а після 1991 р. і здобуття Україною незалежності – й істориків з материкових земель.

Від 1954 р. Л. Винар активно співпрацює з Українською вільною академією наук як член Історичної секції, яку очолював з 1992 р. (дійсний член УВАН з 1968). У 1961 р. був одним з ініціаторів творення, а пізніше неодноразово обирався президентом Української американської асоціації університетських професорів, у 1963 р. разом з Л. Биковським Л. Винар створив Український бібліологічний інститут. У 1963 р. Л. Винар очолив ініціативну групу Українського генеалогічного і геральдичного товариства, а після його створення став заступником голови – О. Оглоблина. Активно співпрацював з НТШ, спочатку – як співробітник “Енциклопедії українознавства”, від 1967 р. був обраний дійсним членом товариства. У 1974 р. Л. Винар був обраний професором Українського вільного університету в Мюнхені. У 1991 році заснував Міжнародне товариство ім. М. Грушевського. В усіх головних закордонних українських наукових організаціях, дійсним членом яких він був: УІТ, НТШ, УВАН, професор Винар проробив величезну науково-організаційну працю. Саме завдяки зусиллям Л. Винара УІТ стало афілійованим членом Американської історичної асоціації і неодноразово влаштовувало власні конференції під час її щорічних конвенцій.

Професор Винар був активним громадським і суспільно-культурним діячем. Двічі він очолював Наукову раду Світового конгресу вільних українців (СКВУ), був членом уряду УНР в екзилі. Брав участь у переданні інсигній влади Президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка першому президентові незалежної України Леонідові Кравчуку. Багато і плідно співпрацював з науковими установами та університетами в Україні: зокрема Інститутом української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М. Грушевського, Інститутом української літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, Національним університетом "Острозька академія", Національним Чернівецьким університетом ім. Юрія Федьковича, Східноєвропейським університетом ім. Лесі Українки. В усіх університетах був обраний Почесним доктором. При Національному університеті "Острозька академія" з його ініціативи засновано науковий центр – Інститут досліджень української діаспори, створено бібліотеку УІТ. Свій архів та архів УІТ професор Винар передав до Рукописного відділу Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Співпрацюючи з материковими вченими та установами, Л. Винар став ініціатором та організатором міжнародних конгресів українських істориків, що відбулись в університетах Чернівців, Луцька й Кам'янець-Подільського, та численних наукових конференцій.

Любомир Винар – плідний історик. Він видав, за підрахунками Алли Атаманенко, 258 книжок. З них 80 – монографії, препринти, бібліографічні покажчики авторства Л. Винара. 178 книжок вийшло за його редакцією, включно з числами "Українського історика". Крім того, професор Винар – автор більш як 2295-ти наукових, науково-популярних та інформаційно-наукових статей⁵, що активно з'являлися як у діаспорних, так і після 1991 р. у материкових періодичних виданнях та видавництвах. З них 42 статті й рецензії опубліковані після виходу у 2007 р. бібліографічного покажчика. Тематично праці Л. Винара можна розділити на чотири великих групи. На першому місці стоїть грушевськознавство, засновником якого став Любомир Винар у дні святкування 100-річчя з дня народження М. Грушевського. На другому – загальнотеоретичні проблеми української історіографії модерного часу та сучасності, а також оглоблinoзнавства та інших персоналістичних студій істориків. На третьому – козакознавчі дослідження, якими Л. Винар активно займався у 1950-і – 1960-і роки⁶. На четвертому – праці з історії українського друкарства. Тут згадаємо лише окремі його книжкові видання: "Історія українського раннього друкарства", "Князь Дмитро Вишневецький", "Андрій Войнаровський", "Дмитро Дорошенко. 1882–1951", "О. П. Оглоблин. 1892–1992. Біографічна студія", "Молодість Михайла Грушевського", "М. Грушевський і НТШ", "М. Грушевський в українській і світовій історії", "Найвидатніший історик України М. Грушевський" та ін. Дивно, але, на відміну від інших науковців діаспори, Л. Винара так і не обрали закордонним членом Національної академії наук України, хоч лише наукових праць Л. Винар написав не менше, ніж інші історики закордонні академіки НАНУ О. Субтельний, А. Жуковський або Я. Пеленський.

⁵ Див.: Любомир Винар. Біобібліографічний покажчик (1948–2007). – 576 с., портр., 68 с. іл.

⁶ Найдокладніший аналіз історіографічного внеску Л. Винара у дослідження проблем Козацької держави зробив визначний історик, професор Кам'янецького університету В. Степанков: *Степанков В. Проблеми козацтва та його боротьби за незалежність України у творчості Любомира Винара // Винар Л. Козацька Україна / Ред. В. Степанков; упоряд. А. Атаманенко. – Нью-Йорк; К.; Париж, 2003. – С. 9–73.*

Який історіографічний внесок професора Винара в українську історичну науку варто відзначити? Любомира Винара можна назвати ключовою постаттю в національній історіографії, що зуміла переламати негативну тенденцію зневажливого ставлення до націонал-демократичної еліти України, яка очолювала український рух в ХІХ – на початку ХХ ст. та стояла на чолі Української революції 1917–1921 рр. Коли Л. Винар у середині 1950-х рр. став на фахову наукову стежку, в національній історичній науці й суспільно-політичній та історіософській думці беззастережно панувала донцовська версія оцінки нашого минулого модерного часу. Українці програли, бо ними невдатно кермувала народницька провідна верства з М. Грушевським на чолі, яка не змогла готовим до війни з Росією українським народом правильно покермувати. Причину поразки визвольних змагань бачили не в неготовності усього суспільства, а в тих людях, які на кілька голів випередили його, які якраз і готували суспільство до сприйняття ідей самостійності, всупереч несприятливим обставинам підняли прапор незалежності у жовтні 1917 р. В унісон з Д. Донцовим, Р. Бжеським, Є. Маланюком мовила і державницька історіографія, яка, посиляючись на В. Липинського, протиставляла еліту і народ, твердила про нерозуміння М. Грушевським та його оточенням значення заможного прошарку населення. Ніби те заможне населення у стопроцентній масі тоді розуміло і цінувало українську державу.

Л. Винар, тонко відчувши тенденцію часу, звернув свою наукову увагу на республіканську еліту часів Української революції, відзначивши, що саме вона допровадила українське суспільство до усвідомлення необхідності незалежності. До таких висновків доходили вже його наукові вчителі – Олександр Оглоблин та Борис Крупницький. Останні ще в 1930-х – 1940-х були державниками і тяжіли до гетьманської ідеології разом з Н. Полонською-Василенко, але в 1950-і рр. схилилися до симбіозу націонал-демократичної ідеології з ідеологією консервативною. В такому дусі на проблему спадкоємності генерацій борців за самостійність дивилися і політики ОУН (м), які поєднали постаті С. Петлюри і Є. Коновальця в єдиному пантеоні героїв. Студентське товариство “Зарево”, яке переросло пізніше в Історичну комісію “Зарево”, перебувало під ідейно-історіософським впливом ОУН (м) та екзильного уряду УНР. З нього вийшли Микола Плав’юк, Марко Антонович та Любомир Винар. Перший став останнім президентом УНР в екзилі, двоє других пішли служити українській науці.

Позиція Л. Винара не була в мейнстрімі серед істориків діаспори. Більшість з них воліла вважати національну історіографію застарілою, віджилою, намагалася інкорпоруватися в західну історіографію, маніфестувати свою “неупередженість” і космополітизм. Безперечно необхідною була ставка на вписування українського в контекст світових історіографічних практик, але мала бути група, яка б продовжувала традицію національної історіографічної школи першої половини ХХ ст. Заснувалися українські науково-дослідні інститути при Гарвардському університеті в США та Альбертському університеті в Едмонтоні (Канада), але така ставка закордонних українських інтелектуалів породжувала скепсис до спадщини республіканської національної еліти початку ХХ ст. і передусім М. Грушевського. У 1950-і рр. не наважилися здійснити переклад “Історії України-Руси” англійською. І навіть така видатна фігура науки другої половини ХХ ст., як професор Гарварду Омелян Пріцак, до 100-річчя від дня народження М. Грушевського в журналі “Листи до приятелів” продовжував сповідувати хибні теорії Д. Донцова й В. Липинського про те, що діяльність голови Центральної Ради спричинилася до загибелі української аристократії. Л. Винар тривалий час вертався до цієї тези О. Пріцака і критикував її. Пізніше, у 1990-і, Омелян Пріцак

вже не повертався до таких думок, фактично погодившись з магістральними висновками Л. Винара про значення М. Грушевського в українській історії⁷.

Любомир Винар вперто і послідовно в численних публікаціях стверджував облудність твердження істориків-державників про споконвічне народництво керівництва УНР та байдужість до цінностей української держави націонал-демократичної еліти⁸. Щоб показати помилковість цієї тези, професор Винар почав досліджувати знакову постать української історії кінця XIX – початку XX ст. Михайла Грушевського. Л. Винар переконливо довів, що не був М. Грушевський традиційним народником, бо народник не зміг би творити національну схему історіографії, не стояв би на чолі боротьби з малоросійством і рутенством, не творив би засад незалежної української культури від імперської культури російської. Насправді М. Грушевський був не меншим державником за В. Липинського. Л. Винар запропонував правильне розв'язання традиційного конфлікту між т. зв. “державниками” і “народниками”, говорячи, що перші були політичними гетьманцями і консерваторами, а керівники УНРівської революції – республіканцями і демократами, що зовсім не заперечувало їхню прихильність державницькому курсу⁹. Голова УІТ порівнював думки В. Липинського і М. Грушевського про державу Б. Хмельницького і цитатами з дев'ятого тому “Історії України-Руси” стверджував думку, що М. Грушевський цілком з державницьких позицій розглядав козацьку державу середини XVII ст.

Цікаво, що М. Грушевського професор Винар оцінював радше, як громадсько-політичного діяча, ніж лише науковця. І в цьому теж був революційний виклик добі, яка намагалася розв'язати питання науково-історичні та громадсько-політичні. Панувала думка, що М. Грушевський був лише добрим істориком, але поганим політиком. Л. Винар закликав синкретично дивитися на видатну постать передреволюційної доби, не оцінювати голову Центральної Ради лише за ознакою перемоги більшовиків у збройній війні з УНР. Для головного редактора “УІ” громадська і політична праця М. Грушевського була продовженням його наукових постулатів, і навпаки, наука впливала з необхідності оперти на її історіографічні досягнення тодішній український рух. Л. Винар завжди підкреслював державотворче значення книги нашого найбільшого історика XX ст. “На порозі Нової України”. Голова УІТ перевидав її у перший рік відновлення Україною своєї державності¹⁰.

⁷ Див. докладніше про позиції національно-державного і державницького табору: *Гирич І.* Знакова стаття Омеляна Пріцака [О. Пріцак про М. Грушевського в статті “У століття народин М. Грушевського”] // *Україна модерна.* – 2007. – Ч. 12 (1). – С. 149–169.

⁸ Див. докладніше: *його ж.* Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії (на тлі стосунків Михайла Грушевського і Вячеслава Липинського) // Михайло Грушевський і українська історична наука. – Львів, 1999. – С. 47–64; *його ж.* “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // *Молода нація: Альманах.* – К., 2000. – Ч. 4. – С. 5–30.

⁹ Л. Винар писав: “Грушевський репрезентував тоді демократично-республіканські концепції, які йшли врозріз із державницькими концепціями представників українського монархізму, української гетьманської держави... Боротьба республіканців і гетьманців у ідеологічній площині... в 1918 і пізніших роках безпосередньо причинилася і до «історіографічної дискусії» між Грушевським і представниками так званої «державницької школи» в українській історіографії”. *Винар Л.* Михайло Грушевський і державницький напрям української історіографії // *Винар Л.* Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації... – С. 98.

¹⁰ *Грушевський М.* На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали / Ред., вст. ст., ком. Л. Винара. – Нью-Йорк, 1992. – 278 с.

Л. Винар першим докладно з'ясував роль М. Грушевського у творенні НТШ як національної інституції та української суспільно-політичної структури, його роль як творця львівської школи істориків. Він підкреслив значення нашого лідера українського руху у боротьбі за український університет у Львові. З'ясував причини повернення М. Грушевського в Україну 1924 р., показавши, що зовсім не советофільські переконання були причиною, а бажання в період неусталеності більшовицької влади України спробувати при першій нагоді скинути окупаційний режим. Ствердив позитивність цього факту повернення, бо здобути владу в Україні могли не емігранти, а мешканці підсоветської УССР. Михайло Сергійович повертався в Україну продовжувати боротьбу з російськими більшовиками, але вже не політичною роботою, а науковою працею. Л. Винар дивився на повернення в Україну “поворотців” не як на співпрацю з окупаційним режимом, а як на спробу накопичення українських сил для повстання проти більшовизму у слушний час. Професор Винар різнобічно вивчав державотворчу діяльність М. Грушевського на посту голови Центральної Ради. Він показав, що голова УЦР виявився куди більшим державником за багатьох інших членів українського парламенту. Підкреслив роль історика в написанні й проголошенні Універсалів УЦР, і особливо Четвертого універсалу, який проголосив державну незалежність України.

Величезною заслугою Л. Винара було започаткування нової міждисциплінарної науки – грушевськознавства, випрацювання змістовного поля нової дисципліни, методології досліджень, теоретичних завдань, які стоять перед нею¹¹. Винар сприяв поширенню автури грушевськознавства, замовляв статті на теми грушевськознавства представникам різних історіографічних напрямів досліджень. Під його впливом цією проблематикою зацікавилися О. Оглоблин, О. Домбровський, М. Антонович, М. Ждан, Т. Мацьків та багато інших. Він спричинився до постанови наукового грушевськознавства на материковій Україні. Спонукав до співпраці з “Українським істориком” і УІТ на грушевськознавчу проблематику М. Брайчевського, Я. Дзиру, І. Гирича, С. Панькову, М. Магунь, Л. Сакаду та багатьох інших. Л. Винар організував написання спогадів про М. Грушевського людьми, які знали останнього (М. Єремій, М. Чубатий, Б. Мартос та ін.).

Як джерелознавець і послідовник О. Оглоблина, прихильника документознавчого методу архівного дослідження, та, власне, і школи самого М. Грушевського, Л. Винар величезну увагу як редактор “УІ” і видавець окремих видань УІТ приділяв друку архівних першоджерел. Саме завдяки йому почали видаватися корпуси листувань М. Грушевського з різних архівосховищ України і світу, друкуватися щоденники і спогади великого історика і політичного діяча. Л. Винару належить ідея видання паралельно з зібранням творів М. Грушевського у 50-ти томах ще й серії “Епістолярні джерела грушевськознавства”, яких вийшло за останні двадцять років шість томів¹². Так само головний редактор “УІ” хотів видати у своєму журналі

¹¹ Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. – К., 1998. – 216 с.

¹² Листування Михайла Грушевського / Упоряд. Г. Бурлака; ред. Л. Винар. – К.; Нью-Йорк, 1997. – Т. 1. – 399 с.; Листування М. Грушевського [листи М. Біляшівського, Ф. Вовка, В. Дорошенка, В. Липинського] / Ред. Л. Винар; упоряд. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. – К.; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2001. – Т. 2. – 413 с.; Листування Михайла Грушевського [листи-відповіді М. Грушевському] / Упоряд. Г. Бурлака, Н. Лисенко; ред. Л. Винар. – К., 2006. – Т. 3. – 718 с.; Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упоряд. С. Панькова, В. Пришляк; ред. Л. Винар. – К., 2008. – Т. 4. – 552 с.; Листування Михайла Грушевського:

MISCELLANEA

щоденник М. Грушевського 1904–1910 рр. Вдалося – не з вини редактора, а виконавців, – надрукувати лише щоденники за 1904–1905, 1910 рр.¹³.

Складалося враження, що Л. Винар надолужував втрачений шанс, коли за комуністичної доби заборонено було друкувати джерела, пов'язані з М. Грушевським. Живучи на Заході, професор був відрізаний від архівів. Після 1991 р. з'явилися можливості друкувати все, і професор закликає до праці десятки археографів, які в кожному номері “УГ” друкували десятки листів, мемуари, щоденники, напівзабуті праці М. Грушевського. Л. Винар присвятив у ювілейні роки (1991, 1996, 2001) великі томи джерельних публікацій грушевськознавству. Оприлюднені були листи С. Петлюри, М. Шаповала, В. Антоновича, О. Грушевського, В. Кузіва та багатьох інших. Серед автури грушевськознавства були знані науковці і початківці Н. Миронець, Г. Бурлака, О. Ситник, О. Музичук, С. Панькова, М. Магунь та низка інших дослідників.

В історіографічній сфері головним завданням Л. Винар вважав поборення комуністичної ідеології і російсько-більшовицької схеми історії, яка воювала від 1917 р. з українською національною схемою, таврувала її як “буржуазно-націоналістичну” за те, що вона заперечувала імперське право Росії на українські терени. Л. Винар пильно стежив за всіма новинками наукового друку в підсоветській Україні, реагував у рецензіях своїх і близького редакційного оточення на всі спроби нехтування комуністичними істориками національної схеми М. Грушевського та існування окремого українського історичного процесу. Професор Винар працював у двох напрямках: по-перше, знайомив західний світ, який перебував під впливом старої російської історіографії у питаннях історії Східної Європи і України зокрема, з національною схемою М. Грушевського. Для цього англійською мовою він видав переклад знаменитої визначальної праці М. Грушевського “Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства”, написаної у 1904 р.¹⁴. З другого боку, Л. Винар нагадував українським комуністичним історикам, що вони передусім українці й мусять писати з позицій українського національного інтересу. Звісно, такі речі вони не могли собі дозволити у часи тоталітарної системи, проте принципівість УГ та “УГ” в цьому питанні робила свою міродайну справу.

Любомир Винар зумів об'єднати навколо себе величезний гурт істориків диспори, зацікавити їх публікуватися в “Українському історикові”. Така справа не вдалася б без колосальної харизми історика, його вміння переконувати, закликати до виконання національного обов'язку. Щоб створити справді авторитетну інституцію, необхідно було залучити до роботи знаних у світі спеціалістів. І це вдалося голові УГ. Крім О. Оглоблина і Н. Василенко-Полонської, Л. Винар залучив ще низку поважних у науці і громадському житті людей ще з довоєнних часів.

Листування Грушевського та Євгена Чикаленка / Ред. Л. Винар; упоряд. І. Старовойтенко, О. Тодійчук. – К., 2010. – Т. 5. – 296 с.; Листування Михайла Грушевського: Листування М. Грушевського та Ю. Сірого / Ред. Л. Винар, І. Гирич; упоряд. О. Мельник. – К.; Нью-Йорк, 2012. – Т. 6. – 640 с.

¹³ *Гирич І., Тодійчук О.* Михайло Грушевський. Щоденник: [1904–1905] / [Упоряд., комент. І. Гирич, О. Тодійчук; передм. І. Гирич] // Український історик. – К.; Львів; Острого; Нью-Йорк; Торонто; Париж, 2006–2007. – Ч. 4 (172) / 1–2 (173–174). – С. 15–74; *іх же.* Щоденник М. Грушевського за 1910 рік // Там само. – 2002. – Ч. 1–4 (152–155). – С. 96–127.

¹⁴ *Hrushevsky M.* Ukrainian-Russian Confrontation in Historiography. – Toronto, 1988. – 66 p.

Згадаймо лишень патріарха археології Галичини Ярослава Пастернака, видатного економіста і кооперативного діяча Іллю Витановича, визначного українця з Аргентини Євгена Онацького, директора архіву УВАН Володимира Міяковського, діяча “Енциклопедії українознавства” з Парижа Аркадія Жуковського і багатьох інших. Але справжніми творцями журналу були “три мушкетери”: Л. Винар, М. Антонович і О. Домбровський. Вони редагували журнал мовно і фактографічно, були найактивнішими авторами, друкували у кожному числі “УГ” три-чотири власні публікації.

Журнал УГ “Український історик” вже по перших двох десятиліттях свого існування став одним з найповажніших українознавчих видань. А в певних ділянках історичних знань на десятки років вперед залишиться провідним періодичним виданням України, її національним надбанням. Уже сьогодні його справедливо порівнюють з нашими найвидатнішими періодиками: “Киевской стариной”, “Україною”, “Записками НТШ”, “Записками історично-філологічного відділу ВУАН”, “За сто літ”, “Літературно-науковим вісником”, що їх творили найвидатніші українці В. Антонович, О. Левицький, О. Лазаревський, М. Грушевський, В. Науменко, І. Франко, В. Гнатюк, А. Кримський, С. Єфремов, І. Борщак, О. Купчинський. Л. Винару вдалося створити розмаїту і різножанрову структуру видання, де друкувалися оригінальні дослідження, джерельні матеріали, наукова місцелянія, рецензії і рецензійні статті, хроніка наукового життя. Тематично “УГ” не обмежувався найулюбленішим жанром головного редактора – грушевськознавством. В “Історіку” потужною була біографістична складова дослідження постатей інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст. Часопис одним із перших звернув увагу на значення в громадському житті Олександра Кониського й П. Куліша, контактів В. Антоновича з М. Драгомановим, С. Чикаленка з С. Єфремовим (цей царині нашої історіографії присвятив себе Марко Антонович), на діяльність визначних історіографів Дмитра Дорошенка, М. Слабченка й В. Липинського. Постійно приділялася увага О. Ольжичу (О. Кандибі) як археологу-науковцю¹⁵, Олександрові Оглоблину як історикові-концептуалісту ХІХ – початку ХХ ст., джерельним матеріалам його архіву (оглобліана та ольжичезнавство й історіографія – сфера наукових зацікавлень Л. Винара). Взагалі “УГ” став спеціалізуватися на історії нового і раннього новітнього часу, продовжуючи цим традицію славного видання М. Грушевського “За сто літ” та частково “України”. Але тематично друкувалися й інші за хронологією матеріали, присвячені Другій світовій війні, голоду 1933 р., історії Козацької держави ХVІІ–ХVІІІ ст., доісторичній історії України (сфера зацікавлень О. Домбровського).

Рецензійну рубрику прикрашали блискучі дотепні рецензії, передусім М. Антоновича, наукові есеї авторів, що достеменно знали тему, яку бралися оцінювати. Їм не бракувало ерудиції, автори були вільні в оцінках, над ними не тяжіли вимоги обов’язкової компліментарності та формалізму, що характеризувало традиційні підсоветські рецензії. В цьому жанрі автура “УГ” слідувала кращим традиціям “Записок НТШ” або рецензіям І. Борщака в його паризькій “Україні”.

Рубрика “Наукова хроніка” сьогодні є цікавим джерелом для дослідження наукового життя вчених діаспори. Там зібрано цікаву інформацію про конференції і симпозиуми, круглі столи, численні зустрічі українських і західних істориків у різних куточках світу.

¹⁵ Винар Л. Олег Кандиба Ольжич: дослідження та джерела / Ред. А. Атаманенко. – Острог; Нью-Йорк, 2008. – 388 с.

Історія як наука для Л. Винара виконувала дві основні функції. Вона мала бути незаангажованою і спиратися на документальні джерела. А з другого боку – вона мала бути частиною суспільного життя і виконувати свою виховну функцію, бути частиною національної культури. І в цьому не було суперечності, бо існує як об'єктивна правда історії, так і суб'єктивна національна правда. Історик не живе у вакуумі, він перебуває на вістрі інтелектуального життя, змушений брати участь у моделюванні нашого політичного майбутнього. Наука не може бути поза суспільно-політичним контекстом. Це добре розумів Л. Винар і завжди на цьому наголошував.

З початку 1990-х рр., від Першого конгресу Міжнародної асоціації українців у Києві, коли Л. Винар вперше потрапив на рідну землю, розпочалася його співпраця з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ. Він увійшов у контакт з директором інституту Павлом Соханем, познайомився зі співробітниками інституту. Найбільшим проектом спільної праці було видання “Епістолярних джерел грушевськознавства”, які розглядалися як окремих додаток до видання творів М. Грушевського у 50-ти томах. Про шість томів цієї серії ми згадували вище. У планах лишається видання в цій серії листування братів М. і О. Грушевських у двох томах, листування етнографів і народознавців з істориком та ін. Л. Винар увійшов до редколегії 50-томника М. Грушевського. Дуже радів планам видання повного зібрання творів М. Грушевського, за яке взявся ІУАД. До спільних проектів інституту входило видання спогадів про М. Грушевського його сучасників (чим займалася наша співробітниця В. Піскун). Інститут брав участь у спільних наукових міжнародних конференціях, з'їздах українських істориків у Києві, Львові, Луцьку, Чернівцях, Острозі та Кам'янці-Подільському, результатом яких були видані матеріали конференцій.

Подиву гідною була комунікаційна складова діяльності Л. Винара як організатора наукового життя. Л. Винар з-за океану зумів познайомити і об'єднати в один колектив співробітників меморіальних музеїв М. Грушевського в Києві і Львові, співробітників півдесятка академічних інститутів та університетів різних міст України. Він щиро цікавився діяльністю музейних науково-просвітних інституцій, допомагав чим міг матеріально. Хоч як дивно, але мені вдалося познайомитися з київськими музейниками-грушевськознавцями С. Паньковою, М. Кучеренком, О. Будзінським та ін. саме завдяки Л. Винару, коли він приїхав до Києва у 1996 р., під час святкування 130-ліття з дня народження М. Грушевського. Л. Винар спричинився до заснування клітини УІТ в Києві та інших містах України. Головою її став легендарний Михайло Брайчевський. І знову ж таки хвалю долю і дякую професорові Винару, що він звів мене з такими людьми, як Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира, Володимир Сергійчук, Валентина Піскун та багатьма іншими. Кипуча діяльна натура Л. Винара покликала до життя низку структур УІТ в Луцьку, Кам'янці-Подільському, Чернівцях, Львові, Острозі та інших містах. Його підтримали в цій справі і такі визначні дослідники історії, як Я. Дашкевич, О. Купчинський, Л. Зашкільняк, Я. Федорук зі Львова, В. Степанков з Кам'янця-Подільського, В. Тельвак та Є. Пшеничний з Дрогобича, Ю. Макар з Чернівців, М. Ковальський і А. Атаманенко з Острога та багато інших.

Любомир Винар підтримував багато наукових проектів фінансуванням з джерел УІТ. Назву лише для прикладу найбільш значущі: Галина Бурлака видала на кошти УІТ невідомі художні твори М. Грушевського, що зберігалися в архівах. Вона ж домовилась з професором Л. Винаром про фінансування видання одного з найкращих

джерел з політичної діяльності українців у кінці XIX – на початку XX ст. – багатомного щоденника лідера галицьких народовців Олександра Барвінського. Євгену Пшеничному Л. Винар спонсорував видання архівних документів до історії конфліктів в НТШ 1911–1913 рр. Віталій Тельвак одержав кошти на видання найкращої на сьогодні монографії про львівську школу істориків М. Грушевського¹⁶.

Пам'ять про людину найкращим чином продовжують інституції, які були нею засновані. Чи залишаться, чи не відійдуть у минуле установи Л. Винара? Може, час їх скінчився, і на їхньому місці має постати щось нове і сучасне?

На жаль, УІТ і “УІ” мають ті ж вади, що й інші діаспорні установи, які в кращому разі, і то вже величезне досягнення, існують доти, доки живим лишається їхній засновник. Обставини емігрантського життя змушують розраховувати лише на власні сили, жити сьогоднішнім днем, а не далекою перспективою. Творець будь-якої діаспорної установи з підозрою ставиться до будь-яких спроб втручання у справу його життя. Вже з 1980-х рр. у діяльності Л. Винара відчутними ставали бажання прижиттєвої меморіалізації діяльності, певна телеологічність бачення наукової праці. Вшановування власних досягнень він почав розглядати як самоцінності самої діяльності УІТ. З кінця 1990-х та у 2000-х почало складатися враження, що метою товариства стає дослідження діяльності самого товариства. Кожні п'ять років відзначалися ювілеї УІТ-УІ, що перепліталися з щоп'ятирічними ювілеями самого їхнього фундатора. Цим датам присвячувалися окремі числа “Українського історика”, заповненні однотипними статтями з подібною за структурою і методичними підходами проблематикою. В цьому, щоправда, можна побачити і позитив. Мабуть, немає жодної іншої української наукової установи, яка б таким чином ретельно подбала про своїх наступних дослідників. Особливу цінність серед таких матеріалів мають листування з істориками діаспори, уривки зі щоденника Л. Винара. А УІТ – це не лише наука, а й національна суспільно-політична думка другої половини XX ст. Таки роботу голова УІТ-УІ проводив дуже велику і різнобічну.

Л. Винар нічого не хотів міняти у своєму розпорядкові праці. Пригадую, як у середині 1990-х рр. зробив йому пропозицію видавати справжні кварталники “Українського історика” в Києві. (У США “УІ” був реально піврічником або річником; про кварталник свідчила лише нумерація на обкладинці). Вихід “УІ” в Україні був би значно дешевшим. Але професор волів нічого не міняти. Мабуть, боявся втратити важелі впливу на журнал, не хотів щось випустити зі своїх рук, бажав усе контролювати. З цього проекту так нічого й не вийшло. Пізніше, щоправда, він заснував редакційну групу при університеті “Острозька академія”. Та справа виходу журналу від цього не поліпшилася; він уже останні п'ять років не виходить.

Не завжди вдавалося упорядникам узгодити з Л. Винаром справи друку у серіях УІТ підготовлених книжок. Шкода, але в серію “Епістолярні джерела грушевськознавства” не потрапило листування М. Грушевського з К. Студинським та

¹⁶ *Грушевський М.* Із літературної спадщини / Ред. Л. Винар; упоряд. Г. Бурлака, А. Шацька. – Нью-Йорк; К., 2000. – 416 с.; Михайло Грушевський. Наша політика: Матеріали до історії конфлікту в НТШ 1913 року / Упоряд. Л. Винар, Є. Пшеничний. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – 242 с.; *Барвінський О.* Спомини з мого життя. – К., 2004. – Т. 1. – Ч. 1, 2 / Упоряд. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. – 528 с.; Нью-Йорк; К., 2009. – Т. 2. – Ч. 3, 4 / Упоряд. А. Шацька; комент. Б. Янишина; ред. Л. Винар, М. Жулинський. – 1120 с.; *Тельвак В., Педич В.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів, 2016. – 440 с.

М. Кордубою¹⁷. Взагалі великою втратою для історичної науки буде можлива загибель проекту УІТ-ІУАД з видання епістолярної спадщини М. Грушевського. Тепер, коли держава ніяк не спроможеться на адресну фінансову допомогу націєтворчим науковим проектам, втрата приватного фінансування – смерті подібна. Звісно, шкода і “Українського історика”. Сьогодні ніби і є можливість науковцеві сказати все, що він хоче, не боячись комуністичної цензури. Майже всі періодичні видання сучасної України сповідують ідейні принципи журналу Л. Винара. І все ж ми не можемо стверджувати, що сьогодні можна обійтися без “Українського історика”. На мій погляд, нам бракує нині журналу, який би спеціалізувався на добі початку модерного часу національної історії, на інтелектуальній історії доби передня Української революції, який би студіював суспільно-політичну думку. Таким частково був журнал за редактування Л. Винара. Такою могла би бути його ніша і в наступні роки.

Любомир Винар за життя став історичною постаттю. Він до кінця життя вірно і непохитно служив обраній за молодих років справі, був вірний ідеалам та цінностям своєї генерації науковців – людей, які ставили за мету передати духовні надбання попередніх поколінь своїм нащадкам. І своєї життєвої мети він досягнув. Йому судилося побачити результати щедрого засіву на історіографічній ниві.

Ігор Гирич (Київ)

¹⁷ Листи М. Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932) / Упоряд., археограф. передм. Г. Сварник; вст. ст. Я. Дашкевича. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – XX, 268 с.; Взаємне листування М. Грушевського та М. Кордуби / Упоряд., автор вст. розділів і наук. комент. О. Купчинський. – Львів, 2016. – 422 с.

Осип Степанович Зінкевич (4 січня 1925 р. – 18 вересня 2017 р.). Відійшов у вічність видатний громадсько-політичний діяч, творець і незмінний голова видавництва “Смолоскип”, Президент Міжнародного благодійного фонду “Смолоскип”.

О. Зінкевич відзначався надзвичайною скромністю. Він, на жаль, майже нічого не робив для звеличування свого імені або своїх особистих досягнень. Можна згадати лише окремі статті про нього та нечисленні інтерв’ю в “Літературній Україні”, “Дзеркалі тижня” та деяких інших виданнях або коротенькі енциклопедичні статті, написані А. Астаф’євим, Я. Дубинянською, М. Матусевичем, Н. Позняк, О. Мельник, В. Овсієнком¹. По смерті О. Зінкевича у деяких періодичних виданнях з’явилися некрологи. Найповнішими й найдокладнішими, з оцінковими елементами є матеріали Осипа Омельковця та Тетяни Поліщук. Решта – це переважно формальні некрологічні згадки².

¹ Астаф’єв А. “Шинель” О. Зінкевича // Літературна Україна. – 2000. – 17 лютого; Дубинянська Я. О. Зінкевич: Повернення емігранта // Дзеркало тижня. – 2001. – 21 липня; Матусевич М. “Я приїхав в Україну жити і працювати, а не доживати віку...” // Дзеркало тижня. – 2003. – 21 червня; Позняк Н. Простий пенсіонер: О. Зінкевич – від простого солдата до західного мецената // Без цензури. – 2003. – 21 червня; Мельник О. Голова МБФ “Смолоскип” О. Зінкевич: “В Україні є над чим і для кого працювати” // Українська газета. – 2003. – 20–26 листопада; Овсієнко В. Зінкевич Осип Степанович // Міжнародний біографічний словник дисидентів. – Х., 2006. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 248–254.

² Б/а. Помер багаторічний голова видавництва “Смолоскип” Осип Зінкевич // Українська літературна газета. – 2017. – № 19 (207). – 22 вересня. – С. 5; Б/а. Пам’яті Осипа

Осип Степанович називав і другу дату свого народження, справжню. Ніби народився він фактично 1 квітня, але в Америці у паспорт записали за американською традицією спочатку місяць народження, потім день, звідки й вийшло 4 січня. Народився в с. Малі Микулинці (тепер с. Потічок) Снятинського району на Станіславщині (тепер Івано-Франківська обл.). За освітою О. Зінкевич був хіміком. Закінчив у 1954 р. Інститут індустріальної хімії в Парижі. Заочно навчався на журналіста в мюнхенському УВУ. Але від юних літ його покликанням була підпільна та легальна боротьба за незалежну Україну. У 15 років (1940) став членом ОУН (м). Був членом Проводу ОУН (м).

З дещо хаотичної статті про Осипа Зінкевича в енциклопедичному довіднику “Рух опору в Україні. 1960–1990”³, яка у свою чергу постала з ініціативи Осипа Степановича, дізнаємося, що походив він із селянської родини, батько воював у часи визвольних змагань в УСС. О. Зінкевич брав участь у визволенні Праги, нелегально переїхав до Західної Німеччини в 1945 р., де був арештований у зв’язку з провокацією бандерівського відлामу ОУН і провів кілька місяців в ув’язненні. У 1948 р. перебрався до Франції, де близько року працював на шахтах, з 1949 р. – у Парижі. У громадській роботі співробітничав з Українською студентською громадою “Зарєво”, де його колегами були гроно людей, які оточували і майбутнього професора-історика Любомира Винара (М. Плав’юк, П. Дорожинський, М. Антонович та ін.). Працював у Центральному союзі українського студентства (ЦеСУС). Як публіцист співробітничав з паризьким “Українським словом”, при якому заснував у 1951 р. сторінку “Смолоскип”, який став у майбутньому органом видавництва і на сьогодні має 265–266 чисел. У 1956 р. разом з родиною переїжджає до США.

У 1950-х – 1970-х рр. намагався скористатися міжнародними форумами Олімпійських ігор для ширення через спорт ідей української незалежності. Став співзасновником Українського олімпійського комітету в екзилі. Останній виступав за участь самостійною делегацією українських спортсменів на олімпіадах. Як акредитований журналіст, член Міжнародної асоціації спортивної преси брав участь в олімпіадах у Мехіко (1968), Мюнхені (1972), Монреалі (1976). Налагодив контакт з українськими спортсменами й журналістами, які привозили на Захід твори українського самвидаву⁴.

У 1960-і рр. Осип Зінкевич поступово відходить від активної роботи у Проводі ОУН (м) і сконцентровується на праці у видавництві “Смолоскип”, яке постало в Балтиморі у 1967 р. Хрущовська відлига сприяла появі нового руху опору більшовизмові на підсоветській Україні – шістдесятництва. Для О. Зінкевича постала дилема: або продовжувати займатися традиційною політикою еміграційних кіл (абстрактним політикуванням), або підтримати за залізною завісою шістдесятників.

Попри великі ризики О. Зінкевич взявся за останню справу, створив мережу перевізників самвидаву на Захід, вступивши таким чином у бій з могутніми советськими Зінкевича // Літературна Україна. – 2017. – № 38 (5719). – 29 вересня. – С. 5; *Поліщук Т.* Літописець епохи // День. – 2017. – № 167. – 21 вересня. – С. 4; Помер Осип Зінкевич // Смолоскип України. – 2017. – № 9–10 (265–266). – С. 1; *Омельковець О.* Референт ОУН, що запалив “Смолоскип” нової боротьби // Українське слово. – 2017. – № 9–10. – Вересень–жовтень. – С. 4–5.

³ Зінкевич Осип Степанович // Рух опору в Україні. 1960–1990: Енцикл. довідник. – 2-е вид. / Гол. ред. О. Зінкевич. – К., 2012. – С. 279–281.

⁴ Докладніше про свою громадську діяльність у 1960-і – 1970-і рр. Осип Зінкевич написав у своїх нещодавно виданих у “Смолоскипі” щоденниках: *Зінкевич О.* Щоденник. 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976. – К., 2016. – 504 с.

MISCELLANEA

спецслужбами за молоду людину. А згодом почав цей самвидав видавати. В його видавництві з'явилися твори В. Симоненка, Л. Костенко, Є. Сверстюка, І. Світличного, М. Руденка, І. Дзюби, О. Бердника, М. Холодного, О. Тихого, спогади про В. Стуса та багатьох інших. У деяких книжках О. Зінкевич виступає не лише як видавець, але й як упорядник. Осип Степанович відмовився брати участь у традиційному взаємному поборенні бандерівців і мельниківців, поставивши на кін завдання виховання української молоді в дусі національних культурних цінностей.

1990 р. – вперше відвідав Україну, 1991 – переїхав в Україну, 1992 – в Україні було перенесено діяльність “Смолоскипа”. Майбутнє за молоддю, вважав О. Зінкевич ще з 1950-х – 1960-х рр.⁵ Започатковані були щорічні семінари творчої молоді, що проводилися в Ірпені. Окремо проводяться щорічні конкурси літературних та науково-публіцистичних творів юних талантів. Книжки переможців друкували за рахунок видавництва. О. Зінкевич спричинився до появи нової генерації українських письменників, а також політологів і науковців, низка з яких вже стали новітніми класиками. Назву лише С. Жадана, Т. Прохаська, М. Кіяновську, С. Андрухович, А. Дністрового (Астаф'єва), Олеся Донія. За останню чверть століття можна назвати не менше сотні імен нової української інтелігенції, позбавленої негативного впливу комуністичної ідеології, вихованої на національних традиціях та цінностях вільного світу.

О. Зінкевич робив ставку на архітвори, які мають найбільший духовний вплив. Тому у свій час він видав знаменитий п'ятитомник творів Миколи Хвильового, що вже став бібліологічним раритетом. Разом з дружиною Надією упорядкував навчальний посібник “Українське дошкілля”, спричинився до справжнього ренесансу видатної книги Ю. Лавріненка “Розстріляне відродження”. Більше того, Осип Степанович розширив первісний проєкт Ю. Лавріненка, який був антологією художньої літератури в одному томі, до багатотомної серії: “Поети Празької школи”, “Київські неокласики”, “Українська авангардна поезія (1910–1930 роки)”, книжки творів окремих авторів, визначних представників українського відродження 1920-х рр.: Євгена Маланюка, Юліана Шпола, Майка Йогансена, Олега Ольжича, Олени Теліги, Остапа Луцького, Валер'яна Поліщука та ін. Вже маємо більше трьох десятків книжок поширеної версії “Розстріляного відродження”. На мій погляд, цей видавничий продукт – найбільше досягнення видавництва за останні двадцять п'ять років.

О. Зінкевич високо шанував історичне джерело. Його настанови в сенсі історичного документа цілком збігалися з приписами нашого археографічного інституту. Тому коли співробітник нашого інституту Василь Даниленко, працюючи з документами архіву КГБ, шукав можливості оприлюднення матеріалів про нищення

⁵ У 1974 р. в газеті “Свобода” (ч. 193, 25 жовтня) О. Зінкевич писав: “Ми є свідками, що серед молодших вже немає того антагонізму, тієї ворожнечі, нетерпимості і хворобливого амбіціонерства, що було і далі є типовою ознакою багатьох добродіїв [старшої генерації]... Націоналізм не є ані пережитком, ані відгомном минулого. Він є сучасністю. Але йому треба позбутися всіх чужих впливів, які нам насильно накинута. Майбутнє за націоналізмом, але за націоналізмом демократичним, гуманним і шляхетним. За націоналізмом, який би поєднав теорію з практикою і який гарантував би не лише в теорії, але й у практиці гідність і свободу не лише спільноті, але у першу чергу одній людині. Бо що з того, що спільнота чи народ є вільні, коли одна людина є поневолена?” (Зінкевич О. За який “останній” обов'язок націоналістичної генерації // Зінкевич О. Щоденник. – С. 387–388).

української інтелігенції комуністичним режимом, то в особі Осипа Степановича знайшов щире розуміння й підтримку. В результаті вийшло друком п'ять книжок архівних матеріалів, що мали виняткове значення як першодруки матеріалів про механізми масового терору проти керівного прошарку нації⁶. Державні інституції виявилися індиферентними до такого проекту, відгукнулася, як і раніше, діаспора. В. Даниленко налагодив співпрацю зі “Смолоскипом” на постійній основі. У підсумку в ІАУД було захищено першу кандидатську дисертацію про О. Зінкевича і видавництво “Смолоскип” у перший закордонний період їхньої діяльності (1960-ті – 1980-ті рр.)⁷.

ІАУД спільно зі Східноєвропейським дослідним інститутом ім. В. Липинського на початку 1990-х продовжили видання 25-томника творів В'ячеслава Липинського, розпочато гетьманцями у 1960-х у Філадельфії. Тодішній виконавчий директор “Смолоскипа” Олег Проценко запропонував О. Зінкевичу здійснити цей проект у рамках видавничої діяльності “Смолоскипа”. І Осип Степанович радо підтримав цю ініціативу. В результаті у 2003 р. вийшов перший том листів В. Липинського до кореспондентів з прізвищами від А- до Ж-⁸. Книга мала позитивний розголос і була відзначена на традиційному книжковому форумі у Львові як краща у своїй номінації.

Того ж року постало питання про контрпропагандистський захід у зв'язку з бажанням Російської Федерації відзначити 350-річчя від дня Переяславської ради 1654 р. Представник ІАУД Ярослав Федорук провів перемовини з О. Зінкевичем і знову ж таки одержав цілковиту підтримку і максимальне сприяння з боку голови Благодійного фонду. У підсумку вийшов накладом у 5 тисяч примірників том на майже тисячу сторінок, який включав найкращі наукові праці української історіографії та дослідження сучасних істориків⁹. Позаяк не стільки важливим було видання книги, скільки поширення в широкому загалі знання про те, що Переяславська рада – це зовсім не “возз'єднання України з Росією”, про що твердила російська пропаганда від царату до комуністичних часів, а звичайний мілітарний союз, який переріс з часом у повільну інкорпорацію українських земель Російською імперією, О. Зінкевич підтримав ідею презентації цього видання. Вони відбувалися кілька місяців поспіль від осені 2003 р. до початку 2004 р. не лише в Києві, а й у всіх університетських центрах України – обласних центрах, включаючи Крим (Сімферополь, Севастополь, Керч). У своєрідних “похідних групах” брали участь визначні науковці

⁶ Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. – К., 2017. – 656 с.; Бухарєва І. В., Даниленко В. М., Окіпнюк В. М., Преловська І. М. Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939): Біографічний довідник. – К., 2011. – 184 с.; Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К., 2012. – 592 с.; Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. – К., 2013. – 736 с.; Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. – К., 2011. – 255 с.

⁷ *Омельковець О.* Громадсько-політична, інформаційна та видавнича діяльність осередків “Смолоскип” у Франції і США (1950–1980-ті роки): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 2015. – 16 с.

⁸ *Липинський В.* Листування / Під ред. Я. Пеленського. – К.; Філадельфія, 2003. – Т. 1. – 960 с.

⁹ Переяславська рада 1654 року: (Історіографія та дослідження) / Ред. кол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – К., 2003. – XX, 890 с.

MISCELLANEA

ІУАД та Інституту історії України: В. Брехуненко, Т. Чухліб, О. Маврін, Я. Федорук та ін. Це видання так само мало величезний суспільний резонанс, одержало чимало відзнак, зокрема й на Львівському книжковому форумі.

У О. Зінкевича була велика пошана до наукової книги. Він видавав найкращі студентські роботи з політології і гуманітарних наук, які здобували перші місця в літературному конкурсі. Друкував твори класиків зарубіжної україністики. Назву лише окремі знакові книжки: двотомник спогадів Григорія Костюка – мабуть, чи не найкращі спогади про добу розстріляного відродження 1920-х – 1930-х рр. та епоху ДіПі – української політичної еміграції в Європі; чотири томи щоденника В. Винниченка (1910-х – першої половини 1920-х рр.), який розпочав видавати у 1980-ті ще Г. Костюк, а останні томи готував до видання визначний історик літератури з Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ Сергій Гальченко. “Смолоскип” О. Зінкевича видав декілька томів праць Івана Багряного, багатющу його публіцистику і листування. До того Україна знала лише красне письменство одного з найбільших наших художників слова ХХ ст. Видав твори літературознавців світового рівня – Миколи Неврлого та лесезнавця Петра Одарченка; одне з найкращих джерельних видань про шістдесятників – спогади письменниці Ірини Жиленко; чотиритомник великого філософа і літературознавця професора Гайдельберзького і Гарвардського університетів Дмитра Чижевського, – попри певні помилки у редакторській підготовці, і на сьогодні – це найповніше видання творів одного з найбільших українських філософів ХХ ст. О. Зінкевич видав документи Гельсінської групи та українського правозахисного руху, збірку у пам’ять героїв Крут, чотиритомник “Мартирологія Українських Церков” – підставове довідково-документальне видання про нищення комуністичним режимом церков різних українських конфесій. Усього обширу видань неможливо перелічити; на часі – підготовка каталогу книжок “Смолоскипа”.

Окремо варто сказати про енциклопедичний довідник українського шістдесятництва. Завдання про його вихід О. Зінкевич ставив від перших років повернення в Україну. Цікавим був його методичний підхід у цьому питанні. Він вважав і, мабуть, цілком слушно, що головним є не так академічно-наукова підготовка такого видання, як сам факт якомога скорішої його появи друком. Пригадую, як переконував його створити фаховий колектив авторів і редакторів, які б неквапливо, але методично здійснювали написання таких статей. На це О. Зінкевич запитав: “А скільки на це потрібно буде грошей і часу?” Тоді, 7–8 років тому, це коштувало б не менше 70–80 тисяч, а може, й 100 тисяч гривень. “Ні, будемо робити інакше, закріпимо одного виконавця й кількох помічників і виконаємо працю швидше й дешевше”. І справді, така справа за його методом була здійснена за порівняно короткий час. На сьогодні вже маємо друге видання довідника, який, хоч і потребує уніфікації, доопрацювання і наукового редагування, але вже існує і робить свою корисну просвітницьку справу¹⁰.

Особисто буду завжди вдячний Осипу Степановичу за опублікування двох своїх книжок: “Київ в українській історії” та “Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації”¹¹. Ніколи не намагався зловживати своїм знайомством з

¹⁰ Рух опору в Україні. 1960–1990: Енцикл. довідник. – 2-ге вид. – 896 с. Авторами статей виступили фактично лише п’ятеро осіб: О. Голуб, О. Обертас, В. Овсієнко, Г. Панчук, М. Трущенко.

¹¹ *Гирич І.* Київ в українській історії: Києвознавчі статті. – К., 2011. – 302 с.; *його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – 840 с.

О. Зінкевичем. Лише натякнув у розмові з ним, а чи не зацікавиться видавництво “Смолоскип” книжками відповідної тематики. І одержав від нього щоразу схвальну відповідь. Він завжди ставився з непідробним інтересом до видавничого процесу підготовки цих книжок. Позитивно сприйняв їхню появу, щоразу вітав мене, перебуваючи в цей час в Америці. І таким доброзичливим і рівним був у стосунках з кожним, хто звертався по допомогу – чи то видання книжки, чи матеріальна підтримка, одержання стипендії тощо.

Осип Зінкевич у рамках видавництва “Смолоскип” спричинився до появи наукового альманаху “Молода нація”, який протягом 2000-х рр. став серйозним фахового рівня історичним журналом – кварталником за періодичністю виходу. Мені довелося у 2002–2004 рр. виконувати функції фактичного головного редактора цього проекту. До 2002 р. “Молода нація” мала літературознавчо-політологічний ухил, превалювали матеріали про самвидав і твори шістдесятників. Наступні три роки це був журнал, що робив наголос на історії української суспільної думки другої половини XIX – початку XX ст., маючи до того ж і рубрику щодо світової історіософської думки ліберального напрямку. Журнал видавав тематичні номери, присвячені визначним постатям націонал-демократичної, державницької та консервативної ідеології: В. Липинському, А. Жуку, М. Міхновському, М. Костомарову, П. Кулішу, 350-річчю Переяславської угоди; друкувалися матеріали про В. Антоновича, І. Шрага, О. Барвінського, І. Франка. Журнал увів до наукового обігу не відомі в повному обсязі спомини Сергія Єфремова. Вони вийшли повним друком протягом трьох років. Практикувалися також матеріали про національне суспільне життя міст Наддніпрянщини цього періоду. Вийшли тематичні номери по Харкову, Дніпропетровську, Кам’янцю. Логічним закінченням став номер – по свіжих слідах – спогадів про Помаранчеву революцію 2004 р.

Осип Степанович не зовсім вітав такий напрям спеціалізації “Молодої нації”, але ніколи не висловлювався про це різко, а м’яко жартував з цього приводу: “О, знову богомазів умістили на обкладинці”, маючи на увазі портрети англійських суспільствознавців XIX ст. – далеких від теми української визвольної боротьби. Він хотів бачити журнал, який би висвітлював головну фахову спрямованість “Смолоскипа” – самвидав і шістдесятництво, український рух Опору 1960-х – 1980-х років. Концептуально він мав слухність. Довелося мені відійти, і після 2004 року журнал став спеціалізуватися на добі “розвинутого соціалізму” й руху, який намагався його повалити. На жаль, на сьогодні “Молода нація” існує лише в електронному форматі. Але, безперечно, цей альманах вже став історичним явищем українського книговидання початку XXI ст.

О. Зінкевич не розглядав “Смолоскип” як лише благодійний фонд або видавництво. Для нього в широкому сенсі це була культурна інституція, яка мала декілька складових.

По-перше – завдання науково-дослідного і документально-архівного центру, який спеціалізується на дослідженні антикомуністичного руху в Україні за увесь післявоєнний час (після закінчення Другої світової війни). Осип Степанович упорядковував ці матеріали особисто, купував течки і відповідний картон, власноруч їх склеював і укладав розлогу картотеку справ борців з тоталітарним режимом. Жодна нинішня наукова інституція такою роботою в методично-організаційному аспекті не займалася. Не випадково картотеки дослідницького центру “Смолоскипа” давно стали джерелом для написання кандидатських і докторських дисертацій з історії,

літературознавства, політології та інших гуманітарних дисциплін. У “Смолоскипі” працюють навіть закордонні дослідники.

По-друге, О. Зінкевич створив наукову бібліотеку цього центру, для чого привіз з Америки рідкісні видання об’єднання письменників “Слово”, твори І. Багряного, І. Рахманного, періодичні видання “Вільна Україна”, “Визвольний шлях”, “Самостійна Україна”, “Сучасність” тощо.

По-третє, у Осипа Степановича назбирався дуже цінний документальний архів, до якого входило листування найвизначніших представників політичної еміграції, зокрема Андрія Мельника. Він мав відношення до величезного архіву нашої видатної письменниці в США Докії Гуменної, до її невиданих щоденників, які та заповіла по смерті на збереження. Пам’ятаю, як Осип Зінкевич оповідав, що Д. Гуменна, видаючи свої мемуари часів Другої світової, підрадаговувала свої тодішні реакції під встановлений канон сприйняття післявоєнної діаспорної доби, зокрема у споминах про Олену Телігу. Осип Степанович мав величезний архів різноманітних газетних вирізок із сотень діаспорних видань. Усе це разом має чималу історичну цінність як матеріально-духовні пам’ятки доби, які потребують дбайливого збереження. О. Зінкевич у кінці життя провадив неформальні перемовини з різними державними архівами про можливість передачі усіляких архівних скарбів на державне зберігання. Чи що зроблено кінцеве в цьому напрямі? Важко ствердно говорити. Лише режим державного зберігання, хоч і теж не завжди, може забезпечити документальні зібрання від нищень і крадіжок.

По-четверте, О. Зінкевич був визначним просвітителем, постійно дбаючи про публічні лекції, презентації, круглі столи тощо. Можу згадати принагідно лише про щорічний вечір пам’яті героїв Крут 1918 р., який незмінно проводився Зінкевичем у будинку Центральної Ради. А ще варто згадати книгарню “Смолоскипа” на Межигірській, 21, першому поверсі приміщення самого благодійного фонду і видавництва – одну з небагатьох і одну з найдешевших українських книгарень Києва.

Відійшла у вічність велика людина. Завжди було відчуття, що спілкуєшся з історичною постаттю. І тут важко не погодитися з автором некролога Т. Поліщук, яка ставить ім’я Осипа Зінкевича в один ряд з такими знаковими фігурами українського інтелектуального життя діаспори і водночас материкової України, як патріарх УАПЦ Мстислав Скрипник, хормейстер Олександр Кошиць, літературознавці Юрій Луцький та Григорій Костюк і мовознавець Юрій Шевельов¹². І при всьому цьому це була проста і доступна людина, відкрита кожному для спілкування, яка працювала на громадську справу усі свої 92 роки. Осип Степанович ні на хвилину не переставав думати про добро України. І ніколи не втрачав притаманних йому оптимізму і віри в досягнення Україною своєї мети – стати цивілізованою країною світу.

О. Зінкевич своїм “Смолоскипом” та пов’язаними з ним структурами творив шматочок українського життя в Києві. “У нас територія, де звучить лише українська мова”, – не наказував, а делікатно підштовхував до цього О. Зінкевич. Тому й підтримував усіма силами газету “Літературна Україна”, шукав дотації, спонсорів, сам її передплачував. Кожний номер йому ще й купували та пересилали в Америку поштою. Творча молодь врятує майбутнє України, – вважав він. У кожній молодій людині він бачив потенції прийдешньої культурної одиниці. Згадую, як був у “Смолоскипі” зі своїм сином Богданом, і першим питанням пана Осипа було: “Богдане, а ти пишеш вірші?”. “Шкода, а то б ми видали”, – напівжартома, напівсерйозно резюмував Осип Степанович. На полум’я його віртуального смолоскипа зліталася

¹² Поліщук Т. Літописець епохи.

молодь, яка хотіла збереження і примноження національних культурних цінностей. Але при цьому О. Зінкевич дбав про кожну конкретну людину, допомагав хворим і немічним дорослим і малим, постраждалим у тюрмах совєтської системи дисидентам, дітям-сиротам, талановитій незаможній молоді. Допомагав грошима невиліковно хворій редакторці Наталі Ксьондзик, мені, коли я потрапив під машину. І діяв він непомітно, безкорисливо, щиро, від серця. Таких, як він, і в діаспорі було не багато. Відходять останні могікани ідейної політичної еміграції воєнної доби. Прикро, шкода, безповоротно...

Залишається сподіватися, що керівна рада “Смолоскипа” організує в Україні й у світі збір спогадів про О. Зінкевича. Осип Степанович залишився в історії передусім як громадська людина, як діяч. Сам писав він небагато і не дуже охоче. Саме в суспільній праці і відбилосся значення цієї постаті в нашій історії. На жаль, відійшло майже повністю його покоління, немає вже багатьох шістдесятників в Україні. Але людей, які відчули чар особистості О. Зінкевича, дуже багато, і питання честі для нинішнього “Смолоскипа” видати книгу про Осипа Зінкевича в колі сучасників. Гадаю, вийде не гірший збірник і не менш цікавий, ніж спогади про Івана Світличного або Бориса Антоненка-Давидовича.

Його було поховано 22 вересня в м. Балтиморі, США, на місцевому греко-католицькому кладовищі. Що може стати пам’ятником Осипу Зінкевичу для тих, хто лишився, хто продовжує його справу на різних ділянках нашої культури? Напевно, це тривання місії “Смолоскипа”. “Смолоскип” мусить залишитися, зберегтися, мусить діяти далі. Не секрет, що виникає багато питань, чи вдасться це побажання втілити у життя. Все у видавництві трималося на Осипові Степановичу. Він умів шукати гроші, він створив асоціацію спонсорів, під нього жертводавці давали кошти для діяльності “фірми”, за ним було останнє слово – кого і що видавати. Завдяки Осипові Зінкевичу вдалося купити і капітально відреставрувати чудовий будинок на Подолі – неповторний осідок “Смолоскипа”. Склався колектив працівників, який вже більше десятка років очолює відомий науковець, літературознавець і педагог Ростислав Семків. “Смолоскип” можна втримати, але треба мати полум’яність неповторного Осипа Зінкевича, його фанатичну віру і горіння.

Ігор Гирич (Київ)

Віктор Кирилович Чумаченко (26 березня 1956 р. – 5 грудня 2017 р.). 5 грудня з Кубані прийшла несподівана сумна звістка про смерть Віктора Чумаченка. Пішов у Небесну Січ український подвижник – книголюб-бібліограф, літературознавець, кандидат філологічних наук, заслужений працівник культури України (1998), Кубані (2001) та Республіки Адигея (2016), професор (2005), член НТШ і багаторічний голова осередку НТШ на Кубані.

Віктор Кирилович Чумаченко народився 26 березня 1956 р. у простій селянській родині. У листах до друзів він час від часу розповідав про себе, про свою рідну Кубань та її долю. Ті листи тепер стають важливим джерелом для його життєпису, їх варто зібрати й опублікувати; численні цитати з них ввійшли до даного некролога¹.

¹ *Авраменко А.* Кубанський енциклопедист, літературознавець і україніст Віктор Кирилович Чумаченко // *Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка.* – Донецьк; Маріуполь; Покровськ, 2018. – Т. 45. – С. 7–31; *Кучеренко М.* Пам’яті Віктора Чумаченка // *Незборима нація.* – К., 2018. – Ч. 2 (Лютий). – С. 2; *Іванникова Л.* Він любив

“Здебільшого знання українських істориків про наш край обмежуються інформацією про 38 куренів. Але Кубань дуже велика. За територією та населенням вона дорівнює невеликій середньоевропейській країні. Тож, крім 38-ми куренів, тут мирно процвітають ще кількасот інших козачих станиць. Багато з них мають чудернацькі й дуже знайомі для українського вуха назви. Є тут і село Київське. Воно засноване в 1900 р. і цілком було населене вихідцями з Київської губернії. Село не стало станицею, оскільки в 1870-х рр. переселенців перестали автоматично записувати в козаки. Тепер вони могли бути тільки іногородніми. Але зате є, наприклад, прекрасна степова станиця Львівська. Назва моєї станиці пояснюється легко. Вона розташована біля підніжжя величезної, величної гори-скелі, що так і зветься – Ахмет-гора. Сусідні станиці мають промовисті назви: Відважна, Передова, Преградна і т. п., що говорить про те, як солодко тут жилося нашим предкам. Назва моєї станиці не виняток” (2005). “Моя станиця зветься Ахметівською і є останньою на так званій Новій Лінії, закриваючи своїм тілом гірські ущелини. Населили її переселенці з Полтавської, Чернігівської, Київської й Воронежської губерній. Наші прабабусі все життя ходили по воду на річку Лабу в супроводі двох озброєних козаків. Горці до сьогодні ночами спускаються в станицю і викрадають худобу (коней, корів, свиней і баранів). Ну і зрідка дівчат з метою одруження” (2006). “Кілька десятків станиць засновано на землях адигів, яких частково винищили, інших витіснили до Туреччини чи насильно переселили на рівнину. Станиці в цих місцях (історичне Закубання) носять переважно мусульманські назви: Темиргойвська, Бжедухська, Махашівська, Натухайвська, Теміжбецька і т. д. Населення їх часто змішане, російсько-українське, або тільки російське, або тільки українське” (2005). “У нашій станиці живе змішане населення, і кожен говорить, як уміє. Практично в кожній сім’ї свій специфічний говір. Я до цього звик, з ходу підстроююсь під кожного” (2010). А ще автор листів додавав: “Мої корені по матері ведуть у Брацлавське воєводство, до Вінниці” (2016). А юні роки в Чумаченка асоціювалися з бідним селянським побутом у багатодітній родині, а ще – з калиною: “Для мене це плоди мого дитинства: і пиріжки з калини, і варення з калини, і улюблене заняття – збирати калину в пучки й нести з лісу на саморобних коромислах додому” (2016). “В дитинстві я отруївся чадним газом і пережив найсправжнішу клінічну смерть. Відтоді не переносю чаду й диму. І природно – ніколи не палив” (2010). А ще він зазначав, що українське походження полегшувало пізнавати мову його українських предків: “В генетичну пам’ять я вірю, бо перевіряв її на власному досвіді” (2006).

Чумаченко закінчив філологічний факультет Кубанського державного університету за спеціальністю “російська мова та література” (1978), аспірантуру Літературного інституту ім. М. Горького Спілки письменників СРСР, захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата філологічних наук на тему “Жанрово-стильові тенденції в сучасній російській поезії (до теорії малих ліричних форм)” за спеціальністю теорія літератури (1988).

Він, зокрема, працював завідувачем кафедри літератури (1992–2013) та деканом інформаційно-бібліотечного факультету (1993–1996) Краснодарської державної академії культури і мистецтв (тепер Краснодарський державний університет культури і мистецтв), науковим співробітником відділу комплексних проблем вивчення культури Південної філії Російського інституту культурології (2014–2017).

Україну і був її найвірнішим сином: (Пам’яті Віктора Кириловича Чумаченка) // Слово і час. – К., 2018. – № 6. – С. 89–93.

Незбагненна генетична пам'ять вела Віктора Чумаченка до українства. За розповіддю самого Віктора Кириловича, “українська мова, яка побутує на Кубані, сильно відрізняється від наукової мови, прийнятої в українських академічних виданнях. Уживана там лексика на Кубані не зустрічається зовсім і не зрозуміла людям. Мабуть, тому, що коли ми сюди переселилися 213 років тому, таких слів не було і на самій Україні. Певна річ, побутову українську мову на Кубані багато хто розуміє, але 99 відсотків кубанців не бачили жодного надрукованого українського слова. І хоч різниця у графіці не велика, але спершу треба людям пояснити, як ці літери вимовляються. Інакше виникає бар'єр. Єдиний журнал, який у радянські часи на Кубані користувався популярністю і передплачувався у великій кількості, був «Перець». Там було багато малюнків і мало тексту. [...] Рафінована інтелігенція ще могла дозволити собі «Україну», і це все. Але за минулі 20 років це покоління читачів повністю вимерло. Лишилися самі неписьменні” (2006). Він пояснював причини такого становища: “Українська мова була заборонена тут у грудні 1932 р. За одне бажання їх (газети. – М. К., М. С.) почитати в 1933 р. вже саджали у тюрму. У 1932 р. в Краснодарі українською мовою виходила газета «Красное знамя – Червоний стяг» і ще з десяток українських районних газет. Але Краснодар не був тоді столицею краю. Столиця містилась у Ростові-на-Дону, де виходила крайова «Червона газета», українські літературні альманахи, книжки. Всіх їх я читав” (9 грудня 2006 р.). “І російську, і українську мови я знаю, в принципі, однаково добре” (2006). “Що стосується розмежування кубанців на росіян та українців, то мова йде про повоєнну епоху. Українці – це ті, хто приїхав на Кубань після 1945 р. з українськими паспортами. Їхня національність, як правило, виявлялась випадково, при заповненні анкет. У повсякденному житті ця деталь нікого не хвилювала. Всім іншим кубанцям у 1933 р. записали в паспортах національність «русский», їхньої думки про це не запитували, і обговорювати цю проблему було заборонено” (2006). Не важко зрозуміти, що відбувалось у його душі.

Останніми роками Чумаченко зізнавався, що “у снах я розмовляю українською”, а в роки свого студентства “мав мрію продовжити навчання в Київському університеті, але батьки вже були старі, не зважився їх покинути у самоті”. Пізніше йому пощастило продовжити студії на філософському факультеті Українського Вільного Університету в Мюнхені (1995). Все подальше життя присвятив вивченню і збереженню забороненої і понищеної української складової в культурній традиції дорогого його душі Кубанського краю². “Я повернувся з Ленінградської (Уманської). Повернувся по страшній спеці, та не втратив здатності милуватись незабутніми краєвидами степової Кубані (історичної Чорноморії)” (2006).

Головною темою наукових студій професора Чумаченка і справою його життя стала, за його словами, “Українська літературна традиція на Кубані”. Це близько

² Золотарева І. Д., Чумаченко В. К. К истории кубанской “Просвіти” // Культурная жизнь Юга России. – 2006. – № 2 (16). – С. 41–47; Горлова І. І., Чумаченко В. К. Репресированное казачество юга России: Уроки трагедии // Восстановление автономии Чечено-Ингушетии – торжество исторической справедливости: Матер. Всеросс. науч. конфер., посвященной 60-летию восстановления Чечено-Ингушской АССР. – 2017. – С. 89–95; Чумаченко В. К. Украинский анклав Кубани: поиск национальной идентичности в контексте национальной политики Российской империи // Религиозная и национально-культурная политика государственной власти в Российской империи: Сб. науч. ст. – М.; Краснодар, 2015. – С. 98–119; його ж. Кубанское украиноведение в поисках ориентиров // Культурная жизнь Юга России. – 2012. – № 1 (44). – С. 109–111.

50-ти літераторів, включаючи істориків, етнографів і фольклористів”³ (2005). З допомогою численних друзів він збирав розкидані по багатьох архівах і бібліотеках світу відомості про Якова Кухаренка⁴, Митрофана Дикарева⁵, Степана Ерастова⁶, Миколу Рябовола, Луку Бича, Івана Шаля, Петра Волиняка, Михайла Обидного, Василя Барку, Дмитра Нитченка, Олексу Кирія та багатьох інших пов’язаних з Кубанщиною вчених, митців, діячів Кубанської Народної Республіки і кубанців – вояків Армії УНР. Упродовж багатьох років професор Чумаченко наполегливо досліджував літературний спадок Василя Мови⁷: “Чим більше я копірсаюсь у біографії та творчості Мови, тим несподіваніше відкривається цей письменник. Якщо вдасться пройти шлях до кінця, на мене чекають цікаві відкриття” (2011). Останніми роками дослідник також приділив багато уваги вивченню перебування на Кубані й Кавказі Марка Вовчка і Богдана Кістяківського.

Але особливо шанував він Федора Андрійовича Щербину (1849–1936)⁸ – українсько-кубанського вченого і громадського діяча, історика Кубані, видатного діяча української еміграції. “Мої взаємовідносини з Ф. А. Щербиною мають довгу історію. По-перше, моя бабуся з козацького роду Щербин (не обов’язково родичка), тому в мене один з часто вживаних псевдонімів – В. Щербина. По-друге, ще в 1998-му я знайшов склеп Щербини в підвалі церкви на Ольшанському кладовищі [у Празі] і, вражений сиротливим виглядом [поховання], запропонував у газеті «Казачьи вести» перенести останки вченого до Краснодару. Так що в певному сенсі я несучу за цю могилу відповідальність”, – пояснював якось у листі Віктор Чумаченко. Додамо, що у 2008 р. останки Ф. Щербини було перенесено до Краснодару, хоч пізніше, наприкінці життя, Віктор Кирилович встиг засумніватись у доцільності тієї

³ *Його ж.* Расстрелянная литература: О кубанской украинской литературе 20–30-х гг. XX в. // Экономика. Право. Печать. – 1998. – № 3. – С. 45–50.

⁴ *Його ж.* Поет і отаман: Про дружбу Т. Шевченка та Я. Кухаренка // Київська старовина. – 1997. – № 1. – С. 105–110.

⁵ *Його ж.* М. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского книгоиздателя Б. Гринченко // Дикаревские чтения. – Белореченск, 1998. – Вып. 4. – С. 3–6.

⁶ *Його ж.* К публикации воспоминаний С. И. Эрастова // Кубань: проблемы культуры и информатизации. – 1998. – № 2. – С. 26–28; *Эрастов С. И.* Воспоминания // Там само. – 1998–2000.

⁷ *Чумаченко В.* Роль В. Мовы в истории журналистики Слободской Украины // Культурная жизнь Юга России. – 2009. – № 3 (32). – С. 81–85; *його ж.* Поэт В. Мова (Лиманский) в кругу современников: раннее детство и гимназический период // Там само. – 2009. – № 4 (33). – С. 72–76; *його ж.* В. Мова (Лиманский) как феномен провинциального писателя последней трети XIX столетия // Там само. – 2009. – № 5 (34). – С. 73–76; *його ж.* Личность В. С. Мовы (Лиманского) в мемуарах современников // Там само. – 2008. – № 2 (27). – С. 88–91; *його ж.* Издательская судьба литературного наследия В. Мовы (Лиманского): экскурс в проблему // Там само. – 2007. – № 6 (25). – С. 56–59.

⁸ *Щербина Ф. А.* Собрание сочинений / [Сост., вступ. ст., науч. ред., коммент. В. К. Чумаченко]. – Каневская; Краснодар; М., 2008, 2011, 2013, 2014. – Т. 1–4: Пережитое, передуманное и осуществлённое. – 504 с., 546 с., 448 с., 499 с.; *Чумаченко В.* Краткий путеводитель по воспоминаниям Ф. А. Щербини // Культурная жизнь Юга России. – 2008. – № 3 (28). – С. 145–154; *його ж.* Ф. А. Щербина об историко-культурном значении феномена Запорожской Сечи // Научное наследие Ф. А. Щербини: Казачество и история Кавказа: Сб. матер. XVII междунар. науч.-практ. конфер. – 2017. – С. 129–132; *його ж.* К публикации очерка Ф. А. Щербини “Красный Муса” // Научное наследие Ф. А. Щербини: Казачество и история Кавказа: Сб. матер. XV междунар. науч.-практ. конфер. / Отв. ред. И. А. Харитонов. – 2015. – С. 158–170.

своїєї ініціативи. Він задумав видати багатотомне зібрання праць вченого, з допомогою друзів розшукував їх по численних архівах і бібліотеках світу. З першої його серії під назвою “Невидані твори” на 2016 р. вийшли чотири томи із запланованих шести. У кількох числах журналу “Родная Кубань” друкувалися “Спогади” Ф. Щербини. Як справжній вчений, В. К. Чумаченко намагався донести до кубанців твори їхнього видатного земляка мовою оригіналу: “Все, що ним написано по-українськи, постараємось видрукувати в оригіналі. Так ми й робили до сьогодні. Особливо бережливого ставлення вимагають художні твори. Перекласти їх буде неможливо, та й нікому. Мимо волі доведеться давати в оригіналі. Правда, часи не дуже сприяють. Але будемо старатись. Поки ще є на Кубані такий-сякий Чумаченко, є кому підняти хоч зрідка голос за Україну. А після мене, напевно, вже буде й нікому”.

Так само вчений перейнявся долею розстріляного 1937 р. в Сандормоку діяча українізації на Кубані Сергія Грушевського, працював (у співавторстві) над книгою про нього, збирав його прижиттєві публікації. “Все йде до того, що на літо наша книжка благополучно вийде і буде досить солідною за обсягом”, – писав він за тиждень до смерті...

Він намагався повернути Кубані її літературну, наукову і громадянську спадщину. Зокрема, підготував і видав (у співавторстві) посібник-хрестоматію з української літератури Кубані “Козак Мамай” (Донецьк, 1998). Був першим заступником головного редактора регіонального наукового журналу “Культурная жизнь Юга России” (1999–2013), редактором журналу “Кубань” Краснодарської крайової письменницької організації, багаторічним членом редколегії літературно-краєзнавчого журналу “Родная Кубань”, головою комісії з літератури Фонду культури кубанського козацтва, редактором кубанського українського малотиражного квартальника “Вісник Товариства української культури Кубані”, членом громадської ради Літературного музею Кубані (Будинку Кухаренка), вченим секретарем Товариства української культури Кубані. За громадську діяльність з відродження культури козацтва був нагороджений Кубанським козачим військом пам’ятною медаллю, присвяченою 150-річчю від дня народження Ф. Щербини (1999).

Тепер на часі створення максимально вивіреної бібліографії праць Віктора Чумаченка, якої на сьогодні ще, на жаль, нема. Адже підготовлений самим автором покажчик за період 1988–2005 рр.⁹, що нараховує 313 публікацій, не дає уявлення про наступні дванадцять років наукової роботи. А узагальнений покажчик за 1988–2017 рр., поданий на російському сайті¹⁰, аж ніяк не може претендувати на вичерпність, оскільки складається лише з 53-х позицій. Припускають, що, враховуючи всі опубліковані в 2005–2017 рр. статті, загальний чумаченківський науковий доробок складається з близько півтисячі публікацій. Втім, скласти вичерпний покажчик наукових праць вченого можна лише за активної участі кубанської сторони. Адже йдеться про їхнього видатного земляка, який кубанознавству присвятив життя, поспішаючи встигнути зробити якомога більше. “А в мене позиція проста: Бог його знає, скільки лишилось жити. Треба хоч щось встигнути зробити, що без мене вже ніхто не зробить. Годинник стукає все голосніше” (16 лютого 2012 р.), – вважав він.

А ще важливо зазначити, що літературознавець Чумаченко користувався великою пошаною серед народів Кавказу, зокрема адигів і кабардинців, а також калмиків – за дослідження літератур цих народів.

⁹ Покажчик публікацій Віктора Чумаченка з українознавства: До 50-річчя від дня народження // Пам’ятки України: історія та культура. – 2005. – Ч. 3–4. – С. II–XIII.

¹⁰ https://elibrary.ru/author_items.asp?authorid=475479

Водночас з листів Чумаченка видно також, скільки болю й розчарування приносило йому життя. “Два дні тому зачинено і розгромлено Літературний музей Кубані (дім отамана Кухаренка, друга Тараса Шевченка), який був місцем наших найважливіших зустрічей, «шевченківських роковин» і т. д. [...] Моє оповідання про Літературний музей Кубані, будь ласка, не сприймайте як поліцейський звіт з відповідями на все що, де і коли. Я був там не в ролі слідчого, і бути ним не збираюся. Це враження рядової людини, яка приїхала в останній раз подивитись на мокнучу під дощем купу дошок, які були ще вчора стелажками і стендами музею. Природно, ніхто переді мною не звітувався, чому його зачинили. Хто я такий, щоб переді мною звітувались? Експозиція розібрана, співробітники звільнені з роботи, непотрібні книжки викинуті до сміттового ящика. Пару сумок з книжками я перевіз додому. Все! Більше розповідати нічого”, – з гіркотою написав він 3 грудня 2006 р. Згодом Дім Кухаренка знову поновив роботу.

Не знаходив Віктор Чумаченко розуміння і з боку українських високопосадовців. “У нас новини невеселі. Україна (в особі міністерства закордонних справ) знову відмовилась допомогти українським товариствам Кубані, хоч морочила нам голову весь рік своїми брехливими обіцянками. У тому числі відмовлено у фінансуванні видання моєї книжки, яку я написав, повіривши цим безсовісним обіцянкам. Через невіршені фінансові проблеми ми також припиняємо випуск найстарішої української газетки Росії – нашого «Вісника»”, – писав він 2006 р. І того ж року додавав: “Не ображайтесь за Україну. Я, звичайно, говорю не про неї, а про чиновників, що її представляють. Ось уже 15 років я здивовано спостерігаю, як кілька міністерств і відділів, ущерть напхані високооплачуваними людьми, день і ніч займаються діаспорою з нульовим результатом. Мені здається, я сам зробив на Кубані більше для України, ніж усі ваші міністерства разом узяті. Або я чогось не знаю. Правда, мені б багато чого зробити не вдалося без допомоги київських друзів”.

Проте плідними були зв’язки з науковою громадськістю України. Сьогодні складно уявити без унікальної Чумаченкової ерудиції такі українські видання, як “Енциклопедія сучасної України”, “Енциклопедія історії України”, “Енциклопедія української діаспори”, “Українське козацтво: Мала енциклопедія”, “Шевченківська енциклопедія”...

Він жив Україною, уважно стежив за всіма її бурхливими подіями та змінами, ловив її голос в Інтернеті та на хвилях ефіру. “Сьогодні увімкнув українське радіо на закордон, щоб послухать новини, і наштовхнувся на початок бесіди дружини І. Миколайчука. Слухав до кінця, так і не зміг відірватись. Вона співачка. Вперше почув виконання пісні «Чорноморець, матінко, чорноморець...», яку раніше знав тільки як текст” (2006). Віктор Чумаченко мріяв знову побувати на нашій землі, особливо в Києві: “Вчора побачив по телевізору стару хроніку – весняний Київ, алеї квітучих каштанів, і серце радісно затріпотіло. Згадав, з яким хвилюючим почуттям завжди в’їжджав до Києва. Тільки тепер він, напевно, зовсім інший. І я постарів” (2010). “Не дивуйтесь, що я так погано орієнтуюсь у Києві. Востаннє був у цьому славному місті в 1998 р., та й то проїздом до Праги” (2006). “Сьогодні в Києві ховають мого хорошого друга Віктора Івановича Дудка. Чудового вченого і людину. З ним було легко й комфортно спілкуватись. Ще одна світла ниточка, що єднала мене з Києвом, обірвалася. Безкінечно журюся” (6 червня 2012 р.).

Мабуть, не буде перебільшенням думка про те, що більшість українських науковців, з якими подружила його тісна наукова співпраця, особисто з ним ніколи не

зустрічались, адже з формального погляду були його друзями суто віртуально, завдяки сучасним соцмережам в Інтернеті. І навіть на тисячокілометровій відстані Віктор Кирилович завжди був добрим радником, уважним і безкорисливим товаришем. Він мав талант збирати навколо себе однодумців і численних друзів, яких мав по всьому світу.

Віддаючи всі сили улюбленій праці, він на своїй батьківщині в чомусь залишався глибоко самотньою, чужою людиною. “Не лякайтесь моїх розповідей. Все може жити в Краснодарі – суцільний стрес” (14 листопада 2010 р.), – ділився він з друзями в Україні. Вченому-українознавцеві, як і в далекі царські часи, було незатишно під “пильними” поглядами влади, яка не хотіла допустити, щоб він зайняв свою заслужену висоту. Упродовж багатьох десятиліть професор Чумаченко мешкав у студентському гуртожитку. Лише наприкінці 2007 р. зміг радісно повідомити друзям, що переїжджає “на нову квартиру, двокімнатну. На жаль, вона теж службова, але більша за розміром і міститься не в студентському гуртожитку. Попереду велике переселення, адже кілька тисяч книг доведеться нести вручну”. “В оточенні книг та архіву мені тут добре” (2010).

Втім, у тому новому помешканні він не міг прописатись, а з 2011 р. його почали виселяти. “Тепер така ситуація, що мене в будь-який день звільнять з роботи і виженуть на вулицю. Це не жарт. Все дуже серйозно. Я не знаю, скільки ще зможу тут протриматись: кілька днів, тижнів чи місяців. Ясно, що недовго” (2011). А коли кубанська громадськість (зокрема, письменник, лауреат Державної премії Росії Віктор Лихоносів) і суд стали на його захист, професора Чумаченка 2013 р. звільнили з університету. Тоді його багаторічне сумне самовизначення “бездомний професор” змінилось на “безробітний професор”. Вживати Чумаченкові допомагав, за його власним висловом, “тонкий кубанський гумор”, оскільки “що стосується іронії й самоіронії – то це потужна зброя самозахисту, якою нас обдарувала природа. Без цих двох головних якостей людина немов стоїть гола і беззахисна в агресивно налаштованій юрбі” (27 листопада 2011 р.).

Особливо погіршилося становище з 2013 р., коли на тлі Революції гідності і подальшого україно-російського конфлікту зазвучали звинувачення у дворушництві. “Ваш докір щодо мого дворушництва я, мабуть, заслужив. Але це легко пояснити. Як і більшість кубанців, я несу в собі подвійну давню слов’янську кров: російську й українську. І мені жаль і тих, і інших своїх родичів”, – відповідав він у коментарях на свої інтерв’ю “Новой газете Кубани” від 25 грудня 2013 р. “Все літо й осінь сиділи, чекали арештів. Які там книжки! Хвиля ніби трохи зійшла”, – писав він наприкінці 2014 р. після вимушеного мовчання. Напружена, мало не цілодобова, праця у поєднанні з життєвими знегодами і незатишним становищем “українофіла” швидко підточували його здоров’я...

...Зовсім недавно довідались ми і про поетичний талант Віктора Чумаченка. Його перейняті недобрими передчуттями поезії були опубліковані в “Родной Кубани” та “Литературной России”, в останні дні його земного життя з’явилися у соцмережах:

Заплакал я ночью во сне,
И ангел слетел к изголовью...
И долго дрожал на стене
Тот лик, озарённый любовью.
І помер він у ніч на 5 грудня 2017 р. за працею біля комп’ютера...

MISCELLANEA

Поховали подвижника в рідній станиці Ахметівській, теплий образ якої манив його до кінця життя: “У неділю я від’їжджаю до станиці на один тиждень: побачити родичів [...] і помилуватись осінніми горами в золотому вбранні. Сподіваюсь, це мене трохи оновить і пробудить до життя” (10 вересня 2010 р.). “Бродитиму в горах на рівні з пропливаючими біля ніг хмарами, милуватимусь сніговими вершинами, ловитиму в гірській ріці найсмачнішу форель, питиму з моїм шкільним другом холодне біле вино таманського розливу в тіні старих чинар. І згадуватимемо про те, якими ми були колись молодими, красивими і зухвалими...” (24 червня 2006 р.).

Хочеться вірити, що величезний внесок Віктора Чумаченка в науку буде колись належно поцінований і на його рідній Кубані, якій він присвятив усе своє життя і талант. Сподіваємось, що кубанська громадськість зуміє зберегти зібраний ним безцінний архів і бібліотеку, як і ще більший віртуальний архів його комп’ютера, зробити їх доступними для дослідників. “Не знаю, що робити з архівом. Чи потихеньку передавати найцінніше (листи й рукописи відомих письменників) на держзберігання, чи не поспішати. Адже вперше за все життя мої архіви стоять по полицях у більш-менш сприятливих умовах. До того ж наші архіви не дуже цікавляться українськими рукописами, а везти все це в Україну дуже проблематично. По-перше, заборонено перевозити через кордон, по-друге, далеко й дорого” (5 серпня 2010 р.). Тривожно бринять у пам’яті кинуті ним слова: “Прощай, Україно, ми були останніми. Треба подумати, як це все переправити в Україну. Тут воно не потрібне нікому, тут воно все пропаде”.

Подальші події багато в чому підтвердили такий висновок. Останнім часом з Краснодара просочуються не перевірені відомості про долю унікального чумаченківського зібрання. За цими розповідями, хтось із родичів – спадкоємців помешкання Віктора Чумаченка у Краснодарі – постарався якнайшвидше позбутися його книгозбірні, роздавши книжки до різних міських бібліотек без будь-якого обліку. Ніхто не складав списків того, що саме і куди передали. Окремі частини його книгозбірні зараз є в Літературному музеї Кубані, у міській бібліотеці імені Некрасова, ще частину передали до якоїсь нової нещодавно створеної бібліотеки. Щось, переважно класику, залишили собі родичі в Лабінську та в станиці Ахметівській. Доля найцінніших зібрань не відома. Прикро, але книгозбірня Віктора Чумаченка більше не існує. Його архів україністики потрапив до крайового архіву, і його подальша доля невідома. Час покаже, що з того буде збережено для науки. Однак усе промовляє за тим, що влада не зацікавлена у збереженні українських матеріалів на Кубані. Поміж останніх свідчень того стала й доля бібліотеки україністики (понад 3,5 тис. книг) співавтора даної публікації Миколи Сергієнка, яку в Краснодарській школі народного мистецтва імені Віктора Захарченка просто викинули.

Не покидає сумне відчуття, що від нас пішов останній велет старої Кубані, який не боявся пошанувати свої українські витоки, прагнучи зберегти пам’ять про них у наступних поколіннях. Спи, дорогий друже-козаче, нехай буде тобі пухом рідна кубанська земля!

*Микола Кучеренко (Київ),
Микола Сергієнко (м. Гарячий Ключ, Краснодарський край, РФ)*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Олександр АЛМАЗОВ (Москва) – кандидат історичних наук, доцент кафедри джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Державного академічного університету гуманітарних наук

Олена БАЧИНСЬКА (Одеса) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Назар БІЛЕЦЬКИЙ (Київ) – аспірант кафедри історії гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Наталія БІЛОУС (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України

Дмитро БУРИМ (Київ) – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ігор ГИРИЧ (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ольга ГУРАЛЬ (Київ) – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури

Тамара ДЕМЧЕНКО (Чернігів) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Іван ДИВНИЙ (Київ) – науковий співробітник відділу теорії і методики археографії та джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

о. Назар ЗАТОРСЬКИЙ (Фрібур, Швейцарія) – докторант догматичного богослов'я університету м. Фрібур

Андрій ЗАЯЦЬ (Львів) – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Світлана ІВАНИЦЬКА (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій

Валентин КАВУННИК (Київ) – кандидат історичних наук, докторант, науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир КОВАЛЬЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

В'ячеслав КОРНІЄНКО (Київ) – доктор історичних наук, заступник з наукової роботи генерального директора Національного заповідника “Софія Київська”

Тетяна КОТЕНКО (Київ) – археограф відділу пам'яток української культури України Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Марина КРАВЕЦЬ (Торонто, Канада) – докторант відділення сходознавства, викладач відділення історичних досліджень Торонтського університету

Володимир КРАВЧЕНКО (Київ) – науковий співробітник відділу теорії і методики археології і джерелознавчих наук Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Надія КРАВЧЕНКО (Київ) – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка; методист I категорії відділу науково-методичної роботи, сектор методології музейної роботи, Національний музей історії України

Микола КРИКУН (Львів) – доктор історичних наук, заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка

Микола КУЧЕРЕНКО (Київ) – провідний науковий співробітник Історико-меморіального музею Михайла Грушевського

Тетяна ЛЮТА (Київ) – кандидат історичних наук, заступник з наукової роботи директора Музею історії м. Києва

о. Юрій МИЦИК (Київ) – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу актової археології Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олександр МУЗИЧКО (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Всеволод НАУЛКО (Київ) – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник відділу пам'яток української культури Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Георгій ПАПАКІН (Київ) – доктор історичних наук, директор Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, завідувач відділу теорії і методики археології і джерелознавчих наук

Валентина ПІСКУН (Київ) – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Світлана ПОТАПЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, докторант, старший науковий співробітник відділу актової археології Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (Київ) – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ірина ПРЕЛОВСЬКА (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Володимир ПРИШЛЯК (Луцьк) – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки

Тетяна РАДІЄВСЬКА (Київ) – старший науковий співробітник сектору “Археологія доби каменю – бронзи” відділу збереження фондів Національного музею історії України

Галина СВАРНИК (Львів) – науковий співробітник відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника

Тетяна СЕБТА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Вікторія СЕРГІЄНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Микола СЕРГІЄНКО (м. Гарячий Ключ, Краснодарський край, РФ) – голова Товариства українців Кубані (2000-2015), Заслужений працівник культури України

Таїсія СИДОРЧУК (Київ) – кандидат історичних наук, заступник директора Науково-дослідного центру орієнталістики ім. Омеляна Пріцака Національного університету “Киево-Могилянська академія”

Анатолій СИНІЛО (Богушевичі, Республіка Білорусь) – вчитель біології та хімії Богушевицької середньої школи Березинського р-ну Мінської обл., випускник аспірантури Інституту історії НАН РБ

Іван СИНЯК (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу актових археографій Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Ігор СИТИЙ (Чернігів) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. В. Тарновського

Ірина СКОЧИЛЯС (Львів) – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Світлана СОРОКІНА (Київ) – завідувач сектору “Археологія доби каменю – бронзи” відділу збереження фондів Національного музею історії України

Валерій СТАРКОВ (Київ) – кандидат історичних наук, завідувач відділу пам’яток української культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Андрій СТАРОДУБ (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу зарубіжних джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Лідія СУХИХ (Київ) – провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві

Інна ТАРАСЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу актових археографій Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віталій ТЕЛЬВАК (Дрогобич) – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка

Ярослав ФЕДОРУК (Київ) – доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу актової археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Віра ЧЕНЦОВА (Оксфорд, Великобританія) – кандидат історичних наук, Французький науковий центр, Оксфорд; UMR 8167 “Схід і Середземномор’я” – Центр дослідження візантиністики, Париж

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу теорії і методики археографії та джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Юрій ЧЕРЧЕНКО (Київ) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Олексій ЯСЬ (Київ) – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ

1. АРХЕОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Іван Сняк</i> . Присяжний список найманого війська Гетьманщини 1718 року як історичне джерело	9
<i>Світлана Потапенко</i> . Матеріали фондів Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург) до історії Слобідської України кінця XVIII – початку XX століть: загальний огляд ...	18
<i>Наталія Черкаська</i> . Документи Дубенського архіву Любомирських з колекції Київського відділу Російського військово-історичного товариства	31
<i>Олександр Музичко</i> . Особові фонди південноукраїнських істориків як джерело дослідження історіографічного процесу на території Південної України другої половини XIX – 20-х років XX століття	67
<i>Валентин Кавунник</i> . Реконструкція й інформаційний потенціал архівів міністерств закордонних та внутрішніх справ УНР (1918–1921)	81
<i>Дмитро Бурім, Юрій Черченко</i> . Огляд документів фонду Євгена Коновальця в Архіві Осередку української культури і освіти у Вінніпезі	101
<i>Ірина Преловська</i> . Особові справи діячів Української автокефальної православної церкви: збереженість, актуалізація та інформаційний потенціал: (На матеріалах фонду № 3984 ЦДАВО України, м. Київ)	119
<i>Володимир Ковальчук</i> . Основні виконавчі документи УПА та запілля	135

2. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІОГРАФІЇ

<i>Галина Сварник</i> . Виступи Ярослава Дашкевича на Археографічній нараді 1988 року	151
<i>Ярослав Дашкевич</i> . Стан і завдання української археографії: виступ на республіканській нараді 6 грудня 1988 р., Київ	158
Коментарі (<i>Галина Сварник</i>)	167
Додатки	172
<i>Ярослав Федорук</i> . Василь Дубровський – дослідник відносин Богдана Хмельницького з Османською імперією і Кримським ханством	180
<i>Василь Дубровський</i> . Богдан Хмельницький і Туреччина: (З приводу статей проф. Я. Рипки)	193
Коментарі (<i>Ярослав Федорук</i>)	253

3. СФРАГІСТИКА

<i>Ігор Ситий</i> . З історії сфрагістики Лівобережної України (Друга половина XVIII – перша чверть XX століття)	263
<i>Ірина Скоцилас</i> . Печатки порохицького деканату Перемишльської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XX століть	273
<i>Лідія Сухих</i> . Про сфрагістичну і нумізматичну колекції Вадима Модзалевського	288

4. ІСТОРИЧНІ СТАТТІ

<i>Іван Дивний</i> . Кілька зауважень до початкової історії Києво-Кирилівської церкви: (спроба інтерпретації джерел)	301
<i>Назар Білецький</i> . Зміст титулів “князь” і “княжа” в руських актах XIV – початку XVII століть	340
<i>Надія Кравченко</i> . Мисливство ранньомодерного часу в світлі Литовських статутів	352
<i>Андрій Заяць</i> . Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII століть	369
<i>Марина Кравець, Віра Ченцова</i> . Султан відповідає козакам: До історії двох грамот Мегмеда IV до Богдана Хмельницького (1650–1651)	397
<i>Тетяна Котенко</i> . Академік Ізмаїл Срезневський про переклад Пилипом Морачевським книг Нового Завіту українською літературною мовою середини XIX століття	440
<i>Олена Бачинська</i> . Сезонне відхідництво на Південь України та його вплив на повсякденне життя козаків Наддніпрянської України наприкінці XIX століття (За спостереженнями парафіяльних священників)	458
<i>Валентина Піскун</i> . Дипломат Юрій Коцюбинський: світло і тіні радянського більшовизму	464
<i>Георгій Папакін</i> . Внесок М. П. Василенка в розвиток археографії та архівної справи в Україні	482
<i>Володимир Потульницький</i> . Проблема українсько-російського співіснування в українській політичній думці міжвоєнної доби (1918–1939)	491
<i>Тайса Сидорчук</i> . Павло Скоропадський та Омелян Пріцак: до історії взаємостосунків та співпраці	525
<i>Анатолій Синило</i> . Музейні збірки Мінська у Картотеці власності мистецьких об’єктів (1945–1952) Мюнхенського центрального збірного пункту	539

5. ДЖЕРЕЛА

<i>В’ячеслав Корнієнко</i> . Автограф-графіті княжого мечника Сави у Софії Київській	621
<i>о. Назар Заторський</i> . Елементи “Послання Мисаїла” в “Посланні митрополита Йосифа до Папи Олександра VI”	625
<i>Володимир Кравченко</i> . Документи кінця XVI – початку XVII століть до історії волинського містечка Литовежа і його замку	653

<i>Микола Крикун.</i> Документи про надання пустині Умань у власність Валентію Александрові Калиновському 1609 року	698
<i>Олександр Алмазов.</i> Відписка боярина Василя Голіцина про Коломацьку раду 1687 року	713
<i>Володимир Пришляк.</i> Гетьманські універсали Данила Апостола у збірці Національного музею у Львові імені Андрея Шептицького	722
<i>о. Юрій Мицик.</i> Незнані документи до біографії Григорія Граб'янки	733
<i>Ольга Гураль.</i> Листи Людмили Старицької до батьків (1880-ті – початок 1890-х років)	746
<i>Інна Тарасенко.</i> Невідомі листи Михайла Гаврилка до Андрія Жука (1910–1912)	770
<i>Віталій Тельвак.</i> Листи Михайла Грушевського до Михайла Сперанського (1924–1928)	787
<i>Тетяна Радієвська, Тетяна Себта, Світлана Сорокіна.</i> Документи свідчать: вивезення на захід збірок Крайового музею до- і ранньої історії в Києві у 1943–1945 роках	799
<i>Тамара Демченко, Світлана Іваницька.</i> Історія створення “Української малої енциклопедії” у листуванні Євгена Онацького і Романа Бжеського (1957–1968)	861

6. РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

<i>Андрій Стародуб.</i> “Джерела” та “витоки” автокефалії Православної церкви в Польщі [Andrzej Borkowski, archimandryt. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). – Białostok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015. – 252 s.]	897
<i>Вікторія Сергієнко.</i> Підгайці та Підгаєччина. Науково-краєзнавчий збірник / Упоряд. Степан Колодницький. – Тернопіль: Астон, 2017. – Вип. 2. – 800 с.	904
<i>Олександр Музичко.</i> Крупницький Б. Зі спогадів історика / Упоряд., вст. стаття, ком. Д. Гордієнка / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2017. – 144 с.	907
<u>Всеволод Наулко.</u> Потульніцький В. Корона та ціна. Історіософія династичної історії Центрально-Східної Європи IX–XVIII століть. – Львів: Видавничий дім “Наутілус”, 2018. – 304 с.; іл.	911
<i>Ігор Гирич.</i> Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія / Відп. ред. О. Купчинський. – Львів, 2012. – Т. 1: А–Бібл. – 600 с.; Львів, 2014. – Т. 2: Бібл–Вес. – 616 с.; Львів, 2016. – Т. 3: Вес–Глин. – 620 с.	917
<i>Ігор Гирич.</i> Єфремов Сергій. Personalia: Публіцистика 1899–1917 років (“Значуші Інші”: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2 т. – Т. 1 / Упоряд. С. Г. Іваницька. – Запоріжжя; Херсон: Гринь Д. С., 2016. – 468 с.	921

7. MISCELLANEA

Московський “Часовник” Івана Федорова та Петра Мстиславця 1565 року із зібрання Музею історії міста Києва (<i>Тетяна Люта</i>)	929
До історії магдебурзького права у містечку Трипілля в XVI столітті (<i>Наталя Білоус</i>)	932
Родовід українських шляхтичів Дяковських з Поділля 1696 р. (<i>о. Юрій Мицик</i>)	937
Лист-клопотання М. Костомарова до міністра народної освіти, графа Д. Толстого про дозвіл студювати архівні матеріали з “Истории Пугачевского бунта” та офіційна відповідь (До життєпису кабінетного вченого початку 1870-х років) (<i>Олексій Ясь</i>)	943
До листування Федора Вовка з Іваном Франком (<i>Валерій Старков</i>)	947
Любомир-Роман Іванович Винар (1932–2017) (<i>Ігор Гирич</i>)	950
Осип Степанович Зінкевич (1925–2017) (<i>Ігор Гирич</i>)	961
Віктор Кирилович Чумаченко (1956–2017) (<i>Микола Кучеренко, Микола Сергієнко</i>)	968

TABLE OF CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY, SOURCE STUDIES

<i>Ivan Syniak</i> . The Register of Mercenaries in the Hetmanate (1718) as a Historical Document	9
<i>Svitlana Potapenko</i> . An Overview of the Documents from the Collection of the Department of Manuscripts of the Russian National Library in Saint Petersburg with regard to the History of Sloboda Ukraine during the Eighteenth to the Twentieth Century	18
<i>Natalia Cherkaska</i> . Sources from Dubno Estate Archive of Lubomirskis in the Collection of the Kyiv Branch of the Russian Military Historical Society	31
<i>Oleksandr Muzychko</i> . Personal Archival Depositories of Historians from Southern Ukraine as Sources for the Research of Historiography in Southern Ukraine from the late Nineteenth Century to 1920s.	67
<i>Valentyn Kavunnyk</i> . A Reconstruction and Informational Potential of the Archives of the Ministries of Foreign and Internal Affairs of the Ukrainian People's Republic (1918–21)	81
<i>Dmytro Burim, Yurii Chernenko</i> . An Overview of Yevhen Konovalets's Archival Depository in the Ukrainian Cultural and Educational Centre in Winnipeg	101
<i>Iryna Prelovska</i> . Personal Files of the Leaders of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church: Preservation, Updating, and Information Potential: (Based on the Fond No. 3984 of the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, Kyiv)	119
<i>Volodymyr Kovalchuk</i> . The Main Executive Documents of the Ukrainian Insurgent Army and the Home Front	135

2. MONUMENTS OF HISTORIOGRAPHY

<i>Halyna Svarnyk</i> . Yaroslav Dashkevych's Papers at the Archeographic Meeting (1988)	151
<i>Yaroslav Dashkevych</i> . A Status and Tasks of the Ukrainian Archaeography: The Paper on the Republican Conference on 6 December 1988 in Kyiv	158
Comments (<i>Halyna Svarnyk</i>)	167
Appendix	172
<i>Yaroslav Fedoruk</i> . Vasyl Dubrovsky – A Scholar of Bohdan Khmelnytsky's Relations with the Ottoman Empire and Crimean Khanate	180
<i>Vasyl Dubrovsky</i> . Bohdan Khmelnytsky and Turkey: (On the Occasion of Publication of Prof. Jan Rypka's Articles)	193
Comments (<i>Yaroslav Fedoruk</i>)	253

3. SPHRAGISTICS

<i>Ihor Syty</i> . On the History of Sigillography in Eastern Ukraine (From the Late Eighteenth to Early Twentieth Century)	263
<i>Iryna Skochylyas</i> . The Seals of the Deanery in Porokhnyk of the Greek Catholic Diocese in Peremyshl from the Late Eighteenth to Early Twentieth Century	273
<i>Lidiia Sukhykh</i> . Vadym Modzalevsky's Sphragistic and Numismatic Collection ...	288

4. STUDIES

<i>Ivan Dyvny</i> . Some Remarks on the Early History of the Church of St. Cyril in Kyiv (Interpretation of the Sources)	301
<i>Nazar Biletsky</i> . A Content of the Titles <i>Kniaz</i> and <i>Kniazha</i> in Ruthenian Sources from the Fourteenth to the Early Seventeenth Century	340
<i>Nadiia Kravchenko</i> . Hunting in the Early Modern Time According to the Lithuanian Statutes	352
<i>Andrii Zaiats</i> . Reeves in the Volhynian Towns of the Sixteenth and the first half of the Seventeenth Centuries	369
<i>Maryna Kravets, Vera Tchentsova</i> . The Sultan Replies to the Cossacks: On the History of Two Letters from Mehmed IV to Bohdan Khmelnytsky (1650–1651)	397
<i>Tetiana Kotenko</i> . Academician Izmail Sreznevsky on the Pylyp Morachevsky's Translation of the New Testament into Ukrainian Literary Language in the Mid-Nineteenth Century	440
<i>Olena Bachynska</i> . A Seasonal Working Migration (<i>Vidkhidnytstvo</i>) and Its Influence on the Everyday Life of the Cossacks of the Dnieper Ukraine at the End of the Nineteenth Century: (According to the Observations of the Parish Priests)	458
<i>Valentyna Piskun</i> . The Diplomat Yurii Kotsiubynsky: Light and Shadows of Soviet Bolshevism	464
<i>Heorhii Papakin</i> . Mykola Vasylenko's Contributions to the Archeography and Archives in Ukraine	482
<i>Volodymyr Potulnytsky</i> . An Issue of Co-Existence between Ukraine and Russia as It is Presented in Ukrainian Political Thought during the Interwar Period (1918–1939)	491
<i>Taisa Sydorchuk</i> . Pavlo Skoropadsky and Omeljan Pritsak: On the History of Personal Contacts and Collaboration	525
<i>Anatolii Sinilo</i> . Museum Collections from Minsk in the Card Catalogue of the Property of the Artistic Items (1945–1952) of the Central Assembling Point in Munich	539

5. SOURCE PUBLICATION

<i>Viacheslav Kornienko</i> . Sava the Prince's Swordsman's Autograph Graffiti that is located in St. Sophia in Kyiv	621
<i>Rev. Nazar Zatorsky</i> . The Elements of "The Epistle of Misael" in "The Epistle of Metropolitan Joseph to Pope Alexander VI"	625

<i>Volodymyr Kravchenko</i> . Documents on the History of the Volhynian Town of Lytovezh and the Castle dating from the Late Sixteenth to the Early Seventeenth Century	653
<i>Mykola Krykun</i> . Documents on the Donation of the Desert of Uman to Walenty Alexander Kalinowski (1609)	698
<i>Aleksandr Almazov</i> . Boyar Vasilii Golitsyn's Reply (<i>otpiska</i>) on the Council of Kolomak (1687)	713
<i>Volodymyr Pryshliak</i> . Hetman Danylo Apostol's Charters in the Collection of the Lviv National Museum	722
Rev. <i>Yurii Mytsyk</i> . Unknown Documents on the Biography of Hryhorii Hrabianka	733
<i>Olha Hural</i> . Liudmyla Starytska's Letters to Her Parents (1880–1890s)	746
<i>Inna Tarasenko</i> . Mykhailo Havrylko's Unknown Letters to Andrii Zhuk	770
<i>Vitalii Telvak</i> . Letters from Mykhailo Hrushevsky to Mikhail Speranskii (1924–1928)	787
<i>Tetiana Radiievska, Tetiana Sebta, Svitlana Sorokina</i> . Documentary Evidence: The Moving to the West of the Collections of the State Museum for Prehistory and Protohistory in Kyiv (1943–1945)	799
<i>Tamara Demchenko, Svitlana Ivanytska</i> . A History of the Creation of the “Ukrainian Brief Encyclopaedia” as It is Reflected in the Correspondence between Yevhen Onatsky and Roman Brzesky (1957–1968)	861

6. REVIEW ARTICLES

<i>Andrii Starodub</i> . “Dzherela” ta “Vytoky” avtokefalii pravoclavnoi tserkvy v Polshchi: [Rev.:] Andrzej Borkowski, archimandryt. Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła greckie do autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919–1927). – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2015. – 252 p.	897
<i>Viktoriia Serhiienko</i> . [Rev.:] Pidhaitsi ta Pidhaiechchyna. Naukovo-kraieznavchyi zbirnyk / Ed. Stepan Kolodnytsky. – Ternopil: Aston, 2017. – Vol. 2. – 800 p.	904
<i>Oleksandr Muzychko</i> . [Rev.:] Borys Krupnytsky. Zi spogadiv istoryka / Ed. Dmytro Gordienko. – Kyiv, 2017. – 114 p.	907
<i>Vsevolod Naulko</i> . [Rev.:] Volodymyr Potulnytsky. Korona ta tsina. Istoriosofia dynastychnoi Tsentralno-Shidnoi Evropy IX–XVIII stolit. – Lviv: Vydavnychi dim “Nautilus”, 2018. – 304 p.; il.	911
<i>Ihor Hyrych</i> . [Rev.:] Naukowe Towarzystwo imeni Shevchenka: Entsyklopedia / Ed. Oleh Kupchynsky. – Lviv, 2012. – Vol. 1: A–Bibl. – 600 p.; Lviv, 2014. – Vol. 2: Bibl–Ves. – 616 p.; Lviv, 2016. – T. 3: Ves–Glin. – 620 p.	917
<i>Ihor Hyrych</i> . [Rev.] Serhii Yefremov. Personalia. Publitsystyka 1899–1917 rokiv (“Znachushchi inshi”: statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika): In 2 vols. – Vol. 1. / Ed. S. G. Ivanytska – Zaporizhia and Kherson, 2016. – 468 p.	921

7. MISCELLANEA

Ivan Fedorov's and Petro Mstyslavets's <i>Chasovnyk</i> (1565) in the Collection of the Museum of the History of Kyiv (<i>Tetiana Liuta</i>)	929
On the History of the Magdeburg Law in the Town of Trypilia in the Sixteenth Century (<i>Natalia Bilous</i>)	932
Genealogy of the Diakovskys Ukrainian Gentry Family from Podilia (1696) (<i>Rev. Yurii Mytsyk</i>)	937
Mykola Kostomarov's Letter to Count Tolstoy Requesting Permission to Study Archival Materials Relating to the Pugachov Rebellion and the Official Reply: (On the Biography of the Private Scholar of the Early 1870s) (<i>Oleksii Yas</i>)	943
Some Remarks on the Correspondence of Fedir Vovk and Ivan Franko (<i>Valerii Starkov</i>)	947
Liubomyr-Roman Ivanovych Vynar (1932–2017) (<i>Ihor Hyrych</i>)	950
Osyp Stepanovych Zinkevych (1925–2017) (<i>Ihor Hyrych</i>)	961
Viktor Kyrylovych Chumachenko (1956–2017) (<i>Mykola Kucherenko</i> , <i>Mykola Serhiienko</i>)	968

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЩОРІЧНИК**

Нова серія

Випуск 21/22

Літературний редактор і коректор
Лариса Білик

Редактори бібліографії:
Катруся Козелецька, Любов Свірська

Редактор англійського резюме
Павло Бродовий

Художній редактор
Георгій Сергеев

Комп'ютерний дизайн
Ярослава Ленго, Ірина Стариковська

Інститут української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4
01001 Київ
e-mail: inst_archeos@ukr.net

Видавництво “Українські Пропілеї”
Київ, вул. Банкова, 2, а/с В-187
тел. +380(67) 717-89-41
e-mail: ukr.propilei@gmail.com
Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 747 від 24.06.1994

Підп. до друку 13.09.18. Формат 70×100/16.
Гарн. Times. Офс. друк. Папір № 1.
Наклад 300 прим.

Видруковано з готового оригінал-макету
у друкарні “Видавництво «Фенікс»”
вул. Шутова, 136
03680 Київ
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 271 від 07.12.2000